

PLUTARKHOSZ
PÁRHUZAMOS ÉLETRAJZOK

FORDÍTOTTA
MÁTHÉ ELEK

ELSŐ KÖTET

TARTALOM

THÉSZEUSZ - ROMULUS

THÉSZEUSZ

ROMULUS

THÉSZEUSZ ÉS ROMULUS ÖSSZEHASONLÍTÁSA

LÜKURGOSZ - NUMA

LÜKURGOSZ

NUMA

LÜKURGOSZ ÉS NUMA ÖSSZEHASONLÍTÁSA

SZOLÓN - PUBLICOLA

SZOLÓN

PUBLICOLA

SZOLÓN ÉS PUBLICOLA ÖSSZEHASONLÍTÁSA

THEMISZTOKLÉSZ - CAMILLUS

THEMISZTOKLÉSZ

CAMILLUS

PERIKLÉSZ - FABIUS MAXIMUS

PERIKLÉSZ

FABIUS MAXIMUS

PERIKLÉSZ ÉS FABIUS MAXIMUS ÖSSZEHASONLÍTÁSA

ALKIBIADÉSZ - CORIOLANUS

ALKIBIADÉSZ

CORIOLANUS

ALKIBIADÉSZ ÉS CORIOLANUS ÖSSZEHASONLÍTÁSA

ARISZTEIDÉSZ - MARCUS CATO

ARISZTEIDÉSZ

MARCUS CATO

ARISZTEIDÉSZ ÉS MARCUS CATO ÖSSZEHASONLÍTÁSA

ALEXANDROSZ - IULIUS CAESAR

ALEXANDROSZ

CAIUS IULIUS CAESAR

KIMÓN - LUCULLUS

KIMÓN

LUCULLUS

KIMÓN ÉS LUCULLUS ÖSSZEHASONLÍTÁSA

NIKIASZ - CRASSUS

NIKIASZ

CRASSUS

NIKIASZ ÉS CRASSUS ÖSSZEHASONLÍTÁSA

LÜSZANDROSZ - SULLA

LÜSZANDROSZ

SULLA

LÜSZANDROSZ ÉS SULLA ÖSSZEHASONLÍTÁSA

AGÉSZILAOSZ - POMPEIUS

AGÉSZILAOSZ

POMPEIUS

AGÉSZILAOSZ ÉS POMPEIUS ÖSSZEHASONLÍTÁSA

SZÖVEGMAGYARÁZATOK

THÉSZEUSZ - ROMULUS

THÉSZEUSZ

1. A földrajzírók, Sossius Senecio, amikor ismereteiket meghaladó dolgokról esik szó, térképeik szélére ilyenféle megjegyzéseket írnak: „Ezen túl nincs más, csak víztelen sivatag, vadállatok tanyája”, vagy: „rejtett agyagos föld”, vagy „szkütha jégmező”, vagy „jégpáncéllal borított tenger”.

Párhuzamos életrajzok című művem írása közben én is így jutottam el addig az időpontig, ameddig a valószínű és a tényeken alapuló történetírás eljuthat. A régebbi időkről nyugodtan kijelenthetném én is, hogy ami rajtuk túl van, a csodáknak és a tragédiaírók regéinek világához tartozik, ahol semmi nem biztos és semmi nem bizonyítható be.

Mivel azonban Lükurgosznak, a törvényhozónak és Numa királynak az életrajzát már megírtam, helyesnek tartom, hogy Romulus életét is elmondjam, akinek korához történetírói munkámban egyébként is közel jutottam. Amikor ezen elmélkedtem, Aiszkhülosz jutott eszembe:

*E férfihoz ki lenne fogható?
Kit mérhetek hozzá? Ki érne föl vele?*¹

és természetesnek találtam, hogy a szép és dicső Athén megalapítóját, Thészeuszt állítsam szembe és hasonlítsam össze a legyőzhetetlen és nagy hírű Róma atyjával. Bárcsak kihámozhatnám a meséből azt, ami ésszerű benne, hogy a történeti valóság képét megragadhasam. De amikor a történelem makacsul ellenáll a hihetőségnek, és semmi valószerűt nem nyújt, kérem olvasóimat, fogadják megértő jóakarattal az őskori mondákat.

2. Thészeusz sok tekintetben valóban összehasonlítható Romulusszal. Bizonytalan és homályos származásuk miatt mindkettőjükről azt híresztelték, hogy istenek gyermekei,

*mindketten daliák vagytok: ki-ki látta közöttünk,*²

s a testi erő mindkettőjükben kiváló értelemmel párosult. Az egyik megalapította Rómát, a világ egyik leghíresebb városát, a másik pedig fővárossá tette Athént. Mindketten részt vettek nők elrablásában; egyikük sem kerülte el családja balszerencsését, mindketten magukra haragították rokonaikat, életük végén mindketten elvesztették honfitársaik bizalmát - ha azt, ami nem látszik költői túlzásnak, igazságnak tekintjük.

3. Thészeusz atyai ágon Erekhtheuszig, sőt a legelső őslakóig, anyai ágon pedig Pelopszig vezette vissza származását. Pelopsot nem is annyira kincsei, mint inkább rengeteg gyermeke tette a Peloponnészosz leghatalmasabb királyává. Lányait a legkiválóbb férfiakhöz adta nőül, fiait pedig szétküldte, hogy uralkodjanak a peloponnészoszi városok felett. Egyik fia, Pittheusz, Thészeusz nagyatyja, alapította Troizén városkáját. Pittheuszt kora egyik legbölcsebb férfiának tartották. Bölcsessége sok tekintetben hasonlított Hésziodoszéhoz, aki főképp a *Munkák és napok* című művében található bölcs mondásoknak köszönheti hírnevét; ezeknek egyikét Pittheusznak tulajdonítják.

*Érje be bőven ígért bérével férfi barátod!*³

Ezt Arisztotelész, a bölcseő is megemlíti, Euripidész pedig a „tiszteletre méltó Pittheusz tanítványának” nevezi Hippolüoszt, ami szintén Pittheusz hírnevet bizonyítja.

Egykor Aigeusz fiúgyermek után vágyódott, és - mint mondják - azt a híres jóslatot kapta a Püthiától, hogy nem szabad asszonnyal hálnia, míg Athénba nem érkezik. Aigeusz nem értette meg világosan a jóslat értelmét; ezért amikor útnban hazafelé megszállt egy éjszakára Troizénben, közölte Pittheusszal az istentől kapott jóslatot, amely így szólt:

*Tömlődnék ki ne oldd kiüremelő lábait addig,
míg csak Athénba nem érsz, népeknek nagy fejedelme!*

Nem tudjuk, mire gondolt Pittheusz, de vagy rábeszélte Aigeuszt, hogy háljon Aithrával, vagy ravaszul úgy intézte. Aigeusz másnap megtudta, hogy Pittheusz király leányával aludt. Azt gyanította, hogy teherbe ejtette a leányt, fogott hát egy kardot meg egy pár sarut, és elrejtette őket egy kőszikla alatti üregbe, amelybe épp belefértek. Ezt egyedül csak Aithrával közölte, és meghagyta neki, hogy ha fia születik tőle, küldje el hozzá, mihelyt férfikorba jut, és már olyan erős, hogy fel tudja emelni a kősziklát, s ki tudja venni alóla az ott hagyott tárgyakat, de úgy, hogy mindenki előtt tartsa a dolgot titokban. Aigeusz ugyanis módfelett félt fivérének, Pallasznak fiaitól, akik életére törtek és megvetették, mert gyermektelen volt. A Pallasz-fiak, a Pallantidák ötvenen voltak, s valamennyiüket Pallasz nemzette. Ezután Aigeusz eltávozott.

4. Amikor Aithra megszülte gyermekét, némelyek szerint nyomban Thészeusznak⁴ nevezte, az ismertetőjelek letétbe helyezéséről. Mások szerint azonban csak később kapta ezt a nevet a gyermek, amikor Aigeusz fiává fogadta. Pittheusz gondoskodott a gyermek neveléséről, és Konnidaszt rendelte melléje tanítónak. Konnidasz tiszteletére az athéniaiak mind a mai napig kost áldoznak egy nappal a Thészeusz-ünnepek előtt, s nagyobb tisztelettel emlékeznek meg róla, mint Szilaniónról vagy Parrhaszioszról, akik közül az előbbi Thészeusz szobrát mintázta, a másik pedig arcképét festette meg.

5. Akkor még szokásban volt, hogy az ifjak, amikor gyermekkoruk véget ért, ellátogattak Delphoiba, és áldozatot mutattak be az istennek első ízben levágott hajfürtjeikből. Thészeusz is elment Delphoiba; az egyik ottani helyet még most is Thészeiának nevezik. Hajából azonban csak a homlokára hulló fürtöket nyírta le, úgy, ahogy Homérosz mondja az abászokról; egyébként a hajnyírásnak ezt a módját thészeuszinak nevezték róla.

Először az abászok nyírták így a hajukat, de nem azért, mint némelyek hiszik, mert az araboktól tanulták, nem is vetélkedésből a műsziaiakkal, hanem mert jó verekedők voltak, és jól értettek a kézitusához, közelharchoz. Erről szól versében Arkhilokhosz is:

*Nem feszül ott se sok íj, se parittyák nem sokasulnak,
hogya Arész viadalt szít csatasíkon; a kard
végzi a sok sóhajó okozó viadalt: az eféle
harcban oly isteniek mind ama legjelesebb
dárdadobók, Euboia lakói...*

Azért nyírták így a hajukat, hogy az ellenség bele ne kapaszkodhassék az üstökükbe. Bizonyosan erre gondolhatott a makedónok királya, Alexandrosz is, amikor megparancsolta hadvezéreinek, hogy borotváltassák simára a katonák állát: kézitusában ugyanis az ellenfél állát lehet a legkönnyebben megragadni.

6. Aithra sokáig titokban tartotta Thészeusz igazi származását, Pittheusz pedig elhíresztelte róla, hogy Poszeidón gyermeke. A troizéniek különösképpen tisztelték Poszeidónt; ő volt városuk védőistensége, neki áldozták gyümölcstermésük zengését, és az ő háromágú szigonyát verték pénzükre is. Thészeusz erős, eszes, értelmes ifjúvá serdült. Aithra ekkor elvezette a sziklához; elbeszélte neki származásának igazi történetét, és felszólította, hogy vegye ki a szikla alól atyja ismertetőjeleit, és hajózzék el Athénba. Thészeusz nekifeszült a sziklának és könnyedén felemelte, de nem volt hajlandó hajón utazni Athénba, bár az lett volna a biztonságos, s arra kérte nagyatyja és anyja is. Abban az időben ugyanis nehéz volt a szárazföldön eljutni Athénba, mert az utat mindenhol rablók, útonállók zavarták és veszélyeztették.

Ez a kor olyan férfiakat szült, akiknek kézügyessége és gyorsasága már-már felülmúlta az emberi mértéket, a fáradságot híréből sem ismerték; sajnos azonban ezeket a természeti adományokat nem fordították tisztességes és hasznos célokra. Erejüket vad és kegyetlen dolgokra használták gőgös örömben; megrontottak és elpusztítottak mindent, ami kezük ügyébe esett. Úgy gondolták, hogy szeméremmel, igazságossággal, méltányossággal és emberiséssel semmi gondja az erőseknek: ezeket az erényeket csak azok magasztalják, akik maguk nem mernek igazságtalanságot elkövetni, és félnek az igazságtalanságtól. - Néhány gonosztevőt Héraklész vándorlásai közben elpusztított, mások elbújtak előle, és így megmenekültek, vagy pedig annyira hitványok voltak, hogy senki nem törődött velük. Amikor Héraklész szerencsétlen módon megölte Iphitoszt, Lüdiába ment, és hosszabb ideig Omphalénál szolgált; ezt a bűnhődést szabta magára bűnéért. Lüdiában ezekben az években béke és biztonság uralkodott, de Görögország más részein elharapózott a bűnözés, mivel senki nem volt, aki véget vessen neki.

Ezért volt veszélyes szárazföldön menni Athénba a Peloponnészoszról. Pittheusz azzal igyekezett rábeszélni Thészeuszt a tengeri utazásra, hogy részletesen elmesélte, milyenek az iszthmoszi útonállók, és hogyan bánnak a kezükbe kerülő utasokkal. Héraklész vitézi tetteinek híre titkon már régen lázba hozta Thészeuszt, és rengeteget gondolt a hősré. Áhítattal hallgatott minden róla szóló történetet, de különösképpen Héraklész hőstetteinek szemtanúira volt kíváncsi, vagy azokra, akik találkoztak vele, és tőle magától hallották, mit vitt véghez. Az ifjú Thészeusz nyilván ugyanolyan lelkiállapotban volt, mint sok évszázaddal később Themisztoklész, aki bevallotta, hogy Miltiadész Marathónnál aratott győzelme nem hagyta aludni. Thészeusz is bámulta Héraklész dicső tetteit, éjjelente róluk álmodott, nappal pedig sarkallta a vágy, hogy ő is hasonló tetteket hajtson végre.

7. Thészeuszt és Héraklészt közeli rokoni kapcsolat fűzte egymáshoz, mivel Héraklész és Thészeusz anyja másod-unokatestvérek voltak. Aithra ugyanis Pittheusz lánya volt, Alkméné Lüsizidikéé, Pittheusz és Lüsizidiké viszont Hippodameiától és Pelopsztól származó testvérek. Thészeusz éppen ezért nem viselhette volna el a szégyent, hogy Héraklész megtisztítja a szárazföldet és a tengert a gonosztevőktől, ő viszont gyalázatot hozva vélt atyjára, Poszeidónra, megfutamodik a nehézségek elől, és bevéreztetlenül viszi az igazi apja elé az ismertetőjeleket, a sarut és a kardot. Nemesei születését hőstettekkel akarta bizonyítani. Azzal a szándékkal és elhatározással indult tehát útnak, hogy erőszakoskodni nem fog senkivel sem, de ha bántják, visszaüt.

8. Legelőször Periphétész állta útját Epidauriában. Periphétésznek buzogány volt a fegyvere, és ezért Korünétésznek - buzogányosnak - nevezték. Thészeusz harcra kelt vele és megölte, majd buzogányát magához vette, és le sem tette többé, akárcsak Héraklész az oroszlánbőrt. Héraklész az oroszlánbőrrel bizonyította, hogy milyen hatalmas fenevadat ölt meg, Thészeusz meg a buzogányt mutogatta mindenkinek azzal, hogy ez a fegyver gyengének bizonyult vele szemben, de az ő kezében legyőzhetetlen lesz.

Az Iszthmoszon Szinniszt ölte meg, a fenyőhajlító, mégpedig éppen úgy, ahogy az szokta öldösní az utasembereket. Ezzel is bebizonyította, hogy a rátermettséggel fontosabb minden ügyességnél és gyakorlottságnál, hiszen ő ezt a foglalatosságot soha nem tanulta, és nem is gyakorolta. Szinnisznak volt egy szép, sudár természetű leánya, Periguné. A leány, amikor atyját megölték, elfutott és elrejtőzött. Thészeusz mindenfelé kereste, de Periguné elbújt egy tuskés bokorral, sással és vadspárgával sűrűn benőtt helyre. A leány gyermekes ártatlanságában a bokrokat kérte, rejtsek el, s megígérte, hogy ha megmentik, soha nem bántja, soha nem égeti el őket. De Thészeusz addig hívogatta Perigunét, addig fogadkozott, hogy jól bánik vele, és nem lesz semmi bántódása, míg a leány végre előjött. Együtt is hált vele, és Melanipposzt szülte neki. Thészeusz később Déioneuszhoz, az oikhalai Eurüosz fiához adta őt feleségül. Thészeusz fia, Melanipposz, Ióxosz atyja lett, és Orünotosszal együtt gyarmatot alapított Kariában. Ióxosz férfi- és nőutódai megőrizték emlékezetükben ezt a történetet: a vadspárgát és a tuskés bokrot mindig a legnagyobb tiszteletben tartották, és soha nem vetették tüzre.

9. A Phaiának nevezett krommüóni vad koca bős fenevad volt, és nem valami közönséges vadállat. Küzdelmes és nehéz feladat volt elejteni. Thészeusz megszakította útját, és csak úgy mellékesen megölte az állatot - egyrészt, nehogy azt higgyék, hogy ő csak kényszerből hősködik, másrészt mert úgy gondolta, hogy a bátor férfiúnak nemcsak a gonosztevők ellen kell védekeznie, hanem a fenevadakkal is állnia kell a veszélyes harcot. Némelyek azonban azt állítják, hogy Phaia vérszomjas és kicsapongó életű rablónő volt, Krommüónban élt, erkölcstelen életmódja miatt nevezték Kocának, s hogy őt ölte meg Thészeusz.

10. Megara határvidékén Szkirónt ölte meg: letaszította egy szikláról. Sokan azt állítják, hogy Szkirón rabló volt, aki az arra haladó utasokat fosztogatta. Azt mondják, gögösen és fennhéjázóan rájuk parancsolt, hogy mossák meg lábát, majd hatalmas rúgással a tengerbe lökte őket. A megarai történetírók cáfolják a mondanak ezt a változatát, és ahogy Szimónidész mondja, „harcba szállnak az ősi időkkel”. Szerintük Szkirón nem volt sem rabló, sem gonosztevő, hanem éppen ellenkezőleg, irtotta a rablókat, s az igaz és jó emberek társa és barátja volt. Akkoriban Aiakoszt tartották a legigazságosabb görögnek, Kükhreuszt, Szalamisz királyát istenként tisztelték Athénban, Péleusz és Telamón nemes jellemét pedig mindenki jól ismeri. Nos, Szkirón veje volt Kükhreusznak, apósa Aiakosznak s nagyatyja Péleusznak meg Telamónnak, akinek anyja, Endéis, Szkirónnak és Khariklének volt a leánya. Elképzelhetetlennek tartják, hogy ilyen kiváló férfiak családi kapcsolatba léptek volna egy hírhedt rablóval, s hogy drága kincseket bíztak rá és fogadtak el tőle. Azt mondják, Thészeusz nem akkor ölte meg Szkirónt, midőn Troizénből Athénba ment, hanem később, amikor Dioklész királyt becsapta, és elfoglalta a megaraiak birtokában levő Eleusziszt. Ilyen ellentmondó történetek maradtak fenn ezekről a dolgokról.

11. Eleusziszbán birkózásban legyőzte és megölte az arkadiai Kerküónt. Majd kissé továbbment, és Erineuszban Damasztészt - más néven: Prokrusztészt - pusztította el, belekényszerítve ágyába, éppúgy, ahogy az kényszerítette az utasembereket. Thészeusz Héraklészt utánozta: Héraklész is úgy végzett támadóival, ahogy azok akartak vele. Így áldozta fel Héraklész Busziriszt, ölte meg birkózásban Antaioszt, párviadalban Küknoszt, és így zúzta szét Termerosz fejét. Állítólag innen eredt a „termeroszi baj” szólásmondás. Termerosznak ugyanis az volt a szokása, hogy fejjel ment neki mindenkinek, akivel összetalálkozott, és úgy ölte meg. Ekképpen irtotta ki a gonosztevőket, és szolgáltatott igazságot Thészeusz is; mindenki saját bűnének megfelelően bűnhődött.

12. Továbbhaladva, Thészeusz a Képhiszosz folyóhoz érkezett, itt találkozott a Phütalosz nemzetség tagjaival. Útja során ezek voltak az elsők, akik végre barátként üdvözölték. Kérésére bemutatták a szokásos engesztelő áldozatot, hogy a kezéhez tapadt vértől megtisztuljon,

majd megvendégelték otthonukban. Ez volt az első eset, hogy szívélyes fogadtatásra talált, amióta útnak indult.

Mint mondják, Kroniosz, vagy ahogyan most nevezik, Hekatombaión hónap nyolcadik napján érkezett Athénba. A városban ez idő tájt belső háborúk dúltak, és Aigeusz házáat is igen zilált állapotban találta. A király a Korinthoszból száműzött Médeiával élt együtt, aki megígérte neki, hogy kigyógyítja magtalanságából. Médeia előbb ismerte fel Thészeuszt, mint Aigeusz, aki ekkor már öregember volt, és állandóan lázadástól rettegett. Médeia rávette Aigeuszt, hogy hívja meg az idegent asztalához, és itasson vele mérget. Thészeusz elment a lakomára, de nem akarta elárulni kilétét, azt szerette volna, ha atyja ismeri fel. Így aztán, amikor feltálatlák a húst, Thészeusz kihúzta kardját, mintha azzal akarná a húst felszeletelni. Aigeusz nyomban felismerte a kardot. Feldöntötte a méreggel telt serleget, majd kérdéseket intézett fiához, és átölelte. Ezután összehívta a népet, és bemutatta Thészeuszt, akit a nép már csak vitézsége miatt is nagy örömmel üdvözölt. Azt mondják, hogy a méreggel telt serleg ott dőlt fel, és ott ömlött ki belőle a méreg, ahol most a körülkerített hely van az athéni Apollón Delphiniosz-szentélyben; itt állt ugyanis Aigeusz palotája. A templomtól keletre álló Hermész-szobrot ma is az „Aigeusz kapujánál lévő Hermésznek” nevezik.

13. Thészeusz megérkezése előtt Pallasz fiai, a Pallantidák abban reménykedtek, hogy Aigeusz gyermektelenül hal meg, és Athén trónja az övék lesz; ezért nehezen viselték el, hogy Aigeusz Thészeuszt tette örökösévé. Végre is már Aigeusz is csak fogadott fia Pandiónnak, és semmi köze az Erekhtheidákhoz, most meg Thészeusz, ez a jöttment idegen uralkodjék Athénban! Ezért hát háborút indítottak. Embereiket két részre osztották; az egyik csapat vezére Pallasz volt, ezek nyíltan vonultak a város ellen Szphéttosz irányából. A másik csapat lesben állva várakozott Gargéttosznál; kétoldali támadásra készültek. Volt egy hagnuszbeli hírnök, név szerint Leosz, aki elárulta Thészeusznak, hol állnak lesben a Pallantidák. Thészeusz meglepetésszerűen rajtuk ütött, és mindnyájukat megölte. Mikor ezt Pallasz emberei meghallották, szétszéledtek. Mint mondják, Palléné község lakói ettől az időtől kezdve nem házasodtak össze hagnuszbeliekkel, és hírnökük nem kiáltotta a szokásos *Akuete leó!* - vagyis: „Halljátok, emberek!” - szavakat, annyira gyűlöletesnek tartották Leosz árulását.

14. Thészeusz nem akart tétlenül maradni, meg aztán szerette volna a nép kegyét is elnyerni; ezért elindult a marathóni bika ellen, amely sok kárt okozott a Tetrapolisz néven ismert négy attikai városnak. A bikát megkötözte, és végighajtotta Athén utcáin, majd pedig feláldozta Apollón Delphiniosznak. Úgy látszik, van némi igazság a Hekaléről szóló történetben is, amely szerint Hekalé megvendégelte és házába fogadta Thészeuszt, amikor a bika ellen indult. A környező községek népei Zeusz Hekalosz tiszteletére rendszeresen megölték Hekalészia ünnepét, és megemlékeztek Hekaléről is, akit Hekalinának becézgettek, mivelhogy amúgy öregasszonyosan ő is becázta és simogatta a házába betérő ifjú Thészeuszt. Hekalé fogadalmat is tett Zeusznak, hogy áldozatot mutat be, ha Thészeusz épségben tér vissza, de Thészeusz visszatértét már nem érte meg. Ezért emlékeztek meg róla Thészeusz parancsára, hogy vendégszeretetét viszonozzák. Ezt a történetet Philokhorosz beszéli el.

15. Valamivel később megérkeztek Krétából az adóbehajtók, immár harmadszor. Minósz, mivel fiát, Androgeoszt, álnokul meggyilkolták Attikában, szüntelen háborúskodással tette tönkre az emberek életét. Sújtotta a népet az isten is: éhínség, járvány tört ki, s kiszáradtak a folyók. Apollón ekkor kijelentette: engeszteljék ki Minósz, és egyezzenek meg vele, hogy az isten haragja és a bajok megszűnjenek. Így aztán az athéniak követeket küldtek Krétába, és megállapodtak, hogy kilencévenként hét fiút és ugyanannyi leányt küldenek adó fejében Krétába. Ebben a legtöbb történetíró egyetért. A monda letragikusabb változata szerint a Krétába küldött ifjakat és leányokat a Minótauros a Labürinthoszban megölte, vagy legalábbis

addig bolyongtak hasztalan keresve a kijáratot, amíg mind el nem pusztultak. Euripidész ezt mondja a Minótaurosztól:

*Mihaszna állat, összetákolta torzalk...
...Félig bikának mása, félig emberé.⁵*

16. Philokhorosz szerint a krétaiak ezt tagadják. Szerintük a Labürinthosz börtön volt, és akit oda bezártak, nem tudott megszökni. Minósz versenyjátékokat rendezett Androgeósz emlékére, s az athéni ifjakat és leányokat, akiket addig a Labürinthoszban tartottak fogva, a győzteseknek adták jutalmul. Az első játékokon egy Tauros nevű hatalmas hadvezér győzött. Ez a durva és embertelen férfiú keményen és kegyetlenül bánt az athéni fiatalokkal.

A bottiaiabeliek állama című művében maga Arisztotelész sem ad hitelt annak, hogy a fiatalokat Minósz ölte volna meg, szerinte ezek az emberek öregkorukig éltek Kréta szigetén szolgáskorban. Egy alkalommal, amikor a krétaiak régi fogadalmukat beváltva Delphoiba küldték elsőszülötteiket, az áldozatul felajánlottak között ott voltak az athéni rabszolgák leszármazottai is. Ezek nem tudtak megélni Delphoiban, ezért hát áthajóztak Itáliába, és letelepedtek Iapügiában, majd onnan Thrakiába mentek, s őket nevezzük bottiaiabelieknek. Ezért éneklük a bottiaiabeli leányok bizonyos áldozati szertartások közben: „Menjünk Athénba!”

Ebből is kitűnik, milyen súlyos következményekkel jár, ha valaki olyan város gyűlöletét hívja ki maga ellen, ahol virágzik az ékesszólás és a költészet. Lám, Minósz is folyton ócsárolják és támadják az attikai színházakban. Az sem használ neki sokat, hogy Hésziodosz „a királyok királyának”, Homérosz pedig „Zeusz bizalmasának” nevezi. Rengeteg szidalmat szórnak rá a tragédiaköltők a színpad deszkáiról; gonosz és erőszakos uralkodónak nevezik, de ugyanakkor királynak és törvényhozónak is, Rhadamanthüsz pedig bírónak és a minósi törvények őreiként emlegetik.

17. Elérkezett a harmadik adófizetés ideje, és az apáknak át kellett engedniök felserdült fiaikat a sorsolásra. A nép köréből újból sokan hangosan zúgolódtak Aigeusz ellen, mondván, hogy ő az oka mindennek, egyedül ő mentesül a büntetés alól, s míg törvénytelen, jöttment fiának átjátssza a hatalmat, cseppet sem törődik vele, hogy őket megfosztják törvényes magzataiktól, és így gyermektelenül maradnak. Thészeuszt nagyon bántotta a dolog; helyt adott panaszuknak, s hogy közösséget vállaljon velük, a sorsolást meg sem várva, önként jelentkezett. Bátor-ságát mindenki csodálta és hazaszeretetét is magasztalták. Látta Aigeusz, hogy Thészeuszt nem tudja szándékától eltéríteni, kisorsolta hát a többi ifjút.

Hellánikosz azt állítja, hogy az athéniak nem sorshúzással döntöttek, hanem maga Minósz ment Athénba, és ő válogatta ki a fiúkat és lányokat, s elsőnek Thészeuszt választotta. Minósz kikötötte, hogy hajót az athéniaknak kell adniuk, és hogy a hajóra szálló fiatalok közül senki nem vihet magával fegyvert. Közölte velük azt is, hogy ha megölik a Minótauroszt, vége a büntetésnek.

Korábban nem volt remény a menekülésre, ezért fekete vitorlával jelezték, hogy a hajó a szerencsétlenségébe rohan. De most Thészeusz biztatgatta atyját, és váltig hangoztatta, hogy ő majd elbánik a Minótaurosszal. Adott hát Aigeusz fehér színű vitorlát is a hajó kormányosának, és meghagyta neki, hogy azt vonja fel visszatérőben, ha Thészeusz megmenekült; ellenkező esetben feketével jelezze a gyászt.

Szimónidész szerint Aigeusz nem fehér vitorlát adott a kormányosnak, hanem vöröset, „a sudár magyal tölgy virágának dús nedvével megfestve” - ezzel kellett volna Thészeusz megmenekülését jeleznie. Szimónidésztől tudjuk azt is, hogy a hajó kormányosa Phereklosz

volt, Amarszüasz fia. Philokhorosz azt állítja, hogy Thészeusz Szalamiszból - Szkirosztól - kapta a haja kormányosát, Nauszithooszt, meg a másodkormányost, Phaiaxot is, mivel az athéniaiak akkor még nem értettek a hajózás mesterségéhez. A kisorsolt ifjak közt ott volt Meneszthész, Szkirosz egyik lányának fia is. Erről tanúskodik az az emlékmű, amelyet, mint mondják, Thészeusz állított Nauszithoosz és Phaiax tiszteletére Phaléronban, Szkirosz szentélye mellett; a Kübernésziát, a kormányosok ünnepét is az ő tiszteletükre szokták megrendezni.

18. Megtartották a sorsolást, Thészeusz a prütaneionból a Delphinionba vitte a kisorsoltakat, és bemutatta Apollónnak a könyörgők szent jelét, a szent olajfa ágát fehér gyapjúfonalba takarva. A szertartás után, Munükhión hónapjának hatodik napján, hajóra szálltak. Az athéniaiak ezen a napon mind a mai napig leányokat küldenek a Delphinionba, hogy engesztelő áldozatot mutassanak be Apollónnak. Mint mondják, a delphoi isten úgy rendelkezett, hogy Thészeusz Aphroditét válassza vezetőjének és kísérőjének az útra. Majd nőstény kecskét áldozott a tengerparton az istennőnek, de az hirtelen bakkecskévé változott. Így kapta Aphrodité az Epitragia nevet.

19. Thészeusz megérkezett Krétába, és Ariadné beléseretett, ahogy ezt oly sokan megírták és megénekelték. Ő adta neki a fonalat, s oktatta ki, miként juthat ki a Labürinthosz tekervényeiből. Thészeusz később megölte a Minótauroszt, és elhajózott Ariadnéval s az athéni ifjakkal. Phereküdész szerint kiverte a krétai hajók fenekét, s ezzel lehetetlenné tette, hogy üldözőbe vegyék. Démon szerint Minós hadvezére Tauros volt, aki a kikötőben esett el tengeri ütközetben, amikor Thészeusz elhajózott. Philokhorosz másként beszél el az eseményekről: szerinte Minós versenyjátékokat rendezett, és mindenki irigyen várta Tauros győzelmét. Rossz természete miatt mindenki gyűlölte, és azt beszélték, hogy Pasziphaéval viszonya van. Így aztán, amikor Thészeusz engedélyt kért rá, hogy kiálljon vele, Minós beleegyezett. Krétában nők is jelen lehettek a versenyeken; ott volt Ariadné is, akit Thészeusz látása azonnal lenyűgözött; csodálattal nézte, hogyan győzi le sorban ellenfeleit. Minós különösen örült, hogy Thészeusz legyőzte a birkózásban Tauroszt és megalázta. Ezért visszaadta neki az ifjakat, és feloldotta Athént a további adófizetés alól.

Kleidemosz sajátosan és körülményesen mondja el a történeteket. Szerinte általánosan elfogadott szabály volt a görögöknél, hogy egyetlen háromevezősoros hajó sem szállhat tengerre öt főnél nagyobb legénységgel. Ezt a szabályt csak Iaszón, az Argó parancsnoka szeghette meg, aki azért szállt hajóra, hogy megtisztítsa a tengert a kalózoztól. Amikor Daidalosz visszamenekült Krétából Athénba, Minós a rendelkezések ellenére üldözésére indult hadihajóival, majd egy vihar Szicíliába sodorta, ahol meghalt. Minós fia, Deukalión, ellensége volt az athéniaiaknak, követeket küldött hozzájuk, és követelte, hogy adják ki Daidaloszt, mert ha nem, megöli azokat az athéni fiatalokat, akiket túszként adtak át Minósznak. Thészeusz szelíd hangon válaszolt, de nem volt hajlandó kiszolgáltatni rokonát, Daidaloszt, Meropénak, Erekhtheusz leányának fiát. Ugyanakkor hajóhad építésébe kezdett. A hajók egy részét Attikában, a Thümaitadák községe közelében építtette, a főútvonaltól távol, más részét pedig Troizénben, Pittheusz felügyelete alatt; titokban akarta ugyanis tartani a dolgot.

Amikor elkészültek a hajók, Thészeusz tengerre szállt; magával vitte Daidaloszt és a krétai menekülteket, hogy az utat mutassák neki. A mit sem sejtő krétaiak barátságosan fogadták az athéniaiakat, Thészeusz pedig elfoglalta a kikötőt, majd titkon Knósszoszba sietett. A Labürinthosz kapui előtt összecsapott a krétaiakkal, Deukaliónt testőreivel együtt megölte. Kréta trónjára így Ariadné került. Thészeusz fegyverszünetet kötött vele, és visszakapta az athéni ifjakat, Athén és Kréta frigyre lépett, a krétaiak esküvel ígérték, hogy soha többé nem indítanak háborút.

20. Ariadnéról és ezekről az eseményekről sok, egymástól eltérő történet maradt fenn. Az egyik szerint Ariadné felakasztotta magát, amikor Thészeusz elhagyta; a másik azt állítja, hogy Naxosz szigetére hajózott, s ott Oinarossal, Dionüszosz papjával élt együtt, mivel Thészeusz egy másik nőbe szeretett bele, és ő magára maradt.

Aigléért, Panopeusz lányáért ölte tüzes vágy.

A megarai Héreasz azt állítja, hogy Peiszisztratosz ezt a sort törölte Hésziodosz költeményéből, Homérosz viszont az Alvilágról szóló leírásába ezt a sort iktatta be:

*Thészeuszt, Peirithooszt, szép sarjait isteneinknek,*⁶

hogy ezzel az athéniai kedvét keresse. Mások azt állítják, hogy Ariadné még gyermekeket is szült Thészeusznak, Oinopiönt és Sztaphüloszt. A khioszi Ión is ezen az állásponton van, így emlékezik meg ugyanis szülővárosáról:

Mit Thészeusz-fi emelt egykoron, Oinopiön.

Mindezekből a regeszerű történetekből a legszebbek úgyszólván közzájön forognak. Az amathuszi Paion egészen sajátos módon beszéli el Ariadné történetét. Szerinte egy vihar Küprosz partjaihoz sodorta Thészeuszt, s Ariadné, aki várandós állapotban volt, rettenetesen szenvedett a viharban hánykódó hajón, ezért kiszállt egyedül. Thészeusz eközben igyekezett hajóját megmenteni, de a vihar újra elsodorta a szárazföldről, ki a tengerre. A küprosz asszonyok gondjukba vették Ariadnét, és kétségbeesett magányában költött levelekkel vigasztalták, mintha Thészeusz írt volna neki. Részvétükkel enyhítettek kínjain, majd amikor meghalt anélkül, hogy gyermekét világra hozta volna, eltemették. Thészeusz később visszatért, és nagyon elszomorodott. Pénzt adott a város lakosainak, hogy Ariadnának áldozzanak. Két szobrocskát is állíttatott, az egyiket ezüsből, a másikat bronzból. A Gorpiaiosz hónap második napján tartott áldozati ünnepen egy ifjú a földre veti magát, majd hangokkal és mozdulatokkal egy szülő nő vajúdási fájdalmait utánozza; Amathusz város lakói Ariadné-Aphrodité ligetének nevezik azt a helyet, ahol Ariadné sírját mutogatják.

Több naxoszi író különös módon beszéli el a történetet, hogy valójában két Minósz és két Ariadné volt: az idősebb Ariadné Dionüszoszhoz ment nőül Naxosz szigetén, s Sztaphüloszt és fivéreit szülte neki, a fiatalabbikat meg elrabolta Thészeusz, amikor pedig magára maradt, Naxosz szigetére ment, és magával vitte Korküné nevű dajkáját, akinek sírját mutogatni szokták. Ez a második Ariadné is a szigeten halt meg, de az emlékére rendezett ünnepség egészen más jellegű. Az idősebb Ariadné ünnepét víg mulatozással ülik meg, a fiatalabbét pedig gyásszal és szomorúsággal.

21. Thészeusz elhajózott Krétából és kikötött Délosz szigetén. Áldozatot mutatott be az istennek, és felajánlotta neki az Ariadnétól kapott Aphrodité-szobrocskát, majd eljárt az ifjakkal azt a körtáncot, amely még ma is szokásban van a délosziaknál. Ez a tánc a Labürinthosz zezgugos folyosóinak az ábrázolása bizonyos táncmozdulatokkal és - fordulatokkal. Dikaiarkhosz szerint a délosziak „darunak” nevezik ezt a táncfajtát. Thészeusz a Keratón-oltár körül járta el a táncot. Ezt az oltárt ökrök bal oldali szarvából illesztették össze. Állítólag versenyjátékokat is alapított Déloszban; a győztesek ekkor kaptak első ízben palmaágot.

22. Már közel jártak Attika partjaihoz, de nagy örömükben Thészeusz is meg a kormányos is elfelejtette felvonni a fehér vitorlát, amellyel jelezniük kellett volna Aigeusznak, hogy megmenekültek. A király kétségbeesésében levetette magát a szikláról és meghalt. Thészeusz közben partra szállt, és bemutatta azokat az áldozatokat, amelyeket távozásakor fogadott az

isteneknek Phaléronban, majd hírnököt küldött a városba, hogy jelentse megmenekülésüket. A hírnök sok emberrel találkozott, akik mind a király halálát gyászolták, de akadtak olyanok is, akik boldogságukban megkoszorúzták, annyira örültek az ifjak hazatérésének. A hírnök elfogadta a koszorúkat, és hírnöki pálcájára tűzte. Mikor visszatért a tengerpartra, látta, hogy Thészeusz még nem fejezte be az italáldozatot; félrevonult, nem akarta megzavarni a szertartást. Az áldozat után jelentette Aigeusz halálát. Erre Thészeusz és társai sírva siettek a városba. Innen van, hogy - állítólag - még ma is a hírnök pálcáját koszorúzzák meg az athéniaiak az Ószkhophoria - vagyis: fürthordás - ünnepén, nem pedig a hírnököt, és hogy a jelenlevők az italáldozat közben karban ezt kiáltozzák: „Eleleu! Iu! Iu!” A két kiáltás közül az első a győzelem feletti öröm, a második pedig a rémület és a zavar kifejezése.

Thészeusz apja temetése után váltotta be Apollónnak tett fogadalmát a Püanepszióh hónap nyolcadik napján, mert ezen a napon tértek vissza épségben a városba. E napon azóta is hüvelyeket főznek; a szokás állítólag onnan ered, hogy a megmenekült fiatalok összekeverték minden megmaradt élelmüket, megfőzték egy fazékban, majd pedig közösen elfogyasztották. Körülhordozzák az eiresziónt is - egy gyapjúfonállal körülkötözött olajágot -, ahogy akkor a könyörgés szent jelét nevezték. Vele együtt viszik a legkülönbébb gyümölcsök zsengejét is, ami annak a jelképe, hogy megszűnt a terméketlenség. Közben ezt éneklük:

*Eireszióné, íme, fűgét s dagadó kenyeret hoz,
s mézet a csészében, s olajat, testünk megkenni,
s bort is a serlegben, mely elaltat mámorítóan.*

Néhány történetíró ezt a szokást a Héraklész-utódoktól származtatja, akiket az athéniaiak oltalomkeresők gyanánt fogadtak be és vendégeltek meg, de a legtöbben ugyanúgy írják le, mint én.

23. Azt a harmincevezős gályát, melyen Thészeusz a fiatalokkal Krétába hajózott és épségben hazatért, az athéniaiak egészen Phaléroni Démétriosz idejéig megőrizték. Az elkorhadt deszkákat és gerendákat időnként újakkal és erősekkel cserélték fel, így a bölcselők is ezzel a hajóval példálózhatnak, amikor a „növekvőről” vitatkoznak. Egy részük azt állítja, hogy a hajó ugyanaz maradt, más részük pedig, hogy megváltozott.

Még ma is ünneplik az Ószkhophoria ünnepét, amelyet Thészeusz alapított. Annak idején ugyanis nem vitte magával mind a kisorsolt szüzeket. Kiválasztott barátai közül két leányos külsejű, de férfias lelkű és bátor ifjút. Ezekkel forró fürdőt vetetett, nem engedte őket napfényre, bőrüket illatos kenőcsökkel kenette, hajukat nők módjára fésültette, szépítőszereket használtatott velük, s így külsejüket megváltoztatta. Arra is megtanította őket, hogyan utánozzák a leányokat beszédben, megjelenésben és járásban, hogy ne lehessen őket megkülönböztetni tőlük. Így vette be őket a szüzek közé anélkül, hogy a csalást bárki is észrevette volna. Hazatérésük után ő s a két ifjú ugyanolyan öltözképpen haladt az ünnepi menetben, mint amilyenben még ma is viszik a szőlőágakat. Ezeket vagy a mítosz kedvéért viszik, hogy Dionüszosznak és Ariadnének kedveskedjenek, vagy azért, mert Thészeuszek ősszel, szüret idején érkeztek haza. Ételvivő asszonyok is részt vesznek az ünnepi menetben és az áldozat bemutatásában; ők képviselik az anyákat, akik egykor gyermekeiknek vitték kedvenc ételeiket, és meséket mondanak az ünnep alkalmával, mert azok a régi anyák is meséket mondtak annak idején, hogy gyermekeiket bátorítsák és vidámsítsák. Mindezt Démon beszéli el. Az athéniaiak szent ligetet is ajándékoztak Thészeusznak, és úgy rendelkeztek, hogy mindig is azok a családok fizessék az áldozati költségeket, amelyeknek akkoriban adózniuk kellett. A szertartásokat mindig a Phütalidák végezték, ezzel jutalmazta vendégszeretetüket Thészeusz.

24. Aigeusz halála után Thészeusz nagy és csodálatra méltó vállalkozásba kezdett; egyetlen városi közösségbe egyesítette az attikaiakat. Így lett egy várossá és egy néppé a szétszórt lakosság, amelyet eddig még közérdekű ügyekben is nehezen lehetett összehívni, s amelynek körében napirenden voltak a villongások és háborúk. Thészeusz községről községre, családról családra járva győzte meg az embereket. Az egyszerű, szegény embereknel kedvező fogadtatásra talált; a hatalmasoknak király nélküli államot és demokráciát ígért, amelyben ő csak hadvezér lenne és a törvények őrének szerepét töltené be, minden más tekintetben egyenlőség uralkodna. Egy részüket meg is győzte, a többiek pedig tartottak már-már félelmetessé váló hatalmától és vakmerőségétől, s úgy gondolták, jobb, ha önszántukból engedelmeskednek, mint ha kényszeríti őket. Feloszlatta hát a különálló prütaneionokat, tanácsházakat és hivatalokat. Majd közös prütaneiont és tanácsházát építtetett az egész népnek, ott, ahol a mostani város áll, és az államot Athénnek nevezte. Közös áldozatot rendelt el, a Panathénaiát, és bevezette a Metoikia ma is megtartott ünnepét, Hekatombaión hónap tizenhatodik napján. Ezután ígéretéhez híven megszüntette a királyságot, és hozzálátott az új alkotmány megteremtéséhez. Először is az istenekhez fordult. A delphoi jósdától a következő jóslatot kapta az új állam sorsáról:

*Aigeidész, Pittheusz lányának magzata, Thészeusz!
Sok nép sorsfonalát s mezsgyéjét tette le bévül
városotokban atyám elrejtven; ám te szivedben
csak sose töprengj és ne szorongjál szertelenül, mert
tengeri tajtékok tetején, fenn úszik a tömlő.*

Később a Szibüllá állítólag ugyanezt a sorsot jövendőlte Athénnek:

Tömlőként bemerülsz, de lesüllyedned lehetetlen.

25. Szerette volna államát még nagyobbá tenni; magához hívott hát mindenkit, egyenlő jogokat ígérve a jövevényeknek. Állítólag tőle származik ez a mondás: „Jöjjetek ide, ti népek, mind!” Athént a népek államává akarta tenni. Azt azonban nem tűrte, hogy az összevissza beáramló sokaság megzavarja és feldúlja a demokráciát. Ezért először is nemesekre, földművesekre és kézművesekre osztotta az embereket. A nemesek végezték a vallási szertartásokat, ők töltötték be a hivatalokat, rájuk bízta a törvények magyarázatát, továbbá a szent és isteni dolgok értelmezését. Egyébként teljes jogegyenlőséget teremtett; a nemesek tekintélyükkel, a földművesek jövedelmükkel, a kézművesek sokaságukkal múlták felül a többieket. Hogy ő volt az első, aki hajlandóságot mutatott a tömegek iránt - ahogy Arisztotelész mondja -, és hogy ő szakított először az egyeduralommal, Homérosz is tanúsítja, aki a hajók felsorolásakor csak az athéniaikat nevezi népek.

Pénzt is veretett, egy ökör képével - talán a marathóni bika emlékére, de lehet az is, hogy Minósz hadvezérére gondolt, vagy egyszerűen, mert a földművelésre kívánta buzdítani a polgárokat. Mondják, hogy tőle származik a *hekatomboion* és a *dekaboion* - tehát: száz, illetve tíz ökröt érő - kifejezés. Megarát véglegesen Athénhez csatolta, s felállíttatta az Iszthmoszon azt a híres határjelző oszlopot, amelyre két jambikus trimetert vésetett. Az oszlop keleti oldalára ezt:

Ez itt nem Peloponnészosz, ámde Iónia,

a nyugatira pedig ezt:

Ez itten Peloponnészosz és nem Iónia.

A görögök Héraklész kezdeményezésére rendezték Zeusznak az olümpiai versenyeket. Ő, hogy Héraklész utánozza, megalapította az iszthmoszi játékokat, Poszeidón tiszteletére. A Melikertész emlékére rendezett iszthmoszi játékokat éjszaka tartották, de ez inkább szertartás volt, nem pedig látványos népünnepély. Egyesek azt is mondják, hogy az iszthmoszi játékokat Szkirón emlékére alapította, hogy a rokongyilkosság bűnétől megtisztuljon. Szkirón ugyanis Kanéthosznak és Pittheusz leányának, Héniokhénak volt a fia. Mások azt vallják, hogy nem Szkirón volt a fiuk, hanem Szinnisz, és az ő tiszteletére alapította Thészeusz a versenyeket. Ugyanakkor egyezséget kötött a korinthusziakkal, hogy az iszthmoszi játékokra érkező athéniaknak annyi díszhelyet biztosítanak, amekkora helyet a hajó vitorlája beborít, amely az ünnepségre hozta őket. Ezeket a részleteket Hellanikosz és a halikarnasszoszi Andrón beszéli el.

26. Philokhorosz és más történetírók tanúsága szerint Thészeusz a Fekete-tenger partján is járt, amikor Héraklészszel együtt részt vett az amazónok elleni hadjáratban, és vitézségének jutalmaként megkapta Antiopét. A legtöbb történelmi forrásból azonban, így Phereküdesz, Hellanikosz és Hérodórosz műveiből is az tűnik ki, hogy Thészeusz jóval később, Héraklész halála után egyedül vezette ezt a hadjáratot, s ejtette foglyul az amazont, ami sokkal valószínűbbnek látszik. Egyetlen történelmi forrás sem említi ugyanis, hogy Thészeusz társai közül bárki is amazónokat ejtett volna foglyul. Bión azt állítja, hogy ez az egy is csalárd módon lett az övé. Az amazónok ugyanis nem idegenkedtek a férfiak társaságától, nem futottak el Thészeusz elől sem, amikor partot ért náluk, sőt ajándékokat küldtek neki. Thészeusz felhívta hajójára az ajándékot hozó amazont, az felszállt, ő meg nyomban elhajózott vele.

Egy bizonyos Menekratész a bithüniai Nikaia város történetéről írott könyvében azt állítja, hogy Thészeusz hosszabb időt töltött országukban Antiopé társaságában. Seregében volt három athéni testvérifjú: Euneósz, Thoasz és Szoloeisz. Az utóbbi beleszeretett Antiopéba, de érzelmeit eltitkolta társai előtt, csak egyik barátjával közölte. Az beszélt is az ügyben Antiopéval, aki mereven elzárkózott a szerelem elől, de bölcsen és jóindulatúan fogadta a dolgot, és nem árulta el Thészeusznak. Megtudva ezt Szoloeisz, belevetette magát egy folyóba, és elpusztult. Amikor Thészeusz az ifjú szomorú sorsáról és annak okáról értesült, igen elszomorodott. Bánatában eszébe jutott egy püthiai jóslat. A Püthia ugyanis lelkére kötötte Delphoiban, hogy ha egyszer idegen földön szomorúság éri, alapítson várost, és hagyjon ott társai közül vezetőket. Így aztán a várost, amelyet alapított, az istenről Püthopolisznak, a közeli folyót pedig az ifjú emlékére Szoloeisznak nevezte. A város kormányzását a két fivérre és egy Hermosz nevű athéni nemes ifjúra bízta. A püthopolisziak Hermosz házának nevezték a város egyik épületét, de később ezt - a második szótag téves hangsúlyozása következtében - Hermész házának értették, és így az istent részesítették a hőst megillető tiszteletben.

27. Ez volt az oka az amazón háborúnak, amely semmiképpen sem lehetett jelentéktelen ügy vagy asszonyvállalkozás, hiszen ahhoz, hogy az amazónok a városban táborot üssenek és a Pnux meg a Muszeion közelében harcoljanak, előbb el kellett foglalniuk a környező területeket és nyugodtan el kellett jutniuk a városig. Nehéz elhinni, hogy - mint Hellanikosz állítja - gyalog keltek át a befagyott kimmeriai Boszporoszon. Azt viszont, hogy a városban táboroztak, helynevek és az elesettek sírjai bizonyítják.

Sokáig haboztak mindkét oldalon; félték a harctól. Thészeusz végül áldozatot mutatott be a Félelem istenének - így parancsolta egy jóslat -, és összecsapott az amazónokkal. A csata Boédromiön havában volt, azon a napon, amelyen az athéniak mind mostanáig a Boédromia ünnepét ünneplik. Kleidémosz részletes elbeszélése szerint az amazónok a manapság Amazóneionnak nevezett helyig tolták előre balszárnyukat, a jobbszárny viszont egészen a Khrüsza melletti Pnuxig ért. Az athéniak a Muszeiontól kiindulva támadták meg az ellenség

balszárnyát. Az elesettek sírjai, Khalkódón hérosz emlékműve mellett, a mostani peiraieuszi kapuhoz vezető úton találhatók. Az amazónok ezen a szárnyon megverték az athéniakat, és egészen az Eumeniszek szentélyéig viaszszorították őket. Az athéniak viszont a Palladion, az Ardétosz és a Lúkeion felől lecsaptak az amazónok jobbszárnyára, és vissza is verték őket egészen a táborukig. Sok amazón vesztette itt életét. Kleidemosz szerint a negyedik hónapban kötöttek békét Hippolüté közvetítésével; mert szerinte Thészeusz feleségének Hippolüté volt a neve és nem Antiopé.

Egy másik történet szerint a Thészeusz oldalán harcoló Hippolütét Molpadia ölte meg lándzsájával; az ő emlékére emelték az olümpiai szentélynél felállított oszlopot. Nem lehet csodálni, hogy a történelmi feljegyzések bizonytalanok, amikor ilyen régi eseményekről van szó. Azt is mondják, hogy Antiopé titokban Khalkisz városába vitette a sebesült amazónokat, és ott ápolta őket, továbbá, hogy többeket azon a helyen temettek el, amelyet ma Amazóneion-nak neveznek. A háború békeszerződéssel ért véget, erről tanúskodik a Thészeion melletti hely neve: Orkómoszion, és az a máig fennmaradt ősi áldozat, amelyet az amazónoknak mutattak be a Thészeusz emlékére rendezett ünnepségek előtt.

Az amazónok sírját a megaraiak is mutogatják a piactérről a Rhusz nevű helyhez vezető úton, ahol a Rhomboidész-emlékmű áll. Mondják, hogy Khairóneia környékén is estek el amazónok, és a régen Thermódónnak, most pedig Haimónnak nevezett folyócska mellett temették el őket. Erről a Démoszthenész életéről írt könyvemben már szóltam. Valószínűleg Thesszalián sem mentek keresztül baj nélkül az amazónok; sírjukat még ma is mutogatják Szkotussza és Künoszkephalai közelében.

28. Ezek a feljegyzésre méltó események az amazónokkal kapcsolatban. Az *Amazónok felkelése* című hősköltemény szerint, amelyet a *Thészeusz* szerzője írt, Antiopé és az amazónok a Phaidrával kötött házasság miatt indítottak hadat Thészeusz ellen, és Héraklész ölte meg őket. De ez csak mese és kitalálás. Igaz ugyan, hogy Thészeusz nőül vette Phaidrát, de csak Antiopé halála után. Antiopétól született Hippolütosz, akit Pindarosz Démophón néven ismer. Phaidra és Hippolütosz balsorsáról a történetírók is úgy írnak, mint a tragédiaköltők; valószínű tehát, hogy úgy is történt, ahogy mondják.

29. Vannak más - színpadon még sohasem játszott - történetek is Thészeusz házasságairól: mind becstelenül kezdődtek és szerencsétlenül végződtek. Mesélik, hogy erőszakkal elrabolt egy bizonyos Anaxó nevű troizéni nőt, és hogy erőszakot követett el Szinnisz és Kerküón leányain, miután az apákat megölte. Feleségül vette Periboiát, Ajax anyját, azután Phereboiát, majd pedig Iopét, Iphiklész leányát. Aztán szerelemre gyulladt Panopeusz leánya, Aiglé iránt és elhagyta Ariadnét, ami semmiképpen sem volt szép és illő cselekedet, mint fentebb már említettem. Mindezekon felül Helené elrablásával háborúba sodorta Attikát, s emiatt rá is száműzetés és halál várt, de ezt majd később beszélem el.

Bár az akkori idők legderékabbjai sok küzdelemben vettek részt, Hérodórosz úgy tudja, hogy Thészeusz - a lapithák és kentaurok harcát⁷ kivéve - egyikben sem szerepelt. Mások szerint azonban elkísérte Iaszónt Kolkhiszba, és Meleagrosznak is segített a kalüdóni vadkan elejtésében; állítólag ekkor keletkezett a jól ismert mondás: „Csak Thészeusszal.” Sok kiváló és vitézi tettet hajtott végre segítőtársak nélkül is, és ezért mondták róla: „Íme, egy új Héraklész.” Segített Adrasztoznak is a Kadmeia alatt elesettek holttestének megszerzésében. És nem fegyverrel szerezte vissza a holttesteket - ahogy Euripidész írta tragédiájában -, hanem rábeszéléssel és megegyezéssel. Így írják a legtöbben. Philokhorosz hozzáteszi, hogy ez volt az első egyezés, amelyet a holttestek összeszedésére kötöttek, bár a Héraklészről írt könyvekben az áll, hogy ő adott ki először holttesteket az ellenségnek. A Thébai falai alatt elesett közkatonák sírjait Eleutheraiban mutogatják, a hadvezéréket pedig Eleusziszban; ezzel

kedveskedett Thészeusz Adrasztoznak. Euripidész *Oltalomkeresők* című tragédiája ellentmond annak, amit Aiszkhülosz beszél el az *Eleuszisiek*-ben; ő pontosan ugyanazt mondja Thészeuszról, amit én beszéltem el.

30. Peirithooszsal való barátságának állítólag ez a története: Nagy híre volt Thészeusz erejének és bátorságának, és Peirithoosz szeretett volna meggyőződni róla. Fogta Thészeusz marhái és elhajtotta Marathónból. Amikor megtudta, hogy Thészeusz fegyveresen üldözőbe vette, nem futott el előle, hanem szembefordult vele. Megpillantva egymást, mindkettő megcsodálta a másik szépségét, bátorságát, és elálltak a harctól. Először Peirithoosz nyújtott kezét Thészeusznak, majd felszólította, hogy bíráskodjék felette marhái elhajtásának ügyében, s ő kész alávetni magát az ítéletnek. Thészeusz elengedte a bírságot, és kérte Peirithooszt, hogy legyenek barátok és szövetségesek; barátságukat esküvel pecsételték meg.

Amikor Peirithoosz nőül vette Déidameiát, meghívta Thészeuszt, hogy ismerje meg a lapithák országát, és legyen a vendégük. A lakomára a kentaurokat is meghívta, de ezek pimaszul és féktelenül viselkedtek, sőt részegségükben még a nőket sem kímélték. A lapithák védekezni kezdtek, és jó néhány kentaurt megöltek, a többiek pedig kidobták az országból. Thészeusz segített a lapitháknak a harcban. Hérodórosz azonban másként adja elő a történeteket. Szerinte már folyt a kentaurok elleni háború, amikor Thészeusz a lapithák segítségére sietett, és akkor került először szemtől szembe Héraklésszel is. Thészeusz mindenáron fel akarta keresni Héraklést Trakhiszban, ahol a hős éppen küzdelmeinek és bolyongásainak fáradalmait pihente ki; ez a találkozás a kölcsönös tisztelet és megbecsülés jegyében folyt le. - Több hitelt adhatunk azonban azoknak a történetíróknak, akik azt állítják, hogy a két hős több alkalommal is találkozott, s hogy Héraklést Thészeusz közbenjárására avatták be az eleusziszi misztériumokba, miután elvégezte azokat a megelőző tisztulási szertartásokat, amelyekre bizonyos meggondolatlan cselekedetei miatt szükség volt.

31. Hellanikosz elbeszélése szerint Thészeusz már ötvenesztendős volt, amikor a kiskorú Helenét elrabolta. Egyesek, hogy e súlyos vád alól felmentsék, azt állítják, hogy Helenét valójában nem is ő, hanem Idasz és Lünkeusz rabolta el. Ezek aztán Thészeuszra rábízták a lányt, akit ő nem volt hajlandó a Dioszkuroszoknak kiszolgáltatni. Sőt állítólag maga az atya, Tündareusz bízta Thészeuszra Helenét, mert félt Enarophorostól és Hippokoóntól, akik erőnek erejével akarták elrabolni a kislányt. De a legvalószínűbb, legbizonyítottabb történet a következő:

Thészeusz és Peirithoosz együtt ment Spártába. A lányt Artemisz Orthia templomából rabolták el, ahol éppen ünnepi táncot lejtett, majd megszöktek vele. Üldözőik csak Tegeáig követték őket. A továbbiakban nyugodtan keltek át a Peloponnészoszon. Közben megállapodtak, hogy sorsot vetnek: aki nyer, nőül veszi Helenét, és segít társának feleséget szerezni. A sorshúzás Thészeusznak kedvezett. Thészeusz ezután anyja gondjaira bízta a házasságra még éretlen lánykát, Aphidnaiba vitte őket, és barátját, Aphidnoszt kérte meg, hogy vigyázzon a lányra, és tartsa titokban ottlétét a többiek előtt. Ezután viszontszolgálatképpen elkísérte Peirithooszt Épeiroszba, Aidóneusznak, a molosszoszok királyának leányáért. A király - aki feleségét Perszephonénak, leányát Korénak, házörző kutyáját pedig Kerberosznak nevezte - úgy határozott, hogy leánya minden kérőjének meg kell küzdenie a kutyával, és az nyeri el a leány kezét, aki a kutyát legyőzi. De amikor megtudta, hogy Peirithoosz és társa nem kérni jöttek a lányt, hanem elrabolni, elfogatta őket. Peirithooszt széttépette a kutyával, Thészeuszt pedig fogolyként őriztette házában.

32. Eközben Menesztheusz, Peteósz fia, Orneusz unokája és Erekhtheusz dédunokája - azt mondják, ő volt az első demagóg, aki a tömegek kedvét kereste - izgató szavaival fellázította a tehetősebb athéniakat, akik már régóta nehezen viselték el Thészeusz uralmát, mert úgy

éreztek, hogy a nemeseket megfosztotta a királyi hatalomtól, és összezárta őket egyetlen városba, hogy mindnyájukat alattvalójává és szolgájává tegye. De felizgatta az egyszerű embereket is. Szabadságuk, úgymond, nem más, mint csalóka álom. Elveszítették hazájukat és szent hagyományaikat; a sok megértő és jóságos király helyett egyetlen zsarnokot kaptak, egy jöttment idegent. Menesztheusz tehát így mesterkedett, a kezdődő zendülésnek pedig komoly ösztönzést adott a Tündaridák háborúja; sokan nem tartják lehetetlennek, hogy maga Menesztheusz biztatta fel őket.

A Dioszkuroszok eleinte nem folyamodtak erőszakhoz, csak testvérhúgukat követelték. De amikor az athéniak kijelentették, hogy Helené nincs a városban, és nem is tudják, hol van, megkezdődött a harc. Akademosz valahogyan megtudta, hogy Helenét titokban Aphidnaiban tartják, és ezt közölte a Tündaridákkal. Meg is becsülték őt ezért a Dioszkuroszok egész életében. És a lakedaimóniak - akik később oly sokszor pusztították Attika földjét - sem bántották soha az Akadémiát Akademoszra emlékezve. Dikaiarkhosz viszont azt mondja, hogy két arkadiai ifjú, Ekhedemosz és Marathosz harcolt a Tündaridákkal együtt, az előbbiről nevezték el a mostani Akadémiát, Marathón pedig az utóbbiról kapta nevét, mert egy jóslatnak engedelmeskedve önként feláldozta magát a csata előtt.

A Dioszkuroszok ekkor Aphidnai ellen vonultak, megnyerték a csatát, és elfoglalták a várost. Állítólag ekkor esett el Szkirón fia, Alükosz, aki együtt harcolt a Tündaridákkal. A megarai helyet, ahol eltemették, Alükosznak nevezik róla. Héreasz azt állítja, hogy maga Thészeusz ölte meg Alükoszt Aphidnainál, és ennek bizonyosságára idézi az alábbi verssorokat:

*...kit Aphidnai nagy csatasíkján
Thészeusz ölt le tusán ama szépfürtű Helenéért
egykor...*

Nem valószínű azonban, hogy Thészeusz jelen volt, amikor anyja fogságba esett, és a várost elfoglalták.

33. Aphidnai tehát elesett és az athéniak megrémültek. Menesztheusz ekkor rávette a népet, hogy nyissák meg a kapukat a Tündaridák előtt, és fogadják őket szeretettel, hiszen ők csak Thészeusz ellen viseltek háborút, aki erőszakosságával rá is szolgált erre, a többieknek jót és üdvöt hoznak. Tetteik valóban erről tanúskodtak; bár az egész várost hatalmukba kerítették, nem kértek mást, csak azt, hogy beavassák őket a misztériumokba, mondván, hogy nekik is van annyi közük a városhoz, mint Héraklésznek. Kérésüket teljesítették, de előbb Aphidnosz örökbe fogadta őket, akárcsak Püliosz Héraklészt. A Dioszkuroszokat isteneknek járó tisztelettel vették körül, és az *Anakesz* névvel tüntették ki; talán azért, hogy a harcot beszüntették, vagy talán mert vigyáztak rá, hogy senkit semmi bántódás ne érjen, pedig igen nagy hadsereg tartózkodott a város falain belül. Az *anakósz ekhein*⁸ kifejezést olyanokra szokták alkalmazni, akik gondoskodnak valamiről, vagy őriznek valamit. Valószínűleg a királyokat is ezért hívják *anaktesz*-nek. Másik magyarázat szerint a csillagok felkeléséről hívják őket *Anakesz*-nek, mivel az *anó* - vagyis: „fent” - szót az attikaiak *anekasz*-nak, az *anóthen*-t - vagyis a „fentről”-t - pedig *anekathen*-nek mondják.

34. Aithra, Thészeusz anyja állítólag fogságba került, majd Spártába hurcolták, és innen ment Trójába, Helenével. Ezt Homérosz is megerősíti, mikor azt mondja, hogy Helené szolgálója lett:

*Aithré, Pittheusz lánya, tehén szemű szép Klümenével.*⁹

Mások nem tartják hitelesnek ezt a sort, és a Munükhoszról szóló mesét is elvetik. Munükhoszt állítólag Laodiké szülte titkon Démophónnak és Aithra segítette felnevelni Trójában. Furcsa és egészen más történetet mond el Aithráról Isztrosz *Attika története* című művének tizenharmadik könyvében: állítólag Alexandroszt, akit Thesszaliában Parisznak neveznek, a Szperkheiosz folyó partján Akhilleusz és Patroklosz megtámadta és legyőzte, Hektor meg ugyanekkor elfoglalta és feldúlta Troizén városát, s az otthagytott Aithrát elhurcolta. Ez azonban merő képtelenség.

35. Héraklész vendégségben járt Aidóneusznál, a molosszoszok királyánál, s a király beszélgetés közben megemlítette neki Thészeusz és Peirithoosz esetét, hogy miért jöttek, és hogy mi történt, amikor rajtakapta őket. Héraklész mélységesen elszomorodott Peirithoosz dicstelen halálán és azon, hogy a másokra is ez a sors vár. Tudta, hogy Peirithooszon már nem segít a panasz, könnyörögni kezdett hát Thészeuszt; tegye meg neki ezt a szívességet a király, adja ki Thészeuszt. Aidóneusz teljesítette Héraklész kérését, és szabadon bocsátotta Thészeuszt. A hős visszatért Athénba, ahol hívei még nem veszítették el minden hatalmukat. Hálából mindazokat a szent helyeket, amelyeket a város korábban neki adományozott, Héraklésznek szentelte, és Thészeionok helyett Hérakleionoknak nevezte őket, négy kivételével - így írja Philokhorosz. De amikor újra kézbe akarta ragadni a hatalmat és az államvezetést, lázadás és zavargás tört ki. Ekkor ébredt tudatára, hogy eddigi ellenségei most már nemcsak gyűlölik, de ráadásul meg is vetik. Ezenfelül a nép nagy része elkényeztetett gyermek módjára viselkedett, és ahelyett, hogy csendben, szó nélkül engedelmeskedett volna parancsainak, elvárta, hogy Thészeusz járjon a kedvében. Amikor megkísérelte, hogy erőszakhoz folyamodjék, a népvezérek izgatásával és pártviszályok veszélyével találta magát szemben. Elkeseredésében végül titkon elküldte gyermekeit Euboiába Elephénórhoz, Khalkódón fiához. Ezután megátkozta az athéniakat Gargétoszban, azon a helyen, amelyet mind a mai napig Aratérionnak¹⁰ neveznek, és elhajózott Szküroszba. Azt hitte, hogy ott barátokra talál; de különben is öröklött földbirtokai voltak a szigeten. Lükomédész volt abban az időben a szkürosziak királya, Thészeusz tehát hozzá fordult, hogy földjeit megkapja, mondván, hogy ott szeretne letelepedni. Egyesek azt állítják, hogy segítséget kért a királytól az athéniak ellen. Lükomédész - aki talán Thészeusz hírnevét irigyelte, de az is lehet, hogy Menesztheusznak akart kedvében járni - felvezette Thészeuszt a sziget legmagasabb hegycsúcsára, mintha földbirtokait akarná neki megmutatni, majd pedig letaszította a mélységbe, ahol Thészeusz halálát lelte. Mások szerint Thészeusz szokásos vacsora utáni sétája közben botlott meg és zuhant le a szikláról. Eleinte úgyszólván senki sem vett tudomást haláláról. Athénban Menesztheusz volt a király, Thészeusz fiai pedig magánszemélyekként harcoltak együtt Ilionban Elephénórral. Menesztheusz elesett Trójában, Thészeusz fiai hazatértek és visszaállították az atyai királyságot. Később az athéniak több okból is félistenként tisztelték Thészeuszt; ezek közt legemlékeztetőbb az a történet, amely szerint Marathónnál a méd seregek ellen harcoló csapatok látni vélték, hogy Thészeusz szellemalakja teljes fegyverzetben rohamra vezeti őket a barbárok ellen.

36. A méd háborúk után, Phaidón arkhónsága idején¹¹ az athéniak jóslatot kértek Delphoiban. A Püthia meghagyta nekik, hogy vigyék haza Thészeusz csontjait, temessék el, és őrizzék illő tisztelettel. Nem volt könnyű a sírt megtalálni és a csontokat összeszedni, mert az ott lakó dolopszok különösen zárkóztak és vadak voltak. Kimón elfoglalta a szigetet, amint az életéről írt könyvemben már elbeszéltem, és becsületét tette fel rá, hogy megtalálja a sírt. Véletlenül megpillantott egy sast, amely egy halomszerű emelkedésen csőrével vagdosta és karmával kaparta a földet. Ezt isteni jeladásnak tekintette és ásatni kezdett a helyen. Hamarosan ráakadtak egy koporsóra, benne egy nagy termetű férfi csontjaira, mellette pedig bronzhegyű lándzsára és kardra. Amikor Kimón háromevezősoros hajóján hazavitte Thészeusz földi maradványait, az athéniak olyan ujjongó örömmel és pompával fogadták, mintha maga

Thészeusz tért volna haza a városba. Ott fekszik Thészeusz a város közepén, a Gümnaszion közelében. Sírja a szökevény rabszolgáknak, a szegényeknek és a hatalom áldozatainak menedékhelye, hiszen Thészeusz egész életében védte és segítette a bajba jutottakat, és mindig megértéssel hallgatta meg a nehéz sorban élő emberek kéréseit.

A tiszteletére rendezett legfőbb áldozati ünnepet Püanepsziön hónap nyolcadik napján tartják minden évben, minthogy ezen a napon érkezett vissza Krétából az ifjakkal. De minden hónap nyolcadik napján is megemlékeznek róla, vagy mert Hekatombaión hónap nyolcadik napján érkezett meg Troizénból Athénba, mint azt Diodórosztól, az útleírótól tudjuk, vagy mert ez a szám különösképpen megilleti őt, Poszeidón állítólagos fiát, mivel Poszeidónnak is a hónap nyolcadik napján áldoznak. Nyolc az első páros szám köbe és az első négyzet kétszerese, ezért különösképpen jelképezi Poszeidón rendíthetetlen és megingathatatlan hatalmát, akit Aszphaleiosznak¹² és Gaiéokhosznak¹³ szoktak nevezni.

ROMULUS¹⁴

1. A történetírók, amikor arról van szó, hogy kitől és miért kapta Róma nagy és világszerte híres nevét, különböző nézeteket vallanak. Egyesek azt mondják, hogy a pelaszgok, akik vándorlásaik közben bejárták az ember lakta vidékek legnagyobb részét, s számos népet leigáztak, itt telepedtek le, és fegyvereik erejéről¹⁵ nevezték a várost Rómának. Mások viszont úgy tudják, hogy Trója eleste után azokat a menekülőket, akiknek sikerült hajóra szállnia, a türhéniai partokra sodort a szél, s a Tiberis folyó torkolatánál kötöttek ki. Asszonyaik már nagyon el voltak keseredve, és nehezen viselték a tengert. Ekkor egy Rhómé nevű nő - ő volt köztük a legelőkelőbb és legeszesebb - azt ajánlotta nekik, hogy gyűjtsák fel a hajókat. Így is történt. A férfiak kezdetben haragudtak, de aztán nem volt mit tenniük, letelepedtek a Palatinus körül elterülő vidéken. Nemsokára kitűnt, hogy vállalkozásuk jobban sikerült, mint remélték, kitűnő földre találtak, és az ott lakók is barátságosan fogadták őket. Rhómét többek között abban a megtiszteltetésben is részesítették, hogy új városukat, mivel megalapítását neki köszönhették, Rómának nevezték róla.

Állítólag ettől az időtől kezdve maradt fenn az a szokás, hogy az asszonyok csókkal köszöntik rokonaikat és férjüket, mert amikor a hajókat felgyújtották, így kedveskedtek nekik, és ezzel igyekeztek haragjukat kiengesztelni.

2. Mások úgy tudják, hogy Italosz és Leukaria lányáról, Rhóméről nevezték el a várost, ismét mások szerint pedig Héraklész fiának, Télephosznak leányáról, aki állítólag Aeneas fiához, Ascaniushoz ment feleségül. Némelyek azt állítják, hogy a várost Rhómanosz, Odüsszeusz és Kirké fia alapította, vagy esetleg Émathión fia, Rhómosz, akit Diomédész küldött el Trójából. Végül vannak olyanok is, akik szerint a várost a latinok türannosza, Rhómisz alapította, aki elűzte a Thesszaliából Lüdiába, innen pedig Itáliába menekülő türhénéket. Legvalószínűbbnek azonban az a feltevés látszik, hogy a város Romulustól nyerte nevét, de még ezen a ponton sincs teljes egyetértés. Némelyek szerint Romulus Aeneas és Phorbas leányának, Dexitheának volt a gyermeke, és testvérével, Remusszal együtt csecsemőkorában hozták Itáliába. A kiáradt folyó vizében mindnyájan odavesztek, de az a csónak, amelybe a két gyermeket tették, váratlanul megakadt a szelíd lejtésű parton és megmenekült. Ezt a helyet nevezték el Rómának. Más vélemény szerint Rhómé annak a trójai nőnek volt a leánya, aki Télemakhosz fiához, Latinushoz ment feleségül, és tőle született Romulus. Mások meg azt mondják, hogy Mars istentől szülte őt Aemilia, Aeneas és Lavinia lánya.

Vannak, akik egész meseszerűen adják elő Romulus származását, a következőképpen: Tarchetius, az albaiak gonosz és kegyetlen királya furcsa tüneményt látott egyszer otthonában. Tűzhelyéből egy hímtag emelkedett ki, és napokon át ott maradt. Tarchetius Téthüsz istennő türhéniai jóshelyétől azt a jóslatot kapta, hogy egy szűz leánynak kell a tűzhelyen látott jelenséggel egyesülnie, s tőle majd hírneves, vitéz, szerencsés és nagy erejű fiú születik. Tarchetius elmondta a jóslatot egyik leányának, és ráparancsolt, hogy háljon a hímtaggal, de a leány nem engedelmeskedett, és szolgálólányát küldte be maga helyett.

Amikor Tarchetius ezt megtudta, haragjában mindkettőjüket meg akarta öletni, de álmában Vesta lebeszélte gyilkos szándékáról. A király ekkor megparancsolta a két fogságban tartott lánynak, hogy kezdjenek el szőni egy vég szövetet - ha befejezték, férjhez adja őket. De amit nappal szőttek, éjszaka Tarchetius parancsára mások felbontották. Közben a szolgálólány ikreket szült a hímtagtól. A két gyermeket Tarchetius átadta egy Teratius nevű embernek, hogy pusztítsa el őket. Teratius a közeli folyó partján hagyta a kisdedeket. Egyszer csak odament hozzájuk egy nőstény farkas, és emlőjét tartotta nekik, majd különféle madarak hoztak csőrükben élelmet és megetették őket. Végül a két csecsemőt meglátta egy tehénpásztor. Elcsodálkozott a dolgon, de azért odamerészkedett és felemelte őket. Így menekültek meg. Majd felnőttek, és végeztek Tarchetiusszal. Ezt egy bizonyos Promathiön írja *Itália története* című művében.

3. De a leghihetőbb és legbizonyíthatóbb történet vázlatát először a peparéthoszi Dioklész adta elő a görögöknek. Nagyjában őt követi Fabius Pictor is. Ennek is vannak különböző változatai, de lényegében a következőképpen hangzik:

Az albai királyságot Aeneas leszármazottai, két testvér, Numitor és Amulius örökölte. Amulius két részre osztotta az örökséget: egyiküknek a kincseket és a Trójából hozott aranyat, másikuknak a királyságot juttatta. Numitor az utóbbit választotta, de Amulius a vagyon birtokában könnyűszerrel megfosztotta testvérét a királyságtól. Majd félni kezdett, hogy Numitor leányának gyermekei születnek, ezért Vesta papnőjévé tette a lányt, hogy férj nélkül, szűzen élje le életét. Vannak, akik Iliának, mások Reának, és ismét mások Silvianak nevezik ezt a nőt. Kis idővel ezután kiderült, hogy a Vesta-szüzek törvényei ellenére teherbe esett. Csak a király leányának, Anthónak a könyörgése mentette meg a legkíméletlenebb megtorlástól, de így is szigorú őrizetben tartották, nehogy Amulius tudta nélkül szülje meg gyermekét. Rea Silvia végül két, szokatlanul nagy és szép fiúgyermeknek adott életet. Amulius most már igazán megijedt, és megparancsolta egyik szolgájának, hogy dobja a folyó vizébe az ikreket. Egyesek szerint ezt a szolgát hívták Faustulusnak, mások szerint azt, aki az ikreket megtalálta. A szolga teknőbe tette a csecsemőket, és lement velük a folyóhoz, hogy a vízbe dobja őket. De amikor a megáradt folyót megpillantotta, félt közel menni a vízhez, ezért a part mentén letette a teknőt, azután hazament. A folyó tovább áradt, felemelte a teknőt, és csendesen magával vitte egy szelíd lankára, amelyet Cermalusnak - vagy helyesebben: Germanusnak - neveznek, valószínűleg azért, mert latinul így nevezik az egy apától és egy anyától származó testvéreket.

4. A közelben Ruminalisnak neveztek egy fűgefát, talán - ahogy a közhit tartja - Romulusról, vagy mert delente itt kérődzött a jószág az árnyékban. De még ennél is valószínűbbnek látszik, hogy azért, mert a nőstény farkas itt szoptatta a csecsemőket; a régiek ugyanis az emlőt rumának, a csecsemők táplálásáról gondoskodó istennőt pedig Rumiliának nevezték, akinek mindig bor nélkül, tejjel áldoztak. A monda szerint a nőstény farkason kívül még egy harkály is táplálta és őrizte a csecsemőket. Mindkettőt Mars szent állatának tartják, a harkályt meg különösen becsülik és tisztelik a latinok. Így aztán könnyen elhitték az anyának, hogy Mars volt az ikrek apja. Bár az is lehetséges, hogy Amulius ejtette teherbe Silviát, család

módon elhitetve vele, hogy ő Mars isten, mivel teljes fegyverzetben látogatta meg. Mások véleménye szerint a csecsemők nevelőanyjának kettős értelmű neve is előidézhette a nőstény farkasról szóló monda elterjedését. A *lupa* szó ugyanis egyaránt jelenti a nőstény farkast és a könnyű életű nőt a latinoknál, s ilyen volt Faustulus felesége, a csecsemőket felnevelő Acca Larentia is. A rómaiak az ő tiszteletére is mutatnak be áldozatot - melyet Mars papja végez - áprilisban, a halála emlékére rendezett és Larentiának nevezett ünnepen.

5. Tisztelnek Rómában egy másik Larentiát is, mégpedig a következőkért: a Hercules-tempлом öre egyszer nagyon unatkozott, és azt ajánlotta az istennek, töltsék az időt kockajátékkal. Megbeszélték, hogy ha az ör győz, kap egy értékes tárgyat az istentől, ha pedig veszít, gazdag lakomát készít Herculesnek, sőt még egy csinos nőt is visz neki a templomba, hogy vele töltsse az éjszakát. Az ör dobott a kockával - először az isten, majd a maga nevében -, és veszített. Állni akarta a szavát, s ígéretéhez híven lakomát készített az istennek, majd pénzt adott Larentiának, egy nagyon csinos, de egyébként alig ismert fiatal nőnek, s meghívta a lakomára a templomba. Ágyat vetett neki, és a lakoma után rázárta a templom ajtaját, hogy töltsse az istennel az éjszakát. A monda szerint Hercules valóban megjelent Larentiának, és megparancsolta neki, hogy menjen reggel a forumra, csókolja meg az első férfit, akivel szembe-találkozik, és tegye a kedvesévé. Larentia találkozott is egy előrehaladott korú, igen jómódú, nőtlen és gyermektelen férfival, Tarrutiusszal, aki kedvesévé tette és megszerette Larentiát. Amikor meghalt, szép s nagy vagyont hagyott rá. Larentia később a vagyon legnagyobb részét végrendeletileg a népre hagyta. Mondják, hogy az istenfélő, kegyes Larentiát igen tisztelték Rómában, míg egyszer csak el nem tűnt nyomtalanul, mégpedig éppen azon a helyen, ahol az az első Larentia nyugszik. Ezt a helyet most Velabrumnak nevezik, mert erre szoktak átkelni a gyakorta megáradt Tiberisen a forumra, s a révhely latin neve *velatura*. Mások meg azt mondják, hogy a forumtól a Circus Maximus felé vezető út mellett éppen ezen a helyen vitorlákat szoktak kifeszíteni a mutatványosok, márpedig a vitorlát *velum*-nak nevezik latin nyelven. Szóval ezért áll a második Larentia köztisztelőben a rómaiaknál.

6. A kisdedeket Amulius disznópásztora, Faustulus a legnagyobb titokban magához vette, bár azt is mondják - s ez látszik valószínűbbnek -, hogy Numitor tudott a dologról, és titokban fedezte a neveltetési költségeket. A két gyermeket Gabiibe vitték, ott tanulták meg az írás-olvasást, és mindazt, amire előkelő ifjaknak szüksége volt. Állítólag a *ruma* - emlő - szóról hívták őket Romulusnak és Remusnak, mert a nőstény farkas tőgyét szopták, amikor rájuk találtak. Nagy és formás természetük már kora ifjúságukban elárulta származásukat. Tüzes, bátor, rettenthetetlen lelkű ifjakká serdültek mind a ketten. Mégis Romulus volt kettőjük közül az értelmesebb: már ekkor hozzáértést árult el a közügyekben. Valahányszor vita támadt a szomszédok közt vadászatok alkalmával vagy a legelők használata miatt, megmutatta, hogy uralkodásra és nem engedelmeskedésre született. Az ikrek az övékéhez hasonló vagy nyomorultabb sorsúakkal szemben mindig nyájasak voltak, de a király szolgáit, jószágfelügyelőit és nyájainak pásztoraikat, akik semmivel sem voltak náluk derekabbak, megvetették. Fenyegetéseikkel, haragjukkal nem törődtek. Szabad emberhez illő módon éltek és töltötték idejüket, de a szabadságot nem a tétlenségben keresték: testüket edzették, vadásztak, versenyfutást rendeztek, rablókat üldöztek, tolvajokat fogtak el, és megvédték az elnyomottakat az erőszak ellen, így aztán hírnevük mindenfelé elterjedt.

7. Numitor pásztoraik egy alkalommal összevesztek Amuliuséival és elhajtották marháikat. Ezek nem hagyták magukat. Összeverték és megfutamtították Numitor embereit, és a zsákmány nagy részét visszaszerezték. Numitor haragjával mit sem törődve sok szegényt és rabszolgát összetoboroztak, s ez már a pártütés és lázadás kezdetét jelentette. Romulus, aki szerette az áldozatokat és a jóslatokat, éppen áldozati szertartáson vett részt, amikor Numitor pásztoraik összetalálkoztak Remusszal és néhány emberével. A találkozásból verekedés lett,

kölcsönösen ütlegették egymást, míg végül Numitor emberei győztek, Remust Numitor elé hurcolták és bevádolták. Numitor azonban, aki nagyon félt fivérétől, nem büntette meg az ifjút, hanem elment Amuliushoz és kérte, adjon neki elégtételt, mert bár édestestvére Amuliusnak, a király szolgálói gonoszul bántak vele. Az albai nép is úgy érezte, hogy Numitort méltánytalanság érte, s ez arra bírta Amuliuszt, hogy átadja Remust Numitornak, mondván, hogy tegyen vele, amit akar.

Numitor magával vitte az ifjút, és hazaérkezve csodálattal szemlélte nagy és erős termetét. Arca bátorságról, merészségről és törhetetlen lélekről tanúskodott. Láta, hogy nyugodtan viseli a történeteket, s hallotta, hogy tettei sem hitványabbak megjelenésénél. Ráadásul mintha maga az isten is segítette volna Numitort, hogy az igazsághoz közel kerüljön és megsejtsen, milyen nagy dolgok előtt áll. Nyájasan nézte az ifjút, és szelíd, bizalmat keltő hangon megkérdezte tőle, kicsoda és honnan származik.

Remus felbátorodva így felelt: „Nem titkolok el előled semmit, mert te királyibbnak látszol Amuliusnál. Te előbb meghallgatod és kikérdezed az embert, s csak aztán büntetsz, de ő kérdezetlenül ítélkezik. Azelőtt azt hittük, hogy a király szolgálóinak, Faustulusnak és Larentiának vagyunk ikerfiai. De most, hogy megvádoltak és megrágalmaztak előtted, s életünk is veszélyben forog, nagy dolgokat hallunk önmagunkról. Hogy mindez igaz-e, veszélyes helyzetünk most majd eldönti. Születésünk történetét homály fedi, de még furcsább, hogy miképp tápláltak és dajkáltak minket csecsemőkorunkban. Madarak és vadállatok etettek, amelyeknek odavetettek bennünket. Egy nőstény farkas nyújtotta emlőit, egy harkály hozott élelmet, s mi teknőben feküdtünk egy nagy folyó partján. A teknő még ma is megvan: rézpánt és elmosódott felírás van rajta. Származásunknak ezek a jelei bizonyosan nem érnek majd semmit szüleinknek, ha mi egyszer odavesztünk.”

Numitor, Remus elbeszéléséből és arcvonásaiból következtetve, kiszámította az ifjú korát, és egyszerre feltámadt benne az édes reménység, majd azon gondolkodott, miképpen közölhetné a hallottakat titkon leányával, akit még mindig szigorú őrizetben tartottak.

8. Amikor Faustulus meghallotta, hogy Remust elfogták és átadták Numitornak, unszolni kezdte Romulust, hogy menjen segítségére. Nyíltan elmondott neki mindent származásukról, bár már korábban is tett rá célzásokat, és mondott egyet s mást, amiből, ha valaki jól odafigyelt, sokat érthetett. Magához vette a teknőt, és Numitorhoz igyekezett, telve félelemmel, hogy még időben érjen oda. Ezzel felhívta magára a város kapujában álló királyi örök figyelmét, kérdéseikre zavartan válaszolt, és nem tudta eltitkolni előlük a köpenye alatt rejtetgetett teknőt sem. Véletlenül volt az örök közt egy ember, aki részt vett a gyermekek kitételében. Ez, amikor meglátta a teknőt, alakjáról és a rajta levő feliratról azonnal felismerte. Gyanút fogott, és késedelem nélkül jelentette a dolgot a királynak, s Faustulust is bevezette hozzá nyomban, hogy ki lehessen kérdezni. Faustulust hosszú és kegyetlen kínvallatás után elhagyta bátorsága, és bevallotta a gyermekek megmenekülését, de annyi lélekjelenléte mégiscsak maradt, hogy azt mondta, Albától távol pásztorkodnak, s ő most a teknővel csak azért akart Iliához menni, mert az már régóta kívánta látni és kezével érinteni, hogy ezáltal is megerősödjék gyermekei viszontlátásának reménységében.

Amuliuszal ekkor az történt, ami a megzavarodott, haragjukban és félelmükben cselekvő emberekkel gyakran megtörténik. Egyik, különben derék, de Numitorral rokonszenvező emberét Numitorhoz küldte, hogy megtudja tőle, nem hallott-e róla, hogy a gyermekek életben vannak. Mikor az ember látta, hogy Numitor Remust karja közt tartja és dédelgeti, megerősítette őket jó reményükben, és sürgette, hogy haladéktalanul cselekedjenek, majd maga is velük maradt. Habozásra valóban nem volt idő, mert Romulus hamarosan megjelent a hozzá csatlakozott polgárok nagy tömegével, akik mind gyűlöltek Amuliuszt és félték tőle. Romulus

nagy haderőt vitt magával, melyet centuriákba osztott. A csapatok élén egy-egy ember haladt, póznával a kezében, amelyre egy marék szénát és vesszőt kötöttek. Ezeket a *manipulus* - marék - szóról nevezték el, a csapatok tagjait pedig mai napig is manipularisoknak hívják. Remus a bent levőket lázította fel, Romulus pedig kint állt a csapatok élére, s a zsarnokot, aki zavarában és rémületében még gondolni sem tudott a menekülésre, kézre kerítették és megölték.

Ezeket az eseményeket főleg Fabius és a peparéthoszi Dioklész beszéli el. Valószínűleg ez a Dioklész írta meg először Róma alapításának történetét. Elbeszélését drámai és meseszerű előadása miatt sokan hitetlenkedéssel fogadják - pedig nincs értelme a hitetlenkedésnek, ha meggondoljuk, hogy milyen nagy költő maga a sors, és hogy Róma sem juthatott volna a hatalom ilyen fokára, ha már eredetében nem lett volna valami isteni, nagy és rendkívüli.

9. Amulius meghalt, és a dolgok rendbe jöttek, de Romulus és Remus nem akart Albában maradni, sem úgy, hogy ne ők uralkodjanak, sem úgy, hogy ők uralkodjanak, amíg anyai nagyatyjuk él. Ezért átadták Numitornak a hatalmat, lerótták anyjuk iránt az illendő tiszteletet, és elhatározták, hogy elköltöznek és várost alapítanak azon a helyen, ahol kezdettől fogva nevelkedtek: mindenesetre ez volt elhatározásuk legillőbb indoka. De nem is tehettek mást; olyan sok szökevény rabszolga és menekült sereglett hozzájuk, hogy vagy megfelelő lakóhelyet kellett nekik biztosítaniuk, vagy kénytelenek lettek volna belenyugodni, hogy embereik szétszéledjenek. Az albaiak nem tartották a menekülteket méltónak rá, hogy maguk közé fogadják és polgártársaikká tegyék őket. Ez mindjárt abból az asszonyügyből¹⁶ is kitűnt, amelynél igazán nem a gonoszság vezette őket, hanem az, hogy jószántából senki nem ment volna hozzájuk feleségül: az elrablás után a legnagyobb megbecsülésben részesítették az új asszonyokat.

Mihelyt megvetették a város alapjait, oltalmat nyújtó szent helyet jelöltek ki a menekülteknek, amelyet Asylaeus istennek szenteltek; ide mindenkit befogadtak, s nem adták ki a szökött rabszolgát urának, az adóst a hitelezőnek, sem a gyilkost a hatóságoknak. Azt mondogatták, hogy a Delphoiból kapott jóslatnak engedelmeskedve nyitották meg az asyllumot, hogy városuk mihamarább benépesedjék. Eleinte, mint mondják, a városban mintegy ezer ház volt. De erről később.

Alig kezdték meg az összeköltözködést, egyenetlenkedés támadt közöttük a hely dolgában. Romulus ragaszkodott ahhoz a területhez, amelyet *Roma Quadrata*-nak - vagyis „négy részre osztott Rómának” - neveznek, Remus viszont a jól megerősített Aventinust választotta, amelyet régen Remoniumnak neveztek róla és most Rignariumnak hívnak. A vita eldöntését madárjóslatra bízták, s külön-külön helyen vártak a madarakra. Mint mondják, Remusnak hat, Romulusnak pedig kétszer annyi keselyű jelent meg. Remus állítólag valóban hat madarat látott, Romulus pedig hazudott, mikor azonban Remus odament hozzá, a tizenkét keselyű valóban megjelent. Ezért kedvelik a rómaiak a keselyűket madárjóslásnál.

A pontoszi Hérodórosz állítása szerint Héraklész is örült, ha munkái közben keselyűt látott. A keselyű a legártalmatlanabb minden élőlény közül: nem tesz kárt sem a vetésben, sem a gyümölcsösökben, sem a nyájban, csak dögökkel táplálkozik, élőlényeket nem pusztít és nem bánt, a madarakhoz, rokonaihoz pedig még döglött állapotban sem nyúl, nem úgy, mint a sas, a bagoly meg a héja, amelyek megtámadják és széttépik a másfajta madarakat. Bizonyosan ezért mondja Aiszkülosz:

*Madárfaló madár miként mocsoktalan?*¹⁷

Továbbá, más madarak úgyszólván mindig a szemünk előtt vannak, és állandóan megfigyelhetjük őket, de a keselyű ritka látvány, és fiókait sem könnyű dolog meglesni. Ritkaságuk miatt sokan azt hiszik, hogy valami másik földről érkeznek hozzánk, mint ahogy a jósok is isteni küldetésűnek tartanak mindent, ami nem természetesen keletkezik és van a helyén.

10. Remus megtudta, hogy becsapták. Megharagudott, s amikor Romulus árkot ásott a majdani falak köré, hol gúnyolta, hol meg akadályozta a munkát, végül pedig átugrotta az árkot. Erre némelyek szerint maga Romulus, mások szerint azonban egy Celer nevű társa leütötte Remust, s az holtan esett össze. A dulakodásban elesett Faustulus és testvére, Plistinus is, aki - a mese szerint - segített Romulusékát felnevelni. Celer Etruriába menekült, s a rómaiak róla nevezik a gyors és fürgé embereket Celereknek: így többek között Quintus Metellust is, mert csodálták azt a gyorsaságot, ahogyan alig néhány napi előkészület után gladiatori játékokat rendezett elhunyt apja emlékére.

11. Romulus a Remoriában temettette el Remust és két nevelőapját, aztán folytatta a város építését. Etruriából férfiakat hívott, akiknek, mint egy szertartáson, bizonyos szent szokások és iratok alapján, irányítaniuk és magyarázniuk kellett mindent. A mostani Comitium helyén kerek gödröt ástak, és belehelyezték mindazon dolgok zsebéit, amelyeket megszoktak és megszerettek, vagy amelyek szükségesek voltak számukra, végül mindenki hozott egy marék földet onnan, ahonnan származott, és mindezt együtt beledobálták a gödörbe. A gödröt, akárcsak az eget, mundusnak nevezték, s ez lett a középpont, amely körül a város kerületét meghatározták. A városalapító ekkor bronz szántóhegyet illesztett az ekébe, eléje bikát és tehenet fogott, s az ekeszarvát saját kezével fogva, mély barázdát vont a város határa körül. A nyomában menőknek az volt a dolguk, hogy az ekevassal felforgatott rögöket mind befelé fordítsák, s egyet se hagyjanak kifelé fordulva. Ezzel a vonallal jelölték meg a falak kerületét, és a körülhatárolt földdarabot két szó összevonásával Pomeriumnak, falak mögötti területnek nevezték. Ahol kaput akartak hagyni, felemelték az ekét, és úgy vitték tovább, ezzel jelezték a kapunyílast. A falat, a kapuk kivételével, teljes egészében szentnek és érinthetetlennek tartották. Ez azért volt így, mert ha a kapukat is szentnek tartják, kegyeletsértés lett volna tisztátalan, de mégis szükséges dolgokat be- és kivinni rajta.

12. Mindenki egyetért benne, hogy Róma alapítása május kalendaeja előtt a tizenegyedik napon, vagyis április 21-én történt. Ezt a napot a rómaiak megünneplik, és hazájuk születésnapjának nevezik. Kezdetben, mint mondják, nem áldoztak élőlényeket ezen a napon, mert úgy gondolták, hogy hazájuk születésének ünnepét tisztán és vértelenül kell megülni. Egyébként a város megalapítása előtt ugyanerre a napra esett egy Parilia nevű pásztorünnep is. Jelenleg a rómaiaknál az újhold napja nem esik egybe a görögökével, de többen egészen határozottan állítják, hogy Romulus a hónap harmincadik napján alapította a várost: ugyanakkor napfogyatkozás is volt, s erről állítólag a teószí költő, Antimakhosz is tudott; ez a hatodik olümpiasz harmadik évében volt.

Varro római bölcselő idejében, aki korának legtudósabb történetírója is volt, élt egy bizonyos Tarutius nevű férfiú, Varro meghitt barátja, szintén bölcselő, s egyben matematikus, aki kedvtelésből csillagászati táblázatok összeállításával foglalkozott, s ehhez kitűnően értett. Varro egyszer arra kérte Tarutiust, hogy állapítsa meg számításaival Romulus születésének a napját és óráját - azoknak az eseményeknek az alapján, amelyek Romulus életéről ismertek, olyan módon következtetve, ahogyan geometriai feladatok megoldásánál szokás. Mert ahogy az ember születési időpontjából meg lehet mondani, hogy milyen lesz az élete, születésének időpontja is megállapítható, ha életét ismerjük. Tarutius vállalta a rábízott feladatot, és miután gondosan megvizsgálta mindazt, amit Romulus tett, és ami történt vele, majd ezt összevetette életkorával, halála körülményeivel és minden erre vonatkozó feljegyzéssel,

habozás nélkül és teljes biztonsággal kijelentette, hogy Romulus a második olümpiasz első évében, az egyiptomiak által Khoiaknak nevezett hónap huszonharmadik napján, a harmadik órában fogantatott anyja méhében, amikor teljes napfogyatkozás volt, és Thot hónap huszonegyedik napján született napfelkeltekor, Rómát pedig a Pharmuthi hónap kilencedik napján a második és a harmadik óra közt alapította. Vannak, akik elhiszik, hogy egy város vagy egy ember sorsát előre megszabja, hogy hogyan állnak a csillagok születésük pillanatában, s a csillagok állása alapján előre meg lehet állapítani az életsorsot. Valószínű, hogy elbeszélésem újdonsága és szokatlansága kárpótolja az olvasót azért a bosszúságért, amit meseszerűsége okoz.

13. Romulus, miután megalapította a várost, a fegyverfogható férfiakat háromezer gyalogosból és háromszáz lovasból álló katonai alakulatokba, legiókba¹⁸ sorozta be. A legio név onnan származik, hogy katonáit a legharcképesebb férfiakból válogatták ki. Romulus a lakosság többi részét köznépnek, populusnak nevezte. A legelőkelőbb lakosokból százfőnyi tanácsadó testületet alakított. Ezek voltak a patriciusok, magát a testületet senatusnak, azaz öregek tanácsának hívták. Egyesek szerint azért nevezték patriciusoknak őket, mert törvényes gyermekeket mondhattak magukénak, mások szerint, mert meg tudták nevezni törvényes apjukat, amivel az odaözönlött tömegből igazán nem sokan dicsekedhettek. Ismét mások a patronálásra vezetik vissza a szó eredetét, mert így nevezték és nevezik még ma is a védnökséget, egy bizonyos Patronról, Evander egyik kísérőtársáról, a gyengék védelmezőjéről és oltalmazójáról.

De a legközelebb mégis azok járnak a valósághoz, akik szerint Romulus azt kívánta a legelsőkől és a leghatalmasabbaktól, hogy atyai módon törődjenek a szegényekkel és gondoskodjanak róluk, a szegényeket pedig arra tanította, hogy ne féljenek a tehetőséktől, s ne irigykedjenek rájuk, hanem forduljanak hozzájuk bizalommal, sőt tekintsék és nevezzék őket atyjuknak. Valószínűnek látszik, hogy így keletkezett a patricius elnevezés. A senatus tagjait az idegenek mind a mai napig „úrnak” szólítják, a rómaiak pedig a legnagyobb megtiszteltetést jelentő címmel, a patres conscripti megszólítással tüntetik ki őket, tehát olyan névvel, amely mindent kifejez, csak irigységet nem. Kezdetben csak az egyszerű „atyák” megszólítással tisztelték meg őket, majd mikor többen lettek, az „összeírt atyák” megszólítás lett általánossá.

Romulus ezzel a tiszteletet parancsoló névvel tett megkülönböztetést a senatus és a köznép között. De ezenkívül még más elnevezésekkel is elkülönítette a hatalmasokat az egyszerű emberektől. Az előbbieket patronusoknak, vagyis előjáróknak nevezte, az utóbbiakat pedig clienseknek, vagyis védenceknek. Igazán csodálatos volt az a jóindulat, melyet egymás iránt éreztek; ez volt sok híres és igazságos tettük alapja. A patronusok magyarázták meg a törvényeket és képviselték clienseik törvényes érdekeit minden peres ügyben, a cliensek pedig hűségesen szolgálták patronusukat, sőt ha a patronus szegény volt, segítettek neki leányai kiházásításában és adósságai kifizetésében is. Sem a törvények, sem a hatóságok nem kényeszeríthették a patronusokat clienseik, a clienseket patronusaik elleni tanúvallomásra. Később, bár többi kötelezettségük érvényben maradt, szégyenletes és bectelen dolognak tartották, ha a hatalmasok pénzt fogadtak el a szegényektől. De ennyi elég is ezekről a dolgokról.

14. Fabius elbeszélése szerint a nők elrablása a város megalapítása utáni negyedik hónapban történt. Több történetíró véleménye szerint Romulus - mivel ő maga is harcias természetű férfiú volt, és mert hitt bizonyos jóslatoknak, amelyek szerint háborúk növelik és teszik majd hatalmassá Rómát - erőszakkal lépett fel a sabinokkal szemben; nem is rabolt el sok lányt, mindössze harmincat, hiszen nem annyira házasság kellett neki, mint inkább harc. Ez azonban nem valószínű. Romulus látta, hogy városának egyre több lakosa van, és köztük nagyon kevés

a házasember; a falak közt összeverődött szegény sorsú, kétes származású, gyülevész népséget pedig mindenki megvetette, s félő volt, hogy előbb-utóbb szétszélednek. Remélte, hogy a nők majd csak megbékélnek, és hogy éppen ez az igazságtalan cselekedet lesz a két nép elvegyülésének és rokonságának alapja. A következőképpen fogott a dologhoz. Legelőször is elterjesztette a hírt, hogy megtalálták egy isten föld alatti oltárát. Ezt az istent egyszer Consusnak, a tanácsadás istenének nevezték - tudvalevőleg a tanácskozások helyét consiliumnak és az állam első tisztviselőit consuloknak hívják -, máskor pedig Neptunus Equestrisnek, akinek oltárát a Circus Maximuson rendszerint letakarják, és csak a lóversenyek alkalmával fedik fel. Mások viszont úgy tudják, hogy ennek a bizonyos istennek az oltárát azért rejtették a föld alá, mivel a tanácskozásoknak rejtetteknek és titkosoknak kell lenniük. Amikor az oltárt napfényre hozták, Romulus közhírré tette, hogy egy bizonyos előre meghatározott napon fényes áldozatokat, versenyjátékokat és látványos népünnepet fognak rendezni. A nevezetes alkalomra nagy sokaság gyűlt össze. Romulus bíborköntösben, az előkelőségektől körülvéve elfoglalta a főhelyet. Megbeszélték, hogy a támadás jele az lesz, hogy Romulus feláll, összehajtja, majd újra magára teríti köntösét. Emberei körülállták, kezükben karddal, és vártak a megbeszélt jeladásra. Amikor Romulus felállt, kirántották kardjukat, és harsány csatakiáltással ölbe kapták a sabin nőket, de a férfiakat minden további nélkül futni hagyták.

Azt mondják, hogy csak harminc nőt raboltak el (tőlük kapják nevüket a nemzetségek), az antiumi Valerius azonban ötszázhuszonhetet, Iuba pedig hatszáznyolcvanhármat említ. Romulus legfőbb mentsége, hogy az elrablott nők között csak egyetlen férjes asszony volt, Hersilia, az is tévedésből került közéjük. A rómaiak tehát nem gonoszságból vetemedtek a rablásra; kényszerhelyzetük sugallta a gondolatot, hogy a két népet egybeolvassák. Hersiliát állítólag Hostilius, egy előkelő római férfiú vette feleségül, mások szerint azonban Romulus, szült is neki két gyermeket: egy leányt, akit elsőszülött lévén Primának neveztek, és egy fiút, akit Romulus, mivelhogy akkor gyűjtötte össze a polgárokat, Aolliusnak nevezett, de akit a későbbiek Avilliusnak hívtak. A troizéni Zénodotosznak ezt a feltevését azonban többen elvetik.

15. A lányrablók közt, mint mondják, volt néhány közönséges férfi is, akik magukkal hurcoltak egy különösen szép arcú és termetű leányt. Az úton szembetalálkoztak előkelőbb rómaiakkal, akik el akarták tőlük venni a leányt, erre azt kezdték kiáltozni, hogy Talasiushoz, egy fiatal, de nagy hírű és kiváló férfiúhoz viszik. A szembejövők hangosan helyeseltek és jó szerencsét kívántak nekik, sőt néhányan még csatlakoztak is hozzájuk, és szeretettel, lelkesen kiáltozták Talasius nevét. A rómaiak ettől az időtől kezdve mind a mai napig Talasius nevét ismétlik nászdalaikban - ugyanúgy, mint a görögök Hümenaioszt -, mert mint mondják, Talasius nagyon szerencsésen járt a feleségével. De a karthágói Sextius Sullától, a Múzsák és a Gráciák kegyeltjétől úgy hallottuk, hogy ez volt az a szó, amellyel Romulus jelt adott a rablásra. Minden lányrabló Talasiuszt kiáltozott, ezért tesznek így még ma is a lakodalmakon. De a legtöbb történetíró - köztük Iuba is - úgy tartja, hogy ez a szó egyszerűen felszólítás és buzdítás a munkára, többek között fonásra, mert akkoriban az itáliai szavak még nem szorították ki a görög kifejezéseket. De ha ez így igaz, és a rómaiak a *talaszia*¹⁹ szót ugyanolyan értelemben használták, mint mi, valószínűleg más oka van ennek a szokásnak. Amikor ugyanis a sabinok felhagytak a harccal, megállapodást kötöttek a rómaiakkal, hogy a nőknek gyapjúfonáson kívül semmi más munkát nem kell végezniök. Innen maradt fenn az a lakodalmi szokás, hogy a menyasszony átadói, kísérei, de az egész lakodalmas nép is, tréfásan a Talasius szót kiáltozzák, ezzel emlékeztetve rá a vőlegényt, hogy a házába kísért fiatal asszonynak más munkát nem kell végeznie, csak a talasziát. Mai napig is fennmaradt az a szokás, hogy a menyasszony nem saját maga lépi át a ház küszöbét, hanem ölben viszik be, mint ahogy annak idején is erőszakkal hurcolták el a lányokat. Többen meg azt állítják, hogy a

menyasszony haját azért választják el dárdaheggyel, mert azt az első házasságot is fegyver és háborúskodás kísérte. Mindezekről a dolgokról részletesebben írtam *Aitia*²⁰ című művemben.

A sabin nők elrablása a Sextilis, vagyis a mostani augusztus hónap tizennyolcadik napján történt, amikor a Consualia néven ismert ünnepet ülik.

16. A nagy és harcos sabin nép apró, meg nem erősített falvakban lakott, mert úgy gondolták, hogy hozzájuk, büszke lakedaimóni gyarmatosokhoz²¹ nem illik a félelem. Most azonban már drága zálog fűzte őket a rómaiakhoz, és féltették lányaikat. Követeket küldtek tehát Rómába tisztos és méltányos ajánlattal; kérték Romulust, adja vissza leányaikat, tegye jóvá erőszakos tettét, hogy aztán a két nép barátságot és szövetséget köthessen egymással. Romulus nem volt hajlandó visszaküldeni a lányokat, de ő is felajánlotta a szövetséget a sabinoknak. Azok már jó ideje tanácskoztak és készülődtek, most a nőrablás után pedig Acro, a caeninaebeliek királya, aki bátor s nagyszerű harcos volt, és már régóta gyanakodva szemlélte Romulus merész vállalkozásait, úgy ítélte, hogy Romulus magatartása egyre félelmetesebb és tűrhetetlenebb lesz, ha meg nem fékezik. Háborúba kezdett tehát, és hatalmas sereggel megindult Romulus ellen. Romulus ugyanígy tett. Amikor seregeik szemtől szemben álltak, párviadalra hívták ki egymást; a felfegyverzett katonák közben mozdulatlanul álltak. Romulus fogadalmat tett: ha győz, ellenfele fegyverzetét Iuppiternek szenteli - és győzött. Acrót leterítette, seregét megfutamtotta, városát elfoglalta. A város foglyul ejtett lakóit nem bántotta, de megparancsolta nekik, hogy rombolják le házaikat, és kövessék őt Rómába, ahol egyenjogú polgárok lesznek. Rómát tulajdonképpen az tette igazán naggyá, hogy a legyőzötteket mindig befogadta és magába olvasztotta. Aztán azon gondolkodott Romulus, hogy miként válthatná be legméltóbban Iuppiternek tett fogadalmát, mégpedig úgy, hogy egyben a polgárokat is gyönyörködtesse a látvánnyal. Kivágott hát egy óriási tölgyfát a tábor területén, és diadaljelet alakított belőle. Erre szép rendben rárakta Acro fegyverzetét, díszesen felöltözködött, fürtös fejére babéroszorút illesztett, a diadaljelet jobb vállához támasztotta, majd diadalindulóra zendített, és megindult a fegyveres sereg élén. A polgárok áhítatos csodálattal fogadták. Minden későbbi diadalmenet ezt az első menetet utánozta. A diadaljelet Iuppiter Feretriusnak ajánlotta fel fogadalmi ajándékkul. A *ferire* ige a rómaiaknál azt jelenti: „ütni” vagy „megverni”, s Romulus Iuppitertől azt kérte, hogy ellenfelét lesújthassa és leteríthesse.

Varro szerint az ilyenfajta hadizsákmányt *spolia opimá*-nak nevezték, bizonyára azért, mert a gazdagságot latin nyelven *opes*nek hívják. Valószínűbbnek látszik azonban, hogy a szó eredete az *opus*szal függ össze, ami munkát vagy művet jelent. A hadizsákmányt csak olyankor engedték *spolia opimá*nak nevezni, amikor a hadvezér az ellenfél vezérét saját kezével ölte meg a csatatéren. A rómaiaknak három ilyen hadvezére volt: az első Romulus, aki Acrót, a caeninaebeliek királyát, a második Cornelius Cossus, aki Tolumniust, az etruszk seregek hadvezérét, és a harmadik Claudius Marcellus, aki Britomartust, a gallok királyát ölte meg. Cossus és Marcellus már négylovas szekéren vett részt a diadalmenetben és vitte a diadaljelet, de Dionüsziosz téved, amikor Romulusról is ezt állítja. A legtöbb történetíró tudomása szerint Démaratosz fia, Tarquinius volt az első római király, aki ilyen díszes diadalmenetet tartott; vannak azonban, akik ezt Publicoláról állítják. A Rómában látható szobrok Romulust mind úgy ábrázolják, hogy gyalogosan vesz részt a diadalmenetben.

17. Caeninae elfoglalása után a többi sabin folytatta a hadi készülődést: három város, Fidenae, Crustumerium és Antemnae lakói egyesült erővel megtámadták Rómát, de ők is csatát vesztek, és kénytelenek voltak eltűnni, hogy Romulus elfoglalja városaikat, felossza földjüket, és őket magukat áttelepítse Rómába. Az elfoglalt városok földjét mind szétozta, csak az elrablott leányok apjának birtokát hagyta meg. A többiek, akik ezt nem viselhették el, vezérükévé választották Tatiust, és Róma ellen indultak. A mostani Capitolium helyén őrsgel

ellátott erőd állt, ezért nem lehetett egykönnyen megközelíteni a várost. Az őrség parancsnoka Tarpeius volt, nem pedig egy Tarpeia nevű fiatal leány, ahogy ezt azok mondják, akik Romulust együgyű színben akarják feltüntetni. Tarpeia az erőd parancsnokának leánya volt, s árulásával átjátszotta az erődöt a sabinok kezére. Szeretett volna ugyanis olyan arany karpereceket kapni, amilyeneket a sabinok karjukon hordtak, ezért árulása fejében azt kérte tőlük, amit bal karjukon viselnek. Tatius ebbe bele is egyezett; Tarpeia éjszaka kinyitotta az egyik kaput, s beengedte a sabinokat az erődbe. Úgy látszik nemcsak Antigonosz állította, hogy szereti az árulókat, de gyűlöli azokat, akik árulást követnek el, és nemcsak Caesar mondta a thrák Rhoimétalkésről, hogy szereti az árulást, de gyűlöli az árulót - így van ez mindenkivel, aki kénytelen gonosz emberek szolgálatát igénybe venni, akárcsak azok, akik felhasználják bizonyos fenevadak mérgét és epéjét: kedvelik őket, amíg szükségük van rájuk, de aztán undorodnak az aljasságtól, amelynek hasznát vették.

Ugyanezt érezhette Tatius is Tarpeia iránt, amikor meghagyta a sabinoknak, hogy ne feledkezzenek meg ígéretükről, és ne tagadják meg tőle, amit a bal karjukon viselnek. Elsőnek ő kapcsolta le karperecét, és pajzsával együtt a nőre dobta. A többiek követték példáját, s Tarpeiát elborították és agyonnyomták a rázúduló arany karperecek és pajzsok. De meglakolt Tarpeius is, akit Romulus szintén árulónak tartott - Iuba szerint legalábbis ezt írja Sulpicius Galba. Teljesen valószínűtlenek azok a történetek, amelyek azt mondják, hogy Tarpeia a sabinok vezérének, Tatiusnak volt a leánya: eszerint Romulus erőszakkal tette feleségévé Tarpeiát, és ő apja parancsára követte el az árulást, amiért életével fizetett. Ezt állítja többek között Antigonosz is. Szimülosz, a költő is összevissza fecseg, amikor azt mondja, hogy Tarpeia nem a sabinoknak játszotta kezére a Capitoliumot, hanem a galloknak, mert szerelmes volt a gall királyba. Szimülosz versében ezt olvassuk:

*Ám Tarpeia, ki fenn lakozott Capitolium ormán,
így rombolta porig Róma erődfalait:
kelta király férjét s nászágya után epekedve
hűtlen pásztora volt ősei házainak.*

Kevéssel később így ír a halálról:

*Majd botusok s kelták tenger hadi népe megölve
sírba helyezte Padosz hajjain innen eképp:
pajzsukat öldöklő karjukról ráhajigálták,
így tisztos temetés érte a rusnya leányt.*

18. Ott temették el Tarpeiát egy dombon, amelyet Collis Tarpeiusnak neveztek róla. Az ő nevét viselte mindaddig, amíg Tarquinius Iuppiternek nem szentelte. Tarpeia hamvait elszállították, s a név feledésbe merült, de a Capitoliumon mind a mai napig „tarpei sziklának” neveznek egy szirtet, ahonnan mélybe taszítják a gonosztevőket.

Mikor a Capitolium a sabinok kezére került, Romulus dühében harcra hívta ki őket. Tatius bátran elfogadta a kihívást, mert úgy látta, hogy még ha rajtavesztenének is, biztos menedék várja őket. De a közbeeső terepet, ahol meg kellett ütközniök, halmok vették körül, tehát kemény és heves küzdelemre kellett számítaniuk; visszavonulásra és üldözésre nem sok hely volt. A Tiberis néhány nappal azelőtt éppen kiáradt, és az áradás mély, süppedékes iszapot hagyott maga után azon a sík területen, ahol most a forum van. Szemmel alig látható, nehezen kikerülhető, alattomos csapda volt ez, de az erre tartó, mit sem sejtő sabinoknak szerencsésük volt. Egy Curtius nevű, hírére és bátorságára büszke, kiváló férfiú előrelovagolt, s lovastul belesüllyedt az iszapba. Egy ideig még csapkodta, biztatgatta lovát, de aztán feladta a meddő

küzdelmet, az állatot sorsára hagyta, de önmagát megmentette. Ezt a helyet mind a mai napig Curtius tavának hívják.

A sabinok tehát kikerülték a veszélyt. Heves, de döntetlen küzdelem következett, amelyben sokan elestek, közöttük Hostilius is. Mint mondják, ő volt Hersilia férje és Tullus Hostiliusnak, a későbbi római királynak, Numa utódjának a nagyatyja. Valószínűleg több összecsapásra sor került, s ezek közt az utolsó volt a legemlékezetesebb, amikor Romulust fejen találta egy kődarab, és majdnem összecsuklott. Mikor Romulus megsebesült, a rómaiak feladták az ellenállást. Lassan kiszorultak a síkságról, és futva igyekeztek a Palatinus felé. Közben Romulus magához tért az ütéstől, és folytatni akarta a harcot. A menekülők elé vetette magát, és hangos szóval biztatta őket, hogy álljanak meg és harcoljanak. De azok csak futottak tovább, és nem mertek visszafordulni. Romulus ekkor ég felé tárt karokkal Iuppiterhez fohászkodott, hogy állítsa meg a hadsorokat, és ne hagyja elveszni a rómaiak ügyét, hanem segítsen rajtuk. Sokan elszégyelltek magukat királyuk előtt, bátorság töltötte el őket, és megálltak ott, ahol később Iuppiter Stator, a Futást Megállító Iuppiter temploma épült. Rendezték a csatasorokat, és viasszaszorították a sabinokat a mostani Regiáig és Vesta templomáig.

19. Itt újra rájuk akartak támadni, de ekkor csodálatos és leírhatatlan látvány tartóztatta fel őket. A fegyvereken és a holttesteken át, innen is, onnan is a sabinok elrablott lányai rohantak feléjük sírva, jajveszékelve, mintha valami istenség szállta volna meg őket. Ölükben csecsemő gyermekeikkel, ziláltan lógó hajjal futottak férjükhöz és apjukhoz, s rimánkodó és becézgető szavakkal szólongatva őket, hol a sabinokat, hol a rómaiakat kérelték. Mindkét fél ellágyult, a szemben álló hadsorok hátrahúzódtak és helyet engedtek az asszonyoknak. Sírás fojtogatta mindnyájukat, de szavaik még a látványnál is jobban meghatották őket. Érveléssel és szónoklással kezdték, könyörgéssel és kéréssel végezték.

„Mit vétettünk ellenetek, és mivel bántottunk meg - így szóltak -, hogy oly sokat kellett és kell még mindig szenvednünk? Erőszakkal s törvénytelenül raboltak el minket mostani uraink; elrablásunk után testvéreink, apáink és rokonaink oly soká nem törődtek velünk, hogy most már a legbensőbb kötelékek fűznek azokhoz, akik valamikor leggyűlöltebb ellenségeink voltak: ma már féltjük az egykori erőszakos és bűnös rablókat a harcban, és siratjuk őket holtukban. Akkor persze nem jöttetek, hogy bosszút álljatok a gonoszokon értünk, szüzekért, de most elszakítanátok a feleségeket férjüktől és a gyermekeket anyjuktól! Nekünk, nyomorultaknak sokkal fájdalmasabb a ti mostani segítségetek, mint az akkori nemtörődömségetek és árulásotok volt. Hát csak ennyi az ő szeretetük és ennyi a ti szánalmatok? Ha valami másért kezdtétek volna el a háborút, akkor is abba kellene hagynotok a harcot, hiszen most már apósokká, nagyapákká és rokonokká lettetek általunk. Ha pedig értünk folyik a háború, mi csak vőtökkel és unokáitokkal együtt akarunk innen elmenni, de szeretnénk visszakapni apáinkat és rokonainkat! Ne vegyétek el tőlünk gyermekeinket és férjünket! Könyörgünk, ne tegyetek ismét foglyokká bennünket.”

Sok ilyen dolgot mondott Hersilia, és a többiek is csatlakoztak hozzá. Fegyverszünetet kötöttek hát, és a vezérek tárgyalásokat kezdtek egymással. Az asszonyok ekkor odavezették férjüket és gyermekeiket apjukhoz és testvéreikhez: ételt és italt vittek a rászorulóknak, a sebesülteket pedig hazakísérték, hogy otthon ápolják őket. Így a sabinok láthatták, hogy leányaik urak otthonukban, férjük figyelmes hozzájuk, s a legnagyobb szeretettel bánt velük. Megegyeztek tehát a következőkben: aki akar, férjénél maradhat; az asszonyokat - ahogy már mondtuk - semmiféle munkával, szolgálattal nem szabad terhelni a talaszión kívül, a várost közösen fogják lakni rómaiak és sabinok, és Romulusról Rómának nevezik; a rómaiakat viszont Quiritesnek kell hívni Tatius szülőföldjéről; az uralkodást és a hadsereg vezetését

megosztják egymás közt. Azt a helyet, ahol a megegyezést megkötötték, mindmáig Comitiumnak nevezik, mert latin nyelven a *coire* ige azt jelenti: „összejönni”.

20. Mivel így a város lakossága megkétszereződött, a sabinok közül is száz patriciust választottak a senatusba. A gyalogos legiók létszámát hatezerre emelték, a lovasokét pedig hatszázra. Három tribust állítottak fel: az elsőt Romulusról Ramnensesnek, a másodikat Tatiusról Tatiensesnek és a harmadikat Lucerensesnek nevezték el arról a ligetről, ahol annyian kerestek menedéket és nyertek polgárságot, amikor felállították az asylumot: *lucus* ugyanis a „liget” latin neve. Hogy a tribusok száma három volt, ez kitűnik a szóból is, a törzseket ugyanis tribusoknak, a törzsfőket pedig tribunusnak nevezik a mai napig. Minden tribus tíz nemzetséget foglalt magába; ezeket állítólag a harminc elrablott sabin nőről nevezték el, ami azonban nyilván téves állítás, ugyanis különböző helységekről kapták a nevüket.

De azért sok más megtiszteltetésben részesítették a nőket, így például ki kellett térni előlük az útból, jelenlétükben nem volt szabad semmi illetlen kifejezést használni, sem ruhátlanul megjelenni, mert ilyen esetben a bíróság főbenjáró büntetést szabott ki a vétkesre. A törvényes házasságból származó fiúk bullát hordtak a nyakukban (a név magyarázata a vízbuborékhoz való hasonlóság), és bíborszegélyű togát viseltek.

A két király nem tartott együttes gyűlést, mielőtt külön-külön a maguk száz senatorát össze nem hívták, és csak azután tanácskoztak közösen. Tatius háza ott állt, ahol most Iuno Moneta temploma, Romulusé pedig a Szép part néven ismert lépcsők mellett, a Palatinustól a Circus Maximushoz vezető úton. Állítólag itt állt a szent somfa. A monda szerint Romulus, hogy erejét kipróbálja, somfa nyelű dárdáját ledobta az Aventinusról. A dárda hegye oly mélyen fúródott a földbe, hogy senki nem tudta kihúzni, bár sokan megpróbálkoztak vele. A talaj termékeny volt, a somfa nyél meggyökeresedett, majd szép, sudár törzsű fává nőtt. Romulus utódai úgy tisztelték és őrizték ezt a fát, mint legszentebb ereklyéjüket, és kőfallal vették körül. Ha valaki elment mellette és látta, hogy lombja nem elég üde és zöld, hanem fonnyadt és hervadozik, hangos kiáltással adta tudtára mindenkinek, akivel találkozott, azok pedig, mintha tűz ütött volna ki, vízéért kiáltoztak, s hordták a teli vödröket a fához. Mondják, hogy amikor Caius Caesar a lépcsőket javíttatta, és a munkások a fa közelében ástak, nem vették észre, hogy a gyökereket megsértették, és a fa kiszáradt.

21. A hónapokat a rómaiaktól vették át a sabinok; az ezzel kapcsolatos említésre méltó dolgokat a Numa életéről írt könyvben már elmondottam. Romulus átvette tőlük a négy-szögletes pajzs használatát s megváltoztatta a maga és a rómaiak fegyverzetét. A rómaiak azelőtt a kerek argoszi pajzsokat használták.

Az ünnepeken és áldozatokon közösen vettek részt; a két nép hagyományos ünnepeit meghagyták, de bevezettek új ünnepeket is. Ezek közé tartozott a Matronalia az anyák tiszteletére, amiért a háborúnak véget vetettek, úgyszintén a Carmentalia. Carmentát egyesek Sorsistennőnek tartották, aki az emberek születését irányítja: ezért tisztelik őt az anyák. Mások szerint Carmenta, Evander felesége jósnő volt, aki jóslatait versben mondta el, s ezért nevezték Carmentának. (A verset ugyanis *carmennak* mondják.) Igazi neve Nikosztraté volt. Mások viszont - s ez a valószínűbb - „háborodott”-nak értelmezik a *Carmenta* szót, s ezzel az önkívületi állapot esztelen voltára utalnak. Híján lenni valaminek ugyanis annyit jelent, hogy *carere*, ész pedig azt, hogy *mens*.

A Parilia ünnepéről már szóltam. A Lupercalia, mint időpontja is mutatja, tisztulási ünnep volt, mert február hónap törvénykezési szünnapjain tartották. A latin nyelvben a február szó tisztulást jelent: ezért volt Febrata az ünnep ősi elnevezése. A görögöknél ezt az ősrégi ünnepnapot Lükaiának nevezték, valószínűleg az arkadiaiak hozták be, akik Evanderrel jöttek,

de ez sem biztos: az is lehet, hogy az ünnep neve a nőstény farkastól ered, hiszen a lupercusok néven ismert papok, amikor körbefutnak a városban, onnan indulnak el, ahol állítólag Romulust kitették. Az ilyenkor szokásos szertartások sem derítenek fényt az ünnep eredetére: két kecskét vágnak le, majd két nemes ifjú homlokát véres késsel érintik, de mások azonnal letörlik a vért tejbe mártott gyapjúkendővel. A két ifjúnak a homloktörölés után nevetnie kell; majd a kecskék bőréből szíjakat hasítanak, és derekukon övvel, de egyébként teljesen mezítelenül futásnak erednek. A kezükben levő szíjjal minden szembejövőre rávernek. Fiatal asszonyok nem futnak el az ütlegetés elől, abban a hiszemben, hogy az könnyebbé teszi a szülést, és hamarabb esnek teherbe.

Az ünnepnek egyik sajátos vonása, hogy a lupercusok kutyát áldoznak. Egy Butas nevű költő, aki elégikus verseiben mitológiai történetek alapján magyarázza meg a rómaiak szokásait, azt állítja, hogy amikor Romulus és társai megölték Amuliust, boldogan futottak arra a helyre, ahol a nőstény farkas őt és Remust csecsemőkorukban táplálta. Ennek emlékére ülik az ünnepet, és innen ered, hogy előkelő ifjak futnak végig a város utcáin:

*Ütve, mi útba kerül, mint egykor kardsuhogatva
Romulus és Remus is futva fut Alba felől.*

Az akkori öldöklés és veszedelem jelképeként érintik véres karddal a homlokukat, a vérnek tejjel való letörlése pedig a farkas szoptatását jelképezi.

Caius Acilius azt írja könyvében, hogy Romulus és Remus marhái egyszer, még a város alapítása előtt, elvesztek. A két testvér Faunushoz fohászkodott, és mezítelenül futottak el marháik megkeresésére, hogy az izzadság ne akadályozza őket futás közben: ezért futnak a lupercusok is mezítelenül. Ami pedig a kutyát illeti, ha a Lupercalia engesztelő ünnep, bizonyosan engesztelésül áldoznak kutyát. A görögök is kutyakölyköket hordoznak körül engesztelő ünnepeiken: sok helyen szokásos az úgynevezett periszkülakiszmosz, a kutyák körülvezetése. De ha a farkas tiszteletére ülik ezt a hálaünnepet, amely megmentette és táplálta Romulust, nem ok nélkül áldoznak kutyát, mert a kutya a farkas ellensége, de az is lehetséges, hogy azért kell a szegény állatnak életével fizetnie, mert a lupercusokat akadályozza futás közben.

22. A tűz tiszteletét, mint mondják, először Romulus rendelte el, s a Vesta-szüzekre bízta; mások viszont Numának tulajdonítják. Egyébként abban mindenki egyetért, hogy Romulus nagyon istenfélő volt, sőt még a jósláshoz is értett, és úgynevezett *lituus*-t, vagyis görbe jósbót hordott magával. Lituusszal jelölik meg az égtájakat a madárjósok, mikor leülnek jósszékükbe. Romulus jósbotját a Palatinuson őrizték, de mikor a gallok elfoglalták a várost, nyoma veszett. Mikor aztán a barbárokat elűzték, rátaláltak a vastag hamuréteg alatt, s bár minden más elhamvadt és megsemmisült, nem tett kárt a tűz benne.

Romulus egyik törvénye szigorúan megtiltotta, hogy a feleség elhagyja férjét, de az asszonyt el lehetett üzni hazulról, ha gyermekeit megmérgezte, ha kulcsokat hamisított, vagy ha házasságtörést követett el. Ha a férj más okból bocsátotta el feleségét, vagyonának egy része az asszonyt, másik része pedig Cerest illette meg. Annak, aki feleségétől elvált, áldozatot kellett bemutatnia az alvilági isteneknek. Furcsa, hogy az apagyilkosokra nem szabott ki külön büntetést, mondván, hogy minden gyilkosság apagyilkosság. Az előbbi gyalázatos gonosztettnek, az utóbbit lehetetlennek tartotta. Hosszú ideig valóban úgy látszott, hogy helyesen gondolkodott, amikor nem ismerte el ezt a büntetést: Rómában nem fordult elő egyetlen apagyilkosság sem közel hatszáz éven át. Az első apagyilkos a hannibáli háború után Lucius Ostius volt. De erről elég legyen ennyi is.

23. Tatius uralkodásának ötödik esztendejében a király barátai és rokonai megtámadták az úton a Laurentumból Rómába tartó követeket, és el akarták venni pénzüket. Mivel a követek nem hagyták magukat, eltették őket láb alól. Romulus követelte a felháborító gáztett megbüntetését, de Tatius halogatta és elodázta a dolgot. Ez volt az egyetlen nyílt nézeteltérésük; különben kölcsönös tiszteletet tanúsítottak egymás iránt, és közösen, a legnagyobb egyetértésben intézték ügyeiket. A meggyilkoltak rokonai, akik Tatius miatt nem kaphattak törvényes elégtételt, megölték Tatiust. Laviniumban támadták meg, ahol Romulusszal együtt áldozatot mutatott be. Majd hazakísérték Romulust, és magasztalták igazságosságát.

Romulus Tatius holttestét az Aventinusra vitette és az Armilustrum nevű hely közelében temettette el illő pompával, de a gyilkosság megbosszulásáért nem tett semmit. Egyes történetírók elbeszélése szerint a laurentumiak félelemből kiadták Tatius gyilkosait, de Romulus szabadon bocsátotta őket azzal, hogy az első gyilkosságot megtorolta a második. Ez aztán szóbeszédre és gyanúra adott okot, hogy biztosan szívesen szabadult meg uralkodótársától. De zavar azért nem támadt sehol, és a sabinok sem lázadtak fel - egyrészt, mert szerették Romulust, másrészt, mert félték hatalmától, harmadrészt, mert istennek tekintették, és jóakarátú csodálattal vették körül.

Számos idegen nép is tisztelettel adózott Romulusnak. A latinok követeket küldtek hozzá, hogy barátságot és szövetséget kössenek vele. Fidenae városát, Róma tőzsomszédságában, elfoglalta. Egyesek szerint meglepetésszerűen lovascsapatokat küldött a városba, hagyva, hogy a kapukat forgassák ki sarkukból, majd váratlanul saját maga is megjelent. Mások úgy tudják, hogy először a fidenaebeliek törtek rá Rómára, elhajtották a zsákmányolt jószágot, és feldúlták a földeket és a külvárost. Romulus ekkor lesből rájuk támadt, jó néhányukat megölte, és elfoglalta a várost, de nem pusztította el, nem romboltatta le, hanem Róma gyarmatává tette. Április idusán kétezer-ötszáz lakost telepített le Fidenaeen.

24. Ezután járvány tört ki. Az emberek hirtelen halállal haltak meg, betegség nélkül. Nem termett a föld, és a jószág sem szaporodott. Véreső hullt a városra, s így babonás félelem is járult a természeti csapásokhoz. És mivel ugyanilyen csapások érték Laurentiumot is, mindenki azt hitte, azért sújtja mindkét várost az istenség haragja, mert nem büntették meg igazságosan Tatius és a követek gyilkosait. Amikor aztán a gyilkosokat kiadták és megbüntették, azonnal alábbhagytak a csapások. Romulus engesztelő áldozattal tisztította meg a várost: ezeket az áldozatokat állítólag mind a mai napig bemutatják a Porta Ferentinánál.

A cameriumbeliek, még mielőtt a járvány megszűnt, megtámadták Rómát, és feldúlták a város környékét, mert abban bíztak, hogy a csapásoktól sújtott rómaiak képtelenek lesznek védekezni. Romulus azonban haladéktalanul szembeszállt velük, és hatezer emberüket megölte, városukat elfoglalta, a lakosság felét Rómába telepítette át, kétszer annyi rómaít pedig telepesként Cameriumba küldött Sextilis hónap első napján. Romulus tizenhat évi uralkodása után ennyi fölös lakója volt Rómának. Cameriumban többek között zsákmányolt egy ércveretű, négyfogatú harci kocsit, és Rómában állíttatta fel Vulcanus templomában, rajta saját szobrával, amint a Győzelem istennője koszorút tesz a fejére.

25. Róma növekvő hatalma előtt a gyengébb szomszédok meghajoltak, és örültek, ha nyugton maradhattak, az erősebbek azonban, akik tele voltak félelemmel és irigységgel, nem hajtottak fejet, s útját akarták állni Róma terjeszkedésének. Elsőnek egy etruszk néptörzs, a veiibeliek, hatalmas földek birtokosai és tekintélyes város lakói, indítottak háborút, hogy visszaköveteljék Fidenae, amelyről azt állították, hogy hozzájuk tartozik. Ez nemcsak jogtalan, hanem nevetséges állítás is volt, hiszen amikor a fidenaebeliek bajba és háborúságba keveredtek, nem siettek segítségükre, hanem hagyták, hogy embereik odavesszenek, most pedig, amikor városuk és földjük mások birtokába került, maguknak kezdték követelni. Romulus gúnysos

választ adott a veiibeliek követelésére, mire azok két részre osztották csapataikat, s egyik rész Fidenae helyőrségét támadta meg, a másik pedig Róma ellen indult. Fidenae-nél a veiibeliek győztek, és kétezer római katona maradt holtan a csatatéren, de Romulus végül legyőzte őket, és a veiibeliek több mint nyolcezer embert vesztettek. A Fidenae-nél vívott újabb csatában a győzelem oroszlánrésze Romulusé volt, aki minden történelmi forrás tanúsága szerint rendkívüli ügyességet és bátorságot tanúsított, rátermettsége és gyorsasága pedig szinte már meghaladta az emberi mértéket. Az az állítás azonban már merő kitalálás és teljes képtelenség, hogy az ütközetben elesett tizennégyezer ellenséges katonának több mint a felét Romulus saját kezűleg ölte meg. Hiszen a messzénéiek részéről is hóbortos túlzás, amikor azt állítják, hogy Arisztomenész háromszor feláldozott száz-száz lakedaimónit.

Az ellenség teljes veresége után Romulus futni hagyta őket és városuk ellen vonult. A nagy vereség után a lakosok nem is gondoltak ellenállásra, hanem könnyörgésre fogták a dolgot, és száz esztendeig tartó békét és barátságot fogadtak, a birtokukban levő terület jelentős részét pedig átengedték a rómaiaknak. Ezt nevezték *Septem pagium*nak, vagyis hét kerületnek. Ezenkívül lemondtak a folyó melletti sópároló medencékről is, és ötven előkelő polgárt adtak túszul. Romulus a győzelem után október idusán diadalmenetet tartott. A diadalmenetben felvonultatott hadifoglyok közt ott volt a veiibeliek hadvezére is, egy idősebb férfi, aki eszelősen és korához nem illő gyermekes módon viselkedett. Ezért van manapság is, hogy amikor győzelmi áldozatot mutatnak be, bíborszegélyű köntösbe öltöztetett öregembert vezetnek a forumon át a Capitoliumig, nyakában a gyermekek bullájával, a kikiáltó pedig ezt kiáltja: „Szardeisziek eladók!” Az etruszok ugyanis állítólag szardeiszi gyarmatosok voltak, Veii pedig etrusz város volt.

26. Ez volt Romulus utolsó háborúja. Ő sem kerülhette el azt a sorsot, amely sokszor, sőt majdnem mindig kijut azoknak, akik nagy és váratlan szerencse folytán hatalomra és dicsőségre tesznek szert. Sikerei elbizakodottá tették, kibírhatatlanul gögősen viselkedett, eltávolodott a néptől és kíméletlen egyeduralkodó lett belőle. Különösen sértővé és gyűlöletessé vált öltözködésével. Bíbortunicát hordott, felette bíborszegélyű köntöst, és az országos ügyeket mindig trónszéken ülve intézte. *Celerek*nek nevezett ifjak vették körül, akik parancsai gyors végrehajtásáról kapták ezt a nevet. Megint mások előtte mentek, és pálcával tartották távol a sokaşágot, derekukon bőrvvel, hogy azzal bárkit megkötözzenek, mihelyt parancsot kapnak rá. Mivel pedig a *ligare* vagy a mostanában használatos *alligare* szó jelentése latinul „megkötözni”, a pálcavivőket *lictor*oknak, a náluk levő pálcát pedig *baculum*nak hívták. Valószínű, hogy a *lictores* szó egy *c* betű betoldásával a *litores* szóból keletkezett, ami a görög *leiturgoi* megfelelője; a görögöknél ugyanis a *léiton* szó ma is nyilvános csarnokot jelöl, a *laosz* pedig általában népet jelent.

27. Amikor nagyatyja, Numitor Albában meghalt, a királyi hatalom Romulusra szállt. Kedvében akarván járni a népnek, a közre bízta a kormányzást. Minden évben más előljárót jelölt ki az albaiaknak. Rómában is ránevelte a hatalom birtokosait, hogy király nélküli önkormányzatra törekedjenek, s így hol uralkodók, hol alattvalók legyenek. Ekkor ugyanis már az úgynevezett patriciusok sem vettek részt az államügyek intézésében; csak nevük és ruházatuk tanúskodott a régi megbecsülésről. A senatusban inkább csak megszokásból és nem tanácskozás végett gyűltek össze. Csendben figyelték a rendelkezéseket, és egyetlen kiváltságuk az volt, hogy ők hallották először a király döntéseit - azután távoztak. A többi tette nem volt jelentős, de amikor a győztes háborúban szerzett földeket önhatalmúlag osztotta szét katonái között és a veiibelieknek visszaadta a kezeseket anélkül, hogy tettehez a patriciusok hozzájárulását kérte vagy véleményét megkérdezte volna, ennek már olyan színezete volt, hogy Romulus a senatust nyíltan meg akarja alázní. Így aztán, amikor nem sokkal később hirtelen

különös módon eltűnt, sokan gyanúsak találták a senatorok viselkedését, és rágalmakkal illették őket.

Eltűnése a Quintilis - a mostani július - hónap nonaeján történt. Halála körülményeiről a már említett időponton kívül semmi biztosat nem tudunk, pedig eltűnése napjának évfordulóján mind a mai napig bizonyos, ezekkel az eseményekkel összefüggő szertartásokat végeznek. A bizonytalanságon azonban nem lehet csodálkozni, hiszen még arról sincs hitelt érdemlő feljegyzés, hogy miként halt meg Scipio Africanus, pedig saját házában hunyt el vacsora után. Egyesek szerint régóta betegeskedett és természetes halállal fejezte be életét, mások azt állítják, hogy mérget vett be, megint más források szerint pedig ellenségei éjszaka behatoltak a házába és megfojtották. Tegyük még hozzá azt is, hogy Scipio holttestét nyilvánosan felravatalozták, hogy mindenki saját szemével láthassa, s teteme valóban mindenkin, aki látta, bűntény gyanúját keltette fel. Ezzel szemben Romulus nyom nélkül tűnt el, testének legkisebb porcikája, ruházatának egyetlen apró foszlánya sem maradt meg. Vannak, akik arra gyanakodnak, hogy Vulcanus templomában megtámadták és megölték a senatorok, testét felvagdalták és keblükben vitték ki a darabokat a templomból. Mások meg úgy tudják, hogy Romulus nem Vulcanus templomában és nemcsak a senatorok szeme láttára tűnt el. Állítólag népgyűlést tartott kint az úgynevezett Kecse-mocsárnál, amikor hirtelen csodálatos és elmondhatatlan változások mutatkoztak a levegőben és az égen. A nap elsötétedett, és leszállt az éj, de nem szelíden és csendesen, hanem szörnyű égzengés, zápor és orkánszerű szélvihar közepette. Erre a sokaság szerteszét szaladt, de a patriciusok együtt maradtak. Mihelyt a vihar elmúlt, és a nap kisütött, a nép visszatért, és kétségbeesve kutatta, hol a király. A patriciusok nem engedték, hogy keressék és nyomozzanak utána, hanem felszólítottak mindenkit, hogy részesítsék Romulust vallásos tiszteletben, mert az istenek közé ragadtatott, és a népnek most már nem jó királya, hanem kegyes istene lesz. A sokaság szót fogadott, és áhítatos boldogságban, jó reményekkel ment útjára. De akadtak olyanok is, akik haragosan és ellenségesen szidalmazták a patriciusokat, s azzal vádolták őket, hogy együgyű mesével áztatják a népet, noha ők a király gyilkosai.

28. A forumon, mint mondják, megjelent Julius Proclus, egy előkelő származású és nemes jellemű patricius, Romulus bizalmas és meghitt barátja, aki még Albából jött vele, és a legszentebb esküvel állította mindenki előtt, hogy szembetalálkozott az úton Romulusszal. Oly szép és magas volt, mint amilyen még soha, fegyverzete ragyogott, valósággal lángolt. Proclus a látomástól rémülten szólt hozzá:

„Mi történt veled és mi a szándékom, király? Miért teszel ki bennünket igazságtalan és gonosz gyanúsításoknak? Miért hagyod az egész várost árván és keserű gyászban?” Mire ő így felelt: „Az isteneknek úgy tetszett, Proclus, hogy csak addig legyünk az emberek között, amíg a világ leghatalmasabb és leghíresebb városát megalapítottuk, de utána ismét a mennyben lakozzunk, ahonnan származunk. Most pedig ég veled, menj és mondd meg a rómaiaknak, hogy mértéktartással és vitézi lélekkel elnyerik majd a legnagyobb földi hatalmat. Én meg Quirinus leszek, kegyes és jóságos istenetek.”

A rómaiak hitelt adtak Proclus szavainak, részben becsületessége, részben pedig esküje miatt. Sőt annyira fellelkesültek, hogy - mintha isteni sugallat szállta volna meg őket - az elhangzottakat senki nem vonta kétségbe, egyszeribe felhagytak minden gyanakvással és rágalmazással, s imádkoztak Quirinusnak, kérve, hogy hallgassa meg őket.

Ez a történet nagyon emlékeztet a prokonnészosi Ariszteaszról és az asztüpalai Kleomédészről fennmaradt regékre. Ariszteasz állítólag egy takácsműhelyben halt meg, és holtteste, mikorra barátai odaértek, eltűnt. Néhány utasember, aki éppen akkor érkezett haza, azt állította, hogy találkozott vele útban Krotónba. Kleomédész hihetetlenül erős és óriási

termetű, de hóbortos, eszelős férfi volt, aki sok erőszakos cselekedetet követett el. Egyszer egy iskolában az épület egyik tartópillérére olyan erővel ütött rá öklével, hogy a pillér derékban kettétört, a mennyezet leszakadt, s az ott tartózkodó gyermekeket megölte. Amikor Kleomédész emiatt üzőbe vették, egy nagy ládába bújtt, a láda fedelét magára csapta, és olyan erővel tartotta, hogy bár többen próbálták közös erővel, nem tudták felnyitni. Majd amikor feltörték a ládát, nem találták benne sem holtan, sem elevenen. Megdöbbenek, és Delphoiba küldtek jóslatért, s a Püthiától ezt a választ kapták:

Ím, az utolsó hős, Kleomédész Asztüpalából.

Mint mondják, Alkméné holtteste is eltűnt: amikor a temetőbe akarták vinni, a holttest helyett követ találtak a ravatalon. Sok ilyen valószínűtlen dolgot regélnek, akik a természet halandó dolgait az isteniekkel együtt istenítik. Szentségtörés és barbárság az erény isteni voltát megtagadni, de az eget a földdel összekeverni együgyűség. Legjobb, ha Pindarossal mi is valljuk:

*Engedelmes mind, ami test, az erős halálnak,
ám élő-eleven marad képmása mindenkor.*

Mert csak a lélek való az istenektől. Onnan jön, és oda is tér vissza, de nem a testtel együtt, hanem amikor már eltávozott és kivált a testből, s amikor már teljesen tiszta, testetlen és szent lett. Ez a száraz és nagyszerű lélek Hérakleitosz szerint úgy röppen ki a testből, mint a villám a felhőkből, de a test bilincseibe zárt és hozzátapadt lélek olyan, mint valami nyirkos, nehéz kigőzölgés, amely képtelen felfelé, a magasba szállni. Nincs tehát rá szükség, hogy a jó emberek testét lelkükkel együtt a természet ellenére a mennybe küldjük, hanem hinnünk kell, hogy a lélek és az erény - a természet s az isteni igazságosság rendje szerint - az embereket hőroszokká, a hőroszokat félistenekké változtatja. A félistenek pedig, miután a misztériumok beavatási szertartásában megtisztultak és megszentelődtek, mindenestül levetkezik, ami halandó és érzéki; nem az emberek alkotta törvények értelmében, hanem a valóság és a tiszta értelem jogán az istenek közé emelkednek, s így a legszebb és legboldogabb beteljesülés jut osztályrészükül.

29. A Quirinus név, ahogyan Romulust ezután nevezték, némelyek értelmezése szerint azonos Enüaliosz isten nevével; mások szerint Romulus azért kapta ezt a nevet, mert a polgárokat is *Quirites*nek hívták. Van olyan vélemény is, hogy régen a lándzsa- vagy a dárdahegyet *quiris*nek hívták, és hogy Iunónak egyik, dárdára támaszkodó szobrát Quiritisnek nevezik. A Regiában elhelyezett dárdát Marsnak nevezték, és dárdával szokták kitüntetni a kiváló harcosokat is, Romulust tehát mint harcos, és dárdahordozó istenséget hívták Quirinusnak. A tiszteletére emelt templom azon a halmon épült, amelyet róla neveztek el Quirinalisnak.

Azt a napot, amelyen Romulus eltűnt, „népfutásnak” és Nonae Capratinaenak hívják, mert ilyenkor kimennek a városból, hogy a Kecske-mocsárnál áldozzanak - a kecskét caprának nevezik a latinok -, s útközben a legismertebb római neveket kiáltozzák, mint Marcus, Lucius, Caius. Így utánozzák akkori szétfutásukat és az ijedt, zavart szörlongatást. Mások azt mondják, hogy ezzel nem a futást utánozzák, hanem a sietést s igyekezetet, és a következőképpen magyarázzák a dolog eredetét:

Mikor Camillus kiűzte Rómából a hódító gallokat, az elgyengült város nehezen szedte össze magát. Számos latin törzs indított ekkor háborút Róma ellen Livius Postumius parancsnoksága alatt. Postumius tábornok ült hadseregével a város közelében, és hírnököt küldött a városba azzal az üzenettel, hogy a latinok szeretnék feleleveníteni a rómaiakkal a korábbi, de közben megszűnt baráti és rokoni jó viszonyt; fűzzék tehát egymáshoz a két népet újabb

házasságkötésekkel. Küldjenek hát kellő számú hajadont és özvegyasszonyt, és békében, barátságban élhetnének, hasonló feltételekkel, mint már korábban a sabinokkal. Amikor a rómaiak meghallották az ajánlatot, hiába féltek a háborútól, úgy gondolták, hogy semmivel sem jobb, ha kiadják az asszonyokat, mint ha fogolyként viszik el őket. Zavarukban egy Philótisz - mások szerint: Tutola - nevű rabszolganő azt tanácsolta, hogy ne tegyék sem ezt, sem azt, hanem folyamodjanak cselhez, hogy a háborút és a nők kiszolgáltatását elkerüljék. A csel a következő volt: küldjék át őt, Philótiszt és más csinos rabszolganőket szabad nőknek öltöztetve az ellenséges táborba éjjel, ő majd jelt ad égő fáklyával; a rómaiak erre rohanjanak ki fegyveresen a városból, és lepjék meg az ellenséget álmában. Így is történt, és a latinok beleestek a kelepcébe. Philótisz égő fáklyával jelt adott egy vadfügefáról,²² de hátulról szőnyegekkel és takarókkal olyan ügyesen elleplezte tettét, hogy az ellenség semmit nem vett észre belőle. A rómaiak viszont világosan látták a fényjeleket, s nyomban kirohantak a kapukon át, siettükben néven szólítgatva egymást. Az ellenséget meglepték és teljes győzelmet arattak, majd diadalünnepet ültek, amelyet a vadfügefáról Nonae Capratinaenak neveznek. Ezen az ünnepen a városfalakon kívül fügefák ágaiból készített lugasokban megvendégelik az asszonyokat. A rabszolganőket is meghívják, akik körbefutkosnak és játszanak, tréfából kergetik és kővel dobálják egymást, így emlékezve vissza rá, hogy miként segítették meg és támogatták a rómaiakat az ellenség elleni harcban.

Ezt a történetet kevés történelmi forrás tartja hitelesnek. Egyébként pedig az a tény, hogy világos nappal szólítgatják egymást, és hogy kivonulnak a Kecse-mocsárhoz, inkább a történet előbbi változatával egyezik meg, bár az is lehet, hogy mindkét eset az esztendő ugyanazon a napján, de más évben történt.

Mint mondják, Romulus életének ötvennegyedik és uralkodásának harmincnyolcadik évében távozott az élők sorából.

THÉSZEUSZ ÉS ROMULUS ÖSSZEHASONLÍTÁSA

1. Íme ezek az emlékezetre méltó tények, amelyeket sikerült megtudnom Thészeuszról és Romulusról. Kitűnik belőlük először is az, hogy az egyik, bár nyugodtan élvezhette volna Troizénben az örökül kapott és cseppet sem megvetendő királyságot, szabad elhatározásából, kényszer nélkül, önszántából törekedett nagy dolgok véghezvitelére, a másikat viszont - Platón szavaival élve - csupán a legrosszabbtól való félelem tette bátorrá, és csak kényszerűségből hajtotta végre hőstetteit, hogy megszabaduljon a szolgasorstól és elkerülje a fenyegető büntetést. Azután Romulus legnagyobb tette az volt, hogy végzett Alba zsarnokával, Thészeusz viszont inkább kalandvágyból és mellékesen ölte meg Szkiront, Szinniszt, Prokrusztészt, Korünétészt, s szabadította meg ekképpen Görögországot mindezekről a félelmetes zsarnokokról, úgy, hogy azok, akiket megmentett, még csak nem is ismerték őt. Thészeusz biztonságban utazhatott volna tengeren Athénba anélkül, hogy a rablókkal bármi dolga lett volna, de Romulusnak nem lehetett nyugta, amíg Amulius élt. Mindez kétségtelenül bizonyítja, hogy Thészeusz - bár őt magát nem érte bántódás - mások érdekében szállt szembe a gonosztevőkkel, Romulus és Remus viszont, míg sérelmet nem szenvedtek, túrték, hogy a zsarnok gonoszul bánjk másokkal. Romulus tagadhatatlan érdeme, hogy a sabinok elleni harcban megsebesült, hogy megölte Acrót, és annyi ellenséget győzött le a csatátéren, de ezzel szembeállíthatjuk a kentaurok elleni harcot és az amazónháborút.

Ami pedig Thészeusz krétai adóval kapcsolatos merészségét illeti, amikor a szűzekkel és ifjakkal együtt elhajózott, vállalva, hogy a fenevad felfalja, vagy hogy Androgeósz sírján

áldozatként lemészárolják, vagy hogy dicstelen és lealázó szolgálatot végezzen dölyfös és rosszindulatú embereknek - ami nem is olyan szörnyű, mint az előbbiek -, olyan bátorságra, nagylelkűsége, emberek iránti felelősségérzetre, olyan dicsőség- és becsvágyra volt szüksége, hogy azt el sem lehet mondani. Azt hiszem, a bölcselők igen helyesen határozzák meg a szerelmet, mint a „fiatalok megőrzésére és megmentésére irányuló isteni gondoskodást”. Ariadné szerelme mindenekfelett isten műve volt, és arra szolgált, hogy Thészeusz, a szeretett férfi, megmeneküljön. Szerelméért helytelen volna hibáztatnunk, sőt azon kell csodálkoznunk, hogy a vele lévő athéni fiatalok, fiúk és leányok, nem szerették mindnyájan; mégis, ha egyedül csak Ariadné érzett így Thészeusz iránt, azt kell mondanunk, hogy istenek szerelmére méltó lény volt, mert eltöltötte a jóság és a szépség - a legkiválóbb emberi tulajdonságok - utáni szerelmes vágyakozás.

2. Bár mindketten államférfiaknak születtek, a helyes királyi magatartást egyikük sem tudta végig megőrizni. Mindketten letértek a helyes útról, az egyik a népuralom, a másik a zsarnokság irányába, s így bár ellentétes szenvedélyek vezették őket, mindketten ugyanabba a hibába estek. Az uralkodónak először is uralmát kell fenntartania, s ezért éppen úgy kell óvnia uralmát attól, ami nem illeti meg, mint ahogyan ragaszkodnia kell mindahhoz, ami megilleti. Mert ha valaki korlátozza, vagy akár mértéken túl növeli uralkodói jogkörét, nem király többé, sem nem uralkodó. Az előbbi esetben demagóg, az utóbbi esetben pedig kényúr lesz belőle, s ezzel kihívja maga ellen alattvalóinak gyűlöletét vagy megvetését. A különbség csak az, hogy az egyik forrása a tévedés, a másiké pedig az önzés és az embertelenség.

3. Az emberek balszerencsáját nemcsak rossz sorsuk, hanem önnön jellemük és indulataik is okozzák, mégsem menthetjük fel sem Romulust fivérével, sem Thészeuszt fiával szemben tanúsított magatartásáért, mivel tettüket elhamarkodott indulatból és esztelen haragjukban követték el. Mégis enyhébben kell megítélnünk azt, akit valami súlyos ok késztet haragra, nemcsak annyi, hogy például erősebben megütik. Mivel Romulus és fivére közt közérdekű ügyben felmerült ellentét okozta a viszályt, ez aligha lehetett ok rá, hogy szenvedélye ilyen mértékben hatalmába kerítse. Ezzel szemben Thészeuszt szerelme, féltékenysége és női rágalmak bősztették fel fia ellen, vagyis olyan dolgok, amelyekkel szemben szinte minden ember tehetetlen. Sokkal fontosabb azonban, hogy Romulust szenvedélyes haragja jóvátehetetlen tett elkövetésére ragadtatta, Thészeusz esetében viszont alig történt több, mint szavak, szitkok és egy öreg férfi átkozódásai. A többit valószínűleg már a sors mérte az ifjúra. Ezért bárki Thészeuszra adhatja szavazatát.

4. Romulus sorsában nagyon fontos, hogy igen szerény kezdetből emelkedett hatalomra. Mindenki rabszolgáknak és disznópásztor gyermekeinek gondolta őket, s még mielőtt ők maguk szabadokká lettek volna, csaknem az egész latin népet felszabadították. Ezért mindkettőjüket a legmagasabb kitüntetést jelentő címmel tisztelték meg; az ellenség legyőzőinek, honfitársaik megmentőinek, népek királyainak, városok alapítóinak nevezték őket, és nem áttelepítőknak, mint Thészeuszt, aki sok város lakóinak összeköltöztetéséből teremtett közös lakóhelyet, Athént, s ennek érdekében leromboltatott sok olyan várost, amelyek ősrégi királyok és hősök nevét viselték. Igaz, hogy később Romulus is ugyanezt tette, mikor ellenségeit rákényszerítette, hogy elpusztítsák és lerombolják házaikat, és csatlakozzanak legyőzőikhez. De nem úgy járt el, hogy már meglevő várost telepített át vagy gyarapított, hanem a semmiből teremtett újat, és egy csapásra országot, királyságot, nemzetségeket, házasságokat és rokonságot teremtett magának, s mindezt anélkül, hogy bárkit tönkretett vagy megölt volna, sőt jót tett hontalan emberekkel, akiknek nem volt sem háza, sem otthona, és alig várták, hogy a nép sorai közé felvegyék őket, és polgárok lehessenek. Romulus nem rablót és gonosztevőt ölt meg, hanem népeket hódított, városokat pusztított, s királyok, hadvezérek felett diadalmaskodott.

5. Nem szólva róla, hogy vitás, ki ölte meg valójában Remust, és legtöbbször másra hárítják a felelősséget, nyilvánvaló, hogy Romulus megmentette anyját a biztos pusztulástól, és visszaültette Aeneas trónjára nagyatyját, akit testvére dicstelen és megalázó életre kényszerített. Különböző is sok jót tett nagyatyjával, s még véletlenül sem vétett ellene. De Thészeuszt, aki olyan gondatlan volt, hogy megfélemlített a vitorla felhúzásáról, azt hiszem, még a legelnezőbb bírák sem menthetnék fel az apagyilkosság vádjá alól. Egyetlen attikai író akadt, aki tudatában lévén, hogy milyen nehéz Thészeusz védelmére kelni, azt állítja, hogy Aigeusz, amikor a hajó közeledtével sietve igyekezett az Akropoliszra, hogy letekintsen, megbotlott, s lezuhant. Mintha bizony senki nem lett volna a király kíséretében, s amikor a tenger felé sietett, mintha csak úgy szolgák nélkül ment volna!

6. Thészeusz nőrablásaira nem lehet semmi elfogadható mentséget találni. Először, mert igen gyakran követte el: elrabolta Ariadnét, Antiopét, a troizéni Anaxót, és végül, amikor már túl volt a férfikoron, a nővé még meg nem érett Helenét, aki akkor még gyermek, házasságra éretlen lányka volt, ő pedig már a törvényes házasságokból is kiöregedett. Másodszor, mert a nők elrablására semmi oka nem volt; hiszen a troizéni és spártai nők, s az amazónok, akikkel soha nem lépett törvényes házasságra, semmiképpen nem voltak méltóbbak rá, hogy gyermeket szüljenek neki, mint az athéni Erekhtheusz és Kekropsz családjából származó nők. Így azzal kell gyanúsítanunk, hogy nőrablásait egyedül féktelen kéjvágyból követte el. Ezzel szemben Romulus, ha közel nyolcszáz nő elrablásáért volt is felelős, közülük, mint mondják, csak az egyetlenegyet Hersiliát tartotta meg magának, a többieket pedig szétszórta a nőtlen polgárok között. Ezenfelül az elrabolt nőket megtisztelő, szeretetteljes és méltányos bánásmódban részesítette, s így bebizonyosodott, hogy erőszakosnak és igazságtalannak tetsző cselekedetéből csak jó származott, így tette a közösség érdekeit szolgálta.

A sabinokat és a rómaiakat ilyen módon sikerült egyesítenie és szoros rokoni kapcsolattal egybefűznie, ami később a kölcsönös jóakarat és az állam hatalmának forrása lett. Az idő múlása is megmutatta, hogy Romulus a házastársi viszonyt mennyire nemessé, gyengéddé és állhatatossá tudta tenni, mert hiszen Rómában kétszázharminc éven át egyetlen római férfi vagy nő sem merészkedett hűtlenül elhagyni a hitvesét - ellentétben a görögökkel, akik közt csak a népük történelmében legjártasabbak tudják megmondani, ki követett el elsőnek apagyilkosságot, Rómában pedig úgyszólván mindenki tudja, hogy Spurius Carvilius volt az első házasságember, aki feleségétől az asszony meddősége miatt elvált. A hosszú időn kívül a tények is Romulus igaza mellett tanúskodtak. Hiszen ezeknek a házasságoknak volt köszönhető, hogy a királyok közösen uralkodtak, és a népek egyazon alkotmány szerint éltek. Thészeusz házasságai viszont nem hoztak az athéniaknak sem barátságot, sem szövetséget, de annál több gyűlölködést, háborút, polgártársaik pusztulását. Végül Aphidnai városát is elvesztették, s csak azért kerültek el azt a sorsot, amelyet Trója szenvedett Alexandrosz miatt, mert ellenségeik megkönyörültek rajtuk, amikor mint istenek előtt térdre borulva rimázkodtak hozzájuk. Thészeusz anyját pedig nemcsak fenyegette, de utol is érte Hekabé sorsa, amikor fia elhagyta és nem törődött vele, bár az is lehet, hogy fogságba esésének története, mint annyi más mendemonda, nem egyéb merő kitalálásnál. Nagy különbség van az istenség szerepéről szóló történetekben is. Romulus az istenek különös kegyéből maradt életben, az Aigeusznak adott jóslatból viszont, amely megtiltotta, hogy nőkhöz közeledjék, amíg idegen földön jár, arra kell következtetnünk, hogy Thészeusz születése az istenek akarata ellenére történt.

LÜKURGOSZ - NUMA

LÜKURGOSZ²³

1. Lükurgoszról, a törvényhozóról úgyszólván egyetlen adat sincs, amely ne volna vitás. A legkülönbébb történetek maradtak fenn születéséről, utazásairól, haláláról, törvényhozói és államférfiúi tevékenységéről; de főként abban nem tudnak megegyezni a történetírók, hogy mikor élt. Némelyek szerint Iphitosz kortársa volt, s vele együtt teremtetten meg az olümpiai játékok idejére a kötelező fegyverszünetet. Ugyanezt mondja Arisztotelész, a filozófus is; szerinte ezt bizonyítja az az Olümpiában őrzött diszkosz, amelybe be van vésve Lükurgosz neve. De akik az időt a spártai királyok utódlása szerint számítják, mint Eratoszthenész és Apollodórosz, biztosra veszik, hogy jó néhány évvel az első olümpiasz előtt született.

Timaios elmélete szerint különböző időben két Lükurgosz élt Spártában, de mindkettőjük tetteit az egyiknek, a híresebbiknek tulajdonítják. Az idősebb állítólag nem sok idővel Homérosz után élt, sőt némelyek szerint Homéroszt személyesen is ismerte. De azt már együgyűségnek kell tekintenünk, amit Xenophón állít egyik művében, hogy Lükurgosz a Hérakleidák korában élt. A spártai uralkodóház természetesen a legkésőbbi királyokig Hérakleidának nevezte magát, de Xenophón a Hérakleida elnevezést nyilvánvalóan Héraklész közvetlen utódaira érti.

Bármilyen zűrzavaros is ezeknek az időknek a története, megkíséreljük, hogy elbeszélésünkben azokat a történeti forrásokat kövessük, amelyeknek adataiban a legkevesebb ellentmondás található. Így többek közt Szimónidész, a költő, azt mondja, hogy Lükurgosz nem Eunomosz fia volt, hanem Prütaniszé. A legtöbb történetírónál a következő családfát találjuk: Arisztodemosz fia volt Proklész, Proklészé Szooosz, Szoooszé Eurüpon, ezé pedig Prütanisz; tőle származott Eunomosz, és Eunomosznak első feleségétől született fia volt Polüdektész. Dieutükhidasz szerint az előbbi második feleségétől, Diönassától született Lükurgosz, aki így Proklésznek hatod-, Héraklésznek pedig tizenegyedikízbeli leszármazottja volt.

2. Lükurgosz ősei közül Szoooszt becsülték leg többre; az ő uralkodása alatt tették szolgálkka a helótákat a spártaiak, és ugyanakkor nagyobb földterületet hódítottak el az arkadiaktól. Szooosról mondják, hogy amikor Kleitór lakói egy nehezen művelhető és vízben szegény vidéken bekerítették hadseregét, megegyezett velük, hogy visszaadja a tőlük elhódított földet, ha ő és emberei mindnyájan isznak a közeli forrás vizéből. Miután a megegyezést esküvel megerősítették, Szooosz összegyűjtötte embereit, és királyságot ígért annak, aki nem iszik a forrásból, de ezt senki nem volt képes megállni, és mindnyájan ittak belőle. Utoljára ő lépett a forráshoz, de csak megnedvesítette magát, majd az ellenség szeme láttára elvonult, és megtartotta a meghódított területet, mivel nem ivott mindenki a vízből.

De bármennyire csodálták is emiatt, uralkodóháza tagjait mégsem róla, hanem fiáról nevezték Eurüpontidáknak, mert úgy látszik, Eurüpon volt az első uralkodó, aki engedett a királyság monarchikus szigorából: kedvében járt és hízelgett alattvalóinak. Engedékenysége követelőzővé tette a népet. A későbbi királyokat részint meggyűlölték erőszakoskodásaik miatt, részint megvetették őket, mert vagy kedveztek a tömegeknek, vagy gyengék voltak vele szemben. Ezért hosszú ideig törvénytelen és zűrzavar uralkodott Spártában. Ennek esett áldozatául Lükurgosz apja is. Éppen verekedőket igyekezett szétválasztani, amikor valaki egy nagy henteskéssel hátulról leszúrta. A királyság így idősebb fiára, Polüdektészre maradt.

3. Nem sokkal később Polüdektész is meghalt, és mindenki azt akarta, hogy öccse, Lükurgosz legyen a király. Át is vette az uralmat, de ekkor kiderült, hogy fivérének özvegye áldott állapotban van. Mihelyt ezt megtudta, nyomban kijelentette, hogy a királyságot a gyermek fogja örökölni, ha fiú lesz, s ő csak a gyermek gyámjaként intézi az ország ügyeit. Az apátlan királyok gyámját a spártaiak prodikosznak hívták. A királyné titokban üzent Lükurgosznak, és azt az ajánlatot tette neki, hogy elhajtja magzatát, ha mint Spárta királya feleségül veszi őt. Lükurgosz visszaborzadt ettől az erköcstelenségtől, de színleg helyeselte a királyné ajánlatát, s azt üzent neki, ne hajtsa el gyermekét, se egészségét ne kockáztassa káros és veszélyes gyógyszerek használatával - neki majd lesz gondja rá, hogy a gyermeket eltétesse láb alól, mielőtt megszületik. Így áltatta a királynét lebetegedéséig. Amikor ez bekövetkezett, elküldte bizalmas embereit a szüléshez, és meghagyta nekik, hogy ha a gyermek leány lesz, adják át az asszonyoknak, de ha fiú, azonnal vigyék hozzá, bármivel lesz is akkor elfoglalva. Történetesen éppen az állam főtisztviselőivel vacsorázott, amikor a királynénak fiúgyermek született, s a szolgák azonnal hozzá vitték. Lükurgosz, mint mondják, karjába vette a csecsemőt, és így szólt a vele vacsorázókhoz: „Királyotok született, spártaiak!” - majd lefektette a csecsemőt a trónszékbe, és Kharilaosznak²⁴ nevezte el, a jelenlevők pedig mind örvendeztek és dicsérték Lükurgoszt, fennkölt szellemét és igazságszeretetét.

A királyi hatalmat mindössze nyolc hónapon át gyakorolta. A polgárok között igen nagy tiszteletnek örvendett, és mind többen voltak, akik ragaszkodtak hozzá és hallgattak a szavára. De sokan irigykedtek is rá, s ezek igyekeztek megakadályozni, hogy fiatal ember létére növekedjék hatalma, főként az özvegy királyné rokonai és barátai, akik úgy érezték, hogy a királynét sérelem érte. A királyné fivére, Leónidasz, egy alkalommal nyíltan szidalmazta Lükurgoszt, s azt állította, biztosan tudja, hogy a királyságra tör. Ezzel az volt a célja, hogy Lükurgoszt már jó korán gyanúba keverje, ha Kharilaosznak valami baja történne. Ilyen híreket terjesztett az özvegy királyné is. Lükurgosz mindezt nagyon a szívére vette, s váratlan veszedelmektől tartott. Ezért jobbnak látta, ha minden gyanúsítás elkerülése végett külföldre utazik, és távol van hazájától, mindaddig, amíg unokaöccse fel nem serdül, és örököse nem születik.

4. Így aztán hajóra szállt, és először Krétába ment, ahol tanulmányozta az ottani alkotmányt, és a sziget legkiválóbb férfiainak társaságában töltötte idejét. A krétaiak bizonyos törvényeit helyeselte, és elhatározta, hogy ha hazaérkezik, saját hazájában is életbe lépteti őket, másokat viszont helytelenített. Krétában élt akkor egy igen kiváló és bölcs férfiú, Thalész, akit Lükurgosz barátilag rávett, hogy utazzék Spártába. Thalész mint lírai költő vált ismertté, de a költészetet csak látszatra művelte, valójában korának egyik legnagyobb törvényhozója volt. Ódái szelíd és megnyugtató hangnemükkel engedelmességre és a lélek összhangjának megőrzésére buzdították polgártársait. Azoknak, akik költeményeit hallgatták - tudtuk vagy akarunk ellenére -, megszeliődött a lelke, felhagytak a gyűlölködéssel és viszályokkal, s csak arra törekedtek, ami jó és nemes. Ily módon, mielőtt Lükurgosz hozzákezdett polgártársai neveléséhez, Thalész már úttörő munkát végzett Spártában.

Krétából, mint mondják, Ázsiába hajózott, azzal a szándékkal, hogy összehasonlítsa a krétaiak egyszerű és szigorú életmódját az iónok szertelen pompaszeretetével és fényűzésével, mint ahogyan az orvos is egybeveti az egészséges szervezetet a beteggel. Így kívánta tanulmányozni az életmódok és a politikai viszonyok közötti különbséget. Ázsiában ismerkedett meg Homérosz költeményeivel, amelyeket Kreophülosz leszármazottjai őriztek meg. Amikor látta, hogy a költemények erkölcsi és politikai tanulsága jelentősebb szórakoztató s gyönyörködtető hatásuknál, szorgalmasan lemásolta és összegyűjtötte, hogy magával hozhassa őket hazájába. Homérosz költeményeinek hírét homályosan már ismerték, sőt egyes részeit itt-ott meg is lehetett találni a görögöknél, de széles körben csak Lükurgosz tette ismertté őket.

Az egyiptomiak azt állítják, hogy Lükurgosz hozzájuk is ellátogatott. Itt különösen megnyerte tetszését, hogy a katonák rendjét elkülönítették más néposztályoktól, s ezt Spártában is meghonosította. És mivel a kézműveseket és iparosokat távol tartotta az országos ügyek intézésétől, előkelő és tiszta államvezetést valósított meg. Az egyiptomiak adatait Lükurgosz látogatásáról több görög történetíró is megerősíti; de a spártai Arisztokratészen, Hipparkhosz fián kívül senki nem tud róla, hogy Lükurgosz járt Libüában és Ibériában, sőt Indiába is eljutott volna, és hogy ott megismerkedett az úgynevezett „mezítelen bölcsekkel”²⁵.

5. A spártaiaknak nagyon hiányzott Lükurgosz, és ismételten üzentek neki, hogy térjen haza. Úgy érezték, hogy bár a királyok csak névben és a nekik kijáró tiszteletben különböznek a többiektől, Lükurgosz valóban hatalomra, a nép vezetésére termett és méltó férfiú. Maguk a királyok is szívesen látták volna hazatérését, mert remélték, hogy jelenléte határt szab a nép kihívó viselkedésének. Amikor hazaérkezett, nyomban megváltoztatta a dolgok fennálló rendjét, és új alkotmányt léptetett életbe. Meg volt győződve róla, hogy az egyenként hozott törvények semmit nem érnek, s neki is úgy kell eljárnia, mint az orvosnak, aki meggyógyítja a legyengült és beteg szervezetet, mert különféle gyógyszerek és hajtószerek alkalmazásával legyőzi a szervezetben a betegséget, és teljesen új életrendet teremt. Ezzel az elhatározással először Delphoiba ment, áldozatot mutatott be az istennek, s miután megkapta a kért jóslatot, hazatért. A Püthia ebben a híres jóslatban az istenek kegyeltjének, inkább istennek, mint embernek nevezte Lükurgoszt, biztosította róla, hogy Apollón - mivel Lükurgosz jó alkotmányt kér - teljesíti kérését, és megígérte, hogy a világ legjobb alkotmányát fogja megalkotni.

Lükurgosz erre felbátorodott, megnyerte magának a legkiválóbb spártaiakat, és felszólította őket az együttműködésre. Eleinte titokban közölte terveit barátaival, majd lassanként mind többekkel lépett kapcsolatba, s rávette őket tervei végrehajtására. Midőn a cselekvésre kitűzött időpont elérkezett, felszólított harmincat a főbb emberek közül, menjenek fegyveresen a főtérre, hogy ellenfeleiket megfélemlítsék és rémületbe ejtsék. Hermipposz fel is jegyezte ezek közül a húsz legkiválóbbnak a nevét. De Lükurgosz vállalkozásában a legnagyobb része Arthemidasznak volt, és ő segített neki a legtöbbet az új törvények megalkotásában. Zavargás keletkezett, s Kharilaosz király megijedt, mert azt hitte, hogy a mozgalom személye ellen irányul, ezért Athéné érckapujú szentélyébe, a Khalkioikoszba menekült. De mikor Lükurgosz esküvel megnyugtatta, engedett a rábeszélésnek, elhagyta a szentélyt, sőt ő maga is részt vett a vállalkozásban. Kharilaosz természeténél fogva szelíd lelkű ember volt, s állítólag egy alkalommal királytársa, Arkhelaosz, így szólt azokhoz, akik dicsérték a fiatal királyt: „Hogyne volna Kharilaosz jó ember, hiszen még a rosszakkal szemben sem tud szigorú lenni.”

Lükurgosz törvényhozói munkásságának első és legfontosabb intézkedése a geruszia felállítása volt. Platón szerint a geruszia azáltal, hogy a túlkapásokra hajló királyi hatalom mellett egyenjogúságot kapott, s valamennyi tagjának egyenlő értékű szavazata volt, az állam biztonságának és a kormányzat mértékletességének legfőbb biztosítékává lett. Eddig a kormányzat bizonytalan és ingadozó volt, mert a királyok befolyásának megerősödésekor a zsarnokság, máskor pedig a nép hatalmának növekedésekor a népuralom felé hajlott. Most azonban a szemben álló erők között az öregek tanácsa biztosította a helyes egyensúlyt, s ezzel az államhatalom szilárdságának és biztonságának legfőbb tényezőjévé lett. A tanács huszonnyolc tagja mindig a királyok oldalára állt, amikor ellensúlyozni kellett a népuralom túlkapásait, másrészt mindig kellő mértékben megszilárdította a népuralmat, hogy semmiféle zsarnokság ne tudjon erőre kapni. Az öregek tanácsának Arisztotelész tudomása szerint azért volt ennyi tagja, mert a harminc közül, akik kezdetben Lükurgosz mellé álltak, ketten gyávaságból cserbenhagyták az ügyet. Szphairosz ezzel szemben azt állítja, hogy Lükurgosz bizalmas emberei eredetileg is ennyien voltak. De az is lehetséges, hogy Lükurgosz azért választotta ezt a számot, mert a hétnek négyszerese, és így osztható a hatos szám után következő, tökéletes

számmal. Én magam azt hiszem, Lükurgosz azért hívott meg huszonnyolc tagot az öregek tanácsába, mert így lett harminc a geruszia tagjainak száma a két királlyal együtt.

6. Lükurgosz olyan buzgalommal járt el a kormányzat elrendezésében, hogy Delphoiból erre vonatkozólag egy rhétrának nevezett jóslatot hozott. A jóslat szövege így hangzik: „Amikor majd templomokat is építettél Leusz Szillaniosznak és Athéné Szillaniának, a népet felosztad phülék és óbék szerint, s harminctagú gerusziát állítottál fel, beleszámítva az arkhagétészeket is, időről időre gyűjtsd össze a népet a Babüka és a Knakión közt; tégy javaslatokat vagy vond vissza őket, de a döntés mindig a nép joga legyen.” A jóslat szövegében a *phülé* és az *óbé* szavak néptörzseket és néposztályokat, az *arkhagetész*-ek a királyokat jelentik; Lükurgosz a püthói istent tekintette minden államrend és kormányzás fő forrásának. A Babükát most Kheimarrosznak és a Knakiónt Oinusznak hívják, Arisztotelész szerint azonban Knakión folyó, Babüka pedig híd neve. A kettő közti térségen voltak a népgyűlések, melyeknek megtartására nem építettek sem fedett csarnokot, sem más épületet. Lükurgosz ugyanis azt gondolta, hogy az ilyesmi nem használ, sőt árt a tanácskozásnak, mert a népgyűlésen egybesereglett sokaság figyelmét szükségtelenül eltereli, ha bámészkodva nézik az ott elhelyezett szobrokat, a falakon a festményeket és a díszes mennyezetet. Amikor a nép összegyűlt, senki nem terjeszthetett elő javaslatokat, de a geruszia tagjaitól és a királyoktól fellebbezni lehetett a néphez. Később azonban, amikor a nép hozzáadásokkal vagy rövidítésekkel kiforgatta az eléje terjesztett eredeti javaslatokat igazi értelmükből, Polüdórosz és Theopomposz királyok a rhétra szövegébe a következő toldást iktatták be: „Amennyiben a nép alkotmányellenes javaslatot fogadna el, a véneknek és a királyoknak joguk van a gyűlést elnapolni.” Ez azt jelentette, hogy a szavazást semmisnek jelentették ki, és a népgyűlést feloszlatták, arra hivatkozva, hogy a nép a törvényjavaslatot a közérdekkel ellentétben módosította és eltorzította. Ugyanakkor elhitették a város lakóival, hogy a rhétra szövegét isteni jóváhagyással egészítették ki. Erről szól Türtaiosz verse:

*Hallva elébb Phoiboszt, Püthóból im hazavitték
isten jóslatait s teljesülő szavait:
„Istentől tisztelt vezető legyen úr a tanácsban,
s töltsé be szép Szparté város gondja szivét -
s mind a tanácsbeli vén, meg a nép sok férfja: őket
illeti váltakozón sorra a nyíltszívű szó.”*

7. Bár Lükurgosz kevert alkotmányt hozott létre, az oligarchia különállását és uralmát nem számolta fel. Midőn utódai úgy látták, hogy az oligarchia „fennhéjázó és dühödő - mint Platón mondja-, gyeplőként tették rá az ephoroszok hatalmát”. Az első ephoroszokat, Elatoszt és társait, Lükurgosz után mintegy százharminc évvel nevezték ki, Theopomposz király uralkodása alatt. Amikor Theopomposznak szemére vetette a felesége, hogy meggyengült királyi hatalmat hagy gyermekeire, a király állítólag így szólt: „Mégis nagyobb, mert tovább fog tartani.” Valóban, a spártai királyok azáltal, hogy hatalmukat nem vitték túlzásba, megszüntették az irigykedést, és elkerülték azt a veszélyt, amely végzetessé vált Messzéné és Argosz királyaira, akik nem voltak hajlandók sem engedményeket tenni, sem hatalmukat csökkenteni a néphatalom javára. Ebből tűnik ki leginkább Lükurgosz bölcsessége és előrelátása. Hasonlítsuk csak össze Spárta nyugalma azzal a sok pártoskodással és belviszályal, amely a királyok és a nép közt dúlt és tönkretette az ország életét a rokon és szomszédos Messzéniaiban és Argoszban. Ezeknek az országoknak a népe, nem is oly régen, ugyanolyan jó viszonyok közt élt, mint a spártaiak, sőt a földjeiket még szerencsésebben osztották szét a nép között; de jó sorsuk nem tartott sokáig, egyrészt királyaik elbizakodottsága, másrészt a köznép engedetlensége miatt, s így az állam fennálló rendje és intézményei megrendültek. Ebből is nyilvánvaló,

milyen nagy adománya volt az istennek, hogy Spártában akadt egy ember, aki előbb alkotmányt teremtett, majd a hatalom gyakorlásának rendjét mérsékelte és megszilárdította. De erről később.

8. Lükurgosz második és legforradalmibb politikai reformja a földosztás volt. A vagyoni aránytalanság elképesztő méreteket öltött. Igen sokan teljesen vagyontalanok voltak és az államra szorultak, közben pedig minden vagyon kevesek kezébe került. Lükurgosz el volt rá szánva, hogy a felfuvalkodást éppen úgy megszünteti, mint az irigységet, véget vet a bűnözésnek és a fényűzésnek, elsősorban pedig az állam legrégibb és legnagyobb betegségének, a szegénység és a gazdagság ellentétének. Rábirta tehát polgártársait, hogy minden megművelhető földet nyilvánítsanak köztulajdonnak, és osszák fel újra olyan módon, hogy a teljes egyenlőség és közösség alapján éljenek. A legerényesebb ember legyen egyszersmind a legelső, s ne legyen más különbségtétel, mint az aljasság elítélése és a jó tettekért kijáró dicséret.

Szavait valóra váltotta, s Lakónia többi részén harmincezer parcellát osztott ki a perioikoszoknak, a Spártához tartozó területeken pedig kilencezret, ennyi volt ugyanis a spártai igényjogosultak száma. Egyesek szerint Lükurgosz csak hatezer parcellát osztott ki, majd később Polüdórosz további háromezret. Mások úgy tudják, hogy a kilencezer parcella egyik felét Polüdórosz, másik felét pedig Lükurgosz osztotta szét. Minden parcella akkora volt, hogy hetven mérő árpát teremjen a férj és tizenkét mérőt a feleség részére, ezenfelül pedig ugyanilyen mennyiségű szőlőt és olajbogyót. Lükurgosz úgy gondolkodott, hogy ennyi föld elegendő minden embernek ahhoz, hogy jólétben és egészségesen éljen, másra pedig úgyszólván szüksége. Mondják, hogy amikor egyszer aratás utáni időben tért haza egy útból, látta a szép sorjába rakott és egyforma gabonaasztalokat, elmosolyodott, és így szólt: „Lám, egész Lakónia olyan, mint egy családi birtok, melyet most osztottak fel sok testvér között.”

9. Megkísérelte az ingó vagyon felosztását is, hogy teljesen megszüntessen minden egyenlőtlenséget és aránytalanságot. Amikor azonban látta, hogy az emberek képtelenek elviselni vagyonuk köztulajdonba vételét, más megoldást keresett, és állami intézkedésekkel kísérelte meg a kapzsiság leküzdését. Először is minden arany- és ezüstpénzt kivont a forgalomból, és elrendelte, hogy fizetési eszközül csak vasat szabad használni. A vaspénz azonban olyan nehéz volt, és olyan kevés értéket képviselt, hogy tíz mina értékű pénz otthoni elraktározásához külön kamra, elszállításához pedig igásszekér kellett. Amikor ezt a pénznemet Lakedaimónban bevezették, temérdek bűn egyszerűen eltűnt. Mert miért akart volna valaki elloponi, vesztegetésképpen elfogadni, elrabolni vagy erőszakkal eltulajdonítani olyasmit, amit nem lehetett elrejteni, vagy aminek birtoklása nem volt kíváncsi, és még a feldarabolása sem járt semmi haszonnal, mert mint mondják, Lükurgosz rendeletére az izzó vasat ecettel edzették, s így más célra nem lehetett felhasználni, tekintve, hogy ily módon a vas törékennyé és megmunkálhatatlanná vált.

Később száműzte a szükségtelen és felesleges mesterségeket, bár ezek legnagyobb része magától is eltűnt a régi pénzzel együtt, hiszen senki nem vásárolt fényűzési tárgyakat. A vaspénzt Görögország más részein nem lehetett forgalomba hozni, mert semmi értéke nem volt, sőt gúny tárgya lett. Sem idegenből hozott árut, sem dísz tárgyakat nem lehetett érte vásárolni, külföldi kereskedők hajói nem kötöttek ki Lakedaimón kikötőiben, földjére nem tette be lábát szószátyár szofista, vándor, jóvendőmondó, leánykereskedő, arany- és ezüstműves, mert senkinek nem volt pénze. Így kicsinyenként minden fényűzés magától eltorzult, mivel nem volt semmi, ami táplálja és élessze; a gazdag embernek semmi előnye nem volt, mert a házában felgyülemlett vagyonával nem tudott mit kezdeni. Így aztán a mindennapi és nélkülözhetetlen közhasználati tárgyakat - mint ágyakat, székeket, asztalokat - kiváló minőségben készítették. Különösen kedvelté vált a lakóniai ivópohár, főként, mint Kritiasz állítja, mert

színe jól elleplezte, ha a katona nem tiszta vizet ivott, s a befelé hajló nyakban a szenny leülepedvén, a víz tisztábban jutott a szájába annak, aki ivott belőle. A spártaiak mindezt bölcs törvényhozójuknak köszönhatték, mert a mesterembereknek nem kellett idejüket haszontalan holmik készítésével elfecsérelniük, hanem ügyességüket szükséges tárgyak készítésére fordíthatták.

10. Hogy még sikerebben harcoljon a fényűzés ellen, és megszüntesse a gazdagság utáni vágyakozást, harmadik és legcsodálatraméltóbb intézkedésével bevezette a közös étkezést. Spárta lakosainak össze kellett gyűlniök, hogy együttesen fogyasszák el a meghatározott húseteleket és növényi eredetű ételeket. Az emberek nem ülhetek asztalhoz, végigheveredve drága párnákkal borított kereveteken, rábízva magukat az asztalnál felszolgáló rabszolgákra és szakácsokra, hogy a sötétben hizlalják őket, mint falánk állatokat. Nemcsak jellemüket, hanem testüket is tönkretenné - vélte Lükurgosz -, ha kiszolgáltatnák magukat mohó vágyaiknak, sokat aludnának, idejük nagy részét forró fürdőkkel és örökös lustálkodással töltenék, s úgy ápoltatnák magukat, mintha legalábbis betegek volnának. Ez önmagában is nagy teljesítmény volt, de jelentőségét még az is növelte, hogy, mint Theophrasztosz mondja, a közös étkezéssel és az egyszerű ételek fogyasztásával Lükurgosznak sikerült a gazdagságot megfosztania minden vonzóerejétől, sőt magát a gazdagságot is megszüntette. A gazdagoknak egyszerűen nem volt módjukban, hogy használják, élvezzék vagy másoknak mutogassák étkészleteiket, mivel a gazdag együtt étkezett a szegénnyel. Így aztán Spárta volt az egyetlen város a nap alatt, amelyről el lehetett mondani, hogy itt Plutosz - a Gazdagság - vak és olyan, akár egy élettelen és mozdulatlan festmény. De nem volt meg a gazdagoknak az a lehetősége sem, hogy előbb otthon jóllakjanak, és úgy menjenek el a közös étkezőhelyre, mert társaik gondosan szemmel tartották őket, s ha nem ettek és ittak velük együtt, elpuhultaknak és mértékteleneknek kiáltották ki őket, akik méltatlanok a közös étkezésre.

11. Mint mondják, a vagyonosok éppen e miatt az intézkedése miatt haragudtak Lükurgoszra, tüntettek ellene és szidalmazták, majd kövekkel dobálták meg, úgyhogy futva menekült a főtérről. Szerencséjére sikerült bemenekülnie az egyik templomba, mielőtt utolérték volna, egy Alkandrosz nevű ifjú azonban, aki egyébként nem volt gonosz, de heves és indulatos természetű, üldözőbe vette Lükurgoszt, és amikor az futás közben hátrafordult, botjával fejbe vágta, és kiütötte a fél szemét. Lükurgosz nem törődött az ütés okozta fájdalommal, hanem a polgárok elé állt, s megmutatta nekik sebektől vérző arcát és kivert fél szemét. A látvány szívenkezővel és részvétellel töltötte el őket, átadták neki Alkandroszt, és méltatlankodva hazáig kísérték. Lükurgosz megdicsérte őket viselkedésükért, búcsút vett tőlük, Alkandroszt pedig bevitte magával házába, de nem bántotta, még csak meg sem dorgálta, hanem elbocsátotta állandó szolgálait és cselédeit, s megparancsolta Alkandrosznak, hogy ő szolgálja ki. A jó szándékú ifjú szó nélkül megtette, amit Lükurgosz parancsolt, és ott maradt nála. Amikor több napot töltött vele, megismerte, hogy milyen szelíd és nemes lelkű férfiú, de különösen megcsodálta szigorúan mértékletes életmódját és fáradtságot nem ismerő munkabírását. Végül szívből megszerette, és barátainak azt mesélte, hogy Lükurgosz egyáltalán nem szigorú vagy nyers természetű, hanem a legszelídebb és legnyájasabb férfiú. Így bűnhődött Alkandrosz, ha ugyan bűnhődésnek nevezhetjük, hogy az indulatos és akaratos ifjúból, amikor felnőtt, Lükurgosz hatására szerény és józan életű férfiú lett.

Lükurgosz a vele történetek emlékére szentélyt építtetett Athéna Optilitisznek. Azért adta az istennőnek ezt a melléknévet, mert a dór nyelvjárásban a szemet *optilosznak* hívják. Néhány történetíró, így Dioszkoridész, aki könyvet írt a spártai államszervezetről, azt állítja, hogy Lükurgosz, bár megsérült, nem vesztette el szeme világát, és a szentélyt hálából emeltette felépüléséért az istennőnek. Az mindenképpen bizonyos, hogy a spártaiak ez után a kellemetlen eset után leszoktak róla, hogy népgyűléseikre botot vigyenek magukkal.

12. A közös étkezéseket a krétaiak *andreion*-nak, a spártaiak pedig *phidition*-nak²⁶ nevezik; talán mert barátságra és meghittsége nyújtanak alkalmat (éppen csak az *l* helyett *d*-t mondanak), talán mert mértékletességre és takarékosagra szoktattak. De az is lehetséges, hogy az első betű csak hozzátoldás, és a közös étkezést *editiá*-nak, tehát egyszerűen „evésnek” vagy „étkezésnek” hívták. Rendszerint tizenöten étkeztek együtt, esetleg néhányval többen vagy kevesebben, s a közös étkezés céljaira mindenki adott egy medimnosz árpalisztet, nyolc khusz bort, öt mina sajtot, öt és fél mina fűgét, s egy csekély összeget húsrá és halra. Ezenkívül, amikor valaki terménye zsengéjéből áldozatot mutatott be, vagy zsákmánnyal tért haza vadászatról, egy részt átadott a közös étkezés céljaira. Ha az áldozás vagy a vadászat sokáig tartott, szabad volt otthon étkezni, de különben mindenkinek jelen kellett lennie az étkezésnél. Egy ideig nagyon szigorúan megtartották a közös étkezés szabályait. Így egy alkalommal, midőn Agisz király hazatért az athéniaiak ellen viselt hadjáratból, szeretett volna feleségével vacsorázni, és elküldött a neki járó ételekért, de kérését a polemarchoszok megtagadták, majd amikor másnap haragjában elmulasztotta a szokásos áldozást, büntetést róttak ki rá.

Az ifjak is részt vettek a közös étkezéseken, hogy ott józanságra nevelődjének. Meghallgatták a politikai beszélgetéseket, megtanulták, hogyan viselkedjenek szabad emberek módjára. Hozzászoktak a tréfás enyelgéshez, és hogy bosszúság nélkül tűrjék, ha történetesen megtréfálták őket; azt tartották ugyanis, hogy a spártai jellemhez hozzátartozik a tréfa értése. Ha azonban valaki megsokallta, hogy kárára nevetnek, azonnal abbahagyták, mihelyt megkérte rá őket. Amikor valaki belépett közéjük, a legidősebb rámutatott az ajtóra, és így szólt: „Azon az ajtón nem megy ki egyetlen szó sem!”

Új asztaltárs felvétele a következőképpen történt. Mindenki kezébe vett egy darabka frissen sült kenyeret, és amikor egy szolga, fején tállal, körüljárt, szó nélkül a tálba dobták a kenyérdarabot, mint valami szavazatot; ha igennel szavaztak, a kenyérdarabot úgy hagyták, ahogy volt, ha pedig nemmel, galacsinná gyúrták, ami egyet jelentett az átfűrt szavazókövel. Ha csak egyetlen ilyent találtak a tálban, a jelentkező új tagot nem vették fel, mert vigyáztak rá, hogy a közös asztalnál ülők zavartalanul jól érezzék magukat. A jelentkezők visszautasítását a *kaddizein* szóval fejezték ki, mert a szavazatokat tartalmazó tálat *kaddikhosznak* nevezték.

Az ételek közt leginkább a fekete levest szerették, úgyhogy az idősebbek a húsételt átengedték a fiataloknak, s ők jóllaktak a levessel. Az egyik pontoszi királyról mondják, hogy e miatt a leves miatt vásárolt magának spártai szakácsot, de mikor megkóstolta a levest, nem ízlett neki. Erre a szakács így szólt: „Király, az Eurótaszban kell fürödni, aki ennek a levesnek az ízére rá akar jönni.”

Étkezés után egy kevés bort ittak, majd hazamentek, de fáklyát soha nem gyújtottak. Nem volt szabad ugyanis semmiféle világítóeszközt használni, sem ekkor, sem más alkalmakkor; meg kellett szokni, hogy éjjel és sötétben is bátran és félelem nélkül járjanak. Ez volt tehát a közös étkezések rendje.

13. Lükurgosz nem hozott írott törvényeket, sőt egyik úgynevezett rhétrájában meg is tiltotta őket. Úgy gondolta ugyanis, hogy az állam jólétét és tiszta erkölceit előmozdító legfontosabb rendeleteket a polgárok erkölceibe és életmódjába kell bevésni, csak akkor maradnak fenn szilárdan és rendíthetetlenül. Szerinte a szabad elhatározás erősebb kötelék minden kényszer-nél, s ezt az ifjakba a nevelésnek kell beoltania, amely náluk a törvényhozó szerepét töltötte be. Ami a kisebb jelentőségű ügyeket illeti - az üzleti szerződéseket és azokat az ügyeket, ahol a szükségletek időről időre változtak -, ezek esetében jobbnak látta, ha nem hoz írott szabályokat és nem teremt merev szokásokat, hanem lehetővé teszi, hogy ezek a dolgok

alkalomadtán enyhébb vagy szigorúbb elbírálás alá essenek a szakemberek megítélése alapján. Más szóval, a törvényhozás munkáját csaknem teljes egészében a nevelésre bízta.

Az egyik rhétrája, mint már említettem is, az írásba foglalt törvényeket, a másik a fényűzést tiltotta; így többek közt elrendelte, hogy a házak fedelét fejszével, az ajtókat pedig fűrészszel kell készíteni, minden más szerszám használata nélkül. Állítólag Epameinondas mondotta egy alkalommal asztalánál ülve, hogy az egyszerű étkezés nem fér össze az árulással. Lükurgosz azonban már sokkal korábban tisztán látta, hogy az így épült házhoz nem illik a fényűzés és a pazarlás, mert senki nem olyan közönséges és ostoba, hogy egyszerűen és igénytelenül épült házban ezüstlábu kereveteket, bíbortakarókat, aranyserlegeket és más fényűző tárgyakat használjon. Hiszen a kerevetet a házzal, a takarót a kerevettel, ezt pedig a többi bútorttal és használati tárggyal kell összhangba hozni. Ezért történt, mint mondják, hogy amikor az idős Leótükhidész Korinthusban lakomára volt hivatalos, és megpillantotta a ház díszes, táblás mennyezetét, megkérdezte házigazdáját, vajon náluk négyszögletesre nőnek-e a fák.

Említik Lükurgosznak egy harmadik rhétráját is, amely tiltja, hogy többször indítsanak hadjáratot ugyanazon ellenség ellen, nehogy hozzászokjon a védekezéshez s járatosabb legyen náluk a harcban. Ezt vetették később Agészilaosz király szemére, amikor többször megtámadta Boiótiát, és így képessé tette rá a thébaiakat, hogy szembe tudjanak szállni a spártaiakkal. Ezért mondta Antalkidasz, amikor látta, hogy a király megsebesült: „Csinos tandíjat kaptál, mondhatom, a thébaiaktól, akik nem akartak, de nem is tudtak harcolni, míg te meg nem tanítottad rá őket.” Az ilyen rendelkezéseket nevezte Lükurgosz rhétráknak, mint Apollóntól kapott kinyilatkoztatásokat és jóslatokat.

14. A nevelést a törvényhozó legfontosabb és legszebb feladatának tekintette, s ezért egészen az elején kezdve, gondosan figyelemre méltatta a házasság és a gyermeknemzés ügyét. Nem felel meg a valóságnak, amit Arisztotelész állít, hogy megkísérelte az asszonyok megfékezését, de felhagyott vele, mert képtelen volt korlátok közé szorítani az asszonyok szabadosságát és hatalmát; ez a hatalom annak volt köszönhető, hogy a férfiak állandóan hadjáratokon vettek részt és távol voltak hazulról, ezért kénytelenek voltak feleségüknek a kelleténél többet megengedni, s mindezekhez még „úrnőnek” is szólították őket. Éppen ellenkezőleg: Lükurgosz igen nagy figyelmet fordított a nők dolgaira. A leányok testét versenyfutással, birkózással, diszkosz- és dárдавetéssel edzette, hogy a jövőbenő magzat erős, edzett és egészséges szervezetben fogadjon és növekedjen, s a nők könnyen viseljék el a gyermekszüléssel járó fájdalmakat. Leszoktatta őket az elpuhult és elkényeztetett életéről, és állandó szokássá tette, hogy az ifjak és leányok ruhátlanul vegyenek részt a körmenetekben; az istenek ünnepein körtáncot jártak, és kardalokat adtak elő, s ilyenkor nézőként jelen volt a város egész ifjúsága. Olykor gúnydalokat is énekeltek, és ezekben finom csipkelődő megjegyzéseket tettek a vétkes fiatalemberekre. Az arra érdemeseket dallal dicsérték és magasztalták, és így nagymértékben felébresztették az ifjakban a dicsvágyat és vetélkedésre való készséget. Akit bátorságáért megdicsérték, és aki híressé tette magát a leányok szemében, büszkén távozott; a hibákért járó tréfás megjegyzések töviseivel viszont együtt jártak a komoly figyelmeztetések is, különösen mivel a látványosságra összegyűlt polgárok között jelen voltak a királyok és a geruszia tagjai is.

A leányok ruhátlan megjelenése nem volt szégyenletes, mert senki nem feledkezett meg a szeméremről, és erkölcstelenségtől nem kellett tartani; a dolog megszokottá lett, és egymással versenyre kelve vágytak szépek és egészségesek lenni. A fiatal leányokat mindez nemes versengésre ösztönözte. Növelte önérzetüket az is, hogy részt vehetnek a legkiválóbbak versengésében. Ezért tudtak úgy beszélni és gondolkodni, mint Gorgó, Leónidasz felesége.

Vele történt egy alkalommal, hogy amikor egy idegenből érkezett asszonyvendége állítólag így szólt hozzá: „Ti, spártai nők vagytok az egyedüliek, akik uralkodtok férjeteken” - így válaszolt: „Igen, mert csak mi szülünk férfiakat.”

15. Mindezek a szokások növelték a házassági kedvet; úgy értem, hogy az olyan dolgok, mint a csaknem teljesen ruhátlan fiatal leányok látványa az ünnepi körmeneteken és az atlétikai versenyeken - mint Platón mondja -, nem a geometria, hanem a szerelem kényszerével töltötte el az ifjakat. De Lükurgosz a nőtlen férfiakat különben is nemegyszer megszégyenítette. Először is nem volt szabad végignézniük a tornaünnepélyeket. Télidőben az arkhónok arra kényszerítették őket, hogy könnyű alsóruhában járják körül a főteret, és egy erre az alkalomra szerzett dalt énekeljenek arról, hogy megérdemlik büntetésüket, mert nem engedelmeskedtek a törvényeknek. De nem járt ki nekik az a kitüntető tisztelet sem, amelyben az ifjak az idősebbeket részesítették. Ezért senki nem botráncozott meg azon a gúnyos megjegyzésen, amelyet Derkülldasznak, egy különben híres hadvezérnek kellett elviselnie. Egy alkalommal ugyanis az történt, hogy a fiatalok közül senki nem adta át neki a helyét, sőt az egyik így szólt hozzá: „Nincs fiad, aki egyszer majd nekem adja át a helyét.”

Amikor az ifjú házassodni akart, erőszakkal ragadta el választottját, aki nem kiskorú vagy éretlen leány volt, hanem teljes virágjában levő fiatal nő. Az elrabolt menyasszonyt a nyoszolyólány szerepét vállaló társa vette gondjaiba. Haját rövidre nyírta, férfiruhába öltöztette, férfisarut húzott a lábára, s egy sötét szobában szalmára fektette. Ekkor a vőlegény, aki nem merült ki gyönyöröktől, hanem józan volt és, mint mindig, társaival együtt költötte el vacsoráját, bement menyasszonyához, leoldozta ruhája övét és karjába véve vitte a nászagyba, ahol csak rövid időt töltött vele, majd csendben eltávozott, s mint szokta, együtt aludt ifjú társaival. Életmódja nem változott; napjait társaival töltötte, éjszakánként velük aludt, s csak lopva és óvatosan látogatta meg fiatal feleségét, félve és restelkedve, nehogy a fiatalasszony háza népe észrevegye látogatásait. Felesége is segített, hogy alkalmi találkozásai titokban maradjanak. Ez így tartott hosszabb ideig, és nemegyszer előfordult, hogy már több gyermekük volt, de a férj még soha nem látta feleségét fényes nappal. Az ilyen házasság nemcsak önmegtartóztatásra és mérsékletre nevelte a házastársakat, hanem frissen megőrizte testük alkotóerejét is. Mindig megújult vágygal siettek egymás karjába, érzelmeiket nem tompította el vágyaik korlátokat nem ismerő kielégülése, és érzelmeik forrósága sem vesztett hevéből soha.

Lükurgosznak azáltal, hogy a szemérmességet és a rendet tette a legfőbb szabályozó tényezővé a házasságban, sikerült megszabadítania a házastársakat a hiú és asszonyos féltékenykedéstől. Helyesnek tartotta, hogy férj és feleség minden féktelenséget távol tartson a házastársi kapcsolatból, sőt helyeselte azt is, hogy a házastársak más és arra érdemes férfiakkal is közösségben éljenek utódok nemzése érdekében. Úgy vélekedett, hogy csak nevetni lehet azokon, akik az ilyenféle közösséget elviselhetetlennek tartják, megakadályozására pedig vérbosszúhoz és háborúhoz folyamodnak. Lükurgosz házassági törvényei megengedték, hogy ha egy fiatal feleség koros férjének megtetszett egy csinos és derék fiatal férfi, összeismertesse vele feleségét, és ha viszonyukból gyermek származott, sajátjának ismerje el. Másrészt, ha egy derék és nemes férfiú megcsodált egy tisztas anyát, mert az férjének különösen szép gyermekeket szült, megkérhette az asszony férjét, hogy hálhasson feleségével és, mint aki termékeny földbe jó magot vet, hasonlóan szép gyermekeket nemzen vele ő is; így aztán az asszony gyermekeit egytől egyig mind nemes szülőktől származó vérokonoknak tekintették.

A fiúgyermeket Lükurgosz nem az apák, hanem az állam tulajdonának tekintette, s ezért arra törekedett, hogy az állam leendő polgárai ne a véletlenül adódó, hanem a legjobb szülők

ivadékai legyenek. Ezenfelül merő együgyűségnek és ostobaságnak tartotta a többi törvényhozó házassággal kapcsolatos intézkedéseit. Azzal érvelt, hogy bár kutyák és lovak párosításánál mindenki szükségesnek tartja, hogy a lehető legtisztább fajú apaállatról gondoskodják, amelyhez baráti kapcsolatok felhasználásával, de akár pénzért is hozzá tud jutni, feleségét mégis bezárva tartja, és vigyáz rá, hogy csak tőle szüljön gyermekeket, még akkor is, ha a szóban forgó férfi örült, terhelt, öreg vagy beteges. Mintha bizony a sikerületlen gyermekek nem azoknak válnának terhére, akiktől születtek és akik felnevelik őket, a sikerült gyermekek pedig elsősorban nem a szülőknek szereznének örömet! A házaselet lükurgoszi szabályai, amelyek a természet követelményein és az állam érdekein alapultak, lehetetlenné tették, hogy a nők olyan könnyed és ledér életmódot folytassanak, mint a későbbiekben. Így aztán Spárta történelmének ebben a korszakában házasságtörés nem is fordult elő.

Fennmaradt egy nagyon régen élt, Geradasz nevű spártai férfi mondása, aki midőn egy idegen megkérdezte tőle, mivel büntetik Spártában a házasságtörőket, ezt felelte: „Barátom, nálunk nincs egyetlen házasságtörő sem.” Mikor pedig tovább faggatta az idegen: „Ha pedig mégis lenne?” „Annak akkora bikát kell adnia büntetésül - felelte Geradasz -, amely ha nyakát átnyújtja a Taügetoszon, inni tud az Eurótasz vizéből.” Az idegen csodálkozva kérdezte: „Hogyan lehetne ilyen nagy bika?” Erre Geradasz nevetve csak ennyit mondott: „Hogyan lehetne házasságtörő Spártában?” Ezt tudjuk a spártaiak házassági szokásairól.

16. Az újszülött csecsemővel apja nem rendelkezett, hanem karjába vette, és elvitte a Leszkhé²⁷ nevű helyre, ahol a törzsek vénei összegyülekeztek és megvizsgálták a kisedet. Ha egészséges alkatú és erőteljes csecsemő volt, utasították az apát, hogy nevelje fel, egyben pedig kijelöltek neki egyet a kilencezer spártai parcellából. De ha idétlen vagy nyomorék volt, bedobták a Taügetosz Apothetai nevű szakadékába - azzal a meggyőződéssel, hogy nem előnyös sem a gyermeknek, sem az államnak, ha egy születésétől kezdve gyenge és életképtelen ember életben marad. Ezért fürdették meg az asszonyok az újszülöttet borban és nem vízben, hogy kipróbálják szervezete életképességét. Ha ugyanis epilepsziás vagy gyenge, beteges szervezetű volt a gyermek, görcsöt kapott az erős bortól, és elpusztult, de ha egészséges volt, még izmosabb lett. A dajkák nagy gondot fordítottak a gyermekekre, pólyát nem használtak, hogy minden tagjuk és egész testük szabadon fejlődjen. Hozzászoktatták őket, hogy minden ételt jóízűen fogyasszanak el, és ne legyenek válogatósak; ne féljenek a sötétben, ha egyedül maradnak; ne viselkedjenek illetlenül, és soha ne sírjanak. Ezért szoktak az idegenek spártai dajkát fogadni gyermekeik mellé. Így például Amükla, az athéni Alkibiadész dajkája is spártai volt.

Platón szerint Periklész egy egyszerű rabszolgát, bizonyos Zópüroszt rendelt Alkibiadész mellé nevelőnek. Lükurgosz azonban soha nem bízta a spártaiak gyermekeit rabszolgákra vagy másoktól bérbe vett nevelőkre; senki nem nevelhette fiát saját tetszése szerint, hanem a fiúgyermekeket hétéves korukban csoportokba osztotta, ahol közös nevelésben részesültek, együttesen vettek részt a játékokban, és tanulmányaikat is közösen végezték. A csoportok vezetőivé a legértelmesebb és a harci játékokban legbátrabb ifjakat tette. A többiek ezek útmutatásait követték, engedelmeskedtek nekik, és alávetették magukat az általuk kiszabott büntetéseknek. Ez a fajta nevelés kitűnő iskolája volt az engedelmesységnek. Az idősebbek megfigyelték a gyermekeket játék közben; vitákat és civódást támasztottak köztük, és verekedéseik közben igyekeztek megtudni, hogy meghátrálnának-e a harcban vagy sem.

Írni-olvasni csak annyit tanultak, amennyi éppen szükséges volt. Neveltetésük legfőbb célja az volt, hogy feljebbvalóiknak fegyelmezetten engedelmeskedjenek, jól elviseljék a testi fájdalmakat, és a harcban győzzenek. Ahogy ifjakká serdültek, mind keményebb edzésnek vetették alá őket, hajukat rövidre nyírták, mezítláb járaták őket, és a játékokban majdnem mindig

mezítelen testtel kellett részt venniük. Amikor betöltötték tizenkettedik évüket, levetették az alsóruhát, s egész éven át ugyanabban a köpenyben jártak. Testük mosdatlan volt, nem fürödtek, olajjal nem kenték magukat; ilyen fényűzésben csak az év néhány napján volt részük. Csoportokban és szakaszonként aludtak együtt, szalmazsákon, amelybe pusztá kézzel, kés nélkül tördelték és gyűjtötték össze az Eurótasz partjain növény nád bugáját. Télen szabad volt nekik bogáncspihét keverni a nádbugák közé, mert az hitték, hogy ez valamivel melegebbé teszi fekhelyüket.

17. Az ilyen korú fiúknak megengedték, hogy fűszeretöt válasszanak a feddhetetlen magaviseletű ifjak közül. Az idősebb férfiak is rendszeresen látogatták a fiatal fiúk tornacsarnokait, s nézték őket harci játékaik és vidám szórakozásaik közben, mert úgy érezték, hogy mindnyájan apjuk, nevelőjük és felvigyázójuk ezeknek a gyermekeknek, akik így mindig és mindenütt szem előtt voltak, ha tehát bármelyikük valami helytelenséget követett el, azonnal figyelmeztették, vagy ha szükségesnek látták, meg is büntették. A város legkiválóbb és legmegbecsültebb polgárát jelölték ki paidonomosznak, a fiúk felügyelőjének. Az egyes csoportok felügyeletét az úgynevezett eirének közül a legértelmesebb és legbátrabb látta el. Eiréneknek azokat nevezték, akik két évvel túlhaladták a serdülőkort, melleiréneknek pedig a legidősebb fiúkat. Rendszerint egy húsz év körüli eirén volt a fiúk parancsnoka a harci játékokban, és közös lakásukon ő felügyelt a házi munkákra is. Az idősebbekkel fát, a fiatalabbakkal pedig főzelékfélét hordatott. Mindazt, amit a fiúk összehordtak, lopással szerezték; bemásztak a kertekbe, mások pedig ügyesen és óvatosan beosontak a közös étkezdékbe. De ha bármelyiküket rajtakapták a lopáson, mint ügyetlen és vigyázatlan tolvajt keményen megkorbácsolták. Ételeiket lehetőség szerint lopással szerezték, s megtanulták, hogy álmukban lepjék meg az embereket, vagy olyankor, amikor gondtalanok és nem vigyáznak holmijukra. A rajtakapott tolvaj büntetése megkorbácsolás és böjtölés volt. Élelmet szűkösen kaptak, hogy rászorítsák őket az éhezés elviselésére és hogy, már csak kényszerűségből is, minél merészebbek és ravaszabbak legyenek.

Fogyatékos táplálkozásuk második célja az volt, hogy az ifjak magasra nőjenek. A test ugyanis jobban fejlődik, ha az életerő kifejlődését nem akadályozza a sok táplálék, amely súlyával és tömegével gátolja az egészséges növekedést, hanem könnyű lévén, magasra nő és szabadon fejlődik. Ez minden bizonnyal a testi szépségnek is hasznára volt. A sovány és sudár termet előmozdítja a tagok arányos kialakulását, a túltáplált és elnehezedett szervezet viszont akadályozza. Ezért az olyan asszonyok, akik terhességük idején hajtószereket használnak, sovány, de arányos alkatú és szép gyermekeket hoznak a világra, mert könnyebben formálódik a magzat a hajlékony anyagból. De ennek a jelenségnek az okát vizsgálják meg mások tüzetesebben.

18. A fiúk komolyan vették ezeket a tolvajlásokat, és állítólag egy ifjú, aki lopott rókakölyköt rejtegetett köpenye alatt, eltúrte, hogy a róka fogával és körmével marcangolja beleit, és inkább behalt sebébe, de titkát nem árulta el. Ennek a történetnek a hitelét bizonyítja az a tény, hogy a mai spártai ifjak közül magam is többeket láttam, akik ott haltak meg a korbácsütések alatt Artemisz Orthia oltára előtt.

Vacsora után az eirén, kerevetén végigheveredve, felszólította az egyik fiút, hogy énekeljen, a másiknak pedig jól átgondolt feleleteket kellett adnia ilyenféle kérdésekre: „Kicsoda a legderekből a városban?”, vagy: „Mit gondolsz ennek meg ennek az embernek a magaviseletéről?” Ily módon az ifjakat kezdettől fogva hozzászoktatták, hogy megbírálják, mi a jó, és mi a szép, és hogy foglalkozzanak a város polgárainak magatartásával. Mert ha egy ifjút megkérdeztek, hogy ki a jó polgár, vagy hogy kit nem lehet tisztességesnek tartani, s nem tudott megfelelő módon felelni, közönyös gondolkodásának tekintették, s úgy vették, hogy

nem törekszik az erényre. A feleletet röviden és szabatosan kellett megindokolniuk, és akinek válasza nem ütötte meg a kívánt mértéket, azt az eirén azzal büntette, hogy megharapta hüvelykujját. Az eirén az ifjakat gyakorta az idősebbek és a városi tisztviselők jelenlétében büntette, hogy el lehessen döntení, büntetése helyes-e vagy helytelen. A büntetés végrehajtásában nem akadályozták meg az eirént, de mikor a fiúk eltávoztak, felelősségre vonták, akkor is, ha a büntetés túlzottan szigorú, de akkor is, ha a kelletténél enyhébb és elnézőbb volt.

A fiúszerezők is osztoztak az ifjak jó vagy rossz hírében. Mondják, hogy egy alkalommal, amikor az egyik ifjú harci játék közben gyávaságra valló hangot hallatott, szeretőjét is megbüntették az arkhónok. Az egyneműek közötti szerelem annyira elfogadott szokás volt náluk, hogy derék és kiváló asszonyoknak is volt fiatalleány-szerelmese, de soha nem fordult elő, hogy féltékenykedtek volna. A fiúszerezők soha nem váltogatták szerelmesüket, és minden igyekezetükkel arra törekedtek, hogy a barátságukkal megtisztelt ifjúból az államnak minél kiválóbb polgára válják.

19. Az ifjakat arra tanították, hogy beszédükben a metsző gúnyt kellemes kifejezéssel vegyítsék, és mondanivalójukat lehetőleg minél kevesebb szóba sűrítsék. Mint már említettem, Lükurgosz nagy súlyú vaspénzének csekély vásárlóértéke volt, a beszéd értékét azonban, éppen ellenkezőleg, kevés szóval és egyszerű kifejezésmóddal tette tartalmassá és mély jelentőségűvé. Arra nevelte az ifjakat, hogy a hallgatás erényét megbecsülve, válaszaik tömörek és kifejezőek legyenek. Mert amiként a nemi kicsapongás rendszerint magtalanságot és meddőséget eredményez, a mértéktelen fecsegés is üressé teszi az emberek beszédét. Agisz királlyal történt, hogy amikor egy athéni látogatója kigúnyolta a spártaiak rövid kardját, és azt mondta, hogy a bűvészek az ilyen kardot könnyen lenyelik, így válaszolt neki: „Hidd el, barátom, hogy mi ezzel a kurta karddal is igen jól elérjük ellenségünket.” Nekem is az a véleményem, hogy a spártaiak tömör, „lakonikus” beszéde tökéletesen eltalálja a dolog lényegét, és behatol a hallgatók elméjébe.

Lükurgosz maga is szerette a rövid, velős kifejezéseket; kitűnik ez ránk maradt mondásaiból is. Így például, amikor az államforma kérdéséről volt szó, valakinek, aki sürgette, hogy Spártában vezessék be a demokráciát, a következőt mondotta: „Vezesd be a demokráciát előbb saját otthonodban.” Amikor megkérdezték, hogy miért rendelt olyan csekély és olcsó áldozatokat, így szólt: „Hogy soha el ne mulasszuk tisztelni az isteneket.” Az atlétikai versenyekről szólván kijelentette, hogy csak az olyan versenyeket engedélyezi, amelyekben a legyőzöttek nem kell kezét nyújtva könyörögnie. Más alkalmakkor levélben válaszolt a hozzá intézett kérdésekre. Mikor megkérdezték tőle, hogyan lehet elhárítani az ellenség betörését, ezt válaszolta: „Úgy, ha szegények maradtok, és egyikőtök sem vágyik többre a másikonál.” A városfalak építéséről ezt mondta: „Nem marad védtelen az olyan város, amelyet emberek és nem téglák vesznek körül.” Egyébként elhinni is, kétségbe vonni is bajos, hogy valóban írt-e ilyen leveleket.

20. A következő velős mondások bizonyítják, hogy a spártaiaknak nem volt kenye a bőbeszédűség. Leónidasz király, amikor valaki sokszor kereste fel nagy fontosságú ügyben, de mindig alkalmatlan időben, így szólt: „Barátom, jó üggyel rosszkor hozakodol elő.” Midőn Kharilaoszt, Lükurgosz unokaöccsét megkérdezték, hogy miért hozott olyan kevés törvényt nagybátyja, így válaszolt: „Kevés szavú embereknek kevés törvényre van szükségük.” Amikor többen kifogásolták, hogy Hekataiosz szofista, akit meghívtak egy társas összejövetelre, egy szót sem szólt, Arkhidamidasz kijelentette: „Aki tudja, hogyan, tudja azt is, mikor beszéljen.” Azok közül a csípős, de szellemes mondások közül, amelyeket már említettem, az egyiket Démaratosztól jegyezték fel. Mikor egy kellemetlen ember örökösen alkalmatlan időben feltett kérdésekkel gyötörte, s többször megkérdezte tőle, ki a legkiválóbb ember Spártában,

ezt felelte neki: „Aki legkevésbé hasonlít rád.” Amikor többen magasztalták az éliszieket, hogy milyen szépen és igazságosan rendezik az olümpiai játékokat, Agisz így szólt: „Olyan nagy dolog, hogy minden ötödik esztendőben egy napig igazságosak?” Theopomposz pedig, amikor egy idegen a spártaiak iránti jóindulatát bizonyígtatta, s azt állította, hogy polgártársai őt a spártaiak barátjának nevezik, megjegyezte: „Jobb volna, barátom, ha saját városod barátjának neveznének.” Pleisztoanax, Pauszaniasz fia, amikor egy athéni szónok a lakedaimóniakat műveletleneknek nevezte, így szólt: „Igazad van; a görögök közül valóban egyedül mi nem tanultunk semmi rosszat tőletek.” Arkhidamidasz, midőn azt kérdezte tőle valaki, hányan vannak a spártaiak, így felelt: „Éppen elegendő, hogy a hitványakat elkergezzük.”

Tréfás megjegyzéseikből is meg lehet ítélni jellemüket. Hozzászórtak, hogy egyetlen felesleges szót se ejtsenek ki, és annak, amit mondanak, komoly és megszívlelendő tartalma legyen. Hívtak egyszer valakit, hogy menjen és hallgasson meg egy előadóművészt, aki a fülemülét tudja utánozni. „Hallottam én már fülemülét éppen elégszer” - válaszolta az illető. Egy másik spártai férfi, mikor a következő feliratot olvasta:

*Érces Arész kaszabolta le egykor e zsarnoküzőket:
itt Szelinusz-kapunál estek el ők a csatán,*

Így szólt: „Méltán haltak meg, mert a tüzet egészen ki kellett volna oltaniuk.”

Egy ifjúnak harci kakasokat kínált valaki azzal, hogy ezek a kakasok addig viaskodnak, amíg el nem pusztulnak. „Nekem inkább olyan kakasokat adj - mondta az ifjú -, amelyek ellenfelüket pusztítják el viadal közben.” Egy másik ifjú, amikor többeket látott ülni az illemhely deszkáján, így szólt: „Dehogyan ülök olyan helyre, ahonnan nem kelhetek fel az idősebbek előtt.” Velős mondásaik alapján méltán elmondhatjuk, hogy a spártaiakat jobban érdekelte a szellemi torna, mint a testi.

21. A zene és a költészet tanítására éppen olyan gondot fordítottak, mint beszédjük csinosságára és tisztaságára; énekeik bátorságra, lelkesedésre és elszántságra ösztönözték hallgatóikat. A dalok stílusa egyszerű és férfias, tartalmuk komoly és erkölcsnemesítő volt. Dicsőítették azokat a férfiakat, akik életüket adták Spártáért, vagy pedig szidalmazták a gyáva, szomorú és áldatlan életű embereket. Voltak, amelyek erényre vagy mások erényeinek magasztalására biztattak. Megint mások a különböző életkorok feladatait zengték. Helyesnek tartjuk, ha egy példát idézünk az utóbbiak közül. Ünnepeiken, különböző dalosokból összeállítva, három kar énekelt. Először az öregek kara:

Mi harcra termett ifjak voltunk egykoron.

A fiatalok kara erre így válaszolt:

Mi most vagyunk azok; tapasztalj meg, ha mersz.

Harmadiknak a fiúk kara következett:

Mi meg leszünk; de sokkal markosabbak ám!

Ha ismerjük a spártaiak dalait, amelyekből mind a mai napig fennmaradt egynéhány, és ha harci indulóikra gondolunk, amelyeket a fuvola hangja kísért, amikor rohamra indultak az ellenség ellen, általában igazat kell adnunk Terpandrosznak és Pindarosznak, amikor a spártaiak harci erényeit kapcsolatba hozzák a zenével.

Terpandrosz így énekelt a lakedaimóniakról:

*Itt ifjú daliák dárdája, dalosszavu Múza
díszlik, s szerte igazság...*

Pindarosz pedig így:

*...itt a vének tanácsa,
s legdelibb ifjú hadak dárdái, majd meg
Múza és kartáncok és fénylő öröm...*

Mindketten harcban és a zenében egyaránt kiválónak mutatják a spártaiakat.

Vasat legyőző a lant, ha húrján gyönyörű zene zendül,

hogyan saját költőjüket idézzük.

A király ütközetek előtt a Múzsáknak mutatott be áldozatot - valószínűleg azért, hogy emlékeztesse katonáit neveltetésükre és arra, hogy az utókor lesz tetteik bírója. Biztatta őket, hogy szálljanak szembe a veszélyekkel, és hajtsanak végre emlékezetre méltó tetteket.

22. Ilyenkor enyhítettek a fiatalok fegyelmi rendszabályain; megengedték, hogy csinosítsák hajviseletüket, ékesítsék fegyvereiket és ruházatukat, és hagyták, hogy mint a szilaj paripák, ficáncolva és nyerítve induljanak a küzdelembe. Hajviseletükre már akkor sok gondot fordítottak, amidőn gyermekből ifjúvá serdültek, de a várható veszélyek különösképpen ösztönözték őket rá, hogy hajuk csillogjon az illatos kenőcsöktől, és hogy gondosan megfésülködjenek. Lükurgosznak egyik mondása juthatott ilyenkor eszükbe, hogy a szép hajviselet azt, aki csinos, még szebbé, az elhanyagolt pedig a csúnyát még rútabbá teszi. Hadjárat idején az ifjak testgyakorlatain is enyhítettek; egész életmódjuk sokkal szabadabbá lett, így a háború csak könnyebbé jelentett nekik a háborúra edző és előkészítő, kemény harci gyakorlatokhoz képest. Amikor csatarendjük harcra készen várta az indulást, és szemtől szemben álltak az ellenséggel, a király nőstény kecskét áldozott; a harcosoknak megparancsolta, hogy tegyenek a fejükre koszorút, a fuvalásokkal megfűvatta Kasztór indulóját, majd ő maga is harci indulóba kezdett. Fenséges és rémítő látvány volt egyszerre, amint fuvolaszóra ütemesen meneteltek, zárt csatasorokban, és nem veszítették el lelki nyugalmaikat, hanem könnyű szívvel és vidáman vonultak harcba a melosz dallamára. Az ilyen harcosok bizonyára nem éreztek sem félelmet, sem dühödt indulatot. Céltudatosan indultak a küzdelembe, telve reménységgel és bátorsággal, mint akiknek oldalán maga az isten áll.

Amikor a király az ellenség ellen indult, oldalán a versenyjátékok megkoszorúzott győztesei mentek. Beszélnek, hogy egy spártai atléta az olümpiai játékokon nagy összeget utasított vissza, amikor meg akarták vesztegetni. Majd miután nehéz küzdelemben legyőzte ellenfelét, s valaki megkérdezte tőle: „Mi hasznod lesz most a győzelemből, derék spártai?” - ő mosolyogva felelt: „Az, hogy a csatasorban a király előtt harcolok az ellenség ellen.” Amikor legyőzték és megfutamtították az ellenséget, csak addig üldözték, amíg győzelmük kétségtelenné nem vált. Utána nyomban hátat fordítottak a csatatérnek, mert nem tartották nemes és görögökhöz méltó cselekedetnek, hogy kaszabolják és öldössék azokat, akik feladták a harcot és elhagyták a csatateret. Ez nemcsak derék és nagylelkű eljárás volt, hanem hasznos is: ellenségeik tudták róluk, hogy az ellenszegülőknél nem irgalmaznak, de megkímélik azok életét, akik megfutamodnak, ezért hasznosabbnak tartották a futást, mint hogy a csatatéren maradjanak.

23. Hippiasz, a szofista, azt állítja, hogy Lükurgosz maga is igen kedvelte a harcot, és sok hadjáratban vett részt. Philosztephanosz pedig neki tulajdonítja a lovasság felosztását ulamoszokra: szerinte a Lükurgosz által felállított ulamosz ötvenfőnyi, négyszögben elrendezett lovas csapat volt. A phaléroni Démétriosz azonban azt állítja, hogy Lükurgosz soha nem vett részt semmiféle hadjáratban, s törvényeit békeidőben alkotta meg. Az olümpiai játékok idejére érvényes fegyvernagyvadás gondolata valóban békeszerető férfiúra vall. Mások azt állítják róla - írja Hermipposz -, hogy Lükurgosz eleinte semmire nem gondolt, és semmi köze sem volt Iphitosz köréhez, hanem csak mint néző került véletlenül Olümpiába. Ekkor dorgáló és csodálkozó emberi hangot vélt hallani a háta mögött: miért nem beszél rá polgártársait, hogy vegyenek részt az olümpiai ünnepségeken. Amikor hátrafordult és nem látott senkit, aki hozzá beszélt volna, úgy gondolta, valamely isten szólította meg; ezért fordult aztán Iphitoszhoz. Vele együtt szabályozta, s egyben ünnepélyesebbé és állandóbbá is tette az olümpiai ünnepségeket.

24. A nevelés felnőttkorban is folytatódott Spártában. Senki nem tehetett, amihez egyénileg kedve volt, hanem, mintha a város egyetlen katonai tábor volna, előre megszabott kötelességeket kellett mindenkinek elvégeznie a köz érdekében; a spártaiak általában úgy gondolkodtak, hogy senki nem él önmagának, hanem a közösségnek. Ha egyéb tennivalójuk nem akadt, felügyeltek a fiúkra, hasznos dolgokra tanították őket, vagy saját maguk tanultak az idősebbektől. Lükurgosz egyik legdicséretreméltóbb és legüdvösebb intézkedése az volt, hogy eltiltotta a polgárokat a kézművességtől s ipartól, ezért mindenki sok szabad idővel rendelkezett. Senkinek nem kellett a sok munkával és fáradtsággal járó vagyonszerzéssel töltenie idejét, hiszen senki nem törekedett gazdagságra, senki nem becsülte a vagyont. A földeket különben is a helóták művelték, és - mint már említettem - a fenti szolgáltatással tartoztak.

Egy spártai férfiú törvénykezési napokon járt egyszer Athénban, és megtudta, hogy egy athéni polgárt bírsággal sújtottak munkakerülés miatt. A bírsággal sújtott ember szomorúan ment haza, és a bírságot sokalló társai vele együtt méltatlankodtak. A spártai férfi ekkor megkérte a járókelőket, hogy mutassák meg neki azt a férfiút, akit azért sújtottak bírsággal, mert szabad ember módjára élt. Ennyire szolgainak és lealázónak tartottak a spártaiak minden mesterséget és hasznos hajtó foglalkozást. A pénz eltörlésével együtt természetesen megszűntek a pereskedések is; nem ismerték sem a dúskálkodó gazdagságot, sem az ínségeskedő szegénységet. Az egyenlőség jólétet, az egyszerűség pedig szűkölködéstől mentes életet eredményezett. Amikor történetesen nem háborúskodtak, minden idejüket kartáncokkal, ünnepségekkel, vadászattal, testgyakorlással és társas összejövetelekkel töltötték.

25. Spártában a harmincadik életévüket be nem töltött férfiak soha nem jártak a piacra; háztartási szükségleteik beszerzését rokonaikra és fiúszereikre bízták. De az idősebbeket is megszólították, ha folyton a piactéren látták őket, ahelyett, hogy a tornacsarnokokban és a leszkhékben töltötték volna idejüket. Amikor összegyűltek, hogy illőképpen szórakozzanak egymás társaságában, soha még csak említés sem történt olyan dolgokról, amelyeknek mesterséghez vagy pénzszerzéshez bármi köze lett volna. Ehelyett rendszerint azzal töltötték idejüket, hogy dicséret szavakkal emlékeztek meg a kiváló és felháborodással a rút és elítélendő tettekről. Szavaikat gyakran fűszerezték szellemes mondásokkal. Az ilyeneken aztán jóízűen nevettek, pedig ezek a megjegyzések nem voltak híján az intésnek és figyelmeztetésnek sem. Lükurgosz maga sem volt rideg és szigorú természetű ember, annyira nem, hogy Szószibiosz feljegyzése szerint kisebb szobrot is emelt a Nevetés istennőjének, és helyeselte, hogy a sok fáradtság és szigorú életmód enyhítésére a lakomákat és a társas összejöveteleket tréfás beszéddel tegyék vidámabbá.

Lükurgosz hozzászoktatta polgártársait, hogy ne önmaguknak éljenek, hanem közösségben, mint a méhek, s királyuk köré csoportosuljanak a közérdek szolgálatában. Azt kívánta tőlük, hogy lelkesedés és nemes becsvágy töltse el szívüket, és egész életüket a hazának rendeljék alá. Ez a magatartás világosan kitűnik mondásaikból is. Így amikor Paidarétosznak nem sikerült bejutnia a „háromszázak” közé, vidám arccal távozott, és örvendett rajta, hogy Spártának háromszáz nála kiválóbb fia akadt. Polükratidasz, a perzsa király hadvezéreihez küldött követség egyik tagja, amidőn megkérdezték tőle, hogy a követség tagjai hivatalosan vagy magánemberként érkeztek-e, így felelt: „Hivatalosan, ha ügyünket sikeresen elintézzük, de magánemberként, ha kudarcra távozunk.” Braszidasz anyja, Argileónisz, amikor amphipoliszi látogatók keresték fel, megkérdezte tőlük, hogy fia szépen és Spártához méltón esett-e el a harcmezőn. Erre a látogatók magasztalva szóltak az ifjúról, és kijelentették, hogy Spártának nincs is több ilyen fia, Argileónisz azonban így szólt: „Ezt ne mondjátok, idegenek. Braszidasz bizonyosan derék és kiváló férfiú volt, de hazájának van sok más nála különb fia is.”

26. Az öregek tanácsának, a gerusziának tagjait, amint már említettem, első ízben Lükurgosz azok közül választotta ki, akik tervei megvalósításában támogatták. Később úgy rendelkezett, hogy amikor valaki meghalt közülük, a hatvanadik életévüket betöltött polgárok közül a legkiválóbbat válasszák a helyére. Ezt a versengést tartották mind között a legnagyobbra, mert nem arról volt szó, hogy ki a leggyorsabb a gyorsak és ki a legerősebb az erősek között, hanem a legjobbat és a legbölcsebbet kellett kiválasztani a jók és a bölcsek közül - azt, aki érdemeinek jutalmaként élete hátralevő részében, hogy úgy mondjam, a legfelső fokon ítél és bíraskodik majd az államban, a halál, a becsület és az élet legnagyobb dolgainak uraként. A választás a következőképpen történt. Összehívták a népgyűlést, majd az erre a célra kiválasztott férfiak egybegyülekeztek egy közeli épületben, ahonnan sem ők nem láttak semmit, sem őket nem látta senki, csak a népgyűlés résztvevőinek kiáltozását hallották. Mint más esetekben is, a választás közfelkiáltással történt. A pályázók nem egyszerre jelentek meg, hanem sorsolás alapján egyenként vezették be őket, s egyetlen szó nélkül vonultak el a népgyűlés színe előtt. A közeli épületben összegyűlt választott bírák írotáblát tartottak kezükben, s feljegyezték rá, hogy az egyes esetekben milyen erős volt a felhangzó kiáltás. Azt nem tudták, kinek szólt a kiáltás, csak azt, hogy a népgyűlés előtt megjelentek közül elsőnek, másodiknak vagy harmadiknak következett-e az illető. Megválasztottnak azt jelentették ki, akit a leghangosabb közfelkiáltás fogadott; az aztán koszorút tett a fejére, és sorban bejárta a templomokat; az ifjak körülvették, és hangosan magasztalták, a nők pedig dicséretét zengő énekeket énekeltek, és szerencsekívánatokkal halmozták el. Rokonai ételeket készítettek neki, és azt mondták, hogy a város tiszteli őt meg ezzel a vendégséggel. Amikor körútját befejezte, a közös étkezőhelyre ment, ahol az étkezés a szokott módon folyt le, annyi különbséggel, hogy a geruszia újonnan megválasztott tagja elé két tál ételt tettek, de az egyiket nem ette meg, hanem magával vitte. Vacsora után a közös étkezőhely ajtaja előtt összegyűltek rokonságának nőtagjai, ezek közül magához szólította, akit leginkább becsült: átadta neki a megmaradt tál ételt, hogy kitüntetéséből legkiválóbb nőrokona is részesüljön. Erre a többi jelenlevő asszony kitüntetett társát hangos dicsérettel illette és hazakísérte.

27. Lükurgosz a temetési szokásokat is igen jól elrendezte. Először is minden babonás félelmet megszüntetett azáltal, hogy nem tiltotta meg a halottak eltemetését a város területén belül, sem azt, hogy a temetők a templomok közelében legyenek. Ezzel azt akarta elérni, hogy az ifjak hozzászokjanak az ilyen látványhoz, ne féljenek a haláltól, és ne higgyék, hogy a holttestek érintése vagy a sírok közelléte megfertőzi őket. Megtiltotta, hogy a halottal együtt bármit is eltemessenek; bíborszínű lepelbe burkolták a holttestet, olajfalevelekkel borították be, és úgy tették a sírba. A halottak nevét nem volt szabad a sírkőre rávésni, csak azokét a harcosokét, akik az ellenség ellen harcolva estek el. A gyász idejét rövid időre, tizenegy napra

korlátozta; a tizenkettedik napon Demeternek kellett áldozni, s ezzel a gyász véget ért. Semmit nem hanyagolt el, gondoskodása mindenre kiterjedt: az élet szükségszerű megnyilatkozásait az erények buzgó gyakorlásával és az erkölcstelenség elítélésével kötötte össze; az emberek mindenütt csak jó példákat láttak, s ezek jótékony hatással voltak rájuk.

Ezért tiltotta meg a spártaiaknak, hogy kedvtelésből más országokba utazzanak. Nem akarta, hogy idegen erkölcsökkel ismerkedjenek meg, hogy fegyelmetlen életmódhoz szokjanak, és hogy az otthonitól eltérő politikai nézeteket hozzanak haza. Spártából is kiutasította az oda érkező és minden hasznos cél nélkül ott tartózkodó idegeneket, nem azért, mintha attól félt volna, ahogy Thuküdidész állítja, hogy utánozzák alkotmányát, és a spártai erkölcsök megismeréséből mások is hasznot merítenek, hanem azért, hogy a spártaiakat ne tanítsák rosszra. Úgy gondolta, hogy idegen emberek szükségképpen idegen nézeteket hoznak magukkal, az új nézetek új elhatározásokat szülnék, az ezek által felkavart vágyak és szenvedélyek pedig megzavarják a fennálló politikai rend összhangját. Ezért még az idegenből behurcolt járványos betegségeknel is jobban óvta a várost az idegen erkölcsöktől és szokásoktól.

28. Az eddig elmondottakban senki sem találhatja nyomát igazságtalanságnak vagy önteltségnek, egyesek ugyanis ilyesmit tulajdonítanak Lükurgosz törvényeinek, mondván, hogy arra ugyan jók voltak, hogy testben bátorra tegyék az embereket, de az igazságosság hiányzott belőlük. A spártaiak krüpteia²⁸ néven ismert intézménye, amit Arisztotelész szerint Lükurgosz vezetett be, indíthatta Platón arra, hogy elítélőleg nyilatkozzék Lükurgosz alkotmányáról. A krüpteia azt jelentette, hogy az arkhónok a legértelmesebbeknek látszó ifjakat időről időre szétküldték a falvakba; a fiúk ilyenkor csak töröket és a legszükségesebb élelmet vihettek magukkal. Napközben szétszéledtek, és rejtkehelyeken húzták meg magukat, de éjszaka kimentek az utakra, és megölték minden helótát, aki kezük ügyébe került. Gyakran még a szántóföldeket is átkutatták, és legyilkolták az ott dolgozó legerősebb és legkiválóbb helótákat. Hasonló dolgokat beszél el Thuküdidész is a peloponnészoszi háborúról írt művében. Szerinte a spártaiak felszabadították a vitéz és erre érdemesnek tartott helótákat; fejükre koszorút tettek, majd a felszabadított helóták körmenetben járták be az istenek templomait. Nem sok idővel később azonban, bár kétezernél is többen voltak, valamennyien eltűntek, és senki sem tudta, hogyan lelték halálukat. Arisztotelész pedig azt állítja, hogy az ephoroszok hivatalba lépésük után formálisan hadat üzentek a helótáknak, hogy kiirtásukat ne lehessen törvényesen megbüntetni.

Bizonyos, hogy a spártaiak keményen és kegyetlenül bántak a helótákkal. Így például rákényszerítették őket, hogy vegyítetlen bort igyanak, és így vezették be őket a közös étkezőhelyre, hogy megmutassák az ifjaknak, milyenek a részegek. Aztán megparancsolták, hogy aljas és nevetséges dalokat énekeljenek és illetlen táncokat járjanak, amelyek semmiképpen sem voltak szabad emberhez méltóak. Később, amikor a thébaiak elfoglalták Lakóniát, és megparancsolták a foglyul ejtett helótáknak, hogy énekeljék el Terpandrosz, Alkman és a spártai Szpendón dalait, a foglyok nem teljesítették a parancsot, uraik tilalmára hivatkozva; így bebizonyították, mennyire igaz az a mondás, hogy Lakedaimónban a szabad ember szabaddabb és a szolga szolgább, mint bárhol másutt a világon. Én azonban azon a véleményen vagyok, hogy a spártaiaknál ilyen kegyetlenkedések jóval később fordultak elő, csak a nagy földrengés után, amikor a helóták a messzénéikkel szövetkezve felkeltek a szabadok ellen, nagy pusztításokat vittek véghez az ország minden részén, és a fővárost már a végső pusztulás fenyegette. Én nem tudom feltételezni Lükurgoszlól, hogy a krüpteiához hasonló aljasságra valaha is képes lett volna, hiszen látom, hogy mennyire emberséges és igazságos volt minden intézkedése. Erre egyébként tanúul hívhatom az istenség szavát is.

29. Amikor a nép megszokta a főbb lükurgoszi intézményeket, és alkotmánya is megerősödött annyira, hogy fenntarthatta és megvédhette önmagát, Platón szavait idézve: ahogyan az istenség örvendett a mindenség megteremtésének és első megmozdulásának, Lükurgoszt is öröm és meglegedés töltötte el, látva törvényhozói munkájának szépségét és nagyságát, s hogy műve megindult a kijelölt úton. Ezért arra vágyott, hogy amennyire emberi előrelátás engedi, örök életűvé tegye, amit alkotott, és megváltoztathatatlanul hagyja az utókorra. Gyűlésbe hívta a népet, és elmondta, hogy mindaz, ami a közösség boldogságához és jólétéhez szükséges, megvalósult, de ami a legfontosabb és leglényegesebb, még hátravan, de nem is terjeszti eljűk, amíg ki nem kéri az isten tanácsát. Ő csak azt kéri, hogy amíg Delphoiból haza nem tér, tartsák fenn a meglevő törvényeket, és semmit ne változtassanak rajtuk, majd ha hazajön, elvégzi, amit az isten jónak lát. Amikor mindnyájan beleegyeztek és felszólították, hogy utazzék el, esküt vett a királyoktól, a geruszia tagjaitól és végül az egész néptől, hogy a fennálló alkotmányt változtatlanul megtartják, amíg vissza nem érkezik, és ezzel útra kelt Delphoiba.

Amikor megérkezett a jóshelyre, és áldozatot mutatott be Apollónnak, megkérdezte az istentől, hogy az általa hozott törvények megfelelnek-e az állam jólétének és boldogulásának. Apollón azt felelte, hogy Lükurgosz törvényei jók, és az állam jó hírneve fennmarad, amíg az általa életbe léptetett alkotmányt fenntartják. A jóslatot Lükurgosz írásba foglalva elküldte Spártába, majd újból áldozatot mutatott be az istennek, elbúcsúzott barátaitól és fiától, s elhatározta, hogy polgártársait nem oldozza fel esküvel vállalt kötelezettségük alól, és önként vet véget életének. Arra gondolt, hogy az ő korában - igaz, hogy még élhetne - jobb, ha a halált választja, különösen mert a hozzá legközelebb állók minden jel szerint boldogok és meglegedettek. Úgy vált meg életétől, hogy nem vett eledelt magához, mert egy államférfinak - gondolta - halálával is az állam érdekét kell szolgálnia. Az ilyen halál nem hiábavaló, hanem nemes cselekedet lévén, a meghaló erényét bizonyítja. Az ő életének, miután magára vállalt nemes feladatát végrehajtotta, úgyszólván vége van; jó sorsa és boldogsága beteljesedett; ami pedig polgártársait illeti, halálával biztosítja, hogy a jólétük fennmarad, hiszen megesküdtek rá, hogy a fennálló alkotmányt hazatéréséig megtartják. Ebben a hitében nem is csalódott, mert a hírneves és nagyszerű alkotmánnyal rendelkező Spárta Görögország legelső állama volt öt évszázadon át - mindaddig, amíg Lükurgosz törvényei fennmaradtak. Ezeken halála után senki nem változtatott a tizennégy király közül, egészen Agiszig, Arkhidamosz fiáig. Az ephoroszok testületének létrehozása sem jelentette az alkotmány eltörlését, sőt inkább megerősítését; a közhiedelem szerint kinevezésük a nép javát szolgálta, valójában az arisztokrácia helyzetét erősítette.

30. Agisz király uralkodása alatt özönlött először pénz Spártába, s a pénzzel együtt általánossá lett a kapzsiság és a gazdagság utáni vágy. Lüsandrosz, akit ugyan nem lehetett pénzzel megvesztegetni, hozzászoktatta hazáját a pompa és a gazdagság szeretetéhez, mikor ezüstöt és aranyat vitt haza a háborúból, s ezzel alapjaiban ásta alá Lükurgosz törvényeit. Amíg ezek a törvények érvényben voltak, Spárta nem is annyira alkotmánnyal rendelkező állam, mint inkább valamely bölcs és aszkétának is beillő férfi háza népének életét élte. Miként Héraklész a költők szerint vállán oroszlánbőrrel és kezében buzogánnyal járta be az egész lakott világot, s megbüntette a gonosztevőket és az aljas zsarnokokat, Spárta is csupán kormánypalcájával és követivel bírta engedelmisségre egész Hellaszt. Letörte a jogtipró oligarchák és a zsarnokok uralmát a különböző államokban, döntőbíróként békítgette a szemben álló feleket, s leverte a zendüléseket, sokszor anélkül, hogy egyetlen pajzsot is megmozdított volna; nem tett mást, csak követét küldte el, akinek mindenki azonnal engedelmeskedett, ahogy a rajba verődött méhek is hódolnak királynőjük előtt, amikor megjelenik közöttük. Így tűnt ki ez a város kiváló kormányzatával és igazságosságával.

Én nagyon csodálkozom azokon, akik úgy vélik, hogy a lakedaimóniak engedelmeskedni tudnak, de parancsolni nem. Nem értem, hogyan helyeselheti bárki is Theopomposz király mondását. A király, mikor valaki kijelentette neki, hogy Spárta parancsolni tudó királyainak köszönheti biztonságát, ezt válaszolta: „Sokkal inkább köszönheti engedelmeskedni tudó polgárainak.” Hiszen az emberek nem hajlandók engedelmeskedni azoknak, akikben nincs uralkodói képesség; az engedelmisségre bírás olyan tudomány, amelynek csak a mesterségéhez értő uralkodó lehet birtokában. Csak az olyan embert követik engedelmesen, aki jól tud vezetni. A lóidomítás művészetének is az a titka, hogy a lovat szelíddé és kezessé kell tenni; ugyanígy a kormányzás tudománya is abból áll, hogy engedelmisségre kell nevelni az alattvalókat. A spártaiak azonban nemcsak engedelmisségre bírtak másokat, hanem azt a vágyat is felkeltették bennük, hogy Spártát mond hassák uruknak és hogy az ő szavára hallgassanak. Nem hajókat, nem pénzt, nem harcosokat kértek tőlük, csupán egy spártai hadvezért, akit áhítatos tisztelettel vettek körül, amikor megérkezett hozzájuk; így tisztelték a szicíliaiak Gülipposzt, a khalkisziak Braszidaszt, az Ázsiában lakó görögök pedig Lüszaandroszt, Kallikratidaszt és Agészilaoszt. Ezekre a férfiakra, bármely nép körében jelentek is meg, úgy néztek, mint a rend megteremtőire és józan előljárókra; városukra, Spártára pedig úgy tekintettek, mint a jól elrendezett magán- és közélet mesterére és eszményképére. Úgy látszik, erre célzott Sztratonikosz, amikor tréfásan azt javasolta, rendeljék el törvényben, hogy az athéniaiak vezessék a misztériumokat, és rendezzenek körmeneteket, az élisziek tartsanak versenyjátékokat - ehhez ők értenek legjobban -, a lakedaimóniak pedig verjenek rájuk jó alaposan, ha valamelyikük hibázik. Ez persze csak tréfa volt, de már Szókratész tanítványa, Antiszthenész is megjegyezte - látva, hogy a thébiaiakat mily mérhetetlen büszkeséggel tölti el a Leuktránál aratott győzelem -: „Ezek a thébiaiak semmiben sem különböznek az olyan iskolás fiúktól, akik megverték tanítómesterüket.”

31. Lükurgosznak nem az volt a fő célja, hogy Spártát a népek urává tegye. Ő abban hitt, hogy miként az egyes emberek, úgy az államok életében is az erénytől és a belső egyetértéstől függ a boldogság. Intézkedéseivel és rendelkezéseivel azt kívánta elérni, hogy a polgárok szabadok és elégedettek legyenek, s józanságukat lehetőleg minél tovább megőrizték. Alkotmányának elveit Platón, Diogenész és Zénón is magáévá tette, továbbá mindazok, akik elismerésre méltó műveket írtak erről a tárgyról. De ezek a bölcselek csak könyveket és elméleteket hagytak maguk után. Lükurgosz viszont nem írt könyveket, elméleteket sem dolgozott ki, hanem utánozhatatlan államszervezetet alkotott, és a kételkedőknek, akik azt állítják, hogy a bölcsek elméleti elképzeléseit nem lehet megvalósítani, bebizonyította, hogy igenis lehet teremteni olyan államot, amely teljes egészében a bölcsesség szeretetén alapszik. Hírneve méltán múlta felül mindazokét, akik a görögök közt valaha is alkotmányt adtak népüknek. Ezért állítja Arisztotelész, hogy Lükurgosz emlékét nem tisztelik annyira Spártában, mint megérdemelné. Pedig hát igen nagy tiszteletben részesítik, hiszen templomot emeltek emlékére, és mint istennek mutatnak be neki minden évben áldozatot. Állítólag földi maradványainak hazaszállítása után villámcsapás érte sírját. Ez egyetlen más híres emberrel sem történt meg, csak Euripidész, aki sokkal később halt meg, és akit Makedóniában temettek el, Arethusza mellett. Azok, akik szeretik Euripidészt, nagysága bizonyítékának tekintik, hogy halála után olyan dolog történt vele, amit csak Lükurgoszról jegyeztek fel a történetírók. Honfitársai valósággal szentként tisztelik, és szeretik az istenek is. Egyesek szerint Lükurgosz Kirrhában halt meg, de Apollóthemisz úgy tudja, hogy Éliszbe vitette magát, és ott halt meg. Timaios és Arisztosz tudomása szerint Krétában fejezte be életét; az utóbbi szerint a krétaiak mutogatják is Lükurgosz síremlékét a pergamiai országút közelében. Állítólag egyetlen fia volt csak, Antiórosz, de ez gyermektelenül halt meg, és kihalt vele a család. Barátai és rokonsága halála után sokáig rendeztek emlékűnnepet a tiszteletére, és azok a napok, amelyeken az ünnepségeket tartották, Lükurgidai néven váltak ismeretessé. Hipparkhosz fia, Arisztokratész

szerint krétai vendéglátói hamvasztották el holttestét, és hamvait kérésére a tengerbe szórták, hogy ne lehessen őket Spártába szállítani. A spártaiak így nem mondhatták, hogy ha holtan is, de visszatért hazájába, nem nyertek tehát feloldozást esküjük alól, és nem változtathatták meg az alkotmányt. Ezt tudom elmondani Lükurgoszról.

NUMA²⁹

1. Numa királyról sem tudjuk pontosan, hogy mikor élt, bár a családfákat a kezdetektől egészen az ő koráig pontosan számon tartották. De egy bizonyos Clodius *Kronológiai vizsgálatok* vagy ehhez hasonló című iratában azt állítja, hogy az ősrégi feljegyzések elvesztek, amikor a gallok elfoglalták Rómát, a most ismerteket pedig hamisan állították össze, mert kedvezni akartak azoknak, akik jogtalanul jutottak be a legelőkelőbb családokba. Többen cáfolják azt az állítást, amely szerint Numa Püthagorasz tanítványa volt; szerintük Numának egyrészt nem volt görög műveltsége, és csak tehetségével szerezte méltóságát; másrészt királyi neveltetését Püthagorasznál külön idegennek köszönhette. Ismét mások azt mondják, hogy Püthagorasz öt emberöltővel később élt Numánál, de létezett egy másik - spártai - Püthagorasz is, aki versenyfutásban győzött a tizenhatodik olümpiai versenyeken, s Numa ennek az olümpiasznak a harmadik évében került trónra. Ez a másik Püthagorasz itáliai utazásai közben állítólag megismerkedett Numával, és segített neki a város kormányzásában; neki köszönhető, hogy annyi spártai szokást vettek fel a rómaiak. Numa különben is sabin származású volt, és a sabinok azt állítják magukról, hogy spártai telepések utódai. - Az időpontok pontos tisztázása mindenképpen nehéz dolog, különösen ha valaki az olümpiai győztesek neve alapján végzi a számításokat, mert az éliszi Hippiasz csak jó későn állította össze a névsort, és akkor sem hitelt érdemlő források alapján. Mindazt a feljegyzésre érdemes adatot, amelyet Numáról összegyűjtöttünk, most elmondjuk, kezdve ott, ahol a legcélszerűbbnek látszik.

2. Róma harminchét éve állt már fenn Romulus uralkodása alatt, amikor július 5-én, vagyis azon a napon, amelyet Nonae Capratinaenak neveznek, Romulus nyilvános áldozatot mutatott be a városon kívül az úgynevezett Kecske-mocsárnál, a senatus és a nép jelenlétében. Hirtelen félelmetes égháború támadt, viharos szélvész tört ki és egy felhő szállt a földre. A megrémült sokaság szertefutott, Romulus pedig eltűnt szem elől, és soha többé nem látta senki sem élve, sem holtan. A gyanú a patriciusokra terelődött, a nép körében híre terjedt, hogy azok a patriciusok ölték meg a királyt, akik már régen nehezen viselték a királyságot, hiszen Romulus keményen és zsarnoki módra bánt velük, és saját kezükbe akarták venni az uralmat. A patriciusok azzal igyekeztek elterelni magukról a gyanút, hogy istenként kezdték tisztelni Romulust, mondván, hogy nem halt meg, hanem jobb sors részese lett. Proclus, az egyik legtekintélyesebb patricius, meg is esküdött rá, hogy látta Romulust fegyveresen a mennybe szállni, s egy hang azt parancsolta, hogy ezután Quirinusnak nevezzék.

A városban újra lázongás és viszály tört ki, mert nem tudtak megegyezni az eljövendő király személyében. Nagy baj volt az is, hogy a régi és az újonnan érkezett polgárok nem olvadtak egybe, az egész nép háborgott, a patriciusok pedig féltékenykedtek egymásra a köztük fennálló származási különbségek miatt. Bár a királyság fenntartásában megegyeztek, nemcsak azon civódtak és vetélkedtek, hogy ki legyen a király, hanem azon is, hogy új vezérüket a rómaiak vagy a sabinok közül válasszák-e meg. Azok, akik Romulusszal együtt alapították a várost, elviselhetetlennek tartották, hogy a sabinok - bár egyenlő jogú polgárok lettek, és a földből is egyenlően részesültek - most uralkodni kívánnak felettük. A sabinok viszont méltán kívánhatták, hogy rájuk kerüljön az uralkodás sora, hiszen amikor királyuk, Tatius meghalt,

nem lázadtak fel Romulus ellen, hanem belenyugodtak, hogy egyedül uralkodjék. Azt sem mondhatta senki, hogy a sabinok mint gyengébb fél egyesültek a náluk erősebbekkel, sőt csatlakozásuk révén Róma lakosainak száma megnövekedett, s ezáltal nagyobb lett az állam ereje és tekintélye is. A vita ezek körül a kérdések körül folyt közöttük.

Hogy ez a civódás ne idézzon elő zűrzavart és fejtelenséget, és ne maradjon irányító nélkül az államügyek intézése, a százötven patricius úgy határozott, hogy a királyi méltóságot ők fogják viselni egymás után: a fennálló szokásoknak megfelelően áldoznak az isteneknek, majd hatóránként felváltva egymást éjjel-nappal intézik az államügyeket. Az idő arányos elosztása egyrészt alkalmasnak látszott rá, hogy biztosítsa az egyenlőséget a két fél között; másrészt a hatalom váltakozása a nép irigykedését is megszüntette, hiszen látták, hogy egyetlen éjszaka és nappal leforgása alatt a királyból egyszerű polgár lett. A rómaiak a kormányzásnak ezt a formáját *interregnum*-nak nevezik.

3. A senatorok látszatra alkotmányosan és emberségesen uralkodtak, a nép mégis gyanakodni és zúgolódni kezdett, hogy az államformát oligarchiává akarják változtatni, a hatalmat a maguk kezére játsszák, és meg akarják szüntetni a királyságot. A két párt tehát megegyezett benne, hogy a királyt mindig az egyik nép fogja választani a másik népből: a fennálló viszonyok közt így lehet a legbiztosabban megszüntetni a viszályt, s a választandó király is így lehet a legpártatlanabb mindkét féllel szemben. Az egyik fél iránt majd azért lesz jóindulatú, mert az választotta királlyá, a másik iránt pedig azért, mert ahhoz fűzik vérségi kapcsolatok. A sabinok átengedték a választási elsőbbséget a rómaiaknak. A rómaiak is jobbnak látták sabin királyt választani, mint a sabinok által választott rómaid elfogadni. Megtanácskozták hát maguk között a dolgot, és a sabin Numa Pompiliust választották királlyá. Numa nem a Rómába költözött sabinok közé tartozott, de erényei miatt óriási köztiszteletnek örvendett; megválasztásának a sabinok és a rómaiak egyformán örvendtek. A választás eredményét közölték a néppel, majd a két nép vezető senatorait együttesen követségbe küldték Numához, hogy megkérjék: jöjjön hozzájuk és fogadja el a királyságot.

Numa a sabinok egyik leghíresebb városában, Curesben született; erről a városról nevezték magukat a rómaiak a sabinokkal együtt Quiritesnek. Numa a város köztisztületben álló polgárának, Pomponiusnak volt a fia. Négy testvére közül ő volt a legkisebb. És mintha különös isteni végzés folytán történt volna így, pontosan azon a napon született, amelyen Romulus Rómát alapította, vagyis május kalendaeja előtt tizenegy nappal, április 21-én. Természetéből fakadt az erények gyakorlása, de még edzettebbé tette magát a tanulás, az önfegyelmezés és a bölcsélet tanulmányozása által. Így nemcsak a szenvedélyektől tisztult meg, hanem a barbárok között dívó erőszakoskodástól és kapzsiságtól is. Igazi férfinak azt tartotta, aki eszével szab határt szenvedélyeinek. Ezért száműzött házából minden fényűzést és kicsapongást. Polgártársai és az idegenek egyaránt pártatlan bírának és tanácsadónak tartották minden vitás ügyben. Szabad idejét nem töltötte gyönyör- vagy pénzhajhászással, hanem áhítatos istentiszteletekkel s értelmes elmélkedésekkel az istenek halhatatlan lényéről és örök hatalmáról. Ezzel olyan megbecsülést és hírnevet szerzett magának, hogy Tatiust, aki Romulusszal együtt uralkodott Rómában, vejévé fogadta, és egyetlen leányát, Tatiát hozzá adta feleségül. De ő nem vált fennhéjázóvá házasságától, és nem költözött apósághoz, hanem a sabinok közt maradt, és gondját viselte idős atyjának. Tatia is inkább magánéletbe visszavonult férje nyugalomát választotta a tisztelet és dicsőség helyett, amely Rómában apja házáat körülvette. Tatia, mint mondják, házasságuk tizenharmadik évében meghalt.

4. Numa ekkor búcsút mondott a városi élet kedvteléseinek, s ideje legnagyobb részét vidéken töltötte; magányosan bolyongott az elhagyott helyeken és az istenek szent ligeteiben. Ekkor keletkezett a Numa istennőjéről szóló monda. Az emberek azt beszélték, hogy Numa nem

szomorúságból és nem is lelki zavarok miatt kerülte az embereket, hanem mert sokkal fenségesebb társaságra talált. Egeria nimfa ugyanis arra méltatta, hogy férjévé tegye. Numa nemcsak a mérhetetlen boldogságot kóstolta meg ebben a viszonyban, hanem jártasságra tett szert általa az isteni bölcsességben is. A történet feltűnő módon hasonlít más ősrégi mondákhoz; ugyanezt mesélik a phrügök Attiszról, a bithüniaiak Hérodotoszról, az arkadiaiak Endümiónról, más népek pedig más hősookról; valamennyiüket boldognak és isten kedvelt-jének tartják. Van némi okunk feltételezni, hogy az istenség, aki nem a lovakat vagy a madarakat, hanem a kiváló, jámbor és bölcs embereket kedveli, örömet találkozik velük, és nem tartja társaságukat lealacsonyítónak vagy megvetendőnek. De azt már nehéz elhinni, hogy bármely isten vagy isteni lény örömét lelheti az emberi test szépségében és a vele való érintkezésben.

Abban is lehet némi igazság, amit az egyiptomiak mondanak - ők ugyanis azt vallják, hogy az isteni szellem egyesülhet asszonnyal, és teherbe is ejtheti, de hasonló kapcsolat férfiember és istennő közt elképzelhetetlen -, csak arról feledkeznek meg, hogy minden testi egyesülés kölcsönös és kétoldalú. De az, hogy istenek gyengéd érzelemmel viseltessenek emberek iránt, vonzódjanak erényük és erkölcsük nemességéhez, helyes és elképzelhető gondolat. Nem alaptalanok tehát azok a mondák, amelyek szerint Phorbasz, Hüakinthosz és Admétosz Apollón kedvesei voltak. De az volt a sziküóni Hippolütosz is, akihez a Püthia, valahányszor Kirrhába hajózott (mintha Apollón megérezné jöttét és örvendene neki), ezt a hősi verset énekelte:

Lelkem, Hippolütész tengerre kiröppen, a kedves.

A mondákból tudjuk, hogy Pan isten dalaiért kedvelte Pindaroszt. Az istenség a Múzsák kedvéért Arkhilokhoszt és Hésziodoszt különös tiszteletben részesítette a haláluk után. Tudjuk továbbá azt is, hogy Aszklépiosz még életében barátságával tüntette ki Szophoklész, halála után pedig, mint mondják, egy másik isten temettette el. Ha mindezt elhisszük, van-e jogunk kételkedni benne, hogy az istenség személyesen is felkereste Zaleukoszt, Minósz, Zoroasztért, Numát és Lükurgoszt, akik királyként kormányozták vagy alkotmánnyal ajándékozták meg országukat? Nem helyénvalóbb-e azt hinnünk, hogy az istenek az uralkodókkal és államférfiakkal azért társalogtak, hogy jóra oktassák és biztassák őket, a költőkkel és lantosokkal viszont inkább csak a szórakozás kedvéért találkoztak? Ha pedig valaki másként vélekednék, Bakkhülidésszel szólva mi is csak azt mondjuk neki: „Széles az út.” Nem képtelenség azonban az a vélemény sem, amelyet Lükurgoszról, Numáról és a többi törvényhozóról állítanak: amikor nagy újításokat hozó alkotmányt dolgoztak ki a zabolátlan és fegyelmet nem ismerő tömegeknek, önnön tekintélyük növelésére elterjesztették, hogy személyes kapcsolatban állnak az istenekkel - a kitalált mesével persze saját népük üdvét és jólétét szolgálták.

5. Numa már betöltötte negyvenedik esztendejét, amikor követek érkeztek Rómából, és megkérték, hogy legyen a királyuk. A követek szónoka Proclus és Velesus volt. Korábban már mindkettőjüket jelölték a királyságra: Proclus Romulus, Velesus pedig Tatius népének volt a jelöltje. A két követ beszédet mondott abban a hiszemben, hogy Numa örömmel fogadja jó szerencsáját. De úgy látszik, Numát jó sokáig kellett kérlelni, amíg rá tudták beszélni, hogy megváltoztassa véleményét. Ő békében és nyugalomban él - így érvelt -, miért vállalkozzék hát uralkodásra olyan város felett, amely létét és növekedését a háborúknak köszönheti? Numa, aki apjának és egy Marcius nevű rokonának jelenlétében beszélt, így folytatta: „Az emberek életében minden változás veszélyekkel jár. Midőn valaki semmiben nem lát hiányt és semmire nem panaszkodhatik, csak esztelenség bírhatja rá, hogy elhagyja és megváltoztassa megszokott életmódját, amelynek egyetlen előnye feltétlenül van: biztosabb, és így kétség-

telenül jobb a bizonytalannál. Ami Romulusszal történt, azt bizonyítja, hogy királynak lenni még bizonytalan állapotnak sem nevezhető, hiszen ő is gyanúba keveredett, hogy alattomos módon megölette királytársát, Tatiust, és a patriciusokat is gyanúba keverte, hogy őt alattomosan eltették láb alól. És most ugyanezek az emberek dicsőítik Romulust mint az istenek leszármazottját, és terjesztik róla azt a csodás és hihetetlen történetet, hogy az istenség gondoskodott táplálásáról s életének megmentéséről. De én halandónak születtem, és mindenki ismeri azokat, akik tápláltak és felneveltek. Ha jellememben vannak is dicséretre méltó vonások, ezek távolról sem olyanok, amilyenekre egy uralkodásra teremt férfiúnak szüksége van. Én arra vágyom, hogy csendben és nyugalomban éljek, távol a gyakorlati élet bajaitól, és a tudományokkal foglalkozhassam. Én békében nőttem fel, és csak azokat a dolgokat szeretem, amiknek semmi köze nincs a háborúhoz, s az olyan embereket kedvelem, akik jámboran tisztelik az isteneket, a barátságban lelik örömeiket, földjüket művelik vagy pásztorkodnak. Rátok, rómaiakra, Romulus sok háborút hagyott örökségül, még ha ti nem akartátok is. Hogy városotok sikeresen vállalkozhassék ezekre a háborúkra, tapasztalt és ereje teljében levő királyra van szükségetek. Különb is nagyon megszokta már népetek a kedvező hadiszerencsét, és további győzelmekre vágyik, hogy az ország területét növelje s másokon uralkodjék. Engem csak kinevetnének, ha az istenek és a jog tiszteletére, az erőszak és a háború gyűlöletére oktatnám azt a népet, amelynek sokkal inkább van szüksége hadvezérre, mint királyra.”

6. Ilyen érveléssel akarta Numa visszautasítani a királyságot, de a rómaiak buzgóan kérlelték, hogy ne döntse őket újabb viszálykodásba és polgárháborúba, hiszen kívülre nincs senki, akiben mindkét párt megegyezik, és aki megszüntetheti a viszályt. Amikor a küldöttek eltávoztak, atyja és Marcius külön is kérlelték, és igyekeztek rábeszélni, hogy fogadja el az isteneknek ezt a nagy ajándékát.

„Ha nem vágyol gazdagságra - így szóltak -, mert megvan bőségben mindened, sem a királyi hatalom kínálta hírnévre, mert az erényből nagyobb hírnév származik, tekintsd a királyi tisztet az isteneknek végzett szolgálatnak, amely egy pillanatig sem hagyja szunnyadni igazság-érzetedet. Ne fuss az uralkodás elől, és ne kerüld el, mert az a bölcs ember számára nagy és szép tettek mezeje, ahol fényes alkalom nyílik az istenek tiszteletére, és ahol személyes példamutatással könnyűszerrel, gyorsan kegyességre lehet ösztönözni az embereket. A rómaiak szerették Tatiust idegen származása ellenére is, és most istenként tisztelik halott királyuk, Romulus emlékét. Ki tudja, hogy ez a győzelmekhez szokott nép nem unt-e rá a háborúra, s annyi diadalmenet és gazdag zsákmány után nem arra vágyik-e, hogy szelíd és igazságszerető király uralma alatt élvezze a törvényes rend és a békesség áldásait? Ha pedig valóban annyira fékezhetetlenek, ha valóban esztelen harci vágy tartja őket hatalmában, nem helyesebb-e, hogy a hatalom gyeplőjét te vedd kezébe, indulatukat másfelé tereld, és hazádat s az egész sabin népet a barátság és a kölcsönös jóakarat kötelékeivel egybekötve egyetlen virágzó hatalmas állammá tedd?”

A sok kérleléshez még kedvező előjelek is járultak, s polgártársai is arra biztatták Numát, hogy menjen a követekkel Rómába, fogadja el a királyságot, egyesítse és olvassza egybe a két népet.

7. Numa végül a királyság elfogadása mellett döntött, áldozatot mutatott be az isteneknek, és útra kelt Rómába. A senatus és a nép eléje ment, s hihetetlen lelkesedéssel üdvözölte. Az asszonyok az alkalomhoz illő örömkialtásokkal fogadták, a templomokban áldozatokat mutattak be, s olyan boldogság töltött el mindenkit, mintha a város nem királyt, hanem királyságot kapott volna. Midőn a forumra értek, Spurius Vettius, aki az ideiglenes király tisztét viselte, szavazásra szólította fel a népet. Minden szavazat Numára esett. Odavitték elébe

méltósága jelvényeit, de addig nem vette át őket, amíg meg nem kapta az isten jóváhagyását a királyság elfogadásához. Papok és jósök kíséretében felment tehát a Capitoliumra, amelyet a rómaiak akkor Tarpeji-dombnak neveztek. Ekkor a főjós betakarta Numa fejét, és arcát dél felé fordította, majd odaállt mögéje, jobb kezét fejére tette, hangosan imádkozott, és tekintetét körbejártatva várta, hogy a madarak röpüléséből vagy más előjelből megmutatkozzék az istenek akarata. A sokaság dermedt csendben állt a forumon, és izgatottan várta, mi történik, míg végre kedvező előjelként jobb oldali irányból madarak repültek el felettük. Numa ekkor magára öltötte a királyi palástot, és lement a fellegvárból a sokaság közé, ahol örvendező kiáltásokkal fogadták, mint a legkegyesebb férfiút és az istenek kegyeltjét.

Amikor átvette a hatalmat, legelső intézkedésével feloszlatta a háromszázak testületét, melyet Romulus *Celeres*-nek - vagyis „gyorsaknak” - nevezett el, s mely személyes testőrségét alkotta, mert nem akart bizalmatlan lenni azokhoz, akik megbíztak benne, mint ahogy nem akart olyanok felett uralkodni, akik nem bíztak benne. Második intézkedésével papi testületet alapított Romulus tiszteletére, a papot Flamen Quirinalis néven Iuppiter és Mars papja mellé rendelte. A rómaiak már korábban is *flamen*-eknek³⁰ hívták papjaikat a fejükön hordott posztófövegről, amelyet állítólag *pilamenai* néven is ismertek, mert akkoriban még gyakrabban vegyítettek görög szavakat latin nyelvbe. Iuba azt állítja, hogy a papi köntös latin neve, a *laena* is azonos a görögök *khlaina* szavával; Iuba szerint a Iuppiter papja mellett szolgáló, élő szülőkkel rendelkező fiúgyermek neve is - a latin *Camillus* - azonos a Hermésznek több görög vidéken használt *Kadmillosz* nevével.

8. Miután Numa ezekkel az intézkedéseivel megszerettette magát a néppel, arra törekedett, hogy ezt a kőkemény és harcias várost szelídebbé és igazságszeretőbbé tegye. Róma akkor valóban olyan állapotban volt, amelyet Plátón „lázasnak” nevez. Létrejöttét a mindenünnen odaözönlő elszánt és harcias férfiak merészségének és bátorságának, táplálékát és hatalma növekedését pedig a folytonos hadjáratoknak és az örökös háborúskodásnak köszönhetette; s amint a földbe vert cölöp annál szilárdabban áll, minél több ütés hull le rá, Róma is a veszedelmek által lett erősebbé. Numa tehát, mivel úgy gondolta, hogy nem lesz könnyű és megvetendő feladat megpuhítani s békéhez szoktatni ezt a nagyra törő és önfejű népet, az isteneket kérte, hogy legyenek segítségére feladatának elvégzésében. Gyakran mutatott be áldozatokat, rendezett ünnepi körmeneteket és körtáncokat, s mivel az ünnepélyesen komoly szertartások kellemes szórakozást is nyújtottak, sikerült velük megnyernie a nép kegyét és megszelídítenie harcias természetét. Máskor az istenek haragjával rémítgette őket, közölte velük, hogy szörnyű látomásai voltak, s félelmetes hangokat hallott; így azután a babonás hiedelmek segítségével sikerült megfélekmie és alázatossá tennie őket. Főként emiatt terjedt el az a hiedelem, hogy Numa bölcsességét és műveltségét Püthagoraszhoz fűződő szoros barátságának köszönhetette. Valóban, a vallásos cselekedeteknek és szertartásoknak mind Püthagorasz bölcséletében, mind Numa kormányzati rendszerében fontos szerep jutott. Azt is mondják, hogy Numa közismert pompaszeretete, méltóságteljes modora és magatartása is Püthagorasz hatását mutatja. Püthagoraszról azt beszélték, hogy megszelídített egy sast - varázsszavakkal megállította röptében és magához hívta -, majd megjelent Olümpiában a versenyekre összegyűlt sokaság körében, és megmutatta nekik arany combját. Más szemfényvesztő mutatványairól és bűvészkedéseiről is maradtak fenn feljegyzések. Ezért írta róla a phliuszi Timón:

*Püthagoraszt immár a varázsló hírneve vonzza:
embereket hajhász fenségesröptü szavakkal.*

Numáról hasonlóképpen terjedtek el mesészerű történetek egy istennőhöz és hegyi nimfához fűződő szerelméről és a Múzsákkal való találkozásairól. Ő maga isteni jóslatok alakjában

előadott tanításait a Múzsáknak tulajdonította, s a rómaiakat különösen annak a Múzsának a tiszteletére oktatta, akit ő Tacitának, azaz hallgatagnak vagy szótlannak nevezett. Lehetséges, hogy ezzel is kifejezésre akarta juttatni, mennyire emlékezetében tartotta és tisztelte a püthagoreusoknak a hallgatásról szóló tanítását.

Az istenszobrokra vonatkozó rendelkezései is teljesen megegyeznek Püthagorasz tanaival. Püthagorasz azt vallotta, hogy az őslétező fel nem fogható és nem érzékelhető, láthatatlan, nem teremtette senki és csak gondolkodás útján közelíthető meg. Numa is megtiltotta a rómaiaknak, hogy az istenekről emberi vagy állati képmásokat készítsenek. Rómában az isteneknek eleinte nem voltak festett vagy faragott képmásai. Történelmük első százhatven évében több templomot és szentélyt építettek, de szobrokat nem emeltek az isteneknek. Úgy gondolkodtak, hogy kegyeletsértő dolog volna a magasabb rendű lényeket alsóbbrendűként ábrázolni, de különben is az istenséget csak az elme foghatja fel. Áldozataik is hasonlítottak a püthagoreusokéhoz: nagyrészt vértelen, olcsó liszt- és italáldozatok voltak, s a legegyszerűbb adományokból állították össze őket.

Ezenkívül más, közvetettebb bizonyítékokat is hoznak fel rá, hogy a két férfiú ismerte egymást, például azt, hogy a rómaiak polgárjogot adtak Püthagorasznak. Ezt a tényt Epikharmosz vígjátékiró jegyezte fel Anténórnak ajánlott írásában, s ez a régi író tudvalevőleg a püthagoreusok iskolájához tartozott. A másik bizonyíték, hogy Numa Püthagorasz fiáról Mamercusnak nevezte egyik fiát a négy közül. Mint mondják, a patricius Aemilia nemzetség Mamercustól származik, Numa ugyanis fia beszédének ellenállhatatlan bája miatt nevezte a gyermekeket Aemiliusnak.³¹ Magunk is hallottuk többektől, hogy valamikor régen egy jóslat meghagyta a rómaiaknak, állítsanak szobrot a legbölcsebb és legbátrabb férfiúnak, s ők a fórumon két ércszobrot emeltek, az egyiket Alkibiadésznek, a másikat Püthagorasznak. Ehhez azonban sok kétség fér, és gyermekes dolog volna arról vitatkoznunk, hitelt érdemlő-e ez az értesülés vagy sem.

9. Numának tulajdonítják a pontifexek főpapi testületének alapítását, állítólag ő maga volt az első főpap. Némelyek szerint a *pontifex* név onnan származik, hogy ezek a papok a mindenható isteneket szolgálják, a rómaiak pedig tudvalevőleg *potens*-nek mondják a „hatalmas” szót. Mások úgy tudják, hogy a főpapok nevét a „lehetséges” szóra kell visszavezetni, mert a törvényhozó csak a lehetséges áldozatok elvégzését kívánta tőlük, és nem emelt kifogást az ellen, ha valami nagyobb akadály lehetetlenné tette az áldozást. De a legtöbb történetíró igen nevetségesen magyarázza a szó eredetét; azt mondják például, hogy „hídcsinálókat” jelent, és a papok azokról a szent és régi áldozatokról kapták nevüket, amelyeket a Tiberis hídján végeztek, latinul ugyanis *pons*-nak hívják a hidat. Szerintük a hidak őrzése és karbantartása - éppen úgy, mint több más megváltozhatatlan és ősi szertartás is - e papok hatáskörébe tartozott, a rómaiak ugyanis a fahidak lerombolását nemcsak törvénytelen, de szentségtörő cselekedetnek is tartották. Azt is mondják, hogy a rómaiak, egy jóslatban kapott parancs szerint, minden vasalkatrész nélkül, faszögekkel szerelték egybe a hidakat, s kőhíd csak sokkal később, Aemilius quaestorsága idején³² készült. Más nézetek szerint viszont fahídat sem emeltek Numa korában, az első Numának leányától származó unokája, Ancus Marcius uralkodása alatt épült.

A legmagasabb rangú főpapnak, a pontifex maximusnak tiszte a vallási kérdések magyarázata és a jóslás lett; felügyelete nemcsak a nyilvános szertartásokra, hanem a magánemberek áldozataira is kiterjedt. Meg kellett akadályoznia, hogy bárki megszegje vagy megmásítsa az ősrégi szokásokat, és ő adott felvilágosítást, hogyan kell imádni és kiengesztelni az isteneket. A pontifex maximus volt a Vesta-szüzek legfőbb felügyelője is, Numának tulajdonítják ugyanis az első Vesta-szüzek felszentelését és az örök tűz őrzésének megszervezését. Vagy

azért választott szüzeket az őrzésre, mert a tiszta és romolhatatlan tűz szolgálatát szüzi és szeplőtlen emberi lényekre akarta bízni, vagy mert a szüzességet hasonlónak tartotta a tűz meddő és pusztító természetéhez. Ahol Görögországban örök tüzet tartanak fenn, mint Delphoiban és Athénban, ott szülésre már képtelen, idős asszonyokra bízják a tűz gondozását. Ha pedig a tűz véletlenül kialszik - mint például Athénban, amikor kilobbant a szent mécse Arisztión zsarnoki uralma idején,³³ Delphoiban, amikor a médek felgyújtották a templomot, később a mithridatészi háborúban és a római polgárháború alatt, amikor lerombolták az oltárt, s a szent tűz megsemmisült -, nem szabad más tűzzel meggyújtani, hanem a nap sugarainak tiszta, fertőztelen tüzével kell újra lángra lobbantani. Erre a célra rendszerint olyan fémtükröt használnak, amelynek egy egyenlő szárú derékszögű háromszög határozza meg görbületét. A nap felé fordított tükör összegyűjti a gyújtópontban a ráeső sugarakat, a levegő erősen megritkul, s a visszaverődött sugarak lángra lobbantják az odatett könnyű és száraz anyagot. Némelyek állítása szerint a szűz papnőknek az az egyetlen kötelessége, hogy a szent tüzet őrizzék, de mások úgy tudják, hogy más és beavatatlan személyek által soha nem látható tárgyakra is vigyázniuk kell. A Camillusról írt életrajzban részletesen elmondtam, ami ezekről a dolgokról elmondható.

10. Első alkalommal Geganiát és Vereniát szentelte fel Vesta-szűznek, majd Canuleiát és Tarpeiát. Servius később hatra növelte számukat, s ez a szám mai napig is megmaradt. A király rendelete értelmében a papnőknek harminc éven át kell megőrizniök szüzességüket: az első tíz évben megtanulják a szertartásokat, a következő tíz évben szent tisztüket végzik, a harmadik évtizedben pedig másokat tanítanak meg rá. Harminc esztendő után, ha akarják, férjhez mehetnek, és felcserélhetik szent hivatásukat más életmóddal, de mint mondják, kevesen élnek ezzel a lehetőséggel. Akik mégis élnek vele, rendszerint szerencsétlenül járnak - életük hátralevő része örökös bánatban és szomorúságban telik el, s példájuk másokat is babonás félelemmel tölt el, úgyhogy inkább megőrzik szüzességüket öregkorukig és halálukig.

Numa a Vesta-szűzeknek nagy kiváltságokat biztosított, így például még apjuk életében végrendelkezhetnek, gyám nélkül intézhetik ügyeiket, akárcsak a háromgyermekes anyák. Bárhova mennek, lictorok járnak előttük; ha a vesztőhelyre kísért halálraítélttel találkoznak, a kivégzés elmarad, de meg kell esküdniök rá, hogy a találkozás véletlenül és nem szánt-szándékkal történt. Aki gyaloghintójuk elé lép, halálbüntetéssel lakol. A Vesta-szűzeket kisebb vétségekért megvesszőzik, néha maga a pontifex maximus hajtja végre a büntetést. A bűnöst mezítelenre vetkőztetik, a megvesszőzés függönnyel elsötétített helyen történik. Ha a papnő elveszíti szüzességét, a Porta Collina közelében élve eltemetik. Itt, még a városfalon belül, van egy latinul *agger*-nek nevezett halom, alatta pedig egy kisebb föld alatti helyiség, ahova létra vezet le. A helyiségbe vetett ágyat tesznek, mellette mécsest gyújtanak, s a legszükségesebb élelmiszerekből odakészítenek egy csöppnyit: kenyeret, cserépedényben vizet, tejet és olajat; így akarják elhárítani maguktól azt a vádat, hogy a legszentebb szolgálatokra felszentelt személyt éhhalállal ölik meg. A bűnöst keresztülviszik a forumon egy szíjakkal szorosan átkötött és sűrűn lefüggönyözött gyaloghintóban, hogy belülről egy hang ne hallassék ki. A gyaloghintót az emberek mélyen lesújtva kísérik útján, és mindenki kitér előle. Rómában nincs ennél félelmetesebb látvány, és nincs szomorúbb napja a város lakóinak. Amikor a gyaloghintó megérkezik a kijelölt helyre, a szolgák eloldják a szíjakat, a főpap a büntetés végrehajtása előtt titkos imát mond, kezét az égre emeli az istenekhez, majd a lefátyolozott vétkes papnőt ráállítja a létrára. Ezután ő maga és paptársai elfordítják arcukat, a papnő lemegy a föld alatti helyiségbe, a kívül maradottak felhúzzák a létrát, utána pedig sok földet hánynak a bejáratra, míg egyenlővé nem lesz a halom felszínével. Így büntetik meg azokat, akik megszegik szüzességi fogadalmukat.

11. Állítólag Numa építtette Vesta kör alakú templomát, ahol az örök tüzet őrzik. A templommal nem a föld alakját kívánta utánózni, hanem a világmindenségét, amelynek középpontjába a püthagoreusok a tüzet teszik; ezt hívják ők Vestának és a világ egységének. A földről azt tanítják, hogy nem mozdulatlan, és nincs a világ középpontjában, hanem a tűz körül kering, és nem a legbecsesebb és legelső része a világegyetemnek. Mint mondják, idős korában Platón is úgy vélekedett a földről, hogy csak másodsorban fontos, a középső és legfontosabb hely nála kiválóbb égitestnek jut.

12. A pontifexek adnak meg útbaigazítást az ősi temetkezési szertartások felől azoknak, akiknek szükségük van rá. Numa kioktatta az embereket, hogy ne irtózzanak az alvilági istenektől, hiszen a vallás előírja, hogy tisztelni kell őket mint lényünk legfontosabb részeinek birtokosait. Kiváltképp tisztelet illeti a Libitina néven ismert istennőt, aki a temetkezési szertartásokra és az áldozatokra ügyel (akár Proserpinával azonosítjuk őt, akár Venusszal); így tartják legalábbis a legtudósabb rómaiak, akik - igen helyesen - úgy gondolják, hogy az ember születése és halála ugyanazon istenség hatalma alá tartozik. A gyász időtartamát Numa is a leélt évek száma szerint szabta meg. Háromévesnél fiatalabb gyermek halálát nem kellett meggyászolni; ha a gyermek ennél idősebb korban halt meg, a gyász minden év után egy hónappal növekedett, de csak a tizedik évéig. Tíz év után a gyász időtartama függetlenné vált az évek számától, és tíz hónapban állandósult. Ugyanennyi ideig tekintették özvegynek az elhunyt férj feleségét is; ha valaki tíz hónapnál rövidebb időn belül újra férjhez ment, Numa törvényei értelmében vemhes tehenet kellett áldoznia.

Bár Numa több más papi testületet is felállított, közülük csak kettőről, a Salus-papokról és a Fetialis³⁴ néven ismert papokról emlékezem meg, mert leginkább ezek mutatják, hogy milyen kegyes és istenfélő férfiú volt. A Fetialisok, hogy úgy mondjam, a béke őrei voltak, amint ez a nevükből is kitűnik; szerintem ugyanis az volt a tisztük és feladatuk, hogy a viszályokat a szó erejével szüntessék meg, és amíg a békés megegyezés reménye lehetetlenné nem vált, ne engedjenek fegyverekhez nyúlni. A görögök ugyanis azt tartják békének, amikor a szemben álló felek között nem erőszakkal, hanem a szó erejével intézik el az ellentéteket. A római Fetialisok gyakran maguk keresték fel azokat, akik a sértést elkövették, és rábeszéltek őket, hogy tanúsítsanak méltányos magatartást. Ha azonban megtagadták tőlük a kérés teljesítését, és jogtalan követelésekkel álltak elő, tanúul hívták az isteneket, sok és nehéz átokkal sújtották az ellenszegülőket és hazájukat, s csak akkor üzenték meg a háborút. A király, ha a Fetialisok ellenzése és tiltakozása ellenére háborút indított, a katona, ha fegyvert fogott, megszegte a törvényt. A Fetialisoknak kellett eldönteniük, igazságos-e a háború, és az uralkodó csak azután tette meg a szükséges intézkedéseket. Mint mondják, a gall veszedelem is azért szakadt a városra, mert megsértették a papoktól elrendelt szertartásokat.

Történt ugyanis, hogy a barbár hadak Clusium városát ostromolták; Rómából Fabius Ambustust küldték követségbe az ellenséges táborba, hogy kérjen fegyverszünetet az ostromlottaknak. Midőn nem kapott kielégítő választ, úgy gondolta, követi megbízatása véget ért. Eléggé meggondolatlanul fegyvert ragadott a clusiumiak mellett, és párviadalra hívta ki a legkiválóbb barbár harcost. Szerencséje volt, legyőzte ellenfelét, és fegyvereit zsákmányul ejtette. De a gallok felismerték, hírnököt küldtek Rómába, és bevádolták, hogy a fegyverszüneti szerződést megszegve, hadüzenet nélkül bocsátkozott harcba velük. Rómában a Fetialisok felszólították a senatust, hogy szolgáltatssa ki Fabiust a galloknak, Fabius azonban a tömegeknél keresett menedéket, és a nép közbenjárására felmentették a vád alól. Kevéssel ezután a gallok Rómára támadtak, s a Capitolium kivételével az egész várost feldúlták. Mindezt részletesebben előadom a Camillusról írt könyvben.

13. A Saliusok papi testületét Numa a következő alkalomból alapította: uralkodása nyolcadik esztendejében járványos betegség pusztított egész Itáliában és Rómában is. Mint mondják, az egész nép kétségbe esett, és ekkor hirtelen egy bronzpajzs esett az égből Numa kezébe. A király csodás történetet beszélt erről a pajzsról: Egeriától és a Múzsáktól hallotta. A történet szerint a pajzs a város megmentésére hullt alá az égből, meg kell tehát őrizni, és alakra és nagyságra egészen hasonló tizenegy másik pajzsot kell készíttetni, hogy még egy tolvaj se tudja megkülönböztetni az égből hullt pajzsot a többitől. Azt is mondta, hogy a helyet, ahol a pajzs a földre hullt, és a körülötte levő ligeteket, ahol gyakran találkozott a Múzsákkal, szentté kell nyilvánítani, azt a forrást pedig, amely itt fakadt, a Vesta-szüzeknek kell felajánlani, hogy szentelt vizével hintsék be és tisztítsák meg templomukat. Mondják, hogy a járvány azonnali megszűnése is bizonyosságul szolgált. Numa megmutatta a pajzsot a pajzskészítőknek, és felszólította őket, készítsenek hozzá teljesen hasonlókat, de erre az egyetlen Veturius Mamurius kivételével senki sem vállalkozott. Ő szívesen vállalta a pajzs lemásolását, s olyan tökéletes hasonlatossággal készítette el az égből hullt pajzs valamennyi mását, hogy még Numa sem tudta megkülönböztetni a valódit a másolatoktól. Ezeknek a pajzsoknak az őrzésére és gondozására alapította a király a Salius-papok testületét. A Saliusok nem egy Salius nevű szamothrakéi vagy mantineiai férfiról, a fegyvertánc feltalálójáról kapták nevüket, amint némelyek állítják, hanem valószínűleg a latin *salire*, vagyis „ugrani” szótól; a Saliusok ugyanis ugráló táncot jártak Róma utcáin március havában. A tánchoz bíborköntöst öltöttek, derekukra széles ércövet kötöttek, fejükre ércsisakot tettek, és pajzsukat rövid karddal verdesték. Táncukban a legfontosabb szerep a láb mozdulatainak jutott, könnyedén mozogtak, ütemesen hajladoztak, s tánc közben egész lényük csupa erőt, de egyben könnyedséget áruolt el.

A pajzsok neve *ancilia*,³⁵ alakjuk miatt, ugyanis nem kör alakúak, nem is oválisak, mint a közönséges pajzsok, hanem oldalaik befelé ívelnek s szarvszerű görbületekben találkoznak. De az is lehet, hogy a szó eredetileg összefügg a görög *ankón*, vagyis „könyök” szóval, mert a pajzsot könyökükön hordják a papok. Ezt állítja Iuba is, aki a szót mindenképpen görög eredetűnek szeretné feltüntetni. Származhatik az elnevezés a görög *anakathen* szóból is, mert az eredeti pajzs az égből „hullt alá”; vagy az *akeszisz*-ből - tehát „gyógyítás”-ból -, mert a pajzs meggyógyította a járványos betegségeket. Ugyanígy gondolhatna valaki az *aukhmosz*, tehát „szomjas” szóra, vagyis a szárazság megszüntetésére, végül az *anaszkheszisz*-re is, amely pedig a csapások megszűnését jelenti; az athéniaiak tudvalevően a Dioszkuroszokat *Anakesz*-nek nevezik - ha már mindenáron görögből akarjuk származtatni a szót.

Mint mondják, a Salius-papok Mamuriust, hogy megjutalmazza nagy kezűgyességéért, harci dalukban nevének említésével tisztelik meg. Mások szerint azonban nem Veturius Mamuriust éneklük meg, hanem a *veterem memoriam* szavakat mormolják a dalban, tehát a „régie emléket” idézik.

14. Numa, miután megszervezte a papi testületeket, a Vesta-templom közelében felépíttette a Regiát, a királyi palotát. Ideje legnagyobb részét itt töltötte szent cselekményekkel, a papok tanításával vagy a vallás szent dolgairól elmélkedve. Volt egy másik palotája is a Quirinalisdombon; ennek helyét mai napig is mutogatják. Körmenetek, de különösen papok felvonulása idején hírnökök jártak be a várost, s felszólították a lakosságot, hogy tartson ünnepélyes csendet, és szüntessen be minden munkát. Mint mondják, a püthagoreusok hasonlóképpen megtiltották, hogy az emberek csak úgy mellékesen imádják és tiszteljék az isteneket - megkívánták tőlük, hogy készüljenek fel elméjükben a szent cselekmények végzésére, és úgy induljanak el hazulról. Numa is azt gondolta, hogy a polgároknak nem szabad csak úgy mellékesen és nemtörődöm módra meghallgatni vagy végignézni az istenek szertartásait, hanem hagyják abba minden munkájukat, és kizárólag az istentiszteletre fordítsák elméjüket.

Az utcákon ilyenkor meg kellett szűnnie a lármának, a kiabálásnak, a mesterségekkel járó zajoknak. Ennek a szokásnak némi nyoma mindmáig fennmaradt, mert amikor a consul madárjóslatot kér vagy áldozatot mutat be, többen ezt kiáltják oda neki: *Hoc age!* - ami azt jelenti: „Ezt tedd!” Ezekkel a szavakkal intik rendre a jelenlevő sokaságot.

Numa sok más rendelkezése is hasonlított a püthagoreusokéihoz, akiknek többek között ilyen tanácsaik ismeretesei: „Ne ülj a koinixra!” „Ne piszkáld karddal a tüzet!”, „Ha egyszer útra keltél, vissza ne fordulj!”, „Az égi isteneknek páratlan, az alvilágiaknak páros számot áldozz!” Szavaik igazi értelmét azonban eltitkolták a beavatatlan tömeg előtt. Numa némely szabályának értelme is titkos volt. Így például: „Nem szabad az isteneknek italáldozatot bemutatni meg nem metszett szőlőtörő!”, „Áldozatot ne mutass be liszt nélkül”, „Fordulj meg, mielőtt térdre borulsz és imádkozol!”, „Imádkozás után ülj le!” Ezek közül az első két szabály - úgy látszik - a föld megművelését az emberek vallásos kötelességévé teszi, az imádkozás közben való megfordulás pedig talán a világmindenség forgását jelképezi. Valószínűbbnek látszik, hogy aki az istenekhez imádkozik, a templomba léptekor háttal áll a napnak - mivel a templomok mind napkeletre néznek -, ezért előbb megfordul a nap irányába, és csak azután vissza az isten szobrához, imája ezzel a körfordulattal mindkettőhöz szól, az istenhez is és a naphoz is. De lehetséges, hogy a megfordulás a rejtélyes egyiptomi kerékre utal, s azt jelzi, hogy semmi sem állandó az emberi dolgokban, és hogy az istenség bármiként fordítsa is életünket, döntését szelíd megadással kell fogadnunk. Az imádkozás után való leülés, amint mondják, jó előjel arra, hogy az imában előterjesztett kérés sikerrel jár, s az isten áldása fogja kísérni a könyörgőt. Más vélemény szerint a közbeeső szünet elválasztja egymástól a szent cselekményeket, vagyis az istenhez imádkozó személy, elvégezvén az első szertartási cselekményt, az isten jelenlétében leül, majd segedelmével új szent cselekményhez fog. De talán mindez azzal van összefüggésben, amit fentebb mondtunk, és a törvényhozó ahhoz akar bennünket hozzászoktatni, hogy ne sietve és mellékesen imádkozzunk az istenséghez, hanem csak olyankor, amikor bőségesen van rá szabad időnk.

15. A vallásos nevelés eredményeként a város polgárai olyan engedelmesen és ellentmondás nélkül ismerték el Numa hatalmát, hogy még a legképtelenebb és leghihetlenebb történeteket is valónak fogadták el, és elhitték, ha királyuk így kívánta tőlük. Mint mondják, egy alkalommal több polgárt meghívott asztalához, s értéktelen edényekben igen egyszerű és közönséges ételekkel vendégelte meg őket. Alig kezdődött el azonban a vendégség, azt a meglepő hírt közölte, hogy jön az istennő, akivel találkozni szokott, és a vendégek szeme láttára egyszeriben megtelt háza drága mívű serlegekkel, ízletes ételektől roskadozó, csodásan felterített asztalokkal. Egy még meglepőbb történet arról szól, hogyan találkozott Iuppiterrel. Eszerint két istenség, Picus és Faunus élt az Aventinuson, amikor az még lakatlan domb volt, kívül esett a város határán, és forrásokban bővelkedő, árnyas erdő borította. Picust és Faunust leginkább a görögök szatíriaihoz és Panjaihoz lehet hasonlítani. Ezek a latin istenségek bejárták Itáliát, és hathatós gyógyszereikkel, bűvészkedéseikkel olyanféle csodákat műveltek, mint a görögöknél az Ida hegyén lakó Daktüloszok. A két istent Numa úgy ejtette foglyul, hogy bort és mézet kevert a forrás vizébe, amelyből inni szoktak. Amikor aztán rabságba estek, elváltottatták igazi természetüket, s mindenféle rút, félelmetes alakot öltöttek magukra. Midőn azonban belátták, hogy Numa erős fogságából nem tudnak szabadulni, sok mindent megjósoltak neki, és többek közt megtanították a villámcsapások ellen védekező engesztelő áldozatra, amelyet a mai napig is hagymával, hajjal és apró tengeri halakkal végeznek. Varázsserejükkel magát Iuppitert idézték meg, aki haragosan ráfordult Numára, és azt mondta neki, hogy az áldozatot fejekkel kell bemutatni. Midőn Numa megkérdezte: „Hagymafejekkel?”, Iuppiter így felelt: „Nem, emberekével.” Hogy elhárítsa magától ezt a szörnyűséget, Numa ismét megkérdezte: „Hajjal?” Erre Iuppiter így felelt: „Élővel.” „Élő tengeri hallal?” -

toldotta meg Numa a kérdést úgy, ahogyan erre Egeria tanította. Iuppiter ekkor megengesztelődve - *hileősz*, ahogyan görögül mondják - távozott; ezért nevezik ezt a helyet Iliciumnak, s ezért végzik így az engesztelő áldozatot. Ez a mesészerű és nevetséges történet is jól mutatja az akkori emberek gondolkodásmódját, amelyet a szokások fejlesztettek ki bennük. Numa állítólag annyira bízott az istenekben, hogy egy alkalommal, amikor ellenséges sereg közeledését jelentették neki, mosolygott, és csak ennyit mondott: „Én pedig áldozom.”

16. Azt mondják, Fidesnek és Terminusnak első ízben Numa emelt templomot, és ő tanította meg a rómaiakat arra, hogy Fides - tehát a Hűség istennője - nevére tegyék le a legünnepélyesebb esküt, ugyanúgy, ahogy ezt az esküformát a mai napig használják. Terminus a határok őre. Neki ott mutatnak be köz- és magánáldozatokat, ahol határmezsgyéek választják el egymástól a szomszédos földeket. Terminusnak most élő állatot szokás áldozni, régen azonban vértelen áldozatot mutattak be neki. Numa úgy vélekedett, hogy a határ istene szükségszerűleg a béke őre és az igazság tanúja, ezért minden vérontástól tisztának kell maradnia. Valószínű, hogy Numa király állapította meg először a város határait. Romulus még nem akarta felmérni saját területének pontos elhatárolásával, hogy mit hódított el másoktól; úgy vélekedett, hogy a határ a hatalom béklyója, ha tiszteletben tartják, de a jogtalanság bizonyítéka, ha nem tartják tiszteletben. Róma földje kezdetben igen kicsiny volt, de Romulus később annál több területet szerzett hozzá fegyveres erővel. Numa az így szerzett földet mind szétosztotta a szegények és földtelenek között, hogy megszüntesse a szegénységet és a nélkülözést, minden jogtalanság fő okozóját. Az embereket rászoktatta a földművelésre, hogy a földdel együtt ők maguk is megszelídüljenek. Mert semmi más foglalkozásból nem származik olyan átható és tartós békeszeretet, mint a földművelésből; a földművesben az ember harcos természetéből csak az a kitartó készség marad meg, hogy földjét harc árán is kész megvédeni, de eltűnik belőle a kapzsiságra és jogtalanságra való hajlam. Éppen ezért Numa a béke csodaszerekeként nyújtotta a polgároknak a földművelést, ezt a sokkal inkább erkölcsnemesítő, mint gazdagságszerző foglalkozást. A város földjét pagusoknak, vagyis falvaknak nevezett részekre osztotta fel, s mindegyik élére felügyelőket és felvigyázókat rendelt. A pagusokat időnként személyesen is meglátogatta, és a polgárok jellemét elvégzett munkájukból ítélte meg; némelyeknek kitüntető tisztségeket adott, a resteket és a rossz munkásokat viszont feddéssel és korholással próbálta megjavítani.

17. A legtöbb csodálatot azzal az intézkedésével érdemelte ki, hogy a népet foglalkozási ágak szerint osztotta fel. Mint már mondtuk is, a város lakossága két népből keletkezett. Ezek nem tudtak igazán összeolvadni. Később sem tűntek el a nézeteltérések; napirenden voltak a súrlódások és viszályok. Numa tehát, minthogy tudatában volt, hogy ha a nehezen vegyülő és kemény anyagokat valaki összezúzza és szétporlasztja, a kisebb részek már sokkal könnyebben összekeverednek, elhatározta, hogy az ország egész lakosságát részekre osztja. Ily módon akart új különbségeket teremteni köztük, hogy az eredeti és nagy ellentétet kisebbekkel tüntesse el. A népet mesterségek szerint osztotta fel fuvalásokra, aranyművesekre, ácsokra, ruhafestőkre, cserzővargákra, nyeregkészítőkre, rézművesekre és fazekasokra, a többi mesterséget pedig egy közös csoportba egyesítette. Minden egyes csoport részére megfelelő társas összejöveteleket, gyűléseket és istentiszteleti cselekményeket rendelt el. Így aztán véget vetett annak, hogy a város lakói közül egyesek sabinoknak, mások rómaiaknak, egyesek Tatius, mások Romulus alattvalóinak nevezzék és gondolják magukat; az új felosztás az egész lakosság harmonikus egybeolvadását eredményezte.

Numa dicséretre méltó módon megváltoztatta azt a törvényt is, amely feljogosította az apákat, hogy gyermekeiket eladhassák rabszolgának, és elrendelte, hogy kivételt kell tenni az olyan gyermekkel, aki atyja beleegyezésével kötött házasságot. Igazságtalannak tartotta ugyanis,

hogy egy asszonynak, aki tudomása szerint szabad férfiúhoz ment feleségül, végül rabszolgával kelljen együtt élnie.

18. Numa csillagászáttal is foglalkozott, nem alaposan ugyan, de nem is minden hozzáértés nélkül. Romulus uralkodása idején ésszerűtlenül és minden rendszer nélkül állapították meg a hónapok időtartamát. Egyes hónapokban húsz, másokban viszont harmincöt, sőt annál is több nap volt. Sejtelmük sem volt a nap és a hold pályája közötti különbségről, csak arra ügyeltek, hogy minden évben háromszázhatvan nap legyen. Numa kiszámította, hogy a holdév háromszázötvennégy és a napév háromszázhatvanöt napja közt tizenegy napnyi különbség áll fenn. Ennek a tizenegy napnak a kétszereséből, vagyis huszonkét napból minden második év február hónapja után beiktatott egy szökőhónapot, amelyet a rómaiak mercedinusnak neveznek. Az év tartamának szabálytalansága, amelyet Numa ilyenképpen némileg orvosolt, később további javításra szorult.

Megváltoztatta a hónapok sorrendjét is. A március, amely addig első volt, a harmadik helyre került. Január lett az első hónap, amely Romulus idejében a tizenegyedik volt. Így lett az egykori tizenkettedik és utolsó hónap, a február, mint most is, a második. Sokan azt állítják, hogy ezt a két hónapot - a januárt és a februárt - Numa csatolta az esztendőhöz, amely addig csak tíz hónapból állt, aminthogy némely barbár népnél csak háromból, a görögök közül az arkadiaiaknál négyből, az akarnánoknál pedig hatból. Mint mondják, az egyiptomiaknál régebben csak egy, majd később négy hónapból állt az év. Ezért történhetett meg, hogy bár a legfiatalabb eredetű földön laknak, ők látszanak a legősibbnek - egyszerűen azért, mert családjaikban elképesztően nagy az évek száma, ugyanis valójában a hónapokat veszik évekké.

19. Hogy az esztendő eleinte tíz hónapból állt a rómaiaknál, és nem tizenkettőből, az utolsó hónap neve bizonyítja, amelyet mind a mai napig tizediknek³⁶ hívnak. Hogy március volt az első, az a hónapok sorrendjéből is kiténik. Az attól számított ötödik hónapot ugyanis quintilisnek, a hatodikat pedig sextilisnek hívták, és így sorban végig a többi. Ezért aztán amikor a január és február sorrendben március elé került, az előbb említett quintilist továbbra is ötödiknek nevezték, noha szám szerint a hetedik lett. Egyébként érthető, hogy Romulus a Marsnak szentelt márciust tette meg az év első hónapjának, a másodikat pedig áprilisnak nevezte el Aphroditéről, akinek ebben a hónapban mutatnak be áldozatot. A hónap első napján mirtuszkoszorús fejfelül fürdenek az asszonyok. Mások állítása szerint az április a kemény hangzású *p* betűvel nem eredhet Aphrodité nevéből, hanem a tavasz eljövetelét jelzi, azét a hónapét, amely a szabad természetben *kinyitja* a virágok bimbóit és feltárja a fák rügyeit, ahogyan ezt a latin *aperire* jelzi. A következő hónapot májusnak nevezik Maiáról, Mercurius anyjáról, június pedig Iunóról kapta nevét. Mások úgy tudják, hogy ez a két hónap az életkorokról vette nevét, május a *maiores*-nek nevezett idősekről és június a *iuniores*-nek nevezett fiatalokról. A többi hónap a sorrendje után kapta nevét, a hatodik: sextilis, és így tovább, szeptember, október, november és december. Később a quintilist Caesarról, Pompeius legyőzőjéről júliusnak nevezték el, sextilist pedig a második Caesarról augusztusnak. A sor szerint következő hónapokat Domitianus rövid időre saját családi nevével nevezte el Germanicusnak és Domitianusnak, de amikor meggyilkolták, mindkét hónap visszakapta korábbi nevét. Csak a két utolsó hónap, november és december őrizte meg nevét mindvégig változatlanul.

A Numától az évhez hozzáadott vagy más helyre tett hónapok közül február a megtisztulás ideje volt, legalábbis a név jelentése erre mutat; ekkor végzik a halotti áldozatokat, és tartják a Lupercaliát, amely elsősorban tisztulási ünnep. Az esztendő első hónapját Ianusról nevezik januárnak. Azt hiszem, Numa azért tette át az elsőről a harmadik helyre a márciust, amely Marstól kapta nevét, mert az államvezetés művészetét többre becsülte, mint a hadművészetet.

Az ősrégi időkben Ianus, aki némelyek szerint félisten, mások szerint király volt, mint a polgáriassult közösségi élet híve és barátja megszelídítette az emberek vadállati életmódját. Ezért ábrázolják kettős arccal, jelezve, hogy a régi körülmények helyébe újakat teremtett az emberek számára.

20. Ianusnak kétajtajú temploma van Rómában, ezeket az ajtókat a háború kapujának nevezik, mert háborúban nyitva állnak, de mindig be vannak zárva béke idején. A béke azonban ritka dolog volt Rómában, mert a birodalom nagy kiterjedése miatt valahol mindig folyt háború a környező barbár népek ellen. A templomot csak Caesar Augustus idején zárták be, midőn legyőzte Antoniust, korábban pedig - rövid időre - Marcus Atilius és Titus Manlius consulsága idején,³⁷ de hamarosan újra háború tört ki, s a templom ajtaját kinyitották.

Numa uralkodása idején azonban egyetlen napon sem látták nyitva a kaput, s negyvenhárom éven át állandóan zárva maradt, annyira teljes és általános volt a béke. A király igazságszeretete és békés lelkülete nemcsak Róma népét szelídítette meg és vonta ígézetébe, hanem a környező városokat is. Mintha valami egészséges levegő áramlott volna feléjük Rómából, s ez hasonló változást idézett elő náluk is. Mindnyájukat eltöltötte a rend és a béke utáni vágyakozás, arra vágytak, hogy földjüket műveljék, gyermekeiket zavartalanul neveljék, és tiszteljék az isteneket. Egymást követték ünnepségek és lakomák; az emberek nem félték egymástól, és vidáman töltötték együtt idejüket. Ez a nyugalom azután el is terjedt egész Itáliában, mintha Numa bölcsessége lett volna minden jószág és igazság forrása. Az akkor élt emberek boldog életének valósága mögött még a költők túlzásai is elmaradnak: „A pajzsok vasveretű fogantyúit hamuszín pókháló fonja be.” Vagy: „Rozsda emészti a lándzsa hegyét s a kétélű kardot, nem hallszik kürt harsány szava már, s pilláidról a mézédés álmod nem orozza el semmi sem.”³⁸ A történelem nem tud sem háborúról, sem lázadásról, sem politikai fordulatról, amíg Numa volt a király. Sőt mi több, személye iránt senki nem érzett sem gyűlöletet, sem irigységet, összeesküvést nem szöttek ellene, és trónjára nem áhítozott senki sem. Istenfélelme (mert az istenek különös gondot viseltek rá), tiszteletre méltó erényei, vagy az istenek ajándékaként kapott jó szerencséje (amely uralkodása idején minden gonoszságtól romlatlanul és tisztán megőrizte az életét) nyilvánvaló bizonyítékká tették annak a merész kijelentésnek, amelyet Platón sok évvel később tett az állam kormányzásáról, hogy az emberek bajai csak akkor szűnnének meg, és nehézségeik akkor múlnának el, ha az istenek különös kegyelméből egy személyben egyesülne a filozófus bölcsessége és a király hatalma, s így az erény győzedelmeskedne a gonoszság felett. Mert valóban boldog a bölcs, de boldogok azok is, akik hallják a bölcs szájából az igazságokat. A néppel szemben aligha van szükség kényszerre vagy fenyegetésre, ha az emberek uralkodójuk világos és tündöklő példamutatásában az erény megtestesülését látják. Ilyenkor önként követik a józanságot, s királyukkal együtt barátságban és egyetértésben élnek, feddhetetlenül és boldogan. Minden kormányzat legszebb célja az ilyen élet, s a királyi tiszt betöltésére az a férfi a legméltóbb, aki képes alattvalóiba ilyen gondolkodásmódot beléoltani. Numa ezt, úgy látszik, mindenki másnál inkább megértette.

21. A történetírók nem értenek egyet Numa gyermekeit és házasságait illetően. Egyesek szerint egyedül Tatiával lépett házasságra, és csak egyetlen leánya volt, Pompilia. Más források négy fiát is említik: Pompont, Pinust, Calpust és Mamercust, akik mindnyájan nagy tiszteletben álló családok alapítói voltak. Pompontól származtak ugyanis a Pomponiusok, Pinustól a Pinariusok, Calpustól a Calpurniusok és Mamercustól a Mamerciusok; éppen ezért mindnyájan használták a *Rex*, vagyis „Király” melléknevet. A történetírók harmadik csoportja az előbbi történészeket azzal vádolja, hogy csak az illető nemzetségeknek akartak kedveskedni, midőn hamis családfákat koholtak, hogy igazolják Numától való származásukat. Szerintük Pompilia anyja nem Tatia volt, hanem Lucretia, akit Numa már uralkodása idején vett feleségül. Abban azonban mindnyájan egyetértenek, hogy Pompilia Marciushoz ment fele-

ségül, annak a Marciusnak a fiához, aki Numát rábeszélte a királyság elfogadására, majd vele együtt Rómába költözött, és kitüntetésképpen szenatori rangot kapott. Ez az idősebb Marcius Numa halála után Hostiliusszal együtt pályázott a királyi méltóságra, és amikor alulmaradt a küzdelemben, éhen vesztette önmagát. A fiatalabb Marcius, Pompilia férje, Rómában maradt; az ő fiuk volt az az Ancus Marcius, aki Tullus Hostiliust követte a trónon. A későbbi király ötéves gyermek volt, amikor nagyatyja, Numa meghalt, aki különben nem gyors vagy hirtelen halállal fejezte be életét; az aggkor és a hosszan tartó betegség végzett vele, amint azt Piso megírta róla. Halála nem sokkal nyolcvanadik évének betöltése után következett be.

22. Életét temetése is irigylésre méltóvá tette. A temetési szertartáson részt vettek a szövetséges és baráti népek küldöttei, s áldozati ajándékokat és koszorúkat hoztak magukkal; felravalozott holttestét senatorok vitték, a gyász kíséretet az istenek papjai alkották, mögöttük haladt az egész nép, az asszonyok és a gyermekek is. A gyászmenet tagjai nem úgy viselkedtek, mintha késő öreg korában meghalt király temetési szertartásán vettek volna részt, hanem mintha élete virágjában meghalt legkedvesebb rokonukat temetnék hangos sírás és zokogás közepette. Numa holttestét, mint mondják, tilalmának engedelmeskedve nem hamvasztották el, hanem két kőkoporsót készítettek, és a Ianiculus-domb tövében temették el őket; az egyikbe holttestét tették, a másikba pedig azokat a szent könyveket, amelyeket saját kezűleg foglalt írásba, mint a görög törvényhozók törvénytábláikat. Mivel a papokat úgyis megtanította mindarra, amit ezek a könyvek tartalmaztak, és elméjükbe gondosan bevészte a szövegeket, ezért rendelkezett úgy, hogy a könyveket holttestével együtt eltemessék. Meggyőződése volt ugyanis, hogy nem tenné jól, ha holt betűkre bízna a bennük levő szent titkokat. Mint mondják, a püthagoreusok is ezen megfontolás alapján nem foglalják írásba tanításukat, hanem buzgó oktatással vésik arra méltó tanítványaik emlékezetébe. Állítólag egy alkalommal, amikor geometriai méréseikre vonatkozó homályos és titkos eljárásukat valamely méltatlan személlyel közölték, az istenség azzal fenyegette meg őket, hogy törvényellenes és kegyeletsértő tettüket súlyos és általános szerencsétlenséggel torolja meg. Ezért méltán megbocsáthatunk azoknak, akik kapcsolatot igyekeznek találni Püthagorasz és Numa között, hiszen sok köztük a hasonlóság.

A Valerius Antias köréhez tartozók azt állítják, hogy a koporsóba tizenkét vallásos tartalmú és tizenkét, görög nyelven írt bölcséleti tárgyú könyvet tettek be. Körülbelül négyszáz évvel később, Publius Cornelius és Marcus Baebius consulsága idején³⁹ egy nagy esőzés elmosta a sírt, és az ár a két koporsót magával ragadta. A koporsók fedele leesett; mindenki láthatta, hogy az egyik teljesen üres, a holttest nyomtalanul eltűnt belőle, de a másikban megtalálták a könyveket. Mint mondják, Petilius, az akkori praetor, elolvasta a könyveket, majd a senatusba vitte őket, és kijelentette, hogy véleménye szerint helytelen és kegyeletsértő eljárás volna, ha tartalmukat közzétennék. Így aztán a könyveket a Comitiumra vitték és elégették.

Valóban elmondhatjuk, hogy az igazságos és derék férfiak hírneve haláluk után csak növekszik, mert az irigység nem sok idővel éli túl őket, sőt nemegyszer már haláluk előtt is elenyészik. Numa hírnevét azonban az utána következő királyok sorsa még fénylőbbé teszi. Őt utódja közül az utolsó elvesztette trónját és száműzetésben halt meg, de a többi négy sem fejezte be életét természetes halállal, hármat közülük összeesküvők gyilkoltak meg. Közvetlen utódja, Tullus Hostilius kinevette és megvetette Numa legkiválóbb érdemeit, főként jámborságát és istenfélését, mondván, hogy ezek asszonyi elpuhultságra és tétlenségre vezetnek, s ezért elhatározta, hogy ismét harcra szoktatja a város polgárait. Ostoba döllye azonban nem sokáig tartott, mert egy súlyos és homályos betegség teljesen megváltoztatta gondolkodásmódját, babonaságra adta fejét, ami azonban egészen más volt, mint Numa istenfélő kegyessége. Mint mondják, a nép körében is elterjesztette a babonákat. Végül villámcsapás okozta halálát.

LÜKURGOSZ ÉS NUMA ÖSSZEHAISONLÍTÁSA

1. Most, hogy Numa és Lükurgosz élete történetét elbeszéltük, és mindkettőt megismertük, ha nehéz is a feladat, nem szabad visszariadnunk a kettőjük közötti különbségek egybevetésétől. Közös tulajdonságuk volt bölcsességük, istenfélelmük, rátermettségük népük kormányzására és nevelésére, s hogy törvényeiket mindketten isteni forrásból származtatták. De vannak olyan jó tulajdonságaik is, amelyek külön-külön jellemzőek mindkettőjükre. Először is Numának felajánlották és így kapta, Lükurgosz pedig visszautasította a királyi méltóságot. Az előbbi úgy nyerte el, hogy senkitől nem kérte, az utóbbi pedig, bár a birtokában volt, visszaadta. Az egyiket, magánember létére, idegenek hívták meg a trónra, a másik lemondott a királyságról és magánemberként kívánt élni. Szép dolog igazságossággal királyságot szerezni, de nem kevésbé szép az igazságosságot többre becsülni a királyságnál. Az erény tette olyan híressé az egyiket, hogy méltónak tartották a királyságra, s ugyancsak az erény tette a másikat olyan nagygyá, hogy a királyságot megvetette.

A második különbség, hogy amiként a zenészek hangolják lantjukat, Lükurgosz is felajzotta Spártának fényűzéstől elernyed, Numa viszont meglazította Róma túlfeszített húrjait. Kettőjük közül Lükurgosznak mégis sokkal nehezebb feladatot kellett elvégeznie, mert nem arra bírta rá a polgárokat, hogy vessék le mellvértjüket és adják ki kezükből kardjukat, hanem hogy vessék le az aranyat és az ezüstöt, s dobják ki házukból a drága kereveteket és asztalokat; nem arra vette rá őket, hogy hagyják abba a hadviselést, s helyette lakomákat és áldozati ünnepeket rendezzenek, hanem hogy a dőzsölés és mulatozás helyett harci gyakorlatokat tartsanak, és edzzék testüket a küzdőtereken. Így aztán az egyik minden célját jóakarattal rábeszéléssel és polgártársai előtti tekintélyével érte el, a másik viszont kénytelen volt testi épségét is kockáztatni, s célját még így is alig tudta elérni.

Numa nyájas és emberszerető Múzsája békére és igazságosságra szoktatta, s megszelídítette az erőszakos és harcias polgárokat. Igaz, hogy a helótákkal való kegyetlen és jogtalan bánásmódot Lükurgosznak kell tulajdonítanunk, Numáról viszont elmondhatjuk, hogy még görögbebb módra járt el, amikor született rabszolgákkal is megízleltette a szabadság méltóságát, mert ő hozta szokásba, hogy a Saturnaliák ünnepén a rabszolgák közös asztalnál üljenek uraikkal. Numa ősi intézkedése szerint tehát évről évre élvezhették munkájuk gyümölcsét azok, akik segítettek a termelésében. Egyesek a saturnusi kor maradványát látják ebben a szokásban, akkor ugyanis még nem volt sem úr, sem szolga, testvérként és egyenjogúságban élt a földön mindenki.

2. Általában mindketten arra törekedtek, hogy mértékletességre és józanságra neveljék népüket, bár az egyik a bátorság, a másik pedig az igazságosság erényét szerette jobban, de az is lehet, hogy a két nép különböző természete és szokásai egymástól eltérő intézkedéseket tettek szükségessé. Numa nem gyávaságból szüntette meg a háborút, hanem mert az igazságtalanságok elkövetését kívánta megelőzni. Igaz, Lükurgosz sem azért tette harciasná a spártaiakat, hogy igazságtalanságokat kövessenek el, hanem hogy mások ne bánhassanak velük jogtalanul. Így aztán, hogy véget vessenek a túlkapásoknak, és kijavítsák a hibákat, kénytelenek voltak nagy változtatásokat végrehajtani a polgárok életében. Ami pedig a polgárság felosztását és elkülönítését illeti, Numa alkotmánya teljes mértékben megfelelt a néptömegek érdekeinek, mert az aranyművesekből, fuvolásokból, sarukészítőkből vegyes és sokszínű közösséget alkotott. Ezzel szemben Lükurgosz alkotmánya szigorú és arisztokratikus volt. A közönséges mesterségek űzését a rabszolgákra és bevándorolt idegenekre korlátozta, a

polgároknak pedig csak a pajzzsal és a dárdával volt szabad törődniök, egyetlen mesterségük a hadviselés volt, és mindnyájan Arészt szolgálták; semmi máshoz nem értettek, semmi másra nem volt gondjuk, csak feljebbvalóiknak engedelmeskedtek, s csak az volt a fontos, hogy az ellenséget legyőzzék. Szabad embereknek tilos volt üzleti tevékenységet folytatniuk, hogy teljesen és minden tekintetben szabadok legyenek; az üzleti élet intézése a rabszolgák és a helóták dolga volt, éppen úgy, mint az ételek elkészítése és felszolgálása is. Numa nem tett ilyen megkülönböztetéseket, s bár véget vetett a háborús zsákmányolásnak, nem tiltott el semmi vagyonszerző foglalkozást, és nem szabott határt az ebből származó egyenlőtlenségnek sem, sőt hagyta, hogy a gazdagság korlátlanul növekedjék, s a városba özönlő és ott felgyülemelő szegénységgel semmit nem törődött. Persze mindjárt a kezdet kezdetén kellett volna szembeszállnia a kapzsisággal, amint ezt Lükurgosz tette, amikor még nem volt számottevő az aránytalanság, s a vagyon megoszlásában még nem mutatkoztak nagyobb egyenlőtlenségek; ekkor még elejét lehetett volna venni az egyenlőtlenségből származó bajoknak, amelyek később olyan súlyossá váltak, s igen sok és igen nagy szerencsétlenség származott belőlük. Ami a föld felosztását illeti, úgy gondolom, Lükurgoszt nem érheti vád, hogy megtette, sem pedig Numát, hogy nem gondolt rá. Lükurgosz az egyenlőséget tette alkotmánya alappillérvé, Rómában viszont a föld felosztása valamivel korábban már megtörtént, így Numának semmi oka nem lehetett rá, hogy újra földet osszon vagy az akkor még valószínűleg érvényes első felosztást megváltoztassa.

3. Ami az asszony- és gyermekközösséget illeti, mindketten helyes politikai megfontolásból nevelték féltékenységtől mentes életre a férfiakat, bár más és más módszerekkel. Ha egy római férfinak elég gyermeke született feleségétől, bárki, akinek nem voltak gyermekei, megkérhette rá, hogy engedje át feleségét, akár véglegesen, akár pedig csak úgy, hogy később visszaadja. A spártai férfiú, noha feleségével továbbra is együtt élt, és az asszony teljes jogú felesége maradt, átengedhette az asszonyt más férfinak gyermekek nemzése céljából, ha az történetesen megkérte rá. Sőt, mint említettük is, sokan meghívtak házukba olyan férfiakat, akiktől szép alakú és kiváló gyermekek nemzését remélték. Mi hát a különbség a kétféle szokás közt? Talán az, hogy a spártaiak teljes közönnyel viseltettek házastársukkal, és nem ismerték a féltékenységet, amely olyan sok ember életét emészti és dúlja fel, a rómaiaknál viszont inkább szemérmeskedő szerénységről beszélhetünk, amely új házastársi kapcsolat felajánlásával ismeri be, hogy a meglévő házaselet közössége már tűrhetetlenné vált.

Numa a fiatal leányokat gondosabb őrizet alatt tartotta nőiességük és a kellő illem megőrzése végett; Lükurgosz viszont teljes, női mivoltukkal össze nem egyeztethető szabadságot adott nekik, ami ellen a költők kifogást is emeltek. Combmutogatóknak nevezték a spártai leányokat - így többek közt Ibükosz is -, és azt vetették szemükre, hogy futnak a férfiak után. Euripidész ezt mondja róluk:

*Kik elhagyják ifjak körében otthonuk
pucér combbal, s lazán megoldva leplüket.*⁴⁰

Valóban, a fiatal leányok khitónjának alsó szárnyait nem varrták össze, így járás közben hátracsapódtak, és egész combjuk kilátszott. Szophoklész igen világosan beszél erről:

*Ily ifjú lány, s ruhája már se rejt, úgy
redőz kikandikáló
combjain - Hermioné...*⁴¹

Éppen ezért, mint mondják, nagyon merészen viselkedtek, s ezt elsősorban férjükkel szemben éreztették, otthon ők voltak az urak, nyilvános alkalmakkor a vitában állást foglaltak és szabadon beszéltek a legfontosabb ügyekben is. Numa változatlanul fenntartotta azt a tiszteletet és megbecsülést, amelyben a férjes asszonyokat Romulus részesítette, hogy elfeledtesse elrablásuk sérelmét. Másrészt a legteljesebb szemérmetségre nevelte és arra oktatta őket, hogy rájuk nem tartozó dolgokba ne avatkozzanak, legyenek józanok és tudjanak hallgatni; Rómában a férjes asszonyok soha nem ittak bort, s ha csak férjük nem volt jelen, még a legszükségesebb dolgokról sem volt szabad beszélniük. Mesélik, hogy amikor egyszer egy nő peres ügyében saját maga szólalt fel a fórumon, a senatus jóslatban tudakolta meg, milyen bajra kell a városnak felkészülnie. A római nők engedelmességre kész szelídségének fényes bizonyítéka, hogy mindvégig megőrizték emlékezetükben azokat, akik fellázadtak ez ellen a szabály ellen. Mert amint a mi történétíróink feljegyezték, hogy kik voltak az első, akik polgártársaik vérént ontották, harcba szálltak testvéreikkel, első ízben követtek el apa- vagy anyagyilkosságot, a rómaiak is megemlékeznek arról, hogy Spurius Carvilius volt az első, aki elküldte feleségét (tehát Róma alapításától kezdve kétszázharminc éven át egyetlenegyszer sem történt ilyesmi), és hogy Pinarius felesége, egy Thalaëa nevű asszony volt az első, aki összeveszett anyósával, Geganiával, Tarquinius Superbus uralkodása idején.⁴² Ilyen jól és a célnak megfelelően rendezte el Numa, a törvényhozó, a házassági ügyeket.

4. A fiatal leányok nevelése összhangban állt azokkal az elvekkel, amelyeket kiházásításuknál követtek. Lükurgosz akkor adta férjhez a leányokat, amikor már felnőttek és vágytak a házasságra, hogy így, engedve a természet kíváncsainak, két fiatal egybekelése a kölcsönös öröm és vonzalom jegyében jöjjön létre, gyűlölettől és félelemtől mentesen, így aztán szervezetük elég erős és fejlett volt hozzá, hogy a magzatot kihordják, és elviseljék a szülési fájdalmakat, mert nyilvánvaló, hogy a házasság egyetlen célja az utódok nemzése és világra hozatala. A rómaiak viszont tizenkét éves korukban vagy még ennél is korábban adták férjhez a leányokat, hogy így mind testben, mind erkölcsükben tisztán és érintetlenül lépjenek be a házasságba. Nyilvánvaló, hogy a házasság spártai módja jobban megfelel a természet követelményeinek gyermekek nemzése szempontjából, a római viszont több tekintettel van az együttélés erkölcsi szabályaira.

Lükurgosznak az az intézkedése, hogy gondosan felügyelt a fiúkra, csoportokba gyűjtötte és oktatta őket, pontosan előírta közös étkezéseiket, testgyakorlataikat és játékaikat, azt bizonyítja, hogy Numa nem volt különb a többi törvényhozónál, mert ő az apákra bízta, hogy fiaikat kíváncságaik és szükségleteik szerint neveljék. Minden apa annak nevelhette fiát, aminek akarta: földművesnek, hajóácsnak, kovácsnak vagy fuvarosnak, mintha a nevelést nem kellene a kezdet kezdetétől egy bizonyos célra irányítani, hanem csak annyi volna, mint egy utazás: az utasok más és más érdektől és szándéktól vezettetve szállnak fel ugyanarra a hajóra, de csak a veszély pillanatában egyesülnek a közös jó érdekében, egyébként mindenki csak önmagával törődik. A legtöbb törvényhozónál nem lehet kifogásolni, ha tudatlanságból vagy gyengeségből hibát követ el; de midőn egy bölcs férfiú elnyeri a királyi hatalmat egy újonnan szervezett államban, amelynek népe semmi ellenállást nem tanúsított vele szemben, mivel kellene elsősorban törődnie, mint azzal, hogy az ifjak helyesen nevelkedjenek, testük edzett legyen, jellemükben zavart keltő hibák ne támadjanak, s mindvégig az erény ösvényein haladjanak? Egyébként Lükurgosz törvényei, sok kiváló tulajdonságuk mellett, épp ennek köszönheték fennmaradásukat. Keveset használt volna az eskü tekintélye, ha törvényeit nem oltotta volna be az ifjak szívébe rendszeres neveléssel, ha alkotmányának szenvedélyes szeretetét nem szívta volna magába minden spártai az anyatejjel. Ezért maradtak fenn törvényhozásának alapelvei ötszáz éven át, mint ahogyan a szövet magába szívja a jó és erős festéket; Numa alkotmánya azonban, amelynek az volt a célja, hogy Róma békében és

barátságban éljen, vele együtt elenyészett. Halála után annak a templomnak kapuját, amelyet uralkodása alatt zárva tartottak - csakugyan, mintha valami ketrecbe zárta volna oda a háborút -, azonnal szélesre tárták, s Itália földje megtelt vérengzéssel és holttestekkel. Így alkotmányának szép és igazságos építménye nem maradt fenn, mert hiányzott belőle a nevelés belső összekötő ereje.

„Nos, Róma vajon nem háborúinak köszönhetné-e jólétét?” - kérdezhetné valaki. Sokáig tartana, amíg meg tudnók adni a feleletet erre a nehéz kérdésre, főként az olyanoknak, akik azt vallják, hogy az állam jóléte sokkal inkább a gazdagságban, a fényűzésben és a másokon való uralkodásban áll, mint a biztonságban, a nemeslelkűségben és a mértékletességgel párosult igazságosságban. Úgy látszik, azt is Lükurgosz javára kell írunk, hogy a rómaiak azáltal jutottak el a hatalom csúcsára, hogy megszüntették Numa intézkedéseit, a spártaiak pedig, velük ellentétben, mihelyt hűtlenné váltak Lükurgosz rendjéhez, a legmagasabb pontról a legmélyebbre süllyedtek, elveszítették vezérszerepüket a görögök között, s a teljes pusztulás veszélye fenyegette őket. Numának az a nagy és szinte isteni érdeme, hogy bár idegenből hívták meg a trónra, sikerült megváltoztatnia a viszonyokat tisztán a rábeszélés erejével, és erőszak alkalmazása nélkül tudott király lenni a nézeteivel egyet nem értő város felett, Lükurgosz viszont fegyveresen vezette a nép ellen az előkelőket. Numa tehát bölcsességével és igazságszeretetével hozta létre az egyetértést és az összhangot a polgárok között.

SZOLÓN - PUBLICOLA

SZOLÓN⁴³

1. A nyelvész Didümosz Szolón törvénytábláiról szóló és Aszklépiadészhoz intézett vita-iratában Philoklészre hivatkozva azt állítja, hogy Szolón atyja Euphorión volt; ez azonban ellentmond minden más Szolónnal foglalkozó műnek. Mindenki más egyetért ugyanis benne, hogy Szolón Exékesztidész, vagyonban és befolyásban nem átlagon felüli, de annál előkelőbb származású athéni polgár fia volt, Exékesztidész ugyanis Kodrosz királyig vezette vissza családfáját. A pontoszi Hérakleidész úgy tudja, hogy Szolón anyja Peiszisztratosz anyjának unokanővére volt. Eleinte Szolón és Peiszisztratosz szoros barátságot tartott egymással, mert rokoni kapcsolat fűzte őket össze, de még inkább azért, mert Peiszisztratosz szép termete és csinos arca állítólag gyengéd érzelmeket keltett Szolónban. Bizonyosan ez volt az oka, hogy amikor később politikai nézeteltérések támadtak közöttük, soha nem ragadtatták magukat szenvedélyes haragra és gyűlölködésre, korábbi érzelmeik lelkükbe ivódtak és megmaradtak, hiszen

*Zeusz eleventüzi lángja hevíté lelküket.*⁴⁴

Szolón megírta költeményeiben, hogy a szép külsőnek soha nem tudott ellenállni, s nem is harcolt a szerelem ellen, „mint ökölvívó a küzdőtéren”. Sőt egyik törvénye megtiltja a rabszolgának, hogy testét olajjal megkenje vagy fiúszeretőt tartson - nyilván, mert ezt elfogadott és tiszteletre méltó szokásnak tartotta, és csak az arra érdemeseket buzdította rá, a méltatlanokat pedig eltiltotta tőle. Peiszisztratosz, akinek fiúszeretője egy Kharmosz nevű ifjú volt, szobrot emelt Erósznak az Akadémiában azon a helyen, ahol a fáklyafutóversenyek résztvevői fáklyájukat meggyújtották.

2. Szolón, mivel atyja - Hermipposz tudósítása szerint - a családi vagyont adakozásra és ajándékozásra fecsérelte, fiatal korában kereskedésből élt. Bár bőven akadt barátja, aki szívesen támogatta volna, restellte igénybe venni a mások segítségét, mivel családi körülményei folytán ahhoz szokott hozzá, hogy mindenkor ő segítsen másokon. Többek véleménye szerint inkább tapasztalat- és ismeretszerzés céljából, mint pénzkeresés végett utazott. A tudásszomj mindig nagy volt benne, s még öregkorában is ezt mondogatta:

Bárha öregszem, még egyre sokat tanulok.

A gazdagságot semmire sem tartotta, s így szólt:

*(Egyformán vagyonos,) ki ezüsttel, tenger arannyal
gazdag, s az, ki kövér búzamezők uraként
sok lovat, öszvért tart - de az is, ki csak étel-itallal
töltekezik, s kinek ép teste virul, s gyönyörét
zsenge fiúban vagy lányban leli fölcseperedve;
érett korra biz ez mily nagyon élvezetes!*

Másutt pedig ezt mondja:

*Bár a vagyont áhítozom, azzal mégse szeretnék
jogtalan élni; nyomán lépdél a meglakolás.*

Becsületes államférfinak nincs szüksége rá, hogy a kelleténél többet törődjék vagyonszerzéssel, de arra sem, hogy megvesse, ami a tisztas életmódhoz szükséges. Azokban az időkben, amint Hésziodosztól tudjuk, a munka nem volt szégyen. Foglalkozása senkire nem hozott szégyent, a kereskedés meg éppen megbecsült életpálya volt, mert a kereskedő távoli földekkel ismerkedett meg, királyokkal kötött barátságot, és sok tapasztalatra tett szert útjain. Voltak kereskedők, akik nagy városokat alapítottak, így például Prótisz megszerettette magát a Rhodanosz völgyében élő keltákkal, és megalapította Massiliát. Állítólag Thalész, a bölcselő és Hippokratész, a matematikus is kereskedett, Platón pedig Egyiptomban eladott olaj árából fedezte úti kiadásait.

3. Valószínűleg Szolón kereskedő foglalkozásával függ össze, hogy szerette a költekező, könnyű életmódot, s költeményeiben többet szól az élvezetekről, mint bölcselőkhez illik; de úgy van az, hogy aki sok kockázatot vállal, cserében gyönyörökkel teli életet kíván magának. Alábbi sorai azonban azt mutatják, hogy nem a gazdagok, hanem a szegények oldalán állt:

*Sok gaz gazdag, amíg sanyarognak a legderekabbak;
el ne cseréljük azért kincseikért az erényt!
Mert maradandó ez mindenkor, míg a világon
kézről kézre tovább perdül örökkön a pénz.*

Költeményeivel, úgy látszik, kezdetben semmi komoly célt nem kívánt elérni; verseit inkább csak szórakozásból, a saját gyönyörűségére írta szabad idejében. Később azonban filozófiai, sőt politikai gondolatok is megszólalnak bennük. Ezeket a költeményeit nem történelmi emlékezésnek szánta, hanem vagy azért írta őket, hogy intézkedéseit igazolja, vagy pedig, hogy buzdítsa, intse és figyelmeztesse az athéniakat. Egyesek azt állítják, hogy megkísérelte megénekelni törvényeit is, idézik is verse kezdősorait, melyek így hangzanak:

*Zeusz Kronidészt, a királyt kérleljük elébb: valamennyi
törvényünk siker és tündöklő üdv koronázza!*

Erkölcsbölcséletében - korának más bölcselőihez hasonlóan - leginkább a politikai vonatkozásokat vizsgálta; természettudományi nézetei nagyon felületesek és elavultak, amint ez jól kitűnik a következőkből:

*Hó- meg jégzivatar felhőkből zúdul a földre,
villámfény, vakító, nemzi a menny moráját.
Szélviharoktól táncol a tengerhab; de ha senki
fől nem szántja színét, akkor a legszelídebb.*

Úgy látszik, Thalész volt annak a kornak egyetlen bölcselője, aki a köznapi szinten felül-emelkedve szemlélte a világot, a többiek politikai érdemeikért nyerték el a bölcselő nevet.

4. Ezek a bölcselők előbb állítólag Delphoiban gyűltek össze, majd Korinthoszban, ahova Periandrosz hívta meg őket, és lakomát rendezett tiszteletükre. Nagyobb dicsőségükre ide-oda küldözgettek egy tripuszt, sorban eljuttatták egymáshoz, közben mindegyik túl akart tenni a másikon színlelt szerénységben, bár többre becsülte magát a másiknál. Ennek a tripusznak a története így szól:

Egy alkalommal, amikor néhány halász Kósz szigetén kivetette hálóját, milétoszi látogatók tartózkodtak a szigeten, és látatlanban megvették előre a fogást. A hálóban egy aranytripusz volt, amelyet állítólag a Trójából hazatérő Helené egy régi jóslatra emlékezve dobott a tengerbe. A látogatók és a halászok között civódás támadt a tripusz miatt, a két város magáévá

tette az ügyet, és háborút indított egymás ellen. A harcoló felek a Püthiához fordultak döntésért, aki a tripuszt a legbölcsebb férfiúnak ítélte, így hát először Thalésznek küldték el Milétoszba. A kósziak szívesen cselekedtek így, bár előzőleg háborút viseltek a tripusz miatt Milétosz egész lakossága ellen. Thalész azonban kijelentette, hogy Biasz bölcsebb nála, és odaadta neki a tripuszt, ő viszont továbbküldte a magánál még bölcsebbnek, így aztán a tripusz körbejárt, míg másodszor is Thalészhoz került. Ekkor Milétoszból Thébaiba vitték, és ott felajánlották Apollón Iszméniosznak. - Theophrasztosz úgy tudja, hogy a tripuszt először Biasznak vitték el Priénébe, és Biasz csak ezután küldte el Milétoszba Thalészhoz. Így járta sorba valamennyi bölcset, amíg másodszor is Biaszhoz került, s végül Delphoiba. Ezek a történet legelterjedtebb változatai; mások szerint Kroiszosz Delphoiba nem tripuszt küldött, hanem talpas ivópoharat, ismét mások szerint ezt a serleget Bathüklész hagyta itt.

5. Szolón mint magánember egyszer állítólag találkozott Anakharszisszal, más alkalommal pedig Thalésszal. Anakharszisz, mint mondják, felkereste Athénban Szolón házáat, és bekopogtatott ajtaján. Idegen látogató, mondta, s azért jött, hogy vendégbaráti viszonyt kössön Szolónnal. A házigazda erre azt felelte, hogy helyesebb odahaza szerezni barátokat. „Igen ám - mondta Anakharszisz -, de te itthon vagy, köss hát velem vendégbarátságot.” Szolónnak tetszett Anakharszisz talpraesett válasza, s egy ideig vendégül látta házában. Szolón ekkor már részt vett a közügyek intézésében, s éppen törvényei megszövegezésén dolgozott. Amikor Anakharszisz ezt megtudta, kinevette Szolón hitét és igyekezetét, hogy írott törvényekkel korlátok közé szorítsa polgártársai igazságtalanságát és kapzsiságát. Nem érnek többet az ilyen törvények, mint a pókháló, mondta; a gyengéket és az apró vétkeket megfogják, a hatalmasok és gazdagok viszont széttépik. Szolón erre állítólag azt felelte, hogy az emberek megtartják a szerződéseket, ha megszegésükből egyik félnek sincs haszna. Törvényeit egyébként is úgy alkotta meg, mondta, hogy polgártársai világosan lássák, megtartásuk, nem pedig megszegésük szolgálja mindenki érdekét. Sajnos az eredmény sokkal inkább Anakharszisz balsejtelmét igazolta, mint Szolón reménységeit. Anakharszisz ezután megjelent egy népgyűlésen, s kifejezte álméltkodását, hogy a görögöknél a bölcsek beszélnek, de a tudatlanok döntenek az állam ügyeiben.

6. Szolón meglátogatta Thalészt Milétoszban, és csodálkozását fejezte ki, hogy Thalész miért nem házasodott meg és miért nem lettek gyermekei. Thalész akkor nem válaszolt, de néhány nappal később egy idegen szólította meg Szolont, és Thalész felbujtására azt állította, hogy tíz napja jött Athénból. Szolón megkérdezte, hogy történt-e valami Athénban, mire az ember - pontosan úgy, ahogyan erre Thalész kitanította - így felelt: „Zeuszra, csak annyi, hogy egy ifjú embert temettek, és holttestét az egész város kikísérte a temetőbe. Úgy hallottam, fia volt a város egyik kiváló, első polgárának, aki azonban nem volt jelen a temetésen, mert - amint mondták - régóta idegenben tartózkodik.” „Szerencsétlen ember! - kiáltott fel Szolón. - Hogy hívják?” „Bizony hallottam, de már nem emlékszem rá; csak tudom, hogy mindenki mint bölc és igazságos embert emlegette.” Szolont az idegen szavaira mind nagyobb aggodalom töltötte el, s végül zavartan megkérdezte, nem Szolón volt-e az ifjú atyja. Amikor az idegen megerősítette, hogy igen, így hívták, Szolón a fejét verte, és szavaival is, tetteivel is elárulta mély fájdalmit. Thalész erre mosolyogva kézen fogta, s így szólt hozzá: „Látod, ez tart vissza engem a házasságtól és a gyermekek nemzésétől, hiszen ekkora fájdalmit még te sem tudsz elviselni, pedig igazán kemény ember vagy. De nyugodj meg, egy szó sem igaz az egészből.” Ezt a történetet Hermipposznak állítólag egy bizonyos Pataikosz beszélte el, aki azzal dicsekedett, hogy Aiszóposz lelke lakik benne.

7. Döre, hitvány lelkű ember, aki annak a megszerzéséről is lemond, amire szüksége van, mert fél, hogy egyszer majd elveszti. Ebből a megfontolásból senki nem kívánhatna magának gazdagságot, hírnevet vagy bölcsességet, hiszen rettegnie kellene, hogy esetleg elveszíti.

Hányszor látjuk, hogy az embernek még az erénye is odavész - valami betegség miatt vagy kábítószeres fogyasztása következtében -, pedig az aztán minden másnál drágább kincs! Thalész sem tudott megszabadulni a félelemtől azáltal, hogy lemondott a nősülésről, mert ahhoz le kellett volna mondania hazájáról és rokonairól is. Hiszen, úgy mondják, örökbe fogadta Kübiszthoszt, nővére fiát. Az emberi lélekhez hozzátartozik a szeretet vágya; ugyanúgy beléoltotta a természet, mint az érzékelést, a gondolkodást vagy az emlékezést. És akinek nincs családja, másokat halmoz el szeretetével. Gyakran megtörténik, hogy törvényes örökösök hiányában idegen vagy törvénytelen ágyból származó gyermekek és szolgák foglalják el a házat vagy a birtokot, és nemcsak szeretetünkkel, hanem törődésünkkel és aggodalmunkkal is körül vesszük őket. Nemegyszer láthatunk rideg férfiakat, akik a viláért meg nem házasodnának, a viláért nem nemzenének gyermeket, de ha rabszolgájuk vagy ágyasuk gyermeke megbetegszik vagy meghal, lesújtja őket a fájdalom, és méltóságukhoz nem illő módon siránkoznak. Sőt vannak, akik kutyájuk vagy lovuk elvesztése miatt is méltatlanul és megalázó módon jajveszékelnek. Mások viszont, még ha derék fiukat szakítja is el tőlük a halál, méltósággal viselik el bánatukat, és józan megfontoltságban élik le életük hátralevő részét. Tulajdonképpen a gyengeség okoz végtelenül sok fájdalmat, és nem az érzelmek, az tölti el félelemmel a csapásokra felkészületlen embereket. A gyengék nem tudják élvezni, amire vágnak, sőt ha megszerzik is, szüntelen gyötrődés és félelem tölti el őket, hátha kincsüket valaha el kell veszíteniük. Nem szegénységgel kell védekeznünk javaink pusztulása ellen; barátaink elvesztésétől nem óv meg, ha nem szerzünk barátot; a gyermekeink halálán érzett fájdalomtól nem úgy kell megszabadulnunk, hogy gyermektelenek maradunk, hanem úgy, hogy józan ésszel szembenézőnk balsorsunkkal. De ebből egyelőre ennyi is elég.

8. Az athéniaiak befáradtak a hosszú és áldatlan háborúba, amelyet Szalamisz szigetéért folytattak a megariakkal, törvényt hoztak hát, s halálbüntetés terhe alatt megtiltották, hogy a jövőben bárki a Szalamiszért vívott harcok újrakezdéséről írjon vagy beszéljen. Szolón megalázónak tartotta a törvényt, s látta azt is, hogy a fiatalok közül sokan kívánják a háború újrakezdését, de nem mernek semmibe belefogni, mert félnek a törvény szigorától. Erre örültséget színlelt, s családja elterjesztette róla, hogy megzavarodott. Ezalatt csendben megírt egy elégiát, a vers szövegét könyv nélkül megtanulta, majd fején sipkával kirohant a város főterére. Nagy sokaságtól körülvéve felment a hirdetőköre, és belekezdett elégiája eléneklésébe:

*Hírnökként jövök én ama százszor szép Szalamiszból,
nem pusztán szavakat hozva, de dalt, gyönyörűt.*

A költemény címe: *Szalamisz*; nagy műgonddal megírt száz sorpárból áll. Amikor Szolón elénekelte, barátai - különösen Peiszisztratosz - nem győzték magasztalni a verset, s biztatták a népet, hogy kövesse Szolón szavait. A törvényt nyomban érvénytelennek mondták ki, és Szolónt választották meg hadvezérnek.

Az eseményeket az athéniaiak így beszélik el: Szolón Peiszisztratosszal a Kóliasz-hegyfokhoz hajózott. Az athéni asszonyok éppen mind ott voltak, hogy a szokásos áldozatot bemutassák Demeternek. Szolón innen Szalamiszba küldte egy megbízható emberét, s utasította, hogy tettesse magát szökevénynek, és biztassa fel a megariakat, hogy hajózzanak vele a lehető leggyorsabban a Kóliasz-hegyfokhoz, ha a legelőkelőbb athéni asszonyokat foglyul akarják ejteni. A megariak beleestek a csapdába, és egy hajóval elküldték embereiket. Szolón már messziről látta, hogy közeledik a hajó a sziget felől. Erre az asszonyokat hazaküldte, a még szakálltalan ifjakat pedig női ruhába öltöztette. Az ifjak bekötötték a fejüket kendővel, sarut húztak és ruhájuk alá tört rejtettek. Szolón rájuk parancsolt, hogy táncoljanak és játsszanak a

parton, amíg az ellenséges katonák ki nem szállnak, ők pedig a hajót kézre nem kerítik. Alaposan felkészültek hát, s csakugyan, a megaraiak, amint hajójuk kikötött, a partra ugrottak s a látványtól megtévesztve versengve rohantak az asszonyokra, hogy foglyul ejtsék őket. A megaraiakat az utolsó emberig lekaszabolták, az athéniak pedig átkeltek a szoroson és birtokukba vették a szigetet.

9. Más hagyomány szerint azonban nem így történt Szalamisz elfoglalása. Szolón előbb a következő jóslatot kapta a delphoi istentől:

*Áldozatot szentelj a hazának sok honi hőse
tiszteletére, kiket kebelén aszóposzi rög rejt,
és kik porladozón a napáldozatot szemlélik.*

A jóslat értelmében éjjel a szigetre hajózott, és áldozatot mutatott be két hősnek, Periphémosznak és Kükheusznak. Azután ötszáz athéni önkéntest toborzott, s a népgyűléssel megígértette nekik, hogy ha elfoglalják a szigetet, rájuk bízzák a község vezetését. Halászbárkákon indultak útra egy harmincevezős hadihajó kíséretében. Szalamiszban a Niszaia kikötő felé néző kőgátnál kötöttek ki. A Szalamisz városában tartózkodó megaraiak bizonytalan híreket kaptak a vállalkozásról, de azért útnak indítottak néhány fegyverest és egy hajót is, hogy figyelje meg az ellenség minden mozdulatát. Mihelyt a hajó az athéniak közelébe ért, Szolón hatalmába kerítette, a legénységet őrizetbe vette, majd válogatott athéniakat ültetett a hajóba, s kiadta a parancsot: hajózzanak a város irányába, lehetőleg titokban. Ő maga a szárazföldön megütközött a megaraiakkal, a hajón tartózkodó athéniak pedig, míg a csata tartott, meglepték és elfoglalták a várost.

Ezt a híradást látszanak megerősíteni a szertartások is. A szertartás azzal kezdődik, hogy egy athéni hajó közeledik csendben, majd amikor a part közelébe ér, a legénység hangos harci kiáltásokba kezd, egy harcos teljes fegyverzetben partra ugrik, diadalkiáltással Szkiradion hegyfoka felé rohan, s ott találkozik a szárazföld felől közelítő fegyveres csapattal. E hely szomszédságában áll Enüaliosz szentélye, amelyet Szolón építtetett a Megara felett aratott győzelem és a harcban elesettek emlékére. Egyébként mindazoknak, akik sértetlenek maradtak a csatában, szabad elvonulást engedett.

10. A megaraiak veszteségeik ellenére folytatták a háborúskodást, és mindkét fél sok kárt okozott a másiknak; végül megkérték a lakedaimóniakat, hogy legyenek közvetítők és döntőbírók. Több történetíró elbeszélése szerint Szolón Homérosz tekintélyére hivatkozott a vitában, és a hajók felsorolásából a következő két verssort olvasta fel:

*Hozta tizenkét bárkáját Aiász Szalamiszból,
és odavitte, hol állt sűrű hadirendje Athénnek.⁴⁵*

Maguk az athéniak is elismerik, hogy Homérosz állításai nem történeti tények, de azért Szolón bebizonyította a bírának, hogy Aiasz fiai - Philaiosz és Eurüszakész - athéni állampolgárságot kaptak, majd átadták a szigetet az athéniaknak, amikor két attikai városban, Braurónban és Melitében letelepedtek. Különben is a philaidák községe, ahonnan Peiszisztratosz is származik, Philaiosztól kapta nevét. Szolón azt az érvet is felhozta a megaraiak ellen, hogy Szalamiszban a halottakat athéni és nem megarai módra temetik; a megaraiak ugyanis halottaik arcát keletnek, az athéniak viszont nyugatnak fordítják. A megarai Héreasz tagadta, hogy a megaraiak így temetkeznének, s erősködött, hogy a megaraiak is nyugat felé fordítják halottaik arcát, sőt ami ennél is fontosabb, Athénban egy koporsóba csak egy halottat tesznek, Megarában viszont hármat, sőt négyet. Mint mondják, Szolónnak kedvezett az a Püthia-jóslat,

amely szerint az isten Szalamiszt ión területnek nyilvánította. A lakedaimóni döntőbírák öten voltak: Kritolaidasz, Amompharetosz, Hüpszékhidasz, Anaxilas és Kleomenész.

11. Már ezek az események is nagymértékben növelték Szolón hírnevét és tekintélyét. De még jobban csodálták, még jobban ünnepelték egész Görögországban, amikor felszólalt a delphoi szentély érdekében, és kijelentette: ne tűrjék a görögök, hogy a kirrhiaiak megszenteljenítsék a jóshelyet, hanem siessenek segítségére, és tegyék lehetővé, hogy a delphoiak biztosíthassák Apollón tiszteletét. Az ő rábeszélésére döntött az amphiktüóniai szövetség a háború mellett. Sokan állítják ezt, köztük Arisztotelész is, aki a püthói játékok győzteseinek felsorolásakor Szolón érdemének tekinti a háborút. A vezéri tisztet mégsem rá bízták, mint Hermipposz szerint a szamoszi Euanthész állítja. Így tudja a szónok Aiszkhinész is, s a Delphoiban őrzött feljegyzések Alkmaiónt és nem Szolónt említik a háború hadvezéréként.

12. A különí vérbűn hosszú időre felkavarta Athén életét. Külön összeesküvő társai Athéné szentélyébe menekültek, Megaklész arkhón azonban rábeszélte őket, hogy álljanak bíróság elé. Az összeesküvők fonalat kötöttek az istennő szobrának talapzatához, és a fonallal a kezükben megindultak lefelé, de mikor a „tiszteletre méltó istennők”⁴⁶ templomához értek, a fonal magától elszakadt. Erre Megaklész és arkhóntársai rájuk rohantak, s azzal a felkiáltással, hogy az istennő megtagadta tőlük a védelmet, a templomon kívül maradtakat megkövezték, a szentélybe menekülőket pedig felkoncolták, csak azok maradtak életben, akik az arkhónok feleségénél kerestek menedéket. Emiatt az arkhónok a nép szemében „átkozottak” és gyűlölték lettek. Külön életben maradt társai hamarosan ismét erőre kaptak, és folyvást áskálódtak Megaklész leszármazottai ellen. A belső viszály egyre fokozódott, és a nép két pártra szakadt. Szolón, aki ekkor már hírneves férfiú volt, Athén legkiválóbb embereivel együtt a nép színe elé lépett, és kérve kérte az „átkozottakat”, hogy fogadják el a háromszáz legelőkelőbb polgárból összeállított bíróság döntését. A vádbeszédet a Phlúa községbeli Mürón tartotta, a bíróság elítélte a szentségtörőket. A család életben maradt tagjait száműzték, a halottakat kiásták sírjukból és a határon túlra dobták.

A zavargások tetejébe a megaraiak újra támadtak, az athéniaiak elvesztették Niszaiát, és ismét kiűzték őket Szalamiszból. A várost félelmetes csodajelek hozták rémületbe, s a jósok az áldozatokból azt olvasták ki, hogy jóvá kell tenni a vérbűnöket és vérfertőzéseket. Az athéniaiak ekkor Krétába küldtek a phaisztoszi Epimenidészt; őt tartották a hetedik bölcsnek azok, akik Periandroszt nem sorolták a bölcsek közé. Epimenidészt szerették az istenek, s igen járatos volt az isteni kijelentések és a misztikus szertartások dolgában. Kortársai azt híresztelték róla, hogy Balté nimfa gyermeke és ő az új Kurész. Amikor Athénba érkezett, barátságot kötött Szolónnal, segítette és egyengette törvényhozásának útját. Bölcsőbb és szelídebb istentiszteleteket, temetkezési szokásokat honosított meg; bevezetett bizonyos áldozatokat a gyászszertartások közé, s eltörölte azokat a durva és barbár szokásokat, amelyeket a legtöbb asszony kötelezőnek tartott. A legfontosabb azonban, hogy különféle engesztelő és megtisztító szertartásokkal, valamint szentélyek építésével felavatta és megszentelte a várost; a lakosságot az igazságos szóra figyelővé és egyetértésre hajlamossá tette. Mondják, hogy amikor ellátogatott a munükhiai hadikikötőbe, mindent részletesen megnézett, és így szólt a körülötte állókhoz: „Milyen vak is az ember, amikor a jövőjéről van szó! Ha tudnák az athéniaiak, hogy ez a hely milyen szerencsétlenséget hoz rájuk, a fogaikkal szagatnák szét...” Állítólag hasonló előérzete volt Thalésznek is, amikor úgy rendelkezett, hogy Milétosz egyik legszegényebb és legelhanyagoltabb negyedében temessék el, de előre megmondta, hogy ez a hely egyszer majd Milétosz főtere lesz. Az athéniaiak Epimenidészt nagy csodálattal vették körül, szerették volna gazdagon megjutalmazni és kitüntetésekkel elhalmozni, de ő nem fogadott el mást, csak egy gallyat a szent olajfáról, és elhagyta a várost.

13. Mihelyt a Külön személye körüli viszályok elsimultak, és a vérbűnnel terhelteket száműzték, mint fentebb elbeszéltem, az athéniak közt újra fellángoltak a pártviszályok, s a lakosság annyi pártra oszlott, ahány földrajzi része volt a városnak. A hegyvidékiek demokratikusak voltak, a síkvidékiek oligarchikusak, a tengerpart közelében lakók harmadik pártja viszont a középúton kívánt maradni, hogy megakadályozza bármelyik szélsőség érvényesülését. A gazdagok és szegények közti ellentét élesebb volt, mint valaha; a város helyzete a teljes bizonytalanság képét mutatta, s a zavarok megszüntetésére egyetlen mentségnek az egyeduralom látszott. Az egyszerű nép az utolsó szál emberig a gazdagok adója volt. Földjüket nekik művelték, minden termény hatodát nekik fizették, ezért a parasztokat hektémorosznak (hatadosoknak) vagy csak egyszerűen napszámosoknak nevezték. Sokan saját személyüket zálogosították el, s hitelezők bármikor eladhatták őket rabszolgának otthon vagy az ország határain túl. Mások kénytelenek voltak gyermeküket eladni (ezt semmiféle törvény nem tiltotta), vagy kegyetlen hitelezők elől elmenekültek a városból. A többség, közöttük a legbátrabbak, egymást biztatták, hogy ne essenek kétségbe, és ne engedjenek az igazságtalanságnak, hanem válasszanak valakit, akiben megbízhatnak, s aki képes őket vezetni. Azt javasolták, szabadítsák fel a tartozásaik miatt eladott rabszolgákat, osszák fel a földet, és változtassák meg gyökeresen az állam alkotmányát.

14. Athénban a legértelmesebbek belátták, hogy Szolón az egyetlen ember, aki mentes kora bűneitől, mert nincs köze a gazdagok igazságtalanságaihoz, de nem fenyegeti a szegények nyomorúsága sem; hozzá fordulták tehát, és kérték, vegye kezébe a közügyeket, s szüntesse meg a viszályokat. A leszbozi Phanasz azt beszéli, hogy Szolón a város érdekében mindkét felet megtévesztette, a szegényeknek titokban földosztást ígért, a gazdagoknak pedig szavatolta a megkötött szerződések érvényességét. Szolón azonban azt állítja, hogy nagyon nem szívesen vállalta a közügyek irányítását, mert félt az egyik fél kapzsiságától és a másik fél elkeseredett dühétől. Philombrotosz után őt választották arkhónná, egyszersmind döntőbíróvá és törvényhozóvá; a gazdagok bíztak benne, mert vagyonos volt, a szegények pedig derék embernek tartották. Mint mondják, sokan emlegették egy megválasztása előtt tett kijelentését, hogy „az egyenlőség nem szül viszályt”; ez tetszett vagyonosnak és vagyontalannak egyaránt. Az előbbiek ugyanis úgy értelmezték szavait, hogy az egyenlőséget az érdemre és a kiváló teljesítményekre, az utóbbiak pedig, hogy a mértékre és a számarányra kívánja alapozni. Így mindkét fél nagy reménykedéssel nézett a jövőbe, s a vezető emberek mindkét részen arra igyekeztek rábeszélni Szolónt, hogy fogadja el az egyeduralmat. Váltig biztatták, hogy elérkezett a hatalom átvételének ideje, és a polgárság csak benne bízik. Akik nem tartoztak egyik párthoz sem, hanem középuzt álltak, tisztában voltak vele, milyen lassú és fáradságos eljárás viták és törvények útján gyökeres változásokat létrehozni az alkotmányban; szívesen láttak volna tehát az államügyek élén egyetlen embert, aki a legigazságosabb és legbölcsebb valamennyi között. Némelyek állítása szerint Szolón az alábbi jóslatot kapta Delphoiból:

*Ülj a hajó közepére, aképp igazítsad a kormány
rúdját; s majd segítőtársad lesz számos athéni.*

Barátai megrótták, amiért visszariasztja az egyeduralom neve; feddhetetlensége hamarosan törvényes királlyá változtatja az egyeduralmat - mondogatták -, ahogyan nemrégiben Euboiában Tünnondasz, legutóbb pedig Milétoszban Pittakosz esetében történt. Szolónt azonban semmilyen érvelés nem tántorította el szilárd elhatározásától, s barátainak, mint mondják, azt felelte, „kellemes hely az egyeduralom, csak nem lehet belőle kiszállni”.

Phókoszhoz írt költeményében ezt mondja:

*...ám, hogy én szülőházam
megkíméltem, és kegyetlen zsarnokság nyögét reá
nem vetettem, meggyalázva, sárba rántva hírnevem:
mégse bánom, s úgy hiszem, csak így emelkedem fölül
minden emberen...*

Ebből kitűnik, hogy már törvényeinek közzététele előtt is nagy tekintélye volt. Azoknak, akik kigúnyolták, mert nem vállalta az egyeduralmat, egyik versében így felelt meg:

*Aj, Szolón nem mélyreszántó elme, nem bölcs férfiú!
Isten annyi jót kínált, s ő nem kapott a kincs után.
Csuda halat fogott, hatalmas hálóját a hájfejű
mégse húzta össze, szíve mersze mind inába szállt.
Hisz csak ülnék én a polcra, gyűjtenék busás vagyont!
Csak lennék athéni zsarnok egy napig, habár legott
bőrömet lerántanák s kiirtanák is írmaom!*

15. Így beszéltette a tömeget és a közönséges gondolkodásúakat saját magáról. Az egyeduralmat nem vállalta, de azért nem bánt kesztyűs kézzel az athéniakkal. Nem lett puhánnyá, nem tett engedményt a hatalmasoknak, és törvényeit nem azok szája íze szerint alkotta meg, akik megválasztották. Ahol a dolgokat rendben találta, nem orvosolt vagy újított, mert félt tőle, hogy ha a várost mindenestül felforgatja, nem lesz ereje a közrend helyreállításához és a viszonyok megjavításához. Csak olyan változtatásokat vett tervbe, amelyeket - remélte - rábeszélésére elfogadnak vagy személyes tekintélyével keresztül tud vinni; mint maga is mondta: „Erőszakot vegyítve össze és jógot.”

Amikor később megkérdezték tőle, hogy a legjobb törvényeket adta-e az athéniaknak, ezt felelte: „A legjobbakat, amelyeket hajlandók voltak elfogadni.”

Egyes írók rámutatnak az athéniaknak arra a szokására, hogy a kellemetlen dolgoknak kellemesen és emberségesen hangzó nevet adnak: ezért nevezik a rossz hírű nőket barátnőiknek, az adókat hozzájárulásnak, a katonaságot városi őrségnek, a börtönt bentlakásnak. Nos, úgy látszik, Szolóné volt az ötlet, hogy az adósságok eltörlését „teherlerázásnak” nevezze. Ez volt az első politikai intézkedése, s törvényének szövege a fennálló adósságok eltörlését a teher lerázásának nevezte. Leszögezte azt is, hogy a jövőben az adós saját személyét nem ajánlhatja fel zálogul. Több történetíró - köztük Androtión - véleménye szerint a szegényeken nem az adósságok elengedésével segített, hanem a kamatok csökkentésével, s így járt a kedvükben; ezt az emberséges eljárást nevezte teherlerázásnak, s megtoldotta még a mértékegységek és a pénzláb módosításával is. Szolón az ezüstmina értékét száz drakhmában szabta meg a korábbi hetvenhárom drakhma helyett. Így az adós számszerűen ugyanakkora összeget, de értékben kevesebbet fizetett vissza. Ez komoly kedvezményt jelentett az adósnak, de a hitelezőt sem károsította meg. A legtöbb történetíró viszont egyetért benne, hogy a „teherlerázás” a záloglevelek érvénytelenítését jelentette; ezt olvashatjuk ki Szolón költeményeiből is. Büszkén hangoztatja, hogy az elzálogosított földből

*a sűrűn kitűzdelt határkövet
kilépettem, s a szolga föld immár szabad.*

Azokról a polgárokról, akiket adósságaik miatt az ország határain túlra rabszolgának eladtak, majd hazahoztak, ezt mondja:

*...nem beszélve Attiké
nyelvén immár, kik kóboroltak szerteszét,
s kiket goromba rabkötél sanyargatott
honukban...*

Ezeket az embereket, mint mondja, ő szabadította fel. Állítólag emiatt érte élete egyik legnagyobb kellemetlensége. Mikor a törvény legjobb megfogalmazásán törte a fejét, és kereste a közzététel legalkalmasabb időpontját, elmondta bizalmas barátainak, Konónnak, Kleiniasznak és Hipponikosznak, hogy a földhöz nem szándékozik hozzányúlni, az adósságokat viszont eltörli. Barátai egy percet sem vesztegettek, hanem Szolón bizalmával visszaélve, hatalmas összegeket vettek kölcsön gazdag polgároktól és nagy földbirtokokat vásároltak. Amikor pedig a törvény rendelkezései életbe léptek, megtartották a földbirtokokat, s az adósságokat nem fizették vissza. Emiatt súlyos vádak érték Szolónt, mondván, hogy neki magának nem-hogy kára lett volna törvényeiből, hanem másokkal együtt még hasznot is húzott belőlük. Ez a vád azonban hamarosan rágalomnak bizonyult, mivel kiderült, hogy Szolón is elveszített öt talentumot. Ekkora összeget adott ugyanis kölcsön, és elsőnek vállalta saját törvénye hátrányos következményét. Mások - közöttük a rhodoszi Polüfélosz - szerint nem is őt, hanem tizenöt talentumról volt szó, barátait azonban adósságtolvajoknak tartották.

16. Politikája nem nyerte meg egyik fél tetszését sem. A gazdagokat magára haragította a záloglevelek érvénytelenítésével, de a szegények is megharagudtak rá, mert reményeik ellenére nem valósította meg a földosztást, s nem tette kötelezővé az egyforma és egyenlő életmódot, miként Lükurgosz. Csakhogy Lükurgosz tizenegyedízig Héraklész leszármazottja volt; sok éven át uralkodott Lakedaimónban, sok barátja, nagy tekintélye és hatalma volt, s jól tudta, hogyan használja fel kapcsolatait reformjai szolgálatában. Lükurgosz szívesebben alkalmazott erőszakot, mint rábeszélést, amire aztán rá is ment a fél szeme. A város jóléte és nyugalma érdekében keresztülvitte, hogy a polgárok között senki ne legyen se gazdag, se szegény. Szolón soha nem ment el idáig újításaival: maga is a nép fia volt, jómódú, de nem gazdag. Ennek ellenére mindazt megvalósította, amire hatalma volt, egyes-egyedül abban bízva, hogy akaratát keresztül tudja vinni, és polgártársai hisznek neki. Mégis, az alábbi versben maga ismeri el, hogy a többséget megsértette, mert mást vártak tőle:

*S mert bolondul vélekedtek, megdühödtek most reám,
s görbe szemmel méregetnek mint közellenségüket.*

De hozzáteszi, ha bárkinek hasonló hatalom lett volna a kezében:

*Nyúzná a népet, nem nyugodna, zűrzavart
ébresztve, míg le nem fölözte dús tejét.*

Az athéniaiak hamarosan mégis belátták reformjai hasznosságát, felhagytak a személyes panaszokkal, közös áldozatot mutattak be, amelyet *szeiszakhtheia*-nak, a „terhek lerázásának” nevezték, majd megbízták Szolónt, készítsen új alkotmányt, és szerkesszen törvényeket. A közügyeket nemcsak részben, hanem teljes egészében rábízták: ő állapította meg az arkhónok, a népgyűlés és a hatóságok jogkörét, ő végezte a hivatalok felülvizsgálását, határozta meg a hivatalnokok számát és kötelelességeit. Végül tetszése szerint döntötte el, hogy a fennálló rendelkezésekből melyeket szüntet meg, s melyeket hagy érvényben.

17. Mindenekelőtt Drakón törvényeit érvénytelenítette szigorúságuk és a kiszabott büntetések súlyossága miatt, csak a gyilkosságért járó halálbüntetést hagyta meg. A drakóni törvények értelmében halálbüntetéssel sújtották a legcsekélyebb bűncselekményeket is. Így a munkakerülők, a zöldség- és gyümölcsoltvajok ugyanolyan büntetést szenvedtek el, mint a templomrablók és a gyilkosok. Később sokszor idézték Démadész bírálatát, hogy Drakón nem tintával, hanem vérrel írta törvényeit. Mikor megkérdezték tőle, miért sújtott halálbüntetéssel oly sok vétséget, Drakón állítólag azt felelte, hogy szerint a kis bűnök is megérdemlik a halálbüntetést, a nagyobbakra pedig nem talált súlyosabbat.

18. Szolón a korábbi állapotoknak megfelelően meghagyott minden állami hivatalt a vagyonos osztály kezében, de azért részt adott a köznépnek is az államügyek intézésében. Ő vezette be a vagyonbecslést. Az első osztályba azokat sorolta, akiknek évi termése száraz vagy cseppfolyós terményben ötszáz mérő; ezeket nevezte ötszáz mérősöknek. A második osztályba azok kerültek, akik lovat tartanak és termésük háromszáz mérő; ezeket hívta lovagoknak. Ökörfogatóknak nevezte azokat, akiknek kétszáz mérő a termésük; ezek kerültek a harmadik osztályba. Minden többi polgárt napszámosnak neveztek; ezek nem viselhettek állami hivatalt, de tagjai voltak a népgyűlésnek és az esküdtbíróságoknak. Eleinte ez az intézkedés nem sokat jelentett, de később annál fontosabbnak bizonyult, mert Szolón a legtöbb vitás ügyben az esküdtbíróságra bízta a döntést. Még olyan ügyekben is, amelyekben a hatóságok bíraskodtak, megadta a fellebbezés jogát az esküdtbíróshoz. Mint mondják, az esküdtbíróságok befolyását azzal is növelte, hogy a törvényeket tudatosan homályos és félreérthető módon szövegezte meg. Ha a vitás felek nem tudtak megegyezni a törvény szövege alapján, kénytelenek voltak az esküdtbíróshoz fordulni; a bíróság tagjai döntöttek a törvények értelmezésében. Szolón ezt a tevékenységét a következő szavakkal méltatja:

*Annyi jogot juttattam a népnek, amennyi elég volt,
s kellő megbecsülést: súlya se sok, se kevés.
S óvtam a polcon ülőt meg a kincseiért irigyeltet,
hogy soha szégyenfolt szennye ne érje fejét.
Védtem erős pajzssal mindkét felet, és sose tűrtem,
hogy diadalt üljön jogtalan ez vagy amaz.*

Szolón úgy gondolta, hogy jobban meg kell szilárdítania a köznép helyzetét, s ezért mindenkinek megadta a jogot, hogy törvényes megtorlásért folyamodhassék, ha jogsérelem érte. Ha valakit megtámadtak, testileg bántalmaztak, megsértettek, megkárosítottak, kérhette a bíróságtól a törvényes eljárás megindítását. Ily módon a törvényhozó bölcsen hozzászoktatta a polgárokat, hogy egyetlen test részeiként érezzenek és együtt szenvedjenek. Fennmaradt Szolónnak egy mondása, amelyből világosan kitűnik a törvény szelleme. Amikor megkérdezte tőle valaki, hogy szerint melyik a legjobban kormányozott város, így válaszolt: „Az, amelyben a sérelmet elszenvedők és azok, akiket nem ért sérelem, együttesen lépnek fel és büntetik meg a jogtiprókat.”

19. Az Areioszpagoszon, vagyis Arész halmán ülésező tanácsot a volt arkhónokból alakította meg, akiket évenként választottak. A tanácsnak, arkhón lévén, maga Szolón is tagja volt. Mivel pedig látta, hogy a nép még mindig forrong és nyugtalan az adósságok elengedése miatt, egy négyszáz tagból álló második tanácsot is felállított száz-száz taggal a négy phüléből, hogy előzetesen vitassanak meg minden ügyet, ami a népgyűlés elé kerül. Az Areioszpagosz tanácsát az államrend felügyelőjének és a törvények őrének tette meg. Úgy gondolta, ha az állam e két tanácsra mint kettős horgonyra bízta magát, nagyobb nyugalommal élhet.

Mint már mondtuk, a legtöbb történetíró Szolónt tekinti az Areioszpagosz megalapítójának. Legfőbb bizonyítéknak azt hozzák fel, hogy Drakón nem említi az Areioszpagosz tagjait,

hanem mindig csak bírőról, ephetészekről emlékezik meg, amikor a gyilkossági ügyekről beszél. Szolón tizenharmadik törvénytáblájának nyolcadik törvénye viszont így rendelkezik: „Akiket polgárjoguktól Szolón arkhónsága előtt fosztottak meg, visszanyerik polgárjogukat, kivéve, ha az Areioszpagosz, az ephetészek, illetve a prütaneion ítélete alapján, a baszileuszok intézkedésére gyilkosság, emberölés vagy egyeduralkodásra törés miatt száműzetésben voltak a törvény kihirdetésekor.” Ezek a szavak arra mutatnak, hogy az Areioszpagosz tanácsa Szolón arkhónsága és törvényei előtt már fennállt. Hogyan ítéltetett volna el az Areioszpagosz embereket Szolón előtt, ha csak Szolóntól kapta az ítékezés jogát? Lehet, hogy a törvény szövegének fogalmazása homályos vagy hiányos, s azt kívánja kifejezni, hogy azokat fosztják meg polgárjoguktól, akiket olyan bűnökért ítélték el, amelyek felett a törvény kihirdetése óta az Areioszpagosz, az ephetészek, illetve a prütaniszkok ítéleznek, a többieket viszont nem. De ebben a kérdésben döntsön az olvasó.

20. Szolón törvényei között van egy különös és váratlan cikkely, amely megfosztja polgárjogaiktól azokat az athéniaikat, akik pártviszályok idején egyik fél oldalára sem állnak. Ezzel nyilván azt akarta elérni, hogy senki ne legyen közönyös és érzéketlen a közügyek iránt, ne csupán magánvagyonát akarja biztonságba helyezni, s ne örvendezzen, amiért távol maradt a zavaroktól és nem vett részt hazája szenvedéseiben. Mindenkitől megkövetelte, hogy csatlakozzék a jobb és igazabb ügyszőz, vegyen részt a közös veszélyben, ajánlja fel segítségét, és ne várja ki biztonságban, melyik fél lesz a győztes.

Helytelennek, sőt nevetségesnek látszik egy másik törvénye, amely megengedi a gazdag örökösnőnek, hogy ha törvényes férje nem képes férji kötelességét teljesíteni, valamelyik közeli rokonához menjen nőül. Némelyek szerint ez az intézkedés is helyes volt, mert olyan férfiak ellen hozta, akik nincsenek ugyan férfiük birtokában, de vagyonukért gazdag örökösnőt vesznek feleségül, és a törvény segítségével erőszakot tesznek a természetén. Ha az ilyenek látják, hogy gazdag feleségük azzal áll össze, akivel akar, vagy felbontják a házasságukat, vagy ha fenntartják, megszégyenülnek kapzsiságuk és önteltségük miatt. Bölcs intézkedés volt, hogy a gazdag özvegy ne választhasson más házastársat, csak férje valamelyik közeli rokonát, hogy ily módon a gyermek a családban maradjon. Ugyanezt a célt szolgálja az a rendelkezés is, hogy a vőlegényt és a menyasszonyt addig nem szabad kiereszteni a nászszobából, amíg meg nem esznek együtt egy birsalmát, továbbá hogy a férjnek pedig havonként legalább háromszor kell együtt hálania feleségével. Még ha nem az összes gyermek származik is a házasságból, ennyi megbecsüléssel tartozik a férj erényes feleségének, ennyi gyöngédség elveszi az ilyen esetekben, természetes rossz érzések élet, s megakadályozza, hogy férj és feleség teljesen elhidegüljön egymástól.

Különben pedig Szolón tiltotta a hozományt. A menyasszony nem vihetett magával a házasságba mást, csak három rend ruhát és kisebb értékű háztartási holmit. Rendelkezésével azt akarta elérni, hogy a házasság ne váljék vagyonszerző intézménnyé, s a férjet és feleséget csak a szeretet, a kölcsönös gyöngédség és a gyermekek világra hozása tartsa össze. Mikor Dionüszioszt, a szürakuszai uralkodót arra kérte anyja, hogy engedélyezze a város egyik polgárával kötendő házasságát, még ő is azt felelte, hogy ő maga megszegte ugyan a város törvényeit, amikor egyeduralkodó lett, ahhoz azonban nincs bátorsága, hogy a természet törvényét megszegje, és össze nem illő életkorúak házasságát engedélyezze. Nem is volna szabad megengedni egyetlen államban sem ilyen rendellenességet; nem szabad beleegyezni olyan kort és érzelmeket megcsúfoló kapcsolatokba, amelyek a házasság természetes célját nem érhetik el. Bölcs arkhónnak vagy törvényhozónak azt kell mondania, amikor egy vénember fiatal nőt akar feleségül venni, amit Philoktétésznek mondtak:

Persze, nászra jó leszel, szegény!

Ha pedig öregedő gazdag nő hálósobájában fiatal férfit talál, akit az asszony jól tart és hizlal, mint valami fogolykakast, vigye magával fiatal hajadonhoz, akinek nem jutott férj. De ebből ennyi is elég.

21. Szolón másik, sokat dicsért törvénye megtiltotta, hogy bárki is rosszat mondjon az elhunytakról, mert a kegyelet azt parancsolja, hogy megszenteljük a holtak emlékét, s ne támadjuk azokat, akik már nincsenek közöttünk, de a politikai bölcsesség megkívánja, hogy ne gyűlölködjünk a halál után. A törvény élőkrol sem engedett rosszat mondani templomban, bíróság előtt, közhivatalokban, versenyjátékokon és az istenek ünnepélyein. A bírság öt drakhma volt: hármat a megsértett személynek, kettőt a közpénztárnak kellett fizetni. Szolón tisztában volt vele, hogy az emberi természethez hozzátartozik a fegyelmezetlenség, és hogy a haragjában senki nem képes féken tartani a nyelvét. A törvényhozónak tehát alkalmazkodnia kell a valósághoz, és okosabb, ha eredményes büntetést szab ki kevés vétkesre, mint ha hatástalant sokakra.

Sokan dicsérték Szolónnak a végrendelkezést szabályozó törvényeit is. Azelőtt nem lehetett végrendelkezni, s az elhunyt minden vagyonának és házának a saját nemzetségén belül kellett maradnia. Szolón azonban megengedte, hogy aki gyermektelenül hal meg, vagyonát tetszés szerint arra hagyja, akire akarja. Ezzel megmutatta, hogy a barátságot a vérségi kapcsolatok, az érzelem szabadságát a kényszer fölé kívánja emelni; törvénye lényegileg azt is jelentette, hogy a vagyont tulajdonná tette. Másrészt nem adott teljes szabadságot a végrendelkezésben, és érvénytelennek mondott ki minden olyan végrendeletet, amelyet betegség, kábítószer vagy kényszer hatására, börtönben vagy nő befolyására készítettek. Nagyon helyesen úgy gondolkodott, hogy ha valakit jobb belátása ellenére beszélnek rá valamire, ugyanannyit ér, mint ha az illető kényszer alatt cselekednék: a ravasz csalást és a kényszerítést, a gyönyört vagy a fájdalmat mind olyan dolgoknak tekintette, amelyek elhomályosítják az ember józan ítélőképességét. Törvényben szabályozta a nők nyilvános helyeken való megjelenését ünnepi és gyászszokásait, s a nők viselkedésében megtiltott minden túlzást és féktelenséget. Ha egy asszony elutazott hazulról, háromnál több ruhát és egy obolosz áránál több ételmet vagy italt nem vihetett magával, sem egy könyöknél magasabb kosarat; éjszaka csak kocsin utazhatott, s a kocsi előtt fáklyás embernek kellett mennie. Eltörölte azt a szokást is, hogy a nők véresre marcangolják arcukat a temetésen, s hogy idegen temetésen gyászdalokat énekeljenek. Temetéskor nem volt szabad ökröt levágni, sem a halottal háromnál több öltözet ruhát sírba tenni. Más család sírját csak temetéskor volt szabad látogatni. Ezek a tilalmak nagyrészt megvannak a mi törvényeinkben is; de a mi törvényeink úgy rendelkeznek, hogy a *günaikonomosz*-ok - a női erkölcsökre felügyelő testület tagjai - büntetik meg a gyász alkalmával férfiatlanul, asszony módra viselkedőket.

22. Szolón észrevette, hogy lassan a város megtelik mindenfelől odaözönlő emberekkel, akik az itt uralkodó biztonság hírére érkeznek Attikába. Tudta, hogy az ország földje nagyrészt terméketlen és sovány, a tengeri kereskedelemből pedig csak akkor jut áru az országba, ha más árut adnak érte cserébe. Ezért a polgárokat mesterségek üzésére biztatta, s törvényt alkotott, amely szerint a fiú csak akkor köteles öreg apját eltartani, ha az mesterségre taníttatta. Lükurgosz másként járt el, csakhogy Lakedaimónban nem telepedtek le tömegesen idegenek, s a város földje, hogy Euripidészt idézzük, „...nagy sokaknak, tágas kétszerannyinak”⁴⁷. Ráadásul a város körül mindenütt hatalmas helótatömeg élt, azt pedig okosabb volt nem hagyni tétlenül, hanem nehéz, megalázó, testi erejét felőrlő munkával sújtani. Lükurgosz könnyen megtehetette, hogy Lakedaimón polgárait felmentse a fárasztó és lealacsonyító testi munka alól; állandóan fegyverben tartotta őket, a katonáskodás volt az egyedüli mesterség, amit megtanultak és szüntelenül gyakoroltak. Szolón kénytelen volt törvényeit igazítani a tényekhez, és nem a tényeket a törvényekhez. Láta, hogy Attika földje csak szegényes

megélhetést nyújt a földműveseknek, henye, munkátlanul élő tömegeket pedig nem tud eltartani. Ezért megbecsülte a mesterségeket, s az Areioszpagoszra bízta, hogy felülvizsgálja a polgárok jövedelmi forrásait és megbüntesse a munkakerülőket.

Egy másik, sokkal szigorúbb intézkedéséről a pontoszi Hérakleidész számol be: a hetairától származó fiúkat felmentette az alól a kötelezettség alól, hogy atyjukat támogassák. Világos ugyanis, hogy ha egy férfi megveti a házasságot, legfeljebb az érzéki gyönyörök kedvéért él együtt egy nővel, nem pedig gyermekek nemzése végett. Így megkapja méltó büntetését, hiszen nem támaszthat semmiféle igényt gyermekeivel szemben, akik tőle csak a törvénytelen származás szegényét kapták.

23. Szolónnak a nőkre vonatkozó törvényei általában nagyon következetlenek. Megengedte például a tetten ért házasságtörő megölését. Ha valaki szabad nőt erőszakot követett el, büntetése száz drakhma volt, az elcsábításért viszont csak húsz drakhma büntetés járt; a törvény azonban nem vonatkozott olyan nőkre, akik nyíltan áruba bocsátják magukat, s akiket hetairáknak neveznek, azok ugyanis nyugodtan elmehettek bárkihez, és pénzt fogadhattak el szolgálataikért. A törvény tiltja, hogy valaki tulajdon leányát vagy nővérét eladja, hacsak rajta nem kapja, hogy hajadon létre férfival volt együtt. Értelmetlen dolog, hogy ugyanazt a vétséget egyszer a legszigorúbban bünteti, máskor pedig elnézően, s inkább csak névleges büntetést szab ki a tettesre. A következetlenség oka az lehetett, hogy abban az időben nagy pénzhiány volt a városban, és nehéz volt előteremteni a büntetesképpen kiszabott összeget. Amikor az áldozatokat felbecsülték, úgy számoltak, hogy egy juh és egy drakhma egy mérő gabonát ér. Az iszthmoszi játékok győztese száz, az olümpiai játékoké ötszáz drakhma jutalmat kapott. Öt drakhmát kapott, aki hím farkast ejtett el, egyet, aki farkaskölyköt. A phaléroni Démétriosz szerint egy ökör, illetve egy birka ára is ugyanennyi volt. A válogatott áldozati állatok ára, ahogyan Szolón tizenhatodik törvénytábláján megszabta, természetesen sokkal magasabb volt, mint a közönséges állatoké, de még így is alacsony, ha a mai árakkal hasonlítjuk össze. Az athéniaiak ősidők óta könyörtelen harcot folytattak a farkasok ellen, mert Attika földje alkalmasabb legeltetésre, mint földművelésre. Némelyek szerint a négy athéni phülé sem ión fiától, hanem a különböző foglalkozási ágaktól kapta nevét. A harcosok voltak a hoplitészek, a mesteremberek az ergadászek, a két másik osztályból pedig a földműveseket teleontészeknek, a gulyásokat és juhászokat aigikorészeknek nevezték.

Attikának nincsenek egész éven át vízzel telt folyói, sem bővizű forrásai; a vízellátást többnyire ásott kutakkal biztosítják. Szolón törvényei ezért elrendelték, hogy minden közutat egy hippikon - azaz négy sztadion - távolságban szabadon használhat a lakosság. Ennél nagyobb távolságban saját kutat kell ásni. Ha tízölnyire leásnak, és nem találnak vizet, egy hat mérce űrtartalmú vödört naponta kétszer megtölthetnek szomszédjuk kútjából, mert Szolón azt tartotta, hogy a rászorulókon segíteni kell, de a restek nem érdemelnek támogatást. A faültetés szabályozására vonatkozó törvényei is szakértelemről tanúskodnak. Senkinek nem volt szabad szomszédja földjéhez öt lábnál közelebb fát ültetni; ha füge- vagy olajfáról volt szó, kilenc lábban állapította meg a határt. Ennek a két fának a gyökerei ugyanis nagyon messzire kinyúlnak, úgyhogy elszívják a talajban levő táplálékot és nedvességet a többi fától, azonkívül kigőzölgésük is ártalmas. Ha valaki árkot vagy gödröt ásott, olyan távolságra kellett maradnia szomszédja földjétől, mint amilyen mélyre ásott, két szomszédos méhkas közt pedig legalább háromszáz lábnyi távolságot kellett hagyni.

24. Szolón egyedül az olaj kivitelét engedte meg, más élelmiszereket megtiltotta, s kihirdette, hogy a tilalmi rendelkezések megsértőit az arkhón nyilvános átokkal sújtja, vagy pedig száz drakhma bírságot kell a közpénztárba fizetniük. Ezt a törvényt az első törvénytábla tartalmazza. Hitelesnek látszik az a hagyomány, hogy a régi időkben a füge kivitele tilos volt, s a

fügecsempészek feljelentőit hívták szükophantészeknek. Szolón törvényt hozott a négylábú állatok által okozott károkról is; például ha egy kutya megharapott valakit, három könyök hosszú láncsal meg kellett kötni, és ki kellett szolgáltatni annak a személynek, akit megharapott. Ez az intézkedés mindenütt fokozta a közbiztonságot.

Meglehetősen kétes a polgárjog megszerzését szabályozó törvénye. Csak azoknak adott ugyanis polgárjogot, akik hazájukból végleg eltávoztak, vagy azért vándoroltak ki családotul, hogy Athénban mesterséget folytassanak. Ezzel állítólag nem az volt a célja, hogy másfajta bevándorlókat távol tartson Attikától, hanem hogy odacsalogassa azokat, akik majd értékes polgárai lesznek a városnak. Úgy gondolta, hogy joggal bízhat azok hűségében, akik kényszerből vagy határozott céllal hagyták el hazájukat. Szolón törvényhozására igen jellemző az a rendelkezése is, amely a démoszionban szokásos közös étkezésekre vonatkozik. Az ottani étkezést a *paraszitein* - vagyis: egy asztalnál étkezés - szóval fejezi ki. Nem engedte meg, hogy ugyanaz a személy túlságosan gyakran vegyen részt a közös étkezéseken, másrészt büntetést szabott ki azokra, akik elmulasztották a megjelenést, amikor kötelességük lett volna. Az előbbi kapzsiságnak, az utóbbit a közösség megvetésének tekintette.

25. Valamennyi törvényének érvényességét száz évben szabta meg. A törvények szövegét négyszögletes keretbe illesztett, forgatható fatáblákra írták. Néhány maradványukat mai napig is őrzik a prütaneionban. Arisztotelész szerint ezek a fatáblák *kürbeisz* néven voltak ismertek. Kratinosz⁴⁸ vígjátékíró ezt mondja róluk:

*Szolónra és Drakónra, kiknek máma már
törvénytábláin árpapörkölés folyik.*

Mások azt mondják, hogy a *kürbeisz* szó csak a vallási szertartásokra és áldozatokra vonatkozó törvények neve volt, a többi egyszerűen tábláknak hívták.

A tanács tagjai közösen esküt tettek, hogy megtartják Szolón törvényeit; minden egyes ilyen theszmothétész külön-külön is fogadalmat tett a főtéren a hirdetőkö mellett, hogy ha bármelyik törvényt megszegi, a saját testsúlyával azonos súlyú szobrot állíttat fel Delphoiban szíнарanyból.

Szolón megfigyelte, hogy a hónapok szabálytalan hosszúságúak, és a hold keringési ideje nem egyezik a nap keltével és nyugtával. Megfigyelte azt is, hogy a hold gyakran ugyanazon a napon utoléri, sőt el is hagyja a napot. Elrendelte, hogy az ilyen napot ó- és újhold napjának kell nevezni, s hogy a napnak azt a részét, amely a hold és a nap találkozásáig eltelik, a végéhez érő, a többi részét pedig az akkor kezdődő hónaphoz kell számítani. Úgy látszik, ő értelmezte helyesen először Homérosznak erre vonatkozó sorát:

Majd mikor elfogy a hold, és kezd növekedni az újhold⁴⁹

A következő napot numénianak, vagyis a hónap első napjának nevezte. A hónap huszadik napjától kezdve a napokat nem előre számolta, hanem visszafelé, levonva harmincból úgy, ahogy a hold fogyott.

Törvényeinek életbe léptetése után igen sokan keresték fel; némelyek magasztalták a törvényeket, mások kifogásolnivalót találtak bennük. Tanácsot akartak adni neki, mit mondjon hozzájuk vagy mit hagyjon el belőlük. Sokan fordultak hozzá kéréssel, vagy keresztkérdések alá vették néhány apróbb részletre vonatkozóan, s meg akarták tudakolni, mi a célja egyik vagy másik rendelkezésének. Szolón belátta, hogy nem tud minden kérést teljesíteni, de azt is tudta, hogy magára vonja az athéniai haragját, ha kérdéseikre egyáltalán nem válaszol.

Szeretett volna kitérni polgártársai gáncsoskodása elől, hiszen jól tudta, amint saját maga mondja, hogy:

Nagy tettel tömeges tapsot aratni nehéz.

Azt kérte tehát, hogy üzleti ügyekben - hajói dolgában - tíz évig távol maradjon a várostól. Azt remélte, hogy ennyi idő alatt az athéniak hozzászoknak a törvényeihez.

26. Először Egyiptomba ment és ott tartózkodott egy ideig, amint ő maga is említi:

Nilus-torkolat és a kanóboszi part közelében.

A héliopoliszi Pszenóphisszal és a szaiszi Szónkhisszal, a két legtudósabb egyiptomi pappal együtt filozófiai tanulmányokat folytatott. Platón szerint tőlük hallotta az Atlantiszról szóló történetet, amelyet később verses alakban ő ismertetett meg a görögökkel. Ezután Küpros szigetére hajózott; itt kitüntető szeretettel fogadta Philoküprosz, az egyik küprosi fejedelem - a Thészeusz-fi Démophón által alapított egyik nagy város uralkodója - a Klariosz folyó partján. Bár a város könnyen védhető helyen épült, a környékén nehezen művelhető, silány földek terültek el. Szolón tehát rábeszélte Philoküprosz, hogy telepítse át a lakosságot a város alatt elterülő szép síkságra, s ott építtessen másik, kellemesebb és nagyobb várost. Maga is ott maradt és felügyelt a város alapításánál. Segítségükre volt a legjobb életmód és a közbiztonság megteremtésében. Végül sok új lakos sereglett Philoküprosz városába, s ezt a sziget többi fejedelme irigykedéssel nézte. A fejedelem azzal fejezte ki tiszteletét Szolón iránt, hogy a várost, amelyet azelőtt Aipeiának hívtak, Szoloinak nevezte el. Szolón Philoküprosznak ajánlott elégiájában így szól a város alapításáról:

*Hosszan uralkodol itt, a Szoloibeli népen: e várost
tartod székhelyedül, s majdan utódaid is.*

S engem e büszke szigetről, kék ibolyák koszorúzza

Küpris, vígy haza most épen a fürge hajón!

*Áldd meg e városkát ragyogó hírnévvel, örömmel,
s éjrek egészségben majd honi földre magam.*

27. Kroiszossal való találkozását némelyek - időszámítási okok alapján - koholt történetnek tekintik. Mivel azonban erre a híres történetre oly sokan hivatkoznak, sőt ami ennél is fontosabb, annyira illik Szolón jelleméhez, s méltó nagy lelkéhez és bölcsességéhez, nem tartom koholmánynak pusztán az időrendi táblák miatt, amelyeket oly sok tudós próbált már egyeztetni, de a bennük található ellentmondásokat soha nem tudta megindokolni. Mint mondják, Szolón Kroiszosz meghívására érkezett Szardeiszbe, s ugyanazt tapasztalta, mint amikor valaki első ízben utazik egy ország belsejéből a tengerpartra, és azt hiszi, hogy minden folyó, amelyet megpillant, már maga a tenger. Ez történt Szolónnal is, mert amikor belépett a királyi palota fogadótermébe, és látta a pompás öltözetű ajtónállókat, a testőrök és udvaroncok kérkedve járkáló csoportjait, mindegyikről azt hitte, hogy Kroiszoszt látja. Végre aztán a király színe elé jutott. Kroiszoszt valósággal elborította a pompás bíborpalást, a sok drágakő és díszes arany ékszer, a sok drága és ritka holmi, amelyekből a trónján ülő király lélegzetelállító látványt nyújtott. Amikor azonban Szolón megállt Kroiszossal szemben, a megfélemlítés legkisebb jelét sem árulta el, és nem mondta el azokat a magasztaló szavakat, melyeket a király elvárt tőle. Nem csinált titkot belőle - sőt azoknak, akiknek jó szemük volt hozzá, hogy észrevegyék, világosan ki is mutatta -, mennyire megveti az efféle ízléstelenséget és hiú dicsekvést. A király parancsot adott, hogy nyissák ki Szolón előtt kincstárának ajtóit, és vezessék végig fényűzően berendezett palotája terméin. Pedig nem volt rá szükség, mert Szolónnak Kroiszosz megpillantása is elég volt hozzá, hogy jellemét tisztán lássa. Mégis

megnézett mindent, s mikor ismét a király elé vezették, Kroiszosz megkérdezte, látott-e már nála boldogabb embert. Szolón azt felelte, látott: polgártársát, az athéni Telloszt. Tellosz - mondta Szolón - nagy tiszteletnek örvendett, és mindenki által megbecsült fiak maradtak utána; életében soha semmiben nem szenvedett hiányt vagy szükségét, és hazájáért harcolva dicsőségesen halt meg a csatatéren.

Kroiszosz ekkor már csak ostoba különcként nézte Szolónt, amiért nem a rengeteg ezüst- és aranykincs birtoklását tekinti a boldogság ismertetőjelének, s nem értette, hogy lehet egy ismeretlen nevű athéni közpolgár életét és halálát fölébe helyezni az ő királyi hatalmának és gazdagságának. De azért másodszor is megkérdezte, vajon Tellosz után tud-e nála boldogabb embert. Szolón azt felelte, tud: Kleobiszt és Bitónt, akik anyjukat és egymást minden halandónál jobban szerették. Egy alkalommal - folytatta -, amikor az ökrök késve érkeztek haza a szántásból, magukat fogták járomba és úgy húzták anyjuk szekereit Héra templomáig. A polgárok szerencsekívánatokkal halmozták el a fiúk anyját, s az asszony nem tudott hova lenni az örömtől. Áldozat és lakoma után a két fiú lefeküdt, s nem ébredt fel többé; szenvedés és fájdalom nélkül haltak meg, boldogan az őket ért nagy dicsőségben.

„Minket tehát nem számítasz a boldog emberek közé?” - fakadt ki haraggal Kroiszosz. Szolón nem akart hízelegni a királynak, de nem is akarta jobban ingerelni, tehát így felelt: „Nekünk, görögöknek, lüdek királya, gyengécskén adott az isten boldogságot, s bölcsességből is - úgy tűnik - egyszerűt, szerényét, nem királyian csillogót. Ez a bölcsesség arra tanít bennünket, hogy az emberi élet mindig ki van téve a szerencse forgandóságának, ezért ne csodáljuk senki boldogságát, amíg szerencséje megváltozhatik. A jövő mindig változásokkal terhes, s mi csak azt tartjuk boldognak, akinek boldogságát az isten élete végéig meghagyta. A még élő és a sors változásainak kitett ember boldogsága éppolyan bizonytalan és mulékony, mint a versenyfutóé, akinek győzelmét nem hirdették ki, és nem nyerte még el a győzelmi pálmát...” Szolón ezzel elbúcsúzott Kroiszosztól, akit mélyen megsértett, de bölcsőbbé nem tett.

28. Aiszóposz, a meseíró, ugyanebben az időben Szardeiszben tartózkodott mint Kroiszosz nagy tiszteletben tartott vendége. Amikor értesült a dologról, bántotta, hogy a király oly nyersen bánt Szolónnal, és jó tanácsképpen így szólt a bölcshez: „Hidd el, Szolón, királyoknak vagy mondjunk minél kevesebbet, vagy minél kedvesebbet.” „Zeuszra mondom, nem - felelte Szolón -, hanem vagy minél kevesebbet, vagy minél hasznosabbat.”

Kroiszosz nagyon lenézte Szolónt. Később azonban háborúba keveredett Kürosszal, a háborút elvesztette, az ellenség elfoglalta városát, ő maga fogságba került, és úgy volt, hogy máglyán kell meghalnia. Az egész perzsa hadsereg és Kürosz szeme láttára megláncolva hurcolták a máglyára, s ekkor hangosan háromszor felkiáltott: „Szolón, Szolón, Szolón!” Kürosz elcsodálkozott, s odaküldte embereit, kérdezzék meg tőle, miféle ember vagy isten ez a Szolón, hogy nyomorúságában csak hozzá folyamodik.

Kroiszosz ekkor, semmit el nem hallgatva, elmesélte az egész történetet:

„Az a férfit a görög bölcsök egyike - mondotta. - Egykor magamhoz hívtam, de nem azért, hogy hallgassak rá, vagy olyan dolgokat tanuljak tőle, amelyekre bizony igen nagy szükségem lett volna, hanem hogy lássa akkori boldogságomat, s hites tanúként hírét vigye. Most már tudom, hogy szerencsétlenebb vagyok boldogságom elvesztése miatt, mint amilyen szerencsés voltam, amikor magaménak mondhattam. Boldogságomból nem volt más hasznom, csak a dicsőség és mások csodálata. Most azonban, hogy sorsom balra fordult, szörnyű és elkerülhetetlen szenvedés zúdult rám. Szolón előre látta, mi következik; óva intett, hogy ne feledkezzem meg életem végéről, és ne bízzam elvakultan a bizonytalan jövőben.”

Mindezt jelentették Kürosznak, s mert bölcsőbb volt Kroiszosznál, és látta, hogy Szolón szavainak igazságát a tények igazolták, nemcsak hogy szabadon engedte Kroiszoszt, hanem élete végéig tiszteletben is tartotta. Szolónnak mindenképpen dicsőségére vált, hogy néhány szavával megmentette egy király életét, egy másikat pedig bölcsességre tanított.

29. Szolón távolléte idején az athéni nép ismét pártokra szakadt. A síkságon lakók vezére Lükurgosz volt, a tengerparton lakóké Megaklész, Alkmaión fia, a hegyvidéken lakóké pedig Peiszisztratosz. Őt a zsellérek nagy tömege követte; ezek gyűlöltek leginkább a gazdagokat. Így bár Szolón törvényei még érvényben voltak, mindenki a forradalom kitörését várta, s azt kívánta, hogy változás következze be az állam kormányzásában. Egyik fél sem óhajtott méltányos megegyezést, hanem azt remélte, hogy haszna lesz a változásból, és teljes győzelmet arat ellenfelein. Ez volt a helyzet, amikor Szolón visszaérkezett Athénba. Mindenki tisztelettel és megbecsüléssel vette körül. De öregkora miatt nyilvánosan szónokolni vagy a közéletben tevékenyen részt venni már nem kívánt, nem is igen tudott. Magánemberként azonban találkozott a pártvezérekkel, megkísérelte kibékíteni őket és összhangba hozni nézeteiket. Úgy látszott, leginkább Peiszisztratosz hajlik szavaira. Peiszisztratosz beszédmodorában volt valami megnyerő és barátságos; segíteni akart a szegényeken, s még ellenfeleivel szemben is ésszerűen és mérséklettel viselkedett. Olyan kitűnően színlelte még azokat a szép tulajdonságokat is, amelyeket a természet megtagadott tőle, hogy jobban elhitték neki, mint másoknak, akik csakugyan birtokában voltak. Mindenki mértékletes, törvénytisztelő férfiúnak ismerte, aki méltányosságra törekszik, és nem tűri, hogy bárki is felforgassa a fennálló rendet és változásokra törjön. Így aztán a legtöbb embert félrevezette, Szolón azonban gyorsan felismerte igazi jellemét, és leleplezte csalárd szándékait, de azért nyíltan nem szakított vele, hanem arra törekedett, hogy lecsillapítsa és ellássa jó tanácsokkal. Nyíltan meg is mondta Peiszisztratosznak és másoknak, ha valaki kiüzné belőle a nagyratörését és ő maga szabadulni tudna zsarnoki hatalomra törő szenvedélyes vágyától, ő lenne Athén legkiválóbb polgára és legkiválóbb vezetője.

Theszpisz ebben az időben kezdte bemutatni újfajta tragédiáit; kísérletezését az egész város nagy érdeklődéssel fogadta, de a drámai versenyek ekkor még nem indultak meg. Szolón szeretett mindent meghallgatni és tudomást szerezni az új dolgokról; öregkorára még a jókedvű mulatságot, a zenét és a vidám lakomát is megszerette. Elment tehát, hogy megnézzze Theszpiszt, aki a régi idők szokása szerint maga is játszott darabjaiban. Az előadás után odament hozzá, és megkérdezte tőle, nem szégyell-e ennyi ember jelenlétében összevissza hazudozni. Theszpisz azt felelte, hogy nincs abban semmi rossz, ha valaki tréfából tesz vagy mond valótlan. Szolón erre mérgében a földet verte a botjával, és így szólt: „Ha dicsérjük és tiszteljük a szerepjátszást, hamarosan ott tartunk majd a szerződésekkel is.”

30. Egy napon Peiszisztratosz sebet ejtett önmagán, szekéren a főtérre vitette magát, és azzal lázította a népet, hogy ellenfelei politikai merényletet követtek el ellene. A tömeg méltatlankodva kiáltozott, Szolón pedig odalépett hozzá, s így szólt: „Hippokratész fia, nem jól játszod Homérosz Odüsszeuszának szerepét. Megsebesítetted önmagadat, hogy félrevezesd polgártársaidat, holott ő ellenségeivel szemben folyamodott ehhez a cselvetéshez.” Peiszisztratosz számítása mégis bevált, és a tömeg kész volt akár fegyverrel is harcolni mellette. Nemsokára összeült a népgyűlés, és megvitatta Arisztón javaslatát, hogy engedélyezzenek Peiszisztratosznak ötven husángosból álló testőrséget. Szolón felszólalt a népgyűlésen, és ellenezte a javaslatot. Érvei hasonlóak voltak a költeményeiben leírtakhoz:

*Mindenitek szeme csak furfangos férfi beszédén
s nyelvén függ; közösen nyargaltok a róka csapásán:
bennetek, íme, bizony balgatag elme lakik.*

Amikor látta, hogy a szegények lármásan Peiszisztratosz mellé állnak, a gazdagok pedig elődalognak, otthagya a népgyűlést, s azt mondta: „Emezeknél bölcsebb, amazoknál bátrabb vagyok. Bölcsebb azoknál, akik nem értik meg, mi történt, és bátrabb azoknál, akik értik, de félnek szembeszállni a zsarnoksággal.” A népgyűlés megszavazta a javaslatot, és arról már nem is kezdett kicsinyesnek tetsző vitát, hogy hány emberből álljon Peiszisztratosz testőrsége. Elnézték, hogy annyi embert tartson, ahányat akar, hogy velük jelenjék meg a nyilvánosság előtt, míg aztán megszállta az Akropoliszt.

Erre az egész város felzúdult; Megaklész az Alkmaionidákkal elmenekült. Szolón, bár nagyon öreg volt, és nem is voltak követői, kiment a főtérre és beszédet intézett a polgárokhoz. Szidalmazta ostobaságukat és gyávaságukat, s lelkesítő szavakban kérte őket, hogy ne hagyják elveszni szabadságuk ügyét. Ekkor mondta emlékezetes szavait, hogy korábban könnyebb lett volna megakadályozni a készülő zsarnokságot, de nagyobb és dicsőbb feladat most végezni vele, amikor már erőre kapott. A félelemtől senki nem mert rá hallgatni, így hát hazament, kirakta fegyvereit háza küszöbe elé az utcára, és így szólt: „Én már elvégeztem a magam dolgát, hogy segítek hazámon és hazám törvényein.” Békében élt tovább, és nem hallgatott barátai sürgetésére, hogy hagyja el Athént, s verseiben korholta az athéniakat:

*Hitványságokért ebsorsot tűrve, haragvó
istenek ellen ezért zokszavatok ne legyen!
Nagyra e zsarnokokat ti növeltétek bizony, óva
bástya gyanánt; görnyeszt érte a rút rabiga.*

31. Sokan figyelmeztették, hogy a zsarnok majd az életére tör, s megkérdezték tőle, miben bízik, hogy ennyire nem törődik a veszéllyel. Így felelt: „Öreg koromban.” Peiszisztratosz azonban, amikor helyzete megerősödött, a legnagyobb tisztelettel viseltetett Szolón iránt. Meghívta házába, kikérte tanácsait, Szolón pedig sok intézkedését helyeselte. Peiszisztratosz érvényben hagyta Szolón legtöbb törvényét, és megtartatta őket barátaival is. Egy alkalommal gyilkosság miatt vádat emeltek ellene; ekkor már türannosz volt. Megidézték az Areiosz-pagoszra, s a törvénynek engedelmeskedve megjelent, hogy védekezzék a vád ellen, de aki a vádat emelte, nem volt sehol. Több törvényt alkotott; ezek közül az egyik úgy rendelkezik, hogy a háborúban megrokkantakat az államnak kell eltartania. A pontoszi Hérakleidész ugyan azt állítja, hogy ezt a törvényt Szolón alkotta egy Therszipposz nevű ember érdekében, s Peiszisztratosz csak lemásolta a törvényjavaslat szövegét. Theophratosz szerint viszont a tétlenség elleni törvényt Peiszisztratosz és nem Szolón hozta, s ezzel hozzájárult a közviszonyok rendezéséhez és a föld termékenyebbé tételéhez. Szolón hozzákezdett, hogy hosszabb költeményben írja meg Atlantisz meséjét, úgy, ahogy Szaisz bölcs férfaitól hallotta, mert tudta, hogy a történet az athéniakat is érdekli. Végül azonban abbahagyta a munkát, nem azért, mert nem volt rá ideje, ahogyan Platón állítja, hanem mert öregkora miatt visszariadt a feladat nagyságától. Szabad ideje bőven volt, amint ő maga is beszél róla, amikor ezt mondja:

Bárha öregszem, még egyre sokat tanulok.

Majd így folytatja:

*Kedvelem én Küprisz s Dionüszosz műveit immár,
s Múzsákeit; ezek földeritik szívemet.*

32. Platón különös becsvágygal fogott hozzá, hogy élete mesterműveként megírja Atlantisz történetét; fel akarta ékesíteni, akár egy családi örökségből⁵⁰ rámaradt szép fekvésű föld-darabot, pompás palotát akart építeni belőle nagy oszlopcsarnokkal, termekkel és díszes udvarokkal; egyszóval olyan művet akart alkotni, amelyhez egyetlen más mítosz vagy költemény sem hasonlítható. De már későn kezdett hozzá, és életéből nem telt a nagy mű befejezésére. Bármennyi gyönyörűségünket leljük is abban, amit megírt, mégis hiányzik, ami megíratlanul maradt. Mint az athéniak sok szép alkotásuk közt az olümpiai Zeusz templomát, úgy hagyta Platón bölcs elméje is befejezetlenül az Atlantisz történetét.

A pontoszi Hérakleidész tudomása szerint Szolón még sokáig élt Peisziisztratosz türannisza idején; a leszboszi Phaniasz azonban azt állítja, hogy még két évnél is kevesebb ideig. Peisziisztratosz uralma ugyanis Kómiasz arkhónsága alatt kezdődött, Szolón pedig - Phaniasz szerint - Hégesztratosznak, Kómiasz utódjának arkhónsága évében halt meg. Annak a történetnek, hogy holttestét elhamvasztottak, és hamvait Szalamisz szigetén szétszórták, nincs semmi alapja, s nem egyéb merő kitalálásnál, még ha több nagy tekintélyű férfiú - köztük Arisztotelész, a bölcselő - állítja is.

PUBLICOLA⁵¹

1. Ilyen férfiú volt Szolón, s most Publicolát hasonlítjuk vele össze, akinek megbecsülésből adta a római nép ezt a nevet. Korábban Publius Valeriusnak hívták, s a köztudomás szerint annak a Valeriusnak volt a leszármazottja, aki egykor legtöbbet tett az ellenségeskedő rómaiak és sabinok összebékítéséért. Igyekezett rábeszélni a két nép királyát, hogy találkozzanak egymással és oldják meg ellentéteiket. Mint mondják, az ő nemzetségéből származott Valerius, aki abban az időben, amikor Rómában még királyok uralkodtak, kitűnt ékesszólásával és gazdagságával. Szónoki képességeit becsületesen és nyíltszívűen használta fel az igazság védelmében, vagyonát pedig arra fordította, hogy bőkezűen és emberbaráti módon támogassa a szegényeket és rászorulókat, így nyilvánvalóan az állam első embereinek sorába kellett kerülnie, mikor a demokrácia győzött.

Mivel Tarquinius Superbus a hatalmat nem becsületes eszközökkel szerezte meg, és becstelennül, a törvények ellenére gyakorolta, nem király módjára, hanem gőgösen és türannoszként élt vele, a nép meggyűlölte, s uralmát alig tűrte el. A zendülésre Lucretia szerencsétlen sorsa⁵² szolgáltatott alkalmat, aki a rajta esett erőszak miatt önkezeléssel vetett véget életének. Amikor Lucius Brutus a felkelés élére állt, nyomban Valeriushoz fordult, s az ő odaadó támogatásával sikerült elkergetnie a királyokat. Úgy látszott, hogy a nép király helyett egyetlen vezért fog választani, Valerius készséggel belenyugodott, hogy az uralmat Brutus kapja, mivel ő vívta ki a szabadságot. De mert a nép az egyeduralomnak még a nevét is meggyűlölte, és jobban szerette volna megosztani a hatalmat, úgy döntöttek, hogy két személyt választanak meg az állam vezetőjéül. Valerius azt remélte, hogy Brutusszal együtt őt választják majd a consuli tisztre, de csalódott. Bár Brutus nem akarta, Tarquinius Collatinust, Lucretia férjét választották meg consultársává Valerius helyett. Collatinus semmiképpen sem volt kiválóbb férfi Valeriusnál, de az állam befolyásos polgárai féltek tőle, hogy a király és párthívei külső segítséggel vagy belső viszály szításával visszaszerzik uralmukat a város felett, ezért jobbnak látták, hogy a királyi család legelszántabb ellenségét válasszák meg vezérükül, abban a hiszemben, hogy ő majd nem lesz hajlandó semmi engedményre.

2. Valerius megbántódott, mert nem hitték el róla, hogy mindent kész megtenni hazájáért; ráadásul mellőzésének csupán annyi oka volt, hogy a zsarnokok részéről semmi személyes bánatalom nem érte. Ezért nem is vett részt a senatus tanácskozásain, senki védelmét nem vállalta a bíróságokon, s teljesen kivonta magát a közügyekből. A nép körében ez aggodalmas szóbeszédre adott okot, az emberek megijedtek, hogy haragjában a királpártiak oldalára áll, és felforgatja a városnak úgyszólván eléggé ingatag új rendjét. Mivel Brutus másokra is gyanakodni kezdett, azt javasolta, hogy a senatorok áldozat bemutatása közben tegyenek esküt, s nyomban ki is jelölt egy napot. Valerius derűs arccal jelent meg a forumon, és elsőnek ő esküdött meg rá, hogy nem hódol be, és semmiben nem enged a Tarquiniusoknak, hanem teljes erejével harcol a szabadságért. Ezzel nagy örömet szerzett a senatusnak, s bátorságot öntött a consulokba, majd esküjét csakhamar tettel is megerősítette. Követek érkeztek ugyanis Tarquiniustól, akik hízelgő hangú levelet hoztak a népnek sokat ígérő ajánlattal. A követek a nép egységét akarták megbontani mondván, hogy a király letett büszkeségéről, és méltányos feltételek mellett kész a megegyezésre. A consulok már arra gondoltak, hogy a népgyűlés elé vezetik a követeket, de Valerius nem engedte. Azzal érvelt, hogy a szegény embereknek, akik nagyobb tehernek tekintik a háborút, mint a zsarnokok uralmát, nem szabad ürügyet adni a fennálló rend megváltoztatására.

3. Később újabb követek érkeztek, s kijelentették, hogy Tarquinius lemond a trónról, már nem is gondol háborúra, csak azt kéri, adják vissza pénzét és vagyontárgyait, hogy neki magának, barátainak és családtagjainak legyen miből élniük a száműzetésben. Sokan hajlottak a kérés teljesítésére, főként Collatinus, Brutus azonban, aki nyers és hirtelen haragú ember volt, kirohant a forumra, és árulónak nevezte consultársát, amiért kész támogatást nyújtani a háborúra és a zsarnokság visszaállításához, hisz annak még akkor sem volna szabad a háborúra szavaznia, ha pusztán élete fenntartásáról volna szó. A népgyűlésen elsőnek egy közpolgár, Caius Minucius szólalt fel, azt ajánlotta Brutusnak és azt tanácsolta a rómaiaknak, hogy a szóban forgó vagyont inkább ők használják fel a zsarnokok ellen, mint azok ellenük. A nép ennek ellenére úgy döntött, hogy ha már kivívták a szabadságot, pénzért nem áldozzák fel a békét, hanem a zsarnokkal együtt számúzik vagyonát is.

Tarquiniusnak természetesen nem vagyona visszaszerzése volt a fontos - az egész ügyet csak arra akarta felhasználni, hogy kipróbálja a nép hangulatát, és előkészítse az árulást. Ezen dolgoztak a követek is, akik a vagyon visszakövetelésének ürügyével Rómában maradtak, s azt állították, hogy a kincs egyik részét eladják, másik részét biztonságba helyezik, a harmadik részt pedig elküldik Tarquiniusnak. Sikertelenül is megpróbálták két előkelő római családot, az Aquiliusokat, akik közül hárman, és a Vitelliusokat, akik közül ketten senatorok voltak. Az Aquiliusok anyai ágon Collatinus unokaöccsei voltak, a Vitelliusok pedig Brutusszal álltak közeli rokonságban. Brutus ugyanis egyik nővérüket vette feleségül, s több gyermeke született tőle. A Vitelliusok Brutus két felnőtt fiát, akikkel nemcsak rokoni, hanem baráti kapcsolatban voltak, megnyerték maguknak, rábeszéltek őket, hogy csatlakozzanak az áruláshoz, álljanak a Tarquiniusok nagy nemzetsége mellé, azonosítsák magukat királyi reményeikkel, és szabaduljanak meg atyjuk együgyűségétől⁵³ és kegyetlenségétől. Ők ugyanis kegyetlenségnek nevezték Brutusnak az összeesküvőkkel szemben mutatott kérlelhetetlen szigorát. Brutus különben a jelek szerint csak színlelte az együgyűséget, mert úgy érezte, hogy így nagyobb biztonságban lehet a zsarnokoktól, bár a ráragadt gúnynévtől később sem tudott megszabadulni.

4. Amikor tehát az ifjakat sikerült megnyerniük, tanácskoztak az Aquiliusokkal, és úgy határoztak, hogy mind nagy és félelmetes esküt tesznek úgy, hogy kezüket egy meggyilkolt ember szívére teszik, s vérét isszák áldozati italként. Ebből a célból az Aquiliusok házában gyűltek össze, s egy sötét és félreeső szobában találkoztak. Figyelmüket azonban elkerülte, hogy a szobában ott rejtőzködött egy Vindicius nevű rabszolga, aki nem akart leselkedni, nem

is sejtette, minek lesz tanúja, de amikor az összeesküvők nagy sietve beléptek a szobába, ijedtében nem merte magát felfedni, elbújt tehát egy láda mögött, és mindent végignézett, s minden szavukat kihallgatta. Az összeesküvők elhatározták, hogy meggyilkolják a consulokat, s szándékukat a követeknek átadott levélben közölték Tarquiniusszal. A követek ugyanis mint az Aquiliusok vendégei a házban tartózkodtak, sőt a tanácskozáson is jelen voltak.

Az összeesküvők dolguk végeztével eltávoztak. Előjött rejtekhelyéről Vindicius is, s nem tudta, mit kezdjen a titokkal, amelynek véletlenül birtokába jutott. Csak azt tudta, hogy szörnyű dolog lenne (mint ahogy valóban az is volt), ha Brutus és Collatinus előtt ilyen váddal illetné az ifjakat, Brutus fiait és Collatinus unokaöccseit; másrészt a rómaiak közt egyetlen magánembert sem tartott eléggé megbízhatónak hozzá, hogy feltárja előtte a titkot. De mert semmiképpen sem tehette meg, hogy titkát elhallgassa, s mert lelkiismerete is ösztökélte, elment Valeriushoz, akit barátságos és könnyen megközelíthető embernek ismert. Tudta róla, hogy háza mindenki előtt nyitva áll, a legalacsonyabb sorsú emberek kérését is mindig kész meghallgatni, ha bajukban hozzá fordulnak.

5. Midőn Vindicius felkereste Valeriuszt, és mindent elbeszért neki fivére, Marcus, és felesége jelenlétében, Valerius felháborodott, de meg is rémült, és a rabszolgát nem engedte el házából, hanem bezárta egy helyiségbe, az ajtó elé őrként feleségét állította, fivérét pedig elküldte a királyi palotába, hogy ott, ha csak lehet, kerítse kézre a leveleket, a szolgákat pedig vegye őrizetbe. Ő maga cliensei, barátai és több szolgája kíséretében az Aquiliusok házához ment, de senkit nem talált otthon. Betört a ház ajtaját, és meg is találta a leveleket a követek szobájában. Míg a házban foglalatzkodott, futva megérkeztek az Aquilius család tagjai, és dulakodásba kezdtek a ház bejáratánál, hogy visszaszerezzék a leveleket. Valerius és emberei sikeresen védekeztek, s támadóikat, togájuknál fogva nagy ügyel-bajjal végighurcolták az utcán a forumra. Hasonló jelenetek játszódtak le a királyi palotában is, ahol Marcus rátalált azokra a levelekre, amelyeket a követek úti poggyászukban akartak magukkal vinni. Ezenkívül a király szolgálai közül is elfogott, ahányat csak tudott, és vitte őket a forumra.

6. Midőn a consulok lecsendesítették a zajt, és Valerius parancsára elővezették Vindiciust, vádat emeltek az összeesküvők ellen, felolvasták előttük a leveleket, s ők nem merték tagadni a vádat. A tömeg döbbsent csendben fogadta a történeteket. Néhányan Brutus iránti kíméletből száműzetést javasoltak büntetésként. A vádlottakban csak Valerius hallgatása és Collatinus könnyei keltettek némi reményt. Brutus azonban név szerint szólította mindkét fiát. „Nos, Titus? Nos, Tiberius? Miért nem védekeztek a vád ellen?” A kérdést háromszor megismételte, s amikor nem kapott választ, a lictorokhoz fordult, és így szólt: „A többi a ti dolgotok.” Ezek nyomban megragadták az ifjakat, letépték togájukat, kezüket hátrakötötték, és véresre korbácsolták őket. Az ott állók nézni sem bírták a szörnyű jelenetet, Brutus azonban, mint mondják, nem vette le szemét fiairól, az arcára kiülő haragot és szigort nem enyhítette könyörület, zord tekintettel nézte végig gyermekei megkorbácsolását; végül a lictorok a két ifjút a földre lökték, és bárdal a fejüket vették. A többiek megbüntetését consultársára bízta Brutus, ő pedig felkelt helyéről és eltávozott. Tettét nem lehet sem magasztalni, sem elítélni, mert vagy jellemzilárdsága tette lelkét érzéketlenné, vagy fájdalom tompította el érzéseit. Amit tett, semmiképpen nem volt emberi mértékű, kisszerű cselekedet, hanem egy isten nagysága vagy egy vadállat szörnyősége mutatkozott meg benne. Akkor járunk el helyesen, ha ítéletünkben Brutus dicsőségére gondolunk, mert nincs jogunk hozzá, hogy gyarló véleményünkkel kétségbe vonjuk erényét. Hiszen a rómaiak még Romulus művét, a város megalapítását sem tekintik olyan nagynak, mint azt, amit Brutus tett, amikor megalapította és megszilárdította a köztársaságot.

7. Midőn Brutus eltávozott a forumról, az egybegyűlteket hosszú ideig rémület és borzadály tartotta fogva a történetek miatt, s döbrent csendben hallgattak. Collatinus gyengesége és habozása azonban felbátorította az Aquiliusokat, s követelték: adjanak nekik időt a védekezésre, és szolgáltatassák ki Vindiciust, hiszen az az ő rabszolgájuk, és nem maradhat vádlóik kezén. Collatinus már-már hajlandó volt beleegyezni a dologba és feloszlatni a népgyűlést, de Valerius egy percig sem gondolt rá, hogy átadja volt gazdáinak Vindiciust, aki az ő házában keresett védelmet, és természetesen abba sem akart belenyugodni, hogy a nép az árulókat büntetlenül távozni hagyja. Végül saját kezüleg fogta le az Aquiliusokat, és visszahívta Brutust. Collatinusnak hangosan odakiáltotta, hogy szégyellheti magát, ha nagylelkűen megajándékozza az árulók feleségét férjük életével, miközben consultarsa az ő szeme láttára végezteti ki tulajdon gyermekeit. Collatinus felháborodott ezeken a szavakon és megparancsolta, hogy vezessék el Vindiciust. Erre a lictorok szétkergették a tömeget, megragadták a szerencsétlent, azokat pedig, akik ki akarták szabadítani kezükből, ütlegelni kezdték. Valerius barátai ekkor a rabszolga védelmére keltek, a tömeg pedig hangosan kiáltozott Brutus után, aki vissza is fordult, és csendet teremtett. Kijelentette, hogy neki éppen elég volt a fia felett bíraskodnia, a többiek sorsát a város szabad polgáraitra bízva, mondja el a véleményét, aki akarja, és győzze meg a népet. De több beszédre már nem volt szükség, a tetten ért összeesküvőket egyhangúlag elítélték, és mindnyájuknak fejét vették.

Collatinus a királyi családdal való rokonsága miatt sokak szemében máris gyanús volt, ha másért nem, hát családnevéért, mert a Tarquinius nevet mindenki utálta. A történetek után személye még ellenszenvesebbé vált; önként lemondott tehát consuli tisztéről, és elhagyta Rómát. Új consulválasztást tartottak, és nagy szótöbbséggel Valeriuszt választották meg második consullá, mintegy jutalmul a haza érdekében mutatott buzgalmaért. Mivel Valerius úgy gondolta, hogy a jutalmat meg kell osztania Vindiciusszal, népgyűlési határozattal felszabadíttatta - először történt ilyesmi Rómában -, és polgárjogot szavaztatott meg neki, ami azt jelentette, hogy tetszése szerint beléphet valamelyik curia tagjai közé. Szavazati jogot csak sokkal később, Appiustól kaptak a felszabadított rabszolgák, Appius ugyanis így akart népszerűséget szerezni. A rabszolgák teljes jogú felszabadítását állítólag Vindiciusról nevezik mind a mai napig *vindictá*-nak.

8. Ezután a királyi család egész vagyonát átengedték zsákmányul a rómaiaknak, a király palotáját és vidéki udvarházát pedig földig lerombolták. A Mars-mező, a Campus Martius legszebb részét, amely a Tarquinius család birtokában volt, a hadistennek ajánlották fel. Történetesen éppen akkor fejeződött be az aratás, és a kévéket még nem hordták be, ezt a területet azonban szent helyé nyilvánították, ezért úgy gondolták, hogy az ott termett gabonát nem szabad sem kicsépelni, sem másképpen felhasználni. Odafutott tehát a nép, s a kévéket a folyóba hordta. Kivágták a fákat, és azokat is a folyóba dobták, hogy az egész területet paragon és kopáran engedjék át az istennek. A folyó sodra nem vitte messzire a beledobált növényeket, valamivel lejjebb minden egymásra halmozódott és zátonnyá formálódott. Minthogy a folyó mind több és több iszapos anyagot vitt magával, az egybetorlódott zátony egyre szilárdabb és nagyobb lett, mert nem engedte át a hordalékot. Így keletkezett a szent sziget a város közepén, amelyen most az istenek templomai és fedett sétányok vannak; a szigetet latinul a két híd közti szigetnek nevezik.

Mások szerint azonban a sziget nem akkor keletkezett, amikor a Tarquiniusok mezejét Marsnak ajánlották fel, hanem később, amikor Tarquinia egy szomszédos mezőt csatolt a korábbi Campus Martiusához. Tarquinia a Vesta-szüzek testületének tagja volt, és ezért az ajándékáért nagy megtiszteltetésben részesült: ő volt az egyetlen nő, aki tanúvallomást tehetett a bíróság előtt, s népgyűlési határozattal engedélyt kapott rá, hogy férjhez menjen, de nem tartott rá igényt. Mindezt régi mondák alapján beszéltük el.

9. Tarquinius lemondott róla, hogy trónját árulással visszaszerezze. Az etruszok készségesen befogadták maguk közé, és nagy haderőt bocsátottak rendelkezésére. A rómaiak a két consul vezérletével vonultak volt királyuk ellen, s hadaikat két megszentelt helyen, az arsiumi ligetben és az aesuviusi mezőn állították csatarendbe. Mihelyt a seregek találkoztak, Arruns, Tarquinius fia, és Brutus, a római consul, összecsapott - nem véletlenül, hanem gyűlölettől és haragtól ösztökélve, az egyik, hogy megbüntesse a zsarnokot és hazája ellenségét, a másik pedig, hogy bosszút álljon azon a férfiún, akinek száműzetését tulajdonította. Lovon rontottak egymásra, de mert a küzdelemben a féktelen szenvedély, és nem a józan számítás fűtötte őket, nem vigyáztak magukra, s halálra sebeztek egymást. A baljóslatúan kezdődött ütközet szerencsétlenül is ért véget; mindkét sereg súlyos veszteséget szenvedett, s a harcolókat végül egy zivatar választotta szét.

Valerius nem tudta, mit tegyen, mert nem volt tisztában az ütközet kimenetelével; azt látta csak, hogy a rómaiak bátorsága lankad, mert sokan elesetek közülük, de felbátorítja őket, hogy az ellenség is rengeteg embert vesztett. Olyan rengetegen estek el mindkét oldalon, hogy nem lehetett megítélni, ki győzött és ki veszített. Mivel azonban csak a saját halottaikat látták, és az ellenség veszteségét legfeljebb sejtették, mindkét sereg hajlott rá, hogy önmagát inkább vesztes, mint győztes félnek tartsa. Amint ilyen súlyos harcok után elképzelhető, az éj leszálltával, amikor mindkét tábor elcsendesedett, állítólag megrengett a szent liget, erős hang csendült fel, és azt mondta, hogy eggyel több etruszk katona esett el, mint római. A hang bizonyára isteni szózat volt, a rómaiak nyomban nekibátorodtak és hangos csatakiáltásban törtek ki, az etruszokat pedig félelem fogta el, táborukat fejvesztett futással elhagyták, és szanaszét szóródtak. Öteznél kevesebben maradtak csak a táborban; ezekre rárohantak a rómaiak, valamennyiüket foglyul ejtették, és a tábort kifosztották. Amikor megszámlálták az elesetteket, az ellenséges halottak száma tizenegyezer-háromszáz volt, a rómaiaké pedig eggyel kevesebb.

Mint mondják, ez az ütközet február utolsó napján zajlott le. Valerius diadalmenettel ünnepelte meg a győzelmet, s ő volt az első consul, aki négy lótól vont diadalszekerén vonult be a városba. A diadalmenet tiszteletet keltett és pompás látványt nyújtott a nézőknek, nem pedig gyűlöleteset vagy visszatetszőt, mint némelyek állítják, mert különben nem vágytak volna rá, és nem maradt volna minden hadvezér becsvágyának legfőbb célja annyi éven át. Valerius különösképpen megnyerte a nép tetszését azzal a tiszteletadással is, amellyel consultársát eltemette. Halotti beszédet tartott fölötte, amelyet a rómaiak annyira megcsodáltak, s annyira megkedveltek, hogy azontúl az állam vezető férfiai mindig dicsőítő beszédet tartottak a nagy és tisztelt férfiak halálakor. A halotti beszéd szokása állítólag régebbi a rómaiaknál, mint a görögöknél, hacsak nem fogadjuk el valónak Anaximenész szónok adatait, aki az első halotti beszéd megtartását Szolónnak tulajdonítja.

10. A nép később meggyűlölte és vádolni kezdte Valériust, mert nem követte Brutus példáját, akit a nép a szabadság atyjának mondott, és aki nem volt hajlandó egyedül uralkodni, hanem már az első alkalommal, majd másodszor is consultársat választatott maga mellé. „Ez az ember - mondogatták - magának tart meg minden hatalmat, és nem is Brutus consulságának, hanem inkább Tarquinius zsarnokságának az örököse. Mit ér, ha szóban dicsőíti Brutust, tetteiben azonban Tarquiniust utánozza? Lám, házából is, amely nagyobb, mint az általa lerombolt királyi palota, vesszőnyalábok és bárdok kíséretében megy le a forumra.” Valeriusnak valóban feltűnően díszes háza volt az úgynevezett Velián a forum felett, ahonnan pompás kilátás nyílt az egész városra. Házát nehezen lehetett megközelíteni, s amikor fentről lefelé jött, kísérete királyi látványt nyújtott.

Valerius azonban látványosan bebizonyította, hogy a hatalmon levő és az állam legfontosabb ügyeit intéző férfiak is hallgathatnak az őszinte beszédre, nem pedig a hízélgésre. Amikor ugyanis barátaitól értesült róla, hogy a nép többsége helyteleníti magatartását, nem makacskodott, nem szállt vitába a néppel, hanem munkásokat fogadott, és házáat egyetlen éjszaka földig leromboltatta. Midőn másnap reggel a rómaiak látták, hogy mi történt, csoportokba verődve dicsérték Valerium, és csodálattal emlegették fennkölt gondolkodását, bár sajnálták is egy nagy és kiváló épület lerombolását, amelynek az emberi irigység miatt kellett elpusztulnia. A consulon is sajnálkoztak, aki otthonát elveszítvén kénytelen volt másoknál keresni szállást. Valerium barátai fogadták házukba, míg a nép telket adott neki, s ott az elsőnél sokkal szerényebb házat építtetett magának - azon a helyen, ahol most a *Vica Pota* néven ismert templom áll.

Valerius nemcsak személyét, hanem uralmát is engedékennyé, közkedelvté akarta tenni, ezért - hogy senki ne féljen tőle - kivételte a lictorok vesszőnyalájaiból a bárdokat, s amikor a népgyűlésen megjelent, mélyen meghajtotta a vesszőnyalábokat az összegyűlt sokaság előtt, hogy így is növelje a népuralom tekintélyét. Ezt a szokást a mai napig megtartják a tisztviselők. A nép észre sem vette - pedig nyilvánvaló volt -, hogy önmérsékletével valójában nem önmagát alázza meg, hanem csupán az irigykedést szorította korlátok közé, tekintélyének látszólagos csökkentésével pedig oly mértékben növelte befolyását, hogy a nép örömet és önként fogadta el s hagyta jóvá minden intézkedését. Ezért adták neki a *Publicola* nevet, amely kifejezés a „nép barátját” jelenti; később már nem is a saját nevére, hanem csak ezen emlegették; mi is ezt a nevet fogjuk használni a róla írt életrajzunk hátralevő részében.

11. *Publicola* bejelentette, hogy bárki igényt tarthat a consulságra és indulhat a választáson, de mert nem tudta, ki lesz consultársa, és tartott tőle, hogy a megválasztott consul irigységből vagy tudatlanságból akadályozza majd tervei megvalósításában, egyeduralmának ideje alatt gyorsan meghozta legjobb és legfontosabb intézkedéseit. Legelőször is kiegészítette a megfogyatkozott senatust - *Tarquinius* ugyanis többeket kivégeztetett, sokan pedig az etruszkokkal vívott ütközetben estek el. Százhatvannégyre teszik azoknak a számát, akiket ő hívott meg a senatus tagjai közé. Ezután több törvényt hozott, melyek közül az egyik különösen megszilárdította a köznép helyzetét; engedélyezte ugyanis, hogy az elítélt a consulok ítélete ellen a népgyűléshez fellebbezhessen. A második törvény főbenjáró bűnnek nyilvánította bármely hivatal elfogadását a nép akarata ellenére. A harmadik törvény a szegények sorsán enyhített, eltörölte ugyanis a vámokat, és így felvirágoztatta, jövedelmezőbbé és kívánatosabbá tette a kézműves mesterségeket. Általános vélemény szerint főleg a köznép érdekét szolgálta az a törvénye is, amely büntetéssel sújtotta a consulokkal szemben tanúsított ellenszegülést. A törvény öt ökör és két juh árában szabta meg ilyen esetekben a büntetést. A juh ára abban az időben tíz, az ököré pedig száz obulus volt; a rómaiak akkor még nemigen használtak fémpénzt, s a vagyont a marha- vagy a juhállomány nagyságával mérték. Ezért nevezik a vagyont latinul mai napig is *peculium*-nak (a *pecus* szó tudvalevőleg jószágot jelent), legrégebb pénzeikre pedig ökör, juh és disznó képét verték. Fiaiknak is olyan nevet adtak, mint *Suillus*, *Bubulcus*, *Caprarius* és *Porcius*; latinul, mint tudjuk, *capra* kecskét, *porcus* disznót jelent.

12. Bár egyébként népszerű és mértéktartó törvényhozó volt, volt egy gaztett, amelyre szokatlanul szigorú büntetést szabott: elrendelte, hogy bírósági tárgyalás nélkül is meg lehessen ölni azt, aki zsarnoki hatalomra tör, és a tettes nem tekinthető gyilkosnak, még ha a hatalom megszerzésének kísérletét nem tudja is bebizonyítani. Mert bár lehetetlen, hogy aki ilyen szörnyű bűn elkövetésére készül, a végtelenségig titokban tartsa szándékát, nem lehetetlen, hogy elegendő hatalom birtokába jutva megakadályozza a bírósági eljárást. Ezért engedte meg, hogy bírósági eljárás nélkül is végrehajtsa az ítéletet, akinek módja van rá.

Dicséretben részesült az államkincstárról hozott törvénye miatt is. A polgároknak kötelességük volt, hogy vagyonukhoz és jövedelmükhöz képest bizonyos összegeket fizesse nek hadviselés céljaira. Az így befolyt összeget nem kívánta saját maga kezelni, és azt sem engedte meg, hogy a közpénzeket magánházaknál helyezték el: Saturnus templomát jelölte ki államkincstárnak, s így van ez mind a mai napig. A népgyűlés által két fiatalabb személyt megválasztott *quaestor*-nak, elsőnek Publius Veturiust és Marcus Minuciust. Sok pénz gyűlt össze, mert százharmincezer név került rá az adófizetők névsorára, az árvák és özvegyek azonban nem, őket mentesítették az adófizetés alól.

Meghozván a törvényeket, Lucretia apját, Lucretiust választatta maga mellé consultársául. A vesszőnyalábok kiváltságát mint korban idősebbnek neki engedte át, s ez a szokás mind a mai napig fennmaradt. Lucretius azonban néhány nappal később meghalt, s az újabb választáson Marcus Horatiust választották consullá, aki a consuli tisztelet megosztotta vele az év végéig.

13. Amikor Etruriában Tarquinius újabb háborúra készülődött a rómaiak ellen, állítólag nagy csoda történt. Midőn Tarquinius még király volt Rómában, egy jóslatnak engedelmeskedve vagy önszántából megbízást adott veiibeli mesterembereknek, hogy készítsenek egy agyagból mintázott harci szekeret a befejezés előtt álló capitoliumi Iuppiter-szentély oromzatára. Nem sokkal később elűzték trónjáról. Az etruszk agyagművesek elkészítették a négyfogatú harci szekeret és kiégették kemencéjükben, de az agyaggal égetés közben nem az történt, ami máskor - vagyis hogy a nedvesség elpárolgásakor a kiégetett tárgy összeszárad és megszilárdul -, hanem térfogata kiterjedt, anyaga kőkemény lett, és csak úgy tudták kivenni az égető-kemencéből, hogy a kemence tetejét lebontották, s falait körös-körül eltávolították. A jósök nyomban kijelentették, hogy ez a négyfogatú harci szekér a jó szerencse és hatalom isteni jele lesz annak, akinek a birtokába kerül. A veiibeliek ezért úgy határoztak, hogy ha a rómaiak elkérik tőlük az agyagszekeret, a Tarquiniusoknak adják oda, nem pedig előzőiknek. Néhány nappal később a szokott pompával kocsiversenyt rendeztek Veiiben az összesereglett nép előtt. A győztes négyfogatú kocsihajtója, fején babérkoszorúval, lépésben hajtott ki a versenytérrel, s ekkor a lovak minden érthető ok nélkül megbokrosodtak, talán véletlenül, talán egy istenség beavatkozására. A lovak vad vágtával rohantak Róma felé a kocsihajtóval, aki hiába fékezte őket, s hiába kiáltozott. Tehetetlenül hurcoltatta magát egészen a Capitoliumig, ott aztán a Ratumenának nevezett kapunál kiesett a kocsiból. A veiibeliek elcsodálkoztak és megdöbbentek a történeteken, megengedték az agyagműveseknek, hogy átadják a harci szekeret a rómaiaknak.

14. A capitoliumi Iuppiter templomának felépítésére Demaratus fia, Tarquinius tett fogadalmat a sabin háború idején, de csak az ő fia vagy unokája, Tarquinius Superbus építtette fel, a templom azonban felszenteletlen maradt, mert kevéssel az építkezés befejezése előtt Tarquinius Superbust elűzték trónjáról. Az épület elkészülése és felékesítése után Publicola szerette volna elvégezni a felszentelést. A város előkelői közül azonban sokan irigyelték tőle ezt a kitüntetést; a törvényhozói és hadvezéri tevékenységével járó hírnevét még csak elviselték, de a templom felszentelését semmiképpen nem akarták ráhagyni, mert úgy gondolták, hogy az inkább mást illet meg. Felbíztatták és feltüzelték tehát Horatiust, hogy követelje magának a felszentelés jogát. Publicolának éppen hadba kellett szállnia, s ezt az alkalmat felhasználva a nép megszavazta, hogy Horatius szentelje fel a templomot. Fel is vezették a consult a Capitoliumra, bár mindenki tudta, hogy Publicola jelenlétében ilyesmi nem történhetett volna meg. Mások szerint azonban a consulok sorsot húztak, Publicola a sors akaratára kénytelen-kelletlen hadba vonult, a felszentelés tiszte pedig Horatiusnak jutott.

A felszenteléskor történetekből következtetni lehet rá, hogy miként állt a dolog a két consul között. Szeptember idusán - ez a nap körülbelül egybeesik a Metageitnióon hónapi holdtöltével

- Róma egész lakossága összegyűlt a Capitoliumon. Az áhítatos csendben Horatius elvégezte az ilyenkor szokásos szertartásokat, megérintette a templom kapuját és elmondta a felszentelési imát. Ekkor Publicola fivére, Marcus, aki már jó ideje a templom kapujánál állt, és csak a kedvező alkalomra várt, így szólt: „Consul, fiad a táborban betegségben meghalt!” Mindenki elszomorodott, amikor ezeket a szavakat hallotta, de Horatius nyugodt hangon csak ennyit mondott: „Vessétek a holtat, ahova akarjátok, én nem öltök gyászruhát” - s folytatta a felszentelési szertartást. A halálhír különben nem volt igaz, csak Marcus találta ki, hogy ezzel a hazugsággal megakadályozza Horatiust a szertartás elvégzésében. Mindenképpen csodálnunk kell Horatius önuralmát, akkor is, ha nyomban átlátott a csalárdságon, akkor is, ha hitelt adott a hallottaknak, de nem hagyta magát megzavarni.

15. Hasonló dolgok történtek a második templom felszentelésekor is. Mint már említettem, az első templomot Tarquinius építtette és Horatius szentelte fel. Ez a templom a polgárháborúkban elpusztult. A másodikat Sulla építtette, és Sulla halála után⁵⁴ Catulus kapott megbízatást a felszentelésére. A második templom is elpusztult a Vitellius idejében⁵⁵ fellángolt polgárháborúban. A harmadik templomot Vespasianus építtette, s jó szerencséjének köszönhető, hogy bár megérte a templom elkészülését, nem kellett végignéznie hamarosan bekövetkezett pusztulását; ily módon szerencsésebb volt Sullánál, aki meghalt, mielőtt a templomot felszentelték. Tudvalevőleg Vespasianus halálakor az egész Capitolium leégett. A negyedik templomot Domitianus fejezte be és szentelte fel.

Tarquinius állítólag negyvenezer font ezüstöt költött a templom építésére. Ami a mostani templomot illeti, Róma leggazdagabb emberének teljes vagyona sem volna elegendő a templom aranyozására, hiszen tizenkétezer talentumnál is többbe került. Az oszlopokat pentelikoni márványból faragták, s vastagságuk a legszebb összhangban volt magasságukkal annak idején, amikor Athénban félig készen láttam őket. Sajnos Rómában tovább faragták és csiszolták őket, és tönkretették arányaik szépségét. Most túl vékonyaknak és karcsúaknak látszanak.

Aki megcsodálta valaha a Capitolium nagyszerű épületeit, s akár egyetlen oszlopcsarnokot, dísztermet, fürdőt, ágyas lakosztályt látott Domitianus palotájában, elmondhatja, amit Epikharosz mondott a tékozlónak: „Nem vagy ám emberbarát; beteg vagy: csak azt élvezed, ha adsz.” Domitianusra is méltán elmondhatná: „Te már nem vagy istenfélő, sem dicsvágyó, hanem betegségben szenvedsz; az építésben leled kedved, s mint Midasz király, arra vágyol, hogy minden arannyá és márvánnyá váljék kezedben.” De erről ennyi elég is.

16. A nagy csata után, amelyben Brutus a király fiát párviadalban megölte, Tarquinius Clusiumba menekült Porsennához, Itália akkori leghatalmasabb uralkodójához, aki derék, jó szándékú ember hírében állt. Porsenna segítséget ígért neki, s mindenekelőtt elküldte követeit Rómába, és követelte, hogy fogadják vissza Tarquiniust. A rómaiak visszautasították ezt a követelést, erre Porsenna hadat üzent, megjelölte támadásának időpontját és helyét, majd nagy hadsereggel megérkezett. Publicolát ekkor, bár nem tartózkodott Rómában, Titus Lucretiusszal együtt másodízben consullá választották. Amikor Rómába visszaérkezett, túl akart tenni bátorságban Porsennán, és belefogott Signuria városának építésébe, pedig ellenfele már a város falai alatt állt. Az új várost költséget nem kímélve kőfallal vette körül, és odaküldött hétszáz telepest, hogy kimutassa, mennyire nem fél a háborútól. Porsenna heves támadást indított a Ianiculus ellen, és elűzte az őrséget. A katonák futva menekültek, nyomukban az ellenség, amely így majdnem behatolt a város belsejébe. Publicola azonban útjukat állta, s a kapuk előtt övéinek segítségére sietett; a folyó partján megütközött, és hősieken küzdött az ellenség derékhadával, de megsebesült, és kivitték a csatából. Ugyanez a sors érte consul-társát, Lucretiust is, mire olyan csüggedés fogta el a rómaiakat, hogy valamennyien megfutamodtak, és rohantak a város felé. Az ellenség már a fahídhhoz ért, s félő volt, hogy Róma

elesik. A hídfőnél azonban Horatius Cocles és két kiváló társa, Herminius és Lartius szembeszállt az ellenséggel. Horatius onnan kapta a *Cocles*⁵⁶ melléknevet, hogy harc közben elveszítette egyik szemét; mások szerint azonban orra annyira lapos volt, hogy a két szeme szinte összeért, szemöldöke pedig teljesen egybenőtt. Sokan ezért Küklópsznek csúfolták, s a Cocles állítólag ennek a szónak eltorzult alakja.

Horatius megállt a híd feljárójánál, és feltartóztatta az ellenséget, míg mögötte levő társai szét nem szedték a hidat. Ekkor teljes fegyverzetben beugrott a folyóba, és átúszott a túlpartra - nem törődve sebével, amelyet egy etruszk dárdától kapott tomporába. Publicola megszodálta Horatius bátorságát, s nyomban azt indítványozta, hogy minden római vigyen házába ajándéknak egy napi ételt, utána pedig akkora földbirtokkal jutalmazza meg, amekkorát egy nap körül tud szántani. Ezenfelül bronzszobrot emeltek neki Vulcanus templomában, hogy ezzel a megtiszteltetéssel vigasztalják a sebesüléstől bekövetkezett sántaságáért.

17. Porsenna szoros ostromgyűrűvel vette körül Rómát. A városban éhínség támadt, és újabb etruszk seregek törtek be az ország területére. Publicolát közben harmadízben is megválasztották consullá, s ő úgy vélte jónak, hogy maradjanak nyugton Porsennával szemben, de a másik etruszk sereget megtámadta és szétverte. Ötezer katonát ölt meg.

Mucius esetéről sok furcsaságot adtak már elő. Mi most a történet leghitelesebbnek látszó változatát beszéljük el. Mucius minden tekintetben kiváló férfiú volt, de főként katonai vitézségét dicsérték. Elhatározta, hogy megöli Porsennát, s mivel beszélt etruszk nyelven, beosont a táborba etruszk öltözetben. Megkerülte a trónszéket, amelyen ott ült a király, s mellette néhány embere, de mivel nem ismerte fel biztosan, kérdezősködni pedig nem mert, kirántotta kardját, és megölte azt a férfit, akit Porsennának hitt. Erre elfogták és vallatóra fogták. A király éppen áldozatot készült bemutatni, és egy izzó parázzsal teli edényt hoztak be neki. Mucius az edény fölé tartotta jobb kezét, s mialatt az izzó parázs húsát égette, ott állt és rettenthetetlen arccal, merőn nézett Porsennára. A király elbámult tettén, szabadon engedte Muciust, és lenyújtotta neki kardját a trónról. Mucius bal kézzel nyúlt kardja után, hogy elvegye. Mint mondják, innen kapta a *Scaevola* melléknevet, amely latinul balkezest jelent. Majd bevallotta, hogy előbb legyőzte Porsennától való félelmét, most azonban a király nagylelkűsége őt győzte le, ezért hálából és figyelmeztetésül feltárja előtte, amit erőszakkal senki ki nem tudott volna csikarni belőle, s így szól:

„Háromszáz római rejtőzik táborotokban, mindnyájan azzal a szándékkal, amellyel én, és csak a jó alkalomra várnak, hogy megöljenek. A sors rám esett; én tettem először kísérletet, de nem vádolom a végzetet, hogy elvitettem azt a kiváló férfiút, aki méltó rá, hogy barátja, ne pedig ellensége legyen a rómaiaknak.” Amikor Porsenna ezt meghallotta, hitelt adott Mucius szavainak, és hajlandóságot mutatott a megbékélésre - véleményem szerint azonban nem azért, mintha félt volna a háromszáz rómainál, hanem mert tisztelte és csodálta a rómaiak bátorságát és harci erényeit.

Minden forrás egyetért benne, hogy Mucius így kapta a *Scaevola* melléknevet - az egyetlen Athénodórosz, Szandón fia kivételével, aki Octaviának, Caesar Augustus nővérének ajánlott művében azt állítja, hogy Postumusnak is nevezték.

18. Publicola nem tekintette olyan veszélyes ellenfélnek Porsennát, mint amilyen hasznos barátnak és szövetségesnek, sőt attól sem zárkózott el, hogy Tarquiniusszal folytatott viszályában Porsennára bízta a döntést, s ügye igazában bízva Tarquiniusnak is ezt ajánlotta több ízben. Szerette volna ugyanis bebizonyítani, hogy milyen gonosz ember a volt király, és hogy igazságosan fosztották meg trónjától. Tarquinius azonban makacsul kijelentette, hogy nem fogad el senkit bírójának, legkevésbé pedig Porsennát, aki ingatag szövetségesnek

bizonyult. Az etruszok királya megneheztelt rá, és ellene fordult, annál is inkább, mert fia, Arruns is erre biztatta. Sürgette a háború befejezését s a megegyezést a rómaiakkal - azzal a feltétellel, hogy a rómaiak visszaadják az etruszoktól elvett területeket, a hadifoglyokat szabadon bocsátják, a szökevényeket pedig visszafogadják. A szerződés megerősítésére a rómaiak a legelőkelőbb családokból tíz ifjút és ugyanennyi fiatal leányt adtak túsul, köztük Publicola leányát, Valeriát is.

19. A kikötött feltételeket mindkét fél megtartotta, s az esküben bízva abbahagyott minden háborús készülődést. Egy alkalommal a római leányok lementek fürödni a folyópartra, ahol a félhold alakban húzódó magas part öblöt alkot, így a víz nem hullámszik, és felszíne különösen csendes. Mivel sem öröket, sem járókelőket nem láttak, s a folyón sem kelt át senki, kedvük támadt, hogy átússzanak a mély és örvénylő vízen. Némelyek állítása szerint egyikük, név szerint Cloelia, lóháton kelt át a folyón, s közben biztatta és bátorította a folyóban úszó leányokat. Amikor épségben átjutottak a túlsó partra, Publicolához mentek, aki nem csodálkozott, de nem is helyeselte tettüket, inkább bosszankodott, hogy távozásuk hitszegésnek fog tűnni Porsenna szemében, s a fiatal leányok merész cselekedetét a rómaiak csalárdságának fogja tekinteni. Ezért mindnyájukat visszaküldte Porsennához. Tarquinius emberei jó előre megtudták a dolgot, lesbe álltak, s - túlerőben lévén - kíséroiikkal együtt rátámadtak a leányokra átkelés közben. Azok védekeztek, Publicola leánya, Valeria pedig áttört a harcolókon és elfutott; vele együtt három rabszolga is elmenekült, s ezek segítettek neki a szökésben. A többi leány dulakodásba kezdett támadóikkal, és már életük is veszélyben forgott, amikor Arruns, Porsenna fia, értesülvén a történetekről nyomban segítségükre sietett, megfutamította az ellenséget, és a rómaiakat kimentette a veszedelemből.

Amikor Porsenna meglátta a visszahozott leányokat, megkérdezte, ki volt a kezdeményező, ki vette rá a többieket, hogy vele menjenek. Cloelia nevének hallatára derűs és sugárzó arccal nézett a leányra, majd parancsot adott, hogy vezessenek elő egy hátaslovat istállójából, s azt díszesen felszerszámozva Cloeliának ajándékozta. - Ezt az ajándékot emlegetik azok, akik azt állítják, hogy egyedül Cloelia kelt át lóháton a folyón. Mások szerint az etruszok király Cloelia férfias magatartása iránti tiszteletből ajándékozta neki a lovat. Mindenesetre a leány lovasszobra ott áll a Via Sacrának a Palatínusra felvezető részén, bár némelyek szerint a szobor nem Cloeliáé, hanem Valeriáé.

Porsenna tehát békét kötött a rómaiakkal, s nagylelkűségét többféleképpen mutatta meg a városnak. Megparancsolta például katonáinak, hogy amikor táborukat felszedik, fegyvereiken kívül semmi mást ne vigyenek magukkal, a tábor gazdag élelmiszerkészletét és értékes felszerelését pedig a rómaiaknak ajándékozta. Ezért mind a mai napig, amikor közvagyon árvereznek, először Porsenna javait kiáltják ki, hogy ezzel is fenntartsák minden időkre a férfiú iránt érzett hálájukat. Porsenna egyszerű és régies modorban készült bronzszobra a senatusi palota közelében áll.

20. Rövidesen a sabinok törtek be Róma területére, ekkor Marcus Valerius, Publicola fivérét és Postumus Tubertust választották consullá. Mivel Marcus a legfontosabb ügyekben Publicola tanácsa szerint és személyes támogatásával intézkedett, két nagy csatában győzött. A másodikban - anélkül, hogy egyetlen római is elesett volna - az ellenség tizenháromezer embert vesztett. Marcus a diadalmeneten kívül abban a kitüntetésben is részesült, hogy közkölségen házat építettek neki a Palatinuson. Abban az időben a házak ajtaja általában befelé nyílt az előcsarnokba; egyedül az ő házat építették utcára nyíló ajtóval, hogy ez a kiváltság állandóan emlékeztessen a személyének kijáró tiszteletre.

Mint mondják, a görögöknél a házak ajtaja már korábban is az utcára nyílt, legalábbis a vígjátékokból ezt következtetik. A vígjátékok szereplői ugyanis, ha ki akarnak menni az utcára, hangosan kopogtatnak és zörögnek az ajtón, hogy akik a ház ajtaja előtt elmennek vagy a közelben állnak, felfigyeljenek, s ne érje őket váratlanul, midőn az ajtó belülről kinyílik.

21. A következő évben ismét Publicolát választották meg consullá, ez alkalommal immár negyedszer, mert attól kellett tartani, hogy a sabinok és latinok egymással szövetséget kötve hadat indítanak Róma ellen. A város lakóit babonás félelem szállta meg, minden várandós asszony idétlen vagy koraszülött magzatot hozott a világra. Ezért Publicola a Sibylla könyveinek utasítására engesztelő áldozatot mutatott be az Alvilág istenének, és a papnőtől kapott jóslatnak engedelmeskedve felújított bizonyos versenyjátékokat. Így helyreállította a népben az istenekbe vetett bizalmat, s figyelmét arra a veszedelemre fordította, amely az emberek részéről fenyegette, mivel az ellenük szövetkezett ellenség már nyilvánvalóan nagy előkészületeket tett.

Volt a sabinok közt egy Appius Clausus nevű férfiú, aki nemcsak vagyonával és testi erejével, hanem jellemének hírével és ékesszólásával is kitűnt a többiek közül. Ő sem kerülhette el azonban minden nagy ember közös sorsát, s irigyei őt is kikezdték. Azzal vádolták, hogy igyekszik elkerülni a háborút, mert Róma hatalmát akarja növelni, hogy hazáját zsarnoki hatalom alá vesse. Clausus észrevette, hogy a köznép szívesen hallgat ezekre a vádaskodásokra, s tisztában volt azzal is, hogy maga ellen ingerelte a háborús pártiakat és a katonákat. Éppen ezért - félve, hogy bíróság elé állítják - zendülést készített elő, s felhasznalta védelmére kész baráti körének és rokonságának hatalmát és befolyását. Ez volt a háború késésének és a sabinok habozásának az oka.

Publicolának nemcsak arra volt gondja, hogy minderről pontos értesüléseket szerezzen, s ellenségei közt szítsa a belső viszályt, hanem bizalmas emberei útján a következőket is tudomására adta Claususnak: „Publicola úgy gondolja, hogy neked, aki derék és igazságos férfiú vagy, nem szabad polgártársaidon bosszút állanod, még ha gonoszul bántak is veled. Ha azonban a magad megmentése végett ott akarod hagyni hazádat, hogy kitérj irigyeid útjából, mind az állam, mind a saját nevében kész olyan fogadtatásban részesíteni, amely méltó erényeidhez és a rómaiak dicsőségéhez.” Kényszerhelyzetében, többszöri megfontolás után, Clausus is ezt tartotta leghelyesebbnek; összehívta tehát barátait, akik másoknak is szóltak, úgyhogy végül is ötezer sabin családot vitt magával Rómába asszonyostul és gyermekestül, méghozzá a legbékésebb, legszelídebb erkölcsű és otthonukat leginkább szerető polgárokat. Publicola jó előre értesült érkezésükről, s nemcsak kitüntető szívélyességgel fogadta, hanem minden jogban és kiváltságban is részesítette őket. Valamennyi családnak azonnal polgárjogot adott; az Anio folyó mentén mindegyik család két plethron, Clausus pedig huszonöt plethron földet kapott, sőt a senatusba is felvették. Ez volt Clausus politikai pályájának kezdete; így kapott hatalmát oly bölcsen használta fel, hogy elnyerte a legelső méltóságot és nagy hatalomra tett szert. A Claudiusok nemzetsége, melyet hátrahagyott, semmivel sem volt jelentéktelenebb a többinél.

22. Claususnak és társainak távozása után a sabinok közt megszűntek a viszályok, de a vezetők nem hagyták a népet békében és nyugalomban élni, hanem panaszkodtak, hogy amit Clausus közöttük nem hajthatott végre, azt majd mint menekült és a haza ellensége viszi keresztül, s Róma mégsem lakol a rajtuk elkövetett sérelmekért. Hadra keltek tehát nagy sereggel, s Fidenae környékén ütöttek tábort, majd Róma közelében egy erdős és szakadékos vidéken kétezer nehéz fegyverzetű harcost lesbe állítottak. Az volt a szándékuk, hogy másnap korán reggel néhány lovast portyázni küldenek - azzal a megbízással, hogy amikor a város széléhez érkeznek, színleg vonuljanak vissza mindaddig, míg az ellenséget a leshelyre nem

csalják. Publicola a szökevényektől pontosan értesült tervükről; rögtön megtett minden szükséges intézkedést, s haderejét több részre osztotta. Veje, Postumius Albus, még aznap este elindult háromezer nehézfegyveressel, megszállta azokat a magaslatokat, amelyek alatt a sabinok lesben álltak, és szemmel tartotta őket. Consultarsa, Lucretius alá rendelte a városban állomásozó könnyű fegyverzetű, fiatal harcosokból álló csapatot, és megparancsolta, hogy támadja meg a zsákmányolásra induló lovasságot, ő maga pedig a hadsereg többi részével körülkerítette az ellenséget. A rómaiak szerencséjére hajnalban sűrű köd keletkezett. A ködben Postumius hangos csatakiáltással lerohant a hegytetőről a lesben állókra, Lucretius az előnyomuló lovasokat támadta meg embereivel, Publicola pedig rajtaütött az ellenség táborán. Így a sabinok mindenütt kedvezőtlen helyzetbe kerültek, és vereséget szenvedtek. A táborban rekedtek nem is védekeztek, hanem vagy megfutamodtak, vagy felkoncolták őket a rómaiak. Reményük így vesztükre lett: mindnyájan azt hitték, hogy a többiek biztonságban vannak, ezért nem is gondoltak rá, hogy harcoljanak és az ellenséggel szembeszálljanak. Akik a táborban voltak, a leshelyre küldött csapat felé futottak, ők viszont a tábor irányába; így aztán futás közben összetalálkoztak azokkal a társaikkal, akik felé futottak, és akiknek maguknak is segítségre lett volna szükségük, így aztán hasztalan reméltek tőlük támogatást. A közeli Fidenae városának köszönhető, hogy a sabinok nem vesztek oda az utolsó emberig, hanem néhányan megmenekültek, főként azok, akik elfutottak, amikor az ellenség elfoglalta a tábor. Akik Fidenae-t nem érték el, vagy elestek, vagy fogságba kerültek.

23. Bár a rómaiak minden nagyobb eseményt az istenségnek szoktak tulajdonítani, mostani sikerüket egyedül hadvezérük művének tekintették; a katonák kijelentették, hogy Publicola vak, süket, s éppen hogy meg nem kötözött ellenséget adott a kezükre, nekik csak kardjukat kellett használniuk. A nép vagyona is jócskán gyarapodott a gazdag zsákmányból és a hadifoglyokból. Publicola diadalmenetének megtartása után, alighogy átadta a hatalmat az utána megválasztott consuloknak, rövidesen meghalt. Életét, amennyire embernek lehetséges, felékesítette és kiteljesítette mindazzal, amit jónak és szépnek szokás tartani. A nép pedig, mintha életében semmit nem tett volna azért, hogy érdemeinek kijáró megbecsülését kifejezze, úgy határozott, hogy holttestét közkölségen temetik el, s a tiszteletadáshoz minden egyes polgár egy quadransszal járul hozzá. A nők kimondták, hogy emlékére egy egész éven át gyászruhát hordanak. Mindez valóban követésre és irigylésre méltó megtiszteltetés. Néphatározat folytán a város falain belül temették el, az úgynevezett Velia közelében, s ezt a helyet jelölték ki egész családja temetőjéül. - Manapság a Valeriusok családjából már senkit nem temetnek el itt, de odaviszik a holttestet és leteszik, valaki égő fáklyát vesz a kezébe, egy pillanatra alábocsátja a koporsót a sírba, majd felemeli, amivel azt jelképezi, hogy az elhunyt, bár joga van hozzá, hogy itt temessék el, nem tart igényt erre a kiváltságra. Ezután elviszik a holttestet.

SZOLÓN ÉS PUBLICOLA ÖSSZEHASONLÍTÁSA

1. Szolón és Publicola összehasonlításának van bizonyos érdekessége, aminővel eddig még nem találkoztunk - nevezetesen, hogy a második utánozta az első, az első viszont bizonyosságot tett a második mellett. Nyilvánvaló, hogy a boldogságnak az a meghatározása, amelyet Szolón szájából hallottunk, amikor Kroiszoszhoz szólt, inkább illik Publicolára, mint Telloszra. Szolón Telloszt tartotta az általa ismert legboldogabb embernek jó sorsa, erényei és kiváló gyermekei miatt. De költeményeiben mégsem ünnepli mint derék férfit, s gyermekei sem lettek híres emberek; ezzel szemben Publicola már életében legelső volt a rómaiak között hatalma és tekintélye következtében, halála után pedig a napjainkban is élő legkiválóbb

családok és nemzetségek, a Publicolák, a Messalák és a Valeriusok nemes származásuk minden dicsőségét hatszáz esztendőn át rá vezették vissza. És bár Tellosz helyét megállva, vitézül küzdött, s így esett el az ellenség kezétől, Publicola elpusztította ellenségeit, ami mégiscsak szerencsésebb sors, mint holtan maradni a csatatéren. Ezenfelül Publicola megérte hazája győzelmét, mint népének és országa hadainak vezére tiszteletben részesült és diadalmeneteket tartott, mielőtt a Szolón által irigylésre méltónak és boldognak nevezett halál elérte. De Publicola boldogságát bizonyítja az is, amit Szolón mondott Mimnermosznak az embernek a földön töltött idejéről:

*Elhunytom ne legyen siratatlan; kedveseimben
keljen bú, siralom, hogyha szemem lehunyom.*

Publicola nemcsak barátainak és családtagjainak okozott könnyeket halálával, hanem egy egész várost, emberek tízezreit borította gyászba. A római asszonyok úgy gyászolták, mintha fiukat, testvérüket és mindnyájuk közös atyját veszítették volna el. Szolón ezt mondja:

Bár a vagyont áhítozom, azzal mégse szeretnék jogtalan élni...

Publicolának azt is megadta a sors, hogy nemcsak becsületes úton gazdagodott meg, hanem jót is tett a szűkölködőkkel, s vagyont dicséretre méltó módon használta fel. Ha tehát Szolón volt a legbölcsebb ember, Publicola volt a legboldogabb, mert azokat a javakat, amelyeket Szolón mint legnagyobbakat és legbecsesebbeket óhajtott, Publicola megszerezte és élete végéig magáénak mondhatta.

2. Így növelte Szolón Publicola hírnevét, s Publicola is Szolónét, hiszen politikája Szolónt tette meg a népuralom legkiválóbb példaképévé. Publicola kiküszöbölte a gögőt a consuli hatalomból, s mindenkiel szemben jóakarátúvá és mindenki által elfogadhatóvá tette ezt a fajta vezetést. Szolón több törvényét átvette, így a főtisztviselők megválasztásának jogát a népre ruházta, s a vád alá helyezetteknek biztosította a néphez (miként Szolón az esküdt-székhez) való fellebbezés jogát. Igaz, hogy nem szervezett új senatust, mint Szolón, de a meglevőt csaknem kétszeresére növelte. A quaestorokat azzal a céllal állította a pénzügyek élére, hogy ha a consul tisztességes ember, minél több szabad ideje legyen fontosabb államügyek intézésére, ha pedig nem, ne nyíljék számára még több visszaélési alkalom azáltal, hogy korlátlan intézkedési joga van mind az államügyekben, mind a pénzügyekben. Publicola sokkal szenvedélyesebben gyűlölte a zsarnokságot. Szolón csak azok ellen indított bírósági eljárást, akikre rábizonyították, hogy zsarnokságra törnek, Publicola ellenben megengedte, hogy az ilyenekkel bírósági eljárás nélkül is végezzenek. Szolón jogosan dicsekedhetett azzal, hogy a korlátlan hatalmat visszautasította, bár a viszonyok indokolták tettét, és polgártársai is önként elfogadták volna, de ugyanolyan dicséret illeti meg Publicolát is, aki a korlátlan hatalmat, amelynek birtokába jutott, demokratikussá tette, sőt a vele járó jogokat sem vette igénybe. Szolón, úgy látszik, már Publicola előtt is belátta ennek az eljárásnak a bölcs és helyes voltát, mert szerinte

*Úgy kíséri a nép leghívebben vezetőjét,
főke ha túlon túl nem laza, mégse szoros.*

3. Szolónnak különös érdeme volt az adósságok eltörlése, mert a polgárok szabadságát főként ezzel szilárdította meg. Nincs ugyanis semmi haszna az egyenlőséget kimondó törvényeknek, ha az adósságok megfosztják az egyenlőségtől a szegényeket, s éppen azokban a dolgokban, amelyekben látszólag szabadságot élveznek - így a bíraskodásban, a hivatalviselésben és a

népgyűléseken -, csupán a gazdagok szolgálai. Még fontosabb az, hogy bár minden adósságleltörést lázongás szokott követni, Szolónnak ebben az egyedülálló esetben - mivel ezt az intézkedését mint veszélyes, de hathatós gyógyszert a legalkalmasabb időben használta - sikerült a már kitört lázadást lecsendesítenie, s jó hírneve feledtette a gyanakvást és a gyűlöletet, ami rendelkezése körül támadt.

Közszereplésük tekintetében Szolón élete korábbi részében volt fényesebb, mert egyedül vezette a népet, nem követett másokat, és így hajtotta végre legtöbb és legnagyobb közintézkedését. Publicola élete vége felé volt szerencsés és irigylésre méltó. Szolónnak saját szemével kellett látnia az általa létesített alkotmány felbomlását, a Publicola által teremtett alkotmányos rend viszont fennmaradt Rómában a polgárháborúk koráig. Szolón, mielőtt meghozta törvényeit, távozott Athénból, s fatáblákra írva, minden védelmező nélkül hagyta hátra törvényeit. Vele ellentétben Publicola Rómában maradt, többször viselte a consuli tisztelet, intézte a közügyeket, megszilárdította és biztos alapokra fektette az alkotmányt. Szolónnak minden igyekezete ellenére sem sikerült Peiszisztratosz terveit megghiúsítania, bár előre látta őket; inkább kitért a növekvő zsarnokság útjából, és engedett neki. Publicola hosszú időn át virágzó és nagy hatalmú királyságot döntött meg és törölt el. Bátorsága és határozottsága hasonló volt Szolónéhoz. Erényét jó szerencséje és a célját elérni tudó hatalma egyaránt támogatta.

4. Ami hadvezéri tehetségüket illeti, a plataiai Daimakhosz még a megaraiak ellen viselt háború vezetését sem tulajdonítja Szolónnak úgy, amint azt leírtuk; de Publicola mint kiváló katona és hadvezér nagy haditetteket hajtott végre. Ha pedig politikai pályafutásukat vesszük fontolóra, Szolón komolytalanul, örültséget színelve lépett első ízben a nyilvánosság elé azzal a szándékkal, hogy beszédet mondjon Szalamisz visszaszerzése ügyében. Publicola vállalta a legnagyobb veszélyt, szembeszállt a Tarquiniusokkal, és leleplezte az árulást; később is főként neki volt köszönhető, hogy az árulók nem menekülhettek, és elvették méltó büntetésüket. Publicola nemcsak a zsarnokokat üzte ki a városból, hanem még a visszatérés reményétől is megfosztotta őket. Mindazokban az ügyekben, amelyek küzdelmet és bátor kiállást kívántak, rendületlenül és állhatatosan járt el, de még több bölcsességet mutatott, amikor békés alkudozásra és szelíd rábeszélésre volt szükség, különösen amidőn ügyesen sikerült Róma barátjául megnyernie Porsennát, a város legyőzhetetlen és félelmetes ellenfelét.

Igaz, azt is mondhatná valaki, hogy Szolón visszaszerzte Athénak a már elveszített Szalamiszt, Publicola viszont lemondott olyan területekről, amelyeknek a rómaiak már birtokában voltak. De az emberek tetteit a pillanatnyi körülményektől függően kell megítélnünk, mert az ügyes politikus azon a ponton nyúl az ügyekhez, ahol legjobban megfoghatók; sokszor részleges engedmények árán menti meg az egészet, és lemond a kicsinyről, hogy megszerezze a nagyobbat. Így Publicola is, midőn lemondott egyes elhódított területekről, megszilárdította uralmát saját hazája felett, s azoknak, akik saját városukat is alig tudták megvédeni, megszerezte az ostromlók táborát. Ügyében ellenfelét tette meg döntőbírává; a döntés neki kedvezett, s népének annyit szerzett, amennyit szívesen adott volna a győzelemért, mert Porsenna véget vetett a háborúnak, s átadta teljes tábori felszerelését volt ellenségeinek, mivel bízott erényükben és becsületükben, s ezt a bizalmat consuluk keltette fel benne.

THEMISZTOKLÉSZ - CAMILLUS

THEMISZTOKLÉSZ⁵⁷

1. Homályos családi eredete kedvezőtlenül hatott Themisztoklész hírnevére. Atyja, Neoklész, nem túlságosan előkelő athéni családból származott a Leóntisz phülé Phrearrhosz démoszából. Anyai részről külföldinek számított, amint ez anyja alábbi sírfeliratából is kitűnik:

*Thrák asszony vagyok, Habrotonon; Hellász-honi népnek
ámde Themisztoklészt szültem, a nagyszerű hőst.*

Ezzel szemben Phanasz azt állítja, hogy Themisztoklész anyja nem thrák, hanem kariai származású volt, és nem Habrotononnak, hanem Euterpének hívták. Neanthész azt is tudja róla, hogy szülővárosa a kariai Halikarnasszosz volt.

Az olyan, részben idegen származású athéni ifjak, mint Themisztoklész, Künoszargész tornacsarnokába - gümnaszionába - iratkoztak be. Ez a tornacsarnok a városfalakon kívül esett, és Héraklész védelme alatt állott, mert ő sem volt teljes jogú istenség halandó anyja miatt. Themisztoklész rábeszélte néhány nemes származású athéni ifjút, hogy tartson velük, és végezze testgyakorlatait a künoszargészi gümnaszionban. Ilyen módon sikerült eltüntetnie a megkülönböztetést a bennszülött és idegen származású athéniak között. Themisztoklész idegen létére is nyilvánvalóan rokoni kapcsolatot tartott fenn a Lükomidák nemzetségével, mert Phlüában, mikor a barbárok felégették a Lükomidák szentélyét, Themisztoklész építtette újjá és ékesítette fel saját költségén készített festményekkel, mint Szimónidész beszéli.

2. Köztudomás szerint már gyermekkorában különlegesen szorgalmas volt, s természetes hajlamánál fogva nagy tettek végrehajtására és a nyilvános szereplésre vágyott. Ha tanulás közben szabad időhöz jutott, azt nem játékkal vagy hiú kedvteléssel töltötte, mint a legtöbb gyermek. Sokszor érték azon, hogy beszédet szerkeszt és tanul. Ezek többnyire társaira vonatkozó vád- vagy védőbeszédnek voltak. Mondogatta is tanítója: „Gyermekek, te semmi-ben sem leszel kicsiny, hanem jóban és rosszban egyformán nagy.” Lassan és kedvetlenül tanult, különösen ha a tanítás jelleme formálását szolgálta, vagy örömet, szórakozást lelhetett volna benne, de annál nagyobb érdeklődéssel fordult minden felé, ami gyakorlati ismereteit gyarapította vagy értelmét fejlesztette, mégpedig ilyen fiatal korban szinte hihetetlennek látszó mértékben.

Így aztán, ha később olyanok társaságába került, akik másoknál műveltebbnek és kifinomultabbnak tartották magukat, s őt kigúnyolták, öntudatosan védte magát, hogy bár nem tud lantot pengetni vagy hárfázni, ahhoz jól ért, hogyan tegye naggyá és híressé a legkisebb és legismeretlenebb községet, ha majd egyszer a kezébe kapja. Sztészimbrotosz azt állítja, hogy Themisztoklész Anaxagorasz tanítványa volt, és hallgatta a természettudós Melisszosz előadásait. De Sztészimbrotosz tévedett, mert amikor a Themisztoklésznel sokkal fiatalabb Periklész Szamoszt ostromolta, az ostromlott város hadvezére Melisszosz volt; Anaxagorasz úgyszintén Periklésznek volt kortársa és jó barátja. Inkább adhatunk hitelt annak az állításnak, hogy Themisztoklész a Phrearrhoszból való Mnésziphilosz csodálójá volt, akit nem nevezhetünk sem szónoknak, sem természetbölcselőnek, mert azzal a tudománnyal foglalkozott, amelyet akkortájt bölcselkedés névvel illettek. Ez valójában a politikára való képesség és a gyakorlati tudás keveréke volt, egy olyan bölcséleti irányzat, amelyet tulajdonképpen Szolón

alapított. Utódai, az úgynevezett szofisták, ezt egybekapcsolták különféle szónoki fogások ismeretével, és a közügyek intézése helyett a szavak használatára oktatták tanítványaikat. Ezt a Mnésziphiloszt ismerte el Themisztoklész tanítómesteréül, amikor a közpályára lépett.

Kezdetben az ifjú Themisztoklész gyakran volt szeszélyes és kiszámíthatatlan. Hagyta, hogy szenvedélyei irányítsák cselekedeteit, márpedig amikor valakit csak a szenvedélyek vezetnek gátlástalanul, végletekre ragadhatja magát, s ez gyakran okoz bajt. Themisztoklész később saját maga is beismerte hibáját, és azt mondogatta, hogy a legrakoncátlanabb csikóból lesz a legjobb hátasló, ha kellőképpen betörik és betanítják. De az afféle történetek, hogy apja kitagadta örökségéből, anyja pedig szomorúságában öngyilkosságot követett el fia becestelen cselekedetei miatt, valótlanságok. Inkább adhatunk hitelt annak a történetnek, amely szerint apja egy alkalommal azzal a szándékkal, hogy elterelje a közügyektől, a tengerparton heverő hadihajóroncsokat mutatott neki, mondván: a nép is így bánik vezetőivel, amikor nincs már rájuk szüksége.

3. A hagyomány szerint Themisztoklész korán lépett politikai pályára, és hamarosan erőt vett rajta a becsvágy. Kezdetől fogva tudatosan az elsők közé törekedett, s ezzel magára vonta az állam vezetőinek gyűlöletét, különösen pedig Lüsziimakhosz fiát, Ariszteidészt, akivel soha nem járt egy úton. Úgy látszik, az ellenségeskedés gyermekes okból kezdődött kettőjük között. Arisztón bölcselő elbeszélése szerint ugyanis mindketten egy keoszi szép ifjú, Sztészilaosz kegyeiért versengtek. A közügyek terén ezután sem szűnt meg az ellentét közöttük. Életfelfogásuk és jellemük különbözősége csak növelte a szakadást; Ariszteidész szelíd és feddhetetlen jellemű férfi volt, és mint politikus nem kereste sem a nép kegyét, sem a hírnevet, hanem a legjobb szándéktól vezettetve az állam biztonságára és az igazságra törekedett. Szembeszállt tehát Themisztoklészszel, és ellensúlyozta befolyását, amikor gyökeres újításokat igyekezett bevezetni, és nagy vállalkozásokra ösztökölte a népet. Mint mondják, Themisztoklész annyira vágyott a hírnévre és a nagy tettek véghezvitelére, hogy bár még egészen fiatal ember volt a perzsák ellen vívott marathóni csata idején, amikor az egész ország Miltiadész dicséretét visszhangozta, feltűnt, hogy állandóan félrehúzódva töpreng. Álmatlanul töltötte éjszakáit, és nem vett részt a szokásos lakomákon. Amikor megkérdezték tőle, mi az oka életmódja megváltoztatásának, azt felelte, hogy nem hagyja aludni Miltiadész diadala. Sokan abban a hiszemben voltak, hogy a perzsák veresége a háború végét jelenti, de Themisztoklész tudta, hogy sokkal nagyobb küzdelmek kezdetén állnak. Eltökölte tehát, hogy egykor egész Görögország vezére lesz, s a várost is erre akarta előkészíteni, mert jó előre meglátta a jövőt.

4. Egyedül ő merészelt azzal a javaslattal állni a nép elé, hogy ne osszák fel a laurioni ezüstmányák jövedelmét, amint szokták, hanem építsenek ebből a pénzből háromevezősoros hadihajókat az aiginaiak⁵⁸ elleni háborúra. Görögországban akkoriban ugyanis ez a háború dúlt teljes erővel, és Aigina-sziget lakói nagy hajóhadukkal kezükben tartották a tenger feletti uralmat. Themisztoklész könnyen meggyőzte az athéniakat, hiszen nem Dareiosszal és a perzsákkal kellett őket ijesztgetni (ezek ugyanis távol voltak, és nemigen tartottak visszatérésüktől), hanem kihasználta az aiginaiak elleni gyűlöletüket és féltékenységüket, és egykettőre elfogadtatta velük a háborúra való felkészülést. Ennek eredményeként épült meg az a száz hadihajó, amellyel később Xerxész ellen harcoltak. Így irányította fokozatosan az athéniak figyelmét a tengerre. Meggyőzte őket róla, hogy gyalogos haderejükkel még közvetlen szomszédjaikkal sem képesek megmérkőzni, tengeri haderővel pedig nemcsak a barbárokkal szemben védekezhetnek eredményesen, hanem egész Görögországban vezető szerephez juthatnak. Vitéz vértések helyett, hogy Platónt idézzük, így tette Themisztoklész az athéniakat tengerészkatonákká. Meg is vádolták, hogy kivette kezükből a dárdát, megfosztotta

őket pajzsuktól, s gályapadhoz és evezőkhöz láncolta az athéni népet. Sztészimbrotosz elbeszélése szerint mindezt Miltiadész ellenállásának leküzdésével érte el.

Döntsék el különb bölcselők, megsértette-e eközben az athéni alkotmány tisztaságát és épségét. A görögöket mindenesetre tengeri haderejük mentette meg, és pontosan ezek a háromevezősoros hajók állították vissza Athén akkortájt bukott hatalmát. Ezt igazolják Xerxész cselekedetei is, aki, bár szárazföldi hadereje sértetlen maradt, hajóhadának veresége miatt a futást választotta, mert tisztában volt vele, hogy alulmaradt a görögökkel szemben. Meggyőződésem szerint Mardonioszt is csak azért hagyta hátra, hogy a görögöket meggátolja az üldözésben, nem pedig azért, hogy országukat meghódítsa.

5. Némelyek szerint Themisztoklész minden alkalmat megragadott, hogy minél több pénzt szerezzen. Azért volt szüksége nagy jövedelemre, mert szeretett sok pénzt költeni lakomák rendezésére és vendégek mulattatására. Mások ezzel szemben fősvénységgel és kapzsisággal vádolják, s azt állítják róla, hogy még az ajándékba kapott élelmiszereket is piacra küldte. Egyszer egy Philidész nevű lótenyésztőtől csikót kért, de az megtagadta tőle, erre Themisztoklész megfenyegette, hogy házát hamarosan falóvá⁵⁹ változtatja. Ezzel arra célzott, hogy saját rokonaival indíttat peres eljárásokat ellene, s vizsályt kelt közte és családtagjai között.

Becsvágyban mindenkin túltett. Még ismeretlen fiatalember volt, amikor rávette az athéniak csodált hárfaművészt, a hermionéi Epiklészt, hogy tanítsa őt hárfajátékra, mert vágyott rá, hogy sokan és gyakran látogassák meg otthonában. Amikor pedig Olümpiába ment, visszatszést keltett a görögök között, hogy lakomák rendezésében és sátrak, valamint fényűző berendezési tárgyak használatában versenyre kelt Kimónnal. Kimónon senki nem csodálkozott, mert nagy családból származó fiatalember volt, Themisztoklészétől, a teljesen ismeretlen ifjútól azonban ezt merő hivatkozásnak tekintették, mert költekezése nyilván felülmúlta anyagi erejét. Más alkalommal az athéni drámai versenyeken ő szerelte fel a kart, és elnyerte az első díjat; ezek a drámai versenyek már abban az időben is nagy izgalmat és érdeklődést keltettek. Később emléktáblát állíttatott fel győzelme emlékére ezzel a felirattal: „A Phrearrhoszból való Themisztoklész volt a karvezető, Phrünikhosz írta a darabot, és Adeimantos volt az arkhón.”

Mindezek ellenére is sikerült elnyernie a nép kegyét, mert mindenkit név szerint ismert, és vitás ügyekben pártatlanul ítélt. Egy alkalommal, amikor ő volt a soros hadvezér, a keoszi Szimónidész arra kérte, hogy az ő javára hozzon ítéletet; Themisztoklész ekkor így szólt hozzá: „Rossz költő volnál, ha dalaidban elvétenéd a mértéket, én pedig rossz elöljáró, ha a törvények ellenére hoznék ítéletet.” Más alkalommal kigúnyolta Szimónidész ostobaságát, hogy ócsárolja a korinthosziakat, amiért nagy városban laknak, továbbá hogy rút léte re lefesteti magát. Közben állandóan növelte hatalmát és népszerűségét, s végül is osztrakizmosszal megszavaztatta Ariszteidész száműzetését.

6. A méd sereg már útban volt, hogy lecsapjon Görögországra, az athéniak pedig még mindig azon tanácskoztak, kit válasszanak meg fővezérnek. Állítólag, félve a fenyegető veszedelemről, valamennyi fővezérjelölt visszalépett, csak az egyetlen Epiküdész, Euphémidész fia nem, aki szónoklásban jártas, de gyáva lelkű és közismerten megvesztegethető népvezér volt. Epiküdész szerette volna elnyerni a fővezérséget, és tartani lehetett tőle, hogy győztesen kerül ki a szavazásból. Themisztoklész félt, hogy Athénra végromlást hoz Epiküdész megválasztása, ezért megvesztegette és pénzen megvásárolta becsvágyát.

Sok dicséret érte Themisztoklészt azért az eljárásáért, ahogyan a perzsa király követivel Athénba érkezett tolmáccsal bánt, aki a perzsák nevében földet és vizet követelt. Igaz, hogy csak tolmácsi kötelességét teljesítette, Themisztoklész népszavazással elrendeltette elfogatását

és kivégzését, mert a barbárok követelését a görögök nyelvén merészelte közölni. Hasonlóképpen helyeselték a zeleiai Arthmiosszal⁶⁰ szemben követett eljárását is. Arthmioszt ugyanis Themisztoklész javaslatára gyermekeivel és egész családjával együtt törvényen kívülnek nyilvánították, mert a médek aranyával akarta a görögöket megvesztegetni. Legdicsőbb cselekedete azonban az volt, hogy véget vetett a görögök közötti villongásoknak, és rábírta a városokat, a perzsa háború miatt hagyják abba az egymás elleni gyűlölködést. Ebben sokat segített neki az arkadiai Kheileosz is.

7. Mihelyt átvette a főparancsnokságot, nyomban megkísérelte rávenni a polgárokat, hogy szálljanak hajóra, és Görögországtól lehetőleg minél távolabb szálljanak szembe a barbárokkal. Mivel azonban ezt a tervet sokan ellenezték, a spártaiakhoz csatlakozott és nagyobb haderőt vezetett a Tempé völgyébe Thesszalia megvédésére, mert akkor még nem gondolták, hogy a thesszaliaiak a médek oldalára állnak. Innen azonban dolguk végezetlen tértek vissza, mert közben nemcsak Thesszalia, hanem Görögország más részei is, egészen Boiótiáig, a perzsa királyhoz pártoltak. Az athéniaiak egyszeriben hallgatni kezdtek Themisztoklész szavára, és elküldték a hajóhaddal az artemiszioni tengerszoros őrizetére.

A görögök Eurübiadészre és a spártaiakra kívánták bízni a fővezérletet, de az athéniaiak, mivel egymagukban több hadihajójuk volt, mint a többi görög államnak együttvéve, vonakodtak másoknak alárendelni magukat. Themisztoklész azonban megértve a veszélyt, átengedte a fővezérséget Eurübiadésznek, s az athéniaiakat azzal az ígérettel csendesítette le, hogy ha kitűntetik magukat a háborúban, a görögök önként vetik majd alá magukat hatalmuknak. Általános vélemény szerint Themisztoklész e tétével megmentette Görögországot, és megszerezte az athéniaiaknak azt a dicsőséget, hogy felülmúlták az ellenséget vitézségben, szövetségeseiket pedig bölcsességben.

Amikor a barbárok hajóhada Aphetainál horgonyt vetett, Eurübiadész megrémült a temérdek ellenséges hajótól. Amikor értesült róla, hogy további kétszáz perzsa hajó Szkiathosz szigetét megkerülve hátba készül támadni a görögöket, nyomban úgy döntött, hogy visszavonul dél felé egészen a Peloponnészoszig. Itt akarta egyesíteni a hajóhaddal a szárazföldi hadakat; lehetetlennek tartotta ugyanis, hogy szembe tudjon szállni a perzsa király tengeri haderejével. Az euboiaiak megijedtek, hogy a görögök majd cserbenhagyják őket; ezért titokban tárgyalásokat kezdtek Themisztoklészszel, s nagyobb pénzüsszeggel elküldték hozzá Pelagónt. A pénzt Themisztoklész megbízottja elfogadta, s mint Hérodotosz írja, átadta Eurübiadész embereinek.

Themisztoklészszel élesen szembeszállt egy Arkhitélész nevű honfitársa, a szent hajó parancsnoka, akinek nem volt elegendő pénze a tengerészek zsoldjára, ezért vissza akart térni Attikába. Themisztoklész felingerelte ellene a hajó legénységét, a hajósok rárohantak, és elvették tőle a vacsoráját. Arkhitélész haragra gyúlt, de Themisztoklész egy ládában kenyeret és sültet küldött neki vacsorára, az étel alá pedig egy talentum ezüstöt tett azzal a meghagyással, hogy egye meg a vacsorát, de másnap fizesse ki a zsoldot, mert ha nem, feljelenti az athéniaiaknál, hogy pénzt fogadott el az ellenségtől. Ezt a történetet a lesboszi Phániasz beszéli el.

8. A tengerszorosban megütköztek a barbárok hajóhadával. Az ütközet nem döntötte el ugyan a háború sorsát, de az itt szerzett tapasztalatok sokat használtak a görögöknek. Megtanulták, hogyan állják a veszélyeket, s rájöttek, hogy az olyan férfiaknak, akik értenek a közelharkoz, és elszánták magukat rá, hogy a végsőig küzdenek, nem kell félniük sem a hajók sokaságától, sem a díszesen festett hajóorroktól, sem a hangos harci kiáltásoktól, sem a barbár hadiénekektől. Csak az a fontos, hogy legyőzzék a félelmet, hogy kézitusában rohanjanak rá az ellen-

ségre, és ne hagyják abba a küzdelmet a végső győzelemig. Így értette Pindarosz is, amikor ezeket a sorokat írta az Artemiszionnál lefolyt küzdelemről:

*Hol athéni fiák tették le s im áll a szabadság
talpköve tündökölőn...*

Artemiszion Euboiának Hesztiaiától északra elnyúló partszegélye. Vele szemben a thesszaliai oldalon fekszik Olizón, ahol valamikor Philoktétész uralkodott. Itt áll Artemisz Proszéoiának fákkal és fehér márványoszlopokkal körülvett kis szentélye. Ha valaki ezt a márványt megdörzsöli, sáfrányszínűvé válik és sáfrányillatot áraszt. Az egyik márványoszlopra négy verssor van rávésve:

*Ázsia földje különfajú férfait seregestül
megverték a vizen hajdan Athén fiai
tengeri ütközetén, s leterítve a méd hadinépet
szobrot emeltek, szűz Artemisz, íme, neked.*

Mutatnak a parton egy helyet, ahol a fővény nagy mélységben fekete, hamuszerű porral vegyült össze, mintha egykor tüzet raktak volna ott. Az a közhiedelem, hogy ezen a helyen égették el a partra sodródott hajóroncsokat és holttesteket.

9. Amikor a Thermopülainál történtek híre megérkezett Artemiszionba, s megtudták, hogy Leónidasz elesett és Xerxész elfoglalta a hegyszorosokat, visszavonultak Görögország belsejébe. Az utóvéd szerepét katonai erejükre való tekintettel az athéniaiak vállalták, és büszkéek voltak tettükre. Themisztoklész végighajózott a part mentén, és ha kikötésre és ivóvíz szerzésére alkalmas öblöt látott, ahol az ellenséges hajók kiköthettek és megpihenhettek, messziről látható betűkkel feliratot vésetett a parti kövekre. A feliratokon arra kérte az iónokat, hogy mihelyt tehetik, álljanak az athéniaiak oldalára, akiktől származnak, és akik mindent kockára tesznek az ő szabadságukért. Ha mégsem tudnának melléjük állni, legalább kövessenek el mindent, hogy akadályozzák a barbárok harci tevékenységét, és zűrzavart keltsenek soraikban. Azt remélte, hogy így átpártolásra bírja az iónokat, vagy legalábbis zavart kelt a barbárok közt, ha gyanússá teszi szemükben az iónokat. Xerxész közben észak felől, Dóriszból betört Phókiszba, s felégette és elpusztította a phókisziak városait; a görögök azonban nem siettek segítségükre. Hiába kérték őket az athéniaiak, hogy álljanak meg Boiótiában és védjék meg Attikát, hiszen végtére ők is védelmezték Görögországot Artemiszionnál, senki nem hallgatott rájuk. A görögöknek csak arra volt gondjuk, hogy szilárdan megvessék a lábukat a Peloponnészoszon. Egész haderejüket az Iszthmosznál vonták össze, és falat építettek a tengertől a tengerig. Az athéniaiak feldühödtek e miatt az árulás miatt, s egyben csüggedés és levertség vett erőt rajtuk, mert sorsukra hagyták őket. Reménytelen lett volna az ellenség mérhetetlen haderejével egyedül felvenniük a harcot; most már csak az a választásuk maradt, hogy feladják városukat és hajóra szálljanak, de ezt a gondolatot a legtöbben szörnyűségesnek tartották. Nem vágytak sem győzelemre, sem biztonságra, ha egyszer isteneik templomát és őseik sírját át kell engedniük az ellenségnek.

10. Themisztoklész feladta már a reményt, hogy a népet ésszerű érveléssel nyerje meg, helyette csodákhoz, égi jelekhez és deus ex machinához folyamodott, mint a tragédiaköltő. Azokban a napokban történetesen eltűnt a kígyó Athéna szentélyéből, ezt tüntette fel csodajelként. Egy szép napon a papok érintetlenül találták az áldozati zsengéket, amelyeket mindennap a kígyó elé tettek. Themisztoklész utasítására ezt a jelenséget úgy magyarázták a népnek, hogy az istennő elhagyta a várost, s a tenger felé mutatja az utat nekik. A jóslatban szereplő fabástyákat Themisztoklész hajóknak értelmezte, s azt magyarázta, hogy az isten

isteninek nevezte Szalamiszt, nem pedig szörnyűnek vagy félelmetesnek, mert neve valamikor majd a görögök nagy szerencsáját fogja jelenteni. Az athéniak végre elfogadták javaslatát, és határozatilag kimondták, hogy a várost rábízzák védőistenségére, Athénára; a fegyverfogható férfiak mind hajóra szállnak, asszonyaikat, gyermekeiket és rabszolgaikat mindnyájan úgy helyezik biztonságba, ahogyan tudják. A határozat elfogadása után a legtöbb athéni Troizénbe küldte a gyermekeket és az asszonyokat. A troizéniek egymással versengve fogadták őket vendégül. Közköltségen mindegyikük napi két oboloszt kapott, a gyermekek pedig bárhol szabadon szedhettek gyümölcsöt, sőt még tanítókat is fogadtak melléjük. Ezeket a határozatokat Nikagorasz javaslatára hozták.

Mivel az athéni kincstár üres volt, Arisztotelész állítása szerint az Areioszpagosz tanácsa minden harcosnak nyolc drakhmát fizetett előlegül, ez tette lehetővé, hogy a háromevezősoros hajókat megfelelő legénységgel tudták ellátni. Kleidémosz szerint azonban ez is Themisztoklész találékonyságának volt köszönhető. Mikor ugyanis az athéniak elhagyták a várost és a Peiraieuszba vonultak, az Athéna-szobor pajzsát díszítő Gorgó-fő eltűnt. Themisztoklész ekkor azzal az ürüggyel, hogy megkeresteti, mindent felkutattatott, és az emberek poggyászában igen nagy összegű pénzt talált elrejtve. Ebből az elkobzott pénzből fizette ki a hajó legénységének zsoldját.

Az a látvány, ahogyan az athéniak tengerre szálltak, némelyekben szánakozást, másokban csodálatot keltett. Nem térítette el őket merész szándékuktól gyermekeik sírása, jajveszékelése, hanem átkeltek Szalamisz szigetére. A legszánalomraméltóbb látványt azok nyújtották, akiket vénségük miatt otthon hagytak, de sajnálni lehetett az állatokat is, főként a kutyákat, amint panaszos ugatással szaladgáltak körül hajóra szálló gazdájukat. Fennmaradt egy történet Xanthipposznak, Periklész apjának kutyájáról. A szegény állat nem tudott elválni gazdájától, a tengerbe ugrott, és a hajó mellett úszott egészen Szalamiszig, majd amikor partot ért, a fáradtságtól nyomban kimúlt. Mai napig is mutogatják az emlékére emelt és róla Künosszémának nevezett sírhalmot.

11. Ezek voltak Themisztoklész nagy tettei. Hamarosan felismerte, hogy az Athéniak vágnak Ariszteidészre, s félnek, hogy haragjában átpártol a barbárokhoz és kárt okoz Görögország ügyének. Ariszteidész tudvalevőleg vereséget szenvedett, Themisztoklész - mint legyőzött politikai ellenfelét - osztrakizmossszal száműzette még a háború előtt. Themisztoklész javaslatára most határozatot hoztak, hogy mindenki, akit bizonyos időre száműztek, visszatérhet, ha a többi polgárral együtt hazája javát kívánja szolgálni.

A hajóhad főparancsnokságát a spártai Eurübiadészra bízta, de erélytelennek bizonyult a veszéllyel szemben. Fel akarta szedni a horgonyt, hogy az Iszthmoszhoz hajózzék, ahol a peloponnészosziak gyalogsága gyülekezett. Themisztoklész ellenezte a tervet, s ekkor történt köztük a következő emlékezetes szóváltás. Eurübiadész így szólt hozzá: „Themisztoklész, a harci játékokban megvesszőzik, aki idő előtt indul.” „Igazad van - felelte Themisztoklész -, a hátramaradókat viszont nem koszorúzzák meg.” Eurübiadész felemelte botját, hogy megüsse. Themisztoklész így szólt hozzá: „Üss csak meg, de hallgass rám.” Eurübiadész megcsodálta nyugalmit, felszólította, hogy beszéljen, s ekkor Themisztoklész újra megkísérelte rávenni tervére. Mikor valaki megjegyezte, hogy olyan férfiú, akinek nincs hazája, nem kényszerítheti rá azokat, akiknek még van, hogy cserbenhagyják az övéket, Themisztoklész így vágott vissza: „Tudd meg, nyomorult, mi azért adtuk fel otthonunkat és falainkat, mert lélektelen dolgokért nem akartuk vállalni a szolgásgót. De most egész Görögországban nekünk van a legnagyobb városunk, és kétszáz háromevezősoros hajó áll készen megsegítésekre, hogy megmeneküljete, ha ti is úgy akarjátok. Ha azonban áruló módon másodízben is cserbenhagytok, hamarosan azt hallják majd a görögök az athéniakról, hogy szabad várost és

hazát szereztek maguknak, nem rosszabbat annál, amit elhagytak.” Eurübiadészt gondolkodóba ejtették és megijesztették Themisztoklész szavai; tartott tőle ugyanis, hogy az athéniak elmennek és otthagyják őket. Az eretiai is megkísérelte, hogy ellene szóljon. „Te beszélsz a háborúról - intette le Themisztoklész -, hiszen nektek, mint a kardhálnak, kardotok van, de szívetek nincs.”

12. Némelyek szerint, mialatt Themisztoklész hajójának fedélzetén vitatkozott, egy baglyot láttak, amely jobbról a hajók irányába repült és rátelepedett az egyik árboc csúcsára. Ez az előjel csak megerősítette Themisztoklész szavait, és a görögök felkészültek a harcra. Közben azonban megérkezett az ellenséges hajóhad az attikai parthoz; rengeteg hajójuk úgy ellepte a Phaléroni-öblöt, hogy a környező partot egészen eltakarta. A király is közeledett hadseregével a tengerparthoz. Őt magát is jól lehetett látni. Erre a görögök nyomban megfélemedtek Themisztoklész szavairól, a peloponnészosziak ismét vágyakozva néztek az Iszthmosz felé, és bosszankodtak, ha valaki keresztezni akarta terveiket. Úgy döntöttek tehát, hogy még aznap éjjel visszavonulnak, és parancsot adtak a kormányosoknak az indulásra. Themisztoklész felbőszült, hogy a görögök eldobják maguktól a helyzet és a tengerszoros nyújtotta előnyöket, és szétszóródnak, ki-ki a maga városába. Ezért cselt gondolt ki, és Szikinnosszal végre is hajtotta.

Szikinnosz perzsa származású hadifogoly létére Themisztoklész híve és gyermekeinek nevelője volt. Őt küldte titokban Xerxészhez a következő üzenettel: „Themisztoklész, az athéniak parancsnoka, átpártolt a királyhoz, és értesíteni óhajtja, hogy a görögök meg akarnak futamodni. Azt tanácsolja a királynak, ne nagyja futni őket, hanem semmisítse meg tengeri haderejüket, amíg zavar uralkodik soraikban, és még nem egyesültek szárazföldi hadaikkal.” Xerxész hitelt adott az üzenetnek, és azonnal kiadta a rendelkezést a hajóparancsnokoknak, hogy mialatt a hajókat zavartalanul felszerelik, kétszáz háromevezősoros azonnal induljon útnak, vegyék körül a tengerszorost és tartsák ellenőrzés alatt a szigeteket, hogy az ellenség hajóiból egy se menekülhessen el.

A hadmozdulatot elsőnek Lüsizimakhosz fia, Ariszteidész vette észre, s nyomban Themisztoklész sátrába sietett. Nem volt közöttük baráti viszony, hiszen mint már említettem is, Themisztoklész küldette Ariszteidészt száműzetésbe. Most mégis belépett Themisztoklész sátrába, és közölte vele, hogy bekerítették a görögök hajóhadát. Themisztoklész jól ismerte Ariszteidész becsületességét, és megörült jövetelének. Elbeszélte neki, mint küldte el Szikinnoszt a királyhoz, és kérte, segítsen rábeszélni a görögöket, akik benne jobban megbíznak, hogy ütközzenek meg a perzsákkal a tengerszorosban. Ariszteidész helyeselte Themisztoklész eljárását, és azonnal felkereste a többi hadvezért és hajóparancsnokot, hogy harcra biztassa őket. Eleinte kételkedve fogadták szavait, de közben megérkezett egy ténoszi szökevény háromevezősoros hajó, amelynek Panaitiosz volt a parancsnoka, s ő is megerősítette a bekerítés hírét. Így most már nemcsak a kényszerűség, hanem a harag is arra ösztönlte a görögöket, hogy szembenézzenek a veszedelemmel.

13. Napkeltekor Xerxész egy magaslaton foglalt helyet; innen jól láthatta hajóhadát és a csatarendet. Phanodémosz szerint ez a hely Héraklész temploma felett volt, ahol Szalamisz szigetét csak egy keskeny tengerszoros választja el Attikától; Akesztodórosz azonban úgy tudja, hogy Megarisz határán volt, a Kerata nevű dombok felett. Itt ült Xerxész aranyveretű trónszékben írkokok hadával körülvéve, akiknek az volt a kötelességük, hogy feljegyezzék a csata eseményeit.

Themisztoklész éppen áldozatot mutatott be a vezérhajó oldalánál, amikor három szép arcú, pompás ruházatú és arany ékszerekkel ékes hadifoglyot vezettek eléje. Állítólag Szandakénak, a király nővérének és, Artaüktosznak a fiai voltak. Abban a pillanatban, amikor Euphrantidész

jós meglátta őket, fényes láng csapott ki az oltárra odakészített áldozati húsokból, és jobb kéz felől tüsszentés hallatszott. A jós ekkor kézen ragadta Themisztoklész, és felszólította, hogy a három ifjút ajánlja fel áldozatul a nyershús-evő Dionüszosznak, és imádkozzék hozzá, mert ez menekvést és győzelmet hoz a görögöknek. Themisztoklész megrémítette a jós kegyetlen rendelkezése, de a nép, amint nagy veszedelmekben és súlyos helyzetekben történni szokott, inkább az ésszerűtlen, mint az ésszerű cselekedettől remélte a menekvést. Valamennyien az isten nevét kiáltozták, majd az oltárhoz vonszolták a foglyokat és kierőszakolták, hogy a jós utasításához híven feláldozzák őket. Ezt a történetet egy Phantiasz nevű leszboszi bölcselő és történelemtudományban jártas férfiú beszéli el.

14. Aiszkhülosz, a költő, akinek személyes tapasztalata és biztos ismeretei voltak az eseményről, *A perzsák* című tragédiájában pontosan megmondja a barbárok hajóinak számát:

*Xerxész hajói száma, jól tudom, kerek
ezernyi volt; s afféle szerfölött sebes
hajója kétszázhét: így őrzi híradás.*⁶¹

Az athéni hajók száma száznyolcvan volt, mindegyik fedélzetén tizennyolc harcos, közülük négy íjas, a többi nehéz fegyverzetű gyalogos katona.

Themisztoklész ugyanolyan jól választotta meg az ütközet időpontját, mint a helyét. Vigyázott rá, hogy hajói addig ne támadják szembe a barbárokat, amíg a tenger felől frissen fújó szél nagyobb hullámokat nem ver fel a tengersizorban. A hullámozás nem akadályozta az aránylag alacsony építésű és mély járatú görög hajókat, de hevesen dobálni kezdte a magas fedélzetű, nehézkes mozgású perzsa hajókat, amelyek így oldalukat fordították dühödten támadó ellenfeleikkel szemben. A görög hajók kapitányai Themisztoklészre figyeltek, mert tudták, hogy ő látja a legpontosabban, mi van hasznukra. Xerxész tengernagya, Ariamenész szembe szállt Themisztoklészszel. Vitéz harcos volt, a király testvérei közül a legbátrabb és legigazságosabb; hajója magas fedélzetéről, mint valami bástyafokról vadul nyilazott és dobálta dárdáit. A dekeleiai Ameiniasz és a paianiai Szóklész hajójukat teljes sebességgel nekivezették Ariamenész hajójának. Mikor a két bronzveretű hajóorr egymásba fűrődött, Ariamenész átugrott a görög háromevezősorosra, de két athéni harcos dárdával rátámadt és beletaszította a tengerbe. A harcban elesett tengerészkatona között úszó holttestét Artemiszia, Karia királynője felismerte és Xerxészhez vitte.

15. Még folyt az ütközet, amikor állítólag hirtelen fény villant fel Eleuszisz felől, és a thriai síkságon egészen a tengerig nagy zaj támadt, mintha a misztériumok hőse, Iakkhosz vonulna arra hatalmas embertömeg kíséretében. Később a kiáltozás helyén már csak porfelhő lebegett és a tenger felé húzódva ráereszkedett a hajókra. Mások fegyveres férfiak ködalakját vélték látni Aigina irányában, akik kezüket védőn kiterjesztették a görög hajók fölé. A görögök az Aiakidáknak gondolták őket, akikhez oltalomért imádkoztak a tengeri csata kezdete előtt.

Lükomédész, az egyik athéni háromevezősoros hajó parancsnoka volt az első, aki ellenséges hadihajót ejtett foglyul. Levágta a perzsa hajó orrdíszét, és később Phlüában felajánlotta babérkoszorús Apollónnak. A görög hajók a szűk tengersizorban egyenlő erővel szállták szembe a barbárokkal, akik csak szakaszonként tudtak előrenyomulni, és egymásra torlódtak. Sötétedésig tartott a küzdelem, és a görögök megfutamították a perzsákat. Így szerezték meg a görögök a nemes és híres győzelmet, mint Szimónidész mondja, amelynél dicsőségesebbet sem a görögök, sem a barbárok nem arattak soha. Ezt részben a harcban részt vevő görögök bátorságának és elszántságának, részben pedig Themisztoklész hadvezéri tehetségének és ügyességének köszönhetők.

16. Az ütközet után Xerxész, még mindig telve harci vágygal, töltést akart építtetni, hogy szárazföldi csapatai is átkelhessenek és Szalamiszban megütközthessenek a görögökkel. Ekkor Themisztoklész, hogy kipuhatolja Ariszteidész véleményét, színleg azt javasolta, hajózzon a görög hajóhad a Hellészpontoszhoz, és rombolja szét a hajóhidat. „Így - mondta - Ázsiát Európában foghatjuk meg.” Ariszteidész ellenezte a tervet, és így szólt: „Eddig egy elpuhult barbár kényúrral csatáztunk, de ha bezárjuk Görögországba, megfélemlítjük és ezzel kényszerhelyzetbe hozzuk ennek az óriási seregnek az urát, nem nézi majd aranyos mennyezet alól csendben üldögélve a harcot, hanem összeszedi magát és a veszély ráveszi, hogy személyesen vegyen részt a csatában, jóvátegye az elkövetett hibákat és jobb tanácsadókra hallgasson. Bizony, Themisztoklész - tette hozzá -, ahelyett, hogy lerombolnánk a hajóhidat, építsünk másikat, és ha lehet, kergessük ki ezt az embert mielőbb Európából.” „Ha így látod helyesnek - mondta Themisztoklész -, találjuk meg a módját, miként távolítsuk el Görögországból a lehető leggyorsabban.”

Amint megegyeztek, Themisztoklész elküldte a perzsa királyhoz Arnakész nevű eunuchját, akit a hadifoglyok közül választott ki, hogy mondja meg gazdájának a következőket: „A görögök, most, hogy a tenger urává lettek, elhatározták, hogy a Hellészpontoszba hajóznak, és lerombolják a hajóhidat, de Themisztoklész nem akar rosszat a királynak, ezért figyelmezteti, hogy siessen haza, s amíg teheti, keljen át a tengeren Ázsiába, ő közben mindent megtesz, hogy a görög szövetséges hadakat visszatartsa az üldözéstől.” Amikor Xerxész meghallotta az üzenetet, megijedt és gyorsan visszavonult. A Mardoniosz ellen vívott későbbi harcok mutatták meg, milyen jól ítélte meg Themisztoklész és Ariszteidész a helyzetet, mert bár Platainál az ellenség hadseregének csak csekély részével álltak szemben, abban a veszélyben forogtak, hogy mindent elveszítenek.

17. Hérodotosz elbeszélése szerint a görög városok között leginkább Aigina tüntette ki magát. Ha kelleni is, Themisztoklésznek adták a legmagasabb kitüntetést, amikor ugyanis a hadvezérek összegyűltek az Iszthmoszon és szavazást tartottak az oltárnál, vitézségben mindegyik önmagát jelentette ki elsőnek, maga után másodiknak azonban Themisztoklészt. A lakedaimóniak meghívták Themisztoklészt Spártába, és Eurübiadészt bátorságáért, őt pedig bölcsességéért olajágakból font koszorúval tüntették ki. Themisztoklészt ezenkívül megajándékozták a legszebb harci szekérrel is, és amikor eltávozott, háromszáz ifjúból álló kíséretet adtak melléje az ország határáig. Mondják, hogy a következő olümpiai játékokon, mikor Themisztoklész a stadionba lépett, senki nem törődött a versenyzőkkel, egész nap őt bámulták, tapsolták, és csodálattal mutogatták az idegeneknek. Themisztoklész megvallotta barátainak, hogy úgy érzi, elnyerte Görögországért vállalt fáradságának méltó jutalmát.

18. Különlegesen becsvágyó természetű volt, ahogy ezt a ránk maradt történetekből megítélhetjük. Amikor az athéniak megválasztották tengernaggyá, sem a köz-, sem a magánügyeit nem intézte el a maguk idején, hanem arra a napra halasztotta őket, mikor hajóra szállt, csak hogy hatalmát és személyének fontosságát fitogtassa, mert akkor egyszerre olyan sok emberrel és annyi ügyben kellett tárgyalnia. Mikor végignézték a partra vetődött perzsa holttesteket, s arany karpereceket és nyakláncokat látott rajtuk, ő maga elment mellettük, de odaszólt kíséretében levő barátjának: „Vedd fel, te nem vagy Themisztoklész.” Antiphatész, aki valamikor szép fiú volt, lenézte Themisztoklészt, de amikor híres ember lett belőle, kereste társaságát. „Gyermeke - mondta neki -, elég későn, de mindketten észre tértünk.” - Az athéniakról azt mondogatta, hogy nem tisztelik és nem csodálják, amikor veszély fenyegeti őket akárha platánfa volna, viharban alája futnak, de mihelyt kiderül az ég, lombját letépik és ágait megcsónkítják. Egy szeriphoszi ember egyszer a szemébe mondta, hogy nem a maga, hanem városa jóvoltából lett híressé. „Igazad van - válaszolta -, ha szeriphoszinak születek, soha nem lettem volna híres emberré, de te sem, ha athéni volnál.”

Más alkalommal egyik hadvezértársa, abban a hiszemben, hogy hasznos szolgálatokat tett hazájának, öntelten beszélt Themisztoklészszel, és a maga tetteit összehasonlította az övéivel. Themisztoklész ekkor így beszélt: „Vitázott egyszer az ünneppel a következő nap, és azt mondta, hogy egy perc nyugta sincs, annyi a gondja, az ünnepen viszont az emberek mást sem tesznek, csak élvezik a kész javakat. »Igazad van - felelte az ünnep -, de ha én nem volnék, nem volnál te sem.« Velem is így vagytok - folytatta Themisztoklész -, ha akkor nem lettem volna, hol volnátok ti ma?”

Mikor tulajdon fia az anyjával és az anyán keresztül vele fölényeskedett, tréfásan megjegyezte, hogy fia a leghatalmasabb ember Görögországban, mert a görögöknek az athéniak parancsolnak, az athéniaknak ő, neki a gyermek anyja, annak pedig a fiú. Gyönyörűsége telt benne, hogy különb mindenkinél: amikor elárvereztette egyik birtokát, a kikiáltónak meghagyta, jelentse ki, hogy a vevő jó szomszédot kap. Egyik leányának két kérője volt, s ő a becsületeset választotta, a gazdag helyett, mondván, hogy inkább férfit akar pénz nélkül, mint pénzt férfi nélkül. Így mutatkozott meg mondásaiban jelleme.

19. Az imént elbeszélt nagy tettei után azonnal hozzáfogott, hogy újjáépítse és megerősítse a várost. Theopomposz szerint megvesztegette a spártai ephoroszokat, hogy ne ellenezzék terveit, bár a legtöbben úgy gondolják, inkább becsapta őket. Követség ürügyével Spártába ment, a spártaiak ugyanis nemcsak kifogásolták, hogy az athéniak megerősítik városukat, hanem még rá is vették az aiginai Polüarkhoszt, hogy vádat emeljen ellenük. Themisztoklész tagadta a vádat, és felszólította a spártaiakat, hogy küldjék el embereiket, és győződjenek meg tulajdon szemükkel a való helyzetről. Arra számított ugyanis, hogy a halasztással az athéniak időt nyernek az erődítéshez, a spártai küldötteket pedig ott tartják túsul. Így is történt. Amikor a spártaiak megtudták az igazságot, nem bántották Themisztoklészt, hanem lenyelték mérgüket és elengedték.

Ezután hozzákezdett Peiraieusz kiépítéséhez, mert felismerte a kikötő természetes előnyeit, és különben is a város boldogulását a tengerre akarta alapozni. Ezzel bizonyos tekintetben Athén régi királyainak politikájával ellentétes utat választott. Azok, mint mondják, arra törekedtek, hogy a polgárokat eltereljék a tengertől, s rászoktassák őket, hogy ne hajózásból, hanem földművelésből éljenek. Ezért terjesztették el a híres történetet Athénéről, hogy amikor Poszeidónnal versengett az ország feletti uralomért, az olajfát mutatta fel a döntőbírák előtt, és ezzel győzött. Themisztoklész azonban, mint Arisztophanész, a vígjátékíró mondja, nem Peiraieusz „ragasztotta hozzá” a városhoz, hanem a várost „csatolta” Peiraieuszhoz: a szárazföldet a tengerhez. Ilyen módon az arisztokrácia kárára növelte a nép hatalmát és önbizalmát, mert a hatalom a hajós nép, az evezősök és a kormányosok kezébe került. Később a harminc zsarnok ezért fordította a szárazföld felé a Pnux tengerre néző szószerkét, mert úgy gondolták, hogy a nép uralmának alapja a tengeri hatalom, az oligarchák uralmát viszont a földművelőkkel lehet elfogadtatni.

20. De Themisztoklésznek sokkal nagyratöbb tervei voltak Athén tengeri hatalmával. Amikor a görög hajóhad Xerxész visszavonulása után Pagaszaiban kötött ki, s ott telelt, Themisztoklész a népgyűlésen bejelentette az athéniaknak, hogy hasznos és biztonságuk szempontjából fontos terve van, de nem tárhatja fel a népgyűlésen. Az athéniak erre felszólították, hogy közölje tervét négyszemközt Ariszteidésszel, és ha ő helyesli, hajtsa végre. Themisztoklész elmondta Ariszteidésznek, hogy fel akarja gyűjtani a görögök hajóhadát. Ariszteidész ekkor visszament a népgyűlésbe, és kijelentette, hogy Themisztoklész tervénél nincs hasznosabb, de igazságtalanabb sem. Az athéniak ezért úgy rendelkeztek, hogy Themisztoklész hagyjon fel a tervvel.

Az Amphiktüonia gyűlésén a spártaiak azt javasolták, hogy zárják ki a szervezetből azokat a városokat, amelyek nem vettek részt a médek elleni háborúban. Themisztoklész félt tőle, hogy ha kiűzik a szövetségből Thesszaliát, Argoszt és Thébait, a spártaiak a gyűlésen megkaparintják az összes szavazatot, és az történik, amit akarnak. Ezért védelmébe vette ezeket a városokat, és rábírta a küldötteket véleményük megváltoztatására. Azzal érvelt, hogy a háborúban csak harmincegy város vett részt, azok is jobbára kisvárosok, veszedelmes lenne tehát, ha Görögország nagyobb részét kizárnák a szövetségből, s ilyenformán a gyűlésben mindössze két vagy három város küldötte foglalna helyet. Állásfoglalásával maga ellen bősztette a spártaiakat, akik ezután Kimón helyzetének megerősítésére törekedtek, és politikájukban Themisztoklész ellenfeleként játszották ki.

21. A szövetségesek is meggyűlöltek, mert körülhajózta a szigeteket, és pénzt hajtott be rajtuk. Az androsziakkal, amikor pénzt követelt tőlük, Hérodotosz elbeszélése szerint a következő párbeszéd folyt le. Themisztoklész kijelentette, hogy két istenséget hozott magával, a Rábeszélést és az Erőszakot. Erre a szigetlakók azt felelték, hogy nekik is két nagy istenségük van, a Szegénység és az Ínség, ezek miatt nem adhatnak pénzt.

Timokreón rhodoszi dalköltő egyik versében keserűen megtámadja Themisztoklészt, mert pénzért kijárta, hogy egyes száműzötteket hazabocsássonak, őt viszont, bár házigazdája és barátja volt, pénzért elárulta.

A vers így hangzik:

*Dicsérd noha Pauszaniaszt, dicsérd noha Xanthipposzt, vagy
Leutükhidászt; de magam csupán Ariszteidészt dicsérem,
őt, aki legderekabbként
szentséges Athénból eredt.
Themisztoklészt gyűlöli Létó!
Csalfán, bünyösen, hazugul ő Timokreónt, vendég idegent
im, haza már, Ialüszoszba többé nem bocsátja,
hitvány pénzre kacsintva,
s elvéve a három ezüst rudat, vesztébe vágta hajóján:
van, kit hazaküld hamisan, s van, kit kikerget, s új ezüstrrel
töltve, im Iszthmoszon lakomát ad, s etetve fűt-fát
hideg húst oszt, és azok nevetve
esznek s fohászkodnak: Themisztoklészt ne lássa senki élve!*

Amikor Themisztoklészt száműzték és halálra ítélték, Timokreón még szenvedélyesebben és megdöbbenetebben szórta rá átkait abban a versében, amely így kezdődik:

*Múza-lány, dalold e dal
dicsőségét hellén haza
fiai közt, miképpen illő.*

Azt mondják, hogy amikor Timokreónt a médekkel való együttműködés miatt száműzték, Themisztoklész is ellene szavazott. Később pedig, midőn médpártiság miatt Themisztoklészt vád alá helyezték, Timokreón ezt a verset írta ellene:

*Nem maga Timokreón lépett médekkel cimboraságra
pusztán: akad még más gálád is; nemcsak én vagyok ravaszdi:
más is akad, sunyi rókafi.*

22. Polgártársai már csak merő irigységből is szívesen meghallgattak minden ellene szórt rágalmat. Themisztoklész hát rákényszerült, hogy a népgyűlésen ismételten emlékeztesse az athéniakat saját tetteire, s ezt nehezen tudták elviselni. Az elégedetlenkedőkhöz így szólt: „Unjátok, ugye, hogy egy és ugyanazon ember annyiszor tesz jót veletek?” Azzal is megbántotta a népet, hogy amikor templomot építtetett Artemisznek, az istennőt Arisztobulénak⁶² nevezte, mintha arra akart volna emlékeztetni, hogy ő adta a legjobb tanácsot Athénnek és a görögöknek, s a templom ráadásul egészen közel volt a Melité városrészben levő házához. Ez az a hely, ahova napjainkban a hóhér ki szokta vetni a kivégzettek holttestét, és azoknak a ruháit és kötelét is oda dobják, akik felakasztották magukat. Artemisz Arisztobulé templomában a mai napig is ott van Themisztoklész kis szobra. Ebből ítélve nemcsak hősies lelkű, hanem hősies megjelenésű férfi is volt.

Az athéniak osztrakiszmoszal számúzték, hogy ezáltal kisebbsíték tekintélyét és politikai fölényét. Így tettek mindazokkal, akik aránytalanul kiemelkedtek a demokrácia egyenlőségéből. Nem is tekintették akkor büntetésnek az osztrakiszmoszt, hanem csak eszköznek, hogy levezessék az irigykedést, amely mindig gyönyörűségét leli a kiválók megalázásában és egyben elégtételt talál megszégyenítésükben.

23. Athénből való száműzetése után Argoszbán élt. A Pauszaniasszal történtek ekkor jó alkalmat szolgáltatottak ellenségeinek, hogy befeketítsék: az agrauléi Leóbótész, Alkamión fia, hazaárulási vádat emelt ellene, és a spártaiak csatlakoztak a vádhoz. Pauszaniasz hazaáruló cselszövényt szőtt, amelyet először eltitkolt Themisztoklész előtt, bár a barátja volt. Amikor azonban látta, hogy Themisztoklész kiesett a hatalomból és új helyzetét nehezen viseli el, felbátorodott, s együttműködésre szólította fel. Megmutatta neki a perzsa király levelét, és megpróbálta megharagítani a görögökre, akiket aljasnak és hálátlannak nevezett. Themisztoklész elutasította Pauszaniasz ajánlközását, és nem kívánt vele közösséget vállalni, de nem szólt senkinek a kettőjük közt lefolyt beszélgetésről, és nem jelentette fel Pauszaniasz terveit. Nyilván azt gondolta, hogy Pauszaniasz maga hagy fel tervével, vagy valami módon maga leplezi majd le esztelen és hóbortos terveit.

Amikor Pauszaniaszt kivégezték, találtak nála bizonyos leveleket és iratokat, amelyek gyanúba keverték Themisztoklészt is. A spártaiak felháborodva támadtak rá, s athéni irigyei is vádat emeltek ellene. Themisztoklész távollétében nem tudott személyesen védekezni, csak levélben utasította vissza az ellene emelt vádakat. Azelőtt folyvást azzal vádolták ellenségei - írta -, hogy állandóan uralkodni vágyott mások felett. Nos, csakugyan soha nem tűrte, hogy mások uralkodjanak felette, már csak ezért is képtelenség, hogy eladta volna önmagát és Görögországot a barbároknak, hazája ellenségeinek. A nép azonban nem rá, hanem a vádaskodókra hallgatott: embereket küldtek érte, hogy fogják el, és vigyék Athénba, s ott az összgörög törvényszék elé állítsák.

24. Themisztoklész azonban mindezt jó előre megsejtette, és áthajózott Kerkürába, ahol úgy tekintettek rá mint a város jótevőjére. Döntőbírának hívták meg ugyanis Kerküra és Korinthosz vitás ügyében, s ő úgy döntött, hogy a korinthusziak húsz talentum kártérítést fizessenek, és Leukasz szigetét mint közös települést birtokolják. Kerkürából Épeiroszba menekült, s mert az athéniak és a spártaiak továbbra is a sarkában voltak, kockázatos lépésre szánta rá magát: a molosszoszok királyánál, Admétosznál keresett menedéket. A molosszoszok királya ugyanis egy alkalommal kéréssel fordult az athéniakhoz, és Themisztoklész, aki akkor hatalma tetőpontján volt, a kérést megszégyenítően visszautasította. Admétosz azóta is haragudott rá, és nyilvánvaló volt, hogy ha kezébe kerül, bosszút áll rajta. Themisztoklész azonban akkori bajában inkább félt honfitársai friss irigységétől, mint a király régi haragjától. Ezért rábízta magát, és szokatlan, másutt ismeretlen módon kért oltalmat: karjába vette a

király kisfiát, és térdre vetette magát tűzhelyénél. A molosszoszok körében ez az oltalomkérés vallás formája, amelyet majdnem lehetetlen visszautasítani. Némelyek úgy tudják, hogy Phthia, a király felesége sugalmazta az eljárást és vitte fiát a tűzhelyhez Themisztoklész mellé. Mások azt mondják, hogy az egészet Admétosz eszelte ki, és azért játszatta el a színpadias jelenetet, hogy a vallás parancsaira hivatkozva tagadhassa meg Themisztoklész kiadatását üldözőinek.

Az akharnaibeli Epikratész titkon Épeiroszba szöktette Athénból Themisztoklész feleségét és gyermekeit; Sztészimbrotosz szerint ezért Kimón bíróság elé állította és kivégeztette. Később azonban vagy elfelejtette, amit előbb írt, vagy Themisztoklészrel felejtette el, mert azt állítja, hogy Themisztoklész Szicíliába hajózott, ott megkérte Hierón türannosz leányának a kezét, és megígérte, hogy a görögöket Hierón alattvalóivá teszi, s csak mikor Hierón visszautasította a leánykérést, kelt át Ázsiába.

25. Nem valószínű azonban, hogy csakugyan így történt volna. Theophrasztosz a következőket írja *A királyságról* című művében: Hierón versenylovakat küldött Olümpiába, és díszes sátrát emeltetett, de Themisztoklész a görögök gyűlésén azt indítványozta, hogy rombolják le a türannosz sátrát és akadályozzák meg lovai részvételét a versenyeken. Thuküdidész pedig úgy beszéli el, hogy Püdnában szállt hajóra az Égei-tenger partján, de a hajón senki nem tudta, hogy kicsoda. A viharos szél Naxosz felé sodorta a hajót, a szigetet pedig éppen akkor az athéniaiak ostromolták, Themisztoklész megijedt, s feltárta kilétét a hajó tulajdonosának és a kormányosnak. Egy darabig a lelkükre beszélt, majd fenyegetőzni kezdett, hogy feljelenti és megvádolja őket, hogy tudtak kilétéről, de a hajó elindulásakor jó pénzért mégis felvették a fedélzetre. Így aztán rákényszerítette őket, hogy elkerüljék a szigetet, és továbbmenjenek Ázsiába.

Később barátai titokban eljuttatták hozzá Ázsiába vagyonának nagy részét, de Theopomposz még így is száz, Theophrasztosz pedig nyolcvan talentumra becsüli ingóságai értékét, amelyet az állami hatóságok megtaláltak és elkoboztak. Themisztoklész magánvagyonra egyébként még a három talentumot sem érte el, mielőtt közpályára lépett.

26. Kümében partra akart szállni, de még idejében észrevette, hogy a fővényen nagy tömeg vár rá, közte Ergotelész és Püthodórosz emberei, akik kézre akarják keríteni. Jó fogás lett volna a pénzéheseknek, mert a perzsa király kétszáz talentumot tűzött ki a fejére. Ezért továbbmenekült egy aiol kisvárosba, Aigaiba. Itt senki nem tudta kilétét házigazdáján, Nikogenészen kívül, aki Aiolisz tartomány leggazdagabb embere volt, és sokan ismerték a perzsa főnemeselek között. Néhány napig tehát Nikogenésznél húzta meg magát. Egyik este, az áldozat bemutatása után, Olbioszt, Nikogenész gyermekeinek nevelőjét vacsora közben isteni ihlet fogta el és önkívületi állapotban a következőt szavalta:

Szándékot, szót, győzedelmet mind az éjszakára bíz.

Aznap éjszaka Themisztoklész álmában kígyót látott, amely végigkúszott a hasán fel a nyakáig, majd amikor arcához ért, sassá változott. A sas szétterjesztette szárnyát, felszállt vele a magasba, és repítette a messziségekbe. Amikor letekintett, arany hírnöki pálcát pillantott meg, a sas pedig óvatosan letette őt a pálcára. Ettől egyszeriben eloszlott minden félelme és szorongása.

Nikogenész ügyes cselt eszelt ki, hogy Themisztoklész továbbjusson. A barbárok, elsősorban a perzsák, durva és erőszakos természetűek, és iszonyúan féltékenyek a nőkre. Nemcsak feleségüket, hanem rabnőiket és ágyasaikat is szigorú őrizetben tartják, hogy idegen férfi még csak meg se pillanthassa őket. Az asszonyokat otthon bezárva őrzik, amikor pedig utaznak,

lefüggönyözött szekéren szállítják őket. Nos, Themisztoklésznek is ilyen függönyökkel letakart szekeret készített Nikogenész, és azon vitette tovább. Ha útközben a kiléte felől tudakozódtak, kísérei azt felelték, hogy egy görög nőt visznek Ióniából a perzsa király egyik ajtónállójának.

27. Thuküdidész és a lampszakoszi Kharón szerint Xerxész ekkor már nem élt, ezért Themisztoklész Xerxész utódját kereste fel. Ezzel szemben Ephorosz, Deinón, Kleitarkhosz, Hérakleidész és mások úgy tudják, hogy Xerxészhez ment. Thuküdidész véleménye, úgy látszik, inkább megfelel a történelmi valóságnak, bár az események időbeli sorrendje nála sem egészen pontos és megbízható. Themisztoklész mindenestre elérkezett élete egyik legrettegettebb fordulópontjához. Először a testőrparancsnok, Artabanosz színe elé került, elmondta neki, hogy görög, s beszélni óhajt a királlyal olyan ügyben, amely a királyt bizonyosan érdekelni fogja. Artabanosz erre így válaszolt: „Idegen, az emberek törvényei különbözők, az egyik ezt, a másik azt tartja jónak, de mindenkinek jó, ha megőrzi és tiszteletben tartja hazája szokásait. Rólatok, görögökről közismert, hogy a szabadságot és egyenlőséget minden másnál többre becsületek. Mi viszont sok kiváló törvényünk és szokásunk közül azt tartjuk a legtöbbre, hogy tiszteljük a királyt, és hódolattal hajtunk térdet előtte, mert isten képét hordozza mindenki üdvére. Ha helyesled törvényeinket, s kész vagy térdre borulni előtte, találkozhat a királlyal és beszélhetsz vele. De ha másként gondolkozol, csak közvetve juttathatod el hozzá kérésedet, mert a király nem szokta meghallgatni, aki nem borul térdre előtte.” Themisztoklész erre így szólt: „Én azért jöttem, Artabanosz, hogy gyarapítsam a király hírnevét, ha a perzsák hatalmát növelni kívánó istenség is úgy akarja, s kész vagyok elfogadni törvényes szokásaitokat, hiszen általam majd még többen hajtanak térdet a király előtt, mint most. Ez a formáság tehát ne legyen akadály, hogy elmondhassam neki, amit szeretnék.” „Mit jelentsek tehát - kérdezte Artabanosz -, ki az, aki a görögök közül ideérkezett, mert elméd nem közönséges emberre vall?” Themisztoklész erre így felelt: „Ezt majd csak maga a király tudhatja meg.” - Így mondja el a történeteket Phaniasz. Eratoszthenész *A gazdagságról* című könyvében még hozzáteszi, hogy Themisztoklésznek a testőrparancsnokkal való találkozását és beszélgetését a parancsnok egyik eretiai származású ágyasa tette lehetővé.

28. Mikor a király elé vezették, Themisztoklész a földre borult, majd csendben fölemelkedett. A király ekkor megparancsolta a tolmácsnak, kérdezze meg tőle, kicsoda. A tolmács kérdésére így felelt: „Az athéni Themisztoklész jött hozzád, király, mert menekül a görögök üldözése elől. Igaz, sok kárt okoztam a perzsáknak, de még több jót tettem velük, mert én akadályoztam meg a görögöket, hogy megmenekülésük után üldözzenek benneteket. Hazám biztonsága ekkor már megengedte, hogy szolgálatot tehessek nektek is. Most mindenre elszántam magam. Kész vagyok rá, hogy elfogadjam a király kegyét, ha kiengesztelődött irántam, vagy megkérlélem, ha haragja még mindig nem szűnt meg irántam. Ellenségeim tanúsíthatják, hogy valóban jót tettem a perzsákkal; használd hát fel balsorsomat nagylelkűséged megmutatására, ne pedig bosszúd kielégítésére. Ha meghagyod életemet, oltalomkeresőt veszel védelmedbe, ha pedig elveszejtessz, a görögök ellenségét ölöd meg.” Ezután Themisztoklész elbeszélte a Nikogenész házában látott csodás álmát és Zeusz Dódónaiosz jóslatát, amely azt parancsolta, hogy keresse fel, aki az isten nevét hordozza. Ő úgy értelmezte a jóslatot, hogy Zeusz a perzsa királyhoz küldi, mert mindkettőjüket nagy királynak hívják.

A király meghallgatta Themisztoklész szavait, de nem válaszolt neki, bár csodálta önbizalmát és merészségét. Később barátai előtt boldognak mondta magát, mert nagy szerencse érte, s kijelentette: imádkozik Areimanioszhoz, sugallja mindig ellenségeinek, hogy üzzék ki soraik közül a legkülönb embereiket. Mint mondják, áldozatot mutatott be az isteneknek, utána lakomát tartott, éjszaka, álmában pedig örömeiben háromszor felkiáltott: „Enyém az athéni Themisztoklész!”

29. Másnap reggel a király összehívta barátait, és magához vezettette Themisztoklész, aki semmi jót nem remélt. A palota ajtajában álló testőrtisztek ugyanis nyomban ellenséges tekintettel mérték végig, mihelyt meghallották a nevét. Sőt Róxanész testőrparancsnok, amikor Themisztoklész elhaladt mellette - a király ekkor már trónján ült, és az udvar tagjai némán figyeltek -, elfojtott hangon a fülébe sziszegte: „Te álnok görög kígyó! A király rossz szelleme hozott ide!” De amikor előlépett és ismét a földig hajolt, a király barátságosan szólította meg. Kijelentette, hogy máris kétszáz talentummal tartozik neki, mert önként jelentette fel magát, és így jogos, hogy ő kapja meg a fejére kitűzött jutalomdíjat. Még sokkal többet ígért neki, és biztatta, mondjon el mindent nyíltan a görögökről.

Themisztoklész válaszában az emberi beszédet tarka szőnyeghez hasonlította, mert az is csak szétterítve mutatja meg a rajta ábrázolt mintát, de eltorzítja, ha összegöngyölik. Ezért neki is időre van szüksége. A királynak tetszett a hasonlat, és hozzájárult Themisztoklész kéréséhez, aki egy évet kért, s ennyi idő alatt valóban elsajátította a perzsa nyelvet, úgyhogy tolmács nélkül beszélhetett a királlyal. Az udvaron kívül állók feltételezték, hogy ezeken a beszélgetéseken csak a görögök ügyeiről esett szó. Mivel azonban a király ekkoriban fontos változtatásokat vitt véghez, amelyek több barátját közvetlenül érintették, Themisztoklész felkeltette a befolyásos udvari emberek gyűlöletét, mert feltételezték, hogy merészségében nyíltan beszélt a királlyal az ő ügyeiről is. Egyetlen más idegen sem részesült az övéhez hasonló kitüntetésekben. Részt vett a király vadászatain és otthoni szórakozásaiban, sőt bemutatták a király anyjának is, aki bizalmasává fogadta. A király parancsára beavatták a mágusok tudományába. Egy alkalommal a király megígérte a spártai Démaratosznak, hogy teljesíti egy kívánságát. Démaratosz azt a kiváltságot kérte, hogy a perzsa királyhoz hasonlóan tiarával a fején vonulhasson, be Szardeiszbe. Mithropausztész, a király unokatestvére megfogta a tiarát, s ezt mondta: „Tedd a fejedre a tiarát, nem lesz alatta agyvelő, amiként nem lesz belőled Zeusz, ha villámot tartasz is a kezében.” A király nagyon megharagudott Démaratoszra kérése miatt, s úgy látszott, soha nem bocsát meg neki. Mikor azonban Themisztoklész közbelépett az érdekében, egykettőre kiengesztelődött iránta.

A későbbi perzsa királyok állítólag valahányszor görög tanácsadókra szorultak, rendszerint írásban ígérték meg, hogy tanácsosuk Themisztoklésznel is nagyobb ember lesz udvarukban. Mint mondják, egy alkalommal, amikor Themisztoklész már nagy ember volt, és dús lakomákon egész lakájsereg szolgált fel asztalánál, így szólt gyermekeihez: „Gyermekeim, bizony elvesznénk, ha már el nem vesztünk volna.” Több történetíró tudomása szerint három várost kapott birtokul, Magnésziát, Lampszakoszt és Müuszt; ezek kenyérrel, borral és hússal látták el. A küzikoszi Neanthész és Phanasz még Perkótét és Palaiszképsziszt is említik, ahonnan ágyneműt és ruhákat kapott.

30. Egy alkalommal a tengerpartra utazott, hogy a görögök ügyében tárgyaljon. Ekkor történt, hogy egy Epixüész nevű perzsa férfi, Felső-Phrügia helytartója, orgyilkosokkal meg akarta öletni. Felbérelt néhány piszidiait, hogy amikor egy Leontokephalos⁶³ nevű faluban megszáll éjszakára, végezzenek vele. De Themisztoklésznek déli pihenőjén megjelent álmában Kübelé, az istenek anyja, és így szólt: „Themisztoklész, kerüld el az oroszlán fejét, hogy fel ne fájjon az oroszlán. Ezért a figyelmeztetésért cserében Mnésziptolemát ajánld fel nekem.” Themisztoklész megijesztette az álmot, és imádkozott az istennőhöz. Elkerülte az országot, más úton ment tovább, és az éjszakát a falun kívül a szabadban töltötte.

Véletlenül az egyik sátrat vivő igásállat beleesett a folyóba, és Themisztoklész szolgálai kitették száradni az átnedvesedett függönyöket. Közben a piszidiaiak kivont karddal odaérkeztek, s a holdfényben nem tudták tisztán kivenni a szárításra kitergetett függönyöket. Azt hitték, hogy sátrat látnak, és Themisztoklész odabenn alszik. Odaléptek a függönyhöz, és már éppen

felemelték, de az örök nekikestek és megkötözték őket. Themisztoklész így megszabadult a veszedelemből, s a csodás álomlátásért hálából szentélyt építtetett Magnésziában. A Dindümosz-hegyi Kübelének, leányát, Mnésziptolemát pedig a szentély papnőjévé tette.

31. Amikor Szardeiszbe érkezett, szabad idejében megnézte a pompás templomokat és a rengeteg fogadalmi ajándékot, s az Istenek Anyjának templomában megpillantott egy *Vízhordó leány* néven ismert bronzszobrot. Ezt a két könyök magas szobrot még ő állíttatta Athénban mint a városi vízellátás felügyelője, azokból a bírságokból, amelyeket a vízvezeték vizének elidegenítőire és elvezetőire vetettek ki. Talán meghatódott, amikor látta, hogy a fogadalmi ajándékkul felállított szobor most fogolyként idegen országba került, talán dicsekedni akart az athéniaknak a perzsa királynál élvezett befolyásával, mindenesetre megkérte Lúdia helytartóját, hogy küldje vissza a szobrot Athénba. A barbár megsértődött a kérésen, s kijelentette, hogy az esetet írásban jelenti a királynak. Themisztoklész ijedtében a női lakosztályba futott, és ajándékokkal megvesztegette a helytartó ágyasait, hogy engeszteljük ki uruk haragját. Ezután óvatosabban viselkedett, és belátta, hogy a barbárok irigykedése miatt vigyáznia kell. Ezért nem utazgatott tovább Ázsiában, hanem, amint Theopomposz beszéli, végleg letelepedett Magnésziában, gazdag ajándékokat kapott a királytól, és a perzsa főnemeseikkel egyenlő megtiszteltetésben részesült. Így élt nyugodtan sok éven át; a király ekkoriban nem törődött a görögökkel, mert országa belügyeivel volt elfoglalva.

Mikor azonban Egyiptom a görögök támogatásával fellázadt a perzsa uralom ellen, a görög hadihajók eljutottak Küprosz szigetéig és Kilikiáig, és Kimón átvette a tenger feletti uralmat, a király kénytelen volt ellenintézkedéseket tenni és megakadályozni, hogy a görögök az ő kárára növeljék hatalmukat. A perzsa hadak táborba szálltak, a hadvezérek megkapták megbízásukat, s követek keresték fel Themisztoklészt is a király parancsával, hogy váltsa be ígéretét, és készüljön fel a görögök elleni háborúra. Ő azonban már nem táplált haragot honfitársai iránt, s nem lelkesítette az a dicsőség és hatalom, amely a háborúban kijutott volna neki. De lehetséges az is, hogy teljesíthetetlennek tartotta a rábízott feladatot, mert a görögöknek ekkor nagy hadvezérek voltak, s köztük elsősorban Kimón volt szerencsés hadi vállalkozásaiban. Vonakodásának legfőbb oka mégis az lehetett, hogy nem volt hajlandó befektíteni korábbi haditetteinek és diadalainak jó hírnevét. Ezért elhatározta magát, hogy méltóképpen befejezi életét. Áldozott az isteneknek, s barátait egybehíván, búcsúzóul megszorította a kezüket, majd a legtöbb történelmi forrás tanúsága szerint bikavért ivott, vagy mint mások állítják, gyorsan ölő mérget vett be. Így halt meg Magnésziában hatvanöt éves korában, közügyekben és hadvezetésben töltött élete után. Mint mondják, amikor a király megtudta, hogy Themisztoklész miért és hogyan halt meg, még jobban megcsodálta nagyságát, s továbbra is különleges jóindulattal viseltetett barátai és családjának tagjai iránt.

32. Themisztoklésznek Arkhippétől, az alópekéi Lüszaandrosz leányától három gyermeke maradt: Arkheptolisz, Polüeuktosz és Kleophantos. Platón, a bölcslő, az utóbbit jó lovasként említi, akinek azonban más érdeme nem volt. Volt két idősebb fia is, egyiküket, Neoklészt gyermekkorában megharapta egy ló és belehalt, Dioklészt pedig anyai nagyatyja, Lüszaandrosz örökbe fogadta. Több leánya, is volt; második házasságából született leányát, Mnésziptolemát mostohatestvére, Arkheptolisz, Italiát a khioszi Panthoidész vette feleségül, Szübarisz pedig az athéni Nikodémoszhoz ment feleségül. Themisztoklész halála után unokaöccse, Phrasziklész Magnésziába hajózott, s fivére beleegyezésével feleségül vette Nikomakhét; ő nevelte fel Themisztoklész legfiatalabb leányát, Asziát.

Magnészia lakói pompás síremléket emeltek neki a város főterén. Nem kell hitelt adnunk Andokidésznek, amikor *Barátaimhoz* című írásában azt mondja, hogy az athéniak ellopták Themisztoklész hamvait és szétszórták a levegőben: nyilván valótlanságot állít, csak hogy

szítsa az oligarchák gyűlöletét a nép ellen. Phülarhosz pedig, aki érdeklődést és részvétet akar kelteni, olyan tragikusan adja elő mondanivalóját, hogy az olvasó szinte látja a színpadi gépezetet, amikor Neoklészt és Démopoliszt, Themisztoklész fiait elővezetik; mindez azonban merő koholmány.

Diodórosz, a földrajzi író, *Síremlékek* című művében inkább sejteti, semmint állítja, hogy a peiraieuszi nagy kikötő közelében, az Alkimossal szemköztí könyök alakú hegyfoknál, ahol rendszerint csendes a tenger, van egy széles talapzat, s rajta Themisztoklész oltár alakú síremléke. Bizonyítékul a vígjátékiró Platón következő sorait idézi:

*Díszes helyen felékített sírdombodat
a tengerjárók üdvözlík mindenfelől;
és az jövő-menő hajókon elmereng,
s csatájukat szemléli majd a tengeren.*⁶⁴

Themisztoklész leszármazottjai napjainkig különös tiszteletben részesülnek Magnésziában, s hasonló különleges megbecsülést élvezett az az athéni Themisztoklész is, aki diáktársam és barátom volt Ammóniosz bölcséleti iskolájában.

CAMILLUS⁶⁵

1. Marcus Furius Camillus sok nagyszerű sikeréről szólva feltűnőnek és különösnek látszik, hogy bár annyi dicső hadvezéri tettet hajtott végre, ötször választották meg dictatorrá, négyszer tartott diadalmenetet, és Róma második megalapítójának nevezték, consul egyszer sem volt. Ennek magyarázatát kora politikai viszonyaiban találhatjuk meg. A nép meghasonlott a senatusszal, és nem volt hajlandó consulokat választani; az állam kormányzását katonai tribunusokra bízta, akiket teljes consuli joggal és hatáskörrel ruháztak fel, de mert sokan voltak, kevésbé gyűlölték őket. Maga az a tény, hogy az állam élén nem két, hanem hat ember állt, vigaszul szolgált azoknak, akik nem tudtak belenyugodni az oligarchiába.

Camillus, aki ebben az időben állt dicsőségének és sikereinek tetőpontján, nem akart consul lenni a nép akarata ellenére, bár időközben többször tartottak consulválasztó gyűlést. A ráruházott egyéb hivatali tisztségekben a tényleges hatalom az övé volt, bár megosztotta másokkal az uralmat; a dicsőség egyedül őt illette meg, de másoknak is részt adott a hadvezetésből. Ez az eljárás részben önmérsékletéből következett - úgy vezette az állam ügyeit, hogy nem keltett maga iránt irigységet -, részben pedig eszességéből. Így tudta elérni, hogy elsőségét senki nem vonta kétségbe.

2. A Furiusok családja akkor még nem volt híres; ő volt az első Furius, aki a maga erejéből hírnévre tett szert, amikor Postumus Tubertus dictatorsága idején az aequusok és volscusok elleni nagy csatában harcolt. A sereg élén lovagolt, és bár combján megsebesült, folytatta a harcot; a dárdát sebében hagyva összecsapott az ellenség legbátrabb harcosaival, és megfutamította őket. Érdemeiért több tisztséget nyert el, így a censorságot is, amely abban az időben igen nagy tekintéllyel járt. Mint kiváló tettet jegyezték fel, hogy censorsága idején részben szép szóval, részben fenyegetéssel rábírta a nőtlen férfiakat, hogy özvegyen maradt asszonyokkal lépjenek házasságra, s özvegyek abban az időben nagy számban voltak a sok háború miatt. A kényszerűség vitte rá arra is, hogy a korábban adómentességet élvező árvákat megadóztassa. Eljárásának oka a szüntelen hadviselés volt, amely igen sok költséggel járt; főként

Veii városának ostroma került sokba - ennek a városnak lakóit némelyek Veientanusok néven emlegetik.

Veii egész Etruria díszé és büszkesége volt. Fegyvereinek száma és hadainak nagysága semmiben sem maradt el Rómáé mögött. Polgárait tulajdon gazdagságuk és fényűző életmódjuk annyira elkapatta, hogy sok nagyszerű küzdelmet folytattak a rómaiakkal a dicsőségért és a hatalomért. Később azonban a város több nagy csatában vereséget szenvedett, s becsvágya némileg alábbhagyott, de azért a lakosok magas és erős várfalakat emeltek, s városukat megtöltötték fegyverrel, lövedékkel, élelmiszerrel és mindenféle hadifelszereléssel, így könnyen viselték a hosszú nyúlt ostromot, amely inkább az ostromlóknak volt terhes és fáradtságos, hiszen azok hozzászoktak, hogy nyaranta csak rövid ideig háborúskodjanak, és a telet odahaza töltsék. Most, a háború hetedik évében rákényszerítették őket tribunusaik, hogy erődöket építsenek, táborukat fallal vegyék körül, és télen is az ellenséges területen tartózkodjanak. A katonák vezéreiket okolták a kényelmetlenségek miatt, és megfosztották őket a parancsnokságtól, mert szerintük lanyhán vezették az ostromot, és más vezéreket választottak helyettük. Ezek között volt Camillus is, aki ekkor lett másodízben katonai tribunus. Veii ostromában azonban nem vett részt, mert éppen őrá esett a sor, hogy a Falerii és Capena lakói ellen folytatott háborút vezesse. Ennek a két városnak a csapatai, élve az alkalommal, hogy a rómaiak másutt voltak elfoglalva, betörték a rómaiak területére, és végig az egész etruszk háború alatt alkalmatlankodtak nekik, míg aztán Camillus nyílt ütközetben meg nem verte, és falaik közé nem szorította őket.

3. A háború még teljes erővel folyt, amikor csoda történt az Albai-tónál. Ez a csoda teljesen hihetetlen volt, és azért idézett elő olyan nagy rémületet, mert nem lehetett természetes okát vagy magyarázatát találni. Az idő már őszi felé járt, a nyár végén nem voltak nagyobb esőzések, és viharos déli szelek sem fújtak. Itáliában sok tó, folyó és nagyobb patak van, ezek vagy teljesen kiszáradtak, vagy alig maradt bennük víz, s a folyók, mint ilyenkor rendesen, keskeny erek módjára csörgedeztek a magas partok között. De az Albai-tó, amelyet saját forrásai táplálnak, lefolyása nincs, és körös-körül termékeny dombok övezik, egyszerre, minden érthető ok nélkül, talán valami természetfeletti erő hatására, megduzzadt; elérte a környező dombok tövét, hamarosan pedig a legkisebb hullámváz vagy örvénylés nélkül a dombok csúcsait nyaldosta. A csodás jelenség eleinte csak a környék juh- és marhapásztorainak tűnt fel, mikor azonban a tó körüli szántóföldeket földszorosszerűen elválasztó gát átszakadt a hatalmas víztömeg súlyától, a lezúduló víz elárasztotta a szántóföldeket, s továbbhőmpölygött a tenger felé, nemcsak a rómaiak rémültek meg, hanem egész Itália lakói is, akik nagy események előjelének tartották a jelenséget. Különösen sok szó esett az Albai-tónál történekekről a Veii ostromlók táborában, úgyhogy az ostromlók is tudomást szereztek róla.

4. Amint hosszú ideig tartó ostrom esetében könnyen elképzelhető, a szemben álló felek gyakran érintkeztek s beszélgettek egymással. Így történt, hogy az egyik római harcos egyszer bizalmas beszélgetésbe keveredett az egyik veiiel. Ez az ember járatos volt a régi jóslatokban, és különösképpen értett a jövődőléshez. A római katona észrevette, hogy a veiiel igen megörült, amikor a tó áradásáról hallott, és gúnyos megjegyzéseket tett az ostromról. A római katona azt válaszolta, hogy ilyen csoda történt már máskor is, a rómaiak láttak ennél félelmetesebb jeleket is. Ilyesmiről szeretne vele beszélgetni - mondta -, hogy ha lehet, ő maga elkerülhesse a bajt. A veii ember szívesen hallgatott a római katona szavára, s beszédbe elegyedett vele, remélve, hogy titkokat tudhat meg tőle. Így beszélgettek egy kis ideig; a római katona lassacskán kicsalogatta a veiiel a városkapu elé, aztán felkapta a gyenge legénykét, s odafutó katonatársai segítségével átadta a római hadvezéreknek. A veii ember - mivel kutyaszorítóba került és látta, hogy végzete rendelését el nem kerülheti - hazájára vonatkozó titkokat árult el. Azt mondta, hogy a rómaiak mindaddig nem tudják elfoglalni a várost, amíg

az Albai-tó kiáradt és a környéket elborító vizét régi medrébe vissza nem szorítják, és meg nem akadályozzák, hogy a tengerbe folyjon.

Amikor a senatus tagjai tudomást szereztek a dologról, zavarba jöttek, de aztán elhatározták, hogy követséget küldenek Delphoiba, és megkérdezik a püthói istent, mitévők legyenek. A követek híres és nagy tekintélyű férfiak voltak, Licinius Cossus, Valerius Potitus és Fabius Ambustus. Szerencsésen megérkeztek Delphoiba, tanácsot kértek az istentől, aztán minden baj nélkül hazaérkeztek. Apollón jóslata arra figyelmeztette őket, hogy a latin ünnepek megtartásakor elhanyagoltak bizonyos ősi szertartásokat, az Albai-tóra vonatkozó jóslat pedig úgy intézkedett, hogy a vizet, ha lehetséges, vezessék vissza a tengerből a régi tómederbe, ha lehetetlen, csatornák és árkok segítségével vezessék le a síkságra, hogy feligya a föld. Mikor a papok értesültek a jóslatokról, nyomban eleget tettek az áldozatokra vonatkozó rendelkezéseknek, a nép pedig munkához látott, hogy a tó kiáradt vizét elvezesse.

5. A háború tizedik évében a senatus felfüggesztett minden vezető állami tisztséget, és dictatorrá választotta Camillust, aki Cornelius Scipiót vette maga mellé lovassági parancsnoknak. Camillus legelőször is fogadalmat tett az isteneknek, hogy ha a háborút sikerül győztesen befejeznie, nagy ünnepi játékokat rendez, és templomot emel annak az istennőnek, akit a rómaiak *Mater Matutina*-nak neveznek. Az istennő tiszteletére végzett szertartásokból arra kell következtetnünk, hogy személye azonos *Leukothea*-val. Az asszonyok egy rabszolganőt vezetnek be a szentélyébe, megvesszőzik, majd kiűzik a templomból; azután saját gyermekeik helyett testvéreik kicsinyeit veszik karjukba, s olyan szertartásokat végeznek, amelyek Bacchus dajkálására és Inónak férje ágyasa miatt elviselt szenvedéseire⁶⁶ emlékeztetnek.

A fogadalomtétel után Camillus megtámadta a faliscusokat, és együtt egy nagy ütközetben legyőzte őket, valamint a segítségükre siető capenabelieket. Ezután folytatta Veii ostromát, s mivel meggyőződött róla, hogy nehéz és veszélyes vállalkozás volna nyíltan rohamot indítani a város ellen, aknákat ásott. A város körüli talajban könnyű volt az ásás, és rövidesen jó mélyen jártak anélkül, hogy az ellenség észrevette volna a munkálatokat. Mikor látta, hogy számításai helyesek voltak, rohamot indított a város ellen, s ezzel rákényszerítette az ellenséget, hogy a falakat védje, közben pedig többi katonái az aknákon észrevétlenül bejutottak a fellegvárnak arra a pontjára, ahol Iuno temploma állt; ez volt a legnagyobb tiszteletben tartott templom az egész városban.

Az etruszk vezér állítólag éppen ekkor mutatott be áldozatot a templomban. A jós, belenézve az áldozati állat belső részébe, hangosan felkiáltott, hogy az isten annak adja a győzelmet, aki folytatja az áldozati szertartást. Meghallották ezt a rómaiak odalenn az aknában. Gyorsan áttörték a templom padlózatát, s fülsiketítő kiáltozás és szörnyű fegyvercsörgetés közben előrontottak. Az ellenség megrémülve futásnak eredt. A katonák felkapták az áldozati állat belső részeit és azon nyomban Camillushoz vitték. De ez nagyon mesészerű és valótlan történetnek látszik.

A várost tehát bevették fegyveres erővel, s a rómaiak mérhetetlen gazdag zsákmány birtokába jutottak. Camillus a fellegvárból nézte a történeteket. Előbb könnyekre fakadt, majd amikor a jelenlevők elhalmozták szerencsekívánataikkal, felemelte kezét az istenekhez, és így imádkozott: „Leghatalmasabb Iuppiter és ti, istenek, akik látjátok az emberek jó és gonosz cselekedeteit, ti jól tudjátok, hogy mi, rómaiak, nem a jog ellenére, hanem kényszerűségből indultunk el gonosz és jogtipró ellenségünk városa ellen. Ha mostani jó szerencsénk - folytatta - balsorsra juttatna bennünket, engedd, hogy a rómaiak városa és serege helyett engem sújtson a csapás.” Imáját befejezve római szokás szerint jobbra fordult, de közben megbotlott és elesett. Az ott állók elszőnyedtek, de Camillus felkelt, és közölte, hogy az isten meghallgatta imáját, és ezzel a csekély botlással fizetett a nagy szerencséért.

6. A város feldúlása után Camillus fogadalmához híven nekikészült, hogy Iuno szobrát átvitesse Rómába. Mikor megjelentek a kézművesek, áldozatot mutatott be, és kérte az istennőt, fogadja szívesen tiszteletüket, és legyen kegyes lakótársa Róma isteneinek. A szobor ekkor állítólag azt suttogta, hogy kész követni, és szívesen elfogadja az ajánlatot. Livius elbeszélése szerint azonban az egyik ott levő ajkáról hangzott el, hogy kész követni és ajánlatát szívesen veszi, miközben Camillus az istennő szobrát fogta és imádkozott hozzá.

Azoknak, akik hisznek az ilyen csodákban és védelmükbe veszik az efféle történeteket, legfőbb bizonyítékul a város sorsa szolgál, amely a jelentéktelen és szerény kezdet után nem juthatott volna a hatalom és dicsőség csúcsára az istenek gyakori és különös jelekben kinyilatkoztatott kegye és kedvezése nélkül. Nemegyszer hallani ilyen csodákról - szobrok izzadnak, sóhajhoz hasonló hangokat hallatnak, arcukat elfordítják, szemüket behunyják - efféle csodákat gyakran beszélnek el a régi történetírók. Magunk is szólhatnánk számos csodáról, amelyeket tulajdon fülünkkel hallottunk, s amelyeket nem könnyű figyelmen kívül hagyni. Veszélyes dolog az ilyesminek hitelt adni, de veszélyes teljesen elvetni is. Hiszen az emberek határtalanul gyarlóak, és vagy babonáknak hódolnak, vagy pedig egyszerűen semmibe veszik az isteneket. Legjobb mindig az óvatosság és a végletek elkerülése.

7. Camillust annyira eltöltötte a büszkeség - hiszen tízévi ostrom után végül is elfoglalta a várost, amely Róma vetélytársa volt, és a rómaiak emiatt az egekig magasztalták -, hogy mindinkább megvetéssel gondolt bármilyen alkotmányos és a köztársasági államformával összeegyeztethető közhivatalra. Fényes diadalmenetet tartott, s négy fehér lóval vont diadalszekéren hajtattott végig Rómán, amit sem azelőtt, sem azután egy hadvezér sem tett meg, mert az ilyen diadalszekeret szentnek tartják, és vallják, hogy egyedül Iuppitert, az istenek királyát és atyját illeti meg. Ezzel kihívta maga ellen polgártársai haragját, akik nem voltak hozzászokva az ilyen túlzásokhoz. Hamarosan újra megsértette őket, mert ellenezte azt a törvényjavaslatot, amely ki akarta mondani a városállam két részre osztását. A néptribunusok ugyanis törvényjavaslatot terjesztettek elő, hogy osszák kétfelé a népet és a senatust, az egyik rész maradjon Rómában, a másik viszont, amelyikre a sors esik, költözködjék át a meghódított városba. Így gazdagabbak lesznek, s két szép és nagy város birtokában az ország területét és minden vagyonát jobban meg tudják védeni. A megnövekedett létszámú, de elszegényedett polgárság örömmel fogadta a törvényjavaslatot, és a forumon a szószerk körül tolongva zajosan követelte a szavazást. De a senatus és a legbefolyásosabb polgárok úgy vélekedtek, hogy a néptribunusok javaslata nem Róma megosztását, hanem végpusztulását jelentené, s ezért felháborodásukban Camillushoz fordultak segítségért. Camillus belső vizálytól tartott, ezért igyekezett a nép figyelmét más ügyekkel elterelni, s bár sikerült elhalasztania a javaslat törvénybe iktatását, a népet magára haragította.

De leginkább a zsákmányra kirótt tizeddel vonta magára a nép haragját. A harag nem volt indokolatlan, de a nép panaszát alapján véve mégsem lehet igazságosnak mondani. Amikor Camillus Veiibe indult, úgy látszik, fogadalmat tett, hogy ha a várost elfoglalja, a zsákmány tizedrészét az istennek ajándékozza. De mikor a város elesett és a győztesek zsákmánya lett - talán mert nem akart katonáinak bosszúságot okozni, talán mert sokféle elfoglaltság terhelte -, elfeledkezett fogadalmáról, és az egész zsákmányt átengedte a népnek. Csak jóval később, amikor hivatala már megszűnt, vitte az ügyet a senatus elé; ekkor már a jósok is kijelentették, hogy az áldozatokból nyilvánvalóan látszik az isten haragja, amelyet engesztelő szertartásokkal kell lecsillapítani.

8. A senatus úgy határozott, hogy a zsákmányt nem osztják újra, mert az sok bajjal járna, hanem akik részt kaptak belőle, eskü alatt beszolgáltatják a tizedrészét annak, amit kaptak. A katonákat ez a határozat sok zaklatásnak és erőszakoskodásnak tette ki. Szegények voltak,

sokat szenvedtek, és most arra kényszerítették őket, hogy visszaadják egy részét annak, amit korábban kaptak. Széltében-hosszában panaszkodtak Camillusra, aki zavarában igen szerencsétlen védekezéssel állt elő, és beismerte, hogy megfélemlített fogadalmáról. A katonák felbőszültek, hogy bár fogadalmában az ellenségtől szerzett zsákmányt ígerte oda az istennek, most a polgároktól veszi el vagyonuk egytizedét. A követelt részt ennek ellenére mindenki befizette, s elhatározták, hogy arany vegyítőedényt készíttetnek, és azt küldik el Delphoiba. Ám a város szűkében volt az aranyak, és a hivatalnokok nem tudták, honnan szerezzenek be. Az asszonyok ekkor összebeszéltek, hogy odaadják arany ékszereiket a fogadalmi ajándék elkészítéséhez, s ebből nyolc talentum arany gyűlt össze. A senatus ezért méltó megtiszteltetésben részesítette őket. Megszavazták, hogy a férfiakhoz hasonlóan a nők felett is emlékbeszédet mondanak ezután. Korábban ugyanis nem volt szokás, hogy halott asszony felett nyilvánosan halotti beszédet mondjanak.

A jósdához küldendő követségbe három férfiút választottak a város legelőkelőbb polgárai közül, s válogatott legénységgel felszerelt, ünnepélyesen feldíszített hajón útjukra bocsátották őket. De a tengeren nemcsak a szélvihar, hanem a szélcsend is tartogathat veszélyt a hajók utasai számára. Ez történt a küldöttekkel is, akik kis híján odavesztek, s egy nem várt esemény szabadította meg őket. Az Aeolus-szigetek közelében jártak, mikor elállt a szél, és a Liparai-szigetektől szembejövő háromevezősoros hajók kalózoknak nézték és megtámadták őket. Kétségbeesett könyörgésükre abbahagyták a támadást, de hajójukat kötélre vették, és a kikötőbe vontatták. A hajón tartózkodó személyeket mint kalózokat javaikkal együtt el akarták árverezni, s csak Timészitheosz, a hajóhad parancsnokának unszolására engedték őket szabadon. Timészitheosz elkísérte őket hajóival Delphoiba, és jelen volt, mikor az áldozati ajándékot átadták; később ezért magas kitüntetésben részesítették Rómában.

9. A néptribunusok ismét sürgették a nép felosztására vonatkozó törvényjavaslat tárgyalását, de a faliscusok elleni háború jó alkalmat szolgáltatott a patriciusoknak, hogy a választó népgyűlést a maguk kívánságának megfelelően tartsák meg: Camillust öt társával együtt katonai tribunusszá választották, mivel a viszonyok olyan vezér megválasztását tették szükségessé, aki személyében a tapasztalatot tekintéllyel és hírnévvel egyesítette. Camillus a népgyűlés döntése alapján a hadsereg élére állt, betört a faliscusok földjére, és ostrom alá vette Faleriit, ezt a jól megerősített és kiválóan felszerelt várost. Jól tudta, hogy a város bevétele nem csekély fáradságba és időbe kerül, de a polgárok figyelmét ezzel akarta lekötni és más dolgokról elterelni, hogy otthon ne legyen idejük a népvezérekre hallgatni és lázongani. A rómaiak, akár a jó orvos, mindig ugyanezt a gyógyszert alkalmazták, hogy kiűzzék az állam testéből mindazt, ami zavart okozhat.

10. Falerii lakosai annyira bíztak a várost minden oldalról körülvéő erődítményekben, hogy nem is törődtek az ostrommal. A bástyákra ugyan állítottak őrcsapatokat, de az emberek polgári öltözetben járkáltak a városban, a gyermekeket pedig iskolába küldték, s a fiúk tanítójuk vezetésével a falakon kívül sétáltak és testgyakorlatokat végeztek. A város lakói ugyanis görög példa szerint közös tanítót tartottak gyermekeik mellett, hogy a fiúk kezdettől fogva együtt nevelkedjenek, és egymás társaságában legyenek. A tanító a gondjaira bízott gyermekeket Falerii elárulására akarta felhasználni. Minden nap kísértelt velük a városból, majd a testgyakorlatok befejezése után hazavitte őket. Eleinte a városfal közelében tartózkodott, de lassanként mind távolabbra ment a gyermekekkel, akiket hozzászoktatott, hogy semmitől se féljenek, hiszen nem fenyegeti őket veszély. Egyszer, amikor valamennyi gyermek együtt volt, elment velük a római előőrsökhöz, átadta nekik a gyermekeket, s kérte, hogy vezessék őket Camillushoz. Kívánsága teljesült, a gyermekekkel együtt ő is Camillus színe elé került. Ott elmondta, hogy ő a gyermekek nevelője és tanítója, de ahelyett, hogy kötelességét végezné, inkább Camillusnak kíván szolgálatot tenni, és a gyermekek útján

kezére adja a várost. Camillus elborzadt a tanító tettének hallatára, és így szólt a körülötte állókhoz: „A háború nehéz dolog, sok igazságtalansággal és erőszakkal jár, de a becsületes emberek számára a háborúnak is megvannak a maga törvényei. Nem szabad olyan mohón törekednünk a győzelemre, hogy el ne kerüljük a gonosz és istentelen tettekből származó előnyöket. Nagy hadvezérnek saját erényére és nem más gonoszságára támaszkodva kell elvégeznie a rábízott feladatot.” Ezzel megparancsolta a lictoroknak, hogy szaggassák le a tanító ruháit, kezét kössék hátra, a gyermekeknek pedig vesszőt és korbácsot adott, hogy fenýítsék meg áruló tanítójukat, és kergessék vissza a városba.

Közben Falerii polgárai is észrevették a tanító árulását. Természetesen gyász és siralom töltötte el a várost a nagy szerencsétlenség miatt. A férfiak és nők magukon kívül rohantak a falakon kívülre, a kapuk elé, de a gyermekek már kergették is diadalmasan hazafelé ruhátlan, hátrakötött kezű tanítójukat, s valamennyien azt kiabálták, hogy Camillus a megmentőjük, atyjuk és istenük. Erre nemcsak a gyermekek szüleit, hanem a város többi polgárát is, akik a jelenet szemtanúi voltak, csodálattal és vágyakozással töltötte el Camillus igazságszeretete. Nagy sietve népgyűlést hívtak össze, követeket küldtek Camillushoz, kérve, hogy sorsukat reá bízassák, Camillus azonban Rómába küldte a követeket, akik a senatus előtt kijelentették, hogy a rómaiak többre becsülték az igazságot a győzelemnél, s ezzel rávették őket, hogy a szabadság helyett a meghódolást válasszák; nem mintha katonailag gyengébbnek éreznék magukat a rómaiaknál, hanem mert kénytelenek elismerni, hogy erény dolgában alulmaradtak. A senatus Camillusra bízta a döntést és a dolgok elintézését; ő hadisarcot vetett ki Falerii lakosaira, barátsági szerződést kötött a faliscusok egész népével, s elvonult csapataival.

11. A katonák Falerii elfoglalásában és kifosztásában reménykedtek, s amikor üres kézzel tértek vissza Rómába, megvádolták Camillust a többi polgár előtt, hogy a nép ellensége, mert irigylí a szegényektől, hogy valamihez hozzájussanak. A néptribunusok éppen ekkor újból előterjesztették a lakosság felosztására vonatkozó törvényjavaslatot, és megszavaztatták a népet. Camillus nem törődött vele, hogy gyűlölni fogják, nyíltan szembehelyezkedett a törvényjavaslattal, és erőszakkal is keresztülvitte akaratát. A nép, ha vonakodva is, elvetette a törvényjavaslatot, de annyira felingerlödött Camillus ellen, hogy amikor egyik gyermeke belehalt betegségébe, még családi gyászára sem voltak tekintettel. A csapás annyira megtörte ezt a szelíd természetű és jólelkű férfiút, hogy amikor törvény elé idézték, gyászában az asszonyokkal együtt bezárkózott, és otthon maradt.

12. A vádat Lucius Apuleius terjesztette elő, s Camillust bizonyos etruszk kincsek eltulajdonításával vádolta. Állítólag bronzveretű ajtókat láttak a házában, amelyek a hadizsákmányból kerültek hozzá. A nép felbőszült ellene, és nyilvánvaló volt, hogy bármily ürüggyel, de ellene szavaz. Camillus tehát összegyűjtötte számos barátját és fegyvertársát, és kérte őket, ne engedjék, hogy rosszakaratú vádak alapján igazságtalanul elítéljék, és ezzel kitegyék ellenségei gúnyolódásának. Barátai alaposan fontolóra vették ügyét, majd kijelentették, hogy semmit nem tehetnek a kedvezőtlen ítélet ellen, a kirótt bírság egy részét viszont vállalják. Camillus nem volt hajlandó beletörödni a jogtalanságba, s haragjában elhatározta, hogy elhagyja hazáját és önkéntes száműzetésbe megy. Megölelte feleségét és gyermekét, és csendben elindult a városkapuk felé, ott megállt, kezét a Capitolium felé tárta, s az istenekhez imádkozott: nem jogosan, hanem a nép elvakultsága és irigysége miatt kellett távoznia hazájából, bánják hát meg a rómaiak tettüket mielőbb, és lássák be, milyen nagy szükségük van rá.

13. Camillus Akhilleuszként megátkozta polgártársait, és elhagyta Rómát. Távollétében tizenötezer as pénzbírságra ítélték, ami ezüstértékben ezerötszáz drakhmát tesz ki. Rómában az as réz pénzegység, s az ennek tízszeresét érő ezüstpénzt denariusnak nevezik.

Minden rómainak látnia kellett, hogy az istenek hamarosan igazságot szolgáltatnak Camillusnak. A rajta elkövetett igazságtalanságot olyan megtorlás követte, amely neki sem volt kellemes, sőt inkább fájdalmas, de nevére hírt és dicsőséget hozott. Az isteni végzet rettenetes súllyal csapott le Rómára: romlás, pusztulás és szégyen lett a város sorsa. Talán valamelyik isten műve volt a sok baj, aki nem engedte, hogy az erényt bárki is hálátlansággal viszonzza.

14. A közelgő nagy csapás első jelének Iulius censor halálát tekintették, mert a rómaiak igen tisztelik és szentnek tartják a censori hivatalt. A második jel nem sok idővel Camillus száműzetésbe vonulása előtt történt. Egy egyszerű polgár, Marcus Caedicius - nem senator ugyan, de mindenkitől becsült derék férfiú - figyelemre méltó jelenségről számolt be a katonai tribunusoknak. Előző éjszaka az úgynevezett Új úton ment - mesélte -, amikor valaki hangoosan a nevéen szólította. Hátranézett, nem látott senkit, de újból felhangzott az emberinél erősebb hang, és így szólt hozzá: „Menj, Marcus Caedicius, jelentsd kora reggel az állam vezető embereinek, hogy rövid időn belül számítanunk kell a gallok jövetelére.” A katonai tribunusok kinevették Caediciust, és gúnyolódtak szavain. Röviddel ezután Camillus száműzetésbe ment.

15. A gallok népe kelta eredetű. Mint mondják, úgy elszaporodtak, hogy elhagyták saját hazájukat, amely már nem tudta őket táplálni, és más föld keresésére indultak. Sok tízezerre rúgott a fiatal gall harcosok száma, de még ennél is több nőt és gyermeket vittek magukkal. Az északi óceánnál élők a Rhipaiai-hegységen keltek át, és Európa legtávolabbi részeit vették birtokukba, másik részük pedig a Pireneusok és az Alpok között telepedett le a senonok és a biturixek szomszédságában, és hosszabb ideig ott éltek. Később azonban megízlelték az Itáliából hozott bort, s a szokatlan italt annyira élvezték, annyira felizgatta mindnyájukat, hogy fogták fegyvereiket, és egész népükkel elindultak az Alpok felé: meg akarták keresni azt az országot, amely ilyen gyümölcsöt terem, mert ahhoz képest minden más földet kopárnak és terméketlennek tartottak.

Egy Arrón nevű, előkelő származású és rosszindulatúnak nem nevezhető etruszk férfi vitt először bort a gallokknak, és ő tüzelte őket, hogy keljenek útra Itáliába. Ezt az embert szörnyű csapás érte. Gyámságába fogadott egy Lucumo nevű szép arcú árva gyermeket, aki nagyobb vagyon örököse volt. Lucumo kisgyermek korától fogva Arrón házában élt, és mivel nyilván jól érezte magát gyámapjánál, később is nála maradt, majd felserdülve, szerelemre lobbant nevelőanyja iránt, aki viszonzta a fiú szerelmét. Viszonyukat sokáig titokban tartották. Amikor szenvedélyük olyan heves lett, hogy már nem tudták vágyukat elfojtani és szerelmüket eltitkolni, az ifjú megszöktette az asszonyt, és nyíltan együtt élt vele. A férj bíróság elé vitte az ügyet, de perét elveszítette, mert Lucumót barátai támogatták, és pénzével sem fukarkodott. A férj erre elhagyta hazáját, és amikor híret vette a galloknak, elment hozzájuk. Később ez az Arrón vezette a gallokat itáliai hadjáratukon.

16. A gallok arra a vidékre törtek be, amely az Alpoktól délre a két tengerig terjed. Ez a föld ősidők óta az etruszkok birtokában volt, amint ezt a két tenger neve is bizonyítja. Az észak felé eső tengert ugyanis Adria etruszk városról nevezik Adriai-, a délre fekvőt pedig Tírrén- (vagyis etruszk) tengernek. Ez a vidék erdőkben és gyümölcsösökben gazdag, legelőkben dús, és földjét bővizű folyók öntözik. Tizenkilenc szép és nagy város épült ezen a földön, a lakosok meggazdagodtak iparukból és kereskedelmükből, és nagy jómódban éltek. A gallok elűzték az etruszkokat, és a városokat birtokukba vették. De mindez sokkal korábban történt.

17. Ez idő tájt a gallok az etruszkok Clusium nevű városa ellen vonultak, és ostrom alá vették. Clusium polgárai a rómaiakhoz fordultak, és arra kérték őket, hogy küldjenek érdekükben követeket és leveleket a barbárokhoz. A rómaiak három igen nagy tekintélyű férfiút küldtek a gallokhöz a Fabiusok nemzetségéből. A gallok, tekintettel Róma hírnevére, barátságosan fogadták őket, abbahagyták az ostromot, és tárgyalásba kezdtek a követekkel. Amikor a

rómaiak megkérdezték a galloktól, mivel sértették meg őket a clusiumiak, hogy városuk elfoglalására indultak, királyuk, Brennus, nevetve így szólt: „Azzal sértettek meg bennünket a clusiumiak, hogy bár csak kevés területet képesek megművelni, azt hiszik, sokhoz van joguk, és nem hajlandók megosztani földjüket velünk, jövevényekkel, akik szegények is vagyunk, sokan is vagyunk. Így sértettek meg régebben benneteket, rómaiakat, az albaiak, a fidenae-, az ardea-, a veii- és a capenabeliek, a faliscusok és a volscusok. Ti is hadba szálltatok ellenük, s mivel nem voltak hajlandók javaikat megosztani veletek, leigáztátok őket, városaikat pedig feldúltátok. Ti sem követtetek el gonoszságot vagy igazságtalanságot, csak követtétek azt az ősi törvényt, amely a gyengébb javait az erősebbnek juttatja, kezdve az istenekkel, és végezve a vadállatokon. A természet törvénye, hogy az erős többet szerez magának, mint a gyenge. Ne sajnálkozzatok ti sem a clusiumiakon, amiért ostrom alatt tartjuk városukat, mert a végén még megtanítotok rá bennünket, hogy kegyesek és irgalmasak legyünk azokhoz, akik sérelmet szenvedtek a rómaiaktól.”

Ezekből a szavakból a rómaiak megértették, hogy Brennusszal nem lehet megegyezni. Elmentek tehát Clusiumba, és lelkes szavakkal felbíztatták a város lakóit, hogy velük együtt intézzenek rohamot a barbárok ellen. Talán azt akarták látni, hogy mennyire bátrak a clusiumiak, talán saját bátorságukat akarták megmutatni. A clusiumiak csakugyan ki is rontottak a városból, és heves harc kezdődött a falak mentén. A Fabiusok egyike, Quintus Ambustus, lóhátról rátámadt egy magas termetű, szép külsejű gall harcosra, aki a többieket megelőzve messzire előrelövagolt. A római harcos eleinte nem ismerte fel ellenfelét, mert igen gyorsan csaptak össze, és a csillogó fegyverzet eltakarta a gall arcát. De amikor az összecsapásból a gall került ki győztesen, és leterítette, lefegyverezte ellenfelét, Quintus Ambustus azonnal felismerte Brennust, aki tanúul hívta az összes isteneket, hogy ez a követségbe jött ember meggyalázta a bevett és tiszteletben tartott szokásokat, amelyeket pedig szentnek és igazságosnak kell tekinteni, és ellenséges cselekedetet hajtott végre ellenük. Azonnal beszüntette a Clusium elleni ostromot, és hadait Róma ellen vezette. De mert nem akarta, hogy úgy tűnjék fel, mintha örülne az elkövetett jogtalanságnak és ürügyül használná, követek útján követelte a bűnös megbüntetését, közben pedig lassan előrenyomult.

18. Rómában összegyűlt a senatus. A legtöbben elítélték Fabiust, és a *fetialis* néven ismert papok az istenek nevére hivatkozva azt követelték, hogy sújtsák átokkal a tett elkövetésében bűnös férfit, hogy a többiekre engesztelődést hozzanak. A fetialisok papi rendjét Numa Pompilius, a rómaiak legnemesebb lelkű és legigazságosabb királya alapította, hogy a békét őrizték.

A senatus a népgyűlés elé utalta az ügyet, és bár a papok egyértelműleg elítélték Fabiust, a nép annyira semmibe vette a vallási előírásokat, hogy Fabiust fivéreivel együtt katonai tribunusszá választotta. Amikor a gallok tudomást szereztek a választásról nagyon zokon vették a dolgot, és a lehető leggyorsabban megkezdtek előnyomulásukat. Seregeik nagy száma, fényes katonai felszerelésük, erejük és harcias külsejük rémületbe ejtette az útjukba eső népeket. Mindnyájan rettegve féltek, hogy országuk elvész és városaik elpusztulnak, de várakozásuk ellenére a gallok nem követtek el erőszakos cselekedeteket, a mezőkről semmit nem vittek el, sőt amikor elvonultak a városok mellett, azt kiáltozták, hogy ők Róma ellen mennek, csak a rómaiakkal viselnek háborút, és minden más népet barátjuknak tekintenek.

A római sereget a katonai tribunosok gyorsan bevetették a küzdelembe, hogy feltartóztassák a barbárok gyors előnyomulását. Számszerűen nem voltak hátrányban, mert nehéz fegyverzetű gyalogságuk nem kevesebb, mint negyvenezer főre rúgott, de a legtöbb csapat nem kapott semmiféle katonai kiképzést, s a katonák ekkor vettek először fegyvert kezükbe. Ezenkívül elhanyagolták a vallásos szertartásokat is, nem mutattak be jó előjelet kérő áldozatokat, és

nem kérdezték meg a jósokat sem, pedig veszélyes kimenetelű ütközetek előtt az ilyesmi szokás volt. Sok zavart okozott az is, hogy a hadműveletet több vezérre bízta. Azelőtt gyakran még jelentéktelenebb háborúban is egy ember, a dictator vezette harcba a hadsereget; mert jól tudták, hogy nagy veszély idején csak akkor szilárd a fegyelem, ha egy ember intézkedik, egy kézben egyesül a korlátlan hatalom és az igazságszolgáltatás. A Camillusszal szemben tanúsított méltatlan bánásmód sokat ártott a közfegyelemnek, a legfőbb hatalom gyakorlása veszélyessé vált, a vezérek hízelegtek a népnek és lesték szeszélyeit.

A rómaiak a várostól mintegy kilencvenstádiumnyira vonultak előre, és az Allia folyó partján ütöttek táborn, nem messze onnan, ahol a folyó a Tiberisbe ömlik. A barbárok hirtelen támadtak rá a felkészületlen seregre, és szétverték a szégyenletesen rosszul és fegyelmezetlenül harcoló rómaiakat. A balszárnyat a gallok nyomban beleszorították a folyóba és megsemmisítették. A jobbszárnyak sikerült visszavonulnia a síkságról a közeli lankákra, így veszteségük is kisebb volt, és többen eljutottak közülük Rómába. A többiek csak azért menekültek meg, mert az ellenség belefáradt az öldöklésbe; ezek az éjszaka folyamán Veii-be menekültek abban a hiszemben, hogy Rómának vége, és a város népe elpusztult.

19. A csata a nyári napfordulót követő holdtöltekor történt annak az emlékezetes csatának a gyászos évfordulóján, amikor az etruszkok egyetlen ütközetben megölték a Fabius nemzetség háromszáz tagját. De ez a második csatavesztés még az előbbinél is rettentőbb volt. Évfordulójának napját a folyóról mindmáig „alliai napnak”⁶⁷ nevezik.

Ami a *dies nefasti* - azaz: „szerencsétlen napok” - dolgát illeti, hogy meg kell-e tartani őket, vagy Hérakleitosz joggal szólja meg Hésziodoszt, mert bizonyos napokat jónak, másokat meg rossznak tart, holott természeténél fogva mindennap egyforma, erről a kérdésről másutt már bővebben esett szó. De talán nem térek el nagyon jelenlegi tárgyamtól, ha felsorolok néhány példát. Kezdjük a boiót Hippodromiosz, vagy amint Athénban nevezik, a Hekatombaión hónap ötödik napjával, amikor a boiótok két híres csatában⁶⁸ kivívták a görög nép szabadságát, és pedig Leuktránál, illetve több mint kétszáz évvel korábban Kerésszosznál, amikor megverték Lattamüaszt és a thesszálók hadseregét. Hadd említsük azután a Boédromiön hónap hatodik napját, amikor a görögök legyőzték a perzsákat Marathónnál, majd a hónap harmadik napját: erre esett a plataiai és a mükaléi győzelem; e hónap huszonhatodik napján pedig Arbelánál győztek a görög hadak. Ugyanebben a hónapban holdtöltekor vívták meg az athéniai győzelmes tengeri ütközetüket Naxosz szigeténél Khabriasz fővezérsege alatt, a szalamiszi tengeri ütközet pedig a hónap huszonhatodik napjára esik, amint a *Napokról* című könyvemben elbeszéltem. Thargélión hónap baljóslatú volt a barbárokra, mert Alexandrosz ebben a hónapban verte szét a perzsa király hadait a Granikosznál, Szicíliában pedig Timoleón a hónap huszonnegyedik napján győzte le a karthágói seregeket. Ephorosz, Kalliszthenész, Damasztész és Phülarhosz állítása szerint Ilion is Thargélión hónapnak ugyanezen a napján esett el. Ezzel ellentétben Meteitniön hava (ez a boiótok Panemosza) a görögöknek sohasem hozott szerencsét. A hónap hetedik napján Antipatrosz verte meg a görög seregeket a krannóni csatában; ezt megelőzőleg Khairóneiánál⁶⁹ szenvedtek vereséget Philipposz király hadaival szemben. Ugyanebben az évben a Metageitniön hónapnak ugyanezen a napján a barbár seregek megsemmisítették Arkhidamosz⁷⁰ hadseregét, amikor áthajózott Itáliába. A karthágóiak a hónap huszonkettedik napjától őrizkedtek, mert az hozta rájuk a legnagyobb szerencsétlenséget. Tudtommal Alexandrosz a misztériumok megünneplésekor rombolta le másodízben Thébait, utána pedig Boédromiön havának huszadik napján küldött makedón helyőrséget Athénba, amikor Iakkhosz misztikus körmenetét tartják. A rómaiak Caepio parancsnoksága alatt ugyanezen a napon szenvedtek vereséget a kimberektől, később viszont Armeniában Lucullus vezérletével legyőzték Tigranészt. Attalosz király és Pompeius Magnus ugyanazon a

napon született és halt meg. Általában sok példát lehetne rá felhozni, hogy ugyanaz az időpont vagy nap váltakozva jár jó- vagy balszerencsével.

De az alliai csata évfordulóját a rómaiak mindenképpen a legszerencsétlenebb napnak tartják, s ez kihatással van két másik napra is az év minden hónapjában, mert a szerencsétlenség rendszerint növeli a babonás félelmet. De erről a tárgyról részletesebben szoltam *Római kérdések* című művemben.

20. Ha az ütközet után a gallok nyomon követik a menekülőket, semmi nem akadályozta volna meg Róma teljes pusztulását, és az otthon maradtak kiirtását, akkora rémületet keltettek a csatából menekülők a város lakóiban, akiket az örülséggel határos zavar kerített hatalmába. Szerencsére a barbárok nem voltak tisztában győzelmük nagyságával. Nem tudtak betelni örömmükkel; élvezték, s egymás közt osztogatták az ellenség táborából zsákmányolt értékes holmikat és kincseket. Így a várost elhagyó tömegeknek több idejük maradt a menekülésre, azok pedig, akik ott maradtak, reménykedtek és felkészültek a védekezésre. Magát a várost feladták, fegyvereiket a Capitoliumon halmozták fel, és a falakat megerősítették. Legelőször is szent tárgyaikat hordták fel a Capitoliumra, de a Vesta-szüzek elmenekültek, és a szent tüzet más szent tárgyakkal együtt magukkal vitték.

Több történetíró szerint a Vesta-szüzek feladata csak az örök tűz gondozása volt, még Numa király rendeletére, aki a tüzet tartotta minden dolog kezdetének. A természetben ugyanis a tűz minden mozgás legfőbb forrása. Márpedig minden keletkezés mozgás, vagy legalábbis mozgással van összefüggésben, a meleg éltető ereje nélkül az anyag halott és mozdulatlan; minden a tűz megelevenítő erejét várja, mint a lelket, és ez készíti a dolgokat cselekvésre és mások cselekvésének elszenvedésére. Numa, ez a kiváló és bölcs férfiú, akiről azt mondták, hogy a Múzsák barátja, megszentelte a Vesta-szüzek gondjára bízott tüzet, és elrendelte, hogy a mindenséget fenntartó örök erő jelképeként őrizzék. Mások viszont úgy tudják, hogy a görögökhöz hasonlóan a rómaiak szent tárgyaik előtt őrzik az örök tüzet, mint a tisztaság jelképét; még más dolgokat is tartanak a templom belsejében, de azokat csak a Vesta-szüzek láthatják. A legelterjedtebb monda szerint itt őrzik a trójai Palladiumot, amelyet Aeneas hozott magával Itáliába. Mások úgy tudják, hogy a szamothrakéi istenszobrokat rejtegetik ezen a helyen, s elmondják Dardanosz történetét, aki Tróját megalapítván odavitte a szobrokat, és titkos szertartásokkal felszentelte a várost. Később Trója elestekor Aeneas kilopta őket, s gondosan őrizte mindaddig, míg le nem telepedett Itáliában. De akik azt állítják, hogy a történeteket még jobban ismerik, úgy tudják, hogy Vesta templomában őriznek két nem túl nagy cserépedényt; ezek közül az egyik nyitott és üres, a másik teli van és le van pecsételve, de mindkettőt csak a szent szüzek láthatják. Mások szerint ez tévedés, mert a Vesta-szüzek a menekülés napján a legtöbb szent dolgot ezekbe a cserépedényekbe rejtették el, és elásták Quirinus templomának a padozata alatt; ezért hívják ezt a helyet mai napig is *Doliolá*-nak, tehát „cserépedényeknek”.

21. A Vesta-szüzek magukhoz vették legbecsesebb és legtiszteltebb szent tárgyaikat, és a folyó mentén kifutottak a városból. A városból menekülők közt volt egy Lucius Albinus nevű egyszerű plebeius, aki szekéren szállította feleségét, gyermekeit s legszükségesebb házi holmiját. Mikor megpillantotta a szüzeket, akik magányosan, egyetlen szolgáló nélkül, az út fáradságaitól megviselten cipelték karjukban az isteneknek szentelt tárgyakat, azonnal leszállította feleségét és gyermekeit, lerakta a magukkal vitt háztartási holmikat, felkínálta helyüket, és segített a Vesta-szüzeknek felszállni a szekérre, hogy így folytassák útjukat valamelyik görög városba. Nem hagyhatom említés nélkül Albinusnak ezt a legnagyobb veszélyben tanúsított kegyes és istenfélő cselekedetét.

A többi istenek papjai és a consulviselt és diadalmenettel kitüntetett idős férfiak képtelenek voltak elhagyni a várost, felvették tehát ünnepi alkalmakkor hordott díszes öltözetüket, s Fabius, a pontifex maximus vezetésével szent fogadalmat tettek az isteneknek, hogy feláldozzák magukat hazájukért, majd leültek a forumon levő elefántcsont faragással díszített karosszékükbe, és így várták sorsuk beteljesülését.

22. Az ütközet után harmadnapon megérkezett Brennus a város alá hadaival. Minthogy a kapukat nyitva és a falakat őrizetlenül találta, először valami csalárd cselszövéstől félt, s nem hitte el, hogy a rómaiakat ennyire hatalmába kerítette a kétségbeesés. De mikor meggyőződött róla, hogy valóban ez a helyzet, bevonult a Porta Collinán át, és birtokába vette a várost. Ez Róma alapításától számítva valamivel több mint háromszázhatvan évvel történt, ha ugyan el lehet hinni, hogy az időpontokat kezdettől fogva nyilvántartották. Az esemény híre meglehetősen zavarosan maradt fenn. A rómaiakat ért szerencsétlenségről és a város elfoglalásáról szóló bizonytalan hírek, úgy látszik, rövidesen eljutottak Görögországba is, mert a pontoszi Hérakleidész, aki nem sokkal később élt, *A lélekről* című művében azt írja, hogy nyugatról származó mendemondák szerint a hüperboreuszoktól érkezett hadsereg elfoglalta a Róma nevű görög várost, amely a nagy tenger mellett épült. Hérakleidész szívesen mesél felelőtlenül költött történeteket, nem is csodálom hát, hogy minden alap nélkül „hüperboreuszokról” és „nagy tengerről” beszél. De Arisztotelész, a filozófus is beszámol értesüléséről, hogy a várost a gallok elfoglalták. Ő Luciusnak nevezi Róma megmentőjét, pedig Camillus előneve Marcus volt és nem Lucius, tehát az ő előadása is csak találgatáson alapuló szóbeszéd.

Brennus elfoglalta a várost, őrcsapatokat állított fel a Capitolium körül, majd lement a forumra, s elámulva nézte a mélységes csendben ülő férfiakat, akik nem keltek fel helyükről az ellenség közeledtére, de még tekintetük, arcszínük sem változott el, csak ültek nyugodtan és rendületlenül, botjukra támaszkodva, s bámultak egymás arcába. Ez a különös látvány annyira meglepte a gallokat, hogy hosszú ideig nem mertek hozzájuk nyúlni, sem a közelükbe menni, mert valamiféle felsőbbrendű lényeknek nézték őket. Végre az egyik katona oda-mérészkedett Marcus Papiriushoz; kinyújtotta kezét, gyengéden megérintette állát, és megsimogatta hosszú szakállát. Papirius erre botjával jó erősen fejbe ütötte. A barbár kardot rántott, és megölte Papiriust. Utána a katonák rárohantak a többiekre is, és mindnyájukat leöldösték. A házakat kifosztották, napokon át hurcolták el a zsákmányolt holmikat, majd felgyújtották a várost, és földig lerombolták. Ennyire megharagudtak a Capitolium védőire, akik nem adták meg magukat a gallok felszólítására, sőt még támadásukat is fölényesen visszaverték. Ezért a gallok az elképzelhető legkegyetlenebbül bántak a várossal. A foglyul ejtett polgárokat, beleértve az asszonyokat és gyermekeket is, mind felkoncolták.

23. Az ostrom sokáig húzódott, és a gallok élelme elfogyott. Ezért megosztották hadaikat; egy részük a király mellett maradt és őrizte a Capitoliumot, a többiek pedig a vidéken portyáztak; lecsaptak a falvakra, és a lakosságot sarcolták. Kisebb csapatokba verődtek, nem féltek senkitől és semmitől, bíztak jó szerencséjükben. A legnagyobb és legfegyvermezettebb csapat Ardea városa ellen vonult. Itt élt Camillus önkéntes száműzetésben magánemberként, teljesen visszavonulva a közügyektől, de azért reménykedett, és terveket szőtt. Nem szándékozott elrejtőzni vagy megfutamodni az ellenség elől, várta az alkalmat, hogy szembeszálljon vele. Mivel látta, hogy az ardeaiak elég sokan vannak, de hadvezéreik tapasztalatlansága és elpuhultsága miatt bátortalanok, legelőször is a város fiataljai előtt fejtette ki nézeteit. Úgy érvelt, hogy a rómaiak szerencsétlenségét nem a gallok vitézségének kell tulajdonítani, s a csapást, amelyet a rossz hadvezetés miatt kellett elszenvedniük, helytelen dolog volna azok művének tartani, akik semmivel sem járultak hozzá a győzelemhez; úgy kell tekinteni az eseményeket, mint a véletlen szeszélyét. Milyen dicső tett lenne - sóhajtott fel -, még ha veszélyekkel járna is, ha egy idegen és barbár ellenség támadását visszavernék, aki

győzelmével nem kíván más célt elérni, csak hogy felgyújtsa és elpusztítsa hódítását. Ha az ardeabeliekben van elegendő bátorság, és készek a harcra, baj nélkül győzelemre vezeti őket.

A fiatalok biztosították támogatásukról, erre Camillus az ardeaiak vezető embereihez és tanácsosaihoz fordult, s midőn őket is megnyerte terveinek, felfegyverzett minden fegyverbíró férfit, és a város falain belül tartotta őket, hogy a közelben tartózkodó ellenség elől rejtve maradjanak. A gallok beszáguldozták a környező vidéket, és biztonságukkal mit sem törődve, a rengeteg összeharácsolt zsákmánnyal megrakodva a síkságon táboroztak. Mire az éjszaka leszállt, mindnyájan részek voltak. A táborban csend honolt. Amikor Camillus a járőröktől értesült a helyzetről, a gallok ellen vezette az ardeaiakat. Kényelmesen átvonultak a közbül eső térségen. Éjfél tájt hirtelen megfűjták a kürtöket és nagy lármával minden oldalról rátámadtak a táborra. A gallok teljesen megzavarodtak. Részek és álmosak voltak, még a fülrepszó zaj se tudta magukhoz téríteni őket. Néhányan, akik kijózanodtak a rémülettől, megpróbáltak szembeszállni Camillusszal, és fegyverrel a kezükben estek el, de a többség fel sem ocsúdott részeg álmából; ezeket úgy öldösték le, hogy egyáltalában nem is védekeztek. Azt a néhány gall katonát, akik éjszaka elfutottak a táborból, és a környéken húzták meg magukat, másnap lovas katonák vették üzőbe, és ők végeztek velük.

24. A történetek híre gyorsan elterjedt a környező városokban, és sok katonasorban levő ifjút késztetett fegyverfogásra, különösen azokat a rómaiakat, akik az alliai ütközet után Veiibe menekültek. Ezek keseregve mondogatták egymásnak: „Milyen nagy hadvezért veszített Róma Camillusban! Lám, az ardeaiak fényes győzelmet arattak ő általa. A város, amely szülte és felnevelte őt, elveszett, nekünk nincs hadvezérünk, itt ülünk, egy idegen város falai közt, és feladjuk Itáliát. Ne késsünk tehát, hanem küldjünk Ardeába, és követeljük vissza a mi hadvezérünket, vagy fogjunk fegyvert, és menjünk el mi magunk hozzá. Camillus már nem száműzött, mi pedig egy nem létező haza polgárai vagyunk, mert hazánk az ellenség hatalmában van!” A szót tett követte. Követeket küldtek Camillushoz, és felszólították, hogy vegye át a fővezérséget, ő azonban kijelentette, hogy mindaddig nem vállalja, míg a Capitoliumot védő polgárok törvényesen meg nem választják erre a tisztségre. Véleménye szerint ők jelentik most a még megmaradt hazát, ha tehát ők megválasztják, kész engedelmeskedni, de az ő akaratuk ellenére semmibe nem ártja bele magát. Camillusnak ezt a nemes önmérsékletét mindenki megcsodálta, csak éppen azt nem tudták, hogyan értesítsék a Capitoliumban lévőket, mert lehetetlennek látszott, hogy valaki be tudjon jutni az ellenség által ostromlott fellegvárba.

25. Volt köztük egy bizonyos Pontius Cominius nevű ifjú, aki bár egyszerű családból származott, híre és dicsőségre vágyott, s önként vállalkozott a merész feladatra. Levelet nem vitt magával a Capitoliumba, hogy ha elfogják, az ellenség ne szerezzen tudomást Camillus szándékáról. Ócska ruhába öltözött, ruhája alá parafa lemezeket kötözött, s így indult útjára. Az út nagyobb részét fényes nappal akadálytalanul megtette, és már besötétedett, amikor a város közelébe érkezett. A hídon az őt álló barbár katonák miatt nem tudott átmenni, néhány könnyű ruhadarabját feje köré csavarta hát, s mivel a testén levő parafa lemezek is segítségére voltak, baj nélkül átúszott a folyó túlsó partjára, majd elindult a város irányába. Mindenhol gondosan elkerülte az őröket, akik tábortűz körül ülve beszélgettek, és eljutott a Porta Carmentalisig, ahol teljes csend uralkodott. Ezen a részen voltak a Capitoliumot körülvevő sziklák a legmeredekebbek.

Észrevétlenül felkúszott a sziklákon, s nagy ügyel-bajjal eljutott a várfalak legalacsonyabb pontján elhelyezett őrkig. Üdvözölte őket, megmondta a nevét, erre azonnal felsegítették a falra, és elvezették a rómaiak főembereihez, akik azonnal összehívták a senatust. Pontius beszámolt Camillus győzelméről, amelyről a Capitoliumon még nem hallottak, és közölte velük, mit javasolnak harcostársai. Biztatta őket, hagyják jóvá Camillus fővezérségét, mert a

városon kívül tartózkodó polgárok csak neki hajlandók engedelmeskedni. A senatus végighallgatta, megvitatta Pontius jelentését, és Camillust dictatorrá választották. Pontius visszaküldték, és ő ugyanolyan szerencsével járt, mint odafelé jövet: elkerülte az ellenséget, és közölte a senatus határozatát a városon kívül tartózkodó rómaiakkal.

26. Pontius nagy örömmel fogadták társai, s amikor Camillus megérkezett hozzájuk, már húszezer embert talált fegyverben. Később még többet toborzott a szövetségesekből, és felkészült a támadásra. Így választották Camillust másodszor is dictatorrá. Veiibe érkezvén a katonák élére állt, majd a szövetségesek soraiból újabb csapatokat szervezve megtette a közvetlen előkészületeket a támadásra.

Rómában néhány barbár véletlenül elment azok mellett a sziklák mellett, amelyeken Pontius éjszaka feljutott a Capitoliumra. Észrevettek láb- és kéznyomokat a földön, ahol felmászott, meglátták a kiszaggatott bokrokat, ahol megkapaszkodott, és fölfedezték, hogy itt-ott föld is leomlott. A látottakat jelentették a királynak, aki odament és megnézte a nyomokat, de nem szólt semmit, este azonban összegyűjtötte a leggyorsabb és hegymászásban leggyakorlottabb gallokat, és így szólt hozzájuk: „Az ellenséghez út vezet fel, amely eddig ismeretlen volt előttünk, de most ők maguk mutatták meg nekünk. Kiderült az is, hogy az ösvény nem járhatatlan és megmászhatatlan. Nagy szégyen volna, ha abbahagynánk, amit elkezdtünk, bevehetetlennek nyilvánítanánk ezt a helyet és feladnánk, mikor az ellenség maga tanított ki bennünket rá, hogy igenis bevehető. Mint látjuk, egy ember is könnyen feljutott; még könnyebb lesz a feladat többeknek, ha egyenként, de egymást segítve kísérik meg a feljutást. Mindnyájan megkapjátok a bátorságotokért járó jutalmat és kitüntetést.”

27. Királyuk szaván felbuzdulva a gallok szívesen vállalkoztak a feladatra. Éjfél körül nagyobb csapatban csendben felkúsztak a sziklákon. Bár nagyon meredeknek és nehezen megmászhatónak látszott a hegyoldal, könnyebben feljutottak rajta, mint gondolták. Az elsők el is érték a legmagasabb pontot, már-már birtokukba vették a külső bástyafalakat, és nekikészülődtek, hogy meglepjék az őrhelyükön elaludt öröket, mert sem ember, sem kutya nem vette észre őket. Iuno templomában azonban szent ludak voltak, amelyeket máskor bőségesen tápláltak, de most, hogy a helyőrség is szűkében volt az élelemnek, nem sokat törődtek velük, és nemigen etették őket. A lúd egyébként is éles hallású állat, minden zajra figyelmes, de ezek a kiéhezett ludak még éberek és nyugtalanabbak voltak, mindjárt észrevették a gallok közeledését, futottak feléjük, és gágogásukkal mindenkit felébresztettek. A barbárok, látva, hogy észrevették őket, eszeveszett ordítózással vad támadásba lendültek. A rómaiak is felkapták, ami fegyver a kezük ügyébe esett, és védekeztek, ahogyan tudtak. Volt köztük egy Manlius nevű volt consul, nagy erejű és elszánt harcos, ez egymaga két ellenséggel szállt szembe: kardjával levágta az egyiknek a jobb kezét, amikor az harci bárdjával le akart rá sújtani, a másikat pedig pajzsával fejbe ütötte és letaszította a sziklákról. Bajtársai oda-szaladtak hozzá és közrefogták, Manlius felhágot velük a falakra, s viasszorította a gallokat, akik nem voltak sokan, és a váratlan helyzetben elvesztették a bátorságukat. Így a rómaiak megmenekültek a veszélytől. Másnap az őrség parancsnokát ledobták a sziklákról az ellenség közé, Manliusnak pedig győzelme jutalmául nagy megtiszteltetést ajánlottak fel, bár nem sok hasznát vette: összeadták neki az őrség tagjainak egy napi élelmiszeradagját, honi mérték szerint fél font gabonát és görög mérték szerint negyedkotülényi bort.

28. A kudarc megfosztotta a gallokat vérmes reményeiktől. Élelmiszerkészleteik fogytán voltak, s a Camillustól való félelem megakadályozta őket a zsákmányolásban. Egyre jobban elharapózó betegség is pusztított soraikban. Romok közt táboroztak, és a sok temetetlenül maradt holttest megfertőzte a levegőt. A forró nyári szél felkavarta a rengeteg hamut, s a száraz, bűzhödő levegő ártalmas volt az emberi szervezetre. De legtöbbet életmódjuk

megváltozásától szenvedtek. Árnyas tájakról jöttek ide, ahol könnyen találtak menedéket a hőség elől, és most egy mély fekvésű, főként ősszel egészségtelen vidéken kellett megülniük, amitől rengeteget szenvedtek. Tétlenül vesztegeltek a Capitolium tövében, s az ostrom már hetedik hónapja tartott. Annyi haláleset volt a táborban, hogy a halottakat el sem tudták temetni.

De nem volt jobb az ostromlónak helyzete sem. Mind többet kellett éhezniök, s kedvetlenségüket csak fokozta, hogy Camillusról nem kaptak híreket. Senki nem juthatott el hozzájuk, mert a barbárok szoros ostromzár alatt tartották a várost. Mivel mindkét fél helyzete súlyos volt, amikor előőrseik összehátráltak, békülékenyen viselkedtek egymással, később már a vezérek is hajlottak a megegyezésre. Végül Sulpicius katonai tribunus találkozott Brennuszal, és megegyeztek, hogy a rómaiak fizetnek ezer font aranyat; s a gallok, mihelyt megkapják, azonnal kivonulnak a városból és az országból. Az egyezséget esküvel erősítették meg, s a rómaiak már hozták is az aranyat. De a gallok csaltak a mérésnél, a mérleg tányérját előbb titokban, később egészen nyíltan lenyomták, és alaposan megpúpozták. A rómaiak felháborodtak, de Brennus gúnyos nevetéssel lecsatolta kardját, és övével együtt bedobta a mérleg serpenyőjébe. Sulpicius erre megkérdezte: „Mit jelent ez?”, mire Brennus így felelt: „Mi más? Jaj a legyőzötteknek!” Ez a mondása később szállóigévé lett. A rómaiak közül sokan méltatlankodtak a dolgon, és azt akarták, hogy vegyék vissza az aranyat, hagyják ott a gallokat és folytassák az ostromot. Mások azonban úgy érveltek, hogy bele kell nyugodni ebbe a jelentéktelen sérelembe. Nem az a szégyen, ha többet adnak - mondogatták -, hanem hogy egyáltalán adnak; ezt is kényszerből teszik, ami nem helyes, de szükséges dolog.

29. Mialatt a rómaiak így vitáztak a gallokkal és egymás közt, Camillus megjelent csapatai élén a város kapuinál. Értesülvén a történekről megparancsolta csapatainak, hogy csatarendben és lassan kövessék, ő maga pedig válogatott embereivel a rómaiakhoz sietett. Mindnyájan utat engedtek neki, és mint *autokratőr*-t - azaz teljhatalmú parancsnokot - tiszteletteljes csendben fogadták. Camillus levette az aranyat a mérlegről, és átadta a lictoroknak, a gallokat pedig felszólította, hogy fogják a mérleget és a súlyokat, s távozzanak; majd hozzátette, hogy a rómaiak ősi szokás szerint vassal és nem arannyal szokták hazájukat megmenteni. Brennus hevesen tiltakozott, mondván, hogy igazságtalanság az egyezés megszegése, de Camillus azt felelte, hogy az egyezés megkötése törvénytelen, és így érvénytelen. Őt a rómaiak dictatorrá választották, így rajta kívül nincs más törvényes hatóság, az egyezséget pedig arra fel nem jogosított személyekkel kötötték. Vele közöljék, hogy mit akarnak, mert ő a teljhatalom törvényes birtokosaként jött ide, hogy megbocsásson azoknak, akik kérik, de megbüntesse a bűnösöket, hacsak meg nem bányák bűnüket. Brennus ezekre a szavakra dühös kiáltásban tört ki és fegyveréhez kapott; mindkét fél kardot rántott, és egymásnak rontottak, de a város szűk utcáin természetesen nem állhatták fel csatarendbe. Brennus hamarosan visszanyerte önuralmát, és a gallokat kevés veszteség árán visszavezette táborukba. Éjszaka felszedte a sátrakat, és hatvanstádiumnyi távolságra vonulva új táborot ütött a Gabiiba vezető út mentén. Camillus kora reggel ott termett fényes fegyverzetben a bátorságát visszanyert római sereg élén, s hosszú ideig tartó, heves küzdelem és nagy öldöklés után megfutamtotta az ellenséget, és elfoglalta táborát. Néhány menekült nyomban felkoncoltak, de legtöbbjük szétszóródott, s a környező falvak és városok népe végzett velük.

30. Ilyen különös módon esett el, majd még különösebb módon szabadult fel Róma városa. Hét hónapon át volt a barbárok birtokában, mert a gallok néhány nappal július idusa után vonultak be a városba, és február idusa körül üzték ki őket. Camillus diadalmenetet tartott; ez valóban megillette az elveszett haza megmentőjét, aki a szó szoros értelmében visszavezette a várost a városba, mert bevonulásakor a kényszerű száműzetésből hazatérő polgárok kísérték gyermekeikkel és asszonyaikkal együtt. Akik pedig a Capitoliumon élték át az ostromot, és

majdnem odavesztek az éhezéstől, eléje mentek, egymás nyakába borulva sírtak a nagy boldogságtól. A papok és a templomi szolgák előhozták a szent tárgyakat, amelyeket elástak menekülésük előtt vagy magukkal vittek, és most megmutatták a polgároknak; akik boldog örömmel köszöntötték őket, mintha ily módon maguk az istenek tértek volna vissza Rómába. Ezek után Camillus áldozatot mutatott be az isteneknek, megtisztította a várost az ilyen szertartásokhoz értők utasítása szerint; a meglévő templomokat helyreállította, majd letette az Aius Locutius szentélyének alapkövét, miután gondos vizsgálat útján kijelölték azt a helyet, ahol az égi hang a barbárok jövetelét tudtára adta Marcus Caediciusnak.

31. Camillus is, a papok is sokat buzgólkodtak és fáradoztak, amíg a templomok helyét megtalálták. A romba dőlt várost teljesen újjá kellett volna építeni, de a népet kétségbeesett csüggedés fogta el ily nagy munka láttára. Mivel mindenüket elveszítették, a sok csapás után szükségét érezték némi nyugalomnak és pihenésnek. De mert mind anyagi, mind testi erejük megfogyatkozott, visszariadtak a munkától. Így aztán figyelmük lassanként ismét Veii felé fordult, amely mindennel el volt látva, és épségben megmaradt. Ezt az alkalmat használták fel rosszakaratú izgatásra azok, akik mindenáron meg akarták nyerni a nép kegyét. Lázítani kezdtek Camillus ellen, és azt állították, hogy becsvágyában és dicsőségahajhászásában fosztja meg őket egy befogadásukra kész várostól, és kívánja tőlük, hogy romok közt húzzák meg magukat, és elhamvadt máglyához hasonló várost keltsenek új életre, csak azért, hogy ne csak Róma vezérének és hadai főparancsnokának, hanem - Romulus hírét is elhomályosítva - Róma második megalapítójának nevezzék.

A senatus zavargásoktól félt, és nem engedte meg Camillusnak, hogy egy év leforgása előtt letegye hivatalát, pedig azelőtt egyetlen dictator sem tarthatta meg a senatustól kapott főhatalmat hat hónapnál hosszabb ideig. Közben a senatorok megpróbálták megszelídíteni a népet. Eszükbé juttatták atyáik sírhantját és síremlékét, emlékeztették őket azokra a szent helyekre és ligetekre, amelyeket Romulus, Numa vagy más királyok ajánlottak fel az isteneknek, és amelyeket az ő gondjaikra bízta. Az égi jelek közül elsősorban arra a levágott emberfejre hivatkoztak, amelyet akkoriban találtak a Capitolium alapfalában, s amely azt akarta tudtukra adni, hogy ennek a helynek kell Itália fejének lennie. Szóltak Vesta tüzeréről is, amelyet a Vesta-szüzek a háború után újra meggyújtottak. Nagy szűgyen volna, ha most kioltanák a tüzet, és elhagynák városukat, ha az a hely, ahol egykor Róma állt, idegen nép települése vagy barmok legelője lenne.

Így érveltek és vitáztak a senatorok a polgárokkal egyénenként is, a népgyűlésen is, míg lassan megszánták őket, annyit panaszkodtak mérhetetlen nyomorukról és tehetetlenségükről, s könyörögve kérték az atyákat, ne kényszerítsék őket rá, hogy mezítelen és magukkal tehetetlen hajótöröttek módjára építsék fel a romba dőlt várost, mikor egy másik készen vár rájuk.

32. Camillus helyesnek tartotta, hogy megvitassák a dolgot. Hosszabb beszédet mondott, amelyben a hazaszeretetre hivatkozott. Utána mindenki beszélt, akinek csak mondanivalója volt. Végül felszólította Lucius Lucretiust, aki mindig elsőnek adta le szavazatát, hogy indokolja meg szavazatát, majd utána sorban következtek volna a többiek. Lucretius el akarta kezdeni beszédét, csend támadt, de éppen ekkor véletlenül elhaladt a senatus ülésterme mellett az őrző. A vezérlő centurio harsányan rákiáltott az első zászlótartóra, hogy álljon meg, és zászlója nyelét szúrja a földbe, mert ez a legjobb hely, hogy megálljanak és pihenőt tartsanak. Ezek a szavak éppen akkor hangzottak el, amikor a senatorok aggodalmas gondolatok közt tanácskoztak jövőjükről. Lucretius leborult az istenek előtt, és kijelentette, hogy az istenek akaratahoz híven fog szavazni. Példáját mindnyájan követték. De csodálatos változás állt be a nép hangulatában is. Az emberek egymást biztatták és szólították fel a munkára, és minden gondosan előkészített terv nélkül mindenki ott fogott hozzá az építkezéshez, ahol a

legjobbnek találta. Igaz, hogy a tervszerűtlen sietség miatt a várost szabálytalan, zezugos utcák szeltek át és házai minden rendszer nélkül épültek fel, de, mint mondják, egyetlen év leforgása alatt elkészültek az újjáépítés munkájával, beleértve az új otthonokat védő városfalakat is.

Camillus megparancsolta, hogy járják be és jelöljék meg újra a szent helyek határait, mivel mindenütt teljes volt a zűrzavar. A Palatiumon, Mars templomában megdöbbenve látták, hogy a többihez hasonlóan ezt a szent épületet is lerombolták és felégették a barbárok. A romok eltakarítása után a vastag hamuréteg alatt meglelték Romulus jósbotját. Ezt az egyik végén begörbített botot, az úgynevezett *lituus*-t az augur az égtájak kijelölésére használja, amikor jósszékebe ül, hogy a madarak repülését figyelje. Erre használta jósbotját Romulus is, aki jól értett a madárjóslás tudományához. Amikor Róma első királya eltűnt az emberek szeme elől, a jósbotot, más szent tárgyakkal együtt, a papok vették magukhoz, és gondosan megőrizték. Róma jövője szempontjából igen kedvező előjelnek tekintették, hogy most sértetlenül előkerült a bot, pedig a templommal együtt minden más elpusztult. Meg voltak győződve róla, hogy ez biztos jel a város örök fennmaradására.

33. Még ki sem pihenték az újjáépítés fáradságait, amidőn újabb háború tört ki. Az aequusok, a volscusok és a latinok együttesen törtek be Róma területére, az etruszkok pedig a rómaiakkal szövetséges Sutrium városát fogták ostrom alá. A katonai tribunusok vezetése alatt álló hadsereg táborát a Marcius-hegy környékén körülfogták a latinok. A rómaiakat vereség fenyegette. Rómába küldtek hát segítségért, mire Camillust harmadízben is dictatorrá választották. Ezt a háborút kétféleképpen beszélnek el. Először a mondaszerű változatot mondom el.

A latinok állítólag - talán hogy ürügyük legyen a háborúra, talán mert újból egyesíteni kívánták a két népet - követek útján szabad születésű hajadon leányokat kértek házasság céljából. A rómaiak nem tudták, mit tegyenek; újabb háborúra még nem készültek fel, hiszen ki sem heverték a korábbi vereségeket, és különben is azt gyanították, hogy a latinok túszként kérik tőlük a fiatal nőket, és házasságról csak azért beszélnek, hogy igazi szándékukat leplezzék. Ekkor állítólag egy Tutola (mások szerint Philótisz) nevű rabszolganő azt a tanácsot adta a város vezető embereinek, hogy öltöztessék őt és néhány társát szabad születésű, csinos nőhöz illő menyasszonyi ruhába, küldjék át az ellenséghez, s a többit majd elintézi. A város vezetői hajlottak a rabszolganő tanácsára, kiválogattak néhány fiatal rabszolganőt, felöltöztették őket díszes menyasszonyi ruhába, még arany ékszereket is raktak rájuk, és átadták őket a város közelében táborozó latinoknak. Éjszaka a leányok ellopták az ellenséges katonák kardját, Tutola vagy Philótisz pedig felmászott egy magas vadfügefára, maga mögé akasztotta az ágakra a köpenyét, és egy égő fáklyát tartott Róma felé, ez volt ugyanis az előljárókkal megbeszélt jel, amiről a város polgárai nem tudtak. Ezért aztán a katonák kénytelen-kelletlen, rendetlenül vonultak ki a városból, a parancsnokok noszogatták őket, ezek meg egymás nevét kiáltozták, és csak nagy nehezen álltak csatarendbe. Végül rátámadtak a gyanútlan és mély álomba merült ellenség fedezékére, elfoglalták a tábor, s a legtöbb ellenséges katonát megölték.

Ez az esemény július, vagy amint akkor nevezték, Quintilis hónap nonaeján történt; ezen a napon azóta is ünnepeket tartanak az akkor történt események emlékére. Az ünnepség azzal kezdődik, hogy a polgárok nagy tömegben kivonulnak a városkapun, s közben olyan egyszerű neveket kiáltoznak egymásnak mint Caius, Marcus, Lucius s ehhez hasonlókat; így utánozzák az egykori katonák kivonulását a városból. Utána csinosan felöltözött rabszolganők járták be az utcákat, s gúnyos megjegyzéseket tesznek a velük szembejövőkre, majd tréfás ütközetet rendeznek, emlékeztetőül, hogy annak idején ők is részt vettek a latinok elleni háborúban, végül lakomához ülnek egy fügefá árnyékában. Ezt a napot *Nonae Capratinae*-nak

nevezik a vadfügefáról, amelynek ágai közül a rabszolganő fáklyájával jelt adott a támadásra. A vadfügefát latinul tudvalevőleg *caprificus*-nak hívják.

Mások Romulusszal hozzák összefüggésbe mindazt, amit az ünnepen mondanak vagy tesznek. Ezen a napon tűnt el ugyanis az emberek szeme elől a hirtelen támadt sötétségben és viharban, a városkapukon kívül. (Mások napfogyatkozásról beszélnek.) Szerintük a Nonae Capratinae elnevezés a *capra* - vagyis latinul: kecske - szóval van összefüggésben, mert Romulus eltűnésekor a Kecske-mocsárnál tartott népgyűlésen mondott beszédet, amint azt a róla szóló életrajzban már megírtam.

34. Az eseményeket a legtöbb történetíró egészen másként adja elő. Szerintük is ekkor választották harmadszor dictatorrá Camillust, de amikor tudomására jutott, hogy a latinok és a volscusok bekerítették a katonai tribunusoktól vezetett hadsereget, fegyverbe szólította azokat is, akik előrehaladott koruk miatt már nem voltak hadkötelesek. Nagy kerülőt tett a Marcius-hegy körül, sikerült észrevétlenül maradnia, és az ellenség háta mögött ütött tábor; majd hogy jelenlétére felhívja a figyelmet, több tábortűzet gyújtatott. Az ostromlott rómaiak erre felbátorodtak, nyomban elhatározták, hogy kirohannak, és csatába bocsátkoznak az ellenséggel. A latinok és a volscusok sáncaikon belül maradtak, táborukat minden oldalról körülvették palánkkal, és eltorlaszolták magukat. Kétfelől is fenyegették őket ellenséges haderők, ezért jobbnak látták, ha megvárják a hazulról érkező, új csapatokat, de számítottak az etruszkok segítségére is. Camillus felismerte szándékukat, és sietett megelőzni őket, nehogy az ellenség is azt tegye, amit ő tett, és bekerítse. Megfigyelte, hogy az ellenség táborát facölöpökből készült palánk vette körül, a hegyekből pedig minden napfelkeltekor erős szél fűjt. Tüzes nyilakat készíttetett hát, és kora reggel elindult hadseregével. Serege egyik részének megparancsolta, hogy hangos csataüvöltéssel intézzon lándzsátámadást az ellenség ellen a tábor egyik oldalán, ő pedig tüzes nyilakkal felszerelt csapatával arra a pontra ment, ahonnan a reggeli szél a legerősebben fűjt az ellenséges tábor irányába, és várta az alkalmas pillanatot. Napfelkelte után elkezdődött a csata, és a szél nagy erővel feltámadt. Camillus ekkor jelt adott a támadásra, és az ellenséges tábor sáncaira kilövette a tüzes nyilakat. A sűrűn lerakott cölöpökből épült palánk könnyen lángot fogott, és a tűz körös-körül gyorsan elharapózott. A latinok nem gondoskodtak semmiféle tüzet oltó anyagról, így néhány perc múlva egész táborukat körbenyalдостák a lángok. A katonák először a táborban szorongtak, de aztán kénytelenek voltak kirohanni és felvenni a harcot a fedezékek előtt fegyverben és csatarendben álló ellenséggel. Csak kevesen menekültek meg közülük, akik pedig mégis a táborban maradtak, mindnyájan a lángok közt lelték halálukat, s végül a rómaiak láttak hozzá a tűz eloltásához, hogy a zsákmányt összeszedjék.

35. A győzelem után Camillus hátrahagyta a táborban fiát, Luciust a hadifoglyok és a zsákmány őrizetére, ő maga pedig betört az ellenség területére. Az aequisok városát elfoglalta, a volscusokat meghódította, majd seregeit egyenesen Sutriumba vezette, mert mind ez ideig nem kapott értesítést a város sorsáról. Feltételezte, hogy még veszélyben forog, és az etruszkok ostromolják, tehát segítségére sietett. A sutriumiak azonban közben feladták városukat. Az etruszkok mindenükből kifosztották, és egy szál ruhában engedték útjukra őket. Asszonyaikkal és gyermekeikkel együtt mentek az úton, amikor szembetalálkoztak Camillusszal. Könnyek közt beszélték el neki szomorú sorsukat, Camillust mélyen megindította a látvány. A római katonák könnyekre fakadtak, amikor a sutriumiak átölelték őket, és felháborodva hallgatták a történeteket. Elhatározta tehát, hogy egy pillanatig sem vár a bosszúval, hanem még aznap Sutrium ellen indult. Arra számított, hogy az etruszkok, akik egyetlen ellenséges katonát sem hagytak az elfoglalt gazdag városban, és kívülről sem vártak támadást, rendetlenül és felkészületlenül élnek. Számítása bevált. Nemcsak az ellenség területén haladt át észrevétlenül, hanem eljutott egészen a kapukig, sőt a falakat is birtokába vette, s még csak

őrszemekkel sem találkozott, mert a katonák mind szétszéledtek a város házaiba, s ott ittak és dőzsöltek. Mire észrevették az etruszkok, hogy az ellenség kezére kerültek, úgy teleették és - itták magukat, hogy részegen és bódult fejjel meg sem kísérelték a futást. Szégyenletes módon túrték, hogy a rómaiak megöljék vagy foglyul ejtsék őket; így aztán Sutriumot egyetlen napon kétszer vették be; azok, akik először vették be, elveszítették, akik pedig elveszítették, Camillus jóvoltából visszakapták.

36. Camillus pompás diadalmenetet tartott ezekért a győzelmekért, amivel még nagyobb népszerűséget és még több tiszteletet szerzett magának. Azokat a polgártársait, akik eddig irigykedtek rá, és sikerét inkább jó szerencséjének, mint érdemeinek tulajdonították, most már a tények kényszerítették rá, hogy elismerjék hadvezéri tehetségét és fáradhatatlan tette-készségét. Marcus Manlius azonban túltett Camillus összes irigyein és gyűlölőin. Ő volt az az ember, aki visszaverte a sziklákról a gallokat a Capitolium ellen intézett éjszakai támadás alkalmával, és emiatt a Capitolinus melléknevet kapta. Manlius első ember szeretett volna lenni polgártársai között, s mivel tisztességes úton nem tudta felülmúlni Camillust, a zsarnoki hatalom elnyerésének szokásos eszközeihez folyamodott. Kereste a köznép kegyét, pártját fogta az eladósodottaknak és védte őket hitelezőik ellen. Másokat erőszakos eszközökkel mentett meg tőle, hogy adósságaik miatt bíróság elé állítsák őket. Így aztán hamarosan hatalmas tömegben vették körül a szűkölködők, és a forumon rendezett zajos és fenyegető tüntetésekkel nagy félelmet keltettek a legkiválóbb polgároknak. Kénytelen-kelletlen dictatorrá választották hát Quintus Capitolinust, aki elfogatta Manliust. Erre a nép gyászruhát öltött, mint nagy és az egész népet sújtó szerencsétlenségek idején, a senatus pedig, lázadástól félve, szabadon bocsátotta Manliust, de ő szabadlábra kerülve sem mutatott megbánást, hanem még makacsabban izgatta a tömeget, és lázította a várost. Camillust ekkor ismét megválasztották katonai tribunussá.

Manlius perének tárgyalásán vádlói dolgát alaposan megnehezítette a kilátás. Arról a helyről ugyanis jól látszott a Capitoliumnak az a pontja, ahol Manlius éjszakai csatáját vívta a gallokkal, most tehát kitérte e hely felé karját, és könnyek közt idézte fel akkori hőstettének emlékét. A bírák annyira zavarba jöttek, hogy többször is elhalasztották az ítélelhozatalt, mert egyfelől nyilvánvaló bizonyítékok birtokában nem akarták büntetlenül hagyni Manlius bűnét, de másfelől nem voltak képesek kiszabni rá a törvényben kimondott büntetést sem, amikor az eléjük táruló kilátás a vádlott dicső tettét idézte emlékezetükbe. Camillus ezért úgy rendelkezett, hogy a bíróság a város falain kívül a Petelius-ligetben tárgyalja az ügyet, ahonnan nem látszott a Capitolium. A közvádoló elmondotta vádbeszédét, a bírákat semmi nem emlékeztette a vádlott múltbeli szolgálataira, így elkövetett bűneihez méltó büntetéssel sújthatták. Manliust bűnösnek mondták ki, a Capitoliumhoz vezették, és letaszították a szirtekről; így ugyanaz a hely lett élete legdicsőbb tetteinek és szomorú végének a színhelye. A rómaiak ezután földig lerombolták házát, és templomot építettek a helyén Iuno Moneta tiszteletére, egyben pedig úgy rendelkeztek, hogy a jövőben egyetlen patriciusnak sem lehet háza a Mons Capitolinuson.

37. Camillust ekkor hatodízben választották meg katonai tribunusszá, de nem fogadta el a megtiszteltetést, mert már koros volt, félt az emberek irigységétől és az istenek bosszújától. De a legfőbb ok testi gyengesége volt, mert ez idő tájt betegeskedett. A nép azonban nem egyezett bele, hogy ne vállalja el a rábízott tisztséget. Azt kiáltozták, hogy nem kell lóra szállnia, sem a harcokban részt vennie, csak adjon tanácsokat és vállalja a főparancsnokságot. Így kénytelen volt egyik hivataltársával, Lucius Furiusszal együtt elvállalni a parancsnoki tiszteletet, s a hadsereggel azonnal az ellenség ellen vonulni. Ez alkalommal a praenesteieknek és a volscusoknak, Róma szövetségeseinek területét támadták meg, és pusztították nagy haderővel. Camillus az ellenség közelében ütötte fel a rómaiak táborát; jobb szerette volna azonban halogatni az ütközetet, hogy testben megerősödve vehessen részt a döntő ütközetben.

De tribunustársát, Luciust, féktelen dicsvágya a veszélybe kergette, s szenvedélye magával ragadta a hadsereg centurióit és manipularisait is. Camillus még a látszatát is el akarta kerülni annak, hogy a fiatalabb tiszteket irigységből megakadályozza dicsvágyuk kielégítésében és győzelmek kivívásában; ezért, ha kedve ellenére is, belenyugodott, hogy Lucius csatát kezdjen, ő maga viszont gyengélkedése miatt néhányadmagával a táborban maradt. Lucius elhamarkodva bocsátkozott ütközetbe, és vereséget szenvedett. Mikor Camillus látta a római csapatok futását, nem tudta türtőztetni magát, felugrott fekvőhelyéről, embereivel a táborkapuhoz rohant, majd áthatolva a futók sorain, az üldözőkre vetette magát. Akik már bemenekültek a táborba, nyomban visszafordultak, és követték Camillust, akik pedig a táboron kívülről csatlakoztak hozzá, megálltak, csatarendbe sorakoztak, és hangosan biztatták egymást, hogy ne hagyják cserben vezérüket. Így sikerült is visszavernie az üldöző ellenséget. Másnap csatába vezette egész haderejét, megütközött az ellenséggel, tönkrewerte őket, behatolt táborukba, ahova futva menekültek, s legtöbbjüket megölte. Az ütközet után értesült róla, hogy az etruszkok elfoglalták Satricum városát, és a lakosokat, akik mind rómaiak voltak, lemészárolták. Ezzel a hadserege nagyobb részét, főként a nehéz fegyverzetű katonákat, visszaküldte Rómába, ő maga pedig egy fiatal önkéntesekből álló, válogatott csapattal rátámadt a várost elfoglaló etruszkokra, teljes győzelmet aratott felettük, egy részüket elkergette, a többieket pedig leöldöste.

38. Camillus nagy zsákmánnyal tért vissza Rómába. Tettével bebizonyította, hogy azok voltak az okosok, akik nem ijedtek meg a hadvezér gyengélkedésétől és öregkorától, és akik minden vonakodása és betegsége ellenére is inkább őt választották, mint azokat a fiatalabb embereket, akik olyan állhatatosan törekedtek a hadvezéri megbízatásra. Így amikor híre érkezett a tusculumiak elpártolásának, Camillust szólították fel, hogy menjen ellenük, és őt hadvezértársa közül válasszon egyet maga mellé. Bár valamennyien kérték, hogy vele mehessenek, ő váratlanul azt a Lucius Furiust választotta, aki röviddel azelőtt intelme ellenére oly megfontolatlanul felvette a harcot az ellenséggel, és vereséget szenvedett. Camillus valószínűleg azért választotta Lucius Furiust, mert el akarta feledtetni a vele történt szerencsétlenséget, és azt akarta, hogy szégyenét jóvátegye. Amikor azonban Camillus már útban volt, a tusculumiak cselt vetettek, hogy helyrehozzák hibájukat. Mintha mi sem történt volna, a földművesek a mezei munkákat végezték kinn a mezőkön, a pásztorok nyájaikat legeltették; a város kapui tárva-nyitva álltak, a gyermekeket szorgalmasan tanították az iskolamesterek, és a mesteremberek buzgón dolgoztak műhelyükben. A polgárok togába öltözve a város fórumán tartózkodtak, előjáróik pedig azzal voltak elfoglalva, hogy szállást készítsenek a hozzájuk érkező rómaiaknak, mintha nem is gondolnának rá, hogy velük valami rossz is történhet. Ügyeskedésükkel nem oszlatták el Camillus gyanúját, de hűtlenségük gyors megbánása könnyőreleire indította a hadvezért. Felszólította őket, hogy forduljanak a senatushoz, és engeszteljék ki haragját. Kérésüket, hogy a város felmentést kapjon minden vád alól, ő maga is támogatta, sőt kieszközölte számukra a teljes polgárjogot is. Ezek voltak legkiválóbb tettei hatodízben viselt katonai tribunussága alatt.

39. Rómában Licinius Stolo komoly viszályt támasztott, mert felizgatta a népet a senatus ellen, és követelte, hogy a jövőben a választandó két consul közül az egyik feltétlenül plebeius származású legyen. A néptribunusokat megválasztották, de a consulválasztó gyűlés sikeres befejezését megakadályozta a nép. Mivel tartani lehetett a zűrzavar fokozódásától, a senatus Camillust a nép akarata ellenére negyedízben dictatorrá választotta. Nem vágyott erre a tisztségre, és nem is volt szándékában szembehelyezkedni a plebeiusokkal, akik nyíltan megmondták neki, hogy nagy és dicső hadjárataiban több eredményt ért el velük, mint a politikában a patriciusokkal, akik a nép iránti gyűlöletből választották meg dictatorrá, s most azt remélik tőle, hogy ő majd megtöri a nép uralmát, de könnyörtelenül összetörik, ha alulmarad a küzdelemben. Ennek ellenére megkísérelte, hogy elhárítsa a pillanatnyilag fenyegető bajokat.

Amikor értesült róla, hogy a néptribunusok melyik napon akarják tervezett törvényjavaslatukat előterjeszteni, kiáltványban hívta fel a népet, hogy vonuljon a forumról a Mars-mezőre, és súlyos bírsággal fenyegette meg azokat, akik nem tesznek eleget a felhívásnak. A néptribunusok azzal feleltek Camillus fenyegetőzéseire, hogy ötvenezer ezüstdrakhma pénzbüntetéssel fogják sújtani, ha megfosztja a népet a törvény megszavazásának jogától. Camillus ekkor megijedt az újabb száműzetéstől és elítéltetéstől, amely méltatlan lett volna öregkorához és az általa végrehajtott nagy tettekhez, vagy nem tudott (esetleg tudott volna, de nem akart) diadalmaskodni a nép ellenállhatatlan és legyőzhetetlen erején, hazament, és néhány nappal később gyengélkedésére hivatkozva lemondott a dictatori tisztről.

A senatus ekkor új dictatort választott, aki a zendülés vezérét, Stólót vette maga mellé a lovasság főparancsnokául, s abba is beleegyezett, hogy elfogadják azt a törvényt, amely a legtöbb keserűséget okozta a patriciusoknak, s amely úgy rendelkezett, hogy senkinek ne legyen ötszáz plethronnál nagyobb földbirtoka. A törvényt megerősítő szavazás után Stolo ragyogott a boldogságtól és sikertől; később azonban kitudódott, hogy neki magának is több földje van a megengedettnél. Így aztán ráfizetett saját törvényére.

40. Hátravolt még a consulválasztás körüli vita; ez okozta a legtöbb nehézséget, és emiatt lázongott a leginkább a nép, de sok bajt okozott az ügy a senatusnak is. Ekkor azonban megbízható hírek érkeztek, hogy a gallok ismét hadba szálltak, és elindultak az Adriai-tenger partjától, hogy Róma ellen vonuljanak. A hírt háborús események követték. Az ellenség pusztította az országot. Akinek nem volt módjában, hogy Rómába menjen, a hegyek közé menekült. A rémület véget vetett a belső viszályoknak, a patriciusok együtt tanácskoztak a plebejusokkal, a senatus a néppel, és mindnyájan közös egyetértéssel ötödször is megválasztották Camillust dictatorrá, aki ekkor már nagyon öreg ember volt, majdnem nyolcvanesztendő, de felismerte a veszélyt és a kényszerű helyzetet; s ezúttal nem keresett kibúvót, hanem azonnal elvállalta a főparancsnokságot, és katonákat sorozott.

Tudta, hogy a barbárok fő ereje kardjukban van, de a kardot barbár szokás szerint ügyetlenül használják, s főként ellenfelük vállára és fejére sújtanak le vele. Ezért csapatait főként sima felületű vassisakkal szerelte fel, hogy a kard lecsússzon róluk vagy széttörjön; a pajzsokat pedig körös-körül bronzlemezzel vonatta be, mert a fa nem elegendő az ellenség kardcsapásainak kivédésére. Végül megtanította a katonákat, hogyan használják a hosszú nyelű dárdákat, hogyan döfjenek velük ellenfeleik kardja alá a lefelé irányuló kardcsapások elhárítására.

41. Amikor a gallok rengeteg zsákmányukkal a város közelébe értek, és az Anio folyó mellett felütötték táborukat, Camillus hadseregével kivonult egy szelíd lejtésű dombra, amelyet árkok barázdáltak, így hadseregének nagyobb része láthatatlan maradt, azokról pedig, akik láthatók voltak, azt lehetett hinni, hogy félelemből ütötték fel táborukat a magaslatokon. Camillus meg akarta erősíteni az ellenséget ebben a tévhitében, ezért nem szorította vissza a domb tövében fosztogató gallokat, hanem sáncai mögé zárkózva nyugodtan maradt, amíg észre nem vette, hogy az ellenséges hadak java része szerteszéledt zsákmányolás céljából, azok pedig, akik a táborban maradtak, ettek-ittak és lerészegedtek. Éjszaka előreküldte hát könnyű fegyverzetű csapatait, hogy zavart keltsenek a barbárok sorai közt, amikor kivonulnak a táborból és csatasorba állnak. Virradatkor levezette nehéz fegyverzetű katonáit a domb alatti síkságra, és csatarendbe állította őket. A nehéz fegyverzetűek sokan voltak, és nem féltek a barbároktól; már maga ez a tény is lelőhasztotta a gallok bizakodását, mert méltatlan dolognak tartották, hogy a rómaiak támadják meg őket. Ezután a könnyű fegyverzetű csapatok rávetették magukat a gallokra, és támadásukkal megakadályozták őket benne, hogy szakaszok szerint a megszokott csatarendbe álljanak fel, és így zavart keltve soraik közt, rákényszerítettek őket, hogy teljes rendetlenségben és összevisszaságban harcoljanak. Camillus nehéz fegyverzetű

katonáival megindította a támadást; a gallok csapásra emelt karddal fogadták őket, és úgy rohantak rájuk. A rómaiak dárdájukat előretartva fegyverzetük megvasalt részével fogták fel a csapásokat. A gallok kardja gyengén edzett, lágy vasból készült, könnyen elgörbült és meghajolt, pajzsukat pedig elnehezítették a beléjük fűrődött római dárdák. Ezért eldobálták saját fegyvereiket, és megkísérelték az ellenségét megszerezni, belekapaszkodtak a feléjük irányzott dárdák nyelébe és megpróbálták elfordítani őket. Mikor a rómaiak látták, hogy a gallok fegyvertelenül maradtak, azonnal kirántották kardjukat, és nagy vérengzést vittek véghez az ellenség első soraiban, a hátsó sorok pedig szerteszét futottak a síkságon. A dombokat és a magaslati pontokat Camillus jó előre megszállta, és a gallok is tudták, hogy az ellenség könnyen elfoglalhatja táborukat, mert elbizakodottságukban még csak körül sem sáncolták magukat.

Ez az ütközet, mint mondják, Róma eleste után tizenhárom évvel történt, és megerősítette a rómaiak önbizalmát a gallokkal szemben. Mindeddig nagyon tartottak tőlük, és úgy érezték, hogy győzelmüket első ízben inkább csak betegségnek és véletlennek, nem pedig a győzelmet kivívó fegyvereiknek köszönhetnék. Olyan nagy volt a félelmük, hogy bár a papokat törvényesen mentesítették a hadkötelezettség alól, kiváltságukat érvénytelennek nyilvánították a gallok ellen viselt háború esetére.

42. Ez volt Camillus utolsó haditette, Velitrae városát már csak mellékesen foglalta el a hadjárat során, hiszen a velitraeiek önként meghódoltak. Legsúlyosabb politikai harcára azonban még csak ezután került sor. A nép győzelemittasan tért haza a hadjáratból, és el volt rá szánva, hogy az egyik consult a fennálló törvények ellenére is, ha kell, erőszakkal, a plebeiusok közül választja meg. A senatus nem egyezett bele, hogy Camillus letegye hivatali tisztségét, mondván, hogy az ő hatalmának és tekintélyének segítségével hathatósabban tudják megvédeni az arisztokrácia érdekeit. Mikor egy alkalommal Camillus a forumon ült hivatali székében, és az államügyeket intézte, odalépett hozzá egy lictor, és a néptribunusok parancsára felszólította, hogy kövesse, sőt kezét vállára téve el akarta vezetni. Erre olyan láрма és zűrzavar tört ki a forumon, amire még nem volt példa. Camillus hívei és barátai ellökdösték a lictort a dictatori széktől, de a lentebb álló tömeg biztatta, hogy ragadja meg a dictort. Camillus nem tudta, mit tegyen, de tisztségéről nem mondott le, hanem a senatoroktól körülvéve a senatus tanácskozótermébe ment. Mielőtt belépett a terembe, a Capitolium felé fordulva imádkozott az istenekhez, hogy juttassák ezt a nehéz ügyet szerencsés befejezéshez, és fogadalmat tett, hogy ha a zavarok elcsendesednek, templomot építtet Concordiának.

A senatusban nagy vita folyt az ellentétes nézeteket valló két tábor között, de a végén a mérsékeltek felfogása győzött; a senatus engedett a népnek, és beleegyezett, hogy a két consul egyikét a plebeiusok közül válasszák. Amikor a dictator kihirdette a senatus határozatát, a nép azonnal kibékült a senatusszal, és Camillust nagy taps és üdvkiáltások közben kísérték haza. Másnap népgyűlést tartottak, és elhatározták, hogy Camillus fogadalmához híven, a történelem emlékére templomot építenek Concordiának olyan helyen, ahonnan a forumot és a népgyűlések helyét is látni lehet. Elhatározták azt is, hogy egy nappal megtoldják az úgynevezett „latin ünnepeket”, és ezentúl négy napon át tartják őket, végül megállapodtak, hogy az egész római nép felkoszorúzott fejjel áldozatot fog bemutatni. A Camillus elnöklete alatt megtartott népgyűlésen Marcus Aemiliust választották consullá a patriciusok, és Lucius Sextiust első ízben a plebeiusok közül. Ez volt Camillus utolsó közszereplése.

43. A következő évben⁷¹ pestis tört ki Rómában. A járvány rengeteg áldozatot szedett a nép köréből, az állam főtisztviselői pedig csaknem valamennyien meghaltak. A pestis áldozata lett Camillus is, aki késő vénségében, teljes és bevégezett élet után érettebb volt a halálra, mint kortársai közül bárki más, de azért halálát a rómaiak jobban meggyászolták, mint a többiekét, akik a járványban pusztultak el.

PERIKLÉSZ - FABIVS MAXIMVS

PERIKLÉSZ⁷²

1. Amikor Caesar egyszer Rómában gazdag idegeneket pillantott meg, akik kölyökkutyákat és majmokat vittek karjukban, s becézve simogatták őket, megkérdezte tőlük, hogy az ő hazájukban nem szülnek-e a nők gyermeket; uralkodóhoz méltó módon fedtte meg őket, hogy oktalan állatokra pazarolják a szeretet és a gyengédség természet által belénk oltott képességet, amelyre csak emberi lények tarthatnak igényt. Minthogy lelkünket a természet tudni- és látnivágyónak alkotta, nem kell-e éppen így megrónunk azokat, akik rosszul használják fel képességeiket érdemtelen dolgok meghallgatására és szemléletére, a szép és hasznos dolgokat pedig elhanyagolják? Érzékeink kénytelenek felfogni minden jelenséget, a hasznosakat éppen úgy, mint a haszontalanokat. De értelmünket arra irányíthatjuk, amire akarjuk, s ami nem tetszik, attól el is fordíthatjuk. Ezért tehát arra kell törekednünk, hogy ami a legjobb, azt ne csak szemléljük, hanem hasznót is merítsünk belőle. Szemünk is leginkább az olyan színnek örül, amelynek kellemes árnyalata üdítőleg hat ránk és látásunkat felfrissíti; ugyanígy értelmünket is olyan látványokra kell irányítanunk, amelyek kellemesen hatnak ránk és felkeltik a bennünk rejlő jó tulajdonságokat.

Ilyenek az erényes cselekedetek, amelyek a versengés és az utánzás vágyát keltik fel a szemlélőben. Vannak viszont más dolgok, amelyeknek csodálata nem jár utánzási vágygal. Sőt ellenkezőleg, bár gyakran örömlünket találjuk a műben, a mestert lenézzük; így például gyönyörködünk az illatszerekben és a bíborszövetekben, de nem tartjuk szabad és értékes embereknek a bíborfestőket és az illatszerkészítőket. Helyesen jegyezte meg Antiszthenész, amikor Iszméniaszról azt hallotta, hogy kitűnően játszik fuvolán: „Az lehet, de nem is jó egyébre, mert különben nem játszana olyan kiválóan a hangszerén.” Philipposz is, amikor meghallotta, hogy fia elbűvölte hallgatóságát egy víg lakomán ügyes lantjátékával, így szólt hozzá: „Nem szégyelled, hogy oly szépen pengeted a lantot? Egy királynak az is elég, ha meghallgatja, mint pengetik mások a lantjukat, s tisztelettel adózik a Múzsáknak, amikor megjelenik a mások versenyén.”

2. Ha valaki alacsonyrendű és szolgai munkákat végez, már csak a munkára fordított fáradtsággal is bebizonyítja, hogy közönyös a szép dolgokkal szemben. Egyetlen tehetséges ifjú sem kíván Pheidiasz vagy Polükleitosz lenni csak azért, mert megcsodálta Zeusz szobrát Olümpiában vagy Héraét Argosban; arra sem vágyik, hogy Anakreón, Philétasz vagy Arkhilokhosz legyen, mert gyönyörködött költeményeikben; abból ugyanis, hogy egy mű szépsége gyönyörűséggel tölt el bennünket, még nem következik, hogy a mű alkotóját is csodáljuk. Éppen ezért semmi haszonnal nem jár az olyan dolgok szemlélete, amelyek nem keltik fel a vágyat utánzásukra, és nem adnak ösztönzést hasonló alkotások létrehozására. Ezzel szemben, ha az erény tetteiben nyilvánul meg, nyomban szenvedélyes vágyat érzünk a tett végrehajtójának utánzására. A jó szerencsét azért óhajtjuk, hogy élvezzük és birtokában legyünk annak, amit általa kapunk; de az erényt azokért a jótettekért kívánjuk, amelyeket mi is végre tudunk hajtani. Az előbbi másoktól kívánjuk elnyerni, az utóbbiban pedig mi akarunk másokat részesíteni. Ami erkölcsileg jó, vonzóerőt gyakorol, tettvágyat ébreszt, és nem pusztán utánzással alakítja jellemünket, hanem felkelti elhatározásunkat az erényes tett végrehajtására is.

Ez készítetett rá, hogy folytassam életrajzaim írását, és tizedik könyvemet Periklész és a Hannibállal oly hosszú ideig hadakozó Fabius Maximus életének szenteljem. Ez a két

államférfi sok azonos erénnyel dicsekedhetik, különösképpen szelídséget, igazságszeretetet, s a népük és hivataltársaik hálátlanságát elviselni tudó türelmet találunk bennük, amivel hazájuknak igen nagy szolgálatot tettek. Művemből ítélje majd meg az olvasó, elértem-e kitűzött célokat.

3. Periklész az Akamantisz phüléből és a Kholargosz démoszból származott, mindkét ágon előkelő családból. Apja, Xanthipposz, Mükalénál legyőzte a perzsa király hadvezéreit, majd Agarisztét vette feleségül, annak a Kleiszthenésznek az unokahúgát, aki elűzte a Peisziszztradákat, véget vetett a zsarnokságnak, törvényeket hozott, és olyan alkotmányt adott a népnek, amely eszményi módon egyesített magában mindent, ami a polgárok közti egyetértést és az állam biztonságát lehetővé tette. Agariszté egyszer azt álmodta, hogy oroszlánt szült, s néhány nappal később világra hozta Periklészt. Az egyébként arányos testalkatú gyermek feje feltűnően hosszú volt. Ezért ábrázolták Periklészt szobrain majdnem mindig sisakkal a fején. A szobrászok valószínűleg nem akarták, hogy fej formája miatt kigúnyolják. Az athéni költők *szkhinokephalosz*-nak, „hagymafejűnek” nevezték; biztosan azért, mert a *szkillá*-t, a tengeri hagymát, néha *szkhinosz*-nak is mondták. A vígjátékirók közül Kratinosz *A nevelők* című színdarabjában ezt mondja:

*Sztaszisszal hálva hajdan az őt Kronosz,
szörnyű zsarnok utódot
nemzett, s im, Főket Összegyűjtő⁷³
névvel díszítette fel őt az égi sereget.*

Ugyancsak ő másik vígjátékában, a *Nemeszisz*-ben, így szól: „Jöjj, Zeus, védője idegeneknek s emberi főeknek!” Télekleidész úgy beszél róla, mint aki „egyik percben gondba merülve” ül az Akropoliszon, „államgondoktól súlyos fejét lógatja, s a másik percben éktelen zajt csap kobakjában, mi oly nagy, mint egy szoba, mibe beférne heverő, tizenegy, ha kell”. Eupolisz pedig a *Démoi* című színművében sorra kérdezi az Alvilágból feljövő népevezéreket, s mikor utolsónak Periklész jön, és jelenti nevét, ezt kérdi tőle:

Minek is hoztad fel őt, az alvilág fejét?

4. Periklészt zenére, mint legtöbben állítják, Damón tanította (nevének első szótagját állítólag röviden kell ejteni), Arisztotelész szerint azonban Püthokleidésztől kapta zenei tudományát. Damón különben nagyon népszerű szofista is volt, aki a zeneoktatást csak arra használta fel, hogy igazi tudományát elrejtse az emberek elől, és Periklészt úgy edzette a politikai küzdelmekre, mint ahogy a gyűrő és az edző készíti a versenyre induló atlétát. De nem sokáig maradt titokban, hogy Damón titkokat rejteget lantja mögött, s mint politikai bajkeverőt és a zsarnokság támogatóját osztrakiszmossszal száműzték. A vígjátékirók ezért ismételtelen támadják személyét. Platón egyik darabjának szereplője ezt kérdi tőle:

*Először, esdek, szólj: amint hiresztelik,
te nevelted-é Kheirón gyanánt Periklészt?*

Periklész hallgatta az eleai Zénón tanítását is, aki, miként Parmenidész, a természettudományokról tartott előadásokat; ő fejlesztette ki a cáfolatok módszerét, s a vitákban az antinómiákkal szorította sarokba ellenfelét, mint a phleiuszi Timón mondja róla:

*Két nyelvvel pörölő s ama mindenk ostora, Zénón
meg nem tántorodó, nagy erői...*

De a legbensőbb összeköttetésben Periklészszel a klazomenai Anaxagorasz volt, ő oltotta belé a demagógiával tökéletesen ellentétes, nemes gondolkodást, ő tökéletesítette jellemének nemességét. Kortársai „észnek” nevezték Anaxagoraszt, mert csodálták rendkívüli értelmét és természettudományi képzettségét, meg aztán ő hirdette először, hogy a világegyetem alapja a tiszta és vegyítetlen ész, nem pedig a véletlen s a vézetszerűség.

5. Anaxagorasz végtelen csodálattal töltötte el Periklészt. Ő általa ismerkedett meg az úgynevezett magasabb rendű bölcseséggel és az elvont tanokkal. Gondolkodásmódja ezáltal emelkedettebbé, beszédmodora fennköltebbé lett; mentes volt mindentől, ami közönséges vagy hatásvadászó. Arcának soha el nem mosolyodó szigorúsága, nyugodt járása, köpenye ráncainak gondos elrendezése, amit beszéd közben nem rontott el semmi indulatkitörés, méltóságteljes hanghordozása s más ilyen tulajdonságai mindenkire mély hatással voltak. Egy alkalommal sürgős tennivalója akadt az agorán. Egy utálatos, piszkos beszédű ember mellé-szegődött, és egész nap gyalázta, minden rosszat elmondott róla, de ő egyetlen megjegyzés nélkül, némán tűrte. Estefelé szép csendesén hazaindult, de szidalmazója akkor sem maradt el mellőle. Már besötétedett, úgyhogy mielőtt bement házába, szólt az egyik szolgájának, hogy fogjon lámpást, és kísérje haza az illetőt.

Ión, a költő éppen ellenkezőleg azt állítja, hogy Periklész modora fennhéjázó és öntelt volt. Nagyzott, gögös volt, és megvetette a többieket. Elragadtatással szól viszont Kimón nyájas, udvarias és kifinomult modoráról. De nem érdemes sokat törődnünk Iónnal, aki úgy gondolja, hogy mint a teljes tragédia-előadásnak, az erénynek is kell tartalmaznia bizonyos szatirikus elemeket. Egészen más véleményen van Zénón; ő mindazokat, akik Periklész modorának keménységét büszkeségnek és nagyravágyásnak tartják, arra biztatja, hogy legyenek ők is hasonlóan nagyravágyók. Zénón ugyanis meg volt győződve róla, hogy a Periklész-féle nemes tulajdonságok utánzása azok megkedvelését, sőt elsajátítását eredményezi.

6. Periklész nemcsak ezeket a tulajdonságokat köszönhette Anaxagorasz társaságának. Úgy látszik, hogy felette állt a babonáknak is; nem félt az égi tűneményektől, mint azok, akik nem ismerik az okokat és belezavarodnak tudatlanságukba. A természettudomány megszünteti a babonákat, s helyettük biztos reménységen alapuló istenfélelmet olt belénk.

Azt mondják, egy alkalommal egyszarvú kos fejét vitték eléje a birtokáról. Midőn Lampón, a jós, meglátta az állat homlokának közepéből kinőtt erős és kemény szarvat, kijelentette, hogy az egymással versengő két párt, Thuküdidész és Periklész pártja közül annak a kezébe kerül majd a hatalom, aki ezt a jelet kapta. Anaxagorasz azonban szétvágta a kos koponyáját, és megmutatta, hogy az agyvelő nem töltötte be teljesen a koponyaüreget, hanem tojás alakúan az üregnek arra a helyére csúszott, ahonnan a szarv kinőtt. A jelenlevők ekkor Anaxagoraszt bámulták meg, nem sokkal később azonban Lampónt, midőn Thuküdidész elvesztette a hatalmát, és az államügyek intézése egyedül Periklész kezébe került.

A természettudós a dolgok okát, a jós pedig a céljukat állapítja meg. Én ebben nem látok semmi különöset. Az előbbi feladata, hogy megvizsgálja, miért és hogyan történik valami, az utóbbié meg, hogy előre megmondja, mi a jelenségek rendeltetése és jelentősége. Akik azt állítják, hogy valamely dolog okának felderítésével együtt megszűnik maga a dolog is, nem veszik észre, hogy az isteni eredetű jelenségek tagadásával az emberi elme által alkotott jelenségek értelmét is megszüntetik: a jelzőharang hangját, a fényjel felvillanását, az óramutató árnyékának mozgását a napórán, márpedig mindezeknek a dolgoknak értelme az, hogy valamit jelezzenek. De erről a tárgyról külön értekezésben kellene szólnunk.

7. Fiatal korában Periklész lehetőleg távol tartotta magát a néptől, mert külső megjelenésében Peisizisztratoszra, a zsarnokra emlékeztetett. Kellemes hangja, sima, gyorsan pergő beszéde valósággal megdöbbenetett az idősebbeket: oly nagy volt a hasonlatosság kettőjük között. Mivel gazdag és előkelő családból származott, és igen befolyásos barátai voltak, tartózkodott a politikai élettől, nehogy osztrakiszmossal száműzzék; inkább a katonai pályát választotta, s mint hadvezér ismételten kitüntette magát hozzáértésével és bátorságával. Ariszteidész ekkor már nem élt, Themisztoklész száműzték, Kimón pedig gyakran vett részt Görögországtól távoli hadjáratokon, Periklész tehát elhatározta, hogy antidemokratikus érzelmei ellenére is a nép pártjára áll, s a gazdag oligarchák helyett a szegény néptömegek védelmét választja. Valószínűleg attól félt, hogy türanniszra való törekvéssel gyanúsítják; ezért, látva, hogy arisztokrata származású vetélytársa nagyon közkedvelt a legelőkelőbb körökben, a tömegekhez állt, hogy biztonságot és tekintélyt szerezzen magának Kimónnal szemben.

Azonnal változtatott életmódján. A városnak csak azon az egy utcáján lehetett látni, amely az agorára és a tanácsházhoz vezetett. Vendégségekre nem fogadott el meghívást, s lemondott a baráti összejövetelekről, politikai pályafutása alatt hosszú éveken keresztül nem vett részt lakomán. Csupán egy menyegzői lakoma volt kivétel, amelyet Eurüptolemosz, egyik közeli rokona adott, de ekkor is csak az italáldozat bemutatását várta meg; utána felkelt az asztaltól és eltávozott. Mert a bizalmas baráti együttlét nehezen egyeztethető össze az előkelő magatartással, meghitt társaságban nehéz megőrizni a méltóságot és a tekintélyt; bár az is igaz, hogy az igazi erény mindenkor és mindenki előtt kész megmutatkozni, s az igazán jó emberekben semmi sem olyan csodálatra méltó, mint mindennapi érintkezésük meghitt barátaikkal.

Periklész kerülte a gyakori találkozást a néppel, hogy meg ne unják; ritkán vegyült el közéjük, nem szólalt fel minden ügyben, és nem lépett fel gyakran nyilvánosan, hanem, Kritolaossal szólva, rendkívüli alkalmakra tartogatta magát, ahogyan a háromevezősoros Szalaminia hajót tartogatják. Hagyta, hogy a kevésbé fontos ügyeket barátai és más szónokok intézzék. Állítólag ezek közé tartozott Ephialtész is, aki megtörte az Areiopagosz tanácsának hatalmát, és Platón szerint⁷⁴ bőven töltögette a polgároknak a szabadság italát, amitől aztán, mint a vígjátékirók mondják, a nép, mint fékevesztett mén, „a hámból kirúgott, beleharapott Euboiába, és a szigetekre szökölt”.

8. Periklész olyan előadói modort kívánt elsajátítani, amelyet, mint egy hangszert, összhangba hozhat életrendjével és emelkedett gondolkodásmódjával. Ehhez felhasználta Anaxagorasz tanait, szónoki stílusában mindig megérezett természettudományi képzettsége. Vele született tehetségéhez ebből a filozófiából merítette azt, amit az isteni Platón „magasztos érzületnek” és a „tökéletességre való törekvésnek” nevez, és ezt szónoki képességének kialakításában felhasználva, messze felülmúlta kora minden más szónokát. Ezért nevezték el „olümposzinak”; némelyek szerint azonban azokról a díszes középületekről kapta melléknevét, amelyekkel a várost felékesítette, vagy, amint mások gondolják, kiváló államférfiúi és hadvezéri teljesítményeiért. De az a legvalószínűbb, hogy valamennyi érdemével együtt vívta ki magának ezt a nagy kitüntetésszámba menő melléknevet. Az akkori vígjátékirók gyakori, hol komoly, hol meg tréfás megjegyzéseiből az tűnik ki, hogy főként ékesszólásáért kapta melléknevét. „Mennydörög” - mondták róla. „Villámokat szór, amikor a népgyűlésen beszél; rettenetes mennykövet hord a nyelvén.” Fennmaradt Thuküdidésznek, Melésziasz fiának, egy szellemes megjegyzése Periklész szónoki képességéről. Thuküdidész ugyanis a „kiválók és előkelők” közé tartozott, és hosszú időn keresztül Periklész politikai ellenfele volt. Arkhidamosz spártai király egyszer megkérdezte Thuküdidésztől, hogy ki a jobb birkózó kettőjük közül, ő-e vagy Periklész. Thuküdidész így válaszolt a kérdésre: „Ha birkózás közben földhöz vágom, akkor is ő marad felül. Bebizonyítja, hogy nem fektettem két vállra, és elhiteti azokkal is, akik a birkózást végignézték.”

Periklész kétségtelenül nagyon óvatos volt szónoklataiban; valahányszor felment a szószerke, imádkozott az istenekhez, hogy a beszéd tárgyához nem illő szó ki ne jöjjön a száján. Írott műveket nem hagyott hátra, néhány általa megfogalmazott törvényjavaslat szövegén kívül. Nem maradt ránk más, csak néhány emlékezetes mondása; például hogy „Aiginát mint csipát ki kell törölni Peiraieusz szeméből”; vagy hogy látja „a háborút jönni a Peloponnészosz felől”. Egy alkalommal vezértársával, Szophoklészszal⁷⁵ indult tengeri hadjáratra, és amikor Szophoklész egy csinos ifjúért lelkendezett előtte, Periklész így szólt: „A hadvezérnek, Szophoklész, nemcsak a kezét, hanem a szemét is tisztán kell tartania.” Sztészimbrotosz beszéli, hogy amikor a Szamosz szigetén elesett harcosok felett gyászbeszédet tartott, azt mondta, hogy halhatatlanokká lettek, miként az istenek. Az isteneket ugyan nem látjuk, de a tiszteletből, amely körülveszi őket, s a tőlük kapott ajándékokból tudjuk, hogy halhatatlanok. Így vagyunk azokkal is, akik hazájukért esnek el.

9. Thuküdidész arisztokratikusnak nevezi Periklész kormányzatát, amely „csak nevében volt demokrácia, valójában azonban az állam első emberének uralma”. Sokan viszont azt állítják, hogy ő szoktatta rá a népet a *klérukhiára* és a *theórikára*, amelyek miatt a valamikor józan és dolgozó athéni nép erkölcsileg megromlott, költségesé vált, és nem lehetett többé féken tartani. Vizsgáljuk meg e változás okait magukban a tényekben.

Amint láttuk, Periklész eleinte, amíg Kimónt vetélytársának tekintette, a nép kedvét kereste, de mert nem volt annyi pénze és vagyona, mint Kimónnak, aki pénzt osztogatott a szegényebbeknek, naponként vendégül látta asztalánál a rászoruló athéniakat, az idősebbeknek ruhát adott, és leromboltatta birtoka kerítéseit, hogy fáiról az szedhessen gyümölcsöt, aki akar, a nép kegyeinek hajhászásában alulmaradt, s Arisztotelész szerint az oai Damonidész⁷⁶ tanácsára ezért folyamodott az állami juttatások rendszeréhez. Így azután a színházi pénzekkel, a törvényszéki napidíjakkal, s a más címeken kifizetett összegekkel és közsegélyekkel megnyerte magának a népet, és felhasználta az Areiopagosz tanácsa ellen, amelynek ő maga nem volt tagja, mivel sorsolással soha nem választották meg arkhónná, theszmotetésszé, baszileusszá vagy polemarchosszá. Ezeket a tisztségeket ösidők óta sorsolással töltötték be, és az Areiopagoszba, azok jutottak be, akiknek hivatali működését jóváhagyták. Ezért Periklész, mihelyt biztosan támaszkodhatott a népre, letörte a tanács hatalmát, s Ephialtész segítségével megfosztotta a legfőbb ügyekben addig gyakorolt bírósági jogkörétől. Ezenfelül Kimónt mint Spárta barátját és a nép ellenségét, osztrakizmoszsal száműzette, hiába volt vagyonos és előkelő származású, hiába aratott oly sok győzelmet a barbárok felett, és hiába töltötte meg a várost annyi zsákmányolt kincessel, amint azt a róla szóló életrajzban megírtam. Ilyen nagy befolyásra tett szert Periklész a nép körében.

10. A törvény az osztrakizmoszsal kimondott száműzetés idejét tíz évben szabta meg. Közben a spártaiak nagy haderővel betörték Tanagra vidékére, és az athéniak azonnal hadba szálltak ellenük. Kimón hazatért a száműzetésből, és fegyvereit felöltvén, törzsbelijeinek csapatához csatlakozott, hogy polgártársaival megosztva a közös veszélyt tettekkel cáfolja meg, hogy Spárta barátja volna. Periklész barátai azonban összefogtak ellene, és mint száműzöttet elkergették soraik közül. Periklész, úgy látszik, azért tanúsított egészen rendkívüli, halált megvető bátorságot ebben az ütközetben, hogy kitüntesse magát. Kimón barátai, akiket Periklész Spárta iránti rokonszenvvel vádolt, egytől egyig mind elesetek. Az athéniak időközben nagyon megbánták, hogy száműzték Kimónt, és szerették volna, ha visszatér, mivel Attika határában vereséget szenvedtek, és tartottak tőle, hogy a következő év nyarán még súlyosabb harcok várnak rájuk. Amikor Periklész észrevette szándékukat, azonnal igyekezett eleget tenni a nép kívánságának; saját maga javasolta, hogy hívják vissza száműzetéséből Kimónt, aki hazatérése után nemsokára kieszközölte, hogy létrejöjjön a béke a két város

között; a spártaiak ugyanis amennyire szerették Kimónt, annyira gyűlölték Periklészt és a többi népvezért.

Egyesek szerint Periklész csak azután terjesztette elő a Kimón visszahívását kimondó javaslatot, hogy Elpinikének, Kimón nővérének közvetítésével titkos megegyezést kötött vele, mely szerint Kimón kétszáz hajóból álló hajóhad élén Athéntól távol eső vizekre indul, és a perzsa király fennhatósága alatti területek ellen visel háborút, odahaza pedig Periklész gyakorolja a főhatalmat. Elpiniké alighanem már korábban is sikeresen járt közbe Periklésznél fivére érdekében, amikor Kimónt főbenjáró vétségben, hazaárulás miatt bíróság elé állították, és Periklész is ott volt a nép által kijelölt vádlók között. Elpiniké felkereste, és kérte, legyen jóakarattal fivére iránt. „Idős vagy már, Elpiniké, idős - mondta neki Periklész mosolyogva -, hogy ilyen ügyben közbenjárhass.” Ennek ellenére Periklész csak egyetlen beszédet mondott az ügyben a bírósági tárgyaláson, s valamennyi vádló közül ő ártott Kimónnak a legkevesebbet.

Hogyan adhat hát hitelt bárki is Idomeneusznek, aki azzal vádolja Periklészt, hogy merő féltékenységből és irigységből orvul meggyilkoltatta Ephialtész népvezért, aki meghitt barátja volt, s akit minden politikai tervébe és elgondolásába beavatott. Érthetetlen, hogy honnan vette Idomeneusz ezt a vádat, és miért haragudott oly szenvedélyesen erre a férfira, aki ha nem volt is minden tekintetben feddhetetlen, fennkölt gondolkodását és dicsőségre vágyó nemes lelkületét senki sem vonhatja kétségbe, s nem hihető, hogy ilyen aljas cselekedetre képes lehetett. Ephialtész ügyében az igazság az, hogy az oligarcháknak valóban volt okuk félni tőle, mert könnyörtelenül számon kérte rajtuk, ha ártottak a nép érdekeinek. Ezért törtek életére és ölették meg titokban a tanagrai Arisztodikosszal, amint Arisztotelésztől tudjuk. Kimón pedig mint hadvezér Kúproszban halt meg.

11. Mikor az arisztokraták látták, hogy Periklész lett a város legtekintélyesebb és leg-hatalmasabb polgára, szerettek volna találni valakit Athénban, aki megakadályozná, hogy hatalma egyeduralommá váljék. Ezért állították vele szembe az alópekéi Thuküdidészt, egy egyébként igen értelmes férfiút, Kimón sógorát, aki ugyan hadvezérként számba sem jöhetett Kimón mellett, de annál tehetségesebb szónok és politikus volt. Thuküdidész állandóan Athénban élt, és politikai beszédeiben nemegyszer éles vitát kezdett Periklészsel; így sikerült egészségesebb hatalmi egyensúlyt teremtenie az államügyek vezetésében.

Thuküdidész nem hagyta, hogy az arisztokraták, az úgynevezett „szépek és jók” szétszóródjanak és elvegyüljenek a nép közé, mint azelőtt, hanem elkülönítette őket a többiektől, hogy a tömeg el ne homályosítsa tekintélyüket, és nagyobb befolyást engedett nekik a politikai életben. Athénban a dolgok felszín alatt, akár egy vasdarabon, kezdettől fogva mutatkozott valami alig észrevehető repedés, amely a népi és arisztokrata politikai erők közti ellentétet jelezte. De most a két férfiú versengése és becsvágya még jobban szakadékká mélyítette a repedést, s egyik pártot a sokaság, a másikat a kevesek pártjának nevezték. Ezért dobta oda Periklész ekkor a hatalom gyeplőjét a népnek, inkább, mint azelőtt bármikor, s ezért kereste a nép kegyét politikájával. Látványos ünnepeket, felvonulásokat rendezett a város utcáin, lakomákat adott, „mulattatván a népet gyermekként gyönyörökkel, mikben kedve telt”. Évenként hatvan háromevezősoros hajót küldött ki a tengerre. Ezeken athéni polgárok szolgáltak jó zsoldért nyolc hónapon át, s közben a hajózás mesterségét tanulták és gyakorolták. Ezenkívül ezer telepest küldött Khersonészoszra, ötszázat Naxosz, feleannyit Androsz szigetére, és ezret Thrakiába, hogy új otthont találjanak maguknak a biszaltészek között, másokat pedig Itáliába telepített le a Thurioi néven akkor újjáépülő Szübariszban. Mindezt azért tette, hogy a dologtalan és ráérő idejében zavargásra mindig hajlamos tömeg áttelepítésével könnyítsen a városon, és segítsen a nép anyagi nehézségein. De az új telepésekre várt

az a szerep is, hogy helyőrséggént megfélemlítsék a szövetségeseket, és ügyeljenek rá, hogy el ne pártoljanak Athéntól.

12. A Periklész által emelt templomok és középületek pompája önmagában is bizonyítja, hogy nem üres szóbeszéd Görögország egykori mesébe illő hatalma és gazdagsága: ez szerezte a legtöbb örömet az athéniaknak, ez ragadta meg leginkább a népeket, mégis ezt az intézkedését ócsárolták és rágalmazták a népgyűléseken a legjobban. Azt kiáltották, hogy a nép rossz hírbe kerül, mert Déloszból elhozatta és saját céljaira használta fel a görögök közös kincsét. Periklész, mondták, még attól a tetszetős ürügytől is megfosztotta őket, amelyre eddig vádlóikkal szemben hivatkozhattak, hogy közös kincstárukat a barbároktól való féltükben hozták el, és őrzik biztonságos helyen. „A görögökön súlyos sérelem esett - így szóltak -, és nyilván zsarnoki tetteknek kell minősíteniök, amikor azt látják, hogy mi, athéniak, a tőlük háborús célokra kicsikart pénzeket, miként drágakövekkel teleaggatott hiú nőszemélyt, saját városunkat cicomázzuk s ékesítjük fel szobrokkal és sok ezer talentumba kerülő templomokkal.”

Periklész felvilágosította a népet, hogy ezekkel a pénzekkel nem kell elszámolniuk a szövetségeseknek, hiszen ők harcolnak helyettük, és ők tartják távol a barbárokat. A szövetségesek egyetlen lovat, hajót vagy katonát sem adtak nekik, csak pénzt; a pénz pedig nem azé, aki adja, hanem aki kapja, feltéve, hogy elvégzi azt, amiért kapta. Minthogy pedig a város bőven el van látva a hadviseléshez szükséges dolgokkal, a felesleget olyasmire kell fordítani, amiből a városra örök dicsőség származik. A mostani nemzedék jólétben élhet, hiszen ezáltal mindenféle kereseti lehetőségek nyílnak számára. A különféle szükségletek különböző mesterségeket hívnak életre, munkát adnak minden kézművesnek, és keresethez jut szinte az egész város, amely így nemcsak lakosait táplálja, hanem önmagát is szépíti.

A hadköteles és java férfierejükben lévő polgárokat a hadjáratok a közpénzekből fizetett zsoldból rendszeres jövedelemhez juttatták. Periklész azonban azt akarta, hogy a katonai kiképzésben nem részesülő, kézművességgel foglalkozó polgárok tömege is kapjon az állami juttatásokból, de ne úgy, hogy az emberek munka nélkül és tétlenül töltsék idejüket. Ezért nagy építkezéseket és különféle közmunkákat javasolt a népnek, hogy az otthon maradóknak éppen úgy legyen jogcíme közpénzekből származó juttatásokra, mint a tengerészeknek és a helyőrségeken szolgáló vagy hadjáratokon részt vevő katonáknak. A megmunkálásra kerülő anyagok közt volt kő, bronz, elefántcsont, arany, ében- és ciprusfa; a különféle anyagokkal számtalan mesterember dolgozott: ácsok, szobrászok, bronzművesek, kőfaragók, szövetfestők, aranyművesek, elefántcsontszobrászok, festők, hímzők, vésnők, aztán ott voltak azok, akik beszerezték és szállították mindezeket az anyagokat: kereskedők, hajótulajdonosok és kormányosok, a szárazföldön pedig kocsi gyártók, fuvarosok, kocsisok, kötélverők, takácsok, szíjgyártók, útépítők és bányászok. Végül minden iparágnak, mint a hadvezérnek a közkatonaság, rendelkezésére álltak a napszámosok, akiket igénybe lehetett venni mindenféle szolgálatra, s úgy engedelmeskedtek, mint a szerszám a kéznek és a test a léleknek. Ezért elmondhatjuk, hogy a tevékenység megosztotta a jövedelmet s a jómódot a város minden korú és minden társadalmi réteghez tartozó lakosa között.

13. Így emelkedtek a nagyszerű, utánozhatatlan szépségű épületek, s az alkotó művészek versengve múltak felül önmagukat terveik tökéletes kivitelében, de minden másnál csodálatosabb volt a gyorsaságuk. Amiről mindenki azt hitte, hogy megvalósításához több nemzedék fáradságos munkája kell, egyetlen ember politikai pályafutásának a csúcspontján néhány év alatt készült el. Zeuxisz állítólag, amikor azt hallotta, hogy Agatharkhosz festő gyors és könnyű munkájával dicsekszik, csak ennyit mondott a maga alkotásairól: „Én bizony sokáig készülök el velük.” A könnyű kézzel és gyorsan végzett munka valóban nem tesz semmit

maradandóvá, sem szépségben tökéletessé; csak a fáradtságos munkára fordított idő ad bármely művészi alkotásnak erőt és szilárdságot ahhoz, hogy tartósan fennmaradhasson. Ezért kell még inkább csodálnunk Periklész alkotásait, hogy bár rövid idő alatt készültek el, oly sokáig fennmaradtak. Szépségük, már születésükkor, mintha régi lett volna, de üde bájuk olyan friss még ma is, mintha nemrég épültek volna. Az örök fiatalság frissessége sugárzik róluk, s az idő múlásával dacolva érintetlenül őrzik szépségüket, mintha mindig fiatal szellem és soha meg nem öregedő lélek lakoznék bennük.

Az egész vállalkozást Pheidiasz irányította, ő volt az *episzhoposz* - a felügyelő -, de más nagy építésszek és művészek is dolgoztak mellette. A Parthenónt száz láb hosszú szentélyével Kallikratész és Iktinosz építette újjá. Eleuszisban Koroibosz kezdte el építeni a beavatási szertartások szentélyét, de csak az alapszint oszlopsorának felállítását és a párkánygerendázatok elhelyezését érte meg; halála után a xüpetéi Metagenész rakatta fel a párkányzatot és a felső oszlopsort, végül a tetőnyílás elkészítésével a Kholargosz démoszból származó Xenoklész fejezte be a szentélyt. A „hosszú falon” (Szókratész azt mondja, hogy fűltanúja volt, amikor Periklész a felépítésére tett javaslatát előterjesztette) Kallikratész kezdte el a munkát. A fal felépítésének lassúságát Kratinosz így gúnyolta ki:

...régóta űzi-hajtja

Periklész szóval, de tettel rajta mákszemem se lendít.

Periklész utasításai szerint készült az Ódeion is; az épület oszlopsorokkal díszített belsejében az ülőhelyeket egymás mögötti sorokban körben helyezték el, a csúcsban végződő, kerek tetőzet pedig állítólag a perzsa király sátrának pontos mása volt. Ezért ugyancsak Kratinosz a *Thrakiai nők* című színművében így csipkelődik Periklészszel:

Im, itt közelget Zeus, a tengeri hagyma-fő:

Periklész, fején a muzsika csarnoka;

imént került csak el a számkivettetést.

Újabb dicsőségre vágyva, ekkor szavaztatta meg Periklész a népgyűléssel, hogy a Panathénáia ünnepén zenei versenyt tartsanak. Őt választották meg versenybírává, és ő szabta meg, hogy a verseny résztvevői hogyan játsszanak a fuvolán vagy a lanton, és hogyan énekeljenek. A zenei versenyeket ekkor is és ezután is mindig az Ódeionban tartották.

Mnézsziklész építőművész öt év alatt építette fel az akropoliszi Propülaiont. Ennek építése közben csodás esemény történt, amely azt mutatja, hogy Athéné istennő nemcsak hogy nem rosszalta az építkezést, hanem részt is vett benne és elősegítette. Az egyik legügyesebb és legserényebb építőmunkás megcsúszott és lezuhant a magasból. Olyan súlyosan megsérült, hogy az orvosok lemondtak róla. Periklész nagyon megrendítette az esetet, de az istennő megjelent álmában, és megmondta neki, hogyan gyógyíthatják meg a szerencsétlenül járt embert. Amikor Periklész utasítására az istennő által ajánlott gyógymódot alkalmazták, az ember gyorsan és könnyen felgyógyult. Periklész ennek emlékére bronzszobrot állíttatott az Akropoliszon Athéné Hügieiének, mint mondják, az istennő egy már régebbi oltára mellett.

Pheidiasz készítette Athéné istennő aranyszobrát; neve - mint a mű alkotójáé - rá van vésve a szobor talapzatára. Egyébként csaknem minden munkát ő irányított, és, mint mondják, Periklészhez fűződő barátsága révén ő ügyelt fel a művészek és mesteremberek munkájára. Emiatt mindenki irigyelte, Periklész pedig rágalmakkal illették. Így többek közt azt híresztelték, hogy Pheidiasz előkelő hölgyeket szerzett Periklésznek a munkálatok megtekintésének ürügyével. Ezek a híresztelések kapóra jöttek a vígjátékiróknak, és mindenféle képtelen

történeteket találtak ki és terjesztettek Periklészről. Így megrágalmazták, hogy viszonya volt egyik barátjának és alvezérének, Menipposznak a feleségével. Jó ürügyül szolgált az ilyen rágalmak terjesztésére az is, hogy Pürilampész, Periklész egyik barátja, aki díszmadarakat tartott, állítólag pávákat küldött ajándékba azoknak a hölgyeknek, akik Periklész kegyeikkel megajándékozták.

Nem lehet csodálkozni rajta, hogy a gúnyolódók rágalmai a legkülönb férfiakat is feláldozzák a nép irigységének, mint valami gonosz szellemnek. Hiszen még a thaszoszi Sztészimbrotosz is azzal a megdöbbenő és teljesen alaptalan váddal merészelte illetni Periklészt, hogy saját fia feleségével folytatott viszonyt. Valóban elképzelhetetlenül nehéz felkutatni a történelmi igazságot, mert a későbbi korok emberei számára a közben eltelt idő homályosítja el, a kortársakban pedig vagy a gyűlölet és a rosszindulat, vagy az elfogultság és hízelgés torzítja el az események való ismeretét.

14. Thuküdidész és a körje csoportosuló szónokok állandóan azzal vádolták Periklészt a nép előtt, hogy elfecséreli a közpénzeket, és elpazarolja az adókból befolyó állami jövedelmeket. A vádak hatására Periklész megkérdezte a népgyűléstől, hogy sok pénzt költ-e őszerintük. Amikor azt felelték neki, hogy túl sokat, Periklész így vágott vissza: „Rendben van. A költségek ne titeket, hanem engem terheljenek, de a középületekre nem a ti, hanem majd az én nevemet íratom fel.” Periklésznek erre a kijelentésére - talán mert megcsodálták nagyvonalúságát, talán mert bennük is élt a vágy, hogy a nagy alkotások létrehozásának a dicsőségében részesedjenek - hangos kiáltozással felszólították, hogy költsék csak kedve szerint, és ne takarékoskodjék a közpénzekkel. Végül a Thuküdidésszel folytatott vitában a népre bízta, hogy osztrakizmoszal döntsön. A küzdelemből Periklész került ki győztesen. Ellenfelét száműzték, és a Periklész ellen szervezett politikai párt feloszlott.

15. Midőn így a belső viszály megszűnt, és a város politikai egysége megszilárdult, Periklész kezébe ragadta az athéni és az athéniaiktól függő ügyeket: az adóbérleteket, a hadsereget, a hajóhadat, a szigeteket, a tengert, és a görög államok, valamint a barbárok felett gyakorolt hegemonia révén a város rendelkezésére álló erőforrásokat, amelyeket a meghódított népek, a királyok és szövetséges uralkodóházak barátsága jelentett. De Periklész magatartásában ekkor már igen nagy változás ment végbe; megszűnt a néppel szemben tanúsított engedékenysége, nem hajolt meg könnyen a tömeg kívánságai előtt, amelyek úgy változtak, akár a szél járása. Felhagyott korábbi puha és engedékeny kormányzati módszerével, amelyet lágy és kellemes dallamhoz hasonlíthatnánk, s helyette arisztokratikusan, sőt majdnem a királyi hatalom fensőbbiségével kormányzott. Hatalmát azonban helyesen és tántoríthatatlanul használta a közjó érdekében, és a népet meggyőzéssel és felvilágosítással vezette, többnyire a nép kívánságának megfelelően. De előfordult az is, hogy ellene szegültek, és ilyenkor erélyesen, sőt ha kellett, a kényszer eszközeivel térítette őket a jó útra, hasonlóan a bölcs orvoshoz, aki a hosszadalmas és bonyolult betegséget úgy kezeli, hogy betegének időnként megenged bizonyos ártalmatlan szórakozásokat, máskor azonban erőteljesebb eszközökhöz nyúl, és a betegség gyógyításához elengedhetetlenül szükséges orvosságokat rendel. Természetes, hogy egy olyan mérhetetlenül nagy hatalom birtokában lévő nép körében, mint az athéni, sok volt a zűrzavar. Egyedül Periklészben volt meg a képesség, hogy bírjon velük. Mint kormányrudat használta a reményt és a félelmet; az egyiket, hogy féken tartsa az athéniai önteltségét, a másikat pedig, hogy felemelje és vigasztalja őket, ha kedvüket veszítették. Ily módon bebizonyította, hogy a szónoki képesség - hogy Platón szavait⁷⁷ idézzük - a lelkek vezetésének művészete, és a szónok legfőbb feladata, hogy helyesen bánjon az emberek érzelmeivel és szenvedélyeivel, hasonlóan ahhoz, ahogyan a lant művésze játszik hangszerének húrjain. Mindezt mégsem magyarázhatjuk egyedül szónoki tehetségével, hanem, mint Thuküdidész mondja, feddhetetlen életével, az iránta érzett bizalommal és megvesztegethetetlen, a pénzzel

szemben közömbös jellemével. Elmondhatjuk róla, hogy bármily naggyá és gazdaggá tette is Athént, és bármennyire hatalmasabb volt is sok királynál és zsarnoknál, akik még gyermekeiket is dúsgazdaggá tették, ő egyetlen drakhmával sem gyarapította apjától örökölt vagyonát.

16. Thuküdidész világosan leírja Periklész hatalmát, a vígjátékirók azonban igyekeznek minél rosszabb színben feltüntetni a nagy férfiút. Új Peiszisztratidáknak nevezik őt és társait, s azt kívánják tőle, esküdjék meg, hogy soha nem zsarnokoskodik, mert hatalmi fölénye aránytalan, és súlyosan nehezedik a demokráciára. Télekleidész azt mondja, hogy az athéniak adtak neki

*városi vámot, szintúgy a várost, hogy lekösse vagy feloldja,
s kőfalakat, hogy építtesse föl vagy újra porba rontsa;
esküötést, erőt, uralmat, bőséget, békét, szerencsét.*⁷⁸

És itt nemcsak rövid ideig tartó virágzásról volt szó: negyven éven át tartotta az első helyet olyan emberek között, mint Ephialtész, Leókratész, Mürónidész, Kimón, Tolmidész és Thuküdidész. Thuküdidész bukása és száműzetése után nem kevesebb, mint tizenöt éven át megszakítás nélkül övé volt az uralom, és minden évben újra vezérnek választották. Ez alatt az idő alatt soha nem hagyta magát megvesztegetni, de azért nem hanyagolta el saját vagyonát sem. Egyrészt ügyelt rá, hogy apjától örökölt vagyona ne ússzon el, de arra is vigyázott, hogy túl sok gondot se okozzon neki, mikor fontosabb ügyek intézésével kellett törődnie. Legkényelmesebbnek és legcélszerűbbnek azt találta, hogy évi termését egyszerre eladja, s később mindazt, ami a háztartáshoz kellett, a piacon szerezzé be naponta. Nem is tetszett ez a háztartási rend felnőtt fiainak és menyének; szemére hányták, hogy túlzásba viszi a takarékossgot, és hogy mindennap pontosan elszámoltatja őket a kiadásokkal, nem úgy, mint nagy és mindenben bővelkedő háztartásokban szokás. A gondosan megállapított házirendre Euangelosz nevű szolgája ügyelt fel, akinek vagy vele született tehetsége volt ehhez a munkához, vagy Periklész nevelte rá, hogy háztartását így vezesse.

Mindez nemigen volt összhangban az Anaxagoraszról tanult bölcséleti nézetekkel. A filozófus elhanyagolta háztartását, földjeit birkalegelőnek hagyta, s nem törődött mással, csak a bölcselkedéssel. Szerintem azonban a szemlélődő bölcselő és az államférfi élete nagyon különbözik egymástól. Az egyik a külvilág dolgaival nem törődve csak a szép és nemes célok elérésére irányítja szellemét, a másikat viszont embertársainak anyagi érdekei foglalkoztatják, és a gazdagság nemcsak szükséges, hanem, mint Periklész esetében, jóra vezető eszköz is számára sok szegény ember megsegítéséhez. Amikor Periklész már teljesen elmerült az államügyekben, Anaxagorasz állítólag mindenkitől elfelejtve lefeküdt ágyába, fejére húzta köpenyét, és az öregségtől elgyengülve várta az éhhalált. Periklész, értesülve Anaxagorasz helyzetéről, magából kikelve rohant hozzá, és kérve kérte, hogy maradjon életben. Nem is annyira Anaxagoraszon, mint saját magán bánkódott, hogy ezt az államügyekben oly kitűnő tanácsadót el kell veszítenie. Anaxagorasz erre kitakarta fejét, s csak ennyit mondott: „Akinek lámpásra van szüksége, Periklészem, olajat is önt bele.”

17. A spártaiak irigykedve nézték Athén gyarapodását, Periklész pedig, hogy a nép önérzetét fokozza és nagy vállalkozásokra ösztönözze az athéniakat, azt javasolta, szólítsanak fel minden Európában és Ázsiában lakó görögöt, a kis- és nagyvárosokat egyaránt, hogy tartsanak közös megbeszélést Athénban, s tanácskozzanak a barbárok által felgyújtott görög szentélyekről, és azokról az áldozatokról, amelyeket a barbárokkal vívott harcok idején felajánlottak az isteneknek Görögország megmentéséért, végül a békés és biztonságos tengeri hajózásról. Ebből a célból húsz, ötvenévesnél idősebb férfit küldtek követségbe. Öten az iónokat, az Ázsiában lakó dórokat és a Leszbosz és Rhodosz között fekvő szigetek lakóit hívták meg, öten a Helléspontosz és Thrakia vidékére mentek Büzantionig, további öt kiküldött

Boiótiába, Phókiszba és a Peloponnészoszra látogatott el, útba ejtve előbb a lokrisziakat is, el egészen Akarnaniáig és Ambrakiáig, végül a többiek Euboián át az Oita-hegy és a Maliszi-öböl környékén lakókat keresték fel, azonkívül a phthiótisi akhájakat és thesszálokat, s igyekeztek rábeszélni őket, vegyenek részt a béke és Görögország közös érdekeit érintő megbeszéléseken. De az egész tervből nem lett semmi; a városok kiküldöttei soha nem ültek össze, mert, mint mondják, a spártaiak ellene szegültek a dolognak, és a kezdeményezés elsősorban a Peloponnészoszon bukkant meg. Ezt csak azért említettem meg, hogy ez az eset is például szolgáljon Periklész nemes gondolkodására és elképzeléseinek nagyvonalúságára.

18. Hadjárataiban azzal szerezte a legnagyobb elismerést, hogy semmit nem kockáztatott. Soha nem vállalt olyan harcot, amelynek kimenetele bizonytalannak és veszélyesnek látszott, és nem csodálta, nem irigyelte, de nem is utánozta az olyan hadvezéreket, akik hírnevüket annak köszönhették, hogy a szerencse kedvezett nekik, vagy kockázat árán szerezték meg a győzelmet; mindig azt mondogatta polgártársainak, hogy ha tőle függne, akár örökké élhetnének.

Amikor látta, hogy Tolmaiosz fia, Tolmidész, akit sok előbbi sikere és nagy hírneve elbizakodottá tett, alkalmatlan időpontban készül betörni Boiótiába, és a segédcsapatokat nem számítva mintegy ezer harcra kész és dicsőségre vágyó, hadköteles korban levő ifjút beszélt rá, hogy vele tartson, Periklész megkísérelte eltéríteni a szándékától. Ekkor mondta a népgyűlésen azokat az emlékeztető szavakat, hogy ha Tolmidész rá már nem hallgat is, hallgasson legalább a legjobb tanácsadóra, az időre. Akkor nem sok dicséretben volt része azért, amit mondott, de mikor néhány nappal később híre érkezett, hogy Tolmidész Koróneia közelében csatát vesztett, és sok derék polgárral együtt elesett, nagy tiszteletben lett része, hiszen előre jól látta, mi történik, és aggódott hazája sorsáért.

19. A legtöbb elismerést a Kherszonészoszra vezetett hadjáratával aratta, amely az ott élő görögök számára nagyon üdvösnek bizonyult: ezer telepessel megerősítette a félszigeten épült városokat, továbbá kőfalat építtetett a földszoroson egyik tengertől a másikig, így egyszer s mindenkorra feltartóztatta a Kherszonészoszra állandóan betörő thrákok támadásait. Ily módon sikerült véget vetnie a hosszú ideje tartó nehéz háborúnak, amely ezt a barbárokkal szomszédos, határon inneni és túli rablóbandáktól háborgatott tartományt állandóan pusztította. De az Athénon kívül élő görögök csodálatát és magasztalását a Peloponnészosz körülhajózásával is kiérdemelte. A megariszi Pégaiból indult el száz háromevezősorossal, és nemcsak a tengerparti városokat pusztította - mint Tolmidész -, hanem hajóiról nehéz fegyverzetű gyalogosaival a tengertől távoli területekre is behatolt, és az athéniak támadásától féltő lakosokat falaik közé szorította. Nemeánál a sziküóniakat, akik lesben vártak rá, majd harcba bocsátkoztak vele, leverte, és diadaljelet állíttatott fel. A baráti Akhaiáiból csapatokat vett fel háromevezősorosaira, és a Peloponnészosz északi partján hajózott tovább. Elhaladt az Akhelosz torkolatánál, és lerohanta Akarnaniát; Oiniadai lakosait falaik közé szorította, feldúlta a város környékét, majd hazatért. Így mindenki láthatta, hogy Athén félelmetes ellenfele ellenségeinek, polgártársainak pedig előrelátó és hathatós védelmezője, mert a parancsnoksága alatt álló csapatokat még véletlenül sem érte semmi baj az egész hadjáraton.

20. Ezután nagy és kitűnően felszerelt hajóhaddal a Fekete-tengerre hajózott; teljesítette az ottani görög városok kívánságait, és megértéssel intézte el ügyeiket, de megmutatta a közelükben lakó barbár népeknek, királyoknak és fejedelmeknek is, hogy milyen nagy az athéniak hatalma, milyen biztonsággal és bátran hajóznak kedvük szerint bárhova, s tartják uralmuk alatt a tengert mindenütt. A szinópeiai támogatására Timészilaosz türannosz ellen hátrahagyott Lamakhosz parancsnoksága alatt tizenhárom hajót és katonaságot. Mikor pedig Timészilaosz és pártja kénytelen volt száműzetésbe menni, népgyűlési határozattal hatszáz

önként jelentkező athénit küldött Szinópéba, hogy telepedjenek le a városban, s osszák fel maguk közt azokat a házakat és földeket, amelyek azelőtt a türannosz embereinek tulajdonában voltak.

Más alkalmakkor nem teljesítette polgártársai kérését, és nem állt kötélnek, amikor hatalmuktól és sikereiktől megrészegeedve ismét Egyiptom ellen akartak vonulni, hogy megtámadják a perzsa király birodalmának tengerparti területeit. Többeken már akkor erőt vett a Szicília utáni szerencsétlen és végzetes vágyódás, amelyet később Alkibiadész és a népgyűlés más szónokai lobbantottak lánggra. Sokan már Etruriáról és Karthágóról álmodoztak, ami nem is volt egészen alaptalan reménység, ha Athén hatalmának nagyságára és viszonyainak szerencsés alakulására gondolunk.

21. De Periklész féken tartotta az athéniaiak kitörni készülő vágyát, és megnyirbálta kalandos terveiket. Erejét főként arra használta, hogy megőrizze és szilárdan megtartsa azt, ami már megvan. Nagyon fontosnak tartotta a spártaiak visszaszorítását, és minden eszközzel harcolt ellenük; erre leginkább a szent háborúban nyílt lehetősége. A spártaiak ugyanis háborút indítottak a Delphoít uralmuk alatt tartó phókisziak ellen, és visszaadták a szentélyt a delphoibeliaknek. Mihelyt azonban a spártai hadak elvonultak, Periklész megjelent az athéni seregek élén, és visszahelyezte a phókisziakat a szentély birtokába. Mivel pedig a spártaiak a Delphoitól nyert promanteiát rávésették az ottani bronzfarkas homlokára, Periklész biztosította ugyanezt a kiváltságot az athéniaiaknak is, és szövegét a farkas jobb oldalára vésette rá.

22. Az események igazolták eljárásának helyességét, hogy görög földön összpontosította az athéniaiak hatalmát. Először az euboiiaiak szakadtak el; erre haddal vonult ellenük. Nyomban ezután arról érkezett hír, hogy Megara átpártolt az ellenséghez, és az ellenséges hadak Pleisztónax spártai király parancsnoksága alatt Attika határán állnak. Periklész ekkor haladéktalanul visszatért Euboiából, hogy Attikában álljon a hadsereg élére. Nem tartotta ajánlatosnak, hogy az ellenség túlsúlyban levő, jól felszerelt nehéz fegyverzetű gyalogságával ütközetbe bocsátkozzék, bár többször felkínálták neki. Láta viszont, hogy a még egészen ifjú Pleisztónax leginkább Kleandridészre hallgat, akit az ephoroszok a király fiatal kora miatt küldtek el vele, őt környékezte meg hát titokban, sőt hamarosan nagyobb összeggel meg is vesztegette, és rávette, hogy a peloponnészosziakat elvezesse Attika földjéről.

Amikor a sereg elvonult, és szétszóródott a különböző városokba, a spártaiak felháborodásukban olyan súlyos pénzbírságra ítélték királyukat, hogy nem tudta megfizetni, ezért elhagyta az ország területét, Kleandridészt pedig, aki önként száműzetésbe ment, távollétében halálra ítélték; ő volt annak a Gülipposznak az apja, aki később Szicíliában döntő csapást mért az athéniai hadseregére. A természet, úgy látszik, mint öröklött bajt oltotta be a kapzsiságot Gülipposzba. Amikor kitudódott, hogy szégyenletes módon hagyta magát megvesztegetni, elítélték és száműzték Spártából. Mindezt különben már elmondottuk Lüsandrosz életéről írt könyvünkben.

23. Periklész a hadjárat költségei közt tíz talentumot mint „szükséges kiadást” tüntetett fel. A népgyűlés elfogadta az elszámolást anélkül, hogy a dolog hátterét és esetleges titkos körülményeit firtatta volna. Némelyek, így többek közt Theophrasztosz, a filozófus is, azt állítja, hogy Periklész minden évben tíz talentumot juttatott el Spártába. Ezzel az összeggel minden fontos hivatali állásban levő személyt megvesztegetett, és így elhárította a háborút. Ha ezzel a pénzzel nem vásárolta is meg a békét, de időt nyert, hogy nyugodtan felkészülhessen a harcra, és sikeresebben viselhesse a háborút.

Hamarosan ismét megindult az elpártolt euboiaiak ellen. Ötven hajóval és ötezer nehéz fegyverzetű katonával átkelt a szigetre, s meghódolásra kényszerítette a városokat. Khalkiszból csak a „lótartó polgárokat”, a gazdagabbakat és tekintélyesebbeket telepítette ki, de a hesztiaiabelieket az utolsó emberig elűzte földjükről, és helyükbe athéniakat telepített. Csak velük bánt ilyen könyörtelenül, mert Hesztiaia lakosai elfogtak egy attikai hajót, és legénységét megölték.

24. Az athéniak és a spártaiak ezután harminc évre szóló fegyverszünetet kötöttek, mire Periklész a népgyűléssel megszavaztatta a Szamosz elleni hadjáratot azzal az ürüggyel, hogy a sziget lakói a kapott utasítás ellenére sem hagyták abba a milétosziak elleni háborút. Mivel pedig a szamoszi hadjáratra nyilván Aszpaszia kedvéért vállalkozott, mindenképpen helyénvalónak látszik, hogy megvizsgáljuk, milyen ügyeskedéssel és befolyással kerítette hatalmába ez az asszony kora vezető államférfiait, és mivel nyerte meg magának a filozófusokat, hogy oly sok jót beszéljenek róla. Abban mindenki egyetért, hogy Milétoszból származott, és Axiokhosz leánya volt. Állítólag egy Thargélia nevű, sokkal korábban élt ión nő példájára kereste a legbefolyásosabb férfiak társaságát. Thargélia szép nő volt, aki bájosságát ügyességgel párosította. Sok görög férfival tartott fenn bizalmas kapcsolatot, s mindegyiket megnyerte a perzsa érdekeknek; így hintette el a perzsabarátság magvait az ázsiai görög városokban. Nos, Aszpasziát, úgy gondolják, mint bölcs és politikához értő nőt becsülte Periklész. Még Szókratész is gyakran felkereste tanítványaival együtt, s barátai nemegyszer elvitték hozzá feleségüket is, hogy megfigyeljék társalgását, pedig nem üzött valami erkölcsös vagy tisztességes foglalkozást: rabszolgányokat oktatott a hetairák mesterségére. Aiszkhinész azt beszéli, hogy Lüsziaklészből, egy alacsony származású és műveletlen birkakereskedőből Athén egyik legelső polgára lett csak azért, mert Periklész halála után feleségül vette Aszpasziát. Platón egyik párbeszédéből, a *Menexenosz*-ból, ha a bevezető rész valójában gúnyirat is a szónokok ellen, azt kétségtelenül történelmi tényként fogadhatjuk el, hogy Aszpaszia retorikai előadásait sok athéni látogatta. Periklész azonban, úgy látszik, mégis inkább szerelmi vonzalmat érzett Aszpaszia iránt. Aszpaszia közeli rokonságban állt Periklész első feleségével, aki korábban Hipponikosszal kötött házasságot. Az asszony első házasságából származó fia a dúsgazdag Kalliasz volt, de Periklésztől is születtek fiúgyermekai, Xanthipposz és Paralosz. Mivel azonban házaseletük nem volt boldog, az asszony Periklész beleegyezésével máshoz ment feleségül, Periklész pedig Aszpasziával élt együtt. Mint mondják, valahányszor reggel elment hazulról, vagy este hazajött az agoráról, mindig csókkal köszöntötte Aszpasziát.

A vígjátékokban Aszpasziát úgy emlegetik, mint új Omphalét, Déianeirát, vagy Hérát, de Kratinosz egyszerően prostituálnak nevezi a következő sorokban:

*S Hérát szüli, Aszpasziát őneki a szajha Ledér,
ily lotyót, ily ebszeműt.*⁷⁹

Úgy látszik, Periklésznek volt Aszpasziától egy törvénytelen fia; Eupolisz *Démoi* című darabjában ugyanis ezt kérdezteti Periklészszel:

Ugyan, él-e fattyam?

Erre Mürónidész így válaszol:

*Régen férfi volna már,
ha nem pirulna úgy a szajha szégyenén.*

Aszpaszia állítólag annyira híres és ünnepeelt volt, hogy Kürosz, aki háborút viselt a perzsa király ellen a trón megszerzéséért, legkedvesebb ágyasát, akit azelőtt Miltónak hívtak, Aszpasziának nevezte el. Miltó Phókaiában született, és egy Hermotimosz nevű férfi leánya volt. Amikor Kürosz meghalt a csatatéren, és Miltó fogságba esett, a királyhoz vitték, s később az udvarban nagy befolyásra tett szert. Mindezek a dolgok könyvem írása közben jutottak eszembe, s lehetetlennek tartottam volna, hogy ne szóljak róluk.

25. Mint már mondtuk is, főképp Periklészt okolják, hogy Aszpaszia kérésére megszavaztatta a szamosziak elleni háborút a milétosziak érdekében. A két város Priéné miatt háborúskodott egymással; amikor a szamosziak győztek, az athéniak rájuk parancsoltak, hogy hagyják abba az ellenségeskedést, és bízzák rájuk a viszály elsimítását, de ők nem engedelmeskedtek a felhívásnak. Erre Periklész megjelent az athéni hajóhaddal Szamoszban, megdöntötte az oligarchiát, s ötven vezető embert és ugyanannyi gyermeket túszként Lémnosz szigetére küldött. Bár mindegyik túszerként egy-egy talentumot ígért neki, a demokrácia ellenzői pedig még többet is, sőt a perzsa Pisszuthnész, aki bizonyos jóindulattal viseltetett a szamosziak iránt, tízezer aranyat küldött neki, hogy segítsen a városon, Periklész nem fogadott el semmit, hanem úgy bánt a szamosziakkal, ahogyan eredetileg szándékában volt; megalapozta a város demokratikus rendjét, és visszatért Athénba. De a szamosziak, mihelyt Pisszuthnész hazaszöktette a túszerket Lémnoszból, rögtön fellázadtak az athéniak uralma ellen, és minden erejükkel háborúra készülődtek. Periklész nyomban újra ellenük vonult, de a lázadást nem sikerült elfojtania, sőt a szamosziak annyira nekibuzdultak, hogy még a tenger feletti uralmat is meg akarták szerezni. A Tragia nevű sziget közelében heves tengeri ütközetre került sor, amely Periklész fényes győzelmével végződött; negyvennégy hajójával legyőzte az ellenség hetven hajóját, amelyek közül húsz gyalogsággal volt megrakva.

26. A győzelem és az ellenség üldözése után Periklész hatalmába kerítette a kikötőt, majd ostrom alá fogta a várost. A szamosziak bátran kirohantak a kapukon, és a várfalak alatt megütköztek az ellenséggel. Athénból ekkor egy másik, sokkal nagyobb hajóhad érkezett, a szamosziakat teljes ostromzárral vették körül, és Periklész hatvan háromevezősorossal kihajózott a nyílt tengerre, hogy, amint legtöbbször állítják, eléje menjen a szamosziak segítségére siető föniciai hajóknak, mert minél távolabb szándékozott megütközni velük. Sztészimbrotosz szerint Küproszot akarta megtámadni, de ez nagyon valószínűtlennek látszik.

Akármi volt is a számítása, nyilván tévedett, mert mihelyt elhagyta hajóival a szigetet, Ithagenész fia, Melisszosz filozófus, a szamosziak akkori hadvezére, aki joggal lebecsülte az athéniak csekély számú hajóját és hadvezéreik tapasztalatlanságát, rávette polgártársait, hogy támadják meg őket. Az ütközetben a szamosziak győztek, sok hadifoglyot ejtettek, és sok hajót elpusztítottak, sőt mi több, biztosították uralmukat a tenger felett, és be tudták szerezni a háború folytatásához szükséges készleteket, amelyeknek előzőleg szűkében voltak. Arisztotelész azt állítja, hogy Melisszosz már korábban is legyőzte Periklészt egy tengeri csatában.

A szamosziak megtorlásképpen baglyot sütöttek szégyenbélyegül az athéni hadifoglyok homlokára, mert az athéniak az ő homlokukra *szamainá*-t égettek. A szamaina néven ismert hajó eleje a vadkan orrához hasonlóan felgömbül, a hajótest széles és kiöblösödő, ami által a hajó gyorsabb járatú, és jobban állja a hullámokat is. Nevét onnan kapta, hogy ilyen hajókat először Szamoszban készítettet Polükratész, a türannosz. Erre a szégyenbélyegre céloz állítólag Arisztophanész is ezekkel a szavakkal:

*A szamoszbeli nép betűkben mint bővelkedik!*⁸⁰

27. Periklész, mihielyt értesült hajóhada vereségéről, sietett vissza, hogy mentse, ami menthető. Melisszosz szembeszállt vele, de Periklész győzelmet aratott az ellenségen, megfutamtotta csapataikat, és ostrom alá vette a várost, azzal az elhatározással, hogy a végső győzelmet s a város bevételeit inkább költségek és idővesztés, nem pedig polgártársai sebei és veszedelme árán szerzi meg. De az ostrom elhúzódott, a csapatok türelmetlenkedtek, s alig lehetett őket visszatartani a harctól, Periklész ezért az ostromló sereget nyolc külön csapatra osztotta fel, s amelyik sorsoláskor fehér babot húzott, az egész napot evéssel-ivással s pihenéssel töltötte, mialatt a többiek harcoltak. Akiket a sorshúzás pihenőnaphoz juttatott, azt a napot „fehér napnak” nevezték.

Ephorosz azt állítja, hogy Periklész ez alkalommal ostromgépeket használt, mert ezek az új eszközök nagyon megtetszettek neki. Az ostromgépek tervezőjét, a sánta Artemónt hordszéken vitték oda, ahol útbaigazításra volt szükség, s ezért a katonák maguk közt csak „körülhordozottnak” nevezték. A pontoszi Hérakleidész azonban valótlannak mondja ezt a történetet, és Anakreon egyik költeményére hivatkozva azt állítja, hogy Artemón sok emberöltővel korábban élt a szamoszi hadjárat alkalmával lezajlott eseményeknél. Szerinte Artemón elpuhult és gyáva, mindentől rettegő férfiú volt, aki örökösen otthon ült, s két rabszolga bronzveretű pajzsot tartott a feje fölé, hogy semmi ne essék a fejére. Ha pedig mégis kénytelen volt elmenni hazulról, függőágyban, de abban is a földhöz egészen közel vitette magát, s ezért kapta a „körülhordozott” gúnynevet.

28. Az ostrom kilencedik hónapjában a szamosziak meghódoltak. Periklész leromboltatta a város falait, hajóikat lefoglalta, és súlyos sarcot vetett ki rájuk. Ennek egy részét a szamosziak azonnal kifizették, a többinek megszabott időn belül való kifizetésére pedig túszoikat adtak. A szamoszi Durisz mindezt tragikus hangon és kiszínezve adja elő, s az athéniakat és Periklészt nagy kegyetlenséggel vádolja; erről azonban semmit nem szól sem Thuküdidész, sem Arisztotelész. De nem is lehet elhinni Durisz állítását, hogy Periklész Milétosz főterére vitette a szamoszi hajók kapitányát és tengerészeit, tíz napon át cölöpökhöz köttette őket, hosszú kínzás után furkóbotokkal verette szét fejüket, majd holttestüket temetetlenül hagyta. De Durisz, aki még olyankor is el szokta torzítani az igazságot, amikor személyes érdeke nem fűződik hozzá, úgy látszik, ebből az alkalomból már csak azért is ijesztő képet festett hazája szerencsétlenségéről, hogy megrágalmazza az athéniakat. Szamosz bevétele után Periklész hazatért Athénba, és díszes temetést rendezett a harcokban elesetteknek. A sírnál tartott beszédéért nagyon megcsodálták. Amikor lement a szószekről, az athéni nők kezüket nyújtották feléje, és szalagokkal díszített babérkoszorút tettek fejére, mintha győztesen hazatérő atléta volna. Elpiniké viszont odalépett hozzá, és így szólt: „Csodálatos dolgot műveltél, Periklész, megérdemled érte a koszorút, mert oly sok derék polgártársunk életét feláldoztad, ráadásul nem a föniciaiak és a médek elleni háborúban, mint fivérem, Kimón, hanem hogy meghódíts egy szövetséges görög várost.” Periklész, mint mondják, Elpiniké szavaira nyugodt hangon és mosolygva Arkhilokhosz egy versével válaszolt:

Bezzeg balzsammal nem kémkednél, mint banya!

Ión szerint Periklész szerfelett büszke volt szamoszi győzelmére, mert Agamemnónnak tíz év kellett egy barbár város elfoglalásához, ő viszont kilenc hónap alatt vette be az iónok leghíresebb és legerősebb városát. Ez a dicsekvése nem is volt alaptalan, mert a háború kiszámíthatatlan volt, és nagy kockázattal járt; különösen, ha igaz, amit Thuküdidész állít, hogy a szamosziak kis híján a tenger feletti uralmat is elhódították az athéniaktól.

29. Ekkor már kitörőben volt a peloponnészoszi háború. Periklész rávette az athéniakat, hogy küldjenek segítséget a korinthusziak által megtámadott kerküraiaknak, és szerezzék meg szövetségesüknek ezt a nagy tengeri haderővel rendelkező szigetet, mert a peloponnészosziak már majdnem nyíltan megkezdték a háborút ellenük. A népgyűlés megszavazta a segítséget, de Periklész, mintha csak szántszándékkal meg akarná alázni, Lakedaimoniosznak, Kimón fiának parancsnoksága alatt csak tíz hajót küldött Kerkürába; Kimón és családja ugyanis mindig barátságos érzülettel viseltetett a spártaiak iránt. Ha tehát Lakedaimoniosz nem ér el komolyabb sikert, még inkább szemére vethetik Spárta-barát érzelmeit. Periklész éppen ezért adott Lakedaimoniosznak ilyen kevés hajót, és küldte el akarata ellenére a hadjáratra. Periklész még azt is bűnül rótt fel Kimón fiainak, hogy idegen nevük van, és ezzel is elárulják, mennyire nem igazi athéniak, hanem külföldiek, mert az egyiket Lakedaimoniosznak, a másikat Thesszalosznak, a harmadikat Éleiosznak hívják, és hozzá még mindhármuk anyja állítólag arkadiai nő volt.

Amikor Periklész észrevette, milyen rossz vért szül, hogy csak tíz hajót küldött ki, mert ez kevés segítséget jelent a rászorulóknak, de arra épp elegendő, hogy mégis megszólják miatta, azonnal több hajót küldött Kerkürába, de ezek már csak az ütközet után érkeztek meg. A korinthusziak mindenesetre felháborodottan vádat emeltek Spártában az athéniak ellen. Csatlakoztak hozzájuk a megaraiak is, és panaszkodtak, hogy a közös jogszabályok s a görögök közt esküvel megerősített megállapodások ellenére kizárják, sőt kiűzik őket minden athéni fennhatóság alatt álló piacról és kikötőből. Az aiginaiak is meg voltak győződve róla, hogy sérelem érte őket, és az athéniak erőszakosan bántak velük, ezért titokban ők is a spártaiakhoz folyamodtak, azt azonban már nem merték megtenni, hogy nyíltan megvádolják Athént. Az is siettette a háborút, hogy az athéni fennhatóság alá tartozó, de Korinthusz által alapított Potidaia elpártolt Athéntől, mire az athéniak ostrom alá fogták.

Közben követek mentek Athénba. Arkhidamosz spártai király mindent elkövetett, hogy a sérelmeket lehetőleg elsimítsa, és a szövetségeket lecsendesítse; így valószínű, hogy az athéniak nem keveredtek volna háborúba, ha hozzájárulnak a megaraiak ellen hozott népgyűlési határozat visszavonásához, és kiegyeznek velük. Periklész azonban ezt a leghatározottabban ellenezte, és a népet arra biztatta, hogy tartson ki Megarával szemben tanúsított ellenséges magatartásában; éppen ezért őt kell tekinteni a háború egyedüli okozójának.

30. Mint mondják, Lakedaimónból követség érkezett Athénba a megaraiak ügyében, de Periklész azzal az ürüggyel állt elő, hogy törvény tiltja annak a táblának a levételét a falról, amelyre felírták a népgyűlési határozat szövegét. Eerre Polüalkész, a követség egyik tagja megjegyezte: „Nem is kell levenni, csak fordítsd a fal felé; olyan törvény nincs, amely ezt megtiltsa.” Bármilyen szellemes volt is Polüalkész megjegyzése, Periklész nem tette engedékenyebbé. Úgy látszik, személyes gyűlölet vezette a megaraiak ellen, de hogy engesztelhetlensége mindenki számára elfogadható legyen, azzal vádolta meg őket, hogy használatba vették az eleusziszi Demeter szent területét: kimondatta egyben népgyűlési határozattal, hogy küldjenek hírvivőt előbb Megarába, utána pedig Spártába, hogy jelentse be a megaraiak ellen tett panaszuikat. Látszat szerint a Periklész által hozott határozat a méltányosság és a jog keretei között maradt. Mikor a hírvivőt, Anthemokritoszt, állítólag meggyilkolták a megaraiak, Kharinosz azonnal újabb népgyűlési határozatot fogadtatott el ellenük. A határozat kimondja, hogy az athéniak Megarát minden hadüzenet nélkül kiengesztelhetetlen ellenségüknek tekintik, és hogy valamennyi megarai halállal lakol, aki lábát Attika földjére teszi. Kötelezte a határozat a hadvezéreket, hogy amikor a szokásos esküt leteszik, fogadják meg, hogy évenként kétszer betörnek Megara földjére; a határozat végül úgy rendelkezett, hogy Anthemokritoszt a most Dipylon néven ismert Thriai-kapunál kell eltemetni.

A megariaiak tagadták, hogy ők felelősek Anthemokritosz meggyilkolásáért. A gyilkossággal Periklészt és Aszpasziát vádolták, s hivatkoztak Arisztophanész vígjátéka, az *Akharnaibeliek* jól ismert és népszerű soraira:

*Megarába jönnek kottabosztól ittasult
ifjak, s a szajha Szímaithát elszöktetik;
haragra gyúlva ezen a megarabéliek,
Aszpasziáért két szajhát szöktetnek el.*⁸¹

31. A háború igazi okát nem könnyű megállapítani, de mindenki Periklészt okolja azért, hogy a Megara elleni határozatot nem vonták vissza. Egyesek azt mondják, hogy fennkölt gondolkodásból és a legjobb szándékkal szállott szembe azokkal, akik a határozat visszavonását kívánták, mert szerinte csak Athén engedékenységet akarják kipróbálni, s ha engedne, gyengesége jelének tekintenék. Mások úgy hiszik, hogy önhittségből és kötekedési vágyból utasította vissza a spártaiak javaslatát, hogy ezzel is megmutassa hatalmát.

De a legrosszabb indulatú magyarázatot, amely mellett a legtöbb történelmi forrás tanúskodik, körülbelül így fogalmazhatjuk meg: Mint már említettük, Pheidiasz, a szobrász, elvállalta Athéné szobrának elkészítését. Mint Periklész befolyásos barátjának, sok irigye és ellensége akadt; mások viszont Pheidiasz személyén keresztül akartak próbát tenni a néppel, hogy milyen bírāja lesz Periklésznek. Rávettek tehát egy Menón nevű szobrászt, aki Pheidiasz mellett dolgozott, hogy üljön az agorán az „oltalomkeresők” székébe, kérje a nép védelmét, majd jelentse fel és vádolja be Pheidiaszt. A nép a kért védelmet megadta, és a vád alapján a népgyűlés vizsgálatot rendelt el, de a sikkasztást nem sikerült Pheidiaszra rábizonyítani, mert ő Periklész tanácsára az aranylemezeket már a szobor elkészítésekor úgy rakatta fel, hogy az egészet le lehetett szedni és meg lehetett mérni. Periklész fel is szólította a vádlókat, hogy tegyék meg.

Pheidiaszt leginkább művészi alkotásainak hírneve miatt irigyelték; elsősorban azért, mert az istennő pajzsán az amazónok elleni háborút ábrázoló domborművön megmintázta saját magát mint kopasz öregembert, aki követ emel fel két kezével, és mert ugyanott igen sikerülten ábrázolta Periklészt is, amint egy amazónnal harcol. Egy lándzsát tartó kéz mintha ügyesen eltakarná Periklész arcát, de azért mindkét oldalról jól fel lehet ismerni.

Pheidiaszt börtönbe vetették, s ott is halt meg betegen, vagy pedig, mint mások mondják, Periklész ellenségei mérgezték meg, hogy így folytassák a Periklész elleni rágalomhadjáratot. A feljelentőnek, Menónnak, Glaukón indítványára a nép adómentességet szavazott meg, és utasította a vezéreket, hogy személyi biztonságáról gondoskodjanak.

32. Ugyanebben az időben állították Aszpasziát is bíróság elé istentagadás vádjával; a vádat Hermipposz vígjátékíró emelte, és azzal is megvádolta a nőt, hogy Periklész részére szabad születésű athéni nőket szerzett. Diopeithész ezzel kapcsolatban azt javasolta, hogy fel kell jelenteni azokat, akik nem hisznek az istenekben, vagy égi jelenségekről szóló tanokat hirdetnek, s ezzel Anaxagorasz személyén keresztül Periklészre akarta terelni a gyanút. A nép kész örömmel adott hitelt ezeknek a rágalmaknak, és elfogadta Drakontidész indítványát is, amelynek értelmében Periklészt arra kötelezték, hogy a közpénz felhasználásáról szóló jelentését a prütaniszoknál tegye le, és az esküdtek szavazatukat az Athéné oltáráról elvitt szavazókövekkel adják le. Hagnón módosító indítványt terjesztett elő, hogy az ügyet ezerötszáz esküdt jelenlétében rendes bírósági eljárással tárgyalják mint sikkasztást, megvesztegetést vagy a közvagyon hűtlen kezelését.

Periklész, mint Aiszkhinész mondja, jogellenesen azzal mentette meg Aszpasziát, hogy pere tárgyalásán könnyek közt kérlette az esküdteket; de Anaxagorasz annyira féltette, hogy kiszöktette a városból. Pheidiasz ügyében már korábban összetűzött a néppel, és a maga dolgában is félt az esküdtszék ítéletétől; ezért lángra lobbantotta a készülődő és a parázs alatt már izzó háborút, abban a reményben, hogy így eloszthatja a vádakat, és elfojthatja az irigységet, mert mihelyt komoly, nagy veszély fenyegeti a várost, úgyis rábízzák magukat az ő tekintélyére és hatalmára. Ezek voltak állítólag azok az okok, amelyek miatt megakadályozta, hogy a nép engedjen a spártaiaknak; de ebben az egész ügyben nem lehet tisztán látni, mi az igazság.

33. A spártaiak arra számítottak, hogy ha Periklész elveszti hatalmát, az athéniak minden tekintetben engedékenyebbek lesznek; ezért felszólították őket, tisztítsák meg a várost a különí vérbüntől,⁸² amelyben, mint Thuküdidészről tudjuk, anyai ágon Periklész családja is részes volt. A kísérlet azonban éppen ellenkezőleg ütött ki, mert polgártársai gyanú és rágalom helyett még nagyobb bizalommal vették körül Periklészt, látva, hogy Athén ellenségei gyűlölik és tőle félnek a leginkább. Ezért Periklész, mielőtt Arkhidamosz a peloponnészoszi csapatok élén betört Attikába, tudtára adta az athéniaknak, hogy ha a spártai király az általános pusztításban megkíméli az ő birtokait - akár azért, mert baráti viszony áll fenn köztük, akár azért, hogy ezzel alkalmat adjon ellenségeinek az ő megrágalmazására -, ő minden földjét és vidéki birtokát felajánlja az államnak.

A spártaiak szövetségeseikkel együtt Arkhidamosz parancsnoksága alatt valóban betörték Attikába, és feldúlták a vidéket. Egészen Akharnaiig nyomultak előre, és ott tábornok ütköztek azzal a hátsó gondolattal, hogy az athéniak merő büszkeségből és dühből úgyis megütköznek velük. De Periklész veszélyesnek tartotta, hogy csatát kezdjen hatvanezer nehéz fegyverzetű peloponnészoszi és boiótiai harcossal - ennyi volt ugyanis az attikai területre első ízben betört hadsereg létszáma -, és ezzel a várost is kockáztassa. Azokat pedig, akik mindenáron harcolni akartak, és türelmetlenkedtek a történetek miatt, azzal csendesítette le, hogy a fák, még ha kivágják vagy megcsonkítják is őket, gyorsan újránőnek, de a harcban elesett harcosokat nem könnyű pótolni. Népgyűlést nem hívott össze, mert félt tőle, hogy meggyőződésével ellenkező lépésre kényszerítik. Miként hajókormányos a tengeri viharban mindent jól elrendez, szorosra vonja a vitorlákat, és hajóstudományában bíz, de nem törődik a tengeribetegségben szenvedő, siránkozó és megrémült utasok rimánkodásával - ő is lezárta a kapukat, minden-hova őrséget állított a város biztonságának megvédésére, ment a maga esze után, de nem törődött a nagy hangon panaszkodókkal. Ügyet sem vetett barátaira, akik kéréseikkel ostromolták, sem ellenségeire, akik fenyegették és vádolták, gúnyversekben gyalázták, hadvezetését férfiatlannak nevezték, mert mindent szabad prédára hagy az ellenségnek. Támadta Kleón is, és a Periklész elleni néphangulatot használta fel a maga demagóg uralmának előkészítésére, amint ez kitűnik Hermipposz anapaestusi verssoraiból:

*Szatirok fejedelme, miért nem akarsz
lándzsát suhogatni csak egyszer?
Hisz a háborúról szörnyű komolyan
szólasz te. Telész szíve szállott
kebeledbe? Vacogsz, ha kivillan a tőr,
a kemény köszörűkövön élesített:
szikrázva Kleón kap utánad.*

34. Mindez azonban nem ingatta meg Periklészt. Csendben, szelíden tűrte a gyalázkodást és a gyűlöletet. Száz hajót küldött a Peloponnészosz ellen, de ő maga nem ment a hajóhaddal, hanem odahaza maradt, hogy a várost kézben tartsa, míg a peloponnészosziak el nem vonulnak. A háború miatt türelmetlenkedő sokaságot közpénzek kiosztásával és földosztás kilátásba helyezésével csendesítette le. Elűzte Aigina egész lakosságát a szigetéről, és földjét sorshúzással kiosztotta az athéniak között. Az athéniakat legfeljebb az vigasztalta, hogy hadaik sok kárt és bajt okoztak az ellenségnek is: mert a hajóraj körülhajózta a Peloponnészoszt, közben nagy kiterjedésű vidéket, falvakat és kisebb városokat sarcolt meg, a szárazföldön pedig maga Periklész nyomult be megarai területre, és mindent elpusztított. Így ha ellenségeik tetemes veszteséget mértek is az athéniakra a szárazföldön, az athéniak is sok kárt okoztak nekik a tengeren. Nem is húzta volna sokáig a háborút az ellenség, hanem hamarosan elvonultak volna, úgy, amint Periklész a háború elején kijelentette, ha a végzet közbe nem szól, és fel nem borítja az emberek számításait.

Először is pestis tört ki, és a járvány elpusztította az ifjúság virágját és java erejét. A betegségtől nemcsak testük gyengült el, hanem a lelkük is, és minden haragjukkal Periklész ellen fordultak; mint ahogy a lázas betegségben szenvedők az orvost vagy apjukat hibáztatják, az athéniak is, igazságtalanul, mindenért Periklészt okolták. Periklész személyes ellenségei elhittették velük, hogy a járványt a vidékről a városba csődített tömeg okozta. A város lakói forró nyári időben szűk odúba és rossz levegőjű putrikba zsúfolódtak össze, kénytelenek voltak tétlenül otthon ülni, holott korábban tiszta és szabad levegőn éltek. Mindezt a nyomorúságot Periklész okozta, aki a falvakban élő tömegeket a háború miatt a falak közé csődítette. Most a sok embernek nem tud semmi hasznos foglalkozást adni, hanem mint barmokat összezárja őket, így kapják el egymástól a ragályt, és nem tud rajtuk segíteni, nem fordíthatja helyzetüket jobbra.

35. Hogy orvosolja a bajokat és kárt okozzon az ellenségnek, Periklész százötven hajót szereltetett fel, és válogatott nehéz fegyverzetű gyalogosok és lovasok sokaságával tengerre készült szállni. Ezzel a tekintélyes haderővel nagy reménységet támasztott polgártársaiban, és nem kisebb félelmet az ellenségben. Amikor a hajók legénysége már helyén volt, és Periklész is felszállt háromevezősoros hajójára, napfogyatkozás kezdődött, majd teljesen elsötétedett a nap. A csodásnak vélt égi jelenség az emberekben félelmet keltett, s Periklész látta, milyen rémület fogja el hajója kormányosát, és mennyire megzavarodik. Odatartotta ekkor köpenyét a kormányos szeme elé, sőt a fejét is betakarta vele, aztán megkérdezte tőle, hogy ezt is valami szörnyű esemény félelmetes jelének tartja-e. Midőn a kormányos nemmel felelt, Periklész így szólt: „Nos, mi a különbség a két esemény között? Legfeljebb, hogy ami az elsötétedést okozza, nagyobb a köpenyemnél.” Így beszélték el ezt a történetet a filozófiai iskolában.

A tengeri hadjárat azonban nem felelt meg a nagy várakozásnak és előkészületnek. Ostrom alá vette ugyan Epidauroszt, a szent várost, s már remélte, hogy elfoglalja, de reménye meghiúsult a pestis miatt, amely nemcsak katonái körében pusztított, hanem mindazok között is, akik hadseregével érintkeztek. Megpróbálta vigasztalni az elkeseredett athéniakat, és lelket önteni beléjük, de nem tudta haragjukat lecsillapítani vagy kiengesztelni. Bírósági eljárást indítottak ellene, az esküdtek többsége ellene szavazott, úgyhogy megfosztották vezéri tisztétől, és pénzbírsággal sújtották. A bírság legalább tizenöt, de mások szerint ötven talentum volt. Idomeneusz úgy tudja, hogy a vádat Kleón emelte ellene, Theophrasztosz szerint azonban Szimmiasz; a pontoszi Hérakleidész Lakratidészt említi vádlóként.

36. Periklész közszereplése miatt támadt bajai hamarosan véget értek, mert, mint a méh fullánkja, a nép haragja is egyszerre kiadta minden erejét. Családja miatt azonban annál több szomorúság érte. A pestisben elveszítette legbizalmasabb barátait, és családi bajai még több

gondot okoztak neki. Költekezésre hajlamos idősebb fia, Xanthipposz, aki ráadásul fiatal, nagy igényű nőt, Epilükosz fiának, Teiszandrosznak a leányát vette feleségül, nehezen viselte el apja takarékoságát, s haragudott rá, mert fukar módon igen kevés pénzt adott neki. Xanthipposz egy alkalommal elküldött valakit Periklész egyik barátjához, s azzal az ürüggyel, hogy apja beleegyezésével fordul hozzá, kölcsönt vett fel tőle, majd mikor a kölcsönadó visszakérte pénzét, Periklész perbe fogta. A fiatal Xanthipposz dühében városszerte gyalázta atyját, otthoni szokásait és a szofistákkal folytatott beszélgetéseit nevetséges színben tüntette fel. Így többek közt elmondta, hogy amikor öttusában egy atléta a pharszaloszi Epiteoszt gerelyvetés közben véletlenül halálra sebezte, apja egész napon át vitatkozott Prótágorasszal, mit vagy kit kell legvétkesebbnek tekinteni a szerencsétlenségben, a gerelyt-e, vagy azt, aki a gerelyt eldobta, vagy a versenybírákat. Ezenfelül Sztészimbrotosz állítása szerint Xanthipposz széltében-hosszában terjesztette azt a rágalmat is, hogy apja az ő feleségével él együtt. Sztészimbrotosztól tudjuk azt is, hogy az ellenséges viszony apa és fia közt mindaddig tartott, míg Xanthipposz meg nem halt a pestisben.

A pestis áldozata lett Periklész nővére is, s vele együtt elveszítette rokonait és a legtöbb jó barátját, akiktől politikai pályáján annyi támogatást kapott. De ez a sok csapás sem törte meg lelki erejét, és soha senki nem látta sírni még a hozzá legközelebb állók temetésén sem. Végül meghalt utolsó törvényes fia, Paralosz is. Bár ez a csapás végképp megtörte, még ekkor is erőt vett magán; hű akart maradni jelleméhez és lelki nagyságához. De amikor a koszorút rátette a halottra, a látvány annyira lesújtotta, hogy sűrű könnyek közt hangosan felzokogott, ami sem azelőtt, sem ezután soha nem történt meg vele.

37. A nép kísérletet tett más hadvezérekkel és államférfiakkal a háború folytatására, de egyikben sem volt meg a kellő erély és tekintély az állam ügyeinek vezetéséhez; így aztán az athéniaiak visszakívánták Periklészt, hívták, hogy lépjen a szószékre, és álljon a hadsereg élére. Mivel kedvét veszítve és a gyásztól lesújtva ki sem mozdult hazulról, Alkibiadész és barátai kérlelni kezdték, hogy lépjen ismét a nyilvánosság elé. A nép elégtételt szolgáltatott neki a vele szemben elkövetett sérelmekért, így hát ismét átvette a nép és a hadsereg vezetését, és azt kérte, töröljék el a törvénytelen származású gyermekekről szóló törvényt, amelyet korábban az ő javaslatára hoztak, nehogy örökösök hiányában háza, neve és nemzetsége teljesen kivesszen. Ezzel a törvénnyel kapcsolatban a következők történtek: Sok évvel előbb, amikor Periklész hatalma csúcspontján állott, és - amint már volt róla szó - törvényes házasságából gyermekei születtek, olyan törvényjavaslatot fogadtatott el, amelynek értelmében csak azok lehetnek athéni polgárok, akiknek szülei mindkét ágon athéni származásúak. Mikor aztán az egyiptomi király negyvenezer mérő gabonát küldött a városnak ajándékba, és a gabonát kiosztották, e törvény alapján eljárást indítottak sok olyan személy ellen, akiknek törvénytelen származásáról eddig megfeledeztek, most azonban besúgók feljelentésének estek áldozatául. Csaknem ötezer athénira bizonyították rá a törvénytelen származást, majd eladták őket rabszolgának; azok száma pedig, akik athéniaiaknak minősültek, és megtarthatták állampolgárságukat, tizennégyezer-negyven volt. Bár nem volt könnyű dolog úgy dönteni, hogy azt a törvényt, amelyet oly sok emberrel szemben alkalmaztak, most éppen annak az érdekében töröljék el, aki javasolta és elfogadtatta, az athéniaiak úgy érezték, hogy tekintettel kell lenniök Periklészre a családját ért csapások miatt, úgysis megbűnhődött már a múltban tanúsított gögössége és elbizakodottsága miatt. Így abban a meggyőződésben, hogy emberi fogyatékoságaiért a végzet haragja éppen eléggé keményen megbüntette, beleegyeztek, hogy törvénytelen fiát felvegyék a nemzetségi listára, és apja nevét viselhesse. Ez a fia volt az, akit később, amikor az Arginuszai-szigeteken vívott tengeri ütközetben legyőzte a peloponnészosziakat, a nép vezértársaival együtt kivégeztetett.

38. Úgy látszik, ekkortájt támadta meg a pestis Periklészt is, bár nem olyan hevesen és erősen, mint másokat, hanem lappangó és hosszan tartó betegség alakjában, amely lassanként és különféle tünetek közt roncsolta szét egész szervezetét, és tette tönkre lelkiileg is. Theophrasztoz *Ethiká*-jában, mikor arról értekezik, hogy a sors szeszélyei befolyásolják-e a jellemet, s a szenvedések által meggyötört szervezet kivetkőzik-e erényeiből, példaképpen elmondja, hogy Periklész megmutatott egyik barátjának, aki betegsége alatt meglátogatta, egy talizmánt, amelyet az asszonyok akasztottak a nyakába; majd megjegyezte: nagyon nagy betegnek kell lennie ahhoz, hogy eltűrjön ilyen balgaságot.

Midőn már halálán volt, Athén vezető emberei és a járványt túlélő barátai körülülték ágyát, s beszélgettek kiváló tetteiről és hajdani nagy hatalmáról; felsorolták győzelmeit, sok diadal jelét: kilenc ízben vezette ugyanis győzelemre Athén hadait, és állított fel diadaljelet a város tiszteletére. Mindezt abban a hiszemben mondták el, hogy Periklész eszméletlenül fekszik betegágyán, és nem tudja, amit róla beszélnek. De ő figyelmesen végighallgatta minden szavukat, hirtelen félbeszakította beszélgetésüket, s azt mondta, csodálja, hogy csak azért dicsérik, és csak azokat a tetteit emlegetik, amelyeket legalább annyira köszönhet a jó szerencsének, mint saját magának, hiszen győzelmekkel sok hadvezér eldicsekedhetik, arról azonban elfeledkeznek, amit ő a legszebbnek és legnagyobbnak tart. „Miattam - szólt - Athén egyetlen polgára sem öltött soha gyászruhát.”

39. Periklész megérdemli csodálatunkat nemcsak méltányossága és szelídsége miatt, amelyet mindig megőrzött, bármilyen súlyos feladattal került is szembe, és bármilyen nagy gyűlölet vette is körül, hanem szellemének emelkedettsége miatt is. Arra volt legbüszkébb, hogy bármilyen nagy hatalom birtokában sem hagyta magát soha elragadtatni sem irigységtől, sem vak gyűlölettől, és senkivel nem bánt úgy, mint engesztelhetetlen ellenségével. Szerintem ez a tény teszi kifogásolhatatlanná vagy inkább hozzá illővé egyébként gyermekes és önhitt melléknevét; mert aki jellemének szelídségét és élete szeplőtlen tisztaságát megőrizte a legfőbb hatalom birtokában is, méltán megérdemelte, hogy „olümposzinak” nevezzék a szó olyan értelmében, ahogyan az isteneket minden jó kútfejének és nem a rossz forrásának tekintjük, vagyis olyan lényeknek, akik joggal uralkodnak a világmindenség felett. Nem tudunk azonban egyetérteni azokkal az oktalan, egymásnak ellentmondó, s csak tudatlanságot eláruló nézetekkel, amelyeket a költők vallanak az istenekről. Egyrészt elmondják róluk, hogy ott, ahol szerintük az istenek laknak, nincsenek felhők, nem fújnak szelek, az istenek lakóhelyét lágy és tiszta lég tölti el, s örök fény sugározza körül, mint boldog és halhatatlan lényekhez méltó mennyei palotát. Magukat az isteneket viszont olyanoknak tüntetik fel, mint akik telve haraggal és különféle szenvedélyekkel örökké civódnak és gyűlölködnek. De ezek a gondolatok inkább más értekezés körébe tartoznak.

Periklész halála után a bekövetkező események hamarosan ráébresztették az athéniakat, hogy kit veszítettek el benne, és őszintén meggyászolták. Akik életében nehezen viselték el hatalmát, s úgy érezték, hogy Periklész nagysága elhomályosítja őket, amikor nyomban halála után más szónokokkal és népvezérekkel kísérleteztek, kénytelenek voltak beismerni, hogy senki nem volt nála mértékletesebb a hatalom gyakorlásában, sem magasztosabb, szelídebb jellem. Kitűnt, hogy gyűlölt hatalma, amelyet annak idején egyeduradalomnak és zsarnokságnak neveztek, valójában az állam biztonságának védőbástyája volt. A közállapotokat mérhetetlen gonoszság és romlottság hatotta át már az ő idejében is, de Periklész határt szabott neki és elfojtotta; nem hagyta napvilágra jönni, és megakadályozta, hogy gyógyíthatatlan bajjá növekedjék.

FABIUS MAXIMUS⁸³

1. Ilyennek látjuk Periklészt emlékezetre méltó tetteiben, amelyekről a történetírók ránk maradt feljegyzéseiből tudunk; de most térjünk rá Fabius életének elbeszélésére.

Mint mondják, Hercules és egy nimfa, mások szerint egy itáliai őslakos nő viszonyából a Tiberis partján született Fabius, a római Fabiusok előkelő és népes nemzetségének ősatya. Egyes történetírók szerint eleinte *Fodius* volt a nevük, mert a vadakat árkot ásva ejtették zsákmányul, s latinul az „árok” szót mai napig is *fossá*-nak, az „ásni” igét pedig *foderé*-nek mondják. Később aztán két betű kicserélésével nevezték el őket Fabiusoknak. Ebből a családból sok nagy ember származott; közülük a legnagyobb, Rullus, a Maximus melléknevet kapta; tőle származott negyedízig az a Fabius Maximus, akinek élettörténetét most írjuk le.

Fabius Maximusnak a *Verrucosus* melléknevet adták a felső ajka felett nőtt apró szemölcsből. De hívták Oviculának, „báránkának” is, mert szelíd, de kissé esetlen mozgású gyermek volt. Csendessége, hallgatagsága és óvatossága, ahogyan társai játékában részt vett, lassú és nehézkes felfogása leckéi megtanulásában, szinte már alázatos engedékenysége a többi gyermek iránt, mindez együtt azt eredményezte, hogy akik felszínesen ismerték, némiképpen bárgyúnak és korlátoltnak tartották. Csak kevesen vették észre a lelke mélyén rejlő rendíthetetlen szilárdságát, fennkölt természetét és oroszlánéhoz hasonlítható bátorságát. De az idő múlásával a közösség életében való részvétele tevékenységre ösztökélte, s ekkor nyilvánvalóvá lett mindenki előtt, hogy látszólagos tétlensége azt jelenti, nem rabja szenvedélyeinek, óvatossága pedig inkább józan megfontoltság, s mert semmit el nem hamarkodott, azért tudott mindenben szilárd és állhatatos lenni. Láta, hogy az államügyek vezetése milyen nagy feladat, és hogy sok háborúra kell felkészülni. Ezért testét úgy edzette akárcsak valami természet adta fegyverzetet. Szónoki képességét azért fejlesztette, hogy eszközül használja fel a nép bölcs és józan vezetésére, s mindezt igyekezett életmódjával kellő összhangba hozni. Éppen ezért hiányzott beszédstílusából minden üres szónokiasság, s inkább természetes józanság, az eszmék gazdagsága és mélysége jellemezte; leginkább Thuküdidészhez lehet hasonlítani. Ránk csak annak a gyászbeszédének a szövege maradt, amelyet a consulsága után elhunyt fia felett tartott.

2. Ötször viselt consulságot, s első alkalommal diadalmenetet tartott a ligurok felett aratott győzelméért. A ligurokat nyílt ütközetben győzte le; súlyos vereséget mért rájuk, visszaűzte őket az Alpokba, s attól fogva nem rabolták és pusztították a velük határos itáliai vidékeket. Amikor Hannibál betört Itáliába, a Trebia folyónál kivívta első győzelmét, és az országot feldúlva keresztülvonult Etrurián. Nagy félelmet és rémületet keltett Rómában is, az emberek égi jeleket figyeltek meg, részben megszokottakat, például villámcsapásokat, részben egészen rendkívülieket is. Így minden látható ok nélkül pajzsok vért izzadtak; Antium határában véres kalászkövek arattak; az égből lángoló, tüzes kövek hullottak, Falerii felett pedig szétnyílt az ég, kőtáblák estek a földre, s az egyiken ez a felírás volt olvasható: „Mars rázza fegyvereit.” Mindez nem rémítette meg a consult, Gaius Flaminiust, aki büszke és becsvágyó természetű ember volt, ráadásul korábban mindenki várakozása ellenére nagy sikereket is aratott: bár tervét a senatus és consultársa egyaránt ellenezte, megütközött a gallokkal, és legyőzte őket. Fabiust nem nyugtalanították az égi jelek és csodák, amelyek a lakosságot rémületbe ejtették, mert tudta jól, hogy mindennek nincs semmi jelentősége. De midőn értesült róla, hogy az ellenség milyen kevés csapattal rendelkezik, és mennyire híjával van minden szükséges utánpótlásnak, arra biztatta a rómaiakat, tartsanak ki, és ne ütközzenek meg Hannibállal, aki hadseregét számos küzdelemben éppen arra képezte ki, hogy könnyű győzelmet arasson, hanem küldjenek segítséget szövetségeseiknek, tartsák meg a városokat, s hagyják, hogy Hannibál harci vágyának tüze, mint valami könnyű és erőtlen lángocska, önmagát feleméssze.

3. Flaminiust azonban nem sikerült meggyőznie; a consul kijelentette, nem tűri, hogy a háború elérje Rómát, és mint valamikor Camillus idejében, a város területén dőljön el a küzdelem. Ezért kiadta a parancsot a katonai tribunusoknak, hogy vonuljanak ki a hadsereggel. Amikor azonban felült lovára, az állat minden érthető ok nélkül megbokrosodott, ledobta hátáról Flaminiust, s a consul fejfelé előre a földre esett. De szándékától ez sem térítette el; elhatározásához híven elindult Hannibál ellen, és hadseregét Etruriában a Trasimenus-tónál állította fel csatarendbe.

Az ütközet alatt földrengés támadt, amely egész városokat döntött romba, folyókat térített ki medrűkből és sziklákat görgetett a hegyekről a völgyekbe. Bár a földrengés ilyen heves volt, a harcban álló ellenfelek semmit nem vettek észre belőle. Maga Flaminius, aki bátorságának és erejének sokszor adta tanújelét, elesett az ütközetben, s vele együtt odaveszett hadseregének színe-virága is. A többiek hanyatt-homlok megfutamodtak, igen sokan holtan maradtak a csatatéren. Tizenötezer volt az elesettek s legalább ugyanannyi az ellenség kezére került hadifoglyok száma. Hannibál szerette volna Flaminiust illő katonai pompával eltemetni, de hiába keresték, holtteste nyomtalanul eltűnt.

A praetor a trebiai ütközetéről küldött írásbeli jelentésében eltitkolta az igazságot, s ugyanezt tette a praetor levelével küldött hírnök is. Az igazságot meghamisítva azt állították, hogy a győzelem kétséges, és a csata eldöntetlenül végződött. Midőn azonban Pomponius praetor értesült a második vereségről, azonnal összehívatta a népgyűlést, és kertelés nélkül, őszintén feltárta a valóságos helyzetet. „Rómaiak - szólt -, nagy csatában szenvedtünk vereséget. A hadsereg odaveszett, Flaminius consul elesett. Fontoljátok meg, mit kell tennetek üdvötök és biztonságotok érdekében.” A praetor szavai úgy felkavarták a népet, mint a szélvihar a tengert, s a rémület elfojtotta a józan megfontolás szavát. Végül is egyöntetűen abban állapodtak meg, hogy a viszonyok a dictaturának nevezett feltétlen egyeduralom bevezetését teszik szükségesé, és a hatalmat félelmet nem ismerő, erélyes férfiúra kell ráruházni. Ilyen csak egyetlenegy van, Fabius Maximus; egyedül az ő fennkölt szelleme és feddhetetlen jelleme képes ily nagy hatalom gyakorlására, ráadásul abban a korban van szerencséje, amelyben testi és szellemi erői a bátorságot az okos körültekintéssel egyesítik.

4. Így döntöttek tehát, és Fabiust választották meg dictatorrá, ő pedig Marcus Minuciust vette maga mellé a lovasság parancsnokának, s először is engedélyt kért a senatustól, hogy a hadjáratban lovat használhasson. Ezt egy régi törvény tiltotta, a hadsereg fő erejének ugyanis a gyalogságot tekintették, s ezért szükségesnek tartották, hogy a hadvezér a phalanxnál maradjon s ne is hagyja el; továbbá mert a dictatori hatalom nagy volt és minden tekintetben a türanniszhoz hasonló, azt akarták, hogy a dictator legalább ebben az egy dologban a néptől függjön. Fabius mindenestre azonnal ki akarta mutatni hatalma nagyságát és fensőbbiségét, hogy a polgárok minél készségesebben engedelmeskedjenek parancsainak, éppen ezért nyilvánosság előtt mindig huszonnégy lictor kíséretében jelent meg. Mikor pedig a másik consul eléje ment, odaküldte hozzá szolgáját azzal a paranccsal, hogy bocsássa el lictorait, tegye le hatalma jelvényeit, és magánemberként találkozzék vele.

Ezután, hogy eljárása mindenképpen kifogástalan legyen, legelőször is az istenekre gondolt, s megértette a néppel, hogy a vereséget hadvezérük okozta azzal, hogy megvetette és elhanyagolta az isteneket megillető szertartásokat, nem pedig a harcban részt vevők gyávasága; így arra is intette őket, hogy ne féljenek az ellenségtől, hanem inkább tiszteljék az isteneket, és engeszteljék ki haragjukat. Ezzel nem babonára akarta őket szoktatni, hanem megerősítette bátorságukat az istenfélelem által is, és az istenek segítségébe vetett reménységgel eloszlatta bennük az ellenségtől való félelmet. Ugyanakkor megkérdezték a Sibylla titkos és hasznos útbaigazítást tartalmazó könyveit; sok olyan jóslatot találtak bennük - mondják -, amelyeket

alkalmazni lehetett az akkori viszonyokra és eseményekre. Amit megtudtak belőlük, senkivel nem volt szabad közölni, de a dictator az egybegyűlt nép előtt felajánlotta az isteneknek a kecskék, sertések, juhok és marhák egyévi szaporulatát, a következő év tavaszán Itália hegyein, síkságain és a folyók partján elterülő réteken született összes gidát, malacot, bárányt és borjút. Megfogadta azt is, hogy zenei és színielőadásokat fognak tartani háromszázharminc-háromezer sestertius, háromszázharminchárom és egyharmad denarius költséggel. Ez az összeg felér nyolcvanháromezer-ötszáznyolcvanhárom drakhmával és két obolossal. Nehéz megmondani, mi értelme volt annak, hogy a költségek összegét ilyen pontosan szabták meg, hacsak arra nem gondolunk, hogy a hármas szám fontosságát akarták hangsúlyozni, mivel a három természeténél fogva tökéletes és az első páratlan szám; ezenkívül a három az első szám, amely mennyiséget, tömeget fejez ki, s egyben magában foglalja az első különbözetet és minden többi szám alkotó elemeit.

5. Fabius így a nép gondolatait az égi dolgokra irányította, s ezzel sikerült bizalmat csepegtetnie az emberekbe. Ő azonban egyedül csak saját magától remélte a győzelem kivívását, mert az istenek a sikerekkel mindig az erényt és az eszességet jutalmazzák; ezért teljes figyelemmel követte Hannibál minden lépését. Nem volt szándékában döntő ütközetet vívni vele, hanem - mivel bővében volt időnek, pénznek és embereknek - mindenképpen fel akarta örölni az ellenség erejét, ki akarta használni az utánpótlásban mutatkozó hiányosságait és hadereje csekély létszámát. Ezért az ellenséges lovasságtól biztos távolságban, a völgyek feletti magaslatokon ütötte fel táborát, s mindig fenyegette őket a magasból. Ha az ellenség pihenőt tartott, ő is csendben maradt, ha pedig felszedte táborát, követte a magaslatokon olyan távolságban, hogy akarata ellenére nem kellett harcba bocsátkoznia, késedelmeskedésével mégis örökös félelemben tartotta az ellenséget, hogy egyszer majd támadásra indul. Az időhúzás miatt azonban mindenki megvetette, katonái pedig nyíltan szidalmazták a táborban. De gyávának és semmit nem érő hadvezérnek tartotta az ellenség is, az egyetlen Hannibál kivételével. Egyedül ő látta be, milyen félelmetes ellenfelére talált Fabiusban, és értette meg hadvezetésének módját. Ezért feltette magában, hogy csellel vagy bármi módon, ha kell, erőszakkal is, harcra kényszeríti Fabiust, különben a karthágói hadseregnek vége, mivel az egyetlen dolgot, amiben fölényben voltak - fegyvereiket - nem használhatják, emberanyagukat és készleteiket viszont, amiben hátrányos helyzetben voltak, hiába vesztegetik. Ezért igénybe vett minden elképzelhető hadicselt és fogást, s mint az ügyes atléta, kereste, hol foghatná meg ellenfelét. Egyszer nyíltan szembetámadt Fabiusszal, máskor igyekezett zavarba hozni vagy maga után csalogatni, hogy biztos védelmi hadállásainak feladására bírja.

Fabius meg volt győződve elgondolásának helyességéről, és feltett céljától nem hagyta magát eltéríttetni. Annál több gondot okozott neki a lovasság főparancsnoka, Minucius, aki alig várta, hogy harcba bocsátkozzék, akár a legalkalmatlanabb időpontban is, vakmerő volt a végtelenségig, s demagóg eszközökkel nyerte meg a hadsereg bizalmát, esztelen harci kedvvel és hiú reményekkel töltve meg katonáit. A katonák a táborban gúnyolták és lenézték Fabiust, Hannibál paidagógoszának csúfolták, s csak Minuciust tartották nagy embernek és Rómához méltó hadvezérnek. Minuciust mindinkább elragadta vakmerősége és gögje, gúnyolódott a magasban való táborozáson, amelyet a dictator csak arra használ fel, hogy katonái mint valami szép színházi látványosságot nézzék Itália felgyújtott városait és feldúlt földjét. Minucius váltig kérdezgette Fabius barátaitól, vajon a dictator az égbe akarja-e vezetni hadseregét, mivel a földről szemmel láthatóan lemondott már, s ködbe, felhőbe kívánja-e burkolni embereit, hogy úgy meneküljön el az ellenség elől. Amikor barátai mindezt elmondták Fabiusnak, s azt tanácsolták neki, hogy a szégyent merész haditettel feledtesse el, így szólt: „Ha ezt tenném, ha gúnytól és gyalázkodástól félve megváltoztatnám elhatározásomat, még annál is gyávább volnék, mint amilyennek tartanak. A haza sorsán érzett félelem nem szégyen, de

méltatlan volnék magas hivatalomhoz, ha megrettennék az emberek véleményétől, rágalmaitól és becsmélésétől, s ily módon rabszolgája lennék azoknak, akik felett uralkodnom kell, és akik ostobaságának gátat kell vetnem.”

6. Hannibál ezután súlyos hibát követett el. Hadseregét el akarta szakítani Fabiustól, és szeretett volna legelőkhöz gazdag sík vidékre jutni. Ezért megparancsolta a helyi vezetőknek, hogy vacsora után azonnal vezessék Casinumba. De azok Hannibál idegen kiejtése miatt rosszul értették a város nevét, és a hadsereget Campania határára, Casilinum városába vezették, amelyet a rómaiak által Voltumnusnak nevezett folyó választ kétfelé. Ezt a vidéket magas hegyek veszik körül, s egyetlen völgy nyílik csak a tenger felé. A medréből kilépő folyó mocsarat alkot, közben magas homokdombok emelkednek, a folyó torkolatánál pedig erős hullámverésnek kitett, hajókikötésre alkalmatlan tengerpart terül el. Míg Hannibál ide levonult, Fabius, aki jól ismerte a járható utakat, az ellenség hátába került, és a völgy szűk kijáratát négyezer nehéz fegyverzetű katonájával elzárta, hadserege többi részét pedig előnyös helyzetben felsorakoztatta a környező magaslatokon. Ugyanekkor legjobban kiképzett könnyű fegyverzetű csapataival megrohanta az ellenség hátrvédjét, teljes zűrzavart keltett soraik közt, s körülbelül nyolcszázukat megölte. Hannibál rájött tévedésére, és azonnal felismerte, milyen veszélyes helyzetbe került; a vezetőket keresztre feszíttette, amikor pedig visszavonult, elállt attól a szándékától, hogy kieroszakolja az átvonulást, és megtámadja a magaslatokat megszállva tartó rómaiakat. Hadserege minden tagján csüggedés és félelem vett erőt, mert azt hitték, teljesen körülvették őket, és lehetetlen megmenekülniök. Ezért elhatározta, hogy csellel vezeti félre az ellenséget. A cselt a következőképpen hajtotta végre.

A zsákmányolt marhákból mintegy kétezret összereltetett, és mindegyik állat szarvára gally- és rőzseköteget kötött, majd megparancsolta, hogy éjszaka adott jelre ezeket gyűjtsák meg, és az állatokat hajtsák a magaslatok felé az ellenség által megszállt szorosokba. Mialatt parancsát végrehajtották, hadseregével elindult, és a sötétség leple alatt előrenyomult. Amíg gyenge volt a rőzsekötegek lángja, a marhák lassan haladtak előre a magaslatok felé. A dombtetőkről lenéző juh- és marhapásztorok elámulva látták, amint felvillantak a fények a marhák szarva hegyén, mintha a völgy mélyén fáklyafényben egész hadsereg vonult volna zárt menetben. De amikor a láng elérte az állatok szarvát, és az eleven húst kezdte égetni, a fájdalomtól megvadulva rázták fejüket, egymást borították lángba, és nagy összevisszaságban rohantak a dombok felé. Közben lánggal égett a homlokuk és farkuk, úgyhogy felgyújtották az erdőt is, s a magaslati őrhelyükön állomásozó rómaiak megrémültek a látványtól. Azt képzelték a lángokról, hogy fáklyás emberek rohannak feléjük, és bekerítik őket mindenfelől. Ezért nem mertek őrhelyükön maradni, hanem visszavonultak a táborba a főhaderőhöz, s feladták a szorost. Hannibál könnyű fegyverzetű csapatai azonnal megjelentek, és elfoglalták a szoros feletti magaslatokat. Így aztán a karthágói hadsereg sok és nehéz zsákmányával együtt nyugodtan áthaladt a szoroson.

7. Fabius a cselt még az éjszaka folyamán észrevette, mert emberei a szétfutott marhák közül néhányat kézre kerítettek, de félt, hogy a sötétségben törbe csalják seregét, ezért nem mert mozdulni. Kora reggel azonban üzőbe vette az ellenséget, és megtámadta az utóhadat. A nehéz terepen kézitusára került a sor. A helyzet zavaros volt, míg Hannibál az előhadból hátra nem küldte a hegyvidéki terephez hozzászokott, gyors Hispaniai gyalogosait. Ezek rátámadtak a nehéz fegyverzetű rómaiakra, sokukat megölték, és Fabiust visszaverték. Így aztán Fabius még rosszabb hírbe került, és még több megvetésben volt része. Lemondott róla, hogy merészen és nyílt ütközetben szálljon szembe az ellenséggel. Józan megfontolással és előrelátással akarta legyőzni Hannibált, most azonban kitűnt, hogy ellenfele nála is ügyesebb, és túljárt az eszén. Hannibál pedig, hogy a rómaiakat még inkább fővezérük ellen tüzelje, kiadta a parancsot a Fabius birtokán áthaladó hadainak, hogy minden mást égessenek fel és

pusztítsanak el, csak az ő földjeit kíméljék, sőt őrséget állított, hogy a birtokban semmi kár ne essék, és semmit ne vigyenek el onnan. Amikor Hannibál eljárásának híre eljutott Rómába, még inkább hitelt adtak a Fabius elleni rágalmaknak. A néptribunusok állandóan szidalmazták a népgyűléseken, főként Metilius ösztönzésére és biztatására, aki nem volt ugyan ellenséges viszonyban Fabiusszal, de rokona volt Minuciusnak, a lovasság főparancsnokának, s azt gondolta, hogy Fabius megrágalmazásával Minucius hírét és dicsőségét növeli. Magára vonta Fabius a senatus haragját is, különösen amiatt a megegyezés miatt, amelyet a hadifoglyokra vonatkozólag kötött Hannibállal. Abban állapodtak meg ugyanis, hogy kicserélik a hadifoglyokat, s az a fél, amelyik több hadifoglyot veszít, a többletért személyenként kétszázötven drakhma váltságdíjat fizet. Amikor a hadifoglyok kicserélése megtörtént, kitűnt, hogy Hannibál kétszáznegyvennel több foglyot ejtett. A senatus úgy határozott, hogy nem küldi el az értük járó váltságdíjat, és helytelenítette Fabius eljárását, hogy olyan embereket kívánt kiszabadítani minden tisztességes és hasznos ok nélkül, akik gyávaságuk miatt kerültek az ellenség kezére. Midőn Fabius tudomást szerzett a senatus határozatáról, zúgolódás nélkül fogadta polgártársai haragját. De mert pénze nem volt, a Hannibállal kötött megállapodást pedig nem akarta megszegni, és honfitársait sem szerette volna cserbenhagyni, Rómába küldte fiát azzal a megbízással, hogy adja el földjeit, és az értük kapott pénzt vigye azonnal a táborba. A fiatalember eladta a földeket, és haladéktalanul visszatért apjához, aki elküldte a váltságdíjat Hannibálhoz, így visszakapta a foglyokat. Ezek közül később többen felajánlották Fabiusnak, hogy visszafizetik a pénzét, de ő egyetlenegyől sem fogadta el, hanem mindnyájuknak elengedte.

8. Nem sokkal később a papok Fabiust bizonyos áldozatok elvégzésére Rómába hívták; Fabius átadta a hadsereget Minuciusnak azzal, hogy semmi áron ne bocsátkozzék harcba vagy összeütközésbe az ellenséggel. Ezt nemcsak megparancsolta neki mint korlátlan hatalmú felettese, hanem még meg is kérte rá, és jó tanácsként a lelkére kötötte. Minucius azonban nem törődött az utasítással, és hamarosan nyugtalanítani kezdte az ellenséget. Egy alkalommal észrevette, hogy Hannibál hadserege nagyobb részét elküldte takarmányt szerezni, mire rátámadt a hátrahagyottakra, beszorította őket sáncaik közé, nagy veszteséget okozott nekik, és azzal ijesztgette őket, hogy ostrom alá fogja táborukat. Amikor Hannibál serege visszatért a táborba, Minucius minden veszteség nélkül, biztonságban visszavonult, s ez mérhetetlen önhittséggel, katonáit pedig vakmerőséggel töltötte el. Ennek a haditettnek a híre kiszínezve és felnagyítva hamarosan eljutott Rómába. Midőn Fabius meghallotta, kijelentette, hogy jobban fél Minucius sikerétől, mint félne balszerencsájától. De a hír fellelkesítette az embereket, és örömben a forumra rohantak. Metilius néptribunus felment a szószékre, beszédében magasztalta Minuciust, Fabiust pedig nemcsak puhánynak és gyávanak, hanem még árulónak is nevezte, sőt azzal gyanúsította meg a legbefolyásosabb és legelőkelőbb polgárokat, hogy szántszándékkal idézték fel a háborút, mert meg akarják szüntetni a nép hatalmát, ezért adták át a hatalmat egyetlen embernek. Fabius késedelmeskedése most időt ad Hannibálnak, hogy katonai helyzetét megszilárdítsa, újabb hadsereget kapjon Libüából, és meghódítsa egész Itáliát.

9. Aztán Fabius lépett a szószékre. Ügyet sem vetett a néptribunus előző szavaira, hanem kijelentette: az áldozatokat és szertartásokat mielőbb el kell végeznie, hogy visszatérhessen a hadsereghez, és megbüntesse Minuciust, amiért tilalma ellenére harcba bocsátkozott az ellenséggel. Midőn a nép felismerte a Minuciust fenyegető veszélyt, nagy zavargás keletkezett. A dictatornak ugyanis hatalmában volt, hogy bírósági tárgyalás nélkül letartóztassa és kivégeztesse, és féltek tőle, hogy ha felfingerlik Fabiust, akármilyen béketűrő is, engesztelhetetlen haragra fog gerjedni. Ezért rémületükben, az egyetlen Metilius kivételével, mindnyájan elhallgattak. Metilius személye mint néptribunusé sérthetetlen volt - ez az egyetlen

tisztség, amely, a többiekkel ellentétben, dictator választása esetén sem szűnik meg -, s így kérve kérte a népet, ne hagyja cserben Minuciust, és ne engedje, hogy olyan sorsra jusson, mint amilyenre Manlius Torquatus juttatta fiát, akit győzelméért babérkoszorúval tüntettek ki, Manlius Torquatus mégis lefejeztette, hanem fossza meg Fabiust zsarnoki hatalmától, és bízva az államot olyan emberre, aki képes is, kész is megmenteni.

Bár az ilyen beszéd felizgatta a népet, mégsem merték Fabiust lemondadni a hatalomról, de határozatba hozták, hogy Minucius a dictatoréval azonos hatalommal vezesse a háborút, hiszen addig is részt vett a hadvezetésben. Ilyesmire Rómában azelőtt soha nem volt példa, később azonban, nem sokkal a cannaei vereség után, újból megtörtént ugyanez. Akkor a hadszíntéren Marcus Iunius volt a dictator, a városban pedig ki kellett egészíteni a senatust, mivel a senatorok közül sokan elestek a harctéren. Ezért Fabius Buteót második dictatorrá választották, de ő, alighogy átvette hivatalát és megtartotta a választást, elbocsátotta a lictorokat, elhagyta kíséretét, a nép közé vegyült, s úgy intézte ügyes-bajos dolgait, mint bármely más egyszerű polgár.

10. A nép, amikor Minuciusnak a dictatorral egyenlő hatalmat adott, azt hitte, hogy Fabius majd jogfosztottnak és megalázottnak érzi magát, de helytelenül ítélték meg a dictatort, mert Fabius a nép tudatlanságát nem tartotta szerencsétlenségnek. A bölcs Diogenészhez hasonlóan járt el, akit egyszer figyelmeztettek rá, hogy kinevetik, Diogenész azonban így válaszolt: „De én nem vagyok nevetséges.” Fabius ugyanis azt gondolta, hogy csak azokat nevetik ki, akik törődnek az ilyesmivel, és hagyják, hogy zavarba hozzák őket. Nyugodtan és könnyen viselte el a történeteket, s ezzel is igazolta a filozófusok állítását, hogy a jó és derék embert nem lehet megsérteni becsületében. A köz érdekében viszont annál inkább aggasztotta a sokaság oktalansága, mert Minucius személyében betegesen becsvágyó emberre bízták a háború intézését. Attól félt, hogy ez a hiú, dicsőségétől és elbizakodottságától elvakult férfiú valami nagy bajt okoz elhamarkodottságával, s ezért titokban, anélkül, hogy bárki tudta volna, elhagyta Rómát. Amikor megérkezett a hadsereghez, azonnal látta, hogy Minuciust már nem tudja féken tartani, mert az felfuvalkodottságában mindenáron azt akarta elérni, hogy felváltva viselje a fővezéri hatalmat. Fabius ebbe nem egyezett bele, inkább megosztotta vele a hadsereg feletti parancsnokságot, mert jobbnak tartotta, hogy Minucius egyedül viselje a vezéri tisztelet a hadsereg egy része, mint felváltva az egész felett. Így aztán az első és a negyedik legiót saját magának tartotta meg, a másodikat és a harmadikat pedig átengedte Minuciusnak; ugyancsak egyenlő arányban osztották fel egymás közt a szövetséges hadakat is. Minucius büszkélkedni kezdett vele és örömét fejezte ki rajta, hogy az állam legmagasabb és legnagyobb tisztségét az ő kedvéért korlátozták és megnyirbálták, de Fabius figyelmeztette, hogy hacsak nem vesztette el józan esztét, ne vele keljen vitára, hanem Hannibállal. De ha már mindenáron vetélkedni óhajt tisztársával, legalább arra vigyázzon, hogy az az ember, akit győzelmeiért polgártársai kitüntettek, olyan színben tűnjék fel, mintha kevésbé viselné szívén a haza üdvét és biztonságát, mint az, akin mások vettek győzelmet, és megvetésben részesült.

11. Minucius ezt csak egy öregember gúnyolódásának tekintette, s miután átvette a sorshúzás útján neki jutó haderőt, külön tábornak készítette magának. Hannibál figyelemmel kísérte a fejleményeket, és csak a jó alkalomra várt. Közül egy halom emelkedett, amelyet könnyűszerrel el lehetett foglalni, s amely annak, aki elfoglalta, biztonságos és minden tekintetben megfelelő táborhelyül szolgálhatott. A halom körüli síkság messziről nyílt lapálynak látszott, valójában azonban kisebb árkok és mélyedések voltak rajta. Ezért, bár könnyen megtehetné volna, Hannibál nem szállta meg a halmot, hanem szabadon hagyta abban a reményben, hogy ott ütközetre bírhatja az ellenséget. Amikor látta, hogy Fabius és Minucius serege különvált, az éjszaka folyamán szétszórtan katonákat állított az árkokba és mélyedésekbe, kora reggel

pedig kisebb számú haderőt küldött a halom megtámadására, hogy így a magaslat birtokáért ütközetre bírja Minuciust.

Ez meg is történt. Először Minucius előreküldte könnyűfegyvereseit, majd lovasságát; végül, amikor látta, hogy Hannibál a halmon harcoló csapatok segítségére siet, egész haderejével leereszkedett csatarendben a sík terepre. Heves csatába kezdett, és visszaverte a dombokon elhelyezkedő haderők dárdatámadását. Aztán kézítusa következett, amely egyforma esélyekkel folyt. Mikor aztán Hannibál látta, hogy ellenfelét sikerült törbe csalnia, és hogy a lesben álló ellenséges haderővel szemben Minucius fedezetlenül hagyta csapatainak hátsó vonalát, jelt adott a támadásra. Erre emberei mindenünnen felbukkantak, hangos harci kiáltással rárohantak a rómaiakra, és öldösní kezdtek a hátsó sorokat. A rómaiak közt erre leírhatatlan zűrzavar támadt. Minucius merészségének egyszerre vége lett, aggodalmasan nézett hol egyik, hol másik alvezérére, de egyikük sem mert a helyén maradni, hanem mindnyájan fejvesztett futásnak eredtek. Ekkor már szélteben-hosszában száguldoztak a győztes numidiai csapatok a csatamezőn, és mészárolták a szertefutó ellenséget.

12. Fabius nyomban tudomást szerzett a rómaiak szorongatottságáról és veszedelméről, sőt úgy látszik, előre sejtette, ami bekövetkezett. Ezért hadseregét csatarendben, harcra készen tartotta, s arra is volt gondja, hogy a harc kimeneteléről ne hírvivőktől, hanem személyesen szerezzon tudomást a tábor előtt elkészített megfigyelőállásból. Amikor látta a bekerített és megzavarodott hadsereget, s meghallotta a helytállásra képtelen és félelemtől megfutamodó csapatok hangos kiáltozását, combjára ütött, és mély sóhajjal így szólt a közelében állókhoz: „Herculesre, Minucius sokkal előbb döntötte végveszélybe magát, mint vártam volna, bár később, mint ahogy láthatólag ő maga óhajtotta.” Azonnal hozatta a hadijelvényeket, és serege élére állva így kiáltott: „Katonák, arra legyen most mindnyájatoknak gondja, hogy segítségére siessünk Marcus Minuciusnak, mert derék és hazáját szerető férfiú. Ha hibát követett el, mert elhamarkodva támadta meg az ellenséget, ezért később vonjuk felelősségre.”

Mihelyt megjelent a színen, megfutamította és szétszórta a síkságon fel és alá száguldozó numidákat; ezután pedig a rómaiakat hátba támadó ellenséges csapatok ellen fordult, és akit útjában talált, megölte. A többiek, mielőtt társaiktól elvágták és körülkerítették volna őket - ugyanúgy, ahogyan ők bántak el előbb a rómaiakkal -, kitértek az ellenség elől és megfutamodtak. Amikor Hannibál észrevette, hogy a hadiszerencse ellene fordult, és látta, hogy Fabius korát meghaladó eréllyel nyomul előre az ellenség sorai közt a dombtetőn harcoló Minucius felé, véget vetett az ütközetnek, kürtöseivel visszavonulást fúvatott, és a rómaiak nagy öröme katonáit visszavezette a táborba. Mondják, hogy amikor Hannibál elhagyta a csatateret, tréfásan megjegyezte vele levő barátainak: „Lám megmondtam előre nem is egyszer, hogy ebből a hegyek tetején megülő felhőből egyszer még véstes zivatar zúdul reánk.”

13. Az ütközet után Fabius az elesett ellenséges katonák fegyvereit zsákmány gyanánt összeszedte, s elhagyta a csatateret anélkül, hogy vezértársáról egyetlen gőgös vagy sértő szót ejtett volna. Minucius azonban összehívta hadseregének katonáit, és így szólt hozzájuk: „Bajtársak, nagy dolgokban egyetlen hibát sem elkövetni meghaladja egy ember képességeit, de minden jóra való és értelmes embernek kötelessége, hogy okuljon a jövőre nézve, ha tévedésből hibázott. Megvallom, kevés okom van rá, hogy vádoljam a sorsot; annál több, hogy dicsérjem, mert amit nem értettem meg annyi időn át, most megtanultam egyetlen nap néhány órája alatt. Most már tudom, hogy nem vagyok képes parancsolni másoknak, sőt egyenesen szükségem van rá, hogy mások parancsoljanak nekem, s nem szabad merő becsvágyból arra törekednem, hogy felülmúljam azokat, akiknek különb voltát elismerni sokkal derekabb dolog. Legyen a dictator valamennyiünk vezére, én csak egy dologban akarlak megelőzni benneteket: hálám

kifejezésre juttatásában, ezért én leszek az első közöttetek, aki engedelmeskedik majd neki, és teljesíti parancsait.”

Szavai után megparancsolta, hogy vegyék fel a sasokat, és kövessék mindnyájan, majd Fabius táborához vezette őket. Amikor odaérkeztek, mindenki csodálkozására és ámulatára a fővezéri sátorhoz ment. Mikor Fabius kilépett, Minucius felállította a jelvényeket a sátor előtt, és hangosan atyjának nevezte őt, a katonák pedig Fabius katonáit patronusaiknak. Így nevezik ugyanis azokat, akik rabszolgáikat szabadon bocsátják. Amikor a csend helyreállt, Minucius így szólt: „Dictator, a mai napon kettős győzelmet arattál. Győztél bátorsággal Hannibálon, bölcsességeddel és nemeslelkűségeddel pedig vezértársadon. Az elsővel megmentettél, a másodikkal nagy leckére tanítottál meg bennünket, akiket Hannibál csúfosan, te viszont szépen és életünk megmentésével győztél le. Atyánknak szólítalak, ennél megtisztelőbb nevet nem adhatok neked, hiszen apám iránti hálámnál is nagyobb az, amit irántad érzék, mert apám csak nekem adott életet, de teáltalad mindnyájan megmenekültünk.” Ezekkel a szavakkal átölelte és csókkal köszöntötte Fabiust; ugyanígy átölelték és megcsókolták egymást a katonák is, s vidámsággal, örömkönnnyekkel telt meg az egész tábor.

14. Fabius nem sokkal később letette hivatalát, és újból consulokat választottak. Az első consulok híven követték Fabius elgondolásait a hadvezetésben. Elkerülték Hannibállal a nyílt összecsapást, segítették a szövetségeseket, és megakadályozták az elpártolásukat. Amikor azonban Terentius Varro nyerte el a consulságot, aki homályos eredetű volt, leplezetlenül hízelgett a népnek és meggondolatlansága nem ismert határt, azonnal nyilvánvalóvá lett, hogy tapasztalatlanságával és vakmerőségével kockára teszi majd a haza sorsát. A népgyűléseken egyre csak kiáltozta, hogy a háború addig fog húzódni, amíg az állam Fabiushoz hasonló hadvezérekkel kísérletezik, de ő azon a napon, amelyen megpillantja, már le is győzi az ellenséget. Varro nemcsak beszélt, hanem sorozás útján olyan haderőt gyűjtött össze, amilyent a rómaiak még soha nem állítottak szembe semmiféle ellenséggel. Nyolcvannyolcezer ember állt fegyverben harcra készen, Fabius és vele együtt sok más józanul gondolkodó római polgár nagy aggodalmára, akik tartottak tőle, hogy az állam soha nem fogja kiheverni, ha ennyi, legszebb férfikorában levő polgár odavész a háborúban.

Fabius ezért Terentius consultársához, Aemilius Paulushoz fordult, aki tapasztalt hadvezér létére népszerűtlen ember volt, és félt a néptől, mert korábban pénzbírsággal sújtották. Fabius felbízta Paulust, hogy korlátozza a másik consul örültségét, s meggyőzte arról is, hogy a hazát nem Hannibál, hanem Terentius ellen kell megvédenie. Az összecsapást mindketten siettetni fogják, az egyik, mert nem tudja, miben rejlik ereje, a másik, mert tudatában van saját gyengeségének. „Nekem - így szólt - inkább hihetsz Hannibál dolgaiban, mint Terentiusnak. Hidd el, ha ebben az évben senki nem bocsátkozik vele ütközetbe, és itt marad Itáliában, vagy elpusztul, vagy futva elmenekül. Már most is, bár látszat szerint győz és ő a helyzet ura, egyetlen ellenségünk sem csatlakozik hozzá, hazulról hozott haderejének pedig már a harmadrésze sincs meg.” Ezekre a szavakra, mint mondják, Paulus így szólt: „Ami engem illet, Fabius, az én helyzetemben könnyebb az ellenség dárdáinak kitennem magam, mint polgártársaim szavazatainak. De ha már az állam ilyen helyzetbe került, megkísérlem, hogy inkább te tarts jó hadvezérnek, mint azok, akik az ellenkezőjére akarnak kényszeríteni.” Paulus ezzel az elhatározással indult el a háborúba.

15. Terentius ragaszkodott hozzá, hogy az aznapi főparancsnokságot ő kapja meg, és az Aufidus folyó mellett Cannae városa közelében tábort ütött. Napkeltekor a fővezéri sátorra kitűztette a csatajelt, egy bíbortunicát. A karthágóiak eleinte megzavarodtak, amikor látták a római hadvezér merészségét és hatalmas hadseregét, amely kétszer akkora volt, mint az övék. Hannibál azonban kiadta a parancsot, hogy hadserege álljon fegyverbe, ő maga pedig néhány

vezértársával együtt fellovagolt egy szelíden emelkedő domb tetejére, onnan nézte a csatarendben felsorakozott ellenséget. Amikor egy Gisco nevű, vele egyenrangú vezértársa elcsodálkozott az ellenség nagy számán, Hannibál komoly arccal így szólt hozzá: „Elkerülte valami a figyelmedet, Gisco, ami még ennél is csodálatosabb.” Majd amikor a karthágói megkérdezte, mi az, így válaszolt: „Az, hogy ebben a nagy sokadalomban nincs egy lélek sem, akit Giscónak hívnak.” A tréfás megjegyzés váratlanul érte mindnyájukat, hangos nevetésre fakadtak, és amikor lefelé mentek a dombról, Hannibál tréfáját elmondták mindenkinek, akivel szembetalálkoztak. Nagy nevetés támadt, s a Hannibál környezetében levők sem tudták visszatartani a nevetésüket. Ez a látvány felszította a karthágóiak bátorságát, mert arra gondoltak, hogy csak az indíthatta vezérüket ilyen tréfára és hangos nevetésre szemtől szemben a veszéllyel, ha mélyen megveti az ellenséget.

16. Az ütközetben Hannibál kettős hadászati fogást alkalmazott. Először is olyan hadállást foglalt el, hogy a szelet hátulról kapja. Fergeteges erejű, forró szél fújt, a síkság felől hatalmas porfelhőt kavart fel, és a karthágóiak hadsorai felől a rómaiak felé hajtotta. A római katonák szeme tele lett porral, kénytelenek voltak elfordítani a fejüket, s ez megzavarta őket. Másodszorban csatarendjét a következőképpen állította fel: Hadseregének legbátrabb és legharcra-készebb csapatait a derékhad két szárnyán sorakoztatta fel, a csatarend közepén pedig a leggyengébbeket ék alakban, jóval az arcvonal többi része előtt. A legharcedzettebb csapatok parancsot kaptak, hogy mihelyt a rómaiak áttörik és üldözni kezdik az előretolt csapatrészeket, és bekerülnek a karthágóiak befelé öblösödő phalanxának közepébe, mindkét oldalról gyorsan forduljanak velük szembe, verjék vissza és kerítsék be őket. Úgy látszik, ez idézte elő a legnagyobb vérontást. Amint ugyanis a karthágóiak középen hátrahúzódtak, és az üldöző rómaiak utánuk nyomultak, Hannibál félhold alakúra változtatta hadseregének felállítását. A csapatparancsnokok a szárnyakon pajzzsal és dárdával felfegyverzett válogatott harcosokkal rátámadtak a fedezetlenül maradt ellenségre, és mindazokat, akik a bekerítő mozdulat előtt nem tértek ki idejében, körbefogták és halomra öldösték.

Mint mondják, a rómaiak lovasságával különös szerencsétlenség történt. Úgy látszik, Paulus lova megebesült, és levetette hátáról lovasát. A körülötte harcolók erre sorra egymás után leugráltak lovukról, hogy a consul gyalogosan védjék. A többi lovas általános parancsnak értelmezte a dolgot, leszálltak lovukról, és gyalogosan szálltak szembe az ellenséggel. Mikor Hannibál meglátta, így szólt: „Ezt még jobban szeretem, mint ha megkötözve kaptam volna kézbe őket.” Mindezeket a részleteket a háború történetét elbeszélő történetírók bővebben leírják.

Varro consul néhány emberével lóháton elmenekült Venusiába. Paulus azonban a menekülő vad zavarában, a testébe fűrődött több nyíltól sebesülten és véresen, elcsüggedt lélekkel s mély szomorúságban leült egy köré, és várta, hogy az ellenség végezzen vele. A fejét és arcát elborító vértől annyira felismerhetetlenné vált, hogy még barátai és szolgálai is elmentek mellette, s nem ismertek rá. Egyedül egy Cornelius Lentulus nevű patricius ifjú vette észre és ismerte fel; leugrott lováról, odavezette hozzá, és kérte, üljön fel, mentse meg életét polgártársai érdekében, akiknek most különösen nagy szükségük lesz jó hadvezérre. Paulus elutasította a kérést, s kényszerítette a könnyező ifjút, hogy szálljon vissza lovára, majd felkelt helyéről, és az ifjú kezét megragadva így szólt: „Mondd meg, Lentulus, Fabius Maximusnak, s tanúskodj róla magad is, hogy Paulus Aemilius utolsó leheletéig megfogadta tanácsait, és nem szegte meg a neki tett ígéreteit, de előbb Varro, azután Hannibál legyőzte.” Mikor ezt meghagyta Lentulusnak, elküldte az ifjút, és belevetette magát a gyilkos küzdelembe, s ott is veszett. Mint mondják, az ütközetben ötvenezer római harcos esett el, négyezren pedig élve kerültek az ellenség kezére; később az ütközet után még nem kevesebb, mint tízezen estek fogságba a két consul táborában.

17. A fényes győzelem után Hannibált arra biztatták barátai, hogy használja ki jó szerencsáját, kövesse nyomon a menekülő ellenséget, s ötödnap a Capitoliumon vacsorázzon. Nem könnyű megmondani, mi térítette el ettől Hannibált. Mintha valami rossz szellem állt volna útjába és sugalmazta volna habozását és bátortalanságát. Ezért vetette szemére a karthágói Barcas haragosan: „Győzni tudsz, de a győzelmedet kihasználni nem tudod.” A győzelem következtében mégis lényegesen megváltozott helyzete. Mert az ütközet előtt egész Itáliában nem mondhatott magáénak egyetlen várost, kereskedelmi központot vagy kikötőt, úgyhogy hadseregének ellátásáról csak sarcolással tudott gondoskodni, mivel semmi biztos utánpótlási támaszpontja nem volt, s nagy táborával akárcsak valami rablóhaddal kóborolt egyik helyről a másikra, most viszont csaknem egész Itáliát meghódította. Az itáliai népek többsége, köztük a legnagyobbak is, önként csatlakozott hozzá, sőt Capua, a legtekintélyesebb város Róma után, ellenállás nélkül nyitotta meg előtte kapuit.

A nagy szerencsétlenség nemcsak a barátok próbaköve - mint Euripidész mondja -, hanem a bölcs hadvezéreké is. Mert amit Fabiusban az ütközet előtt gyávaságnak és közönynek neveztek, az nyomban az ütközet után már nem is emberi számításnak, hanem olyan természetfeletti és isteni előérzet eredményének látszott, amely képes előre meglátni a jövőt, s ezt még azok sem igen tudták elhinni, akik maguk is átélték az eseményeket. Róma Fabiusba vetette utolsó reménységét, úgy menekült bölcsességéhez, mint valami templomi oltárhoz, s azt hitte, csupán az ő józan belátásának köszönhető, hogy a város fennmaradt és nem pusztult el, mint a gallok betörése idején. Mert azokban az időkben, amikor látszólag semmi nagyobb veszedelem nem fenyegetett túlzottan óvatosságnak és reményvesztettségnek mutatkozott, most viszont, midőn mindenkin erőt vett a kétségbeesett szomorúság és reménytelen zűrzavar, csak ő maga járt-kelt a városban nyugodt léptekkel s magabiztos arccal, mindenkihez volt néhány barátságos szava, elhallgattatta az asszonyos siránkozást, s megakadályozta, hogy az emberek a köztereken jajveszékelyenek és csoportokba verődjenek. Rábeszélte a senatust, tartsanak gyűlést, lelket öntött az állam főtisztviselőibe, akiknek ő jelentette az erőt és a hatalmat, s tőle várták, hogy vezesse őket.

18. A kapukhoz öröket állíttatott, hogy visszatartsák a megrémült tömeget a város elhagyásától. Megszabta a gyász helyét és idejét. Elrendelte, hogy mindenki odahaza sirassa meg halottját, de legfeljebb harminc napig. Ezután minden gyásznak meg kell szűnnie, s meg kell tisztítani a várost a vele kapcsolatos dolgoktól. Ceres ünnepe éppen ezekre a napokra esett, de inkább nem mutattak be áldozatokat és nem tartották meg a körmenetet, nehogy a csekély számban lézengő résztvevők levertsége még feltűnőbbé tegye a csapást, az isteneknek ugyanis csak a boldog emberek tisztességadása kedves. Az istenek kiengesztelésére és a baljóslatú előjelek elhárítására egyébként elvégezték mindazokat a szertartásokat, amelyeket az augurok jónak és helyesnek tartottak. Fabius egyik rokonát, Pictort Delphoiba küldték, hogy tanácsot kérjen a jóshelytől. A fogadalmuk ellen vétő két Vesta-szűz egyikét a bevett szokások szerint élve eltemették, a másik pedig önkezeléssel vetett véget életének.

De a legcsodálatosabb az volt a város méltóságteljes viselkedésében, hogy amikor Varro, a consul, a szégyenletes vereség legfőbb okozója, a meneküléstől megalázva és összetörtén hazaérkezett, üdvözlésére a senatus tagjai és az egész nép eléje ment a kapukig. Mihelyt a sokaság elcsendesedett, az állam főtisztviselői és a vezető senatorok, köztük Fabius is ünnepélyes beszéddel köszöntötték, hogy ilyen nagy szerencsétlenség után sem esett kétségbe hazája sorsán, hanem visszajött, hogy tovább intézze az állam ügyeit, s hasznára legyen a törvényeknek és azoknak a polgároknak, akiket még meg lehet menteni.

19. Amikor megtudták, hogy Hannibál az ütközet után Itália más részei felé fordult, felbátorodtak, s hadvezéreket és hadseregeket küldtek ellene. A két legkiválóbb hadvezér Fabius Maximus és Claudius Marcellus volt, akiket egyformán csodáltak, bár egymással homlok-egyenest ellentétes jellemek voltak. Marcellus, amint a róla írt életrajzban is elmondottam, fényes haditettekre kész, gögös, erőskezű férfiú volt, olyanféle jellem, akit Homérosz „harckedvelőnek” és „büszkeszívűnek” szeret nevezni. Marcellus, amikor első csatáikat vívták, Hannibál merészségével ugyanolyan merészséggel szállt szembe. Vele ellentétben Fabius, kitartva korábbi meggyőződése mellett, szilárdan vallotta: ha Hannibállal senki nem bocsátkozik harcba és nem ingerli fel, önmaga lesz legádázabb ellenségévé, ereje felemészti, mint az atlétáé, aki izmait túlfeszíti, és utána elernyed testi ereje. Poszeidóniosz szerint ezért nevezték a rómaiak Fabiust pajzsuknak, Marcellust pedig kardjuknak, és azt mondogatták, hogy Fabius szilárd kitartása és óvatossága Marcellus rugalmas hadvezetésével párosulva mentette meg őket. Hannibál Marcellusszal való gyakori összecsapásai alkalmával olyannak találta római ellenfelét, akár a sebesen zúduló, megáradt folyót, amely kikezdte haderejét, és egy-egy részét magával sodorta. Fabius azonban, mint lassú vizű folyó, szünet nélkül alámosta és felemészítette erejét. Végül a Marcellusszal folytatott harcokban Hannibál ereje kimerült, közben pedig Fabius azzal tartotta örökös félelemben, hogy nem volt hajlandó megütközni vele.

Úgyszólván egész idő alatt ők ketten álltak szemben Hannibállal praetori, proconsuli vagy consuli rangban; ugyanis mindegyiküket ötször választották meg consullá. Marcellust, amikor ötödízben viselte a consulságot, Hannibál törbe csalta és megölte, de Fabiusszal, bár gyakran vetett neki különféle cseleket, nem boldogult; egyetlen eset kivételével, amikor kis híján sikerült törbe csalnia és legyőznie. Hannibál ugyanis Metapontum vezető emberei nevében hamisított levelet küldött Fabiusnak azzal, hogy a város kész meghódolni, ha odamegy, s ők csak arra várnak, hogy megjelenjék a városkapuk előtt. Fabiust a levél cselekvésre ösztönözte, s felkészült rá, hogy hadseregének egy részével még az éjszaka folyamán útra kel. Szerencséjére egy kedvezőtlen jóslat hatására letett szándékáról; nem sokkal később pedig kiderült, hogy a levél hamisítvány, és Hannibáltól származik, aki a város közelében lesben várt rá. Megmenekülését Fabius így az istenek jóakarátának köszönhette.

20. A városok elpártolását és a szövetségesek nyugtalanságát Fabius inkább barátságos és jóindulatú intézkedésekkel kívánta elhárítani és lecsendesíteni, nem pedig úgy, hogy szigorúan lép fel mindenki ellen, aki gyanúra ad okot. Mint mondják, egy marsus harcos, aki a szövetségesek között kitűnt bátorságával és előkelő származásával, néhány társával arról beszélgetett a táborban, hogy átállnak az ellenséghez. Fabius nem tett neki szemrehányást emiatt, hanem elismerte, hogy érdeme ellenére mellőzték. Eddig - mondta - a parancsnokok hibája volt, hogy a kitüntetések kegyként és nem érdem szerint osztogatták, ezután azonban személy szerint őt teszi felelőssé, ha nem fordul azonnal hozzá, és nem közli vele, ha valami kívánnivalója van. Ezzel megajándékozta egy harci ménnel, és még más kitüntetésben is részesítette. Ily módon sikerült elérnie, hogy ez a marsus harcos lett leghűségesebb és legszolgálatkészebb embere. Fabius helytelen dolognak tartotta, hogy míg a lovászok és a kutyaaidomítók gondos bánásmóddal és etetéssel igyekeznek megszeliidíteni a gondjukra bízott állatok szilajságát, vad és makacs természetét, nem pedig korbáccsal és szöges nyakörvvel, az, aki emberek élete felett rendelkezik, ne szeretettel és szelídséggel nevelje őket jó magaviseletre, hanem keményebben bánjék velük, mint a kertészek a vadfüge-, körte- és olajfákkal, amelyeket megnevelnek, hogy ízes fűgét, körtét és olajbogyót teremjenek.

Más alkalommal egy lucaniai katonáról azt jelentették felettesei, hogy elhagyja őrhelyét, és a táboron kívül csavarog. Fabius erre megkérdezte, hogy különben milyen embernek ismerik. Mindenki azt mondta, hogy nála jobb katonát nehéz volna találni, s elbeszélték róla, hogy

mennyi vitézségről tanúskodó, bátor haditettet hajtott végre. Fabius kíváncsi volt rá, mi okozhatja a katona fegyelmezetlen magaviseletét, mire megtudta, hogy szerelmes egy fiatal leányba, s bármilyen veszélyek árán is kiszökik a táborból, hogy meglátogassa. Fabius ekkor a katona tudta nélkül elküldte néhány emberét, magához hozatta a leányt, elrejtette a sátrában, majd hívatta a lucaniait. „Tudomásomra jutott - mondta neki -, hogy a rómaiak szokásai és törvényei ellenére az éjszakát a tábortól távol töltöd, de hallom, hogy különben jó katona vagy. Hibádat derék szolgálataidért megbocsátom, de ezután más személy felügyelete alá helyezlek.” Erre a katona bámulatára elővezette a leányt, és ezekkel a szavakkal adta át neki: „Ő vállal érted kezeséget, hogy köztünk maradsz a táborban. Te pedig tetteiddel bizonyítsd be, hogy nem fegyelemsértő szándékkal hagytad el a tábort, hanem csak azért, mert ebbe a leányba szerelmes voltál.” Így mondják el ezt a történetet.

21. Tarentum városát, amely árulás folytán veszett el, Fabius a következőképpen szerezte vissza: Hadseregében szolgált egy tarentumi ifjú, s annak volt egy odaadóan ragaszkodó nővére, akibe beleszeretett egy bruttiumi férfi, a Hannibál által Tarentumban elhelyezett helyőrség parancsnoka. Ez a körülmény reményt keltett a tarentumi ifjúban, hogy sikerül valamit elérnie. Fabius tudtával elment Tarentumba, de azt híresztelte el, hogy szökevényként érkezett nővéréhez. Eltelt néhány nap, és a bruttiumi abban a hiszemben volt, hogy a leány fivére nem tud szerelméről. Később az ifjú így szólt nővéréhez: „A táborban sok szó esett róla, hogy te gyakran találkozol a város egyik befolyásos és előkelő emberével. Ha ez a férfi valóban derék s jóra való ember, mit se számít a származása, a háború úgyis összekever mindent. Nincs abban szégyellnivaló, amit az ember kényszerből tesz, sőt szerencsés dolog, ha midőn az igazság erőtelen, szelíddé lehet tenni azt, akinek módjában van, hogy erőszakot alkalmazzon.” Erre a nővér magához hívatta a bruttiumit, és összeismertette fivérével. A fivér mindent megtett, hogy a barbár férfiú szerelmét felszítsa, s nővérét is rábeszélte, hogy legyen hozzá kedvesebb, így aztán hamarosan sikerült beférköznie a szerelmes férfi bizalmába, s mivel ez zsoldért szolgáltá gazdáját, rá lehetett venni véleménye megváltoztatására, nem kismértékben annak a gazdag jutalomnak a reményében, amelyet majd Fabiustól kap.

Ezt a történetet a legtöbb történetíró így adja elő, de vannak, akik azt állítják, hogy az a nő, aki a bruttiumit megnyerte a rómaiak ügyének, nem tarentumi, hanem bruttiumi volt és Fabius ágyasa. Midőn a nő megtudta, hogy a tarentumi helyőrség parancsnoka földije és ismerőse, elmondta Fabiusnak, majd találkozót beszélt meg a bruttiumival a várfalak tövében, és rávette az átpártolásra.

22. Közben Fabius arra törekedett, hogy Hannibált elcsalja a környékről; parancsot küldött tehát a Rhegiumban állomásozó helyőrségnek, hogy törjenek be Bruttium földjére, és foglalják el ostrommal Cauloniát. A rhegiumi helyőrség nyolcezer főből állt. Legnagyobb részük katonaszökevény, semmire nem jó szedett-vedett népség, akiket gyáva viselkedésük miatt Marcellus küldött haza Szicíliából, s akiknek elvesztése legkevésbé sem jelentett Rómának csapást vagy kárt. Fabius úgy számított, hogy ezeket odaveti csalétkül Hannibálnak, és így elvonja Tarentumtól. Így is történt, Hannibál egész haderejével azonnal Cauloniába sietett. Hatodnap, amikor Fabius ostromzárral vette körül Tarentumot, éjszaka megérkezett hozzá az az ifjú, aki nővérével együtt megegyezett a bruttiumiak parancsnokával. Az ifjú gondosan szemügyre vette azt a helyet, ahol az őrségen álló bruttiumi készült a várost feladni, és az ostromlókat a városba bebocsátani. De Fabius nem pusztán árulásra alapozta vállalkozása sikerét, hanem ő is odament katonáival a megbeszélthelyre, és ott csendben várakozott, hadseregének többi része viszont a szárazföldről és a tenger felől nagy harci lármával megrohanta a falakat, mialatt a tarentumiak a fal védőinek segítségére siettek. A bruttiumi ekkor jelt adott Fabiusnak, hogy elérkezett a cselekvés ideje, mire katonái létrával megmászták a falakat, és a város Fabius kezére került.

De ekkor Fabiuson, úgy látszik, erőt vett a nagyravágyás: kiadta a parancsot, hogy legelőször is a bruttumiakat ölje le, nehogy kiderüljön, hogy árulással vette be a várost. De nemcsak azt nem tudta megakadályozni, hogy az árulásnak híre menjen, hanem még hitszegéssel és kegyetlenséggel is megvádolták. A tarentumiak közül is sokan elesetek, harmincezret rabszolgának adtak el, a várost pedig kifosztotta a római hadsereg, és ebből háromezer talentum folyt be az államkincstárba. Mikor mint hadizsákmányt mindent elszállítottak, Fabius írnoka állítólag megkérdezte, mi történjék az istenekkel, értve ezen az istenek képeit és szobraikat. Fabius erre így felelt: „Hagyjuk meg a tarentumiaknak haragos isteneiket.” Héraklész nagyméretű szobrát mégis elvitette Tarentumból, és a Capitoliumon állíttatta fel saját bronz lovasszobra közelében. Ilyen tekintetben sokkal kevesebb tapintattal járt el, mint Marcellus, s még csodálatraméltóbb színben tüntette fel annak szelíd és emberséges jellemét, amint azt meg is írtam a róla szóló életrajzban.

23. Mondják, hogy Hannibál odasietett, és mindössze negyvenstádiumnyira volt Tarentumtól, amikor a város elesett. Erre nyílt őszinteséggel megjegyezte: „Lám, a rómaiaknak is van Hannibáljuk, mert Tarentumot ugyanúgy veszítettük el, mint ahogyan megszereztük.” Baráti körben ekkor ismerte be először, hogy már régóta tudta, mennyire nehéz, de most már belátja, teljességgel lehetetlen meghódítani Itáliát a rendelkezésre álló eszközökkel.

Fabius ezt a győzelmet sokkal fényesebb diadalmenettel ünnepelte meg, mint az elsőt. Hiszen úgy küzdött meg Hannibállal, mint a jó atléta, könnyedén hiúsította meg ellenfele cseleit és fogásait. Hannibált ekkora már elhagyta régi ereje, a fényűzés és gazdagság elpuhította, a szünet nélküli harcok elgyengítették és felemésztették seregét.

Amikor Hannibál fellázította a tarentumiakat, és hatalmába kerítette a várost, a helyőrség parancsnoka Marcus Livius volt. Livius bevette magát a fellegrvárba, és nem tudták kiűzni, mindaddig ott maradt, amíg a rómaiak ismét úrrá nem lettek a tarentumiakon. Fabius dicsősége nagyon zokon esett Liviusnak, ezért irigységből és hiúságból kijelentette a senatusban, hogy Tarentum visszafoglalása nem Fabiusnak, hanem neki köszönhető. Fabius erre nevetve megjegyezte: „Igazad van, mert ha te nem veszítetted volna el a várost, én sem foglalhattam volna el.”

24. A rómaiak nemcsak Fabiust ünnepelték nyilvánosan, hanem még fiát is consullá választották. Amikor ez átvette hivatalát, és intézkedéseket tett a háború folytatására, apja - talán öregkora, talán testi gyengesége miatt, de talán csak fiát akarta próbára tenni - lóháton indult meg feléje a tömegben keresztül. Mihelyt a fiatal consul bizonyos távolságból megpillantotta apját, nem engedte továbbmenni, hanem hozzáküldte az egyik lictort azzal a paranccsal, hogy Fabius szálljon le lováról, és menjen gyalogosan hozzá, feltéve, hogy hivatali minőségben kíván tőle valamit. A jelenlevők mindnyájan felháborodtak a consul rendelkezésén, némán pillantottak Fabiusra, s ezzel juttatták kifejezésre, hogy méltatlannak tartják a bánásmódot, amelyet el kell szenvednie. De ő gyorsan leugrott lováról, s futott vagy inkább rohant fiához, átölelte, megcsókolta, és így szólt hozzá: „Helyesen gondolkodol és cselekszel, fiam. Látom, tisztában vagy vele, hogy kiken uralkodol, és milyen magas tisztséget viselsz. Így tettük nagygyá Rómát mi és őseink, mert szüleinkre és gyermekeinkre mindig másodsorban gondoltunk, ha a haza javáról volt szó.”

Valóban, mint mondják, Fabius dédapja, akit ötször választottak consullá, és aki korának leghíresebb és leghatalmasabb embere volt, s hatalmas háborúkban szerzett győzelmek után tartott fényes diadalmeneteket, amikor fia consul lett, szívesen szolgált alatta a háborúban. Sőt a diadalmenetben, amikor fia négy lótól vont diadalszekéren hajtattott be, a többiekkel együtt lóháton követte, és még dicsekedett is vele, hogy bár fia felett atyai hatalma van, és a polgárok között is a legelső, mégis alárendelte magát a törvénynek és az állam első tisztviselőjének. De

Fabius nemcsak ilyen tekintetben volt csodálatra méltó. Amikor fia meghalt, mint bölcs férfiú és jó apa megnyugvással viselte el a csapást. A fia feletti halotti beszédet, amelyet előkelő személyek temetésekor rokonaik szoktak tartani, saját maga mondta el a forumon, sőt a beszédet le is íratta, és közrebocsátotta.

25. Ekkor Cornelius Scipiót küldték Hispaniába, aki nemcsak a karthágóiakat űzte ki, miután több ütközetben legyőzte őket, hanem meghódított sok népet, nagy városokat, és gazdag zsákmányt szerzett a rómaiaknak; mikor pedig hazatért, olyan népszerűsége tett szert, mint előtte senki más. Consullá választása után észrevette, hogy a nép valami nagy tett végrehajtását várja tőle, de ő úgy érezte, elmúlt már az az idő, amikor Hannibállal Itáliában kellett megmérkőzni; ezért elhatározta, hogy betör Karthágóba és Libüába jól felfegyverzett hadseregével, a háború színterét Itáliából átviszi Afrikába, és a népet is minden igyekezetével erre biztatta. Fabius viszont arra törekedett, hogy mindenképpen megfélemlítse a rómaiakat. Óva intette őket, hogy egy meggondolatlan fiatalembertől igen nagy és jóvátehetetlen bajba sodortassák magukat, s nem kímélt sem szót, sem tettet, hogy a népet eltérítse szándékától. A senatust sikerült is megnyernie, de a nép úgy gondolkodott, hogy Fabius féltékenységből akarja Scipio sikereit megakadályozni, s attól fél, hogy ha valami nagy és fényes haditettet hajt végre, befejezi a háborút, vagy legalábbis távol tartja Itáliától, ő olyan színben tűnik fel, hogy tétlenkedése és erélytelensége húzta el annyi ideig a harcok befejezését.

Fabius ellenkezése eleinte még valószínűleg előrelátásból és az állam biztonsága érdekében eredt, mert komoly veszélytől félt. De később becsvágyból és féltékenységből túlzásba ragadtatta magát csak azért, hogy meggátolja Scipio emelkedését. Sőt rábírta Crassust, Scipio consultársát, hogy ne adja ki kezéből a hadsereget, és ne engedje át Scipiónak, s ha a nép így döntene, legalább ő keljen át a hadsereggel a karthágóiak ellen. Azt is megakadályozta, hogy pénzt adjanak a háborúra Scipiónak, aki képtelen lévén saját maga szerezni pénzt, az etruszk városokhoz fordult, amelyekkel szoros baráti kapcsolatot tartott fenn. De Crassus nem volt civódó, hanem nyájas természetű, és a vallási törvények is otthon maradásra kényszerítették, mivel ő töltötte be a pontifex maximusi tisztséget.

26. Fabius ekkor más úton próbált kellemetlenkedni Scipiónak, s visszatartotta azokat az ifjakat, akik szerettek volna alatta szolgálni. A senatusban és a népgyűléseken azt hangoztatta, hogy Scipio nemcsak fut Hannibál elől, hanem még a megmaradt haderőt is elszállítja hajókon Itáliából, hiú reményt kelt az ifjakban, és arra csábítja őket, hogy elhagyják szüleiket, asszonyukat és városukat, amelynek kapui előtt ott táborozik a hatalmas és le nem győzött ellenség. Beszédeivel valóban félelembe ejtette a rómaiakat, s ezért úgy döntöttek, hogy Scipio csak a szicíliai csapatokat viheti magával, és Hispaniából is csak azt a háromszáz harcost, akik hűségesen kitartottak mellette. Fabiusnak ez az eljárása összhangban volt jellemével.

Miután Scipio áthajózott Libüába, hamarosan hírek jutottak el Rómába csodálatos sikereiről, nagy és dicső tetteiről. A hírek kézzelfogható bizonyítékaként tömérdek hadizsákmány érkezett; a római seregek egyszerre gyűjtöttak fel két ellenséges tábor, s rengeteg ember, fegyver és ló lett a lángok martaléka. Karthágóból követeket küldtek Hannibálhoz, hogy szólítsák fel és kérjék meg rá, hagyjon fel soha meg nem valósuló itáliai reménységeivel, és segítsen az otthoniakon. Rómában mindenki Scipio sikereiről beszélt, s Fabius mégis azt követelte, hogy váltsák le. Mással nem tudott érvelni, csak azt hajtogatta untig, hogy veszedelmes dolog egyetlen ember személyéhez kötni az állam mérhetetlenül nagy érdekeit, mert nehéz elképzelni, hogy a szerencse mindvégig kitartson mellette. Ezen sokan megütözköztek, és Fabiusban gáncsoskodó és rosszindulatú embert láttak, akit öregkora bártortalanná és bizalmatlanná tett, s aki ráadásul még a kelleténél is jobban fél Hannibáltól. Fabius még akkor sem hagyta, hogy polgártársai zavartalanul élvezzék nyugalma és biztonságuk örömét,

midőn a karthágói fővezér már elhajózott Itáliából hadseregével, hanem azt állította, hogy Róma helyzete éppen most vált különösképpen válságossá, és a várost végveszély fenyegeti, mert Hannibál Libüában, Karthágó közelében minden eddiginél nagyobb erővel támad majd rájuk, és Scipiónak olyan hadsereggel kell szembeszállnia, amelyet számtalan hadvezér, dictator és consul kiontott vére lelkesít. Beszédeivel olyan nagy zavart keltett a városban, hogy bár a háború a távoli Libüában folyt, jobban féltek tőle, mint azelőtt.

27. Scipio rövidesen döntő ütközetet vívott Hannibállal és megverte; földre sújtotta és lábbal taposta a ledőlt Karthágó büszkeségét. Tettével még a remélnél is nagyobb örömet szerzett polgártársainak, és uralmukat, „mely nagy rázkódtatással ledőlt, újra felemelte”.⁸⁴

Fabius Maximus már nem élte meg a háború végét, és nem értesült Hannibál vereségéről. Nem láthatta hazája jól megalapozott, nagy jólétét sem, mert éppen akkor, amikor Hannibál hadaival elhagyta Itáliát, súlyosan megbetegedett és meghalt. Epameinóndaszt egykor köz-költségen temették el a thébaiak, mert teljes szegénységben halt meg, és halála után állítólag csak egy vasnyársat találtak a házában. Fabiust nem köz-költségen temették el, de a temetési költségekhez mindenki hozzájárult a legkisebb értékű pénzdarabbal, nem mintha Fabius ilyen szegény lett volna, hanem hogy a nép mint saját atyját temesse el, és halálában életéhez méltó tisztelettel és megbecsüléssel vegye körül.

PERIKLÉSZ ÉS FABIUS MAXIMUS ÖSSZEHASONLÍTÁSA

1. Így telt el Periklész és Fabius Maximus élete. Mivel mindketten sok kiváló, katonai és polgári erényekre valló tett emlékét hagyták maguk után, először hadvezéri tevékenységüket vizsgáljuk meg. Periklész olyan nép vezére volt, amely jólétének és nagyságának legmagasabb fokán hatalma virágkorát élvezte, s így kormányzatának zavartalan biztonsága az ország általános jólétének és erejének volt köszönhető, Fabius viszont hazája ügyeinek vezetését a legszegénylenebb és legsiralmasabb körülmények közt vette át, nem a biztos jólétet tartotta fenn az országban, hanem nehéz bajokból vezette jobb viszonyok közé hazáját.

Periklésznek Kimón győzelmei, Müronidész és Leókratész fényes diadalai, Tolmidész számos nagy sikere tette lehetővé, hogy kormányzása idején inkább ünnepségek és játékok rendezésével kedveskedjen a város lakóinak, s nem háborúkkal gyarapította vagy védte meg az ország uralmát. Vele ellentétben Fabius mást sem látott, mint vereséget, futást, hadvezérek és consulok kegyetlen halálát, szétvert hadakat, holttestekkel borított tavakat, síkságokat, erdőket, s véres tetemekkel tengerbe hömpölygő folyókat. És mégis, bár magára maradt, mint hazája erős oszlópa és támasza vezette tovább az országot, és megakadályozta, hogy a mások hibájából súlyos helyzetbe került állam végképp elveszen. Végül bebizonyosodott, hogy nem olyan nehéz feladat a csapások sújtotta és szükségképpen a józan ész szavára hajló város sorsát intézni, mint egy jólétben felfuvalkodott és elbizakodott nép nagyzását és vakmerőségét féken tartani, s Periklésznek főként ilyen körülmények között kellett kormányoznia és vezetnie az athéniakat. De éppen a rómaiakat ért sok nagy csapás mutatta meg Fabius jellemének erejét és szilárdságát, mert soha meg nem rendült, sem vissza nem fordult arról az útról, amelyre egyszer rálépett.

2. Szamosz elfoglalását - Periklész tettét - szembeállíthatjuk Tarentum visszafoglalásával, Euboiát a campaniai városokkal, Capua kivételével, amelyet Fulvius és Appius consulok kerítették hatalmukba. Nyílt ütközetben, mint láttuk, Fabius nem aratott győzelmet, csak egyetlenegyszer, ekkor tartotta meg első diadalmenetét. Periklész az ellenségen vett győzel-

meiért kilenc diadaljelet állított fel szárazon és tengeren. De Periklészről nem jegyezték fel olyan haditettét, mint Fabiusról, amikor kiragadta Minuciust Hannibál kezéből, és egy egész római hadsereget mentett meg, ami valóban nemes, bátorságról, bölcsességről és jólelküségről tanúskodó cselekedet volt. Másrészt Periklész olyan kudarc nem érte, mint Fabiust, amikor Hannibálnak sikerült őt az ökrökkel törbe csálnia. Mert amikor kezében tartotta az ellenséget, amely szántszándékkal és mégis véletlenül behatolt egy hegyszorosba, hagyta, hogy éjszaka észrevétlenül, nappal pedig nyíltan elosonjon, és így legyőzze azt, aki őt bekerítette. Ha pedig a jó hadvezérnek nemcsak a jelen lehetőségeit kell felhasználnia, hanem helyesen kell megítélnie a jövőt is, az athéniaknak úgy végződött a háború, ahogyan Periklész előre látta és megmondotta, mert túl sokra vállalkoztak, és elvesztették hatalmukat. A rómaiak azonban Fabius számvetésével nem törődve küldték el Scipiót a karthágóiak ellen; teljes győzelmet arattak, de nem azért, mert a hadiszerecse kedvezett nekik, hanem vezérük bölcsessége és vitézsége folytán, aki tönkreverte az ellenséget és győzött. Így aztán Periklész mellett a hazája által elszenvedett vereségek tettek bizonyosságot, bebizonyítva, hogy előrelátása helyes volt, a rómaiaknak pedig sikereik bizonyították be, hogy Fabius tévedett. A hadvezérnek az is hibája, ha előrelátás híján vereséget szenved, és az is, ha önbizalom hiányában szalasztja el a kedvező alkalmat. Szerintem a tapasztalatlanság az a körülmény, amely megteremtheti, de meg is semmisítheti a merészséget. Ezt kívántam elmondani hadvezéri képességeikről.

3. Periklész államférfiúi tevékenységét vizsgálva súlyos elbírálás alá esik a peloponnészoszi háború, amelyet állítólag ő okozott, mert hallani sem akart róla, hogy az athéniak engedményeket tegyenek a spártaiaknak. De meg vagyok róla győződve, hogy Fabius Maximus sem tett volna engedményeket a karthágóiaknak, hanem önérzetesen vállalta volna a veszélyt Róma hegemoniájának fenntartásáért. Másrészt Fabiusnak Minucius iránti jósága és szelídlelkűsége rossz fényt vet Periklésznek Kimónnal és Thuküdidésszel szemben tanúsított ellenségeskedésére, mert ezek mindketten derék és előkelő származású férfiak voltak, s Periklész mégis osztrakizmoszsal száműzette őket. De Periklész hatalma és tekintélye nagyobb volt, mint Fabiusé, és nem tűrte, hogy más hadvezér hibás hadvezetésével veszélyeztesse a várost. Egyedül Tolmidész nem hallgatott rá, szembeszegült vele, tervét kieroszakolva megtámadta a boiótokat, és vereséget szenvedett. De a többiek mind megfogadták tanácsait, és nagy hatalma előtt meghajolva alárendelték magukat akarátának. Maga Fabius megbízható volt, és nem követett el hibákat, de minden jel szerint képtelen volt rá, hogy megakadályozza mások hibáinak elkövetését. Nem kétséges, hogy a rómaiakat nem érte volna annyi vereség, ha Fabius is olyan hatalommal rendelkezett volna, mint Periklész Athénban.

Anyagi dolgokban Periklész azzal bizonyította be fennkölt gondolkodását, hogy soha semmi ajándékot nem fogadott el, Fabius pedig, hogy nagy összegekkel váltotta ki a hadifogságból a rászorulókat. Az erre a célra adott összeg csak hat talentum volt, Periklészről viszont alig lehet megmondani, mennyit kaphatott volna a szövetségesektől és a királyoktól, akik minden pénzt készségesen felajánlottak neki nagy hatalma miatt. Ő azonban nem fogadott el ajándékot, és mindvégig megvesztegethetetlen maradt.

Végül, ami a hatalmas középületeket, templomokat és egyéb építményeket illeti, amelyekkel Periklész Athént felékesítette, össze sem lehet őket hasonlítani azokkal az épületekkel, amelyek Rómában a császárok kora előtt voltak. Ezen a téren vitán felül az athéniakat illeti az elsőség mind a művészi érték, mind a kivitel nagyszerűsége tekintetében.

ALKIBIADÉSZ - CORIOLANUS

ALKIBIADÉSZ⁸⁵

1. A hagyomány szerint Alkibiadész nemzetségét Aiasz fia, Eurüszakész alapította. Anyja, Deinomakhé Megaklész leánya volt, így anyai ágon az Alkmaiónidák közé tartozott. Apja, Kleiniasz saját költségén felszerelt háromevezősoros hajóján vitézül harcolt Artemiszionnál, majd a boiótok elleni háborúban Koróneiánál esett el. Alkibiadész gyámjai közeli rokonai, Periklész és Aripheon, Xanthipposz fiai voltak.

Helyesen állítják, hogy Alkibiadész hírnevét Szókratész jóindulata és barátsága tette fényessé. Bár Alkibiadész kortársai közül Nikiasz, Démoszthenész, Lamakhosz, Phormión, Thraszübulosz és Théramenész valamennyien híres emberek voltak, mégsem ismerjük egyikük anyjának nevét sem, Alkibiadésznek viszont még dajkájáról is tudjuk, hogy egy Amükla nevű lakedaimóni asszony volt, úgyszintén nevelőjéről, hogy Zópürosznak hívták. Az előbbi nevet Antiszthenész, az utóbbit pedig Platón jegyezte fel.

Alkibiadész szépségéről elég, ha annyit mondunk, hogy élete minden szakaszában, gyermekkorában, ifjúkorában és felnőtt férfi korában egyaránt elbájoló volt. Euripidész mondása, hogy „minden szép között szép az ősz is”, nem mindenkre érvényes. De ha kevés emberről is, Alkibiadészről mindenesetre elmondhatjuk ezt, annyira szerencsés volt az alkata, annyira tökéletes testének szépsége. Azt mondják, hogy még beszédhibája is jól illett hangjához, s beszédmodorát ellenállhatatlanul vonzóvá tette. Selypítéséről megemlékezik Arisztophanész is, amikor Theóroszt gúnyolja:

*(S mellette holló fővel ült Theórosz
a földön.) Aztán Alkibiadész
selypítve hozzám így szólt: „Látod-e
Theóloszt? Loppant holló olla van!”
Igazán selypíté ezt Alkibiadész.⁸⁶*

Arhipposz⁸⁷ pedig így üz gúnyt Alkibiadész fiából: „Hetykén jár-ke, húzza maga után köpenyét, hogy minél inkább hasonlítson atyjához,

nyakát tekerve jár-ke és pöszén beszél.”

2. Alkibiadész jelleme később sok változáson ment át, és sok következtelenséget árult el; ez érthető is, mert élete során nagy tetteket hajtott végre, és változó szerencse kísérte. A természet sok erős szenvedélyt oltott belé, de semmi sem volt erősebb annál a vágnál, hogy legyőzzön másokat, és vetélytársai között első legyen. Megtudjuk ezt több olyan történetből is, melyek gyermekkoráról szólnak.

Egy alkalommal birkózás közben ellenfele szorításába került, s hogy a fiú két vállra ne fektesse, majdnem keresztülharapta a kezét. Az ellenfél ezzel a kiáltással engedte el: „Úgy harapsz, Alkibiadész, akár az asszonyok!” Mire így szólt: „Én? Akár az oroszlánok!”

Más alkalommal, még kisgyermek korában, egy szűk utcában kockázott, s éppen rá került a dobás sora, mikor egy megrakott társzekér közeledett. Rákiáltott a kocsisra, hogy álljon meg, mert kockája a szekér elé esett. A kocsis rá sem hederített, hanem továbbhajtott; a többi

gyermek kitért előle, de Alkibiadész arcra vetette magát a szekér előtt, teljes hosszában kinyúlt, s odakiáltotta a kocsisnak, hogy ha akar, hajtson rajta keresztül. A kocsis erre megijedt, és megállította lovait, a körülállók is megrémültek, és hangos kiáltozással siettek segítségére. Amikor iskoláit elkezdte, készséggel engedelmeskedett legtöbb tanítójának, de fuvolán nem volt hajlandó játszani, mert a fuvolajátékot nemtelen és szabad emberhez méltatlan művészetnek tartotta. Az volt a véleménye, hogy a lantverő használata és a lant pengetése nem torzítja el a szabad emberhez illő arc kifejezést és arcvonásokat, annak viszont, aki fuvolán játszik, a felismerhetetlenségig eltorzul az arca. Ezenfelül, aki önmagát kíséri lantján, szabadon énekelhet és szavalhat, de ha valaki fuvolázik, hangszere betömi a száját, és se nem énekelhet, se nem beszélhet. „Hagyjuk a fuvolát a thébai fiúknak - mondta -, azok úgysem tudnak beszélni. Nekünk, athéniaknak, mint apáinktól tudjuk, Athéné volt az ősünk és Apollón a védőistenünk: egyikük eldobta a fuvolát,⁸⁸ a másik pedig elevenen megnyúzott egy fuvolást.” - Ily módon félig tréfásan, félig komolyan megtagadta, hogy fuvolázni tanuljon, de másokat is visszatartott tőle. Társai között hamarosan híre ment, hogy Alkibiadész lenézi a fuvolázást, és gúnyt űz azokból, akik fuvolázni tanulnak. Ennek az lett a következménye, hogy a fuvolázást nem tartották nemes ifjakhoz méltó művészetnek, és megvetették.

3. Antiphón *Szitkozódások* című iratában azt állítja, hogy Alkibiadész gyermekkorában egy alkalommal megszökött Démokratészhoz, szépségének egyik csodálójához. Erre gyámja, Aripfrón mint eltűntet kerestetni akarta. Periklész nem értett vele egyet, és azt mondta, ha kerestetik a fiút, s kiderül, hogy meghalt, esetleg egy nappal korábban tudják meg, de ha előkerül, élete végéig megmarad a szégyen. Antiphón azt is állítja, hogy Alkibiadész Szibürtiosz birkózóiskolájában bottal úgy megütötte egyik szolgáját, hogy belehalt. Nem érdemes azonban ezeknek a történeteknek hitelt adni, mert olyan embertől származnak, aki nyíltan bevallja, hogy Alkibiadésznek ellensége volt, és rossz hírét akarta kelteni.

4. Hamarosan sok előkelő csodálója akadt Alkibiadésznek, akik szüntelenül a nyomában jártak. Ezek nyilvánvalóan szépsége miatt rajongtak érte és sürögtek folyton körülötte. Szókratésznek iránta tanúsított érzelmei az ifjú nagyszerű lelki tulajdonságait is bizonyítják. A bölcs férfiú világosan meglátta a testi szépségen is átfénylő csillogásukat. De féltette nemcsak gazdagsága és előkelő származása miatt, hanem azért is, mert athéniak, idegenek és az Athénal szövetséges országokból érkezők tömegesen rajongták körül, és bókjaikkal s gazdag ajándékokkal kedveskedtek neki. Szókratész ezért kötelességének tartotta, hogy megvédje tőlük és vigyázzon, nehogy éretlenül elhullassa gyümölcsét, mint valami virágzó dísznövény. Bármennyire elhalmozza a szerencse az embert állítólagos ajándékaival, mégsem maradhat érzéketlen a bölcsélet iránt, s hallgatnia kell a nyílt szavú és lélekhez szóló intelmekre; ez történt Alkibiadésszal is. Kora ifjúságától kezdve elpuhította azok hízalgése, akik kegyét keresték, és bókokat sugdostak a fülébe, s így nem hallgatott senkire, aki jó tanácsokat akart neki adni vagy tanítani szeretne volna; vele született nemes tulajdonságainál fogva mégis felismerte, mit jelent neki Szókratész. Ezért csak az ő társaságát kereste, s gazdag és előkelő csodálóit távol tartotta magától. Mihelyt megismerte Szókratészt, nem úgy hallgatta szavait, mint a férfitlan gyönyörökre, csókokra és simogatásokra vágyó szerelmesekét szokta, hanem mint egy olyan emberét, aki megrótt a lelki hibáiért, s elnyomta benne üres és esztelen hiúságát, ezért „bújt szárnyaszegve, mint leforrázott kakas”.⁸⁹ Úgy tekintett Szókratészra, mint akit az istenek azért küldtek, hogy törődjön az ifjakkal, és megmentse őket a romlástól. Megvetette saját magát, s csak őt csodálta és szeretete gyengédségeért; tisztelte erényeiért, és kialakította lelkében a szeretetnek azt az eszményképét, amelyet Platón „viszonszerelemnek” nevez. Mindenki csodálattal látta, hogy együtt étkezik, együtt jár a birkózóiskolába és közös sátorban alszik Szókratésszal; más rajongóival azonban keményen és kegyetlenül, sőt

némelyekkel dölyfös fölénnyel bánt, így közöttük Anütosszal, Anthemión fiával is, aki szintén Alkibiadész rajongói közé tartozott.

Anütosz egy alkalommal lakomát rendezett, és meghívta Alkibiadészt is, de ő visszautasította a meghívást. Odahaza baráti társaságban aznap este a kelleténél többet ivott, és társaival együtt hangos kiáltozás közben megjelent Anütosz házának ajtajában. Amikor látta, hogy az asztalokat roskadásig megrakták arany és ezüst ivóedényekkel, megparancsolta szolgálainak, hogy az edények felét szedjék össze és vigyék el hozzá; arra azonban már nem méltatta Anütoszt, hogy bemenjen hozzá, hanem távozott. A vendégek felháborodtak Alkibiadész dölyfös és fennhéjázó viselkedésén, de a házigazda így szólt: „Szerintem Alkibiadész nagyon figyelmes és emberséges volt hozzám, mert bár elvihette volna az összes edényt, a felét mégis meghagyta.”

5. Így bánt más csodálóival is. Egyetlen kivétel egy bevándorolt, még csak nem is különösebben gazdag idegen volt. Ez az ember állítólag minden ingóságát pénzzé tette; az érte kapott száz aranyszatért pedig letette Alkibiadész lába elé, és arra kérte, hogy fogadja el. Ő ezen jót nevetett, de azért hízelgett a hiúságának, s meghívta az embert vacsorára. Kellemesen eltöltött este után visszaadta a pénzét, majd felszólította, hogy másnap azon a nyilvános árverésen, amelyen bérbe adják a községeket azoknak, akik a legtöbbet ígérnek, ígérjen rá a többi árverezőre. Az idegen tiltakozott, mert ehhez több talentumnyi összeg kellett volna, de Alkibiadész megfenyegette, hogy a korbácsával ver végig rajta, ha nem engedelmeskedik neki: nyilván valami miatt bosszút forralt az adóbérlők ellen. Másnap reggel az idegen elment az agorán tartott árverésre, és egy talentummal többet ígért a szokott kikiáltási árnál. Erre az adóbérlők körülvették és szidalmak közben követelték tőle, nevezzen meg kezeset, persze abban a reményben, hogy erre úgyszólván képtelen. Az idegen zavarba jött, és már éppen távozni akart, amikor a tőle távolabb álló Alkibiadész odakiáltott az arkhónoknak: „Írjátok fel a nevemet. Ez az ember a barátom, én vállalom érte a kezességet.” Ezzel a legnagyobb zavarba hozta az adóbérlőket, mert az előző évről fennmaradt hátralékaikat rendszeren a következő év adójóvedelmeiből fedezték. Így nem volt más tenniük, kérlelni kezdték az idegent, vonja vissza ajánlatát, s pénzt ígértek neki. Alkibiadész ragaszkodott hozzá, hogy egy talentumnál kedvesebbet ne fogadjon el. Amikor megkapta a pénzt, odaszólt neki, hogy fogadja el és hagyja ott az árverést. Így jutalmazta meg az idegent.

6. Szókratész iránti érzelmeinek sok és hatalmas más érzellemmel kellett megküzdeniük, de vele született jó tulajdonságai hozzásegítették, hogy ez az érzés győzedelmeskedjék az összes többin, mert Szókratész szavai megragadták szívét és a könnyekig megindították. Máskor azonban csodálóinak hízelgései kerekedtek felül, mert mindenféle gyönyört ígértek neki, s ilyenkor kisiklott Szókratész keze közül, aki valóságos hajtóvadászatot tartott utána, mintha szökevény rabszolga volna. Egyedül Szókratésztól tartott, s csak tőle félt, mindenki mást lenézett.

Kleanthész azt mondja, hogy akit kedvel, azt csakis a fülén keresztül tartja hatalmában, vetélytársai viszont a gyomor, az íny és a nemi szerv gyönyöreit ígérgetik, amelyeket ő, Kleanthész egytől egyig megvet. Alkibiadész kétségtelenül könnyen kapható volt az élvezetekre, amint Thuküdidész megjegyzéseiből is gyaníthatjuk, aki felemlíti kicsapongó életmódját. De megrontói leginkább becsvágyát és dicsőséghajhászását használták fel elcsábítására, és idő előtt rábírták erejét meghaladó, nagyralátó kezdeményezésekre. Elhitették vele, hogy mihamarabb közpályára lép, nemcsak a többi hadvezért és államférfit múlja majd felül, hanem Periklész is, aki akkor állt hatalma tetőpontján a görögök között. Amiként a vas megpuhul, ha tűzben hevítik, de azonnal megkeményszik, és összehúzódnak részecskéi, mihamarabb hideg vízbe dobják, ugyanígy ha Alkibiadészt történetesen kicsapongások és elpuhult

élvezetek közt találta Szókratész és elkapta, az ifjú - szavainak hatására - egyszerre szelíd és alázatos lett, s belátta, mennyit kell még tanulnia, amíg tökéletesnek mondhatja magát.

7. Serdült ifjúkorában elment egy iskolamesterhez, és Homérosz műveit kérte tőle. Mikor az iskolamester azt mondta, hogy Homérosz egyetlen műve sincs meg neki, ökölrel az arcába csapott és otthagyta. Egy másik iskolamester azt mondta, hogy van Homérosza, és ő maga javította ki. Erre Alkibiadész így kiáltott fel: „Te, aki képes vagy Homéroszt kijavítani, gyermekeket tanítasz írni-olvasni? Miért nem oktatsz inkább ifjakat?”

Egy alkalommal beszélni kívánt Periklészszel, és elment hozzá, de az nem fogadta, mert az athéni népnek tartandó beszámolóján dolgozott. „Nem volna-e jobb - kérdezte távozóban Alkibiadész -, ha arra lenne gondja, hogy egyáltalában ne adjon számot az athéniaknak?”

Még gyermekifjú volt, amikor részt vett a potidaiai hadjáratban. Közös sátorban aludt Szókratészszal, és az ütközetben egymás oldalán harcoltak. Az egyik heves csatában mindketten kitüntették magukat. Alkibiadész megsebesült, de Szókratész ott volt mellette, és az életét, sőt a fegyvereit is megmentette az ellenségtől. Igazság szerint Szókratészt kellett volna kitüntetni vitéz magatartásáért, de a hadvezérek hajlottak rá, hogy Alkibiadészt jutalmazza meg előkelő származása miatt. Szókratész, aki szítani kívánta fiatal barátja dicsőségvágyát, Alkibiadész vitézsége mellett tanúskodott, és sürgette a hadvezéreket, hogy neki ítéljék oda a győzelmi koszorút és a teljes fegyverzetet. Más alkalommal Délionnál csatát vesztek, és az athéni sereg megfutamodott. Alkibiadész, aki lovon vett részt a harcban, meglátta, hogy Szókratész néhányadmagával gyalogosan menekül. Nem hagyta el, hanem ott maradt mellette, noha az ellenség erősen szorongatta őket, és több athénit megölt körülöttük. Ez azonban jóval később történt.

8. Kalliasz apja Hipponikosz gazdagsága és előkelő származása miatt közmegebecsülésben álló férfiú volt. Alkibiadész egy alkalommal ökölrel az arcába csapott, nem mintha harag vagy civódás lett volna közöttük, hanem mert barátaival tréfából fogadott, hogy megteszi. Hamarosan egész Athén tudott arcátlan cselekedetéről, és az emberek felháborodtak rajta. Másnap reggel Alkibiadész Hipponikosz házába ment, és bekopogtatott az ajtón. Amikor bevezették levette köpenyét, s odaállt Hipponikosz elé azzal, hogy korbácsolja meg, és bánják vele tetszése szerint. Hipponikosz azonban megbocsátott neki, mert nem tudott rá haragudni, sőt később leányát, Hipparetét hozzáadta feleségül.

Mások szerint Hipparetét nem Hipponikosz, hanem fia, Kalliasz adta nőül Alkibiadészhoz tíz talentum hozománnyal. Később, amikor Hipparetének gyermeke született, Alkibiadész további tíz talentumot követelt Kalliasztól azzal az ürüggyel, hogy a házassági szerződés szerint gyermekek születésekor ez még jár neki.

Kalliasz annyira megijedt Alkibiadész erőszakoskodásától, hogy a hatóságok előtt tett nyilatkozatában vagyona és háza örökösevé az államot tette meg, ha utódok nélkül halna meg.

Hippareté erényes és férjét szerető feleség volt, de amikor Alkibiadész nyíltan viszonyt kezdett folytatni athéni és idegen származású hetairákkal, otthagyta férjét és fivéréhez költözött. Alkibiadész ezzel mit sem törődött, és folytatta kicsapongásait. Ekkor Hipparetének az illetékes arkhónál kellett benyújtania válási keresetét, mégpedig nem más útján, hanem személyesen. Amikor a törvény rendelkezése szerint Hippareté megjelent az arkhón előtt, odament Alkibiadész is, kézen fogta a feleségét, és az agorán átvezetve hazavitte anélkül, hogy bárki merészelte volna útját állni vagy az asszonyt tőle elvenni. Hippareté így élete végéig férjénél maradt, igaz, nem sokkal ezután, amikor Alkibiadész Epheszoszba utazott, meghalt. Ezt az erőszakos cselekedetet senki sem tekintette törvényellenesnek vagy ember-

tellenek. Sőt, ellenkezőleg, a feleségnek azért kellett az arkhón előtt személyesen megjelennie válópere tárgyalásán, hogy a férjnek legyen alkalma a feleségével találkoznia és hazavinnie.

9. Volt Alkibiadésznek egy feltűnően nagy és csodálatosan szép kutyája, amelyet hetven mináért vásárolt. A kutyának nagyon szép farka volt, de Alkibiadész levágta. Barátai megrótták érte, és a szemébe mondták, hogy mindenki sajnálja a kutyát, őt pedig szidják és megszólják tetteért. Alkibiadész nevetett, és így szólt: „Ezt akartam én is. Most legalább erről beszélnek az athéniak, és nem mondanak rosszabbat rólam.”

10. Első közéleti szereplését, mint mondják, nem tervelte ki előre, hanem a véletlennek köszönhető egy pénzfelajánlás alkalmával, amelyet az államnak tettek. Alkibiadész a népgyűlés közelében ment el az agorán, amikor nagy lármára lett figyelmes. Megkérdezte a zaj okát, és amikor meghallotta, hogy pénzfelajánlás folyik, ő is felment az emelvényre, és felajánlott egy bizonyos összeget. A nép ezt nagy tapsal és helyeslő kiáltásokkal fogadta, úgyhogy Alkibiadész meg is feledkezett a köpenye alatt vitt fürjéről.⁹⁰ A fürj megijedt és elszállt, mire az athéniak még hangosabban kezdtek kiáltozni, és felugráltak helyükről, hogy segítsenek neki elfogni. A madarat Antiokhosz hajókormányos fogta el, aki később Alkibiadész egyik legbizalmasabb barátja lett. A politikai pálya minden kapuja kitárult Alkibiadész előtt előkelő származása, gazdagsága és a csatamezőn mutatott bátorsága miatt. Bár sok barátja és híve volt, a néptömegre leginkább szónoki képességének elragadó bájával hatott. Nemcsak a komédiaköltők állítják, hogy igen hatásos szónok volt, hanem a legnagyobb attikai szónok, Démoszthenész is ugyanezt állapítja meg róla Meidiasz ellen mondott beszédében. Ha hihetünk a jól értesült Theophrasztosznak, aki a múlt történelmének minden bölcselő között legkiválóbb ismerője volt, Alkibiadész kortársainál nagyobb mértékben rendelkezett azzal a képességgel, hogy megtalálja és kigondolja, ami kellett. De mivel nemcsak azt kereste, mit mondjon, hanem a megfelelő szavakat és kifejezéseket is, szókincse viszont nem volt túlságosan gazdag, gyakran megakadt, vagy éppen meg is állt beszéd közben. Ilyenkor összeszedte gondolatait, és csak aztán folytatta a beszédet nagy körültekintéssel.

11. Mint lótenyésztőt és kocsiversenyzőt sok versenyfogatóról ismerték. Rajta kívül soha nem volt sem magánszemély, sem uralkodó, aki hét lovat futtatott volna az olümpiai versenyeken. Thuküdidészről tudjuk, hogy elnyerte az első, a második és a negyedik díjat, sőt Euripidész szerint a harmadikat is, ami párját ritkító, nagyszerű teljesítmény volt. Euripidész így énekelte meg a győzelmeket:

*Dalom így dicsér, ó, Kleiniasz-fi
gyönyörű győzniünk, de a leggyönyörűbb, mit egyetlen hellén sem tett:
célba robogsz első-, másod- meg harmadik ízben
kocsidon, s kettős olajág-koszorúsan
hallod, hogy a hírnök előhív.*

12. Sikerét Olümpiában még fényesebbé tette, hogy a városok egymással versengve ünnepelték. Az epheszosziak díszes kiállítású sátrat emeltek neki; Khiosz városa lovainak takarmányt, azonkívül nagyszámú áldozati állatot, a lesbosziak pedig bort és sok élelmiszert küldtek neki, hogy gazdag lakomákat adhasson. De dicsőségvágya miatt kikezdte a rágalom és a rosszakarat, és sok szóbeszéd terjengett körülötte.

Alkibiadész barátja, egy Diomédész nevű köztisztviselő álló férfiú állítólag nagyon szeretett volna győzni az olümpiai versenyeken. Tudomására jutott, hogy Argoszból a város birtokában van egy versenykocsi; tudta Alkibiadészról, hogy az argosziak hallgatnak rá, és sok barátja van közöttük, ezért rábeszélte, hogy vásárolja meg számára a kocsit. Alkibiadész meg is vásárolta, de aztán a versenyeken ugyanezzel a kocsival úgy szerepelt mint a sajátjával:

Diomédész tiltakozására rá se hederített, hagyta, hadd hívja magából kikelve tanúul igaza mellett az isteneket és az embereket. Úgy látszik, a vitából per lett. Iszokratész beszédet írt Alkibiadész fiának tiszteletére *A versenykocsiról* címen, de ebben Teisziaszra, és nem Diomédészre hivatkozik mint felperesre.

13. Amikor Alkibiadész a közpályára lépett, épp csak hogy felserdült, de a többi vezető politikus hírnevét azon nyomban elhomályosította, csak két vetélytársa akadt, Phaiax, Eraszisztratosz fia és Nikiasz, Nikératosz fia. Nikiasz ekkor már idősebb férfi és híres hadvezér volt, de Phaiax Alkibiadészhoz hasonlóan politikai pályája kezdetén állt, ugyancsak előkelő családból származott, de sokkal kevésbé tehetséges, különösen gyenge szónok hírében állt, kellemes, megnyerő társasági modora volt, de politikai vitákban nem tudott érvényesülni. Eupolisz találóan állapította meg róla:

Locsogni jól tud, szónokolni szája nincs.

Phaiax egyik Alkibiadész ellen írott beszédében, mint mondják, többek között azt állította, hogy Alkibiadész a város tulajdonában levő, vallási szertartásoknál használt arany- és ezüstedényeket naponta igénybe vette a saját céljaira.

Élt abban az időben Athénban egy Hüperbolosz nevű, a Perithoidák nemzetségéből származó férfi, akit Thuküdidész gonosz embernek ismert, a vígjátéktírók pedig ismételtén kigúnyolták szindarabjaikban. Ez az ember hagyta, hogy mondjanak róla bármi rosszat, mert egy fikarcnyit sem törődött a közvéleménnyel. Sokan ezt merészségnek vagy bátorságnak mondják, pedig nem volt más, mint arcátlanság és erkölcsi közöny. Senki nem szerette, de szívesen felhasználták, amikor magas polcon álló közéleti férfiakat akartak megrágalmazni és befektíteni. Az athéniak ez alkalommal is osztrakiszmoszhoz kívántak folyamodni Hüperbolosz biztatására. Ezt a fajta különös népszavazást mindig olyankor tartották, amikor politikai vezéreiket meg akarták gátolni a közszereplésben, s ezért elűzték őket soraik közül, nem azért, mert féltek tőlük, hanem mert irigykedtek rájuk. Amikor nyilvánvaló lett, hogy az osztrakiszmosz hármuk közül az egyiket fogja sújtani, Alkibiadész szövetekezett Nikiasszal, és Hüperbolosz ellen fordították az osztrakiszmoszt.

Mások azt állítják, hogy Alkibiadész nem Nikiasszal, hanem Phaiaxszal szövetekezett, és így sikerült elérnie, hogy száműzzék Hüperboloszt, akit ez a fordulat teljesen váratlanul ért. Osztrakiszmosszal mind ez ideig nem űztek el a városból egyetlen aljas vagy jelentéktelen embert sem, amint ezt Hüperboloszra célozva Platón, a vígjátéktíró is említi:

*Méltán sújtotta bár ilyen sorsfordulat,
méltatlanul hozzá, meg rossz híréhez is:
nem efélekhez szabták a számkivettetést.*

Erről az esetről azonban más helyen már részletesebben szóltam.

14. Alkibiadészt nagyon bántotta, hogy Nikiaszt az ellenség csodálja, honfitársai pedig tiszteletben tartják. Hiába volt Alkibiadész a lakedaimóniak ügyvivője - proxenosza - Athénban, hiába járt közben a Pülosznál⁹¹ ejtett hadifoglyok hazaengedése érdekében, a lakedaimóniak tisztában voltak vele, hogy a béke megkötését és hadifoglyaik hazatérését főként Nikiasznak köszönhetik, ezért Nikiaszt igen nagy tiszteletben tartották. Az is közismert tény volt egész Görögországban, hogy Periklész kezdte, de Nikiasz fejezte be a háborút, és a békét legtöbbször Nikiasz békéjének nevezték. Alkibiadészt mérhetetlenül bosszantotta vetélytársa sikere, és merő irigységből intrikálni kezdett, hogy az athéniak szegjék meg a békefeltételeket. Tudomására jutott, hogy az argosziak gyűlölik a spártaiakat, félnek tőlük, és szeretnék a velük

kötött szövetséget felbontani, ezért titokban arra biztatta őket, hogy kössenek szövetséget Athénnal; embereit Argoszbba küldte, Athénban pedig maga tárgyalta az argosziak vezető embereivel, és bátorította őket, hogy ne féljenek a lakedaimóniaktól, s ne tegyenek engedményeket nekik, hanem forduljanak Athénhoz, várják ki azt a pillanatot, amikor az athéniak megbánják a békekötést, és hajlanak a békefeltételek megszegésére.

Amikor a lakedaimóniak szövetséget kötöttek a boiótokkal és Panaktont átadták az athéniaknak, nem érintetlenül és épségben, ahogyan kellett volna, hanem lerombolva, Alkibiadész kapva kapott az athéniak haragján és még tovább ingerelte őket. Nikiaszt olyan vádakkal illette, amelyekben volt némi igazság. Azt állította, hogy Nikiasz mint parancsnokló fővezér nem ejtette foglyul a Szphaktéria⁹² szigetén állomásozó és teljes ostromzár alatt tartott ellenséges csapatokat, sőt amikor mások foglyul ejtették, szabadon bocsátotta őket, hogy ezzel a lakedaimóniak kegyét keresse, akiknek barátjuk volt ugyan, mégsem beszélte le őket, hogy szövetségre lépjenek a boiótokkal és a korinthosziakkal. Sőt megakadályozta, hogy bármely állam baráti és katonai szövetséget kössön az athéniakkal, ha ez nem tetszett a lakedaimóniaknak.

Ettől fogva a dolgok Nikiaszra nézve rosszra fordultak. Szerencséjére azonban követek érkeztek Athénba Lakedaimónból. Azzal a felhatalmazással jöttek, hogy méltányos feltételeket ajánljanak fel minden elfogadható és igazságos megegyezésre. A feltételeket a tanács kedvezően fogadta; és elhatározták, hogy az ügyet másnap a népgyűlés elé terjesztik. Alkibiadész éppen ettől félt, ezért rávette a követeket, hogy előbb vele tárgyaljanak. Amikor összeültek, Alkibiadész így szólt hozzájuk: „Mi jut eszetekbe, spártaiak? Hogyan feledkezhettek meg róla, hogy a tanács mindig jóakarattal viseltetik azok iránt, akik hozzá fordulnak, a nép azonban nagy dolgokra tör, és komoly engedményeket akar kicsikarni? Ha megmondjátok nekik, hogy teljes hatalommal felruházva jöttetek, jogtalan és erőszakos követelésekkel állnak majd elő. Hagyjatok fel ezzel a dőreséggel! Ha elfogadható feltételeket akartok kapni az athéniaktól, és el akarjátok kerülni, hogy többet csikarjanak ki belőletek, mint amit ti készek vagytok felajánlani, úgy tárgyaljatok velük a feltételekről, mint akiket nem ruháztak fel teljes hatalommal. Mi a lakedaimóniak iránti rokonszenvből hajlandók vagyunk segítségetekre lenni.” Így szólt, majd meg is esküdött, s ezzel teljesen a bizalmukba férközött és elfordította őket Nikiasztól. A követek megbíztak benne, s csodálták rendkívüli ügyességét és értelmét. Másnap összehívták a népgyűlést, és a követek megjelentek a nép színe előtt. Alkibiadész udvarias hangon megkérdezte tőlük, hogy milyen felhatalmazással jöttek, amire azt felelték, hogy nincs teljhatalmú megbízatásuk. Alkibiadész erre nagy hangon és dühösen rájuk támadt, mintha nem ő lett volna a sértő fél, hanem a spártaiak; megbízhatatlannak és szőszegőnek nevezte őket, s olyan embereknek, akiknek sem szavaiban, sem magatartásában nincs szemernyi tisztesség sem. A tanács fel volt háborodva, a népgyűlés megsértődött, Nikiasz pedig, akinek az egész cselszövésről sejtelve sem volt, meg volt döbbenve, és egészen elhűlt a követek köpönyegforgatásán.

15. A spártaiak kudarca után Alkibiadészt választották meg hadvezérré, s ő nyomban megszerezte Athén szövetségeséül Argoszt, Mantineiát és Éliszt. Eljárását senki nem helyeselte, de kétségtelenül nagy eredmény volt, hogy csaknem az egész Peloponnészoszt felforgatta, és az ottani államokat szembeállította egymással. Egyetlen napon oly sok pajzsot állított szembe Mantineiánál a lakedaimóniakkal, s a háborút minden veszélyével együtt annyira eltávolította Athéntól, hogy a spártaiaknak a győzelem sem jelenthetett már nagy előnyöket, vereség esetén viszont Lakedaimón léte forgott kockán.

A mantineiai csata után Argoszbban az „ezrek” pártja megdöntötte a népuralmat. A várost kiszolgáltatták a lakedaimóniaknak, akik nyomban ott termettek és véget vetettek a demokráciának, de a nép felkelt, és visszaszerezte hatalmát. Alkibiadész megszilárdította a

nép győzelmét, és rábirta az argosziakat, hogy építsenek a tengerig nyúló „hosszú falakat”, és ezzel városuk csatlakozzék az athéni tengeri hatalomhoz. Ácsokat és kőműveseket vitt magával Athénból; buzgólkodásával jóindulatra hangolta az argosziakat nemcsak saját maga, hanem egész Athén iránt. Patrai lakosait is rábeszélte, hogy városuk és a tenger közé építsenek kőfalat. Amikor valaki vigyázatra intette őket, hogy majd az athéniak lenyelik városukat, Alkibiadész ezt mondta nekik: „Lehet, ám csak kicsinyenként, és a lábatoknál kezdjük, de a spártaiak azonnal a fejeteket kapnák be és egyszerre felfalnának.” Az athéniaknak lelkükre kötötte, hogy szárazföldi uralmukat is erősítsék meg, és tetteikkel váltsák valóra azt az esküt, amelyet az athéni ifjak Agraulosz templomában tesznek. Az eskü szövege szerint Attika határának az árpát, a búzát, a szőlőtőkét és az olajfát tekintik, s ilyen módon arra tanítják őket, hogy sajátjuknak tekintsenek minden megművelt és gyümölcstermő földet.

16. Politikájában és beszédeiben okosság és hozzáértés nyilatkozott meg, de fényűző és kicsapongó életmódját gőg, részegeskedések és erkölcstelen szeretkezések jellemezték. Nőies elpuhultsággal öltözködött, földig érő bíborköntösben vonult végig az agorán, és a költekezésben nem ismert határt. Háromevezősoros hajója fedélzetén kényelmes fekvőhelyet készíttetett, és párnáit nem a kemény deszkára vettette, hanem függőágyat készíttetett magának, hogy minél kényelmesebben alhasson. Aranylemezekkel borított pajzsán nem Athén szokott címerét viselte, hanem a kezében villámokat tartó Erószt. Az előkelő athéniak mindezt ellenszenvvel és méltatlankodva nézték. Mélyen megdöbbenetete őket Alkibiadész törvénytíró viselkedése; elszörnyedtek, és úgy vélték, ilyesmit csak egy zsarnok engedhet meg magának. A nép érzését találóan fejezte ki Arisztophanész, amikor ezt mondta róla:

*Hol imádják, hol meg gyűlölik: kell ő nekik*⁹³

s még inkább jellemző ez a hasonlata:

*Oroszlánt nem nevelned, város, üdvösebb;
de ha fölnevelted, szolgáld csak szeszélyeit!*

De gazdag adományai, az általa rendezett nyilvános ünnepségek és a polgárokkal szemben tanúsított példátlan bőkezősége, dicső őseiktől való származása, szónoki képessége, testi szépsége és ereje, a harcokban mutatott személyes bátorsága, mindez együttvéve mindent elfelejtetett az athéniakkal, úgyhogy még hibáiról is megértéssel és elnézően beszéltek, s fiatal korának és hírnévre vágyó természetének tulajdonították őket. Ilyen eset volt, amikor Agatharkhosz festőt elvitte magához, bezárta a házába, és addig nem engedte ki, amíg szobáit fel nem ékesítette, utána viszont gazdagon megjutalmazva küldte el; Taureaszt pedig féltékenységéből arcul ütötte, mert egy másik kórus kiállításával veszélyeztette az ő győzelmét. Egy méloszi nőt, akit a szigetről hozott hadifoglyok közül választott ki magának, ágyasként tartott házában, és a tőle született gyermeket felnevelte. Bár ez emberséges cselekedet volt, de őt is súlyos felelősség terheli a sziget fiatal férfilakóinak lemészárlásáért, mert ő is megszavazta az erre vonatkozó népgyűlési határozatot.

Arisztophón jelképesen megfestette Nemea városát, amint ölében tartja Alkibiadészt. Az emberek csodájára jártak a képnek, és nem győzték magasztalni, de az idősebbek felháborítónak találták, és azt mondogatták róla, hogy a kép Alkibiadész zsarnoki és törvénytörő természetéről tanúskodik. Arkhesztratosz találóan mondta, hogy Görögország nem bírna el két Alkibiadészt. Egy alkalommal Alkibiadész nagy szónoki sikert aratott a népgyűlésen, és ünneplő tömeg kíséerte haza. Timón, az embergyűlölő, nem tért ki útjából, mint szokása volt, hanem odament hozzá, megfogta a kezét, és így szólt hozzá: „Helyesen teszed, hogy nagyra törsz, fiam, mert így ezeknek készítesz elő minél nagyobb bajt.” Némelyek nevettek szavain,

mások szidalmazták, de a legtöbb athénira mély benyomást tett, amit mondott. Ilyen ellentmondó vélemények terjengtek Alkibiadészről, aminek oka természetének kiegyensúlyozatlansága volt.

17. Az athéniaiak már Periklész életében szemet vetettek Szicíliára, halála után pedig komolyan gondolkodni kezdtek a sziget elfoglalásáról. A szürakuszaiak által megtámadott szövetségeiknek minden alkalommal elküldték a megígért segédsapatokat, s ezeket a kisebb hadjáratokat egy nagyobb vállalkozás előfutárainak tekintették. Alkibiadész tüzelte harci vágyukat, és arról igyekezett meggyőzni őket, hogy hagyják ezeket a kisebb hadjáratokat, s nagyobb hajóhaddal kíséreljék meg az egész sziget leigázását. Ő maga még ennél is többre vágyott, mert Szicíliát, másokkal ellentétben csak vágyai kezdetének, s nem végcéljának tekintette. Nikiasz nehéz feladatnak tartotta Szürakuszai elfoglalását, és igyekezett lebeszélni róla a népet. Alkibiadész azonban már arról álmodott, hogy Karthágó és Libüa megszerzése után Athén birtokába kerül Itália és a Peloponnészosz is, s Szicília máris csak a hadjárat támaszpontjának számított. Megnyerte magának az ifjakat, és a háború nyújtotta lehetőségekkel felcsigázta reményeiket. A fiatalok egyre csak meséltették az idősebbekkel az ott viselt háborúk csodálatos élményeit; a gyakorlótereken és a köztereken a sziget körvonalait, Karthágó és Libüa térképét rajzolták a homokba.

Szókratész, a filozófus és Metón, az asztrológus, mint mondják, semmi jót nem remélt a hadjárattól. Szókratészt talán a lelkében máskor is megszólaló isteni hang, a daimonion figyelmeztette, Metón pedig megijedt, amikor józanul végiggondolta az eljövendő helyzetet, vagy hasznát vette jóstudományának, örülnie tette magát, és házát égő fáklyával felgyújtotta. Mások azt mondják, hogy Metón egyáltalán nem színlelte az örültséget; az történt, hogy éjszaka felgyújtotta házát, másnap reggel pedig a nép elé járult, és a vele történt szerencsétlenségre hivatkozva kérte, hogy mentesítsék fiát a hadjáratban való részvétel alól. Sikerült is elámítania polgártársait, és elérte kitűzött célját.

18. Nikiaszt akarata ellenére választották meg a hadjárat vezérévé; főként azért akarta elhárítani magától ezt a megbízatást, mert társává Alkibiadészt választották a háború vezetésében. Az athéniaiak úgy vélekedtek, hogy a hadjárat sikeresebb lesz, ha vezetését nem egyedül Alkibiadészra bízzák, hanem az ő vakmerőségét Nikiasz józanságával mérséklék, hiszen tudták, hogy a harmadik hadvezér, Lamakhosz idősebb ember létére katonai dolgokban ugyanolyan heves, és ugyanúgy keresi a veszélyeket a harcban, mint Alkibiadész. Amikor megvitatták, hogy mekkora sereget küldjenek és hogyan szereljék fel, Nikiasz ismét ellenezte az egész vállalkozást, és kérte őket, hogy mondjanak le a hadjáratról. Alkibiadész azonban vitába szállt Nikiasz érveivel, és a népgyűlés rá hallgatott. A szónokok közül Démosztratosz azt javasolta, hogy a vezérek kapjanak teljhatalmat a hadjárat előkészítésére és a hadműveletek vezetésére egyaránt.

A népgyűlés megszavazta a javaslatot, a hajóhad készen állt az indulásra, akkor azonban baljóslatú előjelek mutatkoztak, elsősorban az ünneppel kapcsolatban, ekkor tartották ugyanis Adónisz ünnepét; ilyenkor az asszonyok a város minden részén eltemetésre váró holttesteket ábrázoló szobrokat helyeznek el, gyászszertartásokat mimelnek, mellüket verik, és halotti dalokat énekelnek. Ekkor történt a Hermák megcsonkítása is: egyetlen éjszaka a legtöbb Herma arcát szétzúzták. Ez erősen nyugtalanította még azokat is, akik ilyesmire nem sokat adtak. Elterjedt a híre, hogy a szentségtörést a korinthusziak követték el; az ő gyarmatuk volt ugyanis Szürakuszai, és azt remélték, hogy a rossz előjelek majd késleltetik, esetleg meg is akadályozzák a hadjárat megindítását. De sem az ilyen szóbeszéd, sem a kedvezőtlen előjelek nem indították meg az athéni népet. A Hermák megcsonkítását általában részeg ifjak meggondolatlan cselekedetének tekintették, bár sokan haragra gerjedtek, és attól féltek, hogy

nagyobb célokra törő összeesküvéssel állnak szemben. Ezért aztán minden gyanús körülményt gondosan megvizsgáltak, és a következő néhány napon ebben az ügyben a tanács és a népgyűlés is több ülést tartott.

19. Ekkor Androklész népvezér néhány rabszolgát és bevándorolt idegent állított elő, akik Alkibiadészt és barátait azzal vádolták, hogy más istenszobrokat is megcsonkítottak, és hogy boros fejjel az eleusiszi misztériumokat utánozták. Azt állították, hogy Theodórosz játszotta a hírnök, Pulütión a fáklyahordozó s Alkibiadész a főpap szerepét; barátait, akik végignézték a csúfolkodó szertartásokat, beavatottaknak szólították. Ilyen vádat sorolt fel a vádirat, amelyet Thesszalos, Kimón fia terjesztett elő a népgyűlésen, és amely Alkibiadészt a két istennő⁹⁴ ellen elkövetett szentségtöréssel vádolta. A nép erre heves haragra gyúlt Alkibiadész ellen, és Androklész, Alkibiadész esküdt ellensége, igyekezett még jobban felbőszíteni az embereket. Alkibiadész és társai eleinte nagyon megijedtek, de amikor megtudták, hogy a Szicíliába behajózásra váró katonák és tengerészek az ő pártjukon állnak, továbbá, hogy az az ezer argoszi és mantineiai nehéz fegyverzetű katona, aki csak Alkibiadész kedvéért volt hajlandó vállalni a hosszú tengeri út és hadjárat fáradalmait, kijelentette, hogy ha méltatlanul bánnak Alkibiadésszal, azonnal otthagyják az egész hadjáratot, egyszeriben neki-bátorodtak és alkalmat követeltek a védekezésre. Most azután Alkibiadész ellenségei rémültek meg, és félni kezdtek, hogy a népgyűlés enyhe ítéletet hoz az ügyben, mert nem tudja nélkülözni Alkibiadészt.

Ezért úgy intézték a dolgot, hogy bizonyos szónokok, akiket nem tartottak Alkibiadész ellenségeinek, de ugyanolyan rosszakarattal voltak iránta, mint nyílt ellenfelei, szólaljanak fel a népgyűlésen, és fejték ki, mennyire helytelen dolog, hogy egy ilyen hatalmas hadsereg élére állított és teljhatalommal felruházott hadvezér, amikor a hadsereg és a szövetséges hadak már összegyülekeztek, az időt vesztegeti csak azért, mert esküdteket kell kisorsolni, és meg kell állapítani, hogy a vád és a védelem mennyi ideig beszéljen. „Most szálljon tengerre jó szerencsével - mondták. - Ha a hadjárat befejeződik, és ő is hazatér, majd tisztázhatja magát a törvények szerint az ellene emelt vádak alól.”

Alkibiadész tisztában volt vele, mennyi rosszakarát bűjt meg a perének tárgyalását elhalasztó indítvány mögött. Tiltakozott tehát a népgyűlésen, és kijelentette: szörnyű dolog, hogy miközben ilyen nagy hadsereg élén hadjáratra küldik, túrníe kell az ellene emelt súlyos vád függőben maradását. Kész elszenvedni a halálos ítéletet is - mondta -, ha a vád valóban bizonyul, de ha hamis a vád, s ő bebizonyítja ártatlanságát, hadd induljon az ellenség ellen, mit sem félve otthoni vádaskodóitól.

20. Igazáról nem tudta meggyőzni az athéniakat, s megparancsolták neki, hogy hadvezértársaival együtt haladéktalanul induljon el a háborúba. Hajóik száma kis híján száznegyven háromevezősoros volt, a nehézfegyvereseké ötezer-száz, az íjászoké, a parittyásoké és a könnyű fegyverzetű csapatoké mintegy ezerháromszáz; ehhez járult még a megfelelő hadifelszerelés. Amikor megérkeztek Itáliába, elfoglalták Rhégiont, s Alkibiadész itt terjesztette elő az egész hadjáratra vonatkozó haditervét. Nikiasz ellenezte, de Lamakhosz jóváhagyta, így Alkibiadész elhajózott Szicíliába. Elfoglalta Katanét, de mást nem végzett, mert sürgősen visszarendelték Athénba, hogy álljon bíróság elé.

Mint már említettem, Alkibiadészt eleinte néhány rabszolga és Athénban letelepedett idegen illette bizonytalan rágalomokkal és gyanúsítgatásokkal. Eltávozása után ellenségei újult erővel támadták, és sikerült is a Hermák megcsonkításának és a misztériumok kigúnyolásának vádját összekapcsolniuk. Úgy tüntették fel a dolgot, mintha a kettő a kormányzat megdöntésére törő összeesküvésnek egymással szorosan összefüggő része volna; így aztán mindenkit bebörtönöztek, akit a két büntett valamelyikében való részességgel vádoltak. Az athéniak most már

megbánták, hogy Alkibiadészt annak idején nem állították bíróság elé, s nem ítéltették el az ellene emelt súlyos vádak alapján. Haragjukat annál súlyosabban éreztették Alkibiadész minden rokonával, barátjával és bizalmas jó emberével. A feljelentőket Thuküdidész nem nevezi meg, mások azonban emlegetik Diokleidész és Teukrosz nevét; így Phrünikhosz, a vígjátéktíró ezt mondja róluk:

*Ó, drága Hermész, jól vigyázz, csak el ne ess,
megütve magad, az új Diokleidasz nehogy
vádát kiáltson; csak, hogy ártson, arra les.*

Mire Hermész így válaszol:

*Vigyázok: vér díjához ám nem juttatom
Teukroszt, ezt a nagy tekergőt és cudart!*

A feljelentők nem hivatkoztak semmi biztos vagy megcáfолhatatlan tényre. Mikor az egyiket megkérdezték, hogyan ismerte fel a Hermész-szobor megcsonkítóinak arcát, azt felelte, hogy a holdfényben látta meg. Ezzel azonban végképp elszólta magát, mert a büntett elkövetésekor újhhold volt. Az értelmes embereket ez nyugtalanította, de a köznépet nem ingatta meg véleményében: továbbra is hitelt adtak a rágalmaknak, és amint kezdetben is tették, ezután is börtönbe vetettek mindenkit, aki ellen feljelentés érkezett.

21. A letartóztatottak és a bűnügy tárgyalására várók közt volt Andokidész szónok, akit Hellanikosz történetíró Odüsszeusz leszármazottaként említ. Ezt az Andokidészt általában népgyűlölő és oligarchikus hajlamú embernek tartották. Őt azért gyanúsították a Hermák megcsonkításában való részvétellel, mert egyedül a háza közelében álló nagy Hermész-szobor, amelyet az Aigéisz phülé emelt, került el a megcsonkítást. Ezért hívják a szobrot a mai napig Andokidész Hermészének a rajta olvasható felirat ellenére is.

Úgy esett, hogy Andokidész bizalmas és baráti jó viszonyba került az egyik, ugyanebből az okból letartóztatott fogolytársával, egy Timaiosz nevű, kevésbé ismert, de nagyon értelmes és bátor férfúval. Ez rábeszélte Andokidészt, hogy tegyen beismerő vallomást és nevezze meg néhány tettestársát. Néphatározat értelmében ugyanis ebben az esetben őt szabadon bocsátják. A per kimenetele - mondotta - mindnyájukra nézve bizonytalan, de az előkelőknek kell leginkább félniük. Jobban teszi tehát, ha hazugság árán megszabadul, mint ha hamis vád alapján dicstelen halált szenved. De a közjó érdekében is helyesebb, ha néhány kétes jellemű ember feláldozásával sok derék embert ment meg a nép haragjától. Andokidész elfogadta Timaiosz érvelését, s beismerő vallomást tett önmaga és mások ellen, mire a néphatározat értelmében szabadon bocsátották, de azokat, akiket büntársul nevezett meg, a megszököttek kivételével mind kivégezték. Andokidész, hogy vallomását hitelesebbé tegye, büntársul nevezett meg néhányat saját rabszolgái közül is.

A nép haragja még ekkor sem hagyott alább, s most, hogy végeztek a Herma-csonkítókkal, teljes dühvel Alkibiadész ellen fordultak. A Szalaminia nevű hajót küldték érte, hogy azon hozzák haza. Úgy rendelkeztek, hogy hazaszállítói ne alkalmazzanak vele szemben erőszakot; egy ujjal se nyúljanak hozzá, hanem nyugodt hangon beszéljenek vele, s bírják rá, hogy kövesse őket a bíróság elé, és tisztázza magát a nép előtt. Attól féltek ugyanis, hogy az ellenséges földön állomásozó hadsereg körében zavar, sőt lázadás támad, ha Alkibiadész akarja. A katonákat nagyon elkéséřítette kedvelt vezérük távozása; előre látták, hogy Nikiasz tehetetlensége következtében a háború a végtelenségig elhúzódhatik, mert Alkibiadész

távozásával elveszítették legfőbb ösztönzőjüket. Igaz, Lamakhosz harcias és bátor hadvezér volt, de szegény ember lévén sem tekintélye, sem szavának elegendő súlya nem volt.

22. Alkibiadész hajóra szállt, és megfosztotta az athéniakat attól a lehetőségtől, hogy Messzénét elfoglalják. A városban többen voltak, akik készek lettek volna meghódolni, de Alkibiadész tudott a szándékukról; idejében értesítette Szürakuszaiban levő barátait, és így meggyőztette a messzénéiek tervét. Amikor Thurioiba érkeztek, a kikötőben kiszállt és sikerült elrejtőznie a hazahurcolására küldött athéniak elől. Valaki felismerte, és ezt kérdezte tőle: „Alkibiadész, te nem bízol saját hazádban?” „Más, egyéb dologban igen - felelte. - De mikor az életemről van szó, még saját anyámban sem bíznék, hogy nem téveszti-e össze a fehér kockát⁹⁵ a feketével.” Később, amikor értesült róla, hogy az athéniak halálra ítélték, csak ennyit mondott: „Majd megmutatom nekik, hogy élek.”

Fennmaradt az ellene emelt vád szövege, amely így hangzik: „Thesszalosz, Kimón fia Lakia községéből, azt a vádat emeli Alkibiadész, Kleiniasz fia ellen Szkambónidai községből, hogy szentségtörést követett el a két istennő, Déméter és Koré ellen a misztériumok kigúnyolásával; hogy a misztériumokat utánozta saját házában, s olyan ruhát vett fel, mint a főpap, amikor bemutatja a szent áldozatokat; hogy Pulütiónt fáklyahordozónak, a Phégaia községből való Theodóroszt hírnöknek, a többieket pedig műstészeknek és epoptészeknek⁹⁶ nevezte, megszegte azokat a szent szabályokat, amelyeket az Eumolpidák, az eleusiszi hírnökök és papok szabtak meg.”

Távollétében halálra ítélték, vagyonát elkobozták, és határozatban mondták ki, hogy nevét minden pap és papnő kiátkozza. Mint mondják, ennek a határozatnak csak az Agrauléből származó Theanó, Menón leánya szegült ellene, s kijelentette, őt mint papnőt arra szentelték fel, hogy imákat mondjon, nem pedig átkokat.

23. Alkibiadész Argoszban tartózkodott, amikor ezt a súlyos ítéletet hozták ellene; Thurioiból ugyanis elmenekült és átkelt a Peloponnészoszra. De mert Argoszban is félt ellenségeitől, és hazájával most már végleg szakított, üzenetet küldött Spártába, és menedékjogot kért; azt ígérte a spártaiaknak, hogy most majd nagyobb szolgálatot tesz, mint amennyit ártott nekik, amikor ellenségük volt. A spártaiak teljesítették kérését és örömmel befogadták. Mivel eddig halogatták a szürakuszaiak megsegítését, megérkezése után első dolga volt rávenni őket, hogy Gülipposz parancsnoksága alatt küldjenek csapatokat az ott levő athéni haderő megsemmisítésére. Aztán meg felbízta őket, hogy kezdjenek hadműveleteket Athén ellen Attikában, s végül a harmadik és mind közt a legfontosabb indítványa az volt, hogy Dekeleiat erősítsék meg, amivel nagyobb veszedelmet hozott hazájára, mint bármi mással, és ezzel okozta pusztulását.

Spártában megbecsülték közéleti szerepléséért, de nem kevésbé csodálták magánéletéért. Mindennapi szokásai olyanok voltak, akár egy spártai emberé, és ezzel mindenkit elbűvölt. Az emberek alig hittek a szemüknek, amikor látták, hogy haját rövidre nyírja, hideg vízben fürdik, árpakenyeret és fekete levest eszik. Senki el sem hitte volna, hogy valaha is tartott szakácsot a házában, akárcsak ránézett is illatszer-kereskedőre, vagy hozzányúlt milétoszi gyapjúköntöshöz. Alkibiadésznek, mint mondják, a sok között megvolt az a szinte már művészetszámba menő képessége, hogy az embereket meg tudta nyerni az ízlésükhöz való alkalmazkodásával, akár a kaméleon, azzal a különbséggel, hogy a kaméleon állítólag nem tud fehér színt ölteni, Alkibiadész viszont könnyedén vett fel jó és rossz szokásokat, s nem volt semmi, amit ne utánzott vagy ne sajátított volna el. Spártában józan, aszkéta módra viselkedő sportember volt, Ióniában elpuhult, élvezethajhászó és könnyelmű, Thrakiában iszákos, Thesszaliában jó lovas, Tiszaphernész helytartó udvarában pedig pompaszeretetével és pazar életmódjával felülmúlta a perzsák fényűzését is. Nem mintha könnyedén változtatta volna

meg életmódját vagy jellemét, de mihelyt észrevette, hogy ha természetéhez hű marad, viselkedésével megsérti azokat, akiknek társaságában kellett élnie, azonnal olyan alakot öltött magára, és olyan álarcot vett fel, amilyennel megnyerhette mások tetszését. Spártában, aki csak meglátta, elmondhatta róla:

Nem sarja ő Akhilleusznak, de ő maga

olyan, hogy akár Lükurgosz is nevelhette volna. Mégis, igazi érzéseit és tetteit ismerve, azt lehetett volna rá mondani, amit Euripidész mond Helenéről: „Az, ki régen volt, ma is.”

Míg Agisz király távol volt hadjáraton, elcsábította és teherbe ejtette feleségét, Timaiát, s az asszony ezt nem is tagadta. Amikor fia született, nyilvánosan Leótükhidésznek hívta, de kifecsegte barátnőinek és környezete tagjainak, hogy a gyermek igazi neve Alkibiadész; ennyire hatalmába kerítette az asszonyt az Alkibiadész iránt érzett szerelem. Ekkor Alkibiadész szokott fölényes modorában kijelentette, hogy amit tett, nem gögből tette, nem is azért, hogy vágyát kielégítse, hanem hogy majd egyszer az ő ivadéakai uralkodjanak Spártában.

Mindezt többen elmondták Agisznak, ő azonban inkább az időpontnak adott hitelt. Spártában földrengés volt; a király ekkor rohant ki rémülten felesége hálósobájából és ezt követően tíz hónapon át nem hált az asszonnyal, ezért a közben megszületett Leótükhidészt nem ismerte el gyermekének, s a fiút kizárta a trónutódlásból.

24. Az athéniak Szicíliába küldött hadseregének pusztulása után Khiosz, Lesbosz és Küzikosz lakói követeket küldtek Spártába, azzal a szándékkal, hogy cserbenhagyják athéni szövetségeseiket. A boiótok a lesbiásokat, Pharnabazosz a küzikosziakat támogatta, a spártaiak pedig Alkibiadész tanácsára elsősorban a khiosziaknak küldtek segítséget. Alkibiadész maga is odahajózott, és sikerült kis híján egész Ióniát fellázítania, majd a spártai hadvezérekkel együttműködve nagy károkat okozott az athéniaknak. Agisz azonban Alkibiadész személyes ellenségévé lett felesége elcsábítása miatt, de egyébként is rossz szemmel nézte, hogy dicsősége nőjön-nő, és mindenki neki tulajdonítja a háborúban elért sikereket. Időközben a legbefolyásosabb és legnagyobbavágóbb spártaiak sorra mind féltékenyek lettek rá és szabadulni akartak tőle; ezért könnyűszerrel rábírták az arkhónokat, küldjenek parancsot Ióniába, hogy tegyék el láb alól.

Alkibiadész erről titokban értesült. Megijedt, és bár továbbra is a spártaiak oldalán vett részt a hadjáratban, jól vigyázott rá, hogy ne szolgálta ki magát nekik, hanem védelmet kért Tiszaphernésztől, a perzsa király helytartójától, s hamarosan a helytartó legbizalmasabb emberévé lett. A barbár hazug, rosszindulatú és megbízhatatlan barát létre megcsodálta Alkibiadész sokoldalúságát és kivételes tehetségét. Alkibiadész kitűnő társasági modorával mindenkit megnyert, akivel csak együtt volt. Senki nem tudott neki ellenállni, és még akik félték tőle vagy valami okból féltékenykedtek is rá, mindig élvezetet és gyönyörűséget találtak társaságában. A görögöket egyetlen perzsa sem gyűlölte jobban, mint Tiszaphernész, Alkibiadész hízélgése mégis annyira levette lábáról, hogy viszonthízélgésével még túl is tett rajta. Egyik legszebb, pázsitos rétekben és üdítő forrásokban gazdag kertjét, amelyben fejedelmi pompával berendezett kéjlokok voltak, Alkibiadésztól nevezte el, a kertet még később is sok ideig ezen a néven emlegették.

25. Alkibiadész látta, hogy a spártaiak milyen megbízhatatlan barátok, Agisztól pedig joggal félt, ezért lépten-nyomon igyekezett ártani nekik, és rossz színben tüntette fel őket Tiszaphernész előtt. Azt tanácsolta a helytartónak, hogy se a spártaiakat ne támogassa fenntartás nélkül, se az athéniakat ne semmisítse meg, hanem ha ímmel-ámmal is, de segítse mindkét felet. Így majd elgyengülnek, és fokozatosan tönkremennek, úgyhogy miután

felőrölték egymás erőit, végül mindkettő a perzsa király zsákmánya lesz. Tiszaphernész szívesen hallgatott a tanácsra, s kinyilvánította szeretetét és csodálatát Alkibiadész iránt. De a két szemben álló görög fél is tisztelettel kezdett nézni rá, s az athéniak, most, hogy rosszul ment soruk, megbánták az ellene hozott ítéletet. Alkibiadész is nyugtalankodott és félt, hogy ha Athén elpusztul, maga is a spártaiak kezére kerül, azok pedig gyűlölik.

Az athéniak ekkor csaknem teljes haderejüket összevonták Szamosz körül. A hajóhad innen kiindulva egyes elpártolt városokat visszahódított, másokat pedig őrizet alá vett. Az athéniak tengeren még mindig sikeresen harcoltak ellenségeik ellen, csak Tiszaphernésztől féltek és attól a százötven föníciai háromevezősoros hadihajótól, amelynek bármely percben várt megérkezése az athéniak helyzetét reménytelenné tette volna. Alkibiadész mindezt jól tudta, ezért titokban üzenetet küldött a Szamoszban tartózkodó athéni vezető embereknek, s megcsillagította előttük azt a reményt, hogy megszerzi részükre Tiszaphernész barátságát. Közölte velük, hogy mindezt nem azért teszi, mintha a köznép kegyét keresné vagy bízna bennük; ő az arisztokratákat támogatja, ha ugyan van még bennük bátorság, hogy megtörjék a köznép gőgjét, kezükbe vegyék a hatalmat és megmentsek hazájukat.

Mindnyájan hallgattak Alkibiadészra, egyetlen hadvezér, a Deiradesz démoszból való Phrünikhosz kivételével, aki igen helyesen azt gyanította, hogy Alkibiadész éppen olyan keveset törődik az oligarchiával, mint a demokráciával, mert neki csak az a fontos, hogy a száműzetésből hazahívattassa magát, s a köznépről csak azért beszél olyan megvetéssel, hogy megkedveltesse magát a hatalmon levőkkel. Phrünikhosz ezért ellenezte Alkibiadész tervét, de egyedül maradt véleményével. Minthogy nyilvánosan Alkibiadész ellenségének bizonyult, titokban üzenetet küldött Asztüokhosznak, az ellenséges hajóhad parancsnokának, és figyelmeztette, tartsa szemmel Alkibiadészt, és tartóztassa le, mivel kétszínű játékot űz. Nem vette észre azonban, hogy amikor árulását elkövette, neki is árulóval volt dolga. Asztüokhosz ugyanis nagy tisztelője volt Tiszaphernésznek, és mivel tisztában volt vele, hogy a helytartó mennyire Alkibiadész befolyása alatt áll, mindkettőjükkel közölte Phrünikhosz üzenetét. Alkibiadész azonnal üzenetet küldött Szamoszba, és leleplezte Phrünikhosz üzelmeit. Mindenki fel volt háborodva, és összefogott Phrünikhosz ellen, aki nehéz helyzetéből nem látott más menekvést, mint hogy a meglevő bajt még nagyobb orvoslja. Újból üzent tehát Asztüokhosznak, szemére hányta, hogy elárulta őt, s egyben felajánlotta, hogy kezére juttatja az athéniak hajóit és hadseregét.

Az athéniaknak azonban nem okozott kárt Phrünikhosz árulása, mert Asztüokhosz folytatta kétszínű játékát, és újból eljuttatta Phrünikhosz üzenetét Alkibiadészhoz. Phrünikhosz ezt előre sejtette, és várta, hogy Alkibiadész újból bevádolja. Hogy megelőzze, figyelmeztette az athéniakat, hogy az ellenséges hajóhad támadásra készül, s azt tanácsolta nekik, maradjanak hajóikon és erősítsék meg táborukat.

Az athéniak éppen hozzákezdtek a művelethez, amikor újabb levél érkezett Alkibiadésztől, amelyben inti őket, hogy őrizzék Phrünikhosztól, mert tengerészeti támaszpontjukat az ellenség kezére akarja játszani. Ez alkalommal azonban nem hittek Alkibiadésznek, mert feltételezték, hogy ő is pontosan ismeri az ellenség előkészületeit és szándékát, s valótlán vádakkal illeti Phrünikhoszt. Később, amikor Phrünikhoszt az agorán egy Hermón nevű lovas határőr leszúrta, az athéniak vizsgálatot tartottak, a halott Phrünikhoszt árulásban vétkesnek nyilvánították ki, Hermónt és társait pedig koszorúval jutalmazták meg.

26. Amikor Szamosz szigetén Alkibiadész barátai kerültek hatalomra, elküldték Athénba Peiszandroszt, hogy készítse elő politikai fordulatot, és bátorítsa az állam előkelő polgárait a demokrácia megdöntésére és a hatalom átvételére, mert Alkibiadész csak ezzel a feltétellel tudja biztosítani Tiszaphernész barátságát és szövetségét. Mindezt azonban csak ürügyül

használták fel azok, akik visszaállították az oligarchiát, mert amint az úgynevezett ötezrek - bár valójában csak négyszázan voltak - szilárdan kezükben tartották a hatalmat, már édeskeveset törődtek Alkibiadésszal, és a háborút is lanyhábban folytatták, részben mert nem bíztak a polgárokbán, akik idegenkedéssel fogadták az államforma megváltozását, részben mert remélték, hogy a spártaiak, barátai lévén minden oligarchiának, engedékenyebbek lesznek irántuk.

Az athéni köznép, ha kelletlenül is, de félelemből csendben maradt, már csak azért is, mert mindazokat, akik ellene szegültek a négyszázak uralmának, lemészárolták. Amikor a Szamoszban tartózkodó athéniak ezt megtudták, felbőszültek, és haladéktalanul Peiraieuszba akartak hajózni. Szamoszba hívták Alkibiadészt, megválasztották hadvezérré, s felszólították, álljon élükre, és döntse meg a zsarnokok uralmát.

Alkibiadész ekkor nem azt tette, amit tett volna helyében bárki más, aki a nép kegyéből nagy ember lett, s azt hiszi, hogy mindenben a nép kedvét kell keresni, és nem szabad ellentmondani azoknak, akik földönfutó bujdosóból máról holnapra annyi hajó és oly nagy sereg hadvezérévé tették, s ekkora hatalmat ruháztak rá. Ehelyett, amiként igazán nagy hadvezérhez illett, lecsillapította az emberek féktelen indulatait, és megakadályozta őket benne, hogy végzetes hibát kövessenek el, s ezzel nyilvánvalóan megmentette Athént. Mert ha felszedik a horgonyokat és hazatérnek, az ellenség egyetlen kardcsapás nélkül hatalmába kerítette volna egész Ióniát, a Helléspontoszt és a szigeteket; athéniak harcoltak volna athéniak ellen, és hazájukat a polgárháború rémségeinek tették volna ki. Elsősorban Alkibiadésznak köszönheték, hogy ez nem következett be, mert nemcsak a tömegeknek beszélt a lelkére és oktatta ki őket, hanem külön-külön is intette az embereket, akiket lehetett, szép szóval, másokat pedig megfélemlítéssel. Ebben nagy segítségére volt a társául szegődött harsány hangú szteiriszi Thraszübulosz; azt mondták róla, hogy egész Athénban neki volt akkor a legerősebb hangja. Alkibiadész másik jó szolgálata az volt, hogy a föníciai hajókat, amelyeket a spártaiak a perzsa király segítségének reméltek, ígéretéhez híven megpróbálta rávenni, hogy vagy álljanak az athéniak oldalára, vagy ha ezt nem teszik is, legalább ne harcoljanak az ellenség oldalán. Gyorsan elhajózott, és valóban, bár a hajókat már Aszpendosznál látták, Tiszaphernész nem vonult velük tovább, hanem cserbenhagyta a spártaiakat. Mindkét fél meg volt győződve róla, hogy a hajók visszafordulása egyes-egyedül Alkibiadész műve volt; a spártaiak biztosak voltak benne, hogy a helytartónak ezt a tanácsot senki más nem adhatta, senki más nem biztathatta fel, hogy nézze nyugodtan, mint pusztítják egymást a görögök. Kétségtelen ugyanis, hogy megfosztotta volna tengeri uralmától ellenségét az a fél, amelyhez ilyen hatalmas tengeri haderő csatlakozik.

27. Nem sok idővel azután Athénban Alkibiadész barátai a néppártiakkal együttműködve megdöntötték a négyszázak zsarnoki uralmát. A nép most már nemcsak kívánta, hanem határozottan fel is szólította Alkibiadészt, hogy térjen vissza hazájába; ő azonban úgy gondolta, nem szabad üres kézzel hazamennie, mintha hazatérését egyedül a nép szánalmának és kegyének köszönhetné, hanem csak valami dicső tett végrehajtása után térhet meg. Ezért Szamoszból néhány hajóval a Knidosz és Kósz közötti vizekre hajózott; midőn itt értesült róla, hogy a spártai Mindarosz egész hajóhadával a Helléspontosz felé tart, és az athéniak nyomon követik, tüstént a sztratégoszok segítségére sietett. Véletlenül éppen akkor érkezett meg tizenhármas hajójával, amikor a két hajóhad tengeri ütközetet vívott Abüdosznál. Változó szerencsével folyt a küzdelem az esti órákig, és még mindig kétséges volt, ki kerül ki a harcból győztesen. Alkibiadész megjelenése ellentétes érzelmeket keltett a két félben: az athéniak kedvüket vesztették, az ellenség azonban új erőre kapott. Alkibiadész ekkor gyorsan felhúzatta a vezérhajóra az athéni lobogót, s az athéniakat üldöző győztes peloponnészoszi hajóhadra támadt. Megfutamította a spártaiakat, hajóikat a partig kergette,

majd lerohanta és összetörte őket. A legénység kiűszott a partra, ahol Pharnabazosz katonái siettek megmentésükre, és harcba bocsátkoztak az athéniakkal, hogy a spártai hajókat megmentse. Végül az athéniak foglyul ejtettek harminc ellenséges hajót, a maguk hajóit visszaszerezték, és diadaloszlopot állítottak fel.

Ilyen fényes siker után Alkibiadészt elfogta a hiúság, mindjárt dicsekedni akart Tiszaphernésznek, ezért ajándékokkal megrakodva és nagy hadvezérhez illő kíséret élén elindult a helytartóhoz, de nem olyan fogadtatásra talált, mint amilyent remélt. A spártaiak már régóta panaszkodtak a perzsa királynak Tiszaphernész viselkedésére, s mert a helytartó félt, hogy kegyvesztett lesz, úgy gondolta, Alkibiadész éppen a legjobbkor érkezett. Elfogatta és Szardeiszban börtönbe vettette abban a reményben, hogy ezzel az igazságtalan cselekedetével véget vet minden személye ellen irányuló gyanúsításnak.

28. Harminc nappal később Alkibiadésznek sikerült lovat szereznie: megszökött őreitől és Klazomenaiba menekült, így még abba a gyanúba is keverte Tiszaphernészt, hogy szemet hunyt szökése felett. Később az athéniak táborába hajózott, s ott megtudta, hogy Mindarosz Pharnabazossal együtt Küzikoszban tartózkodik. A katonákat buzdította, hogy ütközzenek meg az ellenséggel szárazföldön, tengeren, és ha kell, ostromolják is meg az ellenség várát, mert zsoldjukat csak akkor kapják meg, ha minden csatát megnyernek. Hadseregével hajóra szállt és Prokonnészosz szigetére indult; közben parancsot adott, hogy vigyázzanak a könnyebb tengeri járművekre, nehogy az ellenség értesüljön közeledésükről.

Szerencséjére hirtelen nagy égzengéssel zivatar tört ki, és készülődése a teljes sötétség miatt titokban maradt. Nemcsak az ellenség nem vette őket észre, de maguk az athéniak sem gondoltak harcra, mikor parancsot adott az indulásra. Rövidesen eloszlott a sötétség, és megpillantották a küzikoszi kikötő előtt horgonyzó peloponnészoszi hajókat. Alkibiadész tartott tőle, hogy az ellenség a kikötőbe menekül, ha meglátja rengeteg hajóját. Ezért utasította a hajók parancsnokait, hogy maradjanak hátra, ő maga pedig negyven hajóval az ellenség közelébe nyomult, és csatára hívta ki őket. A peloponnészosziak beleestek a csapdába, és azt gondolva, hogy jelentéktelen számú hajóval állnak szemben, ütközetbe bocsátkoztak, de mikor a többi athéni hajó is beavatkozott a harcba, rémülten megfutamodtak.

Ekkor Alkibiadész húsz legjobb hajójával áttört a peloponnészoszi hajók gyűrűjén, partra szállt, üldözőbe vette a hajókból menekülő ellenséget; rengeteg halott maradt a helyszínen. Mindarosz és Pharnabazosz a spártaiak segítségére sietett, de már későn. Mindarosz vitézül harcolva elesett, Pharnabazosz pedig elmenekült. Sok halott és fegyver maradt a győztesek kezén, ezenkívül minden ellenséges hajó is a birtokukba került, sőt Küzikoszt is elfoglalták. Pharnabazosz sorsára hagyta a várost, a peloponnészoszi helyőrség pedig mind egy szálig elhullott. Ilyen módon az athéniak nemcsak a Hellészpontoszt tartották biztosan a kezükben, hanem a spártaiakat is elűzték a környező vizekről. Elfogták a spártaiak lakonikus rövidséggel megfogalmazott jelentését, amelyet az ephoroszoknak küldtek az elszenvedett vereségről. A jelentés így szól: „Hajóink elvesztek. Mindarosz halott. Embereink éheznek. Nem tudjuk, mitévők legyünk.”

29. Az Alkibiadész alatt szolgáló katonákat a győzelem olyan büszkévé és elbizakodottá tette, hogy méltóságukon alulinak tartották a barátkozást más seregek katonáival, akik már több ízben szenvedtek vereséget. Nem sokkal korábban történt, hogy Thraszüllozt legyőzték Epheszosznál, és az epheszosziak bronz diadaloszlopot állítottak az athéniak megszállására. Alkibiadész katonái ezt a vereséget vetették most Thraszülloz katonái szemére. Magukat és vezéreiket egekig magasztalták, s nem voltak hajlandók sem együtt gyakorlatozni, sem közösen táborozni velük. Amikor azonban Pharnabazosz nagy lovas és gyalogos hadsereggel megtámadta Thraszülloz katonáit, akik betörték Abüdosz környékére, Alkibiadész

segítségükre sietett, megfutamította az ellenséget, s Thraszüllosszal együtt üldözte késő éjszakáig. Így aztán a két hadsereg megbékélt egymással, és vidám éneklés közben tértek vissza a táborba. Másnap Alkibiadész diadaloszlopot emelt, megsarcolta a lakosságot, és minden ellenállás nélkül vonult végig Pharnabazosz tartományán. Foglyul ejtett néhány papot és papnőt is, de később váltságdíj nélkül szabadon engedte őket.

Khalkédón elpártolt az athéniaktól, és spártai őrseget s parancsnokot fogadott be a városba. Mikor Alkibiadész haddal támadt rájuk, megtudta, hogy a város lakói összeszedték jószágait és Bithüniába hajtották át őket, mert az ottani lakosokkal jó baráti viszonyt tartottak fenn. Alkibiadész ekkor hadseregével a bithüniai határra vonult, hírnököket küldött a bithüniaiakhoz és szemrehányásokat tett nekik; ezek megijedtek, kiszolgáltatták a hozzájuk hajtott állatokat, és barátsági szerződést kötöttek Alkibiadésszal.

30. Khalkédont a tengertől a tengerig érő ostromfallal zárta el. Ekkor érkezett meg Pharnabazosz felmentő seregével; Hippokratész, a spártai várparancsnok pedig egész hadseregével kiment az athéniaiakra. Alkibiadész egyszerre vezette hadseregét mindkettőjük ellen; Pharnabazost szégyenletes futásra kényszerítette, Hippokratészt pedig a várórség nagy részével együtt megölte.

Ezután végighajózott a Helléspontoszon, sorra megsarcolta a part menti városokat, Szélümbriát pedig elfoglalta. Ez alkalommal a kelleténél nagyobb veszélynek tette ki magát. Azokkal, akik a várost a kezére akarták játszani, abban állapodott meg, hogy a meghódolás jeléül éjfélnél égő fáklyát tűznek ki a város falára. A bent levők azonban kénytelenek voltak korábban megadni a megállapodás szerinti jelet, mielőtt az athéni sereg készen állt volna a bevonulásra, mert egyik összeesküvő társuk hirtelen meggondolta magát, és tartottak tőle. Az égő fáklya láttán Alkibiadész harminc fegyveresét magához vette, a falakhoz futott, és úgy rendelkezett, hogy a többiek minél gyorsabban kövessék. A kaput kinyitották előtte, és Alkibiadész harminc emberével, akikhez még húsz könnyű fegyverzetű katona is csatlakozott, behatolt a városba, de nyomban észrevette, hogy a szélümbriaiak jól felfegyverzett csapattal szállnak vele szembe. Ha harcba bocsátkozik velük, nem menekülhetett volna meg veszélyes helyzetéből, a megfutamodást pedig méltatlannak tartotta magához, mivel addig a napig minden csatában győzött. Kürtjellel csendet parancsolt tehát, és a körülötte állók közül felszólított egy embert, hogy hangos szóval jelentse ki: az athéniak nem fognak fegyvert a szélümbriaiak ellen. Ezek a szavak lelohasztották a legtöbb szélümbriai harci kedvét, különben is azt hitték, hogy máris behatolt a városba az egész ellenséges hadsereg; sokan viszont eleve is kívánták a békés megegyezést. Amíg ezt egymással szemközt állva megvitatták, megérkezett Alkibiadész serege. Alkibiadész jól sejtette, hogy Szélümbria lakosai békés szándékkal vannak iránta; félt viszont, hogy a thrák katonák kifosztják a várost, ezért ezeket a thrákokat, akik nagyrészt Alkibiadész személyéhez való ragaszkodásból önkéntesként csatlakoztak hadseregéhez, mind kiküldte a városból; semmi jogtalanságot nem követett el a szélümbriaiakkal szemben, akik kíméletért könyörögtek hozzá, de azért hadisarcot vetett ki rájuk, helyőrséget hagyott hátra, majd eltávozott.

31. A Khalkédont ostromló athéni vezérek megegyeztek Pharnabazossal, hogy a perzsa helytartó egy bizonyos összeget fizet nekik, Khalkédón ismét az athéniak birtoka lesz, ők viszont nem háborgatják Pharnabazosz tartományát, a perzsa királyhoz küldött athéni követek pedig kíséretet kapnak Pharnabazosztól. Így aztán, amikor Alkibiadész visszatért Szélümbriából, Pharnabazosz azt kívánta, hogy tegyen esküt a békefeltételek megtartására, de Alkibiadész mindaddig nem volt hajlandó rá, amíg maga Pharnabazosz le nem teszi az esküt.

Amikor mindketten letették az esküt, Alkibiadész útra kelt, hogy visszahódítsa az athéniaktól elpártolt Büzantiont, s a várost ostromfallal vette körül. Anaxilaosz, Lükurgosz és mások hajlandók voltak a város feladására, ha Alkibiadész nem bánik velük úgy, mint egy fegyverrel meghódított város lakosaival. Alkibiadész ekkor elhíresztelte, hogy kénytelen eltávozni az Ióniában kitört lázadás elfojtására, s világos nappal elhajózott egész hajóhadával, de még aznap éjjel visszatért. Nehéz fegyverzetű katonáival partra szállt, és csendben a város falai felé vonult, hajói pedig nagy lárma és kiabálás közben behatoltak a kikötőbe. A váratlan támadás rémületbe ejtette a büzantioniakat; ez jó alkalmul szolgált az Athén-barát csoportnak, hogy Alkibiadészt ellenállás nélkül bebocsássák a városba. Mindenki a kikötőbe rohant ugyanis, hogy szembeszálljon a hajókkal. A város birtokbavétele mégsem történt meg harc nélkül, mert a Büzantionban állomásozó peloponnészosziak, boiótok és megaraiak visszaszorították a partra szállt athéniakat a hajókra. Majd amikor tudomásukra jutott, hogy más athéni csapatok is vannak a városban, csatasorba álltak és megtámadták őket. Kemény küzdelem kezdődött, de a jobbszárnyon Alkibiadész, a balszárnyon Théramenész győzött, és az életben maradtak közül mintegy háromszáz foglyot ejtettek.

A csata után egyetlen büzantionit sem öltek meg, és nem is száműzték, hiszen ezzel a feltétellel adták fel a várost, anélkül azonban, hogy saját maguknak bármi más előnyt biztosítottak volna. Amikor Anaxilaoszt Spártában hazaárulás miatt bíróság elé állították, védekezésében nem szégyellte, hanem nyíltan bevallotta tettét. Azt mondta, hogy ő nem spártai, hanem büzantioni, és nem Spártát, hanem Büzantiont látta veszélyben. A várost ostromfallal vették körül, és semmit nem lehetett bevinni; a peloponnészosziak és a boiótok élték fel az élelmiszerkészleteket, a büzantioniak gyermekeikkel és feleségükkel együtt éheztek. Nem árulta el a várost az ellenségnek, hanem megkímélte a háborútól és a vele járó szenvedésektől, s ebben a legkiválóbb spártaiak példáját követte, akik csak azt tartják jónak és igaznak, ami hazájuk üdvére szolgál. A lakedaimóniak örömmel hallották e szavakat, és a vádlottakat felmentették.

32. Alkibiadész most már arra vágyott, hogy hazatérjen szülőföldjére, de még inkább arra, hogy polgártársai az ellenségen vett oly sok győzelem diadaljelével megkoszorúzva láthassák. Pajzsokkal és mindenféle hadizsákmánnyal feldíszített hajók kíséretében indult hazafelé. Sok foglyul ejtett hajót vontattak maguk után, és még nagyobb számmal vitték magukkal az elsüllyesztett hajók orrdíszítményeit. Az elsüllyesztett és foglyul ejtett hajók száma nem volt kevesebb kétszáznál.

A szamoszi Durisz, aki Alkibiadész leszármazottjának vallja magát, a következő részleteket beszéli el: Az evezősöknek Khrüszogonosz, a püthiai fuvolajátékok győztese játszott a fuvoláján az evezősdalt; az evezés ütemét Kallippidész tragikus színész diktálta, s mindketten az előadóművészek bő talárját viselték. Alkibiadész vezérhajóján bíborszínű vitorlát húztak fel az árbocra, és úgy vonultak be a kikötőbe, mintha vidám mulatozás után térnének haza. Ezt azonban nem említi sem Theopomposz, sem Ephorosz, sem Xenophón, de nem is valószínű, hogy Alkibiadész ilyen kihívóan viselkedett volna az athéniak előtt, amikor száműzetés és annyi szerencsétlenség után érkezett haza. Éppen ellenkezőleg, szíve elnehezült, és amikor a kikötőbe értek, nem szállt le hajójáról, hanem a fedélzeten várakozott, amíg meg nem látta a parton unokafivérét, Eurüptolemoszt több barátjával és rokonával együtt, akik ott vártak rá és boldogan köszöntötték.

Amikor partra szállt, az emberek észre se vették a többi hadvezért; mind Alkibiadészhez rohantak, körülvették, a nevét kiáltozták, babérkoszorút tettek a fejére. Akik nem tudtak a közelébe jutni, messziről bámulták, és az öregek mutogatták a fiataloknak. A nagy örömezés közben sok ember könnyezett, mert visszaemlékezett az elmúlt évek balszerencséjére, és

összehasonlította mostani jó szerencsájukkal. Elgondolkoztak rajta, hogy talán elkerülhették volna a Szicíliában elszenvedett vereséget és más szerencsétlenségeket is, ha Alkibiadészt meghagyják a csapatok élén, és rábízák az államügyek irányítását. Amikor újra vezető posztra állították, Athén korábbi tengeri hatalma már csaknem teljesen elenyészett, szárazföldi fennhatósága a várost körülvevő területekre korlátozódott, s benn a városban is pártviszályok dúltak. Ő azonban kiemelte Athént ebből a szomorú és gyászos állapotából, és nemcsak régebbi hatalmát szerezte vissza a tengeren, hanem a szárazföldön is győzelemről győzelemre vezette az athéni csapatokat.

33. A visszahívását elrendelő néphatározatot már korábban megszavazták Kallaiszkhrosz fia, Kritiasz javaslatára. Erre céloz az egyik elégikus költeményében, amikor Alkibiadész emlékezetébe idézi a következőket:

*Én javasoltam a nyílt gyűlésen, szóban, írásban,
hogy hazatérj immár: íme, az én művem ez;
csakhogy mindezeket nyelvünknek zárja pecsétje.*

Alkibiadész azután megjelent a népgyűlésen, s könnyek közt panaszolta el szenvedéseit, de mérsékelte magát, és a népnek csak enyhe szemrehányásokat tett. Inkább saját balsorsát és rossz szellemét okolta a történekeért. Hosszan fejtegette, hogy az athéniaiak miben reménykedhetnek, végül pedig biztatta és bátorította őket. A nép aranykoszorúval tüntette ki, és mind a tengeren, mind a szárazföldön teljhatalmú hadvezérnek kiáltotta ki. Határozatban kimondták összes javainak visszaadását, s utasították az Eumolpidákat és a hírnököket, hogy vonják vissza az átkokat, amelyekkel sújtották a nép rendelkezésére. Ez meg is történt, de Theodórosz főpap kijelentette: „Én nem mondtam rá átkot, mert feltételeztem róla, hogy nem árt soha hazájának.”

34. Bármilyen fényesen ragyogott is ekkor Alkibiadész szerencsecsillaga, többen aggályosnak vélték hazatérése időpontját. Azon a napon érkezett meg ugyanis, amikor Athénának Polüntéria néven ismert ünnepét ülik. A Praxiergidáknak nevezett papok az ünnepel kapcsolatos titkos szertartásokat Thargélión havának huszonötödik napján végzik. Ilyenkor leszedik az istennő díszes öltözetét, és a ruhátlanul maradt szobrot letakarják. Ezért tartják ezt az ünnepet az athéniaiak az év legbaljóslatúbb napjának, amikor semmi vállalkozásba nem kezdenek. Úgy látszik - jegyezték meg némelyek -, mégsem fogadja kegyesen az istennő Alkibiadészt, mert beburkolózott és távol tartja magától.

Ennek ellenére minden úgy történt, ahogyan Alkibiadész kívánta. Száz háromevezősoros hajót szereltek fel, hogy tengerre szálljon.

Ekkor azonban azt a tiszteletre méltó óhaját juttatta kifejezésre, hogy nem távozik el hazulról a misztériumok megünneplése előtt. Amióta Dekeleiát félelmes erőddé építették ki a spártaiak, az ellenség tartotta kezében az Eleusziszbba vezető utakat. Az athéniaiak ezért már-már arra kényszerültek, hogy hajón küldjék el az ünnepi küldöttséget Eleusziszbba, ezáltal az ünnepség elvesztette volna minden korábbi csillogó pompáját. Nem lehetett szó a szokásos áldozatokról, kartáncokról, sem azokról az útközben végzett különféle szertartásokról, amelyekre akkor volt lehetőségük, amikor még ünnepi menetben vitték Iakkhosz szobrát. Alkibiadész szép feladatnak tartotta, olyannak, amellyel kimutathatja az istenek iránti imádatát, és az emberek szemében megbecsülést szerezhet magának, ha visszaállítja a szertartások ősi pompáját, és az ünnepi menetet katonáival megvédi az ellenségtől. Ilyen módon vagy megalázza Agisz királyt, ha nem meri a menetet megtámadni, vagy ha mégis megtenné, az isteneknek kedves harcot vív majd a legszentebb és legnagyobb ügy védelmében, s vitézi cselekedetének tanúja lesz Athén egész népe.

Tervét közölte az Eumolpidákkal és a hírnökökkel, majd a magaslati pontokon őrköt állított fel, és napkeltekor futárokat küldött előre. Azután elindította a papokat, a műsztészeket és a műstagogoszokat; nehézfegyvereseivel fogta körül, s ünnepélyes menetben és teljes csendben vezette őket. Olyan magasztos és áhítatot keltő látvány volt ez a különös hadimenet, hogy akit nem vakított el a féltékenység, úgy beszélt Alkibiadész tettéről, mintha az szent titkokat ismerő főpappá avatta volna őt. Az ellenség nem merte megtámadni a menetet, s így teljes biztonságban érkeztek vissza Athénba. Nemcsak önérzete erősödött meg, hanem katonái is azzal a hittel néztek fel rá, hogy vezérsege alatt legyőzhetetlenek, és senki meg nem állhat velük szemben. Az egyszerűbb és szegényebb embereket pedig annyira elbűvölte, hogy vágyva vágytak rá, bárcsak a türannoszuk volna. Sokan ezt meg is mondták neki, és felke-resték, hogy biztassák. Azt akarták, álljon olyan magasságban, ahol az irigység el nem érheti. Akkor eltörölheti a határozatokat és a törvényeket, s megszabadulhat a város vesztét okozó locsogóktól; teheti, amit jónak lát, és úgy intézheti az állam ügyeit, hogy nem kell többé félnie a feljelentőktől.

35. Nem tudjuk, hogy maga Alkibiadész mint vélekedett a türannoszi hatalomról, de a város legbefolyásosabb polgárai féltek tőle, és sietteték távozását. Megszavaztak neki mindent, amit csak akart, és kívánsága szerint választották meg hadvezértársait is.

Száz hajóval szállt tengerre, és először Androsz szigetét támadta meg. Legyőzte a lakosokat és a szigeten állomásozó spártai helyőrséget, de magát a várost nem foglalta el, s ez volt az első új vád, amit ellenségei emeltek ellene. Ha valaki, Alkibiadész bizonyosan saját dicsőségének lett az áldozata. Merészségének és éles elméjének olyan híre támadt, hogy ha valami nem sikerült neki, azonnal gyanúsak találták. Mindenki meg volt győződve róla, hogy mindent el tud érni, amit csak akar, és ha mégsem így történt, azt hitték, hogy szántsándékkal követett el hibát. Most is várták a hírt, hogy elfoglalta Khioszt és Iónia egész partvidékét, s bosszankodtak, amikor ez nem történt meg olyan gyorsan, mint remélték. Arra nem is gondoltak, hogy állandóan pénzzavarokkal kellett küzdenie; azokat, akik ellen háborúskodott, a perzsa király bőkezűen fizette, neki viszont gyakran hajóra kellett szállnia és otthagynia táborát, hogy zsoldot és élelmet szerezzen katonáinak. Végül is ez szolgáltatott okot az ellene emelt végső és döntő vádra. Lüszaandrosz, a spártai hajóhad parancsnoka, három helyett négy obolosz napi zsoldot fizetett tengerészeinek abból a pénzből, amelyet Kürosztól kapott. Alkibiadész csak nehezen tudta még a napi három oboloszt is kifizetni, és Kariába hajózott, hogy pénzt szerezzen. Távolléte alatt Antiokhoszt állította a hajóhad élére, aki jó hajós volt, de műveletlen és önfejű ember. Alkibiadész szigorúan meghagyta neki, hogy ne bocsátkozzék ütközetbe, még ha az ellenség megtámadná is. De Antiokhosz elbizakodottan semmibe vette a figyelmeztetést, megrakta legénységgel a saját háromevezősoros hajóját, s ezenkívül még egyet, azután elevezett Epheszosz felé. Hangos lármák és szidalmak közben az ellenséges hajók közvetlen közelébe vonult, s kihívó viselkedésével felfigyeltetett őket. Lüszaandrosz eleinte csak néhány hajójával indult üldözésére, amikor azonban az athéniak Antiokhosz segítségére siettek, harcba bocsátkozott egész hajóhadával, és teljes győzelmet aratott. Antiokhosz elesett a harcban, az ellenség foglyul ejtette az athéniak sok hajóját, és Lüszaandrosz a győzelem emlékére diadaloszlopot emelt. Alkibiadész, mielőtt értesült a történetekről, visszatért Szamoszba; egész hajóhadával Lüszaandrosz ellen vonult, de a spártai hadvezér megelégedett győzelmével, és nem volt hajlandó harcba bocsátkozni vele.

36. Alkibiadészt saját táborában is sokan gyűlölték. Köztük volt Thraszübulosz, Thraszón fia. Ez az ember elhajózott Athénba, hogy vádat emeljen ellene. A népet azzal tüzelte, hogy Alkibiadész viselkedése kárt okoz az állam érdekeinek, és miatta vesztek oda az athéni hajók. Visszaél hatalmával - mondta Thraszübulosz -, s a vezérletet olyanokra bízta, akik, mert jó ivócimborái, és mulatságos tengerésztörténeteket tudnak mesélni, megkedveltették magukat

vele, és ezt azért teszi, hogy nyugodtan mehessen pénzszerző körútjaira, idejét vidám mulatozással vagy az abüdoszi és ióniai hetairák társaságában tölthesse; és amikor ezt cselekedte, az ellenséges hajóhad közvetlen közelben horgonyzott. Ellenségei azt is bűnéül rótták fel, hogy Thrakiában Bisanthé közelében várat építtetett magának menedékhelyül arra az esetre, ha nem maradhatna hazájában, vagy nem akarna ott élni. Az athéniaiak hitelt adtak a vádaknak, s haragjuk és rosszallásuk jeléül más hadvezéreket választottak a helyébe. Alkibiadész, amikor ezekről a dolgokról értesült, megijedt, és végleges elhatározással otthagyta az athéni tábort. Zsoldos hadsereget toborzott magának, és magánemberként háborút indított a független thrák törzsek ellen. Az elejtett foglyoktól sok pénzt szerzett, s a közelben lakó görögöket megvédte a barbárok betörései ellen.

Az egész athéni hajóhad Tüdeusz, Menandrosz és Adeimantosz vezérlete alatt Aigospotamoinál horgonyzott. Mindennap korán reggel megindultak Lüszaandrosz Lampszagosznál állomásozó hajóhada felé, hogy ütközetet ajánljanak fel neki, majd visszafordultak, és napjukat a parton töltötték anélkül, hogy a katonai rend és fegyelem legegyszerűbb szabályait is megtartották volna. A közelben tartózkodó Alkibiadész nem nézhette ezt közönyösen, hanem átlövagolt hozzájuk, és kioktatta a hadvezéreket, hogy rossz helyen horgonyoznak, mert a közelben nincs sem jó kikötő, sem város, és mindent, amire szükségük van, Szészposztoszból kell odaszállítaniuk. Hibáztatta azt is, hogy amikor a hajók legénysége partra száll, kedve szerint kószál és elszéled, holott a velük szemben álló táborban vasfegyelmet tartanak, és az ellenséges hajók legénysége megszokta, hogy egy ember parancsára hallgasson, szó nélkül végezze dolgát és engedelmeskedjék.

37. A vezérek nem törődtek Alkibiadész figyelmeztetésével, hogy a hajóhadat vigyék át Szészposztoszbá, sőt Tüdeusz gőgösen meg is bántotta; felszólította, hogy távozzék, s kijelentette, hogy most mások parancsolnak, nem pedig ő. Alkibiadész árulást gyanított, és azonnal eltávozott, de azoknak az előkelő embereknek, akik a táborból kikísérték, megmondta, ha a vezérek nem ilyen fennhéjázó modorban bánnak vele, néhány nap alatt rákényszerítette volna a lakadaimóniakat, hogy vagy akarataik ellenére bocsátkozzanak harcba, vagy hagyják veszni hajóikat. Némelyek hiú dicsekvésnek tekintették szavait, mások azonban hihetőnek vélték, amit mondott, mert könnyen idézhetett volna elő teljes zűrzavart az ellenséges táborban, ha rengeteg thrák lándzsásával és lovasával támadást intéz a szárazföld felől.

Az események rövid idő alatt igazolták, hogy Alkibiadész milyen helyesen ismerte fel az athéni vezérek hibáit. Lüszaandrosz ugyanis váratlanul megtámadta az athéni hajóhadat, és csak nyolc hajó menekült el, Konón vezérlete alatt. A többi, kis híján kétszáz, egytől egyig az ellenség kezére került. A hajók foglyul ejtett háromezer főnyi legénységét Lüszaandrosz mind egy szálalig felkoncoltatta, majd rövid idővel később elfoglalta Athént is, a hajóhadat felgyújtotta, és a hosszú falakat leromboltatta.

Alkibiadész megijedt a spártaiaktól, akik egyszeriben a tengernek és a szárazföldnek is urai lettek, s ezért Bithüniába költözött. Kincsei jelentős részét odaküldte vagy magával vitte, de még többet otthagyt a thrakiai várában. Megmentett vagyona javát azonban Bithüniában elrabolták tőle az ottani thrákok. Ezért elhatározta, hogy elmegy Artaxerxészhez. Bízott benne, ha a király megismeri, nem fogja kevesebbre becsülni Themisztoklészét, hiszen neki jobb oka van a cselekedetére, mert nem honfitársai ellen, mint Themisztoklész, hanem saját hazája érdekében és ellenségei ellen folyamodik a királyhoz segítségért. Úgy vélte, hogy a király udvarába Pharnabazosz juttathatja el legbiztonságosabban, ezért hozzá ment Phrügiába; a helytartó udvarában eltöltött bizonyos időt, s ezalatt figyelmes viselkedésével megbecsülést szerzett magának.

38. Az athéniak nehezen viselték el államuk vezető szerepének elvesztését. De csak akkor kezdték megérteni, mi történt velük, mikor Lüszaandrosz szabadságuktól is megfosztotta őket, és harminc zsarnokot⁹⁷ ültetett a nyakukra, s ha későn is, de belátták, hogy tudatlanságukban milyen jóvátehetetlen hibákat követtek el, mind között a legnagyobbat akkor, amikor dühükben másodízben is Alkibiadész ellen fordultak, s nem a saját hibája miatt üzték el, hanem azon felbőszülve, hogy egyik alantasa szégyenletes módon elveszítette néhány hajójukat, de ők maguk sokkal végzetesebb hibát követtek el, amikor megfosztották városukat legtehetségesebb és legtapasztaltabb hadvezérétől. Most már csak az a halvány reménység élt bennük, hogy nem vesztették minden oda, amíg Alkibiadész él. Azelőtt sem tette meg - ezzel biztatták önmagukat -, hogy a száműzetésben tétlenül és nyugodtan éljen, így most is, mielőtt magához tér és helyzete megengedi, aligha fogja közönyösen nézni a spártaiak önhitt gögjét és a harminc zsarnok tobzódását.

Nem volt egészen alaptalan, hogy a köznép így álmódoszott, hiszen maga a harminc zsarnok is mindent elkövetett, hogy megtudja, mit csinál Alkibiadész, és mire készül a jövőben. Végül Kritiasz meggyőzte Lüszaandroszt, hogy amíg Athénban demokrácia van, a spártaiak nem szilárdíthatják meg uralmukat Görögország felett, mert bármilyen jóindulatot mutatnak is az athéniak az oligarchia iránt, amíg Alkibiadész él, nem fog belenyugodni a jelenlegi állapotok fennmaradásába. Lüszaandrosz semmit nem adott ezekre a beszédekre, amíg meg nem érkezett a spártai hatóságok titkos parancsa, hogy Alkibiadészt el kell tétetni láb alól; a spártaiak nyilván féltek leleményességétől, de az is lehet, hogy kedvében akartak járni Agisz királynak.

39. Lüszaandrosz üzent Pharnabazosznak és felszólította, hogy tegyen eleget a titkos parancsoknak, a helytartó pedig testvérét, Magaioszt és nagybátyját, Szuszamithrészt bízta meg a parancs végrehajtásával. Alkibiadész ebben az időben egy phrügiai faluban élt együtt egy Timandra nevű hetairával. Egyik éjszaka azt álmodta, hogy a hetaira ruhájába öltözött, fejét a hetaira tartotta a karjában, arca ki volt festve és kendőzve, akárcsak valami nőé. Mások szerint azt álmodta, hogy Magaiosz emberei levágták a fejét, és testét lángok közé dobták. Az bizonyos, hogy az álmot nem sok idővel halála előtt látta.

A katonák, akiket elpusztítására küldtek, nem merészkedtek bemenni hozzá, hanem körülkerítették a házat és felgyújtották. Alkibiadész, mielőtt ezt észrevette, felkapta ruháit és szőnyegeit, s tüzre dobálta őket; majd köpenyét bal karjára göngyölte, jobbába vette kivont kardját, sértetlenül átrohant a lángokon, még csak tüzet sem fogott a ruhája, és pusztas megjelenésével szétoszlatta a barbárokat. Senki nem mert szembeszállni vagy megvívni vele, hanem félreálltak útjából, csak lándzsáikat dobálták feléje és nyilakat lőttek ki rá. Így halt meg Alkibiadész; Timandra, mikor a barbárok eltávoztak, karjába vette holttestét, betakarta ruháival, s amennyire tőle telt, díszes és méltó temetést rendezett neki.

Timandra - egyesek szerint - anyja volt Laisznak, a híres hetairának, akit korinthoszinak mondtak, pedig valójában hadifogolyként került Görögországba Hükkarából, egy szicíliai kisvárosból.

Mások, bár egyébként hasonlóan beszélik el Alkibiadész halálának körülményeit, azt állítják, hogy ami vele történt, azt sem Lüszaandrosz, sem Pharnabazosz, sem a spártaiak nem okozták, hanem Alkibiadész saját maga. Szerintük Alkibiadész elcsábított egy előkelő családból származó phrügiai nőt, és azzal élt együtt. A nő fivérei bosszút esküdtek nővérük meggyalázója ellen, ezért gyújtották fel Alkibiadész házat, és - amint fentebb elbeszéltem - lenyilazták, amikor az égő házból kirohant.

CORIOANUS⁹⁸

1. A Marciusok patriciuscsaládja sok kiváló férfiút adott Rómának, köztük Ancus Marciust, Numa lányának fiát is, aki Tullus Hostilius után lett király. A család másik két tagja, Publius és Quintus Marcius vezette be Rómába a legbősegebb és legjobb forrásvizet; Censorinus pedig, akit a római nép kétszer választott meg a censori tisztségre, törvényt fogadtatott el, hogy ezt a tisztséget kétszer senki ne viselhesse. Caius Marcius, akiről ezt a könyvet írom, korán árvaságra jutott. Édesanyja nevelte fel, megmutatva, hogy bármennyire rossz is az apa elvesztése, nélküle is derék és kiváló férfiúvá növekedhet bárki, és hogy csak a haszontalan emberek okolják romlásukért a magányos árvaságot. De ugyanez a Marcius tett tanúságot azoknak az igaza mellett is, akik azt állítják, hogy a nemes és jó természet, ha nem részesül megfelelő nevelésben, sok rossz gyümölcsöt is terem a pompások mellett, akárcsak a jó, de nem eléggé megművelt föld. Mert bár mindenre kiterjedő, élénk értelme őt is nagy és kiváló tettek elkövetésére serkentette, daccal párosult fékezhetetlen indulatossága megnehezítette számára a másokkal való érintkezést. Kortársai bámulták a gyönyörökkel, a fáradalmakkal és az anyagi javakkal szemben tanúsított közönyét, s ezt a tulajdonságát önmérsékletnek, igazságosságnak és bátorságnak nevezték, társaságban viszont nem tudták elviselni ellenszenves, kellemetlen és fennhéjázó modorát. Valóban, a legnagyobb ajándékot az emberek a Múzsák kegyéből élvezik: hogy a műveltség megszelídíti természetüket, és a józan értelem mértékletességre szoktatja őket; igaz viszont, hogy Rómában azokban az időkben a harcias, katonai tettekben megnyilvánuló erényt tartották a legnagyobb becsben, bizonyosága ennek az is, hogy a latin nyelvben az erényt és a vitézséget ugyanazzal a szóval fejezték ki, amely a férfiúi bátorságot jelenti.

2. Marciust szenvedélyesebben vonzották a katonai élet küzdelmei, mint bárki mást, s ezért már gyermekkorában megtanulta a fegyverforgatást. Mivel pedig meg volt győződve róla, hogy a mesterséges fegyverek nem sok hasznára vannak azoknak, akik a természet adta fegyvereket kellőképpen nem fejlesztik és gyakorolják, annyira megedzette testét mindenfajta küzdelemben, hogy nemcsak a versenyfutásban volt a leggyorsabb, hanem a birkózásban is olyan biztos fogásokat alkalmazott, és olyan erővel küzdött, hogy ellenfele tehetetlen volt vele szemben. Így azután, akik versenyeztek vele és alulmaradtak, testének legyőzhetetlen erejét okolták, amelyen nem fogott a fáradtság.

3. Első hadjáratában még gyermekifjúként vett részt, amikor Tarquinius, Rómának akkor már elűzött királya, több csata és vereség után - mintegy utolsó kockadobásként - táborába gyűjtött rengeteg latint és egyéb itálieit, és Róma ellen indult. Ezek a népek nem Tarquinius iránti rokonszenvből vállalták a harcot, hanem félelemből és irigységből, mert szerették volna megdönteni Róma növekvő hatalmát. A váltakozó hadiszerencsével folyó ütközetben Marcius vitézül küzdött a dictator szeme láttára, majd amidőn megpillantott egy súlyosan sebesült római harcost, segítségére sietett, és megölte támadóját. A római vezér a győzelem után legelőször őt tüntette ki tölgyfakoszorúval.

A törvény ugyanis úgy rendelkezik, hogy tölgyfalomból font koszorúval kell kitüntetni azt, aki polgártársa életét megmenti; vagy azért, mert különös tiszteletben részesítették a tölgyfát az arkadiaiak miatt, akiket Apollón „makkevőknek” nevezett egyik jóslatában, vagy mert tölgyfalombot találtak a leghamarabb, bárhol harcoltak is, vagy mert a tölgyfa lombja a várost védő Iuppiternek volt szentelve, és így a tölgyfakoszorú méltán illette meg azt, aki polgártársa életét megmentette. A vadon nőtt fák közt különben a tölgyfa termése a legértékesebb, ha pedig megszelídítik, fája a legkeményebb. Makkját takarmánynak, a rajta talált mézet pedig italkészítésre használják. Pecsényéhez is a tölgyfa juttatja az embereket, mert a vadászok és madarászok a rajta termő mézgát használják a lépveszőhöz.

Mint mondják, ebben a csatában megjelentek a Dioszkuroszok; nyomban az ütközet után látták őket izzadt paripájukon a forumon, közel ahhoz a forráshoz, ahol szentélyük most is áll, és itt jelentették be a győzelmet. Ezért július idusát, mint a győzelem napját, a Dioszkuroszoknak szentelik.

4. Az olyan fiatalemberekben, akikbe a természet csak erőtlén dicsőségvágyat oltott, a korán jött kitüntetés és megtiszteltetés egykettőre elaltatja és kioltja a szomjas dicsvágyat, azokat viszont, akikben erős és tartós a szenvedély, a megtiszteltetések még kiválóbbá teszik, és szélesebben ragadják mindahhoz, ami szemükben szépnek látszik; a kitüntetések nem jutalomnak tekintik, hanem zálognak, és dicsőségüket mindenáron még vitézibb tettekkel akarják tetézní. Ilyen szenvedély töltötte el Marciust is; önmagával versenyzett a vitézkedésben, mindig újabb dicsőségre vágyott, kitüntetés kitüntetésre, zsákmányt zsákmányra halmozott; korábbi parancsnokai vetélkedtek a későbbiekkel, hogy kitüntessék, és bizonyítékot adjanak vitézségéről. A rómaiak sok háborút viseltek ebben az időben, de Marcius egyikből sem tért haza diadalkoszorú és kitüntetés nélkül.

Másoknál a vitézkedés célja a dicsőség volt, ő azonban azért vágyott dicsőségre, hogy édesanyjának örömet szerezzen. Azt tartotta legnagyobb kitüntetésnek, és akkor volt a legboldogabb, ha édesanyja hallhatta fia magasztalását, láthatta, amikor diadalkoszorúval övezik homlokát, és az örömtől sírva ölelte át. Mint mondják, Epameinondas is hasonlóképpen érzett, és azt tartotta legnagyobb szerencséjének, hogy apja és anyja megérte leuktrai hadjáratát és győzelmét. Neki a jó sors megadta, hogy mindkét szülője vele együtt örülhetett sikereinek. Marcius úgy gondolta, hogy az apjának kijáró háláját is anyjának kell lerónia. Ezért volt fáradhatatlan, hogy anyjának, Volumniának minél több örömet és megbecsülést szerezzen; az ő kívánsága szerint választott magának feleséget, és egy házban lakott anyjával, még akkor is, midőn gyermekeik születtek.

5. Vitézségével már nagy befolyásra és hatalomra tett szert a városban, amidőn a senatus a gazdagok pártjára állt, és összeütközésbe került a néppel, amelynek sok szenvedést és méltatlan zaklatást kellett elviselnie a hitelezőktől. Azokat, akiknek szerény vagyonuk volt, a zálogolások és árverések mindenükből kiforgatták, a nincsteleneket pedig elhurcolták és bebörtönözték, még akkor is, ha testüket a hazáért vívott harcokban kapott sebek borították.

Legutóbb a sabinok elleni háborúban vettek részt, de csak akkor vállalkoztak a harcra, amikor ígéretet kaptak leggazdagabb hitelezőiktől, hogy méltányosan bánnak majd velük, és senatusi határozattal kötelezték a consult, Marcius Valerium, hogy ezért vállaljon kezességet. Az ígéret birtokában bátran küzdöttek, és győzelmet arattak az ellenségén, de hitelezőik ezután sem tanúsítottak méltányos magatartást, a senatus pedig, ígéretéről megfélemedkezve, túrta, hogy ismét elhurcolják és börtönbe vessék a nincsteleneket. Emiatt zavarok és lázongások törtek ki a város szegényei között, ami nem kerülte el az ellenség figyelmét sem: betörték az ország területére, és tűzzel-vassal pusztítottak mindent, midőn pedig a consulok fegyverbe szólították a hadköteleseket, felhívásuknak senki nem engedelmeskedett. A felelős személyek véleménye erre ismét megoszlott. Egyesek úgy gondolták, hogy engedményeket kell tenniük a szegényeknek, mások viszont, közöttük Marcius is, az ellenkezőjét állították. Ő nem az anyagiak kérdésével törődött, hanem inkább a vakmerő és elbizakodott csőcselékkel, amely először kísérelte meg, hogy szembeszálljon a törvényekkel. Ezért arra biztatta az állam főtisztviselőit, hogy okosan és józanul járjanak el, szüntessék meg, fojtsák el a lázongást.

6. A senatus rövid idő alatt többször is összeült, de semmi véglegeset nem határozott. Erre a szegények felbuztatták egymást, elhagyták a várost, és az Anio folyó mellett a most Szent-hegynek nevezett helyen telepedtek le. Nem követtek el erőszakos vagy zendülésszámba menő tetteket; azt hajtogatták csak, hogy a gazdagok már úgyis régen kiűzték őket a városból.

Levegőt, vizet és sírhelyet Itália bármely részén kaphatnak; ennél többet Rómában sem remélhetnek, ha ott maradnak, legfeljebb arra számíthatnak, hogy sebek borítják testüket, és meghalnak, ha a gazdagokért táborba szállnak.

A történetek megriasztották a senatust, és elküldték a néphez a legmegértőbb és legnépszerűbb idősebb senatorokat. Menenius Agrippa szólott a nevükben, hosszasan kérlelte a népet, s őszinte szavakkal nyilatkozott a senatusról, majd beszéde végén elmondta emlékezetes példázatát. Az emberi test tagjai - szolt - fellázadtak a gyomor ellen, és azzal vádolták, hogy csak ül tétlenül, minden hasznos munka nélkül a testben, míg a többi testrész kénytelen örökös munkával agyonfárasztani magát, hogy étvágját kielégítse. A gyomor erre kinevette együgyűségüket, hogy nem értik meg: igaz, minden táplálékot ő fogad magába, de visszajuttatja hozzájuk, és szétosztja közöttük. „Ez a viszony köztetek és a senatus között is, polgárok - fejezte be beszédét -, mert az ott folytatott tanácskozások és megtárgyalt határozatok minden hasznot és előnyt hozzátok juttatnak el, és köztetek osztanak szét.”

7. Így aztán kibékültek, a senatus teljesítette azt a kívánságukat, hogy öt férfiút válasszanak meg a nép érdekeinek védelmezőül; ők azok, akiket napjainkban néptribunusoknak neveznek. Először a zendülés vezéreit, Iunius Brutust és Sicinius Vellutust választották meg. Amikor a városban helyreállt az egység, a nép már szívesen vállalta a consulok alatt a katonai szolgálatot.

De maga Marcius nem örült, hogy a nép hatalma megerősödött az arisztokrácia rovására. Észrevette, hogy más patriciusok is ugyanígy vélekednek, ezért felbiztatta őket, hogy ne maradjanak el a plebeiusok mögött a hazáért vívott harcban, és mutassák meg, hogy inkább katonai vitézségben, mint hatalomban múlják őket felül.

8. A volscusoknak, akikkel a rómaiak háborút folytattak, legfontosabb városuk Corioli volt. Amidőn Cominius consul ostromzárral körülvette a várost, az egész volscus nép megrémülve sietett Corioli segítségére a rómaiak ellen, hogy a város közelében ütközetre kényszerítsék őket, és az ellenséget két tűz közé szorítsák. Cominius ekkor két részre osztotta hadait; ő maga a kívülről közeledőkkel szállt szembe, az egyik legkiválóbb római pedig, Titus Larcus az ostromló hadaknál hagyta. Corioli helyőrsége lefitymálta a hátramaradt ostromlókat, és kirohant rájuk; az első rohamban győztek is, és a rómaiakat táborukig szorították vissza. Ekkor Marcius néhányadmagával előretört, megállította a velük szembeszálló ellenség rohamát, és hangos kiáltozással biztatta a rómaiakat. Marcius valóban olyan volt, amilyennek Cato⁹⁹ kívánja a katonát: nemcsak karja erejével, hanem hangjával és külső megjelenésével is rémületbe ejtette az ellenséget, és ellenállhatatlannak bizonyult. A rómaiak közül sokan köréje sereglettek, és viasszorították a megrémült ellenséget. Marcius azonban nem elégedett meg ennyivel, hanem üldözőbe vette és a kapukig követte a megfutamított ellenséget. Egyszer csak észrevette, hogy a rómaiak abbahagyják az üldözést, mert a falakról dárdákat dobálnak rájuk, és egyetlen katonája sem merészkedik betörni a megfutamodók nyomában az ellenséggel teli városba. Megállt, lelkesen buzdítani kezdte társait, s azt kiáltozta, hogy a szerencse a várost nem az üldözötteknek, hanem az üldözőknek nyitja meg. Csak kevesen voltak hajlandók követni, de ő áttört az ellenség sorain, előretört a kapukig és benyomult a városba. Eleinte senki nem merte feltartóztatni, senki nem mert ellene szegülni, de mikor látták, hogy csak kevés római harcol a falakon belül, összeszedték magukat, és rájuk támadtak. Ekkor - mint mondják - barát és ellenség közé vegyülve, hihetetlen küzdelemben verekedte magát keresztül karja erejével, lába gyorsaságával és lelke bátorságával. Aki csak útjába került, megölte, a többieket végigüldözte a városon és rájuk kényszerítette, hogy feladják a védekezést és eldobálják fegyvereiket; így kellő időt adott Larcusnak, hogy kívülről a városba vezesse a rómaiakat.

9. A város elfoglalása után a legtöbb katona rabláshoz és zsákmányszerzéshez kezdett. Marcius ekkor haragosan rájuk kiáltott, mert szégyenletesnek tartotta, hogy amikor a consul és a vele levő polgárok valahol talán éppen küzdenek az ellenséggel, ők zsákmányszerzéssel vannak elfoglalva, vagy a zsákmányolás ürügyén elfutnak a veszély elől; de csak kevesen hallgattak rá. Magához vette hát az önként vállalkozókat, és elindult arra, amerre sejtése szerint a másik sereg vonult. Buzgón kérte társait, hogy tartsanak ki, majd többször is könyörgött az istenekhez, hogy idejében érkezzék a csatába, s kivehesse részét a veszélyből és polgártársai küzdelméből.

A rómaiaknak abban az időben az volt a szokása, hogy amikor csatarendbe álltak, és pajzsukat meg köpenyüket felölteni készültek, élőlőszóval végrendelkeztek, és három-négy tanú jelenlétében megnevezték örököseiket. A katonák - szemközt az ellenséggel - éppen ezzel voltak elfoglalva, amikor Marcius rájuk talált. Első pillanatra nagyon megzavarta őket, hogy ilyen kevesedmagával jelenik meg, ráadásul vértől és izzadságtól borítva. De midőn örömmel odasietett a consulhoz, jobbát nyújtotta neki, és jelentette, hogy elfoglalta a várost, Cominius pedig átölelte és megcsókolta, nyomban felbátorodtak, kezdett elterjedni köztük a győzelem híre, de még akik nem hallottak semmit, azok is megsejtették, hogy miről van szó, és hangos kiáltozással kérték, vezesse őket ütközetbe. Marcius megkérdezte Cominiustól, hogyan állította fel az ellenség csatarendjét, és hol vannak legkiválóbb csapatai. Cominius válaszára, hogy véleménye szerint középen az antiumiak állnak, akik a legharciasabbak és vitézség dolgában nem maradnak el senki mögött, Marcius így szólt: „Kérve kérek, ezekkel állíts szembe minket.” A consul megcsodálta harcvágyát, és teljesítette kérését.

Mihelyt kiröpítették az első lándzsákat, Marcius előretört; a volscusok nem tudták feltartóztatni támadását, így nyomban áttörte a vele szemben álló ellenséges harcvonalat. A két szárny azonban felkanyarodott és körülvette Marciust. A consul erre megijedt, és legjobb embereit küldte segítségére. Marcius körül heves küzdelem kezdődött, és csakhamar számtalan holttest borította a földet. A rómaiak nagy erővel támadtak az ellenségre, megverték és megfutamították őket. Marciust, akit a fáradtság és sebei kimerítettek, arra kérték, hogy térjen vissza a táborba. Ő azonban azt felelte, hogy aki győz, annak nem szabad elfáradnia, és a hátráló ellenség után vetette magát. Az ellenséges sereg többi része is vereséget szenvedett; közülük sokan elestek vagy fogságba kerültek.

10. Másnap megérkezett Larcus, és amikor a consul jelenlétében összegyűlt a hadsereg, a consul felment a szószékre, hálát mondott az isteneknek a nagy sikerért, majd Marciushoz fordult. Először is dicséretekkel halmozta el vitéz tetteiért, amelyeket részben ő maga is végignézett, részben Larcus tanúskodott róluk. Azután felszólította, hogy a zsákmányul ejtett kincsekből, lovakból és hadifoglyokból válasszon ki magának egytized részt, mielőtt szétosztanák az egészet a katonák közt; ezenkívül kitüntetésképpen vitézségeért megajándékozta egy felszerelt harci ménnel is. A rómaiak helyeselték a kitüntetést, de Marcius előrelépett, és kijelentette, hogy a lovat elfogadja, s örül a consul dicséretének, de a többire - amit munkája bérének, nem pedig megtiszteltetésnek tekint - nem tart igényt, ő is beéri azzal, ami a katonáknak jut. „Egy kegyet kérek csak tőletek - szólt -, és szeretném, ha ezt megadnátok. Van nekem a volscusok közt egy vendégbarátom, egy derék s becsületes ember. Most fogságba esett, s bár azelőtt gazdag és boldog volt, szolgasors vár rá. Örölnék, ha a sok szerencsétlenség közül, amely érte, attól az egytől megmenthetném, hogy rabszolgaként adják el.”

Marcius szavait a katonák hangos tetszésnyilvánítással fogadták, és önzetlenségét még jobban csodálták, mint az ellenséggel szemben tanúsított vitézségét. Még akik irigyek és féltékenyek voltak rá megtiszteltetése miatt, azok is méltónak tartották a nagy jutalomra, éppen azért, mert nem akarta elfogadni, és jobban bámulták azt az erényét, hogy ilyen nagy kincseket megvetett,

mint vitézségét, amellyel megszerezte őket. Mert szebb dolog a kincseket jól használni, mint a fegyvereket, de dicsőbb dolog nem vágyani rájuk, mint jól felhasználni őket.

11. Amikor elcsendesedett az egybegyűltektől a lármája és kiabálása, ismét Cominius szólalt meg. „Nem erőszakolhatjuk rá, katonák, az ajándékokat a férfira, ha nem akarja elfogadni őket. De egyet nem utasíthat vissza ő sem, adjuk hát meg, szavazzuk meg neki: nevezzük ezután Coriolanusnak, ha ugyan az, amit tett, máris meg nem adta neki ezt a nevet.” Ettől kezdve lett Marcius harmadik neve Coriolanus.

Ebből nyilván kitűnik, hogy személyneve Caius, második és nemzetsége vagy családja szerinti neve Marcius; e kettőhöz járult később valamely tetteből, vele történt eseményből vagy természet adta sajátosságából származó és ráruházott harmadik neve. Ugyanígy adtak a görögök is mellékneveket:¹⁰⁰ kiváló tettek alapján a Szótért és a Kallinikoszt; természeti sajátosság után a Phüszkónt és a Grüposzt; erényekért az Euergetészt és a Philadelphoszt, s második Battosznak jó szerencséjéért az Eudaimónt. Néhány királynak gúnynevet is adtak: így nevezték el Antigonoszt Dószónnak és Ptolemaioszt Lathürosznak. Ilyenfajta neveket még gyakrabban találunk a rómaiaknál. Így az egyik Metellust Diadematusnak nevezték, mert a homlokán levő nyílt sebe miatt hosszú ideig kötést hordott a homlokán; egy másik Metellust pedig azért nevezték el Celernek, mert megcsodálták azt a gyorsaságot, amellyel néhány nappal apja halála után gladiatori játékokat rendezett az emlékére. Egyeseket még manapság is születésük körülményeiről neveznek el: így Proculusnak hívják, aki apja távolléte alatt és Posturnusnak, aki apja halála után született. Ha egy ikerpár egyik tagja meghal, azt, aki életben marad, Vopiscusnak hívják. Testi tulajdonságok alapján használják nemcsak a Sulla, Niger és Rufus, hanem a Caecus és Claudius mellékneveket is. Ez helyes szokás, mert nem szabad sem a vakságban, sem más testi fogyatkozásban szégyenletes vagy megbélyegző tulajdonságot látni, hanem az efféle neveket az emberek saját nevének kell tekinteni. Mindez azonban egy másik értekezés körébe tartozik.

12. Alig ért véget a háború, a népvézerek újra szítani kezdték a lázongást, bár nem volt új vagy jogos panaszuk; inkább csak ürügyül használták fel azokat a bajokat, amelyek szükségképpen visszamaradtak az előző viszályokból és zavarokból, hogy vádolhassák a patriciusokat. A földek legnagyobbbrészt bevetetlenül és megműveletlenül maradtak, és a háború miatt nem nyílt alkalom rá, hogy a piaci szükségleteket megfelelő behozatallal fedezzék; így aztán nagy ínség támadt. A népvézerek látták, hogy a piacon nincs élelem, de ha lett volna is, a népnek nem volt pénze, hogy vásároljon. Ezért beszédekben azzal rágalmazták meg a gazdagokat, hogy ők idézték elő az éhínséget bosszúból.

Közben követek érkeztek Velitraeből, akik felajánlották városukat a rómaiaknak, és kérték, hogy küldjenek ki telepéseket. Járványos betegség pusztított ugyanis soraikban, amely olyan sok halálesetet okozott, és olyan nagy pusztítást vitt véghez a lakosok közt, hogy alig tizedrészük maradt életben. A józanul gondolkodók úgy látták, hogy Velitrae lakóinak kérése a legjobbkor érkezett, mert az ínség úgyszólván szükségessé tett valamilyen könnyítést, s egyben azt is remélték, hogy a zavargó és a népvézerek által felbolygatott tömeget mint egészségtelen és nyugtalanító elemet eltávolíthatják a városból. Közülük jelölték ki a consulok a telepéseket, a többieket pedig besorozták a volscusok elleni hadjáratra, hogy a tétlenség ne legyen belső lázongások előidéző oka. Azt hitték ugyanis, hogy a szegények és a gazdagok, a plebeiusok és a patriciusok barátságosabbak és szívéliesebbek lesznek egymáshoz, ha fegyvert fognak, táborba szállnak és közös veszélyeknek teszik ki magukat.

13. Erre a Sicinius¹⁰¹ és Brutus körül csoportosuló népvézerek hangos tiltakozásra fakadtak, és azt kiabálták, hogy a consulok legkegyetlenebb tetteiket az áttelepítés vonzó nevével ruházzák fel, és ezeket a szegény embereket feneketlen mélységbe taszítják, mert megfertőzött

levegőjű s temetetlen holttestekkel teli városba küldik őket, hogy ott egy idegen és vérszomjas istenséggel lakjanak együtt. Mintha nem volna elég nekik, hogy a polgárok egy része éhen pusztul, másik részüket most a ragálnak dobják oda áldozatul, sőt készakarva háborút idéznek elő, hogy a várost ellepjék a bajok, amiért nem akart a gazdagok rabszolgája lenni. A nép torkig volt az efféle beszédekkel, nem jelent meg a consulok által elrendelt jegyzékbe vételen, és hallani sem akart a gyarmatosításról.

A senatus nem tudta, mitévő legyen, de Marcius, büszkén és öntelten élvezve a legelőkelőbbek csodálatát, nyíltan szembeszállt a népvezérekkel. Így aztán intézkedtek a telepések elküldéséről, s a kisorsoltakat súlyos büntetés terhe alatt kényszerítették a város elhagyására. Mivel azonban a hadjáratban végképp senki nem akart részt venni, Marcius clienseit vitte magával, és más embereket, akiket rá tudott beszélni, s rátört velük az antiumiak földjeire. Itt sok gabonát találtak, sok jószágot hajtottak el, és foglyokat ejtettek. Marcius a zsákmányból nem tartott meg semmit magának, de bajtársai annál több zsákmánnyal megterhelve tértek vissza Rómába. A többiek megbánták vonakodásukat, és irigyelték polgártársaikat szerencsájukért, Marciust pedig meggyűlölték, s nehezen viselték el hírnevét és hatalmát, mert tekintélyének növekedése ártott a nép érdekeinek.

14. Marcius nem sokkal később megpályázta a consulságot; a többség hajlandó volt rá szavazni, és a nép is restellte, hogy megszégyenítse s visszautasítsa a legelőkelőbb származású és legvitézesebb férfiút. Szokásban volt, hogy akik a consulságra pályáztak, és meg akarták szerezni a polgárok szavazatait, tunica nélkül, togában mentek el a forumra, hogy köszöntsék a polgárokat; a szokás oka vagy az volt, hogy ebben a viseletben a pályázók kérelmezők módjára megalázkodjanak, vagy hogy esetleges sebhelyeiket mint vitézségük tanújelét megmutathassák. Semmi esetre sem a pénzosztogatás vagy megvesztegetés gyanúja miatt kívánták, hogy a hivatalkérő polgár öv és tunica nélkül jelenjék meg polgártársai színe előtt, mert csak jóval később vált bevett szokássá, hogy pénzért vették és adták a szavazatokat, s a pénz döntő szerephez jutott a választógyűléseken. Akkoriban azonban, amikor a megvesztegetés már állandó szokássá lett a bíróságokon, sőt a katonai táborokban is, a köztársaság egyeduralommá változott, mert a fegyveres haderő is a pénz szolgájává lett. Igaz az az állítás, hogy az semmisítette meg először a nép hatalmát, aki lakomákon etette-itatta és pénzzel megvesztegette. Rómában, úgy látszik, ez a romlás titokban és fokozatosan hódított tért, és a baj nem mindjárt vált nyilvánvalóvá. Nem tudjuk, ki vesztegette meg először a népet és a bíróságot. Athénban hír szerint Anütoz, Anthemiön fia vesztegette meg először a bírakat, amikor Püloszban elkövetett árulása miatt a peloponnészoszi háború vége felé perbe fogták. Rómában akkor még aranykor volt, és vesztegetést nem ismerő nép töltötte meg a forumot.

15. Amikor Marcius megmutatta sebhelyeit, amelyeket oly sok csatában kapott, és amelyekkel tizenhét év szüntelen háborúiban kitüntette magát, meghajoltak vitézsége előtt, és egymás közt megegyeztek benne, hogy megválasztják. Amikor azonban elérkezett a szavazás napja, Marcius a senatorok kíséretében tüntető pompával jelent meg a forumon, és a patriciusok mind nyilvánvalóbban kimutatták, hogy senki más érdekében nem buzgólkodnak úgy, mint őérette, az egyszerű nép cserbenhagyta Marciust, és megvonta tőle jóindulatát. Rossz előérzetük tetejében még féltek is, hogy ha ez az arisztokratikus hajlamú férfi, akinek olyan nagy befolyása van a patriciusok közt, magához ragadja a hatalmat, a népet megfosztja minden szabadságától.

Így aztán kibuktatták Marciust. Másokat választottak consullá, és ez a senatust mélyen lesújtotta, mert a történetekben inkább a maga, mint Marcius megaláztatását látta. De Marcius sem viselte nyugodt lélekkel és türelmesen az eseményeket. Indulatos és makacs természetét lelki nagyságnak és fennkölségnek hitte, s hiányzott belőle az állhatatosság és a

szelídlelkűség, amely minden államférfiúi erény között a legfontosabb. Nem tudta, hogy annak, aki a közügyekkel foglalkozik és emberekkel van dolga, kerülnie kell az önhittséget, a „magány e társát”, amint Platón nevezte, s helyette, bármennyire nevetséges is ez sok tekintetben, a türelmet kell megszeretnie. Marcius azonban, aki egyenes, de hajlíthatatlan természet volt, meg volt győződve róla, hogy a vitézségnek a győzelem és a mindenki feletti feltétlen uralom a velejárója, nem pedig a gyengeség és az elpuhultság, amely mint a harag, beteges daganatként tör elő a szenvedő és megsebzett lélekből. Éppen ezért rettenetesen felháborodott, megsértődött a népre, és hazament. A város fiatal patriciusai, akik lépten-nyomon előkelő származásukkal hetvenkedtek, mindig lelkes hívei és csodálói voltak Marciusnak, most pedig még inkább csüngtek rajta, aminek a legkevésbé sem örült, mert részvétükkel bosszúságát, fájdalmát és haragját még hevesebben lánggra lobbantották. Őt tekintették vezérüknek és legfőbb tanítómesterüknek a hadi tudományokban és minden háborújukban; ő ösztönözte az ifjakat, hogy irigység nélkül versengjenek a vitézi erényekért, s ő tette büszkékké őket győzelmeikre.

16. Közben gabona érkezett Rómába; nagy részét Itáliában vásárolták, nem kis részét pedig Gelón türannosz küldte ajándékba Szürakuszaiból. Mindenki reménykedni kezdett, és azt várta, hogy a város megmenekszik az ínségtől és a belső széthúzástól. A senatus nyomban összeült, az összesereglett sokaság pedig kint várta a tanácskozás eredményét; azt remélték, hogy a pénzen vásárolt gabonát méltányos áron vásárolhatják meg, az ajándékba érkezőt pedig ingyen osztják szét közöttük, mert több senator ezt javasolta. De ekkor szólásra emelkedett Marcius, és hevesen rátámadt azokra, akik a nép érdekében beszéltek. Demagógoknak és az arisztokrácia árulóinak nevezte őket, akik a vakmerőség és az arcátlanság ártó magvait hintik szét a nép között, és saját vesztükre nagyra nevelik, holott helyesebb lett volna már csírájában megfojtani a veszedelmet, s nem engedni, hogy a nép ilyen tekintélyes hivatal által megerősödjék. Máris félelmetes, mert mindent elér, amit csak akar, s akarata ellenére semmire nem kényszeríthető; nem engedelmeskedik a consuloknak, hanem anarchiában él, és nem ismer el más felsőbbiséget, csak a saját hatóságait. Ha ajándékokat és gabonaosztásokat szavaznak meg neki, mint a görögök túlzóan demokratikus államaiban, ezzel mindnyájuk közös és teljes romlására csak a nép elégedetlenségét mozdítják elő. „Azt csak nem állíthatják - folytatta -, hogy mindezt azokért a hadjáratokért kapják jutalmul, amelyek alól kivonták magukat, vagy zendüléseikért, amelyekkel elárulták hazájukat, vagy azokért a rágalmakért, amelyeket a senatus ellen terjesztettek. Most arra számítanak, hogy ti majd félelemből engedtek, és azt remélik, hogy hízélgésből mindent megadtok nekik, s aztán nem lesz semmi, ami engedetlenségüknek határt szabjon, úgyhogy soha nem szűnnek meg viszálykodni és lázongani. Az engedékenység merő örültség volna. Ha azonban eszünknel vagyunk, fosszuk meg őket a néptribunusi hivataltól, amely semmissé teszi a consuli hatalmat, és csak megosztja a várost, amely nem egységes már, mint azelőtt, hanem két részre szakadt, s így nem képes egyetértésben cselekedni, sem bajainkat és egymás közti zavarainkat megszüntetni.”

17. Marcius ilyen és még több, ehhez hasonló beszédével rendkívüli mértékben megnyerte és fellelkesítette a fiatalabb senatorokat és a gazdagokat is csaknem kivétel nélkül, akik azt kiáltozták, hogy ő az egyetlen férfi a városban, aki nem hátrál meg és nem hajlandó hízelegni. Az idősebbek közül azonban többen szembeszálltak vele, mert sejtették, hogy mi fog következni, s abban, ami bekövetkezett, valóban nem volt köszönet. Amikor ugyanis a jelenlevő néptribunusok észrevették, hogy Marcius véleménye győz, kifutottak a sokasághoz, s hangos kiáltozással felszólították a tömeget, hogy álljon melléjük és legyen segítségükre. Viharos népgyűlést tartottak, s ezen tudomására hozták a népnek Marcius beszédét. A nép feldühödött, és kis híján berontott az ülésterembe. A néptribunusok ekkor vádat emeltek Marcius ellen, érte küldtek, és felszólították, hogy védekezzék a vád ellen. Midőn pedig Marcius az érte küldött

lictorokat gőgösen elkergette, ők maguk mentek el az aedilisekkel, hogy erőszakkal odahurcolják. Meg is ragadták, de a patriciusok védelmére siettek, elkergették a tribunusokat, az aediliseket pedig tetteleg bántalmazták.

Közben beesteledett, és megszűnt a zavargás, de mihelyt kivilágosodott, a consulok látták, hogy a nép izgatottan rohan a város minden részéből a forumra. Összehívták tehát a senatust, és felszólították, vegye fontolóra, miként lehet a népet méltányos javaslatokkal és megfelelő határozatokkal lecsendesíteni és kiengesztelni, mert arra most nincs idő, hogy kiváltságukról és tekintélyükről vitázzanak. Higgadtan kell gondolkoznunk, mert a helyzet válságos és veszedelemes, s ezért okos és méltányos megfontolásokra van szükség. A többség engedett, mire a consulok kimentek, és tőlük telhetően igyekeztek meggyőzni és lecsendesíteni a népet. A rágalmakat higgadt hangon megcáfolták, csak mértékkel intették rendre őket és tettek szemrehányásokat nekik, egyben pedig azt hajtogatták, hogy a piaci árak és az élelmiszerek ára tekintetében nem lesz nézeteltérés közöttük.

18. A nép engedett; nyugodt, józan figyelméből kiderült, hogy elfogadta az irányítást és megbékélt. Ekkor azonban felálltak a néptribunusok, és kijelentették, hogy mivel a senatus méltányosságot tanúsított, a nép kész engedni mindenben, ami jogos, de követeli, hogy Marcius védje magát a következő vádak ellen: Igaz-e, hogy a senatust az alkotmány és a nép hatalmának megsértésére izgatta? Igaz-e, hogy felszólításuknak ellene szegült? Azáltal, hogy az aediliseket a forumon tetteleg bántalmazta, nem szolgáltatott-e alkalmat a polgárháborúra, és arra, hogy a polgárság fegyvert ragadjon? Mindezt azzal a szándékkal mondták, hogy megalázzák Marciust, ha igazi természete ellenére büszkeségéből enged és a nép kegyét kéri, vagy pedig ha természetének megfelelően cselekszik, a nép engesztelhetetlen haragját zúdítsák rá. Főként erre számítottak, mert jól ismerték Marciust.

Amikor aztán felállt, hogy védekezzék, a nép csendben és nyugodtan meghallgatta. De néhány szó után, ahelyett, hogy a várokozásnak megfelelően kérlelni kezdte volna a tömeget, nyíltan sértő hangra tért át, ami inkább támadás volt a nép ellen, mint önmaga védelme. Még hanghordozása és arckifejezése is határozott megvetést és lenézést árult el. A nép erre haragra gerjedt, és nyíltan kimutatta, hogy mennyire neheztel a mondottak miatt, s nem hajlandó eltűnni Marcius szavait. Erre Sicinius, a legvakmerőbb néptribunus, rövid ideig tanácskozott hivatalnoktársaival, majd a nép elé állt, és kihirdette, hogy a néptribunusok halálra ítélik Marciust, s megparancsolta az aediliseknek, vezessék azonnal a sziklára, és taszítsák le a mélybe. Az aedilisek meg is ragadták, de ezt az eljárást még a plebeiusok is borzalmas és szörnyű cselekedetnek tartották. A magukból kikelt patriciusok hangos kiáltozással siettek Marcius segítségére, lefogták a Marciust megragadó tisztviselőket és közrevették Marciust. Mások kezüket kinyújtva kérve kérték a népet, mert szóval és hanggal semmire sem mentek a rettenetes lármával és zűrzavar közepette. Végül a néptribunusok barátai és jóakarói, akik belátták, hogy ha Marciust elvezetik és kivégzését végrehajtják, a patriciusok vérfürdőt fognak rendezni, rávették őket, hogy mondjanak le a büntetésnek erről a szokatlan és kegyetlen módjáról, ne végeztessék ki Marciust erőszakkal, ítélet nélkül, hanem bízzák a népre az ítélelhozatalt. Erre Sicinius visszanyerte nyugalmát, és megkérdezte a patriciusoktól, miért ragadták ki a kezükből Marciust, akit a nép büntetéssel akar sújtani. „De mi a ti szándékotok - kérdezték viszont a patriciusok -, és hogyan gondoljátok, hogy Róma egyik legkiválóbb fiát ítélet nélkül hurcoljátok el ily szörnyű és törvénytelen halálba?” „Legyen kívánságotok szerint - felelte Sicinius. - Ne használhassátok fel ürügyül ezt az eseményt arra, hogy a néppel viszálykodjatok és torzsalkodjatok. Megadjuk nektek, amit kívántok, álljon bírái elé ez a férfiú. Téged pedig, Marcius, megidézzünk, hogy jelenj meg a forumon a harmadik vásárnapon, győzd meg a polgárságot ártatlanságodról, s aztán ők döntsenek szavazataikkal sorsodról.”

19. A patriciusoknak akkor tetszett ez a megegyezés, és boldogan mentek haza Marciusszal. Azt remélték, hogy a harmadik vásárnapig terjedő idő alatt (vásárokat a rómaiak kilencednapokon tartottak, ezért hívták őket nundinaenek) haladékhöz jutnak az Antium ellen indított hadjáratral. A háború jó sokáig eltart, s ez idő alatt a nép majd megszelídül, és haragja lecsillapul vagy egészen elmúlik a háborús gondok miatt. De mikor az antiumiakkal való viszály gyorsan elintéződött és a polgárok visszatértek, az aggódó patriciusok nekiültek tanácskozni. Szerették volna elérni, hogy se Marciust ne kelljen áldozatul odadobniok, se a népvezéreknél ne szolgáltatassanak ürügyet a nép újabb fellázítására. Appius Claudius, aki a nép legelkeseredettebb ellenségének hírében állt, arról beszélt, hogy romlásba döntik a senatust, és felborítják az alkotmányt, ha belenyugosznak, hogy a nép ítélkezze a patriciusok felett. De az idősebb és a nép iránt megértőbb senatorok, éppen ellenkezőleg, azt állították, hogy a nép, hatalma birtokában, nem lesz kemény és szigorú, hanem szelíd és emberséges. Hiszen a nép nem veti meg a senatust, sőt azt hiszi, hogy a senatus veti meg a népet; a bíraskodást megtiszteltetésnek és vigasztalásnak tekinti, és ha élhet szavazatával, majd lemond haragjáról.

20. Amikor Marcius látta, hogy a senatus ingadozik az iránta való jóakarat és a néptől való félelem között, megkérdezte a néptribunusokat, milyen vádat emelnek ellene, és mi az az ok, ami miatt a nép bírósága elé állítják. Amikor közölték vele, hogy a vád zsarnokság, és azt fogják bizonyítani, hogy zsarnokságra törekedett, Marcius felállt, és kijelentette, hogy kész azonnal a nép színe elé állni, hogy védelmét előterjessze, és ha elítélik, semmilyen büntetés alól nem vonja ki magát. „Azt kérem csupán - szólt -, hogy valóban csak ez legyen a vád, és ne csapjátok be a senatust.” Ezt megígérték neki, és így került sor a tárgyalásra.

De mikor a nép összegyűlt, a néptribunusok kierőszakolták, hogy a szavazás ne centuriák, hanem tribusok szerint történjék, s ezzel a vagyontalan, zavargásra hajló tömegnek szerezzék meg a többséget a szavazásban a vagyonos, értelmes és hadviselt polgárok felett. Azután elálltak a zsarnokság vádjától is, mint ami nem bizonyítható, és csak Marciusnak azt a senatusi beszédét emlegették, amellyel megakadályozta az olcsó gabonaárakat, és amelyben javasolta, hogy fosszák meg a népet a néptribunusi hivataltól. Új vádat is emeltek ellene, hogy nem szolgáltatotta be az államkincstárba az antiumi hadizsákmányt, hanem szétosztotta a hadjárat részvevői közt. Mint mondják, Marciust leginkább ez hozta zavarba, erre a vádra ugyanis nem számított, és nem tudott nyomban meggyőző érvekkel előállni. Dicsérni kezdte a hadjárat résztvevőit, de azok, akik nem harcoltak vele - s ezek voltak többségben -, zúgolódni kezdtek. Végül tribusok szerint szavaztak, és Marciust három szavazattöbbséggel elítélték. Az ítélet örök időre szóló száműzetés volt. Ítélethirdetés után Marcius olyan vidáman távozott, hogy látszott, ennyire még ellenségen vett győzelemnek sem örült soha. Bosszankodtak a senatorok, és bántotta őket, hogy idejében nem követtek el mindent, hogy a nép ilyen féktelenül vissza ne élhessen hatalmával. Nem volt akkor szükség sem ruhára, sem bármi más ismertetőjelre, hogy fel lehessen ismerni a különbséget az egyes polgárok között: a plebeius arca vidám volt, és komor a patriciusé.

21. Maga Marcius meg sem rezdült és nem alázkodott meg; járása, viselkedése és arc kifejezése nyugodt maradt, nem vett részt az általános levertségben, hanem érzéketlennek mutatkozott; nem okosságból vagy szelídlelkedésből, nem is mintha a történeteket megnyugvással fogadta volna, hanem mert mélységes harag és sértődöttség lett úrrá rajta, amely valójában azonos a fájdalommal, ha sokan nem ismerik is fel. Mert ha a fájdalom haraggá változik, lángoló heve elüzi az alázatot és a tehetetlenséget. Ezért látszik a haragos ember tettekre késznek, és amiként a lázas ember forró, a haragvó lelke izgatott, túlfűtött és kevély. Marcius tettei hamarosan megmutatták, hogy ilyen lelkiállapot lett úrrá rajta is.

Otthon búcsút vett zokogó és hangosan jajveszékkelő anyjától és feleségétől; kérte őket, viseljék fegyelmezetten a történeteket, majd határozott léptekkel nyomban elindult a kapuk felé, ahova a patriciusok testületileg elkísérték. Nem kért és nem fogadott el tőlük semmit sem, úgy hagyta el Rómát három vagy négy cliensével együtt, akik kitarottak mellette. Néhány napot magányosan töltött egyik földbirtokán, és különféle terveken töprengett, amelyekre haragja sarkallta. Nem volt ebben a töprengésben semmi jó vagy üdvös, hiszen egyre csak azon jártatta esztét, mint álljon bosszút a rómaiakon. Elhatározta, hogy a szomszédságukból indított súlyos háborúval támadja majd meg őket. Legelőször is a volscusokkal szándékozott kísérletet tenni, mert tudta, hogy azok bővében vannak embernek és pénznek, és hogy addig elszenvedett vereségeik a hatalmukat alig gyengítették meg, annál jobban növelték viszont irigységüket és bosszúvágyukat.

22. Antium városában élt egy Tullus Aufidius nevű férfiú, aki gazdagsága, vitézsége és előkelő származása folytán királyi tekintélyt élvezett minden volscus között. Marcius jól tudta, hogy ez az ember egyetlen rómaít sem gyűlöl annyira, mint őt. A csaták hevében ugyanis mindketten gyakran fenyegették és hívták ki egymást, már ahogy a dicsvágy és a versengés fel szokta tüzelni a fiatal harcosokat; így a népeik közötti ellenségeskedést még személyes gyűlöletük is tetézte. Ismerte azonban Tullus nemes gondolkodását, és tudta azt is, hogy egyetlen volscus sem vágyik nála jobban rá, hogy megfékezze a rómaiak hatalmi vágyát, igazolva a mondást: „A haraggal nehéz perbe szállni, mert az az életet is odaveti azért, amit akar.” Olyan ruhát vett fel tehát, és olyan külsővel jelent meg, hogy senki fel nem ismerhette, és mind Odüsszeusz

szélesutú várába az ellenségnek eképp szállt.

23. Este volt, és bár sokan találkoztak vele, senki nem ismerte meg. Tullus házában tartott, észrevétlenül besurrant a kapun, némán leült a tűzhely mellé, arcát befedte, és nyugodtan maradt. A házbeliek csodálkozva néztek rá, de nem merték helyéről felkelteni, mert magatartásában és hallgatásában volt bizonyos méltóság, de rögvest jelentették a szokatlan eseményt Tullusnak, aki éppen vacsorázott. Felkelt, odament az idegenhez, és megkérdezte tőle, kicsoda és mit kíván. Marcius erre felfedte fejét, és kisvártatva így szólt: „Ha nem ismersz meg, Tullus - szólt -, és nem hiszel szemednek, nekem kell feljelenítenem önmagamat. Caius Marcius vagyok, akinél több rosszat senki nem tett veled és a volscusokkal. Tetteimet már csak melléknevem, a Coriolanus miatt sem tagadhatom le, hiszen így hívnak. Sok fáradalom és veszély árán semmi mást nem szereztem magamnak, csak ezt a melléknevet, az irántatok érzett gyűlöletem emlékeztető jelét. Ezt az egyet nem lehet elvenni tőlem, de minden mástól megfosztott a nép arcátlan irigysége és az állami hatóságok és saját polgártársaim gyámoltalansága és árulása. Száműzetésbe kergettek, és most tűzhelyed oltalmához menekültem, nem azért, hogy életem biztonságban legyen (mert mi szükség lett volna rá, hogy idejőjtek, ha félnék a haláltól), hanem hogy bosszút álljak elűzőimen, és nekem bosszú már az is, hogy téged fogadlak el uramnak. Ha tehát vágyol rá, hogy megtámadd ellenségeidet, rajta, nemes férfiú, használd fel balsorsomat, és tedd a volscusok szerencséjévé. Én annyival jobban harcolok majd mellettetek, mint ellenetek, amennyivel jobban harcol az ellenséggel, aki ismeri, mint aki nem ismeri. Ha viszont lemondnál már róla, én nem kívánok tovább élni; de nem is tennéd jól, ha megkímélnél, hiszen nem lenne semmi hasznod belőlem, aki oly sokáig voltam a te ellenséged és hazádé.”

Tullus végighallgatta és rendkívül megörült; megragadta Marcius jobbját, és így szólt: „Kelj fel Marcius, és semmitől ne félj, mert nagy szerencsét hozol nekünk azzal, hogy szolgálataidat felajánlod, de még többet remélhetsz a volscusoktól.” Majd barátságosan megvendégelte, és a rákövetkező napokon a háborúról tanácskoztak.

24. Rómában közben nemcsak a patriciusoknak a néppel szemben tanúsított rosszakarata okozott nyugtalanságot - ennek főként Marcius elítéltetése volt az oka -, hanem sok figyelemre méltó égi jel is, amelyeket jósek, papok és magánemberek hoztak az emberek tudomására. Az egyik jel a következő volt: Titus Latinus, egy különösebben nem ismert, szerény, babonás hiedelmektől és minden hencegéstől mentes férfiú azt álmodta, hogy megjelent neki Iuppiter és ráparancsolt, jelentse a senatusnak, hogy az a táncos, akit a körmenet élére állítottak, rossz volt, s neki egyáltalán nem tetszett. Elmondta azt is, hogy amikor első ízben látta ezt az álmot, nem törődött vele. Még akkor sem törődött vele, midőn másodszor, sőt harmadszor látta, de egyszer csak meghalt derék fia, ő maga pedig megbénult. Ekkor gyaloghintón a senatusba vitette magát, és ott elbeszélte a történetet. Alighogy ezt megtette, állítólag érezte, hogy testi ereje visszatér, úgyhogy felkelt, és a saját lábán ment haza. A senatorok nagyon elcsodálkoztak, és vizsgálat alá vették az ügyet. Erre a következők derültek ki: Valaki átadta egyik szolgáját más szolgáknak azzal a paranccsal, hogy korbácsolják végig a forumon, majd végezzék ki. Miközben korbácsolták a szerencsétlent és kínozták, úgyhogy a fájdalomtól vonaglott és rángatózott, véletlenül egy körmenet érkezett mögéjük. A résztvevők felháborodottan szemlélték a szörnyű látványt és az áldozat kínos vonaglását, de senki nem avatkozott bele a dologba, csak szidalmazták és átkozták azt, aki szolgájára ilyen kegyetlen büntetést szabott ki. Akkoriban ugyanis a rómaiak még igen emberségesen bántak szolgáljaikkal, együtt dolgoztak és étkeztek velük, s ez családi viszonyt alakított ki közöttük. Nagy büntetésnek számított már az is, ha a vétkes rabszolgának a kocsirudat alátámasztó fadarabbal a hátán kellett végigmennie a szomszédok között, mert akire ilyen büntetést szabtak ki, elveszítette minden becsületét a saját házában és a szomszédok előtt is. Az ilyen rabszolgát *furcifer*-nek nevezték, mert amit a görögök támasztéknak vagy villának hívnak, azt a rómaiak *furcá*-nak nevezik.

25. Amikor Latinus elmondta a senatoroknak, amit álmában látott, eleinte nem tudták, ki lehetett az a rossz és bántó táncos, aki a körmenet előtt haladt. De azután lassanként eszükbe jutott a szokatlan büntetés és a rabszolga, akit korbácsolva kergettek végig a forumon és utána kivégezték. Minthogy a papok is ugyanazon a véleményen voltak, megbüntették a rabszolga gazdáját, és a körmenetet a látványosságokkal együtt megismételték.

Ebből is kitűnik, hogy Numa, aki más tekintetben is igen bölcsen irányította az istentiszteleti cselekményeket, helyesen rendelte el az áhítat emelésére, hogy amikor az állami tisztviselők vagy a papok szent áldozásokat végeznek, hírnök menjen előttük, és hangosan kiáltsa: *Hoc age!*, ami azt jelenti: „Erre legyen gondod!” Ezáltal ugyanis felhívott mindenkit rá, hogy figyeljen a szent cselekményekre, és munkával vagy szórakoztató kedvteléssel ne zavarja őket, mert az ember többnyire csak kényszer vagy erőszak hatására teljesíti kötelességeit. De a rómaiak az áldozatokat, a körmeneteket és a játékokat nemcsak ilyen fontos, hanem jelentéktelen okokból is meg szokták ismételni. Ha az úgynevezett *tensá*-k elé fogott lovak egyike kifáradt, vagy ha a kocsis a gyeplőt bal kézzel fogta, azonnal elrendelték az ünnepség újrakezdését. Még mostanában is megtörtént, hogy harmincszor ismételték meg egy áldozatot, mert mindig azt gondolták, hogy valami hiba vagy figyelmetlenség történt. Ilyen körülmények között járnak el a rómaiak a szent cselekmények végzésében.

26. Marcius és Tullus ezalatt titokban arról tárgyalt Antiumban a legbefolyásosabb volscusokkal, hogy addig indítsanak hadat a rómaiak ellen, amíg egymás közt civódnak. A volscusok azonban haboztak, mert két évre szóló békét és fegyverszünetet kötöttek a rómaiakkal. Végül maguk a rómaiak szolgáltatnak ürügyet a háborúra, mert valami gyanú vagy feljelentés alapján versenyjátékok közben kihirdették, hogy a volscusoknak napnyugta előtt el kell hagyniuk a várost. Némelyek azt állítják, hogy ez Marcius csalárdságából és cselszövényéből történt; hamis feljelentőt küldött ugyanis a consulokhoz Rómába, hogy a volscusok játékok közben rátámadnak a rómaiakra, és felgyújtják a várost. A hirdetmény csak fokozta a volscusok haragját a rómaiak ellen, Tullus pedig még jobban felfújta az ügyet, s végül feltűzelte honfitársait, hogy küldjenek követeket Rómába, és követeljék vissza azt a területet s azokat a városokat, amelyeket a háborúban elveszítettek. Amikor a rómaiak meghallgatták a követeket, bosszankodtak, és azt felelték, lehet, hogy a volscusok nyúlnak előbb fegyverhez, de majd a rómaiak fogják később letenni. Így aztán Tullus gyűlésbe hívta a népet, s midőn megszavazták a háborút, azt javasolta, hogy hívják meg Marciust, felejtsék el neki, amit eddig tett, és higgyék el, hogy többet használ majd nekik szövetségesükként, mint amennyit ártott, amikor ellenségük volt.

27. Hívták tehát Marciust, ő beszédet intézett a néphez, s kitűnt, hogy ugyanolyan jó szónok, mint amilyen katona, s egyaránt kitűnik bátorságával, eszességével és merészségével, úgyhogy Tullusszal együtt teljhatalmú hadvezérré választották őket. Marcius attól tartott, hogy túlságosan hosszúra nyúlik az idő, amíg a volscusok felkészülnek, és ez megfosztja őt a jó alkalmtól a gyors cselekvésre; rábízta hát a vezetőkre és a nép főtisztviselőire a csapatok összegyűjtését és a hadikészletek beszerzését, ő maga pedig felbízta a legbátrabbakat, akik a sorozást meg sem várva, önként csatlakoztak hozzá, és hirtelen, amikor senki nem gondolt rá, betört a római területre. Akkora zsákmányra tett szert, hogy a volscusok alig győzték a táborba hordani, és nem is tudták mind felhasználni. De neki szinte semmit nem számított a hadjáratokban a bő zsákmány, a vidék elpusztítása és a sok kár, amit okoztak; mindezt csak azért tette, hogy gyanúba keverje a patriciusokat a nép szemében. Mert bár mindent elpusztított, s hatalmas károkat okozott, a patriciusok birtokait szigorúan őriztette, és nem engedte, hogy bármi kár essék bennük, vagy bármit elvigyenek onnan, így a rómaiak csak még hevesebben gyanúsították egymást, s ez még több viszálykodásra vezetett. A patriciusok szemrehányást tettek a népnek, hogy igazságtalanul száműzött egy ilyen nagy befolyású férfit, a nép viszont azzal vádolta a patriciusokat, hogy bosszúból ők hozták ellenük Marciust, és míg mások harcolnak, ők nyugodtan szemlélik, ami történik, mert a városon kívül éppen a háború őrzi meg biztonságban vagyonukat és gazdagságukat. Marcius azzal érte el célját, hogy megedzette a volscusok bátorságát, és megtanította őket az ellenség megvetésére; majd csapatait biztonságban hazavezette.

28. A volscus hadak gyorsan és lelkesen összegyülekeztek. Olyan nagynak tűnt fel a sereg, hogy jobbnak látták egy részét otthon hagyni a városok őrizetére és csak a másik részét vezetni hadba a rómaiak ellen. Marcius Tullusra bízta, hogy válasszon, melyik részt akarja. Tullus ekkor kijelentette, hogy mivel Marcius vitézségben egy hajszálnyit sem marad ömögötte, a hadiszerencse pedig minden csatájában kedvezett neki, vezesse csak ő a támadó sereget, maga Tullus meg majd vállalja a városok védelmét, és gondoskodik a hadban álló sereg ellátásáról. Marcius így tekintélyében megerősödve először Circeii ellen vonult, amely római colonia volt; mivel a város önként meghódolt, bántatlanul hagyta. Ezután elpusztította a latinok földjét abban a hiszemben, hogy a rómaiak segítségükre sietnek, mint olyan szövetségeseiknek, akik ismételen segítségért folyamodtak hozzájuk. Mivel a római népnek semmi kedve nem volt a segítségnyújtáshoz, a consulok hivatali idejéből pedig már csak kevés volt hátra, nem vállalták a kockázatot, s a latinok követeit hazaküldtek. Marcius erre a

latin városok ellen vezette csapatait, s azokat, amelyek szembeszálltak vele, Toleriumot, Lavicumot, Pedumot és Bolaet elfoglalta, a lakosokat eladatta rabszolgának, vagyonukat pedig hadizsákmányként elvitette. Azokhoz, akik melléje álltak, nagyon figyelmes volt, s vigyázott rá, hogy még csak véletlenül se érje őket semmi károsodás, táborát minél távolabb üttette fel, s földjüket is megkímélte.

29. Midőn aztán elfoglalta Bolaet, amely csak százstádiumnyira volt Rómától, nagy zsákmányt szerzett, és kis híján az egész férfilakosságot kardélre hányatta, még azokkal a volscusokkal sem lehetett bírni, akiknek megállapodás szerint a városokban kellett maradniuk, hanem fegyvert ragadva Marciushoz siettek, és kijelentették, hogy csak őt ismerik el fölöttesüknek és vezérüknek. Marciusból híres és csodált ember lett Itália-szerte; úgy néztek rá, mint olyan férfira, akinek elég csak a másik oldalra állnia, és vitézségével máris nyomban döntő fordulatot ér el a dolgok állásában.

Rómában viszont teljes volt a zűrzavar. A nép nem akart fegyvert fogni; az emberek egész napokat gyűlésezéssel, vitákkal töltöttek. Majd híre érkezett, hogy az ellenség ostromzárral vette körül Laviniumot. Itt voltak a rómaiak ősi istenségeinek szentélyei, ez volt nemzetük bölcsője, mert Aeneas ezt a várost alapította először. Csodálatos módon teljes fordulat következett be a nép érzelmeiben, de különös és megfoghatatlan módon megváltoztak a patriciusok is. A nép mindenáron azt akarta, hogy semmisítsék meg a Marcus ellen hozott ítéletet, és hívják haza. A senatus összeült, és tanácskozott a javaslatról, majd úgy határozott, hogy ezt nem engedhetik meg. Talán a régi pártos szellem bírta rá a senatorokat, hogy ellene szegüljenek a nép kívánságának, talán nem akarták, hogy Marcus a nép akaratából térjen haza. Elképzelhető, hogy Marcusra haragudtak, mivel mindenkinek csak rosszat okozott, pedig őt nem mindenki bántotta, s hazája ellenségévé lett, bár jól tudta, hogy a legbefolyásosabbak és leghatalmasabbak együtt éreztek vele és együtt szenvedték el a sérelmeket. Közölték határozatukat a néppel, és a nép nem tehetett semmit. Hiába szavazott volna, mert törvényt nem hozhatott a senatus javaslata nélkül.

30. Midőn Marcus értesült a dologról, még inkább elkeseredett; abbahagyta Lavinium ostromát, és haragjában Róma ellen indult. Táborát a várostól negyvenstádiumnyira, a Fossae Cloeliaenél üttette fel. Megjelenésével félelmet és nagy zavart okozott, de megszüntette a belső ellentéteket is. Senki, akár consul, akár senator, nem mert ellentmondani a népnek, hogy hazahívják Marcust. Sőt amikor látták, hogy a nők kétségbeesetten futkosnak a városban, az öregek pedig sírva könyörögnek oltalomért a templomokban, s mindenkit cserbenhagyott a bátorság és az üdvös szándék, elismerték, hogy a nép helyesen tette, midőn Marcus hazahívását ajánlotta, a senatus viszont annál inkább hibázott, mert akkor kezdte újra a haragot és a rosszindulatot, mikor inkább meg kellett volna szüntetni. Ezért egyhangúlag elhatározták, hogy követeket küldenek Marciushoz, akik felajánlják neki a hazájába való visszatérést, és megkérik rá, hogy szüntesse meg a háborút. A senatusi küldöttség tagjai, mivel Marcus rokonai voltak, már az első találkozásnál rokonhoz és jó barátához illő barátságos fogadtatásra számítottak. Ebből azonban nem lett semmi. Előbb végigvezették őket az ellenség táborán, majd Marcus elé járultak, aki méltóságteljesen és zord tekintettel ült a volscus előkelők gyűlésében, és úgy parancsolta meg nekik, hogy adják elő kívánságukat. Ők szerényen és barátságosan szóltak, és helyzetüknek megfelelően fejezték be szavaikat. Válaszában Marcus keserűen és haragosan szólt arról, amit neki magának el kellett szenvednie, majd pedig mint a volscusok hadvezére a háborúban elszakított városok és területek visszaadását, és olyan határozat meghozatalát követelte, amely a volscusoknak a latinokéhoz hasonló polgárjogot biztosít, mert tartós béke csak ilyen egyenlő és igazságos feltételek mellett lehetséges. Majd harmincnapi gondolkodási időt szabott nekik, és mihelyt a követek eltávoztak, visszavonta haderejét a római területre.

31. Ez volt az első panasz, melyet azok a volscusok, akik hatalmát már régóta rossz szemmel nézték és irigyelték, felhoztak ellene. Közéjük tartozott Tullus is; bár őt Marcius semmivel nem bántotta meg, de merő emberi gyengeségből ő is neheztelt rá. Amiatt bosszankodott ugyanis, hogy saját dicsősége teljesen elhomályosodott, és a volscusok mind kevesebbre becsülik, mert Marciust tartják igazán a maguk emberének, és a többieknek be kell érniök azzal, amit meghagy a hatalomból és az uralomból. Így keletkeztek az első, titkon terjesztett vádaskodások; egybehangzóan és bosszúsan árulásnak nevezték visszavonulását, amit nem városok vagy hadseregek feladásával, hanem olyan jó alkalmak elszalasztásával követett el, amelyektől függhet sok más egyéb megszerzése vagy elvesztése is. Harminc nap haladékot adott az ellenségnek, márpedig háborúban ennél rövidebb idő alatt is igen nagy változások mehetnek végbe.

Pedig Marcius ezt az időt sem töltötte tétlenül, hanem betört Róma szövetségeseinek területére, azt pusztította, és hét népes várost elfoglalt. A rómaiak nem mertek szövetségeseik segítségére menni; lelkük elcsüggedt, és úgy viselkedtek, mintha elkábultak és megbénultak volna. Amikor letelt a kitűzött idő, s Marcius ismét megjelent egész haderejével, a rómaiak újból követeket küldtek hozzá, és kérték, szüntesse meg haragját, vezesse el a volscusokat területükről, és mondja meg, mit tart legjobbnak a két népnek, mert a rómaiak félelemből nem tesznek engedményt. De ha azt hiszi, hogy a volscusoknak vannak méltányos követelései, mind teljesül, ha leteszik fegyvereiket. Marcius azt felelte, hogy mint a volscusok vezérének nincs semmi mondanivalója, de mint római polgár inti és figyelmezteti őket, hogy ilyen méltányos ajánlatokkal szemben bölcsebben viselkedjenek, és három nap múlva térjenek vissza a nép szavazatával jóváhagyott javaslattal; ha pedig mást határoznának, tudják meg, hogy nem felel biztonságukért, ha üres kézzel térnek vissza táborába.

32. Megérkeztek a követek, és a senatus meghallgatta őket. Úgy tűnt, mintha a város vihar korbácsolta tengeren hanyódná, ezért lebocsátották az istenekbe vetett hit horgonyát. Elhatározták, hogy az istenek valamennyi papja, a misztériumok vezetői és őrzői, az augurok, akik ősidőktől kezdve folytatták a madárjósolást, a szertartásokon viselt díszruhájukban Marciushoz mennek, elmondanak neki mindent, és megkérik, hagyja abba az ellenségeskedést, és tárgyaljon polgártársaival a volscusokról. A küldöttséget Marcius beengedte a táborba, de semmi engedményre nem volt hajlandó, s tetteiben csakúgy, mint szavaiban, hajthatatlan maradt. Határozottan kijelentette: vagy elfogadják a békét a már megállapított feltételek alapján, vagy vállalják a háborút. A papok visszatérése után a rómaiak elhatározták, hogy rendületlenül megvédik a város falait, és visszaverik az ellenség támadását; főként pedig bíznak az időben, és reményüket a szerencse kiszámíthatatlanságába vetik, mivel önmagukban nem tudtak menekvést találni, annyira úrrá lett a városon a zűrzavar, a rémhírek keltette rettegés. Végül is olyasmi történt, amit Homérosz gyakran említ, de szava az embereknek leggyakrabban nem talál hitelre. Gyakran mondja ugyanis és hangoztatja rendkívüli és váratlan eseményekről:

S most az eszébe vetette bagolyszemű Pallasz Athéné...

Majd pedig:

*Én ugyan őt le akartam döfni ezért hegyes ércsel,
csak hogy egy égilakó haragom szüntette szívembe...*

Majd meg:

Vagy sejtett valamit, vagy eként rendelte az isten.

Ezért is ócsárolják a költőt, hogy lehetetlen tények állításával és vallásos szemléletével megsemmisítette az ember önnön szabad választásába vetett hitét. Homérosz azonban nem ilyen költő; ő a természetes és megszokott tényeket, amelyek teljesen ésszerűek, saját akaratunknak tulajdonítja, és gyakran így szól:

Őt bizony én nagylelkű szívemben akartam erősen.

Azután pedig:

*Szólt; mire fájdalom ébredt Péleióban: a szive
bundás melle alatt hányódott kétfelől...*

Majd ismét:

S rá nem vette a jó és bölcseszű Bellerophontészt.

Az ő ábrázolása szerint az istenség rendkívüli és váratlan esetekben, amikor ihletre és elragadtatásra van szükségünk, nem gátol meg, hanem éppen ösztönöz bennünket; nem plántálja bele az emberbe az ihletet, de olyan képzeteket támaszt, amelyek ihletet hoznak létre. Így aztán bár nem teszi a cselekedetet önkéntelenné, érvényesüléshez juttatja a szabad akaratot, s ezzel bizalmat és reményt önt az emberbe. Mert vagy tagadnunk kell, hogy az istenségnek bármilyen kezdeményező szerepe van cselekedeteinkben, vagy lehet-e más mód, hogy segítséget nyújtson és együttműködjék velünk? Persze az istenek nem maguk formálják testünket, nem is irányítják kezünk és lábunk mozgását, de bizonyos ösztönzések, fogalmak és indítások által felkeltik bennünk a képességet a cselekvésre és az elhatározásra, vagy ellenkezőleg, elfordítanak és visszatartanak tőle.

33. Rómában ezalatt az asszonyok összegyűltek a templomokban; a legtöbben és a legelőkelőbbek a capitoliumi Iuppiter oltáránál könyörögtek. Köztük volt Valeria is, annak a Publicolának a nővére, aki háborúban és békében sok és nagy szolgálatot tett a rómaiaknak. Publicola ekkor már régen nem élt, amint azt az életéről írt könyvemben elmondtam. Valeriát nagy tisztelettel és megbecsüléssel övezte a város, s élete méltó volt előkelő származásához. Valerián hirtelen erőt vett az az érzés, amelyről az imént szóltam: mintha isteni ihlet szállta volna meg, kristálytisztán látta, hogy mi válik hazája hasznára. Felkelt, szólt a többieknek is, és együtt elmentek Marcius anyjának, Volumniának a házához. Amikor beléptek, Volumnia ott ült menyével, és ölében tartotta Marcius gyermekeit. Valeria a vele levő asszonyokat körbe állította, és így szólt: „Volumnia, és te is, Vergilia! Mi, asszonyok jöttünk hozzátok, asszonyokhoz, nem a senatus határozata alapján, nem is a consul felszólítására. Azt hiszem, az isten meghallgatta kérésünket, s azt sugallta, hogy forduljunk hozzátok, és kérjünk meg benneteket arra, ami nekünk és a többi polgárnak menekvést hozhat, nektek pedig fényesebb dicsőséget szerez kérésünk teljesítése, mint amiben a sabinok leányainak volt részük, amikor barátságot és békét teremtettek hadban álló apáik és férjeik között. Jöjjetek velünk Marciushoz és könyörögjünk hozzá. Tegyetek igaz tanúbizonyságot a haza mellett, amely oly sok bajt szenvedett el tőle, de veletek soha semmi rosszat nem tett, és még csak nem is szándékozott tenni haragból, sőt most visszaad benneteket neki, még akkor is, ha nem kap Marciustól méltányos feltételeket.”

Valeria szavait a többi asszony helyeslőleg hallgatta, Volumnia pedig így felelt: „Mi is veletek egyenlő mértékben osztozunk, asszonyok, a közös szerencsétlenségben, sőt nekünk még külön szerencsétlenségünk, hogy Marcius erénye és dicsősége odaveszett, és azt kell látnunk, hogy az ellenség fegyverei őrizetben, nem pedig biztonságban tartják. Szerencsétlenné tett

bennünket hazánknak az a kétségbeesett gyengesége, hogy már csak bennünk reménykedik, mert én nem hiszem, hogy tekintettel lesz majd ránk az az ember, aki anyjánál, feleségénél és gyermekeinél mindig többre becsült hazájára sincs tekintettel. De azért csak használjatok fel bennünket. Menjünk, vezessetek el hozzám. Ha már mást nem tehetünk, legalább lelkünket leheljük ki a hazánkért mondott könyörgésben.”

34. Volumnia ezután magához vette a gyermekeket és Vergiliát, s a többi asszonnyal együtt elindult a volscusok táborába. Ez a látvány még az ellenségben is szánalmat ébresztett, és tiszteletet és hallgatást parancsolt nekik. Marcius éppen a fővezéri emelvényen ült főtisztjei társaságában. Amikor megpillantotta a feléje közeledő asszonyokat, elcsodálkozott; majd felismervén a csoport élén haladó édesanyját, elhatározta, hogy hajlíthatatlan és engesztelhetetlen marad. De aztán erőt vettek rajta érzelmei, és zavarában nem mert ülve maradni, hanem lesietett az emelvényről, és eléjük ment. Először anyját ölelte át, majd feleségét és gyermekeit tartotta hosszan a karjában. Nem fukarkodott sem könnyekkel, sem simogatásokkal, hanem, mint akit az ár elragad, átadta magát érzelmeinek.

35. Amikor végre elcsitultak gyengéd érzelmei, s észrevette, hogy anyja beszélni óhajt, maga mellé állította a volscusok vezető embereit, és így hallgatta meg Volumnia hozzá intézett szavait: „Láthatod, fiam, ha nem beszélünk is róla - szolt Volumnia -, öltözetünkről és nyomorult állapotunkat eláruló külsőnkről, hogy száműzetésed milyen szánalmas helyzetbe juttatott bennünket. Gondold meg, hogy az összes asszony közt mi vagyunk a legszerencsétlenebbek, hiszen számunkra a balsors a legboldogabb látványt a legszörnyűbbé tette, mivel én fiamat, ő pedig a férjét úgy kell viszontlássa, amint szülővárosa falait haddal ostromolja. Ami másoknak minden szerencsétlenségükben és balsorsukban vigasztalás, hogy az istenekhez imádkozhatnak, nekünk kétségbeejtő nyugalanság, hiszen amikor az istenektől hazánknak győzelmet kérünk, nem kérhetünk neked üdvöt, mert imánkban átkot kell mondanunk ellenségünkre. Feleséged és gyermekeid vagy hazájukat veszítik el, vagy téged. Én nem várom meg élve, hogy a sors legyen a döntőbíró ebben a háborúban, mert ha nem tudlak rábírní, hogy viszály és háború csapásai helyett a baráti egyetértést válaszd, és mindkét nép jötevője légy, ahelyett, hogy az egyik megrontója volnál, tudd meg és készülj fel rá: nem támadhatsz hazádra, csak ha előbb szülőanyád holttestén átlépsz. Nem kívánhatod tőlem, hogy bevárjam a napot, amikor azt kell látnom, hogy római polgárok tartanak diadalmenetet fiam felett, avagy ő vonul be Rómába diadalmenet élén mint ellenség. Ha azt kérném tőled, hogy hazádat a volscusok pusztulása árán mentsd meg, nehéz választás elé állítanálak, fiam, mert nem volna szép dolog, ha tönkretenéd polgártársaidat, sem igazságos, hogy eláruld azokat, akik megbíznak benned. Mi azonban csak a mostani baj elhárítását kérjük tőled, az pedig egyaránt üdvös mindkét népre, de különösképpen dicső és szép dolog a volscusokra, mert szép látvány volna, hogy amikor már-már kezükben tartják a győzelmet, felkínálják nekünk a legfőbb jót, a békét és a barátságot, még hozzá úgy, hogy nekik maguknak sem kell elveszíteniük. Ha bekövetkezik ez a szerencsés fordulat, elsősorban neked lesz köszönhető, ha pedig nem, mindkét fél egyedül téged tesz érte felelőssé. Bár a háború kimenetele kétes, az azonban egészen világos, hogy ha győzöl, hazád pusztító démona leszel, ha pedig vereséget szenvedsz, az egész világ azt gondolja rólad, hogy haragodnak engedve a legnagyobb szerencsétlenséget hoztad jötevőidre és barátaidra.”

36. Meghallgatta Marcius Volumnia szavait, de semmit nem válaszolt. Amikor az anya elhallgatott, hosszú ideig csendben álltak, és ekkor ismét Volumnia szólalt meg: „Miért hallgatsz, fiam? Vajon helyes-e mindenben engedni a haragnak és a bosszúnak, és helytelen-e hallgatni egy anya kérésére, ha egyszer ennyire fontos ügyben fordul hozzád? Az illik-e egy nagy emberhez, hogy csak a rajta elkövetett sérelmeket tartsa emlékezetében, és nem az-e a kötelessége az igazán nagy és derék férfiúnak, hogy tisztelje és megbecsülje azokat a

jótéteményeket, amelyeket szülőitől kapott? Bizony senkihez sem méltóbb a hála, mint hozzád, aki olyan könyörtelenül üldözöd a hálátlanságot. Bár hazádat te már szigorúan megbüntetted, anyád iránti háládat még nem róttad le. Legszentebb kötelességed, hogy minden kényszerítés nélkül teljesítsd igazságos és jogos kérésemet. Ha pedig nem hallgatsz rám, miért habozzak utolsó reménységemhez folyamodni?” Ezekkel a szavakkal térdre esett menyével és unokáival együtt. Marcius ekkor így kiáltott fel: „Mit teszel velem, anyám?” - majd felemelte Volumniát, hevesen megszorította jobbját, és így szólt: „Győztél: győzelmed hazád javát, és az én pusztulásomat jelenti. Elmegyek, de egyedül te vettél győzelmet rajtam.” Váltott még néhány szót anyjával és feleségével, majd kérésüket teljesítve visszaküldte őket Rómába, s másnap reggel elvezette a volscusokat, akik nem értettek mindnyájan egyet vele. Voltak sokan, akik élesen bírálták Marcius eljárását; mások, akik a békés megoldás felé hajlottak, egyáltalán nem kifogásolták; ismét mások, bár nem értettek egyet Marciusszal, mégsem tartották gonosz embernek, és megbocsátották neki, hogy engedett a kényszerű körülményeknek. Senki nem szegült ellene, mindenki engedelmeskedett neki, jóllehet inkább erényét tisztelték, mint hatalmát.

37. A római nép csak most, amikor a háborútól megmenekült, fogta fel, hogy milyen félelemben élt, amíg veszély fenyegette. Mert alig pillantották meg a falakon felállított örök a volscusok elvonulását, azonnal kinyílt minden templom kapuja, és akárcsak győzelem idején, mindenki koszorút tett a fejére, s áldozatokat mutatott be. De a senatus és a nép öröme leginkább abban a szeretetteljes tiszteletadásban nyilvánult meg, amellyel a nőket elhalmozták. Azt mondogatták, és meg is voltak győződve róla, hogy megmenekülésüket teljes egészében nekik köszönhetik. Midőn azonban a senatus határozatilag kimondta, hogy a consulok tegyenek meg és ajánljanak fel nekik mindent, amit tiszteletből és hálából helyesnek tartanak, az asszonyok nem óhajtottak mást, csak azt, hogy építsenek templomot a Nők Szerencsésének. A templom építési költségeit készek voltak maguk összeadni, csak azt kérték, hogy az állam fedezze az áldozatok és szertartások költségeit. A senatus méltányolta a közösséggel szemben tanúsított bőkezűségüket, de a templomot és az istennő szobrát is állami költségen készítették el. Az asszonyok ennek ellenére is összeadtak bizonyos összeget, és készítették belőle egy második szobrot. Ez a szobor, a rómaiak állítása szerint, felállításakor a következő szavakat mondta: „Istennek tetsző cselekedet, asszonyok, hogy felajánlottatok engem.”

38. Bizonyos regék szerint ezek a szavak kétszer is elhangzottak, de elég bajos hitelt adnunk az efféle hihetetlen és képtelen dolgoknak. Az még önmagában nem lehetetlen, hogy szobrok izzadjanak, könnyezzenek vagy vércseppekhez hasonló nedvességet bocsássanak ki magukból, mert hiszen a fákat és köveket gyakran vonja be penészszerű, s ezt a nedvesség hozza létre; az is lehet, hogy elszíneződnek, s a levegőből festékanyagokat szívnak magukba; így semmi akadály nincs, hogy ezeket a jelenségeket az istenség bizonyos jelek és csodák kinyilatkoztatására használja fel. Még az is lehetséges, hogy szobrok nyögés- vagy sóhajtszerű hangokat adjanak ki magukból, mert belsejükben repedések vagy erőteljesebb hasadások keletkeznek. De az már teljesen lehetetlen, hogy élettelen tárgyból tagolt és tisztán érthető beszéd jöhessen elő. Végre is arra még soha nem volt példa, hogy a lélek vagy az istenség testi valóság és beszélőszervek nélkül hangokat adjon és beszéljen. Amikor azonban az események arra készítetnek bennünket, hogy hiteles bizonyítékoknak tekintsünk az érzéki észrevételtől független sajátosságokat, amelyek a lélek képzelőtehetségével magyarázhatók, ugyanúgy valóságnak akarunk felfogni valamit, mint mikor álmunkban elhisszük, hogy halljuk, amit nem hallunk, vagy látjuk, amit nem látunk. Mindenesetre, akiket eltölt az istenség iránti végtelen buzgalom és szeretet, azok nem volnának képesek efféle dolgok tagadására és elvetésére, mert hitüket isten csodálatos és emberfeletti hatalmára alapítják. Valóban, az istenség semmiben sem hasonló az emberhez, sem természetében és tevékenységében, sem hatásában

és erejében; ha olyat visz véghez, amit ember nem tehet meg, vagy olyat alkot, ami embernek elérhetetlen, abban nincs semmi képtelenség. Sőt mivel az isten minden tekintetben más, mint mi, egészen természetes, hogy tetteiben is eltér és különbözik tőlünk. De az istennek sok cselekedete, mint Hérakleitosz is mondja, „hitetlenségünk miatt marad ismeretlen előttünk”.

39. Amikor Marcius visszatért a hadjáratról Antiumba, Tullus, aki régóta neheztelt rá és irigyelte, elhatározta, hogy végez vele; attól tartott ugyanis, hogy ha most kisiklik a kezéből, többé nem nyílik rá alkalma. Többeket mozgósított és felingerelt tehát ellene, s felszólította Marcium, hogy adjon számot tetteiről a volscusoknak, és tegye le vezéri megbízását. Marcius azonban félt tőle, hogy magánemberként éljen, ha Tullus megtartja fővezéri hatalmát, és teljhatalommal rendelkezik polgártársai felett, kijelentette tehát, hogy akkor adja vissza vezéri megbízását a volscusoknak, ha ők kívánják tőle, mert az egész volscus nép bízta rá, és számadásra is kész azok előtt az antiumiak előtt, akik kívánják. Összehívták tehát a népgyűlést, az erre kitanított népvezérek szólásra emelkedtek és feldühítették a népet. De amikor Marcius lépett a szószékre, a személye iránti tiszteletből elcsendesedett a zaj és kiáltozás, így nyugodtan beszélhetett. Az antiumiak legderekabbjai, akik teljes őszinteséggel a békére törekedtek, félreérthetetlenül kimutatták, hogy megértéssel hallgatják a beszámolót, és igazságon mondanak róla ítéletet. Tullus tartott Marcius védekezésétől, mert félelmetesen tehetséges szónok volt, és korábbi nagy tettei több hálára kötelezték a volscusokat, mint amennyi károztatásban részesült későbbi hibáiért; sőt mi több, éppen az ellene emelt vád volt elismerésük bizonyítéka, hiszen a volscusok bizonyosan soha nem rótták volna fel vétkéül, hogy Róma nem került hatalmukba, ha Marcius révén nem jutottak volna olyan közel hozzá, hogy elfoglalják.

Nem késlekedtek hát, és nem tették tovább próbára a tömeg hangulatát, hanem a legelszántabb összeesküvők közbekiabáltak, hogy ne hallgassanak az árulóra, hiszen zsarnoki hatalomra tör, és nem hajlandó átadni a kapott hatalmat. Erre a tömeg rárohant és megölte, anélkül, hogy a jelenlevők közül bárki védelmére kelt volna. A többség mégis kimutatta, hogy nem ért egyet a történetekkel, mert a városokból odasereglett emberek katonai pompával temették el holttestét, és sírját mint vitéz katonáét és hadvezérét az ellenségtől zsákmányolt fegyverekkel díszítették fel. Midőn érkezett Rómába halálának híre, a rómaiak nem mutatták ki sem tiszteletüket, sem haragjukat, de az asszonyok kérésére megengedték nekik, hogy tíz hónapon át gyászolják - ennyi ideig szokta mindenki gyászolni atyját, gyermekét vagy testvérét. Ez volt a leghosszabb gyászidő, amelyet Numa Pompilius állapított meg, amint elmondtam már az életéről írt könyvemben.

A volscusok állama hamarosan megérezte, mit jelentett nekik Marcius elvesztése. Először is barátaikkal és szövetségeseikkel, az aequusokkal súlyos vérontássá fajult viszályba keveredtek az elsőbbség kérdésében, majd később egy csatában vereséget szenvedtek a rómaiaktól. Maga Tullus is elesett, hadseregük színe-virága holtan maradt a csatatéren, s kénytelenek voltak békét kötni a legmegalázóbb feltételekkel; meghódoltak a rómaiaknak, és kötelezték magukat parancsaik teljesítésére.

ALKIBIADÉSZ ÉS CORIOLANUS ÖSSZEHASONLÍTÁSA

1. Íme tehát feljegyzésre érdemes és emlékezetre méltó tettekkel ismerkedtünk meg, és láthattuk, hogy a haditettek önmagukban egyik férfiúnál sem nyomnak túl sokat a mérlegen. Katonaként mindketten sok jelét mutatják merészségüknek és vitézségüknek, hadvezérként felkészültségüknek és előrelátásuknak. Alkibiadészt mégis tökéletesebb hadvezérnek kell tartanunk sok szárazföldi és tengeri ütközetben aratott győzelmei és diadalai miatt. Mindkettőjük közös vonása, hogy amikor hazájukban vezérkedtek, országuk ügyét győzelemre

juttatták, de igen sok kárt okoztak, amikor átpártoltak az ellenséghez. Politikai tevékenységüket vizsgálva minden józanul gondolkodó ember elítéli Alkibiadész határtalan szertelenségét, laza erkölceit és aljas hízélgését, amellyel a nép kegyét hajhászta. Marciust viszont a római nép mérhetetlenül fennhéjázó modora és oligarchikus magatartása miatt gyűlölte meg. Egyik tulajdonságot sem lehet dicsérettel illetni, mégis kevésbé kárhoztathatjuk azt, aki mindenáron el akarja nyerni a nép kegyét, mint azt, aki azért bánik vele megvetőleg, hogy még a látszatát is elkerülje, mintha kedvét keresné. Mert rút dolog a hatalom elnyeréséért hízelegni a népnek, de ha valaki megfélemlítésre, erőszakra és elnyomásra alapítja hatalmát, az nemcsak rút dolog, hanem igazságtalan is.

2. Kétségtelenül igaz, hogy Marcius egyenes és őszinte jellemű férfi volt, Alkibiadész pedig politikájában mindenre kapható és álnok, őt főként emiatt érheti vád; mert - Thuküdidész mondja el róla - gonoszul és csalárdul rászedte a spártaiak követéit, és így felborította a békét. El kell azonban ismernünk, hogy Alkibiadész politikája erőssé és félelmetessé tette Athént a Mantineával és Argosszal kötött szövetség által. Marcius azonban csalárdul járt el - mondja Dionüsziosz -, mert hogy háborúba keverje a rómaiakat és a volscusokat, az ünnepi játékokra érkező volscusokat hamis gyanúval illette; ez az indítók még gonoszabb színben tünteti fel eljárását, mert amit tett, nem becsvágyból vagy pártvitákban keletkezett versengésből követte el, mint Alkibiadész, hanem csak azért, hogy haragját kitöltse (ezért pedig, mint Dión mondja, még soha senki nem részesült hálában), Itália nagy részén zűrzavart idézett elő, és saját hazája elleni fenekedésében lerombolt sok várost, amelyek őt semmivel sem bántották meg. Igaz az is, hogy Alkibiadész haragjában nagy szerencsétlenségbe sodorta polgártársait, de mihelyt észrevette, hogy megbánták, amit ellene elkövettek, feltámadt a jóindulata irántuk, és bár másodszor is száműzték, nem érzett kárörömet a hadvezérek hibái és veszélyes helyzetük miatt, hanem ugyanazt tette, amit az oly nagy dicséretben részesült Ariszteidész tett Themisztoklészszel: felkereste a vezéreket, és bár azok még csak barátságosak sem voltak hozzá, megmondta nekik és kioktatta őket, hogy mit kell tenniük. Marcius azonban gonoszul bánt az egész várossal, bár hozzá nem mindenki volt rossz, sőt vele együtt érte sérelem és méltánytalanság a legelőkelőbb és legtekintélyesebb polgárokat. Gonosz volt továbbá abban is, hogy pusztította és okatlan haragja többszöri követtség és ismételt könyörgések ellenére sem múlt el, és nyíltan kimutatta, hogy azért szította a súlyos és engesztelhetetlen háborút, hogy hazáját elpusztítsa és tönkretegye, nem pedig azért, hogy visszanyerje városát és hazatérhessen. De volt más különbség is kettőjük között: amikor Alkibiadész visszapártolt Athénhoz, merő félelemből és gyűlöletből tette, mert a spártaiak életére törtek. Marciustól azonban becstelenség lett volna, ha cserbenhagyja a volscusokat, akik mindenképpen méltányosan bántak vele, hiszen vezérüké választották, és teljes mértékben megbíztak benne, ellentétben Alkibiadésszal, akit a spártaiak inkább kihasználtak, mint felhasználtak; Spártában bujkálnia kellett, majd táborukban hányódott, végül Tiszaphernész kezére adta magát, bár meglehet, azért vágyott visszatérni Athénba, hogy megmentse a várost a végső pusztulástól.

3. Feljegyezték, hogy Alkibiadészt gyakran megvesztegették, és a pénzt fényűző kicsapongásokra költötte, Marciust viszont az állam vezetői sem tudták rábírní, hogy a kitüntetésképpen felajánlott ajándékot elfogadja. Éppen ezért gyűlölte meg a nép az adósságok körül támadt viszályok alkalmával; azt hitték ugyanis róla, hogy nem érdekből, hanem gögből és megvetésből bánik rosszul a néppel.

Arisztotelésznek, a bölcselőnek haláláról írt levelében Antipatrosz ezt mondja: „Egyéb tulajdonságai mellett ez a férfiú birtokában volt a rábeszélés művészetének is.” Marciusból hiányzott e művészet, büszkesége és önhittsége pedig, melyet Platón a „magány társának” nevez, terhessé tette jótetteit és erényeit még azok számára is, akik hasznot merítettek belőlük. Alkibiadész viszont jól értett hozzá, hogy szíves és kedves legyen mindenkire, akivel csak

dolga akadt; így nem csoda, hogy sikerei idején jó hírét a jóakarat és tisztelet virágai övezték, hiszen a megnyerő báj nem hiányzott még ballépéseiből sem. Ezért történhetett meg, hogy bár többször és nem kis kárt okozott a városoknak, gyakran választották meg vezérré és hadseregparancsnokká, amidőn viszont Marcius sok jeles és dicső tetteiben bízva a consulságra pályázott, megbukott a választáson, így az egyiket polgártársai annak ellenére sem tudták gyűlölni, hogy sok rosszat tett velük, a másikat viszont, bár csodálták, nem tudták szeretni.

4. Marcius ugyanis mint hadvezér semmit nem tett városáért, annál többet hazája ellen és az ellenség érdekében, Alkibiadész viszont mint katona és hadvezér sok szolgálatot tett az athéniaknak; amikor otthon tartózkodott, tetszése szerint győzött ellenfelein, és a rágalmak is csak akkor lángoltak fel ellene, amikor eltávozott hazulról. De Marciust otthon ítélték el a rómaiak, és ölték meg¹⁰² a volscusok, ha igazságtalan és istennek nem tetsző módon is, igaz, hogy saját maga szolgáltatott okot rá, mert a nép békeajánlatát visszautasította, a nők magánkérésének azonban engedett. Az ellenségeskedéseknek még így sem vetett véget, hagyta, hogy a háború tovább folyjon, s ezzel elmulasztotta és feladta a kedvező jó alkalmat. Akkor kellett volna ugyanis visszavonulnia, amikor összebékítette azokat, akik bíztak benne, ha igazságosan akart eljárni velük szemben. De ha semmit nem törődött a volscusokkal, és csak addig folytatta a háborút, amíg személyes haragját kielégítette, majd adandó alkalommal elállt a további harctól, nem járt el helyesen, hogy anyja miatt kímélte meg hazáját, mert anyját hazájával együtt kellett volna megkímélnie, hiszen anyja és felesége csak része volt hazájának, amely ellen hadat viselt. Azzal pedig, hogy a nép könyörgését, a követek kérését és a papok esdeklését durván elutasította, de édesanyja kedvéért rászánta magát a visszavonulásra, nem annyira édesanyja iránti tiszteletét mutatta ki, hanem inkább hazáját szégyenítette meg, amely így egyetlen, asszony iránt érzett szánalomból, egyetlen asszony kérésére menekült meg, mintha bizony önmagában nem lett volna méltó a megmenekülésre. Így ez a kíméletlen kegy gyűlöletessé vált, és szinte nem is volt már kegy, egyik fél sem fogadta jó szívvel, mert Marcius nem úgy vonult vissza, hogy azok bírták volna rá a visszavonulásra, akik ellen küzdött, vagy azok járultak volna hozzá, akiknek szövetségeseiként harcolt.

Mindezek okát ellenszenves jellemében, túlhajtott gögjében és elbizakodottságában találhatjuk meg; ezek a jellemvonások a legtöbb ember szemében már magukban is gyűlöletesek, de ha még dicsvágy is járul hozzájuk, kibírhatatlanná és tűrhetetlenné válnak. Az ilyen emberek nem keresik a köznép kedvét, úgy tesznek, mintha nem óhajtoznának kitüntetésekre, de aztán neheztelnek miatta, ha nem nyerik el őket. Metellus,¹⁰³ Ariszteidész és Epameinondas nem hízelegtek tolakodó és szolgálai módon a tömegnek, éppen ezért meg is vetettek mindent, aminek a megadása vagy elvétele a nép kegyétől függött. Amikor több ízben osztrakiszmosszal száműzték, leszavazták vagy bírói ítélettel elítélték őket, nem is tápláltak haragot hálátlan polgártársaik iránt, hanem megelégedtek vele, ha békülést és megbánást mutatva hazahívták őket. Aki nem hajlandó hízelegni a népnek, annak bosszúállónak sem szabad lennie vele szemben, mert valamely tisztség el nem nyerése miatt tanúsított neheztelés legtöbbször a tisztség elnyerésére irányuló heves vágyból ered.

5. Alkibiadész nem tagadta, hogy örült, ha megtiszteltetésben részesült, és bántotta, ha mellőzték; ezért törekedett rá, hogy modora kedves és megnyerő legyen azokkal, akikkel dolga volt. Marciusnak azonban nem engedte meg büszkesége, hogy udvarias legyen azokkal, akik hivatalokhoz és hatalomhoz juttathatták, de kimutatta haragját és bosszúságát, amikor háttérbe szorult. Emiatt hibáztatnunk kell, bár minden más tekintetben kiváló férfiú volt. Önmérsékletét, anyagiakban mutatott önzetlenségét a legnemesebb jellemű görögökével hasonlíthatjuk össze, persze nem Alkibiadésszal, aki e tekintetben különösen lelkiismeretlen ember volt, s hozzá még közönyös is, amikor a becsületről volt szó.

ARISZTEIDÉSZ - MARCUS CATO

ARISZTEIDÉSZ¹⁰⁴

1. Ariszteidész, Lüszimakhosz fia az Antiokhisz phüléből és az Alopeké démosztól származott. Vagyoni helyzetéről eltérnek a vélemények. Egyesek szerint egész életét szűkös körülmények között töltötte, és halála után két leánya szegénysége miatt egy jó ideig nem ment férjhez. Többek véleményével ellentétben a phaléróni Démétriosz azt állítja Szókratészről írt művében, hogy tudomása van egy földbirtokról, amely Ariszteidészé volt, Ariszteidész ott is van eltemetve; gazdagságának bizonyítékeként említi azt a tényt, hogy arkhón epónümoszi tisztet viselt, erre a hivatalra ugyanis sorshúzással csak a legmódosabb családok tagjait választották meg, akiket *pentakosziomedimnosz*-oknak neveztek. Másodszor említi az osztrakiszmoszt; ezt ugyanis nem alkalmazták szegényekkel, csak előkelő és gazdagságuk miatt megirigylet polgárokkal szemben. Harmadik és utolsó adatként azt említi, hogy Ariszteidész mint volt karvezető Dionüszosz templomának tripuszokat hagyományozott győzelme emlékére; ezek ma is láthatók, rajtuk a következő felírással: „Az Antiokhisz phülé győzött, Ariszteidész volt a karvezető, Arkhesztratosz a költő.”

Ez az utóbbi érv, bár a legerősebbnek látszik, valójában a leggyengébb, mert Epameinondas is, akiről pedig minden ember tudja, hogy nagy szegénységben nőtt fel és élte életét, s Platón, a filozófus is vállalta a sok költséggel járó karvezetőséget; az előbbi fuvalásokkal, az utóbbi pedig fiúk körtáncával lépett fel; a pénzt Platónnak a szürakuszai Dión, Epameinondasznak pedig a Pelopidasz köréhez tartozók adták. Jó emberek nem is szoktak engesztelhetetlenül harcolni barátaik ajándékai ellen; nemtelennek csak az olyan ajándékot tartják, amely magánvagyonukat növelné, de ha önzetlenül elégíthetik ki vele becsvágyukat és pompaszeretetüket, nem utasítják vissza.

A tripuszokról Panaitiosz azt állítja, hogy Démétriosz a nevek azonossága miatt tévedett, mert a perzsa háborúktól kezdve a peloponnészoszi háború végéig két Ariszteidész nevű győztes karvezető ismeretes, de egyik sem volt Lüszimakhosz fia, hanem az egyik apja Xenophilosz volt, a másik pedig sokkal később élt, amit egyrészt az Eukleidész utáni időkben használt írásmód bizonyít, másrészt az a körülmény, hogy a felirat Arkhesztratosz nevét említi; ennek a kardalköltőnek nevével ugyanis a feliratokon a perzsa háborúk idején egyszer sem, a peloponnészoszi háborúban azonban gyakran találkozunk.

Panaitiosz fejtegetését egyébként is alaposabban meg kell vizsgálnunk. Cserépszavazással történő száműzetésnek ugyanis mindenki ki volt téve, aki előkelő származásával vagy ékesszólásának meggyőző erejével az átlagos emberek fölé emelkedett; így küldték száműzetésbe Damónt, Periklész tanítómesterét is, mert azt tartották róla, hogy túlságosan okos ember. Az arkhóni hivatalt pedig Idomeneusz állítása szerint Ariszteidész nem sorshúzással kapta, hanem választás útján. Ha pedig Ariszteidész csak a plataiai csata után volt arkhón - márpedig maga Démétriosz is így tudja -, nagyon valószínű, hogy ilyen nagy dicsőség és annyi katonai siker után érényei miatt tartották méltónak arra a tisztségre, amelyhez sorsolás útján a gazdagok jutottak hozzá. De Démétriosz nemcsak Ariszteidészt, hanem Szókratészt is igyekszik mentetni a szegénység nagy átkától; szerinte ugyanis Szókratésznek nemcsak háza volt, hanem még hetven minát is adott kölcsön kamatra Kritónnak.

2. Ariszteidész Kleiszthenész barátja volt - Kleisztheinész a zsarnokok után helyreállította az állam rendjét -, az államférfiak közül azonban leginkább a spártai Lükurgoszt csodálta, és őt akarta utánozni. Ariszteidész az arisztokratikus kormányzati módszereket tartotta helyesnek, és ezért szembekerült Themisztoklészszel, Neoklész fiával, aki a néppel tartott. Egyesek állítása szerint már kora gyermekkorukban is, amikor együtt nevelkedtek, minden tekintetben különböztek egymástól, tetteikben éppen úgy, mint szavaikban, komoly dolgokban és tréfában egyaránt, s a kettőjük közötti vetélkedésből hamarosan kitűnt, hogy természetük mennyire különbözik egymástól. Themisztoklész találékony, merész, kockázatvállaló és tettekre kész volt, Ariszteidész pedig állhatatos, szilárd jellemű, hajlíthatatlanul igazságos, s a hazugságot, fortélyt és csalást még játékból sem tűrte meg.

A keoszi Arisztón úgy tudja, hogy ellenségeskedésük szerelmi ügyből kezdődött, és abból fajult el. Mindketten beleszerettek ugyanis a keoszi Sztészilaoszba, aki a maga korában a legszebb ifjú volt, és szenvedélyük annyira úrrá lett rajtuk, hogy még akkor is feszült viszonyban voltak, amikor az ifjú szépsége már rég elhervadt. De a szerelmet csak előzetes gyakorlatnak tekintették arra az időre, amikor szenvedélytől fűtve és egymás iránti ellenséges indulattal eltelve belevetik magukat a politikai élet küzdelmeibe.

Themisztoklész csatlakozott egy baráti csoporthoz, s ily módon nem megvetendő védelemhez és hatalomhoz jutott; így történt, hogy mikor valaki a szemére hányta, hogy akkor kormányozza majd jól az athéniakat, ha mindenkiel egyformán és pártatlanul bánik, így szólt: „Soha nem kívánnék úgy ülni a bírói széken, hogy barátaimat előnyben ne részesítem idegenekkel szemben.” De Ariszteidész egyedül járt a politikai életben, mindig a maga útját követte, először is mert nem kívánt barátai bűntársa lenni, de nem is akarta megszorítani őket azzal, hogy nem cselekszik kedvükre; másodszor, mert azt látta, hogy sok embert éppen a barátaik hatalmába vetett bizalom ösztönöz igazságtalanságra, s ő ettől óvakodott. Azt vallotta ugyanis, hogy becsületes polgárnak csak jóra való és igaz cselekedetekért és szavakért szabad lelkesednie.

3. Másrészt mivel Themisztoklész minden ponton szembeszállt politikájával, és igyekezett megghiúsítani, Ariszteidész is kénytelen volt ellenezni Themisztoklész meggondolatlan terveit, részben önvédelemből, részben azért, hogy korlátok közé szorítsa ellenfele hatalmát, amely a köznép kegyéből folyton növekedett; jobbnak gondolta ugyanis a nép szempontjából, hogy egy és más hasznos reformot feláldozzon, mint hogy Themisztoklész mindenben győzzön és mindenki fölébe kerekedjék. Egy alkalommal, amidőn ellenezte és megghiúsította Themisztoklésznek egyik, egyébként üdvös indítványát, a népgyűlésről elmenőben nem állhatta meg, hogy ki ne jelentse: Athén közügyeinek nincs más menekvése, csak ha Themisztoklészt is és őt is a Barathronba dobják.

Más alkalommal viszont valamit indítványozott a népgyűlésen, s minden ellenkezés és vita ellenére is keresztülvitte az indítványt. Az elnök szavazást rendelt el, de mivel Ariszteidész a vita közben meggyőződött róla, hogy amit akart, ártalmas, indítványát még a szavazás előtt visszavonta. Javaslatait gyakran másokkal tette meg, nehogy Themisztoklész személyes gyűlölködésből megghiúsítson valamely hasznos intézkedést.

Különösen csodálatra méltó volt benne az az állhatatosság, amelyet a politikai élet változásai közben tanúsított; a kitüntetések nem kaptak el, s ha kudarcok érték, nyugodtan és szelíden viselte el őket, mert azt tartotta, hogy mindenképpen hazáját kell szolgálnia, dicsőségre és anyagi előnyökre való tekintet nélkül. Valószínűleg ez volt az oka, hogy amikor a színházban elhangzottak Aiszhülosz Amphiaraostról szóló jambikus verssorai:

*Igaz kíván ő lenni, nem annak látszani:
mindegyre keble mély redőiből merít,
honnét az üdvös jótanács forrásozik,¹⁰⁵*

mindenki Ariszteidészre nézett, mert az ő erényét az ilyen dicséret jobban megillette.

4. Volt annyi ereje, hogy ne csak jóakarattal és kedveskedéssel, hanem haraggal és gyűlölködéssel is harcoljon az igazságért. Mint mondják, egy alkalommal, amikor egyik ellenségét bíróság elé állította, a vádbeszéd elmondása után a bírák nem akarták meghallgatni az alperest, hanem azonnal szavazni akartak. Ariszteidész erre felugrott helyéről, s az alperessel együtt kérte, hogy hallgassák meg, és az alperes is részesedhessék a törvény biztosította jogokban. Mászor két magánszemély ügyében bíraskodott, s az egyik azzal hozakodott elő, hogy peres ellenfele sokszor okozott kárt Ariszteidésznek. „Arról beszélj inkább, jóember - így szólt hozzá -, hogy mi bajt okozott neked, mert én a te ügyedben bíraskodom, és nem a magaméban.”

Mikor a közjövédelmek felügyelőjévé választották, sok sikkasztást leplezett le, amelyet nem azok követtek el, akik vele együtt viseltek hivalt, hanem már elődeik, köztük főként Themisztoklész, akiről elmondható, hogy:

Be bölcs e férfi! ámde nincs erős keze.

Ezért Themisztoklész felbőszítette az athéniakat Ariszteidész ellen, az elszámolások felülvizsgálásakor pedig vádat emelt ellene lopásért, és Idomeneusz szerint Ariszteidészt el is marasztalták. A város legelső és legjobb polgárai felháborodtak emiatt, és nemcsak a bírság megfizetése alól mentették fel, hanem másodszor is megválasztották ugyanarra a tisztségre. Ekkor Ariszteidész színleg úgy tett, mintha megbánta volna előbbi eljárását, és enyhébbnek mutatkozott; ezzel meg is nyerte a közpénzek elsikkasztóinak tetszését, mert senkit nem vont felelősségre, és szigorú vizsgálatot sem tartott. Így akik a közpénzekből megszédték magukat, nem győzték magasztalni, s mind ajánlgatták a népnek, hogy válasszák meg újra arkhónná. De alighogy elkezdődött a szavazás, Ariszteidész keményen megdorgálta az athéniakat. „Amikor hivatali tisztemet - szólt - híven és becsületesen viseltem, büntetést szabtatok ki rám, de most, hogy a közvagyon javát tolvajok szabad prédájára hagytam, csodálatra méltó polgár lettem a szemetekben. Ami engem illet, jobban resteltem mostani magasztalásokat, mint korábbi elmarasztalásomat, titeket azonban sajnállok, mert dicsőbbnek tartjátok, hogy aljas emberek kedvében járjatok, mint hogy vigyázzatok a közvagyonra” Ezekkel a szavakkal leplezte le a tolvajlásokat, és hallgattatta el azokat, akik akkor olyan nagy hangon álltak ki mellette, de egyben megnyerte a legjobbak őszinte és jogos dicséretét is.

5. Datisz, akit Dareiosz azzal az ürüggyel küldött Görögországba, hogy büntesse meg az athéniakat Szardeisz felgyújtásáért, valódi célja azonban az volt, hogy leigázza a görögöket, Marathónnál kötött ki egész hajóhadával, és feldúlta a vidéket; az athéniak ekkor tíz hadvezért választottak meg a háború vezetésére. Közöttük a legtekintélyesebb Miltiadész volt, de hírnévben és hatalomban utána mindjárt Ariszteidész következett, aki nem kis mértékben járult hozzá az ütközet sikeréhez azzal, hogy Miltiadész haditervét támogatta. Mivel pedig naponta váltogatták a főparancsnokságot, amikor őrá került a sor, átengedte Miltiadésznek, s ezzel megmutatta vezértársainak, hogy nincs szégyellnivaló az engedelmségben, sőt méltó és üdvös dolog, ha alárendelik magukat azoknak, akik a legrátermettebbek a vezetésre. Így vetett véget a versengésnek, és bírta rá a többieket, hogy önkéntesen kövessék annak irányítását, aki a legjobban ért a vezetéshez; ezzel osztatlan hatalom birtokába juttatta Miltiadészt,

és megszilárdította tekintélyét. Mindenki szívesen lemondott az egy napig tartó fővezérségről, és engedelmeskedett Miltiadész parancsainak.

Az ütközetben főként az athéniai középhada került nehéz helyzetbe; a Leontisz és Antiokhisz phülével szemben álltak ellen a barbárok a legtovább. Közöttük bátran harcolt az első sorokban egymás mellett Themisztoklész és Ariszteidész, az egyik ugyanis a Leontisz, a másik pedig az Antiokhisz phüléből származott. Amikor megfutamították a barbárokat, és visszakergették őket hajóikra, az athéniai látták, hogy az ellenség nem a szigetek irányába hajózik, hanem a szél és a tengerár Attika irányába sodorja a hajókat; megijedtek hát, hogy a barbárok elfoglalják a védtelenül maradt várost. Kilenc phülével sietve a város felé indultak, és még aznap oda is érkeztek. Marathónban Ariszteidészt hagyták phüléjével a foglyok és a zsákmány őrizetére, s ő meg is felelt a bizalomnak, mert bár halomban hevert a sok ezüst és arany, és a sátrak meg az athéniai kezére került hajók tömve voltak mindenféle ruhával és megszámlálhatatlan kincsel, de ő maga még csak nem is gondolt rá, hogy bármihez hozzányúljon, és nem engedte meg másoknak sem, legfeljebb egynémelyek, mint Kalliasz, a fáklyavivő, titokban megkaparintottak maguknak valamit.

Kalliasz előtt egy barbár katona, valószínűleg mert hosszú haja és szalagos fejdísz miatt királynak nézte, térdre esett, megragadta jobbját, és egy veremhez vitte, ahol rengeteg arany volt elásva. Kalliasz, aki vad természetű és törvényt nem tisztelő ember volt, magához vette az aranyat, az embert pedig megölte, hogy el ne mondhassa másoknak, ami történt. A vígjátékírók ezért nevezték gúnyosan családja tagjait „verem-gazdagoknak”, ezzel a szóval célozva rá, hogyan jutott Kalliasz az arany birtokába. Nyomban ezután Ariszteidészt arkhón epónümosszá választották, bár a phaléróni Démétriosz azt állítja, hogy ezt a tisztséget kevéssel halála előtt, a plataiai ütközet után nyerte el. A feljegyzések szerint azonban Xanthippidész után, akinek arkhónsága alatt szenvedett Mardoniosz vereséget Plataiainál, nem találunk Ariszteidész nevű arkhónt; Phainipposz után viszont, akinek esztendejére a marathóni győzelem esett, nyomban Ariszteidész nevét találjuk.

6. A nép Ariszteidész minden erénye közül leginkább igazságosságát tisztelte, hiszen ez volt a leghasznosabb tulajdonsága. Szegénysége és egyszerű származása ellenére is ezért kapta a legkirályibb, sőt isteni melléknevet, az „Igazságost”.¹⁰⁶ Igaz, hogy a királyok és a zsarnokok közül erre a névre senki nem vágyott; inkább választották a „Városhódító”, a „Villámlás”, a „Győztes”, mások a „Sas” és a „Sólyom” melléknevet, mert úgy látszik, többre becsülték az erőszakkal és hatalommal, mint az erénnyel szerzett dicsőséget. Az istenségnek, amelyhez szeretnének hasonlítani, sőt azonosulni vele, három megkülönböztető sajátossága van: a romolhatatlanság, a hatalom és az erény, s a három közül a legnemesebb és legistenibb az erény. A romolhatatlanság az űr és az elemek osztályrésze, a hatalom a földrengése, a villámé, a szélviharé és az árvízé, de az igazság és a jog részesévé az istenség csak az értelmes és gondolkodó lényeket teszi.

Az emberek éppen ezért háromféleképpen tekintenek az istenségre: irigylik, félnek tőle és tisztelik. Irigylik az istenséget, és boldognak mondják, mert romolhatatlan és láthatatlan; félnek és rettegnek tőle végtelen hatalma miatt, de szeretik, tisztelik és imádják igaz voltaért. És az emberek mégis vágnak a halhatatlanságra, amelyre természetük szerint képtelenek, és a hatalomra is, amely többnyire a sors szeszélyétől függ; az erényt pedig az utolsó helyre teszik, holott az isteni tulajdonságok közül egyedül csak ezt nyerhetik el; mindez oktalanság tőlük, mert a hatalom, a jó szerencse és az uralom birtokosait az erény az istenekhez, az igazságtalanság azonban a vadállatokhoz teszi hasonlónak.

7. Ariszteidésszel az történt, hogy bár először szeretetből kapta melléknevét, később miatta gyűlölték meg, különösen amikor Themisztoklész elhíresztelte a nép körében, hogy Ariszteidész, aki minden ügyben maga ítél és bíraskodik, megszünteti a bíróságokat, és észrevétlenül egyeduralmat készít elő, s már csak az hiányzik, hogy személyes testőrsége legyen. A nép ebben az időben nagyon felfuvalkodott a győzelem miatt, eltelt saját dicsőségével, és nem akarta elviselni azok jelenlétét, akik hírükkel és dicsőségükkel az átlagemberek fölé emelkedtek. Ezért mindenünnen összegyülekeztek a városba, és Ariszteidészt osztrakiszmoszszal száműzték, mert dicsősége miatti gyűlöletüknek a zsarnokságtól való félelem nevét adták.

Az osztrakiszmosz nem bűncselekményekért kirótt büntetés volt, hanem, hogy szépítsék, olyan intézkedésnek tüntették fel, mintha csökkentették és korlátozták volna vele a túlságosan nagy tekintélyt és hatalmat; alkalmazásával azonban tulajdonképpen elviselhető formák közt irigységüket elégitették ki, és így nem jóvátehetetlen intézkedésben, hanem a városból tíz évre szóló eltávolításban adták ki mérgüket. Egy időben az osztrakiszmoszt semmirekellő és aljas személyek ellen is alkalmazták; utoljára Hüperboloszt száműzték, majd végleg felszámolták az eljárást. Hüperboloszt állítólag a következő okból száműzték: Alkibiadész és Nikiasz, az a két ember, akinek legnagyobb hatalma volt a városban, pártviszályt kezdett. Mikor a nép azon a ponton volt, hogy osztrakiszmoszt alkalmaz, és nyilvánvalóvá lett, hogy vagy az egyiket, vagy a másikat száműzik, a két párt vezérei megbeszélést tartottak, és ellentéteiket elsimítva szavazataikat mindnyájan Hüperbolosz eltávolítására adták. A nép emiatt felháborodott, mert a történetekben az egész eljárás lealacsonyítását látta, visszaélésnek vélte, és így teljesen felhagyott vele, majd meg is szüntette.

A szavazás, hogy röviden összefoglaljuk, a következőképpen folyt le: Mindenki vett egy *osztrakon*-t, cserépdarabot, ráírta, kit akar a városból eltávolíttatni, és az agorán odavitte egy palánkkal körülkerített helyre. Az arkhónok először is megszámlálták a szavazatokat, mert ha kevesebben szavaztak hatezernél, az osztrakiszmosz nem volt érvényes. Azután a szavazatokat nevek szerint külön-külön csomóba rakták, majd hírnök adta tudtul a népnek, hogy kire esett a legtöbb szavazat, s azt vagyonának meghagyásával tíz évre száműzték.

Nagyban írták már az osztrakonokra a polgárok a neveket, mint beszélük, amikor egy írástudatlan és bárdolatlan falusi ember odaadta osztrakonját Ariszteidésznek, akit csak úgy találomra szólított meg, és megkérte, írja fel rá Ariszteidész nevét. Ő elcsodálkozva kérdezte meg tőle, mit vétett neki Ariszteidész. „Semmit - felelte -, de unom már, hogy mindenfelé Igazságosnak nevezik.” Ezt hallva, Ariszteidész nem szólt semmit, felírta nevét a cserépdarabra, és visszaadta a falusinak. Midőn elhagyta a várost, feltartotta kezét az ég felé, és imádkozott, de Akhilleusszal ellentétben azt kérte imájában, hogy az athéniaiak soha ne kerüljenek olyan helyzetbe, hogy a nép kénytelen legyen visszaemlékezni Ariszteidészre.

8. Három esztendővel később, amikor Xerxész Thesszalián és Boiótián át Attika ellen vonult, az athéniaiak érvénytelennek mondták ki a régi törvényt, és megengedték a száműzöttek hazatérését; féltek tőle ugyanis, hogy Ariszteidész az ellenséghez csatlakozik, esetleg a polgárok soraiból is megront sok embert és Xerxész oldalára csábít. De helytelenül ítélték meg, mert Ariszteidész nemcsak a határozat meghozatala előtt biztatta és bátorította szüntelenül a görögöket, hogy küzdjenek a szabadságért, hanem utána is, amikor Themisztoklészt teljhatalmú fővezérré tették, tettel és tanáccsal minden segítséget megadott neki, s a közös boldogulás érdekében legnagyobb ellenségét a leghíresebb emberré tette. Amikor Eurübiadész készülöben volt Szalamiszt elhagyni, a barbárok háromevezősoros gályái éjszaka felszedték a horgonyt, körülzárták a tengerszorost, a szigeteket pedig megszállták anélkül, hogy a bekerítést bárki is észrevette volna. Ekkor érkezett meg Ariszteidész Aiginából, miután merészen átevezett az ellenséges hajók között; még az éjszaka folyamán felkereste

Themisztoklész sátrában, és négy szemközt a következőket mondta neki: „Themisztoklész, hallgassunk józan eszünkre, hagyjuk a hiú, gyermekes civódást, kezdjünk inkább üdvös és tiszteletre méltó versengésbe Görögország megmentéséért, te mint fővezér, én pedig mint a tanácsadó. Most értesülök róla, hogy a legjobb haditervhez ragaszkodol, és az az óhajtasod, hogy minél előbb döntő csatára kerüljön sor a szorosokban. A szövetségesek, úgy látszik, nem értenek veled egyet, de az ellenség a te kezredre dolgozik. A tengert az ellenség hajói körben és hátulról máris úgy ellepték, hogy a görögök akaratuk ellenére is kénytelenek lesznek bátran harcolni, mert a visszavonulás útja el van vágva előttük.” Themisztoklész erre így szólt: „Nem óhajtottam, Ariszteidész, hogy ebben a dologban különb légy nálam, de megkísérlem, hogy derék kezdeményezéssel versenyre keljek, és tetteikkel múljalak felül.” Közölte Ariszteidésszel, hogy milyen cselt eszelt ki Xerxész ellen, és kérte, beszélje rá Eurübiadészt, s értesse meg vele, hogy a menekvés egyetlen reménye a tengeri csata lehet; tudta ugyanis, hogy Eurübiadész Ariszteidészben inkább megbízik, mint őbenne. Ezért aztán amikor a haditanácsban a korinthuszi Kleokritosz azt mondta Themisztoklésznek, hogy terve még Ariszteidésznek sem tetszik, hiszen jelen van, de hallgat, Ariszteidész azt felelte, hogy hallgatna, ha Themisztoklész nem a legjobbat tanácsolta volna; azért nem szólt semmit, mert helyesli Themisztoklész tervét, nem pedig az iránta való jóindulatból.

9. A görög hajóhad vezérei tehát ekképpen cselekedtek, Ariszteidész pedig, amikor látta, hogy Szalamisz közelében a tengerszorosban fekvő kis Pszüttaleia-szigetet megszállták az ellenséges csapatok, kisebb hajókra rakta a legképzettebb és legharcedzettebb athéniakat, partra szállt a szigeten, és megtámadta a barbárokat. Legtöbbjüket megölte, csak néhány előkelő harcost ejtett foglyul. Közöttük volt a király nővérének, Szandaukénak három fia is, akiket azonnal elküldött Themisztoklészhez; ezeket állítólag egy jóslat értelmében Euphrantidész jós kívánságára feláldozták Dionüszosz Óméasztésznek. A szigetet Ariszteidész körös-körül megrakta harcosaival, és a partra kiűzőkat figyeltette velük, hogy a szövetségesek közül senki ne veszessen oda, az ellenség soraiból pedig senki se szökhessen. Valószínűnek látszott ugyanis, hogy a tengeri ütközet ezen a helyen lesz a leghevesebb; a diadaljelet éppen ezért Pszüttaleián állították fel.

A csata után Themisztoklész, hogy próbára tegye Ariszteidészt, azt mondta neki, hogy bár dicső tettet hajtottak végre, a nagyobb még hátravan; Európában kell foglyul ejteniök Ázsiát azzal, hogy a lehető leggyorsabban a Helléspontoszhoz hajóznak, és a hajóhidat lerombolják. Ariszteidész erre magából kikelve felkiáltott, és arra kérte Themisztoklészt, hogy hagyjon fel a tervével; helyette inkább azzal törődjék, miként üzi ki a perzsákat minél gyorsabban Görögországból, nehogy Xerxész, ha a visszavonulás útját elvágják előle, hatalmas haderejével védekezésre kényszerüljön. Így aztán Themisztoklész az egyik hadifoglyot, Arnakészt, az eunuchot, titokban ismét elküldte a perzsa királyhoz azzal az üzenettel, hogy a hajóhíd lerombolására készülöket lebeszélte tervükről, mert meg akarta menteni a királyt.

10. Xerxész nagyon megijedt, és azonnal a Helléspontoszhoz sietett; hátrahagyta azonban Mardonioszt hadserege színe-virágával, mintegy háromezrezer harccsal. Mardoniosz félelmetes erejű ellenfél volt, és gyalogos csapataiban bízva a következő fenyegető hangú levelet írta a görögöknek: „Tengeri faalkotmányaitokkal legyőztétek a szárazföldre szokott embereket, akik nem tudnak bánni az evezőrudakkal; de most Thesszalia sík földjén és Boiótia mezőin hoplitészeim és lovasaim jó küzdőterre találnak.” Az athéniaknak külön is írt, és közölte velük a király ajánlatát, hogy felépítteti városukat, sok pénzt is ad nekik, és úrrá teszi őket a görögökön, ha nem folytatják ellene tovább a háborút.

A spártaiak a hír hallatára megijedtek, és követeket küldtek Athénba, kérve az athéniakat, hogy küldjék Spártába gyermekeiket és asszonyaikat, s fogadjanak el tőlük élelmet az idősebbek részére; a nép ugyanis nagy ínségben volt, mert földjük és városuk elpusztult. De miután a követeket meghallgatták, Ariszteidész javaslatára feleletül azt a bámulatra méltó választ adták, hogy az ellenségnek megbocsátják, ha azt hiszi, hogy pénzért és kincsekkel mindent megvásárolhat, mert annál becsesebbet nem ismer, de a spártaiaktól rossz néven veszik, hogy csak mostani szegénységüket és ínségüket tekintik, de megfélelkeznek erényeikről és nemeslelkűségükről, s arra szólítják fel őket, hogy élelem fejében küzdjenek Görögországért. Indítványa után Ariszteidész bevezette a követeket a népgyűlésbe, és felszólította őket, mondják meg a lakedaimóniaknak, hogy nincs annyi arany, sem a föld felett, sem a föld alatt, amit az athéniak a görögök szabadságának árul elfogadnának. Mardoniosz követeihez pedig így szólt, a napra mutatva: „Amíg ez itt a pályáján mozog, az athéniak harcolni fognak a perzsákkal feldúlt földjükért, megszenstségtelenített és porrá égetett templomaikért.” Ezenfelül határozatilag kimondották, hogy a papok mondjanak átkot mindenkire, aki tárgyal a médekkel vagy elhagyja a görög szövetséget.

Midőn Mardoniosz másodszor tört be Attikába, az athéniak ismét átköltöztek Szalamiszba, Ariszteidészt pedig elküldték Lakedaimónba. Ariszteidész szemrehányást tett a spártaiaknak lassúságuk és közönyösségük miatt, amellyel most ismét hagyják, hogy Athén a barbárok kezére jusson; majd kérve kérte őket, mentsek meg, ami még megmaradt Görögországból. Az ephoroszok meghallgatták szavait, de azért színleg hangos vigadozással töltötték a napot, mert éppen Hüakinthosz ünnepét ülték. Éjszaka azonban kiválogattak ötezer spártait; ezeket, továbbá mindegyikükkel hét-hét helótát útnak indítottak úgy, hogy az athéniaknak egy szót sem szóltak róla. Amikor Ariszteidész megismételte szemrehányását, nevetve mondták, úgy látszik, álmában szól vagy félrebeszél, mert hiszen a hadsereg már Oresztész sírjánál menetel útnak az „idegenek” (így szokták ugyanis hívni a perzsákat) ellen. Ariszteidész erre kijelentette, a mostani idő nem alkalmas rá, hogy az ellenség helyett barátaikból üzzenek tréfát. Mindezt Idomeneusz beszéli el, de az Ariszteidész által előterjesztett javaslatban ő maga nem szerepel követként, csak Kimón, Xanthipposz és Mürónidész.

11. A következő csatára Ariszteidészt választották meg teljhatalmú vezérré, aki nyolcezer nehéz fegyverzetű athéni gyalogossal érkezett Plataiaiba. Itt csatlakozott hozzá Pauszaniász, az egész görög hadsereg fővezére a spártaiakkal, és ugyanide gyülekeztek nagy számmal más görög csapatok is. A barbárok haderejének táborát az Aszóposz folyó mellett húzódott; olyan nagy volt, hogy határait nem is ismerték pontosan, de a hadfelszerelést szállító szekértáborát és a főhadiszállást egy négyszög alakú térségen fallal vették körül, s egy-egy fal hossza tíz sztadion volt.

Pauszaniásznak és a görög haderőnek azt a jóslatot adta az éliszi Tiszamenosz, hogy ha védekező harcra szorítkoznak, és nem kezdenek támadásba, győzni fognak. Ariszteidész Delphoiba küldött jóslatért, és követei azt a választ kapták az istentől, hogy legyőzik ellenfeleiket, ha Zeuszhoz, a kithairóni Hérához, Panhoz és a Szphragition-barlang nimfáihoz imádkoznak, azonkívül áldoznak Androkratész, Leukón, Peiszandrosz, Damokratész, Hüpszión, Aktaión és Folüidosz hősöknek, s ha saját földjükön vállalják az ütközet veszélyeit az eleusziszi Déméter és Koré mezején. Ez a jóslat nagyon megzavarta Ariszteidészt. Igaz, azok a hősök, akiknek áldozniuk kellett, Plataiai városalapító ősei voltak; a szphragitioni nimfáknak a nyári naplemente felé forduló barlangja a Kithairón egyik hegyfokán volt, ahol állítólag korábban jóshely is állott, és a környék lakói közül sokan estek itt szent megszállottságba, s ezeket *nümpholéptosz*-oknak nevezték. De az eleusziszi Déméter említése és az, hogy az athéniak csak saját földjükön harcolva nyerhetik el a győzelmet, azt jelentette, hogy vissza kell menniök Attikába, és oda kell áttenniök a csata színterét.

Ekkor Arimnéosztosznak, a plataiaibeli vezérének megjelent álmában Zeusz Szótér, és úgy tetszett neki, hogy megkérdezte tőle, mit határoztak a görögök. Erre ő így felelt: „Holnap elvezetjük a hadsereget Eleusziszbába, uram, és a Püthiától kapott jóslat értelmében ott vívunk csatát.” Az isten erre azt mondta neki, hogy tévednek, mert a Püthia jóslatában említett helyek Plataiai környékén vannak, és ha keresik, meg is találják őket. Ez után a teljesen világos álmokép után Arimnéosztosz, mielőtt felébredt, azonnal magához hívatta legtapasztaltabb és legöregebb polgártársait. Tanácskozni kezdett velük, mindennek gondosan utánanéztek, és rájöttek, hogy Hüsziái közelében a Kithairón tövében van egy nagyon régi templom, amelyet az eleusziszi Déméternek és Korénak szenteltek. Arimnéosztosz nyomban szólt Ariszteidésznek, és odavezette. A hely fekvése igen kedvező volt ahhoz, hogy csatarendbe állítsák a gyalogos haderőt a lovassági fölényben levő ellenséggel szemben, mert a Kithairón nyúlványai a síkság szélét egészen a templomig alkalmatlan tereppé tették a lovasság számára. Itt a közelben állt sűrű ligetben és árnyas fák közt Androkratész hős szentélye. És hogy semmi meg ne hiúsítsa a megjósolt győzelembe vetett reménységet, Arimnéosztosz javaslatára a plataiaibeli felszedték városuknak Attika felé eső határköveit, és ezt a területet átengedték az athéniaknak, hogy Görögország ügyéért saját földjükön küzdjenek.

A plataiaibeli nagylelkűségének híre messzi földön elterjedt. Sok évvel később Alexandrosz,¹⁰⁷ aki már Ázsia királya volt, kőfallal vettette körül Plataiait, és hírnökökkel jelentette be az olümpiai játékokon, hogy a király azért részesíti ebben a kegyben a plataiaibeliakat, mert meg akarja jutalmazni becsületességüket és nemeslelkűségüket, hogy a méd háborúban átengedték földjük egy részét a görögöknek, és ezzel hősi magatartásról tettek tanúbizonyságot.

12. Az athéniak viszályba keveredtek a tegeaiakkal a hadrend miatt. A tegeaiak ugyanis azt erősítették - és közben öseikkel dicsekedtek -, hogy ha a spártaiak mindig a jobbszárnyon állnak fel, nekik joguk van a balszárnyhoz. Az athéniak emiatt bosszankodtak, erre Ariszteidész odament hozzájuk, és így szólt: „A jelen pillanat nem alkalmas rá, hogy a tegeaiak előkelő származásáról és érdemeiről vitázzunk, de megmondjuk nektek, spártaiak, és a többi görögnek is, hogy nem a hadállás veszi el, de nem is az adja meg a vitéséget, ezért bármilyen helyre állítsatok is bennünket, megkíséreljük, hogy megtartsuk, és becsülettel harcoljunk, hogy ne hozzunk szégyent korábbi küzdelmeinkre. Mi nem azért jöttünk ide, hogy szövetségeseinkkel vitázzunk, hanem hogy az ellenséggel harcoljunk; nem is azért, hogy atyáinkat magasztaljuk, hanem hogy bátorságunkat egész Görögországnak megmutassuk; így aztán majd ez a csata mutatja meg, melyik város, vezér vagy közkatona méltó a görögökhöz.” Ezek hallatára a haditanács és a vezérek az athéniak mellett döntöttek, és nekik adták a másik szárnyat.

13. Ilyen bizonytalan volt Görögország sorsa, de főként az athéniak ügyei, amikor néhány előkelő és gazdag ember (akik a háború következtében elszegényedtek, és látták, hogy a városban vagyonukkal együtt hatalmukat és tekintélyüket is elveszítették, miközben mások kitüntetésben részesülnek és magas hivatalokat kapnak) titokban találkozott egy plataiaibeli ember házában, s összeesküvést szőtt, hogy véget vet a néphatalomnak, és ha ez nem sikerül, elárulja a közös ügyet, és hazájukat a barbárok kezére adja.

A cselszövés híre elterjedt a táborban, és sokan belebonyolódtak; amikor Ariszteidész tudomást szerzett róla, és megijedt, hogy a helyzet válságossá válik, úgy döntött, hogy hallatlanná sem teszi a dolgot, de le sem leplezi teljesen, mert nem tudta, milyen arányokat ölt a vizsgálata, ha csak a tiszta igazságra lesz tekintettel, s nem arra, amit a pillanatnyi érdek megkíván. A sok összeesküvő közül nyolcnak a letartóztatását rendelte el; kettő közülük, akire különösen súlyos ítélet várt volna, mert a legtöbb okot szolgáltatva rá, a lamptraibeli Aiszkhinész és az akharnaibeli Agésziasz, megszökött a táborból. A többiek Ariszteidész

szabadon bocsátotta, s ezzel alkalmat adott a megbánásra azoknak, akik azt hitték, hogy bűnük titokban maradt, de egyben tudtukra adta azt is, hogy számukra a háború lesz az igazi törvényszék, ahol bűnüket lemoshatják, ha hajlandók lesznek hazájuk ügyét jól és igazán szolgálni.

14. Mardoniosz azt a fegyvernemet próbálta meg bevetni a görögök ellen, amelyben leginkább fölényben érezte magát, és egész lovas haderejével támadásra indult a Kithairón-hegység lábánál a sziklás terepen felsorakozott görögök ellen. Csak a megariaiak nem voltak ott; ők, szám szerint háromezren, sík terepen táboroztak, s ezért nagy veszteséget szenvedtek a rájuk zúduló és minden oldalról támadó ellenséges lovasságtól. Ezért gyorsan hírnököt küldtek Pauszaniaszhoz, és kérték, küldjön segédcsapatokat, mert egymagukban nem képesek feltartóztatni a túlerőben levő barbár csapatok támadását. Amikor Pauszaniasz meghallotta a hírt, és látta, hogy a dárdák és nyilak sokasága szinte árnyékba borítja a szűk helyre szorult megariaiak táborát, mivel a nehéz fegyverzetű gyalogosokból álló spártai phalanx tehetetlen volt a lovassággal szemben, vitézi vetélkedésre akarta bírni a közelben tartózkodó többi görög vezért és csapatparancsnokot, felszólítva őket, hogy vállalkozzanak önként a szorongatott helyzetbe került megariaiak megsegítésére. Minthogy valamennyien vonakodtak, Ariszteidész vállalkozott rá az athéniaiak nevében, és elküldte legharcakészebb csapatparancsnokát, Olümpiodóroszt, háromszáz válogatott harccsal, közöttük néhány íjas katonával.

Ezek gyorsan csatarendbe álltak, és rohamlépésben harcba indultak. Amint Maszisztiosz, a barbár lovasság parancsnoka, egy hatalmas erejű, feltűnően magas és szép férfi, megpillantotta őket, feléjük fordította lovát, és rájuk rohant. A támadást feltartóztató és a rohamra induló harcosok között heves viadal keletkezett, mintha mindkét fél azt hinné, hogy ettől függ az egész ütközet sorsa. Maszisztiosz lovát nyíllövés érte, és a paripa ledobta hátáról lovasát, aki súlyos fegyverzetétől mozdulni sem bírt. Az athéniaiak erre ráestek, de nem bírtak vele, mert nemcsak a mellét és a fejét, hanem a karját és a lábát is arany-, bronz- és vaspáncél borította. Végre az egyik athéni harcos lándzsája hegyével átütötte Maszisztiosz sisakjának szemellenzőjét, és végzett vele. Erre a többi perzsa cserbenhagyta halott vezérét és megfutamodott. A görögök nem a holttestek számából tudták meg, milyen nagy győzelmet arattak, mert csak kevés elesett maradt a csatamezőn, hanem a barbárok hangos sírásából, akik lenyírták hajukat, lovaik és öszvéreik sörényét, gyászolva Maszisztioszt, s az egész csatatér visszhangzott sírásuktól, mert olyan nagy és vitéz harcost vesztek, hogy annál különb csak Mardoniosz volt.

15. A lovas csata után hosszú ideig mindkét fél tartózkodott a harctól, mert a jók a perzsáknak is és a görögöknek is csak akkor jósoltak győzelmet az áldozatokból, ha védelmi állásaikban maradnak, ha viszont támadnak, vereséget. Végül is Mardoniosz, mivel élelmszerkészletei már csak néhány napra voltak elegendők, és a görögöket egyre újabb és újabb csapatok erősítették meg, elhatározta, hogy másnap kora hajnalban átkel az Aszóposzon, és váratlan támadást indít a görögök ellen; ezt a parancsot még előző este közölte a vezérekkel.

Éjfél tájban egy magányos lovas közeledett csendben a görögök táborához; szembetalálkozva az örökkel, felszólította őket, küldjék hozzá az athéni Ariszteidészt, aki nyomban jött is. A lovas így szólt hozzá: „A makedón Alexandrosz vagyok; a magam veszedelmével nem törődve, az irántatok érzett jóindulatból jöttem, hogy ne érjen váratlanul a támadás, és ne harcoljatok rosszabbul. Mardoniosz holnap csatát kezd ellenetek, de nem azért, mert reménykedik vagy bíz a sikerben, hanem mert élelmszerkészletei kimerültek, azonfelül a jók kedvezőtlen áldozatokkal és jóslatokkal vissza akarják tartani az ütközettől, s hadseregén csüggedés és rémület vett erőt. Kénytelen tehát megkísérteni a sorsot, mert ha tétlen vesztegel, hadseregére éhínség vár.” Így szólt Alexandrosz, és kérte Ariszteidészt, hogy vegye tudomásul

és vesse jól emlékezetébe szavát, de senki másnak ne szóljon róla. Ariszteidész azonban nem akarta titokban tartani a dolgot Pauszanasz előtt, hiszen az viseli a fővezéri tiszteletet, de ő maga is úgy gondolta, hogy a többieknek nem kell szólni a csata előtt; ha azonban Görögország győz, mindenkinek tudnia kell Alexandrosz jóindulatáról és bátor cselekedetéről. A beszélgetés után a makedónok királya eltávozott lován, Ariszteidész pedig felkereste Pauszanaszt sátrában, és közölte vele a hallottakat; majd hívták a többi hadvezért, és megparancsolták nekik, hogy tartsák a hadsereget harci készségben, mert csata várható.

16. Ekkor, amint Hérodotosz elbeszéli, Pauszanasz azt ajánlotta Ariszteidésznek, hogy rendelje az athéniakat a jobbszárnyra, és őket állítsa szembe a perzsákkal; ott jobban megállják majd a helyüket, mert az athéniak tapasztalatból már ismerik a perzsák harcmodorát, s előbbi győzelmük is lelkesíti őket, a balszárnyat viszont, ahol a médekhez pártolt görögök támadására kellett számítani, engedje át neki.

Az athéniak többi vezére tapintatlannak és bosszantónak tartotta Pauszanasznak azt az óhaját, hogy bár a csatarendben nem tett semmi más változtatást, őket, mint valami helótákat, ide-oda rendeli, és ott akarja felállítani, ahol előreláthatólag a leghevesebb küzdelemre kerül majd sor. Ariszteidész azonban megértette velük, hogy téves véleményen vannak: korábban amiatt civódtak a tegeaiakkal, hogy ki foglalja el a balszárnyat, és büszkék voltak rá, hogy a döntés a javukra történt, most pedig, amikor a lakedaimóniak önként engedik át nekik a jobbszárnyat, és bizonyos tekintetben rájuk bízzák a vezető szerepet, nem elégszenek meg ezzel a dicsőséggel, és annak sem örülnek, hogy nem saját görög népükhöz tartozókkal, hanem barbárokkal és természetből rendelt ellenségükkel kell megküzdeniök. Erre az athéniak kész örömmel cserélték el hadállásaikat a spártaiakkal, s egymást bátorítva újra meg újra azt mondogatták, hogy az ellenség most sem harcol majd jobb fegyverrel, sem bátrabb szívvel, mint Marathónnál; ugyanolyanok a nyilaik, a tarka öltözetük, elpuhult testükön hordott arany ékszereik, és ugyanolyan férfiatlan a lelkük. „Nekünk is ugyanazok a fegyvereink s a testünk is, de bátorságunk megnőtt győzelmeinkkel. Mi nemcsak földünkért és városunkért küzdünk, mint azok, hanem a marathóni és a szalamiszi diadal megerősítéséért, hogy mindenki tudja, a győzelem nemcsak Miltiadésznek és a jó szerencsének, hanem az athéniaknak is volt köszönhető.”

Erre gyorsan felcserélték hadállásukat, de mikor a thébaiak szökevényektől értesültek a történetről, elmondták Mardoniosznak, ő pedig, vagy mert félt az athéniaktól, vagy mert dicsvágyból szeretett volna a lakedaimóniak ellen harcolni, átvezényelte a perzsákat a jobbszárnyra, és az alatta szolgáló görögöket állította szembe az athéniakkal. Amikor ez a helycsere nyilvánvalóvá lett, Pauszanasz is megfordult, és ismét a jobbszárnyon foglalt állást. Mardoniosz úgyszintén, mint eredetileg is, ismét a balszárnyon állt fel, a spártaiakkal szemben, s így a nap tétlenül telt el. A görögök haditanácsot tartottak, s elhatározták, hogy táborukat valami távolabbi, vízben bő helyen ütik fel, mert a barbárok nagyszámú lovassága felzavarta és használhatatlanná tette a közeli forrásokat.

17. A vezérek még az éjszaka folyamán megindultak a kijelölt táborhely irányába, de a csapatok nemigen voltak hajlandók utánuk menni és együtt maradni, sőt mihelyt elhagyták az első védelmi vonalakat, Plataiai város irányába futottak. Óriási zűrzavar keletkezett, a katonák szétszéledtek, és sátrukat minden rend nélkül állították fel. A spártaiak akaratuk ellenére egyedül maradtak, a többiektől elhagyatva. Amompharetosz, egy bátor lelkű és veszélyt kedvelő férfiú, aki már régóta vágyott a harcra, s bántotta a sok késedelmeskedés és habozás, most határozottan futásnak és szökésnek minősítette a helyváltoztatást, s kijelentette, hogy nem hagyja el helyét, hanem ott marad, és csapatával megvárja Mardonioszt. Amikor Pauszanasz odament hozzá, és közölte vele, hogy a továbbvonulás az egész görög hadsereg

határozatából és rendelkezésére történt, két kézzel megragadott egy nagy követ, s Pauszaniász lába elé dobta azzal, hogy ez az ő szavazata a csata mellett; neki mit sem számít a többiek gyáva határozata. Ez egy pillanatra zavarba hozta Pauszaniászt, ezért a már indulófélben levő athéniakhoz küldött, kérve, hogy várják meg őket és menjenek együtt; majd csapatai többi részével megindult Plataiai irányába abban a reményben, hogy Amompharetoszt is el tudja mozdítani helyéről.

Közben megvirradt. Mardoniosz, mihelyt észrevette, hogy a görögök elhagyták állásaikat, csatarendbe állította hadseregét, majd hangos kiáltozással és nagy harci zajjal rárohant a spártaiakra, olyan magabiztosan, mintha nem is harcra számítana, hanem egyszerűen csak a megfutamodó görögöket óhajtaná felkoncolni. Kis híján majdnem így is történt. Pauszaniász ugyanis, amikor látta, mi történik, megállította csapatait, és kiadta a parancsot, hogy mindenki foglalja el helyét a csatarendben, de Amompharetosz iránti haragjában, vagy talán az ellenség gyors támadása miatti zavarában elfelejtett jelt adni a többi görög csapatnak, s ezek aztán nem siettek segítségére valamennyien, hanem csak kisebb csoportokban és szétszóródva, amikor a csata már elkezdődött.

Mivel Pauszaniász áldozás közben nem kapott kedvező jeleket, kiadta a parancsot a lakedaimóniaknak, hogy lábukhoz tett pajzzsal álljanak mozdulatlanul, reá figyeljenek, és senki ne merjen védekezni az ellenséges támadás ellen; közben pedig újabb állatot vágatott le áldozatul. Ezalatt az ellenséges lovasság rohamra indult ellenük, kilőtték nyilaikat, és sok spártait megöltek. Így esett el Kallikratész is, aki állítólag a legszebb és legmagasabb termetű harcos volt a görög hadseregben. Miután megkapta a halálos sebet, azt mondta, nem az fáj neki, mert meg kell halnia, végre is azért jött el hazulról, hogy Görögországért meghaljon, hanem mert úgy kell meghalnia, hogy részt sem vett a harcban. A görögök helyzete valóban rettenetes volt, de a katonák bátorsága minden csodálatot megérdemelt. Az ellenség támadásával szemben nem védekeztek, hanem az istentől és parancsnokuktól várták, mikor kell harcba bocsátkozniuk, és a nyílzáporban is rendületlenül kitartottak a helyükön.

Vannak, akik azt állítják, hogy egy csoport lüdiai harcos rátámadt Pauszaniászra, midőn a hadsoroktól kissé távolabb áldozott és imádkozott, majd felkapták és szétszórták az áldozati szereket. Pauszaniásznál és a vele levőknél nem volt fegyver, ezért bottal és korbáccsal verték el a lüdiaiakat; ennek a támadásnak az emlékére vesszőzik meg az ifjakat Spártában az oltár körül, mielőtt megtartanák a lüdiaiak körmenetét.

18. A jós rendületlenül vágta le az áldozati állatokat, Pauszaniász pedig könnyben úszó szemét kétségbeesésében Héra temploma felé fordította, és kezét az égre emelve könyörgött a kithairóni Hérához s a Plataiai földjén lakó többi istenhez, hogy ha a sors nem enged győzelmet a görögöknek, legalább harcolva vesszenek el, és mutathassák meg az ellenségnek, hogy bátor és küzdeni képes férfiak ellen szálltak síkra. Mialatt Pauszaniász az istenekhez könyörgött, kedvező áldozati jelek mutatkoztak, és a jós győzelmet jósolt. Erre a görög sereg parancsot kapott, hogy szálljon szembe az ellenséggel; a phalanx egyszeriben védekezésre kész, felborzolt szőrű vadállathoz hasonlóan várta a küzdelmet. A barbárok is azonnal megértették, hogy olyan férfiakkal állnak szemben, akik harcolni akarnak mindhalálig. Ezért könnyű pajzsukat maguk elé tartották, és azok mögül lőtték ki nyilaikat a spártaiakra. A spártaiak pedig pajzsukat szorosan egymás mellett tartva előrenyomultak, rátámadtak az ellenségre, áttörték a pajzsfalat, lándzsájukat a perzsák arcába s mellébe döfték, és sokukat megöltek, bármennyire bátran védekeztek is, mielőtt elestek. Pusztá kézzel kapták el és törték össze a spártaiak lándzsáit; majd habozás nélkül kézitusába kezdtek. Szabályjukkal és görbe kardjukkal csapkodták a spártaiak pajzsát, és hosszú ideig védték magukat.

Az athéniak egy darabig mozdulatlanul vártak a spártaiakra, de aztán meghallották a heves összecsapástól keletkezett harci zajt, és beszéltek állítólag a hírnökkel, akit Pauszaniász küldött hozzájuk, hogy elmondja nekik a történeteket; erre haladéktalanul elindultak, hogy megsegítsék a spártaiakat. Útközben a sík terepen a médekhez csatlakozott görögökbe ütköztek. Mihelyt Ariszteidész meglátta őket, előresietett, rájuk kiáltott, és a görögök isteneire kérte őket, hogy hagyják abba a harcot, ne állják útjukat, és ne akadályozzák meg, hogy megsegítsék azokat, akik Görögországért kockáztatják életüket; mikor azonban látta, hogy nem hallgatnak rá, és csatasorba állnak ellenük, letett róla, hogy a spártaiak segítségére menjen, és megütközött a mintegy ötvenezer főnyi csapattal. Ezek nagyobb része azonban azonnal meghátrált, mivel a barbárok is megfutamodtak. Mint mondják, a leghevesebb küzdelmet a thébaiakkal vívták, akik közül csak a vezetők és a legbefolyásosabb emberek voltak buzgó barátai a médeknek, a nép azonban nem önszántából, hanem csak az oligarchák kényszerítésére követte őket.

19. A csata így két helyen kezdődött el, s először a lakedaimóniak szorították vissza a perzsákat. Mardonioszt megölte egy Arimnésztosz nevű spártai harcos: kővel zúzta be a fejét, amint Amphiaraoz jósdája előre megjövendölte. Mardoniosz ugyanis elküldött egy lüdiai embert Amphiaraoz, egy kariat pedig Trophóniosz jósdájába. Az utóbbinak a jós kariat nyelven válaszolt, a lüdiainak pedig, amikor Amphiaraoz templomának szent körzetében elaludt, úgy rémlett, hogy az isten egyik templomi szolgája odaállt melléje, és távozásra szólította fel, majd amikor ellene szegült, egy nagy kővel úgy fejbe vágta, hogy azt hitte, azonnal meghal a fejéhez vágott kő ütésétől; így beszélik el ezt a történetet. A megfutamodott ellenséget a spártaiak táboruk falalánkjai közé szorították.

Kevéssel később az athéniak szétszórták a thébaiakat, és háromszáz legelőkelőbb vezetőjüket csatában megölték. A thébaiak veresége után hírnök érkezett, és jelentette, hogy a spártaiak körülzárták a barbár sereg táborát és ostrom alá vették. Az athéniak erre futni hagyták a görögöket, és a spártaiak segítségére siettek a megerősített táborhoz. A spártaiak egyáltalán nem értettek az ostromharchoz, de mikor az athéniak megjelentek, bevették a tábort, és nagy vérengzést vittek véghez az ellenség soraiban. Mint mondják, a háromszázezer barbárból csak negyvenezernek sikerült elmenekülnie Artabazosszal; azok közül azonban, akik Görögországért harcoltak, mindössze ezerhatszázharmincan estek el. Ezek közül Kleidémosz elbeszélése szerint ötvenkettő volt athéni, mind az Aiantisz phüléből, amely a legvitézesebbül harcolt. Ezért mutatták be az Aiantisz phülé tagjai a szphragitioni nimfáknak a Püthia jóslata által elrendelt győzelmi áldozatot, és költségeit a közös alapokból fedezték. A spártaiak vesztesége kilencvenegy, a tegeaiaké tizenhat halott volt.

Meglepő Hérodotosznak az az adata, hogy csak az említettek harcoltak az ellenséggel, és rajtuk kívül egyetlen más görög város sem. De az elesettek nagy száma és az emlékoszlopok amellet tanúskodnak, hogy a győzelmet együttesen vívták ki; az oltárra sem vették volna fel az alábbi verset, ha csak három város vett volna részt a küzdelemben, és a többiek tétlenül nézték volna:

*Egykor a hellének diadallal s harcos erővel
győztek a perzsákon, s a szabad Hellaszban, im, oltárt
állítottak, Zeus, néked, Eleutheriosz.*

Ezt a csatát az athéniak időszámítása szerint a Boédromiön hónap negyedik, a boiótoké szerint pedig a Panémosz hónap huszonhetedik napján vívták. Ezen a napon ül össze Plataiaiban mindmáig a görögök tanácsa, hogy áldozatot mutassanak be a megszabadító Zeusnak a győzelem emlékére. Az időpontok eltérésén nem kell meglepődnünk, mert még a mi

korunkban is, amikor pedig a csillagászati számítások már sokkal pontosabbak, a hónapok kezdetét és végét egyesek így, mások úgy számítják.

20. A csata után az athéniaiak nem engedték át a győzelmi díjat a spártaiaknak, sőt még ahhoz sem járultak hozzá, hogy győzelmi oszlopot emeljenek. A görögök közös ügyét fegyveres viszály fenyegette, de Ariszteidész ismételt kéréseivel és figyelmeztetésével visszatartotta vezértársait, elsősorban Leókratészt és Mürónidészt, és rábeszélte őket, hogy bízzák a döntést a görögök tanácsára. Összeült a tanács, a megarai Theogeitón azzal a javaslattal állt elő, hogy engedjék át a győzelmi díjat más államnak, ha nem akarják, hogy polgárháború törjön ki. Ekkor felállt a korinthuszi Kleokritosz. Mindenki azt hitte, hogy Korinthusznak kéri a győzelmi díjat, mert Athén és Spárta után Korinthusznak volt a legnagyobb tekintélye; de mindenki öröme és ámulatára a plataiaiak érdekében szólalt fel, és azt tanácsolta, hogy a viszály megszüntetése érdekében adják nekik a győzelmi díjat, mert az ő megtiszteltetésük miatt egyik fél sem sértődik meg. Javaslatához először Ariszteidész csatlakozott az athéniaiak, utána pedig Pauszanasz a spártaiak nevében. Miután így helyreállt a békesség, a zsákmányból félretettek nyolcvan talentumot a plataiaiaknak, akik ebből újraépítették Athéné templomát, és a szentélybe falikepeket festettek, amelyek teljes szépségükben megvannak mind a mai napig; győzelmi oszlopot pedig a lakedaimóniak is, az athéniaiak is külön állítottak.

Amikor megkérdezték a püthói istent az áldozatokról, azt felelte, hogy építsenek oltárt a megszabadító Zeusznak, de áldozatokat ne mutassanak be, amíg a barbárok által megfertőzött tüzeket ki nem oltják, és tiszta tüzet nem gyújtanak a delphoi közös tűzhelyről. A görögök vezérei tehát nyomban bejárták az országot, és mindenkivel kioltatták az égő tüzeket; a plataiai Eukhidasz vállalta, hogy a lehető leggyorsabban elhozza a tüzet az istentől, és Delphoiba ment. Itt megtisztította testét, meglocsolta magát szent vízzel, babérkoszorút tett a fejére, majd tüzet vett az oltárról, és futva indult vissza Plataiaiba, ahova még naplemente előtt megérkezett, s így egy nap alatt ezer sztadion utat tett meg. Üdvözölte polgártársait, átadta nekik a tüzet, majd nyomban összeesett, és kisvártatva meghalt. A plataiaiak, csodálattal eltelve, eltemették Artemisz Eukleia templomában, és sírjára ezt a verset írták:

Eukhidasz Püthóba futva, aznap, íme, visszatért.

Eukleiat sokan Artemisznak tartják és hiszik, némelyek szerint azonban Héraklésznek Mürtótól, Menoitiosznak, Patroklosz fivérének leányától született leánya volt, aki szüzen halt meg, s a boiótok és a lokrisziak vallásos tiszteletben részesítették. Oltára és szobra ott állt minden agorán; előtte mutatnak be áldozatot a menyasszonyok és a vőlegények.

21. Csakhamar összeült a görögök közös tanácsa, s ezen Ariszteidész azt javasolta, hogy ezután minden évben gyűljenek össze Görögországból követek és ünnepi kiküldöttek, és minden ötödik esztendőben tartsák meg az *Eleutheria* nevű harci játékokat. Javasolta azt is, hogy állítsanak fel szövetségi görög haderőt tízezer pajzsos harcosból, ezer lovasból és száz hadihajóból a barbárok elleni harcra, a plataiaiakat pedig nyilvánítsák szentnek és sérthetetlennek.

A javaslatokat jóváhagyták, a plataiaiak pedig vállalták, hogy az elesett és náluk eltemetett görögök tiszteletére évenként halotti áldozatokat tartanak. Ezt a mai napig a következőképpen végzik: a Maimaktérión, a boiótoknál az Alalkomeniosz hónap tizenhatodik napján kora reggel díszmenetben kivonulnak; a menet élén egy kürtös harci indulót fúj, utána szekerek vonulnak fel, megrakva mirtuszágakkal és -koszorúkkal, majd egy fekete bika következik, végül szabad ifjak bort és tejet, szelencékben olajat és illatos kenőcsöt visznek amphorákban a halotti áldozathoz. Rabszolgának ennél a szent szolgálatnál semmihez nem szabad nyúlni, mert az elesett hősök a szabadságért haltak meg. A díszmenet végén megy Plataiai arkhónja,

akinek máskor nem szabad vashoz nyúlania, sem más színű ruhát viselnie, csak fehérét, de ekkor bíborköntöst ölt magára, oldalára kardot köt, kezében vizeskorsót visz, amelyet egyébkor a városi levéltárban őriznek, s a menetet a városon át a sírok felé vezet. Ott vizet merít a forrásból, lemossa és mirrhával megkeni a sírköveket, aztán leszúrja a máglyára felvezetett bikát, imádkozik Zeuszhoz és az alvilági Hermészhez, s megidézi a Görögországért meghalt férfiak szellemét a halotti torra és a véráldozatra. Ezután megtölt egy kelyhet vízzel kevert borral, a földre önt belőle, s így szól: „Azokért a férfiakért iszom, akik a görögök szabadságáért haltak meg.” Ezt a szertartást a plataiaiak mai napig megtartják.

22. Az athéniaiak visszatértek városukba. Ariszteidész jól látta, hogy helyre akarják állítani a népuralmat; mivel meggyőződött róla, hogy a népet teljes mértékben meg kell becsülni vitézségéért, de nem is volna könnyű a fegyverforgatástól megerősödött és a győzelmektől öntudatra ébredt néppel szemben erőszakot alkalmazni, határozatot mondatott ki, hogy az állam kormányzásában az egész népnek részt kell vennie, és az arkhónokat Athén valamennyi polgára közül kell választani.

Themisztoklész ugyanakkor előterjesztette a népnek, hogy javasolna egy tervet, csak éppen nem hozhatja nyilvánosságra, de kijelenti, hogy hasznos és üdvös a városra. Megkérték hát Ariszteidészt, hogy hallgassa meg négyszemközt Themisztoklészt, és mondjon véleményt a javaslatról. Themisztoklész közölte Ariszteidésszel, hogy arra gondolt, fel kellene gyűjtani a szövetséges görög tengeri haderő hajóit, mert így az athéniaiak lennének a legnagyobbak, és mindenki fölött uralkodhatnának. Ariszteidész megjelent a nép előtt, és kijelentette, hogy Themisztoklész tervénél nincs hasznosabb, de igazságtalanabb sem. Hallván ezt az athéniaiak, felszólították Themisztoklészt, hogy hagyjon fel tervével. Ennyire igazságszerető volt a nép, és ennyire őszintén megbízott Ariszteidészben.

23. Ariszteidészt Kimónnal együtt megbízták a háború folytatásával. Ariszteidész látta, hogy Pauszaniász és a spártaiak más parancsnokai milyen keményen és bántóan viselkednek a szövetségesekkel, ezért ő maga egyszerűen nyájas és emberséges lett hozzájuk, és Kimónt is rábírta, hogy legyen előzékeny a közös hadjárat alatt; így aztán, mire a spártaiak feleszméltek, már el is ragadták tőlük a vezető szerepet, még hozzá nem fegyverrel, hajókkal vagy lovakkal, hanem tapintattal és ügyességgel. A görögök mindinkább megszerették az athéniaiakat Ariszteidész igazságossága és Kimón előzékenysége miatt, és jóindulatukat csak fokozta Pauszaniász kapzsisága és nyers modora. A spártai vezér a szövetségesek előjáróival mindig dühösen és kíméletlenül tárgyalt, a közembereket pedig botoztatta vagy naphosszat állatta, vállukon vashorgonyokkal. Senki nem szerezhetett a spártaiak előtt almot vagy takarmányt, sem a forráshoz nem mehetett előbb vízért, ha valaki mégis megtette, azt a spártai szolgák korbácsütésekkel kergették el. Amikor Ariszteidész panaszt és szemrehányást akart tenni Pauszaniásznak, a spártai vezér komoran ránézett, kijelentette, hogy nincs ráérő ideje, és szóba sem állt vele.

Ezt követőleg felkeresték Ariszteidészt a görögök hajóhadának és hadseregének főtisztjei, köztük a khiosziak, a szamosziak és a leszbosziak, és megpróbálták rábírní, hogy vállalja el a fővezérletet, vegye pártfogásába a szövetségeseket, akik már régóta meg akarnak szabadulni a spártaiaktól, és az athéniaiak mellé szeretnének állni. Ariszteidész erre azt felelte, hogy belátja, mennyire szükséges és igazságos a kérésük, mégis szeretne látni valamely hitelt érdemlő cselekedetet, amely után a tömeg már nem változtathat véleményt. Így aztán Uliadész és a khioszi Antagorasz összebeszélt, Büzantion közelében rátámadtak Pauszaniász elől haladó háromevezősoros hajójára, és közrefogták. Amikor Pauszaniász meglátta őket, felugrott helyéről, s haragosan fenyegetőzni kezdett, hogy nemsokára látni fogják, nem az ő hajóját támadták meg, hanem saját hazájukat; de azok csak annyit vágtak a szemébe, hogy menjen

útjára, és még adjon is hálát jó szerencséjének, amely Plataiainál melléje szegődött. A görögök csak Plataiaira való tekintettel nem akarják méltóképpen megbüntetni - mondták, majd otthagyták, és csatlakoztak az athéniakhoz.

Ekkor kitűnt, hogy milyen fennköltlen gondolkodnak a spártaiak. Amikor ugyanis azt tapasztalták, hogy vezéreiket a túl nagy hatalom megrontja, önként lemondtak a vezető szerepről, és egyetlen vezért sem küldtek többé a háborúba, mert az egész görögség feletti uralomnál fontosabb volt nekik, hogy polgáraik hívek maradjanak az ősi erkölcsökhöz.

24. A görögök, hozzájárulás fejében, már akkor is bizonyos összegeket fizettek a háború költségeire, amikor a spártaiaké volt a vezérszerep, most azonban azt akarták, hogy városonként állapítsák meg a hozzájárulás összegét, ezért elkérték Ariszteidészt az athéniaktól, és megbízták vele, hogy vizsgálja felül földjüket és jövedelmeiket, s állapítsa meg minden esetben, mennyit kell fizetni az egyes városoknak vagyonuk és tehetségük szerint. Ilyen nagy hatalom birtokában, amikor egész Görögország szinte az ő kezébe tette le minden vagyonát, szegényen indult útnak, és még szegényebben tért haza; nemcsak tiszta kézzel és igazságosan, hanem részrehajlás nélkül, mindenki meglegedésére rótt ki a vagyoni hozzájárulásokat. Mert ahogyan egykor Kronosz idejét, most az athéniak szövetségesei Ariszteidész vagyonbecslését kezdték Görögország aranykoraként emlegetni, főként mivel a hozzájárulási összegek nem sokkal később megkétszereződtek, sőt háromszorosára emelkedtek. A fizetendő összeget Ariszteidész négyszázhatvan talentumban állapította meg, ezt Periklész majdnem egyharmadával toldotta meg; legalábbis Thuküdidész adata szerint az athéniak a háború kezdetén hatszáz talentumot kaptak szövetségeseiktől. Periklész halála után a népvezérek ezt az összeget kicsinyenként kerek ezerháromszáz talentumra emelték fel, nem mintha a háború - hosszadalmassága és a hadiszerencse változandósága miatt - olyan költséges és drága lett volna, hanem mert rászoktatták a népet a közpénzosztogatásra, látványos játékok rendezésére, szobrok állítására és templomok építésére.

Ariszteidész nagy megbecsülést szerzett az adókvetéssel, Themisztoklész azonban csak gúnyolódott rajta, mondván, hogy ilyesmiért nem az embert, hanem az erszényt szokás megdicsérni, amelyben aranypénzt tartanak - így állt bosszút, ügyetlenül bár, Ariszteidésznek egy őszinte megjegyzésért. Egyszer ugyanis Themisztoklész azt mondta, hogy a hadvezér legértékesebb tulajdonságának azt tartja, ha előre tudja, mi az ellenség szándéka. „Igazad van Themisztoklészem - mondta Ariszteidész -, ez valóban szükséges dolog, de igazán az szép egy hadvezérben, ha tud vigyázni a kezére.”

25. Ariszteidész megeskette a görögöket, és maga is hűséget esküdött az athéniak nevében, majd átkot mondott és tüzes vasat dobott a tengerbe. Később azonban, mikor a körülmények rákényszerítették az athéniakat, hogy hatalmukat keményebben gyakorolják, felszólította őket, hogy hárítsák reá a felelősséget az esküszegésért, s tegyék azt, amit a közérdek kíván. Theophrasztosz azt állítja, hogy ez a férfiú, aki saját ügyeiben és polgártársaival szemben annyira szigorúan igazságos volt, közügyekben elsősorban hazája érdekeit tartotta szem előtt, még akkor is, ha ezáltal igazságtalanságot kellett elkövetnie. Így amikor arról tanácskoztak, hogy a szövetségi pénzeket a szerződés ellenére szállítsák át Déloszból Athénba, s a szamosziak indítványt tettek az ügyben, Ariszteidész állítólag kijelentette, hogy ez az intézkedés nem igazságos, de hasznos. Megszerezte végre a főhatalmat Athénnak oly sok ember felett, ő maga pedig mindvégig szegény maradt, de a szegénységéből rá háramló dicsőséget semmivel sem becsülte kevesebbre, mint azt, amelyet a csataterén aratott diadalai szereztek neki. Kitűnik ez a következőből is.

Kalliasz, a fáklyatartó vér szerinti rokona volt. Ezt az embert ellenségei főbenjáró bűnnel vádolták, s mikor a vádat a szabályoknak megfelelően előterjesztették, a vádhoz nem tartozó körülményt is előhoztak a bírák előtt. „Mint ti is jól tudjátok - így szóltak -, Ariszteidészt, Lüsimakhosz fiát Görögország-szerte tisztelik és csodálják. Elképzelhetitek, hogyan él odahaza, ha ilyen kopott köpenyben jelenik meg a nyilvánosság előtt. Ugye valószínű, hogy aki mindenki szeme láttára didereg, otthon éheznek és szűkséget lát? Lám, ez a Kalliasz, közeli rokona és a leggazdagabb ember Athénban, mégis elnézi, hogy gyermekeivel és feleségével ínségeskedjék, pedig sok hasznot húzott Ariszteidészből, és gyakran élvezte befolyását.” Amikor Kalliasz látta, hogy a bírák mennyire felháborodnak, és milyen rossz véleményt alkotnak róla, megkérte Ariszteidészt, tegyen vallomást a bírák előtt, hogy Kalliasz hányszor felajánlotta segítségét, szinte könyörgött neki, hogy fogadja el, ő azonban visszautasította, mondván, hogy hozzá jobban illik a szegénységével büszkélkedni, mint Kalliasznak a gazdagságával; mert sok embert lehet látni, aki gazdagságát jól vagy rosszul használja fel, de nem könnyű olyan emberre akadni, aki szegénységét nemes lélekkel viseli; és szegénységüket csak azok szégyellik, akik nem szívesen tűrik el. Amikor Kalliasz perének tárgyalásán Ariszteidész megtette ezt a vallomást, a hallgatóság soraiban nem akadt egy sem, aki ne inkább Ariszteidészhez hasonlóan szegény akart volna lenni, mint Kalliaszhoz hasonlatosan gazdag. Ezt a történetet Szókratész tanítványa, Aiszkhinész jegyezte fel. Platón a híres és nevezetes athéniak közt csak Ariszteidészt tartja tiszteletre méltónak, mert Themisztoklész, Kimón és Periklész oszlopcsarnokokkal, kincsekkel és sok más hiú és haszontalan dologgal töltötték meg a várost, de Ariszteidész erénnyel kormányozta.

Sok jele van önmérsékletének Themisztoklészszel szemben is, aki pedig egész nyilvános szereplése alatt mindig ellensége volt, s neki köszönhette azt is, hogy száműzték. Mégis amikor Themisztoklész hasonló bajba került, és hazaárulással vádolták, Ariszteidész mindent elfelejtett neki, sőt amikor Alkmaion, Kimón és sokan mások Themisztoklészre támadtak, és vádakot emeltek ellene, nem használta ki ellensége nehéz helyzetét; igaz, akkor sem irigykedett rá, amikor jól ment dolga.

26. Ariszteidész egyesek szerint Pontoszban halt meg, ahova közügyek intézésére hajózott el; mások szerint Athénban öregkorában, polgártársai tiszteletében és szeretetében. Haláláról a makedoniai Kraterosz a következőket beszéli: Themisztoklész száműzetése után a nép önkényeskedése miatt elszaporodtak a politikai besúgók, akik meg akarták hurcolni a legderekabb és legbefolyásosabb férfiakat, s a jó szerencséje és hatalma folytán elbizakodott tömeg gyűlöletének vetették őket oda áldozatul. Kraterosz szerint az Amphotropé démoszból származó Diophantész feljelentése alapján Ariszteidészt is vétkesnek mondták ki megvesztegetésben, mert pénzt fogadott el adókiivetéskor az iónoktól; mivel pedig nem tudta megfizetni az ötven mina pénzbírságot, hajón elhagyta a várost, és Ióniában halt meg. Erre vonatkozólag azonban Kraterosznak, aki mindig hivatkozik forrásaira, nincs semmi írásos bizonyítéka, sem ítélet, sem népgyűlési határozat, pedig azokat gondosan fel szokta jegyezni.

Egyébként úgyszólván valamennyi történetíró, aki elbeszéli az athéni nép igazságtalanságait, melyeket politikai vezérei ellen követett el (Themisztoklész száműzetését, Miltiadész bebörtönzését, Periklész pénzbüntetését, és Pakhész halálát a bíróságon - Pakhész ugyanis a vádlottak padján követett el öngyilkosságot, amikor az ítéletet kihirdették előtte - és más ehhez hasonlókat), Ariszteidészről csak osztrakizmoszsal történt száműzetését említi, de efféle ítéletről egyikük sem tud semmit.

27. Phaléronban egyébként még most is mutogatják sírját, amelyet állítólag a város pénzén emeltek, mert még temetési költség sem maradt utána. Mint mondják, leányait a prütaneionból házassították ki, lakodalmukat a város tartotta közkölségen, és mindegyiknek háromezer

drakhmát szavaztak meg hozományul. Fiának, Lüsziakhosznak a nép száz ezüstminát és ugyanannyi plethron gyümölcsöst adományozott, továbbá Alkibiadész indítványára napi négy drakhmát szavaztak meg neki. Lüsziakhosz egy Polükrité nevű leányt hagyott maga után, akinek Kalliszthenész tudomása szerint a nép ugyanolyan ellátást szavazott meg, mint az olümpiai győzteseknek. A phaléroni Démétriosz, a rhodoszi Hierónümosz, Arisztoksenosz, a zenész és Arisztotelész is (feltéve, hogy *A nemesi származásról* című művét a filozófus eredeti művének tekinthetjük) azt állítják, hogy Ariszteidész unokájával Szókratész, a filozófus élt együtt, akinek volt már felesége, de megsajnálta az özvegyen maradt asszonyt szegénysége és nyomora miatt, és magához vette. Ezt azonban Panaitiosz szavahihetően megcáfolja Szókratészről írt művében; a phaléroni Démétriosz pedig *Szókratész* című művében azt mondja, hogy ő még emlékszik Ariszteidész leányának fiára, Lüsziakhoszra, aki annyira elszegényedett, hogy az Iakkheion közelében ülve egy álomfejtő táblával kereste meg napi betevő falatját. Démétriosz beszélt rá a népet, hogy az általa beterjesztett javaslatra napi három oboloszt szavazzanak meg Lüsziakhosz anyjának és anyja nővérének ellátására. Ugyancsak Démétriosz beszéli, hogy ő mint törvényhozó mindkét asszonynak egy drakhmát fizettetett a három obolosz helyett.

Nincs abban semmi feltűnő, hogy a nép ennyire gondoskodott a város lakóiról, hiszen amikor értesültek róla, hogy Arisztogeitón leányunokája szűkös körülmények közt Lémnosz szigetén él, és szegénysége miatt nem mehet férjhez, Athénba vitték, összehozták egy jó családból származó férfiúval és hozományul Potamoszban földbirtokot adományoztak neki. Athént az ilyen emberséges és nagylelkű viselkedésért, amelynek még napjainkban is gyakran adja tanújelét, mindenki méltán csodálja és tiszteli.

MARCUS CATO¹⁰⁸

1. Marcus Cato, mint mondják, Tuscumból származott, de mielőtt hadvezéri és politikai pályára lépett, atyjától örökölt birtokán élt a sabinok földjén. Úgy látszik, elődei teljesen ismeretlen emberek voltak, bár Cato mint derék embert és jó katonát dicséri atyját, Marcust, és nagyatyja, Cato, többször kapott katonai kitüntetést; harc közben öt alkalommal veszítette el lovát, és vitéz magatartásáért közkölségen térítették meg lovai árát. A rómaiak új embereknek nevezték azokat, akiknek családja nem tett szert hírnévre, és a közpályán a maguk kiváló tetteivel váltak ismertté. Ez történt Catóval is, de ő azt mondotta magáról, hogy „új”, ami a közhivatalokat és a hírnevet illeti, de ősrégi is, elődeinek kiváló tettei révén. Harmadik neve¹⁰⁹ eleinte nem Cato, hanem Priscus volt, a Cato nevet csak később kapta képességei miatt; a rómaiak ugyanis *catus*-nak nevezik a tapasztalt és okos embert.

Vöröses hajú, kék szemű ember volt, ilyennek tünteti fel egy csipkelődő hangú felirat:

*Tűzvörös és harapós, szikrázó kékszemű Cátót
holtan a Hádészből Perszephoné kiveti.*

Szervezetét a munka, a mértékletes életmód és a kora ifjúságában elkezdett hadiszolgálat előnyösen fejlesztette ki, s egész életére erőssé és egészségesé tette. Beszédkészségét - akár egy második testet és olyan eszközt, mellyel nemcsak a szükséges, hanem a nemes dolgokat is eléri az az ember, aki nem akar nyomorultan és ismeretlenül élni - képezte és fejlesztette, és valahányszor kérték rá, a szomszédos falvak s községek bíróságán jogi tanácsokat adott a rászorulóknak; ezért először csak szolgálatkész ügyvédnek, később azonban tehetséges

szónoknak is tartották. Így aztán szilárd és nemes jelleme mindinkább feltűnt azoknak, akiknek dolguk volt vele, és látták, hogy sokkal nagyobbra termett: vezető szerepre az államügyekben. Kitént ugyanis, hogy nemcsak a perekben és a jogi vitákban volt tiszta és megvesztegethetetlen, hanem az ilyen ügyek elintézéséből ráháramló dicsőséget is lenézte. Inkább arra vágyott, hogy csatákban és hadjáratokban tüntesse ki magát, ezért mellét már gyermekifjú korában harcban szerzett sebek borították. Saját maga beszéli el, hogy tizenhét éves korában vett részt első ízben hadjáraton, amikor a győztes Hannibál lángba borította Itáliát.

Harc közben kitént ügyes karjával, rendíthetetlen szilárdságával és zord arckifejezésével. Fenyegető és ijesztő hangon ripakodott az ellenségre, mert úgy gondolkodott és másokat is arra oktatott, hogy az ilyesmi gyakran a kardnál is jobban megrémíti az ellenséget. Csapataival gyalogosan menetelt, és fegyvereit maga vitte; egyetlen katonája követte csak a tábori felszereléssel. Mint mondják, szolgájával soha nem zsörtölődött, és nem szidta meg, amikor ebédjét vagy vacsoráját felszolgált, sőt legtöbbször segített neki az ételt elkészíteni, ha katonai elfoglaltsága megengedte. Hadjáratokon csak vizet ivott, legfeljebb ecetet, ha a szomszág kínoztá, vagy egy kevés bort, amikor nagyon elfáradt.

2. Birtokai közelében volt Manius Curiusnak, három diadalmenet hősének egykori tanyája. Cato gyakran ellátogatott ide, és amikor elnézte a kicsiny földbirtokot s az igénytelen háziköt, elgondolkodott arról a férfiról, aki hajdan Róma legnagyobb embere volt, harcias népeket igazott le, kiűzte Pürrhoszt Itáliából, és mégis maga kapálgatta kis földjét, s három diadalmenet után is szerény tanyáján élt. Itt találtak rá a samnisok követői, ahogy ült tűzhelye mellett s répát főzött, és sok aranyat ajánlottak fel neki, de ő visszautasította, mondván, hogy nincs szüksége aranyra annak, aki ilyen vacsorával megelégszik, mert ő szebb dolognak tartja legyőzni azokat, akiknek aranyuk van, mint hogy neki magának legyen aranya. Ilyesmiken gondolkodott Cato, majd távozott, s amint ismét szemügyre vette saját házát, földjeit, szolgálait és egész háztartását, még keményebben dolgozni kezdett, és korlátozta minden fölös kiadását.

Amikor Fabius Maximus elfoglalta Tarentumot, Cato még egészen fiatal emberként alatta teljesített katonai szolgálatot. Egy Nearkhosz nevű püthagoreus filozófusnál kapott szállást, és igyekezett elsajátítani tanait. Mivel pedig olyan - Platónról is hirdetett - elveket hallott tőle, hogy az élvezet a legfőbb rosszra csábít, hogy a lélek legnagyobb szerencsétlensége a test, amelytől csak akkor tud megszabadulni s megtisztulni, ha elmélkedés által minél inkább elválasztja és elkülöníti önmagát a test szenvedélyeitől, Cato még inkább megszerette az önmérsékletet és az egyszerűséget. Egyébként a görög műveltséggel állítólag csak későn ismerkedett meg, és már előrehaladt korban volt, amikor görög könyvek kerültek a kezébe: szónoki képességeinek fejlesztésében Thuküdidész kevesebb, Démoszthenész több hasznára volt. Írásaiban meglehetősen sok nyomát találjuk a görög nézeteknek és görögországi történeteknek; velős mondásai és eszméi közül sokat görögből vett át szó szerint.

3. Volt akkor a rómaiak között egy tekintélyes nemesember, Valerius Flaccus, aki értett hozzá, hogy felfedezze, jóakarattal fejlessze s dicsőségre vezesse a kibontakozó tehetséget. Birtoka Catóéval szomszédos volt. Cselédeitől tudomást szerzett Cato munkás és józan életmódjáról, és csodálkozással hallotta, hogy már kora reggel kimegy a fórumra, és tárgyal azok ügyében, akik megkérték rá, majd mikor visszatér birtokára, télidőben egyszerű öltözetben, nyáron pedig ruhátlanul dolgozik, együtt étkezik cselédeivel, ugyanabból a kenyérből eszik, és ugyanabból a borból iszik, mint azok. Sokat beszéltek szerénységéről, s több elmés mondása is közzájön forgott; Valerius intézkedett hát, hogy hívják meg vacsorára. Beszélgetni kezdett vele, és megismerte nyájas modorát, amelynek, mint a növényben levő fának, gondozásra és megfelelő szabad térre volt szüksége, hogy kitereljesedjék; később buzdító szóval rábeszélte, hogy szentelje magát Rómában a közügyeknek. Cato erre hamarosan a városba

költözött, és védőbeszédeivel sok barátot és tisztelőt szerzett magának. Sok hasznát vette Valerius tekintélyének és befolyásának is. Először katonai tribunus, majd quaestor lett belőle, később pedig már mint köztisztviselőben álló személy, Valeriusszal együtt pályázott a legmagasabb közhivatalokra, és vele együtt választották meg előbb consulnak, majd később censornak.

Az idősebb polgárok közül elsősorban Fabius Maximust tisztelte, aki korának leghíresebb és legtekintélyesebb államférfia volt, főként az ő jellemét és életmódját választotta példaképül. Éppen ezért habozás nélkül szembehelyezkedett Scipióval, aki akkor még ifjú ember volt, de szemmel láthatóan féltékenykedett Fabiusra és irigyelte hatalmát. Amikor mint quaestort Scipióval együtt az afrikai háborúba küldték, és látta, hogy az szokása szerint szórja a pénzt és korlátlan összegeket juttat katonáinak, szemrehányást tett neki, nem is költségei miatt, hanem inkább azért, hogy megrontja a katonák apáiktól tanult egyszerűségét, hiszen zsoldjuk fölösleges élvezetekre és költségesre csábítja őket. Scipio erre kijelentette, hogy neki nincs szüksége fukar kezű quaestorra, amikor teljes lelkesedéssel rohan a háborúba; a városnak különben is tetteiről és nem a pénzéről tartozik számot adni. Cato ekkor elhagyta Szicíliát, és Fabiusszal együtt vádat emelt a senatusban Scipio ellen, hogy hihetetlen pénzösszegeket fecsérel el, és éretlen ifjú módjára palaestrákban és színházakban tölti idejét, mintha nem is hadjáraton volna, hanem ünnepeket rendezne. Sikerült is elérnie, hogy tribunusokat küldtek ki a következő megbízatással: ha a vádak igazaknak bizonyulnak, hozzák magukkal Scipiót Rómába. Scipio meggyőzte a tribunusokat, hogy a győzelem a hadikészültségtől függ, barátai társaságában csak szabad idejében szórakozik, s életmódja soha nem akadályozta meg komoly és fontos kötelességei teljesítésében, majd elhajózott a háború színhelyére.

4. Cato tekintélyét ékesszólása is gyarapította, és sokan római Démoszthenésznek nevezték, de különösképpen életmódjával szerzett magának hírt és tiszteletet. A fiatalság főként fényes szónoki tehetségét csodálta, és abban szeretett volna versenyre kelni vele, de egyébként is, ritkaságszámba ment az olyan államférfi, aki hű maradt a kétkezi munka ősi szokásához, megelégedett egyszerű vacsorával, hideg reggelivel, egyszerű öltözettel és szerény lakással, s többre becsülte a felesleges használati tárgyakról való lemondást, mint megszerzésüket. A köztársaságot akkoriban hatalmas területe már megakadályozta benne, hogy hű maradjon a régi tiszta erkölcsökhöz, a sok ország és nép feletti uralom összekeverte a szokásokat, a rómaiak sokféle életmódot vettek át és fogadtak el mintaképül. Méltán csodálták hát Catót, látván, hogy míg másokat a fáradalmak kimerítenek, és az élvezetek elpuhítanak, őt egyik sem győzte le, és nemcsak dicsvágyó fiatalkorában, hanem ősz fejjel, öregségében, consulsága és censorsága után is olyan maradt, akár a győzelemhez szokott atléta: állandóan edzette magát, és nem változott élete végéig.

Maga beszéli el, hogy soha nem hordott száz drakhmánál drágább ruhát, még praetor és consul korában is ugyanolyan bort ivott, mint szolgálai, harminc asnál többért soha nem vásárolt a piacon vacsorájához élelmiszereket, s mindezt a városért tette, hogy teste erős legyen a katonai szolgálatra. Egyszer egy tarka babiloni takarót örökölt, de azonnal eladta; tanyai lakását soha ki nem meszeltette, rabszolgáért ezeröttszáz drakhmánál többet nem adott, mert nem jól táplált és csinos fiúkra, hanem dolgozókra, erős kocsisokra és béresekre volt szüksége, de még ezeket is eladta, amikor megöregedtek, hogy ne táplálja őket haszontalanul. Egyáltalán, szerinte mindaz, ami felesleges, nem olcsó, és amire nincs szüksége, már akkor is drága, ha csak egyetlen asba került is. Szántóföldeket és legelőket vásárolt, nem pedig pázsitos rétet, amelyet öntözni és sepregetni kellett.

5. Mindezen tetteit némelyek fősvénységének tulajdonították, de voltak, akik helyeselték őket abban a hiszemben, hogy mások megjavítása és helyes útra vezérlése végett élt ilyen szűkösen. Azt azonban, hogy kivénült rabszolgáit kiüzte házából vagy eladta, mintha igavonó jószágok volnának, túlzott keményszívűségnek tekintem. Hiszen ezek szerint ember és ember közt más közösség nincs, csak a haszon és az érdek. Pedig azt kell látnunk, hogy a haszon-
elvűség nagyobb hatókörű az igazságosságnál. A törvényt és az igazságot természetünkönél fogva csak az emberekkel szemben érvényesítjük, de a jótékonyság és a szeretet, amely az emberiesség gazdag forrásából fakad, kiterjed az oktalan állatokra is. Jószívű emberhez az illik, hogy etesse a kivénhedt lovakat is, és kutyáit ne csak fiatal korukban, hanem vénségükben is gondozza.

Amikor az athéniaiak a Hekatompedont építették, szabadon, kötőfék nélkül hagyták legelni azokat az öszvéreket, amelyek a legszorgalmasabban dolgoztak. Mint mondják, az egyik ilyen öszvér önszántából visszatért munkájához, és az Akropoliszra terhet szállító talyigák mellett futott, mintegy biztatva és ösztönözve egykori társait; erre a népgyűlés megszavazta, hogy ezt az állatot, míg ki nem múlik, közkölségen tartsák el. Kimón lovainak sírja, amelyekkel Olümpiában győzött, a saját síremléke közelében áll. Ugyanígy tettek sokan mások kutyáikkal is, amelyekkel együtt éltek házukban, így a régebbi időkben Xanthipposz kutyáját, amely háromevezősoros hajója mellett úszott Szalamiszig, midőn a lakosság elhagyta Athént, egy parti szikla mellett díszesen eltemettette, és síremlékét még napjainkban is Kutya-emlékmű néven ismerik.

Nem szabad élőlényekkel úgy bánnunk, akár valami elhasznált saruval vagy ócska edénnyel, amelyet, ha használat közben eltörik vagy elrongyolódik, elhajítunk. Ha másért nem is, hát az emberszeretet gyakorlása kedvéért szoktatnunk kell magunkat velük szemben a szelídségre és nemeslelkűségekre. Én nem tudnám dolgos marhámat eladni, csak mert kiöregedett, még kevésbé üznék el egy megöregedett embert otthonából, s abból a házból, ahol az öregség utolérte, megszokott életmódjából sem tudnám kimozdítani valami csekély pénzösszegért, hiszen a vevőnek ilyenkor már éppen olyan keveset ér az illető, mint az eladónak. Cato azonban szinte hivatkozik vele, hogy lovát, amelyet proconsulsága idején a hadjáraton használt, Hispaniában hagyta, hogy az államot meg ne terhelje a hajón való szállítás költségével. Kérdés, hogy mindezt nemeslelkűségének vagy kicsinyességének kell-e tulajdonítani.

6. Más dolgokban valóban csodálatra méltó volt önmérséklete. Amikor hadseregparancsnok volt, maga és kísérete tagjai számára havi három attikai mérő búzánál többet nem igényelt, igavonó állatainak pedig másfél mérő árpánál is kevesebbet. Tartományul Szardíniát kapta. Az előtte levő praetorok a lakosság költségén állíttatták ki sátraikat, ágyukat, ruházatukat, és hihetetlenül megterhelték a lakosságot szolgálókkal, barátaikkal, költséges és drága lakomáikkal - ehhez képest Cato igénytelensége hihetetlen különbséget jelentett. Költségeinek fedezésére a lakosság anyagi erőforrásait soha nem vette igénybe, a városokat gyalogszerrel járta be; ilyenkor egyetlen szolgálja kísérte, aki ruháit és áldozati csészéjét hordozta. Bár szelíd és engedelkeny volt az alárendeltekkel szemben, hatalma méltóságát és szigorúságát teljes mértékben éreztette; az igazságszolgáltatásban engesztelhetetlen, a hatósági rendeletek megtartásában pedig pontos és hajlíthatatlan volt, s ezért a sziget lakói soha nem érezték félelmetesebbnek a római uralmat, de szeretettebbnek sem.

7. Ezek a sajátosságok mutatkoztak meg szónoki stílusában is, amely egyaránt volt kellemes és erőteljes, tetszetős és ellentmondást nem tűrő, szellemes és rideg, eszmékben gazdag és harcias. Amiként Platón szerint Szókratész, társaságban ő is külsőleg nyersnek, szatírszerűnek és szertelennek látszott, belül azonban komolysággal volt tele és olyan tulajdonságokkal, amelyek a könnyekig meghatották hallgatóit, és ellágyították a szívüket. Ezért nem tudom,

hogyan hasonlíthatták egyesek Cato beszédmodorát Lüsziászéhoz. Ezt azonban döntsék el inkább azok, akik meg tudják ítélni a római szónokok előadási sajátosságait; mi inkább most röviden feljegyezzük néhány emlékezetes mondását, abban a meggyőződésben, hogy bármit mondjanak is egyesek, az emberek jelleme sokkal inkább kitűnik szavaikból, mint arcvonásaikból.

8. Egyszer, midőn a római nép valamely alkalmatlan időben mindenáron gabonakiosztást¹¹⁰ követelt, Cato, hogy ettől a szándékától eltérítse, így kezdte el beszédét: „Bizony, polgárok, nehéz a gyomorhoz szólni, mert nincs füle.” Amikor elítélte a fényűzést, azt mondta, nehéz megmenteni azt a várost, amelynek polgárai több pénzt adnak halért, mint ökörért. Más alkalommal birkanyájhoz hasonlította a rómaiakat; a birkák sem fogadnak szót külön-külön, mondotta, de nyájban követik pásztorukat. „Ti is - szólt -, akik mások tanácsát egyénenként nem vagytok hajlandók megfogadni, ha összegyülekeztek, hagyjátok, hogy vezessenek benneteket.” A nőuralomról a következőket mondta: „A férfiak uralkodnak az asszonyokon, mi uralkodunk minden emberen, rajtunk pedig az asszonyok uralkodnak.” Ez a mondás különben Themisztoklésztől ered. Ő mondta ugyanis, amikor fia anyja közvetítésével mindenféle követeléssel állt elő: „Asszony! Az athéniaiak parancsolnak a görögöknek, én az athéniaiaknak, te nekem, a fiad pedig neked; csak vissza ne éljen a hatalmával, és éretlen kölyök léte ne nőjön a görögök fejére.”

Cato azt állította, hogy a római nép nemcsak a bíborfesték, hanem a tudományok árát is megállapította. „Mert amint a festők - szólt - a szemnek kellemes színt használják legszívesebben, az ifjak is azt tanulják legbuzgóbban, amivel dicséretet szereznek maguknak.” Felszólította a rómaiakat, hogy ha erényükkel és mértékletességükkel lettek naggyá, ne változzanak meg, s rosszabbá ne legyenek; ha pedig nagyságukat mértéktelenségüknek és bűneiknek köszönhetik, változzanak meg, hogy jobbakká lehessenek, mert már eléggé nagyok általuk. A közhivatalok hajhászóiról azt mondta, hogy az effélék mint idegen utasok mindig lictorokkal szeretnének utazni, hogy el ne tévedjenek. Korholta polgártársait, mert gyakran ugyanazokat a személyeket választották meg különféle hivatalokra. „Úgy látszik - mondta -, vagy nem becsületek sokra a közhivatalokat, vagy nem sok embert tartotok méltónak rájuk.” Egyik ellenségéről, akiről az a hír járta, hogy gonosz, rossz életet folytat, ezt mondta: „Az anyja áldásnak és nem átoknak tekinti majd, ha fiát túl kell élnie.” Amikor felhívták figyelmét valakire, aki áron alul adta el atyjától örökölt tengerparti birtokát, csodálkozást tettetett, s így szólt: „Lám, ez az ember erősebb a tengernél, mert ő könnyedén lenyelte, amit a tenger nem tudott elnyelni.”

Amikor Eumenész király Rómába látogatott, és a senatus nagy pompával fogadta, a legelőkelőbb polgárok pedig versengve keresték kegyeit, feltűnt, hogy Cato milyen gyanakvással és milyen tartózkodóan viselkedik vele szemben. „Hiszen becsületes ember és barátja Rómának” - mondták neki. „Elismerem, hogy az - szólt -, de minden király természeténél fogva húsevő állat, és a sokat magasztalt királyok közül egyik sem méltó rá, hogy Epameinondas, Periklész, Themisztoklész, Manius Curius vagy Hamilcar Barcas mellé állítsák.” Ellenségei gyűlölik, mondogatta, mert éjszaka is felkel és magánügyeit elhanyagolva, a közügyekkel foglalatoskodik. Azt is szokta mondani, hogy inkább vonják meg tőle az elismerést, ha jót cselekszik, mint hogy megmeneküljön a büntetéstől, ha rosszat tesz, mert vétkét mindenki másnak megbocsátja, csak önmagának nem.

9. A rómaiak három követet választottak Bithüniába; egy podagrást, egy lékelt koponyáját és egy közismert bolondot. Nevetve jegyezte meg erre Cato, hogy a rómaiak olyan követséget küldenek, amelynek nincs se lába, se feje, se szíve. Amikor Scipio Polübiosz kedvéért közbenjárt az akhaiai száműzöttek érdekében, és a senatusban hosszasan vitatták az ügyet, mert egyesek hajlandók voltak hazatérésüket engedélyezni, mások a hazatérés ellen szólaltak

fel, Cato is beszédet tartott, és ezt mondta: „Mintha semmi más dolgunk nem volna, itt ülünk naphosszat, és azon töprengünk, hogy néhány görög vénembernek nálunk adják-e meg a végtisztességet vagy Akhaiában.” Így aztán engedélyezték hazatérésüket, de néhány nappal később Polübiosz és társai ismét a senatushoz fordultak azzal a kéréssel, hogy a száműzöttek visszakaphassák Akhaiában korábban betöltött tisztségeiket, s Polübiosz igyekezett megtudni, mi ebben az ügyben Cato felfogása. Cato erre mosolyogva odaszólt Polübiosznak, hogy olyan ez a dolog, mintha Odüsszeusz vissza akarna menni a Küklópsz barlangjába ottfelejtett süvegéért és övéért.

Azt állította, hogy az okos embernek több haszna van az oktalانبól, mint az oktalannak az okosból, mert az okos őrizkedik az oktalan hibáitól, de az oktalan nem tudja utánózni az okos jó példáját. Jobb szereti az ifjak arcán a pirulást, mondotta, mint a sápadtságot. A katona menet közben ne használja kezét, se ütközet közben a lábát, s ne horkoljon hangosabban, mint ahogy kiált a csatában. Egy feltűnően kövér emberen így gúnyolódott: „Hogyan lehet a város hasznára az olyan test, amelyet a torkától az ágyékáig has borít?” Amikor egy ínyenc ember kereste a társaságát, elutasította magától azzal, hogy nem szívesen van együtt olyan emberrel, akinek az ínye érzékenyebb, mint a szíve. Azt is szokta mondani, hogy a szerelmes lelke más ember testében él. Egész életében három dolgot bánt meg: először, hogy titkot bízott a feleségére; másodsor, hogy hajón ment oda, ahova gyalog is eljuthatott volna; s harmadszor, hogy egy napot tétlenségben vesztegetett el. Egy gonoszságáról ismert vénembernek ezt mondta: „Az öregkor sok szégyenletes baját ne tetézd még bűneid gyalázatával is.” Egy méregkeveréssel gyanúsított néptribunushoz, aki egy meggondolatlan törvényjavaslat elfogadtatását erőszakolta, így szólt: „Ifjú ember, nem tudom, mi rosszabb, meginni-e a kotyvalékodat, vagy elfogadni, amit javasolsz.” Amikor egy erkölcstelen életet élő ember megrágalmazta, így szólt: „Egyenlőtlen harcot folytatunk egymás ellen, mert te szívesen meghallgatod, és boldogan tovább mondod a rosszat, én azonban sem mondani, sem meghallgatni nem szeretek ilyesmiket.”

Ilyenek voltak Cato híres mondásai.

10. Legjobb barátjával, Valerius Flaccusszal választották consullá, és sorshúzás útján azt a tartományt kapta, amelyet a rómaiak Hispania Citeriornak neveznek. Itt több népet fegyverrel meghódított, másokat pedig szép szóval megnyert magának, de egyszer nagy barbár haderővel került szembe, és fennállt a veszély, hogy csúfos vereséget szenved. Ezért a közelben lakó keltiberekhez folyamodott segítségért, ők azonban kétszáz talentumra tartották a segítségüket. Mindenki más szégyenletes dolognak tartotta, hogy a rómaiak pénzért kérjenek segítséget a barbároktól, de Cato kijelentette, hogy nincs abban semmi rossz, mert ha győznek, a kért összeget az ellenségéből és nem a magukéból fizetik ki, ha pedig vereséget szenvednek, nem lesz többé, sem aki a pénzt követelje, sem akin a követelést behajtsák. Az ütközetben Cato teljes győzelmet aratott, és ügyei más tekintetben is fényesen haladtak előre. Polübiosz azt mondja, hogy a Baetis folyó innenső partján épült ellenséges városokat egyetlen nap alatt romboltatta le, pedig sok ilyen város volt, és mind tele fegyverre fogható férfilakossággal. Cato maga beszéli el, hogy több várost foglalt el, mint ahány napot töltött Hispaniában, ami nem volt dicsekvés, mert a városok száma valóban elérte a négyszázat.

Katonái gazdag zsákmányhoz jutottak, s ezenfelül egy-egy font ezüstöt osztott ki közöttük, azzal érvelve, hogy jobb, ha sok római tér haza ezüsttel, mint ha kevés arannyal. Saját magának, mint mondja, semmit nem tartott meg a zsákmányból azon kívül, amit megivott vagy megevett. „Nem hibáztatom azokat - mondta -, akik az ilyesmiből hasznot próbálnak húzni, de jobban szeretek az erényért kelni versenyre a legerényesebbekkel, mint a vagyonért a leggazdagabbakkal és kapzsiságban a legkapzsiabbakkal.” De nemcsak önmagát, hanem a

környezetéhez tartozókat is tisztán megőrizte mindenfajta nyerészkedéstől. A hadjáraton öt szolgálja kísért. Az egyikük, név szerint Paccius, megvett három rabszolga fiút a hadifoglyok közül. Mikor Cato értesült a dolgról, a szolga felakasztotta magát, csak hogy gazdája szeme elé ne kerüljön. A fiúkat Cato eladatta, és az így befolyt összeget befizette az államkincstárba.

11. Még Hispaniában tartózkodott, midőn ellenfele, a nagy Scipio, hogy sikereit meggátolja, és átvegye tőle az ügyek intézését Hispaniában, kijárta, hogy ugyanabba a tartományba válasszák, Cato utódává. A lehető leggyorsabban útra kelt, hogy véget vessen Cato uralmának. Cato közben ötcohorsnyi gyalogos és ötszáz lovas katona kíséretében leigázta a lacetanok törzsét, és kivégeztette a neki átadott hatszáz szökevényt. Scipio ezen felháborodott, de Cato gúnyosan azt felelte neki, hogy Róma csak úgy jut el a hatalom csúcsára, ha az előkelők és a nagyok nem engedik át az elsőséget az alsóbb néposztálybelieknek az erényért való versengésben, a plebeiusok viszont, mint ő maga is, versenyre kelnek vitézség dolgában azokkal, akik származásban és hírnévben felettük állnak. A senatus mindenesetre úgy határozott, hogy Cato intézkedéseinek semmit nem szabad változtatni, és nem szabad őket megmásítani; így aztán Scipio uralma inkább a maga dicsőségének ártott, mint Catóénak, mert egész ideje tétlenül, haszontalanul telt el. Cato diadalmenetet tartott, de ezután nem követte azok példáját, akik nem az erényért, hanem a dicsőségért versengenek; az ilyenek mihelyt megkapták a legmagasabb méltóságokat, consullá választották őket, diadalmenetet tartottak, életük hátralevő részét már csak gyönyörök és szórakozások közt töltik, s a közügyektől visszavonulnak. Cato viszont nem hagyta abba és nem szüntette meg az erény gyakorlását, és azokhoz hasonlatosan járt el, akik közpályájuk kezdetén mohón vágynak a tiszteletre és a dicsőségre: új feladatokra készen barátai és polgártársai rendelkezésére bocsátotta magát, és nem mondott le sem forumi, sem hadvezéri tevékenységéről.

12. Tiberius Sempronius consul thrakiai és al-dunai hadjáratában legátusként vett részt, Manius Aciliust pedig katonai tribunusként kísért el Görögországba Nagy Antiokhosz ellen, akitől a rómaiak Hannibál óta jobban féltek, mint bárki mástól. Nagy Antiokhosz kis híján ismét hatalmába kerítette Ázsiát egészen a Szeleukosz Nikatör által meghódított területekig; igen sok harcias barbár népet leigázott, és elbizakodottságában összetűzött a rómaiakkal is, mert egyedül csak őket tartotta magához méltó ellenfélnek. A háborúhoz a görögök felszabadítását használta fel ürügynek, pedig azoknak semmi szükségük nem volt rá, mert nem sokkal előbb szabadultak fel, és nyerték vissza önrendelkezési jogukat Philipposz és a makedónok igája alól a rómaiak jóvoltából. Görögország viharos tengerré vált, mert a demagógok fel-lázították a népet a király segítségébe vetett reménnyel. Manius követeket küldött a városokba, Titus Flaminius pedig a felbujtott népeket könnyűszerrel megfékezte és lecsendesítette, amint az életrajzában megírtam; Cato a korinthusziakat, a patrasziakat és aigioniakat nyerte meg a rómaiak ügyének.

A leghosszabb időt Athénban töltötte, s állítólag görög nyelven tartott beszédet, amelyben kifejezte csodálatát a régi athéniak erénye iránt, és elmondta, hogy milyen gyönyörűséget szerzett neki a város szépsége és nagysága.

Mindez azonban nem igaz, mert Cato tolmács segítségével érintkezett az athéniakkal, pedig tudott volna velük saját nyelvükön is beszélni, de ragaszkodott anyanyelvéhez, és kinevette azokat, akik a görög dolgokért rajongtak. Gúnyt űzött Postumus Albinusból is, aki történelmi művét görögül írta meg, és ezért bocsánatot kért. Meg lehetne neki bocsátani, mondta Cato, ha az Amphiktüonia határozata parancsolta volna meg könyve megírását. Elmondja azt is, hogy az athéniak megcsodálták beszédének rövidségét és szabatoságát, és hogy amit ő néhány szóval mondott el, ahhoz a tolmácsnak hosszú mondatokra és sok szóra volt szüksége.

Egyáltalában, úgy vélte, hogy a görögök szavai ajkukról folynak, a rómaiaké azonban szívékből fakadnak.

13. Antiokhosz rövidesen elzárta hadseregével a thermophülei hegyszorost, és a természettől biztos hadállását még sáncokkal és falakkal is megerősítette, majd nyugodtan táborozott, abban a hiszemben, hogy Görögországból kizárta a háborút. A rómaiak már le is mondtak róla, hogy szemtől szembe támadva kieroszakolják a szorosokon az átkelést, de Cato emlékezett rá, hogyan kerülték meg a perzsák annak idején a hegyszorost, és hogyan kerítették be a görögöket; maga mellé vette tehát hadserege egy részét, és az éjszaka folyamán útnak indult. Amikor felérkezett a hegytetőre, a vezetőnek felfogadott hadifogoly eltévedt, járhatatlan, meredek helyeken bolyongott; a katonák szörnyen elkeseredtek, és félelem vett rajtuk erőt. Cato látta a veszedelmet, és megparancsolta, hogy maradjon mindenki mozdulatlanul és úgy várjon; aztán magához vette Lucius Manliust, aki jól értett a hegymászáshoz, elindult, és a holdvilágtalan, sötét éjszakában fáradtságos, veszélyes utakon, keresztül-kasul a vadolajfabozótokon és meredek szirteken, amelyek minduntalan elzárták a szabad és biztos kilátást, végre egy ösvényre találtak, amelyről azt hitték, hogy levezet az ellenség táborába. Jeleket tettek a szembeötlő szirtekre, amelyek a Kallidromosz-hegy fölé nyúlnak, és visszamentek a hátrahagyott katonákhoz, majd a jelek segítségével elérték az ösvényt, és nekivágtak az útnak, de csak kis távolságra jutottak előre, mert az ösvény egyszerre mély szakadékba torkolt. Újra nyugtalanság és félelem lett úrrá rajtuk, mivel nem tudták és nem látták, milyen közel jutottak az ellenséghez.

Közben kivilágosodott, és valaki emberi hangokat vélt hallani, majd nyomban megpillantották a görögök táborát és a szirteken felállított előőrsöket. Cato ekkor megállította embereit, senkivel nem törődött, csak a firmumiakat hívatta magához, akiknek hűségében és bátorságában mindig megbízott. Amikor ezek odaszaladtak hozzá és szorosan körülállták, így szólt hozzájuk: „Szükségem van egy élve elfogott ellenséges katonára, hogy megtudjam tőle, kik az előőrsök, mennyien vannak, milyen állásban, milyen felszereléssel és elrendezéssel vár ránk a fő haderő. Ennek a feladatnak elvégzéséhez gyorsaságra és vakmerőségre van szükség, hiszen az oroszlánok is fegyvertelenül rontanak rá a félénk állatokra.” Erre a firmumiak, úgy, ahogy voltak, azonnal lerohantak a hegyről, váratlanul megrohanták az előőrsöket, megzavarták és szétszórták őket, egyiküket fegyverestül foglyul ejtették és átadták Catónak, aki megtudta tőle, hogy a sereg zöme a királlyal együtt a szorosokban táborozik, és a magaslatok őrzésére hatszáz válogatott aitoliai harcost rendelt. Cato előtt semmiségnek tetszett ez a csekély szám, és megvetve az ellenséget gondatlanságáért, kürtszóval és hangos csatakiáltással kivont karddal, rájuk rohant. Amikor az aitoliaiak meglátták a szirtekről lefutó rómaiakat, rohanást megindultak a nagy tábor felé, és megjelenésükkel általános zűrzavart keltettek.

14. Közben Manius teljes haderejével előretört a sáncokhoz és a hegyszorosba. Antiokhoszt szájon találta egy kődarab, és kiverte a fogait, mire nagy fájdalmában hátrafordította lovát. Hadseregének egyetlen egysége sem szállt szembe a rómaiakkal. A visszavonulás útja járhatatlan és zezugos volt, tele legyőzhetetlen akadályokkal, mert mély mocsarak és éles sziklák vártak azokra, akik elestek vagy megcsúsztak, mégis errefelé özönlöttek a szorosokból, kétségbeesetten lökdösve egymást az ellenség fegyverétől való félelmükben, és így önmaguk vesztét okozták.

Cato tudvalevőleg nem fukarkodott az öndicsérrettel, és soha nem habozott, hogy nagy tetteit ugyanolyan nagy szavakkal magasztalja, de ezeket a haditetteit különösképpen feldicsérte, és kijelentette, hogy aki látta őt, amint üldözte és aprította az ellenséget, annak el kellett ismernie, hogy Cato nem tartozik a népnek annyival, mint amennyivel a nép tartozik Catónak. Manius consul a győzelem lázától felhevülten átölelte, hosszú ideig karjában tartotta, és

örömeiben hangosan azt kiáltotta, hogy sem ő, sem az egész nép nem tudja Catót méltóképpen megjutalmazni szolgálataiért. A csata után azonnal Rómába küldték, hogy személyesen vigyen hírt a győzelemről. Szerencsésen átkelt Brundisiumba, majd innen egy nap alatt Tarentumba érkezett, ahonnan partraszállása után négy nap utazással az ötödik napon eljutott Rómába, és elsőnek vitte meg a győzelem hírét. A város megtelt örömmel, mindenféle áldozatokat mutattak be, és a népet eltöltötte az a büszke tudat, hogy képes úrrá lenni a földkerekségen és minden tengeren.

15. Körülbelül ezek voltak Cato legnevezetesebb haditettei. Ami politikai pályafutását illeti, különös buzgalmat fejtett ki gonosztevők bíróság elé állításában és elítélésében. Saját maga is sokszor szerepelt vádlóként, de másoknak is segített vádat emelni, így például Petiliusnak Scipio ellen. Mivel azonban Scipiót, aki nagy családból származott, és fölényesen porba tiport minden ellene irányuló rágalmat, nem tudta megsemmisíteni, békében hagyta. De fivérét, Luciust, akinek vádlóival szövetekezett, nagy bírságra ítélte, amelyet a kincstárnak kellett megfizetnie. Luciust már-már az a veszély fenyegette, hogy bebörtönzik, mivel nem tudott fizetni, és csak nagy nehezen menekült meg a néptribunusok közbelépésére.

Mondják, hogy mikor egy ifjúnak sikerült elhunyt atyja ellensége ellen elmarasztaló bírói ítéletet hozatnia, az ítélet kihirdetése után Cato találkozott vele a fórumon, üdvözölte, és azt mondta, hogy ilyen halotti áldozatot kell hozni a szülőknek: nem bárányokat és gödölyéket, hanem ellenségeik könnyeit és elítélését. Közéleti szereplésében ő maga sem maradt sértetlen, mert ha a legcsekélyebb alkalmat szolgáltatva is ellenségeinek, rögtön bíróság elé állították, így állandó veszélyben forgott. Állítólag csaknem ötven alkalommal került bíróság elé, utoljára nyolcvanhat esztendőskorában. Ekkor mondta az emlékezetes szavakat, hogy olyannak, aki más idők emberei közt élte le életét, nehéz dolog egy új nemzedék emberei előtt védekeznie. De pereskedései még ekkor sem értek véget, mert négy évvel később, kilencvenéves korában perbe fogta Sergius Galbát. Akárcsak Nesztor, három emberöltőn át küzdött, örökös tevékenységben, mert, mint említettük, a politikai életben sok viszálya volt a nagy Scipióval, és megérte az ifjabbik Scipiót is, aki az előbbinek örökbefogadás útján unokája, Aemilius Paulusnak, Perszeusz és a makedónok legyőzőjének pedig a fia volt.

16. Tíz évvel consulsága után Cato censori tisztségre pályázott. Ez a hivatal minden más tisztség koronája s bizonyos tekintetben a politikai pálya betetőzése volt; sok más egyéb mellett a censorokra tartozott a polgárok életének és erkölcsének felügyelete is. A rómaiak felfogása szerint sem a házasság, sem a gyermekek nemzése, sem az életmód, sem a vendégeskedés nem maradhatott felügyelet és ellenőrzés nélkül, s nem lehetett szabadjára hagyni bárki tetszése és óhaja szerint, sőt azt vallották, hogy mindezekben a dolgokban sokkal világosabban megnyilatkozik az ember jelleme, mint politikai szereplésében. Ezért két férfiút választottak, az egyiket az úgynevezett patriciusok, a másikat pedig a plebeiusok közül felügyelőnek, erkölcsbírónak és a közfegyelem őrének, hogy senki ne vesse magát korlátlanul az élvezetekbe, és meg ne szegje az ősi szokásokat. Ezeket hívták censoroknak: hatalmukban állt bárkit kizárni a lovagrendből vagy a senatusból, ha féktelen és kicsapongó életet folytatott. A censorokra tartozott a polgárok vagyonának megvizsgálása és felbecsülése is, és ennek alapján állították össze a tribusok és az életkor szerinti listákat, de ezenkívül még sok más fontos joguk volt.

Ezért Cato jelöltségét a senatus előkelő és vezető tagjai csaknem teljes létszámban hevesen elleneztek. A patriciusok irigykedtek rá, és a nemesi osztály súlyos megalázásának tekintették, hogy alacsony származású emberek emelkedjenek a legfőbb tisztségre és hatalomra. Akik ismerték önnön erkölcstelen életmódjukat, és nem tisztelték az ősi szokásokat, félték Cato kérlelhetetlen szigorától, és tudták, hogy ha hatalomra jut, keményen fog bánni velük. Ezért

közös tanácskozás és előkészület után Cato ellenében hét jelöltet állítottak, akik a népet jó reménységgel kecsegtették abban a hiszemben, hogy elnéző és a kedvét kereső censorokat óhajt. Cato egy cseppet sem nyájaskodott, sőt nyíltan megfenyegette a szószékről a gonoszokat, hangos szóval hirdette, hogy a városnak nagy tisztogatásra van szüksége, és figyelmeztette a népet, hogy ha megőrzik józan eszüket, nem a legenyhébb, hanem a legkegyetlenebb orvost választják; ilyen pedig csak ő, a patriciusok közül pedig Valerius Flaccus. Csak vele együtt lesz képes kiirtani és kiégetni - akár valami hidrát - a kéjelgést és a bujaságot, és érdemes munkát csak együtt fognak tudni végezni. Úgy látja, a többiek azért akarják kieroszakolni a hivatal elnyerését, hogy rosszul töltsék be, mert félnek azoktól, akik jól viselik. A római nép valóban nagynak mutatkozott és méltónak rá, hogy nagy vezérei legyenek, mert nem ijedt meg Cato kemény kezétől és szigorától; elutasította a kedvében járó és mindent szája íze szerint ígérgető jelölteket, Catóval együtt Flaccust választotta meg, s úgy hallgatott rá, mintha nem is csak pályáznék a censorságra, hanem már rendelkeznék is vele hivatala teljes birtokában.

17. Cato a senatus élére állította hivataltársát és barátját, Valerius Flaccust, s többeket kiűzött a senatusból, közöttük Lucius Quintust, aki hét évvel korábban consul volt, de a consulságnál is híresebbé tette, hogy fivére volt Philipposz legyőzőjének, Titus Flamininusnak. A kiűzés oka a következő volt: Volt egy ifjú, aki gyermekkorától kezdve Lucius szeretője volt, a consul szüntelenül maga mellett tartotta; hadjáratai közben nagyobb tiszteletben és megbecsülésben részesítette, mint legbizalmasabb barátait és legközelebbi rokonait. Amikor Lucius proconsulként az egyik tartomány kormányzója volt, egy alkalommal együtt lakomázott az ifjúval; az szokása szerint mellette feküdt a pamlagon, és hízelt Luciusnak, akit bortól mámorosan könnyen rábírhatott bármire. „Annyira szeretlek - mondta neki -, hogy amikor odahaza egyszer gladiatori játékok voltak, amit soha azelőtt nem láttam, hanyatt-homlok hozzád rohantam, pedig nagyon szeretném látni, mikor valakit megölnek.” Lucius, hogy a kedveskedést viszonzza, így szólt: „Sose búsulj, ha itt fekszel mellettem, majd kigyógyítalak a bajodból”, s már ki is adta a parancsot, hogy vezessenek be egy halálraítéltet a lakomára, és állítsanak melléje egy lictort bárdal, aztán újból megkérdezte az ifjút, akarja-e látni a férfi kivégzését. Amikor az ifjú igent mondott, Lucius megparancsolta a lictornak, hogy nyakazza le az embert. A legtöbb történetíró így beszéli el az esetet, Cicero pedig *Az öregségről* című könyvében Cato szájába adja a történetet. Livius szerint a kivégzett férfi gall katonaszökevény volt, és nem a lictor, hanem Lucius saját kezével ölte meg; így mondja el ezt egyik beszédében maga Cato is.

Amikor Cato a senatusból kiűzte Luciust, fivére méltatlankodva fellebbezett a néphez, és követelte, hogy Cato adja elő a kiűzés okát. Cato ezt meg is tette, és elbeszélte a lakomát. Lucius tagadta a dolgot, de mikor Cato felajánlotta, hogy szavaira kész megesküdni, elhallgatott, s így nyilvánvalóan kitűnt, hogy igazságos büntetésben részesült. Később azonban, mikor egyszer ünnepi előadást tartottak a színházban, és Lucius, elhaladva a consulviselteknél széksora mellett, leült egy távolabbi helyre, a nép megszánta, és hangos kiáltozással rábírták, hogy foglalja el régi helyét, mintha ezzel jóvá akarnák tenni a történeteket. Cato még mást is kiűzött a senatusból, és pedig a consulságra pályázó Maniliust, mert feleségét fényes nappal leánya szeme láttára megölelte. Ő soha nem szokta feleségét megölelni, mondta, csak nagy mennydörgéskor, majd tréfásan hozzátette, hogy ő olyankor boldog, amikor Iuppiter mennydörög.

18. Azáltal is gyűlöltette magát Cato, hogy kizárta a lovagrendből Scipio testvérét, Luciust, aki diadalmenetet is tartott; úgy látszott, mintha ezzel az akkor már halott Scipio Africanus emlékét akarta volna meggyalázni.

A legtöbb embert a fényűzés korlátozásával sértette meg. Mivel addigra a fényűzés már sok embert megrontott, egyenes úton lehetetlen volt kiirtani, így tehát kerülőt kellett tennie. Elrendelte, hogy a vagyonbecslésnél azokat a ruhákat, kocsikat, női ékszereket, bútorokat és étkezészeteket, amelyeknek értéke egyenként meghaladja az ezerötszáz drakhmát, tízszeres értékkel vegyék fel, hogy így a magasabb vagyonbecslés folytán a tulajdonosok adója is emelkedjék. Minden ezer as után három as adópótlékot állapított meg, azzal a céllal, hogy akik az efféle adópótlékot fizetik, lemondjanak a fényűzésről, látván, hogy az egyszerű és takarékos polgárok egyenlő vagyon ellenére is kevesebb adót fizetnek be az államkincstárba. De végül azok is megnehezteltek rá, akik nem mondtak le a fényűzésről, hanem kifizették az adópótlékot, meg azok is, akik az adótöbblet miatt lemondtak a fényűzésről. A legtöbb ember ugyanis azt képzei, hogy megfosztják vagyonától, ha nincs módjában gazdagságát fitogtatni, pedig csak azt szokás mutogatni, ami felesleges, és nem azt, ami szükséges. Állítólag ezért csodálkozott Arisztón, a filozófus, hogy azokat tartják boldognak, akik felesleges dolgok birtokában vannak, és nem azokat, akik kellőképpen el vannak látva a szükséges és hasznos dolgokkal. Mikor a thesszaliai Szkopasztól egyik barátja olyasmit kért, aminek úgysem vette sok hasznát, mondván, hogy semmi olyat nem kér tőle, ami szükséges vagy hasznos, Szkopasz így felelt: „Én éppen ezekkel a haszontalan és felesleges tárgyakkal érzem magam boldognak és gazdagnak.” Így a gazdagság utáni vágy nem velünk született szenvedély, hanem ránk erőltetett, lelkünkbe kívülről belopózott téveszme.

19. De Cato a legkevésbé sem törődött a vádaskodásokkal, sőt fokozta szigorát; elvágatta azokat a vízvezetéseket, amelyekkel a városi vízvezeték vizét magánházakba és kertekbe vezették el; lebontatta és eltávolíttatta a házaknak közterületekre átnyúló részeit; az állami megrendeléseknél az árakat a lehető legalacsonyabbra szorította le, az állami földek bérleti díját viszont a legmagasabb összegekben állapította meg. Ezzel nagy gyűlöletet vont magára. Títus és társai összefogtak ellene, és a senatusban érvénytelenítették azokat a szerződéseket, melyek az állami és templomi építkezések munkálatainak bérbeadására, illetve vállalására vonatkoztak, mondván, hogy hátrányosak az államra, s felbíztatták a legmerészebb néptribunusokat, hogy idézzék Catót a népgyűlés elé, és rójanak ki rá két talentum pénzbírságot. Sok ellenzőre talált annak a basilicának a felépítésekor is, amelyet közkölségen a tanácsház mögött a forumon építtetett, és amelyet Basilica Porciának nevezett el.

De a nép, úgy látszik, csodálatos módon meg volt elégedve censorságával. Salus templomában szobrot emeltek neki, és a feliratban nem hadjáratairól és diadalmeneteiről emlékeztek meg, hanem görögre fordítva ezt vésették a szobor talapzatára: „Mikor a rómaiak állama lehanyatlott és romlásnak indult, censorként bölcs rendeleteivel, józan erkölcsével és tanításaival ismét helyreállította.” Pedig régebben gúnyolódott azokon, akik rajongtak az efféle kitüntetésekért, mondván, hogy amire olyan büszkék, csak a bronzművesek és a festőművészek munkája, az ő minden másnál szebb képmását viszont a polgárok a szívükbe zárva őrzik. Sokan csodálkoztak, hogy egy csomó ismeretlen embernek van szobra, neki pedig nincs, mire azt felelte: „Jobb szeretem, ha azt kérdezik, miért nincs szobrom, mint ha azt kérdeznék, miért van.” Egyáltalán, úgy vélte, hogy a jó polgárnak csak akkor szabad dicséretet elfogadnia, ha abból a köznek haszna van.

Ennek ellenére mindenki másnál több öndicsérettel illette saját magát. Mondják, hogy akik életükben hibáztak, és hibáikat szemükre hányják, azzal utasítják vissza a szidást, hogy ők nem Catók; másrészt azokat, akik cselekedeteikben ügyetlenül utánozzák őt, balkezes Catóknak nevezik. A senatus válságos időkben, akár a hajó utasai a kormányosra, reá függesztette tekintetét, és távollétében elhalasztotta a döntést a legtöbb fontos ügyben. Minderről mások is tanúskodhatnak, mert életmódja, ékesszólása és öregkora miatt nagy tekintélyben részesült a városban.

20. Cato jó apa, feleségének szerető férje és gondos gazda volt, aki nem tekintette kicsiny vagy méltatlan és mellékes dolognak, hogy vagyonával törődjék. Ezért helyénvalónak tartom, hogy elmondjak néhány erre vonatkozó dolgot.

Előkelő, de nem különösebben gazdag leányt vett el feleségül, mert azt tartotta, hogy a gazdag nő is büszke és öntudatos, de aki előkelő, inkább restelli a rosszat, és hagyja, hogy férje a jóra vezesse. Azt szokta mondani, hogy aki megüti feleségét vagy gyermekeit, kegyeletsértő módon a legszentebb dolgokra emel kezét. Nagyobb dicsőségnek tartotta, ha valaki jó férj, mint ha nagy senator.

Az öreg Szókratészban leginkább azt csodálta, hogy szelíden és jóindulattal bánt nehezen kibírható feleségével és bárgyú gyermekeivel. Fia születése után, ha nem volt más fontos dolga, és a közügyek sem szólították el, mindig jelen volt, amikor felesége a csecsemőt fürösztötte és pólyálta. A gyermeket az asszony maga táplálta, és emlőjét gyakran odanyújtotta rabszolgáik gyermekeinek is, hogy a közös anyatej jóindulatot teremtsen a gyermekek közt. Amikor a gyermek értelme fejlődni kezdett, Cato maga tanította írni-olvasni, noha volt képzett tanítója, egy Khilón nevű rabszolga, aki több fiút oktatott. Cato, mint elmondja, nem tartotta helyesnek, hogy fiát egy rabszolga szidalmazza vagy tépázza a fülét, ha kissé nehezen ért meg valamit, továbbá azt sem akarta, hogy fia az oly fontos tudást egy rabszolgának köszönje. Ezért maga tanította meg az írás-olvasásra, a törvények ismeretére, és gondoskodott test-edzéséről is, mégpedig nemcsak dárdavetésre, fegyverforgatásra és lovaglásra tanította, hanem ökölvívásra is, s arra, hogy jól tűrjön hideget-meleget, és tudjon úszni az erős sodrú folyó örvényei között. Elbeszéli azt is, hogy saját kezűleg nagy betűkkel írt le számára egyes történeti eseményeket, hogy a fiú már odahaza megismerkedjék hazája történelmi hagyományaival. Illetlen beszédűtől ugyanúgy óvakodott fia jelenlétében, mint azok előtt a papnők előtt, akiket Vesta-szüzeknek neveznek, és soha nem fürdött vele együtt. Úgy látszik, ilyen volt az általános szokás a rómaiaknál, s még az apósok is őrizkedtek tőle, hogy vejükkel együtt fürödjének, mert szégyellték, hogy mezítelenül mutatkozzanak előttük. Később aztán a rómaiak megtanulták a görögöktől a közös mezítelen fürdést, a görögök viszont a rómaiaktól vették át, hogy hozzájuk hasonlóan viselkedjenek nők jelenlétében.

Így fáradozott Cato azon a szép művön, hogy fiát az erényre oktassa és jellemét formálja. A fiú kifogástalan buzgalmat tanúsított, és kiváló lelki tulajdonságaival minden feladatra vállalkozott, de testileg gyenge volt, és nem tudta elviselni a fáradalmakat; ezért Cato kénytelen volt a túl szigorú és kemény fegyelmen némileg könnyíteni. Ennek ellenére fiából jó katona lett, és Paulus vezérsege alatt kitüntette magát a Perszeusz elleni harcban. Ekkor történt, hogy kiütötték kardját a kezéből, vagy az izzadtság miatt kiesett belőle, s így elveszítette. Kétségbeesve fordult társaihoz, és újra az ellenségre rohant. Kemény harc és erőfeszítés árán megtisztította azt a helyet, és megtalálta kardját fegyverek s halomba gyűlt ellenséges és baráti holttestek alatt. Ezért Paulus, a vezér megdicsérte a fiatal katonát, Cato pedig egy ránk maradt és fiához írt levelében túlárado dicsérettel illeti megható ragaszkodását kardjához. Később a fiatal Cato feleségül vette Paulus leányát, Tertiát, aki Scipio nővére volt. Saját érdemei nem voltak kisebbek atyjáénál, s ennek köszönhetette, hogy ilyen előkelő család tagja lehetett. Ilyen jó gyümölcsöt termett Catónak fiára fordított gondoskodása.

21. Sok rabszolgát tartott; legszívesebben a fiatalokú hadifoglyok közül vásárolta őket, mert azokat, akár a kölyökkutyákat vagy a csikókat, még jól lehetett nevelni és képezni. Szolgáinak nem volt szabad idegen házba belépniük, csak ha Cato vagy felesége küldte őket, s ha megkérdezték tőlük, mit csinál Cato, azt kellett felelniök, hogy nem tudják. A rabszolga otthon vagy a neki megparancsolt munkát végezte, vagy aludt; Cato különösképpen szerette az olyan rabszolgákat, akik jó alvók voltak, mert ezeket nyájasabb természetűeknek tartotta az

ébereknél, és úgy gondolta, hogy akik kellőképpen kialudták magukat, jobban végzik munkájukat, mint a rossz álmúak. Mivel úgy gondolkodott, hogy a rabszolgákat a szerelmi vágy bírja rá a legtöbb könnyelmű cselekedetre, úgy rendelkezett, hogy bizonyos meghatározott pénzösszegért együtt élhettek társnőjükkel, de más nőhöz nem volt szabad közeledniök.

Eleinte, amikor még szegény volt és állandóan hadjáratokon vett részt, nem törődött vele, mit szolgálnak fel neki, egyenesen szégyenletes dolognak tartotta, hogy a gyomra miatt veszekedjék rabszolgáival. De később, amikor vagyonosabb lett, és vendégül látta barátait s hivataltársait, a lakoma után azonnal megkorbácsolta azokat a rabszolgákat, akik hanyagságot tanúsítottak az ételek felszolgálásában és készítésében. Helyesnek tartotta, ha rabszolgái civódtak egymással, mert gyanús volt neki, és félt tőle, ha jól megértették egymást. Ha valamelyiket halállal büntetendő cselekmény elkövetésével gyanúsították meg, csak akkor végeztette ki, ha valamennyi rabszolgatársa bűnösnek találta.

Amikor szorgalmasabban hozzálátott a vagyonszerzéshez, úgy találta, hogy a földművelés inkább szórakoztató, mint hasznot hajtó foglalkozás, ezért tőkéjét biztos és jól jövedelmező vagyontárgyakba fektette; halastavakat, hőforrásokat, posztókészítő műhelyek által használt telkeket, szurokgyártó telepeket, dús legelőkben gazdag földeket és erdőbirtokokat vásárolt, amelyekből szép haszonhoz jutott, ráadásul ezek a birtokok olyanok voltak, amint ezt maga mondta, hogy sok kárt még Iuppiter sem okozhatott bennük. Hasznot húzott abból is, hogy a tengeri vállalkozásokhoz pénzt adott kölcsön, mégpedig nem a legtisztességesebb úton, hanem a következőképpen: Felszólította számos adósát, hogy társuljanak egymással; amikor ötvenen voltak, és mindegyik szerzett egy-egy hajót, ő is belépett a társulásba egy részvénnyel, felszabadított rabszolgája, Quintius által, aki a társulat tagjaival együtt vett részt az üzleti vállalkozásokban és kísérte a hajókat. Így nem kockáztatta egész tőkéjét, hanem annak csupán kis részét, busás haszon fejében. Adott kölcsön pénzt rabszolgáinak is, ha kértek tőle. A rabszolgák fiúkat vásároltak a pénzen, Cato költségén kiképezték és betanították, majd egy év múlva áruba bocsátották őket. Cato többjüket megtartotta magának az értük felajánlott legmagasabb áron, s a rabszolgára adott kölcsönt levonta az árból. Fiát is biztatta ilyen eljárásra, mondván, hogy csak vénasszonyhoz illik, de férfiemberhez nem, hogy csökkentse vagyona értékét. Néha azonban túlzásokba bocsátkozott, például amikor azt merészelte állítani, hogy csodás és isteni dicséretre méltó az olyan ember, aki a vagyonleltár szerint többet hagy maga után, mint amennyit örökölt.

22. Cato már igen öreg ember volt, amikor követség érkezett Athénból Rómába; tagja volt Karneadész, az akadémikus és Diogenész, a sztoikus filozófus. A követség annak az ötszáz talentumnyi bírságnak az elengedését kérte, amellyel az athéniakat az óróposziak panaszára marasztalták el, a sziküóniak által hozott ítélet folytán. A leginkább tudásvágyó ifjak azonnal hozzájuk siettek, hogy hallgassák és csodálják őket. Karneadész megnyerő egyéniségével, lényének ellenállhatatlan vonzóerejével és hírnevével, amely méltó volt tehetségéhez, igen nagy és lelkes hallgatóságot gyűjtött maga köré, és mint a sodró erejű szél, úgy töltötte be az egész várost. Híre ment, hogy egy csodás tudású görög férfiú, aki mindenkit lebilincsel és hatalmába ejt, olyan lelkesedést kelt az ifjakban a tudomány iránt, hogy lemondanak minden más élvezetről és szórakozásról, s csak a filozófiáért rajonganak.

Tetszett ez a rómaiaknak, örömmel látták, hogy az ifjak a görög műveltséggel foglalkoznak, s ezeknek a bámulatra méltó férfiaknak a társaságát élvezik. Catót azonban kezdettől fogva bosszantotta, hogy a tudományszomj elárasztotta a várost, s tartott tőle, hogy az ifjak becsvágyát majd csak ez foglalkoztatja, és többre becsülik az ékeesszólással, mint a hadjáratokon vitézi tetteikkel szerzett dicsőséget. Mikor aztán a filozófusok híre mindinkább betöltötte a várost, és egy előkelő férfiú, Caius Acilius azzal a kéréssel állt elő, sőt engedélyt is kapott rá,

hogy a filozófusok beszédeit a senatusban tolmácsolhassa, Cato eltökélte magában, hogy szépszerével eltávolít minden filozófust a városból. Szólásra jelentkezett a senatusban, és megrótt a hatósági személyeket, mert szerinte a követek hosszú ideje tétlenül tartózkodnak a városban, s hozzá még a követség tagjai olyan emberek, akik mindent el tudnak hitetni, amit csak akarnak. A lehető leggyorsabban meg kell vizsgálni ügyüket, mondotta, és határozni kell sorsukról, hogy aztán a követség tagjai visszatérhessenek iskolájukba, és a görög ifjúságot oktassák, a római fiatalok pedig továbbra is csak a törvényekre és előjárókra hallgassanak.

23. Mindezt Cato nem Karneadész elleni személyes ellenségeskedésből tette, mint némelyek gondolják, hanem a bölcsellett szemben tanúsított általános ellenszenvből, a görög műveltség és nevelés megvetéséből, amire valósággal büszke volt. Hiszen még Szókratészt is fecsegőnek és erőszakosnak tartotta, aki a maga módján hazája zsarnoka akart lenni azért, hogy megrontotta erkölceit, s a polgárokat a törvényekkel ellentétes nézetekre csábította és csalogatta. Gúnyt űzött Iszokratész iskolájából, azt állítva, hogy tanítványait vénkorukig sem engedte el, mintha bizony még az Alvilágban Minosz előtt is tudományukat kellene gyakorolniuk, és a perlekedést folytatniuk. Hogy fiát a görög tudományok ellen hangolja, öregkorához méltatlan, fennhéjázó látnoki kijelentést tett, azt jósolva, hogy a rómaiak elvesztik hatalmukat, ha fejüket megtömi a görög tudományokkal. De az idő bebizonyította, hogy rosszakaratú jóslása csak hiú fecsegés volt, mert Róma akkor emelkedett hatalma csúcspontjára, amikor falai közt a görög tudomány és műveltség otthont talált.

Cato nemcsak a görög filozófusokkal szemben táplált ellenérzést, hanem azokra is gyanakodott, akik Rómában orvosi gyakorlatot folytattak. Bizonyosan hallott valamit arról, amit Hippokratész mondott a nagy királynak, aki sok talentumot felajánlva magához hívatta, Hippokratész azonban kijelentette, hogy tudását soha nem lesz hajlandó felajánlani a görögök ellenségei, a barbárok szolgálatára. Cato azt mondta, hogy ez minden orvos közös fogadalma, és intette fiát, hogy óvakodjék mindegyiküktől. Mint mondja, saját maga készített egy recept-gyűjteményt, s aszerint ápolta és kezelte azokat, akik családjában megbetegedtek. Senkitől sem kívánta, hogy bőjtöljön, s a betegeket főzelékkel, kacsá-, galamb- vagy nyúlhússal táplálta, mert ez mind könnyű étel, használ is a gyengélkedőknek, bár sokszor álmokat idéz elő azoknál, akik esznek belőle. Ilyen gyógymóddal és étrenddel megőrizte a maga és családtagjai jó egészségét.

24. Mindazonáltal kihívta maga ellen a végzetet, mert meghalt a felesége is és a fia is, de ő maga erős szervezetével jó egészségben magas kort ért meg. A szerelemről nem mondott le öregember létére sem, sőt magas kora ellenére újból házasságra lépett, s ez a következőképpen történt: Felesége halála után összeházasította fiát Paulus leányával, Scipio nővérével, ő maga pedig özvegységében egy fiatal rabszolgánővel folytatott viszonyt, aki titkon járt hozzá. De házuk kicsiny volt, és viszonyukat észrevette menyje, majd egy alkalommal, amikor a fiatal rabszolgánő kihívólag ment be Cato hálószobájába, a fiatal Cato nem szólt semmit, de megvetőleg végigmérte, és fejét elfordította tőle, ami nem kerülte el az öregember figyelmét. Belátta, hogy ez a helyzet nem tetszik a fiataloknak, nem panaszkodott miatta, nem tett nekik szemrehányást, hanem mint rendesen, barátaival együtt lement a fórumra, útközben pedig odafordult egy bizonyos Saloniushoz, aki azelőtt titkári szolgálatot látott el nála, és most is a kíséretében volt, s jó hangosan megkérdezte tőle, hogy talált-e már jó férjjelöltet leányának. Saloniuss erre azt felelte, nem is akar, mielőtt Catót meg nem kérdezi. „Márpedig én - mondta Cato - találtam alkalmas vőt neked, csak egy kifogást lehet tenni ellene, hogy a kora nem megfelelő. Mást nem lehet rá megszólásképpen mondani, de nagyon öreg.” Erre Saloniuss azt felelte, hogy rábízza a dolgot, és ahhoz adja feleségül leányát, akit Cato választott, mert cliense, és rászorul a pártfogására. Cato ekkor kertelés nélkül megmondta, hogy a leány kezét saját magának kéri. A leánykérés persze elképesztette Saloniust, aki azt hitte, hogy Cato túl

van már azon a koron, hogy házasságra gondoljon, ő pedig sokkal alacsonyabb származású, semhogy családi kapcsolatba kerüljön valakivel, aki consulságot viselt és diadalmenetet tartott; de mikor látta, hogy Cato komolyan veszi, amit mond, a forumon azon nyomban elintézték a házasság kihirdetését.

A lakodalmi előkészületek közben Cato fia néhány rokonával apja elé lépett, és megkérdezte, van-e valami panasza vagy kifogása ellene, hogy mostohát hoz a házba. „Isten ments, fiam - szólt Cato -, mindenben meg vagyok veled elégedve, és nincs semmi kifogásom ellened, de még több fiat kívánok magamnak, s hozzád hasonló polgárokat akarok hagyni a hazára.” Ezeket a szavakat, mint mondják, sokkal előbb Peiszisztratosz, az athéni zsarnok is elmondta, midőn az argoszi Timónasszát felnőtt fiai mostohájává tette, s mint mondják, ebből a házasságból született Iophón és Thesszalosz.

Catónak a házasságából valóban született is fia, akit anyai nagyatyjáról Saloniushnak neveztek. Idősebb fia praetor korában halt meg; Cato ismételten úgy emlékezik meg róla műveiben, mint derék férfiúról. A csapást állítólag bölcs megnyugvással viselte el, politikai pályáján továbbra is ernyedetlenül munkálkodott, nem úgy, mint később Lucius Lucullus és Metellus Pius, akik öregkoruk miatt felhagytak közéleti tevékenységükkel. A közösség érdekében végzett munkát Cato szent szolgálatnak tekintette, ellentétben az előtte működött Scipio Africanusszal, aki a dicsőséget kikezdő irigység miatt elfordult a néptől, és élete hátralevő részében visszavonult a közpályától. Ehelyett, mint ahogyan Dionüsziosznak valaki azt ajánlotta, hogy tekintse a türanniszta a legszebb temetésnek, Cato is a közszolgálatot tekintette a legszebb foglalatosságnak, amikor pedig volt rá ideje, üdülésképpen és szórakozásul könyveket írt, vagy földjét művelte.

25. Különbőféle tárgyú beszédeket és történelmi műveket írt. Földműveléssel már ifjúkorában is foglalkozott, leginkább haszonszerzés végett; mint mondja, főként két kereseti forrása volt, a földművelés és a takarékoság. Később azonban már csak szórakozásból, mint elméleti tudománnyal, foglalkozott földműveléssel, könyvet is írt róla, s ebben háztartási recepteket is közölt sütemények készítéséről és gyümölcseltevésről, mert szeretett mindenben kiválót és különöset nyújtani. Vidéki birtokán költségesebb lakomákat rendezett; minden alkalommal meghívta a szomszéd birtokosokat és a közelben lakó barátait, s vidám együttléttel töltötték idejüket. Társaságát nemcsak kortársai keresték és óhajtották, hanem a fiatalok is, mert sokat látott és tapasztalt az életben, és sok olyan dologról beszélt, amit érdemes volt meghallgatni. A terített asztalt tartotta a barátság legjobb elősegítőjének, s asztalánál bőven jutott dicséret a derék és erényes polgároknak, de a becsutelenekről és alantas gondolkodásúakról még csak szó sem esett, mert Cato ezekről sem megrovást, sem dicséretet nem akart hallani.

26. Utolsó közszereplésének Karthágó feldúlását szokás tartani; e műre a fiatal Scipio tette fel a koronát, de a háborút főként Cato tanácsára és javaslatára kezdték el, a következőképpen: Catót elküldték a karthágóiakhoz és a numidiai Masinissához, akik háborút viseltek egymás ellen, hogy derítse fel a közöttük levő viszály okait. Masinissa kezdettől fogva barátja volt a római népnek, a karthágóiak pedig, miután Scipio legyőzte, felségjogaiktól megfosztotta és súlyos adók fizetésére kötelezte őket, szövetségi viszonyt kötöttek Rómával. Cato nem találta olyan nyomorúságosnak és megalázottnak Karthágót, ahogyan a rómaiak elképzelték; a város telve volt duzzadó erejű fiatalsággal, túlradó, nagy gazdagsággal, mindenféle fegyverrel és hadfelszereléssel, s a karthágóiak erre nem kis mértékben büszkék is voltak. Cato ezért fölöslegesnek tartotta, hogy a rómaiak a numidák és Masinissa ügyének kivizsgálásával vesztegessék az időt, sőt azt gondolta, hogy megint kiteszik magukat a korábbiakhoz hasonló veszély kockázatának, ha Karthágó, ősi ellenségük és rosszakarójuk mostani hihetetlen fellendülését idejekorán meg nem akadályozzák. Gyorsan hazatért tehát, és előterjesztette a

senatusnak, hogy a korábbi vereségek és az elszenvedett csapások a karthágóiaknak nem az erejét, legfeljebb az esztelenségét csökkentették, és a veszélyek nemhogy gyengébbé, hanem a háborúskodásban tapasztaltabbá tették őket; a numidákkal támadt viszályt a rómaiak elleni küzdelem előjátékának tekintik, a béke és a fegyverszünet pedig jó ürügyül szolgál a háborús felkészülésre, hiszen csak a kedvező alkalmat várják.

27. Mondják, hogy Cato a senatusban jól kiszámított mozdulattal egy libüai fűgét ejtett ki felhajtott togája ráncai közül, s amikor megcsodálták, hogy milyen nagy és milyen szép, csak annyit mondott, hogy az a föld, amely ilyen gyümölcsöt terem, háromnapi hajóútra van Rómától. De erőteljesebb hangtól sem riadt vissza: ha bármilyen ügyben szólt, beszédét ezekkel a szavakkal fejezte be: „Szerintem Karthágónak el kell pusztulnia.”

Vele ellentétben Publius Scipio Nasica mindig így fejezte be beszédét: „Szerintem pedig Karthágónak fenn kell maradnia.” Scipio valószínűleg látta, hogy a nép felfuvalkodottságában máris súlyos hibákat követett el, jóléte és elkapottsága zabolátlanná tette, s hatalmával az egész várost veszélybe sodorhatja; azt akarta hát, hogy a Karthágótól való félelem legyen az a kijózanító fék, amely visszatartja a tömeg vakmerőségét; azt hitte ugyanis, hogy a karthágóiak gyengébbek annál, semhogy legyőzzék a rómaiakat, de elég erősek ahhoz, hogy ne nézhessék le őket. Cato viszont azt tartotta veszélyesnek, hogy a túlságosan nagy hatalmától meg-részegített és ballépésekre csábított római nép feje felett ott függjön egy még mindig erős, szerencsétlenségektől sújtott, de már kijózanodott város fenyegetése; így ugyanis Róma nem szabadulhat fel a függetlenségét fenyegető külső veszély félelmétől, és nem jut ideje hozzá, hogy orvosolja otthoni bajait.

Így idézte fel Cato, mint mondják, a harmadik és utolsó karthágói háborút, de a háború elején meghalt, csak azt jósolta még meg, hogy ki lesz az a férfiú, aki befejezi a háborút. Ez a hadvezér akkor még csak fiatal katonai tribunus volt, de a hadjárat során kimutatta helyes ítélőképességét is, bátorságát is. Amikor a férfiú híre eljutott Rómába, és Cato meghallotta, állítólag így szólt:

*Holta után is, pusztá szökellő árny csak a többi.*¹¹¹

E szavakat Scipio hamarosan tettekkel erősítette meg. Catónak egy fia maradt második feleségétől; utóneve, mint már említettük, Salonius volt; ezenkívül maradt egy unokája is attól a fiától, aki még az ő életében meghalt. Salonius még praetor korában meghalt, de Marcus nevű fia a consulságig vitte. Ez volt a nagyatyja Catónak, a filozófusnak, aki a legderekabb és leghíresebb ember volt a maga korában.

ARISZTEIDÉSZ ÉS MARCUS CATO ÖSSZEHASONLÍTÁSA

1. Feljegyeztük tehát e két férfiról mindazt, amit érdemes megtudni róluk. Ha életüket nagy általánosságban összehasonlítjuk, kevés különbséget találunk köztük. Ez a kevés is majdnem elvész a számos és lényeges hasonlóság között. Ha az egyes részleteket állítjuk párhuzamba, ahogyan költeményeknél vagy festményeknél szokás, szembeszökik az a közös tulajdonságuk, hogy minden támogatás nélkül, egyedül erényük és képességeik által érték el hírnevüket és hatalmukat. Kiténik az is, hogy Ariszteidész olyan korban tett szert hírnévre, mikor Athén még nem volt nagy, a nép politikai és katonai vezérei, akikkel Ariszteidésznek dolga volt, egyformán szerény vagyoni viszonyok között éltek, mert akkor még a vagyonbecslés legmagasabb kategóriája ötszáz, a másodiké háromszáz s a harmadiké kétszáz mérő gabona volt.

Ellenben amikor Cato kisvárosból és jóformán paraszti sorból a római politikai élet végtelen tengerébe vetette magát, a vezető emberek már nem a Curiusok, a Fabriciusok és az Atiliusok voltak, és már senki nem óhajtotta, hogy az állam vezető emberei és politikusai úgy lépjenek a szószerkre, hogy ekét, ásót és kapát hagyjanak ott érte, hanem fontosnak tartották a gazdagságot, a bőkezűséget, a kortespénzeket, s a meggazdagodott, hatalmát élvező nép fölényesen bánt a főhivatalokra pályázókkal. Egészen más dolog az, ha valakinek Themisztoklész a politikai ellenfele, aki nem dicsekedhetett sem előkelő származással, sem nagy vagyonnal (közszereplésének kezdetekor állítólag egész vagyona öt vagy éppen csak három talentum volt), és megint más, ha az elsőségért Scipio Africanusszal, Servius Galbával vagy Quintus Flaminius-szal kell vetélkednie annak, akinek egyetlen támasza az igazság mellett merészen kiálló, nyíltszívű beszéde.

2. Ariszteidész Marathónnál is, Plataiainál is csak egy volt a tíz hadvezérből, Catót azonban sok vetélytársa közül másodmagával választották consullá, s később is másodmagával nyerte el a censori tisztet hét igen kiváló és előkelő pályázóval szemben. Ariszteidész harctéri győzelmeiben soha nem játszott első szerepet, mert Marathónnál Miltiadészé volt az elsőség, Szalamisznál Themisztoklészé, Plataiainál pedig, amint Hérodotosz elmondja, a legjobb győzelmet Pauszaniász aratta, sőt Ariszteidésznek még a második helyét is vitássá tette Szóphanész, Ameiniasz, Kallimakhosz és Künaiageirosz, akik mind különösképpen kitűntek vitézségükkel a csatában. Cato ellenben nemcsak a hispaniai háborúban, consul korában vívott ki magának első helyet vitézségével és hadvezéri tehetségével, hanem Thermopülainál is, amikor más volt a consul, katonai tribunus létére ő nyerte el a győzelem pálmaágát: Nagy Antiokhosszal szemben szélesre nyitotta az utat a rómaiaknak, és hátba támadta az ellenséget, amikor a király előrenézett. Ez a győzelem, amely nyilvánvalóan Cato műve volt, kiűzte Ázsiát Görögországból, és megnyitotta az utat Scipiónak.

Háborúban mindketten győztesek voltak, a politikában azonban Ariszteidészt Themisztoklész háttérbe szorította, s cserépszavazással egy időre száműzte; Cato viszont, bár Rómában úgyszólván minden vezető államférfi ellenfele volt, atléta módjára küzdött öregkoráig, és soha nem szenvedett vereséget. Polgári perekben számtalanszor állították bíróság elé, de sok ember ellen indított pert ő maga is; pereit mind megnyerte, ő azonban nem lett pervesztes egyetlenegyszer sem, amit feddhetetlen életmódjának és ékesszólásának köszönhetett; hogy méltatlanság soha nem érte, azt is sokkal inkább e kettőnek köszönhetette, mint szerencséjének és védőszellemének. Antipatrosz szerint Arisztotelész, a bölcselő nagy erénye az volt - írta róla halála után -, hogy más egyebeken kívül birtokában volt a rábeszélés tehetségének.

3. Mindenki egyetértően vallja, hogy a politikai képesség a legtökéletesebb emberi erény, a legtöbben pedig azt is elismerik, hogy ennek az erénynek nem jelentéktelen eleme a háztartás vezetése, mert a város valójában háztartások összessége, és csak akkor virágzik, ha az egyes polgárok jóléte biztos alapokon nyugszik. Midőn Lükurgosz Spártából száműzte az ezüstöt, sőt száműzte az aranyat is, és olyan vashoz veretett pénzt, amelyet tűzben izzítva más célra alkalmatlanná tétetett, polgártársait nem mentesítette a háztartás gondjaitól, hanem csak eltávolította a túlzásba vitt gazdagság előidézte felfuvalkodottságot, és gondoskodott róla, hogy mindenki bővelkedjék az életben hasznos és szükséges dolgokban. Azért tette ezt, mert minden más törvényhozónál inkább látta, hogy a közösségre félelmetesebb a szegény, nyomorgó és otthontalan polgár, mint a gazdag és túlonúl bővelkedő. Nyilvánvaló, hogy Cato nem volt rosszabb gazdája a maga háztartásának, mint a városnak; egyforma gondossággal növelte saját vagyonát, s oktatott másokat a helyes gazdálkodásra és földművelésre; erről sok hasznos értekezést is írt. Ariszteidész azonban szegénységével még az igazságot is abba a gyanúba keverte, hogy romlást hoz a családra, szegénységbe dönt, és ha mindenkinek hasznára válik is, annak, akinek birtokában van, semmiképpen sem. Hésziodosz is gyakran

buzdít bennünket az igazságra, de egyben a helyes gazdálkodásra is, és ostromozza a tétlenséget, mondván, hogy igazságtalanságra vezet. Homérosz pedig helyesen mondja:

*Harcban ilyen voltam; de sosem kedveltem a munkát,
s házias életet én, mely táplál drága utódod,
folytonosan csak a jóvezető hajóknak örültem,
harcnak, jólhegyezett gerelyeknek, fürgé nyilaknak,*¹¹²

arra célozva ezzel, hogy akik elhanyagolják saját házukat, kénytelenek vagyonukat jogtalan úton gyarapítani. Nem igaz, hogy miként az orvosok állítása szerint az olaj a testre külsőleg nagyon hasznos, belsőleg azonban káros, hasonlóképpen az igazságos ember is másoknak ugyan hasznára van, de önmagát és övéit elhanyagolja. Ariszteidész bölcsességére ezért aztán rossz fényt is vet, amit annyian állítanak róla, hogy nem gondoskodott még leányai kelengyéről, sőt saját temetési költségéről sem. Így történhetett meg, hogy Cato családja negyedik ízben adott praetorokat és consulokat Rómának, s unokái és dédunokái a legmagasabb tisztségeket nyerték el, Ariszteidész ivadékait viszont, bár ő maga legelső volt a görögök között, nyomasztó szegénységük rákényszerítette, hogy részben jóslással keressék meg kenyerüket, részben könyöradományokat kérjenek a néptől, s egyik sem gondolhatott rá, hogy valami nagyot, nagy őszükhöz méltót alkosson.

4. De ez mégis vitás kérdés. A szegénység ugyanis önmagában nem szégyen, csak ha könnyelműségnek és mértéktelenségnek, pazarlásnak vagy meggondolatlanságnak a következménye; de bölcs, munkás, igazságszerető férfiúnál, aki minden erényével a közt szolgálja, a szegénység a nagylelkűségnek és az emelkedett gondolkodásnak a jele. Nem alkothat nagyot az, aki kis dolgokkal törődik, és nem segíthet sok ember szükségén, akinek magának is sok az igénye. A politikai életben nagy segítséget jelent, ha valaki nem szorul másra, mert aki a maga számára nem igényel semmi feleslegeset, annak semmi nem vonja el a figyelmét a köztevékenységtől. Egyedül istennek nincs szüksége semmire, s az emberi erény akkor a legtökéletesebb, ha szükségleteit a legcélszerűbb körre tudja összevonni. Amint a jó és kiegyensúlyozott emberi szervezetnek nincs szüksége felesleges ruházatra vagy élelemre, az egészséges egyéni és családi élet is beéri a legszükségesebbekkel. Az igényeket azonban mindenképpen összhangba kell hozni a keresettel, mert aki sokat szerez, de keveset használ fel belőle, az nem mértékletes, hanem vagy oktalan, mert nem igényli és nem óhajtja, amije van, vagy szerencsétlen, mert bár óhajtja, de élvezetéről fősვნისებაგბől lemond.

Szívesen megkérdezném Catót, ha lehetne: „Ha a gazdagság célja az, hogy élvezd, miért vagy büszke rá, hogy sokat szereztél, ha egyszer kevéssel is beéred?” De ha dicséretre méltó dolog - mint ahogy valóban az - nem válogatni a kenyérben, a munkások és a szolgák borát inni, nem kívánni sem bíborköntöst, sem bevakolt házat, akkor sem Ariszteidész, sem Epameinondas, sem Manius Curius, sem Caius Fabricius nem tértek le a helyes útról, amikor lemondtak minden olyan dolgról, aminek a használatát megvetették. Valóban nem kellett nélkülöznie annak az embernek, akinek kedvenc étele a répa volt, s még azt is maga főzte meg, közben pedig felesége kenyeret dagasztott, de arra sem lett volna szüksége, hogy annyit fecsegen egyetlen asról, s könyvet írjon róla, hogy melyik foglalkozás gazdagít meg a leghamarabb. Nagy dolog az egyszerűség és a függetlenség, mert egyszerre szabadít meg a felesleges utáni vágytól és a vele való törődéstől. Ezért mondta állítólag Ariszteidész Kalliasz pere alkalmával, hogy azoknak kell a szegénységet szégyellniök, akik akaratuk ellenére szegények, de akik önként vállalják, mint ő is, azoknak dicsekedniök kell vele. Nevetséges dolog volna Ariszteidész szegénységét könnyelműségnek tekinteni, mikor neki módjában lett volna minden

szégyenletes tett elkövetése nélkül meggazdagodnia, ha csak egyetlen barbárt kifosztott vagy egyetlen sátozt feltört volna.

5. Ami hadjárataikat illeti, Catóéi nem sokkal gyarapították Róma már amúgy is nagy hatalmát, Ariszteidészéi azonban egybeestek a görögök legszebb, legfényesebb és legkiválóbb haditetteivel, a marathóni, a szalamiszi és a plataiai csatával. Antiokhosz valóban nem hasonlítható össze Xerxésszel, sem a hispaniai városok falainak lerombolása azzal a sok tízezer barbárral, akik a szárazföldön vagy a tengeren estek el. Bár Ariszteidész ezekben a harcokban vitézség dolgában nem maradt el senki mögött, a dicsőséget és a babért átengedte másoknak, mert ugyanúgy lenézte a dicsőséget, miként a vagyont és a gazdagságot, már csak azért is, mert mások jobban rászorultak, mint ő, aki mindezeknek magasan felette állott.

Nem teszek szemrehányást Catónak, amiért szüntelenül dicséri és mindig mások elé helyezi magát, bár egyik írásában kifejti, hogy az öndicséret és az öngyalázás egyaránt helytelen; de az erényről szólva nekem tökéletesebbnek tetszik az, akinek nincs szüksége mások dicséretére, mint aki gyakran dicséri önmagát. A szerénység szelídségre ösztönöz a politikában, a becsvágy viszont kíméletlenségre és irigységre; ettől Ariszteidész tisztán megőrizte magát, Cato azonban telve volt vele. Ariszteidész azzal, hogy együttműködött Themisztoklésszel a legnagyobb és legkiválóbb teljesítményeiben, s Themisztoklész hadvezérlete alatt szinte a dárdahordozó szerepét vállalta, hozzásegítette Athént a győzelemhez; Cato viszont azzal, hogy szembehelyezkedett Scipióval, kis híján megakadályozta és megghiúsította Scipio Karthágó elleni hadjáratát, amelyben a legyőzhetetlen Hannibált megsemmisítette, hogy aztán a végén gyanúsításaival és rágalmaival elűzze a városból, és fivérét azzal gyalázza meg, hogy sikkasztással vádolva elítéltette.

6. A mértékletességet, amelyet Cato mindig a legnagyobb dicsérettel említett, Ariszteidész valóban érintetlen tisztaságban megőrizte, Cato azonban állásához és korához egyaránt méltatlan házasságával nem kevés és nem is indokolatlan megszólásnak tette ki magát. Semmiképpen nem volt illő hozzá, hogy öregember léte, amikor már felnőtt fia és menyee volt, feleségül vegye egy alantas, az államnak bérért dolgozó férfi leányát; mindegy már, hogy élvezethajhászásból tette-e ezt, vagy mérgében, hogy bosszút álljon fián, aki kifogásolta, hogy egy hetairát fogadott magának, mindenképpen szégyenletes volt a tett is és az indokolása is. Mert ha derék fiúkat akart volna nemzeni, akik első fiához hasonlatosak, kezdettől fogva ezzel kellett volna törődnie. Ehelyett azonban egy közönséges nővel folytatott titkos viszonyt, akinek még férje sem volt, s csak mikor viszonya lelepleződött, akkor tett apósává egy olyan embert, aki erre könnyen ráállt, de akinek rokonsága nem nagy tisztességet jelentett Catónak.

ALEXANDROSZ - IULIUS CAESAR

ALEXANDROSZ¹¹³

1. Ebben a könyvben írom le Alexandrosz királynak és Caesarnak, Pompeius legyőzőjének életét; tekintettel az elmondandó sok eseményre, bevezetésképpen csak arra kérem olvasóimat, ne vegyék tőlem rossz néven, ha nem szólok részletesen minden híres eseményről, hanem legnagyobb részüket csak vázlatosan mondom el. Én ugyanis nem történelmi művet írok, hanem életrajzokat, s az erény vagy a bűn nem a legkiválóbb tettekben nyilvánul meg, hanem egy-egy jelentéktelen dolog, mondás vagy tréfás megjegyzés gyakran jobban megvilágítja valaki jellemét, mint a legnagyobb csaták, hadseregek vagy ostromok. Amint a portréfestők is az arccal és a tekintettel juttatják kifejezésre a hasonlatosságot, s más részletekkel nem sokat törődnek, adassék meg nekem is, hogy inkább a lélek jellemző tulajdonságait keressenem, azok segítségével ábrázoljam hőseim életét, s másoknak engedjem át nagy tetteik és csatáik leírását.

2. A közhiedelem szerint Alexandrosz apai ágon Kranaosz révén Héraklésztől származott, anyai ágon pedig Neoptolemosz révén Aiakosztól. Philipposzt - mesélik - egészen fiatal korában, Olümpiasszal egyszerre avatták be a szamothrakéi misztériumokba; az ifjú beleszeretett a szintén egészen fiatal apátlan-anyátlan leányba, és a leány bátyjának, Arümbasznak beleegyezésével feleségül vette. A menyasszony a nászéjszaka előtti éjjel azt álmodta, hogy vihar támadt, és villámcsapás érte méhét, amely nagy lánggal fellobbant, a láng betöltötte a szobát, majd kialudt. Philipposz később, már a házasság megkötése után, azt álmodta, hogy elzárta felesége méhét, s a pecsét mintha oroszlánt ábrázolt volna. A jósök, akik az álomlátást megmagyarázták, kijelentették, hogy Philipposznak jobban kell vigyáznia feleségére, de a telmészszosi Arisztandrosz azt mondta, hogy az asszony teherben van, mert nem szokás pecsétet tenni arra, ami üres, s rettenthetetlen és oroszlánhoz hasonló fiat fog szülni. Egy alkalommal az alvó Olümpiasz mellett egy kígyó nyúlt el, s ez állítólag csökkentette Philipposz szerelmi vágyát, ezután már nem hált gyakran együtt a feleségével, vagy mert félt az asszony bűbájosságától, vagy mert azt hitte, hogy valami felsőbbrendű lénnel volt bensőséges kapcsolata.

Fennmaradt a dologról más hagyomány is. A nők ezen a vidéken ősidőktől fogva részt vesznek az orphikus és dionüszoszi misztikus szertartásokon (ezért nevezik őket Klódónoknak és Mimallonoknak),¹¹⁴ és sok afféle dolgot művelnek, mint az édóni és a Haimosz-hegy környékén lakó thrák asszonyok; úgy látszik, innen származik a *thrészkeuein*¹¹⁵ kifejezés a babonás és bűbajos szertartások elnevezésére. Nos tehát, Olümpiasz, aki mindenki másnál buzgóbban merült el ezekben a titkos és önkívületi állapottal járó szertartásokban, hogy még félelmetesebbé tegye őket, nagy szelídített kígyókat vitt magával; ezek kikúsztak a kosarakból és rejtett edényekből, rátekeröztek az asszonyok thürszoszaira és koszorúira, s ijesztgették a férfiakat.

3. Philipposz mindenesetre ez után a látomás után elküldte Delphoiba a megalopoliszi Khairónt, aki állítólag azt a jóslatot hozta az istentől, hogy mutasson be áldozatot Ammónnak, s ezt az istent részesítse a legnagyobb tiszteletben; azt is közölte a jóslat Philipposzal, hogy elveszti azt a fél szemét, amellyel az ajtóhasadékon belesve meglátta, amint az isten kígyó alakjában felesége oldalán feküdt. Eratoszthenész azt mondja Olümpiaszról, hogy amikor elbocsátotta Alexandroszt a hadjáratra, négy szemközt feltárta neki születése titkát, és a lelkére

kötötte, hogy származásához méltóan szője terveit. Mások azonban azt mondják, hogy Olümpiasz egyszerűen csak így szólt: „Mikor hagyja már abba Alexandrosz, hogy rossz híremet keltse Héránál?”

Alexandrosz a makedónoknál Lóosznak nevezett Hekatombaión hónap hatodik napján született; ezen a napon égett le az epheszoszi Artemisz-templom. A magnésziai Hégésziasz olyan fagyos megjegyzést tett erről, hogy az akár el is olthatta volna ezt a nagy tüzet. „Nem csoda - szólt -, hogy leégett Artemisz temploma, mert az istennő azzal volt elfoglalva, hogy segédkezzen Alexandrosz születésénél.” Azok a mágusok, akik ugyanezen a napon éppen Epheszoszban voltak, abban a hiszemben, hogy a templommal történt szerencsétlenség más szerencsétlenség előjele, arcukat tépve futkostak fel s alá a városban, és azt kiáltozták, hogy ezen a napon nagy szerencsétlenség született Ázsiára. Philipposz, aki éppen akkor foglalta el Potidaiát, egyszerre három hírt kapott: hogy Parmeniön nagy csatában legyőzte az illüroket, hogy versenylova győzött az olümpiai versenyeken, és harmadiknak, hogy megszületett Alexandrosz. Érthető örömét a jósok még csak fokozták, amidőn kijelentették, hogy a gyermek, akinek születése három győzelemmel esett egybe, győzhetetlen lesz.

4. Alexandrosz külső megjelenését leginkább Lüszipposz szobrairól ismerjük; ő volt az egyetlen művész, akit Alexandrosz méltónak tartott rá, hogy megmintázza, mert Lüszipposz fejezte ki legtalálóbban az utódaitól és barátaitól később annyit utánozott sajátosságait: nyakának tartását, ahogy kissé balra hajtotta, és szemének olvatag tekintetét. Apellész, aki később villámmal kezében festette meg, nem találta el arcszínét, mert a valóságnál sötétebbre és barnábbra festette. Mint mondják, Alexandrosz bőre világos színű volt, s ez a világos szín a mellén és az arcán vörösesbe ment át. Arisztokseniosz emlékirataiban azt olvassuk, hogy bőre kellemes illatot árasztott, s szájának és egész testének jó illata volt, amely ruháit is átjárta. Ennek okát valószínűleg meleg és tüzes teste magas hőfokában találhatjuk meg. Theophrasztosz véleménye szerint ugyanis jó illat akkor keletkezik, midőn a természetes meleg a nedveket elpárologtatja. Ezért terem a föld legszárazabb és legforróbb tájain a legtöbb és legillatosabb fűszer, mert a nap elszívja a rothadás csiráit hordozó nedvességet a testekből. Alexandroszt valószínűleg testének forrósága tette hajlamossá az ivásra, és ez okozta indulatosságát is.

Már gyermekkorában kitűnt önuralmával, mert hevesvérűsége és szenvedélyessége ellenére is érzéketlennek mutatkozott a testi gyönyörök iránt, egyébként viszont korát meghaladó mértékben becsvágyó volt. De a köznapi dicsőségért nem rajongott, mint Philipposz, akit szónoki képessége olyan büszke elragadtatással töltött el, akár egy szofistát, és az olümpiai kocsi-versenyeken szerzett győzelmeit még pénzeire is rávésette, sőt amikor barátai megkérdezték, hogy nem venne-e részt Olümpiában a futóversenyeken - mert gyors lábú volt -, így felelt: „Miért ne vennék, ha királyok lesznek ellenfeleim.” Úgy látszik, Alexandrosz idegenkedett az atlétáktól, mert bár sokszor rendezett versenyeket tragédiaíróknak, fuvolásoknak és kitharajátékosoknak, de még rhapszódoszoknak is, sőt a különböző vadállatokkal folytatott küzdelmekre és botvívásra is díjakat tűzött ki, arra azonban nem volt semmi kedve, hogy az ökölvívásra vagy pankrationra versenydíjakat tűzzön ki.

5. A perzsa királytól érkezett követeket atyja távollétében ő látta vendégül, és nagyon megbarátkozott velük. Megnyerte őket nyájasságával és azzal, hogy semmi gyermekes vagy kicsinyes kérdést nem tett fel nekik, hanem az utak hosszúságáról, az ország belsejében való utazásról és magáról a királyról kérdezősködött, hogy milyen harcos, és hogy mekkora a perzsák bátorsága és hadereje: úgyhogy a követek bámultak rajta, és a fiú nagy dolgokra törő becsvágyával összehasonlítva jelentéktelennek találták Philipposz sokat emlegetett kiválóságát. Amikor Alexandrosz tudomást szerzett róla, hogy Philipposz valami híres várost

elfoglalt, vagy jelentős csatában győzött, nem örült a hírnek, hanem így szólt kortársaihoz: „Fiúk, apám mindent elvesz előlem, és nem hagy nekem lehetőséget, hogy veletek valami nagyot és dicsőt művelhessek.” Mivel nem vágyott sem gyönyörökre, sem gazdagságra, hanem csak az erényre és dicsőségre, úgy gondolkodott, hogy minél többet kap apjától, annál kevesebb lesz, amit maga hajthat végre. Abban a meggyőződésben, hogy Philipposz növekvő hatalma csak apja dicsőségét növeli, nem kincseket, pompát és élvezeteket kívánt tőle, hanem olyan uralmat, amely küzdelmeket, háborúkat és becsvágyat hagy rá örökségül.

Nevelésére természetesen sokan ügyeltek fel, felvigyázók, nevelők és tanítók. Mindnyájuk felettese Leónidasz volt, egy szigorú erkölcsű férfiú, Olümpiasz rokona, aki nem restellte ugyan a pedagógosz nevet, mert a nevelő munkáját szépnek és dicsőnek tartotta, a többiek azonban megbecsülésből és rokoni kapcsolatai miatt mégis Alexandrosz nevelőjének és mesterének nevezték. A pedagógosz szerepét és címét az akarnaniai származású Lüszi-makhosz vállalta, aki nem volt különösebben művelt, mégis megkedveltette magát, és ő lett a második legfontosabb nevelő, mert magát Phoinixnek, Alexandroszt Akhilleusznak és Philipposzt Péleusznak nevezte.

6. Egy alkalommal a thesszaliai Philoneikosz Philipposzhoz vitt egy Bukephalaszt nevű lovat, s felajánlotta tizenhárom talentum vételárért. A lovat levezették a síkságra, hogy kipróbálják, de makrancos, zabolátlan állatnak találták, mert Philipposz emberei közül senkit nem engedett a hátára ülni; senki szavának nem engedelmeskedett, hanem hátsó lábára állva szüntelenül ágaskodott. Philipposz bosszankodott, és megparancsolta, hogy a vad, megfékezhetetlen lovat vezessék el, de ekkor Alexandrosz, aki ott állt köztük, így szólt: „Hogyan lehet ilyen lovat elveszíteni, csak azért, mert ügyetlenül és gyenge kézzel nem tudtak bánni vele!” Philipposz először hallgatott, de mikor Alexandrosz megismételte szavait, és valósággal búskomor lett, így válaszolt: „Miért szólsz le a nálad idősebbeket, mintha többet tudnál náluk, és jobban bírnál a lóval?” „Én bizony - felelte Alexandrosz - másnál jobban tudnék bánni vele.” „De ha nem tudsz, milyen büntetést vagy hajlandó fizetni elbizakodottságodért?” „Megfizetem a ló árát” - felelte Alexandrosz. Szavait nevetéssel fogadták, majd megszabták a fizetendő összeget. Alexandrosz azonnal odafutott a lóhoz, és kantárszáránál fogva szembefordította a nappal, mert észrevette, hogy a ló saját ide-oda mozgó árnyékától nyugtalankodik. Látván, hogy haragosan kapál a lábával, egy kis ideig simogatta, csendesítette, majd ledobta köpenyét, könnyedén a ló hátára ugrott, s jó erősen beült a nyeregbe. Először rövidre fogta a kantárszárat, és anélkül, hogy lovaglóostorát vagy sarkantyúját használná, kézben tartotta a lovat. Majd amikor látta, hogy a ló félelme megszűnt, és türelmetlenül futni szeretne, megeresztette a kantárszárat, hangosan biztatta, és lábával szorítva futásra ösztönözte. Philipposzt és kíséretét először aggodalom fogta el, és csendben nézték a történeteket. Amikor azonban Alexandrosz annak rendje-módja szerint megfordította a lovat, és büszkén visszatért, a többiek örömtől sugárzó arccal, hangosan éljeneztek, apja pedig, mint mondják, sírt a boldogságtól, és a nyeregből leszálló fiát homlokon csókolva így szólt hozzá: „Fiam, keress magadhoz méltóbb királyságot, szűk neked Makedonia.”

7. Philipposz, mivel belátta, hogy fiának makacs természete van, az erőszaknak ellene szegül, de érvekkel könnyen vezethető a kötelesség útján, inkább rábeszéléssel igyekezett rá hatni, mint parancsolással. Fia neveltetését és oktatását nem akarta a zene és a költészet egyszerű tanáraira bízni, tudva, hogy a nevelés a legfontosabb dolog, hiszen Szophoklész szavaival élve

*kantárral s kormányval keményen küszködött,*¹¹⁶

magához hívatta hát a leghíresebb és legnagyobb tudású filozófust, Arisztotelészt, és nagyon bőkezű, hozzá illő tandíjat fizetett neki: Sztageira városát ugyanis, ahonnan Arisztotelész is

származott, s amelyet Philipposz dúlt fel, újra benépesítette, és a város száműzött vagy rabszolgának eladott polgárait visszatelepítette.

Philipposz a nimfák ligetét jelölte ki tanulmányaik helyéül, Mieza közelében, ahol mai napig is mutogatják Arisztotelész kőpadjait és árnyas sétányait. Alexandrosz, úgy látszik, nemcsak az etikai és politikai tudományokban kapott kiképzést, hanem azokban a titkos és mélyebb tanokban is, amelyeket a bölcselek akroamatikus és eoptikus tanításoknak¹¹⁷ neveznek, és amelyeket kívülállókkal nem szoktak közölni. Midőn ugyanis Alexandrosz átkelt Ázsiába, és arról értesült, hogy Arisztotelész az erre vonatkozó tanokat könyvbe foglalva közreadta, aggódva a bölcsélet sorsáért, a következő őszinte hangú levelet írta neki: „Alexandrosz üdvözlétét küldi Arisztotelésznek! Nem tetted helyesen, hogy közrebocsátottad akroamatikus tanításaidat. Mert miben különbözünk majd másoktól, ha azok az ismeretek, amelyekben neveltetést kaptunk, köztulajdonná válnak? A magam részéről inkább a legjobb dolgok ismeretében óhajtanék kitűnni, mint a hatalomban. Jó egészséget!” Arisztotelész helyeselte Alexandrosz nemes buzgalmát, és azt hozta fel iratai mentségére, hogy közzé is tette őket, meg nem is tette közzé; való igaz ugyanis, hogy metafizikája nemigen használható sem mások oktatására, sem tanulmányi célokra, mert csak emlékeztetőül írta azoknak, akik tanaival már korábban megismerkedtek.

8. Véleményem szerint Alexandroszba Arisztotelész oltotta be az orvostudomány szeretetét; Alexandrosz ugyanis nemcsak elméletileg foglalkozott az orvostudománnyal, hanem segített is barátain, amikor megbetegedtek, s gyógyszereket és étrendet írt elő nekik, amint ez kitűnik leveleiből. Természetes hajlamot érzett a tudományok és az irodalom iránt. Mivel pedig az *Iliász*-t katonai útikönyvnek tartotta és nevezte, magával vitte annak Arisztotelész magyarázataival kísért kiadását, ezért nevezik ezt narthéx-kiadásnak;¹¹⁸ és törével együtt mindig a párnája alatt tartotta, amint Onészikritosz elbeszéli. Midőn Ázsia belső tartományaiban nemigen jutott hozzá könyvekhez, Harpaloszt kérte meg rá, hogy küldjön neki, így aztán elküldte Philisztosz könyveit, Euripidész, Szophoklész és Aiszkülosz sok tragédiáját, Telesztész és Philoxenosz költeményeit. Arisztotelészt kezdetben, mint maga mondja, nem kevésbé szerette apjánál, mert apja adta neki az életet, de Arisztotelész arra tanította meg, hogyan kell nemesen élni; később azonban többé-kevésbé gyanakvó lett iránta, nem tett ugyan semmi rosszat vele, de az iránta érzett gyengédsége már nem volt annyira bensőséges; ebből tűnt ki, hogy mennyire elidegenedett tőle. De a bölcsélet iránt kezdetben beléje oltott és életkorával mindinkább növekvő szenvedélye később sem veszett ki lelkéből, nyilvánvaló ez abból a tiszteletből, amelyet Anaxarkhosz iránt mutatott, továbbá a Xenokratésznek küldött ötven talentumból, s abból a bensőséges figyelemből, amellyel elhalmozta Dandamiszt és Kalanoszt.

9. Mialatt Philipposz háborút viselt a büzantioniak ellen, az akkor tizenhat esztendőös Alexandroszt hagyta Makedoniában mint királyi helytartót és pecsétört. Alexandrosz ekkor leigázta a fellázadt maidoszokat, elfoglalta városukat, a barbárokat elűzte, helyükre különféle népeket telepített, és a várost elnevezte Alexandropolisznak. Részt vett Khairóneiánál a görögök elleni ütközetben, és mint mondják, ő törte át a thébaiak szent seregének arcvonalát. A Képhiszosz partján még napjainkban is mutatnak egy vén tölgyet, amelyet Alexandrosz fájának neveznek. Ennek közelében állt sátra, nem messze a makedón elesettek temetőjétől.

Érthető, hogy ezek miatt Philipposz rendkívül megszerette fiát, még annak is örült, amikor a makedónok Alexandroszt királyuknak és Philipposzt hadvezérüknek nevezték. De a királyi udvarban keletkezett zavarok, amelyeket Philipposz házasságai és szerelmei idéztek elő, megfertőzték az egész királyságot; a bajok mindig az asszonyok lakosztályából indultak ki, és sok kellemetlen viszály okozóivá lettek, amit még csak fokozott Olümpiasz nehéz természete,

féltékenysége és indulatosága; a bajt csak növelte azzal, hogy Alexandroszt állandóan ingerelte.

A nyílt összetűzést Attalosz robbantotta ki Kleopátra lakodalmán. Philipposz beleszeretett ebbe a fiatal leányba, és a közöttük levő nagy különbség ellenére feleségül vette. A leánynak Attalosz nagybátyja volt, és a lakodalmi mulatozás közben részegen arra biztatta a makedónokat, imádkozzanak az istenekhez, hogy Kleopátrától a királyságnak törvényes örököse szülessen. Alexandrosz erre magából kikelve felkiáltott: „Te gazfickó, mi a te szemedben talán csak fattyak vagyunk?” - és serlegét Attalosz fejéhez vágta. Philipposz erre kivont karddal fiára rohant, de mindkettőjük szerencséjére a dühtől és a bortól megtántorodva elesett. Alexandrosz ekkor gúnyosan felkiáltott: „Ez akar átkelni, emberek, Európából Ázsiába, de egyik pamlagtól a másikig elvágódik!” Ez után a részeg dulakodás után Alexandrosz elvitte Olümpiaszt Epeiroszba, ő maga pedig Illüriába ment. Közben megérkezett Philipposzhoz a korinthuszi Démaratosz, aki jó barátja volt, és nyíltan kimondta, amit gondolt. Miután az első üdvözlések és köszöntések elhangzottak, Philipposz azt kérdezte tőle, hogyan áll az egyetértés ügye a görögöknél. „Nagyon is illik hozzád, Philipposz - szólt Démaratosz -, hogy Görögországért aggódj, amikor a magad házáat annyi viszályal és bajjal töltöd meg.” Ezek a szavak Philipposzt jobb belátásra térítették, és Démaratosz közbenjárásával rávette Alexandroszt a hazatérésre.

10. Pixodarosz, Karia szatrapája, hogy Philipposzt rokoni kapcsolattal szövetségesévé tegye, feleségül akarta adni legidősebb leányát a király fiához, Arrhidaioszhoz, s ebben az ügyben Makedoniába küldte Arisztokritoszt, mire Alexandrosz barátai és anyja azzal a rágalmazó híreszteléssel álltak elő, hogy Philipposz fényes házassággal és nagy összeköttetésekkel kísérli meg Arrhidaiosz útját egyengetni a trónra. Alexandroszt nyugtalanították ezek a hírek, és elküldte Thesszalsz tragikus színészt Kariába, hogy beszélje rá Pixodaroszt, hagyjon békét ennek a fattyúnak, aki hozzá még gyengeelméjű is, és lépjen családi kapcsolatba vele, Alexandrosszal. Pixodarosznak ez a terv valóban sokkal inkább tetszett, mint az előbbi. Philipposz értesült a dologról, és Alexandrosz egyik barátjával és kortársával, Philótasszal, Parmenión fiával felkereste Alexandroszt a szobájában. Keserű szemrehányást tett neki, és keményen megszidta, amiért nemtelenül és magas rangjához méltatlanul járt el, mert veje óhajt lenni egy kariainak, a barbár király szolgájának. Levelet írt Korinthuszba, hogy Thesszalszot bilincsbe verve küldjék hozzá, Alexandrosz társai közül pedig Harpaloszt, Nearkhoszt, Erigüoszt és Ptolemaioszt száműzte Makedoniából. Ezeket később Alexandrosz hazahívta és a legmagasabb hivatalokba nevezte ki.

Pauszaniasz, akivel Attalosz és Kleopátra felbujtására gyalázatosan bántak, elégtételt pedig soha nem kapott, megölte Philipposzt. A gyilkosság értelmi szerzőjének elsősorban Olümpiaszt tartották azon az alapon, hogy ő biztatta és ingerelte fel az amúgy is feldühödött ifjút. De a gyanú bizonyos mértékben Alexandroszra is ráterelődött, mert állítólag Pauszaniasz találkozott vele az őt ért sérelem után, és elpanaszolta neki, hogy mi történt, erre Alexandrosz a *Médeia* jambikus sorát idézte:

*Adományozót s menyasszonyt s véle vőlegényt.*¹¹⁹

Az összeesküvésben részt vevőket Alexandrosz mindenesetre felkutatta és megbüntette, s megneheztelt Olümpiaszra, mert távollétében olyan kegyetlenül bánt Kleopátrával.

11. Alexandrosz húszéves volt, amikor megkapta a királyságot, amelyet mindenfelől nagy irigység, szörnyű gyűlölet és veszélyek vettek körül. A szomszédos barbár törzsek nem tűrték az igát, s vágyódtak ősi királyságuk után, továbbá Philipposznak nem maradt ideje, hogy megfékezze és megszelídítse a fegyverek erejével meghódított népeket, csak megváltoztatta és

megzavarta a régi rendet, ennek következtében nagy felfordulást és zűrzavart hagyott maga után, mivel a körülmények teljesen szokatlanok voltak. A makedónok válságtól féltek, és azt tanácsolták Alexandrosznak, hogy adja fel Görögországot, és ne alkalmazzon erőszakot a görögökkel szemben, az elszakadni vágyó barbárokat pedig szelídséggel nyerve meg, és átpártolási szándékukat próbálja meg a kezdet kezdetén megakadályozni. Alexandrosz, éppen ellenkező okoskodásból kiindulva, azzal kezdte, hogy bátran és merészen biztosította birodalma üdvét és biztonságát; meg volt ugyanis győződve róla, ha azt látják, hogy a legkisebb engedékenységet mutatja, valamennyien rátámadnak. A barbárok megmozdulásainak és ellenséges szándékának gyorsan véget vetett, és hadseregével előrenyomult az Isztroszig, itt nagy ütközetben legyőzte Szürmoszt, a triballoszok királyát; majd amikor értesült róla, hogy a thébaiak fellázadtak, és az athéniak rokonszenveznek velük, hadseregét nyomban átvezette a Thermopülai-szoroson. Fennen hajtogatta, hogy amíg az illüroknél és a triballoszoknál harcolt, Démoszthenész őt gyermeknek nevezte, amikor Thesszaliában volt, suhancnak mondta, most meg akarja mutatni Athén falai alatt, hogy felnőtt férfiú.

Midőn Thébai falai alá érkezett, hogy alkalmat adjon a thébaiaknak tettük megbánására, csak Phoinix és Prothütész kiadatását kérte tőlük, s bántatlanságot ígért azoknak, akik átallnak hozzá. A thébaiak ellenkövetelésképpen Philóaszt és Antipatroszt kívánták tőle, és felhívást bocsátottak ki, hogy aki Görögország felszabadítását kívánja, csatlakozzék hozzájuk; így aztán Alexandrosz harcba vezette ellenük makedónjait. A thébaiak erejüket meghaladó bátorsággal küzdöttek a sokszoros túlerőben lévő ellenséggel, mikor azonban a kadmeiai makedón helyőrség kirohant, hátba támadta és bekerítette őket, a legtöbb elhullottak az ütközetben, a város az ellenség kezébe került, s a makedónok a föld színével tették egyenlővé Thébait. Alexandrosz ezt főként azért tette, mert úgy remélte, hogy a görögök majd megrémülnek a nagy szerencsétlenségtől, és ijedtségben mozdulni sem mernek. A történeteket azzal szépítgette egyébként, hogy szövetségesei felhívásának volt kénytelen eleget tenni; a phókisziak és a plataiaiak ugyanis vádat emeltek a thébaiak ellen. Így aztán a papok, a makedónok vendégbarátai, Pindarosz leszármazottai, és azok kivételével, akik az átpártolási felhívás ellen szavaztak, mindenki mást, mintegy harmincezer embert rabszolgának adatott el. Az elesettek száma hatezer volt.

12. Miközben annyi fájdalmas csapás sújtotta a várost, néhány thrák katona behatolt Timokleia, egy előkelő és erényes asszony házába, s mialatt a többiek fosztogattak, a csoport vezetője szégyenletes módon erőszakot követett el rajta, majd megkérdezte tőle, van-e valahol elrejtett aranya vagy ezüstje. Timokleia beismerte, hogy van, és a thrákot egymagában a kertbe vezette, ott egy kútra mutatott, s azt mondotta, hogy a legértékesebb kincseit a város elfoglalásakor oda dobálta be. A thrák behajolt a kútba, hogy megnézzze a helyet; az asszony ekkor a háta mögé került, belelökte a kútba, köveket dobált rá, és így megölte. Midőn a thrákok Timokleiat megkötözve Alexandrosz elé vezették, nézéséből és járásából meg abból, hogy őreit nyugodtan, félelem nélkül követte, azonnal kitűnt előkelő származása és fennkölt gondolkodása. A király megkérdezte tőle, hogy kicsoda, mire azt felelte, hogy annak a Theagenésznek nővére, aki a görög szabadságért harcolt Philipposz ellen, és mint hadvezér esett el Khairóneiánál. Alexandrosz csodálkozva hallgatta válaszát és tettének elbeszélését, majd megparancsolta, hogy gyermekeivel együtt eresszék szabadon.

13. Az athéniakkal azonban megbékélt, bár nyíltan kimutatták, mennyire fájlalják Thébai szomorú sorsát; a gyász miatt abbahagyták a már elkezdett misztériumi ünnepségeket, és a városukba özönlő menekülőket a legnagyobb szeretettel fogadták maguk közé. Alexandrosz azonban, vagy mert haragját kitöltötte, akár az oroszlánok, vagy mert szörnyűségesen vad és kegyetlen tettével szembe akart állítani egy kegyes cselekedetet, az athéniaknak nemcsak hogy elnézte minden vétkét, hanem még arra is felszólította őket, hogy intézzék jó renddel városuk

ügyeit, mert hiszen ha vele valami történnék, Athén lesz Görögország ura. Mint mondják, később gyakran fájlalta a thébaiak szomorú sorsát, és ez más népekkel szemben kegyesebbé tette őt. Kleitosznak részeg mulatozás közben történt meggyilkolását, valamint a makedónok gyáva viselkedését az Indusnál, amely miatt hadjárata befejezetlen maradt, Dionüszosz haragjának¹²⁰ s bosszújának tekintette. Később, ha az életben maradt thébaiak közül bárki kért tőle valamit, szíves örömet teljesítette. Ezt tudom elmondani Thébai sorsáról.

14. Mikor a görögök összegyülekeztek az Iszthmoszon, és úgy döntöttek, hogy Alexandrosszal együtt háborút indítsanak a perzsák ellen, őt választották meg a hadjáratra fővezérül. Ebből az alkalomból sok államférfi és filozófus kereste fel szerencsekívánataival; Alexandrosz azt remélte, hogy a színópei Diogenész is felkeresi majd, aki akkor éppen Korinthoszban tartózkodott. De az ügyet sem vetett Alexandroszra, és Kraneionban maradt, azért aztán Alexandrosz kereste fel. Diogenész éppen a napon sütkérezett. Kissé felemelkedett helyéről, amikor látta, hogy többen tartanak feléje, és merően ránézett Alexandroszra, majd mikor a király üdvözölte, és megkérdezte, kíván-e tőle valamit, így szólt: „Állj egy kicsit odébb, ne fogd el előlem a napot.” Mint mondják, ez annyira meglepte Alexandroszt, s annyira megcsodálta Diogenész felsőbbes büszkeségét, hogy elmenőben, mikor a kíséretében levők nevettek és gúnyolódtak a bölcsön, Alexandrosz csak ennyit mondott: „Ha nem volnék Alexandrosz, Diogenész szeretnék lenni.”

Hadjáratáról meg akarta kérdezni az istent, és elment Delphoiba; de véletlenül balszerencsés napon érkezett, amikor a törvény tiltja a jóslást. Legelőször is magához rendelte hát a jósnőt, de az nemet mondott, és mentségül a törvényre hivatkozott. Erre Alexandrosz maga ment el a jósnőért, és erővel magával vonszolta a templomba. A jósnő végre engedett az erőszaknak, és így szólt: „Győzhetetlen vagy, fiam!” Mikor Alexandrosz meghallotta ezeket a szavakat, kijelentette, hogy most már nem kíván más jóslatot, mert azt a jósigét kapta, amire szüksége volt.

Amikor elindult a hadjáratra, úgy látszik, az istenség különféle csodajeleket küldött; így például Leibétrában Orpheusz ciprusfából készült xoanonja¹²¹ azokban a napokban erősen izzadni kezdett. Ettől a csodától mindenki megijedt, de Arisztandrosz bátorította Alexandroszt, hogy bízzék, mert világraszóló tetteket fog végrehajtani, és ez sok izzadságot s fáradságot okoz majd a dicséretét megénekítő költőknek és zeneszerzőknek.

15. Hadserege - mondják - legalább harmincezer gyalogosból és négyezer lovasból állt; azok szerint, akik legtöbbször becsülik, negyvenháromezer gyalogos és ötezer lovas katonája volt. Ennek a haderőnek az eltartására, amint Arisztobulosz mondja, csak hetven talentummal rendelkezett; Durisz szerint csak harminc napra volt elegendő élelme, Onészikritosz pedig azt állítja, hogy még kétszáz talentum kölcsönt is felvett. És bár ilyen csekély és szűkös erőforrásokkal indult el a hadjáratra, mielőtt hajóra szállt, utánajárt barátai viszonyainak, s az egyiknek földbirtokot, a másiknak falut adott, a harmadiknak egy város vagy kikötő adójövedelmét ajándékozta. Mikor a királyi javakat és birtokokat úgyszólván mind szétosztotta és elajándékozta, Perdikkasz megkérdezte tőle: „Magadnak, királyom, mit hagytál?” Alexandrosz azt felelte, hogy a reményt. „Akkor tehát - folytatta Perdikkasz - ezt választjuk osztályrészül mi is, akik hadba szállunk veled.” Ezzel Perdikkasz lemondott a neki kiosztott javakról, s néhány barátja ugyanezt tette. De Alexandrosz szívesen adományozott azoknak, akik kértek tőle szívesen elfogadták ajándékait, és így makedoniai vagyona javát bőkezűen szétosztogatta. Ilyen lelkes hangulatban és ilyen előkészületek után kelt át a Helléspontoszon. Ilionban szállt partra, itt áldozott Athénénak, a hősöknek pedig italáldozatot mutatott be. Akhilleusz sírkövét megkente olajjal; hagyományos szokás szerint társaival mezítelenül versenyt futott a síremlék körül, majd a síremléket megkoszorúzta, s boldognak mondta

Akhilleuszt, hogy életében hű barátja, halála után pedig tetteinek nagy dalnokára talált. Amikor bejárta a várost, és megnézte a látnivalókat, valaki megkérdezte tőle, nem akarja-e látni Alexandrosz lantját? Azt mondta, arra nincs a legkisebb gondja sem, de szívesen megnézné Akhilleusz lantját, amellyel a bátor emberek dicső tetteiről énekelt.

16. Közben Dareiosz hadvezérei nagy sereget vontak össze, és állítottak csatarendbe a Granikosz folyó átkelőhelyén, így tehát elkerülhetetlenné vált, hogy mindjárt Ázsia kapujában csatát vívjanak a birodalomba való behatolásért és a birodalom feletti uralomért. A legtöbben féltek a mély folyótól, az egyenetlen és meredek túlsó parttól, amelyet harcban kellett elfoglalniuk. Némelyek úgy vélekedtek, hogy a hónap szokásaihoz ragaszkodni kell (a makedónok királyai ugyanis Daisziosz hónapban nem szoktak hadaikkal csatát kezdeni), de ezen az aggodalmon Alexandrosz úgy segített, hogy kijelentette, nevezzék a hónapot második Artemisziónnak. Parmeniónnak arra az ellenvetésére pedig, hogy azért ellenzi az átkeléssel járó kockázatot, mert későre jár, azt mondta, hogy megszégyenítené a Hellészpontoszt, ha félne a Granikosztól, mivel a Hellészpontoszon már átkelt. Tizenhárom lovasszakasz élén a folyóba vetette hát magát, és a feléjük szálló lövedékek közt rendíthetetlenül tört előre a meredek partok felé, amelyeket gyalogság és lovasság tartott megszállva. A folyó sodra már-már magával ragadta, az örvénylő víz elborította; inkább a harc vad mámorától részegen, semmint józan belátással vezette embereit. Makacsul küzdött az átkelésért, s nagy ügyel-bajjal jutott csak át, és bár katonái nedvesek és sárosak voltak az iszaptól, kénytelen volt azonnal rendezetlenül harcba kezdeni, és kézitusába elegyedni a rájuk törő ellenséggel, anélkül, hogy embereit csatarendbe állíthatta volna. A perzsák hangos harci kiáltással támadtak, lovaik szembeszálltak az ellenséges lovakkal, s előbb lándzsával, majd mikor a lándzsák összetörték, karddal viaskodtak egymással. Sokan zúdultak Alexandroszra, akit feltűnővé tett pajzsa és sisaktaréja, és a sisak két oldalára tűzött szokatlanul nagy, fehér tolldísz. Egy dárda átfúródott páncélja kapcsán, de sebet nem kapott, ekkor azonban két perzsa vezér, Rhoiszakész és Szpithridatész egyszerre rárontott. Az utóbbi elől kitért, de a mellvértet viselő Rhoiszakésszal összecsapott, és dárdájával vértelen ütötte, majd amikor a dárda kettétört, karddal támadt rá. Mialatt ezek ketten egymással viaskodtak, Szpithridatész lován oldalra húzódott, és nyergében felemelkedve barbár harci bárdjával teljes erejéből lesújtott Alexandroszra; a sisaktarék eltörött az egyik tolldísszel együtt, de a sisak az ütés erejét nagy nehezen felfogta, s a harci bárd éle éppen csak horzsolta Alexandrosz haját a feje tetején. Mikor Szpithridatész újabb ütésre emelte karját, a fekete Kleitosz lándzsájával keresztüldöfte. Ugyanakkor esett le lováról Rhoiszakész is, halálra sújtva Alexandrosz kardjától.

A heves és veszélyes lovasütközet közben a makedónok phalanxa átkelt a folyón, és mindkét fél gyalogos csapatai megütköztek, de a perzsák csak rövid ideig fejtettek ki ellenállást, akkor sem komolyat, aztán hanyatt-homlok megfutamodtak, csak a görög zsoldosok maradtak a helyükön. Ezek felsorakoztak egy halmon, és azt kérték Alexandrosztól, hogy szavatolja biztonságukat. Ő azonban, inkább haragból, mint megfontolásból, rájuk rohant, és lovát (nem Bukephalaszt, hanem egy másikat) az oldalán ért kardcsapás következtében elveszítette. A harcban részt vevő makedónok közül itt sebesültek meg vagy itt estek el a legtöbben, mert kétségbeesett emberekkel kellett megküzdeniök, akik tudták, hogyan harcoljanak.

A barbárok közül állítólag húszezer gyalogos és kétezer-ötszáz lovas katona esett el. Arisztobulosz adatai szerint Alexandrosz hadseregéből csak harmincnégyen estek el, ezek közül kilencen voltak gyalogosok. Ezekről Lüszipposzal ércszobrot mintáztatott. Hogy a görögöket is a győzelem részesének ismerje el, külön háromszáz pajzsot küldetett az athéniaknak. A többi zsákmányra azt a nagyravágyó feliratot vésette rá: „Alexandrosz, Philipposz fia, és az összes görögök, a lakedaimóniak kivételével, az Ázsiában lakó barbároktól.” A serlegeket,

bíborszövegeteket és a perzsáktól zsákmányolt egyéb holmit csekély kivétellel mind anyjának küldte el.

17. Ez az ütközet nyomban Alexandrosz javára billentette a hadihelyzetet, annyira, hogy Szardeisz, a barbárok legfőbb védőbástyája, amely a tengerpart feletti uralmat biztosította, meghódolt, és vele együtt más területek is Alexandrosz birtokába kerültek. Egyedül Halikarnassosz és Milétosz állt ellen; ezeket ostrommal vette be, és leigázta a környező területeket is.

További teendőit illetőleg kétségei voltak. Többször arra gondolt, hogy Dareioszt a lehető leghamarabb döntő összecsapásra kényszeríti, máskor meg úgy határozott, hogy a tengerparti területek és erőforrásaik megszerzésével szilárdítja meg hadihelyzetét, s úgy vonul a birodalom belseje ellen.

Lükiában Xanthosz városa környékén van egy forrás, amely abban az időben állítólag minden ok nélkül megzavarosodott, és a mélységből kibuggyanó víz bronztáblát dobott ki magából ősrégi írással, amely tudtul adta, hogy a görögök megszüntetik és elpusztítják a perzsák birodalmát. Alexandrosz felbátorodva ettől a jóslattól, sietve megtisztította a tengerparti tartományokat Föníciáig és Kilikiáig. Gyors előrenyomulása a pamphüliai partok mentén a történetírókat fellengzős és csodás leírásokra készítette, mintha isteni parancsra Alexandrosz kedvéért visszahúzódott volna a tenger, amely egyébként mindig heves hullámmással szokott csapkodni, és ritkán hagyta szabadon a meredek sziklafalak alatt húzódó keskeny partvonulatot. Menandrosz tréfásan erre céloz egyik vígjátékában:

*Olyan sorsom van már, akár Alexandrosznak: ott terem
az, akit éppen keresek; és ha átkelünk, a tengeren
persze gázló kellene, kettéválik ott a víztömeg.*¹²²

Maga Alexandrosz leveleiben nem ír le ilyen csodát, csak annyit mond, hogy Phaszéliszból¹²³ elindulva áthaladt az úgynevezett Klimaxon. Emiatt több napot töltött itt, s ez alkalommal megpillantotta Phaszélisz egykori polgárának, Theodektésznek a város agoráján felállított szobrát. Egyszer vacsora után mulatozás közben vidám társaságot vezetett a szoborhoz, és teleaggatta koszorúkkal; így adózott tréfás tisztelettel ennek a férfiúnak, akivel Arisztotelész és a filozófia révén került kapcsolatba.

18. Ezután meghódította azokat a piszidiákat, akik szembeszálltak vele, és leigázta Phrügiát. Elfoglalta Gordion városát is, ahol a régi monda szerint Midasz palotája állott. Megtekintette a sokat emlegetett szekeret, amely somfaháncsral volt megkötözve, és meghallgatta a barbárok által hitelesnek tartott mondát, mely szerint az lesz a világ ura, aki ezt a csomót kioldja. A közhiedelem szerint a köteleket egymás feletti bogokkal kötötték szorosan össze, de úgy, hogy a kötelek végét nem lehetett látni, Alexandrosz ezért nem is tudta kioldani, hanem végül kardjával vágta szét a csomót, s ekkor azután a szétvágott kötélvégek láthatóvá váltak. Arisztobulosz azonban azt állítja, hogy Alexandrosz egészen könnyen kioldotta a csomót; kihúzta ugyanis a hesztórnak nevezett szeget, amely az igát a rúdhoz erősítette, s így lekapcsolta a jármot.

Innen továbbhaladva meghódította Paphlagoniát és Kappadokiát, majd értesülván Memnón haláláról, aki Dareiosz tengerpart mellett állomásozó csapatainak parancsnoka volt, s akiről az a hír járta, hogy sok dolgot, bajt és veszélyt okoz majd a görögöknek, még inkább feltámadt a kedve, hogy hadseregével a birodalom belsejébe vonuljon. Dareiosz ekkor már útban volt Szuszából a tengerpartra, erősen bízva hadai nagy számában (seregének létszáma ugyanis hatszázezer volt), és felbátorodva egy álomtól, amelyet a mágusok inkább az ő kedve,

mint valódi értelme szerint magyaráztak. Dareiosz ugyanis azt vélte látni álmában, hogy a makedónok phalanxa lángba borult, Alexandrosz olyan köntösben volt, amilyent ő maga viselt, amikor még a király futára volt, és a király szolgálatában állott; majd Alexandrosz bement Bélosz templomába és eltűnt. Az isten ezzel világosan azt nyilvánította ki, hogy a makedónok fényes és dicső haditetteket hajtanak majd végre, Alexandrosz meg fogja hódítani Ázsiát, ahogyan Dareiosz futárból királlyá lett, majd életét gyorsan és dicsőségesen fejezi be.

19. Dareioszt az is felháborította, hogy véleménye szerint Alexandrosz gyávaságból vesztegelt hosszabb ideig Kilikiában, pedig ezt a veszteglést betegsége okozta, amelyet némelyek kimerültségnek, mások pedig annak tulajdonítanak, hogy megfürdött a Küdnosz folyó jéghideg vizében. Egy orvos sem merészkedett rajta segíteni, mert a veszélyt sokkal nagyobb-nak tartották, semhogy bármi gyógyszer használhatna, és féltek tőle, hogy a makedónok őket hibáztatnák kudarc esetén. Ekkor az akarnaniai Philipposz, aki látta ugyan, hogy a király állapota életveszélyes, de bízott a barátságukban, meg aztán szégyennek tartotta volna, hogy ne ossza meg a veszélyt a királlyal a legnagyobb kockázat vállalásával is, próbát tett egy orvossággal, és rábeszélte Alexandroszt, hogy bízzék benne, s vegye be a szert, ha erejét vissza akarja nyerni a háborúra. Közben azonban Parmeniön levelet írt a táborból, és intette Alexandroszt, hogy óvakodjék Philipposztól, akit Dareiosz nagy ajándékkal és leánya kezének odaígéréssel megvesztegetett, hogy őt megölje. A levelet Alexandrosz elolvasta, de barátai közül senkinek sem mutatta meg, hanem elrejtette a párnája alatt. Philipposz a megbeszélrt időben társaival együtt belépett hozzá, és egy serlegben hozta az orvosságot. Alexandrosz átadta neki a levelet, majd bizalommal, minden gyanakvás nélkül bevette az orvosságot. Elképesztő és színpadra illő látvány lehetett, amikor egyikük a levelet olvasta, másikuk pedig az orvosságot itta; amikor más és más érzéssel egymásra néztek: Alexandrosz nyílt tekintete és derült arca elárulta Philipposz iránt érzett jóakarátát és bizalmát, Philipposz viszont elre-mült a rágalomtól, s előbb égre emelt kézzel az istenekhez fohászkodott, majd ráborult a király ágyára, úgy kérte Alexandroszt, hogy semmitől ne féljen, és bízza rá magát. Az orvos-ság azonnal erősen hatni kezdett, és olyan mélyen eltompította a beteg szervezetét és érzék-szerveit, hogy hangja elhagyta, kissé elalélt, majd eszméletét veszítette. Philipposz gondos ápolásával gyorsan helyreállt Alexandrosz egészsége, és mikor ereje visszatért, megmutat-kozott a makedónok előtt, akik vigasztalhatatlanok voltak mindaddig, amíg saját szemükkel nem látták Alexandroszt.

20. Volt Dareiosz hadseregében egy Amüntasz nevű makedón férfi, aki elmenekült hazájából, és jól ismerte Alexandrosz természetét. Mikor ez az ember látta, hogy Dareiosz a szorosok közé készül vonulni Alexandrosz ellen, arra kérte, maradjon a sík vidéken, mert nyílt terepen kisebb számú ellenséggel sikeresebben ütközhetik meg. Dareiosz erre azt felelte, hogy attól fél, az ellenség megszökik, mielőtt utolérná, és elszalasztja Alexandroszt. Amüntasz így szólt: „Ettől, király, semmit ne félj. Alexandrosz biztosan ellened fog vonulni, sőt lehet, hogy már útban is van.” Amüntasz azonban nem tudta meggyőzni Dareioszt, aki felszedte táborát, és Kilikiába vonult, ugyanakkor pedig Alexandrosz is megindult Szíriába Dareiosz ellen, de az éjszakai sötétségben elvétették egymást és visszafordultak. Alexandrosz örült a jó szerencsé-nek, és szerette volna még a szorosban ott érni ellenfelét, de Dareiosz igyekezett kivonni haderejét a szorusból, és régi táborhelyét elfoglalni. Ekkor ugyanis már belátta, hogy hibázott, amikor bezárta önmagát a tenger és a hegyek által körülvett, s a Pinarosz folyó által kettészelt vidékre, amelynek szakadécai lovascsatára alkalmatlanok voltak, de a kisebb létszámú ellenfélnek kedveztek. A terepet jó sorsa adta Alexandrosznak, de hadvezéri tudása még a szerencséjénél is jobban hozzásegítette a győzelemhez, mert a barbárok számbeli fölénye ellenére sem adott nekik alkalmat rá, hogy bekerítsék, hanem jobbszárnyát túlnyújtva az ellenség balszárnyán, oldaltámadással megfutamította a vele szemben álló barbárokat; az első

sorokban harcolt, úgyhogy kardsebet kapott a combján. Kharész azt állítja, hogy Dareiosz sebesítette meg, akivel kézitusát vívott; Alexandrosz azonban a csatáról Antipatroszhoz írt levelében nem említi, ki sebesítette meg, csak annyit mond, hogy törtől sebesült meg a combján, de sebesüléséből semmi komoly baja nem történt.

Bár fényes győzelmet aratott, és az ellenség száztízezer elesettnél többet vesztett, Dareioszt nem tudta elfogni, mert a futásban négy-öt sztadionnal megelőzte, zsákmányul ejtette viszont harci szekérét és íját, mielőtt visszafordult az üldözésből. A makedónok ekkor már összeszedték és elhurcolták a barbárok táborában talált rengeteg zsákmányt, pedig ellenfeleik, hogy a csatában könnyebb felszereléssel vegyenek részt, málhájuk java részét Damaszkuszban hagyták. Dareiosz sátrát neki adták át, tele tömérdek értékes készlettel, felszerelési tárggyal és kincsekkel. Alexandrosz levetette fegyverzetét, és azonnal fürödni ment. „Gyerünk - mondta -, mossuk le magunkról a csata izzadságát Dareiosz fürdőjében.” Egyik társa ekkor így szólt: „Dehogy abban, istenemre, hanem Alexandroszéban, mert ami a legyőzötteké volt, azt most már a győztesek tulajdonának mondhatjuk.” Amikor megpillantotta a fürdőkádat, a mosdóedényeket, korsókat, tégelyeket, mind színaranyból, művészi ötvösmunkával készítve, és megérezte a kenőcsök s az illatszerek kellemes illatát, majd amikor bement a sátorba, és látta, milyen magas és tágas, megbámulta a szőnyeget, az asztalokat, társaira pillantott, és így szólt: „Úgy látszik, neki ez jelentette a királykodást.”

21. Amikor vacsorához ült, valaki megmondta neki, hogy a hadifoglyok között van Dareiosz anyja, felesége és két hajadon leánya is, s hogy amikor meglátták Dareiosz harci kocsiját és íját, a mellüket verdesték, és könnyeztek abban a hitben, hogy Dareiosz már nem él. Alexandrosz hosszú hallgatásba merült, mert a nők balsorsa jobban meghatotta, mint a maga sikerei, majd odaküldte hozzájuk Leonnatoszt azzal az üzenettel, hogy Dareiosz nem halt meg, és nekik sem kell félniük Alexandrosztól, mert ő Dareiosszal a hatalomért harcol, nekik azonban meglesz mindenük, ugyanúgy, mint mikor Dareiosz volt a király. Az asszonyoknak már az üzenet is nyájasnak és szívélyesnek tetszett, de Alexandrosz még ennél is emberségesebben bánt velük. Megengedte nekik, hogy az összes perzsát eltemessék, akit csak akarnak, és hogy erre a célra a zsákmányból ruhákat és ékszereket válogassanak. Megadta nekik az őket megillető eddigi kiszolgálást és tiszteletadást, sőt nagyobb pénzüsségeket kaptak, mint azelőtt. De a legmegtisztelőbb és legkirályibb kegy az volt, hogy ezeknek a nemes és feddhetetlen életű hölgyeknek hadifogoly létükre semmi rút dolgot nem kellett hallaniuk, sem tapasztalniuk, sőt még csak félniük sem kellett tőle, mert mintha nem is katonai táborban lettek volna, úgy vigyáztak rájuk, akárcsak megszentelt helyen, a férfiak beszédétől és látásától távol élő szüzekre. Pedig, mint mondják, Dareiosz felesége szebb volt, mint a világ összes királynéja, Dareiosz is szép megjelenésű, magas termetű férfi volt, s a leányok szüleikre hasonlítottak.

Alexandrosz azonban a saját magán vett győzelmet uralkodóhoz méltóbb erénynek tartotta, mint az ellenség legyőzését, és nem nyúlt a hadifogoly asszonyokhoz; házassága előtt nem is volt dolga nővel Barszinén kívül, aki Memnón halála után özvegyen maradt, és Damaszkuszban került hadifogságba. Barsziné görög nevelést kapott, és egyébként is nyájas, jó modorú nőnek bizonyult. Artabazosz leánya volt egy királyi hercegnőtől, és mint Arisztobulosz mondja, Parmenión beszélt rá Alexandroszt, hogy kösse magához ezt az előkelő származású, szép nőt. Többi királyi foglyáról; amikor látta, hogy milyen szépek és sudár termetűek, Alexandrosz tréfásan csak ezt mondta: „Gyötrellem a szemnek látni ezeket a perzsa nőket.” De mikor szépségüket szembeállította a maga önmérsékletének és önuralmának szépségével, úgy ment el mellettük, mintha élettelen szobrok lettek volna.

22. Egyszer Philoxenosz, a tenger melletti tartományok parancsnoka azt írta neki, hogy valami tarentumi Theodórosz birtokában van két különösen szép eladó fiú, és megkérdezte, nem venné-e meg őket. Alexandrosz méltatlankodva kifakadt, és hangos szóval kérdezte barátaitól, milyen gyalázatos tetten érte őt Philoxenosz, hogy ilyen becstelen ajánlat közvetítésére vállalkozott. Philoxenoszt aztán egy levélben alaposan lehordta, és ráparancsolt, hogy Theodóroszt portékájával együtt küldje a nyavalyába. Szigorúan megróttta Hagnónt is, mert azt írta, hogy meg akarja vásárolni Króbüloszt, akinek szépségét egész Korinthosz csodálja, és el akarja küldeni neki ajándékba. Midőn értesült róla, hogy két makedón, Damon és Timótheusz, akik Parmenión alatt szolgáltak, erőszakot követtek el valami zsoldos feleségén, levélben meghagyta Parmeniónnak, hogy ha a vád valónak bizonyul, mint kártékony fenevadat végeztesse ki őket. Önmagáról ugyanebben a levélben így ír: „Rólam senki nem mondhatja, hogy rajtakapott Dareiosz feleségének a látásán, vagy hogy akár csak futó pillantást is vetettem volna rá, mert még azt sem engedtem meg, hogy szépségükről beszéljenek előttem.” Azt szokta mondani, hogy az alvásból és a nemi érintkezésből tudja leginkább, hogy halandó, mert az emberi természet gyengeségét a fáradtság és a gyönyör okozza.

Az evésben is nagyon mértékletes volt; ezt sok ember előtt nyilvánvalóvá tette, de különösen kitűnik ez abból, amit Adának, a szinte második anyjának fogadott kariai királynőnek mondott. Mert amikor az kedveskedésből minden áldott nap többféle ételt és édességet vitetett hozzá, sőt elküldte legügyesebb szakácsait és cukrászeit is, Alexandrosz azt mondta, hogy nincs rá szüksége; ő sokkal jobb szakácsokat kapott nevelőjétől, Leónidasztól: reggelire éjszakai meneteléseket, vacsorára pedig sovány reggelit. „Ez az ember - szólt -, amikor hozzám jött, felforgatta még párnáimat és ruhásszekrényeimet is, hogy anyám nem dugott-e el nekem valami felesleges ínycsalatot.”

23. A bort is kevésbé szerette a látszatlán, amely abból keletkezett, hogy sok időt töltött nem annyira ivással, mint beszélgetéssel, mert a serleg kiívása előtt mindig hosszasan beszélt, ha volt rá bőven szabad ideje. Ha azonban dolga volt, sem a bor, sem az álom, sem a szórakozás, sem a szerelem, sem a színház soha fel nem tartóztatta - nem úgy, mint más hadvezéreket. Ezt bizonyítja élete is: bár nagyon rövid volt, sok nagy tettben bővelkedett. Szabad idejében, mihelyt felkelt, áldozott az isteneknek, és ülve megreggelizett, aztán a napot vadászattal, bíraskodással, katonai ügyek intézésével vagy olvasással töltötte. Ha utazott, s útja nem volt sietős, gyakorolta magát nyíllövésben, s a haladó szekérről való fel- és leugrázásban. Szórakozásképpen gyakran vadászott rókára és madarakra, amint ezt naplójegyzeteiből tudjuk. Midőn este hazatért, megfürdött, testét megkenste olajjal, majd megkérdezte szakácsaitól és pékjeitől, hogy megtették-e a szükséges előkészületeket a vacsorához. Csak későn heveredett le a pamlagra a vacsorához, amikor már besötétedett. Bámulatos figyelmet fordított rá, hogy asztalánál a kiszolgálás soha ne legyen hanyag és rendetlen; a borozás mindig nagyon elhúzódott, mint már mondtam is, sokáig tartó beszélgetéssel. Bár Alexandrosszal a társalgás és együttlét kellemesebb volt, mint bármely más királlyal, mert modora nem volt híján a szeretetreméltóságnak, ugyanakkor olyan elviselhetetlenül dicsekedett, akár egy közkatona, s még hozzá nemcsak ő maga hetvenkedett, hanem hagyta, hogy hízelgői is kitombolják magukat, ami sok gondot okozott szerényebb asztaltársainak, mert nem akartak versenyre kelni a hízelgőkkel, de Alexandrosz dicséretében sem akartak elmaradni; az előbbi szégyenletesnek tartották volna, az utóbbi pedig könnyen veszélyessé válhatott. Mikor az italozás véget ért, megfürdött, és gyakran délig aludt, de volt úgy, hogy egész napját átaludta.

Az ingyencskedéstől annyira tartózkodott, hogy ha ritka gyümölcsöket és halakat vittek neki a tengerpartról, mind szétesztotta barátai közt, magának semmit nem hagyott. Lakomái mindig pompásak voltak, a ráfordított összegek szerencséje növekedésével együtt állandóan emel-

kedtek, míg végre elérték a tízezer drakhmát. Ez volt a felső határ, s ennél többet másnak sem volt szabad költenie, ha vendégül látta Alexandroszt.

24. Az isszoszi csata után Alexandrosz Damaszkuszba küldött és elhozatta Dareiosz kincseit, poggyászát s a perzsák gyermekeit és asszonyait. A zsákmány legnagyobb részét a thesszaliai lovasok kapták, akik különösen kitüntették magukat a csatában; ezért adott elsősorban nekik a gazdag zsákmányból, de bőven jutott a kincsekből a többi csapatnak is. A makedónok akkor kóstoltak bele az arany és ezüstbe, a perzsák életmódjába és asszonyaiba, s mint a szimatot kapott kutyák, rohantak, hogy felkutassák és kinyomozzák ellenségeik gazdagságát.

Alexandrosz mindenképpen tanácsosnak vélte, hogy legelőször is a tengerpartot hódítsa meg. Küproszt és Föniáciát, Türosz kivételével, az ottani királyok nyomban átadták neki, de Türoszt hét hónapon át ostromolta sáncokkal és hadigépekkel, továbbá kétszáz háromevezősoros hajóval a tengerpart felől. Álmában Héraklész jelent meg neki, amint kezét kinyújtotta a falakról, és hívta magához. Több türoszi álmolta, hogy Apollón megígérte, elmegy Alexandroszhoz, mert nem tetszik neki, ami a városban folyik. Erre a türosziak, mintha az isten tetten ért szökevény lett volna, megkötözték szobrát, és elnevezték Alexandrisztésznek. Alexandrosz más álmot is látott: egy szatír mintha messziről ingerkedett volna vele, de mikor meg akarta fogni, kisiklott keze közül, míg végre sok vesződés és szaladgálás árán kézre került. A jósok a „szatürosz” szót kétfelé vágták, s azt az ügyes magyarázatot adták: „Türosz a tied lesz.” Mutatnak is egy forrást, amely mellett Alexandrosz álmában a szatírt látta.

Az ostrom idején hadjáratot vezetett az Antilibanosz szomszédságában élő arabok ellen, s ekkor kockára tette életét nevelőjéért, Lüszimakhoszért, aki elkísérte, mondván, hogy ő sem rosszabb és nem is öregebb Phoinixnél. Alexandrosz, amikor a hegység közelébe értek, hátrahagyta a lovakat, és gyalogosan folytatta az utat, mialatt a többiek jó messzire előrejutottak. Csakhamar beesteledett; Alexandrosz nem akarta az ellenség közelében elhagyni a kifáradt, alig vánszorgó Lüszimakhoszt; biztatta és támogatta, s észre sem vette, hogy néhányadmagával elszakadt a seregtől, és kénytelen lesz a hideg és sötét éjszakát a sziklás, nehezen járható helyen tölteni. Közben messziről szétszórt ellenséges tábornüzeket pillantott meg. Bizott jó testi erejében, és mindig szívesen kisegítette a makedónokat szorult helyzetükből, ezért most is odafutott a legközelebbi tábornüzhöz. A tűz mellett ülő két barbárt leszúrta, felkapott egy égő fahusángot, és odavitte övéihez. Ennek segítségével azonnal nagy tüzet raktak, és az ellenség egy részét megfutamították, azokat pedig, akik rájuk támadtak, elkergették, így baj nélkül töltötték az éjszakát. Ezt a történetet Kharész beszéli el.

25. Az ostrom aztán így ért véget: Alexandrosz a megelőző nagy harcok után pihenni küldte haderejének nagyobb részét, és csak kisszámú csapattal folytatta az ostromot, hogy ne hagyjon békét az ellenségnek. Közben Arisztandrosz jós áldozati állatot vágott le, s a jelek alapján bizakodva kijelentette a jelenlevőknek, hogy még ugyanabban a hónapban biztosan elfoglalják a várost. Erre gúnyosan kinevették, mert a hónap utolsó napján történt a dolog. A király látta a jós zavarát, de mert a jósokat mindig megbecsülte, elrendelte, hogy azt a napot ne a hónap harmincadik, hanem huszonnyolcadik napjának tekintsék; majd megfűvatta a kürtöket, és a tervezettnél erősebb rohamot intézett a falak ellen. A roham egyre hevesebb lett, a táborban állomásozó csapatok sem maradtak ki a harcból, hanem az ostromló csapatok segítségére siettek, úgyhogy a türosziak feladták a küzdelmet; így Alexandrosz a várost még ugyanaznap elfoglalta.

Ezután ostrom alá vette Gazát, Szíria legnagyobb városát. Egyszer egy madár egy rögöt ejtett a király vállára, aztán rászállt az egyik ostromgépre, és vigyázatlanul belekeveredett a zsinórokba, amelyeket a kötelek felcsavarására használtak. Ez az előjel úgy teljesedett be, ahogyan Arisztandrosz megjósolta: Alexandrosz megsebesült a vállán, de elfoglalta a várost.

A zsákmány java részét elküldte Olümpiasznak, Kleopátrának és barátainak; tanítójának, Leónidasznak is küldött ötszáz talentum tömjént és száz talentum mirrhát, egy gyermekkori vágya emlékére. Egy alkalommal Alexandrosz állítólag két kézzel szórta a tömjént az áldozati tűzre, erre Leónidasz így szólt: „Majd ha meghódítod az illatszereket termő vidékeket, Alexandrosz, bőkezűen áldozhatsz, de most takarékoskodj azzal, ami van.” Alexandrosz levelet is küldött Leónidasznak, s abban ezt írta: „Küldök neked tömjént és mirrhát bőségesen, hogy ne légy szűkmarkú az istenekhez.”

26. Odavittek egy ládikát is Alexandroszhoz; ez látszott a legértékesebbnek a Dareiosztól zsákmányolt kincsek és dísz tárgyak között. Megkérdezte barátai véleményét, mi a legméltóbb arra, hogy a ládikában tartsa. Sok mindenre gondoltak, de ő azt mondta, hogy az *Iliász*-t fogja benne tartani. Ezt a történetet sok hitelt érdemlő forrás valónak ismeri el. És ha igaz az, amit Hérakleidészre hivatkozva az alexandriaiak mondanak, akkor Homérosz Alexandrosznak valóban nem volt sem haszontalan útítársa, sem rossz tanácsadója. Mint mondják, Egyiptom meghódítása után nagy és népes görög várost akart alapítani, amely majd az ő nevét viseli, de még nem jelölte ki az építésznek a kimérendő és elhatárolandó helyet, amikor egy éjszaka álmában csodálatos látomást látott. Egy ősz hajú, tiszteletet parancsoló külsejű férfi állt meg előtte, és a következő verset mondta neki:

*Van bizonyos sziget ott, a zajongó tengeri árban,
szemben Egyiptommal - Pharosz, ez neve annak a földnek.*¹²⁴

Alexandrosz azonnal felkelt, és elment Pharoszra, amely akkor még sziget volt, a Nílus kanóboszi torkolatától kissé feljebb, most azonban töltés köti össze a szárazfölddel.

Amikor ezt a kitűnő fekvésű területet meglátta (földnyelvszerű, kellő szélességű földszoros, s egy tavat választ el a tágas öbölben végződő tengertől), azt mondta, lám, Homérosz nemcsak más tekintetben bámulatra méltó, hanem bölcs építész is. Megparancsolta hát, hogy ehhez a helyhez alkalmazva rajzolják meg a város alaprajzát. Mivel azonban kréta nem volt kéznél, árpaliszttal használtak, és a fekete talajon kerékhez hasonló ábrát rajzoltak; ívéhez belülről - a kiterített khlamüsz¹²⁵ széléhez hasonlóan - egyenes vonalak csatlakoztak, melyek középütt egymás felé tartottak. A királynak tetszett a terv, de ekkor a folyó és a mocsár felől hirtelen töméntelen, különböző nagyságú és fajtájú madár szállt arra a helyre felhő módjára, és semmit nem hagytak az árpalisztból; ez a baljós látú előjel nagyon megzavarta Alexandroszt.

A jósek azonban biztatták, hogy legyen jó reménységgel, mert az általa alapítandó város min-dennel bőven el lesz látva, sok és mindenféle fajtájú ember tápláló otthona lesz; Alexandrosz tehát megparancsolta az építésznek, hogy fogjanak hozzá a munkához, ő pedig elindult Ammón jóshelye felé hosszú, sok fáradsággal és nehézséggel járó útra. Két veszedelem fenyegette az úton: az egyik a vízhiány, hiszen több napi járóföldre elterülő sivatag volt előttük; a másik pedig, hogy ha a heves déli szél utoléri őket a mély és feneketlen homok-sivatagban, velük is az történik, mint hajdan, amikor a szélvihar felkavarta a nagy síkságot, és a feljegyzések szerint a homok betemette Kambüszész ötvenezer főnyi hadseregét. Majd mindenkinek megfordult az agyában ez az eshetőség, de Alexandroszt nem volt könnyű dolog eltéríteni elhatározásától. A szerencse mindig meghátrált tervei előtt, ezért eltökéltségben, bátorsága miatt tettei keresztülvitelében annyira megerősödött, hogy nemcsak az ellenséget igázta le, hanem a távolságot és az időt is.

27. Az isten akkor útja nehézségei között óriási segítségben részesítette; és ennek a segítség-nek többen hittek, mint a későbbi jóslatoknak, sőt bizonyos tekintetben ez a tény tette hiteles-sé a jóslatokat is. Először is kiadós eső hullt az égből, s a nedvesség eloszlatta a szomjúságtól való félelmet, megszüntette a homok szárazságát, amely így nedves állapotban járhatóvá vált,

s az eső kellemessé, tisztává tette a levegőt. Majd amikor a vezetők jelzései zavarossá lettek, s az emberek elszakadoztak egymástól, hollók vették át a vezetést; sebes repüléssel szálltak előttük, de meg is várták őket, ha késlekedtek. A legcsodálatosabb az volt, mint Kalliszthenész beszéli, hogy éjszaka károgaikkal helyes nyomra vezették az eltévedetteket.

A sivatagi átkelés után megérkezett a jóshelyre, és Ammón papja az isten nevében mint atyjáéban köszöntötte. Alexandrosz megkérdezte tőle, hogy nem szökött-e meg valaki apja gyilkosai közül. A jóspap erre figyelmeztette, hogy válogassa meg szavait, hiszen neki nincs halandó atya. Alexandrosz ekkor helyreigazította önmagát, s azt kérdezte, Philipposz gyilkosai elnyerték-e mind büntetésüket, és megadatik-e neki, hogy uralkodjék minden emberen. Az isten azt a feleletet adta, hogy megadatik, és Philipposz megbosszulása is beteljesedett, mire Alexandrosz az istennek gazdag fogadalmi ajándékot, a papoknak pedig sok pénzt adott.

A legtöbb történetíró ezt beszéli el a jóslatokról, Alexandrosz azonban anyjához írt levelében azt mondja, hogy titkos jóslatokat kapott, de egyedül csak neki mondja el őket, amikor majd hazaérkezik. Némelyik állítása szerint a jóspap kedveskedésből görög nyelven az *Ó paidion*¹²⁶ szóval akarta köszönteni, de barbár lévén, tévedésből a görög *nü* betűt felcserélte a *szigmá*-val, és *Ó paidiosz*-t mondott. Ez a nyelvbtlés tetszett Alexandrosznak, és híre ment, hogy a jóspap *pai Diosz*-nak, Zeusz gyermekének szólította. Mint mondják, Egyiptomban meghallgatta Pszammón filozófus tanításait is, és mondásai közül főként azt helyeselte, hogy minden ember isten uralma alá vettetett, mert mindenki, aki uralkodik és parancsol, isteni eredetű. Ő maga még bölcsebben fogta fel ezt a tanítást, kijelentve, hogy isten minden ember közös atya ugyan, de a magáénak a legjobbakat választja ki.

28. A barbárokkal általában nagyon gögösen viselkedett, mint aki tökéletesen meg van győződve isteni származásáról, s arról, hogy isten fia, a görögökkel azonban szerényebb volt, és ritkán érezte velük isteni származását. Szamoszról mégis ezt írta az athéniaknak: „Nem adtam volna nektek oda ezt a szabad és híres várost, de most már tartsátok meg, mivel az akkori uralkodótól, az én állítólagos atyámtól kaptátok” - értve ezen Philipposzt. Később pedig, amikor egy nyíltól megsebesült, és nagy fájdalmai voltak, így szólt: „Vér-e ez, barátaim, s nem

az ikhór, mely nedve a boldog olümposziaknak?”¹²⁷

Egyszer erősen mennydörgött, és mindenki megijedt; Anaxarkhosz, a szofista is jelen volt, és így szólt Alexandroszhoz: „Nem te vagy ez, Zeusz fia?” Alexandrosz nevetve ezt felelte: „Én nem akarom megijeszteni barátaimat, pedig te nyilván azt szeretnéd, te, aki becsmérlőleg szólsz a vacsorámról, mert az asztalon halat látsz, és nem szatrapák fejét.” Mondják, hogy Anaxarkhosz valóban ilyenféleképpen beszélt, amikor a király silány, apró halat küldött Héphaisztiónnak, mintegy becsmérlőleg és gúnyt űzve azokból, akik oly nagy fáradságok és veszélyek árán törnek a hírnévre, s az élvezetekben és gyönyörökben vagy egyáltalán nincs részük, vagy csak alig több, mint másoknak. Az elmondottakból világos, hogy Alexandrosz állítólagos isteni eredetéről maga sem volt meggyőződve, s nem is volt rá büszke, de felhasználta mások leigázására.

29. Amikor visszatért Egyiptomból Föníciába, áldozatokat mutatott be, és körmeneteket tartott az istenek tiszteletére, azonkívül kartáncokat és tragédiaversenyeket rendezett, amelyek igen fényesek voltak nemcsak kiállításukkal, hanem a karvezetők versengése miatt is. A karvezetők a küproszi királyok voltak, ugyanúgy, mint ahogy Athénban a törzsek választott kiküldöttei voltak a karvezetők, itt a küproszi királyok töltötték be e szerepet, és bámulatra méltó versengést vittek véghez egymás között. A versenyben főként a szalamiszi Nikokreón és a szoloi Paszokratész tűnt ki, mert sorshúzás útján ők kapták a leghíresebb színészeket,

Paszikratész Athénodoroszt és Nikokreón Thesszaloszt, akinek sikere Alexandroszt is nagyon érdekelte. De érdeklődését mindaddig nem árulta el, míg ki nem hirdették, hogy a szavazásnál Athénodorosz lett a győztes. Elmenőfélben azonban azt mondotta állítólag, hogy helyesli ugyan a versenybírák döntését, de szívesen odaadta volna fele királyságát, ha nem kellett volna látnia Thesszalosz vereségét. Később az athéniak pénzbírsággal sújtották Athénodoroszt, mert nem jelent meg a dionüszoszi versenyeken. A színész arra kérte a királyt, hogy írjon érdekében az athéniaknak, de ő nem tette meg, hanem elküldte helyette a bírságot. A szkarpheiai Lükön, aki nagy sikerrel szerepelt a színházban, betoldott egyszer egy verssort a vígjáték szövegébe, amelyben tíz talentumot kért a királytól; Alexandrosz jót nevetett, és megadta neki.

Midőn Dareiosz levelet írt neki és barátainak, és azt kérte, hogy fogadjon el tőle tízezer talentum váltságdíjat a foglyokért, tartsa meg az Eufratészen inneni területeket, vegye feleségül egyik leányát, és kössenek barátsági és szövetségi szerződést, Alexandrosz közölte a feltételeket barátaival. „Ha én Alexandrosz volnék, elfogadnám” - mondta Parmenión. „Istenemre, én is - mondta Alexandrosz -, ha Parmenión volnék.” Dareiosznak azt felelte, hogy ha eljön hozzá, barátsággal fogadja, ha nem jön, ő vonul haddal ellene.

30. Tettét azonban hamarosan megbánta, mert Dareiosz felesége meghalt gyermekszülésben, és Alexandrosz nyilvánvalóan fájalta, hogy ilyen jó alkalmat elszalasztott kegyességének megmutatására. A királynét éppen ezért költséget nem kímélve temettette el. Az asszonyokkal együtt fogságba került eunuchok közül az egyik, név szerint Teireósz, aki a hálósobák körül szolgált, megszökött a táborból; Dareioszhoz lovagolt, és hírül vitte neki felesége halálát. „Jaj, a perzsák balvégzete - verte a fejét a király, és hangos sírásra fakadt -, nem elég, hogy a király felesége és nővére élve esett fogságba, még halálában sem részesülhetett királyi temetésben!” A hálósobában szolgáló eunuch közbevágott: „Ami a temetést és a halottnak kijáró tiszteletet illeti, királyom, nincs okod vádolni a perzsák szerencsétlen végzetét. Mert sem úrnőm, Sztateira, amíg élt, sem anyád, sem gyermekeid nem szenvedtek szükségét korábban élvezett javaikban s az őket megillető tiszteletben, csak éppen arcod fényességét nem láthatták, amit urunk, Oromaszdész ismét fel fog ragyogtatni előttük. Halálában sem fosztották meg hitvesedet a tiszteletadástól, és ellenségei könnyeikkel tisztelték meg, mert Alexandrosz ugyanolyan lovagias győzelmében, mint amilyen félelmes a csatában.”

Hallván ezt, a zavarodottság és a fájdalom alaptalan gyanúra ragadtatta Dareioszt. Sátra belsejébe hurcolta az eunuchot, és így szólt; hozzá: „Ha nem álltál még a makedónok pártjára, bár a perzsákat elhagyta a szerencse, és én, Dareiosz, még mindig urad és parancsolod vagyok, mondd meg Mithrasz nagy világosságára és királyod jobbjára: nem a legkisebb szerencsétlenséget siratom én Sztateira balsorsában? Nem hozott volna rám nagyobb gyalázatot, ha életben marad? Nem lett volna illőbb hozzám még az a csapás is, hogy a vad és kegyetlen ellenség kezébe kerülök? Ugyan állhatott-e fenn illendő viszony egy fiatal ember és ellenségének felesége között, ha egyszer a fiatal ember ilyen megtiszteltetésben részesítette az asszonyt?” Mialatt a király beszélt, Teireósz lába elé borult, és könyörgött, hogy ne ragadtassa magát ilyen szavakra, ne legyen igazságtalan Alexandroszhoz, s ne szégyenítse meg elhunyt nővérét és feleségét, de szerencsétlenségében saját magát se fossza meg a legnagyobb vigasztalástól: attól a tudattól, hogy felsőbbrendű lény győzte le. Csodálja inkább Alexandroszt, aki több mérsékletet mutatott a perzsák feleségeivel, mint amennyi vitézséget a perzsákkal szemben. Az eunuch ünnepélyes esküvel erősítette meg szavait, szólt Alexandrosz önmérsékletéről és nagylelkűségéről, Dareiosz pedig kiment társaihoz, és kezét az égre emelve így imádkozott: „Népeim és királyságom istenei, engedjétek meg, hogy visszaszerezem a perzsák szerencséjét, hogy birodalmamat ugyanolyan jólétben hagyhassam hátra, ahogyan kaptam, hogy majdan győztesként meghálálhassam Alexandrosznak azokat a

kegyeket, amelyeket akkor kaptam tőle, midőn elveszítettem a nekem legkedvesebbeket; ha pedig a végzet rendelkezéséből elkövetkezik az az idő, hogy a sors haragjából és a dolgok változandósága folytán megszűnik a perzsák uralma, senki más ne üljön Kúrosz trónjára, csak Alexandrosz.” Így beszéli ezeket a legtöbb történetíró.

31. Miután Alexandrosz leigázta az Eufratészen inneni területeket, Dareiosz ellen készült, aki a birodalom belsejéből egymillió főnyi hadsereggel vonult fel ellene. Közben egyik bizalmas híve a király szórakoztatására elmesélte, hogy táborának kísérői merő mulatságból két részre váltak, mindkét félnek külön vezére van, az egyiket Alexandrosznak, a másikat pedig Dareiosznak nevezték el. Az ütközet a két csapat között göröngyök dobálásával kezdődött, majd ököltre mentek, s a végén úgy nekitüzesedtek a verekezésnek, hogy kövel-bottal harcoltak egymás ellen, s alig lehetett őket szétválasztani. Hallván Alexandrosz, megparancsolta, hogy a vezérek vívjanak párviadalt; Alexandroszt ő fegyverezte fel, Dareioszt pedig Philótasz. A hadsereg mint az elkövetkező események előjelét nézte a párviadalt. Heves küzdelem folyt, amelyben az Alexandrosznak nevezett vezér győzött, s ajándékuul tizenkét falut és azt a jogot kapta, hogy perzsa öltözetet viseljen. Mindezt Erathoszthenész mondja el.

A nagy ütközet Dareiosszal nem Arbelánál folyt le, mint sokan állítják, hanem Gaugamélánál, ami állítólag teveházat jelent, mert az egyik régi perzsa király gyorsan futó teve hátán menekült el az ellenség elől; később itt helyezte el a tevét, és ellátására több falut és bizonyos bevételeket jelölt ki. Ekkoriban, Boédromiön havában, az athéni misztériumi ünnepségek kezdetén éppen holdfogyatkozás volt. A holdfogyatkozástól számított tizenegyedik éjszakán Dareiosz csatarendbe állította hadseregét, és fáklyafénynél megsejmelte a hadsorokat; Alexandrosz pedig, míg a makedónok aludtak, Arisztandrosz jóssal a sátra előtt azzal töltötte idejét, hogy titkos szertartásokat végzett, és Phobosznak áldozott. Idősebb bizalmasai, főként Parmeniön, látván, hogy a Niphatész és a gordüai hegyek közt az egész síkságot bevilágítják a barbárok tábortüzei, s hallván, hogy a táborból, mint végtelen tengerből, zűrzavaros, nem tisztán érthető hangok lármája szűrődik ki, elámultak az óriási tömegben, és megállapították, hogy embertelenül nehéz feladat volna nyílt csatában megtámadni és megverni ilyen hatalmas ellenséget. Mikor a király elvégezte a szertartásokat, odamentek hozzá, és azt ajánlották neki, hogy éjszaka támadja meg az ellenséget, hogy az elkövetkező harc legfélelmetesebb szakaszát sötétség borítsa. Alexandrosz azonban ezt az emlékezetes választ adta: „Én nem lopom a győzelmet.” Némelyek gyermekesnek és hiúnak tartották ezt a feleletet, mintha játékot űzött volna ilyen nagy veszélyből; másoknak azonban úgy tűnt fel, hogy bízott a jelenben, és helyesen ítélte meg a jövőt, amikor nem adott ürügyet Dareiosznak, hogy új kísérletre szedje össze erőit, újabb vereségéért az éjt és a sötétséget okolva, ugyanúgy, mint okolta korábban a szorosokat és a tengert. Dareiosz, nagy hadseregében és roppant birodalmában bízva, nem fegyverek vagy emberanyag hiányában adja majd fel a harcot, hanem akkor, ha nyílt vereséget szenvedve elveszíti bátorságát és reményét, és meggyőződik gyengeségéről.

32. Amikor emberei elmentek, Alexandrosz lefeküdt sátrában, és mint mondják, az éjszaka hátralevő részét a szokottnál is mélyebb álomban töltötte. Amidőn vezérei kora reggel sátrához mentek, elcsodálkoztak, és a maguk felelősségére kiadták a parancsot, hogy a katonák reggelizzenek meg. Mivel az idő már sürgetett, Parmeniön belépett Alexandroszhoz, és megállva fekhelye mellett, kétszer-háromszor nevéen szólította, majd a felébredő királytól megkérdezte, hogyan történhetett, hogy ilyen mélyen tudott aludni, mintha már győzött volna, és nem a legnagyobb küzdelem előtt állana. Alexandrosz erre mosolyogva így válaszolt: „Mit beszélsz? Hát nem tarthatjuk-e már azt is győzelemnek, hogy nem kell bolyonganunk, és ezen a végtelen, istenverte vidéken kergetnünk az ütközet elől futó Dareioszt?” De nemcsak a csata előtt, hanem a veszély közben is nagynak és erősnek mutatta magát, látszott rajta, hogy bízik számításában. Az ütközet bizonytalanná vált, és kedvezőtlen fordulatot vett a balszárnyon,

amelyet Parmenión vezetett, ott ugyanis a baktriai lovasság nagy hevedséggel és erővel rontott be a makedónok közé, Mazaiosz pedig lovas csapatait küldte a phalanx bekerítésére, hogy megrohamozza a málhát őrző csapatokat. Parmenión tehát, mivel kétoldalt fenyegette veszedelem, küldöncöt menesztett Alexandroszhoz, hogy elvész a tábor is és a málha is, ha nem küld gyorsan komoly erősítést az arcvonalból a hátvéd mentésére. Alexandrosz éppen abban a pillanatban adott jelt csapatainak a támadásra; mikor tehát meghallotta Parmenión üzenetét, felhőrdült, hogy nincs az az ember eszénél, nem tud gondolkozni, és zavarában elfelejtette, hogy a győztesek megszerzik az ellenség málháját, a legyőzötteknek pedig nem kincseikre és foglyaikra kell gondolniuk, hanem arra, hogy dicsőséggel harcoljanak és szépen haljanak meg.

Miután ezt az üzenetet küldte Parmeniónnak, feltette sisakját, egyéb fegyverzetét ugyanis már akkor felöltötte, amikor elhagyta sátrát: szicíliai mellényt övvel, felette dupla lenvértet, az Isszosz melletti csata zsákmányából. Vassisakja, Theophilosz műve, csillogott, akár a színezüst; ehhez volt hozzákapcsolva hasonlóképpen vasból készült, drágakövekkel kirakott nyakvédője. Kardja különlegesen edzett, könnyű acélból készült; ezt Kitiön királyától kapta ajándékéba, s ütközetekben rendszeren ezt használta. Palástja még díszesebb művű volt egyéb fegyverzeténél is: az öreg Helikon műve volt, és Rhodosz városának kitüntető ajándékaként kapta; ezt is mindig viselte ütközetekben. Amikor a hadrend felállítása folyt, és a phalanx mellett lovagolt, amikor parancskiosztást, oktatást vagy szemlét tartott, más lovat használt, hogy kímélje a már koros Bukephalaszt, de amikor ütközetbe indult, azt vezették elő; felült rá, és nyomban megkezdte a támadást.

33. Majd hosszabb beszédet intézett a thesszaliaiakhoz és a többi göröghöz, s mikor bizalommal felkiáltottak, hogy vezesse őket a barbárok ellen, lándzsáját jobb kezéből a baljába vette, és jobbájával, mint Kalliszthenész mondja, az istenekhez imádkozott: ha ő valóban Zeusz gyermeke, oltalmazza meg, és adjanak erőt a görögöknek. Arisztandrosz jós fehér palástban, fején aranykoszorúval ott lovagolt mellette, és felmutatott egy sasra, amely feje felett lebegett, majd egyenesen az ellenség felé repült. Ennek láttán mindnyájan fellelkesültek, biztatták és bátorították egymást, a lovasság vad rohammal az ellenségre vetette magát, és a phalanx utánuk özönlött. Mielőtt az első sorok összezsúfoltak volna, a barbárok meghátráltak, a görögök pedig mindenünnen a nyomukba eredtek. Alexandrosz a megvert ellenséget középre szorította, ahol Dareiosz volt. Az első sorokon keresztül már messziről megpillantotta ezt a szép külsejű, magas termetű férfiút, szorosán körülvéve lovas testőreivel; magas harci szekeren állt, körülötte sűrű sorokban fényes fegyverzetű lovasok, úgy várta az ellenség támadását. Amikor feltűnt közelükben a félelmetes Alexandrosz, és az előle megfutamodókat a még egy helyben álló perzsák felé kergette; a legtöbbjük megrémült és szanaszét futott. A legvitézesebbek és legelőkelőbbek azonban halomra ölelték magukat királyuk előtt, és halomba hullva akadályozták az üldözést, mert megragadták, s átkarolták ellenfeleiket és lovukat.

Mindezek a szörnyű dolgok Dareiosz szeme láttára játszódtak le. A védelmére előtte felsorakozott csapatok egészen rászorultak, úgyhogy nem volt könnyű feladat harci szekerét megfordítani és keresztülhajtani rajtuk; a tömérdek elesett harcos holtteste feltartóztatta a kerekeket, a lovak, amelyeknek a sok holttest útját állta és valósággal elborította őket, felágaskodtak és rémületbe ejtették kocsisukat. Mondják, a király erre elhagyta harci szekerét és fegyvereit, s egy nemrég megcsikózott kancára ülve elmenekült.

Valószínűleg nem menekülhetett volna meg, ha nem érkeznek Parmenióntól újabb lovas küldöncök, és nem hívják el Alexandroszt, mert ott még jelentős haderő állt teljes csatasorban, és az ellenség nem akart visszavonulni. Általában hibáztatják Parmeniónt, hogy ebben az ütközetben puhán és erélytelenül viselkedett, talán mert öreg volt, és régi bátorságának már

híre-nyoma sem maradt, talán mert, mint Kalliszthenész állítja, Alexandrosz korlátlan és rendkívüli hatalma felkeltette haragját és irigységét. A király bosszús volt ugyan az üzenet miatt, de katonáinak nem mondta meg az igazat, hanem azzal az ürüggyel, hogy már sötétedik, és véget akar vetni a vérengzésnek, jelt adott a harc megszüntetésére. Útban a veszélyben forgó szárny felé értesült róla, hogy a megvert ellenség teljes visszavonulásban van.

34. Úgy látszott, hogy a csata kimenetele a perzsa uralom végét jelenti. Alexandrosz, miután kikiáltották Ázsia királyává, fényes áldozatokat mutatott be az isteneknek, és barátait kincsekkel, palotákkal és helytartóságokkal ajándékozta meg. Főként arra vágyott, hogy a görögök tiszteletét elnyerje, ezért levelet intézett hozzájuk, kijelentve, hogy megszűnik a zsarnoki uralom, és saját alkotmányuk szerint élhetnek. Külön megírta a plataiaiaknak, hogy városukat fel fogja építtetni, mert atyáik felajánlották saját területüket a görögöknek, hogy ott küzdjenek a szabadságért. A zsákmány egy részét elküldette a krotóniaknak Itáliába, hogy tisztelettel adózzék Phaüllosz atléta önfeláldozó vitézségének, aki a méd háborúk idején, amikor az itáliaiak mind cserbenhagyták a görögöket, saját költségén felszerelt harci gályáján Szalamiszba hajózott, hogy kivegye részét a veszélyből. Ilyen elismeréssel illetett minden vitézi erényt, és így megbecsülte a szép tettek emlékét.

35. Amikor keresztülvonult Babilónián, amely teljes egészében és azonnal meghódolt neki, megcsodálta azt a szakadékot, amelyből forrás módjára szakadatlanul tűz tör elő, és oly bőségesen ömlik a naphta, hogy a szakadék közelében tavat alkot. A naphta egyébként hasonlatos az aszfalthoz, de annyira érzékeny a tűzre, hogy mielőtt láng érné, a fénytől is meggyullad, és gyakran a közbeeső levegőt is lánggra lobbantja. A barbárok, hogy megmutassák a királynak a naphta természetét és erejét, a szállásához vezető utat vékonyan belocsolták ezzel a folyadékkal; majd sötétedéskor az út másik végéről fáklyát tartottak a folyadékkal meglocsolt földhöz. Mihelyt a láng hozzáért a naphtához, a tűz egy szempillantásnál is rövidebb idő alatt elterjedt az út másik végéig, és az egész út lángba borult. Azok között, akik a király fürdőjét készítették, testét olajjal kenték és tréfákkal mulattatták, volt egy Athénophanész nevű athéni. Egyszer Alexandrosz mellett állt egy Szephanosz nevű, szinte már nevetségesen csúnya arcú szolgagyerek, aki azonban nagyon kellemes hangon énekelt. Athénophanész ekkor így szólt a királyhoz: „Akarod-e, király, hogy ezt a folyadékot kipróbáljuk Szephanoszon? Mert ha tüzet fog, és a tűz nem alszik ki a testén, bizonyára félelmetes és legyőzhetetlen ereje van.” Különös módon a szolgagyerek szívesen vállalkozott a kísérletre. Bekenték hát a testét naphtával, s mihelyt láng ért hozzá, azonnal fellobbant, és a tűz egész testét úgy elborította, hogy Alexandrosz megijedt és valósággal kétségbeesett. Ha véletlenül nem álltak volna ott többen, kezükben a fürdőhöz való vízzel telt edényekkel, a szolgagyerek bizonyosan halálra ég, mielőtt segíteni tudtak volna rajta. Még így is csak nagy nehezen oltották el a fiú testét beborító tüzet, és persze utána súlyos beteg lett.

Érthető, hogy akik a mitikus történeteket szeretnék össszhangba hozni a valósággal, azt állítják, hogy a naphta volt az a mérge, amelyet Médeia használt, azzal kente be a tragédiából ismert koszorút és köntöst. Mert a tűz nem a koszorúból és a köntösből és nem is magától lobbant fel, hanem midőn valami égő tárgyat tettek le a közelükben, a meleg levegő áramlása következtében meggyulladtak, anélkül, hogy az összefüggés érzékelhető lett volna. A tűz sugárzása és hősege, ha távolból jut el bármilyen szilárd testhez, csak világosságot és meleget áraszt, az olyan anyagoknál viszont, amelyek szárazak, lyukacsosak, és elegendő nedvességet vagy zsiradékot tartalmaznak, a tűz felhalmozódik, lánggra lobban s az anyagot teljesen átalakítja. A naphta származása kétséges, vagy talán azt kell hinnünk, hogy a földből fakadó folyadék természetszerűleg zsíros, és könnyen lángot fog. Babilónia talaja valóban rendkívül tüzes, annyira, hogy az elvetett árpaszemek gyakran kiugranak és felpattannak a földről, mintha a talaj a belső meleg következtében remegne, a lakosok pedig, amikor nagy a hőség,

vízzel megtöltött tömlőkön alszanak. Harpalosz, akit a tartomány kormányzására hátrahagytak, abban lelte örömét, hogy görög növényekkel díszítette a királyi kerteket és sétányokat, és minden növény megeredt, csak a repkényt nem tűrte meg a föld, és mindig kiölte, mert ez a növény nem bírta ki a talaj hőségét. A föld ugyanis tüzes, a repkény pedig a hűvösséget kedveli. Az ilyen kitéréseket, ha terjedelmük nem lépi túl a kellő határt, talán nem veszi rossz néven a türelmetlen olvasó.

36. Alexandrosz Szusza birtokbavételekor negyvenezer talentum vert pénzt, azonkívül mérhetetlenül sok felszerelési tárgyat és drágaságot talált a királyi palotákban. Köztük, mint mondják, találtak ötezer talentum súlyú hermionéi biborszövetet is, amely ott hevert elraktározva százkilencven éven át, és színének frissességét és fényét mégis tökéletesen megőrizte. Ennek az az oka állítólag, hogy a bíborfestéshez mézet, a fehér színre való festéshez pedig fehér olajat használtak. Manapság is látható különben olyan festés, amely tiszta fényét és csillogását hasonlóan hosszú ideig megőrzi. Deinón beszéli, hogy a perzsa királyok a Nílusból és az Isztroszból s máshonnan is hozattak vizet, és elraktározatták kincstárukba, hogy ezzel is megmutassák birodalmuk nagyságát s messzire kiterjedő hatalmukat.

37. Persziszt nehéz volt megközelíteni a vidék zordsága miatt, ráadásul a legnemesebb perzsák őrizték (mert Dareiosz elmenekült), de Alexandrosznak kisebb kerülővel sikerült odajutnia; egy két nyelven beszélő vezető kalauzolta, akinek apja lükiai,¹²⁸ anyja pedig perzsa volt. Rá vonatkozott a Püthia jóslata, aki már Alexandrosz gyermekkorában megmondta, hogy egy farkas lesz a vezetője a perzsák ellen. Itt sok foglyot megöltek. Egyik levelében erről Alexandrosz maga is ír, és azt mondja, azért adott parancsot az emberek lemészárlására, mert azt hitte, hogy hasznára lesz. Itt is ugyanannyi vert pénzt talált, mint Szuszában; a többi értékes holmit és kincset, mint mondják, tízezer pár öszvéren és ötezer tevéen szállíttatta el.

Amikor megpillantotta Xerxész hatalmas szobrát, amelyet a palotába behatolt tömeg véletlenül ledöntött, megállt előtte, és mintha élőlényhez beszélne, így szólt hozzá: „Mit érdemelsz: hagyjalak itt fekve a görögök elleni hadjáratodért, vagy pedig felállíttassalak más nemes lelki tulajdonságaid és erényed miatt?” Végül is hosszú töprengés és hallgatás után otthagyta. Mivel katonáit ki akarta pihentetni (és mert tél is volt), négy hónapot itt töltött. Mondják, hogy amikor először ült a királyi trón aranyhímzésű mennyezete alatt, a korinthuszi Démaratosz, egy jóakarátú ember és Alexandrosz barátja, öregesen könnyekre fakadt, és azt mondotta, hogy nagy örömtől fosztják meg magukat azok a görögök, akik úgy halnak meg, hogy nem látták Alexandroszt Dareiosz trónján ülni.

38. Míg Dareiosz ellen készülődött, egy alkalommal beleegyezett, hogy jelen legyen híveinek részeg mulatozásán, amelyre nőket is hívtak, és ők is részt vehettek szeretőikkel együtt az ivásban és lakomázásban. Ezek között leghíresebb az attikai származású Thaisz volt, aki később Ptolemaiosz király hetairája lett. Thaisz választékos hangon magasztalta Alexandroszt, de tréfás megjegyzéseket is tett rá, majd amikor a mámor a tetőpontra hágott, elhatározta, hogy beszédet tart. Ez megfelelt szülőhazája szokásainak, de a beszéd túl nagyra-törő volt egy hetairához. Arról beszélt ugyanis, hogy a hosszas ázsiai bolyongása közben elviselt fáradalmakért bőséges jutalmat kapott azzal, hogy most itt mulatozhatik a perzsák fényes királyi palotájában, de még nagyobb gyönyörűsége telnék abban, ha most lakoma közben a király szeme láttára felgyújthatná annak a Xerxésznek a házát, aki Athént a lángok prédájává tette. Így aztán elmondanák majd róla: lám, az Alexandrosz kíséretében levő nők nagyobb büntetéssel sújtották a perzsákat Görögország miatt, mint a hadvezérek, akik csak csatákat vívtak velük szárazon és vízen. Hangos taps fogadta a beszédet, a király pedig, akit magával ragadott híveinek lelkes biztatása, felugrott helyéről, s fején koszorúval, kezében fáklyával megindult az élükön. A mulatozók a nyomában voltak, és hangos ujjongással

töltötték meg a királyi palotát. Amikor értesült az eseményről a többi makedón, odasiettek, kezükben fáklyákkal, eltelve örömmel. Azt remélték ugyanis, hogy a palota felgyújtása és elpusztítása olyan ember műve, aki már hazájára gondol, és nem akar barbárok között élni. Egyesek ezt így mondják el, mások másképp, de abban mindenki egyetért, hogy Alexandrosz hamarosan megbánta tettét, és megparancsolta, hogy oltsák el a tüzet.

39. Alexandrosz természeténél fogva rendkívül adakozó volt, és ez csak fokozódott hatalma növekedésével, ráadásul nyájasan viselkedett, s az teszi az adományozókat igazán kedvelté. Elmondok erről néhány esetet. Arisztón, a paiónok vezére, harcban megölte ellenfelét, majd a levágott fejet megmutatta Alexandrosznak, mondván: „Nálunk, király, ilyen ajándékért aranyserleg jár jutalmul.” Alexandrosz nevetett, és így felelt: „De üresen, én pedig színborral telve iszom belőle az egészségedre.” Egy névtelen makedón közkatona a király aranyával megrakott öszvért hajtott, majd mikor az állat elfáradt, vállára vette a terhet és ő maga vitte. Meglátta a király, amint a teher alatt görnyedezik, érdeklődött, hogy mi történt. Midőn a katona le akarta tenni a terhet, így szólt: „Ne dőlj ki a teher alatt, hanem folytasd utadat, és vidd a sátorodba.” Általában inkább amiatt bosszankodott, ha ajándékát nem fogadták el, mint ha kértek tőle valamit. Phókiónnak azt írta, hogy nem tekinti többé barátjának, ha kegyeit visszautasítja. Egy Szerapión nevű ifjúnak, akivel labdázni szokott, nem adott semmit, mert nem kért tőle. Egyszer labdázás közben Szerapión másoknak dobta a labdát, s a király megkérdezte: „Nekem miért nem adsz?” „Mert nem kéred.” Alexandrosz ezen jót nevetett, és az ifjút gazdagon megajándékozta. Egyszer megharagudott valamiért Próteaszra, aki ügyes tréfacsináló és jó ivócimbora volt. Barátai s maga Próteasz is könnyek közt kérlelte, mire azt mondta, hogy megbocsát neki. „Akkor hát, királyom - szólt Próteasz -, előbb adj valamit, hogy elhiggyem neked.” Erre úgy rendelkezett, hogy adjanak neki öt talentumot. Hogy barátai és testőrei milyen mérhetetlenül büszkék voltak a közöttük szétosztott ajándékokra, kitűnik Olümpiasz egyik leveléből. „Másként tégy jót barátaiddal - írta -, másként szerezz dicsőséget magadnak; hiszen így mindegyiket királyokhoz hasonlóvá teszed, és sok barátot szerzel nekik, te pedig magadra maradsz.” Olümpiasz gyakran írt neki ilyeneket, és leveleit Alexandrosz titokban tartotta; de egyszer Héphaisztión szokása szerint kinyitotta Olümpiasz levelét is, és ő olvasta fel. Alexandrosz nem tiltotta meg neki, de lehúzta ujjáról gyűrűjét, és a pecsétkövet Héphaisztión ajkára tette; Mazaiosz (ő volt Dareiosz legbefolyásosabb híve) fiának már volt egy tartománya, de Alexandrosz egy másikat és nagyobbat adományozott neki. Ez azonban elhárította magától, s így szólt: „Királyom, azelőtt egyetlen Dareiosz volt, de te most sok Alexandroszt teremtesz.” Parmeniónnak odaajándékozta Bagóasz házáat Szuszában, ahol állítólag ezer talentum értékű ruhaféléket találtak. Antipatrosznak meghagyta egyik levelében, hogy tartson testőröket, mert összeesküvést szőnek ellene. Anyjának sok ajándékot küldött, de azt nem hagyta, hogy az államügyekbe és a hadjárataiba beleszóljon; mikor ezért Olümpiasz szemrehányást tett, szelíden elnézte neki. Egyszer, amikor Antipatrosz árulkodó levelet írt anyjáról, azt mondta, Antipatrosz nem tudja, hogy egy anya egyetlen könnye hatástalanná tesz tízezer levelet.

40. Látta, hogy környezetének tagjai elpuhultan élnek és költekező életmódot folytatnak; így a teószai Hagnón ezüstszőgekkel kivert sarut hordott; Leonnatosz teveháton hozatott port Egyiptomból tornagyakorlataihoz; Philótasz száz sztadion hosszúságú vadászhalót használt; az előkelők fürdőhöz és testük megkenéséhez olaj helyett mirrhát használtak; gyűrűiket és inasikat mindenüvé magukkal viszik. Alexandrosz ezért szelíden és bölcsen megintette őket, mondván: csodálja, hogy oly sok és kemény harc után nem tudják, hogy akik kifárasztják magukat, édesebben alszanak, mint azok, akik másokat fárasztanak ki, és nem hiszik, hogy - összehasonlítván a maguk életét a perzsákéval - mennyire szolgál dolog a henyélés, és milyen királyi a fáradságos munka. „És aztán - folytatta -, hogyan tudja gondozni lovát, fényesíteni

lándzsáját és sisakját, akinek keze nem szokott hozzá saját drágalátos testének ápolásához? Nem tudjátok-e - tette hozzá -, hogy a győzni tudás lényege: mást tenni, mint amit a legyőzöttek tesznek?” Ő maga örömmel végezte a katonai gyakorlatokat, és szívesen vállalta a vadászatokkal járó fáradalmakat és veszedelmeket. Ezért mondta neki a kíséretében levő spártai követ, amikor leterített egy nagy oroszlánt: „Szépen küzdöttél az oroszlánnal, Alexandrosz, a királyi címért.” Ezt a vadászjelenetet Kraterosz Delphoiban szoborcsoporton örökítette meg; bronzszobrokat mintáztatott ugyanis az oroszlánról, a kutyákról, az oroszlánnal küzdő királyról és önmagáról, amint a király segítségére siet. Némely szoboralakokat Lüszipposz, másokat Leókharész készített.

41. Alexandrosz állandóan edzette önmagát, és másokat is biztatott az erényre, és ezzel veszélyeknek tette ki magát; barátai azonban hozzászokva a gazdagsághoz és a pompához, most már csak henyélni és tétlenkedni akartak, s zokon vették tőle vég nélküli vándorlásait és hadjáratait, úgyhogy lassanként már Alexandrosz ócsárlására és leszólására vetemedtek. Ezt eleinte szelíden tűrte, s azt mondogatta, a királyok sorsa, hogy rosszat mondjanak róluk azok, akikkel jól tesznek. Pedig a hozzá közel állókkal jóindulatának és megbecsülésének jeleit még kicsiny dolgokban is gyakran megmutatta. Hadd mondjak el erre néhány példát.

Peukesztaznak szemrehányást tett, hogy mikor egy medve megharapta, másoknak megírta, de neki nem szólt róla. „Írd meg, kérlek - írta levelében -, voltak-e, akik vadászat közben cserbenhagytak, hogy elvegyék méltó büntetésüket.” Héphaisztiónnak, aki valami ügyben távol volt, megírta, hogy miközben egy egyiptomi macskával játszottak, Kraterosz beleesett Perdikkasz lándzsájába, és a combján megsebesült. Amikor Peukeszta sz kigyógyult betegségéből, Alexandrosz maga írt az orvosnak, Alexipposz-nak, és köszönetet mondott neki. Kraterosz betegsége alatt a király álmában valami látomást látott, mire áldozatot mutatott be barátjáért, és meghagyta neki, hogy ő is ugyanezt tegye. Pauszaniasz orvosnak, aki hunyorral akarta Krateroszt gyógyítani, megírta aggodalmát, s utasítást adott neki, hogyan alkalmazza a gyógyszert. Ephialtészt és Kisszoszt, akik elsőnek vitték hírt Harpalosz szökéséről, lecsukatta, mert hátha hamis váddal illették Harpaloszt. Amikor beteg és öreg katonáinak csoportját hazaküldte, az aigiai Eurülokhosz is felvétette magát közéjük, s mikor kiderült, hogy kutya baja, bevallotta, hogy beleszeretett Teleszippába, és el szeretné kísérni a tengerpartra. Alexandrosz megkérdezte, kik a leány szülei, s mikor megtudta, hogy Teleszippa szabadon született hetaira, így szólt: „Együtt érzek veled szerelmedben, de nézz utána, hogyan nyerjük meg szép szóval vagy ajándékkal Teleszippát, mert hát szabad születésű.”

42. Bámulatos, honnan volt ideje ilyen ügyekben leveleket váltania barátaival. Így írt Kilikiába, mikor Szeleukosz fiatal rabszolgája megszökött, és parancsot adott, hogy kutassák fel a fiút. Peukesztazt megdicsérte, mert elfogatta Nikónt, Kraterosz rabszolgáját; írt Megabüzosznak is, hogy azt a szolgát, aki egy templomba menekült, csalogassa ki a templomból és fogassa el, de ne nyúljon hozzá, míg a templomban van. Mondják, hogy mikor halálbüntetéssel járó büntetésekben bíraskodott, vádbeszéd közben mindig befogta egyik fülét, hogy a másikat szabadon és elfogulatlanul megőrizze a vádlott meghallgatására. Később azonban megkeményítette a sok rágalom, amely hazugságokat akart a valóság színében feltüntetni. Főként a róla elterjesztett rosszakaratú híresztelések keserítették el; ilyenkor kemény és engesztelhetetlen volt, mert jó hírét többre becsülte még az életnél és királyságánál is.

Ekkor ismét hadra kelt Dareiosz ellen, hogy újabb csatát vívjon vele. Mikor meghallotta, hogy Bésszosz elfogta Dareioszt, hazaküldte a thesszaliákat, és zsoldjukon felül kétezer talentum jutalmat osztott ki közöttük. A fáradtságos és hosszadalmas üldözés alatt (tizenegy nap alatt háromezer-háromszáz sztadiont tett meg lóháton) legtöbb lovasa teljesen kimerült, főként a vízhiány miatt. Ekkor találkozott néhány makedónnal, akik öszvérhátra tett tömlőben vizet

hoztak a folyóról. Dél volt, amikor megpillantották Alexandroszt, látták, hogy mennyire szenved a szomjúságtól, gyorsan megtöltötték hát egy sisakot vízzel, és odavitték hozzá. Megkérdezte tőlük, kinek viszik a vizet, és így feleltek: „Fiainknak; de ha te élsz, lesznek más gyermekeink, ha ezek elpusztulnak is.” Hallván a választ, kezébe vette a sisakot, de ahogy körülnézett, és meglátta, hogy az őt körülálló lovasok mind feléje fordítják a fejüket, és csak a vizet nézik, egy kortyot sem ivott belőle, hanem visszaadta, és megdicsérte őket. „Mert ha én magam iszom - szólt -, ezek mind bátorságukat veszítik.” A lovasok, látva Alexandrosz önmegtartóztatását és nagylelkűségét, hangosan kiáltották, hogy vezesse őket bátran, majd megcsapkodták lovukat. Nem éreznek ők sem szomjúságot, sem fáradtságot, mondták, amíg ilyen királyuk van.

43. A többiek is valamennyien így lelkesedtek, de a feljegyzések szerint csak hatvanan voltak, akik Alexandrosszal együtt behatoltak az ellenség táborába. Sok aranyon és ezüstön gázoltak át lovaik, kocsis nélkül maradt szekereket láttak, melyen nők és gyermekek kuporogtak, de ők csak az első sorokban lévőket üldözték, gondolván, hogy köztük van Dareiosz. Végül nagy nehezen rátaláltak Dareioszra: egy szekéren feküdt, lándzsáktól ejtett sebek borították a testét, és már haldoklott. Inni kért, és amikor ivott a friss hideg vízből, Polüsztartoszhoz fordult, aki megittatta: „Minden bajom közt az az én legnagyobb szerencsétlenségem, te derék ember, hogy nem tudom viszonzni a jót, amit velem tettél. Alexandrosz majd megfizet jószágodért, Alexandrosznak pedig az istenek azért, mert kegyes volt anyámhoz, feleségemhez és gyermekeimhez. Rajtad keresztül nyújtom neki baráti jobbjomat.” E szavakkal megfogta Polüsztartosz kezét, és kiszenvedett. Mikor végre Alexandrosz odaért, elszomorodott a történeteken, köpenyét ráterítette a holttestre, és betakarta vele. Később pedig, midőn megtalálta Bészoszt, kettőbe szakított. Két sudár fát egymáshoz hajlítatott, Bészosz végtagjait hozzájuk kötötte; majd eleresztette a fákat; azok nagy erővel felcsapódva elszakították a hozzájuk erősített testrészeket. Dareiosz holttestét királyi pompával felravataloztatta, s elküldte anyjához; fivérét, Exathrészt pedig bizalmasai közé fogadta.

44. Alexandrosz ezután hadserege válogatott csapataival leszállt Hürkaniába. Hatalmas nyílt tengeröblöt talált itt, amely nem látszott kisebbnek a pontoszi tengernél, de vize sokkal kevésbé volt sós, mint más tengereké. Semmi biztosat nem tudott meg róla, de legvalószínűbbnek az látszott, hogy ez a víz a Maiótiisz tavának kiágazása. Természettudósok azonban jól ismerték az igazságot, mert sok évvel Alexandrosz hadjárata előtt megállapították, hogy a külső tengernek négy öble van, ez a legészakibb, s Hürkaniái- vagy Káspi-tengernek nevezik.

Itt néhány barbár meglepte azokat az embereit, akik Bukephalaszt vezették, és elhajtották a lovat. Alexandrosz irtózatos haragra gerjedt, és egy futár által megfenyegette őket, hogy gyermekeikkel és feleségükkel együtt felkoncoltatja mindnyájukat, ha vissza nem küldik a lovat. De mikor visszavitték Bukephalaszt, sőt városaikat is átadták neki, barátságosan bánt velük, és kártérítést fizetett azoknak, akik Bukephalaszt elhajtották.

45. Innen Parthiába vonult, és a harcok szünetében itt öltött először barbár öltözetet. Lehet, hogy alkalmazkodni akart a helyi szokásokhoz (az erkölcsök azonossága s az ugyanahhoz a fajhoz való tartozás nagy szelídítő hatással van az emberekre), de az is lehet, hogy így próbálta megismertetni a makedónokkal a térdre borulást, s így akarta lassanként alkalmazkodásra kényszeríteni és hozzászoktatni őket megváltozott életmódjához. De azért a barbár és idegenszerű méd viseletet nem fogadta el fenntartás nélkül; nem hordott bő nadrágot, köntöst és tiarát, ruházatát ugyanis állította össze a perzsa és méd viseletből, amelyek közül az első nem olyan pompás, a másik méltóságosabb. Eleinte csak barbárokkal való érintkezésben és odahaza bizalmasai körében hordott ilyen ruhát, de később nyilvánosan is, amikor kilovagolt vagy kihallgatást tartott. Fájdalmas látvány volt ez a makedónoknak, de mert más erényeit

csodálták, elnézték neki azt, amit hiúságból tesz, vagy ami gyönyörűséget szerez neki, hiszen egyebek közt kevéssel azelőtt nyíllövés érte a térde alatt, és térdcsontjáról több szilánk levált, máskor meg kővel dobták meg a nyakán, és látása hosszabb időre elhomályosult. Ennek ellenére sem kímélte, hanem állandó veszélynek tette ki magát; átkelt az Orexartész folyón (amelyet a Tanaisznak gondolt), és a megvert szküthákat százsztadionnyira üldözte, pedig akkor éppen hasmenésben szenvedett.

46. Sok történetíró (köztük Kleitarkhosz, Polükleitosz, Onészikritosz, Antigenész és Isztrosz) azt meséli, hogy itt kereste fel őt az amazón. De Arisztobulosz, Kharész, a szertartásmester, Ptolemaiosz, Antikleidész, a thébai Philón, a theangelai Philipposz, azonkívül az eretrai Hekataiosz, a khalkiszi Philipposz és a szamoszi Durisz azt mondja, hogy ez kitalált történet. Úgy látszik, maga Alexandrosz is ezen a véleményen volt, mert Antipatroszhoz írt, minden részletre kiterjedő levelében elmondja, hogy a szkütha hozzá akarta adni leányát feleségül, de az amazónt egy szóval sem említi. Mondják, hogy sok évvel később Onészikritosz felolvasta történelmi műve negyedik kötetét az akkor már király Lüsziimakhosznak, amelyben leírja az amazónnal történt dolgokat; Lüsziimakhosz erre mosolygott, és így szólt: „És én hol voltam akkor?” De akár hisszük ezeket a dolgokat, akár nem, Alexandroszt azért nem kell kevésbé csodálnunk.

47. Mivel félt tőle, hogy a makedónok vonakodnak a hadjárat folytatásától, serege nagyobb részét egy helyben hagyta, de a legjobb csapatokból, amelyek vele voltak már Hürkaniában is, húszezer gyalogost és háromezer lovast maga mellé vett, és beszédet intézett hozzájuk. Azt mondom, hogy a barbárok mindmostanig mintegy álomban látták őket; ha most beérik vele, hogy felkavarván Ázsiát rögtön elmennek, a barbárok nyomban rájuk támadnak. Mindenkit elengedett, aki el akart menni, és most ki kell jelentenie, hogy meghódította az egész világot a makedónoknak, mégis magára maradt barátaival és azokkal, akik önként vesznek részt a hadjáraton. Majdnem szóról szóra ugyanezt írta egy levélben Antipatrosznak is, és hozzátette, hogy beszéde végén valamennyi embere azt kiáltotta, hogy vezesse őket a világ bármely részére, ahová csak akarja. Miután ezek a válogatott katonák kiállták a próbát, a sereg zömét már nem volt nehéz megnyernie, és ezután mindnyájan készségesen követték.

Ilyen körülmények között életmódjában még inkább alkalmazkodott az ország lakóihoz, és még jobban összehangolta az idegen szokásokat és erkölcsöket a makedónokkal. Azt gondolta, hogy jóindulattal szilárdabbá teheti hatalmát, mint erőszakkal. Ezért kiválogatott harmincezer fiút, és elrendelte, hogy tanulják meg a görög nyelvet és a makedón fegyverek használatát, s nagyszámú felügyelőt rendelt melléjük. Róxanéval szerelemből kötött házasságot; őt virágzó szépségében egy táncmulatsággal egybekötött lakomán ismerte meg, és úgy gondolta, hogy ez a házasság összhangban áll akkori helyzetével. A barbárok bizalmát ez a házastársi kapcsolat megerősítette, és Alexandroszt mindinkább megszerették, mert igen becsületesen viselkedett Róxanéval, és a törvények megtartása nélkül még csak közeledni sem akart ahhoz az egyetlen nőhöz, akihez érzelmek fűzték.

Amikor azt tapasztalta, hogy szűkebb környezetében leginkább Héphaisztión helyesli viselkedését, és alkalmazkodik megváltozott életmódjához, Kraterosz pedig a hazai szokásokhoz maradt hű, Héphaisztiónnal intéztette a barbárok, Kraterossal pedig a görögök és makedónok ügyeit; általában Héphaisztiónt szerette legjobban, Krateroszt viszont tisztelte, mert úgy gondolta, és meg is mondta nekik, hogy Héphaisztión Alexandrosz-, Kraterosz pedig királykedvelő. Ezért a két férfi rossz szemmel nézte egymást, és gyakran civódtak. Az indiai hadjáraton egyszer kardot rántottak egymásra, és már majdnem tettelegességre került sor; ekkor barátaik segítségükre siettek, Alexandrosz pedig lován ugratott oda hozzájuk, és mindenki füle hallatára lehordta Héphaisztión, megveszekedett örültnek nevezte, ha nem érti meg, hogy

ha Alexandroszt elveszíti, senki és semmi; de négyszemközt keserűen kifakadt Kraterosz ellen is. Majd összehozta és kibékítette őket, s megesküdött Ammónra és az összes istenekre, hogy bár minden ember közt a legjobban szereti őket, ha ismét veszekedésen éri, mindkettőjüket megöli vagy legalábbis azt, amelyik a veszekedést elkezdte. Ezután állítólag soha, még tréfából sem mondtak vagy tettek semmit egymás ellen.

48. Philótasz, Parmeniön fia, nagy tiszteletben állt a makedónok között, mert vitéz, erős férfinak tartották, és ezenfelül olyan bőkezű és jószívű volt barátaihoz, mint maga Alexandrosz. Állítólag egyszer az egyik barátja pénzt kért tőle, és Philótasz elrendelte, hogy adjanak neki, de kincstárnoka közölte, hogy nincs pénzük. „Mit mondasz? - szólt erre Philótasz. - Hát nincs serlegem vagy ruhám?” Másrészt olyan öntelt, vagyonát fitogtató és piperkőc volt, és olyan fényűző életet folytatott, hogy az már bántó volt egy magánembertől. Mindehhez olyan ügyetlenül és bárdolatlanul játszott meg a tekintélyes és fennkölt férfiút, hogy ezzel gyanússá és gyűlöltté tette magát. Egyszer még Parmeniön is így szólt hozzá: „Ugyan, fiam, igyekezz kedvesebbnek látszani.” Ezenfelül Alexandrosznál is többször bevádolták már különféle ügyekben. Amikor a kilikiai vereség után Dareiosz kincsei Damaszkuszban a makedónok kezére kerültek, a táborba hurcolt hadifoglyok között volt egy csinos püdnai nő, Antigoné. Philótasz megtartotta magának a lányt; majd ahogyan a fiatal emberek szokták kedvesük előtt, borozás közben vitézségével dicsekedett, a legnagyobb haditetteket mind saját magának és apjának tulajdonította, Alexandroszt pedig kölyöknek nevezte, akiből ők ketten csináltak uralkodót. Antigoné elmondta ezt egyik ismerősének, az pedig, mint az ilyenkor történni szokott, egy másiknak, végre aztán a szóbeszéd eljutott Krateroszhoz is. Kraterosz titokban elvitte Antigonét Alexandroszhoz, aki meghallgatta őt, majd megparancsolta, hogy tartsa fenn a viszonyt Philótaszzal, és amit megtud, személyesen neki jelentse.

49. Philótasz, nem is sejtve, hogy törbe csalták, változatlanul sokszor volt együtt Antigonéval, és haragból vagy fennhéjázásból sok sértő megjegyzést tett a királyra. De Alexandrosz, bár bőséges bizonyítéka volt már Philótasz ellen, csendben maradt, és nem tett semmit, vagy mert bízott Parmeniön hűségében, vagy mert félt az apa és a fiú hírnevétől s hatalmától. Ekkortájt egy Limnosz nevű khalaisztrai makedón merényletet tervezett Alexandrosz ellen, és felszólította szeretőjét, egy Nikomakhosz nevű fiatalembert, hogy vegyen részt a merényletben. Nikomakhosz nem volt rá hajlandó, és elmondta a merénylet tervét fivérének, Kebalinosznak, az pedig Philótaszhoz fordult, és segítségét kérte, hogy bejuthassanak Alexandroszhoz, mert nagy és fontos közölnivalójuk van. Philótasz azonban valami ismeretlen okból nem vezette be őket Alexandroszhoz, azt állítva, hogy a király fontosabb ügyekkel van elfoglalva, sőt kérésüket másodszor is megtagadta. Philótasz viselkedése gyanúnak látszott nekik, ezért máshoz fordultak, és annak segítségével Alexandrosz színe elé jutva, először is Limnosz tervét tárták fel, majd mintegy mellékesen elmondták azt is, hogy Philótasz két alkalommal is elmulasztotta, hogy őket Alexandrosz elé vezesse. Nagy haragra gerjedt Alexandrosz, és amikor a Limnosz elfogatására küldött ember védekezés közben megölte Limnoszt, még inkább felháborodott, gondolván, hogy kisiklott a kezéből az összeesküvés bizonyítéka. Nagyon felbőszült most már Philótasz ellen, és bizalmasan azokhoz fordult, akik régóta gyűlölték Philótaszt; ezek nyíltan megmondták neki, könnyelműség azt hinnie, hogy ez a khalaisztrai Limnosz egyedül mert volna ilyesmire vállalkozni. Ezt az embert felbérelték, és valószínűleg csak eszköz volt, amelyet egy magasabb hatalom irányított; azok között kell tehát az összeesküvés szálait keresni, akiknek érdekében volt a dolog eltussolása. A király most már kész volt hallgatni az ilyen beszédekre és gyanúsításokra, erre ezer meg ezer vádat emeltek Philótasz ellen. Így aztán elfogták és kihallgatták; a király bizalmasai ott álltak a kárpád mellett, Alexandrosz pedig kívülről egy szőnyegfüggöny mögött hallgatózott. Állítólag meghallotta, hogy Philótasz alázatos hangon rimázkodott Héphasztiónnak, mire a király így

szólt: „Ha ennyire puhány és férfiatlan vagy, Philótasz, hogyan vállalkozhattál ily nagy dologra?” Philótasz kivégzése után Alexandrosz nyomban Médiába küldött, és kivégeztette Parmeniónt is, azt a férfiút, aki Philipposznak olyan hűséges munkatársa volt, s aki az idősebb barátok közül egyedül szorgalmazta, hogy Alexandrosz keljen át Ázsián. Három fia közül kettő már korábban elesett szeme láttára a hadjáratban, a harmadik pedig vele együtt vesztette el életét.

Alexandrosz ilyenfajta tettei félelemmel töltötték el sok barátját, de főként Antipatroszt, akit titokban az aitóloszokhoz küldött, és szövetségi viszonyra lépett velük. Az aitóloszok félték Alexandrosztól, mivel elpusztították Oiniadai városát, és midőn ezt Alexandrosz megtudta, kijelentette, hogy az aitóloszokat nem Oiniadai lakosainak fiai, hanem ő maga fogja megbüntetni.

50. Nem sokkal később történt Kleitosz esete, amely egyszeri hallásra Philótaszénál is szörnyűbbnek látszik, de ha figyelembe vesszük a történetek okát és körülményeit, úgy találjuk, hogy ezt nem szántsándékkal, hanem a balszerencse folytán követte el a király, aki haragjában és részegen alkalmat adott Kleitosz rossz szellemének érvényesülésére. Az eset a következőképpen történt: A tenger mellől görög gyümölcsöket hoztak a királynak; az megcsodálta frissességüket és szépségüket, s hívatta Kleitoszt, hogy megmutassa, és adjon neki belőlük. Kleitosz éppen áldozott, de abbahagyta az áldozást, és a királyhoz ment, az áldozatra vízzel meghintett három juh pedig követte. Elmesélte a király az esetet a jósoknak, Arisztandrosznak és a spártai Kleomantisznak, akik baljóslatúnak mondták az előjeleket. Megparancsolta tehát, hogy mutassanak be áldozatot Kleitoszért. Két nappal előbb ugyanis Alexandrosz különös álmot látott: mintha Kleitosz fekete ruhában ült volna Parmenión fiai közt, akik mind halottak voltak. Kleitosz nem várta be az áldozást, hanem azonnal elindult a vacsorára, mialatt a király áldozatot mutatott be a Dioszkuroszoknak. Vidám ivás közben valami Pranikhosz vagy mások szerint Pieriön dalait énekelték, amelyek a barbároktól nemrégiben legyőzött vezérek megszégyenítésére és kigúnyolására készültek. Az idősebbeknek sehogyan sem tetszettek a dalok, s szidták a költőt is, és azt is, aki énekelt, de Alexandrosz és a mellette ülők szívesen hallgatták, és odaszóltak az énekesnek, hogy folytassa. A már ittas Kleitosz, aki természeténél fogva amúgy is nyers modorú és ingerlékeny ember volt, nagyon felháborodott, és odakiáltotta, hogy nem helyes barbárok közt, ellenséges földön gúnyolódni azokkal a makedónokkal, akik sokkal különbek voltak, mint azok, akik most nevetnek rajtuk, még ha a balsors üldözte is őket. Alexandrosz erre azt felelte, hogy Kleitosz a saját védelmére beszél, amikor a gyávaságot balszerencsének tünteti fel. Kleitosz felugrott, és így kiáltott: „Ez a gyávaság mentette meg az életedet, istenek szülötte, amikor a hátadat fordítottad Szpithridatész kardjának. A makedónok vére és sebei árán lettél te ilyen nagy, hogy megtagadd Philipposzt, és Ammón fiának add ki magadat.”

51. Alexandrosz erre magából kikelve felhördült: „Azt hiszed, te aljas ember, hogy örökké büntetlenül fecseghetsz rólunk ilyeneket, és lázíthatod a makedónokat?” „Valóban nincs okunk örvideni, Alexandrosz - mondta Kleitosz -, hogy ilyen jutalmat kapunk fáradságunkért. Boldogok, akik már meghaltak, s nem kell megérniük, mint verik médpálcával a makedónokat, és nem kell perzsákhoz könyörögniük, hogy saját királyuk elé járulhassanak.” Kleitosznak durva sértésére Alexandrosz barátai királyuk védelmére keltek, és szidalmazni kezdték Kleitoszt, az idősebbek pedig megpróbálták lecsendesíteni az izgalmat. Ekkor Alexandrosz a kardiai Xenodokhoszhoz és a kolophóni Artemioszhoz fordulva így szólt: „Nem gondoljátok, hogy a görögök olyanok a makedónok között, mintha félistenek járnának vadállatok közt?” Kleitosz azonban nem tágitott, hanem felszólította Alexandroszt, mondja ki nyíltan, mit akar, vagy pedig ne hívjon vacsorára szabad embereket, akik őszintén megmondják, amit gondolnak, hanem éljen barbárok és rabszolgák között, akik térdre borulnak

perzsa öve és fehér köntöse előtt. Alexandrosz nem tudta haragját türtőztetni, az előtte fekvő egyik almát Kleitosz fejéhez vágta, és kardját kereste. Egyik testőre, Arisztophanész azonban még idejében eldugta előle, a többiek pedig körülfogták és kérlelték; erre felugrott és makedón nyelven testőreit szólította (ami nála nagy zavar jele volt), és megparancsolta a kürtösnek, hogy fújjon riadót, majd pedig öklével az arcába sújtott, amikor a kürtös habozott és vonakodott megtenni. Később aztán nagy dicséretben részesült, mert főként neki volt köszönhető, hogy nem riadt fel az egész tábor. Kleitoszt, mivel hallani sem akart róla, hogy meghunyászkodjon, barátai nagy nehezen kituszkolták a teremből. Kisvártatva azonban vissza akart térni egy másik ajtón, és megvető hangon nagy fennem idézte Euripidész *Andromakhe*-jából ezt a jambusi sort:

*Egész Hellaszban, ó, az erkölcs mily gonosz!*¹²⁹

Alexandrosz ekkor elvette az egyik dárdavívótól a dárdát, és átdöfte Kleitoszt, épp amikor az ajtó függönyét félrevonva, feléje tartott. Kleitosz ordítva és hörögve összerogyott, mire a király haragja nyomban elmúlt. Magához tért, s amint látta némán körülötte álló barátait, gyorsan kirántotta a dárdát a holttestből, és a saját nyakába akarta döfni, de ebben megakadályozták testőrei, akik lefogták kezét, és erőszakkal hálósobájába vitték.

52. Alexandrosz az éjszakát és a következő napot keserves zokogással töltötte, és a sírásban, jajveszékelésben annyira kimerült, hogy szótlanként feküdt, csak néha szakadt fel melléből egy-egy mély sóhajtás, erre barátai megijedtek a csendtől, és erővel betörték hozzá. Más beszédére ügyet sem vetett, de mikor Arisztandrosz jós emlékeztette arra az álmra, amelyet Kleitoszról látott, és amely előjel volt a sors rendelkezéséről, szemmel láthatóan megnyugodott. Majd odavezették hozzá Kalliszthenészt, a filozófust, Arisztotelész rokonát, és az aberdai Anaxarkhoszt. Kalliszthenész szelíden és tapintatosan igyekezett rá hatni, hogy fájdalmát enyhítse, s így megszabadítsa szenvedésétől. Anaxarkhosz, aki mindig is a maga útját járta a filozófiában, és közismerten lenézte és semmibe vette filozófustársait, így kiáltott, amikor belépett: „Ez hát az az Alexandrosz, akire most az egész világ tekint? Nézzétek, itt fekszik és sír, mint valami rabszolga, aki remegve fél a törvénytől és az emberek ítéletétől, pedig neki kellene a törvénynek és az igazság mértékének lennie, ha ugyan valóban azért győzött, hogy úr legyen és uralkodjék, és ne alázas rabja valamely hiú és üres vélekedésnek. Hát nem tudod - folytatta -, hogy Zeusz azért ültette maga mellé az Igazságot és a Törvényt, hogy a hatalom birtokosának minden tette törvényes és igazságos legyen?” Anaxarkhosz lecsendesítette ugyan érvelésével a király lelki fájdalmát, de magatartását sok tekintetben még hiúbbá, még inkább törvénytípróvá tette. Önmagát megszerettette a királlyal, Kalliszthenész társaságától pedig, amely a filozófus szigorúsága miatt úgysem volt neki kellemes, még inkább elidegenítette.

Mondják, hogy egy alkalommal vacsora közben az évszakokról és az időjárásról folyt a beszélgetés, és Anaxarkhosz ingerült hangon szembeszállt Kalliszthenész véleményével, aki másokkal együtt azt vallotta, hogy az ottani időjárás hidegebb és zordonabb. Kalliszthenész ekkor így szólt: „Azt mindenestre el kell ismerned, hogy itt hidegebb van, mint ott, hiszen te otthon kopott köpenyben szoktál áttelelni, itt pedig három takaróba burkolózva fekszel a pamlagon.” Emiatt Anaxarkhosz persze nagyon bosszankodott.

53. Kalliszthenész a többi szofista és hízelgő hiúságát is sértette azzal, hogy a fiatalok rajongtak ékesszólásáért, de az idősebbek is kedvelték rendszeres, tiszteletre méltó s mértéktelen életmódja miatt, amely igazolta odautazásának értelmét: azt, hogy Alexandrosznál kieszközölje honfitársainak hazatelepítését és szülővárosának újjáépítését. Amellett, hogy hírnevét irigyelték, némileg saját maga is okot szolgáltatott rágalmazói támadására, mert sokszor elhárította magától a meghívásokat, és ha egy-egy lakomán megjelent is, komor hallgatásával

kimutatta, mennyire nem helyesli a történeteket, mennyire nem tetszenek neki; ezért mondta rá egyszer Alexandrosz:

Gyűlölt a bölcs, ki önmagának mégse bölcs.

Beszélik, hogy egy alkalommal, amikor sokan voltak hivatalosak vacsorára, Kalliszthenészt megkérték, hogy mondjon felköszöntőt a makedónokra, s beszédének olyan nagy sikere volt, hogy a vendégek helyükről felugrálva megtapsolták, és feléje dobálták koszorúikat, mire Alexandrosz Euripidésszel szólva megjegyezte:

*Dicső dolgokról szólni szépen nem nehéz.*¹³⁰

„De mutasd meg szavad erejét - folytatta a király - a makedónok vádolásában is, hogy ismerjék meg fogyatkozásaikat, és megjavuljanak.” Így aztán Kalliszthenész fonákjára fordította mondanivalóját, és a makedónoknak sok mindent őszintén a szemükbe mondott, majd bebizonyítván, hogy Philipposz hatalma a görögök közti viszálykodás miatt növekedett meg, hozzátette:

*Belső harcban a sors a cudarnak ró ki szerencsét.*¹³¹

Emiatt a makedónok keserűen és mélyen meggyűlöltek, Alexandrosz pedig azt mondta, hogy Kalliszthenész nem is ékesszólásáról, hanem a makedónok iránti gyűlöletéről adott tanúbizonyságot.

54. Hermipposz szerint így mondta el ezt Arisztotelésznek Sztroibosz, Kalliszthenész felolvasója; Kalliszthenész pedig, amikor észrevette, hogy a király megharagudott rá, elmenőben kétszer-háromszor ezt mondta neki:

*Meghalt Patroklosz, ki pedig nálad derekabb volt.*¹³²

Helyesen mondja ezért Arisztotelész, hogy Kalliszthenész, bár nagy szónok, józan esze nem volt. Mégis mikor bölcshez méltóan erélyesen megtagadta a térdre borulást, és egymaga mert szót emelni arról, amit az idős makedónok sehogy sem tudtak elviselni, nagy szégyentől mentette meg a görögöket, de még nagyobbtól Alexandroszt, akit mégiscsak rábírt, hogy ne erőltesse a térdre borulást; saját magának azonban veszítést okozta, mert úgy gondolkodott, hogy véleményét rá kell erőszakolnia a királyra, és nem meggyőznie róla.

A mitülénéi Kharész beszéli el, hogy egyszer a lakomán Alexandrosz, miután ivott, átnyújtotta a serleget egyik barátjának, az elfogadta, felállt, a házi szentély felé fordult, ivott a serlegből, majd térdre borult Alexandrosz előtt és megcsókolta, végül újra elfoglalta helyét a pamlagon. Sorban egymás után mindenki ugyanezt tette, végül Kalliszthenész is kezébe vette a serleget, de mert Alexandrosz Héphaisztiónnal beszélgetett, és nem figyelt oda, egyszerűen csak ivott a serlegből, aztán odalépett a királyhoz, hogy megcsókolja, de ekkor a Pheidónnak is nevezett Démétriosz megszólalt: „Ne csókold meg, király; egyedül ő nem borult térdre előtted.” Alexandrosz erre elfordította arcát a csóktól, Kalliszthenész pedig jó hangosan így szólt: „Hát akkor egy csókkal szegényebben távozom.”

55. Amikor így elidegenedtek egymástól, Héphaisztión elkezdte mondogatni Alexandrosznak, hogy Kalliszthenész ígéretet tett rá, hogy térdre borul a király előtt, de megszegte a szavát. Majd a Lüszimakhoszhoz és Hagnónhoz hasonló emberek azt híresztelték róla, hogy a szofista fennén hirdeti mindenütt, hamarosan megszűnik a zsarnokság, a fiatalok pedig hozzá sereglenek, és tisztelettel veszik körül mint az egyetlen szabad embert annyi tízezer között.

Ezért amikor felfedezték Hermolaosz és társai Alexandrosz ellen szőtt összeesküvését, mindenki látott bizonyos valószerűséget abban, amivel Kalliszthenészt rosszakarói rágalmazták: amikor tudniillik Hermolaosz megkérdezte tőle, hogyan lehet belőle a leghíresebb ember, azt felelte: „Ha megölöd a leghíresebbet”, majd pedig állítólag azzal bujtogatta Hermolaoszt a tett elkövetésére, hogy ne féljen az aranyheverőtől, hanem arra gondoljon, hogy beteg és sebesült emberrel van dolga. Ennek ellenére Hermolaosz egyik cinkostársa sem vallott Kalliszthenész ellen, még a legnagyobb kínzások közepette sem. De maga Alexandrosz is kijelenti abban a levelében, amelyet nyomban a történetek után írt Kraterosznak, Attalosznak és Alketasznak, hogy a fiatalok kínzás alatt azt vallották, mindent maguk követtek el, és senkit nem avattak be tervükbe. Később azonban Antipatrosznak írt levelében Kalliszthenészt is vádolja, és ezt írja: „Az ifjakat megkövezték a makedónok, de a szofistát magam büntetem meg azokkal együtt, akik hozzám küldték, és befogadták városaikba az életemre törő összeesküvéket.” Ezekkel a szavakkal nyíltan kifejezte Arisztotelész elleni haragját, mert Kalliszthenész az ő házában nevelkedett, és Arisztotelész unokahúgának, Hérónak volt a fia. Kalliszthenész haláláról némelyek azt állítják, hogy Alexandrosz felakasztatta, mások szerint a börtönben megbetegedett és meghalt; Kharész úgy tudja, hogy elfogatása után hét hónapig bilincsbe verve őrizték, hogy majd Arisztotelész jelenlétében a tanács ítélkezzék felette, de ugyanakkor amikor Alexandrosz Indiában megsebesült, elhújasodásban és tetűkórban meghalt.

56. Mindez azonban később történt. A korinthoszi Démaratosz már nagyon öregember volt, és mindenáron látni szerette volna Alexandroszt. Amikor meglátta, azt mondta, hogy nagy gyönyörűségtől estek el azok a görögök, akik úgy haltak meg, hogy nem látták Alexandroszt Dareiosz trónján ülni. De nem sokáig élvezte a király jóindulatát, mert végelgyengülésben meghalt. Fényes temetést rendeztek neki; a hadsereg nagy kerületű és nyolcvan könyök magas sírhalmot emelt tiszteletére, hamvait pedig négy lótól vont díszes halotti szekéren küldték le a tengerpartra.

57. Majd készülődni kezdett, hogy átkeljen Indiába. Mikor látta, hogy a rengeteg zsákmánnyal megterhelt hadsereg szinte mozdulni sem képes, kora reggel, alighogy felrakták a poggyászt a szekerekre, felgyűjtotta a maga csomagját, utána a barátaiét, majd ugyanezt tette a makedónokéval is. Ezt a műveletet nagyobb és félelmetesebb volt eltervezni, mint véghezvinni, mert csak kevesen sajnálkoztak miatta, a legtöbben örömrivalgással fogadták, és amijük volt, megosztották a szűkölködőkkel, a felesleges holmit pedig saját kezűleg égették s pusztították el. Ez lelkesedéssel és bizalommal töltötte el Alexandroszt is. Addigra már félelmetes és kérlelhetetlen volt azok megbüntetésében, akik megszegték parancsait. Így kivégeztette kíséretének egyik tagját, Menandroszt, mert bár egy helyőrség parancsnokává nevezte ki, nem akart ott maradni; a barbár Orszodátészt pedig, aki elpártolt tőle, saját maga nyilazta le.

Midőn egy birka olyan bárányt ellett, amelynek fején tiarához hasonló alakú és színű képződmény volt, s mindkét oldalán heréi nőttek, megborzadt a baljóslatú előjeltől, és megtisztította magát azokkal a babiloniakkal, akiket ilyen célokra mindig magával vitt. Baráti beszélgetésekben mindig azt mondta, hogy nem önmagát, hanem őket félti, hogy a sors valami hitvány és tehetetlen embernek adja a hatalmat őutána. De egy kedvezőbb előjel aztán jobb kedvre hangolta; amikor ugyanis egy Proxenosz nevű makedón, a málna felvigyázója, helyet ásatott a király sátrának, az Óxosz folyó partján gazdag forrásra talált, amelyből valami zsíros és olajos anyag tört elő. Amikor a tetejét leszűrték, tiszta és átlátszó olaj bugyogott föl, amelynek szaga és íze, csillogása és kövérsége nem különbözött az olajétól, pedig ezen a vidéken az olajfa nem termett meg. Mondják, hogy az Óxosz vize is nagyon lágy, és zsírréteggel vonja be a benne fürdőzők bőrét. Alexandrosz ennek az esetnek mindenesetre nagyon megörült, amint ez kitűnik Antipatroszhoz küldött leveléből is. Ebben úgy ír az eseményről, mint a legkedvezőbb előjelről, amelyet eddig az istenektől kapott. A jósok dicsőséges, de fáradságos és nehéz

hadjárat előjeleként magyarázták a dolgot, mert az istenek az olajat a fáradalmak enyhítésére adták az embereknek.

58. Sokszor forgott veszedelemben a csatákban, és kapott súlyos sebeket; de legtöbb veszteséget az élelmiszer szűkössége és az időjárás viszontagsága okozta hadseregének. Ő azonban a balszerencsét merészséggel, a hatalmat vitézséggel akarta felülmúlni, abban a hitben, hogy a bátrak számára nincs leküzdhetetlen nehézség, a gyáváknak pedig semmi sem biztos erősség. Mondják, hogy amikor Sziszimithrész meredek és megközelíthetetlen sziklavárát ostromolta, és katonái elcsüggedtek, megkérdezte Oxüartészt, hogy milyen lelkületű ember ez a Sziszimithrész. Mikor az gyávának mondta, Alexandrosz így szólt: „Azt mondd tehát, hogy vára elfoglalható, mert nincs erős kezekben.” És valóban, mihelyt félelmet keltett Sziszimithrészben, be is vette a várát. Mászor a fiatalabb makedónokat biztatta egy másik, hasonlóképpen meredek sziklavár megostromlására, és egyiküknek, akit Alexandrosznak hívtak, ezt mondta: „Illő, hogy vitézül viselkedj már csak a nevedért is.” Amikor aztán ugyanez az ifjú bátran harcolva elesett, nagyon megsajnálta. Egy másik alkalommal a makedónok haboztak, hogy megrohanják Nüsza városát, mert mély vizű folyó folyt el mellette; Alexandrosz az élükön állva így szólt: „Milyen szerencsétlen vagyok, hogy nem tanultam meg úszni.” Majd úgy, ahogy volt, pajzsosan át akart kelni a folyón. Midőn szüneteltek a harcok, megjelentek nála az ostromlott városok követei, hogy könyörögjenek neki. Először azon csodálkoztak el, hogy fegyveresen, de minden kíséret nélkül fogadja őket, majd pedig azon, hogy párnát hozatott, és felszólította a legidősebbet, név szerint Akuphiszt, hogy üljön rá. Akuphisz elámult ennyi előkelőség és nyájasság láttán, és megkérdezte tőle, mit tegyenek, hogy barátságába fogadja őket. Alexandrosz így felelt: „Tegyenek uralkodójukká téged, hozzánk pedig küldjék el száz legjobb emberüket.” Erre Akuphisz nevetett, és így szólt: „Hidd el, király, jobban uralkodom, ha a legrosszabbakat küldöm hozzád, és nem a legjobbakat.”

59. Taxilész India akkora részének ura volt, amely nem kisebb Egyiptomnál; földje bővelkedett jó legelőkben, s a legszebb gyümölcsöket termette. Bölcs ember volt, és miután köszöntötte Alexandroszt, így szólt hozzá: „Mi szükségünk van háborúra, és miért csatázzunk egymással, Alexandrosz? Vagy talán azért jöttél, hogy megfossz bennünket a víztől és a szükséges élelemtől? Mert értelmes embereket csak ez az ok kényszerít harcra. Ami viszont az egyéb gazdagságot és vagyont illeti, ha nekem van több, szívesen adok belőle neked, ha pedig kevesebb, nem vonakodom hálásan elfogadni, amit tőled kapok.” Alexandrosz megörült szavainak, és jobbát megszorítva így szólt: „Azt hiszed, hogy e nyájas szavak után harc nélkül ér véget a mi találkozásunk? Nem fogsz bírni velem, mert én jótetteimmel kelek versenyre és harcolok veled, hogy jóságban túl ne tehess rajtam.” Erre sok ajándékot kapott a királytól, és még többet adott, a végén pedig vert pénzben ezer talentumot küldött neki. Ez nagyon bántotta Alexandrosz barátait, de sok barbárt nyert meg a király számára.

Az indusok közt a zsoldosok voltak a legjobb harcosok; ezek szerteszét vonultak az országban, vitézül megvédték a városokat, és sok bajt okoztak Alexandrosznak; ezért aztán fegyverszünetre lépett velük, és szabad elvonulást adott nekik, de később az úton rájuk támadt, és mindnyájukat lemészároltatta. Ez volt az egyetlen szégyenfolt egész hadjáratán, mert addig mindig megtartotta a hadviselési szabályokat, és királyhoz méltóan harcolt. Nem kevésbé voltak Alexandrosz ártalmára a bölcssek: gyalázták a helyi uralkodókat, akik Alexandrosz pártjára álltak, és fellázították a szabad népeket. Ezért sokukat felakasztatta.

60. A Porossal történeteket maga Alexandrosz írja le egy levélben. Azt mondja, hogy a Hüdaspész kettejük tábora közt folyt. Porosz a folyó túlsó partján állította fel elefántjait, és állandóan figyelte az átkelést. Alexandrosz reggelenként nagy zajt és lármát üttetett a maga táborában, hogy a barbárok hozzászokjanak és ne legyenek készültségben. Egy viharos, hold-

fénytelen éjszakán magához vette gyalogsága egy részét és legjobb lovasait, majd jó messzire eltávolodva az ellenségtől, átkelt egy kisebb szigetre. Közben felhőszakadás, forgósél és mennydörgés támadt, és sűrű villámcsapások érték a csapatot. Alexandrosz látta, hogy több katonája villámcsapástól sújtva elevenen elégett, mégis elhagyta a szigetet, és átkelt a túlsó partra. A Hüdaspész megduzzadt a vihartól, áttörte a gátakat és nagy parti területeket elöntött. Emberei a partok közt áramló vízben nehezen tudták lábukat megvetni a síkos és szakadékos talajon. Ekkor mondotta állítólag ezeket a szavakat: „Ó, athéniaiak, el sem hinnétek, milyen veszedelmeknek teszem ki magam, hogy dicsőségemet elismerjétek!” Ezt azonban Onészikritosz beszéli el, maga Alexandrosz pedig azt mondja, hogy a makedónok, otthagya a tutajokat, fegyverrel a kezükben, a mellig érő vízben gázolva keltek át az áradáson. Amikor átkeltek, Alexandrosz lovasságával előrement, húszszadtadionnyira megelőzve a gyalogságot, azzal a számítással, hogy ha az ellenség lovasokkal támad, nagy számbeli fölényben lesz, ha pedig gyalogságával indul ellene, saját gyalogosai idejében megérkeznek, s e két feltevés közül az egyik valóban bekövetkezett. A rázúduló ezer lovast és hatvan harci szekeret megállásra kényszerítette, a harci szekereket mind zsákmányul ejtette, a lovasok közül négyszázat megölt. Porosz ebből megértette, hogy Alexandrosz átkelt a folyón, ezért teljes haderejével ellene indult, csak néhány katonáját hagyta hátra a makedónok átkelésének megakadályozására. De Alexandrosz félt az elefántoktól s az ellenség nagy számától, ezért a balszárnnyra támadt, Koinosznak pedig megparancsolta, hogy ütközzék meg a jobbszárnnyal. Mindkét szárny megfutamodott és visszavonult az elefántokhoz, ahol heves közelharcra került sor. Nyolc óráig tartott, amíg az ellenség feladta a küzdelmet. Így számol be erről leveleiben a csata győztése.

A legtöbb történetíró szerint Porosz csaknem két méter magas férfi volt, nem alacsonyabb, mint egy lovas katona; nagy, méltóságot parancsoló termete jól illett az elefánthoz, amelyen ült, pedig az volt valamennyi közt a legnagyobb. Elefántja bámulatos értelemmel vigyázott a királyra; amíg teljes erővel harcolt, dühösen verte vissza és tiporta le támadóit, mikor pedig észrevette, hogy a lövedékek okozta sebektől elalél, szelíden térdre ereszkedett, hogy a király le ne essék, és ormányával egyenként kihúzta a lándzsahegyeket a sebekből. Amikor Porosz fogságba került, Alexandrosz megkérdezte tőle, hogyan bánják vele; ő csak ennyit mondott: „Királyhoz illően.” Majd Alexandrosz kérdésére, hogy van-e más mondanivalója, így felelt: „Minden benne foglaltatik abban, hogy királyhoz illően.” Alexandrosz nemcsak az egész országot bízta Poroszra, hogy mint helytartó kormányozza, hanem hozzácsatolta azoknak a független népeknek területét is, amelyeket fegyverrel hódított meg. Ezen a területen tizenöt nép, ötezer jelentős város és igen sok falu volt. Ezenkívül meghódított még egy háromszor ilyen nagy területet, és annak helytartójává egyik bizalmas emberét, Philipposzt tette meg.

61. A Porossal vívott csata után kimúlt Bukephalasz is; nem mindjárt, hanem legtöbbször állítása szerint később, amikor sebeit gyógyították. Onészikritosz azonban azt mondja, hogy a vénségtől pusztult el, mert harminc évet ért meg. Kimúlását Alexandrosz úgy gyászolta, mintha meghitt társat vagy barátot veszített volna el; várost is alapított emlékére a Hüdaspész partján, amelyet Bukephaliának nevezett. Mondják, hogy mikor elveszítette Peritasz nevű kutyáját, amelyet ő maga nevelt és nagyon szeretett, egy másik újonnan alapított városát róla nevezte el. Szótió azt mondja, hogy ezt a leszboszi Potamóntól hallotta.

62. A Porossal folytatott háború elvette a makedónok kedvét, és nem akartak továbbnyomulni Indiában, mert még az ellenük csatasorba állított húszezer főnyi gyalogost és kétezer lovast is nehezen tudták visszaverni. Makacsul ellenálltak tehát, amikor Alexandrosz rá akarta kényszeríteni őket, hogy keljenek át a Gangészen, amelyről úgy tudták, hogy harminckét szadtadion széles és száz öl mély, túlsó partját pedig valósággal ellepték a gyalogos és lovas csapatok s az elefántok. Azt is hallották, hogy a gandariaiak és a praiszioszok királyai

nyolcvanezer lovassal, kétszázezer gyalogossal, nyolcezer harci szekérrel és hatezer harci elefánttal várnak rájuk. És ez nem is volt üres szóbeszéd, nem sokkal később ugyanis Androkottosz király ötszáz elefántot küldött ajándékba Szeleukosznak, s hatszázezer főnyi hadseregével megtámadta és meghódította egész Indiát.

Alexandrosz eleinte sátrába zárkózva feküdt elkeseredésében és haragjában, mert úgy érezte, hogy egész hódítása mit sem ér, ha nem kelhet át a Gangészen, és visszavonulását vereségnek tekintette. Barátai tőlük telhetőleg vigasztalták, a katonák pedig sátora ajtajában megállva, siránkozással és hangos kiáltozással kérelték; végre is megengesztelődött és fölszedette táborát, s közben félrevezető és megtévesztő cseleket eszelt ki, hogy jó hírét gyarapítsa. A szokottnál nagyobb fegyvereket, istállókat, a rendesnél nehezebb zablákat készíttetett, és szanaszét dobálva otthagyták őket; oltárokat építtetett az isteneknek, amelyeket a praiszioszok királyai, ha átkelnek a folyón, mai napig is vallásos tiszteletben részesítenek, s áldoznak rajtuk a görög isteneknek. Androkottosz egészen fiatalon maga is látta Alexandroszt, és állítólag később gyakran mondogatta, hogy Alexandrosznak semmi fáradságába sem került volna India meghódítása, mert az indusok gyűlölték és lenézték királyukat hitványsága és alacsony származása miatt.

63. Innen indult el Alexandrosz, hogy meglássa a külső tengert. Sok evezős gályát és tutajt ácsoltatott, és lassan, kényelmesen leereszkedett a folyókon. Útja mégsem telt tétlenül, mert időnként partra szállt, megrohanta a városokat, és mindegyiket meghódította. A malloszoknak nevezett nép városában azonban, akikről azt mondják, hogy az indusok legharciasabb törzse, kis híján odaveszett. A város lakóit nyílzáporral lekergette a falakról, és egy odatámasztott létrán elsőnek ért fel a falra. A létra azonban összetört, és őt bentől elárasztották a barbárok lövedékei; kevesedmagával volt, és kénytelen volt beugrani az ellenség közé, de szerencséjére talpra esett. Kardot rántott, a barbároknak az első pillanatban úgy tetszett, mintha tüzes fény törne elő a testéből, ezért elfutottak és szétszóródtak, de midőn látták, hogy csak két testőre van vele, karddal és lándzsával rárontottak. Alexandrosz védekezett, de átütötték páncélját, az egyik barbár pedig, aki kissé távolabb állt tőle, olyan pontosan és olyan nagy erővel lőtte ki rá nyílát, hogy a nyílhegy áttörte mellvértjét, és a mellén a bordái közé fúródott. Az ütéstől Alexandrosz megtántorodott, és a földre rogyott. Támadója erre barbár szabályával rárohant, de Peukesztasz és Limnaiosz útját állta. Mindketten megsebesültek, Limnaiosz sebe halálos volt, de Peukesztasz tovább küzdött. Alexandrosznak sikerült megölnie a barbárt, bár közben ő maga is sok sebből vérzett. Végül egy husánggal nyakszirten sújtották, a falnak dőlt, és úgy nézett farkasszemet ellenfeleivel. Közben makedónjai köréje sereglettek, felkapták, s anélkül, hogy tudná, mi történik vele, visszavitték a sátrába. A táborban azonnal híre ment, hogy meghalt. Nagy nehezen és sok fáradsággal elfűrészelték a nyílveesszőt, valahogy lehúzták róla a mellvértet, majd hozzáfogtak a nyílhegy kimetszéséhez, amely az egyik bordacsontot érte, és állítólag három hüvelyk széles és négy hüvelyk hosszú volt. A nyílhegy eltávolítása közben többször elájult, és kis híján csakugyan meghalt, de mikor a nyílhegyet végre kihúzták, úgyahogy magához tért, és hamarosan túl volt az életveszélyen. Még ezután is gyengélkedett, és hosszú ideig orvosi kezelésre és ápolásra szorult. Egy alkalommal észrevette, hogy a makedónok a sátora előtt zajognak és látni kívánják, mire köpenyt vett fel, és kiment közéjük. Utóbb áldozott az isteneknek, és ismét hajóra szállt, sok helyen kikötött hajóhadával, és nagy városokat igazott le.

64. Tíz gümnoszophisztát sikerült kézre keríteniük. A gümnoszophiszták bírták pártütésre Szabbaszt, és ők okozták a legtöbb bajt a makedónoknak. Mivel híre járt, hogy igen ügyes feleleteket adnak a hozzájuk intézett kérdésekre, Alexandrosz nehéz kérdéseket tett fel nekik, és kijelentette, hogy azt végezteti ki elsőnek, aki rossz feleletet ad, aztán sorban a többieket. Bírónak a legidősebbet tette meg. Az első azt a kérdést kapta, mit gondol, vajon az élők

vannak-e többen vagy a halottak. „Az élők - felelte az -, mert a holtak már nincsenek.” A második kérdés az volt, vajon a földön vagy a tengerben élnek-e nagyobb állatok; erre a bölcs azt felelte, hogy a földön, mert a tenger csak egy része a földnek. A harmadiktól azt kérdezte, melyik állat a legravasabb. „Amelyet az ember mindmostanáig nem ismer” - volt a felelet. A negyedikhez az volt a kérdése, milyen számítással vette rá Szabbaszt a pártütésre, és ez így felelt: „Azt akartam, hogy vagy szépen éljen, vagy szépen haljon meg.” Az ötödiknek feltett kérdés úgy hangzott, hogy mit gondol, a nappal volt-e előbb vagy az éjszaka. „A nappal, és pedig egy nappal” - felelte. Mikor a király meglepődött, hozzátette a bölcs, hogy nehéz kérdésekre nehéz feleleteket is kell adni. Majd a hatodikhoz fordult, és megkérdezte, hogyan tudja valaki magát a legjobban megszerettetni. „Úgy - felelte ez -, ha a leghatalmasabb, mégsem kell tőle senkinek sem félnie.” A hátralévő három közül az elsőtől azt kérdezte, hogyan lehet emberből isten. „Ha olyant tesz - felelte -, amire ember nem képes.” A másodiktól azt kérdezte, melyik az erősebb az élet és a halál közül, mire az azt felelte, hogy az élet, amely annyi sok rosszat elvisel. Az utolsótól azt kérdezte, meddig érdemes az embernek élnie, mire az így válaszolt: „Amíg a halált nem tartja jobbnak az életnél.” Ezután ahhoz fordult, akit bírónak tett meg, és felszólította, hogy hirdessen ítéletet. A bölcs kijelentette, hogy egyik felelet, rosszabb volt a másiknál. Alexandrosz erre így szólt: „Akkor te halsz meg elsőnek ezért az ítéletedért.” „Nem úgy, király - válaszolta a bölcs -, mert akkor meghazudtolod azt az állításodat, hogy elsőnek azt végezteted ki, aki legrosszabbul felel.”

65. A bölcsket ezután megajándékozta, és újukra bocsátotta, de a leghíresebbekhez, akik csendben éltek otthonukban, elküldte Onészikritoszt, és arra kérte őket, hogy látogassák meg. Ez az Onészikritosz a cinikus Diogenész iskolájához tartozó filozófus volt. A látogatásról elmondja, hogy Kalanosz nagyon durván és arcátlanul beszélt vele, ráparancsolt, hogy vetkőzzék le, és mezítelenül hallgassa meg, amit mond neki, másként senkivel nem áll szóba, még ha magától Zeustól jönne is. Dandamis azonban már nyájasabb volt hozzá, és végighallgatta, amit Szókratészről, Püthagoraszról és Diogenésről elbeszélt neki, s aztán kijelentette, hogy ezek igen jóra való, derék emberek lehetnek, de úgy élték le életüket, hogy túlságosan is tisztelték a törvényeket. Mások szerint Dandamis csak ennyit mondott: „Ugyan mivégett tett meg Alexandrosz ilyen hosszú utat?” Végül is Taxilész bírta rá Kalanoszt, hogy látogassa meg Alexandroszt. Egyébként ennek az embernek az igazi neve Szphínész volt, de mert az üdvözlés görög szava helyett a Kale szóval köszöntötte azokat, akikkel találkozott, ami indus nyelven megfelel a görög *khairain*-nek, a görögök elnevezték Kalanosznak. Állítólag ő játszotta el Alexandrosznak az uralkodásról szóló, itt következő jelképes jelenetet: Leterített a földre egy száraz, összezsugorodott bőrdarabot, majd az egyik végén rátaposott; a bőrdarabnak az a vége lenyomódott, másutt mindenütt felemelkedett. Ekkor körbejárt a bőrdarabon, és ahányszor csak rátaposott, mindig ugyanaz lett az eredmény. Végül a bőrdarab közepére állt, s ekkor sikerült lenyomnia az egészet egyenletesen. Kalanosz ezzel akarta szemléletessé tenni Alexandrosz előtt, hogy jobb volna, ha uralkodása súlypontját birodalma közepére helyezné, és nem kóborolna oly messze földekre.

66. Nyolc hónapig utazott a folyón a tengerig. Midőn hajóival eljutott az óceánra, áthajózott egy szigetre, amelyet ő Szkillusztisznak, mások Psziltukisznak neveztek. Itt partra szállt, áldozott az isteneknek, és amennyire lehetséges volt, megismerkedett a tengerrel és a partvidékkel. Ezután buzgón imádkozott, hogy útána egyetlen ember sem jusson messzebbre, mint ameddig ő eljutott hadjáratán, majd visszafordult. Kiadta a parancsot, hogy hajói tegyenek kerületet úgy, hogy jobb kéz felől legyen India; a hajóhad parancsnokává Nearkhoszt, főkormányossá pedig Onészikritoszt nevezte ki. Ő maga gyalogos hadseregével az óreiták országán vonult át; útközben súlyos nélkülözéseket kellett elszenvednie, igen sok emberét elveszítette, és fegyveres haderejének még a negyedrészt sem tudta visszavezetni Indiából,

pedig eredetileg százhuszezer gyalogosa és huszonötezer lovasa volt. De a pusztító járványok, a rossz ételek, a tikkasztó forróság, de főként az éhezés óriási veszteségeket okoztak, mialatt átvonult ezen a terméketlen földön, ahol a lakosság nyomorúságos viszonyok közt élt: egyebük sem volt néhány sovány juhnál, melyeknek húsa bűzös, majdnem ehetetlen volt, mert takarmány helyett tengeri hallal etették őket. Nagy nehezen hatvan nap alatt átvergődtek ezen a területen, és mihelyt elérték Gedrósziát, nyomban bővében voltak mindennek, mert a szomszédos területek királyai és helytartói jó előre gondoskodtak mindenről.

67. Itt egy ideig pihent a serege, majd hét napon át vidám menetben végigvonultak Karma-nián. Ő maga nyolc lótól vont szekéren haladt lassú menetben, társaival együtt egy négyszögletes emelvényen ült, amelyet a szekérre építettek és mindenfelől jól lehetett látni, s éjjel-nappal szüntelenül lakmároztak. Számptalan szekér követte őket, egy részüket hímzett bíbor-színű baldachin fedte, más részüket állandóan friss zöld faágak védték a naptól; ezeken más barátai és hadvezérei ültek, felkoszorúzottan poharazgatva. Nem láthatott senki egyetlen pajzsot, sisakot vagy lándzsát sem, a katonák az út mentén nagy kádakból és keverő-edényekből merítették a bort ivócsészével, szarv alakú kupával és fedeles kancsóval, s ittak egymás egészségére, egyesek menet közben, mások a földre heveredve. Síp- és fuvolazene hangzott, és a nők Bakkhosz táncát járták. A rendezetlen menet összevisszaságát csak még fokozta a bakkhanáliák szokásos durva tréfálkozása, mintha az isten maga is jelen lett volna a vidám mulatozáson. Amikor megérkeztek Gedrószia királyi palotájába, Alexandrosz újabb pihenőt rendelt csapatainak, és fényes ünnepséget tartott. Mondják, hogy mámoros fejvel végignézte a kartáncot, amelyben fiúszertője, Bagóasz karvezető volt és győzött, majd díszes köpenyében keresztülment a színházon, és leült melléje. A makedónok hangosan tapsoltak, és azt kiáltozták, hogy csókolja meg Bagóaszt, erre ő átölelte és megcsókolta.

68. Feljött ide hozzá Nearkhosz, és Alexandrosz örömmel hallgatta végig hajóútjuk történetét. A király maga is szeretett volna levezni az Eufratészen, hogy aztán megkerülje Arábiát és Libüát, majd pedig elhaladva Héraklész oszlopai mellett, behajózzon a belső tengerre. Mindenféle hajót építtetett Thapszakoszbán, és tengerészeket meg kormányosokat gyűjtött össze mindenünnen. De a Belső-Ázsiában viselt nehéz hadjárat, a malloszoknál kapott sebe és a hadsereg súlyos veszteségeiről érkezett hírek miatt kétséges volt, hogy épségben tud-e hazatérni. A rossz hírek ugyanis lázongásra készítették a leigázott népeket, a hadvezérek és a helytartók pedig sok igazságtalanságra, kapzsiságra és önkényeskedésre vetemedtek. Általában nyugtalanság és nagy változások előérzete vett erőt mindenkin. Olümpiasz és Kleopátra is fellépett Antipatrosz ellen, és megosztották a birodalmat; Olümpiasz kapta Épeiroszt, Kleopátra Makedóniát. Amikor Alexandrosz meghallotta a dolgot, kijelentette, hogy az anyja választott jobban, mert a makedónok úgysem túrték volna el, hogy asszony uralkodjék rajtuk.

Így aztán Nearkhoszt visszaküldte a tengerre, hogy tartsa háborús rettegésben az egész tenger menti vidéket, ő pedig hazafelé menet megbüntette azokat a parancsnokokat, akik valami hibát követtek el. Abulétész egyik fiát, Oxüartészt saját kezűleg ölte meg, átdöfte egy lándzsával; mikor pedig Abulétész nem gyűjtötte össze a szükséges élelmet, hanem helyette vert pénzben háromezer talentumot vitt a királynak, megparancsolta, hogy szórják a pénzt a lovak elé. A lovak természetesen hozzá sem nyúltak, mire így szólt: „Mit kezdjek az élelmiszered-del?” - s aztán Abulétészt börtönbe záratta.

69. Perzsiában először is pénzt osztott szét a nők között, ahogyan királyaik szokták, mert amikor a királyok Perzsiába érkeznek, minden nőnek egy-egy aranypénzt adományoznak. Emiatt állítólag némely király csak ritkán, Ókhosz pedig egyszer sem jelent meg Perzsiában, és így fukarsága folytán egészen elidegenedett hazájától. Alexandrosz, mikor Kürosz sírját feltörve találta, a tett elkövetőjét kivégeztette, pedig a vétkes egy pella szarmazású előkelő

makedón volt, név szerint Polümakhosz. Amikor elolvasta a sírfeliratot, megparancsolta, hogy a szöveget véssék rá a síremlékre görögül is. A szöveg így hangzott: „Ember, bárki vagy és bárhonnan jöttél, tudtam, hogy eljössz: én Kürosz vagyok, aki a perzsák birodalmát alapította. Ne irigyeld tőlem azt a kevés földet, amely testemet fedi.” Ezek a szavak mélyen meghatották Alexandroszt, mert a bizonytalanságra és a változandóságra emlékeztették.

Ekkor történt az is, hogy Kalanosz, aki egy idő óta gyomorbántalmakban szenvedett, azt kívánta, hogy készítsenek neki máglyát. Odalovagolt, imádkozott, meghintette magát vízzel, hajából levágott egy fűrtöt, felment a máglyára, üdvözölte a jelenlevő makedónokat, felszólította őket, hogy legyen ez a nap számukra és a király számára - akit, úgymond, nemsokára meglát majd Babilónban - a vidám multság ideje. Miután ezt elmondta, lefeküdt, betakarózott, és meg sem mozdult a tűz fellángolására, így áldozta fel magát az ottani bölcsek ősi törvénye szerint. Ugyanígy cselekedett később Athénban egy másik indus is, aki Caesar kíséretében volt. Az indus síremlékét¹³³ mai napig is mutogatják.

70. Alexandrosz a máglyától hazatérőben meghívta sok barátját és hadvezérét vacsorára, s ivőversenyt rendezett; versenydíjul koszorút tűzött ki a legjobb ivónak. Promakhosz ivott a legtöbbet, eljutott egészen négy kőig. Meg is kapta a versenydíjat, egy talentum értékű koszorút, de csak három napig élt utána. A többi ivó közül - Kharész szerint - negyvenegyen haltak meg; a dorbézolás után ugyanis heves hideglázba estek.

Szuszában közös nászünnepet tartott; ő maga Dareiosz leányát, Sztateirát vette feleségül, a legelőkelőbbekhez pedig a legelőkelőbb perzsa nőt adta. Mindazoknak a makedónoknak is ez volt a nászünnepe, akik korábban léptek házasságra. A lakomára állítólag kilencezren voltak hivatalosak, és mindenki arany ivópoharat kapott az áldozathoz. Más tekintetben is bámulatos fényűzést fejtett ki; valamennyiük adósságát kifizette; százharminc híján tízezer talentumot. Ekkor történt, hogy a félszemű Antigenész csalt, és feliratkozott az adósok közé. Odavezetett valakit a kifizetőasztalhoz, akit hitelezőjének mondott, és így megkapta a pénzt. Később felfedezték a csalást, a király megharagudott, kiűzte udvarából Antigenészt, és elvette tőle a vezéri tisztelet. Antigenész kitűnő katona volt; még fiatalember korában, amikor Philipposz Perinthoszt ostromolta, valami lövedék fűrődött a szemébe egy ostromgépből, de ő nem hagyta, hogy a lövedéket eltávolítsák, hanem folytatta a harcot, míg az ellenséget a falak közé nem szorították. Szégyenét annyira a szívére vette, hogy kijelentette, végez magával. A király félt, hogy megteszi, és haragja múltán szólt neki, hogy tartsa meg a pénzt.

71. Az a harmincezer fiú, akiket oktatásra és katonai kiképzésre beosztott, közben férfias külsejű, csinos megjelenésű ifjúvá nőtt fel, és emellett még bámulatos ügyességet és mozgékonytságot is árult el a gyakorlatokon. Nagy örömet szerzett ez Alexandrosznak, de a makedónokon lehangoltság és félelem vett erőt, hogy a király eztán majd kevésbé törődik velük. Így amikor a beteget és csonkákat elküldte a tengerhez, eljárását gőgös és megalázó cselekedetnek mondták, s hozzátették, hogy igyekszik megszabadulni ezektől az emberektől, akiket minden tekintetben kihasznál, és most hazájuk és szüleik nyakára küldi, de nem olyan állapotban, ahogyan megkapta őket. Felszólították hát, hogy bocsássa el mindnyájukat, és jelentse ki, hogy a makedónokkal semmit nem tud kezdeni, hiszen itt vannak ezek a fiatal „fegyvertáncosok”, akikkel útra kelhet, hogy meghódítsa az egész világot. Alexandrosz nagyon megnehezte, és sok makedónt keményen lehordott haragjában. Elkergette őket, az őrségekre perzsákat állított, és a perzsák közül válogatta ki lándzsavívóit és ajtónállóit is. Mikor a makedónok látták, hogy a király kíséretében perzsák vannak, őket pedig mellőzi és lenézi, magukba szálltak. Megvitatták az ügyet maguk között, és rájöttek, hogy féltékenységből és haragból szinte már örültek módjára viselkedtek. Kijózanodva, fegyvertelenül, egy szál khitónban a sátra elé mentek, és hangos sírás, jajveszékelés közben kérelték, hogy bánják

velük úgy, ahogy a rosszak és hálátlanok megérdemlik. De Alexandrosz nem engedte őket színe elé, pedig már meglágyult a szíve irántuk. A makedónok nem tágitottak, két nap és éjszaka szüntelenül ott álltak ajtaja előtt, sírtak, és uruknak nevezték. Harmadnap aztán kiment közéjük, és amikor látta, milyen szánalmas és siralmas állapotban vannak, sokáig könnyezett; majd szelíden megdorgálta őket, barátságosan elbeszélgetett velük, és a szolgálatra alkalmatlanokat gazdagon megjutalmazta. Antipatrosznak megírta, hogy minden versenyen és színházi előadáson fejükön koszorúval, a legdíszesebb helyre ültesse őket. Az elesettek árvaínak pedig kifizette zsoldjukat.

72. Amikor megérkezett Ekbatanába, Média fővárosába, és elintézte a sürgős ügyeket, ismét színházi előadásokra és fényes ünnepségekre készülődött, amelyekre háromezer művész érkezett Görögországból. Ezekben a napokban történt, hogy Héphaisztión lázas betegséget kapott; a fiatalember katona létére sem tartotta meg a pontos étrendet, és mikor orvosa, Glaukosz színházba ment, reggelire megevett egy főtt kakast, s megivott hozzá egy vödörnyi behűtött bort; ettől rosszul lett, és nem sokkal később meghalt. Alexandrosz gyásza és fájdalma nem ismert határt. Nyomban elrendelte, hogy a gyász jeléül nyírják le minden ló és öszvér sörényét, a környező városok bástyáit leromboltatta, a nyomorult orvost keresztre feszíttette, és a táborban hosszú időre eltiltott minden fuvalázást és zenét, míg aztán Ammóntól jóslatot nem kapott azzal az utasítással, hogy Héphaisztiónnak mint hősnek mutassanak be áldozatot. Gyászában háborúval vigasztalódott, de úgy, mintha emberek ellen menne hajtóvadászatra; a kosszaiosok népét valósággal kiirtotta, a serdült fiataloktól kezdve az egész népet lemészároltatta; ezt nevezték el Héphaisztión halotti áldozatának. Héphaisztión sírjára és temetésére s az ezzel kapcsolatos gyászpompára tízezer talentumot szánt, sőt szívesen kész volt ennél is többet költeni valami eredeti és újszerű síremlékre. Ezért legjobban szerette volna, ha ott van Sztaszikratész, mert az ő újszerű művészi alkotásaiban mindig volt nagyszerűség, merészség és hivalkodó pompa. Egyik korábbi találkozásukkor ő mondta el Alexandrosznak, hogy minden hegy közül a thrakiai Athós a legalkalmasabb rá, hogy szoborrá képezzék ki; ha tehát úgy kívánja, mondta Sztaszikratész, az Athós-hegyből kiformálhatja a király legmonumentálisabb és legmesszebbre látszó emlékművét, bal kezében tartana egy tízezer lakosú várost, jobbából pedig egy folyó zuhogna le a tengerbe. Igaz, hogy Alexandrosz visszautasította ezt a tervet, de még sokkal különösebb és költségesebb tervekről is gondolkodott és tárgyalt művészeivel.

73. Útban Babilónba, Nearkhosz, aki az óceánról ismét felhajózott az Eufratészen, elmesélte, hogy találkozott bizonyos khaldeusokkal, és azok azt javasolták, hogy Alexandrosz tartózkodjék Babilóntól, ő azonban nem törődött a hírral, és tovább folytatta útját. Amikor a városfalakhoz érkezett, sok hollót látott, amint veszekedtek és csipdesték egymást, majd néhányuk a lábához esett. Ezután jelentették neki, hogy Apollodórosz, Babilón parancsnoka jóslattal akarta megtudni, mi történik vele. Hívatta Püthagorasz jóst, aki nem tagadta, hogy ez valóban megtörtént; Alexandrosz megkérdezte, hogyan sikerült az áldozat, mire a jós közölte vele, hogy a májon nem volt lebeny. „Jaj nekem - mondta a király -, ez bizony igen rossz előjel!” - de Püthagorasznak nem történt semmi baja. Ekkor már sajnálta, hogy nem hallgatott Nearkhoszra, és ideje nagy részét Babilónon kívül töltötte, és az Eufratészen egy hajón tartózkodott. Sok más előjel is nyugtalanította. Állatkertjében az egyik legnagyobb és leg szebb oroszlánt megtámadta egy szelíd számár, és agyonrúgta. Egyszer levetkőzött, hogy olajjal megkenjék és labdázzon, majd amikor a ruháit kérte, hogy felöltözködjék, a vele labdázó ifjak észrevettek egy embert, aki csendben ült a király trónján, fején a király diadémája és a vállán a király palástja. Mikor megkérdezték tőle, kicsoda, hosszú ideig egy szót sem szólt, majd nagy nehezen kinyögte, hogy Dionüsziosznak hívják és messzénéi. Elmondta azt is, hogy valami okból bíróság elé állították, elítélték, és a tengerpartról

idehozták, de már hosszú ideje börtönben volt. Most megjelent előtte Szarapisz, levette bilincseit, idevezette, majd ráparancsolt, vegye magára a köntöst, tegye fel a diadémát, és maradjon csendben.

74. Alexandrosz, meghallva a történetet, a jók tanácsára kivégeztette az embert, de elkedvetlenedett, nem bízott már az istenek kegyében, és barátaival szemben is gyanakvóvá lett. Leginkább Antipatrosztól és fiaitól félt, akik közül Iolasz a főpohárnoka volt, Kaszandrosz pedig nem sokkal előbb érkezett hozzá. Ez a Kaszandrosz, midőn meglátott néhány barbárt, amint térdre vetették magukat a király előtt, hangosan nevetni kezdett, mivel görög műveltségben nevelkedett, és ilyesmit soha azelőtt nem látott. Alexandrosz erre megharagudott, és két kézzel megragadva a haját, fejét a falba verte. Más alkalommal, amikor Kaszandrosz valami megjegyzést akart tenni azokra, akik Antipatrosz ellen vádaskodtak, Alexandrosz félbeszakította szavait, és így szólt: „Mit beszélsz? Ilyen hosszú utat tennének meg ezek az emberek csak azért, hogy hamis vádakkal álljanak elő, ha nem érte volna őket bántalom?” Kaszandrosz erre azt felelte: éppen az mutatja hamisnak a vádaskodást, hogy ilyen messzire eljöttek a bizonyítékoktól. Alexandrosz ekkor hangosan felnevetett, és így szólt: „Ezek Arisztotelész szofizmái, amelyekkel bárkinek az igazát be lehet bizonyítani, és jaj nektek, ha kiderül, hogy a legkisebb sérelem is érte a panasztevőket.” Mondják, Kaszandrosz lelkébe oly mélyen beivódott az Alexandrosztól való félelem, hogy amikor sok évvel később, Makedonia királyaként és Görögország uraként Delphoiban sétált, a szobrokat nézegetve, és megpillantotta Alexandrosz képmását, hirtelen egész testében borzongani és reszketni kezdett, szédülés fogta el, és csak nagy nehezen tudta magát összeszedni.

75. Mivel Alexandrosz állandóan az isteni sugalmazásokat kutatta, feldúlt és nyugtalan elmével a legkisebb különös vagy szokatlan jelenségben is mindjárt csodát és előjelet látott; így aztán a királyi palota megtelt áldozókkal, tisztítópapokkal és jóssokkal. Amennyire végzetes lehet, ha valaki nem hiszi és megveti az isteni dolgokat, ugyanolyan végzetes a babona is, amely, miként a víz, előnti a mélyebben fekvő területeket; Alexandroszt is ez töltötte el esztelenséggel, és így lett félelmeinek áldozata. Egyébként, miután Héphaisztiónra vonatkozólag megkapta az istenség jóslatát, abbahagyta a gyászolást, és ismét áldozásokra és tivornyázásra adta magát. Nearkhosz tiszteletére fényes lakomát rendezett, majd megfürdött, és szokása szerint lefeküdni készült. Ekkor Médiosz meghívta, hogy vegyen részt a multságukon; így aztán az egész következő napot ivással töltötte, majd belázasodott. Nem itta ki egy hajtásra Héraklész serlegét, és nem is érzett hirtelen olyan éles fájdalmat a hátában, mintha lándzsa járta volna át - ezeket a részleteket bizonyos írók kötelezőnek tartották feljegyezni, mintha egy nagy drámához tragikus és szomorú véget kellene kitalálniok. Arisztobulosz azt mondja: Alexandrosz magas lázban bort ivott, hogy gyötrő szomjúságán enyhítsen, majd önkívületbe esett, és Daisziosz hónap harmincadik napján meghalt.

76. Az *Udvari krónika*-ban a következő részletek olvashatók betegségéről: Daisziosz hónap tizennyolcadik napján a fürdőszobában aludt, mert lázas volt. Másnap fürdő után hálószobájába ment, és a napot Médiosz társaságában kockajátékkal töltötte, majd este megfürdött, áldozott az isteneknek, egy keveset evett, és egész éjszaka lázas volt. Huszadikán fürdő után szokása szerint ismét áldozott, majd lefeküdt fürdőszobájában, s Nearkhosszal és társaival töltötte az időt, hallgatva elbeszélésüket hajóútjukról és a nagy tengerről. Huszonegyedikén ugyanígy telt el a nap; láza fokozódott; az éjszakát rosszul töltötte, és másnap is heves láz kínoztta. Ezután átvitette magát a nagy fürdőmedencéhez, ahol lepihent, és hadvezéreivel megbeszélte a megüresedett parancsnoki állások dolgát, hogy azokat érdemes férfiakkal töltsék be. Huszonegyedikén magas láza volt, és úgy kellett odavinni az oltárhoz, hogy áldozzon; ekkor a legmagasabb beosztású vezéreknek megparancsolta, hogy tartózkodjanak a királyi udvarban, a taxiarkhoszoknak és a pentakosziarkhoszoknak pedig, hogy kint töltsék az

éjszakát. Huszonötödikén átszállították a palotának a folyó túlsó oldalán levő részébe; itt egy rövid ideig aludt, de láza nem enyhült, és midőn vezérei bementek hozzá, nem tudott megszólalni. Ugyanez történt huszonhatodikán is. Emiatt a makedónok azt hitték, hogy meghalt; nagy lármával az ajtók elé vonultak, és szidalmazni kezdték bizalmas híveit, amíg erőszakkal keresztül nem vitték akaratukat. A kitárt ajtókon át, egyenként és khitónban mindnyájan elvonultak ágya mellett. Ugyanezen a napon Püthónt és Szeleukoszt elküldték a Szarapeionba, megkérdezve, hogy átszállítsák-e Alexandroszt, de az isten azt felelte, hagyják ott, ahol van. Huszonnyolcadikán estefelé meghalt.

77. Ezeket a részleteket majdnem mind szóról szóra meg lehet találni az *Udvari krónika*-ban. Mérgezésre közvetlenül a halála után nem gondolt senki, de öt évvel később, állítólag besúgás alapján, Olümpiasz többeket kivégeztetett, és a már régebben meghalt Iolasz hamvait kiszóratta sírjából, mintha ő adta volna be a királynak a mérget. Némelyek azt állítják, hogy a gáztett elkövetését Arisztotelész sugalmazta Antipatrosznak, és általában azt mondják, hogy a mérgezőlevegő származott; valami Hagnothemiszre hivatkoznak, aki ezt állítólag Antigonosz királytól hallotta; a mérgezőlevegő víz volt egy Nónakrisz közelében levő sziklás hegyből, amelyet könnyű harmat alakjában fogtak fel, és egy szamár patájában tartottak; semmi más edénybe nem lehetett ugyanis eltenni, mert mindent szétrágott, annyira savas és hideg volt. De legtöbbször az egész mérgezés kórháznak tartják, és erre azt a nem csekély bizonyítékot hozzák fel, hogy a hadvezérek közt támadt civódás miatt a holttest néhány napig megfelelő ellátás nélkül hevert egy fülledt levegőjű, nedves helyen, mégsem látszott rajta a feloszlás semmi jele, tiszta és friss maradt.

Rózané gyermeket várt, és ezért a makedónok nagy megbecsülésben részesítették, de féltékeny volt Sztateirára, és egy képmutató levéllel rábírta, hogy keresse fel, majd amikor megjelent, nővérével együtt meggyilkoltatta, holttestét kútba dobatta, és a kútat földdel tömte be. Tervébe beavatta Perdikkaszt is, és a gyilkosságot az ő segítségével hajtotta végre. Perdikkasz azonnal nagy hatalomra tett szert, és állandóan magával hurcolta Arrhidaioszt, mint valami királyi lándzsahordozót. Arrhidaiosz, Philipposznak egy Philiné nevű egyszerű származású asszonytól született fia, valami betegség folytán gyengeelméjű volt; betegségét nem természetes ok idézte elő, és mint mondják, gyermekkorában nagyon megnyerő és nemes tulajdonságokat árult el, de később Olümpiasz gonosz szándékkal valami ártalmas szert adott be neki, és ettől lett gyengeelméjű.

CAIUS IULIUS CAESAR¹³⁴

1. Mikor Sulla magához ragadta a hatalmat, sem ígéretekkkel, sem fenyegetésekkel nem volt képes rávenni Caesart, hogy váljék el Corneliától, az egykor egyeduralmat gyakorló Cinna lányától, ezért elkoboztatta Cornelia hozományát. Caesarnak rokoni kapcsolatai voltak Mariusszal, ezért gyűlölte Sullát. Iulia, Caesar atyai nagynénje ugyanis az idősebb Mariusnak felesége, a fiatalabb Mariusnak, Caesar unokatestvérének pedig az anyja volt. Kezdetben Sulla rengeteg embert gyilkoltatott meg, ez lekötötte minden figyelmét, s Caesarral nem ért rá törődni. Ám Caesar nem nyugodott, hanem serdülő ifjú létére papi tisztségre pályázott. Sulla ezt nyíltan nem ellenezte ugyan, de gondoskodott róla, hogy ne válasszák meg. Gondolt arra is, hogy megöleti Caesart. Ettől a szándékától egy-két tanácsadója eltérítette, mondván, hogy nem volna értelme egy serdületlen ifjút megöletni. Sulla erre azt felelte, ha eszük volna, tudhatnák, hogy ebben a gyermekben nem egy, de több Marius rejtőzik.

Mikor Caesar tudomást szerzett a dologról, hosszabb ideig szabin földön bujdosott. Közben megbetegedett, és amikor éjnek idején egyik házból egy másikba vitték, Sulla katonái, akik azon a vidéken kutattak bujdosók után, elfogták. Caesar két talentummal megvesztegette parancsnokukat, Corneliust, s az futni hagyta; Caesar nyomban tengerre szállt, és elhajózott Bithüniába Nikomédész királyhoz. Rövid itt-tartózkodás után, útban hazafelé, Pharmakussza szigete közelében kalózok fogságába esett, akik akkoriban valóságos hajóhaddal és számtalan kisebb bárkával uralkodtak a tengeren.

2. A kalózok először húsz talentum váltságdíjat követeltek Caesartól, mire ő jót nevetett, és azt mondta, nyilván nem tudják, kit ejtettek foglyul, majd önként felajánlott nekik ötven talentumot. Kísérete tagjai közül kit az egyik, kit a másik városba küldött, hogy szedjék össze a váltságdíjat, maga pedig egyetlen kísérével és két szolgálával ott maradt a vérszomjas kilikiai tengeri rablók között. Olyan fölényesen bánt velük, hogy amikor aludni kívánt, csak megüzentek nekik szolgáljával, hogy maradjanak csendben. Harmincnyolc napon át a legnagyobb nyugalommal vett részt minden játékukban és szórakozásukban, mintha nem is foglyuk lett volna, hanem a kalózok az ő testőrei. Közben költeményeket, szónoki beszédgyakorlatokat írt, és felolvasta nekik. Mikor kalózhallgatósága nem csodálta meg eléggé műveit, szemtől szemben műveletlen barbároknak nevezte őket, és gyakran fenyegetőzött nevetve, hogy valamennyiüket felakasztatja.

Nagyon megtetszett ez a kalózoknak, akik azt gondolták, azért beszél így, mert őszinte jellemű s még igen fiatal ember. Nemsokára megérkezett a váltságdíj Milétoszból, és mihelyt Caesar átadta a kalózoknak, elengedték. Ő azonban nyomban felfegyverzett jó néhány hajót, és ugyancsak Milétoszból elindult a kalózok ellen. Rájuk is talált a sziget közelében, és majdnem valamennyiüket foglyul ejtette. A náluk talált pénzt és rablott holmit hadizsákmányként elvette, és Pergamonban börtönbe záratta őket. Utána személyesen kereste fel Iuncust, Kisázsia kormányzóját, és azt kívánta tőle, hogy mint tartományi praetor gondoskodjék az elfogott kalózok megbüntetéséről. De a kormányzót csak a kalózok nem csekély kincse érdekelte, és egyre azt hajtogatta, hogy majd kivizsgálja az ügyet. Caesar nem törődött többet a dologgal, hanem Pergamonba ment, a foglyokat kihozatta a börtönből, és mindnyájukat keresztre feszíttette, ahogyan előre megmondta nekik; pedig ők azt hitték, Caesar csak tréfálkozik.

3. Sulla hatalma már hanyatlóban volt, és Caesart sürgették barátai, térjen haza. Ő azonban előbb Rhodosz szigetére hajózott, hogy szónoklást tanuljon Apollóniosztól, Molón fiától, a híres szónoktól. Cicero is tanítványa volt a görögnek, aki egyébként is jeles szofista és kiváló jellemű férfiú hírében állott. Caesarnak nagy tehetsége volt a politikai szónoklathoz, és gondosan művelte magát, így a politikai szónokok sorában vitathatatlanul megillette a második hely. De nem is mint szónok törekedett dicsőségre, hanem a fegyverekre támaszkodó hatalomban akarta az első helyet betölteni; és valóban: hadvezérként a legnagyobbak között tartjuk számon. Nagyságát hadjáratainak és politikai tehetségének köszönhetette, és bár képességei alkalmassá tették volna rá, mégsem vált soha a legnagyobb politikai szónokká. Később, Catóról szóló és Ciceróval vitázó egyik tanulmányában kéri olvasóit, ne hasonlítsák össze a hadvezér egyszerű beszédét olyan szónokok stílusával, akiknek nemcsak természet adta képességük a szónoklás, hanem idejük is bőven van tehetségük kiművelésére.

4. Rómába visszatérve, bíróság elé állíttatta Dolabellát tartományának lelkiismeretlen igazgatása miatt; vádpontjaihoz a bizonyítási anyagot több görög város lakosaitól kapta. Dolabellát felmentették, Caesar pedig, viszonzásul a görögök jóindulatú támogatásáért, Makedonia propriaetoránál, Marcus Lucullusnál képviselte ügyüket a Publius Antonius ellen megvesztegetés címén indított perben. Elérte, hogy Antonius Rómában a néptribunusokhoz

fellebbezett, olyan indokkal, hogy Görögországban ügyét részrehajlással tárgyalták, mivel vádlói görögök voltak.

Rómában Caesar nagy népszerűsége tette szert védőbeszédeivel. Fiatal korához képest jó modora és közvetlensége segítségével egészen különös tehetséggel tudta megkedveltetni magát az egyszerű polgárok körében, akik kitűnően szórakoztak fényes lakomáin. Személyének jelentősége Róma politikai életében nőttön-nőtt. Irigyei eleinte azt hitték, hogy ha majd nem tudja költekező életmódját folytatni, rohamosan csökkenni fog befolyása, ezért nem is tettek semmit mind szélesebb körben növekvő népszerűsége ellen. Mikor aztán kiderült, hogy közéleti befolyása kikezdhetetlen, ráadásul az állam rendjének gyökeres megváltoztatására használja, akkor ébredtek csak rá, milyen helytelen az eleinte kicsiny és mellőzhetőnek látszó dolgokat figyelmen kívül hagyni, hogy milyen hamar jelentőssé válnak, ha senki nem tesz ellenük semmit, és nem gátolja meg az egyszer megindult folyamatot. Állítólag Cicero látta először tisztán, mi rejtőzik Caesar politikai tevékenysége mögött. Mint ahogyan tudnunk kell, hogy a tenger szelíden mosolygó felszíne alatt is a legnagyobb veszedelmek leselkednek, Cicero is pontosan tudta, hogy Caesar kellemes társasági jó modora mögött milyen erőszakos és hatalomra vágyó jellem rejtőzik. Nem is titkolta, hogy világosan látja, milyen célok vezetik Caesart a politikai életben, és hogy zsarnoki hatalomra tör. „Mégis, mikor látom - mondotta -, mennyi gonddal fészkelődik, és mint simítja le egyetlen ujjával a haját, nem tudom elhinni, hogy ez a férfi olyan gonosz dolgot forgasson agyában, mint a római alkotmány szétzúzása.” De erről majd később lesz szó.

5. A köznép rokonszenvéről Caesar első ízben akkor győződött meg, mikor Caius Popiliusszal egy időben pályázott katonai tribunusi tisztségre, és őt választották meg. Népszerűsége nemsokára még világosabban kitűnt, amikor nagynénje, Julia - Marius özvegye - halála alkalmából nagy sikerű halotti beszédet tartott a forumon. Ekkor merész elhatározással úgy intézkedett, hogy a Mariusok képmásait is vigyék a gyászmenetben. Ezeket a képeket akkor lehetett először látni; Sulla hatalomra kerülése óta ugyanis Mariust híveivel együtt a nép ellenségeivé nyilvánították. Többen szidalmazták Caesart tette miatt, a köznép azonban hallatta hangját és megfelelt a szitkozódóknak, sőt hangos tapssal üdvözölte a szónokot. Így mutatta ki a nép, milyen nagyra tartja, hogy annyi idő után szinte az Alvilágból hozta vissza a napfényre és a városba Marius tiszteletét és megbecsülését.

Rómában általános szokás volt, hogy a forumon halotti beszédet mondanak idősebb nők temetésén, de fiatalabb nők esetében még nem volt rá példa; először Caesar tett ilyet, mikor második felesége meghalt. E tettel is növelte népszerűségét; mindenki nemes érzésű, gyengéd férfiúnak tekintette, és még jobban megbecsülte.

A temetés után Caesar egy Vertus nevezetű propraetor quaestoraként Hispaniába utazott. Vetusnak hálás volt, és viszonzásképpen fiát vette maga mellé quaestornak, mikor később ő jutott hasonló tisztségbe.

Quaestori hivatala lejártá után újból megházasodott; harmadik feleségét Pompeiának hívták. Corneliától született leányát később Pompeius Magnus vette feleségül.

A pénzt pazarló módon szórta; sokan azt hitték, nagy áron vásárol meg pillanatig tartó hírnevet, a valóságban azonban semmitmondó összegekért szerezte meg a világ legmagasabb helyét. Azt mondják, ezerháromszáz talentummal tartozott hitelezőinek, mielőtt az első hivatalt megkapta. Mikor pedig a Via Appia felügyelőjévé választották, ebben a minőségében a hivatalos pénzekén kívül hatalmas összegeket költött el magánvagyonából is. Mint aedilis háromszázhusz pár gladiátort fogadott fel egyetlen gladiatori játék megrendezésékor. Ezenkívül annyi pénzt áldozott színházi előadásokra, díszmenetekre és közlakomákra, hogy

magasan túlszárnyalta mindazokat, akik előtte töltötték be az aedilisi tisztséget. Ennek eredményeképpen olyan megbecsülést szerzett a nép körében, hogy az emberek versengve igyekeztek új hivatalokat, új kitüntetésekkel találkozni csak azért, hogy reá ruházhassák.

6. Rómában két párt volt. Az egyik Sulláé, amely ez idő tájt nagyon erős volt, a másik Mariusé, ennek ügye viszont igen rosszul állt, mert vezetői szanaszét szóródtak, akik pedig Rómában maradtak, alig merték hangjukat hallatni. Caesar ezt a pártot akarta feltámasztani, és a maga pártjává tenni. Így történt aztán, hogy mikor aedilisként, nagyszabású látványosságokat rendezett, titokban Marius-szobrokat és győzelmi jelvényeket vivő Victoria-alakokat készíttetett, és éjjel a Capitoliumon felállíttatta őket. Reggel mindenki láthatta a művészi kivitelű szobrokat, aranyozásuk csillogott a reggeli napsütésben. A szobrokra feliratokat is vésetett, amelyek magasztaló hangon dicsérték Marius győzelmét a kimberok fölött. Aki csak látta, elámult, hogy kinek lehetett bátorsága ezeket a szobrokat felállítani; persze mindenki jól tudta, ki követte el a merészséget.

Az eset híre gyorsan elterjedt, és mindenki a Capitoliumra sietett, hogy megnézzék a szobrokat. Többen felháborodva jelentették ki, hogy Caesar nyilvánvalóan zsarnoki hatalomra törekszik, mert olyan kitüntetésekkel kelt életre, melyeket a nép egyetértésével már réges-régen eltöröltek. Caesar most tudni akarja - mondogatták -, hogy ha költséges mulatságszerzésével megpuhította a népet, megnyerte-e rokonszenzűket annyira, hogy beletörődnek játékaiba és új kezdeményezéseibe.

A történetek másrészt lelket és új bátorságot öntöttek Marius híveibe. Meglepő módon egyszerre csak mindenütt feltűntek; ellepték a Capitoliumot, és hangosan kifejezést adtak elragadtatásuknak. Sokan sírtak örömeikben, mikor meglátták Marius képmását. Magasztalták Caesart, és kijelentették, hogy ő az egyetlen méltó rokona Mariusnak. Mikor a senatus összeült a történetek megvitatására, Lutatius Catulus, Róma akkoriban legnagyobb tekintélyű embere emelkedett szólásra, és megtámadta Caesart. Beszédét ezekkel az emlékeztető szavakkal fejezte be: „Most már nem föld alatti aknákkal, hanem hadigépekkel ostromlod az államot, Caesar.” Caesar védekezett, és meggyőzte a senatust, hogy az ellene emelt vád alaptalan. Csodálóját ezzel még jobban felbátorította, és arra biztatták, ne hátráljon meg senki elől. A népet csak megörvendeztetni, mondták, ha látja, hogy ügye diadalmaskodik, és első ember lesz az államban.

7. Ekkortájt halt meg Metellus pontifex maximus. Ezt a főpapi tisztséget igen nagy tiszteletben tartották. A senatus két legnagyobb tekintélyű tagja, Isauricus és Catulus pályázott elnyeréséért, Caesart azonban ez sem térítette el szándékától, és a nép színe előtt bejelentette, hogy ő is pályázni óhajt. Minthogy egyenlő erők álltak egymással szemben, és Catulust ez a bizonytalanság már csak addig élvezett tekintélye miatt is nagyon bántotta, magához hívatta Caesart, és vesztegetésként nagyobb összeget ajánlott fel neki, ha visszalép a jelöltségtől. De Caesar kijelentette, még akkor is részt vesz a választási küzdelemben, ha nagyobb összeget kell kölcsönkérnie, mint amennyit Catulus felajánlott neki.

A választás napján anyja könnyek közt kísérte ki fiát házuk kapujáig. Caesar, mikor megcsókolta anyját, így szólt hozzá: „Anyám, ma vagy mint főpapot látsz viszont, vagy mint száműzöttet.” A választási küzdelem kimenetele kétes volt, végül mégis Caesar győzött. Ez nagy rémületet keltett a senatus tagjai és a patriciusok között, mert attól féltek, Caesar felláncolja a köznépet.

Ezért hibáztatták Piso és Catulus hívei Cicerót, hogy megkímélte Caesar életét, mikor pedig a Catilina-féle összeesküvés idején kiszolgáltatta magát politikai ellenfeleinek. Catilina nemcsak az alkotmány megdöntésére tört, hanem a vezetőket is el akarta tétetni láb alól, és

ezzel zűrzavart kívánt előidézni. Egy kisebb jelentőségű ügyben elmarasztalták és száműzték Rómából, mielőtt összeesküvő tervei teljes egészükben napvilágra kerültek volna.

Catilina két hű emberét, Lentulust és Cethegust Rómában hagyta, hogy távollétében szervezzék meg az összeesküvést. Nem tudjuk, hogy Caesar nyújtott-e titokban segédkezet ezeknek az embereknek. Az ügy senatusi tárgyalásán kétségbevonhatatlan bizonyítékok kerültek napvilágra bűnösségükről, és Cicero mint consul felszólította a senatorokat, nyilatkozzanak, milyen büntetéssel kívánják őket sújtani. A szónokok mindaddig, míg Caesar felszólalására nem került sor, halálbüntetést javasoltak. Mikor azonban Caesar szólásra emelkedett, gondosan megfogalmazott beszédében kifejtette, hogy nézete szerint sohasem volt még rá példa, és igazságtalan eljárás volna, hogy köztisztetben álló, előkelő származású férfiakat - hacsak nem kényszerhelyzetben - bírósági tárgyalás nélkül halálbüntetéssel sújtsanak. De ha megkötözve őrizetben tartják őket valamelyik itáliai városban, melyet Cicero jelöl ki számukra, akkor Catilina leverése és a belső béke helyreállítása után a senatus nyugodtan dönthet a vádlottak ügyében.

8. Caesar szempontjai olyan emberségesnek látszottak, és véleményét oly meggyőzően fejtette ki, hogy nemcsak az utána felszólalókat nyerte meg, hanem az előtte beszélők közül is sokan megváltoztatták véleményüket, és melléje álltak. A helyzet csak akkor fordult meg, amikor Cató és Catulusra került sor, ők hevesen szembeszálltak Caesarral. Cato szenvedélyes felszólalása tovább táplálta a gyanút Caesar személye ellen, és hatására hóhér kezére adták és kivégeztették az összeesküvőket. Mikor Caesar elhagyta a senatus üléstermét, több fiatalember - ez idő tájt Cicero személyes testőrsége - kivont karddal rohant rá, és kész lett volna megölni. Mondják, hogy Curio togájába burkolva mentette ki az épületből; Cicero pedig, mikor a fiatalemberek kérdőleg ránéztek, fejével nemet intett, vagy mert félt a néptől, vagy mert maga is igazságtalan és törvénytelen cselekedetnek tartott volna ilyen gyilkos merényletet.

Ha ez a történet igaz, érthetetlen, miért nem említi meg Cicero a consulságáról írt művében. Később mindenesetre szemrehányásban volt része, hogy nem használta fel a kínálkozó nagyszerű alkalmat a Caesartól való megszabadulásra, mert túlságosan félt a köznéptől, mely annyira rajongott érte. Valóban, mikor néhány nappal később Caesar egy senatusi ülésen megkísérelte, hogy tisztázza magát a gyanúsítások alól, láthatta maga is, milyen ellenségesen és zúgolódva fogadták szavait. Ugyanakkor a köznép - mikor a senatus ülése a szokottnál hosszabb ideig tartott - hatalmas tömegben vette körül az épületet, és hangos kiáltozással követelték, hogy engedjék el Caesart. Cato, éppen mert nagyon aggódott, hogy zendülés támadhat a szegényebb néposztály körében, s a nép Caesar hatalomra jutásában reménykedve magával ragadhatja az egész lakosságot, rábírta a senatust, hogy osszanak ki egy hónapra elegendő ingyengabonát, ami az állami kiadásokat évi hét és fél millió drakhmával növelte volna. Ez az intézkedés valóban megszüntette az aggályokat, egyben pedig a legmegfelelőbb pillanatban gyengítette és osztotta meg Caesar hatalmát, akit a következő évre praetorrá választottak, és így félelmetes befolyással rendelkezhetett volna új hivatalában.

9. Caesar praetorsága idején történetesen nem voltak zavargások. Egy szerencsétlen ügy azonban igen közlőrl érintette családi életét. A patriciuscsaládból származó Publius Clodius dúsgazdag ember volt, nagy befolyású szónok, de botrányos magánéletéről hírhedt férfi, s ebben egyetlen kortársa sem múlta felül. Clodius beleszeretett Caesar feleségébe, Pompeiába, aki nem utasította vissza közeledését. De Caesar házában nem egykönnyen lehetett bejutni a nők lakosztályába; különben is Aurelia, Caesar anyja, igen szigorú erkölcsű asszony volt, gondosan szemmel tartotta menye minden lépését, és így nehéz és veszélyes vállalkozássá tette a két szerelmes találkozását.

Van egy római istennő, akit Bona Deának neveznek: ezt az istenséget a görögök Günaikeiának hívják. Ugyanezt az istennőt a phrügök is magukénak vallják, és azt állítják róla, hogy Midasz király anyja volt; a rómaiak szerint pedig a drüaszoknak nevezett erdei nimfák egyike és Faunus felesége. A görögök arról is tudnak, hogy ő Dionüszosznak az anyja, akinek a nevét nem szabad kiejteni. Ezért mikor a nők az istennő ünnepét ülik, szőlőlombbal borított sátrakat emelnek, és szent kígyót helyeznek el egy trónszéken az istennő szobra mellett. A vallási törvények tiltják, hogy ezeken az ünnepségeken férfiak részt vegyenek, sőt férfi nem is tartózkodhat olyan házban, ahol az ünnepséget megrendezik. A szertartások, melyeket csupa nő végez, állítólag nagyon hasonlítanak az Orpheusz tiszteletére rendezett ünnepségekhez. Mikor az ünnep napja elérkezik, a consul vagy a praetor, akinek házában az ünnepet ülik, elmegy hazulról, és vele együtt távozik a ház valamennyi férfilakója. A háztartás feje ilyenkor az asszony, ő díszíti fel a házat. Az ünnep legfontosabb szertartásai éjszaka folynak. Tréfa is vegyül az éjszakai szertartásokba; közben állandóan szól a zene.

10. Ez alkalommal, mikor Caesar házában éppen folyt a felesége, Pompeia rendezte ünnepség, Clodius (szakálltalan ifjú volt, s bízott benne, hogy nem ismerik fel) ifjú nő képében bekopogtatott a ház ajtaján. Az ajtót nyitva találta, és a tervbe beavatott rabnő segítségével baj nélkül bejutott a házba. A rabnő szaladt, hogy szóljon Pompeiának. Közben telt az idő, és Clodius türelmét veszítve nem maradt ott, ahol az asszony hagyta. Járkálni kezdett a tágas házban, de igyekezett elkerülni a kivilágított termeket. Közben Aurelia egyik szolgálója lépett hozzá, és mint egyik nő a másikat, hívta, vegyen részt a játékban. Clodius vonakodott vele menni, de a szolgáló csak húzkodta magával és kérdezősködni kezdett, hogy kicsoda, honnan jön. Clodius azt felelte, hogy Pompeia szolgálóját várja, de hangja nyomban elárulta. Aurelia rabnője sikoltozva berohant a kivilágított helyiségekbe, ahol sokan voltak, és azt kiáltozta, hogy férfira bukkant a házban. A nők megrémültek. Aurelia azonnal abbahagyta az istennőnek bemutatott szertartásokat, és letakartatta a szent edényeket. Majd bezáratta a ház ajtóit, és fáklyás rabnők kíséretében sorra járt minden szobát és helyiséget, hogy megkeressék Clodius. Meg is találták annak a szolgálónak a szobájában, aki beengedte a házba; majd mikor felismerték, hogy kicsoda, kikergették az utcára.

Éjjel eltávoztak a nők a házból, és nyomban elbeszélték férjüknek, mi történt. Reggelre híre ment a városban, hogy Clodius szentségtörést követett el, és tetteért nemcsak azoknak kell felelnie, akiket magaviseletével megbotránkoztatott, hanem a városnak meg az isteneknek is. Az egyik néptribunus szentségtörés címén vádat emelt Clodius ellen, és a senatus legbefolyásosabb tagjai is összefogtak ellene. Tanúvallomásaikban a legszörnyűbb bűnök elkövetését tulajdonították neki, így például, hogy házasságtörést követett el nővérével, Lucullus feleségével. A köznép szembehehelyezkedett a patriciusokkal; segítségüknek Clodius jó hasznát látta bírái előtt, mert a bíróság tagjain valósággal kitört a rémület, mikor meglátták, mekkora tömeg áll Clodius mögött. Caesar nyomban elvált Pompeiától, de mikor a bíróság tanúként megidézte, azt vallotta, hogy semmit sem tud a Clodius ellen emelt vádokról. A vád képviselője, különösnek találva a választ, megkérdezte, hogy akkor miért bocsátotta el feleségét, mire Caesar így felelt: „Azt akarom, hogy az én feleségemre még a gyanú árnyéka se essen.” Voltak, akik úgy vélték, hogy Caesar ezt őszintén mondta, mások szerint azonban csak színlelt, és igazi célja az volt, hogy a köznép kegyét keresse, mert az Clodius felmentését óhajtotta: és Clodius valóban felmentették a vád alól. A legtöbb bíró szántszándékkal olvashatatlan írással adta be a szavazó tábláját, nehogy elmarasztaló ítéletével a nép dühét, felmentő ítéletével pedig az előkelők haragját magára vonja.

11. Praetorsága letelte után Caesar Hispaniát kapta tartományul, de nehézségei támadtak, mert hitelezői mindenképpen meg akarták akadályozni, hogy elhagyja Rómát, ezért nagyon követelőzően léptek fel ellene. Ekkor Caesar Crassushoz, az akkori Róma leggazdagabb

emberéhez fordult. Crassusnak szüksége volt Caesar erélyére és lendületére Pompeiusszal szemben folytatott politikai harcában. Így aztán vállalta a legbőszebb hitelezők kifizetését, akiket már semmiképpen sem tudott türelemre bírni, és személyesen vállalt kezességet nyolcszázharminc talentum megfizetésére. Caesar csak így tudott elutazni tartományába.

Mondják, hogy az Alpokon való átkelés közben egy nyomorúságos kis hegyi faluba érkezett. Barátai nevetve megjegyezték, hogy bizonyosan itt is akad egy csomó hivatalért tülekedő és az elsőségért egymásra irigykedő ember. Caesar erre igen komolyan így szólt: „Ami engem illet, inkább lennék itt első, mint Rómában második.”

Azt is beszélik róla, hogy mikor már Hispaniában volt, és szabad idején Alexandrosz történetét olvasta, hosszan elgondolkodott, majd könnyekre fakadt. Barátai meglepődtek, és okát kérdezték, mire Caesar így felelt: „Nem gondoljátok, hogy elég okom van a szomorúságra, ha arra gondolok, hogy Alexandrosz az én koromban már mennyi nép felett uralkodott, én pedig mindmostanáig semmi fényes tettet nem hajtottam végre.”

12. Mihelyt megérkezett Hispaniába, azonnal munkához látott. Néhány nap alatt a tartományban állomásozó húszcohorsnyi haderőt újabb tíz cohortsszal növelte. Ezután hadjáratot indított a gallaecusok és a lusitanok ellen, és miután legyőzte őket, kijutott a nyugati tengerpartig. Közben újabb, Rómától addig független törzsek földjét hódította meg. Nemcsak a háborús, hanem a békés ügyeket is nagy hozzáértéssel intézte. Megteremtette az egyes városok között az egyetértést. Egyik legsikeresebb intézkedésével elsimította az ellentéteket adósok és hitelezők között. Elrendelte, hogy a hitelező kapja meg az adós jövedelmének kétharmadát, a fennmaradó harmad pedig az adósé marad mindaddig, amíg tartozását ki nem fizette. Az efféle intézkedések következtében jó vélemény alakult ki róla, mikor távozott a tartományból. Maga is meggazdagodott, és hadjáratainak haszna gazdaggá tette katonáit is, akik imperator névvel tisztelték meg.

13. A törvény rendelkezése folytán a hadvezéreknek, akik diadalmenetet kívánnak tartani, a városon kívül kell tartózkodniuk, a consulságra szóló jelöltséget viszont személyesen kell kérni. Caesar a consulsválasztások idején érkezett Rómába, és eleinte nem tudta, mit tegyen. Üzenetet küldött a senatushoz, és engedélyt kért, hogy barátai jelöltethessék azalatt, míg neki a város falain kívül kell maradnia. Cato azonban tiltakozott Caesar kérése ellen, bizonygatva, hogy kívánsága törvénytelen; majd mikor látta, hogy Caesar megnyerte magának a senatorok többségét, úgy hátráltatta a szavazás lefolytatását, hogy egy egész napon át szünet nélkül beszélt.

Caesar erre elhatározta, hogy lemond a diadalmenetről, és inkább a consulságot szerzi meg. Nyomban bement a városba, és olyan politikai lépéseket tett, amelyekkel mindenkit félrevezetett, csak Catót nem. Sikerült ugyanis elérnie, hogy Pompeius és Crassus, akik között azelőtt éles politikai ellentét volt, kibékültek egymással. Ők jelentették akkor a legnagyobb hatalmat Rómában. Caesar most jó barátokká tette őket, és mindkettőjük befolyását felhasználta helyzete megerősítésére. Így, mielőtt bárki észrevette volna, egyetlen cselekedetével, mely a kívülállók szemében nem volt több szívélyes baráti jószolgálatnál, gyökeresen megváltoztatta a politikai fejlődés irányát. A polgárháborúhoz ugyanis nem a Caesar és Pompeius között támadt viszály vezetett, mint általában gondolják, hanem éppen a kettőjük barátsága. Kezdetben ugyanis együtt törték le az arisztokrácia hatalmát, és csak akkor támadt viszály közöttük, amikor tervüket sikerre vitték. Cato gyakran megjósolta, hogy minek kell bekövetkeznie, de figyelmeztetését egy mindennel elégedetlenkedő politikus okvetetlenkedésének tartották, aki szereti magát mindenbe beleártani, és csak később tekintették bölcs, bár nem sokat érő tanácsadónak.

14. Így aztán Caesar Pompeius és Crassus baráti támogatásával szerezte meg a consulságot, és Calpurnius Bibulusszal együtt fényesen győzött a választásokon. Alighogy elfoglalta hivatalát, olyan telepítésekre és földosztásra vonatkozó törvényjavaslatokat terjesztett a senatus elé, a köznép örömeire, amelyek inkább illettek volna egy vakmerő néptribunushoz, mint a consulhoz. Javaslatait az arisztokrata származású senatorok erőiesen ellenezték. Caesar már régen várt erre az ürügyre, és hangosan méltatlankodva kijelentette, hogy javaslatait, bár nem akarja, kénytelen a népgyűlés elé vinni, mert a senatus gögös magatartása nem hagy számára más választást. Elhagyta a senatus üléstermét, és mikor felszólalt a népgyűlésen - egyik oldalán Crassus, másik oldalán Pompeius -, megkérdezte a népet, helyeslik-e az általa előterjesztett törvényjavaslatokat. A helyeslés hallatára felszólította hallgatóságát, támogassák őt azok ellen, akik azzal fenyegetik, hogy szükség esetén fegyverrel is szembeszállnak vele. A nép meg is ígérte támogatását, mire Pompeius hozzátette, hogy ha kardra kerül a sor, ő a kard mellett pajzsról is kész gondoskodni. A patriciusokat mélyen sértette Pompeius örült és gyermekesen bántó megjegyzése, mely nagy tekintélyéhez is méltatlan volt, és hiányzott belőle a senatust megillető tisztelet is. A köznép épp ezért annál nagyobb elragadtatással fogadta.

Caesar mind erősebb befolyást gyakorolt Pompeiusra. Leányát, Iuliát eljegyezte vele, noha a lány előzőleg már Servilius Caepio jegyese volt. Majd kijelentette, hogy Servilius feleségül veheti Pompeius leányát, bár azt is eljegyezte már korábban Faustus, Sulla fia. Nem sokkal később Caesar feleségül vette Calpurniát, Piso leányát, és consullá választotta Pisót a következő évre. Erre Cato dühösen kifakadt, és fennen hangoztatta: túrhetetlen állapot, hogy kerítők módjára házassági szerződések megkötése fejében osztogassák a legmagasabb állami hivatalokat, és férfiak nők révén jussanak magas állásokba, s kapjanak provinciákat és hadseregeket.

Bibulusnak, Caesar consultársának nem sikerült megakadályoznia Caesar törvényjavaslatainak megszavaztatását, sőt ő is, Cato is gyakran abban a veszélyben forgott, hogy meggyilkolják a forumon. Ezért bezárkózott házába, és consulsága végéig soha többé nem mutatkozott nyilvánosan. Pompeius, miután feleségül vette Iuliát, fegyvereseivel előzőnlötte a forumot. Így nyújtott támogatást a köznépnek, hogy megszavazhassák Caesar törvényjavaslatait. Ugyancsak az ő segítségével kapta meg Caesar tartományul ötévi időtartamra az Alpokon inneni és túli Galliát, Illüriával és négylegiónyi hadsereggel együtt. Cato megkísérelt felszólalni e javaslat ellen, de Caesar letartóztatta és lictorokkal kísértette ki az ülésteremből, hogy börtönbe zárják. Azt remélte, hogy Cato majd fellebbez a néptribunusokhoz, de nem így történt - egyetlen szó nélkül távozott. Mikor Caesar látta, hogy ez a cselekedete nemcsak a legkiválóbb patriciusokat háborítja fel, hanem Cato személye iránti tiszteletből a köznépet is, némán, leverten utánament és titokban megkérte az egyik néptribunust, hogy helyeztesse Catót szabadlábra. A senatusi üléseken csak kevés senator vett részt, a legtöbben neheztelésük jeléül távol maradtak. Considius, egy nagyon öreg senator, megmondta Caesarnak, hogy a senatorok azért maradtak távol az ülésekről, mert félnek a consul fegyveres embereitől. „Hát te miért nem félsz, és miért nem maradsz otthon?” - kérdezte tőle Caesar. „Mert az öregség megszabadított a félelemtől - felelte Considius. - Nekem már olyan kevés az időm, hogy nem érdemes törődnöm vele.”

Caesar consulsága legszégeylenetesebb politikai eseményének mindenki azt tartotta, mikor Clodiust néptribunusszá választották. Ez a férfiú kísérelte meg elcsábítani Caesar feleségét, házába osonva az éjszakai ünnepek alatt. Caesar azért választotta meg Clodiust, hogy ha lehet, végezzen Ciceróval. Addig el sem indult tartományába hadseregéhez, míg Clodius segítségével csoportot nem szervezett Cicero ellen, és nem száműzette a politikust Itáliából.

15. Ez volt Caesar pályafutása - mint mondják - galliai hadjárata előtt. Galliába való távozása láthatóan fordulópontot jelentett életében: új életmódot és új feladatokat. Galliát meghódító hadjárataiban és háborúiban éppen olyan jó katonának és elismerten tehetséges, vezetésre termelt hadvezérnek bizonyult, akár kora legnagyobb hadvezérei és katonái. Olyan férfiakkal összehasonlítva, mint Fabius, Scipio és Metellus vagy kortársai - de akár Sulla, Marius, a két Lucullus, akik nála nem sokkal korábban viseltek háborúkat, vagy a hadvezéri hírneve és dicsősége teljében álló Pompeius is -, megállapíthatjuk, hogy Caesar haditettei valamennyinél kimagaslóbbak. Talán azért tarthatjuk másoknál nagyobb hadvezérnek, mert harcainak színterén a terepviszonyok nehezebbek voltak, és másoknál nagyobb területet hódított meg. Másokkal összehasonlítva láthatjuk, hogy nagyobb ellenséges haderők felett győzedelmeskedett, és sokkal kiszámíthatatlanabb, szilaj néptörzsek rokonszenvét tudta megnyerni, mint bárki más. Ésszerűbben és emberségesebben bánt a hadifoglyokkal, másoknál bőkezűbb volt katonáihoz, és több megértést tanúsított irántuk. Annyi bizonyos, hogy minden más hadvezérnél több csatát vívott, és több ellenséget ölt meg. Galliai hadjáratán, bár tíz évig sem tartott, nyolc-száznál több várost vett be ostrommal, és háromszáz néptörzset hódított meg. A vezetése alatt különböző időben vívott ütközetekben az ellenség oldalán hárommillió ember vett részt, ebből az elesettek száma egymillió volt; ehhez további egymillió hadifogoly járult.

16. Caesar különösképpen értett hozzá, hogy felkeltse katonái jóindulatát és ragaszkodását; még az olyan katonák is, akik azelőtt nem tűntek ki társaik közül, készek voltak a legvakmerőbb tettekre is, ha Caesar dicsőségéről volt szó. Ilyen volt Acilius, aki a Massiliánál vívott tengeri ütközetben felkúszott az egyik ellenséges hajó fedélzetére, és mikor karddal levágták a jobb kezét, baljával nem engedte el pajzsát, hanem az ellenséges katonák arcába vágott vele, és valamennyit lelöködöste a hajóról, amelyet így elfoglalt.

Ehhez hasonló eset Cassius Scaevae is, akinek a dürrhakhioni csatában nyíllal kilőtték egyik szemét, dárdával megsebeztek vállát és combját; pajzsába nem kevesebb mint százharminc nyílvevő fűrődött. Ekkor odakiáltott az ellenséges katonáknak, mintha meg akarná adni magát; ketten nyomban hozzárohantak, ő azonban az egyiket kardjával megsebesítette a vállán, a másiknak arcába sújtott, megfutamította, maga pedig társai segítségével megmenekült.

Britanniában történt egyszer, hogy néhány magasabb rangú tiszt egy vízzel elárasztott mocsaras területen támadás középpontjába került. Egy egyszerű legionárius Caesar szeme láttára halálmegvető bátorsággal sietett bajba jutott feljebbvalóinak segítségére, elkergette az ellenséges katonákat, és megmentette a tiszteket. Utána nagy nehezen maga is visszatért társaihoz; az iszapos vízbe vetette magát, és nagy üggyel-bajjal, hol úszva, hol vízben gázolva, pajzs nélkül sikerült partra vergődnie. Caesar és környezete elragadtatással áradozott róla, a katona azonban kétségbeesetten, könnyek közt Caesar lába elé vetette magát, és bocsánatát kérte, amiért pajzsát elveszítette.

Libüában Scipio elfogta Caesar egyik hajóját, amelyen ott volt a quastornak jelölt Granius Petro is. Scipio a hajó utasait fogolyként kezelte, és mint rabszolgákat adta át katonáinak, de a quaestornak azt mondta, hagyja szabadságát és elengedi. Granius ekkor kijelentette: Caesar katonáinak az a szokása, hogy csak adnak, de el nem fogadnak kegyelmet másoktól, és kardjába dölve végzett magával.

17. Caesar tudatosan táplálta és fejlesztette emberei között ezt a szellemet s a szenvedélyes vágyat, hogy kitüntessék magukat. Elsősorban azzal, hogy jutalmakat és kitüntetések osztogató bőkezűsége által nyilvánvalóvá tette, hogy nem szándékszik a maga gyönyörűségére nagy vagyont gyűjteni hadjárataiból; hogy a szerzett zsákmányt inkább közös tulajdonnak tekinti, melyből megjutalmazza a bátrakat, és maga sem kér belőle nagyobb részt, mint amit katonáinak juttat, ha megérdemlik. Ezenfelül azt is jól láthatták alantasai, hogy nem volt olyan

veszély, amelyből kivonta magát, sem olyan fáradságos munka, melyből részt nem vállalt. Tudták, hogy Caesar szívesen néz szembe mindenféle veszedelemmel, hiszen hajtotta a becsvágy; inkább azon lepődtek meg, hogy vonakodás nélkül vállal minden testi fáradságot, még ha az nyilvánvalóan több is, mint amit fizikai erővel elbír. Caesar ugyanis törékeny alkatú férfiú volt, bőre sima és fehér; gyakran fejfájás és epileptikus rohamok gyötörték. Az első ilyen rohamot állítólag Cordubában kapta. Gyenge egészségi állapotát nemhogy ürügyül használta volna a kényelmes, elpuhult életre, hanem ellenkezőleg, a hadviselést tekintette a legkitűnőbb gyógymódnak. A hosszú utazásokat, az egyszerű táplálkozást, a szabadban való alvást és a minden kényelmet nélkülöző életmódot vélte a legalkalmasabb eszköznek a betegség távol tartására, így edzette magát epilepsziás rohamai ellen. Többnyire tábori szekeren vagy a székében aludt, és a pihenést csak erőgyűjtésre használta. Napközben táborhelyek vagy kaszárnyák megismerésével, városok meglátogatásával töltötte idejét; állandóan vele volt, hordszékekben ülve, egy írástudó rabszolga, akinek útközben diktált; mögötte pedig állandóan egy katona állt kihúzott karddal. Szeretett gyorsan utazni. Így mikor Rómából első ízben távozott, a nyolcadik napon elérte a Rhodanus folyót.

Gyermekkora óta kitűnően lovagolt. Az volt a szokása, hogy kezét hátán összekulcsolva teljes vágtában hajtotta lovát. Hadjáratai közben lóhátról diktálta leveleit, sőt Oppius elbeszélése szerint, gyakran két vagy több írnokot is foglalkoztatott egyszerre. Állítólag Caesar volt az első, aki barátaival rendszeresen levélváltás útján érintkezett, ha sürgős ügyek elintézése végett nem volt alkalma személyesen találkozni velük, ha nem ért rá, vagy ha nagyon messze volt tőlük.

Ételben nem volt válogatós, ami a következő történetből is kitűnik. Egy alkalommal Valerius Leo látta vendégül Mediolanumban, és spárgát szolgáltak fel, de olívaolaj helyett mirrhaolajjal. Caesar minden megjegyzés nélkül megette a felszolgált ételt, és mikor barátai utóbb kifogásokat emeltek, rájuk szólt: „Ha nem ízlett, amit kaptatok, okosabban tettétek volna, ha nem eszitek meg. Aki megjegyzéseket tesz más ember hiányos neveltetésére, csak a maga neveletlenségét bizonyítja.”

Egy másik alkalommal vihar érte utol, és társaival együtt kénytelen volt éjjeli szállást keresni egy szegény ember házában. Mikor látta, hogy a házban csak egyetlen szűk szoba van, és ott egy személynél több nem alhat, azt mondta barátainak, hogy a megiszteltetés ugyan a legelölkelőbbet illeti, mégis a gyengéket és betegeket kell kényelemben részesíteni, ezért szólt Oppiusnak, hogy feküdjék le a szobában, ő pedig a többiekkel együtt a ház tornácán aludt.

18. Caesar első hadjáratát Galliában a helvetiusok és a tigurinusok ellen vezette. Ez a két néptörzs, miután mind a tizenkét városukat és négyszáz falujukat felgyújtotta, továbbvándorolt Gallia római fennhatóság alatt álló részébe, mint már előttük a kimberek és teutonok is. Ők is vitéz katonák hírében állottak, és ugyanolyan sokan voltak, mint azok a kimber és teuton hadak, amelyek a múltban törtek be római területre. Számuk háromezer volt, a harcosok száma százkilencvenezer. A tigurinusokat az Arar folyó partján nem Caesar, hanem Labienus verte le, de Caesar utasításai szerint. A helvetiusok menetelés közben, váratlanul támadták meg Caesart, mikor az egyik szövetséges baráti város felé vezette seregeit. Szerencsére sikerült csapatait kedvező fekvésű állásba vezetnie. Mikor a cohorsok csatarendbe álltak, és valaki odavezette hozzá a lovát, így szólt: „Erre majd csak az üldözéskor lesz szükségem, ha győzünk; most törjünk rá az ellenségre.” A rohamot gyalogosan vezette. Az ellenség sorait hosszú és nehéz küzdelem után tudták csak visszaszorítani, de a legsúlyosabb harcra a táborhely körül felállított szekereknél került sor, ahol nemcsak a helvetius katonák tartottak ki és küzdöttek rettenthetetlen bátorsággal, hanem gyermekeik és asszonyaik is utolsó leheletig védekeztek, és a csata csak késő éjszaka ért véget. Caesar egy

dicséretre méltó és nemes lelkű cselekedettel tette fel erre a győzelemre a koronát. Az ellenség soraiból életben maradtak közül mintegy százezer embert letelepített; rábírta ugyanis őket, hogy térjenek vissza elhagyott földjükre, és építsék fel újra városaikat, melyeket maguk romboltak le. Azért is cselekedett így, mert félt, hogy ha lakatlanul marad a terület, a germánok átkelnek a Rhenuson és elfoglalják.

19. Második hadjáratát a gallok védelmében viselte a germánok ellen. Bár Rómában szövetséget kötött Ariovistus germán királlyal, a germánok túrhetetlen szomszédai lettek a Caesar által meghódított néptörzseknek. Nyilvánvaló volt, hogy nem elégszenek meg területükkel, hanem ha alkalom kínálkozik rá, átlépik a határokat, és elfoglalják Galliát. Caesar meggyőződött róla, hogy hadseregének tisztjei félnek a germánoktól, különösen az előkelő patriciuscsaládból való fiatal tisztok, akik azért szálltak hadba Caesar seregében, mert úgy vélték, hogy Caesar vezérsege alatt szolgálni könnyű életet és gyors meggazdagodást jelent. Caesar gyűlésbe hívta őket, és felajánlotta nekik, hogy menjenek vissza Rómába. Jobban teszik, mondta, ha nem vállalnak semmi veszélyes kockázatot, hiszen már eddig is férfihoz nem méltó puhányként viselkedtek. Egyben közölte velük, hogy csak a tizedik legiót viszi magával a germánok ellen; reméli, mondta, hogy az ellenség most sem bizonyul erősebbnek a kimbereknél, és ő sem lesz rosszabb hadvezér Mariusnál. Erre a tizedik legio követséget küldött hozzá, és testületileg köszönték meg neki, amit róluk mondott, a többi legio katonái pedig szidalmazni kezdték saját tisztjeiket. Csakhamar az egész hadsereg harci vágytól égett, és kész volt Caesart követni; végül több napi menetelés után az ellenségtől húsz mérföldnyi távolságban tábort ütöttek.

Az a tény, hogy az ellenség ennyire megközelítette a germánokat, már magában aláásta Ariovistus önbizalmát, aki eddig el sem tudta képzelni, hogy a rómaiak meg merik támadni a germánokat; sőt meg volt róla győződve: akkor se mernek szembeszállni velük, ha ők támadják meg a római legiókat. Ezért döbbsentette meg annyira Caesar merészsége, s ugyanakkor rá kellett ébrednie, hogy saját hadserege teljesen megzavarodott. A germánok bátorságát alaposan megrendítették papnők jóslatai is. A papnők a folyók örvénylését figyelték, és a víz zúgásából jósltak. Ez alkalommal óva intették a hadvezéreket, hogy csapataikat újhold előtt csatába vezessék.

Ezekről a dolgokról Caesar is értesült, és látta, hogy a germánok csendben vannak. Ezért úgy döntött, jobb, ha addig ütközik meg velük, míg aggályaik miatt bátortalankodnak, és nem várja meg a nekik alkalmas időpontot. Ezért támadást intézett erődítéseik és a közeli dombon épült táborhelyük ellen. Valóban sikerült is az ellenséget támadásra ingerelnie, a germánok leereszkedtek a domboldalról, és vad harcba kezdtek. Az ütközet fényes győzelemmel végződött. Caesar negyven mérföldnyire üldözte az ellenséget egészen a Rhenusig; a csatateret ellepték a holttestek és a rengeteg hadizsákmány. Ariovistusnak néhány emberével sikerült átjutnia a folyón. Az elesettek száma állítólag nyolcvanezer volt.

20. E hadjárat után Caesar téli szálláson a sequanusoknál hagyta hadseregét, és hogy figyelmét a római politika fejleményeire összpontosíthassa, Galliának a Padus menti részébe vonult; ez a terület ugyanis még fennhatósága alá tartozott, mert a Rubicon folyó volt a határ az Alpokon inneni Gallia és Itália többi része között. Itt ütötte fel főhadiszállását, és innen irányította a belpolitikát. Különbféle politikai ügyekben sokan keresték fel, és mindenkinek megadta, amit kívánt; úgy küldte el magától az embereket, hogy vagy azonnal kaptak tőle valamit, vagy jövőbeli reménységgel kecsegtette őket. Így hadjáratai közben Pompeius tudta nélkül kettős eredményt ért el: a hadvezérsege alatt álló római sereggel legyőzte az ellenséget, és egyben megnyerte magának Róma polgárait is az ellenségtől zsákmányolt vagyont érő kincsek segítségével.

Mikor azonban meghallotta, hogy a leghatalmasabb gall néptörzs, a belgák, akik az ország területének mintegy harmadrésze fölött rendelkeznek, elpártoltak, és több tízezernyi hadsereget gyűjtöttek össze, nyomban visszafordult, és amilyen gyorsan csak tudott, harcra sietett. Akkor támadt rá az ellenségre, mikor éppen a gall szövetségesek földjét fosztogatta, és mert a belgák csak gyenge ellenállást tanúsítottak, rendezetlen és szegényletes módon harcoló hatalmas seregüket megverte és megfutamította. A rómaiak olyan öldöklést vittek végbe, hogy a tavakat és folyókat az ellenséges katonák teteme borította - valósággal hídként szolgáltak az átkelésnél. Az elpártolt törzsek közül a tengerpart lakói harc nélkül megadták magukat.

Ezután Caesar a nerviusok néven ismert egyik legvadabb és legharciasabb néptörzs ellen vonult. Ez a törzs sűrű erdőségekkel borított területen élt. Családjukat és értékesebb vagyontárgyaikat az ellenségtől távol eső erdei rejtékhelyen biztonságba helyezve, hatvanezer főnyi haderejükkel hirtelen megtámadták Caesart, mikor katonái a tábor megerősítésével foglalatostkodtak, és nem számítottak rá, hogy csatát kell vívniuk. Az ellenség szétszórta Caesar lovasságát, bekerítette a hetedik és tizenkettedik legiót, és a centuriókat megölte. Ha Caesar nem ragad pajzsot, nem hatol előre a harcban álló gyalogság első soraiba, s nem veti rá magát az ellenségre; ha a tizedik legio katonái a dombtetőn levő állásukból idejében be nem avatkoznak a harcba, egyetlen római sem menekült volna meg. Így Caesar személyes bátorságával magával ragadta egész hadseregét, és a katonák, mint mondani szokták, valóban emberfeletti erővel harcoltak. De a nerviusok még védekezés közben sem hátráltak meg, egyenként kellett végezni velük. A hatvanezer főnyi hadseregből csak ötszázan maradtak életben, a néptörzs mintegy négyszáz vezető embere közül pedig csak hárman.

21. A győzelem hírére a senatus elrendelte, tizenöt napon át mutassanak be áldozatokat az isteneknek és rendezzenek ünnepeket. Azelőtt sohasem tartottak ilyen hosszú ideig tartó győzelmi ünnepeket. Mindenki úgy vélekedett, hogy különlegesen nagy veszély volt, mivel annyi néptörzs pártolt el egyszerre Rómától, a győzelem pedig fényes, mert Caesar aratta, akihez a nép forrón ragaszkodott.

Caesar, miután Galliában rendezte ügyeit, a telet ismét a Padus mentén töltötte, és igyekezett megnyerni Rómát. Akik különféle tisztségekre jelöltették magukat, mind tőle vártak támogatást; Caesarnak sikerült a nép kegyét nagyobb összegek szétosztásával megnyernie, és elérte, hogy az általa támogatott jelölteket válasszák meg. Ezek aztán mindent megtettek hatalma növelésére. Rómából a legmagasabb rangú és legbefolyásosabb férfiak keresték fel Lucában, közöttük Pompeius, Crassus, valamint Szardínia kormányzója, Appius és Hispania proconsula, Nepos. A városban egy időben százhusz lictor és kétszáznál több senator tartózkodott. Tanácskozásaikon megállapodtak, hogy a következő év consula Pompeius és Crassus lesz; Caesarnak további összegeket szavaznak meg, és főparancsnoki megbízatását további öt évre meghosszabbítják. Minden józanul gondolkodó ember elképesztőnek találta, hogy akik akkora összegeket kaptak Caesartól, most rá akarják bírni, helyesebben rá akarják kényszeríteni a senatust, hogy pénzt adjon Caesarnak, mintha nem volna neki; és csak a kényszer hatása alatt járultak hozzá a határozathoz. Cato nem volt jelen; őt ügyesen eltávolították, és Ciprus szigetére küldték. De jelen volt Favonius, Cato párthíve, aki látván, hogy egyszerű tiltakozással nem megy semmire, kirohant az utcára, és kiáltozni kezdett az összeverődött tömegnek, de senki nem hallgatott rá. Sokan Pompeiusra és Crassusra számítottak, de a legtöbben Caesar kegyét keresték, és tőle reméltek minden jót a jövőre, ezért csendben maradtak.

22. Caesar ezután visszatért csapataihoz Galliába, ahol súlyos harcok folytak. Két germán néptörzs (az usipesek és a tencherusok) hódító szándékkal átkeltek a Rhenuson. Caesar galliai hadjáratairól szóló emlékirataiban ezekről a harcokról a következőket írja: A barbárok

követeket küldtek hozzá, hogy tárgyaljanak vele, majd - noha a fegyverszüneti megállapodás még érvényben volt - hadseregét menetelés közben váratlanul megtámadták, és nyolcszáz főnyi lovasságukkal megfutamították az ő ötezer főnyi lovas csapatát. Ezután újabb követséget küldtek hozzá, nyilván azért, hogy újra rászédjék, de ő őrizetbe vétette a követeket, majd támadást indított a germánok ellen, azt gondolva, hogy hitszegő és szerződészegő emberekkel szemben jogos a bizalmatlanság. Tanusius szerint, amikor a senatus a győzelem tiszteletére áldozati szertartások bemutatását és ünnepségek tartását rendelte el, Cato kijelentette, hogy véleménye szerint Caesart ki kellene adni a barbároknak. Így legalább - mondotta - Róma megmenekülne az átoktól, mely mindig lesújt az ilyen hitszegőkre.

Azok közül, akik a Rhenuson át betörték Galliába, négyszázezren pusztultak el. Csak kevesen juthattak vissza a germán sugamberekhez. Ez aztán jó ürügy volt Caesarnak arra, hogy betörjön Germaniába. Ő volt a történelemben az első, aki hadsereggel kelt át a Rhenuson. Hidat veretett az e helyütt igen széles, örvényes és gyors áramlású folyón. A germánok fatörzseket és gerendákat úsztattak lefelé a Rhenuson, hogy kidöntsék a hídpillérek gyanánt levert cölöpöket. Caesar ezt úgy előzte meg, hogy a híd alatt hatalmas farakásokkal széles ívben eltorlaszolta a folyó medrét, így szinte korláttal vette körül a híd pilléreit. Hihetetlen látvány volt, hogy tíz nap alatt megfékezte a vadul áramló folyót.

23. Csapataival átkelt a folyón, és senki nem merészkedett szembeszállni vele. Még a suebus néptörzs is, mely vezető szerepet játszott Germaniában, mély völgyekben és áthatolhatatlan sűrű erdőségekben rejtőzött el előle. Caesar felgyújtotta és feldúlta az ellenséges néptörzsek területeit, azokat viszont, akik igyekeztek jó viszonyt fenntartani a rómaiakkal, bátorította. Miután tizennyolc napot töltött Germaniában, visszatért Galliába.

Kiváltképpen a britannusok elleni hadjárata volt merész vállalkozás. Caesar volt az első, akinek hajóhada eljutott a nyugati óceánra, és serege átkelt az Atlanti-tengeren. Földrajzírók gyakran vitatkoztak a britannusok szigetéről; sokan elképzelhetetlenül nagynak tartották, mások szerint ilyen sziget nem is volt soha: mind neve, mind a róla szóló híradások alig egyebek merő kitalálásnál. Caesar Britannia tervbe vett meghódításával a római birodalom határait az ismert világon túlra tolta ki. Kétszer kelt át a szigetre a szemben fekvő Gallia partvidékéről, és nem egy csatát vívott a szigetlakókkal. Nekik azonban több kárt okozott, mint amennyit saját embereinek használt, a szigetet ugyanis földhözragadt szegény nép lakta, s nemigen tudott mit zsákmányolni tőlük. Nem is volt Caesar meglegedve a háború végső eredményével; de azért mielőtt elhagyta a szigetet, túszoikat vitt magával a királytól, az országot pedig adófizetésre kötelezte.

Galliában Caesart barátainak levelei várták, melyeket már éppen továbbítani akartak neki. Ezekből értesült leánya haláláról, aki Pompeius házában gyermekszülésben halt meg. Ez a veszteség nagy bánatot okozott Pompeiusnak is, Caesarnak is; de barátai is aggódtak, mert félték tőle, hogy így megszűnik a szoros kapcsolat, mely a béke és egyetértés egyedüli biztosítója volt az állam életében. Alig néhány nappal Iulia halála után meghalt a csecsemő is. Iulia holttestét, hiába ellenezték a néptribunusok, a nép a Campus Martiusra vitte és ott temette el.

24. Caesar hadereje most már akkorára nőtt, hogy a csapatokat kénytelen volt több helyen teleltetni. Maga, szokásához híven, visszatért itáliai területre. Ez idő tájt egyszerre több helyen törtek ki felkelések Galliában. A gallok nagy sereget gyűjtöttek, és megtámadták a rómaiak téli táborhelyeit. A legnagyobb és legerősebb felkelő sereg, amely Ambiorix vezérlete alatt harcolt, megsemmisítette Cotta és Titurius hadseregét, és magukat a vezéreket is megölték. Ezután egy hatvanezer főnyi sereg körülvette és megostromolta a Cicero parancsnoksága alatt

álló legio táborát, kis híján elfoglalták rohammal. Minden ember megsebesült, miközben bátran védekeztek a túlerő ellen.

Caesar már jó messze járt, mikor hírül adták neki ezeket az eseményeket. Azonnal visszatért, összegyűjtött hétezer főnyi sereget, és sietett, hogy felmentse Cicerót az ostrom alól. Az ostromlók felfigyeltek rá, de nem törődtek csekély létszámú haderejével, és olyan szándékkal szálltak vele szembe, hogy megsemmisítik seregét. Caesar cselhez folyamodva kitért a felkínált ütközet elől, és olyan terepet keresett magának, ahol kicsiny csapatával előnyös feltételek között ütközhet meg nagyobb számú ellenséggel is; majd hozzákezdett tábora megerősítéséhez. Katonáit visszatartotta a támadástól, és rávette őket, hogy viselkedjenek úgy, mintha félelmükben építenének sáncokat és torlaszolniák el a tábor kapuit. Ezzel sikerült elérnie, hogy az ellenség továbbra is megvetéssel nézte minden mozdulatukat, míg végül elvakultságukban meggondolatlan támadást intéztek a tábor ellen. Caesar ekkor megütközött az ellenséggel, és rengeteg katonájukat megölte.

25. A győzelem eredményeképpen Galliának ezen a részén minden zendülést sikerült letörnie. Caesar még a tél folyamán mindenhová ellátogatott, és szigorú rendszabályokat vezetett be a további zendülések megakadályozására. Három legiót kapott Itáliából az elszenvedett veszteségek pótlására. Ezek közül kettő Pompeius parancsnoksága alatt állott, de ő most átengedte Caesarnak legióit, a harmadikat viszont Galliának a Padus mentén elterülő részén toborozták.

A jelek azt mutatták, hogy Caesar legnagyobb és legveszélyesebb háborúja van kitörőben Galliában. A háború magvait titokban vetették el és titokban növelték a legbefolyásosabb férfiak a legharciasabb néptörzsek körében. Mikor a mozgalom erősödni kezdett, nagy számban gyűltek össze ifjú katonák Gallia minden részéből. Egy-egy helyen hatalmas pénzösszegeket gyűjtöttek; a felkelésben erős városok és az ország nehezen megközelíthető tájainak lakosai vettek részt. Tél volt, az évnek ebben a szakában a folyók befagynak, az erdőket hó borítja, és a hegyekből lezúduló megáradt patakok tavakká változtatják a lapályokat. Így az ország egyes részein a mély hóban láthatatlanná váltak az utak, másutt pedig a folyók áradása és az elmocsarasodott területek bizonytalanná tették a terepet mindenféle menetelés számára. Mindez kilátástalanná tette Caesar számára a felkelés leverését, melyben igen sok néptörzs vett részt. Közöttük a vezető szerepet az arvernusok és a carnutinusok néptörzse vállalta. Fővezérükké Vercingetorixot választották, kinek atyját a gallok megölték, mert azt hitték, hogy zsarnoki hatalomra tör.

26. Vercingetorix több részre osztotta hadseregét, mindegyik hadosztály élére külön-külön parancsnokot állított. Sikerült megnyernie ügyének a környező vidéket egészen az Arar folyó völgyéig. Tudott róla, hogy Rómában politikai szervezkedés folyik Caesar ellen; terve az volt, hogy felhasználja a jó alkalmat, és egész Galliára kiterjeszti a háborút. Valóban, ha csak rövid ideig vár, míg Caesar belebonyolódik a polgárháborúba, Itáliát ugyanolyan félelem fogta volna el, mint a kimberek elleni háború idején. Így azonban Caesar, aki mindenki másnál jobban értett hozzá, hogy háborúban minden kínálkozó alkalmat a legalkalmasabb időpontban ragadjon meg, mihelyt értesült a felkelésről, csapataival azonnal megkezdte a visszavonulást abba az irányba, ahonnan jött. Erélye és gyorsasága, amellyel hadseregét a nehéz téli időjárás viszonyai között is meneteltette, nyilvánvalóan megmutatta a barbároknak, hogy le nem győzött és legyőzhetetlen hadsereg tör rájuk. Hosszú ideig lehetetlennek látszott, hogy Caesarnak akár egyetlen hírnöke vagy levélhordozója is átjusson ezen a területen; most pedig ő maga vonult keresztül ezen a terepen és vezette egész hadseregét. Feldúlta az ellenséges népek országát, lerombolta erődtítményeiket, meghódította városaikat, és fogadta azok hódolatát, akik az ő oldalára álltak. A helyzet azonban csakhamar megváltozott, mert az

aedusok törzse csatlakozott a felkelőkhöz. Ez a törzs eddig a rómaiak testvérének vallotta magát, és egyébként is különleges elbánásban volt része. Csatlakozásuk a felkelőkhöz igen nagy csapást jelentett Caesar serege számára.

Éppen ezért Caesar más irányba vonult; átkelt a lingonok területén, azért, hogy közvetlen kapcsolatot teremtsen a sequanusokkal, ezzel a baráti néptörzsszel, mely a védőbástya szerepét töltötte be Itália és az ország többi része között. Az ellenség itt támadta meg és vette körül Caesart sok tízezer főnyi hadseregével; ő elfogadta a felkínált ütközetet, hosszabb ideig tartó véres csatában leverte őket, és teljes győzelmet aratott fölöttük. Kezdetben bizonytalannak látszott a harc kimenetele. Az arvernusok legalábbis rövid kardot függesztettek fel templomukban győzelmi jelként, és azt állították, hogy Caesartól zsákmányolták. Később Caesar maga is látta a kardot, de mikor barátai biztatták, hogy vétesse le, elmosolyodott, és azt mondta, nem engedi, mert ő is az isteneknek ajánlott tárgynak tekinti.

27. Akik életben maradtak az ütközet után, királyukkal együtt Alesia városában kerestek menedéket. Alesia várát erős falai és erős védőrsége miatt bevehetetlennek tartották. Caesar mégis ostrom alá vette, de ekkor hátulról leírhatatlan veszély támadt rá. A falak alá ugyanis háromszázezer főnyi felmentő sereg érkezett, Gallia legnagyobb hadereje, melyet sok népből toboroztak össze. Ezenkívül a várból is százhetvenezer főnyi haderő tartózkodott. Caesar így most két hatalmas haderő kettős tűzébe került. Egyszerre az ő hadserege is ostromlott sereggé lett. Így kénytelen volt két irányba kiépíteni az erősítéseket, egyrészt a város védőivel, másrészt a felmentő sereggel szemben; jól tudta ugyanis, ha a két haderőnek sikerül egyesülnie, számára minden elveszett.

Az Alesia falainál fenyegető veszedelem méltán szerzett Caesarnak dicsőséget, mivel találékonysága és merészsége egyetlen csatában sem mutatkozott meg annyira, mint éppen itt. De a legfeltűnőbb talán mégis az volt, hogy mikor harcba bocsátkozott, és legyőzte a hatalmas ellenséget a falakon kívül, nemcsak hogy az ostromlottak, de még azok a rómaiak sem vették őt észre, akik a várral szemben húzódó belső erősítések vonalát védték. Csak akkor értesültek a győzelemről, mikor meghallották Alesiából a férfiak jajveszékelését és az asszonyok siránkozását. Ezek ugyanis jól látták a falakról, hogy a rómaiak a külső harcvonalból táborukba hordják a sok arany- és ezüstveretű pajzsot, a vérrel beszennyezett mellvértet, a serlegeket és a gall módra készített sátrakat. Így a hatalmas felmentő hadsereg hamar megsemmisült, akár egy látomás vagy álmkép, mivel legnagyobb része elesett. Alesia védői még azután is sokáig küzdöttek a rómaiak ellen, de végül is meghódolásra kényszerültek. Vercingetorix, a felkelő háború fővezére, felöltötte legszebb páncélöltözetét, felült gondosan felszerszámozott lovára, és kilovagolt a kapun. Caesar ülve fogadta; Vercingetorix lóháton megkerülte, azután leugrott lováról. Leszaggatta magáról páncélzatát, majd szótlanul és mozdulatlanul odaült Caesar lábához, míg csak fogolyként el nem hurcolták, hogy a diadalmenetig életben tartsák.

28. Caesar már régen elhatározta, hogy Pompeiust kiforgatja a hatalomból; igaz, hogy Pompeius is éppen ilyen tervet szőtt Caesar ellen. Crassus ugyanis, mindkettőjük legveszélyesebb ellenfele, elesett a parthusok elleni háborúban. Ha tehát valamelyikük felül akart kerekedni, meg kellett szabadulnia attól, aki mindaddig a leghatalmasabb volt; annak viszont, aki pillanatnyilag felülkerekedett, ha helyzetét tartani akarta, le kellett számolnia félelmetes ellenfelével, míg nem késő. Pompeiust ez a gondolat csak kis ideje kezdte nyugtalanítani. Mindaddig megvetéssel kezelte Caesart, és úgy tekintette, mint aki az ő befolyása révén nőtt nagy emberré, és azt gondolta, ugyanolyan könnyen végez majd vele, mint ahogyan magasba emelte. Caesarnak azonban kezdettől fogva kész tervei voltak. Mint az atléták, visszavonult a küzdőtérrel, és a galliai háborút mintegy edzésre használta fel. Ezekben a harcokban olyan hírnevet szereztek neki haditettei, hogy méltán kelhetett versenyre Pompeiusszal. Ügyesen

felhasznált minden érvet és ürügyet; ezeket részben Pompeius, részben a körülmények, részben pedig a Rómában kialakult veszélyes politikai helyzet szolgáltatták. A dolgok odáig fajultak, hogy a hivatali állások jelöltjei nyíltan vesztegették meg a választókat. És akik a pénzt kapták, már nem is azért mentek a forumra, hogy leadják szavazataikat jötevőikre, hanem hogy íjjal, karddal és parittyával harcba bocsátkozzanak egymással. Nemegyszer, mielőtt még a szavazás véget ért, vér folyt a tereken, és a szerteszét heverő holttestek borzalmas látványt nyújtottak a forumi szószék körül. Rómában valóságos anarchia támadt, mint mikor az állam hajója kormányos nélkül marad. Az értelmes emberek már azzal is megelégedtek volna, ha a monarchiánál rosszabb dolog nem következik be annyi örültség és vihar után, sokan pedig a nyilvánosság előtt is kijelentették, hogy csak a monarchia segíthet az államon, és azt mondták, el kell fogadni a gyógyszert, melyet a legemberségesebb orvos, szerintük Pompeius kínál. Pompeius, bár szóval igyekezett elhárítani magától ezt a kitüntetést, valójában teljes erejével dictaturára tört. A helyzetet Cato és társai látták a legvilágosabban, mikor igyekeztek rávenni a senatust, hogy válassza meg Pompeiust egyedüli consulnak; azt remélték, hogy Pompeius így majd megelégszik az egyeduralomnak e törvényesebb színezetű formájával, és nem törekszik erőszakos eszközökkel megszerezni a dictatori hatalmat. A senatus mindenesetre megszavazta, hogy eddigi tartományaiban meghosszabbítsa proconsuli hatalmát. Pompeiusnak két tartománya volt, Hispania és egész Libüa. Ezeket általa kinevezett legatusokkal igazgatta, és mindkét tartományában hadsereget tartott fenn; a hadseregek ellátására évenként ezer talentumot kapott az államkincstártól.

29. Caesar ekkor Rómába küldött emberei útján azt kérte, hogy pályázhasson a consulságra, és ugyanakkor hagyják meg provinciáit is. Pompeius ezt eleinte nem ellenezte, de a Marcellus és Lentulus körül létrejött csoport nem adott helyt a kérésnek. Ezek kezdettől fogva gyűlölték Caesart, és most minden tisztességes és tisztességtelen eszközt felhasználtak, hogy becsületeiben és önérzetében megsértsék. Bosszantására Novum Comum, egy Caesar által nemrégiben alapított colonia lakosait megfosztották polgárjoguktól. Marcellus consul az egyik, Novum Comumból Rómába érkező senatort megvesszőztette.

„Azért szégyenítelek meg - mondta neki -, mert be akarom bizonyítani, hogy nem vagy római. Most pedig menj, és mutasd meg a botütések nyomát Caesarnak.”

Mikor Marcellus consulsága lejárt, Caesar a vezető római politikusok között bőkezűen szétosztogatta Galliában szerzett vagyonát. Curio néptribunusnak kifizette nagyobb összegű adósságát, Paulus consulnak pedig ezerötyszáz talentumot adott, amiből a consul felépítette a forum egyik legszebb épületét, a híres Basilicát a régi, Fulvia néven ismert épület helyén.

Pompeiust aggodalommal töltötte el Caesar pártjának szervezkedése, és kezdett nyíltan fellépni ellene. Politikai elvbarátaival együtt azon mesterkedett, hogy Caesar helyett mást nevezzenek ki fővezérnek. Majd visszakérte tőle a csapatokat, melyeket a galliai hadjárat idejére átengedett neki. Caesar hazaküldte a katonákat, miután mindegyiknek kétszázötven drakhmát ajándékozott. A csapatokat Pompeiushoz kísérő tisztek hamis és valószínűtlen híreket terjesztettek Caesarról, de arra mégis jók voltak, hogy Pompeiust hiú reménnyel áltassák. A tisztek ugyanis azt állították, hogy Caesar hadserege Pompeiust óhajtja, és ha az irigység következtében kialakult kedvezőtlen belpolitikai helyzet otthoni ügyeinek intézését akadályozza, az ottani haderő készenlétben áll mellette, és ezek a csapatok, mihelyt visszatérnek Itáliába, haladéktalanul az ő oldalára állnak, Caesar annyira népszerűtlen örökös hadviseléséi miatt, és a hadsereg szemében gyanús, hogy egyeduralomra tör. Az ilyen beszédek csak táplálták Pompeius hiúságát; mivel azonban azt hitte, semmitől sem kell félnie, hozzá sem kezdett, hogy csapatokat szervezzen. Azt képzelte, szónoklatokkal és senatusi határozatokkal is győzedelmeskedhet Caesar felett, noha Caesar ezekkel valójában egy

cseppet sem törődött. Mondják, hogy Caesar egyik centuriója, akit Rómába küldött, megállt a tanácsház előtt, ahol a senatus éppen ülésezett, és mikor közölték vele, hogy nem adják meg Caesarnak a helytartóság meghosszabbítását, rácsapott kardja markolatára, és így szól: „Majd ez megadja neki.”

30. Caesar követelései méltányosnak látszottak. Azt ajánlotta, hogy mind ő, mind Pompeius szerelje le csapatait, és azután mint magánemberek versenyezzenek a nép kegyéért. Azzal érvelt, hogy azokat, akik csapatai leszerelését követelik tőle, Pompeiusnak pedig meghagyják haderejét, azzal lehet majd vádolni, hogy míg az egyiket szidalmazták, a másikat türranosszá teszik.

Mikor Curio Caesar képviselőjében a népgyűlés elé terjesztette ezeket a pontokat, szavait élénk helyesléssel fogadták, sőt voltak, akik virágfüzéreket dobtak a nyakába, mint valami győztes atlétának. Antonius pedig, az egyik néptribunus nem törődve a consulok ellenkezésével, harsány hangon felolvasta Caesar levelét a népgyűlésen. A senatusban azonban Scipio, Pompeius apósa, javaslatot terjesztett elő, hogy Caesart a nép ellenségévé kell nyilvánítani, ha meghatározott napon nem szereli le csapatait. Mikor a consulok feltették a kérdést, hogy kötelezzék-e Pompeiust csapatai leszerelésére, majd pedig, hogy kötelezzék-e Caesart is ugyanerre, az első kérdésre csak kevés senator szavazott igennel, a másodikra azonban csaknem mind igennel szavaztak. Majd mikor Antonius pártja újból sürgette, hogy mindkettőtől vegyék el a fővezérséget, a javaslatot az egész senatus egyhangú lelkesedéssel fogadta. Scipio azonban hevesen ellenezte Antonius javaslatát, Lentulus consul pedig azt kiáltozta, hogy rablóval szemben fegyverekre és nem szavazatokra van szükség. Így a senatus ülése feloszlott, és a senatorok a viszálykodás kitörése miatt gyászruhát öltöttek.

31. Caesartól közben mérsékeltebb hangú levelek érkeztek. Beleegyezett, hogy minden egyébről lemond, és nem kér magának mást, csak az Alpokon inneni Galliát és Illüriát két legióval; mindezt addig tartja meg magának, míg nem pályázik második consulságáért. Cicero, a szónok, ebben az időben érkezvén vissza Kilikiából, szintén a megbékélés ügyén fáradozott. Megkísérelte Pompeiust engedékenyebb magatartásra bírni, s Pompeius hozzá is járult javaslataihoz, csak azt sürgette továbbra is, hogy Caesar kezén ne hagyjanak csapatokat. Cicero ekkor Caesar barátait igyekezett engedményre bírni, és olyan közvetítő megoldást ajánlott, hogy hagyják meg Caesarnak a már említett tartományokat és hozzá mindössze hatezer főnyi haderőt. Ezt Pompeius is elfogadta volna, de Lentulus csoportja hallani sem akart a dolgról, sőt Antoniust és Curiót is kiűzték a senatusból, megszégyenítő körülmények között. Ezzel Caesarnak igen jó ürügyet szolgáltatottak, hogy céljainak megfelelő hangulatot teremtsen katonái között; megmutatta nekik ezt a két kiváló, magas tisztségeket viselő férfit, és elmondta, bérelt járműveken, rabszolgáruhában menekültek el. Úrrá lett rajtuk ugyanis a félelem, s csak így távozhattak titkon Rómából.

32. Caesar ebben az időben mindössze háromszáz lovasból és ötezer gyalogos katonából álló haderővel rendelkezett. Hadseregének többi részét az Alpok túlsó oldalán hagyta azzal, hogy majd kellő időben küld értük. Úgy látta, hogy a kezdet kezdetén nagyobb sikert ér el, ha a lehető leggyorsabban cselekszik. Azt gondolta, minden könnyebben megy, ha váratlan és meglepetésszerű támadással félelmet kelt ellenfeleiben, és nem ad nekik időt a felkészülésre. Megparancsolta tehát csapatvezéreinek és centurióinak, hogy csak kardjukat vegyék magukhoz, egyébként minden más fegyvert tegyenek félre, és úgy foglalják el Ariminumot, Galliának e nagy városát, közben azonban tartózkodjanak minden zavarkeltéstől és vérontástól. Ennek a csapatnak a parancsnokává Hortensiust nevezte ki. Ő maga nyilvános helyeken töltötte a napot; nézte a gladiátorok edzőgyakorlatait, késő délután megfürdött, felöltözködött, lement az étkezőhelyiségbe, és elbeszélgetett meghívott vendégeivel.

Mikor besötétedett, felkelt az asztaltól, váltott néhány szót vendégeivel, és kérte őket, maradjanak ott, és várják meg, míg visszajön, majd eltávozott. Előzőleg néhány barátjával már megbeszélte, hogy különböző irányból követni fogják. Bérelt fogatra szállt, és először más irányba indult, majd megfordult, és Ariminum felé vette útját. Mikor a folyóhoz érkezett (a folyó neve Rubicon), mely az Alpokon inneni Galliát elválasztja Itália többi részétől, mély gondolatokba merült. Mind közelebb és közelebb jutott ugyanis a félelmetes lépéshez, és egyszerre kételyek lepték meg, mikor arra gondolt, milyen végzetes vállalkozás előtt áll. Lassította lépteit, majd megállította a menetet. Hallgatásba merülve hosszasan mérlegelte a jövő esélyeit, és nem tudott választani két lehetőség között, hol erre, hol arra a döntésre hajlott. Mellette álltak barátai - közöttük Asinius Pollio -, velük is közölte aggályait. Azokra a szenvedésekre gondolt, melyeket a folyón való átkelésével az egész emberiségnek okoznia kell, valamint arra, hogy miként fogja az utókor megítélni tettét. Végül, mint mikor magával ragad valakit az indulat, és nem törődik tovább tette következményeivel, hanem rábízza a jövőre, bármi jöjjön is, olyan szavakat mondott, mint sokan mások is kétségbeesett és előre ki nem számítható döntéseik pillanatában: „Vessük el a kockát!” - ezzel gyorsan átkelt a folyón. Majd sietősen folytatta útját tovább; még mielőtt kivilágosodott, megérkezett Ariminumba, és elfoglalta a várost. Mondják, hogy előző éjszaka szörnyű álma volt. Azt álmodta ugyanis, hogy vérfertőzést követett el a tulajdon anyjával.

33. Ariminum elfoglalásával megállíthatatlanul elindult a háború minden földrész, minden tenger ellen. A tartomány határai megszűntek, és megszűnt vele a törvény és rend uralma is az államban. A múltban is megtörtént már, hogy férfiak és nők a rémülettől űzve Itália egyik részéből a másikba menekültek, most azonban mintha egész városok váltak volna földönfutóvá, az emberek fejvesztve rohantak egyik helyről a másikra. Rómát valósággal előzőnlötték a környező városokból érkező menekültek. A hatóságok tekintélye és a szónokok ékesszólása egyaránt hiábavalónak bizonyult, és a város ebben a nagy viharban és zűrzavarban kis híján magától összedőlt. Szenvedélyes érzések erőszakos cselekedetekre vezettek mindenütt. Akik örültek a fordulatnak, nem maradtak nyugton, és ha - nagyvárosban ez természetes - összetalálkoztak a helyzet miatt rettegő, aggódó emberekkel, éles összecsapásokra került sor, mikor amazok kinyilvánították, hogy bizalommal tekintenek a jövő elé. Pompeiust egyébként is súlyos aggodalmak gyötörték, és gondját csak növelték a mindenfelől érkező hírek. Sokan szemére hányták, hogy ő fegyverezte fel Caesart önmaga ellen, mások azért szidalmazták, mert megengedte, hogy Lentulus sértő módon viselkedjék Caesarrel, mikor pedig az már kezdett engedékenyebb lenni, és hajlott valamilyen ésszerű megegyezésre. Favonius gúnyosan biztatta, hogy itt az ideje, rajta, dobbantson csak a lábával; ezzel a megjegyzésével Pompeiusnak a senatusban tartott dicsekvő beszédére célzott, amelyben kifejtette, hogy kár az időt háborús előkészületekre vesztegetni, hisz neki csak egyet kell dobbantania, és egész Itália megtelik csapatokkal.

Pompeiusnak ebben az időben valóban nagyobb haderő állt rendelkezésére, mint Caesarnak. De nem engedték, hogy saját megítélése alapján cselekedjék. A számtalan hamis és rémisztő hír hatására - melyek szerint az ellenség Róma előtt áll és mindent elfoglal - Pompeius engedett, és az általános közhangulat nyomására rendkívüli állapotot hirdetett ki; úgy rendelkezett, hogy ki kell üríteni Rómát. Elrendelte, hogy a senatus kövesse, és senki ne maradjon a városban, aki hazáját és a szabadságot többre becsüli a zsarnokságnál.

34. A consulok nyomban elmenekültek, még az ilyenkor szokásos áldozatokat sem mutatták be. A legtöbb senator is elmenekült, és vagyontárgyaikból csak annyit vittek magukkal, amennyit hamarjában össze tudtak szedni, azt is olyan sebtében, mintha a másét rabolták volna el. Még Caesar párthívei közül is sokan megzavarodtak, úgyhogy a többiekkel együtt elfutottak, és eszükbe sem jutott, hogy józanul megfontolják helyzetüket. Szomorú látványt

nyújtott Róma, amikor ez a vihar rázúdult; olyan volt a város, mint a kormányosát veszített hajó, mely ráfuthat bármely útjába kerülő sziklazátonyra. Bármilyen szomorú volt elhagyni a várost, az emberek úgy vélték, Pompeius kedvéért teszik ezt, és vele a száműzetésben is úgy érzik magukat, mint otthonukban. Róma pedig - úgy tudták, mikor elhagyták - Caesar táborá lett. Még Caesar egyik leghűségesebb embere, Labienus is, aki alvezéreként harcolt hadseregében, és kitüntette magát a gallok elleni harcokban, otthagyta vezérét, és átment Pompeius táborába.

Caesar Labienusnak elküldette pénzét és málháját. Ezután Domitius ellen vonult, aki harminccohorsnyi haderővel tartotta Corfiniumot. Caesar a város közelében ütt fel táborát. Domitius, minthogy nem bízott benne, hogy megvédheti a várost, megkérte orvos rabszolgáját, készítsen neki mérget. Ki is itta az italt, és szilárdul hitte, hogy öngyilkosságot követett el. Nyomban ezután hírül vette, milyen emberségesen bánik Caesar a foglyokkal, most bezzeg siratta sorsát, hogy ilyen elhamarkodottan cselekedett. Orvosa azonban megnyugtatta, hogy nem mérget, csak altatószert adott be neki. Domitius boldogan kelt fel ágyából, Caesarhoz sietett, aki jobbát nyújtotta neki. Domitius azonban végül mégis átállt Pompeius oldalára. Mikor ezek a hírek eljutottak Rómába, az emberek megkönnyebbültek, és a menekülők közül sokan visszatértek a városba.

35. Caesar átvette Domitius hadseregét meg azokat a csapatokat, amelyeket több városban Pompeius részére toboroztak, így erős és félelmetes sereget gyűjtött, majd Pompeius ellen vonult, Pompeius azonban nem várta meg, hanem Brundisiumba menekült előre, a consulokat pedig a hadsereggel együtt előreküldte Dürrhakhionba. Nem sokkal később, Caesar közeledtére, maga is hajóra szállt; ezt részletesebben majd a róla készítendő életrajzban beszélem el. Bár Caesar legszívesebben azonnal üldözésére indult volna, hajója nem lévén, tervéről egyelőre le kellett mondania. Visszatért hát Rómába, majd hatvan nap alatt minden vérontás nélkül hatalmába kerítette egész Itáliát.

A várost sokkal rendezettebb viszonyok között találta, mint remélte. A senatorok közül sokan ott maradtak; ezekkel nagyon udvariasan és tisztelettudóan bánt. Felszólította őket, küldjenek követeket Pompeiushoz, és ajánlják fel neki, hogy ésszerű feltételekkel kössön békét. De senki nem hallgatott rá; lehet, hogy féltek Pompeiustól, mivel hűtlenül elhagyták, lehet, hogy azt hitték, Caesar nem gondolja őszintén, amit mond.

Mikor Metellus néptribunus, különféle törvényekre hivatkozva, meg akarta akadályozni, hogy Caesar pénzt vegyen ki az államkincstárból, így felelt neki: „Megvan az ideje a törvényeknek is, a fegyvereknek is. Ha nem tetszik, távozz innen. Háborúban nincs szükség szabad beszédre. Majd ha elnémultak a fegyverek, és megkötöm a békét, visszajöhetsz, és újra szólhatsz a néphez. Tudd meg egyébként, hogy mikor ezt mondom, a magam jogairól mondom le. Te is és mindazok, akik az ellenem pártoskodók közül a kezembe kerültek, foglyaim vagytok.” - Majd befejezván beszédét, az államkincstár ajtajához lépett, s mert nem találták a kulcsokat, lakatosokat hívatott, hogy felnyissák a zárat. Metellus ekkor ismét tiltakozott, és akadtak is néhányan, akik szavait helyeselték. Caesar dühösen rákiáltott Metellusra, hogy megöleti, ha nem hagyja abba okvetetlenkedését. „És tudd meg, te kölyök - mondta -, szívesebben megteszem, mint mondom.” Szavainak megvolt a kellő hatása, Metellus rémülten távozott, és ettől kezdve az állam pénze hadicélokra könnyen és gyorsan Caesar rendelkezésére állott.

36. Caesar ezután Hispaniába vezette hadseregét. Úgy vélte, mindenekelőtt innen kell kiűznie Pompeius alvezéreit, Afraniust és Varrot, s elvenni tőlük hadseregüket és tartományukat. Pompeius ellen csak később készülődött, mikor már nem tud maga mögött más ellenséges haderőt. Bár élete sokszor forgott kockán, és hadseregét többször fenyegette az éhezés

veszélye, nem hagyott fel azzal a szokásával, hogy mindig erélyesen üldözze az ellenséget, és csatára kényszerítse, majd erődítményeibe zárva ostrom alá vegye, míg fő haderejével úrrá nem lesz a tábor és valamennyi csapat felett. A két alvezér azonban kisiklott keze közül, és Pompeiushoz menekült.

37. Caesar visszatért Rómába. Apósa, Piso unszolni kezdte, küldjön követeket Pompeiushoz, és tárgyaljanak fegyverszünetről. Isauricus azonban, Caesarnak akarván kedveskedni, ellezte a tervet. A senatus ekkor dictatorrá választotta Caesart, aki visszahívta a száműzötteket, visszaadta a polgárjogot azok gyermekeinek, akik a Sulla-féle üldözéseknek estek áldozatul, a kamatok egy részének elengedésével enyhített az adósok terhein, és még néhány hasonló intézkedést tett, majd tizenegy nap eltelte után lemondott a dictatori hatalomról, Servilius Isauricusszal együtt consullá választatta magát, és utána hadba vonult.

Hatszáz válogatott lovassal és öt legióval erőltetett menetben maga mögött hagyta hadserege derékrészét, és a téli napfordulat idején, január elején (Athénban ezt Poszeidón havának hívják) tengerre szállt. Átkelve az Ión-tengeren, elfoglalta Oricumot és Apollóniát, majd visszaküldte a hajókat Brundisiumba az odaát maradt katonákért. Ezek a katonák már nem olyanok voltak, mint régen; kifáradtak a sok hadjáratban, melyet Caesar alatt küzdöttek végig, és most menetelés közben ki sem fogtak a panaszból. „A világ végére visz el bennünket ez az ember - mondogatták. - Úgy hajszol, mintha bizony sohasem fáradnánk el. Még a kard acélja is kifárad, és ennyi szolgálat után jó volna végre kímélni kissé pajzsunkat és vértünket. Ha más nem, sebeink emlékeztethetnék Caesart, hogy mi is emberek vagyunk, és ugyanúgy szenvedünk, ugyanúgy érzünk fájdalmat, mint más halandók. Még az isteneknek sincs hatalmukban eltüntetni a telet és a tenger téli viharait. Ez az ember olyan veszélyekbe kerget, mintha bizony ellenségei elől futna és nem ő kergetné őket.”

Így beszéltek a katonák, és minden sietség nélkül meneteltek Brundisium felé. Mikor azonban megérkeztek és megtudták, hogy Caesar már hajóra szállt, hangjuk egyszerre megváltozott. Szidalmazták önmagukat, hogy fővezérük árulói lettek; de szidták előljáróikat is, amiért nem vonultak gyorsabb menetben. Ültek a tengerre néző sziklákon, és vágyódva néztek Épeirosz irányába, s lesték, mikor tűnnek fel a látóhatáron a hajók, melyek majd átszállítják őket parancsnokukhoz.

38. Közben Apollóniában Caesar aggódni kezdett, úgy látta, magával hozott serege nem elegendő, hogy megütközzék az ellenséggel, az viszont túl sokáig tarthat, amíg hadseregének többi része átkel a tengeren. Végül is veszélyes tervet eszelt ki: titkon felszállt egy tizenkétevezős bárkára és átkelt Brundisiumba, noha az ellenség erős hajóhadával fölényesen hatalmában tartotta a tengernek ezt a részét. Így aztán késő este rabszolgának öltözve felszállt a bárkára, és csendben, feltűnés nélkül beült a fenekébe. A bárka rendszerint az Aóosz folyó torkolatán át ereszkedett a tengerre, mikor reggelenként enyhe szellő veri vissza a tenger felől jövő hullámokat, és a víz színe viszonylag csendes. Ez alkalommal azonban viharszerű erős szél támadt a tenger felől, és a víz a folyó torkolatában haragosan hullámozott. A hullámverés félelmes morajlása és az erős ár, mely ellenállhatatlan erővel zúdult a szárazföld felé, meggyőzte a bárka kapitányát, hogy lehetetlen kijutniuk a nyílt tengerre, és már-már parancsot adott legényeinek, hogy forduljanak vissza. Mikor Caesar látta, hogy a kapitány mire készül, feltárta előtte kilétét. A kapitány erre még jobban megrémült, de Caesar megfogta a kezét, és így szólt: „Folytasd tovább az utat, barátom. Légy merész és ne félj semmitől. Caesar van veled, és bárkára bízta jó szerencsáját.” A hajósok erre azonnal megfélemedtek a viharról. Teljes erővel nekidőltek evezőrudjaiknak, hogy kijussanak a nyílt tengerre. De minden erőfeszítésük hiábavalónak bizonyult, a bárka lassan megtelt vízzel, és félő volt, hogy elsüllyednek a folyó torkolatában. Erre Caesar, vonakodva bár, de beleegyezett, hogy a

kapitány visszaforduljon. Kinn a parton már várták a katonái; körülvették és keserű szemrehányásokkal illették, amiért nem bízott benne, hogy maguk is elegenden vannak a győzelemhez, hanem kétségeire hallgatott, és inkább életét kockáztatta a távollevő hadsereg kedvéért, mintha nem bízna azokban, akik vele jöttek.

39. Nem sokkal később Antonius is megérkezett Brundisiumból az ottani csapatokkal; így most már Caesar is bízott benne, hogy sikerrel megütközhetik Pompeiusszal, aki egyébként igen jól megerősítette táborát, és bőven ellátta magát utánpótlással mind a szárazföld, mind a tenger felől. Caesarnak kezdettől fogva éppen hadseregének rosszul szervezett utánpótlása és főként a katonák hiányos ételmezése okozta a legtöbb gondot. Katonái végül is ehető gyökereket ástak ki a földből, tejjel összekeverték, és ezt használták táplálékkul. Egy alkalommal kenyér alakúvá gyúrták, megsütötték, és odafutottak vele az ellenséges előőrsökhöz. Kézről kézre dobálták a kenyeret, majd áthajigálták a tábor palánkján, és közben azt kiáltották, hogy mindaddig ostromzár alatt tartják Pompeius hadait, míg a föld ilyen gyökereket terem. Pompeius jól vigyázott, hogy se a kenyér, se ezek a beszédek el ne jussanak csapatai javához, mert katonáin erőt vett a csüggedés. Megrémítette őket fenevadakhoz hasonló ellenségeik szilajsága és érzéketlensége.

Pompeius erősített tábora körül állandó, de rendszertelen csatározások folytak; ezekben Caesar csapatai győztek, egy alkalom kivételével, amikor oly nagy vereséget szenvedtek, hogy kis híján táborukat is elvesztették. Midőn ugyanis Pompeius megtámadta őket, nem állták meg a helyüket; az árkokat ellepte az elesett katonák holtteste, és akik életben maradtak, hanyatt-homlok menekültek vissza táboruk sáncaihoz és palánkjaihoz. Caesar elébük állt, és igyekezett visszafordítani őket, de minden erőfeszítése hiábavaló volt. Maga akarta kézbe venni a hadijelvényeket, mert a zászlóhordozók eldobálták őket, és harminckettő az ellenség kezébe került. Kis híja, hogy ezekben a harcokban Caesart meg nem ölték. Mikor karon ragadta egyik hatalmas, nagy erejű katonáját, aki mellette rohant el, s rákiáltott, hogy álljon meg, és forduljon szembe az ellenséggel, a katona rémületében felemelte kardját, és Caesarra készült sújtani, de Caesar pajzshordozója megelőzte, és tőből levágta a katona karját.

Úgy látszik, Caesar maga is kétségbeejtőnek ítélte a helyzetet. Erre vall, hogy mikor Pompeius győzelme kiaknázása helyett túlzott óvatosságból megelégedett azzal, hogy a megvert ellenséget visszaűzte táborába, Caesar visszavonulás közben így szólt barátaihoz: „Nyilvánvaló, hogy ma a győzelmet az ellenség szerzi meg, ha győzni tudó vezére van.” Ezzel sátrába ment, és lefeküdt. De bizonyára ez volt élete legnyugtalanabbul eltöltött éjszakája. Nehéz és gyötrelmes gondolatok közben rádöbrent, hogy egész hadvezetését elhibázta. Ott van Makedonia és Thesszalia termékeny földje, a dúsgazdag városok, ő meg nem ott vívja a harcokat, hanem itt vesztegel a tenger közelében, mely az ellenség hajóhadának tökéletes ellenőrzése alatt áll. Így nem ő tartja ostromzár alatt az ellenséget, hanem ellenkezőleg, hadserege szenved el az ostromzár minden hátrányát. Ilyen gyötrelmes gondolatok közben álmatlanul töltötte az éjszakát, és reggel hadseregével útnak indult. Elhatározta, hogy Makedoniába vonul Scipio ellen. Így vagy maga után kényszeríti Pompeiust olyan terepre, ahol ütközet esetén Pompeius elveszti a tengeri utánpótlás eddig élvezett előnyét, vagy legyőzi Scipiót, ha az magára marad.

40. Az a tény, hogy Caesar vereséget szenvedett és fut előlük, bizakodással töltötte el Pompeius katonáit és vezértársait, Pompeius azonban óvatosabb volt, és nem akart idő előtt megütközni Caessarral. Hadseregét kitűnően felszerelte, és mindennel jól ellátta, ami egy hosszú háborúhoz szükséges. Ezért úgy gondolta, legjobb, ha megvárja, míg az ellenség teljesen kimerül; azt remélte ugyanis, hogy Caesar hadserege semmiképpen sem őrizheti meg sokáig ütőképességét. Mert bár igaz, hogy Caesar hadseregének legharciasabb és legvitézesebb

csapatai győzhetetlen bátorsággal küzdöttek, de a hosszú menetelések, a tábori erősítések munkálatai, a várostromok és éjszakai harcok lassan kimerítették erejüket. További nélkülözésekre és nagyobb erőkifejtésre mindinkább alkalmatlanok voltak, és kedvük is egyre csappant. Még valami hiányos táplálkozás okozta járványos betegség is felütötte fejét köztük. De talán ennél is súlyosabban esett a latba az, hogy Caesarnak sem elég pénze nem volt a hadviseléshez, sem megfelelő készletek nem álltak rendelkezésére, így sok jel arra mutatott, hogy hadserege magától felbomlik.

41. Ezért ellenezte Pompeius, hogy megütközzenek az ellenséggel, de véleményével Catón kívül senki nem értett egyet. Cato kímélni akarta polgártársai életét. Már a korábbi ütközetekben is, mikor ezrével látta az ellenséges katonák holttestét, könnyekre fakadt, és arcát eltakarva otthagya a csatateret. De a többiek mind méltatlankodtak, amiért Pompeius kitért a harc elől. Ingerelték és gúnyos hangon hol Agamemnónnak, hol királyok királyának nevezték, mint akinek csak a legfőbb hatalom megtartása a fontos, és csak hiúságának hízeleg, hogy annyi tisztje s alvezére járkál állandóan ki-be sátrába. Favonius, aki utánozni akarta Cato nyers és nyílt beszédét, dühösen panaszkodott, hogy ebben az évben sem élvezhetik Tusculumban a fügetermést, mert Pompeiusnak annyira tetszik a fővezérkedés. Afranius is ez idő tájt érkezett meg Hispaniából, ahol rossz hadvezérnek bizonyult. Afranius, midőn azzal vádolták, hogy pénzért elárulta a rábízott hadsereget, egyre csak kérdezgette, hogy miért nem ütköznek meg azzal a kalmárral, ha már egyszer azt rebesgetik róla, hogy pénzért bocsátotta áruba a provinciát. Mindezek következtében Pompeius akarva-akaratlan rákényszerült, hogy nyomon kövesse Caesart és megütközzék vele.

Caesar nagy nehézségekkel küzdött útközben. Senki sem akart neki élelmet eladni, mert legutóbbi veresége után nem hittek a győzelmében. De a thesszaliai Gomphoi elfoglalása nemcsak élelemhez juttatta katonáit, hanem váratlanul betegségükből is kigyógyította őket. A városban sok bort találtak, és mind megitták. Igen jó kedvük támadt tőle, és mulatós hangulatban folytatták tovább útjukat, sőt betegségük is teljesen elmúlt.

42. Mindkét hadsereg leereszkedett a pharszaloszi síkságra, és felütötték táborukat. Pompeius ismét arra gondolt, hogy kitér az ütközet elől. Erre készítette az is, hogy az éjszaka folyamán rossz álma volt: mintha színházban ülne, és a rómaiak tapssal fogadnák. De alvezérei annyira magabiztosak voltak, és olyan erős volt a győzelembe vetett hitük, hogy Domitius, Spinther és Scipio összekaptak rajta, melyikük legyen Caesar után a pontifex maximus. Sokan pedig máris tudakozódtak Rómában, hol bérelhetnének vagy vásárolhatnának praetorok és consulok számára alkalmas házat, mert a háborúnak úgyis hamarosan vége, és akkor biztosan magas hivatalokat nyernek el. Kiváltképpen a lovasság égett a harci vágytól. Csillogó páncélzatukkal, jól táplált lovaikkal és csinos külsejükkel valóban fényes seregnek látszottak; azonkívül nagy számbeli fölényrel is dicsekedhettek, hétezeren voltak ugyanis Caesar ezer lovasával szemben. A gyalogság számaránya is nekik kedvezett; Pompeius csapatainak létszáma negyvenötezer fő volt Caesar huszonkétezer főnyi gyalogos hadseregével szemben.

43. Caesar gyűlésbe hívta katonáit, és közölte velük, hogy Corfinius már itt jár a közelben, és két legiót hoz magával, ezenkívül Athén és Megara környékén tartózkodik további tizenöt cohorsnyi haderő Calenus parancsnoksága alatt. Megkérdezte, akarják-e megvárni az erősítés megérkezését, vagy pedig maguk is készek megvívni a döntő ütközetet az ellenséggel. A katonák azt kiáltozták, ne várjanak a többiekre, hanem minden katonai tudását összeszedve, minél előbb vezesse őket döntő ütközetre.

Ekkor Caesar tisztítóáldozatot mutatott be a hadseregért. Alighogy levágta az első áldozati barmot az oltáron, a jós nyomban kijelentette, hogy három napon belül döntő csatát fognak vívni az ellenséggel. Amikor Caesar megkérdezte tőle, lát-e az állat belső részeiben olyan

jelet, melyből a csata kedvező kimenetele kiolvasható, a jós így felelt: „Erre a kérdésre te felelhetsz meg leginkább. Az istenek csak azt nyilvánítják ki, hogy a mostani helyzetben nagy és teljes változás következik be. Ha tehát úgy véled, hogy dolgaid jelenleg jól állnak, akkor rosszra kell elkészülnöd, de ha azt hiszed, hogy rossz a mai helyzeted, akkor szerencséd jóra fordulását várhatod.”

A csatát megelőző éjszakán, mikor Caesar éjfél körül sorra járta a tábori őrségeket, lángoló fény villant fel az égen; a fény áthaladt Caesar tábora felett, majd úgy látszott, hogy Pompeius táborában zuhan le. Később hajnali őrségváltáskor arra lettek figyelmesek, hogy az ellenség táborában pánikszerű zűrzavar keletkezett. Caesar nem számított rá, hogy aznap megütközik az ellenséggel. Éppen parancsot akart adni a sátrak felszedésére, hogy vonuljanak tovább Szkotussza irányába.

44. Ekkor lovas járőrei jelentették, hogy az ellenség most ereszkedik le a síkságra, és csatát kíván kezdeni. Caesar örömmel hallotta a hírt, és miután imádkozott az istenekhez, csapatait három részre tagolva csatarendbe állította. Középre Domitius Calvinust állította parancsnokul; a balszárnyat Antoniusra bízta, maga pedig a jobbszárnyat vezette, és a tizedik legióval készült harcba bocsátkozni. Láta, hogy az ellenséges lovasság a jobbszárnyal szemben vonul fel, és mivel fényes fegyverzetében, óriási tömegével félelmes ellenfélnek látszott, parancsot adott, hogy a hadsereg hátsó soraiból hat cohors vonuljon át hozzá, de úgy, hogy az ellenség ne vegye észre őket. A cohorsokat a jobbszárny mögött állította fel, és pontos utasítást adott, mit tegyenek, ha majd az ellenséges lovasság rohamra indul.

Velük szemben Pompeius a jobb-, Domitius a balszárnyat vezette, középpütt pedig Pompeius apósa, Scipio állt a csapatok élén. A lovasságot a balszárnyon vonták össze azzal a céllal, hogy bekerítik az ellenség jobbszárnyát, és megszalasztják a csapatokat, melyeknek az élén Caesar áll. Arra nem is gondoltak, hogy bármily tagoltan felállított gyalogság ellenállhatna nekik, azt remélték, hogy az ellenség sorait jóvátehetetlenül áttöri a lovas haderő együttes rohama.

Mindkét oldal készen állt, s csak a jelet várta a csata megkezdésére. Pompeius úgy rendelkezett, hogy a gyalogság szúrásra kész lándzsákkal szorosan zárt sorokban egy helyben álljon, s így várja meg, míg az ellenség annyira közelükbe ér, hogy lándzsáikat beléjük döfhetik. Caesar szerint ez hibás intézkedés volt; úgy látszik, Pompeius nem tudta, hogy a gyalogság általában roham közben teremti meg a kapcsolatokat az ellenséggel, lándzsái ereje sokkal nagyobb, maga a roham pedig a legjobb eszköz a harci tűz felélesztésére.

Caesar éppen rohamra akarta indítani csapatait és az első vonalak felé tartott, mikor szeme megakadt egyik századosán, aki már a múltban is legmegbízhatóbb katonái közé számított, és harci tapasztalatot szerzett a korábbi hadjáratokban. A százados éppen a parancsnoksága alatt álló katonákat biztatta, hogy keljenek vele versenyre bátorságban. Caesar ekkor nevéen szólítva régi bajtársát, odakiáltott neki: „Mit reméljünk, Caius Crassinus? Bízunk-e ügyünkben?” Crassinus feléje nyújtotta jobbát, és harsány hangon így kiáltott: „Győzni fogunk, Caesar, mégpedig fényesen. Engem pedig vagy elevenen, vagy holtan fogsz ma megdicsérni.” Ezekkel a szavakkal rohamra indult, nyomában százhusz embere, és ő csapott össze elsőnek az ellenséggel. Átverekedett az első sorokon, és ellenállhatatlan erővel nyomult előre. Közben jobbról-balról több embert halálra sebzett, míg végül egy kardcsapás őt érte a száján olyan erővel, hogy a kard hegye a nyakszirtjén búj ki.

45. A gyalogos arcvonalak így csaptak össze egymással. Ekkor indult büszkén rohamra Pompeius lovassága, hogy bekerítse Caesar seregének jobbszárnyát. Mielőtt azonban még rohama kifejlődhetett, előrerohantak az arcvonala mögött felállított cohorsok, és lándzsájukat

nem az ellenséges lovasok lábszárába vagy combjába döfték - ahogy eddig szokták -, hanem felfelé, a katonák arca és szeme felé irányították a fegyvert. Caesar oktatta ki őket erre, mert tudta, hogy a fiatal lovas katonák, akik még aligha szerezhettek harci tapasztalatot, és eddig sebeket sem igen kaptak, s testük szépsége és fiatalságuk minden büszkeségük, nem jól viselik el a támadásnak ezt a módját; meg is ijednek tőle, de attól talán még jobban félnek majd, hogy a lándzsától ütött seb örök időkre elcsúfítja arcukat. Valóban így is történt. A lovasok nem tudtak szembenézni az arcuknak irányított lándzsák érchegyével; elfordították fejüket, és kezükkel eltakarták arcukat, hogy elkerüljék a sebesülést. Így azután soraik pillanatok alatt felbomlottak, lovukat megfordították, és szégyenletes módon megfutamodtak, bajba sodorván ezzel az egész hadsereget. A győztesek bekerítették a gyalogságot, és hátulról támadva leöldösték a katonákat.

Mihelyt Pompeius a másik szárnyról meglátta, hogy lovasságát megszalasztják, mintha kicserélték volna. Nem úgy cselekedett, mint akinek valaha Pompeius Magnus volt a neve, hanem mintha az istenek elvették volna józan eszét, szó nélkül elhagyta helyét, és bement a sátrába; ott leült, és várta, mi történik, míg azután egész hadserege fejvesztett futásba nem kezdett; az ellenség a tábor erősítéseit kezdte rohamozni, és máris harcba keveredett a tábor őrzésére hátrahagyott csapatokkal. Ekkor Pompeius mintha egy percre észhez tért volna bódultságából, ennyit mondott csupán: „Hát már a tábor is?” Ezután levette fővezéri ruháját, menekülőhöz illő ruházatot öltött, és titkon eltávozott. Majd az életéről írt könyvben beszélem el, mi történt vele később, hogyan adta meg magát az egyiptomiaknak, és hogyan ölték meg.

46. Mikor Caesar később megjelent Pompeius táborában, végignézett a szerteheverő holttesteken, a frissen lekaszaboltakon, és hangosan felsóhajtott: „Ezt ők akarták; ők hoztak olyan kényszerhelyzetbe, hogy ha szélnek eresztem hadseregemet, engem, Iulius Caesart, aki a legnagyobb háborúkat győzelmesen fejeztem be, bíróság elé állítottak volna.” Asinius Pollio azt állítja, hogy e szavakat, melyeket Caesar később görögül írt le, eredetileg latinul mondta. Ugyancsak ő beszéli el: a tábor elfoglalásakor kiderült, hogy az elesettek legnagyobb része rabszolga volt. A legionáriusok közül legfeljebb hatezren estek el. A foglyok legnagyobb részét Caesar később besorozta legióiba, és sok vezető állású férfiúnak teljes bocsánatot adott. Köztük volt későbbi gyilkosa, Brutus is. Mint mondják, Caesart aggasztotta, hogy Brutus eleinte nem került elő, és nagyon megörült, mikor épen, egészségesen eléje vezették.

47. A pharszaloszi győzelmet több csodajel előzte meg; ezek között a leghíresebbnek színhelye Tralleisz volt. Itt a Győzelem istennőjének templomában állt Caesar szobra. A szobor körül a természettől is kemény volt a talaj, de még kőlapokkal is beborították, állítólag mégis pálmafa nőtt ki belőle a talpazat mellett. Pataviumban pedig élt egy Caius Cornelius nevű, jóstehetséggel megáldott ember, Livius történetíró polgártársa és jó ismerőse, aki azon a napon éppen a madarak röptét figyelte. Livius elbeszélése szerint Cornelius először is megérezte, hogy nagy ütközet folyik, majd arról is beszélt, hogy sorsdöntő események történnek, s a csapatok most bocsátkoznak harcba. Nyomban ezután újabb látomása volt, méghozzá olyan, hogy felugrott ültőhelyéből, és lelkesülten így kiáltott: „Győzől, Caesar!” A jelenlevők ámulva hallgatták, mit mond, ő pedig levette a fejéről a koszorút, és megesküdt, hogy addig nem veszi föl, míg meg nem győződik róla, hogy jóstehetsége az igazságot tárta fel. Livius határozottan állítja, hogy ez valóban így történt.

48. Győzelme emlékére Caesar megadta a polgárjogot Thesszalia népének. Azután folytatta Pompeius üldözését. Közben Ázsia partjaira érve Knidosz lakosainak is polgárjogot adott, hogy így tisztelje meg Theopomposznak, a mondák gyűjtőjének emlékét. Ezenkívül az ázsiai tartomány minden lakosának elengedte adója harmadrészét.

Alexandriába nyomban Pompeius halála után érkezett. Mikor Theodotosz elébe vitte Pompeius fejét, elfordult a szörnyű látványtól, de magához vette Pompeius pecsétgyűrűjét; közben hullottak a könnyei. Segítségét és barátságát ajánlotta fel Pompeius minden barátjának s kísérete volt tagjainak, akik földönfutóvá lettek, és most Egyiptom királya fogságba vetette őket. Rómába azt írta, hogy a legnagyobb örömet az szerzi neki, ha megkímélheti az életét minél több olyan polgártársának, aki harcolt ellene.

Sokan azt állítják, az egyiptomi háborúnak sohasem kellett volna bekövetkeznie, és a háborút csakis azért indították, mert Caesar szerelmes volt Kleopátrába; ez a körülmény nem növelte Caesar jó hírét, sőt még veszélybe is sodorta. Mások a király környezetét okolják a történekeért, különösen pedig Potheinosz eunuchot, akit a legbefolyásosabb embernek tartottak az udvarnál. Ő ölette meg előbb Pompeiust, majd titokban elűzte az udvartól Kleopátrát, utána pedig Caesar ellen intrikált. Caesar éppen ezért egész éjszakákat átvirrasztott annak ürügyén, hogy mulatozik, holott csak testi épségére vigyázott. Potheinosz nyíltan is túrhetetlen magatartást tanúsított, nemcsak szavakkal, de tettekkel is megsértette Caesart. A katonák gabonajárandóságát silány, évek óta magtárakban heverő gabonából mérette ki, és rájuk förmedt, hogy érzék be azzal, amit kapnak, hiszen a más kenyerét eszik. Étkezések alkalmával fa- és cserépedényekkel terítettett, mondván, hogy az arany- és ezüstedényeket adósság fejében mind át kellett adnia Caesarnak. Való igaz, hogy az akkori király atyja tartozott Caesarnak tizenhét és fél millió drakhmával; Caesar előzőleg elengedte az adósság egy részét, és most tízmillió drakhmát kért hadserege eltartására. Potheinosz azt tanácsolta, hogy jobb volna, ha Caesar fontosabb ügyei érdekében most inkább elmenne Egyiptomból; később majd örömmel áll rendelkezésére. Caesar erre azt felelte, hogy semmi szándéka egyiptomi tanácsadóra hallgatni, és titokban Kleopátráért küldött, aki vidéken tartózkodott.

49. Kleopátra egyetlen barátja, a szicíliai Apollodórosz kíséretében egy kis hajóra szállt. Mikor megérkeztek a királyi palotához, már besötétedett. Minthogy Kleopátra nem tudott másként észrevétlenül a palotába jutni, teljes hosszában kinyúlva belebújt egy ágyneműtartó zsákba, amelyet Apollodórosz szíjjal összekötözött és bevitt Caesar szobájába. Ez a kis furfang, amelyből kitűnt Kleopátra pajkossága, mindjárt elbájolta Caesart. Hamarosan közelebbről is megismerte Kleopátrát, majd kibékítette fivérével, és így ketten együtt uralkodtak Egyiptomban. A két testvér kibékülését az egész udvar fényes lakomával ünnepelte meg; itt tudta meg Caesar egyik rabszolgája (aki borbély is volt, és gyáva ember lévén, mindent átkutatott, s örökösen hallgatózott), hogy Akhillasz, a királyi csapatok parancsnoka és Potheinosz, az eunuch összeesküvést sző Caesar ellen. Caesar este hallotta meg a hírt, a termet azonnal őrszéggel vétette körül, és Potheinoszt még ott a helyszínen megölték. Akhillasz csapataihoz szökött, és háborút indított Caesar ellen; ez a háború nagy veszélyt jelentett Caesarra, mert csak kevés csapat állt rendelkezésére, és egy nagy város és nagy haderő ellen kellett harcolnia. Az ellenség elzárta a csatornákat, és Caesart az a veszély fenyegette, hogy csapatai nem jutnak ivóvízhez. Aztán megkísérelték, hogy elvágják tengeri utánpótlási vonalait, ezért kénytelen volt felgyújtani a hajókat a kikötőben; az így keletkezett tűz következtében hamvadt el az alexandriai nagy könyvtár. Végül a világítótorony; a Pharosz közelében lefolyt harcokban Caesar kénytelen volt a kikötő kőgátjáról egy kisebb naszádra ugrani. Megpróbált súlyos harcokban álló emberei segítségére sietni, de az egyiptomi hajók mindenünnen körülfogták; kénytelen volt végül is a tengerbe ugrani, és csak nehezen sikerült úszva megmenekülnie. Ekkor történt állítólag, hogy fél kezében egy csomó papirusztekercset tartott, és bár állandóan lándzsákkal döftek feléje, s többször a víz alá kellett buknia, kezét a víz színe fölött tartva óvta a papirusztekercseket, hogy el ne ázzanak, és csak a másik kezével úszott, a naszád pedig, melyből kiugrott, nyomban elsüllyedt.

Végezetül a király is átpártolt az ellenséghez, mire Caesar harcba szállt vele és legyőzte. A csatában sokan elesetek, és a királynak is nyoma veszett. Caesar ezután Szíriába távozott, de előbb Kleopátrát Egyiptom trónjára ültette. Kleopátrától fia született, akit az alexandriaiak Caesarionnak neveztek el.

50. Mikor értesült róla, hogy Pharnakész, Mithridatész fia leverte Domitiust, aki csak maradék csapatával tudott elmenekülni Pontoszból, Szíriából Kisázsia ment. Arról is értesült, hogy Pharnakész teljes mértékben kihasználta győzelmét; hatalmába kerítette Bithüniát, Kappadokiát és már Kis-Armeniát készül meghódítani, közben pedig arra biztatja a királyokat és a tetrarchákat, hogy keljenek fel mind a rómaiak ellen. Caesar haladéktalanul Pharnakész ellen vezette háromlegiónyi haderejét, Zéla város közelében leverte Pharnakészt, és kiűzte Pontoszból. Mikor Caesar barátjának, Amatiusnak Rómába küldött levelében leírta, hogy milyen gyors és teljes győzelmet aratott, ezt a három szót használta: „Jöttem, láttam, győztem.” Mivel azonban latinul - *veni, vidi, vici* - mindhárom szó azonos betűvel kezdődik, és azonosan is végződik, a rövid szöveg még meggyőzőbben hangzik.

51. Ezután Caesar átkelt Itáliába, és megérkezett Rómába. Ekkor már egy éve múlt, hogy másodszor is dictatorrá választották; ilyen hosszú ideig előtte még senki sem viselte a dictatori hatalmat. Ezenkívül consullá választották a következő évre. Sokan rossz néven vették tőle, hogy mikor hadseregében zendülés támadt, és katonái két praetori rangban levő tisztjüket, Cosconiust és Galbát megölték, Caesar csupán annyi büntetéssel sújtotta őket, hogy bajtársai helyett polgártársainak szólította őket; majd mindegyiküknek ezer drakhmát adott, sőt sok helyütt nagyobb földbirtokot is juttatott nekik Itáliában. Többek között az ő rovására írták Dolabella szertelenségeit is, Amatius kapzsiságát, Antonius részegeskedéseit és azt, hogy Corfinius átalakította Pompeius házát, mintha régi állapotában nem lett volna elég jó neki, és beköltözött. A rómaiak mindezt csak nehezen viselték el. Noha Caesar maga is jól tudott ezekről a dolgokról, és neki sem tetszettek, az általános politikai helyzet miatt kénytelen volt az érdekeit szolgáló emberekre támaszkodni.

52. A pharszaloszi ütközet után Cato és Scipio, híveivel együtt, Libüába menekült. Itt Iuba király segítségével jelentős haderőt gyűjtöttek. Mikor Caesar erről értesült, hadjáratot szervezett ellenük. A téli napfordulat idején átkelt Szicíliába, és hogy tisztjei egy percre se remélhessék, hogy idejüket egész télen a szigeten fecsérelhetik, sátrát a tengerparton üttette fel. Mihelyt kedvező szelet kaptak, hajóra szállt háromezer gyalogos katonával és kisszámú lovasságával, majd visszatért a partra, később pedig észrevétlenül ismét elhajózott, hogy biztos értesülést szerezzen az odaát hagyott nagyobb haderőről. De már a tengeren találkozott velük, és így egész haderejét sikerült szerencsésen eljuttatni táborába.

Caesar meghallotta, hogy az ellenség egy régi jóslatban bizakodik, mely szerint Afrikában mindig a Scipiók családjához tartozóknak kell győzniük. Nem lehet tudni, hogy gúnyt akart-e űzni Scipióból, az ellenség hadvezéréből, vagy pedig komolyan a maga javára akarta-e fordítani a jóslatot. Volt a hadseregben egy egyébként teljesen jelentéktelen férfiú, akit Scipio Salustiónak hívtak, és a nagy Africanus családjából származott. Ezt az embert állította a csatában a csapatok élére, mintha ő volna a fővezér, és rákényszerítette, hogy többször is csapjon össze az ellenséggel, és ingerelje harcra. Ez alkalommal is sok gondot okozott Caesarnak a csapatok élelmezése; nemegyszer azért volt kénytelen harcba bocsátkozni, mert embereinek nem volt elegendő élelme, sem a lovaknak takarmánya; végül is lovaikat tengeri fűvel kellett abrakoltatniuk, melyből kiáztatták a sót és szénát keverték hozzá, hogy kellemes íze legyen. A sok gyorsan mozgó numidiai csapat mindenütt jelen volt, és az országot szilárdan kézben tartotta. Egy alkalommal Caesar lovassága nem volt szolgálatban, és a katonák egy fuvolázó libüai táncos mutatványában gyönyörködtek. A lovasok átadták a

kantárszárat lovászaiknak, s a földre letelepedve élvezték a libüai művész táncát, amikor hirtelen minden oldalról megrohanták őket; sokukat ott nyomban megölték, a többieket pedig, akik hanyatt-homlok futottak a tábor felé, üldözőbe vették. Ha Caesar Asinius Pollióval együtt nem siet a táborból segítségükre és nem tartóztatja fel őket futásukban, véget is ér a háború. Más alkalommal, mikor az ütközetben előretört az ellenség, és kézitusára került a sor, Caesar állítólag megállított egy megfutamodó zászlóvivőt, nyakánál fogva arccal az ellenség felé fordította, és így szólt hozzá: „Nézd, arra van az ellenség.”

53. Scipio e sikereken felbuzdulva döntő ütközetre készült. Afranius és Iuba hadseregének egymás közelében készített táborhelyet, ő pedig Thapszosz városa mellett egy tó partján kezdte táborát megerősíteni; úgy látta, onnan jól indulhat a harc, és ha kell, van hova visszavonulniuk. Caesar hihetetlen gyorsasággal meneteltette csapatait, az ellenséget észrevétlenül megközelítette az erdős terepen, majd egyik részét bekerítette, a másik seregrészt pedig szemből támadta meg. Valamennyiüket megszalasztotta, és igyekezett felhasználni a rámosolygó hadiszerecsét. Már az első rohammal bevette Afranius táborát, de ugyanúgy lerohanta a numidiai tábor is, ahonnan Iuba elmenekült. Így néhány óra alatt három ellenséges tábor vert szét; az ellenség vesztesége ötvenezer halott volt, Caesar viszont mindössze ötven embert veszített.

Bizonyos források így írják le a csatát, mások szerint Caesar nem is vett részt benne. Miközben ugyanis csapatait csatarendbe állította, érezte, hogy szokásos betegsége közeledik, és mivel félt, hogy eszméletét veszíti, egy toronyba vitette magát, és ott nyugodtan megvárta, míg rohama elmúlik; közben azonban az ütközet is véget ért. A csatatérrel menekülő, consuli vagy praetori rangban levő ellenséges tisztek közül néhányan öngyilkosságot követtek el, mielőtt fogságba kerültek, a foglyokat pedig Caesar kivégeztette.

54. Caesar mindenképpen szerette volna Catót élve kézre keríteni, és ezért sietve Uticába ment. Cato ugyanis Utica városát védte, és ezért nem vett részt az ütközetben. Caesart az a hír várta, hogy Cato megölte magát, bár nehéz megmondani, miért. Mikor a hírt meghallotta, így szólt: „Irigylem tőled haláloedat, Cato, mint ahogyan te is irigyelted tőlem, hogy megmentselek.” De a halott Catóról írt könyvében nyoma sincs annak, hogy Caesar megértően vagy jóakarattal viseltetett volna iránta. Hogyan kímélte volna meg életében, mikor még halála után is olyan dühös kirohanást intézett ellene? Másrészt azonban a szíves készség, amellyel Cicero, Brutus és a valamikor ellene harcoló tízezrek életét megkímélte, mutatja, hogy ezt a könyvet sem annyira a Cato elleni személyes gyűlöletből írta, mint inkább saját politikája igazolására. Könyve különben főként azért készült, mert Cicero írt egy dicsérő művet Catóról, amelynek a címe csak ennyi volt: *Cato*. Ez a könyv igen nagy sikert aratott, nyilván mert az akkori idők legnagyobb szónoka írta. Caesar saját személyének elítélését látta Cicero Catóról szóló dicséretében, ezért írta meg a maga könyvét, amelyet *Anti Cato*-nak nevezett. Ebben a könyvben megírt mindent Cato ellen, amit csak tudott. Caesar és Cato személyének tulajdonítható, hogy mindkét könyvnek igen sok a csodálója.

55. Mikor Caesar Libüából visszatért Rómába, először is beszámolt győzelmeiről a népnek. Dicsekedett vele, hogy oly nagy területeket hódított meg, melyek évente kétszázezer attikai mérő kenyérgabonát és hárommillió font olajat szolgáltatnak a nép élelmezésére. Később diadalmenetben ünnepelte meg előbb a pontoszi, majd egyiptomi győzelmeit; a Libüában aratott győzelmét ünneplő diadalmenetet azonban nem Scipio, hanem Iuba, Numidia királya felett ülte. A diadalmenetben felvonultatták Iuba karon ülő kisfiát is; ő volt a legszerencsésebb valamennyi hadifogoly között, mert nem barbár numidiaiként nőtt fel, hanem nagy tudású görög történetíró lett belőle. A diadalmenet után Caesar nagy jutalmakat osztott szét katonáinak, és a népet lakomákkal s ünnepi játékokkal szórakoztatta. A nép tiszteletére

rendezett lakomán egyszerre huszonkétezer asztalnál terítették; korábban elhalt leánya, Iulia emlékére pedig gladiátori játékokat és egy amphitheatrumban bemutatott tengeri csatát rendezett.

Az ünnepségek után népszámlálást¹³⁵ tartottak. A korábbi népszámlálás háromszázhuszezer neve helyett most csak százötvenezer szerepelt a névsorokon. Ez mutatja, hogy Róma népe milyen veszteséget szenvedett a polgárháború következtében. De nem szabad elfelejtenünk azokat a veszteségeket sem, amelyeket Itália többi része és a tartományok szenvedtek.

56. Az ünnepségek befejeztével és negyedízben történt consullá választása után Caesar hadba vonult Hispaniába Pompeius fiai ellen. Bár ezek még fiatal emberek voltak, meglepően nagy hadsereget gyűjtöttek össze, és nagy bátorságot mutattak a hadvezetésben, úgyhogy Caesart igen veszélyes helyzetbe sodorták. A döntő csatát Munda városa közelében vívták. Mikor Caesar csata közben látta, hogy csapatait viaszorítják, és serege rosszul állja az ellenség rohamát, katonái közé rohant, és harsány hangon kiáltotta nekik: „Nem szégyellitek, hogy ezeknek a gyerekeknek a kezére jussatok?” Csak nagy erőfeszítéssel sikerült a győzelmet kivívnia. Az ellenség halottainak száma meghaladta a harmincezret, de ő maga is elveszítette ezer legjobb katonáját. A csataterőről távozóban azt mondta barátainak, hogy a győzelemért gyakran kellett keményen harcolnia, de most történt első ízben, hogy életéért kellett küzdenie. A győzelmet, mint mondják, Bacchus ünnepén vívta ki, pontosan ugyanazon a napon, melyen négy évvel korábban Pompeius elkezdte a háborút. Pompeius fiai közül a fiatalabbiknak sikerült a csata után elmenekülnie, de az idősebbik fejét néhány nappal később Didius elvitte Caesarnak.

Ez volt Caesar utolsó háborúja. Az utána tartott diadalmenetet, a többiektől eltérően, csak nehezen viselték el a rómaiak. Most ugyanis nem más nemzetiségű hadvezérek vagy barbár királyok felett aratott győzelmet, hanem a győzelem fejében annak a férfinak gyermekeit és családját semmisítette meg, aki a legnagyobb római volt, és csak balszerencséjének lett áldozata. Semmiképpen sem illett Caesarhoz, hogy diadalmenetet tartson a tulajdon hazáját ért csapás öröme, és büszkélkedjék tétével, melyre istenek és emberek szemében egyetlen mentsége az lehetett, hogy a harcot úgy kényszerítették rá. Régebben sohasem küldött hivatalos értesítést vagy hírnököket a polgárháborúban aratott győzelmeiről, szemérmességből inkább elhárított magától minden dicsőséget.

57. Róma lakosai meghajoltak Caesar szerencséje előtt, s mivel a polgárháborútól és a vele járó bajoktól némiképpen fellélegzettek, hajlandók voltak elviselni az egy ember uralmát jelentő igát. Caesarnak élete végéig tartó dictatori hatalmat szavaztak meg, ami nyíltan bevallott zsarnoki uralmat jelentett, mivel az így ráruházott hatalom birtokában senkinek nem tartozott politikai felelősséggel, ráadásul ez a hatalom végleges is volt. A reá ruházandó kitüntető címekről és tisztségekről először Cicero terjesztett elő javaslatot a senatusban; ezekről még elmondható, hogy nem haladták meg Caesar emberi nagyságát. Mások azonban egymással keltek versenyre, és szertelenségükben odáig mentek, hogy Caesart népszerűtlenné, sőt gyűlöletessé tették még a politikailag tökéletesen elfogulatlanok szemében is. Gyűlölői túltettek még hízelgőin is, és így sikerült elérniük, hogy mikor merénylettel törtek Caesar életére, a legjobb ürügyekre hivatkozhattak, s tettüket igazságos elégtételnek tüntethették fel. Bizonyos azonban, hogy mihelyt a polgárháború véget ért, egyetlen cselekedetét sem hibáztathatta senki. Sőt valójában helyes eljárás volt, hogy a Clementia-templomot győzelmei után tanúsított emberséges magatartása emlékére szentelték fel. Tudvalevő, hogy nemcsak megbocsátott azoknak, akik ellene harcoltak, hanem tisztségeket és hivatali állásokat is osztogatott nekik; így például Brutus is, Cassius is praetor lett. Pompeiusnak korábban ledöntött szobrai újra felállították. Ez alkalommal jelentette ki Cicero, hogy Pompeius

szobrainak felállításával Caesar a maga szobrainak is biztos helyet szerzett. Mikor pedig barátai azt ajánlották, hogy vegye magát körül testőrséggel, és sokan önként jelentkeztek is, Caesar elhárította magától ezt a tisztességet. Jobb, mondotta, ha az ember egyszer hal meg, mint hogy állandó halálfélelemben éljen. A személyes biztonság megőrzésére legjobb eszköznek a nép rokonszenvét tartotta. Ezért ünnepségekkel és ingyengabona-osztással továbbra is a nép kegyét kereste, katonái részére pedig új telepes városokat alapított. Ezek között a két legjelentősebb Karthágó és Korinthosz volt. A véletlen folytán ezt a két várost a múltban egy időben foglalták el és semmisítették meg, s most egyszerre alapították újra őket.

58. Az arisztokratáknak consuli és praetori tisztségeket ígért, másokat pedig különféle állásokkal és tisztségekkel nyert meg magának. Nem bánta, hadd reménykedjék mindenki, mert legfőbb vágya az volt, hogy uralmát szívesen viseljék. Így mikor Maximus consul meghalt, s a hivatali idejéből hátralevő egyetlen napra consullá nevezette ki Caninius Revilium, sokan siettek, hogy kifejezzék szerencsekívánataikat az új consulk; ekkor jegyezte meg Cicero: „Siessünk, mert véget ér a consulsága, mielőtt odaérnénk.”

Caesar arra született, hogy nagy tetteket hajtson végre és becsvágyát kielégítse. Sikerei nem engedték megpihenni, hogy elért eredményeinek gyümölcsét élvezze, hanem új tettekre ösztönözték, mert bízott a jövőben. Új meg új tervek serkentették mind nagyobb tettekre, mert szenvedélyesen vágyott a dicsőségre, mintha a jelen meg is szűnt volna számára. Szenvédélye szinte önmagával kelt versenyre, folyton azért hajszolta magát, hogy jövőendő cselekedeteivel felülmúlja múltbeli tetteit. Készült rá és foglalkozott a gondolattal, hogy hadjáratot indít a parthusok ellen. Leigázásuk után meg akarta kerülni a Fekete-tengert, majd Hürkanián át és a Káspi-tenger érintésével átkelt volna a Kaukázuson. Utána a szküthák földjére szeretett volna behatolni, és sorra meghódítani a Germaniával határos területeket, majd Germaniát is, így tért volna vissza Gallián keresztül Itáliába. Úgy akarta kiterjeszteni birodalmát, hogy körös-körül az óceán határolja. A tervezett hadjárat közben csatornát készült építtetni a korinthoszi földszoroson, az Iszthmposon; meg is bízta Anienust a munka elvégzésével. Tervezte továbbá, hogy Rómától közvetlenül délre mély, hajózható csatornával eltéríti a Tiberis vizét. A csatorna megkerüli majd a Circei-hegyfokot és Tarracinánál éri el a tengert. Ez a csatorna könnyű és biztos vízi utat jelentett volna a kereskedelmi hajóknak. Szándékában állt a Pomentium és Setia környékén elterülő mocsarak lecsapolása, hogy az így keletkezett termékeny lapály sok ezer embernek megélhetést adjon. A tengernek Rómához legközelebb fekvő partján magas töltéseket készült emeltetni, ugyanakkor el akarta távolíttatni az iszapzátonyokat is, amelyek Ostiánál a hajózást gátolták; egész hajóhadak befogadására alkalmas, tágas kikötők és rakpartok is épültek volna. De mindez csak terv és készülődés maradt.

59. Naptárreformja azonban és az időszámításban keletkezett zavarok kiküszöbölése, melyeket nagy, tudományos felkészültséggel hajtott végre, végül is igen hasznos és szükséges intézkedésnek bizonyultak. Már a régi időben is sok zavart okozott a rómaiaknak, hogy nem értették és nem vették kellőképpen tekintetbe a hold- és napév különbözőségét; így aztán az ünnepek és az áldozati napok fokozatosan eltolódtak, és nemegyszer éppen ellenkező évszákban tartották meg őket, mint ahogy a vallás eredetileg előírta. Hasonló zavarok még a közelmúltban is előfordultak. Sőt a legtöbb ember a mai napig is tudatlan ezekben a dolgokban; a helyes időpontokat csakis a papok ismerték, ők pedig hirtelen, anélkül, hogy szándékukról bárkinek előre szóltak volna, beiktatták a naptárba az úgynevezett intercalaris hónapot, amely mercedinus néven ismeretes. Mint mondják, ezt a hónapot első ízben Numa király iktatta a naptárba; ezzel rövid és átmeneti időre bizonyos mértékben rendezte az időszámításban keletkezett rendellenességeket, amint erről a róla írt életrajzban megemlékeztem. Caesar azonban ezt a kérdést kora legkiválóbb természettudósai és matematikusai elé bocsátotta vitára, és a már meglevő módszerek felhasználásával sikerült keresztülvinnie a maga addiginál

sokkal pontosabb módszerének alkalmazását, melyet a rómaiak a mai napig is használnak, és ezzel, úgy látszik, sokkal sikeresebben elkerülik a hibákat. De még ezt az intézkedést is sérelmezték olyanok, akik irigykedtek Caesarra, és nehezményezték hatalmát. Cicero, a szónok, mikor valaki beszéd közben megjegyezte, hogy a Lant csillagkép a következő napon jelenik meg először az égbolton, így szólt: „Bizonyosan rendeletre” - mintha bizony még a csillagok is az emberek rendelkezéseihez kényszerülnének alkalmazkodni.

60. Caesart leginkább azért gyűlölték meg nyíltan és halálosan, mert királyságra vágyott. Ez volt az első ok az egyszerű emberek szemében; de vágya ezenfelül jó ürügyet szolgáltatott azoknak, akik titokban régóta gyűlölték. Akik azonban szerették volna a királyi címet Caesarra ráruházni, azt állították, a Sibylla könyvei megjósolták, hogy a római hadak csak akkor hódíthatják meg a parthusok birodalmát, ha király áll az élükön, különben bevehetetlen. Később, mikor Caesar lejött Albából, ezek az emberek nagy merészen királyként üdvözölték. A nép körében emiatt lázongás támadt, de kellemetlenül lepte meg a dolog Caesart is. Ezért azt mondta, az ő neve nem király, hanem Caesar. Szavait néma csend fogadta, és mikor továbbment, látszott rajta, hogy nem tetszik neki, ami történt.

Egy alkalommal rendkívüli kitüntetések szavaztak meg neki a senatusban; Caesar ekkor éppen a Rostrum felett ült. Mikor a consulok és a praetorok vezetésével az egész senatus eléje járult, ahelyett, hogy felállt volna tiszteletükre, úgy fogadta őket, mint egyszerű polgárokat, és miután meghallgatta a hozzá intézett szónoklatot, azt felelte, hogy a kitüntetéseit inkább csökkenteni, mint növelni kellene. Ezzel a magatartással nemcsak a senatust, hanem a népet is megsértette, mert mindenki úgy érezte, az ilyen bánásmód nemcsak a senatorokra, hanem az egész népre is megalázó. A jelenet mély megdöbbenést keltett a jelenlevőkben, és a vezető személyiségek közül, aki tehette, nyomban elment. Caesar is észrevette, hogy hibázott, és felkelt, hogy távozzék. Előbb azonban széttárta togáját, és torkát szabadon hagyva jó hangosan odakiáltott barátainak, hogy készen várja a halálos csapást bárkitől, ha valakinek van ilyen szándéka. Később mégis betegségével mentette viselkedését, mondván, hogy aki olyan bajban szenved, mint ő, könnyen megkapja a szokásos rohamot, és ha állva szól nagyobb tömeghez, az izgalom következtében eszméletét veszve összeesik. Ez azonban csak kifogás volt. Caesar szívesen felkelt volna helyéről, amikor fogadta a senatust, de egyik barátja vagy inkább talpnyalója, Cornelius Balbus állítólag visszatartotta. „Jusson eszedbe - mondta neki -, hogy te Caesar vagy. Fölöttük állsz, és úgy is kell bánnod velük.”

61. Sértődésekre adott okot az is, ahogyan Caesar a néptribunusokkal viselkedett. Történetesen ebben az időben tartották meg a Lupercalia ünnepét, mely több író szerint a régi időben a pásztorok ünnepe volt, és az arkadiai Lúkeia ünnepekhez hasonlatos. Ilyenkor előkelő családokból való ifjak és több magas rangú tisztviselő, kezükben szíjkorbáccsal, mezítelenül futnak végig a város utcáin, és vidám tréfálkozás közben rávernek a szembejövőkre. Előkelő hölgyek gyakran szántsándékkal útjukat állják és várják, hogy rájuk üssenek, és kinyújtják mindkét tenyerüket, hogy miként gyermekeket a tanítók, megvesszőzzék őket. Azt tartják ugyanis, hogy így könnyebben szülik meg gyermeküket, ha terhesek, vagy könnyebben esnek teherbe, ha eddig gyermektelenek voltak.

Caesar a Rostrum felett ült aranyozott trónszéken, bíborköntösében, melyet diadalmeneteken szokott viselni, és nézte a szertartásokat; a szent futásban részt vett Antonius is, aki abban az évben consul volt. Mikor futva jött a forum felől, a tömeg utat engedett neki. Kezében babérágakból font diadémát tartott, és odanyújtotta Caesarnak. Erőltetett taps hangzott, majd midőn Caesar eltolta magát a diadémát, a tömeg hangosan megtapsolta. Antonius másodszor is odanyújtotta a diadémát, erre megint csak kevesen tapsoltak, de amikor Caesar másodszor

is eltolta magától, újra felzúgott a taps. Caesar, látva, hogy ez a kísérlet nem járt sikerrel, felkelt székéből, és úgy rendelkezett, hogy vigyék a koszorút a Capitoliumra.

Közben szobrait a Capitoliumon mind feldíszítették királyi diadémákkal, de a két néptribunus, Flavius és Marullus, felment a dombra és mindegyikről letépte a királyi koszorút. Majd felkutatták, hogy kik üdvözölték Caesart első ízben királyként, és börtönbe zárták őket. A nép hangos helyesléssel járt a két tribunus nyomában, és Brutusoknak szólította őket; Brutus volt ugyanis, aki elűzte a királyokat Rómából, s a senatus és a nép kezébe adta a hatalmat, melyet addig egy ember birtokolt. Caesar feldühödött; Marullust és tribunustársát megfosztotta hivatalától, és mikor vádat emelt ellenük, megsértette a népet is, mert ismételten Brutusoknak és cumaeiaknak¹³⁶ nevezte őket.

62. Ezért fordult most a nép Marcus Brutus felé. Tudták róla, hogy apai ágról az első Brutus leszármazottja, anyja révén viszont egy másik híres család, a Serviliusok ivadéka; ezenkívül veje és unokaöccse Catónak. A monarchia megdöntésére irányuló buzgalmát azonban erősen korlátozta a Caesartól elfogadott sok hivatal és kitüntetés. Pharszalosznál Pompeius futása után Caesar nemcsak az ő életét mentette meg, de kérésére sok más barátját is, ráadásul Caesar különleges bizalmát is élvezte. Ő kapta meg a legfontosabb praetori tisztséget azzal, hogy három évvel később consullá nevezik ki. E tisztség elnyerésében megelőzte Cassiust, aki versenytársa volt a jelöltségben. Caesar maga is elismerte, hogy Cassiusnak több jogcíme lett volna erre a tisztségre, de kijelentette, hogy Brutust nem mellőzheti. Egyszer pedig, mikor az összeesküvők már megkezdtek a szervezkedést, és Brutust többen azzal vádolták, hogy ő is részt vesz benne, Caesar végigsimította testét, és így szólt: „Brutus várni fog az én bőrömről.” Ezzel azt akarta mondani, hogy Brutust képességei kétségtelenül alkalmassá teszik a hatalomra, de csak azért, hogy elnyerje a hatalmat, nem fog hálátlanul és becstelenül viselkedni.

Akik változást kívántak, Brutusban bíztak, mintha egyedül tőle remélhetnék a fordulatot. Személyesen nem mertek vele beszélni róla, de éjszakánként papírlapokat hagytak bírói emelvényén és székén ilyen szavakkal: „Alszol, Brutus?” vagy: „Te nem vagy Brutus!” Amikor Cassius észrevette, hogy ezek a dolgok erősen nyugtalanítják Brutust, kétszeres igyekezettel kezdte izgatni. Cassiusnak személyes oka is volt rá, hogy gyűlölje Caesart, mint azt már a Brutusról írt életrajzban elmondtam, de viszonzásul Caesar is gyanakodott rá, s egy alkalommal megkérdezte barátaitól: „Mit gondoltok, mit akar tőlem Cassius? Nekem nem tetszik, nagyon sápadt arcú.” Más alkalommal meg, amikor Antoniust és Dolabellát zendülés előkészítésével vádolták előtte, Caesar megjegyezte: „Én nem félek a kövér és hosszú hajú emberektől, annál inkább a sápadt és szikár fajtától”, ezen Cassiust és Brutust értette.

63. A végzet azonban, ha nem váratlan is, elkerülhetetlen. Kétségtelen, hogy az események előtt sok csodás jelet és jelenséget láttak - legalábbis ezt mondják. Az égen feltűnő fényeket, éjszakánként felhangzó éles csattanásokat, a forumon leszálló magányos madarakat nem is érdemes megemlíteni ilyen nagy eseményről szólva. De Sztrabón, a bölcselő beszéli el, hogy több ember mintha belülről izzó lánggal égett volna; egy katona szolgájának a fél keze hirtelen kigyulladt, és mikor a láng kialudt, a szolga sértetlen maradt. Ugyancsak ő beszéli el, hogy egy alkalommal, mikor Caesar áldozatot mutatott be, az áldozati állat szívét nem találták, s ez igen baljóslatú előjel, mert nincs olyan élőlény a természetben, mely szív nélkül életben maradna. Sokan szem- és fültanúi voltak a következő jelenetnek is: Egy jós figyelmeztette Caesart, vigyázzon, mert nagy veszély fenyegeti azon a márciusi napon, amelyet a rómaiak a hónap idusának neveznek. Ezen a napon Caesar, útban a senatus ülésterme felé, találkozott a jóssal, és tréfálkozva így köszöntötte: „Íme, elérkezett március idusa!” Mire az halkan csak ennyit mondott: „Elérkezett, de még nem múlt el.”

Előző este Caesar Marcus Lepidus házában vacsorázott, és az asztal mellett végigdőlve kerevetén szokása szerint vacsora közben leveleket írt alá. A beszélgetés közben arról folyt, ki milyen halált tartana a legkívánatosabbnak. Még mielőtt bárki elmondhatta véleményét, Caesar hangosan felkiáltott: „A váratlan halált.”

Aznap éjjel, mint rendesen, feleségével aludt egy szobában. Egyszerre csak kicsapódott hálósobájuk ajtaja és ablaka. Caesart felverte álmából a zaj, és az arcába világító hold fényénél észrevette, hogy Calpurnia mélyen alszik, de álmában nyög és érthetetlen szavakat mormol. Calpurnia azt álmodta, hogy férje meggyilkolt holttestét tartja karjában, és keservesen sír. Mások szerint nem ezt álmodta, hanem hogy házuk oromfalának díszé, melyet Livius előadása szerint a senatus kitüntetésképpen tétetett fel a házra, lezuhant, és Calpurnia ezért sírt álmában oly keservesen. Reggel kérte Caesart, hacsak teheti, ne menjen el hazulról, és halasztassa el a senatus ülését, vagy ha nem hinne álmának, áldozat vagy jóslat útján tudakolja meg a jövőt. Úgy látszik, Caesart is gyanakvás és félelem fogta el. Calpurniánál sohasem tapasztalt asszonyos babonákat, most viszont nagyon rémültnek látszott. Mikor a jósok kedvezőtlen előjeleket olvastak ki az áldozatokból, elhatározta, hogy elküld Antoniusért, és elhalasztatja a senatus ülését.

64. Ekkor lépett közbe Decimus Brutus, akinek Albinus volt a mellékneve. Caesar annyira megbízott ebben az emberben, hogy végrendeletében második örökösévé tette, Decimus Brutus mégis részt vett az összeesküvésben a másik Brutusszal és Cassiusszal együtt. Most félt tőle, hogy ha Caesar aznap megmenekül, kitudódik az összeesküvés, ezért gúnyos hangon beszélt a jósokról, és kérte Caesart, ne szolgáltasson ürügyet a senatoroknak, hogy udvariatlannak tartsák. Caesar kívánságára most éppen azért gyűltek össze - mondotta Brutus -, hogy egyhangúlag megszavazzák neki a királyi címet Itálián kívül valamennyi tartományban, és egyben kimondják, hogy a királyi diadémát is viselheti Itália kivételével bárhol, szárazföldön és tengeren. Ha most mégis azt jelentik a senatoroknak, hogy egyelőre elhalasztják az ülést, és majd csak akkor ülnek össze újra, ha Calpurnia szebbet álmodik, könnyű elképzelni, mit mondanak majd Caesar ellenségei Caesar barátainak, mikor ezek be akarják bizonyítani, hogy Caesar nem rabszolgatartó zsarnok. Ha mégis úgy gondolja, hogy a mai nap nem szerencsés, jobb, ha személyesen megy el a senatusba - legalábbis ő ezt ajánlja neki -, elmondja érveit a senatoroknak, és maga halasztja el az ülést.

Brutus kézen fogta Caesart, és az ajtó felé vezette. Alig voltak néhány lépésnyire a ház kapujától, mikor egy idegen szolga Caesar közelébe akart férközni, de képtelen volt a körülötte levő tömeg lökdösődésétől. Ezért nagy nehezen befurakodott a házba és kérte Calpurniát, hogy ott maradjon, míg Caesar haza nem érkezik, mert nagyon fontos közlendői vannak férje számára.

65. A knidoszi származású Artemidórosz, a görög bölcsélet tanítómestere, közeli ismeretségben állt Brutusszal és társaival. Így mindent tudott az összeesküvésről. Épp ekkor készült Caesarhoz, hogy átadjon neki egy írást, melyben minden mondanivalóját összefoglalta. Mikor azonban látta, hogy Caesar a neki átadott iratokat továbbadja kísérete tagjainak, odament hozzá, és ezt mondta neki: „Olvasd ezt el, Caesar, gyorsan, de te magad! Fontos dolgokról van benne szó, melyek csak rád tartoznak.” Mások szerint valaki más adta át az iratot Caesarnak, mert Artemidórosz a tömegtől nem tudott hozzáférni. Caesar mindenesetre átvette az iratot, és már-már belekezdett elolvasásába, de akik beszélni akartak vele, mindig megakadályozták benne. Ezt az egyetlen iratot tartotta kezében még akkor is, amikor belépett a senatus épületébe.

66. Lehetséges, hogy mindez véletlenül történt. De hogy a senatus éppen abban az épületben tanácskozott aznap, mely a végső küzdelem és a gyilkosság színhelyévé lett, mégiscsak azt mutatja, égi kéz intézte, hogy ott menjenek végbe az események. Ott állt ugyanis Pompeius szobra, melyet maga Pompeius ajánlott fel már felépült színháza díszítésére. Mint mondják, Cassius feltekintett Pompeius szobrára, hozzá fohászkodott, és csendben segítségét kérte, holott Epikurosz tanainak volt a követője. De ez a félelmetes pillanat a korábbi észjárás helyett szenvedélyt és indulatot gyújtott fel Cassiusban.

Antoniust, Caesar valóban hű barátját, aki nagy erejű férfi is volt, Brutus Albinus szándékosan feltartóztatta az épület előtt, és hosszas beszélgetésbe kezdett vele. Mikor Caesar bement a terembe, a senatorok tisztelettudóan felkeltek helyükről. Brutus összeesküvő csoportjának tagjai Caesar karosszéke mögött helyezkedtek el; mások szemközt álltak meg vele, olyan ürüggyel, hogy támogatják Tillius Cimber kérését, aki szerette volna fivérét a száműzetésből hazahívatni. Még akkor is kérésükkel ostromolták Caesart, mikor karosszékehez lépett. Caesar leült, és elutasította a kérést. Erre még erőszakosabban kérlelték; Caesart ez a dolog felingerelte. Ekkor Tillius mindkét kezével belekapaszkodott Caesar togájába, s lerántotta nyakáról. Ez volt a jeladás a merénylet végrehajtására. Elsőnek Casca sújtott le rá, és rövid kardjával megsebesítette a nyakán. A seb nem volt sem mély, sem halálos, a merénylet nyilván maga is megzavarodott, mivel ő kezdett bele a vakmerő tett végrehajtásába. Így Caesarnak maradt annyi ideje, hogy megforduljon, megragadja és kezébe fogja Casca kardját. Szinte egyazon pillanatban kiáltottak fel; Caesar, akire a merénylet kardja lesújtott, latinul: „Casca, te nyomorult, mit csinálsz?” Casca pedig görögül fivérének: „Bátyám, segíts!”

Ez volt a kezdet; az összeesküvésbe be nem avatottak annyira megrémültek, hogy nem mertek sem elfutni, sem Caesar segítségére sietni, vagy akár csak egyetlen hangot is hallatni. A gyilkosság előkészítői azonban mind kihúzták kardjukat a hüvelyéből, és körülállták Caesart, akire, bármerre fordult, csak úgy zuhogtak az ütések. Mindenütt az arcába, a szemébe sújtó kardok érchegyét látták; merényleti úgy hajszolták, akár egy halálos csapásokkal megsebzett vadat, míg mindegyik belé nem döfte kardját. Abban egyeztek meg ugyanis, hogy mindnyájan megmártják fegyverüket a vérben. Ezért sebezte meg Brutus is az ágyékán. Azt mondják, Caesar eleinte védekezett, igyekezett elkerülni a döféseket, és segítségért kiáltozott, de mikor látta, hogy Brutus is belemártja kardját, fejére húzta togáját és lerogyott a földre. Lehetséges, hogy véletlenül történt, de az is lehet, hogy gyilkosai tudatosan taszították arra a helyre; holtteste ugyanis Pompeius szobrának talapzatához zuhant, és vérével beszennyezte a szobrot. Mintha csak Pompeius maga nézte volna végig a bosszú művének végrehajtását, amint Caesar, sok sebből vérezve, ott feküdt holtan a lábánál. Azt mondják, huszonhárom halálos szúrás érte a testét. Gyilkosai közül többen egymást sebeztek meg, mivel mindegyikük bele akarta döfni fegyverét az áldozat testébe.

67. Így gyilkolták meg Caesart; Brutus beszédet akart tartani, hogy elmondja, miért hajtották végre tettüket, de a senatorok nem hallgattak rá, hanem kirohantak az épületből és hazamenekültek. A népet az események rémülettel töltötték el. Sokan bezárkóztak a házukba, mások otthagyták a pénzváltó asztalokat és bolthelyiségeket, és rohantak, hogy megnézzék a helyet, ahol Caesart megölték, majd szaladtak ismét visszafelé. Antonius és Lepidus, Caesar két legjobb barátja, mások házában keresett titkon menedéket. Brutus és társai azonban véres cselekedetüktől felhevülten, kivont karddal a kezükben, együtt mentek fel a senatusból a Capitoliumra, de nem úgy, mintha menekülők volnának, hanem örömtől ragyogott az arcuk. Azt kiabálták az utcákon összegyűlt sokaságnak, hogy visszaadták a népnek szabadságát; közben csatlakozásra szólították fel az előkelőbb férfiakat, akikkel szembetalálkoztak. Többen hozzájuk szegődtek útnak a Capitolium felé, mintha ők is részt vettek volna a merényletben, és most részt kérnek a dicsőségből. Közöttük Caius Octavius és Lentulus Spinther; ezek

később megbűnhődtek hazug kérdésükért. Antonius és a fiatal Caesar ugyanis később kivégeztette őket, és annyi elégtételük sem maradt, hogy halálukkal dicsőséget szereztek volna maguknak, mert senki sem hitte el, hogy részük volt a merényletben. Még halálos ítéletük kihirdetői sem azért büntették meg őket, amit tettek, hanem azért, amit szerettek volna elkövetni.

Brutus és társai másnap lejöttek a Capitoliumról, és Brutus beszédet tartott. Szavait a nép közönyösen hallgatta és tartózkodott tőle, hogy bármiféle helyeslő vagy elítélő véleményt nyilvánítson a történekekről. A hallgatásból kitűnt, hogy sajnálják Caesart, de Brutus személye iránt is tisztelettel viseltettek. A senatus közkegyelmet hirdetett, és igyekezett megszüntetni az ellentéteket a pártok között. Határozatilag kimondták, hogy Caesart istenségként fogják tisztelni, és az uralma alatt hozott intézkedések közül a legcsekélyebb jelentőségű rendeletet sem változtatják meg. Másrészt tartományokat és megfelelő címeket adományoztak Brutusnak és társainak. Így mindenki azt gondolta, a dolgok a lehető legjobban rendeződtek.

68. Caesar végrendeletének felnyitásakor kitűnt, hogy jelentékeny pénzösszeget hagyott örökül minden római polgárnak. Mikor a nép meglátta a holttestét a forumon - hogy mennyi seb borítja és hogyan csonkították meg -, felbomlott a rend és fegyelem. Padokból, korlátokból és asztalokból óriási máglyát raktak, rátették a holttestet és elégették. Az emberek azután, kezükben üszkös fadarabokkal, rohantak, hogy felgyűjtsák a Caesar-gyilkosok házát, mások pedig a várost járták, hogy kézbe kapják és darabokra szaggassák a tetteseket. De nem sikerült egyet sem megtalálni, mert mind bezárkóztak házukba. Mondják, hogy egy ember, akit Cinnának hívtak és Caesar barátja volt, előző éjszaka különös álmot látott. Azt álmodta, hogy Caesar meghívta vacsorára, de ő nem akarta elfogadni a meghívást, mire Caesar kézen fogta; ő vonakodott vele menni, és Caesart is magával húzta ellenkező irányba. Most, mikor hallotta, hogy Caesar holttestét elégetik a forumon, tiszteletből odament, bár az álom miatt rossz sejtelmek gyötörték, és lázas beteg is volt. Valaki a tömegből meglátta, és megkérdezte, hogy kicsoda, majd mikor közölte társaival, egyszerre kiáltottak fel, hogy itt az egyik Caesar-gyilkos, mert az egyik tettest történetesen szintén Cinnának hívták. A tömeg azt hitte, ő az; rárohantak, és ott nyomban valósággal ízekre tépték. Ez az esemény rémítette meg leginkább Brutust és Cassiust, annyira, hogy néhány nappal később elhagyták a várost. A Brutusról szóló életrajzban megírtam már, mi történt velük és hogyan pusztultak el.

69. Caesar ötvenhat éves volt, mikor meghalt. Pompeiust alig négy évvel élte túl. A legfelsőbb hatalomból, melyet szinte élete árán annyi bajjal és nehézséggel szerzett meg, nem maradt más, csak a pusztta név és a polgártársaitól annyira irigyelt dicsőség. De hatalmas szelleme, mely életében tettekre ösztönözte és véres haláláért bosszút állt, halála után is üldözte és felkutatta gyilkosait a földkerekségen mindenütt, szárazon és vízen, míg csak egy is életben maradt azok közül, akiknek része volt megöletésében vagy a szörnyű tett kigondolásában.

A legmegdöbbentőbb dolog Cassiusszal történt; a philippi vereség után ugyanazzal a rövid karddal végzett magával, melyet Caesar ellen használt. Az égi jelenségek közül hadd említsem először is a nagy üstököst, amely Caesar meggyilkolása után hét napig tündökölt az égen, majd utána eltűnt; továbbá a nap fényének elhomályosodását. A nap korongja egész éven át sápadt és homályos fénnel kelt fel az égen, melege pedig gyenge, fáradt maradt, a levegő ködösen terpeszkedett a földre, és a gyér napfény következtében a termés féléretten vagy éretlenül elfonnyadt, elszáradt.

Brutus előtt megjelent egy szellem, ez mutatta legvilágosabban, hogy Caesar meggyilkolása nem tetszett az isteneknek sem. A történet a következő: Brutus Abüdosznál készült átkelni csapataival a másik partra, és éjszaka sátrában feküdt az ágyán, de szokása szerint nem aludt, hanem a jövőre gondolt. Azt mondják, a hadvezérek között Brutusnak volt legkevesebb szük-

sége alvásra, és ő tudott leghosszabb ideig egyfolytában ébren maradni. Egyszerre mintha zajt hallott volna sátra bejáratánál, és mikor pislákoló, félig már kialudt mécsese felé nézett, félelmetes, óriási, emberfeletti jelenséget látott, mely csendben állt ágyánál, nem tett, nem mondott semmit. Brutus ekkor megszólította: „Ki vagy?” Erre a szellem így felelt: „A rossz szellemed vagyok, Brutus. Majd meglátsz Philippinél.” Brutus ekkor felbátorodva így szólt: „Jó, majd meglátlak”, és a szellem azonnal eltűnt.

Nem sokkal később Brutus Philippi síkján állította fel hadait Antonius és Caesar Octavianus seregével szemben. Az első ütközetben legyőzte és megszalasztotta a vele szemben álló hadosztályokat, majd feldúlta Caesar táborát is. A második csata előtti éjszakán a szellem ismét megjelent neki, de nem szólt hozzá egyetlen szót sem. Brutus azonban jól tudta, hogy sorsát most már nem kerülheti el, és ezért valósággal kereste a halált. De nem esett el a harcmezőn, és mikor csapatai szétfutottak, felmenekült egy meredek sziklára. Itt kivont kardját mellének szegezte, és mint mondják, egyik barátja segítségével testébe döfte és megölte magát.

KIMÓN - LUCULLUS

KIMÓN¹³⁷

1. Peripoltasz jósnak, aki Opheltasz királyt és alattvalóit Thesszaliából Boiótiába vezette, utódai több nemzedéken át köztiszteletben álltak; nagyrészt Khairóneiában laktak, abban a városban, amelyet közvetlenül a barbárok kiűzése után ők vettek birtokukba. A jós leszármazottai bátor és harcias természetű emberek voltak, s nagyrészt odavesztek a méd betörések és a gallokkal vívott harcok idején, mert soha nem kímélték magukat. Csak egyetlen apátlan- anyátlan árva gyermek maradt közülük, név szerint Damón, második nevén Peripoltasz, aki ifjú társait felülmúlta szép külsejével és élénk szellemével, egyébként azonban tanulatlan és nyers jellemű fiatalember volt.

A Khairóneiában telelő római cohors parancsnoka beleszeretett ebbe a szinte még gyermek ifjúba, és mivel sem kéréseivel, sem ajándékaival nem tudta megnyerni, nem csinált titkot belőle, hogy ha kell, erőszaktól sem riad vissza. Jól tudta, hogy milyen elesett, kicsiny és szegény volt akkor szülővárosunk. Damón félelmében, és mert a centurio zaklatása miatt haragra gerjedt, elhatározta, hogy megöli; néhány vele egykorú ifjúval összefogott, de nem sokkal, hogy tervük ki ne tudódjék, úgymint mindössze tizenhatan voltak. Egyik éjszaka bekenték arcukat korommal, jó sok bort ittak, kora reggel áldozás közben rárontottak a rómaina, és többedmagával megölték, majd odébbálltak a városból. Az utána következő zűrzavarban a khairóneiai tanács összeült, és az ifjakat halálra ítélte. Ez szolgált a város mentségéül a rómaiakkal szemben. Aznap este aztán, amikor a város hivatalos emberei szokás szerint együtt vacsoráztak, Damón és cinkostársai behatoltak a tanácsházba, megölték őket, utána pedig elmenekültek.

Ugyanezekben a napokban Lucius Lucullus valami küldetésben véletlenül átvonult hadseregével a városon. Félbeszakította útját, kivizsgálta az akkor frissen történt eseményeket, és megállapította, hogy a város lakóit nemcsak hogy nem terheli felelősség, sőt ők szenvedtek súlyos sérelmet, majd magával vitte a helyőrség katonáit, és eltávozott. Damón később a környéken kezdett rabolni és fosztogatni, és ezzel veszélyeztette a várost. Elküldtek hozzá a polgárok, és amikor a jóakarató tanácsi határozatokkal sikerült hazacsalni, kinevezték a gümnaszion vezetőjévé, de nem sok idő múlva, amikor a gőzfürdőben olajjal kenekedett, megölték. Apáink emlékezete szerint ezen a helyen sok ideig kísérteteket láttak és nyögéseket hallottak, ezért befalazták a gőzfürdő ajtaját. A közeli szomszédságban lakók mind a mai napig is úgy vélik, hogy néha szokatlan látomásokat látnak és kísérteties hangokat hallanak. A családnak néhány fennmaradt és a phókiszi Szeiriszben lakó, aiol nyelvjárást beszélő leszármazottját *aszbolómenoszok*-nak¹³⁸ nevezik, mert Damón korommal kente be arcát, mielőtt a gyilkosságra elindult.

2. A szomszédos orkhomenosziak, akik ellenségei voltak a khairóneiaiaknak, felbéreltek egy római besúgót, aki gyilkosság címen pert indított a város lakossága ellen a Damón által megölt rómaiak miatt. Az ügyben a makedoniai praetor tartott tárgyalást (akkor ugyanis a rómaiak még nem küldtek praetorokat Görögországba), a város védői pedig Lucius Lucullus tanúvallomásának a meghallgatását kérték. A praetor írt is Lucullusnak, és ő a színigazat vallotta; a város így megnyerte a pert, amely egyébként a legnagyobb veszélybe dönthette volna. A khairóneiaiak éppen ezért, hálából megmenekülésükért, az agorán, Dionüszosz szobra mellett, márványszobrot állítottak Lucullusnak. Nekünk, bár több nemzedékkel

későbbi utódok vagyunk, úgy hisszük, még mindig kötelességünk hálánkat leróni; véleményünk szerint a testi külsőt ábrázoló szobornál sokkal szebb képmást készítünk róla, olyan arcképet, amely a férfiú erkölcsét és jellemét festi le; ezért készülünk a teljes igazságnak megfelelően párhuzamos életrajzaink között megírni e férfiú tetteit. Hálánkat kellőképpen lerójuk a megemlékezéssel, azt pedig Lucullus sem kívánná, hogy mi az ő igaz tanúskodását hazug és koholt életrajz megírásával viszonzzuk.

Amiként a festőktől, akik szép és sok bájjal megáldott személyek arcképét festik, nem kívánjuk meg, hogy ha az illetők némi fogyatkozásban szenvednek, teljesen elhagyják, de azt sem, hogy túlságosan felhívják rá a figyelmet, mert az egyik esetben a kép csúf lenne, a másik esetben pedig nem hasonlítana ahhoz, akit ábrázol; ugyanígy nehéz, sőt szinte lehetetlen feladat volna bárki életét feddhetetlenül tisztának ábrázolni, éppen ezért jó tulajdonságai leírását az igazságnak megfelelően kell kiegészítenünk. Ha pedig olyan hibák és tévedések homályosítják el pályafutását, amelyek valamely szenvedélyéből vagy politikai kényszerűségből erednek, inkább erénye fogyatékosságának, mintsem tudatos gonoszságának kell tulajdonítanunk őket. Éppen ezért életrajzunk megírásakor nem fogjuk ezeket túlságosan buzgón és részletesen tárgyalni, hanem kímélettel bánunk majd az emberi természettel, és nem ábrázolunk sem tökéletesen jó, sem az erénnyel szemben teljesen érzéketlen jellemet.

3. Amikor kerestünk valakit, hogy Lucullusszal összehasonlítsuk, Kimónra találtunk. Mindketten hadvezérek voltak, és fényes hadjáratokat vezettek a barbárok ellen; politikai pályafutásukban szelídek, s le tudták csendesíteni a belső villongásokat és biztosítani tudták hazájuk nyugalma. Mindketten diadaljeleket állítottak fel, és híres győzelmeket arattak. Kimón előtt egyetlen görög, Lucullus előtt egyetlen római sem viselt háborút olyan távoli vidékeken, ha nem számítjuk Héraklész és Dionüszosz hőstetteit, vagy Perszeuszéit az aithiopszok, a médek és armeniaiak földjén, vagy Iaszónéit, amelyek emléke annyi idő után is fennmaradt. Közös tulajdonságuk, hogy hadjárataik befejezetlenek maradtak; mindketten súlyos csapásokkal sújtották ellenfeleiket, de egyikük sem semmisítette meg őket. A legfeltűnőbb azonban mindkettőjük fáradhatatlansága és bőkezűsége, amelyet életmódjukban és vendégszeretetük páratlan gazdagságában mutattak. Lehetséges, hogy más hasonló vonások most elkerülik figyelmünket, de ezekről életrajzuk megírása közben is lesz alkalmunk bővebben beszélni.

4. Kimón Miltiadésznek Hégészipülétől született fia volt. Anyja a thrakiai származású Olorosz király leánya volt; ezt Arkhelaosz és Melanthiosz írják meg Kimónnak ajánlott költeményeikben. Kimónnak vérrokona volt Thuküdidész. A történetíró apja is közös ősük nevét viselte, és Thrakiában aranybányái voltak. Amikor Thuküdidészt a thrakiai Szkapté-Hülében, mint mondják, meggyilkolták, hamvait hazaszállították Attikába, és sírját Kimón nővére, Elpiniké síremléke mellett mutogatják; Thuküdidész a Halimusz démoszból származott, Miltiadész családja pedig a Lakiadai nemzetséghöz tartozott.

Mikor Miltiadészt pénzbírságra ítélték, és nem tudta kifizetni az ötven talentumot, börtönbe zárták, ahol meg is halt. Kimón egészen ifjan árván maradt fiatal hajadon nővérével együtt. A városban eleinte rossz híre volt, kicsapongónak, részegesnek tartották, és azt hitték róla, hogy nagyatyjára ütött, akit ugyancsak Kimónnak hívtak, de együgyűsége miatt *Koalemosz*-nak¹³⁹ nevezték. A thaszoszi Sztészimbrotosz, aki körülbelül egykorú volt Kimónnal, azt mondja, hogy sem irodalmi, sem tudományos műveltsége nem volt, sem más, a görögökre annyira jellemző tudást vagy képességet nem árult el; nem volt mestere sem a szellemes társalgásnak, sem az attikai ékesszólásnak, de nemes jellemű és szavahihető ember volt, szellemében inkább peloponnészoszi,

*buta, bárdolatlan: nagy tettekben tündökölt.*¹⁴⁰

Ilyen volt Héraklész is Euripidész szerint; ezzel toldhatjuk meg ugyanis Sztészimbrotosz jellemzését.

Ifjúkorában azzal vádolták, hogy viszonya volt nővérével. Elpiniké valóban nem volt egészen rendezett életű nő, és állítólag Polügnótoszal, a festővel is erkölcstelen viszonya volt. Azt beszélik, hogy amikor Polügnótosz az akkor Peiszanakteionnak és most Poikilének nevezett Sztoában, oszlopcsarnokban, a trójai nők képét festette, Laodikét Elpiniké arcvonásaival ábrázolta. Polügnótosz nem közönséges mesterember volt, és a Sztoát nem pénzért, hanem ingyen, városa iránt érzett nagyrabecsülésből festette ki, amint a történetírók és Melanthiosz költő elmondják.

*Templomok és Kekropsz tere isteni, hős alakokkal
pompáztak pazarul bőkezűsége nyomán.*

Vannak, akik azt állítják, hogy Kimón nem titkon, hanem nyíltan élt házastársi viszonyban Elpinikével, aki szegénysége miatt nem kapott előkelő származásához méltó férjet, de amikor Kalliasz, egy gazdag athéni beleszeretett, és felajánlotta, hogy kifizeti az apjára kivetett pénzbírságot, Elpiniké igent mondott, és Kimón hozzáadta nővérét Kalliaszhoz.

Az egészen bizonyos, hogy Kimón szerette a nőket, mert Melanthiosz költő egy elégiájában kigúnyolja, hogy milyen buzgón járt a szalamiszi Aszteria és hasonlóképpen valami Mnésztra társaságába. De világos az is, hogy Kimón szenvedélyesen szerette törvényes feleségét, Iszodikét, Eurüptolemosz leányát és Megaklész unokáját is, s felesége halála nagyon lesújtotta. Ezt azokból az elégiákból következtethetjük, amelyeket vigasztalásul írtak hozzá. Szerzőjük, Panaitiosz bölcselő állítása szerint, Arkhelaosz természettudós volt. Feltevése - legalábbis az időpont tekintetében - nem lehetetlen.

5. Kimón jelleme minden más tekintetben csodálatra méltó és nemes volt. Bátorságban nem maradt el Miltiadész, eszességben Themisztoklész mögött, s mindenki elismeri, hogy igazságosabb volt mindkettőjükénél. Katonai dolgokban még harci tapasztalatok híján is felért velük, és politikailag összehasonlíthatatlanul tehetségesebb volt náluk. Mert amikor Themisztoklész a médek közeledtére azt tanácsolta a népnek, hogy adja fel a várost, hagyja el az országot, szálljon hajóra és álljon fegyverbe Szalamisznál, a legtöbben rémülettel hallottak a merész vállalkozásról. Kimón volt az első, aki barátaival együtt derűsen ment fel a Kerameikoszon át az Akropoliszra, hogy a kezében vitt zablát felajánlja az istennőnek, mert a városnak akkor nem lovasokra, hanem tengeri harcosokra volt szüksége. A zablát felajánlva levett egyet a templomban felakasztott pajzsok közül, imádkozott az istennőhöz, és a pajzzsal lement a tengerpartra. Ezzel sok embernek visszaadta a bátorságát.

Külseje is kifogástalan volt, mint Ión, a költő beszéli; termete magas, és fejét sűrű, göndör haj borította. Az ütközetben vitézül harcolt és kitüntette magát, és így hamarosan jó hírnevet és elismerést szerzett a városban. Sokan csatlakoztak hozzá, és biztatták, hogy tervezzen és hajtson végre Marathónhoz méltó tetteket. Amikor a közpályára lépett, a nép szívesen fogadta, és mert Themisztoklészre ráunt, ő kapta meg a legmagasabb és legkitüntetőbb tisztségeket a városban. Szelídségével és egyenességével ugyanis megnyerte a tömeg rokonszenvét. Főként Ariszteidész, Lüszimakhosz fia karolta fel, mert felismerte jellemének nemes tulajdonságait, és ezért mintegy ellensúlyul használta fel Themisztoklész ügyességével és merészségével szemben.

6. Mikor a médek elmenekültek Görögországból, Kimónt választották vezérnek, de az athéniaiak akkor még nem szerezték meg a tengeren a főhatalmat, hanem Pauszaniasz és a lakedaimóniak vezetésével harcoltak. Kimón érdeme volt, hogy a hadjáraton polgártársai fegyelemükkel és harciasságukkal a többieket mind felülmúlták; majd amikor Pauszaniasz

hazaáruló tárgyalásokat kezdett a barbárokkal, leveleket írt a királynak, és a szövetségesekkel durván, gőgösen bánt, továbbá esztelen elbizakodottságában súlyosan visszaélt korlátlan hatalmával, Kimón mindenkit jóságosan meghallgatott, aki sérelmeit elpanaszolta, s ember-ségesen bánt vele. Így nem a fegyverek erejével, hanem jó szóval és nemes jellemével észre-vétlenül megszerezte Görögország felett a főhatalmat, mert a szövetségesek többsége, mivel nem tudták elviselni Pauszaniasz gőgjét és durvaságát, hozzá és Ariszteidészhez csatlakozott. Miután így megnyerték a szövetségeseket, üzentek az ephoroszoknak, és azt javasolták, hogy hívják vissza Pauszaniaszt, mert különben szégyenbe döntik Spártát, és bonyodalmakat idéznek elő egész Görögországban.

Mint mondják, Pauszaniasz aljas szándékkal magához rendelt egy előkelő származású büzantioni leányt, név szerint Kleonikét, akit szülei kényszerűségből és félelemből sorsára bíztak. Kleoniké a Pauszaniasz hálószobája előtt álló embereket arra kérte, hogy oltsák el a világosságot, és a sötétségben hangtalanul Pauszaniasz ágyához lépett, de véletlenül feldön-tötte a kioltott lámpát. A zajra Pauszaniasz ijedten felriadt, megragadta az oldala mellett fekvő tört, és abban a hiszemben, hogy valami ellenséges személy hatolt be hozzá, keresztüldöfte a leányt, és a földre lökte. A tördöfés halálos volt. A halott leány nem hagyott nyugtot Pauszaniasz-nak, hanem kísérteties alakja éjszaka megjelent álmában, és ezt a hősi verset mondta neki:

Lépj közelebb a bírói székhez; igen nagy baj embereknek a gőg.

A szövetségesek főként ezen az aljas tetten háborodtak fel. Kimónnal együtt Büzantionban ostrom alá vették Pauszaniaszt. Amikor kikergették onnan, és a leány álombéli kísértetalakja még mindig üldözte, a hérakleiai halottidéző jósdába menekült, ott felidézve Kleoniké szellemét, kérte, hogy ne haragudjék rá. A szellem megjelent, és azt mondta neki, hogy bajai véget érnek, mihelyt Spártába érkezik; ezzel valószínűleg közeli halálára¹⁴¹ célzott. Ezt a történetet sokan elbeszélik.

7. Kimón, miután a szövetségesek csatlakoztak hozzá, Thrakiába hajózott, mert megtudta, hogy előkelő perzsák és a király rokonai hatalmukba kerítették Éión városát a Sztrümón folyó partján, és onnan háborgatják a környék görög lakosait. Először is egy csatában megverte a perzsákat, majd a városban körülfalta őket; utána elkergette a Sztrümón túlsó partján lakó thrákokat, akik a perzsáknak eleséget szállítottak, megszállta az egész környéket, és az ostromlottak oly reménytelen helyzetbe kerültek, hogy Butész, a király hadvezére feladta a harcot, felgyújtotta a várost, és barátaival s kincseivel együtt mindnyájan odavesztek. A város elfoglalásából Kimónnak így semmi különösebb haszna nem volt, mert a barbárok legtöbb holmija elégett, de a rendkívül szép és termékeny vidéket átadta az athéniaknak, hogy települést létesítsenek rajta, a nép pedig hozzájárult, hogy tiszteletére márvány Hermákat állítsanak fel. Az első Hermán a következő felirat van:

*Hősszivű volt valahány, aki egykor a perzsa fiákra
Sztrümón habjainál, Éionesz mezején
vadtüzű éhséget s dermesztő gyilkokat ontva,
bajba sodorta eképp elleneit legelébb.*

A másodikon ez:

*Hősi vezéreinek szentelte Athén e jutalmat
bátor tetteikért és jeles érdemükért.
Majd amidőn ezeket szemléleti kései sarjuk,
még szívesebben száll síkra a közjavakért.*

A harmadikon ez:

*Egykor e városból, hada élén állva Menesztheusz,
Átreidákkal a szent trójai sík fele tört.
Egykor róla zengte Homérosz: a zárt hadrendet
vasvértés danaók közt tömöríteni bölcs.
Nem méltatlan ezért, ha a bátor férfi nevével
és a vezérével tiszteli szerte Athén.*

8. Bár ezek a feliratok egyszer sem említik Kimón nevét, kortársai előtt igen nagy megtiszteltetést jelentettek, mert ilyenben még Themisztoklész és Miltiadész sem részesült; annyira, hogy amikor Miltiadész olajkoszorút kért, a dekeleiai Szóphanész felállt a népgyűlés soraiban, és ellene szólalt fel. Nem nagyon dicséretes, de a népnek tetsző hangon ezt mondotta: „Majd amikor egymagad küzdesz, Miltiadész, a barbárokkal, és legyőzöd őket, akkor kérd, hogy egymagad kapj tőlünk kitüntetést.” Vajon miért becsülték meg ilyen feltűnően Kimón haditettét? Talán azért, mert Marathónnál a többi vezér alatt azért harcoltak, hogy megmeneküljenek az ellenségtől, Kimón alatt viszont ők tehetek kárt neki, feldúlták földjét, és a meghódított földön Éiónban és Amphipolisban gyarmatot alapíthattak.

Telepeseket vittek Szküroszba is, amelyet Kimón a következőképpen foglalt el: A szigeten dolopszok laktak, akik rossz földművelők voltak, és éppen ezért régóta kalózkodtak a tengeren. Végre már a hozzájuk hajózó és velük kereskedő idegeneket sem kímélték, így néhány, Ktészionban kikötő thesszaliai kereskedőt is kiraboltak és börtönbe zártak. A kereskedők megszöktek a börtönből, panaszt tettek a város ellen az Amphiktüonia gyűlésén. A szkürosziak nem voltak hajlandók kártérítést fizetni, hanem felszólították a rablókat, hogy adják vissza az elrablott értékeket. Erre azok ijedtükben levelet írtak Kimónnak, kérték, hogy hajóival foglalja el a várost, ők készek a kezére játszani. Így aztán Kimón megszerezte a szigetet, elűzte a dolopszokat, és az Égei-tengert szabaddá tette.

Kimón tudott róla, hogy az ősrégi időkben élt Thészeuszt, Aigeusz fiát, amikor Athénból Szküroszba menekült, Lükomédész király félelemből csalárdul megölte; így most mindenáron meg akarta keresni a sírt. Volt ugyanis egy jóslat, amely megparancsolta az athéniaknak, hogy vigyék haza Thészeusz hamvait a városba, és részesítsék hőst megillető tiszteletben, de az athéniak nem tudták, hol van eltemetve. A szkürosziak azonban nem tárgyaltak velük, sőt még azt sem engedték meg, hogy megkeressék sírját. Kimón azonban sok vesződség árán nagy nehezen megtalálta a sírt, a csontokat saját hajójára szállíttatta, és mintegy négyszáz évnyi távollét után, nagy pompával visszavitte Athénba, s ezzel a nép kegyét még inkább megnyerte.

A híressé vált tragédiaversenyeken mindig megemlékeztek az általa hozott ítéletről. Amikor Szophoklész még egészen fiatalon először vett részt a versenyen, Apszephión arkhón, látva, hogy a nézők között milyen szenvedélyes vita és egyenetlenkedés dűl, nem jelölt ki versenybírákat. Midőn azonban Kimón vezértársaival a színházba érkezett, és bemutatta az isteneknek szokásos italáldozatot, az arkhón nem engedte el őket, hanem kényszerítette, hogy megesküdjenek, odaüljenek és ítéletet hozzanak, mivel éppen tízen voltak, egy-egy vezér minden phüléből. A verseny így már csak a bírák személye miatt is sokkal több izgalmat okozott, mint máskor. Végül Szophoklész lett a győztes, de Aiszkühülosznak, mint mondják, ez annyira fájt és úgy a szívére vette a dolgot, hogy rövid ideig maradt csak Athénban, és - még mindig haragosan - elutazott Szicíliába. Ott is halt meg, és Gela közelében temették el.

9. Ión beszéli el, hogy még egészen fiatal korában Khioszból Athénba jövet Laomedónnál együtt vacsorázott Kimónnal; az italáldozat bemutatása után megkérték Kimónt, hogy énekeljen, és amikor kellemes hangon énekelni kezdett, a jelenlevők sokkal műveltebb

embernek mondták Themisztoklésznél, aki kijelentette önmagáról, hogy nem tanult énekelni, sem lanton játszani, de azt tudja, hogyan kell egy várost nagygyá és gazdaggá tenni. Ezután, amint az történni szokott, poharazás közben Kimón haditetteire terelődött a szó, és miután felsorolták a legnagyobbakat, ő maga beszélte el legbölcsebbnek bizonyult csselfogását. Szésztosznál és Büzantionnál sok barbár hadifoglyot ejtettek, és a szövetségesek Kimónt bízták meg vele, hogy ossza szét a zsákmányt; ő külön állította a foglyokat, és külön halomba rakatta a náluk talált ékszereket és értékes holmikat. A szövetségesek kifogásolták és igazságtalannak tartották az elosztást. Kimón erre rájuk bírta, hogy kiválasszák, ami nekik tetszik, az athéniaiaké pedig a maradék legyen. A szamoszi Hérophüosz tanácsára a szövetségesek azt választották, ami a perzsáknál volt, nem pedig a perzsákat, s így az ékszereket ők kapták, a hadifoglyokat pedig az athéniaiak. Kimón osztását akkor kinevették, mert a szövetségesek kapták az arany karpereceket, karkötőket, nyakláncokat és biborköntösöket, az athéniaiak pedig a munkához nem szokott hadifoglyok pusztá testét. De rövid idővel később megérkeztek Phrügiából és Lüdiából a hadifoglyok barátai és hozzátartozói, s mindegyikért magas váltságdíjat fizettek, úgyhogy Kimón négy hónapon át a váltságdíjából látta el hajóhadát, sőt jó sok arany jutott a városnak is.

10. Kimón máris dúsgazdag volt, de hogy még nagyobb dicsőséggel mondhasa magáénak az ellenségtől zsákmányolt vagyonát, mindenét polgártársai javára fordította. Földjein lebontatta a kerítések, hogy az idegenek és az arra rászoruló polgárok bátran vihessenek az ott termő gyümölcsökből. Otthon egyszerű, de sok embernek elegendő ebédet készítettett, és bármelyik szegény embert szívesen látta; így vendégei ingyenes ellátásban részesültek, és minden szabad idejüket a közügyek intézésére fordíthatták. Arisztotelész szerint azonban nem minden athéninak készítettett ingyenebédet, csak a saját démosza, a Lakiadai tagjai közül azoknak, akik óhajtották. Rendszerint jó ruhába öltözött fiatal emberek voltak a kíséretében, és ha találkozott Kimón egy-egy kopottasan öltözött, idősebb polgárral, az ifjak ruhát cseréltek vele; ezt mindenki nagyon nemes cselekedetnek tartotta. A fiatal emberek bőségesen vittek készpénzt is magukkal, és az agorán odaléptek a tisztas családotból származó szegény emberekhez, s csendben egy-egy pénzdarabot csúszttattak a markukba. Úgy látszik, Kratinosz vígjátékíró az *Arkhiokhosz*-ban erre emlékezik vissza:

*S én vágyva vágytam, Métrobiosz betűvető,
ily istenes, vendégbaráti férfival,
minden hellén között a legtökéletesebb
Kimónnal szép öregkort érve, napjaim
örökké véle morzsolnom le! Ámde ő
itt hagyva, elpatkolt előbb.*

Ezért mondja a leontinói Gorgiasz, hogy Kimón úgy használta vagyonát, hogy tiszteljék érte; Kritiasz pedig, a harminc zsarnok egyike, elégiáiban ilyesmire áhítozik:

*...Szkopidák vagyonára, Kimón nemes érzületére,
spártai Arkeszúaosz babéraitra...*

Tudjuk, hogy a spártai Likhasz azzal lett híressé a görögök között, hogy megvendégelte a gümnopaidiák ünnepére érkezőket; de Kimón bőkezűsége túlszárnyalta még a régi athéniaiak vendégszeretetét és emberbarátságát is. Mert az athéniaiak joggal büszkék rá, hogy ők tanították meg a görögöket a gabona magvának elvetésére és a forrásvíz engesztelő áldozatul való használatára, és hogy ugyancsak ők ismertették meg az emberekkel a tűz használatát, de Kimón nyitva tartotta ajtaját, s házát minden polgár közös étkezőhelyévé tette; még az

idegeneknek is megengedte, hogy élvezzék a földjén termő gyümölcsök zsengeit és vegyenek belőle. Ezzel megvalósította Kronosz mondabeli életközösségét. Azt az állítást, hogy Kimón csak a nép kegyeit hajhászta a demagógia eszközeivel, megcáfolja az a tény, hogy nézetei arisztokratikusak voltak, akárcsak a lakoniaiaké. Kimón Ariszteidésszel együtt szállt szembe Themisztoklésszel, midőn az a szükségesnél nagyobb teret adott a demokráciának, majd később Ephialtésszel került összeütközésbe, mert annyira kereste a nép kegyét, hogy fel akarta oszlatni az Areioszpagoszt. Bár látta, hogy Ariszteidész és Ephialtész kivételével mindenki más meggazdagodott a nép vagyonából szerzett juttatásokból, őt a közpályán nem lehetett megkönyékezní és ajándékokkal megvesztegetni. Ellenszolgáltatás nélkül végzett mindent, és szavaiban, tetteiben tiszta maradt mindvégig.

Mondják, hogy egy Rhoizakész nevű barbár, aki megszökött a királytól, sok kincsével Athénba ment; majd a feljelentők zaklatása elől Kimónhoz menekült, és háza előcsarnokában letett két csészét, az egyiket ezüst-, a másikat aranydareikoszokkal színültig megtöltve. Mikor Kimón meglátta a csészéket, elmosolyodott, és megkérdezte tőle, mit akar, fizetett embere vagy barátja legyen-e neki. Rhoizakész azt mondta, a barátja. „Akkor menj el a pénzeddel együtt - szólott hozzá -, mert ha barátod leszek, majd akkor veszem igénybe, amikor egyszer szükségem lesz rá.”

11. A szövetségesek megfizették a rájuk kivetett összegeket, de a meghatározott számú hajót és legénységet nem állították ki. Megunták már a táborozást, és nem óhajtottak háborút, arra vágytak, hogy műveljék földjeiket, és békességben éljenek, a barbárok elmentek és nem háborgatták őket; nem szerelték fel tehát a hajókat, és katonákat sem állítottak. A többi athéni hadvezér megkísérelte ezt kierőszakolni, megtorlással és büntetéssel fenyegetőzött, ami az athéni uralmat gyűlöltté és ellenszenvessé tette. Kimón azonban olyan vezér volt, aki éppen az ellenkező utat követte: egyetlen göröggel szemben sem alkalmazott kényszert, és elfogadta a pénzt meg a legénység nélküli hajókat azoktól, akik nem akartak hadi szolgálatot teljesíteni. Hagyta, hogy ha egyszer nyugalmas életre vágnak, hadd maradjanak otthon, hadd váljanak harcosokból elpuhult és kényelemszerető békés földművesekké és üzletemberekké. Az athéniaikat viszont szép sorban tengerésszé képezte, és tengeri hadjáratokon rövid idő alatt harcra edzette őket. Így a szövetségesek által fizetett pénzekből és hozzájárulásokból úrrá tette az athéniaikat azok felett, akiktől a pénzt kapták. Minthogy pedig az athéniaik szüntelenül a tengeren voltak, és állandóan gyakorolták magukat a hadviselésben, a hadi szolgálattól idegenkedő szövetségeseket hozzászoktatták, hogy féljenek tőlük, és hízelegjenek nekik, s így észrevétlenül adófizetőikké és szolgálkává tették.

12. Magát a nagy királyt senki úgy meg nem alázta, büszkeségét senki úgy össze nem törte, mint Kimón. Nem engedte, hogy Görögországból nyugodtan elvonuljon, hanem a nyomában volt, és még mielőtt a barbárok magukhoz tértek és megálltak, részben kifosztotta és feldúlta, részben elpártolásra bírta és a görögök ügyének megnyerte a városokat, úgyhogy Ázsiát Ióniától Pamphüliáig teljesen megtisztította a perzsa fegyverektől. Amikor értesült róla, hogy a király vezérei nagy sereggel és sok hajóval Pamphülia környékén állomásoznak, rájuk akart ijesztetni, és meg akarta akadályozni, hogy kijuthassanak a Khelidóni-szigetektől nyugatra fekvő tengerre. Elindult hát Knidoszból és Triopiontól kétszáz háromevezősorosával, amelyeket Themisztoklész gyors járatúnak és könnyen kezelhetőnek építtetett, de ő kiszélesítette a hajókat, és a fedélzeteket híddal kötötte össze, hogy több hoplitésszel nagyobb erővel ronthassanak rá az ellenségre. Phaszélisz városa felé hajózott, amelynek lakosai görögök voltak, de mert sem hajóhadát nem fogadták be, sem a királytól nem szándékoztak elpártolni, feldúlta a város környékét, és falai ellen vonult. A khiosziai csatlakoztak Kimón hajóhadához, de mivel a phaszélisziakkal régtől fogva baráti kapcsolatban álltak, igyekeztek megszélesíteni Kimónt, és a nyilaik hegyére kötözött üzenettel megpróbálták felvilágosítani a város lakóit a

helyzetről. Végül is megegyezésre bírták őket azzal, hogy fizessenek tíz talentumot, és kövessék Kimónt szövetségesként a barbárok elleni hadjáratra.

Ephorosz azt mondja, hogy Tithrausztész volt a király hajóinak, Pherendatész pedig a szárazföldi haderőnek a parancsnoka, Kallszthenész szerint azonban az egész haderő élén Ariomandész, Góbrüasz fia állott. Az Eurümedón¹⁴² torkolatában horgonyzott a hajókkal, és nem sietett megütközni a görögökkel, hanem várt arra a nyolcvan föníciai hajóra, amely Küprosz felől tartott hozzá. Kimón meg akarta előzni ezeket a hajókat, és arra készülődött, hogy kierőszakolja az ütközetet, ha a barbárok önként nem lesznek hajlandók harcba bocsátkozni vele. A perzsák, hogy kitérjenek az erőszak elől, behajóztak a folyóba, de mert az athéniaiak a nyomukban voltak, szembeszálltak velük, Phanodemosz szerint hatszáz, Ephorosz szerint pedig háromszázötven hajóval. A tengeren semmiféle olyan dolgot nem tettek, ami haderejükhez méltó lett volna, hanem azonnal a szárazföld felé tartottak. Az első kiszálltak, és a közelben felsorakozott gyalogos haderőhöz futottak, a többiek pedig fogságba estek, és hajóikkal együtt odavesztek. Hogy milyen rengeteg barbár hajó volt, az abból is kitűnik, hogy bár valószínűleg sok elmenekült vagy elpusztult közülük, az athéniaiak még így is megszereztek kétszázat.

13. Az ellenséges gyalogság a tenger felé vonult. Kimón nehéz vállalkozásnak tartotta volna, hogy a partraszállást kierőszakolja, s fáradt görögjeit a friss és sokszoros túlerőben levő ellenség ellen vezesse; azt azonban látta, hogy katonái a kivívott győzelem lelkesítő hatása alatt égnék a vágytól, hogy mielőbb a barbárok ellen induljanak. Ezért a tengeri csata küzdelmeitől nekitüzesedett hoplitészeket partra szállította, s ezek hangos kiáltozással rohamra indultak. A perzsák feltartóztatták a rohamot, bátran szembeszálltak velük, és heves küzdelem kezdődött. Sok bátor athéni harcos elesett, köztük a város kiváló vezető emberei. Hosszú küzdelem után azonban hátrálásra kényszerítették és megölték a barbárokat; sok hadifoglyot ejtettek, és mindenféle drága holmival teli sátrakat zsákmányoltak.

Kimón jól küzdő atléta módjára egy nap két csatában is győztesen harcolt, és a szalamiszi ütközetet szárazföldi, a plataiai pedig tengeri csatával tetézte meg. Amikor értesült róla, hogy a nyolcvan föníciai háromevezősoros, amely elkésett a csatából, Hüdrosznál horgonyoz, azonnal ellene indult. A hajók vezérei nem tudtak semmit a nagyobbik tengeri haderő sorsáról, és így teljes kétségben és bizonytalanságban voltak. Ezért a kelleténél jobban megrémültek, valamennyi hajójukat elveszítették, és embereik legnagyobb része is elpusztult. Ez a haditény annyira megalázta a király büszkeségét, hogy megkötötte azt a híres békét, amely szerint lemond egy olyan szélességű partsávról, melyet egy nap alatt fut be a hellén tengerpartról egy ló,¹⁴³ és a Küanéi- és a Khelidóni-szigetéről nyugatra nem küldi bronzveretű hadihajóit.

Kallszthenész nem ismeri el, hogy a barbár ilyen feltételeket fogadott volna el, de az tény, hogy a perzsák e haditett következtében és a vereségtől való félelmükben annyira távol tartották magukat Görögországtól, hogy amikor Periklész ötven, Ephialtész pedig harminc hajójával túlhajózott a Khelidóni-szigeteken, semmiféle barbár haderővel nem találkozott. A Kraterosz által összeírt néphatározatok között viszont megtalálható egy ilyen feltételekkel megkötött békeszerződés másolata. A források szerint az athéniaiak ennek az eseménynek az emlékére békeoltárt emeltek, és követüket, Kalliaszt külön kitüntetésben részesítették.

A hadizsákmány eladásából a nép bőséges pénzforrásra tett szert; egyebek között az Akropolisz déli falát is ennek a hadjáratnak a hasznából építették fel. A Szkelének nevezett hosszú fal építését ugyan később fejezték be, de a vizes, mocsaras talajon épülő alapokat állítólag Kimón tette kellőképpen szilárdná, mert az ő pénzén töltötték fel a mocsaras talajt sok törmeléssel és nehéz kövekkel. Ő kezdte el szépíteni a várost azokkal a „szabadnak”

nevezett és pompás szórakozóhelyekkel, amelyek nem sokkal később annyira népszerűvé lettek; az agorán ő ültetett platánfákat, és az Akadémiát, ezt a vízben szegény és sivár helyet, ő alakította át jól öntözött ligetté, s látta el szabad futópályákkal és árnyas sétányokkal.

14. Mikor egy kisebb létszámú perzsa sereg nem akarta elhagyni a Khersonészoszt, sőt az északra fekvő vidékekről thrákokat hívtak segítségül, Kimónról pedig gúnyosan szóltak, mondván, hogy alig néhány hajóval távozott Athénból, Kimón rájuk támadt, és négy hajójával tizenhárom ellenséges hajót fogott el. A perzsákat kiűzte a félszigetről, a thrákokat legyőzte, és az egész Khersonészoszt gyarmatosítás céljára Athén birtokába vette. Ezután tengeri csatában legyőzte az athéniaktól elpártolt thaszosziakat, harminchárom hajójukat elfogta, városukat ostrommal elfoglalta, és megszerezte Athénnak a szigettel szemközt a szárazföldön levő aranybányáikat.

Innen könnyen betörhetett volna Makedoniába, és nagy területet szakíthatott volna el, de mert nem tette, megvádolták, hogy Alexandrosz király megvesztegette. Ellenségei összefogtak ellene, és bíróság elé állították. A bírák előtt védekezésükkel elmondta, hogy ő nem volt gazdag iónok és thesszálok proxenosza, hogy - miként mások - ezáltal befolyáshoz és pénzhez jusson, az ő mintaképei a spártaiak, akiket egyszerűségük és józanságuk miatt szeret; nem becsüli mindennél többre a gazdagságot, de arra büszke, hogy a várost az ellenségtől szerzett javakkal gazdagíthatja. Sztészimbrotosz, amikor említést tesz a perről, elbeszéli, hogy Elpiniké elment Kimón érdekében Periklész házába, mert ő vádolta a leghevesebben Kimónt. Periklész elmosolyodott, és így szólt: „Túl vén vagy már, Elpiniké, túl vén, hogy ilyen nagy ügybe beleártsd magad.” A végén azonban nagyon elnéző volt Kimónnal szemben, és csak egy alkalommal szólt hozzá az előterjesztett vádhoz; ezt is csak azért tette, hogy lelkiismeretét megnyugtassa.

15. Kimónt a törvényszék felmentette. Politikai pályafutása hátralevő részében, amíg Athénban tartózkodott, megfékezte és mérsékelte a népet az arisztokraták elleni támadásaiban és abban a törekvésében, hogy minden hatalmat magához ragadjon; amikor azonban a hajóhad élén újabb hadjáratra indult, a tömeg a maga kezébe kaparintotta a hatalmat, felforgatták az állami élet hagyományos rendjét és az ősrégi szokásokat, amelyeket korábban tiszteletben tartottak. Ephialtész kezdeményezésére az Areioszpagoszt majdnem teljesen megfosztották bírósági jogkörétől; a bíraskodást a nép magának szerezte meg, és szélsőséges demokráciát hozott létre. Ekkor már Periklész volt hatalmon, ő pedig csak a tömeggel törődött. Amikor Kimón hazatért, haragra gerjedt a legfőbb bírói testület méltóságának megalázásán, s arra törekedett, hogy bíraskodási jogkörét visszaállítsa és feltámassza a Kleiszthenész-féle arisztokráciát; erre ellenségei összefogtak és elhallgattatták. Feltűzelték ellene a népet, fel-elevenítették a nővérel kapcsolatban terjesztett rágalmakat, és Spárta-barátnak nevezték. Így lettek népszerűvé Eupolisznak Kimónról írt híres sorai:

*Nem volt gonosz, csak bor bolondja és bohó,
s Lakedaimónban künn éjszakázott olykoron,
magára hagyva Elpinikét néhanap.*

És lám, ez a henye és iszákos Kimón rengeteg várost elfoglalt és győzelmet győzelemre halmozott: nyilvánvaló tehát, hogy józan volt, dolgát jól végezte, és tetteit egyetlen görög sem múlta felül, sem előtte, sem utána.

16. Kimón valóban kezdettől fogva Spárta-barát volt; ikergyermekei közül az egyiket Lakedaimoniosznak és a másikat Éleiosznak nevezte el. Sztészimbrotosz szerint az ikrek egy kleitóri nő gyermekei voltak, és anyai ágról való származásukat Periklész gyakran szemükre hányta. Az útleíró Diodórosz azonban azt mondja, ezeknek is és Kimón harmadik fiának,

Thesszalosznak is Iszodiké, Megaklész fiának, Eurüptolemosznak a leánya volt az anyja. Kimón emelkedését a spártaiak jóindulatának köszönhetette, akik ekkor már Themisztoklésznek nyílt ellenségei voltak, s örültek volna, ha Athénban a fiatal Kimón jut hatalomhoz és befolyáshoz. Az athéniaiak ezt eleinte szívesen vették, mert nem csekély hasznot húztak a spártaiaknak Kimónnal szemben mutatott jóindulatából. Amikor az athéniaiak hatalma növekedni kezdett, és buzgón építgették kapcsolataikat a szövetségesekkel, nem bosszankodtak a Kimón iránt mutatott tisztelet és szeretet miatt; a többi görög állammal való közös ügyeik legtöbbjét Kimónnal intéztették, mert ő nyájasan bánt a szövetségesekkel, és kegyben állt a spártaiaknál. Később azonban, amikor hatalmasabbá lettek, és Kimón még mindig nyíltan hangoztatta, hogy a spártaiak híve, ez már egyáltalán nem tetszett nekik. Kimón, ha alkalma nyílt rá, mindig magasztalta a spártaiakat az athéniaiak előtt, különösen, hogy korholja vagy ha lelkesíteni akarta őket. Ilyenkor, mint Sztészimbrotosz beszéli, ezt mondta: „Bezzeg a lakedaimóniak nem ilyenek!” Ezzel aztán felkeltette maga ellen polgártársai irigységét és gyűlöletét.

De a legélesebben a következők miatt ítélték el: Arkhidamosz - Zeuxidamosz fia - uralkodásának negyedik évében olyan nagy földrengés¹⁴⁴ volt Spártában, amilyenre senki nem emlékezett; a lakedaimóniai földjén mély szakadékok keletkeztek, a Taügetosz néhány csúcsa leomlott, és a földrengés öt ház kivételével romba döntötte a várost.

Az oszlopcsarnokokban, ahol a források tanúsága szerint fiatalemberek és fiúk együtt végezték tornagyakorlataikat, közvetlen a földrengés előtt egy nyúl jelent meg. A fiúk olajjal bekent testtel játékból utanaszaladtak és kergetni kezdték; a fiatalemberek benn maradtak, a tornacsarnok rájuk dőlt, és mindnyájan ott lelték halálukat. Sírkutat mai napig is Szeizmatiasznak nevezik.

Arkhidamosz, amikor látta, hogy a polgárok megpróbálják házukból kimenteni értékes tárgyaikat, azonnal rájött, hogy ez milyen veszélyt jelenthet, megfúvatta hát a kürtöket, ami jeladás volt arra, hogy a polgárok, akárcsak ellenséges támadás esetén, minél gyorsabban gyűljenek össze fegyveresen. Spártát csak ez mentette meg, mert a helóták mind összefutottak a környékről, hogy végezzenek az életben maradt spártaiakkal. De mikor meglátták, hogy fegyveresen csatarendben állnak, visszahúzódtak városaikba, és onnan kezdték háborúba ellenük, felbujtva rengeteg perioikoszt is. Ugyanekkor a messzénéiek is megtámadták a spártaiakat.

A spártaiak segítségkérés végett Athénba küldték Perikleidaszt. Róla mondja komédiájában Arisztophanész:

*Segélyünkért rimánkodón kuporgott ott,
Az oltároknál, sápadtan, bíbor ruhában.*¹⁴⁵

Ephialtész ellenezte a kérés teljesítését, égre-földre kérte a népet, ne küldjenek segítséget, és ne állítsák talpra Athén vetélytársát, hanem hagyják, hogy a porban heverjen és tapossák lábbal Spárta büszke gögjét. Kimón azonban, mint Kritiasz mondja, Lakedaimón érdekeit előbbre valónak tartotta, mint hazája emelkedését, és rábírta a népet, hogy küldjön jelentős hadsereget a spártaiak segítségére. Ión feljegyezte Kimón beszédének azokat a szavait, amelyekkel sikerült meggyőznie az athéniaiakat; arra intette őket ugyanis, ne engedjék, hogy Görögország béna legyen, és Athént megfosszák igavonó társától.

17. Mikor a spártaiaknak nyújtott segély után hazatérőben Korinthoszon át vezette hadseregét, Lakhartosz szemére vetette, hogy katonáival bement a város területére, mielőtt engedélyt kapott volna rá; ha valaki kopogtat az ajtón, így szólt Lakhartosz, nem szokás addig bemenni, amíg a ház gazdája nem ad rá engedélyt. „Hát ti talán - szólt Kimón -, derék Lakhartosz,

kopogtattatok Kleónai és Megara kapuján, nem törtétek-e be, és nem rontottatok-e rájuk fegyveresen, követelve, hogy az erősebb előtt nyíljék ki minden kapu?” Ilyen bátran felelt a korinthuszinak, és seregével átvonult a városon.

A lakedaimóniak másodszor is segítségül hívták az athéniakat a messzéniek és a helóták ellen Ithóméba. Mikor azonban megérkeztek, a spártaiak - félve büszke bátorságuktól - visszatartották segítségüket (egyedül az övékét a szövetségesek közül) mint a fennálló rend felforgatóját. Erre az athéniak dühösen hazatértek, de utána nyíltan felléptek a Spárta-barátok ellen, és Kimónt valami jelentéktelen ürügy alapján osztrakizmosszal tíz évre száműzték; ez a fajta száműzetés ugyanis minden esetben ennyi időre szólt.

Ekkor történt, hogy a lakedaimóniak felszabadították Delphoit a phókisziak uralma alól, majd Tanagránál tábort ütöttek, az athéniak pedig ellenük indultak, hogy megütközzenek velük. Kimón is megérkezett teljes fegyverzetben az Oinéiszi phüléhez, arra vágyva, hogy polgártársai soraiban harcoljon a lakedaimóniak ellen. De midőn az ötszázak tanácsának tudomására jutott a hír, megtiltották a vezéreknek, hogy maguk közé fogadják Kimónt, mivel ellenségei azzal rágalmazták meg, hogy csak zavart akar kelteni a seregben, és a lakedaimóniakat a város ellen akarja vezetni. Midőn eltávozott, megkérte az anaphlusztozi Euthipposzt és más társait, akiket szintén Spárta-barátsággal vádoltak, hogy vitézül harcoljanak az ellenség ellen, és tettel cáfolják meg polgártársaik gyanúsításait. Társai átvették fegyverzetét mint csapatuk tulajdonát, a csatában bátran harcoltak egymás mellett, és mind a százan elestek, sok gyászt és bánatot hagyva örökségül az athéniakra, mivel igazságtalanul rágalmazták meg őket. Kimón elleni haragjuk sem tartott sokáig, mert nem felejtették el korábbi kitűnő szolgálatait, meg aztán az alkalom is ezt tanácsolta nekik. Tanagránál ugyanis nagy ütközetben vereséget szenvedtek, és mert tartottak tőle, hogy a peloponnészosziak a következő tavasszal fegyveresen megtámadják őket, visszahívták Kimónt a száműzetésből; a néphatározat Periklész javaslatára született meg. Ilyenek voltak abban az időben a politikai nézeteltérések, senkit nem ragadtak el a szenvedélyek, és minden ellentét megszűnt, ha a közérdek úgy kívánta, s a dicsőségvágy meghajolt a haza érdekei előtt.

18. Mihelyt hazatért Kimón, véget vetett a háborúnak, és kibékítette a két várost. A béke helyreállítása után látta, hogy az athéniak képtelenek nyugton maradni, állandóan tevékenykednek, és hadjáratokkal akarják gyarapítani városukat. Ezért, hogy a görögöket fel ne ingerelje, és belső háborút ne keltsen azáltal, hogy nagy hajóhaddal cirkál a Peloponnészosz körüli vizeken, továbbá, hogy a szövetségeseknek se szolgáltatson okot a város elleni panaszra, felszerelt kétszáz háromevezősorost azzal a szándékkal, hogy ismét háborút indít Egyiptom és Küprosz ellen. Ezzel egyrészt az volt a célja, hogy az athéniakat felkészítse a barbárok elleni harcra, másrészt, hogy igazságos eszközökkel gazdagítsa őket, a természet szerinti ellenségeiktől szerzett zsákmányt hozva Görögországba.

Midőn minden előkészületet megtett, és a csapatokat is behajózták, Kimón álmot látott. Mintha egy mérges kutya ugatta volna meg, és ugatás közben egyszerre emberi hangon így szólalt volna meg:

Kelj most útra: barátom léssz s kutyakölykeimé is.

Ezt a nehezen érthető álmot Kimón barátja, egy jóstehetségű férfiú, a poszeidóniai Asztüphilosz úgy magyarázta, hogy az álom Kimón halálát jelenti. Magyarázata így szólt: a kutya annak az embernek, akit megugatott, ellensége; ellenségének az ember azzal lehet leginkább barátja, ha meghal; az ugatás és a beszéd egybekeveredése azt mutatja, hogy az ellenség méd, mert a médek hadseregében vegyesen szolgálnak görögök és barbárok. Az álomlátás után Kimón áldozatot mutatott be Dionüszosznak, és amikor a jós levágta az állatot,

a már megalvadt vért számtalan sok hangya kicsinyenként mind Kimón nagy lábujjához vitte és ott lerakta; ezt ő hosszú ideig nem vette észre, ugyanakkor, amikor felfigyelt rá, megjelent az áldozatot végző pap, és megmutatta, hogy a májnak nincs feje.

De mert a hadjáratot már nem lehetett elhalasztani, útra kelt, és hatvan hajóját Egyiptomba küldte, a többivel pedig ismét Küproszra ment; tengeri ütközetben megverte a királyi hajóhad föníciai és kilikiai hajóit, és meghódította a közeli városokat. Utána az Egyiptomban levő királyi hajókra állt lesbe, és nem kisebbre, mint a király fő hatalmának megsemmisítésére gondolt. Annál is inkább, mert értesült róla, hogy Themisztoklész, aki igen nagy tiszteletnek és befolyásnak örvendett a barbároknál, megígérte a királynak, hogy ha háborút indít a görögök ellen, elvállalja a fővezérletet. Themisztoklész azonban, mondják, lemondott róla, hogy a görögökkel háborúskodjék, főleg azért, mert tudta, hogy úgysem múlhatja felül Kimón szerencsáját és vitézségét; majd önkezével vetett véget életének.

Kimón, mialatt nagy hadi vállalkozását tervezte, és hajóhadával Küprosz partjainál horgonyzott, néhány emberét elküldte Ammón templomába, hogy titkos jóslatot kapjon az istentől, de senki nem sejtette, mit akar megtudni. Az isten azonban nem adott választ, és mikor a jóslatkérők eléje járultak, azt mondta, távozzanak, mert Kimón már nála van. Visszatértek hát a tengerpartra, a görög hadsereghez, amely akkor éppen egyiptomi területen táborozott, és megtudták, hogy Kimón meghalt. Ekkor kiszámították, hogy melyik napon kapták a jóslatot, és megértették, hogy az isten Kimón halálára értette, amikor azt mondta, hogy már nála van.

19. Kimón Kition ostroma közben halt meg, többek szerint betegségben, némelyek szerint azonban sebesülésében, amelyet a barbárokkal vívott harc közben kapott. Halála előtt meghagyta a környezetében levőknek, hogy halálát tartsák titokban, és azonnal hajózzanak haza. Ez meg is történt, úgy, hogy sem az ellenség, sem a szövetségesek nem vették észre, mi történt. Így az athéniak biztonságban tértek haza Kimón vezérlete alatt, bár már ő, mint Phanodemosz mondja, harminc napja halott volt.

Halála után egyetlen görög vezér sem hajtott végre semmilyen fényes haditettet a barbárok ellen. A görögök a demagógok és a háborús uszítók izgatásai következtében egymás ellen fordultak. Senki nem volt, aki közbenjáróként lépett volna fel, ezért belső háborúban marcangolták egymást; így aztán a király ügyei rendeződtek, de a görögök hatalma annál több kárt szenvedett. Sokkal később Agészilaosz hadai behatoltak Ázsiába, és rövid ideig tartó háborút viseltek a király vezéreivel a tengerpart menti vidékeken, de egyetlen nagyobb vagy fényesebb győzelmet sem arattak. Agészilaosznak a Görögországban megújuló lázongások és belső zavarok miatt le kellett mondania. Amikor seregei eltávoztak, perzsa adószedőket hagytak hátra a szövetséges és baráti városokban, ahol egyetlen perzsa hivatalnokot, de egyetlen lovat sem lehetett látni négyszáz sztadionnyira a tengerparttól, amíg Kimón volt a görög sereg vezére.

Földi maradványait hazaszállították Attikába, ennek bizonyága az a síremlék, amelyet mai napig is Kimóneiának hívnak. Kition lakói is tisztelettel vesznek körül egy Kimónnak állított emlékművet, és amint Nauszkratész, a szónok mondja, egy alkalommal, midőn ragály és éhínség pusztított soraikban, az isten megparancsolta nekik, hogy Kimónt felsőbbrendű lényként imádják és tiszteljék. Ilyen férfiú volt a görögök vezére.

LUCULLUS¹⁴⁶

1. Lucullus nagyapja consulviselt férfi volt, anyai nagybátyja Metellus, melléknevén Numidicus. Apját sikkasztásért elítélték, anyja, Caecilia pedig nem állott józan életű nő hírében. Maga Lucullus egészen fiatal korában, mielőtt még hivatalra pályázott és közpályára lépett volna, első dolgának tartotta, hogy apja vádlója, Servilius augur ellen bírói eljárást indíttasson a közvagyon megkárosítása miatt. Tettét a rómaiak dicséretre méltónak tartották, és a pert mint bátor cselekedetet emlegették. A más ügyében történt vádemelést egyébként sem tartották nemtelen dolognak, sőt nagyon is szívesen vették, ha fiatalemberek gonosztevők után vetették magukat, akár a nemes vadászkutyák a vadállatok után. A bírósági eljárás nagy harcokkal járt, több sebesülés és haláleset történt, Serviliust azonban felmentették.

Lucullus megtanult folyékonyan beszélni mindkét nyelven; Sulla ezért emlékiratait neki ajánlotta, mint olyan embernek, aki nála alkalmasabb rá, hogy írásait rendezze és történelmi művé feldolgozza. Az ékesszólásban Lucullus ugyanis nem kenyérkeresetre képezte magát. Beszéde nem is volt olyan megnyerő, mint más szónoké, aki a forumon

vad tonhalként viharzott át a tengeren,

de a forumon kívül „kiszáradt, lompos és halott”. Már egészen fiatalon rajongott a szépért, és az úgynevezett szabad tudományok művelésére adta magát. Később pedig, egészen idős korában, kifáradva a sok küzdelemben, a filozófiában talált felüdülést és nyugalmat; ez ébresztette fel természetének szemlélődő hajlamát, s még jókor visszatartotta és korlátozta Pompeiusszal támadt ellentétei miatt felébredt becsvágyát. A tudományok iránti vonzalmáról a már említetteken kívül még azt is mondják, hogy fiatalember korában Hortensiusszal, a szónokkal és Sisennával, a történetíróval előbb tréfás, majd komolyra forduló beszélgetésben megegyezett, hogy vagy görög, vagy latin nyelven - hogy melyiken, ezt sorshúzásra bízták - költeményt és történelmi művet ír, és pedig a marsusok elleni háborúról.¹⁴⁷ A sors, úgy látszik, a görög nyelvre esett, mert ma is megvan a marsus háborúról írt görög nyelvű történelmi műve.

Fivére, Marcus iránti szeretetének sok tanújelét adta, de ezek közül a rómaiak főként az elsőre emlékeznek. Bár ő volt az idősebb, nélküle nem akart közhivatalt vállalni; így aztán megvárta, míg Marcus is elérte a megfelelő korhatárt, s ezzel annyira megnyerte a nép rokonszenvét, hogy bár éppen távol volt Rómától, Marcusszal együtt aedilisszé választották.

2. A marsus háborúban még fiatal ember volt, de merészségének és értelmességének már ekkor sok jelét mutatta, Sullát azonban főként állhatatosságával és szelídségével nyerte meg, aki ezért kezdettől fogva a legfontosabb ügyek intézését bízta rá, így többek közt a pénzverést is, Lucullus verette ugyanis a Peloponnészoszon a mithridatészi háború alatt a pénz legnagyobb részét, amelyet róla neveztek el Lukulleionnak; ez a pénz hosszú ideig forgalomban volt, és sűrűn cserélt gazdát a katonai szükségletek ellátására. Később Sulla, amikor Athén környékét hatalmában tartotta, de a tengeren fölényben lévő ellenség elvágta élelmiszer-utánpótlásától, Lucullust küldte Libüába és Egyiptomba, hogy onnan hozzon hajókat. A tél közepén indult el három görög kalózhajóval és ugyanannyi rhodoszi kétevezősoros gályával. Így evezett ki a nyílt tengerre, nem törődve a körülötte cirkáló és fölényüket fitogtató ellenséges hajókkal. Előbb Krétára ment, és a szigetet sikerült ügyüknek megnyernie; utána Kürénében kötött ki, amelyet a szüntelen zsarnoki uralmak és háborúk miatt teljes zűrzavarban talált. Itt is rendet teremtett, s Platón szavait idézte a küréneiek emlékezetébe, amellyel sorsukat előre megjósolta. Mikor ugyanis a küréneiek megkérték Platont, hogy adjon nekik írott törvényeket, és készítsen bölcs alkotmányt a népnek, azt mondta, nehéz dolog

törvényeket adni olyan boldog népnek, mint a kürénéiek; mert senki nem kormányozható nehezebben, mint aki azt hiszi, hogy boldog, és senki nem hajlítható jobban, mint akit a sors megalázott. Ez tette a kürénéiket olyan kezessé Lucullusszal szemben, akitől törvényeiket kapták.

Innen Egyiptomba hajózott, de kalózek támadták meg, és hajói legnagyobb részét elveszítette, ő maga azonban megmenekült, és teljes pompával evezett be Alexandriába. Az egész hajóhad teljes díszben fogadta, amit csak királyi vendégnek szoktak megadni. A fiatal Ptolemaiosz kitüntető vendégszeretettel fogadta, és mint vendégének a királyi palotában ajánlott fel neki lakosztályt, amit addig még soha nem tett meg idegen hadvezérrel. Költségeire nem akkora összeget engedélyezett, mint másoknak, hanem annak négyszeresét, de Lucullus csak a legszükségesebbeket fogadta el, és elhárította magától a király ajándékát is, bár az ajándék értéke nyolcvan talentum volt. Mint mondják, nem látogatott el Memphiszbe sem, és nem nézte meg Egyiptom világhíres csodáit, mert szerinte az ilyesmi csak gazdag és ráérő utazgatónak való, nem pedig neki, akinek fővezére a szabad ég alatt táborozik az ellenség várfalainak tövében.

3. Bár Ptolemaiosz otthagya a szövetséget, mert félt a háború kimenetelétől, Lucullust azért Küproszig kísértette hajóival; elindulásakor átölelte, és tisztelete jeléül megajándékozta egy aranyfoglatú, értékes smaragdkövel, amelyet Lucullus először vonakodott elfogadni, de mikor a király megmutatta, hogy a kőbe saját arcképe van vésve, nem utasította vissza ajándékát, nehogy esküdt ellenségének tartsa, és a tengeren törbe csalja. Útközben a tengerparti városoktól sok hajót gyűjtött össze, csupán azoktól nem, amelyek kalózkodást folytattak. Így érkezett meg Küproszba. Ott értesült róla, hogy az ellenség a hegyfokoknál horgonyoz hajóival és őrá vár; ekkor minden hajót partra vontatott, és írt a városoknak téli szállásért és élelemért, mintha tavaszig ott akarna maradni. Mihelyt kedvező szelet kapott, hirtelen felvonatta a vitorlákat, és kihajózott a nyílt tengerre; nappal félig bevont, éjszaka pedig teljes vitorlázattal haladva szerencsésen megérkezett Rhodoszba. A rhodosziaktól további hajókat kapott, a kósziakat és a knidosziakat pedig rábeszélte, hogy pártoljanak át hozzá a királytól, és támadják meg együttesen a szamosziakat. Egymaga a királyi csapatokat kiűzte Khioszból, a kolophóniakat pedig felszabadította zsarnokuk uralma alól, s a türannoszt, Epigonoszt foglyul ejtette.

Ugyanebben az időben történt, hogy Mithridatész elhagyta Pergamont, és bezárkózott Pitanéba. Itt a szárazföld felől Fimbria ostromzárral vette körül, s ezért a tengeren nézett menedék után: összegyűjtötte és magához rendelte hajóit, mert nem merte felvenni a harcot a merész és győzelmes Fimbriával. Észrevette ezt Fimbria is, de nem lévén tengeri hadereje, Lucullushoz küldött, és kérte, jöjjön oda hajóhadával, és segítsen kézre keríteni a legellenségesebb és legharciasabb királyt,¹⁴⁸ hogy ez az annyi fáradságos küzdelemmel elnyert óriási pályabér ki ne hulljon a rómaiak kezéből; Mithridatész már a markukban van és hálójukba került, ha elfogják, a legnagyobb dicsőségben részesül, aki futásának útját állja, és megkeríti, amikor éppen szökni akar. Majd ő, Fimbria a szárazföld felől lesz a nyomában, Lucullus pedig a tenger felől vágja el menekülésének útját, és ők ketten akkora diadalt aratnak, hogy a rómaiak egyszeriben elfelejtik Sulla annyit magasztalt orkhomenoszi és khairóneiai dicsőségét. Nem volt semmi képtelenség ebben az elgondolásban, sőt teljesen nyilvánvaló, hogy ha Lucullus hallgat Fimbriára, s elzárja a kikötőt - minthogy úgyis a közelben tartózkodott -, összevonja hajóit, a háború véget ér, és a világ rengeteg bajtól szabadult volna meg. De nem hallgatott Fimbriára - vagy mert Sulla alvezére lévén az iránta való hűséget fontosabbnak tartotta minden magán- vagy közérdeknél, vagy mert megvetette Fimbriát aljas jelleme miatt, és közönséges gyilkosnak tartotta, aki hatalomvágyában megölte barátját és felettesét, vagy mert az volt a sors különös rendelése, hogy megkímélje

Mithridatészt, s megtartsa magának későbbi ellenfélnek -, hanem hagyta, hogy Mithridatész elhajózzon, és gúnyt űzzön Fimbria haderejéből. Lucullus ezután Lektonnál, a tróaszi hegyfok előtt vívott tengeri ütközetben megverte a király hajóit, majd Tenedosznál megpillantotta Neoptolemoszt, aki ott horgonyzott az övénél nagyobb hajóhaddal. Lucullus erre felszállt egy rhodoszi ötevezősorosra, amelynek parancsnoka a Róma-barát s a tengeri harcokban tapasztalt Damagorasz volt, és hajói élén Neoptolemosz felé tartott. Neoptolemosz teljes erővel szembeszállt velük, Lucullus ekkor megparancsolta kormányosának, hogy rohanjon bele az ellenséges hajóba. Damagorasz félt a nagyobb súlyú királyi hajótól, a hajó orrának éles ércburkolatától, ezért nem mert előlről összecsapni vele, hanem gyorsan egész fordulatot vett, s a legénységet a hajó hátsó részébe parancsolta. Hajója így hátul mélyebbre merült, s kiállta a rárohanó ellenséges gálya lökését, mert az a vízszint alatti részeket érte. Közben megérkezett a többi hajó is, és Lucullus parancsot adott, hogy forduljanak szembe az ellenséggel. Sok kiváló tettet hajtott végre a csatában, majd megfutamította az ellenséges hajóhadat, és Neoptolemoszt üldözőbe vette.

4. A Kherszonészoszon csatlakozott az átkelésre készülő Sullához, biztosította útját, és segített a csapatok áthajózásában. A béke megkötése után Mithridatész hajóival elvonult a Fekete-tengerre, Sulla pedig húszezer talentum hadisarcot vetett ki Ázsiára; a behajtást s a pénzverést Lucullusra bízta. Lucullus megjelenése nagy megkönnyebbülést jelentett a városoknak Sulla szigorúsága után, mert nemcsak tiszta kezű és igazságos, hanem kíméletes is volt terhes és ellenszenves feladatának elvégzésében. A mitülénéieket, akik nyíltan fel-lázadtak, igyekezett jobb belátásra bírni, és csak enyhe büntetést szabott ki rájuk, mert Marius pártjára álltak. De amikor látta, hogy nem hajlanak a jó szóra, hajóhadával partra szállt a szigeten, nyílt ütközetben megverte, és falaik közé zárta őket. Bele is fogott az ostromba, de aztán fényes nappal Elaiába hajózott. Később titokban visszatért, és a város közelében csendben lesben állt. Amikor a mitülénéiek rendetlenül és elbizakodottan elhagyták falaikat, és kivonultak, hogy az ellenség elhagyott táborát kifosszák, rájuk tört. Sok foglyot ejtett, s azok közül, akik szembeszálltak vele, ötszázat megölt. Hatezer mitülénéi lakost rabszolgának adott el, és igen nagy zsákmány került a kezére.

Abban a sok szörnyőségben, amit Sulla és Marius hozott akkortájt Itália lakosaira, Lucullusnak a sors jóvoltából nem volt semmi része, mert dolgai visszatartották Ázsiában. Sulla ennek ellenére nem kevésbé tüntette ki kegyeivel, mint más barátait, sőt, mint már említettük is, jóindulatának jeleképpen neki ajánlotta emlékiratait, végrendeletében pedig, Pompeiust mellőzve, őt jelölte ki fia gyámjául. Úgy látszik, emiatt kezdődtek el köztük a nézeteltérések és féltékenykedések, még fiatal korukban, amikor telve voltak égő dicsvágygal.

5. Lucullust kevéssel Sulla halála után, a 176. olümpiasz¹⁴⁹ körüli években, Marcus Cottával consullá választották. Ekkor sokan újra fel akarták szítani a Mithridatész elleni háborút, s Marcus is azt mondta, hogy a háború csak szünetel, de nem szűnt meg. Bosszankodott hát Lucullus, amikor a sorshúzás az Alpokon inneni Galliát juttatta neki tartományul, mert ott nem nyílhatott alkalma semmilyen nagyobb tett elkövetésére. De becsvágyát különösen Pompeius hispaniai sikerei keltették fel. Úgy gondolta, hogy Pompeius, mihelyt befejezi Hispaniában a hadműveleteket, nyomban elnyeri a Mithridatész elleni háború vezérségét. Ezért, midőn Pompeius pénzt kért, és azt írta, hogy ha nem küldenek neki, otthagya Hispaniát és Sertoriust, s Itáliába vezeti hadseregét, Lucullus minden tőle telhetőt megtett, hogy elküldjék a pénzt. Nem akarta, hogy Pompeius bármilyen ürüggyel visszatérjen az ő consulsága alatt, mert azt gondolta, hogy feltétlenül hatalmába keríti a várost, ha ilyen nagy hadsereggel megjelenik. Cethegus, aki akkor a politikai helyzet ura volt, és aki minden téttelel és szavával a nép kegyét kereste, haragosa volt Lucullusnak, mert Lucullus megvetette életmódját, becstelen szeretkezéseit és féktelen gögjét, s ezért nyílt ellenségeskedésben álltak

egymással. De a másik népvezért, Lucius Quintust, aki támadta Sulla intézkedéseit, és megkísérelte felforgatni a dolgok fennálló rendjét, Lucullus magánbeszélgetéseken is sokszor kérlelte, és nyilvánosan is figyelmeztette, így sikerült eltérítenie szándékától és lelohasztania becsvágyát; ezzel bölcsen és üdvösen elejét vette egy súlyos bonyodalmakkal fenyegető politikai válságnak.

6. Ekkor érkezett híre, hogy Octavius, Kilikia kormányzója meghalt. Ezt a tartományt sokan szerették volna megkapni, és körüludvarolták Cethegust, mert neki volt a legnagyobb befolyása a provincia odaítélésében. Lucullus magával Kilikiával nem sokat törődött, de mivel Kilikia szomszédos Kappadokiával, ha azt megszerzi - gondolta -, senki mást nem küldenek ki a mithridatészi háború vezetésére. Így aztán minden követ megmozgatott, hogy Kilikia más kezére ne jusson, végül kényszerűségből és egész gondolkodásmódja ellenére olyan dologra vállalkozott, amely nem volt sem tisztességes, sem dicséretre méltó, mégis hozzásegítette célja eléréséhez.

Élt akkor a városban egy szép, bájos és körülrajongott fiatal nő, név szerint Praecia. Egyébként semmivel sem volt különb bármely hetairánál, de mert látogatóit és tisztelőit felhasználta barátaik politikai céljainak támogatására, más vonzó tulajdonságaihoz hozzájárult az a híre is, hogy jó pajtás tud lenni, és nagy befolyásával mindent elintéz. Mivel pedig Cethegus akkor volt hatalma tetőpontján, s ő intézte a város ügyeit, Praecia őt is behálózta és a szeretőjévé tette. A városban így minden hatalom ennek az asszonynak a birtokában volt. A politikai életben semmi nem történt Cethegus nélkül, de anélkül sem, hogy Praecia ne szorgalmazta volna nála. Lucullus tehát megnyerte magának Praeciát ajándékokkal és kedveskedésekkel. Ennek a sikereire hiú és kérkedő asszonynak hízelgett, és nagy elégtételt jelentett, hogy Lucullust is hódolói közé számíthatta. Kisvártatva Cethegus is dicsérőleg beszélt Lucullusról, és igyekezett megszerezni neki Kilikiát. Mihelyt aztán megkapta, már nem kellett neki sem Praecia, sem Cethegus kegyét keresnie, mert mindenki egyetértett benne, hogy rá kell bízni a Mithridatész elleni háborút, hisz ő mindenki másnál sikeresebben be tudja fejezni ezt a hadjáratot. Pompeius még mindig Sertorius ellen harcolt, Metellus kiöregedett és visszavonult, a hadjárat vezetésében pedig csak kettőjüket lehetett Lucullus versenytársainak tekinteni. Ugyanekkor consultársa, Cotta hosszas utánjárással elérte, hogy a senatus egy hajóhaddal őt küldte ki: tartsa szemmel a Propontiszt, és védje meg Bithüniát.

7. Lucullus egy maga toborozta legióval átkelt Ázsiába, és ott átvette a többi csapatot, amelyeket már régen megrontott az elpuhultság és kapzsiság; az úgynevezett fimbrianusok ráadásul megszokták a teljes fejtelenséget, és senkire nem hallgattak. Ezek gyilkolták meg Flaccust, a consult és hadvezért Fimbriával egyetértésben, és később őt magát is Sulla kezére adták. Valamennyien vakmerő, törvényt nem ismerő emberek voltak, de bátrak, harciasak s jó katonák. Lucullus rövid idő alatt megtörte makacs ellenállásukat, s mint a többieket, őket is megfegyelmelte. Szemmel láthatóan ekkor jöttek rá, milyen a parancsoláshoz szokott igazi hadvezér; eddig ugyanis csak kényükre-kedvükre harcoltak, mintha korteshadjáraton volnának.

Az ellenség oldalán a következő volt a helyzet: Mithridatész eleinte fennhéjázva és dicsekedve szállt szembe a rómaiakkal, mint valami szofista, látszatra fényes és szemkápráztató, de valójában semmit nem érő haderejével. Mikor aztán nevetséges kudarcot vallott, okult belőle, és második hadba szállásakor komolyan és gyakorlatiasan szerelte fel hadseregét. Nem kellett neki a szedett-vedett népség, nem kellett a barbárok minden nyelven elmondott, fenyegető kiáltásai, az aranyveretű és drágakövekkel berakott fegyverek, amelyek értékes zsákmányul szolgáltak az ellenségnek, de a harcban kevés hasznukat venni; ehelyett római kardokat kovácsoltatott, súlyos pajzsokat készíttetett, nem díszesen felszerszámozott, hanem harcra

betanított lovakat szerzett. Hadseregében volt százhuszezer gyalogos, akiket a római phalanx módjára képeztek ki, tizenhatezer lovas, nem számítva száz négylovas kaszás harci szekérét. Hajóit sem díszítette fel aranyhímzésű sátrakkal, női fürdőkkel és fényűzően berendezett női lakosztályokkal, hanem bőven megrakta őket fegyverrel, dárdával és lőszerez. Ezután betört Bithüniába. A városokban, de másutt is Ázsiában, ahol feszült hangulat uralkodott, mert elviselhetetlen volt a római uzsorások és adószedők sanyargatása, eleinte örömrivalgással fogadták. Lucullus később kiűzte az adószedőket mint a lakosságot élelmükből kifosztó Harpiákat, de akkor még csak megintette és így próbálta mérséklethe bírni őket; és mindenáron arra törekedett, hogy megszüntesse a különböző népek körében kitört zendülést, mert nyugalom úgyszólván sehol sem volt.

8. Mialatt Lucullus ilyesmivel volt elfoglalva, Cotta fel akarta használni a kedvező időpontot, és felkészült rá, hogy megütközzék Mithridatészsal. Híre járta ugyanis, hogy Lucullus útban észak felé már Phrügiában táborozik, Cotta tehát - mert azt hitte, hogy a diadalt már a kezében tartja, s nem akart Lucullusszal osztozni - sietve összecsapott az ellenséggel. De súlyos vereséget szenvedett mind a szárazföldön, mind a tengeren; elveszítette hatvan hajóját legénységstül, azonkívül négyezer gyalogos katonáját. Őt magát Khalkédónban ostromzárral vette körül az ellenség, s Lucullus fegyvereitől várta felmentését.

Többen arra biztatták Lucullust, hogy ne törődjék Cottával, hanem nyomuljon előre, és foglalja el Mithridatész védtelenül hagyott királyságát. Főként a katonák beszéltek így, akik bosszankodtak, hogy Cotta a rossz haditervvvel nemcsak saját veszét okozta, hanem őket is elűtötte a harc nélküli győzelemtől. Lucullus azonban beszédet intézett hozzájuk, és azt mondta, hogy inkább szabadít meg egyetlen rómat az ellenségtől, mint hogy elfoglalja az ellenség egész vagyonát. Amikor pedig Arkhelaosz - aki Boiótiában Mithridatész oldalán harcolt, de aztán cserbenhagyta, és a rómaiakhoz pártolt - egyre csak azt hajtogatta, hogy ha Lucullus megjelenik Pontoszban, birtokába veheti az egész országot, Lucullus azt felelte, hogy ő sem gyávább a vadászoknál, nem kerüli el a vadállatokat, és nem tör be üres vackukba. Ezzel Mithridatész ellen indult harmincezer gyalogossal és kétezer-ötszáz lovassal. Amikor látótávolságra megközelítette az ellenséget, elbámulva látta, milyen sokan vannak; ezért elhatározta, hogy nem ütközik meg velük, hanem húzza az időt. De Marius, akit egy hadsereg élén Sertorius küldött Hispaniából Mithridatészhoz, szembeszállt vele és harcra hívta ki. Lucullus erre csatasorba állította seregét, hogy megütközzék. Már éppen egymásra rohantak volna, midőn, minden szemmel látható előzmény nélkül, hirtelen szétnyílt az ég, és egy lángoló, alakjára leginkább boroskorsóhoz hasonló, ezüstszerű tárgy esett le a két tábor közé. A látvány úgy megijesztette a szemben álló feleket, hogy szétváltak. Ez a csodálatos jelenség, mint mondják, Phrügiában, az úgynevezett Otrüai közelében történt.

Lucullus meg volt róla győződve, hogy nincs akkora emberi gondosság vagy gazdagság, amely annyi ezer embert táplálni képes, mint amekkora Mithridatész hadserege, ezért a színe elé parancsolt egy foglyot, és arról kezdte kérdezzetni, hogy hányadmagával osztotta meg sátrát, és mennyi élelmet hagyott a sátorban. Amikor kikérdezte a foglyot, hozatott egy másodikat és egy harmadikat is, és azokhoz is hasonló kérdéseket intézett. Aztán egybevetette az élelmiszerkészletek mennyiségét az ellátásra szorulóak számával, s arra a következtetésre jutott, hogy az ellenség élelmiszerkészlete három vagy négy nap alatt kimerül. Így még inkább bízott az időben; táborában összehordott annyi élelmet, amennyit csak tudott, hogy bőségben várhassa ki, amikor az ellenség helyzete válságosra fordul.

9. Közben Mithridatész meg akarta lepni a küzikosziakat,¹⁵⁰ akik már Khalkédónnál is súlyos vereséget szenvedtek, amikor háromezer embert és tíz hajót veszítettek. Hogy elkerülje Lucullus figyelmét, vacsora után indult, egy sötét, esős éjszakán. Kora reggel érkezett meg a

városhoz, és táborát az Adraszteia nevű hegy lábánál üttötte fel. Lucullus azonban észrevette és üldözésére indult, de azért annak örült, hogy addig nem ütközött bele az ellenségbe, amíg csapatai rendezetlenek voltak. Hadseregével a Thrakia nevű falu közelében foglalt állást, olyan helyen, ahonnan a legjobban szemmel tarthatta az utakat és azt a vidéket, ahonnan Mithridatész seregének utánpótlását szerezte. Tisztában volt vele, hogy minek kell történnie, és katonái előtt sem csinált belőle titkot, hanem mihelyt végeztek a tábor megerősítésének munkájával, gyűlésbe hívta őket, és ígéretet tett nekik, hogy néhány napon belül minden vérontás nélkül győzelemre segíti őket.

Mithridatész a szárazföld felől tíz táborral vette körül Küzikoszt, a tenger felől pedig hajóival elzárta azt a keskeny tengerszorost, amely a várost a szárazföldtől elválasztotta, és így mindkét oldalról ostrom alá fogta. A város lakosai bátran szembenéztek a veszéllyel, és el voltak szánva, hogy minden csapást elviselnek a rómaiakért, de azért nyugtalankodtak, mert nem tudták, hol van Lucullus. Nem hallottak felőle semmi hírt, pedig a tábor ott volt a szemük előtt, jól látható közelségben, de Mithridatész emberei rászedték őket. Rámutattak ugyanis a magaslatokat megszállva tartó rómaiakra, mondván: „Látjátok azokat ott? Azok az armeniaiak és a médek csapatai, amelyeket Tigranész küldött Mithridatész segítségére.” A tömérdek ellenség láttára szörnyen megrémültek a küzikosziak, és most már Lucullus megérkezésétől sem vártak szabadulást.

Arkheilaosz ezután elküldte hozzájuk Démónaxot, aki tudomásukra hozta Lucullus jelenlétét, de nem hittek neki, és azt gondolták, hogy csak vigasztalni akarja őket nehéz helyzetükben. Akkor azonban átszökött hozzájuk az ellenségtől egy fiatal hadifogoly. Megkérdezték tőle, hol van Lucullus, mire az felnevetett, mert az hitte, hogy tréfát űznek belőle, de látván, hogy komolyan kérdezik tőle, rámutatott a rómaiak táborára, s erre a küzikosziak felbátorodtak. A nagy és mély Daszkülitisz-tóra, amelyen nagyobb csónakok is járhatnak, Lucullus szekéren leszállította a legnagyobb csónakját, és annyi katonát szállított be, amennyi csak belefért; ezek éjjel észrevétlenül átkeltek a szoroson, és bejutottak a városba.

10. Láthatólag az istenség is megcsodálta bátorságukat, és különféle, félreérthetetlen csodajelekkel fellelkesítette a küzikosziakat. Közeledett Perszephoné ünnepe, de nem volt fekete üszőjük az áldozáshoz, ezért kovászból gyúrtak egyet, és azt vitték az oltárra, mert a szent tehenet, amelyet az istennőnek neveltek, más jószágaikkal együtt a túlsó parton legeltették. De az ünnepnapon a tehén kivált a csordából, és egymaga átúszott a városba, mintegy önként vállalva feláldoztatását. Arisztagorasznak, a városi írnoknak pedig megjelent álmában az istennő, és így szólt hozzá: „Látod, magam jöttem, hogy a libüai fuvolást a pontoszi kürtös ellen vezessem. Mondd meg a polgároknak, legyenek jó reménységgel.” A küzikosziak nem tudták mire vélni e szavakat, másnap kora reggel azonban a viharos szélről felkorbácsolt tenger bőszen hullámozott, és a királynak a falak mellett felállított ostromgépei, a thesszaliai Nikónidész csodálatos alkotásai, recsegésükkel-ropogásukkal máris jelezték, hogy mi fog bekövetkezni. Később feltámadt a déli szél, s az ostromgépeket hihetetlen dühvel és erővel, bámulatosan rövid idő alatt összeúzta, még a száz könyök magas, fából készült ostromtornyot is kimozdította helyéből és ledöntötte. Állítólag Ilionban többeknek megjelent álmában Athéné, izzadságtól borítva; megmutatta tépett köntösét, és azt mondta, most érkezik a küzikosziaktól, akiknek segítségére ment. Az ilioniak szoktak mutogatni egy emlékoszlopot, amelyen az üggyel kapcsolatos határozatok és felírások olvashatók.

11. Mithridatész mindaddig, amíg saját hadvezérei félrevezették, és nem tudott a táborban pusztító éhínségről, bosszankodott, hogy a küzikosziak sikeresen visszaverték az ostromot, de gyorsan semmivé vált makacs becsvágya, midőn észrevette katonái ínségét, amely oda fajult, hogy már emberevés is előfordult közöttük. Mert az bizonyos, hogy Lucullus nem

színpadiasan, nem is a külső látszat kedvéért viselte a háborút, hanem, mint mondani szokták, gyomron rúgta az ellenséget, és azt tartotta legfontosabbnak, hogy teljesen elvágja minden élelem-utánpótlástól. Ezért, midőn Lucullus vett ostrom alá valami erődöt, Mithridatész azonnal felhasználta az alkalmat, és Bithüniába küldte csaknem egész lovasságát az igavonókkal és a szolgálatot nem teljesítő gyalogsággal együtt. Mikor Lucullus ezt megtudta, még aznap éjjel visszatért táborába, és a zivataros idő ellenére jókor reggel tíz cohorsszal és lovasságával üldözésükre indult. A katonák nagyon szenvedtek a hóeséstől és a kegyetlen hidegtől, és sokan elmaradoztak közülük, a többiek azonban a Rhündakosz folyónál utolérték az ellenséget, és úgy tönkrementek, hogy Apollóniából még az asszonyok is odamentek málhát fosztogatni és kirabolni az elesetteket. Természetesen sokan elesetek, és hatezer ló, tömérdek igavonó állat s tizenötezer hadifogoly került a rómaiak kezére, akik ezzel a tömérdek zsákmánnyal elvonultak az ellenség tábora mellett. Csodálkozom Sallustiuson, aki azt írja, hogy a rómaiak ekkor láttak először tevét, pedig tudhatta volna, hogy akik Scipio alatt korábban legyőzték Antiokhoszt, vagy akik nem sokkal előbb Orkhomenoszbán és Khairóneiánál harcoltak, már ismerték a tevét.

Mithridatész ekkor sebes futásra szánta el magát, de közben, hogy Lucullust visszatartsa és másutt kösse le, hajóhadának parancsnokát, Arisztonikoszt elküldte a görög vizekre. Arisztonikosz már éppen hajóra akart szállni, mikor árulás folytán Lucullus kezére került, vele volt tízezer arany is, amellyel valamelyik római hadsereget kellett volna megvesztegetnie. Ezután Mithridatész elmenekült a tengeren, hadseregét pedig a szárazföldön vezették el, de Lucullus a Granikosz folyónál rájuk támadt, igen sok foglyot ejtett, és húszezret megölt közülük. Mint mondják, ezen a hadjáraton a katonák és a tábornokok közül majd háromszázezen veszték oda.

12. Lucullus először Küzikoszba ment, ahol a város örömét és a szíves fogadtatást élvezte, ami valóban kijárt neki; majd a Hellészpontoszba ment, ahol hajóhadat szerelt fel. Utána kikötött Tróaszban, és sátrát Aphrodité templomának ligetében üttette fel. Éjszaka álmában úgy látta, hogy az istennő megáll mellette, és így szól hozzá:

Büszke oroszlán, mit szunnyadsz? Közeledben az őzek.

Erre felkelt, hívatta barátait, és még az éjszaka elmesélte nekik, milyen álmot látott. Közben Ilionból emberek jöttek, és jelentették, hogy az akhájok kikötője közelében a király Lémnosz felé tartó tizenhárom ötevezősorosát látták. Lucullus késedelem nélkül hajóra szállt, utolérte őket, a hajókat elfogta, és vezérüket, Iszidóroszt megölte. Azután továbbment, kereste a többi hajót, amelyekhez ezek akartak csatlakozni. A keresett hajók már kikötöttek és a partra húzták őket, de katonáik a fedélzeten harcolni kezdtek, és Lucullus sok emberét megsebesítették. A római hajók nem tudták megkerülni ellenfeleiket, de a hullámokon imbolygó hajókról amúgy sem tudtak sikeres támadást intézni a parton biztosan álló ellenséges gályák ellen. Lucullusnak végre sikerült a sziget egy földnyelvszerűen előreugró részén partra tennie legjobb harcosait, akik hátulról támadták meg az ellenséget; egy részüket megölték, másokat viszont arra kényszerítettek, hogy a hajók tatkötelét elvágva meneküljenek a szárazföldről; menekülés közben azonban a gályák egymásba ütköztek, majd Lucullus hajói támadtak rájuk. Sokan elesetek; a foglyok közt volt Marius, a Sertorius által küldött félszemű vezér is. Lucullus megparancsolta a katonáknak, hogy ha félszemű embert látnak, meg ne öljék, hadd várja ki, hogy minél szégyenletesebb és gyalázatosabb halállal haljon meg.

13. Ezután Lucullus Mithridatész üldözésére sietett. Azt remélte ugyanis, hogy még Bithüniában találja, és Voconius szemmel tartja. Voconiust egy hajóhad élén Nikomédeiába küldte, hogy megakadályozza a király futását, de az Szamothrakében töltötte az időt a

misztériumokba való beavatással és ünnepléssel, és elkésett. Mithridatész hajóhadával gyorsan Pontoszba evezett, mielőtt Lucullus ellene fordulhatott, de utolérte egy nagy vihar, amelyben hajóinak egy része odaveszett, más része léket kapott. Az egész tengerpartot napokon át hullámoktól partra sodort hajóroncsok borították. Az a teherhajó, amelyen a király tartózkodott, oly nagy volt, hogy az erős hullámverésben nem lehetett a partra irányítani, mert kormányja elromlott, léket is kapott, és szinte már elmerült; ezért átszállt egy könnyű kalózhajóra, kiteve magát a tengeri rablóknak, de várakozása ellenére, csodálatos módon épségben eljutott a pontoszi Hérakleióba. Így aztán Lucullus nyilatkozatából, amelyet elbizakodottan és dicsekvően tett a senatusnak, nem lett semmi. Midőn ugyanis a senatus háromezer talentumot szavazott meg a hajóhad felszerelésére, Lucullus ezt Rómába küldött levelében visszautasította, és nagy hangon kijelentette, hogy Mithridatészt minden ilyen költséges előkészület nélkül is, egyedül a szövetségesek segítségével elűzi a tengerről. Ezt a sikert azonban az istenek adták meg neki, a vihart ugyanis - mondják - a priaposzi Artemisz haragja küldte a pontosziakra, mert templomát kifosztották, és szobrát elrabolták.

14. Sokan azt tanácsolták Lucullusnak, hogy halassza el a háborút, de ő nem törődve velük, Bithünián és Galatián át betört a király országába. Eleinte szűkében volt az élelemnek, annyira, hogy táborát harmincezer galatai követte, vállán mindegyikük egy-egy mérő gabonával; de mikor továbbnyomult, és mindent meghódított, táborában olyan bőség lett, hogy egy drakhmáért lehetett vásárolni egy ökröt, négy drakhmáért egy rabszolgát; más zsákmánynak pedig nem is volt ára, és vagy otthagyták, vagy elpusztították, mert a nagy bőségben semmire sem lehetett vevőt találni.

Midőn a lovasság támadásaival pusztítva, dúlva eljutottak Themiszküraig és a Thermódon menti lapályig, a katonák szemrehányást tettek Lucullusnak, hogy a városokat békés eszközökkel hódítja meg, egyet sem vesznek be rohammal, és így nem jutnak zsákmányhoz. „Lám most is - szölk - itt hagyjuk Amiszoszt, ezt a virágzó, gazdag várost, amellyel gyerekjáték volna végeznünk, ha komolyan ostrom alá vennénk, de ő csak vezet tovább bennünket pusztá vidékekre, a tibarénoszokhoz és a khaldaioszokhoz, hogy harcoljunk Mithridatész ellen.” De Lucullus, aki álmában sem gondolt rá, hogy katonái olyan esztelenségre vete-medjenek, amilyen később megtörtént, semmibe se vette zúgolódásukat, és nem törődött vele. Csak azok előtt igazolta magát, akik lassúsággal vádolták, hogy már régóta falvak és jelentéktelen városok meghódításával tölti az idejét, s közben hagyja, hogy Mithridatész újra erőre kapjon. „Ezt én szántsándékkal teszem - szölk -, és számításból késlekedem, mert azt akarom, hogy ez az ember ismét hatalmas legyen, és olyan haderőt szedjen össze, amellyel érdemes lesz megütköznünk; hogy megvárjon bennünket, és ne fusson el előlünk, ha a közelébe érünk. Hát nem látjátok, hogy milyen nagy és mérhetetlen pusztaság van mögötte? Itt van közel a Kaukázus sok hegye és völgye, az aztán akár száz csatakerülő királyt is képes elrejtteni és magába fogadni. Kabeirából csak néhány napos út vezet Armeniába, és Armeniában ül trónján Tigranész, a királyok királya, aki hadseregével elvágja a parthusokat Ázsiától, görög városokat telepít át Médiába, hatalmában tartja Szíriát és Palesztinát, kiirtotta Szeleukosz király utódait, feleségüket és leányaikat pedig fogságba hurcolta. Ez a Tigranész rokona és veje Mithridatésznek, és nem fog megelégedni azzal, hogy befogadja mint oltalomkeresőt, hanem háborút indít ellenünk. Ha mi nagy sietve elűznénk Mithridatészt, annak a veszélynek tennők ki magunkat, hogy magunkra szabadítjuk Tigranészt, aki már régen keres ürügyet, hogy belénk kössön, s jobb alkalmat nem is találhatna annál, hogy kénytelen védelmébe venni egy rokonának ügyét, aki hozzá még király is. Miért segédkezzünk hát mi Tigranész terveinek megvalósításában? Miért kell nekünk megtanítanunk rá Mithridatészt - ha ő nem tudja -, hogy milyen szövetséggel folytassa ellenünk a háborút? Miért kergessük akarata ellenére Tigranész karjába, amit maga is szégyenletesnek tartana,

ahelyett, hogy időt engedünk neki: álljon csak lábra, és kapjon bátorságot a maga erejéből? Mi inkább harcolunk a kolkhisziakkal és a tibarénoszokkal, akiket már sokszor legyőztünk, mint a médekkel és az armeniaiakkal.”

15. Ilyen meggondolások vezették Lucullust, ezért töltött hosszabb időt Amiszosznál, és csak lanyhán folytatta az ostromot. Amikor vége volt a télnek, az ostromot Murenára bízta, maga pedig Mithridatész ellen indult, aki Kabeiránál állomásozott azzal az elhatározással, hogy szembeszáll a rómaiakkal. Ekkorra már negyvenezer gyalogosból és négyezer lovasból álló hadsereget gyűjtött össze, de leginkább lovasságában bízott. Átkelt tehát a Lükosz folyón, és a síkságon csatát ajánlott fel a rómaiaknak. Lovasütközet fejlődött ki, s a rómaiak megfutamodtak. Ekkor került fogságba sebesülten egy tekintélyes római, Pomponius. Bár sebtől nagyon szenvedett, Mithridatész elé vezették. Midőn a király megkérdezte tőle, hogy barátja lesz-e, ha életben hagyja, Pomponius így felelt: „Igen, ha kibékülsz a rómaiakkal, ha nem, ellenséged maradok.” Mithridatész elámult ezen a feleleten, és bántatlanul hagyta Pomponiust.

Lucullus félt a síkságtól, mert az ellenség lovassága fölényben volt, de vonakodott attól is, hogy előrenyomuljon a terjedelmes, erdőséggel borított és nehezen járható hegyvidéken. Véletlenül a kezére jutott néhány görög, akik valami barlangban kerestek menedéket, és ott fogták el őket. A legidősebb, Artemidórosz ajánlkozott Lucullusnak, hogy elvezeti olyan helyre, ahol biztonságban üthet táborn, és jó magasból szemmel tarthatja Kabeirát. Lucullus hitelt adott szavainak, és mihelyt besötétedett, meggyújtotta a tábornüzeket, ő pedig útra kelt, biztonságosan áthaladt a szűk szakadékokon, birtokába vette a helyet, és másnap reggel felbukkant a magasban az ellenség fölött. Hadseregével így olyan helyen sikerült táborn ütnie, ahonnan jól megközelíthette az ellenséget, ha támadni akart, de biztonságban érezhette magát minden támadás ellen, ha csendben akart maradni. Az ütközet kockázatát egyelőre egyik fél sem vállalta.

A király néhány katonája állítólag üzőbe vett egy szarvast, a rómaiak útjukat állták, és szembeszálltak velük. Erre harc kezdődött, amelybe mindkét részből mind többen és többen avatkoztak bele, végre is a király emberei győztek. A rómaiak a táborból meglátták az öveik futását, és türelmetlenül Lucullushoz szaladtak. Kérték, hogy álljon élükre, s azt is követelték, hogy kezdjen csatát. De ő meg akarta tanítani embereit, hogy az ellenséggel való küzdelemben és veszély idején milyen fontos a bölcs vezér személyes jelenléte; megparancsolta hát nekik, hogy maradjanak nyugton, ő maga pedig lement a síkságra. Mihelyt szembetalálkozott az első menekülőkkal, rájuk parancsolt, hogy álljanak meg, és vele együtt forduljanak vissza. Ezek engedelmeskedtek, a többi is abbahagyta a futást, s csatasorba állva kevés fáradtsággal megfutamították és a táboráig üldözték az ellenséget. Lucullus visszatérése után a szokásos megszálló fegyelmi büntetéssel sújtotta a megfutamodókat; megparancsolta nekik, hogy egy szál khitónban ássanak tizenkét láb hosszú árkot, mialatt a többi katona nézte és figyelte őket.

16. Mithridatész táborában volt egy dandariosz főember, Olthakosz (a dandarioszok barbár törzse a Maiótisz-tó környékén lakik), aki minden tekintetben kiváló férfiú volt, ügyes, ha valamit el kellett végezni, bátor a harcban, igen értelmes, a legnagyobb dolgokban is kikérték tanácsait, ezenfelül kellemes társalkodó és udvarias a magánérintkezésben. Ez az ember, aki törzse más főembereivel örökös versengésben volt hatalmi kérdésekben, felajánlotta Mithridatésznek egy igen nagy tett végrehajtását: Lucullus meggyilkolását. A király helyeselte a tervet, ezért látszatra megsértődött valamin, és haragot színlelt ellene. Olthakosz átlovagolt Lucullushoz, aki örömmel fogadta, mert már sok jót hallott róla a táborban. Hamarosan kitapasztalta jó tulajdonságait, mindinkább megbecsülte éles elméjét, gyors felfogását, úgyhogy asztaltársává és haditanácsa tagjává tette.

Amikor a dandariosz úgy érezte, hogy elérkezett az ideje, megparancsolta szolgálainak, hogy vezessék lovát a táboron kívülre. Dél volt, a katonák a földön heverésztek és pihentek, ő pedig a vezéri sátorhoz tartott abban bízva, hogy mint bizalmas embernek, senki nem állja útját, ha be akar menni, és azt mondja, hogy fontos ügyben akar a vezérrel tanácskozni. Be is jutott volna a sátorba, ha az alvás, amely oly sok vezér vesztét okozta, Lucullust meg nem menti; éppen aludt ugyanis, és egy szolgája, Menedémosz állt sátra ajtajában. Alkalmatlan időben jött Olthakosz, mondotta Menedémosz, mert Lucullus sok fáradalom és hosszú ébrenlét után éppen most tért pihenőre. Midőn Olthakosz Menedémosz szavaira ügyet sem vetve kijelentette, hogy hiába akarja megakadályozni benne, bemegy a sátorba, mert fontos és sürgős ügyben kell Lucullusszal beszélnie, Menedémosz haragra gyúlva azt mondotta, semmi sem fontosabb Lucullus egészségénél, majd két kézzel megragadta Olthakoszt, és ellökdöste a sátor ajtajától. Erre az megijedt, kiment a táborból, lóra ült, és dolgavégezetlenül visszatért Mithridatész táborába. Mennyire igaz, hogy az életben, éppen úgy, mint a gyógyszeres kezelésnél, az alkalmas pillanat hozza a gyógyulást, de a pusztulást is.

17. Ezután Sornatiust tíz cohortsszal elküldték élelmet szerezni. Menandrosz, Mithridatész egyik vezére üldözőbe vette, de Sornatius szembefordult vele, és amikor összecsaptak, nagy vérengzéssel megfutamította ellenfelét. Amikor később Adrianust küldték ki egy csapattal, hogy a katonák bőségesen el legyenek látva élelemmel, Mithridatész ezt sem nézte tétlenül, hanem Menemakhoszt és Mürönt küldte ellene nagyszámú lovas és gyalogos sereggel. Ezeket, a két vezér kivételével, mind megölték a rómaiak. Mithridatész ezt a vereséget mint valami jelentéktelen veszteséget eltitkolta, mondván, hogy csak a vezérek tapasztalatlansága okozta; de midőn Adrianus nagy pompával, élelmiszerekkel és gazdag zsákmánnyal megrakott társzekerekkel elvonult tábora mellett, a katonákon nyugalanság és leküzdhetetlen félelem vett erőt. Elhatározták, hogy nem maradnak ott tovább. A király hozzátartozói csendben előreküldték málhájukat, a többieket azonban megakadályozták a menekülésben, mire azok haragjukban a tábor kijáratához tódultak, kifosztották a málhát, és megölték a király rokonait. Ekkor vesztette életét Dorülaosz vezér is, akit bíborköpenye miatt öltek meg, és Hermaiosz áldozópap, akit a kapuknál halálra tapostak.

Mithridatész a tömeg közé vegyülve maga is futva távozott a táborból, és nem maradt mellette még egy szolgája vagy lovásza sem. A királyi istállókból nem tudott lovat szerezni, és csak jóval később pillantotta meg a futók tömegében Ptolemaiosz, az eunuch, aki azonnal átadta neki lovát. Római üldözői ekkor már szorosan a nyomában voltak, és nem a gyorsaságon múlt, hogy nem fogták el, mert már közvetlen közelébe érkeztek; a katonák kincsszomja és kicsinyes kapzsisága fosztotta meg a rómaiakat attól a nemes vadtól, amelyet annyi küzdelem és annyi veszély közben úztek-hajtottak; ez akadályozta meg Lucullust abban, hogy elnyerje győzelmének legdrágább gyümölcsét. A király lova már szinte karnyújtásnyira volt az üldözőktől, amidőn a király kincsszállító öszvérei közül az egyik az üldözők közé keveredett, akár véletlenül, akár mert a király szándékosan kergette eléjük. A katonák nekiestek az öszvérnek, leszedték róla az aranyat, a kincsen összeverekedtek, és elkéstek az üldözéssel. De a kapzsiság mástól is megfosztotta Lucullust: megparancsolta, hogy vigyék eléje Kallsztratoszt, a király titkos iratainak gondozóját, a katonák azonban észrevették, hogy ötszáz aranypénz van az övében, s erre megölték. Lucullus ennek ellenére is megengedte embereinek, hogy a tábor kifosszák.

18. Kabeira és a többi vár elfoglalásakor Lucullus nagy kincstárakat és börtönöket talált: ezekbe jórészt görögök és a király rokonai voltak bezárva; mivel már régen holtaknak tartották őket, Lucullus kegyes bánásmódja nemcsak szabadulást, hanem mintegy feltámadást és második születést is hozott nekik. A foglyok között volt Nüssza, Mithridatész egyik nővére is, aki a fogságnak köszönhetette az életben maradást. Annál siralmasabb halál várt a király más

nővéreire és feleségeire, akikről pedig azt lehetett hinni, hogy minden veszélytől távol és biztonságban élnek Pharnakeiában. Mithridatész menekülés közben elküldte hozzájuk eunuchját, Bakchidészt. Többekkel együtt Pharnakeiában volt a király két, negyven év körüli hajadon nővére, Rhóxané és Sztateira, s két ión származású felesége, a khioszi Bereniké és a milétoszi Monimé, akiről sokféle hír terjengett a görögök között. Így az is, hogy Monimé kegyét a király mindenáron el akarta nyerni, de ő visszautasította a neki küldött tizenötezer aranyat, amíg aztán Mithridatész házassági szerződést ajánlott fel, diadémát küldött, és királynői címet adományozott neki. Monimé ettől kezdve örökös szomorúságban töltötte napjait, könnyek közt gyászolta szépségét, amely férj helyett zsarnokot, házasság és otthon helyett barbár börtönt szerzett neki. Görögországtól messzire számkivetve remélt boldogságáról csak álmodhatott, mert a sors megfosztotta tőle. Most aztán megjelent Bakchidész, és közölte velük a király parancsát: meg kell halniok, de azt a halálnemet választhatják, amelyet legkönnyebbnek és legkevésbé fájdalmasnak tartanak. Monimé letépte fejéről a diadémát, a nyakára tette és felakasztotta magát. De a korona azonnal kettétörött, mire az asszony így szólt: „Átkozott cifra szemét, hát még ennyi hasznodat sem láthatom?” Ezzel letépte magáról, ráköpött, és odanyújtotta nyakát Bakchidésznek. Bereniké méregkelyhet készített, és amikor anyja, aki ott állt mellette, kért belőle, megosztotta vele a mérget. Mindketten ittak a kehelyből; a méreg a gyengébb testnek elég volt, de Berenikének már nem jutott elég, és az adag nem volt halálos. Vergődésének Bakchidész vetett véget, és megfojtotta. Mint mondják, a hajadon nővérek közül az egyik átkozódva, szitkok között itta meg a mérget, de Sztateira nem mondott egyetlen panaszos vagy hozzá méltatlan szót sem, sőt magasztalta fivérét, aki még akkor sem feledkezett meg róluk, amikor élete veszélyben forog, sőt gondja volt rá, hogy szabadon, gyalázattól megkímélve haljanak meg. Lucullust, aki természettől jóindulatú és emberszerető férfi volt, ezek az események nagyon elszomorították.

19. Lucullus Talaúraig nyomult előre, innen azonban visszafordult, midőn értesült róla, hogy Mithridatész négy nappal megelőzte, és Armeniába menekült Tigranészhoz. Ezután leigázta a khaldaioszokat és a tibarénoszokat, meghódította Kis-Armeniát, miután várait és városait megostromolta, s elküldte Appiust Tigranészhoz, kérve Mithridatész kiadatását, ő maga pedig visszatért Amiszoszba, ahol az ostrom még mindig tartott: Kallimakhosz, a vezér ugyanis kitűnően értett mindenféle hadigéphez, s jól ismerte a várostrom minden fogását és fortélyát. Ezzel igen sok gondot okozott a rómaiaknak, de később meglakolt érte. Lucullus végül is túljárt az eszén, és abban a napszakban, amikor Kallimakhosz katonáinak pihenőt szokott engedélyezni, hirtelen támadásba kezdett, és a várfalak egy részét elfoglalta. Kallimakhosz erre elhagyta a várost, de előbb saját kezűleg felgyújtotta, vagy mert irigyelte a rómaiaktól a zsákmányt, vagy pedig cselből, hogy futását megkönnyítse. Az elhajózó ellenséggel nem is törődött senki, mert a tűz gyorsan elharapózott a falak körül, és a katonák csak a rablásra gondoltak. Lucullus sajnálta a város pusztulását, és kívülről segítségére sietve parancsot adott a tűz oltására. Parancsának azonban senki nem engedelmeskedett; a katonák zsákmányt követeltek, kiabáltak és fegyvereiket verdestek, míg vezérük kénytelen-kelletlen engedett nekik, abban a reményben, hogy így esetleg megóvja a várost az elhamvadástól. De csalódnia kellett, mert a katonák fáklyával a kezükben sorra járták a házakat, mindenüvé széthordták a tüzet, és a házak legnagyobb részét ők maguk gyújtották fel. Így aztán másnap, amikor Lucullus bevonult a városba, könnyezve mondta barátainak, hogy Sullát mindig boldog embernek tartotta, de ezen a napon különösen csodálja jó szerencsáját, mert meg tudta őrizni Athént épségben. „Nekem pedig - mondotta -, aki annyira szerettem volna példáját követni, a sors Mummius dicsőségét juttatta.”

Amennyire a körülmények lehetővé tették, megkísérelte, hogy helyreállítsa a várost. Valami isteni rendelésből a város elfoglalásakor esni kezdett, és a zápor eloltotta a tüzet. A legtöbb elpusztult házat Lucullus még ottani tartózkodása alatt felépíttette; az amiszoszi menekülteket visszafogadta a városba; minden görögöt, aki vállalkozott, letelepített, és a város határát százhusz sztadionnal kibővítette. Amiszosz az athéniaiak gyarmata volt, amelyet még hatalmuk tetőpontján, tengeri uralmuk fénykorában alapítottak. Ezért sok athéni, aki Arisztión zsarnoksága idején el akart menekülni a városból, idehajózott és itt telepedett le, majd polgárjogot is szerzett. Ezek elmenekültek ugyan az otthoni nyomorúság elől, de kénytelenek voltak osztozkodni mások szerencsétlenségében. Lucullus a megmenekülteknek tisztességes ruházatot és fejenként kétszáz drakhmát adott, s visszaküldte őket hazájukba. Ekkor került fogságba Türranniön grammatikus is; Murena azt kérte, hogy a tudós az ő foglya legyen, majd szabadon bocsátotta; ezzel a tettevel szabad emberhez nem méltó módon használta fel, amit ajándékba kapott. Lucullus ugyanis nem tartotta méltányos eljárásnak, hogy ilyen nagy műveltségű férfiúval előbb rabszolgaként bánjanak, és csak azután adják vissza szabadságát. E szabadság megadása ugyanis azonos volt eredeti szabadsága megtagadásával. De Murena nemcsak ebben az esetben mutatta meg, hogy nemes gondolkodás tekintetében mennyire elmarad vezére mögött.

20. Lucullus figyelme ekkor az ázsiai városok felé fordult. Míg a háború szünetelése időt engedett neki, némiképpen részeltetni akarta őket a törvény és az igazságszolgáltatás hosszú ideje nélkülözött áldásaiban, ami miatt ez a tartomány kimondhatatlanul és hihetetlenül sokat szenvedett. Az adóbérlők és az uzsorások kifosztották, és rabszolgasorba döntötték a népet. Arra kényszerítették a családokat, hogy eladják derék fiaikat, ártatlan leányaikat, a városokat pedig, hogy áruba bocsássák a fogadalmi ajándékokat, a képeket és az istenek szobraiát. Végül maguk is a hitelezők rabszolgáivá lettek, de előtte még súlyosabb szenvedést kellett kiállniuk: gúzsba kötést, hüvelykcsavart, derest, kiállítás a szabad ég alá - nyáron a tűző napon, télen hóban-fagyban -, úgyhogy ezek után még a rabszolgaságot is könnyebbésségnek és békességnek érezték. Ilyen szörnyű állapotokat talált Lucullus a városokban, de ezektől rövid idő alatt mind megszabadította az elnyomottakat.

Először is elrendelte, hogy a kamat nem lehet több egy százaléknál; másodszor, eltörölte a tőkét meghaladó kamatokat; harmadszor - ez volt a legfontosabb -, elrendelte, hogy a hitelező az adós jövedelmének legfeljebb negyedrészt foglalhatja le, aki pedig a kamatot a tőkéhez csatolja, az egész követelését elveszíti. Ilyen módon négy évnél rövidebb idő alatt minden adósságot letörlesztetett, és a tulajdonosok visszakapták felszabadult birtokukat. A közös adósság abból a húszezer talentum hadisarcból eredt, amelyet Sulla vetett ki rájuk, s ennek az összegnek máris a kétszeresét fizették vissza a hitelezőknek, akik azt uzsorakamatokkal együtt százhuszezer talentumra növelték. Az uzsorások, mintha rajtuk esett volna valami szörnyű sérelem, Rómába futottak panaszkodni Lucullus ellen, megvesztegettek és felbíztattak ellene néhány néptribunust, de különben is nagy befolyással rendelkeztek, mert sok politikus adósuk volt. Lucullust nemcsak azok a népek szerették meg, amelyek jóakarátát élvezték, hanem más provinciák is vágyódtak utána, és szerencsésnek mondták azokat, akik ilyen kormányzót kaptak.

21. Appius Clodiust, akit Lucullus Tigranészhoz küldött (Clodius fivére volt Lucullus akkori feleségének), a királytól elébe küldött vezetők több napon át kerülő utakon hurcolták az ország belső vidékein át; mikor aztán egy szír származású felszabadított rabszolga megmutatta neki az egyenes utat, letért a ravaszul ráerőltetett kacskaringós útról, hosszasan elbúcsúzott barbár útikalauzaitól, s néhány nappal később, átkelve az Eufratészen, megérkezett a Daphné melletti Antiokhiába. Ott megmondták neki, hogy várjon néhány napig (a király éppen Föniciában volt elfoglalva néhány város megszerzésével). Közben több főembert megnyert

magának, akik csak látszatra engedelmeskedtek Armenia uralkodójának, köztük Zabrénioszt, Gordüéné királyát is; ezenkívül sok leigázott városnak, amelyek titokban követeket küldtek hozzá, megígérte Lucullus segítségét, bár meghagyta nekik, hogy egyelőre maradjanak nyugton.

Az armeniaiak uralma elviselhetetlenül nehezedett a görögökre; főként mert a király nagy szerencsésjétől felfuvalkodva gögösen viselkedett velük, abban a meggyőződésben, hogy a mások által megcsodált és irigyelt javak nemcsak az övéi, hanem valósággal őérette léteznek. Bár reménységei kezdetben szerények voltak, később több népet leigázott, a parthusok hatalmát jobban megtörte, mint előtte bárki, Mezopotámiát pedig olyan görögökkel rakta meg, akiket Kilikiából és Kappadokiából kényszerített áttelepülni. Kiverte sátraikból az arabokat, elűzte megszokott földjükről, és a közelben telepítette le őket, hogy kereskedőként szolgáljanak neki. Több királyt személyes szolgálatára rendelt; négyen, mintha csak futárai és fegyverhordozói volnának, amikor kilovagolt, rövid khitónban futottak mellette, amikor pedig trónján ült és ügyeit intézte, közelében álltak, mellükön összefont karral, hogy ezzel is kifejezésre juttassák: valamennyien rabszolgák, akik lemondtak a szabadságról, és testüket uruk rendelkezésére bocsátják, nem cselekvésre, hanem szenvedésre készen.

Appiust ez a sok színészkedés nem ijesztette és nem zavarta meg, és mihelyt kihallgatást kapott a királytól, kertelés nélkül megmondta neki, azért jött, hogy magával vigye Mithridatészt, akire Lucullusnak szüksége van diadalmenetében, mert ha nem, hadat üzennek Tigranésznek. Tigranész e szavak hallatára igyekezett nyájas arcot vágni, még mosolygott is, de nem tudta eltitkolni elképedését a fiatal római merész szavain, mert ilyen szabad beszédet huszonöt éve alig hallott; ennyi ideje volt ugyanis király vagy inkább gögös zsarnok. Azt válaszolta Appiushoz, hogy Mithridatészt nem adja ki, és ha a rómaiak háborút kezdenek ellene, védekezni fog. Lucullusra megharagudott, mert levelében csak királynak és nem királyok királyának szólította, s ezért válaszában ő sem szólította imperatornak. Appiushoz gazdag ajándékokat küldött, és amikor nem fogadta el, még többel tetézte. Mivel Appius nem akarta azt a látszatot kelteni, hogy az ajándékok visszautasítása ellenséges indulatának a jele, elfogadott egy ivópoharat, de a többi visszaküldte, és gyorsan útra kelt az imperatorhoz.

22. Tigranész, bár rokonok voltak, mind ez ideig arra sem méltatta Mithridatészt, hogy találkozzék vagy beszéljen vele, hiszen elvesztette hatalmas királyságát. Becsmérlőleg és gögösen, úgyszólván fogolyként kezelte, és fővárosától távol, mocsaras, egészségtelen vidéken tartotta. Most azonban kellő tisztelettel és szívéliesen érte küldetett, és meghívta királyi palotájába. Titkos tanácskozáson igyekeztek eloszlatni egymással szemben táplált gyanújukat, és a bajokért barátaikat okolták. Ezek közé tartozott a szképsziszi Métrodórosz is, egy ékes beszédű és nagy tudású férfiú, akit Mithridatész annyira kitüntetett barátságával, hogy a király atyjának nevezte. Úgy látszik, őt küldte Mithridatész követségbe Tigranészhoz, amikor segítséget kért a rómaiak ellen. Tigranész ekkor ezt kérdezte tőle: „De te magad, Métrodórosz, mit tanácsolsz nekem?” Métrodórosz ekkor, akár mert Tigranész érdekeit tartotta szem előtt, akár mert nem akarta, hogy Mithridatész megmeneküljön, azt felelte, hogy mint követ javasolja, de mint tanácsadója lebeszéli róla. Tigranész elmondta ezt Mithridatésznek, nem gondolván vele, hogy milyen szomorú sorsra juttatja Métrodóroszt, mert a király nyomban kivégeztette; Tigranészt ez nagyon bántotta, bár nem ő volt Métrodórosz halálának okozója, inkább csak a koronát tette fel arra a gyűlöletre, amelyet Mithridatész érzett ellene: alattomban már régen haragudott Métrodóroszra, és amint később előkerült irataiból kiderült, már előbb utasítást adott a szerencsétlen kivégzésére. Métrodórosz holttestét Tigranész fényesen eltemettette. Semmi pompát nem sajnált attól az embertől, akit életében elárult.

Tigranész udvarában vesztette életét Amphikratész rhétor is, akiről, athéni lévén, szintén meg kell emlékeznünk. Mint mondják, a Tigris melletti Szeleukiában telepedett le száműzetésben. Amikor a helybeliek megkérték rá, hogy tartson nekik előadást, gögösen visszautasította kérésüket azzal, hogy egy delfin nem fér el egy kádban. Később Kleopátrához, Mithridatész leányához és Tigranész feleségéhez költözött, de kegyvesztett lett, és amikor megtiltották neki, hogy a görögökkel érintkezzék, inkább az éhhalált választotta. Kleopátra illő végtisztességről gondoskodott, és egy Szapha nevű helyen temettette el.

23. Lucullus, mikor helyreállította Ázsiában a törvényes rendet és békét, nem feledkezett meg arról sem, hogy örömet szerezzen a lakosságnak, és megkedveltesse magát velük. Ezért epheszoszi tartózkodása idején díszfelvonulást és győzelmi ünnepséget, atlétikai versenyeket és gladiátori játékokat rendezett, hogy kedveskedjék a városoknak. Ezek pedig viszonzásul az imperator tiszteletére egy Lukulleiának nevezett ünnepséget tartottak, s ami minden megtiszteltetésnél is kedvesebb, kimutatták iránta érzett őszinte szeretetüket. Amikor Appius megérkezett, és nyilvánvalóvá lett, hogy a Tigranész elleni háború elkerülhetetlen, Lucullus visszatért Pontoszba, és miután átvette a csapatok főparancsnokságát, ostrom alá fogta Szinópét, vagy inkább a várost kezükben tartó királpárti kilikiaiakat. Ezek sok szinópei lakost meggyilkoltak, felgyújtották a várost és az éjszaka folyamán elmenekültek. Lucullus észrevette, bevonult a városba, a még ott maradt kilikiaiak közül nyolcezeret megölt, visszaadta a polgároknak elrablott vagyonukat, s egyebekben is gondoskodott a városról. Erre főként a következő álomlátás készítette: Álmában úgy látta, hogy valaki megáll mellette, és így szól hozzá: „Lépj egy kicsit előre, Lucullus, mert itt jön Autolükosz, és találkozni akar veled.” Amikor felébredt, nem tudta mire vélni az álmot, de még aznap bevette a várost, és a Szinópét elhagyó kilikiaiak üldözése közben meglátott a tengerparton egy szobrot, amelyet a kilikiaiak el akartak vinni magukkal, de már nem volt idejük, hogy hajóra tegyék. A szobor Szthénisz egyik mesteri alkotása volt, és valaki megmagyarázta, hogy Szinópé megalapítóját, Autolükoszt ábrázolja.

Mint mondják, Autolükosz, Déimakhosz fia Héraklész társa volt az amazónok elleni háborúban. Hazatérőben Démoleóonnal és Phlogiosszal hajótörést szenvedett a Kherszonészosznál, hajójuk Pédalionnál sziklazátonyra futott, de ő fegyvereivel és társaival megmenekült, és Szinópéba ment, s a várost elvette a szírektől. A szírek, mint mondják, Apollón fiától, Szürosztól és Aszópisz leányától, Szinópétól származtak.

Mikor Lucullus meghallotta a legendát, visszaemlékezett Sulla figyelmeztetésére, aki arra intette emlékirataiban, hogy semmit ne tartson olyan hitelt érdemlőnek és biztosnak, mint amit álmai jeleznek neki.

Közben értesült róla, hogy Mithridatész és Tigranész Lükaonián és Kilikián készülnek átvonulni hadseregükkel, hogy mielőbb betörjenek Ázsiába. Csodálkozott az armeniaiak, hogy ha meg akarta támadni a rómaiakat, miért nem használta fel a háborúra Mithridatészt hatalma virágjában, és miért nem akkor egyesítette erőit az övével. Akkor hagyta, hogy hadserege odavesszen és megsemmisüljön, s most gyér reménységgel kezd háborúba. Mert el fog bukni ő is, ha olyan emberrel szövetezik, aki képtelen lábra állni.

24. Mikor aztán Makharész, Mithridatész fia, aki a Boszporoszt tartotta kezében, ezer aranyat érő koszorút küldött neki, és kérte, vegyék fel a rómaiak barátainak és szövetségeseinek sorába, Lucullus úgy gondolta, hogy az első háború már véget is ért. Sornatiust hátrahagyta hatezer katonájával Pontosz őrizetére, ő pedig tizenkétezer gyalogossal és nem egészen háromezer lovassal útra kelt a második háborúra. Merésznek látszó és minden józan megfontolással ellenkező lépés volt, hogy belevesse magát harcias népek közé, és szembeszálljon egy sok tízezernyi lovast számláló hadsereggel, ráadásul végtelen sík földön, amelyet mély

folyók szelnek át, és hóborította hegyek vesznek körül, így aztán a katonák, akik egyébként sem voltak a legfegyelmeltebbek, kedvetlenül és vonakodva követték. Rómában pedig a néptribunusok hangosan szidalmazták, és azt bizonygatták, hogy bár a városnak semmi szüksége nincs rá, Lucullus egyik háborút a másik után viseli; mert bizonyosan nem is akarja letenni fővezéri tisztét és a fegyvereket, s nem hajlandó felhagyni vele, hogy a közösség érdekei ellenére viseljen háborút. A néptribunusok idővel el is érték kitűzött céljukat, Lucullus azonban egyelőre erőltetett meneteléssel haladt az Eufratész felé. Amikor megérkezett, látta, hogy a téli viharoktól megáradt folyó haragosan örvénylik partjai között; bosszankodott, hogy mennyi időt kell elvesztegetnie, s mennyi munkába kerül majd a szállítóhajók összeszedése és tutajok ácsolása. De estefelé a víz apadni kezdett. Az apadás egész éjszaka tartott, reggelre pedig a folyó visszahúzódott megszokott medrébe. Mikor az ott lakók látták, hogy tűnnek elő az apró szigetek, és a folyó árja elcsendesedik, hódolattal borultak le Lucullus előtt, mert ilyesmi csak ritkán szokott megtörténni: mintha a folyó önként engedelmeskednék neki, és szelíden felkínálná magát, hogy könnyen és gyorsan átkelhesen rajta.

Lucullus felhasználta a kedvező alkalmat, és hadseregével átkelt a folyón. Az átkelésnél kedvező előjel mutatkozott. A közelben Artemisz Perszaiának szentelt tehenek legelésztek; az Eufratészen túl lakó barbárok ezt az istennőt tartják minden isten közül a legnagyobb tiszteletben. A teheneket csak áldozati célra fogják meg, különben szabadon kószálnak mindenütt, és az istennő fáklyát ábrázoló jelét viselik magukon. Ha szükség van rájuk, nem könnyű dolog, és nem kis vesződséggel jár megfogni őket. Mikor a hadsereg átkelt az Eufratészen, az egyik tehen odament egy sziklához, melyet állítólag az istennőnek szenteltek, és megállt rajta; lehajtotta a fejét, akárcsak mikor kötéllel megkötözik, mintha felajánlaná magát Lucullusnak, hogy áldozzák fel. Lucullus aztán egy bikát áldozott az Eufratésznek a szerencsés átkelésért. Aznap pihenőt rendelt, majd másnap és a következő napon továbbnyomult előre Szóphénén át, de nem bántotta a vidék lakosait, akik meghódoltak neki, és hadseregét barátságosan fogadták. Amikor a katonák be akartak venni egy erődöt, amelyben sok kincset gyanítottak, a távoli Tauros-hegységre mutatott, és így szólt: „Azt kell inkább elfoglalnunk, ez itt maradjon meg a győzteseknek.” Erőltetett menetben folytatta útját, átkelt a Tigrisen, és betört Armeniába.

25. Tigranész azt a hírnököt, aki először jelentette Lucullus közeledését, nem fogadta szívesen, hanem lefejeztette. Így aztán nem szóltak neki semmit, és teljes tudatlanságban vesztegelt, amikor pedig körülötte már lángolt a háború tüze. Ő csak azokra hallgatott, akik kedvében járva a fülébe duruzsolták, hogy Lucullus már akkor is nagy hadvezér lesz, ha Ephesusznál szembe mer szállni Tigranésszal, s nem távozik futva Ázsiából annyi sok ezer ember láttán. Ez csak azt bizonyítja, hogy amint az ember szervezete nem bír el sok színort, túlságosan nagy szerencsében az elme sem képes megőrizni józanságát. Barátai közül elsőnek Mithrobarzanész merészelt megmondani neki az igazat, de nem kapott valami nagy jutalmat őszinteségeért, mert azonnal Lucullus ellen küldte hármezer lovassal és nagy gyalogos hadsereggel; megparancsolta neki, hogy a római vezért vezesse eléje élve, a többiek pedig tapossa szét.

Lucullus hadseregének egy része már éppen készült tábort ütni, más része pedig továbbnyomult előre, mikor az előőrsök jelentették a barbár sereg közeledését. Lucullus attól tartott, hogy hirtelen támadással esetleg megzavarják szétszóródott és csatára fel nem készült hadseregét; ezért hozzákezdett táborhelye elkészítéséhez, s alvezérét, Sextiliust küldte az ellenség elé ezerhatszáz lovassal és nem sokkal több nehéz és könnyű fegyverzetű gyalogossal. Megparancsolta, hogy menjen az ellenség közelébe, és várjon, amíg értesítést nem kap, hogy ők elkészültek a tábor felállításával. De hiába akart Sextilius a parancs szerint cselekedni, Mithrobarzanész merész támadással rákényszerítette, hogy felvegye vele a harcot.

Az ütközetben Mithrobarzanész elesett, hadserege megfutamodott, és katonái kevés híján mind odavesztek.

Ezt hallván, Tigranész elhagyta Tigranokertát, ezt a nagyvárost, amelyet ő alapított, s a Tauros-egység felé vonult, ahova összevonta mindenünnen ideözönlő hadseregét. De Lucullus nem engedett neki időt készülődésre, hanem elküldte Murenát, hogy nyugtalanítsa és vágja el Tigranész gyülekező csapatát, majd pedig Sextiliust, hogy akadályozza meg a felvonulóban levő nagy arab haderő csatlakozását Tigranészhez. Egy és ugyanazon időben támadta meg Sextilius a táboruk felállításával elfoglalt arabokat, és legnagyobb részüket megölte, Murena pedig Tigranészt, akit nyomon követett, amint hosszú hadoszlopával egy szűk völgyből kijött, és ezzel jó alkalmat nyújtott a rómaiaknak, hogy felvonulóban levő hadseregét megtámadják. Tigranész maga megfutamodott, egész málháját sorsára hagyta, az armeniaiak közül pedig sokan odavesztek, s még többen fogságba estek.

26. Ezek után a sikerek után Lucullus elindult, és Tigranokerta ellen vonult; a város körül tábort ütött, s hozzáfogott az ostromhoz. Tigranokertában sok görög lakott, akiket Kilikiából telepítettek ide, és sok barbár is, akiknek osztozniuk kellett a görögök sorsában, valamint adiabéniek, asszírok, gordüénéiek és kappadokiaiak; ezeknek városát lerombolták, és kényszerítették őket, hogy itt telepedjenek le. A város telve volt kincsekkel és fogadalmi ajándékokkal, mert egyszerű emberek és fejedelmek versenyeztek egymással, hogy gyarapítsák és szépsécskák a várost. Ezért Lucullus teljes erővel hozzálátott az ostromhoz abban a hiszemben, hogy Tigranész ezt nem fogja hagyni, hanem haragjában elhatározása ellenére is leszáll a síkságra, és döntő ütközetet kezd. Így is történt. Mithridatész hírnökök és levelek útján ismételtén óvta Tigranészt, hogy csatát kezdjen; azt tanácsolta, hogy inkább vágja el lovasságával Lucullus élelem-utánpótlását. Taxilész, aki Mithridatésztől jött, és részt vett a hadjáratban, hasonlóképpen arra kérte a királyt, hogy vigyázzon és kerülje el az összezcsapást a legyőzhetetlen római fegyverekkel. Ezeket a tanácsokat Tigranész eleinte ellenkezés nélkül hallgatta; de aztán egybegyűltek teljes haderejükkel az armeniaiak és a gordüénéiek, a médek és az adiabéniek királyaik vezérletével, jöttek nagy számmal az arabok a babilóniai tenger mellékéről, jött sok albán és ibér - az albánok szomszédai, a Káspi-tenger mellékén -, és jöttek jelentős számban az Araxész mentén élő szabad és független népek, baráti szívességből vagy ajándékokkal megvesztegetve. A király lakomáin és haditanácsaiban vége-hossza nem volt a reménykedésnek, a nekibuzdulásnak és a barbár fenyegetőzéseknek. Taxilész halálos veszélynek tette ki magát, mert ellene szegült a tervezett ütközetnek, és Mithridatész is olyan színben tűnt fel, mintha irigységből akarná eltéríteni a királyt a fényes sikertől. Tigranész ezért nem is várt rá, nehogy részt kelljen adnia a dicsőségből, hanem útnak indult egész hadseregével, és, mint mondják, egyre csak panaszkodott barátainak, hogy egyedül csak Lucullusszal kell megütköznie, és nem a rómaiak minden hadvezérével.

Elbizakodottsága nem volt teljesen örült és esztelen, hiszen látta a tömérdek népet, a kíséretében levő királyokat, a nehéz fegyverzetű phalanxokat és a sokezernyi lovasságot. Vezérlete alatt volt húszezer íjász és parittyás, ötvenötezer lovas, közülük tizenhét ezren vértések - amint Lucullus felsorolta a senatushoz írt levelében. Nehéz fegyverzetű gyalogsága részben cohorsokba, részben phalanxokba sorolva ötvenezret tett ki; az utászok, hidászok, folyótisztogatók, favágók és más segédcsoportok száma elérte a harmincezret. Ezek a harcosok mögött haladtak, és növelték a hadsereg látható erejét.

27. Midőn Tigranész átkelt a Taurosra, megjelent hatalmas hadseregével és lenézett a Tigranokertát ostromló római hadseregre, a városban levő barbárok tömege nagy kiáltozással és fegyverzörejével fogadta a látványt, és fenyegető hangon mutatták a rómaiaknak az armeniaiakat. Lucullus haditanácsot tartott; némelyek azt javasolták, hagyja abba az ostromot,

és vezesse őket Tigranész ellen, mások pedig, hogy ne hagyjon ilyen nagy ellenséges erőt a hátában, s ne szüntesse meg az ostromot. Erre ő kijelentette, hogy külön-külön mindkét terv rossz, de együttesen helyes, s ezért kétfelé választotta hadseregét. Murenát hatezer gyalogossal hátrahagyta az ostrom folytatására, ő pedig magához vett huszonnégy cohorsot, ami tízezernél több nehéz fegyverzetű gyalogost, egész lovasságát, ezenkívül a parittyásokat és íjászokat, mintegy ezer embert foglalt magába.

Mikor a folyó partján a széles síkságon felütötte táborát, hadserege teljesen jelentéktelennek tetszett Tigranésznek, sőt a király hízelgői egyenesen mulatságosnak találták. Némelyek gúnyt űztek belőle, mások tréfából sorsot húztak a zsákmányra. A királyok és vezérek Tigranész elé járulva kérték, hogy bízsa rájuk az egész ügyet, ő csak üljön és nézze, mintha színielőadáson volna. Tigranész maga is kedélyes és gunyoros akart lenni, s ekkor tette hírhedt kijelentését: „Ha követségbe jöttek, sokan vannak, de ha katonának, kevesen.” És így folytatták tovább, gúnyolódva és tréfálkozva. De Lucullus kora reggel kivezette talpig fegyverbe öltözött hadseregét. A barbárok tábora a folyótól keletre terült el. A folyó itt nyugat felé kanyarodik, és ezen a ponton könnyen járható gázló van rajta. Lucullus errefelé vezette a sereget, mégpedig oly gyorsan, hogy hadmozdulatát Tigranész futásnak vélte. Nevetve szólt oda Taxilésznek: „Nem látod, hogy futnak a te verhetetlen római hoplitészeid?” Erre Taxilész így felelt: „Magam is örülnék neki, királyom, ha jó szellemed csodát művelne veled, de ezek az emberek, amikor menetelnek, nem öltik fel díszruhájukat, nem fényesítik ki pajzsukat, és nem viselnek fedetlen sisakot, mint most, mert látom, leszedték fegyvereik bőrtakaróját. Ez a fényes csillogás azt jelenti, hogy ellenség ellen vonulnak és harcolni akarnak.” Alig mondta el Taxilész ezeket a szavakat, feltűnt az első sas, mert Lucullus a folyó felé fordult, és mögötte ott voltak a cohorsok, amint manipulusokra oszolva készülődtek az átkelésre. Ekkor, mintha részeg bódulatból ocsúdnék fel, Tigranész kétszer-háromszor így kiáltott: „Ránk akarnak támadni ezek az emberek?” A sereg zöme végre-valahára megzavarodva csatarendbe kezdett állni. A király állt fel a középben, a balszárnyat az adiabénéiek, a jobbszárnyat pedig a médek királya vezette; öelőttük sorakozott fel a vértés lovasság legnagyobb része. Lucullus éppen át akart kelni a folyón, amikor néhány főtisztje figyelmeztette, hogy őrizkedjék ettől a naptól, mert a feketének nevezett szerencsétlen napok közé tartozik, Caepio ugyanis ezen a napon veszítette el hadseregét a kimberek elleni hadjárat során. Lucullus erre ezeket az emlékeztető szavakat mondotta: „Majd én szerencsésé teszem ezt a napot a rómaiaknak.” Ez a nap október hatodika volt.

28. Ezekkel a szavakkal bátorította katonáit, majd átkelt a folyón és csapatai élén megindult az ellenség ellen. Csillogó pikkelyes mellvértet és rojtos köpenyt viselt, meztelen kardját azonnal megvillogtatta, hogy ezzel is jelezze, kézitusában kell minél előbb harcolniuk azokkal, akik távolból lövik ki fegyverüket, és gyorsasággal kell megrövidíteni a nyíl hatótávolságát. Mikor meglátta, hogy a sokat magasztalt vértés lovasság egy domb tövében állt fel, amelynek tetején nagy kiterjedésű fennsík volt, és a dombhoz négysztadionnyi, éppenséggel nem nehéz és nem meredek út vezet, megparancsolta thrák és galatii lovasainak, hogy intézzenek oldaltámadást a vértések ellen, és kardjukkal üssék ki kezükből a lándzsát. Ezeknek a vértés lovasoknak ugyanis egyetlen fegyverük a lándzsa, nincs más védekező vagy támadó eszközük, és vértjük olyan nehéz és merev, mintha be volnának falazva. Ő maga két cohorsszal megrohanta a dombot; katonái lelkesen követték, látva, hogy vezérük minden veszedelmet megoszt velük, és gyalogosan vezeti őket. Amikor feljutott a domb legmagasabb pontjára, megállt, és harsány hangon így kiáltott: „Győztünk, katonák, győztünk!” Ezekkel a szavakkal a vértés lovasok ellen vezette embereit; kiadta a parancsot, hogy hajtódárdájukat ne használják, hanem fogják két kézre kardjukat, és a vágást irányítsák ellenfelük lábszárára és combjára, mert a vértéseknek egyedül ez a testrészük maradt fedetlenül. De erre nem is került sor, mert az

ellenség meg sem várta a rómaiakat, hanem éktelen üvöltés közben valamennyien szégyenletesen megfutottak. Nehéz lovukkal rázuhantak saját gyalogságuk fegyvereire, mielőtt a gyalogosok elkezdhetnék volna a harcot. Így a sok tízezer harcos egyetlen seb és csepp vérontás nélkül teljes vereséget szenvedett. De nagy vérengzés ment végbe a futók vagy inkább a futni akarók között, akik képtelenek voltak elmenekülni, mert sűrű és tömör soraik ebben megakadályozták őket. Tigranész néhány kísérijével már a csata kezdetén megfutamodott; majd amikor látta, hogy balsorsában fia is osztozik, levette fejéről koronáját, könnyezve átadta neki, és ráparancsolt, hogy meneküljön, amerre a szeme lát. A fiatalember nem merte fejére tenni apja koronáját, hanem átadta leghűségesebb rabszolgájának, hogy őrizze meg. Ez a rabszolga fogságba került, Lucullus elé vezették, és így Tigranész koronája is zsákmányul esett. Mint mondják, az ellenség gyalogságából százezernél többen estek el, a lovasok közül pedig alig néhányan tudtak elmenekülni; a rómaiak közül százan sebesültek meg és ötven estek el.

A csatáról Antiokhosz bölcslő *Az istenekről* című iratában azt mondja, hogy ilyent a nap még soha nem látott. Sztrabón, egy másik bölcslő történelmi feljegyzéseiben azt írja, hogy a rómaiak maguk is nevettek és resteltek, hogy mi szükségük volt fegyverekre ilyen rabszolgák ellen. Livius azt mondta, hogy soha ilyen kevés római nem mérkőzött még ilyen sok ellenséggel; a győztesek hússzor kevesebben voltak, mint a legyőzöttek. A rómaiak legtehetségesebb és legnagyobb háborús tapasztalattal rendelkező hadvezérei főleg azt magasztalták Lucullusban, hogy két igen híres és igen hatalmas királyt két egymással ellentétes taktikával, gyorsasággal és lassúsággal győzött le: a hatalma tetőpontján álló Mithridatészt időhúzással, Tigranészt pedig villámgyors hadműveletével. Így Lucullus azon kevés hadvezérek egyike volt, aki a halogatást háborús célja, a vakmerőséget pedig biztonsága elérésére tudta felhasználni.

29. Mithridatész már csak azért sem sietett a csatába, mert azt gondolta, hogy Lucullus szokásos óvatosságával és lassúságával vezeti majd a háborút, így hát nyugodtan vonult Tigranész felé. Először csak néhány arméniaival találkozott, akik páni félelemben rohantak visszafelé az úton, de már akkor is sejteni kezdte, mi történt. Majd amikor mind több fegyverét vesztett és sebekből borított menekülő jött vele szemközt, értesült a vereségről, és Tigranész keresésére indult. Meg is találta, mindenkitől elhagyottan és megalázva, de nem viszonzta vele szemben mutatott gögjét, hanem leszállt a lováról, és vele együtt megsiratta közös balsorsukat. Rendelkezésére bocsátotta saját királyi felszerelését, és biztatta a jövőt illetően, sőt azonnal hozzáfogtak új hadsereg összegyűjtéséhez.

A tigranokertai görögök felkelést szerveztek polgártársaik ellen, hogy a várost átadják Lucullusnak, aki már el is foglalta rohammal. Lucullus a kincseket birtokába vette, de magát a várost átengedte katonáinak, hogy kifosszák, a katonák más értékekkel együtt nyolcezer talentumot is találtak vert pénzben. Lucullus ezenkívül fejenként nyolcszáz drakhmát osztott ki a zsákmányból emberei közt. Mikor értesült róla, hogy azok a színészek is fogságba estek, akiket Tigranész a világ minden tájáról összegyűjtött, hogy velük avassa fel az újonnan épült színházat, felléptette őket a győzelmi ünnepeken és látványosságokon. A görögöket visszaküldte hazájukba, ellátta őket útiköltséggel, hasonlóképpen azokat a barbárokat is, akiket úgy kényszerítettek az ideköltözésre. Így az egyik város pusztulása több más várost virágoztatott fel, amelyekbe visszatértek a lakosok. Ezek aztán Lucullust, jótevőjüket és városuk új alapítóját elhalmozták szeretetükkel.

Lucullus működését más tekintetben is méltó siker koronázta. Jobban vágyott az igazságosságból és emberségességből származó dicsőségre, mint szerencsés haditettekre. Az utóbbiakban nem kis része volt hadseregének, szerencséjének pedig nem sokkal nagyobb

része; ami azonban az előbbit illeti, nemes gondolkodását és műveltségéhez méltó viselkedését bizonyította az is, hogy fegyverek nélkül is megnyerte magának a barbárokat. Mert eljöttek hozzá az arabok királyai, és felajánlották neki minden birtokukat; a szóphénéiek népe csatlakozott hozzá; a gordüénéieket pedig annyira meghatotta jóságával, hogy ott akarták hagyni városaikat, és készek voltak követni asszonyaikkal és gyermekeikkel a következő okból: Zabriénosz, a gordüénéiek királya, mint már említettük, Appius útján szövetséget ajánlott fel Lucullusnak, mert nehezen viselte el Tigranész zsarnoki uralmát. Szándékát azonban elárulták, a királyt kivégezték, és vele együtt odavesztek gyermekei és felesége is, még mielőtt a rómaiak Armeniába behatoltak. Lucullus nem feledkezett meg erről, hanem amikor bevonult a gordüénéiek városába, ünnepélyes temetést rendezett Zabriénosznak. Máglyáját feldíszítette a király díszköntösével, arany ékszereivel és a Tigranésztől szerzett zsákmánnyal, a máglyát saját maga gyújtotta meg, majd italáldozatot mutatott be barátaival és a király rokonaival együtt, a királyt pedig bajtársának és a rómaiak szövetségesének nevezte. Azután nagy költséggel síremléket állíttatott neki, mert sok arany- és ezüstkincset talált Zabriénosz palotájában. Ezenfelül még hárommillió mérő gabona is volt a királyi magtárakban, ami bőségesen fedezte a katonák ellátását. Őt magát is megcsodálták, hogy a közkinccstárból nem tartott meg magának egyetlen drakhmát sem, és a háború költségeiről a maga pénzforrásaiból gondoskodott.

30. Követséget küldött hozzá a parthusok királya, hogy barátságot és szövetséget ajánljon fel neki. Lucullus ezt örömmel fogadta, és ő maga is küldött követeket a parthusokhoz, de ezek jelentették, hogy a király kétszínű játékot űz, és Tigranésztől Mezopotámiát kérte szövetség fejében. Amikor Lucullus értesült a dologról, elhatározta, hogy többé nem törődik Tigranésszal és Mithridatésszal, mert ezek már harcra képtelen küzdő felek, és inkább a parthusok ellen próbál háborút indítani; dicső dolognak tartotta volna, hogy egyetlen nagy háborús nekibuzdulással atléta módjára sorban egymás után három királyt fektessen két vállra, és veretlen győztesként vonuljon át a világ három legnagyobb birodalmán.

Parancsot adott tehát Sornatiusnak és vezértársainak Pontoszban, hogy az ott levő hadsereget vezessék hozzá, mert Gordüénéből akar hadjáratot indítani. A vezérek már korábban is csak nehezen bírtak makacs és fegyelmezetlen katonáikkal, most azonban tökéletesen kimutatta a sereg, hogy mennyire zabolátlan, mert sem rábeszéléssel, sem kényszerrel nem lehetett rávenni, hogy útnak induljon, sőt hangos kiáltozás közben szitkozódva kijelentette, hogy még ott sem akar maradni, hanem védelem nélkül hagyja Pontoszt. Jelentették a dolgot Lucullusnak, de a hír megrontotta az ő katonáit is, akik a táborban a gazdagságtól és a sok dőzsöléstől ellustulva megunták a hadviselést és pihenésre vágytak; amikor aztán meghallották, hogy társaik nyíltan kimondták, amire ők még csak gondoltak, dicsérni kezdték őket, hogy ezek az igazi férfiak, nekik is őket kell utánozniuk, hiszen éppen elég sokat harcoltak már, hogy kiérdemeljék a biztonságot és nyugalmat.

31. Lucullus értesült az ilyen és még ennél is gonoszabb beszédekről, és lemondott a parthusok elleni hadjáratról, s a nyár derekán ismét Tigranész ellen indult. Amikor átkelt a Tauroszon, bosszúsan látta, hogy a gabonaföldek még zöldek, mert a hűvös időjárás miatt a vetés itt sokkal később érik be. Aztán leereszkedett a síkságra, és kétszer vagy háromszor győztesen megütközött az armeniaiakkal, gátlástalanul feldúlta falvaikat, és elvitte a Tigranész részére összegyűjtött gabonát, s így az ellenséget juttatta abba a szűkös helyzetbe, amelyről ő maga félt. Ezután csatára akarta kényszeríteni őket, de hiába ásott árkokat táborhelyük körül, és fosztotta ki a vidéket szemük láttára, nem tudta őket állásaikból kimozdítani, mert már több ízben vereséget szenvedtek tőle. Felszedte tehát táborát és Artaxata, Tigranész királyi székvárosa alá vonult, ahol a király kisgyermekei és feleségei voltak, gondolván, hogy Tigranész a várost nem akarja harc nélkül elveszíteni.

Mondják, hogy miután a rómaiak legyőzték Antiokhoszt, a karthágói Hannibál felkereste az armeniai Artaxaszt, akinek sok dologban kiváló útmutatója és tanítója lett. Mikor Hannibál megtudta, hogy van az országban egy termékeny és szép fekvésű hely, amely elhanyagoltan fekszik, és mindenki elfeledkezett róla, megtervezett egy várost, majd odavezette Artaxaszt, és megmutatta neki, biztatva, hogy kezdjen hozzá az építkezéshez. A királynak a terv megnyerte tetszését, és Hannibált kérte meg a munkálatok irányítására; így épült fel ez a nagy és szép város, amely nevét a királyról kapta, és Armenia fővárosává lett.

Amikor Lucullus ez ellen a város ellen vonult, Tigranész csakugyan nem tudta türtőztetni magát, hanem hadseregével útra kelve, harmad- vagy negyednapra a rómaiak közelében ütötte fel táborát; közöttük volt az Arszania folyó, amelyen a rómaiaknak át kellett kelniük, hogy Artaxatába jussanak. Lucullus áldozott az isteneknek, és mintha már kezében tartaná a győzelmet, átkelt tizenkét cohorsba osztott előhadával, a hadsereg többi részét pedig úgy állította fel, hogy az ellenség be ne keríthesse. Nagy létszámú lovasság és válogatott csapatok álltak vele szemben, akiket mard lovas íjások és ibériai lándzsások támogattak. Tigranész ezt a zsoldoscsapatát tartotta a legharciasabbnak és bennük bízott a legjobban. De egyik csapat sem tüntette ki magát különösebben, mert miután rövid ideig harcoltak a római lovassággal, az utánuk nyomuló gyalogság elől meghátráltak, s amikor egymástól elszakítva futásnak eredtek, a római lovasság az üldözésükre eredt. Lucullus azonban, mikor lovasai szétszóródtak, és látta, hogy Tigranész előretörő lovassága milyen kitűnő és milyen nagyszámú, megijedt. Visszahívta lovasait az üldözésből, és a csapatok élére állva szembeszállt az atropaténéikkel, akik a főemberekkel együtt Tigranészt vették körül, és még mielőtt kézítésára került volna a sor, megfélemlítette és megfutamította őket. A királlyal együtt harcoló három király közül, úgy látszik, a legcsúfosabban a pontoszi Mithridatész futott meg, mert a rómaiaknak még a harci kiáltását sem tudta elviselni. Az üldözés sokáig, egész éjszakán át tartott; az ellenséget részben leöldösték, de foglyokat is ejtettek, értékes holmikat és mindenféle zsákmányt szedtek össze. Livius azt állítja, hogy az előbbi ütközetben szám szerint többen kerültek kézre, de ebben a csatában az előkelőbbek estek el vagy kerültek fogságba.

32. Ezen a győzelmen felbátorodva és fellelkesülve Lucullus elhatározta, hogy továbbnyomul, és teljesen megsemmisíti a barbárt. De az őszi napéjegyenlőség táján várakozás ellenére kemény időjárás állt be; többnyire havazott, és még a derűs napokon is erősen fagyott, a rendkívüli hideg miatt a lovakat alig lehetett megitatni, és csak nagy ügyel-bajjal tudtak átkelni a folyón, mert az éles jégzilánkok átvágták a lovak inát. A többnyire árnyékos vidéken, a szűk völgyekben és a mocsarakban a katonák mindig átáztak, menet közben elborította őket a hó, éjszakánként pedig a nedves, átázott talajra kellett lefeküdniük. Az ütközet után csak néhány napig követték Lucullust, de aztán megmakacsolták magukat. Először a katonai tribunusokat kérték és küldték hozzá, később hangos zajongással csoportokba verődtek, éjszaka zajongtak a sátrakban, ami a katonai zendülés legbiztosabb jele szokott lenni. Lucullus hosszasan kérlelte őket, hogy legyenek türelemmel, amíg el nem foglalják és fel nem dúlják az armeniai Karthágót, Róma legnagyobb ellenségének, Hannibálnak művét. De a katonákat nem lehetett rávenni, ezért kénytelen volt visszavezetni őket, a Tauroszon átkelve Mügdoniába, egy termékeny és kellemes éghajlatú tartományba. Itt egy nagy és népes város van, amelyet a barbárok Niszibisznek, a görögök pedig mügdoniai Antiokhiának hívnak. A város parancsnoka névleg Tigranész fivére, Gurasz, de valóságban az ostrom minden fortélyához és az ostromgépekhez kitűnően értő Kallimakhosz volt, aki olyan sok bajt okozott Lucullusnak már Amiszoszban is. Lucullus felütötte táborát, és az ostromlás minden fortélyát felhasználva, rövid idő alatt rohammal bevette a várost. Gurasszal, aki meghódolt neki, kegyesen bánt, de Kallimakhossal még csak szóba sem állt, pedig az azt ígérte, hogy nagy kincsek rejtékhelyének nyomára vezeti. Megbilincselte és magával vitte, hogy lakoljon

bűneiért, mert felgyújtotta Amiszoszt, s ezzel Lucullust megfosztotta attól a becsvágyától, hogy kegyesen bánjék a görögökkel.

33. Bízvást mondhatjuk, hogy mind ez ideig a szerencse nyomába szegődött Lucillusnak, és szinte harcostársa volt, de ettől kezdve, mintha csak elhagyta volna a kedvező széljárás, mindent erőszakkal kellett kiharcolnia, mindenütt akadályokba ütközött, és bár bátor és kitartó volt, hadvezéri tetteivel sem dicsőséget, sem elismerést nem aratott, sőt kis híja volt, hogy a balsikerek és viszályok következményeként el nem veszítette korábban szerzett hírnevét. Ennek nem kismértékben önmaga volt az oka, mert nem volt tekintettel az egyszerű sor-katonaságra, és úgy gondolkodott, hogy ha a vezér engedményeket tesz az alája rendeltének, tekintélye csorbul vele. De a legnagyobb baj az volt, hogy egyenlő rangú és hatalmú tiszt-társaival sem tudott megférti jó egyetértésben, mert mindnyájukat lenézte, és mindegyiknél többre tartotta magát. Ennyi hibája volt Lucillusnak sok más jó tulajdonsága mellett. Magas termetű, szép férfi volt, kitűnő szónok, és a forumon s a táborban egyaránt megállta a helyét.

Sallustius szerint mindjárt a hadjárat kezdetén Küzikosznál ellenszenvessé tette magát a katonák előtt, majd ismét Amiszosznál, mert arra kényszerítette őket, hogy egymás után két telet táborban töltsenek. De terhesnek találták a katonák a későbbi teleket is, mert akár ellenséges földön, akár a szövetségeseknél töltötték az időt, mindig szabad ég alatt, sátrakban laktak. Lucillus ugyanis soha nem ment be hadseregével sem görög, sem baráti városba. A katonák magatartását jól felhasználták a néppárti vezérek, akik merő irigységből azt a vádat emelték ellene, hogy uralom- és gazdagságvágyból húzza-halasztja a háborút, és egyedül tartja uralma alatt Kilikiát, Ázsiát, Bithüniát, Paphlagoniát, Galatiát, Pontoszt, Armeniát és a Phasziszig terjedő vidékeket, s hogy most Tigranész palotáit rabolja ki, mintha királyok kifosztására és nem legyőzésére küldték volna ki. Állítólag így beszélt az egyik néptribunus, Lucius Quintus. Az ő szavaira hallgatva a népgyűlés úgy döntött, hogy Lucillus helyett utódokat küld ezekbe a tartományokba. Azt is elhatározták, hogy az alatta szolgáló katonákat elbocsátják.

34. Lucillus ügyeinek ilyen kedvezőtlen alakulásához hozzájárult az is, hogy Publius Clodius, ez a gögös, felfuvalkodott és elszánt ember mindenképpen romlására tört. Clodius fivére volt Lucillus kicsapongásairól hírhedt feleségének, és többek közt azzal is vádolták, hogy elcsábította tulajdon nővérét. Abban az időben Lucillus hadseregében szolgált, de nem kapott olyan magas rangot, mint ami szerinte járt volna neki. Úgy gondolta, hogy őt az első hely illeti meg, de mert viselkedése ezt nem tette lehetővé, titkon összeszövetkezett Fimbria volt embereivel, és felfűvelte őket Lucillus ellen olyan hízelkedő kijelentésekkel, amelyeket a katonák szívesen hallgattak. Ezeket a katonákat bírta rá korábban Fimbria, hogy gyilkolják meg Flaccus consult, és őt válasszák meg vezérüknek. Így aztán szívesen hallgattak Clodiusra, barátjuknak nevezték, amikor tettetett aggodalmaskodással háborogni kezdett, hogy már soha nem lesz vége az örökös háborúknak és fáradalmaknak; nekik a világ minden népével kell harcolniok, be kell barangolniok a földkerekséget; így emésztődik fel egész életük, s ezekért a szolgálatokért semmi érdemleges jutalmat nem kapnak; egyebet sem tesznek, csak kísérik Lucillus aranyművű és drágaköves serlegekkel megrakott társzekereit és tevéit, Pompeius katonái viszont békés polgárokként élnek feleségükkel és gyermekeikkel, s boldogok, mert földet kaptak, városban lakhatnak, nem kell loholniok Mithridatész és Tigranész után lakatlan puszta vidéken, és nem kell lerombolniok királyi palotákat Ázsiában, hanem Hispaniában nyomorult szökevényekkel, Itáliában pedig elkóborolt rabszolgákkal viselnek háborút. „De ha már nem hagyhatjuk abba a háborút, ne olyan vezérnek őrizzük-e meg inkább maradék testi erőnket és életünket, aki katonái gazdagságát tekinti a legszebb dicsőségének?”

Ezekkel a vádaskodásokkal Clodius úgy megrontotta Lucullus hadseregét, hogy nem követték sem Tigranész, sem Mithridatész ellen, aki Armeniából betört Pontoszba, és újra átvette uralmát, hanem a téli hideg ürügyén Gordüénében húzták-halasztották az időt, és várták, hogy Pompeius vagy más fővezér megérkezzék, és Lucullustól átvegye a fővezérletet.

35. Mikor azonban híre érkezett, hogy Mithridatész legyőzte Fabiust, és útban van Sornatius és Triarius¹⁵¹ ellen, a katonák szégyenkezve követték Lucullust. Triarius, aki hírnévre vágyva maga akarta kivívni a biztosnak látszó győzelmet, mielőtt még a közelben tartózkodó Lucullus megérkeznék, vereséget szenvedett egy nagy ütközetben, amelyben állítólag hétezer római elesett, köztük százötven centurio és huszonnégy katonai tribunus, s amelyben Mithridatész a tábor is elfoglalta. Néhány nappal később megérkezett Lucullus is, és Triariust úgy kellett elrejtetni a katonák haragja elől. Mivel pedig Mithridatész nem akart megütközni, hanem várakozott Tigranészra, aki nagy haderővel közeledett, Lucullus elhatározta, hogy mielőtt ezek ketten egyesítenék haderejüket, eléje megy Tigranésznek, és megütközik vele. Előnyomulása közben azonban Fimbria hívei fellázadtak, elhagyták soraikat, és azt hajtogatták, hogy őket senatusi határozattal elbocsátották a katonai szolgálatból, Lucullusnak nincs többé joga parancsolni nekik, mert a tartományokat mások kapták meg. Nincs az a megaláztatás, melyre Lucullus ekkor el ne szánta volna magát: egyenként kérlelni kezdte a katonákat, megalázkodva, könnyek közt járta sorra a sátrakat, megragadta alárendeltjei karját, de senkit nem sikerült megenyhítenie; lába elé dobták üres erszényüket, s azt ajánlották, harcoljon egyedül az ellenséggel, mert csak ő tudja, hogyan lehet ebből a háborúból meggazdagodni. Végül aztán a többi katona kérésére Fimbria emberei megengesztelődtek, és beleegyeztek, hogy a nyár végéig maradnak, csak akkor kérik elbocsátásukat, ha az ellenség addig az ideig nem mutatkozik, hogy megütközzék velük. Lucullus kénytelen volt ennyivel beérni, másként át kellett volna engednie az országot a barbároknak, így tehát éppen csak hogy együtt tartotta katonáit, de nem erőltette és csatába sem vezette őket; már annak is örülnie kellett, hogy vele maradnak, és el kellett néznie, hogyan harácsolja végig Tigranész Kappadokiát, hogyan kezdi el ismét arcátlanságait Mithridatész, akiről pedig levelében azt jelentette a senatusnak, hogy teljes győzelmet aratott felette. Közben megbízottak érkeztek, hogy rendezzék az ügyeket Pontoszban, abban a hiszemben, hogy a rómaiak uralma ott már megszilárdult. Most aztán saját szemükkel láthatták, hogy Lucullus nem ura önmagának sem, hanem megvetik és gúnyt űznek belőle tulajdon katonái is, akik vezérükkel szemben arra az arcátlanságra vetemedtek, hogy a nyár végén felöltötték fegyvereiket, kardjukat kihúzták, és harcra hívták a sehol nem látható, régen elvonult ellenséget. Aztán nagy kiáltozással az üres levegőt kezdték vagdosni kardjukkal, és miközben kivonultak a táborból, azt kiabálták, hogy letelt a Lucullusnak ígért idő, nem maradnak tovább.

A többi csapatot Pompeius levéllel parancsolta magához, mert a nép kedvezéséből és a néptribunusok hízelgése folytán őt nevezték ki fővezérré a Mithridatész és Tigranész elleni háborúba. A senatus és a patriciusok azonban meg voltak győződve róla, hogy Lucullusszal méltánytalanság történt, mert nem a háborútól, hanem diadalmenettől fosztották meg, és nem arra kényszerítették, hogy hadjáratát, hanem hogy a győzelmi babért hagyja ott, és adja át másoknak.

36. Mindez még gyűlöletesebbnek látszott azoknak, akik ott a helyszínen voltak, mert Lucullusnak még ahhoz sem volt joga, hogy kitüntessen vagy megbüntessen valakit azért, amit a háború folyamán tett. Pompeius még azt sem engedte meg, hogy meglátogassák vagy engedelmeskedjenek írásos rendeleteinek vagy a tíz megbízottal egyetértésben hozott intézkedéseinek, hanem ellenintézkedéseket foganatosított. Persze Pompeiustól jobban féltek, mert nagyobb hadserege volt. Barátaik ennek ellenére találkozót szerveztek kettőjük között, s ez meg is történt egy galatai faluban. Barátságosan üdvözölték egymást, majd kölcsönösen

szerencsekívánataikat fejezték ki sikereikért. Lucullus volt az idősebb, de Pompeius a tekintélyesebb, több hadjárata és két diadalmenete révén. Mindkettőjük előtt babérágakkal megkoszorúzott vesszőnyalábokat vittek győzelmeik jeleként. Mivel azonban Pompeius száraz, kopár vidékeken megtett hosszú út után érkezett, a babérágak elhervadtak a vesszőnyalábokon, és így Lucullus emberei adtak neki a maguk friss zöld babérágaiból. Pompeius barátai ezt jó előjelnak tekintették, mert valóban Lucullus haditettei adtak fényt Pompeius hadjáratának. A megbeszélések nem hoztak semmi érdemleges eredményt, sőt még nagyobb idegenségben váltak el egymástól. Pompeius semmisnek jelentette ki Lucullus rendelkezéseit, úgyszólván minden katonáját elvette tőle, csak ezerhatszáz emberét hagyta meg neki a diadalmenetre, de ezek se követték valami nagy lelkesedéssel. Lucullus ennyire nem volt rátermett, vagy ennyire nem volt szerencsés a hadvezetés legfontosabb dolgaiban. Ha a többiekkel együtt ez a tulajdonság is meglett volna benne - mert hiszen nem hiányzott belőle a bátorság, a gondosság, a megértés és az igazságosság -, a római birodalom határa nem az Eufratész lett volna, hanem Ázsia távoli partjai és a hürkaniai tenger, hiszen a többi népet mind Tigranész tartotta uralma alatt, és a parthusok hatalma akkor még nem volt olyan nagy, mint amilyennek Crassus idejében mutatkozott. Lucullus idejében a parthusok még nem voltak egységesek, sőt a belső harcok és a szomszédaikkal vívott háborúk miatt ahhoz sem voltak elég erősek, hogy az armeniaiak dolyfös viselkedését megtorolják.

Az én véleményem szerint Lucullus többet ártott, mint használt szolgálataival hazájának: hiszen a parthus határ közelében felállított sok diadaloszlop, Tigranokerta, Niszibisz, s az ott zsákmányolt és Rómába vitt sok gazdagság, Tigranész zsákmányul ejtett és a diadalmenetben vitt koronája vonzotta Crassust Ázsiába, aki a barbárokból semmi mást nem látott, csak leendő prédát és zsákmányt. Amikor azonban szemtől szembe került a parthusok nyilaival, gyorsan kitűnt, hogy Lucullus nem az ellenség ostobaságának és gyávaságának köszönhetette győzelmét, hanem saját merészségének és tehetségének. De erről majd később lesz szó.

37. Midőn Lucullus hazaérkezett Rómába, először is arról értesült, hogy fivérét, Marcust Gaius Memmius bevádolta olyan tetteiért, amelyeket quaestor korában Sulla parancsára vitt véghez. Marcust felmentették, de akkor Memmius öellene fordult, és azzal rágalmazta meg a nép körében, hogy nagy összegeket eltulajdonított és elhúzta a háborút; ezért arra próbálta rábírni a népet, hogy ne adja meg neki a diadalmenetet. Lucullus is belevetette magát a küzdelembe, a legelső és legbefolyásosabb polgárok is a tribusok közé vegyültek, és hosszas kérlelésre nagy nehezen rávették a népet, hogy járuljon hozzá a diadalmenethez, amely nem volt ugyan olyan pompás és hosszú, mint más alkalmakkor, és a menetben vitt tárgyak sem voltak oly csodások, de a Circus Flaminiusban mégis kiállítottak mérhetetlenül sok zsákmányolt fegyvert és a királyoktól elvett ostromgépeket, s ez a látvány önmagában sem volt megvetendő. A diadalmenetben felvonultak kisebb számban a vértés lovasok, tíz kaszás harci szekér, a király hatvan barátja és hadvezére, aztán hoztak száztíz ércveretű hadihajót, Mithridatész hat láb magas aranszobrát és drágakövekkel kirakott pajzsát, húsz nyitott hordszéken ezüstedényeket, harminckettőn aranyserlegeket, arany páncéllemezeket és aranypénzeket. Ezeket emberek hordozták; az arany veretű kereveteket nyolc öszvér vitte, a rúdba öntött ezüstöt ötvenhat, a mintegy kétmillió-hétszázezer ezüstdrachmát pedig százhat. Vittek táblákat is, amelyekre felírták, hogy Pompeius mekkora összegeket kapott Lucullustól a kalózok elleni háborúra, és mennyit szolgáltatott be az államkincstárba; ezenkívül minden katona kapott kilencszázötven drachmát. Mindezekon felül Lucullus fényesen megvendégelte a város és a közeli helységek, az úgynevezett vicusok lakosait.

38. Miután elvált Clodiától, aki feslett erkölcsű és alantas jellemű nő volt, feleségül vette Serviliát, Cato nővérét, de ez sem volt szerencsés házasság, mert Serviliában csak egy nem volt meg Clodia rossz tulajdonságai közül, a fivérével való botrányos kapcsolata; minden más

tekintetben ugyanolyan züllött és erkölcstelen nő volt. Lucullus Catóra való tekintettel, kelletlenül bár, de tűrte, végül azonban elvált tőle is.

A senatus nagy reményeket fűzött személyéhez, hogy majd hatalmas tekintélyével és hírnevével az arisztokrácia védőbástyája és előharcosa lesz Pompeius zsarnokságával szemben; ő azonban otthagyta a közéletet, és nem törődött az állammal, mert elvadultnak és menthetetlennek tartotta, de az is lehet, hogy - mint némelyek mondják - belecsömörlött a dicsőségbe, és vágyódott a kényelmes és könnyű életre annyi fáradság és küzdelem után, mely reá nézve nem a legszerencsésebben végződött. Egyesek dicsérik érte, hogy képes volt a változtatásra, és el tudta kerülni Marius szenvedésekkel teli sorsát, aki a kimberok felett aratott nagy sikerei után nem érte be irigylésre méltó dicsőségével, hanem kielégíthetetlen uralomvágyból öreg ember létére fiatal emberekkel kelt versenyre, s borzasztó tettekre vetemedett, és még borzasztóbb szenvedéseknek tette ki magát. Cicero is jobban tette volna, ha Catilina pere után bevonja vitorláját és csöndben öregszik meg, és Scipio is, ha megpihen, amikor karthágói győzelmét megtoldotta még Numantiával is; mert megvan a politikai pályafutás határa is, amikor - akárcsak a versenypályán küzdő atlétáknál - véget ér az életerő virágzásának korszaka. Crassus és Pompeius baráti köre gúnyt űzött Lucullusból, mert gyönyörökre és tékozlásra adta magát, mintha bizony a fényűző élet nem illenék jobban az ilyen korhoz, mint a politizálás vagy a hadvezetés.

39. Lucullus élete a régi komédiához hasonlatos, amelynek kezdetén az ember politikáról és hadjáratról olvas, később aztán ivások, lakomák, dőzsölések, fáklyaversenyek és más efféle gyerekes dolgok következnek. Mert én gyerekes dolognak tekintem a drága épületeket, a sétányokat és a fürdőket, és még inkább a festményeket és a szobrokat, s azt a buzgalmat, ahogyan a művészetekkel foglalkozott, ahogy nagy költséggel gyűjtötte a műtárgyakat, és ahogy hadjáratain szerzett mérhetetlen vagyonát erre pazarolta. Még napjainkban is, amikor oly nagy fényűzés folyik, Lucullus kertjeit a legköltségesebb fejedelmi kertnek tekintik. Amikor a sztoikus Tubero Neapolis környékén a tengerparton meglátta fényűző építkezéseit: a nagy, alagútszerű építmények fölötti függőkerteket, a tenger vizéből csatornákkal táplált halastavakat palotái mellett és a tenger vizére épített kéjlakokat, elnevezte togás Xerxésznek. Tusculumban nyári palotát építtetett, ahonnan pompás kilátás nyílt; voltak itt tágas nyitott ebédlők, ahol lakomákat rendezett, és fedett sétányok. Mikor egy alkalommal Tusculumban meglátogatta Pompeius, és kifogásolta, hogy díszes palotáját nyárra jól berendezte, de télen használhatatlan, Lucullus nevetve szólt: „Olyannak nézel te engem, akinek kevesebb esze van, mint a darvaknak és a gólyáknak? Mintha bizony én nem az évszakok változásához szabnám lakhelyemet.” Egy alkalommal egy praetor fényes látványosságokra készült, és megkérdezte Lucullustól, nem tudna-e kölcsönözni bíborköntösöket a kar tagjainak. Azt felelte, hogy utána néz, van-e neki, és ha van, fog adni; másnap megkérdezte, hányra volna szükség. Száz elég lesz, mondta a praetor, mire Lucullus csak annyit felelt, hogy vihet akár kétszer annyit is. Ilyen dolgokra mondta Flaccus,¹⁵² a költő, hogy nem tartja gazdag háznak az olyat, ahol nem több a számba sem vett és elfelejtett drágaság, mint a szem előtt tartott.

40. Lucullus hétköznapi étkezései hallatlan fényűzésről tanúskodtak: bíbortakarók, ékköves serlegek, kartáncok, színészek szavalatai, különleges szakácművészettel elkészített drága ételek és fogások. Sokan dicsérték Pompeiust egy mondásáért. Történetesen beteg volt, és az orvos fenyőmadarat rendelt neki, de szolgálai azt mondták, hogy nyáron fenyőmadarat sehol másutt nem lehet szerezni, csak Lucullusnál, aki hizlaltatja őket. Erre Pompeius megtiltotta, hogy tőle kérjenek, és így szólt az orvoshoz: „Mit? Hát Pompeius ne éljen, ha Lucullus nem ingyenkedik?” S megparancsolta, hogy valami könnyebben beszerezhető ételt készítsenek neki. Cato barátja és rokona volt, de annyira nem szerette költekező életmódját, hogy amikor egy fiatal senator az egyszerűségről és a mértékletességről hosszú és oda nem illő szónoklatot

tartott, felkelt helyéről, és leintette: „Hagyd már ezt a beszédet - mondta -, gazdag vagy, mint Crassus, úgy élsz, mint Lucullus, és úgy beszélsz, mint Cato.” Némelyek azt állítják, hogy ezt nem Cato, hanem valaki más mondta.

41. De hogy Lucullus nemcsak élvezte ezt az életmódot, hanem büszke is volt rá, kitűnik a róla fennmaradt történetekből. Mondják, hogy néhány görögöt, akik Rómába látogattak, több napon át vendégül látott. Ezek, görögökre valló jó modorral, restellték elfogadni meghívását, nehogy költségbe verje magát értük. Erre Lucullus mosolyogva így szólt: „Ez valóban értetek is van, görög barátaim, de sokkal inkább Lucullusért.” Egy alkalommal egyedül étkezett, és egyfogásos szerény vacsorát szolgáltak fel neki; emiatt megharagudott, és hívatta a háztartást vezető szolgáját. Midőn az azzal védekezett, hogy senki nem volt hivatalos a vacsorára, és azt gondolta, nem óhajt költségesebb vacsorát, ráförmedt: „Mit beszélsz? Hát nem tudod, hogy Lucullus ma Lucullusnál vacsorázik?” Ezt a történetet természetesen sokszor emlegették a városban. Más alkalommal céltalanul járt-kelt a forumon, mikor Cicero és Pompeius lépett oda hozzá. Cicero a legmeghittebb barátjának számított, Pompeiusszal volt ugyan közöttük nézeteltérés hadjárata parancsnoksága ügyében, de azért gyakran találkoztak, és mindig szívesen elbeszélgettek egymással. Cicero köszöntötte, és megkérdezte tőle, mit szólna, ha meglátogatnák. A legnagyobb mértékben örül neki, mondta, s már hívta is őket, hogy menjenek. „Ma este veled szeretnénk vacsorázni, de csak úgy, ahogyan magadban szoktál.” Lucullus vonakodott, és kérte, válasszanak másik napot, de azt mondták, erről szó sem lehet, sőt abba sem egyeztek bele, hogy szolgálának szóljon, nehogy nagyobb előkészületeket tegyenek, mint amikor egyedül étkezik. Abba egyeztek csak bele, hogy szóljon jelenlétükben egyik szolgájának, hogy a vacsorát aznap este az Apollón-teremben szolgálják fel; ez volt ugyanis a ház egyik legpompásabb terme. Így aztán ügyesen becsapta barátait, mert nyilván minden ebédlőteremhez meg volt szabva az ott felszolgálendő étkezés és a felszolgálás költsége; így aztán mihelyt a szolgák meghallották, hogy hol kívánja a vacsora felszolgálását, azonnal tudták, hogy mekkora költséggel készítsék és szolgálják fel az aznapi vacsorát. Egyébként az Apollón-teremben ötvenezer drakhmában volt megszabva a vacsora költsége; akkor is ennyibe került, és Pompeiust nem is annyira a nagy költség, mint inkább az a gyorsaság lepte meg, ahogyan a vacsorát elkészítették. Lucullus ilyen büszkélkedve használta fel gazdagságát, mintha a barbároktól zsákmányolta volna.

42. Lucullus dicséretre méltó buzgóságot mutatott a könyvek beszerzésében is; sok, gondos kézírással készített könyvet gyűjtött össze. De felhasználásukért több elismerést érdemel, mint megvásárlásukért; könyvtára mindenki előtt nyitva állt. Az oszlopos folyosókra és olvasótermekbe szabad bejárata volt minden görögnek, akik mint a Múzsák otthonába jártak ide, és töltötték itt napjaikat egymás között, boldogan keresve felüdülést más elfoglaltságaik közben. Lucullus maga is gyakran elidőzött társaságukban, együtt sétálgatott a tudósokkal és a politikusokkal a fedett oszlopcsarnokokban, és segítségükre volt, ha valamiben tanácsát kérték. Háza valóságos otthona és prütaneiona volt azoknak a görögöknek, akik Rómába látogattak. A bölcselők minden iskoláját kedvelte, mindegyik iránt jóindulatú érdeklődést mutatott, és jól ismerte tanaikat. De kezdettől fogva az Akadémiát kedvelte a legjobban, és szinte magáénak tartotta - nem az új Akadémiát, amely akkor divatban volt Philónnak Karneadész tanairól tartott előadásai révén, hanem a régit. Ennek legkiválóbb képviselőjéül akkor az aszkalóni Antiokhoszt tartották, aki még meggyőző erejű és ékesszóló előadó is volt. Lucullus minden igyekezetével megnyerte őt barátjának, és sok időt töltött társaságában. Philón követői közé tartozott Cicero is, aki kiváló párbeszédet írt, amelyben a régi Akadémia álláspontját Lucullusszal mondatja el, ő maga pedig az ellenkező álláspontot képviseli. Értekezésének címe: *Lucullus*.

Lucullus és Cicero, mint már mondtuk, bizalmas barátságban voltak egymással, és ugyanahhoz a politikai párthoz tartoztak. Lucullus ugyanis nem vonult vissza teljesen a politikai élettől, de mert látta, hogy milyen veszéllyel jár, és mennyi bánatommá teszi ki magát, aki az első helyre törekszik, ezt a helyet azonnal átengedte Crassusnak és Catónak. A senatusban ezt a két férfit állították az első helyre azok, akik gyanakvással nézték Pompeius befolyását, miután Lucullus lemondott az elsősről. De azért barátai kedvéért időnként megjelent a fórumon és a senatusban is, ha szükség volt rá, hogy Pompeius valamelyik túlságosan is becsvágyó tervével és szándékával szembeszálljon. Így megghiúsította azokat az intézkedéseket, amelyeket Pompeius a királyok leverése után tett, majd Catóval együttműködve megakadályozta azt a földosztást is, amelyet ugyancsak Pompeius javasolt katonái számára. Pompeius aztán Crassus és Caesar barátságához vagy helyesebben összeesküvéséhez menekült, a várost megrakta fegyveres katonasággal, és miután Cato és Lucullus párthíveit kiűzte a senatusból, jóváhagyta intézkedéseit.

A legelőkelőbb patriciusok helytelenítették ezt az eljárást, erre Pompeius párthívei egy bizonyos Vettiust állítottak elő, akit állítólag tetten érték Pompeius ellen irányuló merényleten. Vettiust kihallgatták a senatusban. Többeket vádolt be, és Lucullust is megnevezte a nép előtt, azt állítván, hogy ő bérelte fel Pompeius meggyilkolására. Szavainak senki nem adott hitelt, és azonnal nyilvánvalóvá lett, hogy csak rágalmazásra és hamis vád emelésére használták fel ezt az embert. A dolog még világosabbá lett, amikor néhány nappal később Vettius holttestét kidobták a börtönből, azt állítva, hogy öngyilkos lett, de a holttesten fojtogatás és súlyos sérülések nyomait találták, ami azt mutatta, hogy azok tették el láb alól, akik felbérelték.

43. Ez az eset még inkább eltávolította Lucullust a politikai élettől, később pedig, amikor Cicerót száműzték, és Catót Ciprusra küldték, teljesen visszavonult. Élete végén örütség tört ki rajta, s elméje elborult. Cornelius Nepos azt mondja, hogy örütségének nem az öregség, nem is betegség volt az oka, hanem egy szabadon bocsátott rabszolgája, Kalliszthenész hozta rá a bajt. Valami mérgező hatású gyógyszer adott be neki azért, hogy szeretetét még inkább megnyerje; abban a hiszemben volt ugyanis, hogy ennek a gyógyszernek ilyen hatása van. De értelme ehelyett annyira elhomályosult, hogy vagyonának kezelését még életében fivérének kellett intéznie. A nép ennek ellenére is annyira fájlalta halálát, mintha csak hadvezéri és politikai pályájának virágjában halt volna meg. Temetésére nagy tömeg gyűlt össze, holttestét a legelőkelőbb ifjak vitték a forumra, és mindenáron azt akarták, hogy a Campus Martiuson temessék el, ahol Sullát is eltemették. De mert erre előzőleg nem gondoltak, és az előkészületeket nem lehetett volna olyan gyorsan megtenni, fivére kérésére beleegyeztek, hogy holttestét Tusculum melletti birtokán temessék el, ahol erre már fölkészültek. Fivére nem sok idővel élte túl Lucullust, mert ahogyan korban és dicsőségben csak kevés maradt el mögötte, így történt halálával is; ennyire őszinte szívvel szerette testvéréjét.

KIMÓN ÉS LUCULLUS ÖSSZEHASONLÍTÁSA

1. Lucullus különösképpen élete végén volt szerencsés; meghalt, mielőtt a nagy változás bekövetkezett, amelyet a végzet a polgárháborúkkal hozott a köztársaságra, és akkor távozott az élők sorából, amikor hazájában, ha zűrzavarosak voltak is az állapotok, de a szabadság még nem veszett oda. Ilyen szempontból sorsa mindenki másnál inkább közös volt Kimónéval, aki ugyancsak a zavaros kor bekövetkezése előtt halt meg, amikor Görögország még virágkorát élte. De Kimón egy háború kellős közepén hadvezérként hunyt el, nem pedig mindenről lemondva és elborult elmével, s nem is úgy, hogy lakmározásokban és ivásban találja meg a

fegyverek, hadjáratok, diadalmi jelek pályabérét, ahogyan Platón gúnyolódik Orpheusz követőinek állításán, hogy azokat, akik jól élték végig életüket, az örök részegség várja jutalmul a Hadészban. A békés nyugalom és a tudományos szemlélődés kétségtelenül élvezetes dolog, és a legillőbb vigasztalódás egy idős férfiúnak, aki abbahagyta katonai és politikai pályafutását; de hogy valaki kiváló tettek elkövetése után a gyönyört tekintse élete végső céljának, és hátralevő napjaiban, amikor abbahagyta a háborúkat és hadjáratokat, Aphrodité örömeivel játszadozzék és fényűző módon éljen, nem méltó a nemes Akadémiához, sem Xenokratész buzgó követőjéhez, legfeljebb ahhoz, aki Epikuroszhoz szegődik. Ez azért is különös, mert Kimón - Lucullusszal szöges ellentétben - fiatalságát töltötte féktelen kicsapongásokban, és emiatt méltán érte kifogás, Lucullus ifjúsága viszont józan és fegyelmezett volt. A jobb tehát az, aki jobba változik, és annak derekabb a jelleme és a természete, akiben a rossz öregkorára elmúlik, a jó pedig virágba borul.

Azután, bár egyformán gazdagok voltak, gazdagságukat egymástól eltérő módon használták fel. Nem volna helyes, ha egybevetnénk az Akropolisz déli falát, amelyet a Kimón által hazavitt pénzből fejeztek be, a Neapolisban épített díszes palotákkal és tengerre épített kéjlakokkal, amelyeket Lucullus a barbároktól szerzett zsákmányból építtetett; de nem hasonlíthatjuk össze Kimón asztalát sem Luculluséval, a keleti kényúrhoz méltó pazarlást a demokratikus és emberszerető államférfi életmódjával. Az egyik kevés költséggel naponként nyújtott ellátást sok embernek, a másik néhány ingyenc kedvéért teríttette meg asztalát sok költséggel. Ha ugyan a különbség okát nem az időben találjuk meg. Nem lehet ugyanis tudni, hogy ha Kimón is békés és nyugodt öregkort ért volna meg tetteiben gazdag élete s hadjáratai után, nem merült volna-e el még Lucullusnál is jobban a kicsapongó és gyönyörhajhászó életben. Kimón szerette az italt, a pompát és a csillogást, s a nőkkel folytatott viszonyai miatt sokan megszólták. De a közügyek küzdelmeiben szerzett sikerek másfajta gyönyörűséget jelentenek, és nem engednek szabad időt az alantasabb szenvedélyek kielégítésére, sőt el is felejtetik őket a közpályára termett és becsvágyó természetű férfiakkal. Ha Lucullus harctéri küzdelmei közben, hadvezérként halt volna meg, meg vagyok róla győződve, még a leggáncsoskodóbb és mindenben hibát kereső emberek sem emelhetek volna vádat ellene. Ezt tudom elmondani életmódjukról.

2. Nyilvánvaló, hogy háborúban - szárazföldön és tengeren egyaránt - mindketten jó harcosok voltak; mégis, ahogyan azokat az atlétákat, akik a birkózásban és a pankrationban egy napon nyerik el a győztesek koszorúját, „kiváló győztesnek” szokták nevezni, Kimónt is, aki egy napon szerzett szárazföldi csatában és tengeri ütközetben győzelmi jelet magának és győzelmi koszorút Görögországnak, méltán nevezhetjük elsőnek a hadvezérek között. Lucullusnak hazája adta, Kimón pedig hazájának szerezte meg a fő hatalmat. Lucullus idegen földeket hódított meg a szövetségesek felett uralkodó Rómának, Kimón pedig megszerezte a másoktól függő Athénnek a szövetségesek feletti hegemoniát, és győzelmet szerzett hazájának ellenségei felett. A perzsákat, miután vereséget szenvedtek, elűzte a tengerről, a spártaiakat pedig rábeszélte, hogy önként mondjanak le a vezetésről. Ha viszont azt tekintjük, hogy a hadvezérnek legfontosabb feladata, hogy az engedelmisséget jóakarattal biztosítsa: Lucullust megvetették a katonái, Kimónt pedig bámulták a szövetségesek; az egyiktől elpártoltak, a másikhoz odaálltak. Az egyik úgy tért haza, hogy cserbenhagyták azok, akiknek vezére volt; a másikat úgy küldték ki a szövetségesekkel, hogy mások parancsát teljesítse, és mikor hazatért hajóhadával, ő adott parancsot nekik, miután három mindennél nehezebben elérhető dolgot biztosított városának: békét az ellenséggel, hegemoniát a szövetségesek felett és jó egyetértést a lakedaimóniakkal.

Mindketten nagy birodalmak megdöntését és egész Ázsia meghódítását kísérelték meg, de vállalkozásuk befejezetlen maradt. Kimón ezt csupán balsorsának köszönhetette, mert sikerei közepette hadvezérként fejezte be életét; de Lucullust nem lehet önnön hibája alól mentesíteni, mert vagy nem tudta, vagy nem törődött vele, hogyan orvosolja katonái sérelmét, és hogyan szüntesse meg az ellene felhozott kifogásokat, ami miatt aztán olyan nagy gyűlölséget szerzett magának. Abban azonban sorsuk közös volt, hogy polgártársai Kimónt is perbe fogták, és végül osztrakiszmossszal száműzték, hogy, amint Platón mondta, tíz éven át még a hangját se hallják. Az arisztokratikus természetű férfiakban kevés olyan tulajdonság van, ami tetszik a népnek és amiben kedvét leli; mivel az ilyenek gyakran erélyes eszközökhöz nyúlnak, és fájdalmat okoznak a népnek, hogy a helyes útra térítsék, akárcsak az orvosok kötése, amelyek a kificamodott végtagokat visszaállítják természetes állapotukba. Ez alól a vád alól talán felmenthetjük mindkettőjüket.

3. Lucullus sokkal nagyobb hadvezér volt, mint Kimón. Ő volt az első római, aki hadsereggel vonult át a Tauroszon, átkelt a Tigrisen, elfoglalta és a királyok szeme láttára felgyújtotta Tigranokertát, Kabeirát, Szinópét és Niszibiszt; uralma alá hajtotta az északi tartományokat a Phasziszig, keleten eljutott Médiáig és délen az arab fejedelmek segítségével a Vörös-tengerig. Megsemmisítette a királyok haderőit, bár őket magukat nem tudta foglyul ejteni, mert mint űzött vadak a sivatagokba, megközelíthetetlen erdőségekbe menekültek. Felsőbbségének bizonyítéka, hogy a perzsák, mivel semmi nagyobb vereséget nem szenvedtek Kimóntól, nyomban a görögök ellen fordultak, s legyőzték és megsemmisítették jelentős haderejüket Egyiptomban; ezzel szemben Tigranész és Mithridatész Lucullus után semmi nagyobb haditett nem vitt már véghez. Mithridatész elgyengült, és majdnem harcképtelenné vált már az első ütközetekben, s Pompeiusnak egyetlenegyszer sem merte megmutatni haderejét a táboron kívül, hanem futva menekült a Boszporoszhoz, és ott végzett magával; Tigranész pedig királyi köntösét levetve, fegyvertelenül vetette magát Pompeius elé, koronáját leemelte fejéről, lába elé tette, és így nem saját tulajdonával hízelgett Pompeiusnak, hanem azzal, ami egyszer már Lucullus diadalmenetének ékessége volt. Boldog volt, mert visszakapta királyi méltóságának jelvényeit, amiket azelőtt elveszített. Az tehát a nagyobb vezér, aki, miként az atléta, elgyengült ellenfelet ad át utódjának.

Figyelembe kell vennünk azt is, hogy Kimón a királyok hatalmát és a perzsák büszkeségét már megtörve és megalázva találta a Themisztoklésztől, Pauszaniasztól és Leótükhidésztől elszenvedett vereségek és szüntelen futások következtében, és így könnyen győzedelmeskedett azok testén, akiknek lelke már azelőtt is elcsüggedt és a vereségek hatása alatt állt; Tigranész azonban úgy szállt szembe Lucullusszal, hogy annyi csatából nem vesztett el még egyet sem, és büszke öntudat töltötte el. Ami az ellenséges hadseregek nagyságát illeti, azokkal, akiket Kimón győzött le, össze sem lehet hasonlítani a Lucullus ellen egyesült hadsereg számát. Ezért mindent figyelembe véve, nehéz ítéletet mondani róluk, mert az isteni szellem láthatóan jóindulattal volt mindkettőjükhöz, s előre figyelmeztette őket; az egyiket, hogy mit kell tennie a siker érdekében, a másikat pedig, hogy mitől kell őrizkednie. Megkapták a jóváhagyást az istenektől, mert mindketten jó és az isteneknek tetsző férfiak voltak.

NIKIASZ - CRASSUS

NIKIASZ¹⁵³

1. Úgy gondoljuk, semmiképpen sem helytelen Crassust Nikiasszal, a parthusoktól elszenvedett vereséget a szicíliaival összevetnünk. De nehogy azt gondolják olvasóim, hogy Timaiosz hibájába esem, aki felül akarta múlni művészetével Thuküdidészt, és egyben Philisztosz unalmasságát és esetlenségét is bebizonyítani, amikor újra leírta azokat a szónoklatokat, szárazföldi és tengeri csatákat, amelyeket ez a két történetíró már olyan nagy hozzáértéssel leírt. Nekem nem ez a szándékom, amikor újra el szeretném mondani, amit Thuküdidész már szinte önmagát is felülmúlva, utánozhatatlan lendülettel, színesen és változatosan leírt. Mert istenemre, hogy Pindaroszt idézzem, mint

*...ki a lúd kocsí mellett
csak gyalog poroszkál...*

úgy válik Timaiosz is egyszerre öregesen tudálékossá és gyerekesen éretlenné, vagy ahogyan Diphilosz mondja, olyan, mint egy

Szicília-béli hájjal bélelt hústorony.

Sokszor Xenarkhosz modorát veszi fel; így amikor azt mondja, rossz előjel volt, hogy az athéniak vezére, akinek neve a győzelem szóval rokon,¹⁵⁴ ellenezte a vezéri megbízatást, és a Hermák megcsonkítása¹⁵⁵ is figyelmeztetés volt, hogy az athéniaknak Hermón fia, Hermokratész okozza majd a legtöbb vereséget a háborúban. Ezenfelül is valószínűnek látszott, hogy Héraklész a szürakusziakat segíti majd Koré kedvéért, mert kezére adta a Kerberoszt, s haragszik az athéniakra, mert megmentették az aigesztaikat, azoknak a trójaiaknak az ivadékait, akiknek városát elpusztította a Laomedontól elszenvedett sérelem miatt.

De az is lehet, hogy Timaiosz csupán Philisztosz nyelvezetét akarta felülmúlni, amikor mindezeket elmondta, továbbá Platón meg Arisztotelészt kívánta szidalmazni. Ami pedig engem illet, úgy találom, hogy nevetséges, és csak egy szofistához méltó, bármilyen irigy versengés más szerzők írásmódjával, sőt ha ez utánozhatatlan dolgokra irányul, merő ostobaság is. Röviden átfutok Nikiasz életének azokon az eseményein, amelyeket Thuküdidész és Philisztosz már elmondott, mivel éppen ezek mutatják, miként viselkedett ez az ember oly sok nagy bajában. Aztán meg hanyagnak sem szeretnék látszani. Megkísértem összeszedni azokat a részleteket is, amelyek a legtöbb történetíró figyelmét elkerülték, vagy csak mellékesen történik róluk említés, és csak fogadalmi táblák feliratain vagy régi népgyűlési határozatok szövegében találhatók meg. Ezt nem azért tettem, hogy használhatatlan forrásanyagot gyűjtsék össze, hanem hogy érthetővé tegyem hősym jellemét és lelkületét.

2. Nikiaszról elsősorban azt lehet elmondani, amit Arisztotelész írt róla, hogy Athénnek három kiváló polgárában volt meg az apáiktól örökölt jóindulat és a nép szeretete: Nikiaszban, aki Nikératosz; Thuküdidészben, aki Melésziasz és Théramenészben, aki pedig Hagnón fia volt; bár a harmadikban kevésbé, mint a másik kettőben, mert Théramenészt lenézték mint idegent keószí származása, de lenézték politikai állhatatlansága miatt is, mert pártállását állandóan változtatta, s ezért Ravasznak hívták.

Háromjuk közül Thuküdidész volt a legidősebb, aki az arisztokraták pártjának élén gyakran szembeszállt Periklésznek a nép kegyét hajhászó törekvéseivel. Nikiasz fiatalabb volt, már Periklész életében némi tekintélyre tett szert, és mint vezértársa működött mellette, de gyakran egyedül viselte a vezéri tisztelet. Amikor azonban Periklész meghalt, azonnal Nikiasz került az élre, főként a gazdag és előkelő polgárok kívánságára, akik őt állították szembe Kleón arcátlan vakmerőségével, de a nép is szeretetétbe fogadta és segítette emelkedésében.

Kleónnak nagy hatalma volt, mert a népet „aggként vezette, s keresethez juttatta”, de mikor megismerték kapzsiságát, arcátlanságát és vakmerőségét, még azok közül is, akiknek kedvét kereste, sokan Nikiasz mellé álltak. Nikiasz méltósága nem volt rideg vagy fölényeskedő, sőt volt benne bizonyos szerény tartózkodás, s azzal szerezte meg a nép kegyét, hogy úgy látszott, mintha félne tőle. Természeténél fogva bátortalan volt, nem bízott önmagában, és a háborúban szerencséje mögé rejtette gyávaságát, mert mint hadvezérnek kivétel nélkül mindig sikerei voltak. A politikában idegenkedett a hangoskodástól, a vádaskodók könnyűszerrel zavarba hozták, de a nép, úgy látszik, éppen ezért szerette, és befolyását nem kismértékben népszerűségének köszönhette. A nép ugyanis félni szokott azoktól a vezetőitől, akik lenéznek, de vakon követi azokat, akik félnek tőle, mert a nép szemében az a legnagyobb megbecsültetés, ha vezetői nem vetik meg.

3. Periklész vele született nagy tehetségével és ékesszólásának hatalmával vezette a várost, ezért nem szorult rá, hogy holmi fogásokkal nyerje meg a tömeget. Nikiasz nem dicsekedhetett ilyen tulajdonságokkal, ezért vagyona segítségével akarta magát megszerettetni a néppel; Kleón nagyvonalúságával és bohóckodásával nyerte meg az athéniakat, de Nikiasz ezekben nem versenyezhetett vele. Ő karfelszereléssel, tornajátékokkal és más sok pénzbe kerülő adományokkal nyerte meg a népet, minden elődjét és kortársát felülmúlva bőkezűségével és jó ízlésével. Fogadalmi ajándékai közül ma is megvan a Palladion az Akropoliszon, csak aranyozását vesztette el, és a kis szentély Dionüszosz szent körzetében a khorégiával nyert tripuszokkal. Mint karfelszerelő - *khorégosz* - sokszor győzött, és vereséget soha nem szenvedett. Mondják, hogy egy khorégia alkalmával Dionüszosznak öltözve jelent meg egyik rabszolgája, egy szép, sudár termetű, pelyhedző állú ifjú; az athéniaknak igen tetszett, és nagy tapssal fogadták. Nikiasz ekkor felkelt helyéről, és azt mondta, nem méltó az istenekhez, hogy egy isten alakítója rabszolga legyen, és szabadon bocsátotta az ifjút.

Emlékeznek az emberek arra is, hogy Déloszba küldött ajándékai milyen fényesek és az isten fenségéhez mennyire méltók voltak. A kórusok, amelyeket az egyes városok küldtek, hogy kardalaikat az isten tiszteletére előadják, minden előkészület nélkül szoktak a szigetre megérkezni. A parton összesereglett ünneplő tömeg felszólítására azonnal nagy sietve kiszálltak, fejükre tették koszorúikat, és felöltötték köntösüket. Amikor azonban Nikiasz hozta az ünnepi kart, Rhéneián szállt partra, ott rakatta ki az áldozati állatokat és más felszerelést, s egy megfelelő méretű, Athénban erre a célra készített hajóhidat, díszesen felaranyozva, tarka szőnyegekkel, koszorúkkal és függönyökkel. Éjszaka felszereltette a hidat a Rhéneiát Délosztól elválasztó keskeny csatornán, s kora reggel azon vezette át díszmenetben a pompás és drága ruhákba öltözött, éneklő kardalosokat az isten elé. Az áldozatok bemutatása, a dalosversenyek és a dús lakoma után ércpalmát állított fel ajándékkul az istennek, tízezer drakhmáért vásárolt egy földdarabot, és azt is az istennek adta ajándékkul, hogy jövedelméből áldozati lakomákat rendezzenek, s azokon kérjék az isteneket, hogy részesítsék Nikiaszt áldásukban. Ezt vésette rá arra az oszlopra, amelyet ajándéka emlékére Déloszban emelt. A palmát egy szélvihar kitépte, rádőlt a naxosziak által emelt hatalmas szoborra, és feldöntötte.

4. Világos, hogy e tetteiben nagy része volt a dicsekvésnek, a hivalkodó becsvágynak és a népszerűséghajhászásnak; de más tekintetben Nikiasz jelleme és életfelfogása azt árulja el, hogy a nép kegyének ez a hajszolása és a neki való kedveskedés vallásosságából eredt, mert mindig nagyon félt az isteneket és, mint Thuküdidész mondja róla, „nagyon hitt a jóslatokban”. Pasziphón egyik párbeszédében leírja, hogy naponként áldozott az isteneknek, és mindig tartott jóst a házánál, azzal az ürüggyel, hogy államügyekben hallgatja meg az istenek tanácsát, de többnyire a saját ügyei felől jósoltatott, különösen ezüstabányáiról. Laurionban ugyanis sok nagy jövedelmű bányája volt, és ezek művelése nem volt veszélytelen. A bányákban igen sok rabszolgát tartott, s jövedelmét legnagyobb részben az ezüsből kapta. Mindig sokan voltak körülötte, akik kértek és kaptak is tőle pénzt, s ugyanúgy adott azoknak, akiktől félhetett, mint azoknak, akik megérdemelték bőkezűségét; általában gyengesége jó jövedelmi forrás volt a rossz, és emberszeretete a jóra való embereknek.

Erről a vígjátékírók is megemlékeznek. Így Télekleidész az egyik feljelentő szájába ezeket a szavakat adja:

*Kharikleész im egy minát adott, felőle majd nehogy
elkotyogja azt, hogy anyja méhe első magzata.
Négy minát adott viszont Nikératész-fi Nikiasz;
hogy miért is adta, el nem árulom, bár jól tudom,
mert barátom, és belátom: bölcseszű e férfiú.*

Eupolisz vígjátékában, a *Marikasz*-ban az egyik szereplő egy együgyű szegény embert vezet a bíróság elé.

*Marikasz: Mikor is váltottál Nikiasszal szót tehát?
Szegényember: Az imént láttam csak: künn a téren álldogált.
Marikasz: Ez az ember is itt azt mondja: látta Nikiaszt;
de miért? Hogy eladja szavazatát biz őneki.
Kar: Halljátok csak, ti cimborák!
A csínytevésen rajtacsíptük Nikiaszt.
Szegény ember: Ti éritek, ti ostobák,
akármi rosszon ezt a fennkölt férfiút?*

Arisztophanésznál Kleón így szidalmazza:

*Elmetszem szónokok szavát, megijesztem Nikiaszt is.*¹⁵⁶

Phrünikhosz is Nikiasz félénkségére és ijedős természetére céloz ezekkel a szavakkal:

*Derék polgár volt ő bizony, jól tudom,
s nem csúszva-mászva járt, miképpen Nikiasz.*

5. A feljelentőktől félve vigyázatosságból nem vacsorázott együtt egyetlen polgártársával sem, nem beszélgetett el velük, és nem kereste társaságukat. Amikor arkhón volt, a vezérek hivatalában maradt késő estig, a tanácsból utoljára távozott és először érkezett. Ha nem volt hivatalos dolga, nehezen volt elérhető vagy megközelíthető, s bezárkózott otthonába. Barátai fogadták a hozzá érkezőket, és bocsánatukat kérték, amiért Nikiasz éppen valami fontos közügy elintézésével van elfoglalva.

Az effajta színészkedésben és fontoskodásban, hogy növelje hírességének büszke öntudatát, leginkább Hierón segédkezett neki. Hierón Nikiasz házában nőtt fel, és ő maga oktatta a tudományokra és az irodalomra. Hierón azt állította magáról, hogy Dionüsziosz - melléknevén Khalkosz - fia, akinek költeményei ránk maradtak, és aki Thurioit alapította egy telepese csoport vezéréként, ő intézte Nikiasz titkos ügyeit a jósokkal, és ő terjesztett a nép körében olyan híreket, hogy Nikiasz milyen fáradságosan és önfeláldozóan dolgozik a város érdekében. Még fürdés vagy vacsora közben is mindig valami közügy járt az eszébe. „Elhanyagolja a maga ügyeit - így szólt Hierón -, hogy a közérdekkel törődjék, s legtöbbször csak akkor tér nyugovóra, amikor mások már felkelnek. Ezért olyan rossz az egészségi állapota, nem szívélyes és nem figyelmes barátaihoz; el is vesztette őket vagyonával együtt, és mindezt a közérdekért teszi. Mások bezzeg barátokat szereznek, közéleti szereplésükből meggazdagodnak, és csak játék nekik a politika.” Valóban olyan volt Nikiasz élete, hogy rá is illett, amit Agamemnón mond:

*Pompában és méltóságban telhet életünk,
De a tömegnek még így is szolgálnunk kell.*¹⁵⁷

6. Nikiasz látta, hogy a nép felhasználja ugyan bizonyos ügyekben az ékesszólásban tapasztalt és tehetségükkel kiemelkedő férfiakat, de mindig gyanakvással néz reájuk, őrizkedik tehetségüktől, megalázza öntudatukat, s kisebbiti dicsőségüket. Nyilvánvalóan kitűnt ez Periklész elítéltetéséből, Damón száműzetéséből, a rhamnuszi Antiphón iránti bizalmatlanságból, de különösen Leszbosz meghódítójának, Pakhésznak az esetéből, aki miután beszámolt hadjáratáról, a bíróságon saját kardjába dőlt. Nikiasz éppen ezért mindig kivonta magát a nagyon terhes és hosszan tartó hadjáratok vezetése alól, s ha mégis hadba indult, személyes biztonságát gondosan szem előtt tartotta, s a legtöbb esetben sikereket aratott; de még arra is ügyelt, hogy semmit ne tulajdonítson bölcsességének, képességeinek vagy vitézi erényeinek, hanem mindent jó szerencsájének, és az istenség oltalma alá meneküljön. Lemondott a dicsőségről, hogy elkerülje az irigykedést.

A tények valóban őt igazolták, mert a várost abban az időben sok és nagy szerencsétlenség érte, de neki ezekben a legkisebb része sem volt. Thrakiában Kalliadész és Xenophón szenvedett vereséget a khalkidikéiaktól; az Aitóliában bekövetkezett kudarc Démoszthenész arkhónsága idején történt; Délionnál, amikor az athéniak ezer embert vesztek, Hippokratész volt a vezér; a pestis miatt a felelősség főként Periklészre hárult, mert a háború elől a város falai közé zsúfolta össze a környék egész lakosságát. Nikiaszt mindezekben a bajokban nem terhelte semmi felelősség. Ezzel szemben ő volt a vezér Küthéra szigetének elfoglalásakor, amely éppen szemben fekszik Lakóniával, és lakosai is lakedaimóniak; amikor pedig Thrákia jelentős része elpártolt, a thrákokat újra Athén mellé állította. A megaraiakat ostrommal zárta be városukba, és nyomban elfoglalta Minóia szigetét, majd pedig hadait innen továbbvezetve Nisziát is birtokába kerítette; később átment korinthuszi területre, győztes csatát vívott, és sok korinthuszit megölt, köztük vezérüket, Lükophrónt is.

Itt történt vele, hogy az elesettek összeszedésekor elfelejtették magukkal vinni két emberük holttestét. Mihelyt értesült róla, azonnal megállította hajóhadát, és hírnököt küldött az ellenséghez a két holttestért. A törvény és a szokások szerint, ha valaki fegyverszünetet kér, hogy összeszedhesse halottait, ezzel lemond a győzelemről és diadaloszlopot sem emelhet. Csak azt a vezért tekintik ugyanis győztesnek, aki feltétlen ura marad a csatatérnek; ez azonban nem lehetséges, ha kér valamit. Nikiasz inkább lemondott a győzelemről és a dicsőségről, de nem hagyta temetetlenül két polgártársa holttestét. Ezután végigdúlta Lakónia partvidékét, a vele szembeszálló lakedaimóniakat megfutamította, elfoglalta az aiginaiai birtokában levő Thüreát, és az élve elfogottakat Athénba vitte.

7. Miután Démoszthenész falat emelt Pülosz köré, a peloponnészosziak haddal vonultak ellene a szárazföldön és a tengeren, majd megütköztek egymással, és mintegy négyszáz spártai harcos Szphaktéria szigetére szorult. Az athéniak úgy gondolták, és ebben igazuk is volt, hogy fontos volna kézre keríteni őket, de az ostrom nehéz és fáradságos vállalkozásnak ígérkezett a vízben szegény vidéken, ahova a szükséges élelmiszerek elszállítása a kerülő út miatt még nyáron is hosszadalmas és költséges, télen pedig veszedelmes, sőt majdnem lehetetlen. Most már megbánták, hogy visszautasították a spártaiak fegyverszünetet és békét kérő követségét. A visszautasítás Kleón műve volt, aki ezt főként Nikiasz miatt indítványozta. Ellensége volt ugyanis Nikiasznak, mert látta, hogy az milyen meggyőződéssel támogatja a lakedaimóniakat, s ezért rávette a népet, hogy utasítsa el a fegyverszünetet. Mikor aztán az ostrom nagyon sokáig elhúzódott, és híre érkezett Athénba, hogy az ostromló sereg milyen szörnyű nélkülözéseket szenved, haragjuk Kleón ellen fordult.

Kleón azonban Nikiaszra hárította a felelősséget, hogy csak gyávaságból és gyengeségből hagyja futni a spártaiakat; bezzeg ha ő lett volna a hadvezér, nem tartottak volna ki ilyen sokáig. Az athéniak erre egyszerre csak így szóltak hozzá: „Miért nem mégy te magad ellenük?” Nikiasz pedig felállt, és kijelentette, hogy átadja Kleónnak a vezérseget Pülosznál, vigyen magával akkora haderőt, amekkorát akar, de egyszer már ne csak veszélytelen szavakkal vitézkedjék, hanem szolgálja hazáját valami dicséretre méltó tettel is. Kleón eleinte húzódozott, s zavarba jött a váratlan ajánlaton, de mert az athéniak biztatták, Nikiasz pedig ráripakodott, felbátorodott, s annyira nekitüzesedett, hogy vállalta a vezérseget, sőt időpontot is szabott magának, és kijelentette, hogy elindulásától számított húsz napon belül vagy megöli az embereket ott Püloszban, vagy élve hozza őket Athénba. Az athéniak jót nevettek rajta, és nem hitték el, amit mond, mert hozzászórtak már, hogy tréfának vegyék nagyhangú, eszelős dicsekvését, s jól mulattak rajta.

Mondják, hogy egy alkalommal összeült fenn a Pnükön a népgyűlés, és már hosszú ideje vára koztak Kleónra, amikor felkoszorúzva, jó nagy késéssel megjelent, s kérte a népet, halasszák el a gyűlést másnapra. „Ma nem érek rá - szólt -, vendégeket hívtam és áldoztam az isteneknek.” Az athéniak nevettek, felkeltek helyükről, és a gyűlés feloszlott.

8. Ez alkalommal a szerencse kedvezett Kleónnak, és Démoszthenésszel együtt sikeresen vezette a háborút. A vállalt időpon ton belül az élve maradt spártaiak letették fegyvereiket, Kleón pedig fogolyként Athénba vitte őket. Ezzel igen nagy szégyent hozott Nikiaszra, aki pajzsát nem dobta ugyan el, de még annál is szégyenletesebb és rosszabb dolgot művelt, mert gyávaságból önként lemondott a vezérsegről, és legnagyobb ellenségének ilyen nagy sikert engedett át, magamagát fosztva meg vezéri tisztétől. Arisztophanész emiatt ismét el ten gúnyt űzött belőle, és a *Madarak*-ban ezt mondja Nikiaszról:

*Valóban, Zeuszra! Szundikálni nincs időnk,
se tétovázni, mint cselekszi Nikiasz.*¹⁵⁸

A *Földművelők*-ben pedig így ír róla:

*Első földműves: Földet művelnék.
Második földműves: Hát aztán, ki tiltja meg?
Első földműves: Ti, éppenséggel. Ám ezer drakhmát adok,
ha tisztségemből elbocsáttok.
Második földműves: Addsa csak:
hisz Nikiasz ezrével ez már kétezer.*¹⁵⁹

Ezzel nem kis kárt okozott a városnak is, hiszen ő hagyta, hogy Kleón ilyen nagy hírre és befolyásra tegyen szert; ettől kezdve Kleón túrhetetlen gögje és féktelen vakmerősége csapások áradatát zúdította a városra, amiből aztán bőven kijutott Nikiasznak is. A szószerket megfosztotta ékességétől; ő volt az első szónok, aki teli torokkal ordított, széttárta köpenyét, a combját csapkodta, és beszéd közben ide-oda szaladgált. Ezzel a viselkedésével nem sokkal később például szolgált a politikai vezéreknek a hányavetiségre és az államügyek felületes intézésére, ami végül teljes zűrzavart idézett elő a közügyekben.

9. Athénban körülbelül ebben az időben tett szert nagy hatalomra Alkibiadész, a népvezér; ha nem volt is olyan romlott, mint Kleón, az ő kiváló képességeit is hasonlíthatni lehet Egyiptom földjéhez, amelyen megterem

*...a hasznos fű ott és sok a gyilkos.*¹⁶⁰

Így hajlott Alkibiadész természete mindkét irányba, a jóra és a rosszra is, és így lett nagy felfordulások előidézője. Ezért aztán, ha megszabadult is Nikiasz Kleóntól, arra már nem jutott ideje, hogy lecsillapítsa a várost, és a nyugalmat helyreállítsa, mert még helyes mederbe sem terelte a dolgokat, Alkibiadész mindent felkavart becsvágyával, és a várost ismét háborúba sodorta.

A dolog így történt: A béke leghevesebb ellenzője Görögországban Kleón és Braszidasz volt; az egyik ember gonoszságát elleplezte a háború, a másik erényeit viszont csak növelte; az egyiknek nagy aljasságokra, a másiknak nagy sikerekre nyújtott alkalmat. Amikor aztán Amphipolisznál ugyanabban az ütközetben mindketten elesetek, Nikiasz azonnal tudta, hogy a spártaiak már réges-régen békére vágynak, az athéniak pedig már nem remélnék olyan sokat a háborútól, s mindkét fél kedveszegetten, karba tett kézzel áll. Azon dolgozott tehát, hogy baráti viszonyt teremtsen a két város között, hogy minden görögöt megszabadítsa a bajoktól, hogy helyreállítsa a nyugalmat, és biztosítsa az eljövendő időre azt a jólétet, amely az ő nevéhez fűződött. Főként a jómódúak, az idősebbek és a földművesek többsége hajlott a békére. Sok embert személyesen is rábeszél és meggyőzött, lelohasztotta harcvágyukat, még a spártaiakban is felkeltette a reményt, és sürgette őket, hogy kezdjenek komolyan foglalkozni a békével. A spártaiak bíztak benne, nemcsak mert más tekintetben is mindig méltányos volt velük, hanem mert a Pülosznál elfogott és Athénban bebörtönzött spártaiakkal is emberségesen bánt, s igyekezett könnyebbé tenni nehéz sorsukat. Már előzőleg kötöttek egy évre szóló fegyverszünetet; ez alatt az idő alatt többször találkoztak egymással, ismét megízlelték a baráti együttlét és vendégeskedés örömeit, és így még jobban vágyódtak a zavartalan és háborútól mentes élet után. Boldogan hallgatták, amikor a kar ezt énekelte:

*Szunnyadj, csatabárd, fonalával a pók beszöjön!*¹⁶¹

Szívesen emlegették, hogy békében az embereket nem a kürtszó, hanem a kakasok hangja ébreszti fel álmukból. Szidták és átkozták azokat, akik azt állították, hogy a háború a végzet akaratából háromszor kilenc évig fog tartani, majd tárgyalásra gyűltek össze, és megkötötték a békét. Általánossá lett az a vélemény, hogy a bajoktól máris megszabadultak, Nikiaszt mint az istenek kegyeltjét emlegette mindenki, és kegyességéért róla nevezték el, amit legszebb és legnagyobb ajándékul adtak az embereknek. A békét valóban Nikiasz művének mondták, miként a háborút Periklészének, aki jelentéktelen okból döntötte a görögöket nagy szerencsétlenségbe, Nikiasz viszont arra beszélt rá őket, hogy felejtsek el legnagyobb sérelmeiket, és legyenek jó barátok. Ezért ezt a békét mai napig is Nikiasz békéjének nevezik.

10. A békefeltételek szerint abban állapodtak meg, hogy kölcsönösen visszaadják az egymástól elvett területeket, városokat és a hadifoglyokat, és sorshúzással döntenek el, hogy melyik fél kezdje el a visszaszolgáltatásokat. A sorshúzásnál azonban Nikiasz vesztegetés útján elintézte, hogy a lakedaimóniaknak kellett kezdeniük a visszaszolgáltatást, amint ezt Theophrasztosz megírta. Mikor aztán a korinthusziak és a boiótok felzúdultak a történetek miatt, és vádaskodásaikkal és panaszaikkal láthatóan fel akarták újítani a háborút, Nikiasz rávette az athéniakat és a lakedaimóniakat, hogy erősítsék meg a békét, és pecsételjék meg szövetséggel is, mert így félelmetesebbek lesznek azok szemében, akik cserben akarják hagyni őket, és szilárdabb támaszai egymásnak.

Így alakultak az események. Alkibiadész, aki nem született nyugalomra, és haragudott is a lakedaimóniakra, hogy Nikiaszhoz ragaszkodtak és reá hallgattak, őt pedig lenézték és megvetették, már a kezdet kezdetén szembeszállt a békével. Ellenkezéseivel eleinte semmit nem ért el, de később, amikor látta, hogy az athéniak nincsenek megelégedve a lakedaimóniakkal, sőt úgy érzik, hogy igazságtalanul bánnak velük, mert szövetségi viszonyra léptek a boiótokkal, Panaktont nem helyreállítva adták vissza, Amphipoliszt pedig sehogy sem, belekapaszkodott ebbe az elégedetlenségbe, és feltüzelt a népet. Végül elérte, hogy az argosziak követséget küldjenek, és most már csak azon buzgólkodott, hogy kössenek szövetséget az athéniakkal. Közben teljhatalmú követek érkeztek Lakedaimónból, előzetes megbeszélést tartottak a tanáccsal, és feltételeik minden tekintetben igazságosaknak látszottak. Alkibiadész megijedt, hogy ha így beszélnek, elnyerik majd a nép tetszését, ezért rászedte őket. Megesküdött nekik, hogy mindenben segítségükre lesz, de ne mondják meg, semmiképpen ne árulják el, hogy teljhatalommal jöttek, mert így érik el legjobban céljukat. A követek hitelt adtak szavainak, és Nikiasz helyett hozzá pártoltak; majd mikor a nép elé vezették őket, és megkérdezték tőlük, hogy minden kérdésben teljhatalmuk van-e, a követek tagadó választ adtak a kérdésre. Erre nagy meglepetésükre Alkibiadész szerepet cserélt, a tanácsot hívta fel tanúul előbbi kijelentésükre, és felszólította a népet, ne hallgasson rájuk, s ne higgyen nekik, hiszen nyilvánvalóan hazugok, ha ugyanarra a kérdésre egyszer igennel, máskor nemmel felelnek. A követek ezen természetszerűleg elképedtek, Nikiasz a haragtól és csodálkozástól szólni sem tudott, a nép pedig gyors felbuzdulásában az argosziakat hívatta, hogy megkösse velük a szövetséget, de ekkor Nikiasz szerencséjére közbejött egy földrengés, és a népgyűlés feloszlott. Másnap a népgyűlés ismét összeült, és Nikiasz nagy nehezen rábírta a népet, hogy az argoszi szövetség ügyét tartsa függőben, őt pedig küldje el a lakedaimóniakhoz, remélve, hogy így majd minden rendbe jön.

Megérkezett Spártába, ahol kellő tisztelettel fogadták mint derék és a spártaiakkal rokonszenvező embert, de semmit nem végzett, mert a boiótok párthívei kerekedtek felül, és így nemcsak tekintélyét és hitelét vesztetten érkezett haza, de még félt is az athéniaktól, akik fájlalták és bosszankodtak, hogy a legelőkelőbb spártai családokból származó püloszi foglyokat visszaadták, akiknek rokonai a város legbefolyásosabb emberei közé tartoztak. Az athéniak nem éreztették vele keményebben haragjukat, de Alkibiadészt választották vezérré, szövetséget kötöttek az argosziakkal, úgyszintén a lakedaimóniaktól elpártolt mantineiaiakkal és élisziakkal, és hajókat küldtek Püloszba, hogy fosztogassanak Lakóniában. Ezzel újra elkezdődött a háború.

11. Amikor tetőpontjára hágott a versengés Nikiasz és Alkibiadész közt, és úgy látszott, hogy osztrakiszmoszra kerül sor - időről időre ugyanis ehhez folyamodott a nép, amikor egy-egy ember gyanússá vált, vagy híre-gazdagsága miatt megirigyelték -, nagy zavarba és veszélybe kerültek mindketten, hiszen egyikük bizonyosan az osztrakiszmosz áldozatául esett volna. Alkibiadész életmódját utálták és félték vakmerőségétől, amint a róla írott könyvben részletesen elmondtam; Nikiasznak gazdagságát irigyelték és gyűlölték viselkedéséért, mert nem

volt barátságos senkihez, a néphez legkevésbé, került mások társaságát, külön oligarcha módjára hallgatta meg a nép óhajait, s akarata ellenére kényszerítette rá, ami használt neki. Hogy egyszerűen fejezzem ki magamat, a háborús párti fiatalok csaptak össze a békére óhajtozó idősebbekkel, s az egyik párt Nikiaszt, a másik Alkibiadészt akarta számkivetésbe küldeni.

*Belső harcban a sors a cudarnak szab ki szerencsét.*¹⁶²

Így a két pártra szakadt nép ekkor is teret adott a legarcátlanabbaknak és leggonoszabbaknak; ezek közé tartozott a Perithoisz démoszból származó Hüperbolosz, akinek vakmerőségét senki nem támogatta, hatalmát csakis vakmerőségének köszönhette, és végül azzal a hírrel, amelyet a városban szerzett magának, a városra hozott szégyent és gyalázatot. Hüperbolosz az akkori körülmények közt biztos volt benne, hogy neki nem kell félnie a száműzetéstől, s különben is inkább arra szolgált rá, hogy kalodába csukják, de azt remélte, hogy ha a két ember közül az egyiket száműzik, az otthon maradónak ő lesz majd a vetélytársa. Éppen ezért leplezetlenül örült viszályuknak, és mindkettőjük ellen tüzelte a népet. Nikiasz és Alkibiadész párthívei azonban rájöttek a turpisságra, titokban megegyeztek, félretették ellentéteiket, és így nem is az egyiket, nem is a másikat, hanem Hüperboloszt száműzték.

A népnek tetszett ez egy ideig, még nevetett is rajta, de később bosszankodni kezdett, mert az egész intézmény megszégyenítésének tartotta, hogy ilyen érdemtelen emberre alkalmazták. Volt ugyanis ebben a rendszabályban valami megtiszteltetés is, mert az osztrakiszmoszt olyanféle büntetésnek tartották, amit egy Thuküdidész vagy egy Ariszteidész ellen szoktak alkalmazni, de Hüperbolosznak kitüntetésnek számított, sőt ürügy volt a kérkedésre, hogy ugyanaz a sors érte, mint a legkiválóbbakat.

*Méltán sújtotta bár ilyen sorsfordulat,
méltatlanul hozzá meg rossz híréhez is:
nem effélékhez szabták a számkivettetést.*¹⁶³

Hüperbolosz után soha senki mást nem sújtottak osztrakiszmossszal; ő volt az utolsó, az első pedig a kholargoszi Hipparkhosz, a zsarnok rokona.

Valóban kiszámíthatatlan és ésszel felfoghatatlan a sors szeszélye, mert ha Nikiasz megkockáztatja Alkibiadésszal szemben a cserépszavazás veszélyét, és ő kerül ki győztesen, biztonságban élhetett volna a városban Alkibiadész számkivetése után; ha alulmarad, és elmegy Athénból, elkerülhette volna szomorú sorsát, s megőrizhette volna kitűnő hadvezéri hírét.

Jól tudom, Theophrasztosz azt állítja, hogy Hüperboloszt akkor száműzték, amikor Alkibiadésznek nem Nikiasz, hanem Phaiax volt az ellenfele; de a legtöbb történetíró ugyanazt írja, amit én.

12. Megérkeztek az aigesztaiak és a leontinoibeliek követei, és rábeszéltek az athéniakat, hogy indítsanak háborút Szicília ellen. Nikiasz alulmaradt Alkibiadész nagyralátó terveivel szemben, aki már a népgyűlés összehívása előtt megrontotta és hiú reményekkel hatalmába kerítette a népet, annyira, hogy az ifjak a tornacsarnokokban, az idősebbek a műhelyekben és a társalgócsarnokokban Szicília térképét, a körülötte levő tengert, a kikötőket és a szigetnek Afrika felé néző részét rajzolgatták, mert a háború igazi céljának nem is Libüát tartották, arra csak úgy tekintettek, mint alkalmas kiindulópont, hogy onnan indítsanak támadó háborút Karthágó ellen, és Athén birtokába kerítse Libüát és a tengert Héraklész oszlopaiig.

A fejükbe vették a dolgot, és hiába ellenezte szándékukat Nikiasz, senki nem állt mellé, sem a nép, sem a befolyásos emberek közül. A vagyonosabb polgárok féltek, hogy még majd azt gondolják róluk, vonakodnak hozzájárulni a hadjárat és a hajóhad felszerelésének költségeihez, így inkább csendben maradtak. De Nikiasz nem adta fel könnyen a küzdelmet, bár az athéniak megszavazták a háborút, és őt választották meg első hadvezérnek Alkibiadésszal és Lamakhosszal együtt. Amikor a népgyűlés másodszor is összeült, felszólalt, és szinte könyörgött a népnek, hogy álljon el szándékától, végül megvádolta Alkibiadészt, hogy egyéni nyereségvágyból és saját dicsőségére kergeti bele a várost ebbe a súlyos veszélyekkel fenyegető tengerentúli háborúba. De erőfeszítéseivel nem ment semmire, sőt - mert azt gondolták, hogy tapasztalatai különösképpen alkalmassá teszik a háború vezetésére, és mert a siker biztosítása érdekében fontosnak tartották, hogy Alkibiadész vakmerőségét és Lamakhosz indulatos keménységét az ő óvatossága mérsékelje - szándékuk még jobban megszilárdult. Ezután Démosztratosz szólalt fel, az a népvezér, aki a legszenvedélyesebben tüzelte az athéniakat a háborúra, és megígérte, hogy ő majd elhallgattatja Nikiasz kifogásait: írásba foglalt javaslatot terjesztett a népgyűlés elé, amely szerint a vezéreket teljes hatalommal ruházzák fel, hogy mindenkitől függetlenül vezessék a háborút, és intézkedjenek otthon és a hadművelleti területen, majd a népet rávette, hogy javaslatát megszavazza.

13. Mondják, hogy a papok is hevesen ellenezték a hadjáratot, de Alkibiadész szolgálatára más jósök is állottak, így valami ősrégi jóslatokra hivatkozott, amelyek szerint az athéniakra nagy dicsőséget hoz Szicília. Majd Ammón jóshelyére kiküldött követek érkeztek vissza azzal a jóslattal, hogy az athéniak fogságba ejtenek minden szürakuszait; a kedvezőtlen jóslatokat eltitkolták, nehogy baljóslatú szavakat ejtsenek ki a szájukon. A népet semmi világos és jól érthető rossz előjel nem tudta eltéríteni a tervezett háborútól; így a Hermák megrongálása sem. Ezeket mind megcsonkították egy éjszaka (egy kivételével, amelyet Andokidész Hermájának hívnak), és mint az Aigéisz phülé fogadalmi ajándéka az akkor Andokidész házának nevezett épület előtt állt. A tizenkét isten oltáránál történt eseménynek sem volt hatása; egy ember ugyanis hirtelen felugrott az oltárra, megkerülte, majd egy kövel lemetszette a szobor szeméremtestét.

Delphoiban volt egy arany Palladion, az athéniak fogadalmi ajándéka a méd háború zsákmányából, amely bronzpálmán állt. Erre több napon át hollók szálltak, és a pálmafa aranygyümölcsét addig verdestek csőrükkel, amíg le nem esett. Az athéniak azt mondták, hogy ezt a történetet a szürakuszaiak kérésére a delphoiak találták ki. Egy jóslat megparancsolta az athéniaknak, hogy vitessék a városba Athéné papnőjét Klazomenaiból, ezt meg is tették: a papnőt Hészükhiának¹⁶⁴ hívták. Úgy látszik, az istennő akkor így akarta figyelmeztetni őket, hogy maradjanak csendben.

Metón, a csillagász, akinek valami tisztí beosztása volt a hadseregben, vagy mert ezektől az előjelektől félt, vagy emberi számításból, örültséget színelve felgyújtotta házát. Mások szerint nem örültsége ürügyén tette, hanem egy éjszaka felgyújtotta a házát, aztán lesújtottan kiment az agorára, és kérte a polgárokat, hogy nagy szerencsétlenségére való tekintettel mentsék fel fiát a katonai szolgálat alól, mert mint az egyik háromevezősoros parancsnokának, el kellett volna hajóznia Szicíliába. Szókratésznek, a bölcsnek is azt a figyelmeztetést adta az isteni sugallat, amely most is megszólalt benne, hogy a tengeri hadjárat végveszélyt hoz a városra. Szókratész elmondta ezt baráti köre tagjainak, és az egész városban sokat beszéltek róla.

Sok nyugtalanságra adott okot az az időpont is, amelyben a hajóhad útra kelt. Az asszonyok éppen akkor tartották Adónisz ünnepét, és a városban mindenütt temetésre előkészített apró szobrok voltak kirakva, körülöttük az asszonyok mellüket verdesve gyászszertartásokat végeztek. Azok az emberek, akik az ilyen dolgokat meg szokták figyelni, vigasztalanok

voltak, és féltek, hogy az útra kész, fényesen felszerelt és erőből duzzadó haderő gyorsan elhervad és megsemmisül.

14. Az a tény, hogy Nikiasz a hadjárat ellen szavazott, hogy nem ragadták el hiú remények, nem zavarta meg józan ítéletét a saját hadvezéri megbízása, s véleményét ezek után sem változtatta meg, azt mutatja, hogy derék és józan ember volt. Mikor azonban sem a népet nem tudta eltéríteni a háborútól, a vezéri tisztség alóli felmentését is hiába kérte, és a nép erőnek erejével vezérre nevezte ki, elmúlt az óvatosság és a habozás ideje. Nem kellett volna tovább emésztetnie magát, hogy miért nem hallgatott érveire a nép, hiszen ezzel csak elbátortalanította vezértársait is, s elszalasztotta a legkiválóbb alkalmat a cselekvésre. Nyomban meg kellett volna támadnia az ellenséget, és meg kellett volna kísérelnie a döntő összecsapás ki-erőszakolását. De midőn Lamakhosz azon volt, hogy tartsanak egyenesen Szürakuszainak, és a város közelében ütközzenek meg az ellenséggel, Alkibiadész pedig azt ajánlotta, hogy előbb pártoltassák el a városokat Szürakuszaitól, és aztán induljanak ellene, Nikiasz ellentmondott mindkét javaslatnak. Ő azt akarta, hogy csendben hajózzanak végig a szicíliai partok mellett, mutassák meg az ellenségnek fegyvereiket és hajóikat, majd hagyják a haderő egy csekély részét Aigesztában, a többiek pedig térjenek vissza Athénba. Ezzel a javaslatával keresztülhúzta a másik két vezér tervét, és kedvüket szegte.

Nem sokkal később az athéniak hazahívták Alkibiadészt, hogy bíróság elé állítsák, így Nikiasz lett névleg a második vezér. A valóságban azonban egymaga gyakorolta a hatalmat, és egyebet sem tett, csak vesztegelt céltalanul, ide-oda hajózott vagy haditanácsot tartott, mire emberei reményüket veszítették, de eloszlott az ellenség első rémülete és félelme is, amit a nagy haderő látása keltett bennük.

Még mikor velük volt Alkibiadész, hatvan hajóval megközelítette Szürakuszait, s míg a többi hajó csatarendben megállt a kikötőn kívül, tíz hajóval felderítés céljából bevezett a kikötőbe; hírnökökkel felszólította a leontinoibelieket, hogy térjenek vissza otthonukba, egy ellenséges hajót pedig elfogott. A hajó fatáblákat vitt, amelyek Szürakuszai lakosainak phülék szerinti névsorát tartalmazták. A névsorokat a városon kívül az olümposzi Zeusz templomában őrizték, s a hadkötelesek nevének megállapítására és névsorba foglalására hozatták Szürakuszaiba. Most, hogy a névsorok az athéniak kezébe kerültek, és meglátták a rengeteg nevet, felmerült az aggály a jósokban, hogy nem ezek a névsorok jelentik-e annak a jóslatnak a teljesülését, amely szerint az athéniak fogságba ejtenek minden szürakuszait. Mások azt állítják, hogy ez a jóslat abban az időben teljesedett be, amikor az athéni Kallipposz¹⁶⁵ megölte Diónt, és elfoglalta Szürakuszait.

15. Miután Alkibiadész elhajózott Szicíliából, rövidesen minden hatalom Nikiasz kezébe került. Lamakhosz bátor és igazságos férfi volt, aki soha nem kímélte magát a harcban, de annyira szegény és kicsinyes, hogy minden hadjárata után kisebb összegű ruha- és lábbelidíjat számított fel magának. Nikiasz ellenben igen tekintélyes ember volt, s gazdagsága és híre egyaránt emelte személyének fontosságát. Mondják, hogy egy alkalommal, amikor vezéreivel tanácskozott a hadvezéri hivatalban, felszólította Szophoklészt, a költőt, hogy mint legidősebb, ő mondja meg először a véleményét. Erre Szophoklész így szólt: „Valóban én vagyok a legöregebb, de rangban te vagy a legidősebb.”

Így aztán ez alkalommal is fölébe kerekedett Lamakhosznak, pedig az sokkal jobban értett a hadvezetéshez. Nikiasz mindig igen óvatosan és határozatlanul használta haderejét. Először körülhajózta Szicíliát, és olyan távol maradt az ellenségtől, amennyire csak lehetett; ezzel nagyon felbátorította őket. Később megtámadta Hüblát, egy kis, jelentéktelen helységet, de még azt is otthagya, mielőtt elfoglalta volna, emiatt aztán mindenki lenézte. Végül visszatért Katanéba anélkül, hogy bármit is végzett volna, mindössze Hükkarát foglalta el; mint

mondják, akkor esett fogságba Laisz, a hetaira, aki akkor még fiatal leány volt, itt vásárolták meg a többi hadifogollyal és innen vitték a Peloponnészoszra.

16. A nyár végén Nikiasz értesült róla, hogy a szürakuszaiak nekibátorodtak, és őt megelőzve készülnek támadásra, sőt lovasaik elbizakodottságukban egészen az athéniak táboráig előre-lovagoltak, s megkérdezték tőlük, azért jöttek-e, hogy letelepedjenek Katanében, vagy hogy a leontinoibeliakat visszatelepítsék; erre aztán Nikiasz nagy nehezen elindult hajóival Szürakuszai ellen. Hogy táborát kényelmesen és zavartalanul felüthesse, titokban elküldött egy katanéi embert, hogy szólítsa fel a szürakuszaiakat, ha az athéniak védtelen táborát és fegyvereit meg akarják szerezni, vonuljanak a megadott napon Katané elé. Az athéniak ugyanis többnyire a városban tartózkodnak, ezért a szürakuszaiak barátai elhatározták, hogy mielőtt észreveszik közeledésüket, megszállják a kapukat, és felgyújtják a kikötőt; erre már többen szövetkeztek, és csak a megérkezésüket várják.

Ez volt Nikiasz legsikeresebb hadművelete Szicíliában, mert az ellenséget teljes haderejével kicsalta a városból, és így sikerült védtelenné tennie. Ő maga Katanéból megérkezve hatalmába kerítette Szürakuszai kikötőit, tábora számára sikerült olyan helyet megszállnia, ahol leggyengébb fegyvernemének az ellenség a legkevésbé árthatott, de remélte, hogy azzal a fegyverrel, amelyben leginkább bízott, akadálytalanul harcolhat. Midőn a szürakuszaiak visszatértek Katanéból és csatarendbe álltak városuk előtt, gyorsan ellenük vezette az athéniakat, és győzelmet aratott, de nem ölte meg sokukat, mert a lovasság megakadályozta az üldözést. Leromboltatta és elpusztította a hidakat a folyón, és ezzel a tettével alkalmat adott Hermokratésznek arra a megjegyzésre, hogy nevetséges ember ez a Nikiasz, mert arra törekszik, hogy elkerülje a harcot, mintha nem is azért jött volna hajóhadával, hogy harcoljon. A szürakuszaiakat mégis sikerült nagyon megijesztenie és megrémítenie, annyira, hogy tizenöt vezérük helyett másik hármat választottak, akiket a nép esküvel biztosított, hogy teljes hatalommal viselhetik a háborút.

Az athéniak hozzákezdtek, hogy elfoglalják a közelben levő Olümpiont, amely tömve volt rengeteg arany és ezüst fogadalmi ajándékkal. Nikiasz azonban szándékosan halogatta a hadműveletet és késlekedett; türte, hogy a szürakuszaiaktól küldött helyőrség bevonuljon a templomba, mert úgy gondolkodott, hogy a közösségnek semmi haszna nem lesz belőle, ha a katonák zsákmányba veszik a kincseket, ő viszont szentségtörés bűnét követi el. De sokat magasztalt győzelmének sem látta sok hasznát, mert néhány nappal később ismét visszavonult Naxoszba, és ott töltötte a telet. Sokat költött hatalmas hadseregére, de kevés eredményt ért el, mindössze néhány szicíliait beszélt rá, hogy pártoljanak hozzá. Így aztán a szürakuszaiak ismét nekibátorodtak, Katané ellen vonultak, feldúlták a vidéket, és felgyújtották az athéniak táborát. Az eseményekért mindenki Nikiaszt hibáztatta, mert örökös megfontolásaival, habozásával és óvatosságával elszalasztotta a cselekvésre alkalmas pillanatot. Ha valamihez hozzáfogott, senki nem találhatott kifogásolnivalót benne; ilyenkor erélyesen és eredményesen hajtotta végre, amit vállalt, de mindaddig habozó és félénk volt, amíg el nem szánta magát.

17. Végre ismét megindult hadseregével Szürakuszai ellen. Olyan jól vezette csapatait, olyan gyorsan és biztosan intézte a támadást, hogy sikerült észrevétlenül megjelennie hajóival Thapszosznál; partra szállt és elfoglalta Epipolait, mielőtt az ellenség megakadályozhatta volna; a segítségül küldött, válogatott csapatokat megverte, háromszáz foglyot ejtett, és megfutamította az ellenség legyőzhetetlennek hitt lovasságát.

De a szicíliaiakat leginkább az döbbenette meg, és a görögök előtt az látszott hihetetlennek, hogy egészen rövid idő alatt fallal kerítette körül Szürakuszait, egy Athénál nem kisebb várost, bár az egyenetlen talaj, a tenger közelsége és a közben elterülő mocsarak különösen nehéz feladattá tették egy ilyen körfal építését. Ezt a munkát tengernyi gondja közt kis híján

befejezte, pedig még csak egészséges sem volt, mert vesebajban szenvedett, s valószínűleg ez az oka, hogy műve befejezetlen maradt. Csodálom a hadvezér gondosságát és a katonák derekas helytállását ebben a sikeres műveletben. Vereségük és pusztulásuk után Euripidész ezt a sírverset írta róluk:

*Nyolcszor verte Szürakuszai seregét meg e hős had,
míglen egyenlőn mért mindeniküknek az ég.*

De nem is nyolcszor, hanem többször is, amíg az isten vagy a sors valóban az athéniak ellen nem fordult, hatalmuk csúcspontján.

18. Nikiasz legtöbb haditettét testi gyengesége ellenére is maga irányította. Egy alkalommal, amikor a betegség levette a lábáról, lefeküdt a falak közelében, csak néhány szolgája maradt mellette; ezalatt Lamakhosz irányította a szürakuszaiak elleni támadást, akik az athéniak falával szemben egy másik falat húztak, hogy így akadályozzák meg városuk körülzárását. Az athéniak győztek, és rendezetlen üldözés közben előrerohantak, úgyhogy Lamakhosz magára maradt. Egyszer csak szemben találta magát a rárohanó szürakuszai lovasokkal, akiknek élén egy Kallikratész nevű bátor, fegyverét kitűnően forgató harcos állott. Kallikratész párviadalra hívta ki Lamakhoszt, elsőnek ő kapott sebet, de még visszaadta a vágást, és halálos sebben mindketten elestek. Lamakhosz holttestét fegyverzetével együtt elvitték a szürakuszaiak, majd megrohamozták az athéniak falait, ahol Nikiasz volt csak minden segítség nélkül. Erre kénytelen volt felállni, és a veszély láttán megparancsolta a körülötte levőknek, hogy gyűjtsák fel a falak előtt az ostromgépek felállításához összehordott fát, sőt magukat az ostromgépeket is. Ezzel feltartóztatták a szürakuszaiakat, s megmentették Nikiaszt, a falakat és az athéniak egész hadifelszerelését, mert midőn a szürakuszaiak meglátták a falak körül magasra felcsapó lángokat, visszafordultak.

A történetek után Nikiasz maradt az egyetlen vezér. Ekkoriban reménykedni kezdett, mert a városok az ő pártjára álltak. A táborba mindenünnen gabonával megrakott hajók érkeztek, ügyei kedvezően alakultak, és mindenki hozzá csatlakozott. A szürakuszaiak kétségbeestek városuk sorsán, és béketárgyalásokat akartak kezdeni vele, annyira, hogy Gülipposz, aki hajóival útban volt Lakedaimónból a segítségükre, és útközben értesült a város fallal való körülzárásáról, a bent szorultak nehéz helyzetéről, útját azzal a gondolattal folytatta, hogy Szicília már az athéniak kezén van, és jó, ha megmentheti az itáliai görög városokat. Az a hír terjedt el, hogy az athéniak mindent hatalmukba kerítették, és olyan hadvezér áll az élükön, akit jó szerencséje és eszessége legyőzhetetlenné tesz.

Nikiasz dolgai szerencsés alakulása és helyzetének megerősödése folytán felbátorodott, noha gyáva természetű volt, különösen mert ő is elhitte azokat a szürakuszaiaktól nyert titkos értesüléseket, hogy a város készül feladni a harcot. Így aztán ügyet sem vetett azokra a hírekre, hogy Gülipposz útban van hajóival, nem is tett megfelelő ellenintézkedéseket, így a spártai vezér lopva áthajózott a tengerszoroson, Szürakuszaitól jó távol partra szállt, úgy, hogy még a szürakuszaiak sem várták jövetelét, és nem is sejtették. Ezért már népgyűlést hívtak össze a Nikiasszal való egyezkedő tárgyalás ügyében, sőt az emberek már meg is indultak a gyűlésre abban a meggyőződésben, hogy a békét meg kell kötni, mielőtt a várost teljesen körülfalazzák, mert a munkából már szinte semmi nem volt hátra, és a falépítéshez szükséges anyagot mind összehordták.

19. Ebben a vészterhes pillanatban azonban egyetlen háromevezősoros hajón megérkezett a korinthuszi Gongülosz, és amikor mindenki körülfogta, közölte a szürakuszaiakkal, hogy hamarosan ott lesz Gülipposz, és más hajók is útban vannak a segítségükre. A szürakuszaiak nem nagyon hittek Gongülosznak, de közben hírnök érkezett Gülipposztól azzal a

felszólítással, hogy menjenek eléje. A szürakuszaiak erre nekibátorodva fegyvert fogtak, Gülipposz pedig már útközben csatarendbe állva szembeszállt az athéniakkal. Nikiasz is csatasorba állította katonáit, de Gülipposz talpig fegyverben megállt az athéniakkal szemben, hírnököt küldött hozzájuk, és szabad elvonulást ajánlott, ha elhagyják Szicíliát.

Nikiasz válasza sem méltatta az ajánlatot, néhány katona pedig gúnyosan megkérdezte, vajon egyetlen spártai köpeny és pálca hirtelen olyan erőt adott-e a szürakuszaiaknak, hogy lenézik az athéniakat, pedig ők háromszáz, Gülipposznál sokkal hosszabb hajú és erősebb megbilincselte foglyot adtak vissza a lakedaimóniaknak. Timaios az azt mondja, hogy a szicíliaiak már kezdetben sem becsülték semmire Gülipposzt, később aztán megismerték kapzsiságát és fukarságát; most is, mihelyt meglátták, kigúnyolták köpenyét és hosszú haját. Timaios szerint ennek ellenére is, amikor Gülipposz megjelent, úgy sereglett hozzá a sok harcra kész katona, mint valami bagoly köré. Ennek az utóbbi közlésnek több valószínűsége van, mint az elsőnek, mert a szürakuszaiak a pálcában és a köpenyben Spárta tekintélyének jelképét látták, ezért álltak melléje. Hogy pedig minden, ami történt, Gülipposz műve volt, azt nemcsak Thuküdidész mondja, hanem Philisztosz is, aki szürakuszai és az események szemtanúja volt.

Az első ütközetben az athéniak győztek, az ellenségből néhányat megöltek, így a korinthuszi Gongüloszt is. Másnap azonban Gülipposz megmutatta, hogy mit ér a harci tapasztalat, mert harcmódorát megváltoztatva ugyanazokkal a fegyverekkel és lovassággal, ugyanazon a terepen legyőzte az athéniakat, a megfutamodó szürakuszaiakat pedig megállította, és az athéniaktól összehordott kövekkel és faanyaggal keresztfalat építtetett a körfal hézagaiba, így az athéniak akkor sem vehették volna hasznát a faluknak, ha győznek is.

Ezután a szürakuszaiak nekibátorodtak, megrakták legénységgel hajóikat, majd beszáguldozták a környéket lovasságukkal és a szövetséges csapatokkal, és sok ellenséges foglyot ejtettek. Gülipposz maga bejárta a városokat, buzdította és maga köré gyűjtötte az embereket; mindnyájan szívesen hallgattak rá és melléje álltak. Nikiasz ismét kétségbeesett ügyeinek rosszra fordulásán, mint azelőtt; elbátortalanodva írt az athéniaknak, s felszólította őket, hogy küldjenek más sereget vagy ezt is hívják vissza Szicíliából; azt is kérte, hogy betegségére való tekintettel mentsék fel vezéri tiszte alól.

20. Az athéniak már korábban is készültek újabb haderőt küldeni Szicíliába, a hadjárat kezdeti sikerei azonban irigységet keltettek, ami sok huzavonára vezetett, de most már siettek a segítséggel. Démoszthenész a tél elmúltával készült útra kelni nagyobb hajóhaddal, Eurümedón azonban már a tél folyamán elhajózott; pénzt vitt magával, és bejelentette Nikiasznak, hogy kinevezték mellé hadvezérré a már ott harcoló Euthüdémoszt és Menandroszt.

Közben Nikiaszt váratlanul ellenséges támadás érte a szárazföldön és a tengeren. Hajóival először vereséget szenvedett, de aztán elűzte az ellenséget, és sok hajóját elsüllyesztette. A szárazföldön azonban elkésett a segítséggel, Gülipposz gyors rajtaütéssel elfoglalta Plémmüriont, és az ott letétbe helyezett hajófelszereléseket, valamint a pénztárat mind zsákmányba vette, Nikiasz sok emberét megölte, és foglyokat ejtett. De ami a legfájóbb volt, elvágta Nikiasz élelmiszer-utánpótlási vonalát, a szállítás ugyanis gyors és biztonságos volt mindaddig, amíg az athéniak Plémmüriont kezükben tartották; most azonban, hogy elveszítették, a szállítás megnehezült és többnyire csak harc árán sikerült az ott horgonyzó ellenséges hajók miatt. Ezenfelül a szürakuszaiaknak úgy tűnt fel, hogy hajóhadukat nem az ellenség számbeli fölénye miatt érte vereség, hanem mert rendezetlenül üldözték az ellenséget; ezért most sokkal jobban felkészültek az újabb ütközetre.

Nikiasz oktalanságnak tartotta a tengeri csatát, hiszen oly nagy hajóhad és friss csapatok sietnek segítségükre Démoszthenész vezérlete alatt, így - gondolta - nem volna értelme döntő ütközetbe bocsátkozni kevesebb és hiányosan felszerelt hajóval. De a két újonnan kinevezett hadvezért, Menandroszt és Euthüdémoszt hajtotta a becsvágy és a két vezértárssal szemben érzett irigység, meg akarták előzni Démoszthenészt valami bátor haditettrel, Nikiasz dicsőségét pedig szerették volna elhomályosítani. Ürügyül a város jó hírért használták fel, amely szerintük tönkremegy és odalesz, ha megijednek a szürakuszaiak támadásától, így aztán kierőszakolták a tengeri ütközetet. De Arisztón, a korinthoszi hajók parancsnoka, törbe csalta őket az ebédszünettel, mint Thuküdidész elbeszéli, és sok emberüket elveszítették. Nikiasz kétségbeesett, hiszen már akkor is sok kudarc érte, amikor egyedül ő volt a vezér, most pedig vezértársai miatt kellett újabb vereséget szenvedniök.

21. Közben a kikötő előtt az ellenség nagy rémületére megjelent Démoszthenész fényesen felszerelt hajóhadával; hetvenhárom hajón ötezer hoplitészt és nem kevesebb, mint háromezer dárdavetőt, íjászt és parittyást hozott magával. A fegyverek csillogása, a hajók jelvényei, a sok evezőmester és fuvalás csodálatos s az ellenség számára félelmetes látványt nyújtott. A szürakuszaiak, mint gondolni lehet, nagyon megijedtek, mert látták, hogy nincs vége szenvedéseiknek, nincs kiút, hiába minden erőfeszítésük, mindnyájan elpusztulnak.

Nikiasz nem sokáig örült a haderő megjelenésének, mert Démoszthenész már az első haditanácson azt követelte, hogy azonnal támadják meg az ellenséget, a lehető leggyorsabban vállalják a döntő ütközet kockázatát, és vagy foglalják el Szürakuszait vagy térjenek vissza Athénba. Nikiasz megrémült és elcsodálkozott ennek a vakmerő elhamarkodottságnak a hallatára, és kérte Démoszthenészt, ne cselekedjék meggondolatlanul s a viszonyok ismerete nélkül, mert az idő az ellenség ellen dolgozik; pénzük fogytán van, szövetségeseik már nem sokáig tartanak ki mellettük, és ha az élelemhiány rákényszeríti őket, hamarosan ismét a béketárgyalások megkezdését fogják kérni, mint már korábban is. A szürakuszaiak valóban szép számmal keresték fel Nikiaszt, és azt tanácsolták neki, várjon nyugodtan, ellenségei majd beleunnak a háborúba, Gülipposszal már úgyis torkig vannak, és ha csak egy kicsit is fokozódik a nélkülözés, feladják a harcot. Nikiasz azonban ezeket a dolgokat éppen hogy csak sejtette a többiekkel, vagy egyáltalán nem beszélt róluk, ezért viselkedése gyávaság színében tűnt fel a többi vezér előtt. Azt mondták, újra kezdi a habozást, az időhúzást, a kicsinyes megfontolásokat; egyszer már úgyis elszalasztotta a kedvező alkalmat, amikor nem támadta meg idejében az ellenséget; képtelen bármily lendületre, és a végén megvetésnek teszi ki magát, így aztán Démoszthenész álláspontját tették magukévá, amihez nagy nehezen és kénytelen-kelletlen Nikiasz is hozzájárult.

Démoszthenész tehát a gyalogsággal éjszakai támadásra indult Epipolai ellen. Sikerült meglepnie az ellenséget, sok katonát megölt, a többiek pedig megfutamodtak. De győzelmével nem elégedett meg, hanem előbbre nyomult, míg aztán a boiótokba nem ütközött. Ezek álltak az ellenséges csatasor élén, hangos harci kiáltással rárohantak az athéniakra, és nagy veszteséget okoztak nekik. Az első veszteség az egész támadó hadseregben nyomban zavart és rémületet keltett, a futók egybekeveredtek az előrenyomuló győztesekkel; az előrenyomulókat a megfutamodók üldözőiknek gondolták, és bajtársaikat ellenségüknek hitték. A sorok felbomlottak, az általános zűrzavarban mindenki félt, és nem tudta, mi történik. A látási viszonyok bizonytalanok voltak, mert az éjszaka nem volt vaksötét, de nem is volt annyira világos, hogy tisztán lehessen látni. A hold lemenőben volt, fényét eltakarta a sok fegyver, a gomolygó emberi testek. A homályban és az általános rémületben sejteni sem lehetett, ki a barát és ki az ellenség; mindez szörnyű rémületbe és ijedelembe ejtette az athéniakat. Hozzá még a hold hátulról világított, így a saját árnyékuk homályba burkolta a katonákat és a csillogó

fegyvereket, ellenfeleik pajzsáról viszont visszaverődött a holdfény, és számukat a valóságnál is többnek, fegyvereiket pedig fényesebbnek tüntette fel.

Végül meghátráltak, az ellenség minden oldalról rájuk zúdult, és a menekülő athéniak részben az ellenséges fegyverektől, részben egymás kezétől estek el, vagy pedig, lezuhantak a meredek sziklákról és halálra zúzták magukat, mások szerteszóródtak, és úttalan utakon menekültek. Ezeket másnap reggel az üldözésükre küldött lovasok ölték meg. Kétezren estek el, és az életben maradottak közül is csak kevesen tudták megmenteni fegyverzetüket.

22. Nikiaszt, bár mélyen lesújtotta, nem érte váratlanul a vereség, s Démoszthenésznek szemére vetette elhamarkodottságát. Démoszthenész védekezett, s azt ajánlotta, hajózzanak el minél hamarabb. Újabb haderő nem fog érkezni, így érvelt, a meglevővel pedig nem tudják legyőzni az ellenséget, de még ha győznének is, át kellene engedniök az ártalmas és táborozásra egészségtelen terepet, amely most különösen káros az évszak miatt, mert elkezdődött az őszi, és máris sokan megbetegedtek, s mindnyájan elcsüggedtek.

Nikiasz hallani sem akart a visszavonulásról és az elhajózásról. Nem annyira a szürakuszaiktól fél ő, mondta, mint inkább az athéniaktól, a bírósági tárgyalásoktól és a hamis vádaktól. A táborban semmitől nem kell félniök, de ha bekövetkeznék a baj, haljon meg inkább az ellenség, mint polgártársai kezétől; ő nem úgy gondolkodik, mint a büzantioni León, aki így szólt polgártársaihoz: „Inkább haljak meg ártalmatlanok, mint veletek.” Azt ajánlotta, tanácskozzák meg nyugodtan, hova helyezték át táborukat. Nikiasz szavaira Démoszthenész nem erőltette javaslatát, mivel előbbi tanácsa éppen elég szerencsétlenséget hozott rájuk, s a többi vezér előtt olyan színben tüntette fel Nikiaszt, mintha azért ellenezné határozottan a visszavonulást, mert vár valamit és bízik az athéniakban; így aztán elfogadták Nikiasz ajánlatát. Közben azonban új csapatok érkeztek Szürakuszaiba, az athéniak közt pedig mindinkább terjedt a betegség, úgyhogy most már Nikiasz hajlott rá, hogy hagyják el Sziciliát, és parancsba adta a katonáknak, hogy készüljenek fel az elhajózásra.

23. Már minden készen állt, az ellenség semmi ellenintézkedést nem tett, nem is gondolt rá, amikor egy éjszaka váratlanul holdfogyatkozás lett. Ez nagyon megrémítette Nikiaszt és mindazokat, akik tudatlanságból vagy babonából megijednek az ilyen jelenségektől. Hogy a nap elsötétedése időnként bekövetkezik a hónap harmincadik napja tájékán,¹⁶⁶ azt már akkor is sokan tudomásul vették, és sejtették, hogy ezt a hold okozza. De hogy a telihold milyen okból veszít fényéből, és vesz fel mindenféle színárnyalatot, nem értették meg egykönnyen, sőt isten által küldött rendkívüli, nagy szerencsétlenségek jelének gondolták.

Anaxagoraszt írta le először igen érthetően és merészen a hold fényváltozásait és elsötétedéseit, de ő akkor még nem volt ismert tekintély, tanait inkább csak titokban terjesztették, és kevesen ismerték, éppen ezért óvatosan fogadták, és nemigen adtak hitelt neki. A természettudósokat elviselhetetlen embereknek tartották, és „égi dolgokról fecsegők” gúnynévvel illették őket, mert szerintük az isteneknek tulajdonított jelenségeket értelmetlen okokra vezetnek vissza, kiszámíthatatlan erővel és elkerülhetetlen véletlenekkel magyarázzák őket. Prótagoraszt száműzetésbe kergették, Anaxagoraszt Periklész csak nagy nehezen hozta ki a börtönből, és Szókratésznek, bár semmi köze nem volt ezekhez a tanokhoz, filozófiája miatt kellett meghalnia. Platón élete, fényes híre és az a tény, hogy a természeti világ törvényeit alárendelte isteni eredetű és természetfeletti elveknek, csak jóval később oszlatta el az ilyen tanokkal szemben táplált előítéleteket és szabadította fel a tudomány fejlődését. Így barátja, Dión sem zavarodott meg, amikor Zakünthoszból útra kelvén Dionüsziosz ellen holdfogyatkozás állt be, hanem kihajózott a tengerre, kikötött Szürakuszaiban, és elűzte a város zsarnokát.

Nikiasz szerencsétlenségére akkor nem volt vele tapasztalt jós, mert Sztilbidész, aki el szokta kísérni és sok babonától szabadította meg, kevéssel előbb elhunyt. Pedig ez az égi jel, mint Philokhorosz megjegyzi, a menekülőnek nemcsak hogy nem ártalmas, hanem egyenesen hasznos, mert a félelemtől kísért cselekedetekhez sötétség kívánatos, és nem világosság. De különben is nap- vagy holdfogyatkozásakor csak három napig tartó elővigyázat volt szokásos, amint azt Autokleidész megírta *Exégétika* című művében; Nikiasz azonban azt ajánlotta, hogy várjanak egy teljes holdfordulatot, mintha bizony nem láthatta volna, hogy a hold azonnal felragyogott teljes fényében, mihelyt áthaladt a föld árnyékától elsötétült térségen.

24. Nikiasz, minden más dolgát elhanyagolva, áldozatok bemutatásával és jóslatokkal vesztegette el idejét, míg aztán az ellenség támadásra indult ellene. Megostromolta a falakat és a tábornok gyalogságával, hajóival pedig körülvette a kikötőt; nemcsak háromevezősorosait vetette be, hanem még a fiatal gyerekek is mindenfelől az athéniak felé eveztek halászbárkákra és csónakokra, és gúnyos hangon csatára hívták ki őket. Mikor az egyik fiatal gyerek, az ismert családból származó Hérakleidész, csónakjával kivált a többiek közül, az egyik attikai hajó üzőbe fogta, és már-már elfogta. A fiú nagybátyja, Pollikhosz, aggódva a fiú sorsán, szembeszállt az athéniakkal a parancsnoksága alatt álló tíz háromevezősoros élén; erre a többiek, Pollikhoszt féltvén, ugyancsak előrenyomultak. Komoly tengeri csata fejlődött ki, amelyben a szürakuszaiak győztek, és sok mással együtt megölték Eurümedont is.

Így aztán az athéniaknak nem volt maradásuk. Hangosan szidalmazták vezéreiket, s azt kívánták, hogy szárazföldön vonuljanak vissza, mert a szürakuszaiak a győzelem után azonnal eltorlaszolták és elzárták a kikötő kijáratát. De Nikiasz erre nem volt hajlandó, mert elviselhetetlennek tartotta, hogy veszni hagyja a sok teherhajót és a kevés híján kétszáz háromevezősorosot. Hajókra rakták tehát a legjobb hoplitészeket és a legvitézebb dárdavetőket, s elhagyták a kikötőt száztíz háromevezősorosossal, a többire ugyanis már nem jutott evező. A sereg fennmaradó részét Nikiasz a tengerparton állította fel, majd elhagyták a tábornok és a Hérakleionig húzódó falakat. Így aztán a szürakuszaiak, akik eddig nem tudták bemutatni Héraklésznek szokásos áldozataikat, a papokkal és vezérekkel felmentek a templomba, hogy áldozzanak, de előbb megrakták hajóikat legénységgel.

25. A jóskok a legfényesebb győzelmet jósták a szürakuszaiaknak az áldozatokból, ha nem ők kezdik el a harcot, hanem csak védekeznek, mert Héraklész is mindig úgy győzött, hogy védekezett, amikor megtámadták. Így indultak el az ütközetbe.

Az óriási tengeri csata heves volt, és a nézőkben nem kisebb izgalmat és aggodalmat keltett, mint magukban a küzdő felekben, mert a szűk csatamezőn világosan lehetett látni az ütközet változatos és váratlan fordulóit. Az athéniaknak saját felszerelésük legalább akkora károkat okozott, mint az ellenség hajói, mert sűrűn összezsúfolódott, nehézkes mozgású hajókon harcoltak a minden oldalról rájuk támadó könnyű és gyors járatú ellenséges hajók ellen. Az ellenség mindenünnen közáport zúdított rájuk, amit ők dárdaikkal és nyilakkal viszonzottak, de nyilaik a hullámokon hanyódó hajókon gyakran célt tévesztettek. Erre a harcmodorra a korinthuszi hajók parancsnoka, Arisztón tanította meg a szürakuszaiakat, aki maga is vitézül harcolt, és a szürakuszaiak győzelme után esett el. Az athéniak megfutottak, nagy vereséget szenvedtek, s így a menekülés útját a tenger felől elvágták előlük. Tudták, hogy a szárazföldön is csak nagy nehézségek árán menekülhetnek el, ezért nem törődtek vele, hogy az ellenség a szemük láttára levontatja hajóikat. Nem kérték halottaik kiszolgáltatását sem, mert kevésbé fájlalták, hogy elesettjeik temetetlenül maradnak, mint azt, hogy betegeiket és sebesültjeiket ott kell hagyniok; a legnyomorúságosabbnak azonban a maguk sorsát érezték, mert sejtették, hogy annyi szenvedés után a végén ugyanaz a sors vár rájuk is.

26. Az athéniak még azon az éjszakán útnak akartak indulni. Amikor Gülipposz környezete látta, hogy a szürakuszaiak áldozatokkal és víg lakomával ünneplik győzelmüket, nem is remélte, hogy rá tudja beszélni vagy kényszeríteni őket, hogy a lakomát otthagyva eredjenek a menekülő ellenség nyomába. Hermokratész azonban egy szál maga rászédte Nikiaszt: meghagyta állítólag néhány bizalmas emberének, hogy keressék föl, és tettessék, mintha azelőtt is jártak volna már nála titokban, majd figyelmeztessék, hogy ne keljen útra az éjszaka folyamán, mert a szürakuszaiak lesben állva várnak rá, és máris elzárták a menekülés útját. Nikiasz beleesett a csapdába, és kívárta, hogy el kelljen szenvednie a legborzasztóbbat, amitől már akkor is félt, amikor még csak képzelgés volt. Mert a szürakuszaiak kora reggel elfoglalták az útszűkületeket és a folyók átkelőhelyeit, lerombolták a hidakat, a sík területen csatarendbe állították lovasságukat, hogy az athéniak harc nélkül egy tapodtat se juthassanak előre.

Ők azonban egy álló nap és éjjel vártak, s csak azután keltek útra nagy sírás és jajveszékelés közben, mintha hazájukból és nem az ellenség földjéről kelnének útra. Híjával voltak a legnélkülözhetetlenebb felszerelésnek, el kellett hagyniuk magukkal tehetetlen barátaikat és bajtársaikat, és tudták, hogy még mostani keserves sorsuknál is szörnyűbb bajokra kell felkészülniük. A sok szomorúság közt is Nikiasz volt a legszomorúbb látvány: betegségtől elcsigázott teste elgyengült, mert még a legszükségesebb eledelhez sem jutott hozzá, pedig betegsége miatt igen nagy szüksége lett volna a jó táplálkozásra; ennek ellenére részt vett minden fáradtságos munkában, amit még egy erős és egészséges ember is csak nehezen tudott elvégezni. Mindenki láthatta, hogy nem azért viseli el a fáradalmakat, mert szeretne még élni, hanem hogy katonáiban ne hagyja kiveszni a reménységet. Mások gyakran fakadtak könnyekre, gyakran jajveszékeltek félelmükben és kétségbeesésükben, ha olykor ő is erre vetemedett, világosan lehetett látni, hogy csak a hadjárat dicstelen vége kínozza, és az a gondolat, hogy egykor milyen nagy és dicső sikerekben reménykedett.

Akik mostani állapotában látták, és akik visszaemlékeztek beszédeire és figyelmeztetéseire, amelyekkel meg akarta akadályozni a tengeri hadjáratot, meg voltak győződve róla, hogy méltatlanul jutott erre a szörnyű sorsra. Már az istenekben sem mertek reménykedni, ha egy ilyen istenfélő ember, aki oly sok fényes áldozattal mutatta meg az istenek iránti szeretetét, most semmivel sem részesül jobb sorsban, mint a hadsereg leghitványabb söpredéke.

27. Nikiasz ennek ellenére megkísérelte hangjával, arckifejezésével és magatartásával megmutatni, hogy úrrá tud lenni a szörnyű helyzeten. Visszavonulásuk egész ideje alatt, nyolc napon át, az ellenség lövedékeinek kereszttüzeiben, sebesülten is meg tudta óvni katonáit az ellenségtől, míg aztán Démoszthenész és a vele levő csapatok fogságba nem kerültek. Ezek hátvédharcot folytattak, és át akarták vágni magukat az ellenségen, de Polüzelosz birtokán bekerítették őket. Démoszthenész kirántotta kardját, és mellébe akarta döfni, de az ellenséges katonák gyorsan körülvették, és élve foglyul ejtették.

A szürakuszaiak odalovagoltak Nikiaszhoz, és közölték vele a történeteket; ő ekkor néhány lovasát előreküldte, s midőn pontosan értesült a csapatok fogságba eséséről, fegyverszünetet kért Gülipposztól és szabad elvonulást az athéniaknak Szicíliából azzal a feltétellel, hogy túsokkal kötelezik magukat mindannak a költségnek a megfizetésére, amibe a szürakuszaiaknak a háború került. De szavait meg sem hallgatták, hanem dölyfösen és haragosan megfenyegették és szidalmazták, s továbbra is dárdákat dobálták rá, bár Nikiaszba már csak háltni járt a lélek. Ennek ellenére kitartott az éjszaka folyamán és másnap is, s ment tovább a dárdaesőben az Aszinarosz folyóig. Ott érte utol őket az ellenség. Voltak, akiket belelöktek a folyóba, voltak, akik parthoz érve, szomjasan belevetették magukat a vízbe, és míg ittak, kegyetlen vérengzéssel leöldösték a szerencsétleneket. Végre Nikiasz térdre vetette magát

Gülipposz előtt, és így szólt: „Legyetek számalommal, Gülipposz, hiszen tiétek már a győzelem. Nem hozzám, akinek a szerencse jóvoltából valamikor olyan nagy nevem és hírem volt, hanem a többi athénihoz. Gondoljátok meg, hogy a háborúban mindenkit sújthat a szerencse forgandósága, és mikor a szerencse az athéniaknak kedvezett, ők nemeslelkűen bántak veletek.”

Nikiasz beszéde és a szörnyű látvány meghihatotta Gülipposzt, mert tudta, hogy Nikiasz milyen jó szolgálatot tett a spártaiaknak, amikor létrehozta a békekötést, azonkívül úgy gondolta, hogy nagy dicsőséget jelent majd neki, ha élve viheti magával azokat a vezéreket, akik ellen harcolt. Ezért felemelte Nikiaszt, megnyugtatta, és kiadta a parancsot, hogy a többieket is élve fogják el. De parancsát csak lassan vették tudomásul, és az életben hagyottak száma sokkal kevesebb volt, mint a leöldösötteké, bár a katonák több embert titokban elrejtettek.

Ezután összegyűjtötték a hadifoglyokat, a folyó partján a legszebb és legmagasabb fákra felaggatták a zsákmányul ejtett fegyvereket; magukat felkoszorúzták, lovaikat feldíszítették, az ellenség lovainak sörényét levágták, úgy vonultak be a városba. Ekként ért véget a leghíresebb háború, amelyet görögök viseltek görögök ellen, és így arattak a szürakuszaiak teljes győzelmet sok erőfeszítés árán, bátran és vitézül.

28. A szürakuszaiak és szövetségeseik közös gyűlést tartottak, és ezen Eurüklész népvezér a következő javaslatot terjesztette elő: Először is azt a napot, amelyen Nikiaszt foglyul ejtették, nyilvánítsák ünnepnapnak, mutassanak be áldozatokat, és minden munka szüneteljen, az ünnepet pedig nevezzék Aszinariának az Aszinárosz folyóról; ez Karneiosz hónap huszonhatodikán történt, ezt a hónapot Athénban Metageitniónnak nevezik. Másodszor: az athéniak szolgálait és szövetségeseit adják el rabszolgának, magukat az athéniakat és a hozzájuk pártolt szicíliaiakat pedig őrizet alatt zárják a kőbányákba, kivéve a vezéreket, mert azokat végezzék ki.

A javaslatokat a szicíliaiak elfogadták, de mikor Hermokratész azt mondta, hogy a győzelemnél is nagyobb dolog nemesen használni fel a győzelmet, szavait nagy lárma fogadta. Gülipposz azt kérte, hogy az athéniak vezereit élve vihesse Spártába, de a szerencsésükben elbizakodott szürakuszaiak ez ellen hangosan tiltakoztak, már csak azért is, mert az egész háború alatt nehezen viselték el Gülipposz durvaságát, lakóniai modorát és hatalmaskodását. De Timaiosz szerint elítélték mérhetetlen kapzsiságáért is, ami öröklött tulajdonság volt nála. (Apját, Kleandridészt ugyanis elítélték, mert megvesztegetésen érték, és száműzték.) Abból az ezer talentumból, amelyet Lüszaandrosz vele küldött Spártába, ő maga is elsikkasztott harmincat, és háza padlásán dugta el, de feljelentették, s megszégyenítésül elűzték hazájából. Mindezt azonban részletesebben leírtam már Lüszaandrosz életrajzában. Timaiosz azt állítja, hogy Démoszthenészt és Nikiaszt nem a szürakuszaiak rendelete alapján végezték ki, amint Philisztosz és Thuküdidész megírták, hanem Hermokratész üzenetet küldött nekik, és amíg a gyűlés tartott, az egyik ör segítségével végeztek magukkal; holttestüket később az érdeklődők kívánságára, akik látni akarták, kidobták a kapuk elé. Úgy hallom, hogy az egyik szürakuszai templomban a mai napig is mutogatják Nikiasz állítólagos pajzsát, amely aranylemezekből van kikovácsolva és bíborfonallal átszőve.

29. A legtöbb athéni betegség és szűkös élelmezés következtében elpusztult a kőbányákban, mert naponként csak két kotulé árpakását és egy kotulé vizet kaptak; sokat kiszöktettek és eladtak rabszolgának, mások mint szolgák családoknál húzták meg magukat. Amikor eladták őket, homlokukra bélyegként lovat sütöttek, és így a rabszolgasors mellett még ezt a megszégyenítést is el kellett viselniök.

Szerény és tisztelettudó viselkedésük nagy segítségükre volt, sőt sokan rövid időn belül visszanyerték szabadságukat, vagy ha gazdáiknál maradtak, igen megbecsülték őket. Mások Euripidésznek köszönhatték menekvésüket; úgy látszik ugyanis, hogy a Görögországtól távol élő görögök közül főként a szicíliaiak rajongtak Euripidész költői műveiért. Ha utasemberektől kis részleteket, inkább csak ízelítőt hallottak műveiből, boldogan megtanulták, és megtanították másoknak is. Hazájába visszatérve, mint mondják, sok volt fogoly boldogan és hálásan mesélte el Euripidésznek, hogy azért bocsátották szabadon, mert elmondott néhány Euripidész-verssort, amire visszaemlékezett, sőt olyanok is akadtak, akik a csata után menekülve ételt és italt kaptak, amikor Euripidész egy-egy kardalát elénekelték. Még az a történet is igaz lehet, hogy amikor a kaunosziak kikötőjébe vetődött egy kalózos üldözött hajó, addig nem bocsátották be, amíg meg nem kérdezték a hajósoktól, hogy nem ismerik-e Euripidész néhány dalát, és csak mikor igenlő választ kaptak, engedélyezték a hajó bevezését a kikötőbe.

30. Mondják, hogy az athéniaiak a vereség hírére eleinte főleg a hírvivő személye miatt nem akarták elhinni. Egy idegen, aki Peiraeuszban szállt partra, bement egy borbélyműhelybe, és úgy beszélt a történekekről, mintha az athéniaiak már ismernék őket. A borbély végighallgatta szavait, mielőtt mások hallottak volna róla, majd szaladt, ahogy csak tudott, a városba; előbb az arkhónokkal közölte a hírt, majd nyomban utána elmondta az agorán is. Érthetőleg nagy rémület és zűrzavar keletkezett, az arkhónok népgyűlést hívtak össze, és kérdőre fogták a borbélyt, aki nem tudott világos feleletet adni, hogy hogyan jutott a hír birtokába. Erre megvádolták, hogy rémhíreket terjeszt, zavart okoz a városban, és kerékre kötve hosszú ideig vallatták, míg más hírnökök is érkeztek, és részletesen elmondták, hogyan történt a szerencsétlen vereség. Ilyen nehezen hitték el az athéniaiak, hogy Nikiaszon beteljesedett az a végzet, amelyet pedig olyan sokszor megmondott előre.

CRASSUS¹⁶⁷

1. Marcus Crassus apja censorságot viselt, és diadalmenetet is tartott, de ő szerény házában nőtt fel két fivérével együtt. Ezek mindketten még szüleik életében megházasodtak, és mindnyájan közös asztalnál étkeztek; úgy látszik, sok tekintetben ez lehetett az oka, hogy Crassus mindig józanul és mértékletesen élt. Midőn egyik fivére meghalt, elvette az özvegyet feleségül, és gyermekei születtek tőle; e tekintetben is olyan példásan viselkedett, mint bármely római polgár. Igaz, már előrehaladott korában azzal gyanúsították, hogy viszonya van Liciniával, az egyik Vesta-szűzzel, aki ellen Plotius vádat emelt. Liciniának nagyon csinos villája volt a város közvetlen szomszédságában, amit Crassus olcsó áron meg akart szerezni, ezért gyakran meglátogatta, figyelmes volt hozzá, s ezzel gyanúba hozta. Kapzsisága némiképpen tisztázta a csábítás vádját alól, és a bíróság felmentette, ő azonban nem hagyott békét Liciniának, amíg a házat meg nem szerezte.

2. A rómaiak azt mondják, hogy Crassus sok jó tulajdonságát egyetlen hibája homályosította el, a kapzsiság; úgy látszik, hogy ez az egy minden más hibájánál erősebb volt, s a többi háttérbe szorította. Kapzsiságának legfőbb bizonyítékául említik azt a módot, ahogyan vagyonát szerezte, amely kezdetben nem volt több háromszáz talentumnál. Később, consulsága idején, vagyona tizedrészét felajánlotta Herculesnek, megvendégelte a népet, és minden rómainak három hónapra elegendő eleséget adott. Mégis, amikor a parthusok elleni hadjárat előtt számba vette vagyonát, úgy találta, hogy hétezer-száz talentumra rúg. Ennek legnagyobb

részét, hogy megmondjuk a szégyenletes igazat, tűzből és háborúból szerezte, és így a közösséget sújtó szerencsétlenség volt legfőbb jövedelmi forrása.

Mikor Sulla elfoglalta a várost, és eladta azok vagyonát, akiket megöletett, az így szerzett jövedelmet hadizsákmánynak tartotta, így is nevezte; majd amikor az volt a szándéka, hogy minél több befolyásos embert bünei cinkostársává tegyen, Crassus nem vonakodott ilyen vagyonokat elfogadni vagy megvenni. Mikor azután látta, hogy Rómában milyen gyakoriak, szinte mindennaposak a szerencsétlenségek, hol leég, hol összeomlik egy-egy ház (tekintve, hogy túlságosan nehézkesek voltak, és túlságosan közel épültek egymáshoz), sok ács és kőműves rabszolgát vásárolt. Amikor már ötszáz ilyen rabszolgája volt, megvásárolta a kigyulladt házakat meg a közelükben álló épületeket, amelyeket tulajdonosaik félelmükben és bizonytalanságukban potom áron eladtak, és Róma legnagyobb része a tulajdonába került. Bár sok mesterembere volt, önmagának soha nem épített házat, mert mindig azt mondogatta, hogy akik építkeznek, akkor is tönkremennek, ha nincsenek ellenségeik. És bár számtalan ezüsbányája, nagy értékű földbirtokai és rengeteg munkása volt, akik a földet megművelték, ez mind együtt semmi sem volt rabszolgáinak értékéhez képest. Rengeteg különféle és különlegesen kiképzett rabszolgát tartott: felolvasókat, kéziratmásolókat, ezüstműveseket, kasznárokat, asztali felszolgálókat. Kiképzésükről és taníttatásukról maga gondoskodott, abban a meggyőződésben, hogy a jó gazdának a legnagyobb gonddal kell törődnie rabszolgáival, háztartásának élő szerszámaival.

Igaza volt Crassusnak, amikor azt mondta, hogy minden szükségletét a rabszolgáknak kell kielégíteniök, de rabszolgái életét neki kell irányítania. Hiszen a gazdasági ügyek intézése, amíg élettelen tárgyakról van szó, csak pénz kérdése, de nyomban politikai tudománnyá válik, mihelyt emberekkel kell bánnunk. Abban azonban nem volt igaza, hogy azt hitte, és azt mondogatta, senki nem gazdag, aki nem tud vagyonából egy hadsereget eltartani: „A háború étvágya ugyanis kiszámíthatatlan”, amint Arkhidamosz mondta, s ezért nem szabható meg, milyen gazdagság kell a háborúhoz. Marius homlokegyenest eltérő véleményen volt; mikor katonáinak földet osztott, személyenként tizennégy plethront, és megtudta, hogy többre vágnak, így szólt: „Egy római se gondolja, hogy kevés az a föld, amelyen megélhet.”

3. Crassus vendégszerető volt az idegenekhez, és háza nyitva állt mindenki előtt; barátainak kamat nélkül kölcsönzött pénzt, de a kölcsönt könyörtelenül visszakövetelte, mihelyt a határidő lejárt, így a baráti kölcsön néha terhesebbé vált a magas kamatnál is. Ha vendégséget tartott, a meghívottak közt sokan voltak plebeiusok és egyszerű emberek, s az ételek egyszerűségét az ízléses tálalás és a szíves vendéglátás minden fényűzésnél kedvesebbé tette.

A tudományok közül elsősorban az ékesszólást gyakorolta, de úgy, hogy minél több embernek hasznára legyen vele. Róma egyik legképzettebb szónokává művelte ki magát, és kitartó szorgalmával felülmúlta a legtehetségesebbeket is. Nem lehetett olyan csekély vagy jelentéktelen peres ügy tárgyalása, amelyre készületlenül ment volna el, sőt ha Pompeius, Caesar vagy Cicero vonakodott az ügyet elvállalni, gyakran ő látta el a perbe fogott védelmét. Éppen ezért nagyon megkedvelték gondossága és segítőkészsége miatt. De szerették nyájas, mindenkihez szíves beszédmodoráért is. Nem lehetett olyan teljesen ismeretlen és egyszerű sorban élő római, akinek köszönését ne viszonzta volna, vagy nevén ne szólította volna. Mondják, hogy igen jártas volt a történelemtudományban, és voltak bölcséleti ismeretei is; az arisztotelészi filozófia hívének vallotta magát és Alexandrosz tanítványa volt, akit mindenki nyájas, szelíd természetű embernek ismert. Nyájassága kitűnik abból a kapcsolatból is, amely Crassushoz fűzte, mert nem könnyű megállapítani, hogy akkor volt-e szegényebb, amikor megismerte Crassust, vagy akkor, mikor már a tanítómestere volt. Utazásain barátai közül egyedül

Alexandrosz szokta elkísérni, az útra rendesen egy köpenyt adott neki, de hazaérkezésükkor mindig visszakérte tőle. Ez azonban később történt.

4. Amikor Cinna és Marius hatalomra került, hamarosan kitűnt, hogy nem a haza üdvére tértek vissza, hanem a legderekabb polgárok vesztére és leplezetlen kiirtására, s akit csak kézre kerítettek, legyilkolták, közöttük Crassus apját és fivérét is. Ő maga ekkor még egészen fiatal volt, így elkerülte a közvetlen veszélyt, de mert úgy érezte, hogy a zsarnokok körül-fogják s vadásznak rá, három barátjával és tíz szolgájával a lehető leggyorsabban Hispaniába menekült, ahol régebben már járt, amikor apja propraetor volt, és több barátot szerzett. Mikor látta, hogy rémületében mindenki úgy reszket Marius kegyetlenségétől, mintha máris a sarkukban járna, nem akart senkit sem felkeresni nyíltan; ezért Vibius Paciacus tengerparti birtokán húzta meg magát, és itt rejtőzött el egy tágas barlangban. Elküldte Vibiushoz egy szolgáját, mivel élelmiszerük már fogytán volt, hogy puhatolózzék nála. Vibius örömmel hallott megmeneküléséről, kérdezősködött, hogy hányan vannak, de személyesen nem kereste fel őket. Helyette jószágfelügyelőjét vezette a barlang közelébe, ráparancsolt, hogy készítsen mindennap ételmezt, vigye ki, tegye le egy szikla mellé, és csendben menjen el. Figyelmeztette, hogy ne ártsa bele magát ebbe a dologba, és ne kérdezősködjék, ha megszegné a parancsot, az életével játszik, de ha hűségesen segítségére lesz, visszanyeri szabadságát.

A barlang nem volt messze a tengertől; majdnem összeérő sziklafalak közt keskeny, alig észrevehető ösvény vezetett a belsejébe. A bejáratnál a sziklafal csodálatos magasságba nyúlt, s oldalról egymással szemben nagy üregek nyíltak. Volt vizük is, friss levegőjük is, a sziklából üde vízű forrás fakadt, a hasadékokon pedig elegendő fény hatolt be, így nappal a barlang elég világos volt, s a levegő tiszta és száraz, mert a vastag szikla nem engedte át a nedvességet.

5. Az ember mindennap megjelent az élelemmel, de soha nem látta őket, nem is ismerkedett meg velük, ők azonban látták, mert tudták, mikor jön, és figyelték a megfelelő időpontban. Az ételeket Vibius bőségesen és ízletesen készítette el, és nemcsak annyit vitetett, amennyire szükségük volt, mert Crassusról, barátjáról a legnagyobb vendégszeretettel kívánt gondoskodni. Sőt még arra is volt gondja, hogy a fiatal emberek természetes vágyait kielégítse, mert a napi élelemküldést inkább kényszerűségből, mint szíves készséggel tett szolgálatnak tekintette. Magával vitt tehát a tengerpartra két csinos rabszolganőt, majd mikor megérkeztek a barlanghoz, megmutatta nekik az ösvényt. Menjenek csak be a barlangba, mondta nekik, és ne féljenek semmitől. Mikor Crassus és társai meglátták a két leányt, megijedtek, nem fedezték-e fel rejtekhelyüket; ezért megkérdezték tőlük, hogy kicsodák és mit akarnak; erre a két leány úgy felelt, ahogy Vibius előre kitanította őket, hogy urukat keresik, aki itt van elbújva. Crassus megértette Vibius tréfás célzását s kedvességét, és szívesen fogadta a két leányt, akik mindvégig velük maradtak, és időnként velük üzenték meg Vibiusnak, hogy mire van szükségük. Fenestella elbeszéli, hogy az egyik leánnyal később már öregasszony korában megismerkedett, és gyakran hallotta tőle ezt a történetet, amelynek minden részletére boldogan emlékezett vissza.

6. Crassus nyolc hónapot töltött rejtekhelyén, de mihelyt értesült Cinna haláláról, azonnal előjött. Sokan sereglettek köréje. Ezek közül kiválasztott kétezer-ötszáz embert, és sorra járta a városokat. Egy várost, Malacát, több történetíró állítása szerint, kifosztott, de ő tagadta, s éles vitái voltak rágalmozóival. Később hajókat kerített, és Libüába átkelve Metellus Piuszhoz, a kiváló hadvezérhez csatlakozott, aki jelentős haderőt gyűjtött össze. Itt nem sokáig maradt, mert összekülönbözött Metellusszal, és Sullához hajózott, aki nagyon megbecsülte. Midőn Sulla átkelt Itáliába, minden vele rokonszenvező fiatal embert meg akart nyerni magának, és mindegyikre más és más feladatot bízott. Crassust a marsusokhoz küldte, hogy csapatokat toborozzon közöttük, de Crassus kísérőket kért, mert útja ellenséges területen át vezetett.

Sulla erre haragosan kifakadt, és így szólt hozzá: „Kísérőül adom melléd apádat, testvéredet, barátaidat és rokonaidat, akiket törvénytelenül és igazságtalanul megöltek, s akiknek gyilkosait most üldözöm.” Ez a szemrehányás feltámasztotta Crassus önérzetét, és nyomban útnak indult, bátran keresztülágta magát az ellenséges területen, jelentős haderőt gyűjtött össze, és Sullát mindig lelkesen támogatta harcaiban.

Mondják, hogy becsvágyától hajtva akkoriban kezdett a hírnévért versengeni Pompeiusszal. Pompeius, aki fiatalabb volt Crassusnál, noha apját rossz hír vette körül Rómában, és polgártársai szenvedélyesen gyűlölték, az akkori eseményekben annyira kitüntette magát, és olyan nagy hírnévre tett szert, hogy Sulla - pedig ezt nála idősebbekkel és vele egyenlő rangúakkal sem igen tette meg - helyéről felkelve fogadta, és födetlen fővel imperatornak szólította. Ez a bánásmód nagyon felingerelte és felhaborította Crassust, mert, nem egészen ok nélkül, saját megaláztatását látta benne.

Ekkor még tapasztalatlan volt, de tetteinek fényét máris elhomályosították vele született fogyatékságai, kapzsisága és fukarsága. Az umbriai Tudertia város elfoglalásakor híre ment, hogy a zsákmány javát megtartotta magának, és ezzel bevádolták Sullánál. A Róma körül vívott utolsó ütközetben azonban, amely valamennyi csata között a legnagyobb volt, és amelyben Sulla vereséget szenvedett, csapatait viaszszorították és szétszórták, Crassus a jobbszárny élén győzött, az éj beálltaig üldözte az ellenséget, majd Sullához küldött, vacsorát kért katonáinak, és jelentette neki a győzelmet. A proskripciók és vagyonelkobzások idején ismét rossz híre kelt, mert olcsó áron összevásárolt vagy ajándékképpen elfogadott nagy földbirtokokat. Mondják, hogy Bruttiumban Sulla utasítása nélkül proskribáltatott valakit, csupán vagyona megszerzéséért. Sulla megdöbbsen az eseten, és többé semmi hivatalos ügyet nem bízott rá. Crassus nagyon értett hozzá, hogyan nyerjen meg magának embereket hízlegéssel, de ő is könnyen esett hízlegések áldozatául. Mint jellemző tulajdonságát említik, hogy bármennyire kapzsi volt, a hozzá hasonlókat gyűlölte és megróta.

7. Crassust bosszantotta, hogy Pompeius szerencsés volt hadjárataiban, diadalmenetet tartott, mielőtt még senator lett, és hogy polgártársai Magnusnak, vagyis „Nagynak” nevezték. Mikor egyszer valaki így szólt: „Jön Pompeius, a Nagy!”, nevetett és megkérdezte, milyen nagy. Le is mondott róla, hogy mint hadvezér Pompeiuséval egyenlő dicsőségre tegyen szert. Ehelyett szolgálatkészségével, védőbeszédeivel, kölcsönökkel, korteskedéssel és a hivatalkeresők ügyeinek buzgó intézésével belevetette magát a közéletbe. Ezzel olyan befolyásra és hírnévre tett szert, amely méltán vetélkedett Pompeius sok és nagy hadjáratán szerzett dicsőségeivel. Versengésük különösképpen alakult: Pompeius akkor volt népszerűbb és tekintélyesebb a városban, midőn távol volt hadjáraton, ha viszont odahaza tartózkodott, gyakran alulmaradt Crassusszal szemben. Pompeius ugyanis öntelt büszkesége és zárkózott életmódja miatt kerülte a tömeget, távol maradt a forumtól, a kérelmezőknek csak ritkán és akkor sem valami készségesen segített, befolyását akkorra tartogatta, mikor neki magának volt rá szüksége. Crassus viszont fáradhatatlanul segített, nem vonult félre, nem volt megközelíthetetlen, mindig azzal volt elfoglalva, hogy sürgős ügyekben segítsen, így barátságos és szívélyes módon győzedelmeskedett fensőbbes vetélytársán. Külső megjelenésük méltóságteljesége, meggyerő beszédmodoruk, kellemes arcvonásaik, mint mondják, hasonlóak voltak.

Ez a versengés mégsem indította gyűlöletre vagy rosszindulatra Crassust, és bár bosszankodott amiatt, hogy Pompeius és Caesar nagyobb tiszteletben részesül, mint ő, ebbe a becsvágyába nem vegyült sem ellenséges érzület, sem rosszakarat. Igaz, hogy Caesar, amikor Ázsiában a kalózok kezébe került, így kiáltott fel a fogságban: „Mennyire örülsz majd, Crassus, ha meghallod, hogy fogságba kerültem!” De később jó barátok voltak, sőt midőn Caesar propriaetorként Hispaniába készült, de hitelezőit nem tudta kifizetni, s azok rátámadtak, és

poggyászát lefoglalták, Crassus nem hagyta cserben, hanem jótállt érte nyolcszázharminc talentum erejéig. Róma akkor három pártra oszlott, Pompeius, Caesar és Crassus pártjára (Cato hírneve nagyobb volt, mint hatalma, az emberek őt inkább csodálták, mintsem hogy párthívei lettek volna). A polgárság meggondolt és konzervatív része Pompeiushoz csatlakozott, a heves vérűek és vállalkozó szelleműek Caesar reményeiben osztoztak, Crassus pedig a középen állt, és mindkét oldalról szerzett magának híveket. Politikai nézeteit gyakran változtatta, nem volt megbízható barát, de engesztelhetetlen ellenség sem; jóindulata vagy haragja gyorsan elmúlt, ha érdeke úgy kívánta, úgyhogy gyakran rövid időközrel pártolta, majd ellenezte ugyanazokat az embereket vagy törvényjavaslatokat. Hatalma a jóindulaton vagy a félelmen, de inkább a félelmen alapult. Midőn Sicinnius, aki azokban az időkben az állam vezető embereinek és a népvezéreknek a legtöbb gondot okozta, megkérdezték, hogy miért nem támadja Crassust, és miért egyes-egyedül őt hagyja békén, azt felelte, azért, mert „széna van a szarván”. A rómaiak ugyanis az öklelős tehenek szarvára szénát kötöttek, hogy ha valaki szembetalálkozik velük, óvakodjék tőlük.

8. A gladiátorok felkelése és Itália elpusztítása, amelyet általában Spartacus háborújának neveznek, a következőképpen kezdődött: Egy bizonyos Lentulus Batiatus gladiátoriskolát tartott fenn Capuában; a gladiátorok többnyire gallok és thrákok voltak. Gazdájuk, nem rossz magaviseletük miatt, hanem csak azért, hogy gladiatori harcra kényszerítse őket, kegyetlenül szigorú őrizetben tartotta az embereket. Kétszázan közülük meg akartak szökni, de tervüket elárulták. Hetvennyolcan előre értesültek az árulásról, és sikerült megszökniük. Előbb valami konyhából bárdokat és nyársakat szereztek, majd az úton szekereket tartóztattak fel és fosztottak ki, amelyeken gladiatori fegyvereket szállítottak egy másik városba, és ebből felfegyverkeztek. Birtokukba vettek egy jól védhető helyet, és három vezért választottak; közöttük az első Spartacus volt, egy thrakiai nomád törzsből származó férfi, aki nemcsak nagyon bátor és erős, hanem nehéz sorsához képest feltűnően értelmes és művelt ember is volt, inkább görög, mint nomád. Mint mondják, amikor Rómába vitték a rabszolgavásárra, álmában kígyó tekerőzött arcára, és vele egy törzsből származó felesége, egy jósasszony, aki be volt avatva a dionüszoszi misztériumokba, ezt úgy értelmezte, hogy a kígyó nagy és félelmetes hatalmat jelez, de szerencsétlenséget is hoz Spartacusra. Ez az asszony akkor is vele volt, és most is követte a szökésben.

9. A gladiátorok először visszaverték a Capuából ellenük küldött katonákat; sok fegyvert zsákmányoltak, s boldogan cserélték fel őket a gladiatori fegyverekkel, amelyeket megalázónak és barbárnak tartottak és eldobálták. Ezután Clodius praetort küldték ellenük Rómából háromezer katonával. Clodius ostrom alá fogta a gladiátorokat egy hegyen, amelyre egyetlen szűk és nehezen járható ösvény vezetett fel, ezt a praetor őrizet alá vette, egyébként pedig a sziklák meredek és csúszósak voltak. A hegytetőt sűrűn vadszölő nőtte be. A gladiátorok levágták a vastagabb indákat, s jó erős és hosszú kötélhágcsókat fontak belőlük, hogy a sziklákhöz erősítve biztonságban leereszkedhettek segítségükkel a hegy tövében elterülő síkságra. Egyik társuk maradt csak fenn a hegytetőn a fegyverek miatt, és amikor a többiek lejutottak, ledobálta az összes fegyvert, és utolsónak lejutott ő is minden baj nélkül. A rómaiak semmit nem vettek észre, így a gladiátorok a hátukba kerültek, váratlanul rájuk támadtak, megszalasztották őket, és táborukat elfoglalták. A gladiátorokhoz ekkor sok környékbeli tehén- és birkapásztor csatlakozott, bátor és gyors lábú emberek; közülük némelyeket felfegyvereztek, másokat futárnak vagy parittyásnak használtak.

Másodszor Publius Varinus praetort küldték ki ellenük. Varinusnak először az alvezérét, egy bizonyos Furiust szalasztották meg kétezer katonájával, és egész csapatát szétszórta. Ezután Spartacus lesbe állt Varinus vezértársa és tanácsadója, Cossinius ellen, akit nagy haderővel küldtek ki ellenük; ezt Salinaenél¹⁶⁸ fürdés közben kis híján elfogta. Cossinius nagy nehezen

elmenekült, de málháját Spartacus nyomban kézre kerítette, majd üldözőbe fogta embereit, nagy öldökléssel elfoglalta táborát, s Cossinius is elesett. A praetort több nagy csatában megverte, végül lictorait és lovát is elfogta. Így Spartacus nagy és félelmetes ellenséggé vált, de ő felmérte a helyzetet: arra nem számíthatott, hogy megdönti Róma hatalmát, ezért hadseregét az Alpok felé vezette azzal a szándékkal, hogy átkel, és mindnyájan visszatérnek hazájukba, ki Thrakiába, ki Galliába. De követőinek száma ekkorra már igen megnövekedett; bíztak erejükben, és nem hallgattak rá, hanem szerte mindenütt raboltak és harácsoltak Itáliában.

A senatust most már nem annyira a szégyenletes és gyalázatos lázadás nyugtalanította, inkább a veszélytől féltek, s ezért - akárcsak a legnehezebb és legnagyobb háborúban - mindkét consult kiküldték Spartacus ellen. Gellius, az egyik consul, váratlanul beleütközött azokba a germánokba, akik merészen és gögösen kiváltak Spartacus táborából, és mindnyájukat felkoncolta. De mikor Lentulus, a másik consul nagy hadsereggel körülvette Spartacust, az rátámadt, megütközött vele, alvezéreit megverte, és egész tábori felszerelését zsákmányul ejtette. Ezután előrenyomult az Alpok felé. Cassius, az Alpokon inneni Gallia proprætor, tízezer emberrel útját állta: a két sereg megütközött, Cassius vereséget szenvedett, sok halottat vesztett, és ő maga is csak nehezen menekült el.

10. Midőn a senatus értesült a történekről, haragjában elrendelte, hogy a consulok hagyják abba a hadvezetést, és a háború vezérévé Crassust választotta. Az előkelők közül sokan vele tartottak a hadjáratban, egyrészt hírneve, másrészt baráti kapcsolatai miatt. Crassus Picenum határán állt fel hadseregével, és türelmesen várta a közben odavonult Spartacust. Alvezérét, Mummiust két legióval kerülő útra küldte azzal a parancssal, hogy kövesse az ellenséget, de még kisebb csatározásokba se bocsátkozzék vele. Mummius azonban az első kedvezőnek látszó alkalmat felhasználva megütközött Spartacusszal és vereséget szenvedett; sok embere elesett, mások, fegyverüket eldobálva, futásban kerestek menekülést. Crassus emiatt keményen leszidta Mummiust, a katonáknak új fegyvereket adatott, de esküvel ígértette meg velük, hogy fegyvereiket megőrzik; ezután a leggyávabb ötszázat, akik elsőnek futottak meg, tízes szakaszokba osztotta, és sorshúzás után minden tizediket kivégeztette; ezzel a hadseregben egy ősrégi, de már régóta elavult büntetési módot elevenített fel. Az ilyen halált súlyos megszégyenítés előzte meg, mert a kivégzéseket félelmetes és szörnyű módon hajtották végre az egész hadsereg szeme láttára.

Miután katonáit megbüntette, az ellenség ellen vezette őket. Spartacus azonban kitért előle, és Lucanián át a tengerpartra vonult. Itt a tengerszorosban kilikiai kalózokra bukkant, s elhatározta, hogy meghódítja Szicíliát, kétezer emberét átszállítja a szigetre, és újra lángra lobbantja a nemrég elfojtott rabszolgaháborút, amelynek csak egy kis szikrára lett volna szüksége, hogy ismét kirobbanjon. A kilikiaiak megegyeztek vele, ajándékot is elfogadtak tőle, de becsapták, és elvonultak hajóikkal. Így aztán beljebb vonult a tengerparttól, és a rhegiumi félszigeten üttötte fel táborát. Közben megérkezett Crassus, és miután megsejmelte a terepet, tüstént látta, hogy mit kell tennie. Azonnal hozzákezdett, hogy falat építsen a földszoroson; ezzel foglalkozást adott katonáinak, az ellenséget pedig elvágta az élelem-utánpótlástól. Nagy és nehéz munkába kezdett, de minden várakozás ellenére igen rövid idő alatt elkészült vele. Először a földszoros legkeskenyebb részén, tengertől tengerig, harminc stádium hosszú, tizenöt láb széles és ugyanolyan mély árkot ásott. Az árok mentén végig magas és erős falat építtetett. Spartacus eleinte nem sokat törődött az egésszel, de mert élelmiszerkészletei fogytán voltak, ott akarta hagyni a félszigetet; mikor azonban meglátta a falat, és a félszigeten semmi élelmet nem tudott szerezni, megvárta az első havas és viharos éjszakát, betemette az árkot egy rövidebb szakaszon földdel, fával és rőzsével, s hadserege egyharmadával átkelt rajta.

11. Crassus attól félt, hogy Spartacusnak kedve támad Róma ellen vonulni, de megnyugodott, mert Spartacust valami viszály miatt sok embere elhagyta, ezek külön táboroztak egy lucaniai tó partján, amely, mint mondják, egyszer édes vízű, máskor pedig sós és ihatatlan. Crassus támadásra indult ellenük, és elűzte őket a tótól, de nem tudta megölni és üldözőbe venni őket, mert hirtelen megjelent Spartacus, és visszafordította futásukat.

Crassus ezt megelőzően levelet küldött a senatusnak, kérve, hogy hívják haza Lucullust Thrakiából és Pompeiust Hispaniából, de aztán megbánta kérését, és sietett befejezni a háborút megérkezésük előtt, jól tudva, hogy ha segítségére mennek, a sikert nem neki, hanem amazoknak fogják tulajdonítani. Elhatározta, hogy először a Spartacustól elszakadt csoportot támadja meg, akik Caius Canicius és Castus vezetésével külön táboroztak; elküldte tehát hatezer emberét, hogy foglaljanak el előre egy magaslatot, és megparancsolta nekik, hogy a hadműveletet tartsák titokban az ellenség előtt. Igyekeztek is rejtve maradni, még sisakjukat is betakarták, de meglátta őket két asszony, akik áldozatot mutattak be az ellenség győzelméért, így a katonák könnyen bajba kerülnek, ha Crassus hirtelen meg nem jelenik, és csatába nem kezd az ellenséggel. Ez volt a hadjárat legvéresebb ütközete, mert bár tizenkétezer-háromszáz ellenséges katonát öltek meg, csak kettőt találtak az elesettek között, aki a hátán kapott sebet; a többiek kitarottak helyükön, és mindnyájan a rómaiakkal harcolva hullottak el.

Spartacus a csoport leveretése után visszahúzódott a peteliai hegyek közé, de oda is nyomon követte Quintus, Crassus egyik vezére és Scrophas quaestor. Mikor azonban Spartacus szembefordult velük, a rómaiak futásnak eredtek, s a quaestort csak nehezen tudták kimenteni az ellenség keze közül. Ez a siker azonban Spartacus vesztét okozta, mert szökött rabszolgái elbízták magukat, nem voltak hajlandók kitérni az ellenség elől, nem engedelmeskedtek vezéreiknek, s mikor már útnak indultak, fegyveresen körülvették, és rákényszerítették Spartacust, hogy vezesse őket vissza a rómaiak ellen. Ez volt Crassus óhaja is, mert már híre érkezett, hogy Pompeius közeledik, és a népgyűléseken többen kijelentették, hogy a győzelmet ebben a háborúban ő fogja megszerezni: csak meg kell érkeznie, és amint megütközik az ellenséggel, azonnal véget vet a háborúnak. Crassus tehát sürgette a döntő ütközetet. Az ellenséggel szemközt ütötte fel táborát és árkot ásatott. A rabszolgák odarohantak, és harcba kezdtek az árkot ásó katonákkal. Amikor mindkét részről mind többen és többen siettek társaik segítségére, Spartacus a kényszerű helyzetben mást nem tehetvén, egész hadseregét csatarendbe állította.

Amikor odavezették hozzá lovát, kihúzta kardját, és azt mondta, ha győz, övé lesz az ellenség sok és szép lova, ha pedig veszít, úgysem lesz rá szüksége, ezzel leszúrta a lovat. Ezután több sebből vérezve, előretört Crassus felé az ellenség sűrű sorai közt, de nem jutott el hozzá, csak két centuriót ölt meg, akik egyszerre támadtak rá. Végül, miután a közelében levők megfutamodtak, egyedül maradt, és a rárontó ellenséges katonák ellen védekezve elesett. Crassus jól kihasználta szerencsáját, kitűnően vezette a hadjáratot, önmagát sem kímélte a veszedelemtől, a végén mégis az történt, hogy sikerével Pompeius dicsőségét gyarapította, mert Spartacus szétvert hadseregének katonái beleütköztek Pompeiusba, és ő semmisítette meg őket. Ezért írta Pompeius a senatushoz intézett levelében, hogy bár nyílt ütközetben Crassus győzte le a szökött rabszolgákat, ő irtotta ki gyökerestül a háborút. Így aztán Sertorius felett és Hispaniában aratott győzelmeiért Pompeius díszes diadalmenetet tartott. Crassus még csak meg sem kísérelte, hogy diadalmenetet kérjen, a gyalogosan tartott és ovatio nevű diadalmenetet pedig közönségesnek és magához méltatlannak tartotta még rabszolgaháborúért is. Hogy a kétféle diadalmenet miben különbözik egymástól, és miért nevezik őket így, már elmondtam a Marcellusról írt életrajzban.

12. Közvetlen ezután Pompeius megpályázta a consulságot, és Crassus, remélve, hogy hivataltársa lesz, habozás nélkül támogatását kérte. Pompeius örömmel használta fel az alkalmat, mert mindig is óhajtotta, hogy Crassust valamivel lekötölte; szívesen felajánlotta tehát támogatását, sőt egy népgyűlési beszédében kijelentette, hogy nem kevésbé lesz hálás hivataltársa megválasztásáért, mint a maga consulságáért. De ez a szívélyes viszony nem maradt fenn köztük hivatali idejük alatt, mert csaknem minden kérdésben ellenkező nézetek voltak, sokat civódtak és egyenetlenkedtek egymással; ez aztán consulságukat meddővé és eredménytelenné tette, kivéve azt, hogy Crassus Hercules tiszteletére nagy áldozati ünnepet rendezett, a népet tízezer asztalnál megvendégelte, és három hónapra elegendő gabonát osztatott ki.

Consulságuk végén népgyűlést tartottak; ekkor egy egyébként ismeretlen, lovagi rendű férfi, Onatius Aurelius, aki a közügyektől távol, vidéken élt, felment a szószerkekre, és elmondta, hogy milyen álmot látott. „Iuppiter jelent meg álmomban - szólt -, és megparancsolta, mondjam meg mindnyájatok füle hallatára, ne engedjétek, hogy a consulok letegyék hivatalukat addig, amíg jó barátok nem lesznek.” Aurelius szavainak elhangzása után Pompeius mozdulatlanul állt és hallgatott, Crassus azonban megragadta jobbját, és elsőnek ő szólalt meg. „Úgy gondolom, polgártársaim - mondta -, hogy semmi megalázót és magamhoz méltatlant nem teszek, ha felajánlom jóakaratomat és barátságomat Pompeiusnak, akit ti pelyhedző állú ifjú korában Nagynak neveztek, és megszavaztatok neki a diadalmenetet, pedig még nem is volt tagja a senatusnak.”

13. Ezek voltak Crassus consulságának említésre méltó eseményei; censorsága teljesen eredménytelen és eredménytelen volt, mert nem végezte el sem a senatus, sem a lovagok felülvizsgálatát, sem a polgárok közti vagyonbecslést. Censortársa, Lutatius Catulus szelíd lelkű római volt, de, mint mondják, igen erélyesen szembeszállt Crassusszal, amikor keresztül akarta vinni azt a veszélyes és erőszakos intézkedést, hogy Egyiptomot a rómaiak adófizetőjévé tegye; az ebből támadt viszály miatt mindketten önként lemondtak hivatalukról.

A Catilina-féle messzire kiterjedt összeesküvésben, amely kis híján forradalomra vezetett Rómában, gyanús volt Crassus szerepe is, valaki nyilvánosan ki is jelentette, hogy részt vett az összeesküvésben, de ezt senki nem hitte el. Ennek ellenére Cicero egyik beszédében nyíltan megvádolta Crassust is és Caesart is, ez a beszéd azonban mindkettőjük halála után jelent meg. Cicero a consulságáról írt művében elmondja, hogy Crassus egy éjszaka felkereste, és átadott neki egy Catilinára vonatkozó levelet, amely megerősítette részvételét az összeesküvésben. Crassus emiatt gyűlölte Cicerót, és csak fia akadályozta meg, hogy ártalmára ne legyen. Publius ugyanis, aki irodalomkedvelő és a tudományok iránt érdeklődő fiatalember volt, rajongott Ciceróért, az ellene indított per idején gyászruhát öltött, és társait rábeszélte, hogy ők is ugyanezt tegyék. Végül rábírta apját, hogy kössön barátságot Ciceróval.

14. Caesar, tartományából hazaérve, pályázni készült a consulságra; látta azonban, hogy Crassus és Pompeius ismét civódnak egymással. Mivel nem akarta egyiket ellenségévé tenni azzal, hogy a másik mellé áll, de sikert sem remélt, ha valamelyikük nem támogatja, mindenáron azon fáradozott, hogy kibékítse őket; folytonosan azt hajtogatta, hogy ha egymás ártalmára lesznek, ezzel csak a Cicerók, Catulusok és Catók hatalmát növelik, akik semmire se mennének, ha ők egyesítenék barátaikat és párthíveiket, s közös erővel és akarattal vezetnék a várost. Rábeszélésével sikerült őket kibékítenie és hármuk egyesüléséből olyan legyőzhetetlen hatalmat teremtenie, amellyel leigázta a római senatust és a népet, s ily módon nem őket tette egymás által nagyobbá, hanem általuk önmagát a legnagyobbá, mert mindkettőjük támogatásával fényes sikerrel consullá választották. Consulsága alatt megszavaztatták neki a hadsereg feletti parancsnokságot, továbbá Gallia kormányzóságát, ahova úgy ültették be, akár

valami fellegvárba, abban a meggyőződésben, hogy minden mást háborítatlanul szétszathatnak egymás között, ha egyszer Caesar biztosan kezében tartja a neki jutott provinciát.

Pompeius mindezt határtalan hatalomvágyból tette, de Crassus régi betegségéhez, a kapzsisághoz egy új és heves szenvedély is járult Caesar nagy tetteinek láttán: a diadaljelek és diadalmenetek utáni forró vágyakozás; ebben az egyben érezte magát nála kisebbnek, másban mindenben felette állónak. Ez a vágya nem hagyott neki békét és nyugalmat, míg saját magát dicstelen halálba, az államot pedig súlyos veszedelembe nem döntötte. Amikor Caesar Galliából Luca városába ment, sok római felkereste, köztük Pompeius és Crassus is, akikkel titkos tanácskozásokat tartott, elhatározták, hogy erélyesebben szerzik meg maguknak a hatalmat, és az állam ügyeit végképp a kezükbe veszik; Caesar megtartja hadseregét, a többi tartományt és csapatot pedig Pompeius és Crassus kapja. De ehhez az egyetlen út a consulság másodszori megszerzésén át vezet; erre ők ketten pályáznak, Caesar pedig támogatásukra leveleket ír barátainak, és sok katonát küld haza, hogy jelen legyenek a consulválasztó népgyűlésen.

15. Crassus és Pompeius ezzel a megállapodással tért vissza, és Rómában nyomban gyanakvással néztek rájuk; híre járt az egész városban, hogy nem jó ügyben tanácskoztak egymással. A senatusban Marcellinus és Domitius megkérdezte Pompeiust, pályáznak-e a consulságra, mire ő azt felelte, hogy talán igen, talán nem; majd amikor másodszor is megkérdezték, azt mondta, a jó polgárok szavazatával igen, de a rosszakéval nem. Feleletét méltán tartották gőgösnek és fennhéjázónak, Crassus azonban szerényebben válaszolt, és azt mondta, hogy ha hasznára lesz a városnak, pályázik a consulságra, de ha nem, lemond róla. Erre némelyek - köztük Domitius is - nekibátorodtak, és maguk is pályázni akartak. Mikor azonban Pompeius és Crassus nyíltan bejelentette szándékát, a többiek megijedtek és visszahúzódtak, Domitiust azonban, aki Catónak rokona és barátja volt, Cato unszolta és bátorította, hogy tartson ki szándéka mellett, mert a közös szabadságért fog küzdeni; Pompeiusnak és Crassusnak nem a consulság kell, hanem a zsarnokság, nem a hivatali tisztséget akarják, hanem tartományokat és hadseregeket akarnak hatalmukba keríteni.

Cato így beszélt és gondolkodott, s valósággal kényszerítette Domitiust, hogy menjen el a választógyűlésre, és sokan mások is elkísérték. Többen elcsodálkozva kérdezték: „Mi szükségük van ezeknek második consulságra? Miért újra ők ketten? Miért nem másokkal? Sok olyan derék ember van közöttünk, aki nem volna méltatlan rá, hogy Crassusnak vagy Pompeiusnak consultársa legyen.” Pompeius és pártja ettől megijedt, és nem riadtak vissza a legdurvább és legerőszakosabb eszközöktől sem. Így többek közt meglesték Domitiust, amikor virradat előtt társai kíséretében lement a forumra; fáklyavivőjét megölték, többeket megsebesítettek, közöttük Catót is. Mialatt embereit szétkergették vagy Domitius házába zárták, Pompeiust és Crassust consullá kiáltották ki. Kis idővel később fegyveresekkel körülvették a szószéket, és Catót elkergették a forumról; az ellenszegülők közül néhányat megöltek, Caesar proconsuli hatalmát öt évre meghosszabbították, saját maguknak tartományul megszavaztatták Szíriát és Hispaniát. A sorshúzásnál Crassus kapta Szíriát, Pompeius pedig Hispaniát.

16. A sorshúzással mindenki meg volt elégedve, mert a népnek az volt az óhajta, hogy Pompeius ne legyen távol a várostól, s mivel Pompeius nagyon szerette feleségét, ideje nagy részét Rómában szándékozott tölteni. Mihelyt a sorshúzás megtörtént, Crassus nyíltan kimutatta örömét. Meg volt ugyanis győződve róla, hogy ennél nagyobb szerencse még soha életében nem érte. Még idegenek közt vagy nyilvános helyen is alig bírta türtőztetni magát, bizalmas körben pedig szinte gyerekes hiúsággal beszélt, ami nem illett korához és természetéhez, hiszen soha életében nem volt sem kérkedő, sem önhitt. De most elragadtatásában s

elvakultságában nem Szíriát vagy Parthiát tekintette sikerei véghatárának, hanem mint aki Lucullus hadjáratát Tigranész és Pompeiusét Mithridatész ellen gyermekes semmiségnek tekinti, álmaiban egészen Baktriáig, Indiáig és a külső tengerig kalandozott.

A nép által megszavazott határozatban szó sem volt a parthusok elleni háborúról, de mindenki tudta, hogy Crassus erre vágyott. Caesar is írt neki Galliából, levelében dicsérettel emlékezett meg szándékáról, és biztatta a háborúra. Közben azonban Ateius néptribunus elhatározta, hogy megakadályozza Crassus távozását a városból; véleményét sokan osztották, mert tűrhetetlennek tartották, hogy valaki hadba vonuljon egy olyan nép ellen, amely semmi igazságtalan dolgot nem követett el a rómaiak ellen, sőt szövetségi viszonyban áll velük. Crassus megijedt, megkérte Pompeiust, hogy legyen segítségére és kísérje ki a városból, mert neki igen nagy tekintélye van a nép előtt. Valóban, amikor hatalmas tömeg gyűlt össze, hogy megakadályozza Crassus eltávozását, és szemrehányást tegyen neki, feltűnt Pompeius nyájas és barátságos arca. Le is csendesítette a tömeget; erre hangtalanul utat engedtek nekik. De Ateius Crassus elé állt, először csak kérlelte és tiltakozott, de aztán megparancsolta a vele levő lictornak, hogy ragadja még és tartóztassa le. A többi néptribunus ezt nem tűrte, s a lictor nyomban elengedte Crassust. Ateius azonban előresietett a városkapuhoz, és egy tüzes serpenyőt tett le a földre, majd mikor Crassus odaért, füstölőszert szórt és italáldozatot hintett a serpenyőre; félelmetes és borzasztó átkot mondott, ijesztő és idegen istenek haragját idézte, s nevükön nevezte őket. A rómaiak hite szerint ezeknek a titokzatos és ősrégi átkoknak olyan ereje van, hogy akire rámondják, nem szabadulhat tőlük, de szerencsétlenséget hoznak arra is, aki az átkot kimondja, s ezért csak ritkán és kevesen használják. Ateiusnak is azt hányták a szemére, hogy bár a városért haragudott meg Crassusra, de a félelmetes átok babonás erejét felidézte a város ellen is.

17. Crassus megérkezett Brundisiumba, és bár a téli viharoktól a tenger még nagyon háborgott, nem várt, hanem átkelt; így aztán sok hajója odaveszett. Hadserege megmaradt részével sietve menetelt Galatián át. Amikor Déiotarosz királyt, aki már öregember volt, új város építése közben találta, gúnyosan így szólt hozzá: „Te meg, király, most kezdesz építkezni a tizenkettedik órában?” A galata mosolyogva így felelt: „Látom, imperator, hogy te sem indulsz nagyon korán a parthusok ellen.” Crassus ugyanis ekkor már hatvanadik évében járt, és koránál is idősebbnek látszott. Megérkezésekor eleinte várakozásának megfelelően alakultak a dolgok. Baj nélkül átkelt az Eufratészen, Mezopotámiában sok várost elfoglalt, amelyek készségesen meghódoltak neki. De az egyik városban, amelynek Apollóniosz volt a türannosza, száz katonáját megölték; erre ellenük vezette hadseregét. Bevette a várost, javaikat felprédálta, és a lakosokat eladatta rabszolgáknak; a görögök ezt a várost Zénodotiának hívják. A város elfoglalása után megengedte, hogy katonái imperatornak szólítsák; de nagyon megszólták érte, mert hitványul kimutatta, mennyire nem lehet reménye semmi nagyobb eredményre, ha ilyen jelentéktelen hódításnak ennyire megörült. A hozzá csatlakozott városokba helyőrségeket rakott, összesen hétezer gyalogost és ezer lovast, majd téli szállásra Szíriába vonult. Itt várt fiára, aki Caesartól érkezett Galliából, feldíszítve kitüntetésekkel vitéz tetteiért, és ezer válogatott lovast hozott magával.

Hadjárata első és igen súlyos következményekkel járó hibáját valószínűleg ekkor követte el azzal, hogy bár Babilónba és Szeleukiába kellett volna vonulnia, és meg kellett volna nyernie magának ezt a két várost, amely mindig ellenséges viszonyban volt a parthusokkal, ehelyett időt adott az ellenségnek a felkészülésre. Szíriai viselkedését is kifogásolták: mivel az anyagi szempontokat a stratégiai szempontok elé helyezte, nem vezetett pontos nyilvántartást csapatai létszámáról, és nem rendeztetett atlétikai versenyeket. Ehelyett pontos kimutatást készíttetett a városok adóbevételeiről, és több napot azzal töltött, hogy Hierapoliszban felmérte az istennő kincseit; listára vétette, hogy az egyes népek és uralkodók mennyi

katonát kötelesek kiállítani, majd elengedte nekik, amikor pénzt ajánlottak fel helyette, s ezzel kiérdemelte megvetésüket és lenézésüket. Az első baljóslatú figyelmeztetést ettől az istentől kapta, akit néha Aphroditénak, néha Hérának neveznek, mások viszont minden dolog természet szerinti és a nedvekből származó kezdetének s előidéző okának tartják, aki megismertette az embereket minden jó adomány forrásával. Egy alkalommal ugyanis, amikor mentek ki a templomból, a fiatal Crassus megbotlott és elesett a kapuban, majd ráesett az apja is.

18. Crassus már készült összevonni csapatait téli szállásukról, amikor rövid üzenettel követek érkeztek az Arsakészától. A követek kijelentették, hogy ha a hadsereget a római nép küldte ellenük, vállalják a háborút fegyverszünet és békeszerződés nélkül; de ha értesüléseik helyesek, és Crassus hazája akarata ellenére, személyes nyereségvágyból jött fegyverekkel a parthusok ellen, és foglalta el területüket, az Arsakész kész megszámni Crassus öregkorát, és elengedi a rómaiakat, akiket inkább ő őriztet, mint azok őt. Erre Crassus nagy dicsekedve kijelentette, hogy ezekre a szavakra majd Szeleukiában adja meg a választ. Vagisész, a legidősebb követ ekkor hangosan elnevette magát, és felfelé fordított tenyerét mutatva, így szólt: „Hidd el, Crassus, előbb nő ki itt a szőr, mint te meglásd Szeleukiát.”

A követség eltávozott és jelentette Hüródész királynak, hogy a háború elkerülhetetlen. Ekkor történt, hogy a mezopotámiai városokból, ahol római helyőrségek voltak, néhány katona nagy veszélyek árán megszökött, és aggodalmat keltő híreket hozott. Elmondták, hogy saját szemükkel látták, milyen irtatlanul sok az ellenség, és hogyan harcolt, amikor megtámadta a városokat. Miként ilyenkor történni szokott, még túlozták is a rémségeket. Kijelentették, hogy a parthusok üldözése elől nem lehet elmenekülni, de futás közben utol sem lehet érni őket; újszerű lövedékeik előbb lecsapnak és áttörnek mindenre, mintsem meg lehetne pillantani azokat, akik a lövedéket kilövik; vértess lovasaik fegyverzete olyan, hogy mindenre áthatol, de azon nem fog semmi sem. Ezek hallatára a katonák bátorsága alábbszállt. Nekik azt mondták, hogy a parthusok semmiben sem különböznek az armeniaiaktól és a kappadokiaiaktól, akiknek kirablásába és a zsákmány elhordásába Lucullus valósággal beleunt; az egész háborúban legterheesebbnek tartották a hosszú meneteléseket és az utolérhetetlen ellenség üldözését. Most azonban, reményeikkel ellentétben, komoly harcok és nagy veszélyek várnak rájuk. Ezért néhányan a legmagasabb rangú tisztek közül azt gondolták, vissza kellene tartaniuk Crassust, és rábírní, hogy vegye újra fontolóra az egész haditervet; közéjük tartozott Cassius quaestor is. A jósök nyugodt hangon, de megmondták neki, hogy az áldozatokból minden előjel rossznak és baljóslatúnak mutatkozik, de Crassus nem hallgatott másra, csak arra, aki biztatta, hogy folytassa, amihez hozzáfogott.

19. Főként Artabazész armeniai király biztatta és bátorította, aki hatezer lovassal érkezett a táborba, de ezek állítólag csak a király testőrei és kísérői voltak; ezenfelül saját költségén eltartott tízezer főnyi vértesslovasságot és harmincezer főnyi gyalogságot ígért. Rábeszélte Crassust, hogy Armenián át törjön be Parthiába, mert ott hadserege bőven el lesz látva élelemmel, azonkívül biztonságosan is menetelhet, mert sok a hegylánc és dombvonulat, s a vidék lovasharcokra teljesen alkalmatlan, márpedig a parthusoknak ebben van a fő erősségük. Crassus csak mérsékelten örült a készségesen felajánlott fényes segítségnek, de azt mondta, hogy Mezopotámián kell átvonulnia, mert ott hagyta hátra sok derék római katonáját; erre az armeniai ellovagolt.

Crassus Zeugmánál kelt át hadseregével az Eufratészen; közben nagy égzengéssel zivatar támadt. Több villámcsapás érte a hadsereget, forgósél és felhőszakadásszerű zápor zúdult a hajóhídra, sok helyen szétszakította és lerombolta. A villám kétszer is lecsapott arra a helyre, ahol Crassus táborát készült felállítani. Az imperator egyik fényesen felszerszámozott hadiménje elragadta lovászát, a folyóba rohant, és eltűnt az örvénylő habok között. Mondják,

hogy amikor az első hadijelvényt felemelték, a rajta levő sas magától megfordult. Ráadásul amikor kiosztották az élelmiszereket, a katonák véletlenül először lencsét és sót kaptak, ami pedig a rómaiaknál a gyász jele, és ezt szokás adni a halottaknak; de Crassusnak is, amikor beszédet intézett a katonákhoz, olyan szavak csúsztak ki a száján, amelyekről az egész hadsereg megrémült. Azt mondta ugyanis, hogy leromboltatja a hidat, nehogy bárki is visszatérhessen rajta. Persze amikor észrevette, hogy oktalanságot mondott, szavait azonnal helyre kellett volna igazítani, és meg kellett volna magyaráznia a rémüldöző katonának, de makacsságból nem volt hajlandó megtenni. És végül, amikor a hadsereg megtisztítására megtartották a szokásos áldozatot, a jós odaadta neki a levágott állat belső részeit, de ő kiejtette a kezéből, majd amikor látta, hogy a körülötte állók mennyire megdöbbenek, így szólt: „Ilyen az öregkor; de a fegyver majd nem esik ki a kezemből.”

20. Ezután a folyam mentén kezdett vonulni hét legióval, kis híján négyezer lovassal és ugyanannyi könnyű fegyverzetű katonával. A felderítők azt jelentették, hogy a vidék teljesen elhagyatott, embereket nem láttak, csak sok lábnyomot, de a nyomokból nyilvánvaló volt, hogy a lovasok visszafordultak, mintha üldözték volna őket. Crassus ez az értesülés még több reménnyel töltötte el, és a katonák megvetőleg beszéltek a parthusokról, mintha azok félnének megütközni velük. De Cassius és társai megbeszélést tartottak Crassussal, s azt a tanácsot adták neki, hogy vonuljon be hadseregével valamelyik helyőrséggel megrakott városba, amíg biztos értesülést nem szereznek az ellenségről, vagy pedig vonuljanak Szeleukiába a folyó partján; így a teherszállító hajók bőségesen ellátják majd őket élelemmel és egy időben érkehetnek a táborhelyre, ezenkívül a folyó védelmet is nyújt nekik a bekerítés ellen, és így egyenlő helyzetben vívhatnak csatát az ellenséggel.

21. Mialatt Crassus ezen tépelődött és gondolkodott, megérkezett egy arab törzsfő, név szerint Ariamnész, egy család és hitszegő ember, akit a balsors a legnagyobb veszedelemre és romlásra hozott a rómaiak útjába. Ariamnészt ismerték néhányan, akik Pompeius hadseregében ezen a vidéken szolgáltak, s tudták róla, hogy bizonyos fokig az imperator barátságát élvezte, és azt is híresztelték róla, hogy a rómaiak barátja. Most azonban a király vezéreivel egyetértésben azzal a szándékkal érkezett, hogy ha lehetséges, terelje el Crassust a folyótól, és vezesse a közeli hegyektől minél távolabbra a végtelen síkságon, hogy ott körül lehessen keríteni, mert a parthusok mindent inkább akartak, csak azt nem, hogy szemtől szembe kelljen megütközniük a rómaiakkal. Nos, a barbár, aki felkereste Crassust, értett hozzá, hogy szavaival akárkit meggyőzzön. Először is Pompeiust dicsérte mint jötevőjét, aztán magasztalta Crassus hadseregét, de kifogásolta, miért késlekedik és vesztegeti idejét a felkészüléssel, mintha bizony fegyverekre, nem pedig gyors kezekre és lábakra volna szüksége azok ellen, akik már régóta máson sem buzgólkodnak, csak hogy legféltettebb javaikat és legkedvesebb embereiket magukhoz véve, minél előbb Szküthiába vagy Hürkaniába jussanak. „Ha tehát harcolni akarsz - szólt -, sietned kell, míg egész hadseregük egybe nem gyűlik, és a király össze nem szedi bátorságát. Most még Szuréna és Szillakész áll veletek szemben, hogy magukra vonják üldözéseket, de a királyt nem lehet látni sehol sem.”

Ez persze mind hazugság volt, mert Hüródész azonnal két részre osztotta haderejét; ő maga Armeniát pusztította, hogy bosszút álljon Artabazészon, Szurénát pedig a rómaiak ellen küldte, de nem mert lenézte őket, mint egyesek állítják. Nem is valószínű, hogy Crassust, aki első volt a rómaiak közt, magához méltatlan ellenfélnek tartotta volna, az sem, hogy Artabazész ellen hadakozzék, armeniai falvakra támadjon és pusztítsa őket; sokkal valószínűbb, hogy félt a veszedelemtől, figyelőállást foglalt el, és várta a fejleményeket. Szurénát pedig előreküldte, hogy kísérelje meg az ütközetet, és vonja magára az ellenséget. Szuréna nem volt mindennapi ember, gazdaságban, előkelő származásban és rangban mindjárt a király után következett; vitézségben, tehetségben pedig vitathatatlanul első volt a parthusok között;

termetre szép, külsőre pedig senki nem volt hozzá hasonló. Ha hadba vonult, mindig ezer teherhordó tevét vitt magával és kétszáz szekéren háreme követte; ezer vértese és ennél is több könnyű fegyverzetű lovasa s ezenkívül még összesen csaknem tízezer lovasa volt, beleértve a segédszolgákat és a rabszolgákat is. Ősi nemesi származásánál fogva azt az előjogot élvezte, hogy ő tette fel a koronát a parthusok királyának a fejére, és amikor az akkori királyt, Hüródészt elűzték, ő hozta vissza Parthiába. Szuréna foglalta vissza Nagy-Szeleukiát is, elsőként ő hágott fel a falakra, és ő maga verte vissza a vele szembeszálló ellenséget. Abban az időben még harmincéves sem volt, de okossága és bölcs belátása miatt máris igen nagy tekintélyre tett szert. Ezekkel a tulajdonságaival okozta Crassus vesztét, akit először a büszkeség és elbizakodottság, majd később a félelem és a balsors könnyűszerrel csapdába ejtett.

22. Miután Ariamnész felbízta Crassust, elterelte a folyótól, s a síkságon keresztül vezette. Eleinte kényelmes és könnyen járható, majd hamarosan gyötrelmes utakon, mély homokban, fátlan, víztelen sík vidéken, amelynek végét sehol nem lehetett látni; nemcsak a szomjúság kínozza, és a fárasztó menetelés merítette ki őket, hanem már maga a vidék látása is merő gyötrelme volt, mert sehol nem akadt sem növény, sem folyó, még egy kis dombocskát sem, vagy legalább egyetlen fűszál, hanem mindenütt csak a végtelen pusztaság homoktenger vette körül a hadsereget. Már ebből is sejteni lehetett az árulást, majd azután megérkeztek az armeniai Artabazész hírnökei, s elmondták, hogy urukat a nagy háború tartja vissza, amelyet Hüródész visel ellene, s ezért nem tud segítséget küldeni, de azt tanácsolja Crassusnak, hogy csatlakozzék hozzá, és az armeniaiakkal egyesülve verjék le Hüródészt; ha pedig ezt nem tenné, vonuljon mindig olyan helyeken, és ott üsse fel táborát, ahol a hegyek közel vannak, és kerülje a lovasharcokra alkalmas terepet. Crassus erre az üzenetre haragjában és elvakultságában nem adott írásban választ, és csak annyit mondott feleletképpen, hogy most nincs ráérő ideje az armeniaiakkal törődni, de ha majd odamegy, megbünteti Artabazészt árulásáért.

Cassius és társai bosszankodtak emiatt, de felhagytak vele, hogy újból figyelmeztessék Crassust, s ehelyett négy szemközt támadtak rá Ariamnészre: „Micsoda rossz szellem vezetett téged hozzánk, te gazfickó? Milyen bűvszerekkel és varázslattal beszélted te rá Crassust, hogy ebbe a végtelen sivatagba vezesse hadseregét, és olyan úton vonuljon, amely inkább illik egy nomád rablófőnökhöz, mint egy római imperatorhoz?” A barbár férfi, a furfangos Ariamnész a lábuk elé vetette magát, bízta és kérte őket, hogy még csak egy kis ideig tartsanak ki, majd a katonák közt szaladgált, segített nekik, és nevetve így tréfálkozott velük: „Azt gondoljátok talán, hogy Campanián át meneteltek? Talán ezért vágyódtok csapszékekre, árnyas forrásokra és patakokra, ahol fürdhesetek? Jusson eszetekbe, hogy Arábia és Asszíria határvidékén jártok.” Így oktatta a barbár a rómaiakat, majd még mielőtt világosan kiderült volna, hogy rászedte őket, lovára ült és elvágtatott, de nem Crassus tudta nélkül, akivel elhitette, hogy az ő érdekében cselekszik, és zavart kelt majd az ellenség soraiban.

23. Mondják, hogy Crassus azon a napon nem bíborruhában jelent meg a római vezérek szokása szerinti, hanem feketében, de azonnal átöltözött, mihelyt észrevette. A zászlóvivők csak nagy nehezen tudtak a földből kihúzni néhány hadijelvényt, de Crassus ezen csak nevetett; sietette az indulást, és hajtotta a gyalogságot, hogy tartson lépést a lovassággal, míg aztán a felderítésre előreküldött előőrsek közül néhányan vágatva megérkeztek, és jelentették, hogy az ellenség több társukat megölte, és ők is csak nagy nehezen tudtak elmenekülni, de a parthusok igen sokan és szilaj harci kedvvel nyomulnak előre, hogy csatát kezdjenek. Mindnyájan megzavarodtak, Crassus különösen megrémült, és sietségekben kapkodva kezdett hozzá a csatasorok felállításához; Cassius tanácsára a nehéz fegyverzetű gyalogságot a lehető leghosszabb vonalra széthúzta, hogy a sík terepen megakadályozza bekerítésüket, a lovasságot pedig a szárnyakon helyezte el. Majd mást gondolt, négy szögben állította fel a sereget, és arcvonalat képezett mind a négy oldalon, egyenként tizenkét cohorssal. A cohorsok között

egy-egy lovasszakaszt állított fel, hogy egyik se maradjon a lovasság támogatása nélkül, és minden oldalról egyenletesen felzárkózva indulhasson rohamra. A szárnyak közül az egyiket Cassiusnak, a másikat a fiatal Crassusnak adta, ő pedig középen foglalt állást.

Amikor így előrenyomultak, egy Balisszosz nevű nem nagy és nem is bővizű folyóhoz érkeztek, de a katonák így is örültek a szárazságban és hőségben, víztelen utakon megtett fárasztó menetelés után. A legtöbb tiszt azon a véleményen volt, hogy táborozzanak itt le, és úgy töltsék az éjszakát, majd amikor kipuhatolják, hogy milyen nagy az ellenséges sereg, és milyen csatarendben állt fel, akkor induljanak kora reggel ellene. Crassus, fia és a vele levő lovasság unszolására, hagyta magát elragadtatni, hogy nyomban megütközzenek, kiadta tehát a parancsot, hogy akik éhesek és szomjasak, a csatasorban állva egyenek és igyanak; de még mielőtt ezzel mindnyájan szépen végezhetek, máris elindította őket, nem lassan, időről időre megpihelve, mint ütközetbe menet, hanem gyorsan, erőltetett iramban, míg meg nem pillantották az ellenséget, amely várakozásuk ellenére nem látszott sem soknak, sem félelmetesnek, mert Szuréna hadserege zömét elrejtette az első vonalbeli csapatok mögött, és megparancsolta a katonáknak, hogy köpenyekkel és állatbőrökkel takarják el a csillogó fegyvereket. Amikor a közelükbe értek, és a vezér felemelte a jelvényt, az egész síkság megtelt mély és félelmetes erejű zajjal. A parthusok ugyanis nem kürttel és trombitával lelkesítik a harcosokat csatára, hanem fémüstöket, bőrrel bevont dobokat vernek az arcvonal különböző részein, és ezek mennydörgésszerű robajjal vadállati üvöltéshez hasonló szörnyű és félelmetes hangot adnak. Helyesen ítélték meg a parthusok, hogy az ember valamennyi érzékszerve közül a hallás zavarja meg leginkább a lelket, ez kavarja fel leghevesebben indulatait és zavarja meg józan ítéletét.

24. Amint a rómaiak rémületbe estek a visszhangzó lármától, a parthusok hirtelen levették fegyvereikről a takarókat, és láthatóvá lettek margianéi acélból készült, vakítóan fénylő sisakjukban és mellvértjükben; minden csillogott rajtuk élesen és tükörfényesen, lovaikat is bronz- és acéllemezek borították. Legnagyobb és legszebb volt Szuréna méddivatú ruházatában, festett arccal és középpütt elválasztott hajjal. Szinte már nőies szépsége nem is illett vitézi híréhez, már csak azért sem, mert a többi parthus szkütha módra megnövesztette homlokán a haját, hogy ezzel is félelmetesebb legyen a külsejük. Első szándékuk az volt, hogy lándzsáikkal a rómaiakra rontva meghátráltatják az első sorokat; mikor azonban látták, hogy mögöttük a pajzsukkal szorosan egymáshoz felzárkózott katonák sorai szilárdan és mozdatlanul tartják állásukat, visszavonultak, s úgy tűnt fel, mintha szétszóródnának, és soraik felbomlanának, pedig közben észrevétlenül körülvették a rómaiak négyszögét. Crassus ekkor könnyű fegyverzetű harcosait küldte rohamra, de alig jutottak előre, máris nyílzápor fogadta őket, mire gyorsan visszavonultak a nehézfegyverzetűek sorai közé, s ezzel rendetlenséget és félelmet keltettek, mert tapasztalták a parthus íjak félelmetes erejét; a nyílvevesszők áthatoltak a rómaiak védőfegyverein, és keresztülütöttek mindent, amibe belecsapódtak, akár kemény, akár puha volt.

A parthusok csoportokba oszolva nagyobb távolságról lőtték ki nyilaikat minden irányból; arra nem is volt szükség, hogy pontosan célozzanak, mert a rómaiak sűrű és tömött arcvonalát még készakarva sem lehetett elhibázni. A nagy és erős, ügyesen meggörbített íjakból kilőtt nyílvevesszők hatása félelmetes volt, mert ellenállhatatlan gyorsasággal csapódtak a célba. Ettől kezdve kétségbeejtőre fordult a rómaiak helyzete, mert ha hadállásukban maradtak, tömegesen megsebesültek, ha pedig megkísérelték, hogy rátámadjanak az ellenségre, semmivel sem értek el jobb eredményt, s veszteségeik ugyanolyan nagyok voltak. A parthusok ugyanis futás közben lőtték ki nyilaikat, ehhez a szküthák után ők értettek a legjobban; menekülés közben szereztek meg biztonságukat, s ezzel elvették a futás szégyenét.

25. Amíg a rómaiak remélték, hogy a parthusok nyilaik ellövöldözése után abbahagyják a csatát vagy kézitusába kezdenek, szilárdan kitartottak, de amikor észrevették, hogy rengeteg nyílvesszővel megrakott teve áll a közelben, ahonnan az őket már előbb bekerítő csapatok állandóan új nyílvesszőt kapnak, Crassus belátta, hogy a harcnak nem lesz vége, és elcsüggedt. Küldöncöket menesztett hát fiához, és megparancsolta neki, hogy mindenáron ütközzék meg az ellenséggel, mielőtt még bekerítik. A parthusok ugyanis főként Crassust támadták, és az ő szárnya körül próbálkoztak lovasságukkal, hogy a hátába kerüljenek. Ezért a fiatal Crassus magához vett ezerháromszáz lovas, akik közül ezret Caesartól hozott magával, ötszáz íjászt és a hozzá legközelebbi csapatokból nyolc cohors pajzsos harcost, s ezekkel támadásra indult. A parthusok szerették volna bekeríteni, némelyek szerint azért, mert mocsaras területre értek, de az is lehet, hogy hadmozdulataikkal igyekeztek a fiatal Crassust minél távolabbra csalogatni apjától; ezért tehát megfordultak és futásnak eredtek. Publius erre odakiáltott embereinek, hogy az ellenség megfut előlük, s utánuk eredt Censorinus és Megabacchus társaságában; az utóbbi bátorságával és nagy testi erejével tűnt ki, Censorinus pedig szenatori rangot viselt, kiváló szónok, s mindketten a fiatal Crassus kortársai és jó barátai voltak. A lovasság nyomukban volt, de eltelve harci kedvvel és reménységgel, nem akartak elmaradni a gyalogosok sem; már azt hitték, hogy győznek, és üldözik az ellenséget, amikor előbbre nyomulva észrevették a cselfogást, mert a látszólag menekülő megfordultak, és még sokkal többen csatlakoztak hozzájuk. A rómaiak ekkor megálltak, és azt gondolták, hogy kézitusába kezhetnek velük, mivel olyan kevesen voltak. De a parthusok vérteseiket állították szembe a rómaiakkal, a lovasság többi része pedig körülöttük száguldozott, feltörték a talajt, és a környező homokbuckákról olyan sűrű porfelleget vertek fel, hogy a rómaiak semmit nem láttak, és hang is alig jött ki a torkukon, majd szűk helyre összeszorulva, egymásra zuhantak, sebeket kaptak, és nem könnyű, hanem kínokkal teljes és gyötrelmes halállal pusztultak el; a földön fetrengve vergődtek sebesülten, próbálták kihúzni a sebükbe beletört szakállas nyílhegyeket, amelyek átjárták izmaikat és idegeiket, de sebeiket ezzel még jobban elmélyítették.

Rengetegen haltak így meg, és az életben maradtak is kidőltek a harcból. Amikor Publius a vértés lovasok megtámadására biztatta őket, mutatták neki, hogy kezük pajzsukhoz, nyíllal átlőtt lábszáruk pedig a talajhoz szegeződött, s képtelenek futni is, védekezni is. Lovasait mégis nekibátorította, nagy erővel előretört, és összecsapott az ellenséggel, de egyenlőtlen volt a küzdelem, a támadásban csakúgy, mint a védekezésben, mert az ő emberei gyenge és rövid dárdaikkal támadták a parthusok bőrrel és acéllemezekkel borított mellvértjeit, azok viszont lándzsákkal törtek a galliai csapatok könnyű páncéllal fedett, majdnem mezítelen testére. Pedig Publius leginkább ezekben bízott, s valósággal csodákat művelt velük, úgyhogy megragadták a parthus lándzsákat, birokra keltek velük, leráncigálták őket lovukról, mivel súlyos fegyverzetük miatt nehézkesen tudtak mozogni. Sokan leugrottak lovukról, ellenfeleik lova alá bújtak, s hasba szúrták az állatokat. A lovak fájdalmukban felágaskodtak, rátapostak lovasukra éppen úgy, mint az ellenségre, és mind úgy vesztek oda. A galliai csapatokat nagyon gyötörte a hőség és a szomjúság, mert egyikhez sem szoktak hozzá, s hozzá még legtöbben lovukat is elveszítették, amikor lóháton rohantak szembe a parthus lándzsákkal. Így aztán kénytelenek voltak visszahúzódni a nehézfegyverzetűekhez, és vitték magukkal a súlyosan megsebesült Publiust is. Közben megpillantottak a közelben egy homokdombot, és oda vonultak vissza; a lovakat a domb közepén megkötözték, majd pajzsukkal kifelé szorosan egymás mellett felsorakoztak, azt remélve, hogy így könnyebben védekezhetnek a barbárok ellen. De éppen ellenkezőleg történt, mert a sík terepen az első sorban harcolók nyújtottak legalább némi védelmet a hátulso soroknak, itt a dombon azonban a talaj egyenetlensége miatt a hátul állók fokozatosan magasabbra kerültek, és semmi lehetőségük nem maradt a

menekülésre, a nyílveesszők egyformán lecsaptak mindnyájukra, és jajveszékelve, tehetetlenül érte őket utol a dicstelen halál.

Publiusszal volt két görög férfi, akik a közeli Karrhaiban laktak, Hierónümosz és Nikomakhosz; ezek rá akarták beszélni, hogy szökjék meg velük és meneküljenek Ikhnába, egy közeli városba, amely a rómaiak birtokában volt. Erre azt felelte nekik, hogy nincs olyan borzasztó halál, amelytől félve Publius elhagyná azokat, akik érte áldozzák fel az életüket, de felszólította őket, hogy mentsek meg a maguk életét, és szívélyesen búcsút vett tőlük. Majd, minthogy kezét nem tudta használni, mert egy nyíl átjárta, pajzsvívójének parancsolta meg, hogy döfje át kardjával, oldalát tartva oda neki. Mondják, hogy Censorinus is ugyanígy halt meg; Megabacchus is végzett magával, és sokan mások is a legelőkelőbbek közül. A többieket harc közben szúrták le a parthusok lándzsával, mint mondják, élve csak ötszázat ejtettek foglyul. Publius fejét levágták, és azonnal Crassushoz vágattak.

26. Vele a következő történt: Amikor megparancsolta fiának, hogy támadja meg a parthusokat, és hírnök jelentette, hogy az ellenséget messzire kergették és erősen üldözik, s látta azt is, hogy a vele szemben állók is kevésbé szorongatják (pedig őt támadták a legtöbben), egy kissé visszanyerte bátorságát, csapatait összébbravonta, és a közeli magaslatokra vonult, remélve, hogy fia hamarosan visszatér az üldözésből. Publius ekkor hírnököket küldött, hogy veszélyben forog, de az első hírnököket a barbárok megtámadták és megölték, csak a későbbiek menekültek el előlük nagy nehezen, és jelentették Crassusnak, hogy fia odavész, ha nem küld neki gyors és hathatós segítséget. Crassuson ekkor ellentétes érzések vettek erőt, nem tudta a dolgokat józan megfontolással megítélni, összeütközésbe került az egész hadseregért érzett félelme és aggódó szeretete fiáért, s nem tudta, segítsen-e vagy ne segítsen, s végül is úgy döntött, hogy megindul hadseregével.

Közben az ellenség harci kiáltozással és győzelmi dalokkal egyre közeledett, s ez még félelmetesebbé tette őket. Újra megszólalt a dobok dübörgő hangja, és a rómaiak újabb csata kezdetét várták. Hozták Publius fejét lándzsahegyre tűzve, közelükbe vágattak, mutogatták, és megvető gúnnyal kérdezték, milyen családból származik, és kik a szülei, mert nem volna illő, hogy egy olyan gyáva és hitvány apának, mint Crassus, ilyen nemes és kiválóan vitéz gyermeke legyen. Ez a látvány a rómaiakat még jobban megtörte és kétségbe ejtette, mint mindaz a szörnyű baj, amelyet addig el kellett szenvedniök; nem a bosszúra gondoltak, ami pedig természetes lett volna, hanem borzalom és rettegés vett erőt mindnyájukon. De Crassusban állítólag a szörnyű csapás lelke legfényesebb tulajdonságait keltette fel. Hangos szóval járta végig a hadsorokat, és így beszélt: „Ez a gyász, rómaiak, egyedül az enyém, de bennetek Róma nagy szerencséje és híre töretlen s legyőzhetetlen, és ebben van a ti szabadulásotok. Ha szántok engem, hogy elveszítettem a világon a legderékabb fiút, mutassátok meg ezt az ellenség iránti haragotokkal. Fosszátok meg örömétől, és bosszuljátok meg kegyetlenségét! Ne rémüljete meg a történetektől, mert annak, aki nagy dolgokra tör, szenvednie kell! Lucullus sem győzte le vér nélkül Tigranészt, sem Scipio Antiokhoszt, őseink ezer hajót veszítettek Szicília körül, Itáliában pedig sok imperatort és hadvezért, de egyikük veresége sem akadályozhatta meg őket, hogy erőt vegyenek azokon, akik korábban győzelmet arattak felettük, mert a rómaiakat nem a jó szerencse, hanem polgárainak állhatatossága és vitézsége emelte fel mostani hatalmuk magas fokára.”

27. Crassus látta, hogy hiába buzdítja őket, szavainak nem akadtak lelkes hallgatói, sőt amikor harci kiáltásra szólította fel őket, tapasztalhatta, milyen levert volt a hadsereg, milyen gyenge, erőtlen hangon kiáltoztak innen-onnan, de annál harsányabb és bátrabb volt a barbárok harci kiáltozása. Mihelyt a harc elkezdődött, az ellenség könnyűlovassága oldalt fogta, és nyilakkal elárasztotta a rómaiakat, közben pedig a vértések szembetámadva, lándzsákkal szűk térre

szorították össze őket. Némelyek közülük, hogy meneküljenek a nyíl verte sebektől, merészen és kétségbeesetten a parthusokra rohantak; sok kárt nem tettek bennük, de nagy és pillanatok alatt kapott sebeikbe legalább gyorsan belehaltak, mert a lándzsák, amelyekkel keresztüldöfték őket, olyan súlyosak voltak, hogy gyakran egyszerre felnyársaltak két embert is. Így tartott a csata besötétedésig, amikor a parthusok abbahagyták a harcot; azt mondták, kegyelemből meghagynak Crassusnak egy éjszakát, hadd gyászolja meg fiát, bár saját érdekében jobban tenné, ha beletörödnék, hogy ő menjen az Arszakészhoz, mint hogy úgy vigyék hozzá.

A parthusok a közelben táboroztak le éjszakára, és nagy reménység töltötte el őket; annál gyötrelmesebb volt az éjszaka a rómaiakra. Nem is gondoltak rá, hogy eltemessék halottaikat, vagy ápolják sebesültjeiket, folyton csak saját szomorú sorsukat siratták. A halál elkerülhetetlennek látszott, akár megvárják a másnap reggelt, akár belevetik magukat a végtelen síkságba, míg az éjszaka tart. Sebesültjeik sok gondot okoztak nekik, mert ha magukkal viszik őket, akadályul szolgálnak a gyors menekülésben, ha pedig hátrahagyják, hangos jajveszékelésükkel futásukra felhívják a figyelmet. Bár jól tudták, hogy mindennek Crassus az oka, szeretnék volna látni és hallani, de ő köpenyébe burkolózva feküdt a sötétben, mint a sors változandóságának jelképe. A bölcsen gondolkodók az esztelenség és a nagyra vágyás áldozatát látták benne, aki nem elégedett meg azzal, hogy első és a legnagyobb legyen annyi ezer meg ezer ember között, és azt hitte, hogy semmit nem ér az élete, ha két embernél alább valónak tekintik.

Alvezérei, Octavius és Cassius, igyekeztek magához téríteni és lelket önteni belé, de hasztalan; ők maguk hívták össze a centuriókat és a szakaszparancsnokokat, s mivel tanácskozásuk eredményeképpen úgy határoztak, hogy nem maradnak ott, ahol vannak, felkeltették a katonákat, csendben, kürtjel nélkül, de ekkor a súlyosan sebesültek észrevették, hogy bajtársaik el akarják őket hagyni, s egyszerre teljes zűrzavar és hangos jajveszékelés töltötte be a tábort. Mihelyt elindultak, zavar és rémület vett erőt rajtuk attól való félelmükben, hogy az ellenség rájuk támad. Többször is megváltoztatták útirányukat, egyszer csatarendbe álltak, hol úgy döntöttek, hogy sebesültjeik némelyikét magukkal viszik, hol meg úgy, hogy leteszik őket a földre, s ezzel töltötték az időt, háromszáz lovas kivételével, akik Ignatius vezetésével körülbelül éjfélkor eljutottak Karrhaiig. Ignatius latin nyelven odakiáltott a falakra állított őrségnek, és amikor azok visszakiáltottak, szólt, hogy hívják oda a parancsnokot, Coponiust, akinek csak annyit mondott, hogy nagy csata volt Crassus és a parthusok között; többet egy szót sem szólt, még a nevét sem mondta meg; továbbvágatott Zeugmába, és embereivel együtt megmenekült, de nagyon hibáztatták, hogy cserbenhagya vezérét. Crassusnak mégis hasznára volt a Coponiusszal közölt hír; mert az jól sejtette, hogy a hír nem lehet kedvező, ha az, aki hozta, ilyen gyorsan odébbállt; ezért azonnal fegyverbe szólította az őrséget, és mihelyt észrevette, hogy Crassus az úton közeledik, eléje sietett, és hadseregével együtt bevezette a városba.

28. A parthusok még az éjszaka folyamán észrevették az ellenség megszökését, de nem indultak üldözésükre; reggel azonban a táborban maradt kereken négyezer emberre rátámadtak, és mind leöldösték, azokat pedig, akik a síkságon bolyongtak, az értük küldött lovasok összefogdosták. Azt a négy cohorsot, amely még az éjszaka Varguntinus legátussal útközben elszakadt a hadseregtől, egy magaslaton körülerítették, és harc közben megölték húsz ember kivételével, akik kivont karddal keresztültörték az ellenségen, úgyhogy a parthusok ámulatukban hagyták, hogy elvonuljanak; el is jutottak Karrhaiba.

Szuréna azt a hamis értesülést kapta, hogy Crassus és a vele levő legmagasabb rangú római tiszték elmenekültek, s Karrhaiban csak szedett-vedett népség húzta meg magát, olyanok, akikkel nem érdemes törődni. Mivel attól félt, hogy győzelmének igazi gyümölcse kisiklik kezéből, és mert kételyei voltak, s meg akarta tudni, mi az igazság, hogy maradjon-e ott, és

vegye ostrom alá Crassust, vagy üldözze, s ne törődjék Karrhaijal, elküldte néhány, mindkét nyelven beszélő emberét a falak alá azzal, hogy latinul beszélve hívják Crassust vagy Cassiust, és jelentsék neki, hogy Szuréna tárgyalni akar velük. A tolmács szavait közölték Crassusszal, aki elfogadta a meghívást; nem sok idővel később arabok érkeztek a barbároktól, akik látásból jól ismerték Crassust és Cassiust, mert jártak a római táborban az ütközet előtt. Mikor ezek meglátták Cassiust a várfalon, azt mondták, hogy Szuréna kész velük egyezkedni, és szabad elvonulást adni nekik mint a király barátainak, ha elhagyják Mezopotámiát, mert úgy látja, hogy ez mindkét félre előnyösebb, mint ha végsőkéig menő harcba kezdenének; Cassius elfogadta az ajánlatot, és kérte, határozzák meg a helyet és az időt, hogy hol és mikor találkozzék Szurénával. Az emberek azt mondták, hogy ez meglesz, és ellovagoltak.

29. Örült Szuréna, hogy olyan helyen tartózkodnak, ahol ostrom alá veheti őket, és kora reggel odavezette a parthusokat, akik nagy szitkozódás közben felszólították a rómaiakat, hogy ha fegyverszünetet akarnak, adják át nekik láncra verve Crassust és Cassiust. A rómaiak bosszankodtak, hogy félrevezették őket, kérték Crassust, hogy hagyjon fel az armeniaiak segítségének távoli és hiú reménységével, és már futni készültek, de féltek, hogy a karrhaiak észreveszik szándékukat. Tervüket azonban megtudta egy mindenki másnál megbízhatatlanabb ember, Andromakhosz, sőt Crassus nemcsak közölte vele a titkot, hanem őt választotta az útra vezetőjének. Így aztán a parthusok előtt semmi nem maradt titokban, mert Andromakhosz mindent elmondott nekik. De mert a parthusok nem szoktak éjszaka harcolni, és ez nem is lett volna könnyű, Crassus pedig éjszaka indult útra, Andromakhosz, hogy üldözőik, a parthusok ne maradjanak nagyon hátra, család módra tekervényes utakon vezette a rómaiakat, majd végül egy mély mocsárral és árkokkal átszelt vidékre vitte őket, ahol csak nagy nehézséggel tudták követni. Voltak többen, akik rosszat sejtettek és féltek, hogy Andromakhosz tekervényes kalauzolása veszélybe sodorja őket, ezért nem voltak hajlandók tovább követni. Cassius visszatért Karrhaiba, és amikor arab vezetői azt tanácsolták neki, hogy várjon, amíg a hold kilép a skorpió jegyéből, így szólt: „Én bizony jobban félek a nyilastól”,¹⁶⁹ s ezzel ötszáz lovasa élén elvágatott Szíria irányába. Mások megbízható vezetők segítségével a Szinnaka néven ismert hegyes vidékre jutottak, és biztonságban letáboroztak, még mielőtt kivilágosodott; ezek ötezren voltak, és vezérük egy bátor férfi, Octavius volt.

Crassus másnap reggel Andromakhosz árulása következtében nehezen járható, mocsaras vidéken találta magát. Négy nehéz fegyverzetű cohors, kevés számú lovasság és öt lictor volt vele, ezekkel nagy keservesen visszavergődött a helyes útra, de az ellenség máris nyomukban volt. Mintegy tizenkét stádiumnyi távolság választotta el Octaviustól, így nem egyesülhetett vele, és egy másik dombra menekült, amely bár nem volt annyira kitéve a lovasság támadásának, nem is nyújtott biztos menedéket, de Szinnaka alatt volt, és egy hegyvonulat kötötte össze vele, amely átszelte a síkságot. Octavius meglátta, hogy Crassus milyen veszélyes helyzetben van. Erre néhányadmagával lerohant segítségére a hegyről, majd követték hamarosan a többiek is, akik gyávasággal vádolták magukat. Ezek mindnyájan rárohantak az ellenségre; leszorították a dombról, és pajzsukkal körülvették Crassust, büszkén kijelentve, hogy a parthusoknak nincs olyan nyiluk, amely megsebezhetné imperatorukat, amíg érte küzdve mindnyájan meg nem halnak.

30. Szuréna, látván, hogy a parthusok sokkal lanyhábban vállalják a harc veszélyeit, és azt is, hogy ha az éjszaka leszáll, s ha a rómaiak elérik a hegyes vidéket, nem tudja elfogni őket, cselt eszelt ki Crassus ellen. Néhány hadifoglyot szabadon engedett, akik meghallották a táborban az arra betanított barbárok beszélgetéséből, hogy királyuknak nincs szándékában engesztelhetetlen háborút viselni a rómaiak ellen, sőt szeretné jóindulatukat visszanyerni azzal, hogy emberségesen bánik Crassusszal. Majd a barbárok abbahagyták a harcot, Szuréna pedig főtisztjeivel lassan a magaslat közelébe lovagolt; íja húrját kioldotta, és jobbát kínálva

szólította Crassust, hogy egyezzenek meg, s azt mondta, ő a király akarata ellenére tette próbára Crassus bátorságát és hadserege erejét, de most meg akarja mutatni szelídségét és baráti érzéseit, ezért fegyverszünetet ajánl fel, ha elvonulnak, s gondoskodik biztonságukról.

A rómaiak kivétel nélkül mind boldog örömmel fogadták Szuréna szavait, de Crassus, mert vereségét egyedül a parthusok álnokságának köszönhetette, és a hirtelen változásnak nem adott hitelt, nem válaszolt, hanem töprengésbe merülve hallgatott. A katonák erre kiáltozni kezdtek, unszolták, majd szidalmazták és becsmérelték Crassust, hogy harcra akarja kényszeríteni őket olyanok ellen, akik fegyvertelenül jönnek hozzá, és még ahhoz sincs bátorsága, hogy szót váltson velük. Crassus erre megkísérelte rávenni őket, hogy tartsanak ki a nap hátralevő részén, mert éjszaka már elérik a hegyes, nehezen járható vidéket; még az utat is mutatta nekik, és biztatta őket, ne adják fel a menekülés reményét, amely olyan közel van. De a katonák még dühösebbek lettek, fegyverüket csapkodták és fenyegették, mire megijedt, engedett, és visszafordulva így szólt: „Octavius, Petronius és a rómaiaknak még velem maradt főtisztjei, ti is láthatjátok, hogy csak a szükségnek engedve szánom el magam erre az útra, és ti vagytok a tanúi, hogy szégyenletes erőszak áldozata lettem. De ha megmenekültök, mondjátok meg az egész világnak, hogy Crassus az ellenség árulása által veszett oda, és nem azért, mert polgártársai kiszolgáltatták ellenfelei kezére.”

31. Octavius és a körülötte levők nem hagyták el, hanem vele együtt lementek a dombról, de a lictorokat, akik szintén követték, Crassus elküldte. A barbárok közül először két félvér göröggel találkoztak, akik lovukról leugorva térdre borultak Crassus előtt, görögül beszéltek vele, és figyelmeztették, hogy küldje előre néhány emberét, akik meggyőződhetnek róla, hogy Szuréna és kísérete fegyvertelenül és páncélukat levetve jönnek a találkozóra. Crassus erre csak annyit mondott, hogy ha egy kicsit is törődnek az életével, nem szolgáltatná ki magát nekik, de azért elküldte a két Roscius fivért, tudják meg, milyen feltételek közt és hányan lesznek jelen a megbeszélésen. Ezeket Szuréna azonnal lefogatta, majd főtisztjeivel lóháton odament Crassushoz, és így szólt: „Mi az, a római imperator gyalog jön, mi pedig lóháton?” Crassus erre azt mondta, hogy egyikük sem követett el semmi hibát, mindketten hazai szokásaik szerint érkeztek a megbeszélésre. Szuréna ekkor kijelentette, hogy a fegyverszünet és a béke már létrejött Hüródész király és a rómaiak között, de a szerződés aláírására a folyóhoz kell menniük. „Mert ti, rómaiak - szólt -, nemigen tartjátok meg, amiben meg egyeztetek”, s ezzel jobbát nyújtotta Crassusnak, aki azt mondta, lováért küld, de Szuréna kijelentette, hogy erre nincs szükség. „A király ezt neked ajándékozta” - mondotta. Nyomban oda is vezettek egy aranyablás lovat Crassushoz, két lovász pedig beemelte a nyeregbe, és ostorral ráverték a lóra, hogy gyorsabban menjen. Először Octavius fogta meg a kantárszárat, majd Petronius katonai tribunus, aztán többen is körülvették a lovat, meg akarták állítani és el akarták taszigálni azokat a barbárokat, akik Crassust mindkét oldalról közrefogták. Dulakodás és zűrzavar támadt; közben Octavius kardot rántott és megölte az egyik barbár lovászt, a másik pedig Octaviust hátulról leütötte. Petroniusnál nem volt fegyver, és mikor mellvértjére ütöttek, sebesületlenül leugrott lováról. Crassust egy Pomaxathrés nevű parthus ölte meg.

Egyesek szerint azonban valaki más, és amikor a földön feküdt, levágták a fejét és a jobb kezét, de mindezt inkább csak sejteni lehet, biztosan tudni azonban nem, mert a Crassus közelében levők közül némelyek harc közben estek el, mások pedig nyomban felmenekültek a dombra. A parthusok körülvették a holttestet, és kijelentették, hogy Crassus elvette büntetését. A többieket Szuréna felszólította, hogy jöjjenek le a dombról, semmitől sem kell félniük. Valóban le is mentek és megadták magukat, mások viszont még az éjszaka folyamán szétszéledtek, de csak nagyon kevesen menekültek meg közülük. A többieket az arabok vették üzőbe, majd elfogták és megölték őket. Mondják, hogy húszezren estek el, és tízezen kerültek fogságba.

32. Szuréna Crassus fejét és kezét elküldte Hüródészhoz Armeniába, de Szeleukiába küldött hírnökökkel azt a hírt terjesztette, hogy Crassust élve viszi magával, és tréfás díszmenetet rendezett, amelyet sértő szándékkal triumphusnak nevezett el. Caius Paccianust, az egyik hadifoglyot, aki leginkább hasonlított Crassushoz, királynői ruhába öltöztette és kioktatta, hogy hallgasson a Crassus és imperator névre, ha így szólítják, majd lóra ültetve vitte magával; előtte teveháton kürtösök és néhány lictor ment, vesszőnyalábaikon erszények csüngtek és a bárdokon frissen levágott római fejek. Szeleukiai zenész hetairák trágár, komikus dalokat énekeltek Crassus elpuhultságáról és gyávaságáról, s a látványt mindenki bámészkodva nézte végig.

Szuréna később összehívta a szeleukiai tanácsot, és megmutatta Ariszteidész *Milésziaka* néven ismert, obszcén tartalmú könyvét; ez alkalommal nem követett el csalást, mert a könyvet valóban Roscius tábori poggyászában találták. Ez jó alkalmul szolgált neki, hogy hosszasan sértegesse és gúnyolja a rómaiakat, akik még háborúban sem tudják nélkülözni az ilyen dolgokat és írásokat. De Szeleukia lakói ráismertek Aiszóposz bölcsességére, és Szurénában olyan embert láttak, aki tarisznyájába elől a *Milésziaka* trágárságait tette, hátul pedig parthus szibarita módjára cipelte társzekérszámra ágyasait, ezeket a bizonyos tekintetben tekergő hüllőkre emlékeztető lényeket. Mert ha phalanxának szem előtti, elülső része vad és félelmetes volt is sok dárdájával, íjával és lovával, a farka tánccal, csörgőkkel, citerákkal, nőszemélyek éjszakai tivornyázásában végződött. Rosciust természetesen el kell ítélnünk, de a parthusok is szemérmetlenül jártak el, hogy a *Milésziaká*-t ócsárolták, amikor sok olyan Arszakida uralkodott felettük, akik milétoszi és ióniai hetairák ivadéakai voltak.

33. Mialatt ezek az események lejátszódtak, Hüródész megbékélt az armeniai Artabazésszal, s annak húgát eljegyezte fiával, Pakorossal. Ebből az alkalomból nagy eljegyzési lakomát és mulatságot rendeztek, amelyen több görög költői művet adtak elő; Hüródész ugyanis értett görögül, és jól ismerte a görög irodalmat, Artabazész pedig maga is írt tragédiákat, szónoki beszédeket és történelmi műveket, amelyekből néhány a mai napig is fennmaradt. Amikor Crassus fejét a királyi palotába hozták, az asztalokat már kihordták a teremből, és egy színész, név szerint trallészi Iaszón, Euripidész *Bakkhánsnők* című tragédiájából az Agaué megjelenése előtti részt énekelte. A színészt megtapsolták, és ekkor lépett be a terembe Szillakész, térdre borult a király előtt, majd Crassus fejét a terem közepére dobta. A parthusok hangos örömkialtózás közben felugráltak helyükről, a szolgák a király parancsára leültették Szillakészt, Iaszón pedig átadta Pentheuszt ábrázoló álarcát a kar egyik tagjának, kezébe vette Crassus fejét, és bacchusi mámort mímelve hősi pózban énekelte:

*A hegyen ejtve imént,
behozom e bikafejet, im, a házba.
Be gazdag zsákmány!*¹⁷⁰

Mindenki el volt ragadtatva, majd midőn a színész a karral a következő sorokat énekelte:

*Kar: A vadölő, ki?
Agaué: Enyém a babér,*¹⁷¹

a lakomán szintén jelenlevő Pomaxathrészt odaugrott hozzá, kikapta kezéből a fejet, mint akinek Iaszónnál sokkal több joga van ezeket a szavakat mondani. A király örömeiben ősi szokás szerint megajándékozta Pomaxathrészt, Iaszónnak pedig egy talentumot adatott. Mondják, hogy mint valami tragédia, ezzel a végjelenettel fejeződött be Crassus hadjárata.

Hüródészt kegyetlenségéért, Szurénát hitszegéséért hamarosan utolérte a büntetés. Szurénát rövid idővel ezután Hüródész, dicsőségére féltékenyen, kivégeztette, Hüródész pedig elveszítette fiát, Pakoroszt, akit a rómaiak egy csatában megvertek; majd megbetegedett, betegsége vízkórrá súlyosbodott, s fia, Phraatész apja életére törve aconitumot adott be neki. A mérge azonban gyógyszerként hatott, a testből kihajtotta a vizet, s a király jobban lett; ekkor Phraatész a közvetlenebb utat választotta, és megfojtotta apját.

NIKIASZ ÉS CRASSUS ÖSSZEHASONLÍTÁSA

1. Ha összehasonlítjuk Nikiaszt Crassusszal, és megvizsgáljuk, hogyan szereztek vagyonukat, azt találjuk, hogy Nikiasz vagyonszerzése kevésbé kifogásolható. Mert bár a bányaművelés sem valami tiszteletre méltó dolog (többnyire csak gonosztevőket vagy barbárokat alkalmaznak; és vannak, akik megbilincselve dolgoznak vagy meg is halnak föld alatti és nedves, az egészségre ártalmas helyeken), mégis Sulla vagyonekobbásaival vagy a tűzvészekre alapozott nyerészkedésekkel összehasonlítva, amit Nikiasz tett, még mindig tisztességesebbnek látszik. Crassus ugyanis az imént említett jövedelemforrásokat ugyanúgy felhasználta, mint más ember a földművelést vagy hitelek nyújtását. Olyan bűnöket azonban, amelyeket tagadott, amikor megvádolták velük, hogy például megfizettette senatusi felszólalását, megsarcolta a szövetségeseket, hízeltetésekkel nők kegyét kereste, gonosztevőket segített bűneik elleplezésében, Nikiaszra még hamis vádak alakjában sem kenhetett rá senki sem. Az lehetséges, hogy Nikiaszból gúnyt űztek, mert gyávaságból pénzt adott vagy ígért a hamis vádaskodóknak, s ezzel olyan dolgot művelt, ami méltatlan lett volna egy Periklészhez vagy egy Ariszteidészhez, de ez elkerülhetetlen volt az ő esetében, mert természeténél fogva nem volt bátor ember. Lükurgosz, a szónok később a nép előtt még dicsekedett is, amikor azzal vádolták, hogy pénzzel megvesztegetett egy hamis vádaskodót. „Csak örülök neki - szolt -, hogy bár régen forgok közpályán, azon kaptatok, hogy adtam, nem pedig én fogadtam el pénzt másoktól.” Költekezéseiben Nikiasz politikailag sokkal helyesebben járt el, amikor nemes becsvágyból fogadalmi ajándékokra, atlétikai versenyek rendezésére és kardalok betanítására költötte pénzét, mint Crassus, amikor több tízezer embert megvendégetelt és ellátta őket gabonával, s erre rengeteg pénzt költött el, amelynek csak kis része volt az az összeg, amit Nikiasz kifizetett. Csodálom is, ha valaki nem érti meg, hogy a bűn valójában a jellem szabálytalansága és következtelensége, hiszen mindenki láthatja, hogy az emberek szégyenletes módon halmozzák fel vagyonukat és haszontalanságokra költik el.

2. Ennyit a gazdagságról; ami politikai tevékenységüket illeti, Nikiaszéban nem volt semmi ravaszkodás, igazságtalanság, erőszak vagy nyersség, inkább beleesett Alkibiadész kelep-céjébe, és a néppel túlságosan gyenge kézzel bánt. Crassust ezzel szemben azzal vádolják, hogy egyrészt gyakran változtatta ellenséges vagy baráti magatartását, másrészt hogy viselkedésében megbízhatatlan, sőt nemtelen volt; azt maga sem tagadta, hogy mikor a consulságra pályázott, erőszakos eszközökhöz nyúlt, és felbérelt embereket, hogy Catót és Domitiust próbálják megölni. Majd pedig, mikor a népgyűlés szavazattal döntött a provinciák szétosztása ügyében, sokan megsebesültek, és négyen életüket veszítették, ő maga pedig, amit el is felejtettünk megírni életrajzában, Lucius Annalius senatornak, mivel ellentmondott neki, öklével az arcába sújtott, és véres fejjel űzte ki a forumról.

Ha Crassus ezekben a dolgokban erőszakos és zsarnoki természetűnek mutatkozott, Nikiaszt viszont méltán ítéljük el a politikai életben a hangoskodástól való irtózása, gyámoltalansága és a legaljasabb emberekkel szemben tanúsított engedékenysége miatt. Sőt Crassus ilyen

tekintetben magas és emelkedett szellemről tett bizonyosságot, mert nem Kleónnal és Hüperbolossal, hanem Zeuszra mondom, Caesar fényes hírével és Pompeius három diadalmenetével állott szemben, és mégsem engedett; szembeszállt mindegyikük hatalmával, sőt a censori hivatal elnyerésével túlszárnyalta még Pompeiust is. A politikai pálya legmagasabb küzdelmei közben nem azt kell keresni, ami nem kelt irigységet, hanem azt, ami dicsőséget szerez, és a hatalom nagyságával kell elhomályosítani az irigységet. De ha minden másnál jobban szereted a biztonságot, ha félsz Alkibiadésztól a szószéken, a spártaiaktól Püloszban, Perdikkasztól Thrakiában, a város elég tág teret nyújt a tétlenkedésre, ülj hát csak nyugodtan, távol minden tevékenységtől, és fond magadnak a nyugalom koszorúját, mint némely szofista ajánlja. De Nikiasz békeszeretében valóban volt valami isteni vonás, és a háború megszüntetése hellén emberhez a legméltóbb politika; ilyen szempontból Crassus nem méltó, hogy összehasonlítsuk Nikiasszal, még ha az Indiai-óceánig vagy a Káspi-tengerig toltá volna is ki a római birodalom határát.

3. Mégis, annak, aki a legmagasabb hatalom birtokában van olyan városban, amelynek érzéke van az erény iránt, nem engedhető meg, hogy teret adjon gonosz embereknek, és hivatalhoz juttasson hivatalra nem termetteket, s nem adományozhatja meg bizalommal a megbízhatatlanokat; márpedig Nikiasz éppen ezt tette, midőn Kleónnak, aki semmi egyéb nem volt a városban, csak arcátlanul üvöltöző népszónok, átadta a maga vezéri tisztét. Én nem dicsérem Crassust azért, hogy a Spartacus elleni háborúban inkább gyorsasággal, mint biztonsággal sietett megvívni a döntő ütközetet, bár becsvágya érthetővé tette attól való félelmét, hogy Pompeius megérkezése elragadja tőle a dicsőséget, ugyanúgy, ahogyan Korinthosznál Mummius Metellustól; de Nikiasz eljárása teljesen helytelen és érthetetlen, mert nem arról volt szó, hogy reményeket és könnyű sikereket engedett át ellenfelének, és lemondott becsvágyáról, hogy megtartsa vezéri hatalmát, hanem mikor úgy látta, hogy a hadjárat rendkívüli veszélyeket rejtget számára, jobbnak látta megóvni személyes biztonságát a közérdek rovására. Lám Themisztoklész a perzsa háborúban, nehogy hadvezetésével végromlásba vigye a várost, egy hitvány és ostoba embert pénzzel távolított el helyéről. Hazája érdekében Cato is pályázott a néptribunusságra, mikor igen nagy bajban és veszélyek között látta. Nikiasz viszont megtartotta magának a sztratégوسي tisztséget Minóá, Küthéra és a szerencsétlen mélosziak elleni hadjáratra, de amikor a lakedaimóniak ellen kellett volna harcolnia, letette a hadvezéri köpenyt, s rábízta Kleón tapasztalatlanságára és vakmerőségére a hajókat, az embereket, a hadifelszerelést s azt a hadjáratot, amelyben a legnagyobb tapasztalatra lett volna szükség, és ezzel feláldozta nemcsak saját dicsőségét, hanem hazája üdvét s biztonságát is. Ezért kényszerítették később saját akarata ellenére, hogy hadat viseljen Szürakuszai ellen, mert az athéniak úgy gondolkodtak, hogy ha nem is a közérdekért, hanem a saját könnyebbségére és kényelmére, kirabolja majd a szicíliai várost.

Tehetségét mégis az bizonyítja a leginkább, hogy bár mindig ellenezte a háborút, és menekült a vezérségtől, az athéniak választása változatlanul ráesett mint igen jó és igen tapasztalt hadvezérre. Crassusnak viszont, bár állandóan a hadvezérségre óhajtozott, nem sikerült vágyát elérnie, az egyetlen rabszolgaháború kivételével, de akkor is csak kényszerűségből, mert Pompeius, Metellus és mindkét Lucillus távol volt, pedig akkor a legnagyobb tiszteletben állt, és igen nagy befolyása volt. Úgy látszik azonban, buzgó hívei is a vígjátékíró szavait vallották róla:

A legvitézebb, csak csatán kívül legyen.

De ez sem kímélte meg a rómaiakat attól, hogy Crassus nagyravágyása és vezérség után való sóvárgása a vesztükbe ne sodorja őket. Az athéniak Nikiaszt akarata ellenére küldték a háborúba, Crassus a rómaiakat ugyancsak kedvük ellenére sodorta harcba; így aztán az egyiket városa, a másik pedig városát sodorta szerencsétlenségbe.

4. Ezekben a dolgokban inkább lehet Nikiaszt dicsérni, mint Crassus ellen kifogásokat emelni. Nikiasz mint bölcs vezér, bízva tapasztalatában és számvetésében, nem osztotta polgártársainak okatlan reményeit, és le akarta őket beszélni Szicília meghódításáról; vele ellentétben Crassus elkövette azt a hibát, hogy könnyű feladatnak tekintette a parthusok elleni háborút. Igaz, nagy célokra tört; mialatt Caesar a nyugatot hódította meg: a gallokat, a germánokat és Britanniát, Crassus keletre, az Indiai-óceán felé tört előre, hogy befejezze Ázsia meghódítását, amelyet Pompeius elkezdett és Lucullus félbehagyott; ők mindketten jó szándékúak voltak, és az egész világ jó véleményét mindvégig megtartották, noha Crassusszal azonos célt tűztek ki maguk elé, és ugyanazok az elvek vezették őket. Igaz ugyan, hogy Pompeius a vezéri megbízatást a senatus ellenzésével szemben kapta meg, és Cato, mikor Caesar háromezrezer germánt kiforgatott otthonából, azt javasolta, adják ki a legyőzötteknek, és hitszegéséért fordítsák az istenek haragját ellene; de a nép nem törődött Cato szavaival, és tizenöt napon át tartó áldozatokkal ünnepelte a győzelmet. Vajon hogyan fogadja a hírt a nép, és hány napig áldozott volna, ha Crassus Babilónból azt jelenti, hogy győzött, és továbbmenve Médiába, Perzsiába, a hürkanoszokhoz, Szuszába, Baktriába, ezeket az országokat mind Róma tartományaivá tette volna? Mert ha már jogtalanságnak kell történnie, mint Euripidész mondja, s az emberek nem képesek békén maradni, és nem tudnak a meglévő javakkal élni, nem Szkan-deiát vagy Mendét kell feldúlni, nem is a földönfutó aiginaiakra kell vadászni, akik elhagyták hazájukat, és mint vándormadarak más vidéken húzták meg magukat. Sokkal nagyobb árat kell szabni a jogtalanságnak, és nem szabad a jogszerűt könnyedén, bármily érdekért mint valami silány és kis dolgot áldozatul odavetni. Akik dicsérik Alexandrosz hadjáratát, és hibáztatják Crassusét, helytelenül ítélik meg a kezdetet a végeredményből.

5. Ami hadjárataikat illeti, Nikiasz is sok nemes tettet hajtott végre; több csatában legyőzte ellenségeit, és kis híján elfoglalta Szürakuszait. A kudarcért nem minden tekintetben hibáztathatjuk, oka lehetett betegsége és polgártársainak irigysége is. Crassus azonban oly rengeteg hibát követett el, hogy a szerencse, még ha kedvében jár, akkor sem segíthetett rajta. Nem is azon csodálkozunk, hogy oktalanságában vereséget szenvedett a parthusoktól, hanem hogy a parthusok föléje kerekedtek a rómaiak jó szerencséjének.

Az egyik soha nem hagyta figyelmen kívül a jósok tudományát, a másik semmibe sem vette, mégis mindketten odavesztek; nehéz tehát, sőt majdnem lehetetlen biztos ítéletet mondani felőlük, de mégis inkább megbocsáthatjuk azokat a hibákat, amelyeket valaki a régi hittől és erkölcsi meggyőződésekkel szemben táplált óvatosságból követ el, mint azokat, amelyek a törvények makacs megvetéséből erednek.

Crassus halála kevésbé volt megvetendő, mert nem hódolt meg az ellenségnek, nem vetették bilincsbe, és nem hagyta magát elámíttatni ellenségei által, de Nikiasz a rút és dicstelen menekülés reményében ellenségei lába elé vetette magát, s ezzel még szégyenletesebbé tette halálát.

LÜSZANDROSZ - SULLA

LÜSZANDROSZ¹⁷²

1. Az akanthosziak¹⁷³ kincsesházának homlokzatán Delphoiban ez a felirat olvasható: „Braszidasz és az akanthosziak az athéniaktól.” Ezért gondolják sokan, hogy az épület belsejében az ajtó mellett álló márványszobor Braszidaszé, pedig Lüszaandroszt ábrázolja, ősi szokás szerint hosszú hajjal és dús szakállal. Mert nem igaz, amit egyesek állítanak, hogy az argosziak súlyos vereségük után a gyász jeléül lenyíratkoztak, a spártaiak pedig győzelmük örömeire hosszú haját növesztettek; és az sem igaz, hogy a spártaiak amiatt kaptak kedvet a hosszú hajviselethez, hogy a Korinthoszból Lakedaimónba menekült Bakchiadák kopaszra nyírt fejükkel csúf és visszataszító látványt nyújtottak, mert ez a szokás Lükurgosztól ered. Ő mondta állítólag, hogy a hosszú haj a szebbeket még szebbé és a rútakat még ijesztőbbé teszi.

2. Mondják, hogy Lüszaandrosz apja, Arisztokleitosz,¹⁷⁴ bár nem volt a királyi család tagja, de a Hérakleidák nemzetségéből származott. Lüszaandrosz szegénységben nőtt fel; mint bárki más, ugyanúgy alkalmazkodott hazája szokásaihoz, nagy bátorságot tanúsított, és le tudott győzni minden gyönyört, egy dolog kivételével: ha szép tetteivel sikereket ért el, és ezért tiszteletben részesült, mert Spártában csak az ilyen gyönyör hajhászása nem hozott szégyent az ifjakra. A spártaiak arra törekszenek, hogy fiaik kezdettől fogva sokat adjanak a jó hírükre, restelljék a feddést, és büszkék legyenek, ha dicséretet kapnak; az érzéketleneket és közönyösöket megvetik, mert hanyagok, és az erényért nem lelkesednek. Spártai nevelése folytán ezért állandósult Lüszaandrosz lelkében a dicsvágy és a vetélkedésre való hajlam, amit nem is róhatunk fel komolyabban jelleme hibájául. A hatalmon levőknek jobban kedvében járt, mint a többi spártai, és szívesen viselte el a hatalom súlyát, ha saját hasznára fordíthatta. Ezt nevezik egyesek politikai érzéknek. Arisztotelész a nagy szellemeket, így Szókratészt, Platónt, Héraklészt, búskomornak tünteti fel, s azt állítja, hogy Lüszaandrosz, ha eleinte nem is, idősebb korában szintén búskomorságba esett.

Különös módon, bár maga jól viselte el a szegénységet, a vagyon soha nem lett úrrá felette és nem is rontotta meg, ő volt az, aki hazáját gazdaggá tette, és felkeltette honfitársaiban a gazdagság utáni vágyat. Ezzel a Spárta iránti csodálatnak is vége lett, mert a gazdagságban nincs semmi csodálnivaló. Rengeteg aranyat és ezüstöt vitt haza az attikai háború után, bár abból egyetlen drakhmát sem tartott meg magának. Dionüsziosz, a türannosz drága szicíliai ruhákat küldött leányainak, de Lüszaandrosz nem fogadta el, félelmét hozván fel kifogásnak, hogy csúnyábbnak látszanak benne; de mikor nem sokkal később ugyanabban a városban ugyanannál a türannosznál járt követségben, s az két köntöst küldött neki, hogy vigye el leányának amelyiket akarja, azt mondta, leánya jobban ki tudja majd választani, melyik kell neki, és mindkét köntöst magával vitte.

3. Hosszú ideje tartott a peloponnészoszi háború, és a szicíliai vereség után úgy látszott, hogy az athéniak már-már elveszítik uralmukat a tenger felett, s utána hamarosan teljesen feladják a harcot. Midőn azonban Alkibiadész visszatért a száműzetésből, és átvette az ügyek vezetését, nagy fordulat következett be, és ez képessé tette az athéniakat rá, hogy a tengeren szálljanak szembe ellenfeleikkel. A lakedaimóniak ekkor ismét aggódni kezdtek, és új buzgalommal fogtak hozzá a háborúhoz, és mert tehetséges hadvezérre s erőteljes felkészülésre volt szükség, tengeri haderejük élére Lüszaandroszt állították. Mikor Lüszaandrosz megérkezett Epheszoszba, azt tapasztalta, hogy a város jóindulattal van iránta, és szíven viseli a spártai

érdekeket, de az epheszosziak ügyei elég rosszul állnak, és az a veszély fenyegeti őket, hogy városuk a perzsa erkölcsök hatására elbarbárosodik, mert Lüdía teljesen körülzárta őket, és a király hadvezérei idejük nagy részét Epheszoszban töltik. Itt ütötte fel tehát táborát, mindenünnen ide rendelte az árukkal rakott kereskedelmi hajókat, háromevezősorosokat készült építtetni, megnyitotta a kikötőket az árucikkek behozatalára, fellendítette a kereskedelmet, növelte a lakosság és mesteremberek jövedelmi forrásait, s a város akkortól kezdve bizvást remélhette, hogy Lüszaandrosz segítségével eljut mostani fényéhez és nagyságához.

4. Mikor értesült róla, hogy Kórosz, a király fia Szardeiszbe érkezett, felment hozzá, hogy találkozzék vele és bevádolja nála Tiszaphernészt, aki azt a parancsot kapta, hogy segítse a lakedaimóniakat, és üzze el a tengerről az athéniakat, de minden jel szerint Alkibiadész unszolására lanyhán fogott feladatához, és szűkmarkúan nyújtott támogatásával nagy kárt okozott a hajóhadnak. Kürosznak kapóra jött, hogy Tiszaphernész ellen vádat emeltek, mert rossz embernek és személyes ellenségének tartotta. Lüszaandrosz ezekkel a dolgokkal és kellemes társasági modorával nagyon megszerettette magát Kürosszal, és megerősítette háborús szándékaiban. Mikor el akart utazni, Kürosz előbb vendégül látta asztalánál, s arra kérte, ne utasítsa el barátságát, kérjen tőle, amit csak akar, és higgye el, hogy semmit nem tagad meg tőle. Lüszaandrosz erre így szólt: „Mivel látom, Kürosz, hogy jóindulattal vagy hozzám, ha jót akarsz tenni velem, kérlek, toldd meg tengerészeim zsoldját egy obolosszal, hogy három helyett négyet kapjanak.” Küroszt meghatotta Lüszaandrosz nemes gondolkodása, és tízezer dareikoszt adományozott neki, amiből kitelt a tengerészeinek juttatott egy obolosz, s így bőkezűségével hamarosan kiürítette az ellenség hajóit, mert a nagyobb zsold reményében sokan átmentek hozzá, azok pedig, akik ott maradtak, elkedvetlenedtek, lázadoztak, és egyre több gondot okoztak vezéreiknek. De azért Lüszaandrosz, ha megkárosította és meggyengítette is az ellenséget, vonakodott a tengeri csatától; félt a vállalkozó szellemű Alkibiadésztól, aki fölényben volt hajói számával, és mind ez ideig még soha nem szenvedett vereséget sem a szárazföldön, sem a tengeren.

5. Mikor Alkibiadész Szamoszból Phókaiába hajózott, hajóhadának parancsnokságát kormányosára, Antiokhoszra bízta. Ez az Antiokhosz, hogy gúnyt űzzön Lüszaandroszból, de merő vakmerőségből is, két hadihajójával bevezett az epheszoszi kikötőbe, és hangos nevetéssel fölényesen elhaladt a partra vont hajók mellett. Lüszaandrosz bosszankodott, és néhány hajójával Antiokhosz után eredt, de mikor látta, hogy az athéniak segítségére sietnek, többi hajóját is megrakta legénységgel, s a végén tengeri csata fejlődött ki közöttük. Lüszaandrosz győzött, tizenöt háromevezősorosost foglyul ejtett, és diadaljelet állított fel. Athénban erre feldühödött a nép, és Alkibiadészt megfosztotta a vezérségtől; Alkibiadész megsértődött, és mert a katonák Szamoszban is gyalázták és tiszteletlenül bántak vele, otthagyta az athéniak táborát, és elhajózott a Kherszonészoszra. Bár ez a tengeri csata nem volt jelentékeny, a sors nevezetessé tette Alkibiadész miatt.

Lüszaandrosz magához hívatta a városból azokat, akikről tudta, hogy merészségükkel és büszkeségükkel kiváltak a tömegből, s elhintette közöttük azoknak a tíz ember uralmával megvalósítandó forradalmi újításoknak a magvát, amelyeket később meg is valósított. Felbízta őket, hogy alakítsanak baráti köröket, kísérik figyelemmel a közállapotokat, mert mihelyt megdől az athéniak uralma, ők is megszabadulhatnak a népuralomtól, és átvehetik hazájukban a legfőbb hatalmat. Tetteikkel is igyekezett megnyerni a bizalmukat, mert azokra, akikkel baráti és szövetségi kapcsolatba lépett, fontos ügyeket, tisztségeket és vezérséget bízott, és hogy kapzsiságukat kielégítse, maga is részt vállalt igazságtalanságaikban és jogsértéseikben; így mindnyájan ragaszkodtak hozzá, kedvét keresték és áhítoztak utána, abban a reményben, hogy bármilyen nagy dolgokat akarnak is, vágyaik teljesülnek, ha ő marad uralmon. Ezért nem is nézték jó szemmel Kallikratidasz érkezését, aki Lüszaandrosz utóda volt

a flotta vezetésében; hiába tapasztalták később, hogy milyen rendkívül derék és igazságos ember, parancsnoklásának dór egyszerűsége és igazságossága valamiképpen nem nyerte meg tetszésüket. Csodálták erényét, de csak úgy, mint egy hős szobrának szépségét, és hiányolták Lüszaandrosz buzgó bajtársias szeretetét. Hiányzott nekik, mert érdekeiket szíven viselte; fájlalták tehát, és megsiratták távozását.

6. Lüszaandrosz még inkább elidegenítette Kallikratidasztól az embereket azzal, hogy a Kürosztól kapott pénz maradékát visszaküldte Szardeiszba, és kijelentette, kérjen pénzt Kallikratidasz is, ha akar, s katonáinak ellátása legyen az ő gondja. Végül elindulásakor dicsekedve kijelentette, hogy olyan hajóhadat ad át Kallikratidasznak, amely teljhatalmú úr a tengeren, Kallikratidasz azonban be akarta bizonyítani, hogy mindez üres és hiú dicsekvés, s így szólt Lüszaandroszhoz: „Akkor hát hagyd bal kéz felől Szamoszt, evezd Milétoszba, s add át ott a hajóhadat, hiszen nem kell félnünk Szamoszban az ellenségtől, ha mi vagyunk az úr a tengeren.” Lüszaandrosz erre azzal válaszolt, hogy nem ő, hanem Kallikratidasz a hajóhad parancsnoka; ezzel elhajózott a Peloponnészoszra, s Kallikratidaszt súlyos anyagi gondok közt hagyta hátra, hiszen hazuról nem hozott pénzt magával, és a városokat sem akarta pénzbeli hozzájárulásra kényszeríteni, amikor úgyis elég sokat szenvedtek. Így aztán nem maradt más hátra, a király vezéreinek ajtaján kellett kopogtatnia, hogy, mint Lüszaandrosz tette, pénzt kérjen tőlük. Erre azonban, szabad és önérvényes ember lévén, természeténél fogva igen alkalmatlan volt, és úgy gondolkodott, hogy jobban illik a görögökhöz bármilyen, görögöktől elszenvedett vereség, mint hízelkedni és kunyorálni a barbárok ajtajánál, akiknek lehet sok aranya, de egyéb érdeme nincs.

A pénzhány mégis rákényszerítette, hogy felmenjen Lüdiába, ahol azonnal Kürosz házába látogatott; meghagyta, jelentsék neki, hogy Kallikratidasz, a hajóhad parancsnoka van itt, és szeretne vele beszélni. Erre az egyik ajtónálló így szólt: „Kürosz most nem ér rá, mert iszik.” Kallikratidasz erre a maga egyszerűségében így válaszolt: „Nem tesz semmit, majd itt állok, és megvárom, amíg iszik.” De nyilván műveletlen parasztnak nézték, kinevették, és erre eltávozott. Amikor másodszor is odament, be sem engedték az ajtón. Erre felháborodottan visszatért Epheszoszba, elátkozta azokat, akik először meghunyászkodtak a barbárok gúnyos fölénye előtt, és megtanították őket rá, hogy szemtelenek lehetnek, mert gazdagok. Majd megesküdött a jelenlevők előtt, hogy mihelyt visszatér Spártába, mindent megtesz a görögök kibékítésére: legyenek ők félelmetesek a barbárok szemében, és ne kelljen többé segítséget kérniük egymás ellen.

7. De Kallikratidasz, aki valóban spártai módon gondolkodott, és igazságosságban, nemes-szívűségben és vitézségben versenyre kelhetett a legkiválóbb görögökkel, nem sokkal ezután az Arginuszai-szigeteken tengeri csatát vesztett, és többé semmit sem lehetett hallani róla. A szövetségesek, mivel ügyük rosszra fordult, követséget küldtek Spártába, és azt kérték, hogy bízzák a tengeri haderő főparancsnokságát Lüszaandroszra, mert az ő vezérlete alatt sokkal erőteljesebben birkózhatnak meg a helyzet adta nehézségekkel. Ugyanilyen értelmű üzenetet küldött Kürosz is; mivel azonban a lakedaimóniak egyik törvénye nem engedte meg, hogy ugyanaz az ember kétszer legyen a hajóhad főparancsnoka, de a szövetségeseknek is kedvében akartak járni, névleg egy Arakosz nevű emberre bízta a hajóhad fővezérletét, és Lüszaandrosz csak helyettes főparancsnoki rangot kapott, valóságban azonban őt küldték ki teljes hatalommal. Úgy tért tehát vissza, ahogyan a városok politikai vezetői várták, akik azt remélték, hogy az ő segítségével még jobban megerősödnek, és megdönthetik a népuralmat. De akik a fővezérben az egyszerű és nemes jellemet becsülték, Kallikratidasssal összehasonlítva a cselszövő szofistát látták Lüszaandroszban, aki mindenféle csalárd eszköz felhasználásával érte el sikereit a háborúban, aki csak akkor magasztalta az igazságot, ha hasznot húzott belőle, ha pedig nem, akkor azt tartotta jónak, ami érdekeit szolgálta, és aki azt a meggyőződést vallotta,

hogy az igazság lényegében nem ér többet a hazugságnál, és mindkettő értékét a szükséglet határozza meg. Azoknak, akik azt kívánták, hogy Héraklész leszármazottai ne folyamodjanak cselhez a háborúban, nevetve tanácsolta: „Ahova nem ér el az oroszlánbőr, meg kell toldani a rókáéval.”

8. A történelmi feljegyzések szerint így viselkedett Milétoszban is, mert amikor barátai és párthívei, akiknek segítséget ígért a népuralom megdöntésében és ellenfelek kiűzésében, megváltoztatták véleményüket, és kibékültek ellenfeleikkel, színleg úgy tett, mintha helyeselné eljárásukat, és ő is részt vesz a megbékülésben, valójában azonban szidalmazta őket és helytelenítette véleményük megváltoztatását, s titkon tüzelte őket, hogy támadják meg a népet. Mikor aztán értesült róla, hogy felkelés tört ki, gyorsan segítségükre sietett, és megjelent a városban; a felkelés vezető embereit jó hangosan lehordta, és keményen megfenyegette őket, hogy büntetésüket nem fogják elkerülni, a többieket pedig biztatta, hogy legyenek jó reménységgel, és semmitől ne féljenek, amíg őt látják. De ez színészkedés és ámítás volt, mert csak azt akarta, hogy a népuralom legtekintélyesebb vezetői ne meneküljenek el, hanem várják ki a városban, amíg megölik őket. Ez is történt, és mindazokat meggyilkolták, akik megbíztak a szavában.

Androkleidész rosszallólag jegyezte fel Lüszaandrosz egyik mondását, amelyből kitűnik, milyen felelőtlen álláspontot vallott az eskü kérdésében. Androkleidész szerint ugyanis azt tartotta, hogy a gyerekeket kockajátékban, a felnőtteket pedig esküvel kell becsapni; ebben a szamoszi Polükratészt utánozta (vezér létére igen helytelenül egy zsarnokot). Egy spártaihoz azonban nem illett, hogy az istenekkel úgy bánják, mint ellenségeivel, sőt még annál is megvetendőbb módon, hiszen aki megszegi esküjét, bevallja, hogy fél ellenségétől, és megveti az isteneket.

9. Kürosz Szardeiszba hívatta Lüszaandroszt, ellátta pénzzel, ígérekkel, és elhalmozta kedveskedésével. Ha apja nem adna semmit, szívesen költ a sajátjából, s ha az is elfogyna, mint mondta, kész összetörni a trónját, amelyen ülni szokott, amikor kihallgatást tart, hiszen aranyból és ezüsből van az is. Végül pedig, mielőtt elindult volna apjához Médiába, átadta Lüszaandrosznak a városok adójövedelmét, sőt rábízta tartománya kormányzását is; átölelte, és csak arra kérte, ne vívjon tengeri csatát az athéniakkal, mielőtt visszatér, mert sok hajót hoz majd magával Föniciából és Kilikiából. Ezzel útnak indult a királyhoz.

Lüszaandrosz, mivel nem tudott megfelelő számú hajóval tengeri ütközetet kezdeni, de tétlenül sem akart maradni, tengerre szállt, és elfoglalt néhány szigetet, majd kikötött Aiginán és Szalamiszban, s mindkettőt lerohanta. Utána partra szállt Attikában, és köszöntötte Agiszt, aki lement hozzá Dekeleiából; felvonultatta hajóhadát a király és a vele érkező gyalogos hadsereg előtt, jelezve, hogy ura a tengernek, és oda hajózhat, ahova akar. De amikor észrevette, hogy az athéniak a sarkában vannak, mégis megszökött előlük a szigetek közt Ázsiába.

A Hellészpontoszt védtelenül találta. Erre megtámadta Lampszakoszt hajóival a tenger felől, Thórax pedig ezalatt a szárazföldi haderővel a falakat ostromolta. A várost rohammal bevette, és átengedte katonáinak zsákmányolásra. Közben az athéniak hajóhada száznolcvan három-evezősorossal a khersonészoszi Elaiuszba érkezett; mikor értesültek róla, hogy Lampszakosz elesett, azonnal továbbveztek Szésztoszba. Itt ellátták magukat élelmiszerekkel, és továbbhajóztak Aigoszpotamoiba, és letelepedtek az ellenséggel szemközt, amely még mindig Lampszakoszban horgonyzott hajóival. Az athéniak vezérei közt volt az a Philoklész¹⁷⁵ is, aki nemrégiben megszavaztatta a néppel, hogy a hadifoglyok jobb hüvelykujját vágják le, mert így nem tudnak dárdát forgatni, de arra jók, hogy evezzenek.

10. Mindkét fél pihenőt tartott abban a reményben, hogy másnap tengeri csatát vívnak, Lüszaandrosz azonban más tervet gondolt ki. Megparancsolta a hajók legénységének és kormányosainak, hogy szálljanak fel a háromevezősorosokra, mert esetleg kora reggel tengeri csatát vívnak; maradjanak csendben és hadirendben, és várják meg a további parancsot, míg ő gyalogos csapatával felsorakozik csatarendben a part mentén. Napkeltekor az athéniak minden hajójukkal a spártaiak elé eveztek, és csatára hívták ki őket, de Lüszaandrosz, bár hajóit már az éjszaka folyamán megrakatta legénységgel, s szembeállította az ellenséggel, nem mozdult el állásából; üzent a legelől álló hajóknak, hogy ne mozduljanak, maradjanak nyugton a csatavonalban, és ne evezzenek szembe az ellenséggel. Így aztán később, délután, az athéniak visszaeveztek, de Lüszaandrosz még mindig nem engedte el a hajósokat, hanem két vagy három háromevezősorosost felderítő szolgálatra küldött, hogy figyeljék meg, kiszáll-e az ellenség a hajókból. Másnap ugyanez történt, harmadnap is, míg a negyedik napra nekibátorodtak az athéniak, és gúnyolni kezdték az ellenséget, hogy fél tőlük és meghúzza magát.

Alkibiadész ugyanezekben a napokban éppen a Kherszonészoszon levő várában tartózkodott; lóra ült hát, ellátogatott az athéniak táborába, és megrótt a vezéreket, mert rossz horgonyzóhelyet választottak a nyílt tengerparton, kikötésre alkalmatlan helyen, meg azért az ostobaságért is, hogy ha már a távoli Szésztoszban szerzik be élelmiszereiket, legalább az ottani kikötőbe, a város közelébe hajóznának; így távolabb kerülnének az ellenségtől, amely szemmel tartja őket, és erős hadvezetés alatt lévén, már csak félelemből is gyorsan és szolgálatkészen végrehajtja a kapott parancsot. De az athéniak még csak meghallgatásra sem méltatták Alkibiadész bölcs tanításait, sőt Tüdeusz gögösen rászólt, hogy most nem ő, hanem mások a vezérek.

11. Alkibiadész eltávozott, sejtve, hogy árulás van készülőben. Az athéniak az ötödik napon is megtették a szokásos hajóutat az ellenségig, majd megvetéssel visszatértek, és mit sem törődtek az egésszel; erre Lüszaandrosz kiküldte a kémhajókat, és meghagyta a parancsnokoknak: ha látják, hogy az athéniak kiszállnak, a leggyorsabban evezzenek vissza, és mikor a tengerszoros közepére érnek, jeladásul emeljenek a magasba egy bronzpajzsot. Ő maga hajóján körüljárta a hajóhadat, felhívta és biztatta a kormányosokat és a hajók parancsnokait, hogy tartsák együtt jó rendben a legénységet, a tengerészeket és hajóskatonákat, és amikor megkapják a jeladást, bátran induljanak az ellenség ellen teljes erővel. Mikor feltűnt a pajzs, és a parancsnoki hajóról kürtszóval jelt adtak az indulásra, a hajók elindultak, a gyalogos csapatok pedig egymással versenyezve rohantak végig a parton a hegyfokra. A két part közötti távolság ezen a ponton tizenöt sztadion, s ezt a távolságot a lelkes evezősök igen gyorsan megtették. Konón,¹⁷⁶ az athéniak vezére pillantotta meg először a szárazföldről a feléjük tartó hajóhadat, és azonnal kiáltva kiadta a parancsot, hogy szálljanak be a hajókba, majd megértve, hogy milyen nagy szerencsétlenség vár rájuk, embereit nevükön szólalagatta, könyörgött nekik, vagy ha kellett, kényszerítette őket, hogy szereljék már fel a hajókat. Igyekezete azonban hiábavaló volt, mert az emberek szanaszét voltak. Mikor kiszálltak a hajókból, mint akiknek nincs mitől tartaniuk, elsétáltak a piactérre, kószáltak a közeli vidéken, aludtak sátrukban, vacsorájukat készítették, s vezéreik tapasztalatlansága folytán még csak eszükbe sem jutott arra gondolni, hogy bármi történhetik. Miközben az ellenség kiáltozva és hangos evezőcsapkodással közeledett, Konón nyolc hajójával megszökött, és eljutott Küproszba Euagoraszhoz. A többi hajóra rávetették magukat a peloponnészosziak: egyesek üresen kerültek a kezükbe, másokat, épp amikor a legénység beszállt, összetörték. A rendezetlenül rohanó fegyvertelen katonákat vagy a tengerparton öldösték le, vagy már futás közben elcsípték őket az időközben partra szállt peloponnészosziak. Lüszaandrosz háromezer foglyot ejtett - köztük a vezéreket -, és az egész hajóállomány a kezébe került az állami díszhajó, a Paralosz és a Konónnal elmenekült háromevezősorosok kivételével. Lüszaandrosz, miután vontatókötélre vette az elfoglalt hajókat,

és kifosztotta az ellenség táborát, fuvolaszó és győzelmi dalok éneklése közben visszavezett Lampszakovszba. Így vitte véghez ezt a nagy művet igen kevés fáradsággal, s egyetlen óra leforgása alatt befejezett egy hosszú évekig tartó, minden korábbinál változatosabb, hihetetlen szenvedésekkel és véletlen eseményekkel teli háborút, amely több vezérébe került a görögöknek, mint minden korábbi háborújuk egybevéve; s mindennek egyetlen ember bölcs előrelátása és ügyessége vetett véget. Ezért hajlottak arra a véleményre némelyek, hogy a történeteket az istenek művének tartásák.

12. Egyesek szerint, amikor Lüszaosz kivezett a kikötőből, a hajó két oldalán csillag képében megjelentek a Dioszkuroszok és megvilágították a kormányrudat. Mások azt mondják, hogy a bekövetkező szerencsétlenséget a kő leesése jelezte; igen sok ember állítása szerint ugyanis Aigospotamoinál egy igen nagy kő esett le az égből; ezt a követ még most is mutogatják, és tiszteletben tartják a Kherszonészoszon. Anaxagorasz állítólag előre megmondta, hogy az égen megerősített testek közül az egyik csúszás vagy rázkódás következtében kiszakadhat a többiek közül, és lezuhanhat a földre; szerinte az égitestek közül egyik sincs azon a helyen, amelyet a természet kijelölt számára. Ezek az égitestek súlyos anyagból, kőből vannak, és az éter visszaverődése és sugárzása következtében fénylenek. A világmindenség körmozgásának sodró ereje tartja őket állandó mozgásban, és ez az erő nem engedi lezuhanni őket azóta, hogy a hideg és súlyos világtestből kiváltak.

Van azonban egy ennél hihetőbb nézet is; eszerint a hullócsillagok nem a lángban álló éter kilövellései vagy kiadásai, melyek a levegőréteget elérve fellángolnak és kialszanak, és nem is a felső régiókba törekvő levegőtömeg fellobbanásai vagy szikrázásai, hanem az égről lezuhant égitestek, amelyek a taszítóerő csökkenése folytán kiválnak körpályájukról, leesnek, s aztán többnyire nem a föld lakott részein, hanem azon kívül esnek a végtelen tengerbe, s ezért maradnak észrevétlenül.

A *Vallásról* című iratában Daimakhosz is megerősíti Anaxagorasz nézeteit, és azt írja, hogy mielőtt a kő leesett, hetvenöt napon át hatalmas tüzes testet láttak szüntelenül az égen, mint valami lángoló felhőt, amely nem állt egy helyben, hanem bonyolult, szabálytalan pályán mozgott, úgyhogy rázkódása és szabálytalan mozgása következtében tüzes darabok váltak le róla, mindenfelé szétrepültek és fel-fellillantak, akár a hullócsillagok. Mikor ez a test leesett, és a lakosok magukhoz tértek rémületükből és ijedtségükből, odarohantak, de a tűznek semmi nyomát nem látták, egy kő feküdt a szemük előtt, amely elég nagy volt, de jelentéktelenül kicsiny a korábban megfigyelt égitesthez képest. Ebből is kiviláglik, hogy Daimakhosznak jóindulatú olvasóközönségre van szüksége; de ha igaz, amit elbeszél, máris alaposan cáfolja azok nézetét, akik azt állítják, hogy ez a kő zivatartól és forgószéltől pörgettyű módjára felkapott és towarepített szikla lett volna, amely azon a ponton, ahol a forgó mozgás lassult, majd megszűnt, elszabadult és lezuhant. De, istenemre, az is lehetséges, hogy ez a több napon át látható égi jel valóban tűz volt, és mikor elége közben felemésztydött, ez okozott olyan légköri változást, amely szélviharban nyilvánult meg; a kő ennek következtében szakadt le és zuhant alá. Az ilyen jelenségekkel azonban inkább másfajta iratban kell foglalkozni.

13. Lüszaosz, miután a háromezer athéni hadifoglyot egy szövetségi bírósággal halálra íteltette, maga elé idézte vezérüket, Philoklészt, és megkérdezte tőle, milyen büntetést szab saját magára, amiért olyan kegyetlen tanácsot adott polgártársainak a görögök ellen. Philoklészt nem sújtotta le a szerencsétlenség, és azt felelte, hogy ne vádolja őt Lüszaosz olyan ügyben, amelynek nincs bírása. Most ő, Lüszaosz a győztes, tegye meg hát azt, amit legyőzöttként szenvedett volna. Majd megfürdött, díszes köpenyt öltött magára, és polgártársait a vesztőhelyre vezette. Így írja le ezt Theophrasztosz. Ezután Lüszaosz hajóhadával

sorra látogatta a városokat, és ahol athéniakra talált, megparancsolta *nekik*, hogy sürgősen menjenek Athénba, mert senkihez nem lesz kíméllettel és mindenkit kivégeztet, akit a városon kívül talál. Azért kényszerítette mindnyájukat a városba, hogy Athénban mielőbb éhínség támadjon, és így ne legyen sok dolga velük, és ne tudjanak hosszú ideig ellenállni, ha Athént ostrom alá veszi. Mindenütt megszüntette a demokratikus vagy bármi más uralmi rendszert, s minden városban egy-egy spártai harcosztást hagyott hátra tíz arkhónnal együtt, akiket az általa szervezett politikai pártok tagjai közül válogatott ki. Egyformán járt el mind az ellenséges, mind a szövetséges városokban, amelyek mellett kényelmesen elhajózott, és bizonyos tekintetben így készítette elő az uralmat egész Görögország felett. Az arkhónok kiválogatásánál nem volt tekintettel sem nemesi származásukra, sem vagyonukra; a városok feletti uralmat barátainak és bizalmas embereinek adta át, s őket tette meg a jutalmazások és büntetések korlátlan urává. A kivégzéseknel gyakran volt jelen személyesen, és segített barátainak ellenfeleik kiűzésében; ezzel nem mutatott túlságosan vonzó képet a görögöknek a spártai uralomról. A vígjátékíró Theopomposz, úgy látszik, nem valami találóan hasonlította a spártaiakat az olyan kocsmárosnékhoz, akik a görögökkel megkóstoltatták a szabadság édes italát, de aztán ecettel öntötték fel a bort, mert ez az ital kezdettől fogva elég csípős és keserű volt. Lüszaandrosz soha nem engedte, hogy a nép saját dolgainak ura legyen, hanem a városokat a legelvetemültebb és legtörtetőbb oligarchákra bízta.

14. Mivel ezek az intézkedések némi időt vettek igénybe, Lüszaandrosz hírnököket küldött Spártába, és jelentette, hogy kétszáz hajóval fog megérkezni; előbb azonban Attikában egyesült Agisz és Pauszaniász királyok haderejével abban a hiszemben, hogy a várost gyorsan elfoglalják. Az athéniak azonban állták az ostromot, ezért hajóival ismét átkelt Ázsiába. A városokban mindenütt eltörölte az alkotmányt és dekadarkhiákat állított fel; valamennyi városban polgárok ezreit végeztette ki vagy küldte száműzetésbe; a szamosziakat pedig mind elűzte otthonukból és városaikat átadta a száműzötteknek. Mivel Szésztooszt az athéniaktól foglalta el, ezért a szésztoosziaknak nem engedte meg, hogy otthonukban maradjanak, hanem átadta a várost hajóhada kormányosainak és evezőmestereinek, és felosztotta közöttük a határterületeket. Ez volt az első olyan intézkedése, amelyet a spártaiak érvénytelenítettek: a szésztoosziakat ugyanis később visszatelepítették. De voltak Lüszaandrosznak olyan intézkedései is, amelyeket örömmel fogadtak egész Görögországban; így többek között az, hogy Aigina lakosai hosszú idő után visszakapták városukat, és hogy visszatelepítette otthonukba a mélosziakat és a sziküóniakat, miután az előző athéniak átadták ezeket a területeket.

Mikor értesült róla, hogy az athéniak éhínségtől szenvednek, visszahajózott Peiraieuszba, és kényszerítette a várost, hogy az általa megszabott feltételek alapján hódoljon meg. Ha hitelt adhatunk a spártaiak által terjesztett történetnek, Lüszaandrosz ezt írta az ephoroszoknak: „Athén bevétetett”, mire az ephoroszok ezt a választ küldték neki: „Elég, hogy bevétetett.” Ezt a történetet a spártaiak az események szépítésére találták ki, mert az ephoroszok határozata valójában így szólt: „A lakedaimóniak a következőképpen határoztak: Romboljátok le Peiraieuszt és a hosszú falakat. Üritsetek ki minden várost, és csak a magatok földjét tartsátok meg. Ha ezt cselekszitek, és hazaengeditek a száműzötteket, elnyeritek a békét, ha akarjátok. A hajók számára vonatkozólag azt kell tennetek, amit megszabunk nektek. Ezt kell csinálnotok.” Az athéniak Théramenésznek, Hagnón fiának tanácsára elfogadták a spártaiak feltételeit. Állítólag Kleomenész, az egyik fiatal népvezér megkérdezte Théramenésztől, hogyan merészkedik olyant tenni, ami ellenkezik Themisztoklész tetteivel és szavaival, és miért adja át a falakat a spártaiaknak, amelyeket Themisztoklész a spártaiak akarata ellenére emelt. Théramenész így felelt: „De, fiatalember, én nem teszek semmit Themisztoklészszel ellentétben, mert azokat a falakat, amelyeket ő a polgárok üdvére építtetett, mi most a

polgárok üdvére romboljuk le. Különben is, ha a falak teszik boldoggá a városokat, a legrosszabbul Spárta áll, mert Spártának nincsenek falai.”

15. Lüszaandrosz, Munükhión hónap tizedik napján, amelyen annak idején diadalt arattak a barbárok fölött a szalamiszi tengeri ütközetben, birtokba vette a falakat és az athéniak hajóit (tizenkettő kivételével), s nyomban előkészületeket tett alkotmányuk megváltoztatására. Az athéniak elkeseredetten ellene szegültek. Ekkor üzenetet küldött a népnek, mondván, hogy megsértették a megadás feltételeit, mert a falak még állnak, bár elmúlt a határidő, ameddig le kellett volna rombolni őket; a szerződés megszegése miatt tehát új tanácskozásra van szükség. Azt mondják, hogy a szövetségesek valóban terjesztettek elő olyan indítványt, hogy az athéniakat el kell adni rabszolgának, sőt a thébai Erianthosz azt javasolta, hogy rombolják le Athént, és a város területét hagyják meg birkalegelőnek. Amikor a vezérek lakomát tartottak, italozás közben egy phókiszi azt a kórusrészletet énekelte Euripidész *Élektra*-jából, amely így kezdődik:

...Agamemnón magzata,
íme ma, *Élektra*, mezei lakodba jöttem.¹⁷⁷

Erre mindnyájukon erőt vett a könnyörület, hogy milyen borzalmas cselekedet volna lerombolni és elpusztítani azt a híres várost, amely ilyen embereket adott a világnak.

Amikor aztán az athéniak mindenbe beleegyeztek, Lüszaandrosz összegyűjtött minden fuvalásnőt a városból és a táborból, s fuvolaszó mellett leromboltatta a falakat, és felgyújtatta a háromevezősoros hajókat, közben pedig a szövetségesek koszorús fejével, tréfas megjegyzések közben ott álltak, mintha ez volna a szabadság első napja. Lüszaandrosz nyomban hozzákezdett az athéni alkotmány lerombolásához is, a városban harminc, Peiraieuszba pedig tíz arkhónt nevezett ki, az Akropoliszba helyőrséget rakott, és a spártai Kallibioszt tette meg harmosztésznak. Amikor Kallibiosz egyszer pálcájával rá akart ütni Autolükoszra, az atlétára, akiről Xenophón *Szümposzion* című művében ír, az atléta a lábánál fogva felemelte és a földre dobta. Kallibiosz emiatt panaszkodott, de Lüszaandrosz nem adott igazat neki, sőt megróttá, s azt mondta, nem ért hozzá, hogyan kell uralkodni szabad embereken. Autolükoszt a harminc zsarnok ennek ellenére nem sokkal később kivégeztette, hogy kedvét keresse Kallibiosznak.

16. Mindezek elintézése után Lüszaandrosz Thrakiába hajózott, és ami még megmaradt a közpénzekből, továbbá a neki adott ajándékokat és koszorúkat mind elküldte Spártába Gülipposzal, a szicíliai haderő parancsnokával. (Sokan megajándékozták, hiszen igen nagy hatalom birtokosa volt, és joggal tartották egész Görögország urának.) Gülipposz, mint mondják, a zsákok varrásait alulról felfejtette, kivett mindegyikből bizonyos összegű ezüstpénzt, majd újra bevarrta a zsákokat; azt azonban nem tudta, hogy mindegyik zsákban volt egy tábla, és rajta egy szám, amely jelezte, mennyi pénz van benne. Amikor megérkezett Spártába, az elsikkasztott pénzt háza cserépteteje alá dugta, a zsákokat pedig átadta az ephoroszoknak, mutatva rajtuk a pecsétet. Az ephoroszok felnyitották a zsákokat, de amikor megolvasták a pénzt, és az összeg nem egyezett a táblákon feljegyzett számokkal, nem tudták mire vélni a dolgot. Ekkor Gülipposz egyik szolgája, mintha találós mesét mondana, értésükre adta az ephoroszoknak, hogy „sok bagoly bújt el a cserepek alá”. Abban az időben ugyanis az athéniak legtöbb pénzükre a bagoly képét verették.

17. Gülipposz ezzel a rút és nemtelen cselekedetével beszennyezte előző fényes tetteivel szerzett hírnevét, ezért önként elhagyta Lakedaimónt. A legbölcsebb spártaiak részben ettől az eseménytől indítatva féltek a pénz hatalmától, amely most, lám, nem is valami egyszerű polgárnak rontotta meg erkölcsét. Szemrehányással illették Lüszaandroszt, és a leghatározottabban kérték az ephoroszokat, hogy tisztítsák meg a várost minden aranytól és ezüsttől,

mint valami átoktól. Az ephoroszok megvitatták a kérdést, és Theopomposz szerint Szkiraphidasz, Ephorosz szerint Phlogidasz azt javasolta, hogy nem szabad arany- és ezüstpénzt beengedni a városba, hanem az ősrégi pénznemet kell használni. Ez pedig olyan vasból volt, amelyet izzó állapotban ecetbe mártottak, és így nem volt kovácsolható, mert ezzel a bemártással törékennyé és használhatatlanná vált; de különben is nehéz és szállításra alkalmatlan volt, s nagy tömege és terjedelme miatt vásárlóértéke egészen kevés. Feltehető, hogy igen régi időkben hasonló lehetett a helyzet, egyesek ugyanis vas- vagy bronznyársakat használtak pénzként; így maradt fenn napjainkig az a szokás, hogy a legkisebb értékű pénzt obolosznak - nyársnak - hívják, hat oboloszt pedig drakhmának, mert ennyi fért bele egy „marékba”.

Lüszandrosz baráti köre ellenezte ezt az indítványt, és mindent megtett, hogy a pénz a városban maradjon; úgy döntöttek tehát, hogy ilyen pénzt csak állami célokra szabad használni, ha magánembert azon kapnak, hogy ilyen pénz birtokában van, halálbüntetéssel kell sújtani. Mintha bizony Lükurgosz a pénztől, és nem a pénzzel együtt járó kapzsiságtól félt volna, amit a magánszemélyekre elrendelt tilalom a legkevésbé sem szüntetett meg. Elképzelhetetlen ugyanis, hogy akik azt látják, hogy az állam megbecsüli a pénzt, magánemberként ugyanazt a pénzt lenézzék és haszontalannak tekintsék. Egyébként is a közösség által felvett szokások sokkal hamarabb gyakorolnak vonzóerőt az egyes emberekre, mint az egyének hibái és szenvedélyei a közösségre. Az is természetes dolog, hogy a közösség egészének megromlása kihat az egyes részekre is, de a részeknek az egészre irányuló káros befolyása az egészséges részekben ellenállásra és sok helyesbítő tényezőre talál. A spártaiak a polgárok háza elé a törvényt és a félelmet állították örnek, de azt nem tudták elérni, hogy az emberek lelke közönyös és érzéketlen maradjon a pénzzel szemben, mert mindenkiten felkeltették a nagy és tiszteletre méltó dolognak tekintett gazdagság utáni vágyat. Ezek miatt azonban már más iratomban is megróttam a spártaiakat.

18. Lüszandrosz a zsákmányból Delphoiban saját magának és minden egyes hajóparancsnokának bronzszobrot emeltetett és a Dioszkuroszoknak két aranycsillagot készíttetett, de ezek eltűntek a leuktrai ütközet előtt. Braszidasz és az akanthosziak kincsházájában volt egy aranyból és elefántcsontból készített, két könyök hosszúságú hajó, amelyet Kürosz küldött győzelmi ajándékkul. A delphoi Anaxandridész közlése szerint Lüszandrosz ugyanott egy ezüsttalentumot, ötvenkét minát és tizenegy sztatért helyezett el letétben, ami nem egyeztethető össze azzal, amit szegénységéről mondani szoktak. Lüszandrosz ekkor olyan hatalom birtokába jutott, amilyent öelötte egyetlen más görög sem mondhatott magáénak, de úgy látszik, még hatalmánál is büszkébb és dölőfősebb volt. Mint Durisz beszéli, ő volt az első görög, akinek a városok, mint istennek, oltárokat emeltek, és áldozatokat mutattak be. Az ő tiszteletére énekeltek először győzelmi dalokat; ezek közül az egyik, amelyik ránk maradt, így kezdődött:

*Őt zengi a dal, a dicső
Hellén haza, széltiben úr
Sparté sarját, a vezért:
ujjé, Paián!*

A szamosziak úgy határoztak, hogy a náluk szokásos Héra-ünnepet Lüszandreiónak nevezik el. Khoirilosz költő mindig a kíséretében volt, hogy tetteiről dicsőítő verseket írjon; amikor pedig Antilokhosz néhány időmértékes verset írt róla, annyira megörült, hogy sapkáját telirakta pénzzel. A kolophóni Antimakhosz és valami hérakleiai Nikératosz versengve dicsőítették költeményeikben, s amikor Lüszandrosz Nikératosznak adta a győzelmi koszorút,

Antimakhosz bosszúságában megsemmisítette a maga művét. Platón ekkor még fiatal ember volt, s csodálta Antimakhoszt költői tehetségéért, és amikor az veresége miatt bosszankodott, azzal bátorította és vigasztalta, hogy a tudatlanság a tudatlanoknak ugyanolyan nagy baj, mint a vakság a vakoknak. Mikor a püthói játékokon Arisztonusz lantművész hatszor győzött a lantversenyen, kedveskedni akart Lüszaandrosznak, s azt mondta, hogy ha újra győz, Lüszaandrosz művészeként hirdetteti ki nevét; erre Lüszaandrosz így szólt: „Nem inkább a rab-szolgájaként?”

19. Lüszaandrosz becsvágya az előkelő és vele egyenlő rangú polgártársainak csak teher és bosszúság volt, de mivel hízelgői becsvágyán felül még gőgössé és elviselhetetlenül kegyetlenné is tették, sem a jutalmazásban, sem a büntetésben nem ismert olyan mértéket, mely népszerűvé tette volna. Barátainak és bizalmas híveinek jutalom fejében felelősségre nem kötelező uralmat és feltételekhez nem kötött zsarnokságot juttatott a városokban, haragját pedig semmi más nem csillapíthatta le, csak a gyűlölt személy halála, akinek módja sem lehetett a menekülésre. Később, mikor félt, hogy Milétosz demokratikus gondolkodású vezetői elmenekülnek, és mindenáron elő akarta csalogatni őket rejtékhelyükről, megesküdött, hogy nem lesz bántódásuk; mikor aztán hittek neki és előjöttek, valamennyiüket - nem kevesebbet, mint nyolcszázat - átadta az oligarcháknak, hogy végezzék ki őket. A többi városban meg sem lehetett állapítani azok számát, akiket demokratikus gondolkodásuk miatt meggyilkoltak, mert nemcsak saját bosszúvágyának kielégítésére gyilkolt, hanem barátai számtalan ellenségét is számon tartotta, és kedveskedéseiben, szolgálataiban tekintettel volt barátai kapzsiságára is. Ezért keltett köztetszést a spártai Eteoklész mondása, hogy Görögország nem bír el két Lüszaandroszt. Theophrasztosz szerint ugyanezt mondta Arkhesztratosz Alkibiadésről. De ő dölyfössége és önhittsége miatt volt elviselhetetlen, Lüszaandroszt viszont jellemének kegyetlensége tette félelmetessé és terhessé.

A spártaiak nem sokat törődtek Lüszaandrosz vádolóival, de amikor Pharnabazosz, aki vérig volt sértve tartományának kifosztása és elpusztítása miatt, elküldte embereit, hogy emeljenek vádat ellene, a felháborodott ephoroszok, akik ráadásul Lüszaandrosz egyik barátját és vezértársát, Thóraxot, mert magáncélokra szánt pénzt találtak nála, kivégeztették, szkütalét küldtek neki, és hazarendelték.

A szkütalé a következőképpen fest:

Amikor a spártaiak kiküldenek egy hajóparancsnokot vagy vezért, két tökéletesen egyforma hosszúságú és vastagságú fahengert készítenek, hogy azok végükkel összeillesztve pontosan megfeleljenek egymásnak. Ezek közül az egyiket megtartják maguknak, a másikat pedig a kiküldött személynek adják ki. Ezeket a fahengereket szkütalénak hívják. Ha valami titkos és fontos közölnivalójuk van, keskeny és hosszú papirusztekercset készítenek, és rácsavarják a náluk levő szkütaléra úgy, hogy a fahenger felületét tökéletesen, minden hézag nélkül eltakarja. Ezt elvégezvén, a papírszeletre úgy, amint fel van csavarva, ráírják az üzenetet, majd legöngyölik róla, és a fahenger nélkül küldik el a vezérhez, aki másként nem tudja elolvasni a papírszeletekre írt szöveget (a szétszóródott betűk közt ugyanis nincs semmi összefüggés), csak ha rácsavarja a nála levő szkütaléra; így minden betű a megfelelő helyre kerül, és a szöveg olvashatóvá válik. Magát az üzenetet hívják aztán szkütalénak, mint ahogyan a megmért tárgyat a mértékről szokás elnevezni.

20. Lüszaandrosz nagy zavarba jött, amikor Hellészpontoszban megkapta a szkütalét. Különösen félt Pharnabazosz vádjaitól, ezért igyekezett találkozni vele, hogy véget vessen a köztük felmerült viszálynak. Amikor találkoztak, megkérte, írjon egy másik levelet az ephoroszokhoz, hogy nem sértődött meg, és nincs semmi panasza ellene. Nem tudta azonban Lüszaandrosz, hogy Pharnabazoszban, mint mondani szokás, krétai lelt a krétaira.

Pharnabazosz ugyanis mindent megígért, és színleg Lüszaandrosz kívánsága szerint írta meg a levelet, de volt nála egy másik, titokban megírt levél is. A levél lepecsételésekor felcserélte őket, a kettő ugyanis külsőre teljesen egyforma volt, és a titokban írt levelet adta át Lüszaandrosznak, aki hazaérkezvén Spártába, a szokásnak megfelelően azonnal a tanácsházba ment, átadta Pharnabazosz levelét az ephoroszoknak abban a reményben, hogy ezzel az ellene emelt súlyos vád megszűnik. Pharnabazosz igen nagy megbecsülésnek örvendett a spártaiaknál, mert a király hadvezérei közül ő nyújtott nekik a legkészségesebben segítséget a háborúban. Amikor az ephoroszok elolvasták a levelet és megmutatták neki, megértette, hogy:

Furfangos ésszel nemcsak Odüsszeusz él csupán.

Ez rendkívüli módon megzavarta. Néhány nappal később felkereste az ephoroszokat, és azt mondta, Ammón templomába kell mennie, hogy bemutassa azokat az áldozatokat, amelyekre még csatái előtt tett fogadalmat. Némelyek azt állítják, hogy amikor Thrakiában ostromolta Aphütai városát, álmában valóban megjelent neki Ammón. Ekkor abbahagyta az ostromot az isten parancsára - mint mondta -, és az aphütaibeliekre is ráparancsolt, hogy áldozzanak Ammónnak. Most is azért sietett Afrikába, hogy kiengesztelje az istent. Legtöbben azonban azt hiszik, hogy az istent csak ürügynek használta; valójában félt az ephoroszoktól, nem tudta húzni az otthoni ígát, és nem akarta vállalni az alárendelt szerepet; ezért vágyott kóborolni és csatangolni, miként a ló, amely csak az imént tért vissza a szabad mezőről és legelőről az istállóba és megszokott munkájához. Ephorosz más okot említ elutazásáról, de erről később lesz szó.

21. Az ephoroszoktól nagy nehezen engedélyt kapott az elutazásra, s elhajózott. Eltávozása után a spártai baszileuszok tudatára ébredtek, hogy párthívei segítségével Lüszaandrosz egész Görögország ura lett, s ezért lépéseket tettek, hogy elűzzék barátait, és visszaadják a hatalmat a demokratikus érzésű vezetőknek. Változást idézett elő a helyzetben az is, hogy az athéniak támadásra indultak a harmincak ellen Phüléből, és le is győzték őket. Erre Lüszaandrosz nagy sietve hazatért, és rábeszélte a spártaiakat, hogy támogassák az oligarchákat, és fenyítsék meg a demokratákat. A spártaiak legelőször is száz talentumot küldtek a harmincaknak a háborúra, és Lüszaandroszt nevezték ki vezérnek. De a két király féltékeny volt rá, és félt tőle, hogy ismét elfoglalja Athént, ezért úgy határoztak, hogy egyikük kivonul a hadsereggel. Pauszaniasz indult neki, látszólag azért, hogy a zsarnokokat támogassa a néppel szemben, valójában azért, hogy véget vessen a háborúnak, nehogy Lüszaandrosz, barátai segítségével, ismét Athén ura legyen. Pauszaniasz könnyen elérte célját, az athéniakat kibékítette egymással, megszüntette a belső viszályt, és ezzel véget vetett Lüszaandrosz nagyralátó terveinek. Nem sokkal később azonban az athéniak ismét fellázadtak, s azzal vádolták Pauszaniaszt, hogy az oligarchiával egyszer már féken tartott népet szabadjára engedte, és a nép most ismét gögös és zabolátlan. A történetek Lüszaandrosz tekintélyét növelték, mert olyan embernek bizonyult, aki Spárta érdekében használta fel vezéri hatalmát, és nem mások kegyét kereste vele.

22. Lüszaandrosz nyers és félelmet keltő hangon beszélt azokkal, akik szembeszegültek vele. Az argosziaknak egyszer, mikor a határok kérdésében vitáztak vele, és a maguk érveit vélték igazabbnak, kardjára mutatva így szólt: „Aki jól tudja forgatni ezt, annak érvei a jobbak, ha a határokról beszél.” Egy megarai ember egy megbeszélésen túl őszintén mondott meg valamit neki: „Szavaidhoz, idegen - szólt -, város is kellene.” A boiótok kétszínű játékba kezdtek, erre megkérdezte tőlük, azt óhajtják-e, hogy felfelé vagy vízszintesen tartott dárdákkal menjen át országukon. Mikor a korinthosziak elpártoltak Spártától, és a lakedaimóniakat Korinthosz falai alá vezette, látta, hogy katonái vonakodva indulnak rohamra. Ebben a pillanatban egy

nyúl tűnt fel, amint átugrott a várárkon. „Nem szégyellitek magatokat - szólt -, ilyen ellenség-től féltetek ti, aki oly lusta, hogy falai közt elalszanak a nyulak?”

Mikor Agisz király meghalt, fivére, Agészilaosz és állítólagos fia, Leótükhidész maradt utána. Lüszaandrosz, aki szerelmes volt Agészilaoszba, rábeszélte, hogy ő tartson igényt a királyi tisztre mint Héraklész leszármazottja. Leótükhidész ellen azt a kifogást emelték, hogy természetes apja Alkibiadész, aki titokban szerelmi viszonyt folytatott Agisz feleségével, Timaiával abban az időben, mikor száműzötként Spártában tartózkodott. Mondják, hogy Agisz kiszámította az időpontokat, és biztos volt benne, hogy ő nem lehet Leótükhidész apja, s ezért soha nem ismerte el fiának. Mikor azonban betegen a Héraionba vitték, és utolsó óráit élte, részben az ifjú, részben barátai unszolásának engedve, elismerte Leótükhidészt fiának; megkérte a jelenlevőket, hogy legyenek tanúi erre a lakedaimóniaknál, és utána meghalt. Ezek az emberek tanúskodtak is Leótükhidész mellett; Agészilaosznak, aki egyébként kiváló fiatalember volt, és ügyét Lüszaandrosz támogatta, sokat ártott a jóstudományokban jártas Diopeithész, aki Agészilaosz sántaságára célozva a következő jóslatot adta elő:

*Ébren ügyelj, Sparté, noha dölyftől duzzadozó vagy,
épkézláb voltodra nehogy még béna királyt szülj!
Megrohamoznak az orv fájdalmak örökön-örökre,
s emberölő harcok tajtékzó tengere görget.*

Sokan meghajoltak a jóslat előtt és Leótükhidész pártjára álltak; Lüszaandrosz azonban kijelentette, hogy Diopeithész nem értelmezte helyesen a jóslatot, mert az isten nem azt veszi rossz néven, ha olyan valaki uralkodik a lakedaimóniakon, aki sánta, hanem ha fattyak és homályos származásúak lennének királyok Héraklész leszármazottaival együtt. Ezzel az érvelésével és nagy tekintélyével elérte, hogy Agészilaosz lett a király.

23. Lüszaandrosz nyomban ázsiai hadjáratra ösztökélte és buzdította Agészilaoszt, s azzal a reménységgel kecsegtette, hogy meg fogja semmisíteni a perzsák birodalmát, és igen nagy ember lesz belőle. Leveleket küldött ázsiai barátainak, és felszólította őket, kérjék a lakedaimóniaktól, hogy Agészilaoszt küldjék ki a barbárok elleni háborúra. Ezek hallgattak a felhívásra, és követeket küldtek Spártába ilyen kéréssel; úgy látszik, ez a megtiszteltetés, amely Lüszaandrosz jóvoltából érte Agészilaoszt, felért egy királysággal. A nagyravágyó jellemek egyébként nem alkalmatlanok a vezérségre, de az irigykedés, amelyet a dicsőség miatt éreznek a velük egyenrangúakkal szemben, nem kis akadályul szolgál szép tettek véghezvitelében, mert az erényért való küzdelemben versenyre kelnek azokkal, akik segítőtársaik lehetnének. Agészilaosz harminc tanácsadója között magával vitte Lüszaandroszt is, s az volt a szándéka, hogy az ő szolgálatait inkább igénybe veszi, mint a többi barátját. Mikor megérkeztek Ázsiába, az ottaniak, mivel még nem ismerték Agészilaoszt, csak ritkán és röviden tárgyaltak vele. De Lüszaandrosz körül, akivel korábban már gyakran együtt voltak, állandóan ott sürögtek-forogtak barátai, hogy kedveskedjenek neki, azok pedig, akikre gyanakodott valamiért, ugyancsak a kedvében jártak, már csak félelemből is. Ahogyan a tragédiákban is megtörténik a színészekkel, hogy hírnök vagy szolga szerepében is ők kapják a tapsokat, és ők a főszereplők, arra viszont, aki a koronát és a jogart viseli, oda sem hallgatnak, ha megszólal: most is a tanácsos élvezett uralkodói tekintélyt, s a királynak nem maradt más, csak pusztán a névleges hatalom. Lüszaandrosz túlzásba vitt becsvágyának talán véget kellett volna vetni, és visszaszorítani a második helyre, de Agészilaoszhoz nem volt méltó, hogy jótevőjét és barátját a dicsőségért eldobja magától és megalázza.

Eleinte nem adott neki alkalmat semmi kiváló tett végrehajtására, sem vezéri megbízatást nem ajánlott fel neki, majd azokat, akikről észrevette, hogy Lüszaandrosz kedveltjei és ügyeiket elősegíti, mindig dolguk végezetlenül küldte el magától, és alkalmi látogatóinál is rosszabb fogadtatásban részesültek, így csendben megsemmisítette és befagyasztotta Lüszaandrosz minden befolyását. Lüszaandrosz hamarosan rájött, hogy semmi sem sikerül neki, és belátta, hogy pártfogásával csak árt barátainak, arra kérte hát őket, hogy ne járjanak hozzá, ne udvarolják körül, hanem tárgyaljanak a királlyal és azokkal, akik pillanatnyilag többet használhatnak nekik. Ezek hallatára barátai nem terhelték tovább ügyes-bajos dolgaikkal, de nem maradtak el társaságából, sőt a sétatereken vagy a tornacsarnokokban hozzá csatlakoztak, és ez még jobban bosszantotta Agészilaoszt, aki irigyelte Lüszaandrosztól ezt a megtiszteltetést. A többi spártainak rengeteg fontos vezéri megbízatást adott, vagy városparancsnokká nevezte ki őket, Lüszaandroszt azonban királyi asztalnokká tette meg, aztán gunyoros hangon mondta az iónoknak: „Menjetez csak, és hajbókoljatek az asztalnokom előtt.” Lüszaandrosz elhatározta, hogy szóvá teszi a dolgot Agészilaosz előtt. Felkereste a királyt, és a következő lakonikusan rövid párbeszéd folyt le közöttük: „Értesz hozzá, Agészilaosz, hogyan alázd meg barátaidat.” „Igen - mondta a király -, ha nagyobbak akarnak lenni nálam, ha azonban növelik hatalmam, részesednek is benne.” „Lehetséges, Agészilaosz, hogy a te szavaid szebbek, mint az én tetteim; de kérlek, már csak azokra az idegenekre tekintettel is, akik figyelnek bennünket, adj nekem valami vezéri beosztást olyan helyen, ahol legkevésbé leszek terhedre, és több hasznodra lehetek, mint most.”

24. Ezután Hellészpontoszba küldték követségben, és bár haragot táplált Agészilaosz ellen, nem hanyagolta el a rábízottakat, és Szpithridatészt, aki nemes gondolkodású perzsa férfi volt és egy hadsereg parancsnoka, de összekülönbözött Pharnabazossal, rábírta, hogy pártoljon át Agészilaoszhoz. Mivel a háborúban több megbízatást nem kapott, és ideje letelt, dicstelenül visszatért Spártába, és mivel fel volt háborodva Agészilaosz ellen, és még az eddiginél is jobban meggyűlölte az egész spártai uralmi rendszert, elhatározta, hogy a forradalmi változtatásokra törő korábbi terveit keresztülviszi, és habozás nélkül munkába kezd.

Terve a következő volt: Amikor a Hérakleidák a dórokhoz csatlakoztak, és a Peloponnészra mentek, Spártában törzsüknek sok fényes és virágzó tagja élt, de nem mindegyik család volt a királyság öröklési jogának birtokában, csupán kettő, akiket Eurüpontidáknak és Agiadáknak¹⁷⁸ neveztek. A többieknek előkelő származásuk ellenére sem volt semmi kiváltságuk a város kormányzatában, mert az egyéni érdemmel elnyerhető tisztségek egyébként is nyitva álltak a város minden polgára előtt. Lüszaandrosz is az egyik ilyen családból származott, és mivel tetteivel nagy hírnévre tett szert, sok barátot és hatalmat szerzett magának. Bosszankodott tehát, amikor látta, hogy bár a város hatalma általa növekedett, mégis mások viselik a királyi tiszte, akik nála semmivel sem előkelőbb származásúak. Az volt tehát a szándéka, hogy elveszi a két családtól a főhatalmat, és átruházza a Hérakleidákra, sőt mint egyesek mondják, nemcsak a Hérakleidákra, hanem az összes spártaira is, hogy Héraklész leszármazottai is csak akkor lehessenek királyok, ha erényük folytán méltók rá, mint ahogyan Héraklészt is erénye emelte fel az istenek közé. Azt remélte, hogy ha a királyi méltóság elnyerése ilyen módon történik, senki mást nem választanak királlyá, csak őt.

25. Először is arra törekedett és készülődött, hogy polgártársait rábeszélje és megnyerje tervének, ezért megtanult egy szónoklatot, amelyet a halikarnasszoszi Kleónnal készítettett erre a célra. Másodszor, mivel látta, hogy forradalmi újításának szokatlansága és merészsége nem hétköznapi eszközökre szorul, akárcsak a tragédiákban, ő is különleges gépezetet alkalmazott polgártársaival szemben, jóslatokat és jövőmondásokat eszelt ki és készített elő abban a meggyőződésben, hogy a Kleóntól kölcsönzött ügyes szónoki fogások mit sem érnek, ha nem tölti meg őket az istenek babonás félelmével, és így fogadtatja el érveit.

Ephorosz úgy adja elő, hogy először a Püthiát akarta megvesztegetni, majd pedig Phereklész segítségével a dódonai papnőket próbálta megnyerni. A kétszeres kudarc után maga ment el Ammónhoz, beszélt a jóspapokkal, sok aranyat adott nekik, de ők ezt rossz néven vették, és elküldték embereiket Spártába, hogy emeljenek vádat Lüszaandrosz ellen; a vád alól felmentették, mire a libüaiak eltávozásukkor így szóltak: „Mi majd jobban ítélünk, spártaiak, amikor hozzánk jöttök, hogy nálunk telepedjete le.” Volt ugyanis egy régi jóslat, amely szerint a spártaiak Libüában fognak letelepedni. Ezt az egész összeesküvést és kiagyalt tervet, amely nem volt üres hiábavalóság, és nem is csak úgy véletlenül jött létre, hanem mint valami matematikai levezetés, sok és fontos tételből indult ki, s nehéz, bonyolult előzmények után jutott el a végeredményhez, egy történetíró és bölcselő leírását követve fogjuk elbeszélni.

26. Pontoszbán egy asszony azt híresztelte magáról, hogy Apollóntól esett teherbe; ezt természetesen sokan kétségbe vonták, de sokan el is hitték, úgyhogy mikor fia lett, sok előkelő ember buzgólkodott a gyermek felnevelésében és gondozásában, s valamilyen okból a Szeilénosz nevet adták neki. Lüszaandrosz erre az eseményre alapozta tervét, majd később tovább szötte-fonta, sok nem jelentéktelen állású személyt felhasználva, akik vállalkoztak rá, hogy majd elhíhetővé teszik ezt a mesészerű történetet. Ezenfelül hoztak Delphoiból és elterjesztettek Spártában egy másik mesét is, amely szerint a papok a titkos iratok közt őriznek egy ősrégi jóslatot, amelyet nem szabad sem kézbe venni, sem elolvasni senkinek, csak ha egyszer érkezik valaki, akinek apja Apollón, és a jóslatot őrző papoknak megmutatja születésének ismertetőjeleit; az viheti majd csak el a jóslat szövegét tartalmazó táblákat. Az így kiagyalt előkészületek után kellett volna Szeilénosznak megérkeznie, hogy mint Apollón fia kérje a jóslatot. Ezután a tervbe beavatott papok állítólag pontosan kikérdezték, és megvizsgálták születése körülményeit, végül, amikor meggyőződtek róla, hogy valóban Apollón fia, megmutatták neki a jóslatot. Erre következett volna sok ember jelenlétében a jóslat felolvasása, amelyben a királyságról is esett szó - hiszen ezért eszeltek ki az egész dolgot -, hogy jobb és üdvösebb lesz a spártaiaknak, ha királyaikat a legkiválóbb polgárok közül választják.

Midőn azonban Szeilénosz felserdült, alkalmassá vált szerepe eljátszására, Lüszaandrosz színjátéka megbukott a tervbe beavatott egyik közreműködő gyávasága miatt, aki a cselekvés pillanatában elvesztette bátorságát és visszahúzódott. Mindezek a részletek azonban már csak Lüszaandrosz halála után váltak ismeretessé.

27. Lüszaandrosz meghalt, még mielőtt Agészilaosz visszatért Ázsiából. Belekeveredett a boiótok elleni háborúba, vagy még inkább magát Görögországot támadta meg, mert kétféleképpen mondják. Egyesek őt okolják emiatt, mások a thébaiakat, s ismét mások mindkettőjüket. A thébaiaknak azt róják fel bűnükül, hogy Auliszban szétszórták az áldozatokat, továbbá, hogy Androkleidész és Amphiheosz¹⁷⁹ párthívei (akiket a király pénzével megvesztegettek, hogy háborút szítsanak Görögországban a lakedaimóniak ellen) megtámadták a phókisziakat, és feldúlták országukat. Másrészt azt állítják, hogy Lüszaandrosz haragudott a thébaiakra, mert csak ők tartottak igényt a zsákmány tizedrészére, a többi szövetséges nyugton maradt, és méltatlankodtak azok miatt a pénzek miatt is, amelyeket Lüszaandrosz Spártába küldött. De főként azért haragudott, mert a thébaiak nyújtottak először segédkezet az athéniaknak, hogy felszabadítsák magukat a harminc zsarnok alól, akiket Lüszaandrosz ültetett a nyakukra. A lakedaimóniak az uralmuk keltette rettegést még csak fokozták azzal a határozattal, hogy minden athéni menekültet bárholnan vissza kell szállítani, és ellenségnek kell tekinteni mindenkit, aki ellene szegül a visszatoloncolásnak. Ezzel ellentétben a thébaiak olyan határozatot szavaztak meg, amely testvéries szellemével illő volt Héraklész és Dionüszosz tetteihez, azaz hogy Boiótiában minden ház és minden város álljon nyitva a segítségre szoruló athéniaknak, és aki nem nyújt visszatoloncolt menekültnek segítséget, fizessen egy talentum bírságot, azt pedig, hogy valaki Boiótián keresztül fegyvereket szállít Athénba a zsarnokok ellen, egyetlen

thébai se lássa vagy hallja. De a thébaiak nemcsak ezeket a hellén szellemű és emberbaráti határozatokat szavazták meg, és nemcsak tetteik feleltek meg rendeleteiknek, hanem Thébaiból indultak el Thraszübulosz és társai is, akik elfoglalták Phülét, a thébaiak adtak nekik pénzt és fegyvereket, s ők tették lehetővé, hogy titokban felkészülve megkezdjék vállalkozásukat. Ezek voltak Lüszaandrosz vádjai a thébaiak ellen.

28. Lüszaandrosz, aki egyébként is nehéz természetű ember volt, de öregkorára végképp erőt vett rajta a harag és a búskomorság, feltűzelte és rábeszélte az ephoroszokat, hogy szereljenek fel csapatokat a thébaiak ellen, ezeknek ő állt az élére, és elindult a háborúba. A spártaiak később utánaküldték Pauszaniasz királyt egy hadsereggel. Pauszaniasz kerülő utat választott, és a Kithairón-hegyen át készült betörni Boiótiába, Lüszaandrosz viszont nagy hadsereg élén Phókiszon át vonult, hogy találkozzék Pauszaniasszal. Elfoglalta Orkhomenosz városát, amely önként kinyitotta előtte kapuit, Lebadeiát azonban rohammal vette be és feldúlta. Levelet küldött Pauszaniasznak, és arra hívta fel, hogy Plataiaiból elindulva menjen Haliartoszba, és csapataik ott egyesüljenek; napkeltekor ő már Haliartosz falai alatt lesz. Ez a levél a thébaiak kezébe került, mert aki vitte, a thébai előőrsök fogságába esett. A thébaiak erre a segítségükre érkezett athéniakra bízta városukat, ők maguk pedig esteledéskor útnak indultak. Lüszaandrosznál valamivel előbb érkeztek meg Haliartoszba, és seregük egy része bevonult a városba. Lüszaandrosznak először az volt a szándéka, hogy hadseregével megszáll egy magaslatot és ott várja meg Pauszaniaszt. De mire a nap előrehaladt, nem volt képes tovább várni, fegyverbe szólította seregét, harcra buzdította a szövetségeseiket, és zárt hadoszlopban a város falai alá vonult. A kívül maradt thébaiak balról megkerülték a várost, és a Kisszusának nevezett forrásnál az ellenség hátában bukkantak fel. A mitológiai történet szerint a csecsemő Dionüszoszt itt fürösztötték meg dajkái születése után; a forrás vizének borszínű csillogása van, kristálytiszt és igen jó ízű. Sok krétai balzsamfacserje nő itt a közelben, amiben a haliartosziak annak bizonyítékát látják, hogy itt állt Rhadamanthüsz háza; Aleának nevezett sírját ezen a helyen mutogatják. A közelben van Alkméné síremléke is, mert a hagyomány szerint Amphitrüon halála után itt élt együtt Rhadamanthüsszal.

A városban levő thébaiak a haliartosziakkal együtt csatarendbe sorakoztak, és mindaddig csendben vártak, amíg meg nem látták, hogy Lüszaandrosz előhadával a falakhoz közelít. Ekkor hirtelen kitérték a kapukat, rájuk rontottak, őt s jóspapját néhányadmagukkal együtt megölték, a legtöbbben azonban gyorsan visszafutottak a hadoszlophoz. De a thébaiak nem hagyták annyiban, hanem keményen rájuk támadtak, erre mindnyájan szétszóródtak, a dombok felé futottak, s ezren estek közülük. A thébaiak közül is estek háromszázan, mikor összezsúrtak az ellenséggel a nehéz és veszélyes terepen. Ezt a háromszáz thébait azzal vádolták, hogy rokonszenveznek a spártaiakkal; hogy tisztázzák magukat polgártársaik szemében, nem kímélték magukat az ellenség üldözése közben, és mindnyájan életüket veszítették.

29. A súlyos vereségről Pauszaniasz akkor értesült, mikor Plataiaiból Theszpiaiba menetelt. Ekkor csapatait összeszedve Haliartoszba vonult. Közben megérkezett Thraszübulosz is Thébaiból az athéniakkal. Pauszaniasz az elesettek összeszedésére fegyvernyugvást szeretett volna kérni, de az idősebb spártaiak felháborodtak, és hallani sem akartak róla. Előbb csak magukban méltatlankodtak, majd a királyhoz mentek, és tiltakoztak ellene, hogy fegyverszünet árán temessék el Lüszaandroszt. Ők harcolni akarnak holttestéért, és csak akkor temetik el, ha győznek; ha pedig őket győzik le, dicső dolog lesz vezérükkel együtt holtan maradni a csatatéren. Így beszéltek az idősebb spártaiak, de Pauszaniasz belátta, hogy nehéz lesz csatában leverni a thébaiakat, akik csak az imént győztek, és Lüszaandrosz holtteste különben is a falak közelében feküdt, fegyvernyugvás nélkül tehát még győzelem esetén is nehéz lenne megszerezniök; ezért tehát hírnököket küldött, és miután megkötötték a fegyverszünetet, visszavezette seregét. Miután elhagyták Boiótia határait, a panopéiai baráti és szövetséges

területén temették el Lüszaandroszt, sírja ott van ma is a Delphoiból Khairóneiába vivő út mentén, mindenki láthatja.

Itt letáborozott a sereg. Mondják, hogy egy phókiszi, aki nem is vett részt a csatában, elmesélte az ütközet lefolyását, és azt állította, hogy az ellenség akkor rohant rájuk, amikor Lüszaandrosz átkelt a Hoplitészen. Ekkor egy spártai, Lüszaandrosz barátja, csodálkozva kérdezte, mi az a Hoplitész, mert ő ezt a nevet soha nem hallotta. „Márpedig - mondta a phókiszi - ott rontott neki az ellenség első sorainknak, és többeket megölt közülünk, ugyanis a város melletti patakot hívják Hoplitésznek.” Midőn a spártai ezt meghallotta, könnyekre fakadt, és azt mondta, egyetlen ember sem kerülheti ki előre elrendelt sorsát. Ő ugyanis úgy tudja, hogy egy Lüszaandrosznak adott jóslat így szólt:

*Hoplitész zubogó folyamától óvd magad, intlek,
s Föld-fia sárkánytól, ki ravaszdin surran utánad.*

Némelyek szerint a Hoplitész nem Haliartosz mellett folyik, hanem hegyi patak Koróneia közelében, és a Philarosz folyóba ömlik, nem messze a várostól; ezt régebben Hopliának, most pedig Iszomantosznak hívják. Annak az embernek, aki Lüszaandroszt megölte, Neokhórosz volt a neve, s a pajzsán címerként sárkányt viselt: a jósigé, úgy látszik, erre célzott. Mondják, hogy a peloponnészoszi háború alatt a thébaiak is kaptak jóslatot Iszménosz jósdájában, amely előre megmondta nemcsak a délioni, hanem a harminc évvel későbbi haliartoszi csatát is. Ez a jóslat így hangzott:

*Óvd magad ordas mezsgyéjét fölverní vasaddal,
s Orkhalidész-dombtól, honnét sose tágít a róka.*

A „mezsgyén” az isten Délion környékét értette, ahol Boiótia és Attika földje határos egymással, az „Orkhalidész-dombon” pedig a most Alópekosznak nevezett dombot, amely Haliartosznak a Helikonra néző részén emelkedik.

30. Így fejezte be életét Lüszaandrosz, és a spártaiak annyira szívükre vették halálát, hogy Pauszaniaszt nyomban utána bíróság elé akarták állítani főbenjáró bűnben, de a király a per elől Tegeába menekült, és oltalomkérőként ott maradt élete végéig Athéné szent ligetében. Lüszaandrosz szegénysége, amely halála után derült ki, nyilvánvalóvá tette érdemeit, mert rengeteg kincse volt, nagy hatalommal rendelkezett, körüludvarolták a városok és maga a perzsa király is, családja anyagi helyzetét mégsem virágoztatta fel, amint azt Theopomposz megírta róla, akinek sokkal inkább kell hinni, amikor dicsér, mint amikor ócsárol valakit, mert szívesebben ócsárol, mint dicsér. Ephorosz elbeszéli, hogy nem sokkal később a szövetségeseikkel Spártában keletkezett vitában szükségessé vált azoknak az iratoknak a megvizsgálása, amelyek Lüszaandrosz birtokában voltak. Agészilaosz elment Lüszaandrosz házába, és megtalálta azt a könyvet, amely az alkotmány megváltoztatásáról szóló beszédet tartalmazta, és arról szól, hogy az Eurüpontidákat s az Agiadákat meg kell fosztani a királyságtól, azt mások számára is elérhetővé kell tenni, és a királyt a legkülönbek közül kell választani. Agészilaosz szerette volna megismertetni a polgárokkal a beszédet, hogy megmutassa nekik, milyen polgár volt alattomban Lüszaandrosz, de Lakratidasz, aki józan gondolkodású ember volt, és rang szerint első az ephoroszok között, lebeszélte Agészilaoszt, és azt mondta, ne ássa ki újra Lüszaandroszt, hanem temesse mellé ezt a meggyőző érveléssel, de álnokul megfogalmazott beszédet is.

A spártaiak mindezek ellenére nagy tiszteletben tartották Lüszaandroszt halála után. Leányai-
nak kérői Lüszaandrosz halála után, mikor kiderült, hogy szegény volt, felbontották a jegyessé-
get, a spártaiak azonban büntetéssel sújtották őket, mert amíg gazdagnak hitték Lüszaandroszt,
hízelegtek neki, később viszont cserbenhagyták, hiába mutatta meg szegénysége, hogy
igazságos és jó ember volt. Spártában ugyanis, úgy látszik, volt olyan törvény, amely büntette
a nőt lenséget és, a kései, sőt tisztességtelen házasságot is. Ezt a törvényt főként azokkal
szemben alkalmazták, akik derék és hozzájuk illő jegyesek helyett gazdag leányokat vettek
feleségül. Ennyi, amit el tudunk mondani Lüszaandroszról.

SULLA¹⁸⁰

1. Lucius Cornelius Sulla patricius-, vagy ahogy görögül mondják, eupatrida családból szá-
mazott; egyik őse, Rufinus állítólag consulságot viselt, bár a megtiszteltetésnél nagyobb volt a
szégyene, amely azzal érte, hogy tíz fontnál több ezüstneműt találtak nála, ezt pedig törvény
tiltotta, így el veszítette senatorságát. Utódai alacsony sorsban éltek, s maga Sulla sem nőtt fel
jómódban. Ifjúkorában másoknál lakott alacsony bérű lakásban, ezt később többször felhány-
torgatták neki, amikor úgy gondolták, hogy érdemén felül meggazdagodott. Mondják, hogy
libüai hadjárata után, amikor hírnevet akarván szerezni magának nagyban dicsekedett, egy
derék, jóra való ember leintette: „Hogyan lehetsz te becsületes - szolt -, ha apádtól semmit nem
örököltél, most mégis ilyen gazdag vagy?” Mert akkor már megromlottak a régi tiszta római
erkölcsök, és a rómaiakat hatalmába kerítette a nagyra való és a fényűzés, de még mindig
megrótták azokat, akik örökölt vagyonukat elherdálták, és azokat is, akik nem maradtak meg
atyáiktól rájuk maradt szegénységükben. Később, amikor Sulla már hatalomra került és sok
polgárt kivégeztetett, egy felszabadított rabszolga, akire a Tarpeii-szikláról való letaszíttatás
várt, mert egy proskribált rejtegetésével gyanúsították, a szemé közé vágta, hogy sokáig
ugyanabban a bérházban laktak mindketten, ő fenn a felső emeleten kétezer, Sulla pedig a
földszinten háromezer sestertius bérért, úgyhogy kettejük vagyonbeli különbsége ezer
sestertius, vagyis kétszázötven attikai drakhma volt. Ezt tudjuk Sulla korábbi vagyoni
állapotáról.

2. Külső megjelenését, amelyet jól ismerünk szobrairól, kék szemének kemény, szúrós nézése
és arcbőrének színe még félelmetesebbé tette. Vörös arcszínét fehér foltok tarkázták és, mint
mondják, nevét is innen kapta. Athénban ez a gúnyvers járta róla:

Mily szederjes Sulla arca, árpalisszal jól beszórt.

Felsorolunk néhány ilyen adatot erről az emberről, akiről azt állítják, hogy természeténél
fogva hajlott a komédiázásra, és már fiatal korában, amikor senki nem ismerte, állandóan szí-
nészek és komédiások társaságába járt, s velük mulatozott. Mikor pedig teljhatalmú dictator
lett, összegyűjtötte maga köré a legarcátlanabb színésznépséget, mindennap együtt ivott és
versenyzett velük a tréfacsinálásban, annyira, hogy az emberek azt már életkora megcsúfo-
lásának tartották. Ezzel uralma tekintélyének is ártott és elhanyagolt sok olyan fontos ügyet,
amellyel törödni kellett volna. Sullával, mihelyt lakomához ült, semmi komoly ügyről nem
lehetett beszélni, pedig máskor tevékeny, szigorú ember volt. Teljesen megváltozott, mihelyt a
társaság és az ivás örömeibe vetette magát; ilyenkor a színészekhez és a táncosokhoz volt a
legnyájasabb, és készségesen teljesítette minden kívánságukat. Mulatozó kedve idézhette elő
benne a szinte már beteges hajlamot a szerelmi kicsapongásokra és az élvezetek hajhászására.
Ezzel még öregkorában sem hagyott fel; így például mindvégig megmaradt egy Métrobiosz

nevű színész iránti vonzalma. De megtörténtek vele a következők is: Szerelmi viszonyt kezdett egy közönséges, de vagyonos nővel, akit Nikopolisznak hívtak; ez annyira hozzá szokott Sulla társaságához, és a férfi fiatalságának bája annyira hatalmába kerítette, hogy amikor meghalt, Sullára hagyta egész vagyonát. De örökösevé tette mostohaanyja is, aki fiaként szerette; ezekből az örökségekből jelentős vagyonra tett szert.

3. Marius első consulsága idején quaestorrá választották, és vele együtt hajózott el Libüába a Iugurtha elleni háborúba. Ő volt a tábor parancsnoka, de másként is hasznos szolgálatokat végzett azáltal, hogy felhasználta a kínálkozó alkalmat, és barátságot kötött Bokkhuszal, a numidák királyával. Szívesen megvendégelte a király követeit, mikor numida útonálló elöl menedéket kerestek nála, sőt megajándékozta és biztonságban hazakísértette őket. Bokkhusz már régóta gyűlölte vejét, Iugurthát, és félt tőle, most pedig, hogy az vereséget szenvedett, és hozzá menekült, az volt a szándéka, hogy elárulja, ezért meghívta magához Sullát, mert azt akarta, hogy Iugurtha elfogatását és kiszolgáltatását inkább Sulla végezze el, mint ő. Sulla közölte Mariusszal a dolgot, és néhány katona kíséretében megindult, a legnagyobb veszedelemnek téve ki magát; megbízott egy barbárban, aki hitszegő módon viselkedett legközelebbi hozzátartozóival is, és annak érdekében, hogy Iugurthát foglyul ejtse, Bokkhusz kezére adta magát. Bokkhusz most, hogy mindketten a hatalmában voltak, arra kényszerült, hogy hitszegést kövessen el vagy az egyik, vagy a másik ellen. Sokáig habozott, de végül is megmaradt az első árulás mellett, és Iugurthát adta át Sullának. Igaz, hogy a diadalmenetet Marius tartotta, de irigyei Sullának tulajdonították a dicsőséget, és ez titkon bántotta Mariust. Mivel pedig Sulla természeténél fogva öntelt volt, s alacsony sorsból és az ismeretlenségből tört fel közismert emberré, most, hogy megízlelte a megbecsülést, merő dicsekvésből rávésette hőstettét gyűrűje kövére, és a gyűrűt ettől kezdve mindvégig viselte. A pecsétgyűrű köve azt a jelenetet ábrázolta, amikor Bokkhusz átadja, Sulla pedig átveszi Iugurthát,

4. Ez természetesen ingerelte Mariust, de mert Sullát jelentéktelenebbnek tartotta annál, hogy irigykedjék rá, továbbra is felhasználta hadjárataiban; második consulsága idején legátusává, a harmadik idején pedig katonai tribunusszá nevezte ki, és sok fontos ügyet sikeresen végeztetett el vele. Mint legátus Sulla fogta el Copillust, a tectosagok vezérét, és mint katonai tribunus ő nyerte meg a marsusok nagy és népes törzsét, hogy a rómaiak barátai és szövetségesei legyenek. De mikor észrevette, hogy a sikerei bosszantják Mariust, és nem szívesen ad neki komolyabb megbízatásokat, és lehetőleg meggátolja előrehaladásában, Catulushoz, Marius consultársához csatlakozott, ehhez a derék, de nehéz küzdelmekre nem való férfiúhoz. Catulus a legfontosabb ügyeket bízta rá, s így hatalomban és hírből egyaránt gyarapodott. Fegyverrel meghódította az Alpokban lakó barbárok nagy részét, majd mikor az élelmiszerek fogytán voltak, vállalta beszerzésüket, és olyan nagy készletekre tett szert, hogy Catulus katonáinak bőséges ellátásán felül Marius hadseregének is át tudott adni belőlük, és ez - mint ő maga beszéli el - nagyon bosszantotta Mariust. Ez a csekély és gyermekes okokból kezdődött ellenségeskedés később véres polgárháború és belső harc után zsarnoksághoz és az állam rendjének teljes felfordulásához vezetett; megmutatták ezek az események, hogy Euripidész milyen bölcs férfiú volt, mennyire ismerte a politikai élet beteges elfajulásait, amikor óva intett mindenkit a dicsőségvágytól,¹⁸¹ amely mint a legveszélyesebb és leggonoszabb démon hatalmába keríti azokat, akik átengedik magukat neki.

5. Sulla úgy gondolta, háborús dicsősége most már elegendő politikai tisztségek elnyerésére, ezért katonai tevékenységét abbahagyva nyomban közpályára lépett. Először a városi praetorságra pályázott, de a választáson megbukott, s ezért a népet okolta. Azt mondta, hogy mivel tudtak Bokkhuszal fenntartott barátságáról, azt várták tőle, hogy ha praetor helyett előbb aedilisszé választják, fényes vadászatokkal és libüai vadállatokkal rendezett látványosságokban lesz részük. Másokat választottak tehát praetorrá, hogy őt az aediliségre kény-

szerítsék. Úgy látszik azonban, hogy Sulla nem vallotta be kudarcának valódi okát, mert a következő évben elnyerte a praetorságot, miután a népet, részben hízélgéssel, részben pénzzel megnyerte magának. Praetorsága idején, mikor haragosan kijelentette Caesarnak,¹⁸² hogy a maga hivatali hatalmával fog fellépni ellene, Caesar nevetve így szólt: „Helyesen mondod hivatalodat a magadénak, hiszen úgy vetted.”

Praetorsága után Kappadokiába küldték, látszat szerint azzal az ürüggyel, hogy Ariobarzanészt helyezze vissza hatalmába, valójában azonban azért, hogy határt szabjon Mithridatész terjeszkedésének, aki mindenbe beleavatkozott, és birodalmát legalább akkora területtel növelte, mint amekkorát örökségül kapott. Csak kevés csapatot vitt magával, de felhasználta a vele készségesen együttműködő szövetségeseket, sokat megölt a kappadokiaiak és még többet a segítségükre menő armeniaiak közül, Gordiuszt elűzte, Ariobarzanészt pedig visszahelyezte királyságába.

Midőn az Eufratész mellett időzött, felkereste a parthiai Orobazosz, a parthus király követe. A két nemzet közt korábban nem volt semmi közvetlen érintkezés, és, úgy látszik, az is Sulla nagy szerencséjének tulajdonítható, hogy ő volt az első római, akivel a szövetséget és barátságot óhajtó parthusok tárgyalásba bocsátkoztak. Mondják, hogy erre az alkalomra három széket állíttatott fel, egyet Ariobarzanésznek, egyet Orobazosznak, egyet saját magának, és kettőjük közt középen ülve tárgyalt velük. Később a parthusok királya emiatt ölette meg Orobazoszt. Sullát egyesek dicsérik, hogy a barbárokkal ilyen fensőbbiségesen bánt, mások azonban közönségességgel és rosszkor tanúsított góggal vádolják. Azt is beszélik, hogy Orobazosz kíséretében volt egy khaldeus férfi, aki gondosan megfigyelte Sulla arcvonásait, eszejárását, kézmozdulatait, és alapos mesterségbeli tudásával tanulmányozta jellemét, majd azt mondta, hogy ennek az embernek igen-igen nagynak kell lennie, és nem tudja, hogy már most is nem ő-e a legelső mindenki között. Mégis, mikor Sulla visszatért Rómába, Censorinus azzal vádolta, hogy megsértve a törvényt, az egyik baráti és szövetséges királyságot nagyobb összegű pénzzel megsarcolta. De a per tárgyalásán nem jelent meg, és a vádat visszavonta.

6. Közben a viszály Marius és Sulla között új erőre kapott Bokkhusz becsvágya miatt, aki, hogy hízelegjen a római népnek, és kedveskedjék Sullának, a Capitoliumon arany szoborcsoportot állított fel: Győzelem-istennőket diadalmi jelvényekkel és magát, amint Iugurthát átadja Sullának. Marius emiatt nagyon megharagudott, és megkísérelte a szobor eltávolíttatását, mások viszont Sulla védelmére keltek, s már-már véres zavargások törtek ki kettőjük vitája miatt, amikor újra fellángolt a hosszabb idő óta lappangó szövetséges háború. Ebben a roppant nagy és változatos hadiszerencséivel folyó küzdelemben, amely veszélyt és bajt hozott a rómaiakra, Marius semmi komolyabb eredményt nem tudott elérni, s ezzel bizonyítékot szolgáltatott rá, hogy katonai erényhez friss erőre és kitartásra van szükség, Sulla ellenben sok kiváló haditettet hajtott végre, s polgártársai nagy, barátai a legnagyobb, ellenségei pedig a legszerencsésebb hadvezérnek tartották. Ő mégsem tett úgy, mint Konón fia, Timotheosz; az ugyanis, midőn hadisikereit a szerencsének tulajdonították, és úgy festették le, amint alszik, mellette pedig a szerencse istennője kiveti hálóját, és azzal fogdossa össze a városokat, haragjában bárdolatlanul rátámadt embereire, mintha bizony ezzel megfosztották volna a tetteiért járó dicsőségtől. Ezért aztán, mikor egy szerinte sikeres hadjárata után hazatért, így szólt a néphez: „De ehhez a hadjárathoz aztán, athéni férfiak, a szerencsének semmi köze.” Az istenség a becsvágyó Timotheoszt állítólag azzal tréfálta meg, hogy ettől kezdve semmi kiváló tettet nem vitt véghez, sőt minden vállalkozása kudarccal végződött; ezzel magára haragította a népet, és száműzték a városból. Vele ellentétben Sulla nemcsak örült, ha jó szerencséjét magasztalták és a sors kegyét emlegették, hanem hogy saját maga is nagyobbítsa, és az egekig magasztalja tetteit, a szerencsének tulajdonította őket. (Már akár hiúságból, akár mert hitt benne, hogy valamely istenség segít neki.) Emlékirataiban azt állítja, hogy nem a jól kitervelt

vállalkozásai sikerültek a legjobban, hanem azok, amelyekhez merészen, minden előzetes megfontolás nélkül fogott hozzá. Sőt midőn kijelenti, hogy ő inkább termett a szerencsére, mint a háborúra, úgy látszik, többet tulajdonít a szerencsének, mint az erénynek, s azt hiszi, hogy testestül-lelkestül a szerencse istenségének a teremtménye. Még a Metellusszal, consul-társával és apósával való jó egyetértést is valami isteni jó szerencsének tulajdonította, mert bár tartott tőle, hogy apósa sok bajt okoz majd neki, szelíd embernek bizonyult a közös hivatalviselésben. Emlékirataiban azt tanácsolja Lucullusnak, akinek ezt a művét ajánlotta, hogy semmit ne tartson olyan biztosnak, mint amit éjszaka álmaiban az istenség közöl vele. Elmondja, hogy amikor hadsereggel kiküldték a szövetséges háborúba, Laverna¹⁸³ szent ligetének közelében nagy hasadék keletkezett a földben, amelyből hatalmas tűz tört elő, és fényes láng csapott fel az égre. A jósök kijelentették, hogy egy derék, feltűnően szép külsejű és bátor férfi kerül hatalomra, és megszabadítja majd a várost a mostani zavaroktól. Sulla hozzáteszi, hogy ez a férfiú senki más nem lehetett, csak ő, mert megjelenését feltűnővé tette aranyszőke haja, s bátorságáról annyi szép és nagy tett után nem restelt saját maga tenni bizonysgot. Ennyit tudunk elmondani a felsőbb égi hatalmakkal való viszonyáról.

Jelleme egyébként, úgy látszik, kiegyensúlyozatlan és meghasonlott volt; sokat harácsolts össze, de még többet ajándékozott; ugyanolyan váratlanul juttatta kifejezésre megtisztelését, mint osztogatta sértéseit; csupa kedvesség volt azokhoz, akikre neki volt szüksége, de gőgös azokkal szemben, akik őreá szorultak; nem lehetett tudni, hogy természeténél fogva büszke volt-e inkább vagy hízelkedő. Büntetéseiben is teljesen kiszámíthatatlan volt; néha a legjelentéktelenebb okból halálra botoztatott valakit, máskor szelíd és elnéző volt a legsúlyosabb vétségekkel szemben is, hogy aztán kis és jelentéktelen sérelmeket halállal és jószágelkobzással toroljon meg. Mindezt talán úgy magyarázhatjuk, hogy természeténél fogva haragtartó és bosszúálló volt, de szigorúságát alárendelte indulatainak, ha érdeke úgy kívánta. Ugyancsak a szövetséges háborúban történt, hogy amikor katonái egyik praetori rangban levő alvezérét, név szerint Albinust, bunkósbottal és kővel agyonverték, jóformán tudomást sem vett róla, és büntetlenül hagyta ezt a súlyos fegyelemsértést, sőt dicsekedve kijelentette, hogy katonái annál nagyobb lelkesedéssel harcolnak majd az ellenséggel, hogy bűnüket bátorságukkal jóvátegyék. Azokkal, akik eljárását helytelenítették, nem törődött, mert csak arra gondolt, hogyan okozza Marius vesztét, és a szövetséges háború végével hogyan neveztesse ki magát a Mithridatész elleni háború vezérévé. Ezért járt kedvében hadseregének.

A városba való visszatérése után Quintus Pompeiusszal választották consullá ötvenéves korában, majd igen fényes házasságot kötött Caeciliával, Metellus pontifex maximus leányával. Házasságáról plebeius körökben sok gúnydal forgott közszájon, de a patriciusok közül is sokan haragudtak rá, és nem tartották méltónak ilyen előkelő feleséghez, ha a consulságra méltónak ítélték is, mint Titus Livius mondja. Nem Caecilia volt az első felesége; először egészen fiatalon házasodott meg, és Iliát vette feleségül, akitől leánya született, második felesége Aelia volt, a harmadik pedig Cloelia, akitől meddősége miatt barátságosan elvált, és dicsérettel emlékezett meg róla, sőt válási ajándékot is adott neki; de úgy látszik, hogy néhány nappal azután, hogy Metellát nőül vette, nem valami dicséretes módon vádat emelt ellene. Metellával mindvégig igen jó házasságban élt, annyira, hogy mikor a rómaiak Marius száműzött párthíveit vissza akarták hívatni, de Sulla ezt megtagadta, Metella segítségéhez folyamodtak. Állítólag Athén bevétele után is azért bánt olyan keményen a város lakóival, mert a falakról trágár szidalmakat szórtak Metellára. De erről majd később lesz szó.

7. Sulla nem sokat törődött a consulsággal, csak jövője érdekelt, és minden gondolata a Mithridatész elleni háború körül járt. Ebben azonban vetélytársa volt Marius, akit a dicsvágy soha nem lohadó szenvedélye hajtott; hiába bizonyosodott be, hogy elvénült szervezete már nem képes a katonai élet és a hadvezetés fáradozalmaira, és kénytelen felhagyni vele, mégis

tengerentúli háborúra törekedett. Mialatt Sulla félbemaradt vállalkozásainak befejezésére táborba vonult, Marius odahaza maradt, és szította azt a pusztító belső harcot, amely több kárt okozott Rómának, mint az összes korábbi háborúk együttvéve, ahogy ezt az isteni hatalom előre jelezte is neki. Így a hadijelvények nyele maguktól lángra lobbant, és a tüzet alig lehetett eloltani; három holló az utca közepén megette fiókáit, s ami még megmaradt belőlük, visszavitte a fészkébe; egerek rágtak meg aranydíszeket az egyik templomban, és mikor a templomszolgák az egyik nöstény egeret egérfogóba csalták, ott ötöt kölykezett, és három fiát rögtön felfalta. De ami a legfontosabb, felhőtlen, derült égből harsány kúrészó hangzott fel, éles, gyászos hangon, s mindenkit megdöbbsentett és megrémített hatalmas hangjával. Etruszk jósok ezt a csodát egy új korszak érkezésének értelmezték, amely a világ átalakulását jelzi. Szerintük összesen nyolc világkorszak van, mindegyikben egymástól különböző életmód és erkölcsi rend. Az istenség előre megállapította mindegyik világkorszak időtartamát, és ezek határát a nagy év periódusa szabja meg. Amikor egy-egy korszak befejeződik, a következő érkezését az égen és a földön látható csodák jelzik, hogy a korszakváltás nyilvánvaló legyen azoknak, akik ezekkel a dolgokkal foglalkoznak és tanulmányozzák őket. Ilyenkor más erkölcsű emberek születnek, akikkel az istenek jobban vagy kevésbé törődnek, mint az előzőkkel. A világkorszakok cserélődésekor, mint mondják, más nagy változások is bekövetkeznek, így a jóstudomány egyszer nagyobb megbecsülésben részesül, és a jövendölések beteljesülnek, mert az istenek tiszta és világos jeleket küldenek, más világkorszakokban viszont kevésbé becsülik meg ezt a tudományt, és csak bizonytalan és homályos tényekből tudnak következtetni a jövőre. Ezt mondták a legbölcsebb etruszk jósok, akikről mindenki azt hitte, hogy többet tudnak másoknál. Amikor a senatus Bellona templomában ülésezett és ezekkel a jósokkal tanácskozott, mindnyájuk szeme láttára egy veréb repült be, csőrében egy tücsökkel, majd a tücsök egyik felét kiejtette csőréből, a másik felével pedig elrepült. A jósok úgy magyarázták a dolgot, hogy viszály és egyenetlenség tör ki a földbirtokosok és a városi, forumi tömeg között, mert az egyik lármás, mint a tücsök, a másik pedig a réteket és a földeket kedveli.

8. Marius összeszövetkezett Sulpicius néptribunusszal, akinek nem akadt párja aljasságban és elvetemültségben, és nem azt kellett keresni, van-e nála valaki gonoszabb, hanem hogy milyen gonosszággal múlja felül önmagát. Ez a vad, vakmerő és kapzsi ember nem riadt vissza semmi büntől vagy gyalázattól; odáig vetemedett, hogy a római polgárjogot pénzért árulta felszabadított rabszolgáknak s idegeneknek, és a forumra kitett asztalon nyíltan vette fel a kialkudott összegeket. Zsoldjába fogadott háromezer törrel felfegyverzett embert és egy egész csapatnyi, mindenre kész lovagrendbeli fiatalembert, akiket ellen-senatusának nevezett. Törvényt hozatott, hogy egyetlen senatornak sem lehet kétezer drakhmánál több adóssága, de mikor meghalt, az ő adóssága hárommillióra rúgott. Ezt az embert szabadította most Marius a népre. Sulpicius erőszakkal és fegyverrel teljes zűrzavart idézett elő a közállapotokban, különféle veszélyes törvényjavaslatokat terjesztett elő, közöttük azt is, amely a Mithridatész elleni háború fővezérségét Mariusnak adta. A consulok törvénytörést rendeltek el, erre Sulpicius, mikor a Dioszkuroszok templomában üléseztek, nagy tömeget vonultatott fel ellenük, sok embert megölt a forumon, köztük Pompeius fiát is. Maga Pompeius futva menekült, Sullát pedig üldözői Marius házába kergették, majd arra kényszerítették, hogy jöjjön elő, és vonja vissza a törvénytörést kimondó rendeletet. Emiatt aztán Sulpicius, bár Pompeiust letétette a consulságról, Sullától nem vette el a consuli hatalmat, csak a Mithridatész elleni háború vezérletét adatta Mariusnak, s nyomban katonai tribunosokat küldött Nólába, hogy vegyék át a hadsereget, és vezessék Mariushoz.

9. Sulla megelőzte őket és táborába menekült, katonái pedig, mikor értesültek a történetekről, agyonkövezték a katonai tribunusokat. Marius emberei viszont Rómában megölték Sulla barátait, és házaikat kirabolták. Így kezdődött a menekülés és elköltözés a városból a táborba és a táborból a városba. A senatus nem volt ura saját magának, mert Marius és Sulpicius parancsaira kellett hallgatnia; majd mikor arról értesült, hogy Sulla a város ellen vonul, két praetort, Brutust és Serviliust küldte hozzá, hogy tiltsák meg további előrenyomulását, de mikor a két praetor túlságosan fölényesen beszélt Sullával, a katonák rájuk rohantak, hogy megölik őket. De csak lictoraik vesszőnyalábjaikkal törték össze, és bíborszegélyű togáikat tépték le róluk, majd súlyos sértegetések közepette újukra küldték őket. Rómában nagy ijedelmet keltett, amikor meglátták a hatalmuk jelvényeitől megfosztott praetorokat, akik kijelentették, hogy a lázadás már nem akadályozható meg, hanem feltartóztathatatlannal halad előre.

Marius és párthívei előkészületeket tettek, Sulla pedig consultársával együtt hat teljes legióval elindult Nolából. Bár látta, hogy serege alig várja, hogy minél előbb a város ellen induljon, habozott és félt a veszélytől. De Postumius jós, miután áldozott és látta az előjeleket, mindkét kezét Sulla felé nyújtotta, és kérte, hogy veresse bilincsbe és őriztesse az ütközet végéig, ő kész elszenvedni a végső büntetést, ha nem fejeződik be minden gyorsan és kedvezően. Mondják, hogy Sullának álmában megjelent az az istennő, akinek tiszteletét a rómaiak a kappadokiaiaktól vették át, és Lunának, Minervának vagy Bellonának nevezték. Sullának úgy tetszett álmában, hogy az istennő megáll mellette, villámot ad a kezébe, és nevére nevezve valamennyi ellenségét, ráparancsol, hogy a villámmal sújtsa le rájuk. El is találta őket, mire azok a földre estek és eltűntek. Ez a látomás Sullát felbátorította, elmondta consultársának, és csapatait kora reggel Róma ellen vezette.

Pictaenél szembetalálkozott egy követséggel, amely kérte, hogy ne induljon azonnal támadásra, mert a senatus megszavazta, hogy minden igazságos kérését teljesíti. Sulla beleegyezett, hogy táborát üti, és mint szokták, kiadta a parancsot főtisztjeinek, hogy jelöljék ki a tábor helyét, úgyhogy a követek hitelt adtak szavainak és eltávoztak. Mikor elmentek, tüstént elküldte Lucius Basillust és Caius Mummiust, hogy foglalják el a városkaput és a falakat az Esquilinus-dombon; nyomban ő is követni fogja őket. Mikor Basillus katonái betörték a városba, és kezdtek előrenyomulni, a fegyvertelen lakosság cserepeket és köveket dobált rájuk a háztetőkről, megakadályozta továbbhaladásukat és visszaszorította őket a falakhoz. Ekkorra megérkezett Sulla is, és amikor látta, mi történik, rájuk kiáltott, hogy gyűjtsák fel a házakat; ő is égő fáklyát ragadott, és maga ment legelő, az íjászoknak pedig megparancsolta, hogy lőjenek tüzes nyilakat a háztetőkre. Ezt nem józan számításból, hanem szenvedélyes haragjára és indulatára hallgatva tette, mint aki csak ellenségeit látja, és nem törődik semmit barátaival, rokonaival és ismerőseivel, és nem érez semmi könyörületet irántuk; csak nyomult előre a tűzzel együtt, amely nem tesz különbséget bűnösök és ártatlanok között. Közben Marius, akit visszaszorítottak Tellus templomáig, szabadulásuk ígéretével segítségül hívta a rabszolgákat egy kiáltványban, de a közelgő ellenség elől elmenekült a városból.

10. Sulla összehívta a senatust, s kimondatta a halálos ítéletet Mariusra és még néhány emberre, köztük Sulpicius néptribunusra is. Sulpiciust ki is végeztette, miután egyik rabszolgája elárulta. A rabszolgát először felszabadította, majd ledobatta a Tarpeii-szikláról. Marius fejére díjat tűzött ki, ami nem volt sem háládatos, sem nemes lelkű cselekedet, hiszen kevéssel azelőtt saját házában szolgáltatta ki magát Mariusnak, mégis biztonságban eltávozhatott. Ha akkor Marius nem hagyja Sullát útjára menni, hanem átadja Sulpiciusnak, hogy végezzen vele, elnyerhette volna a legfelsőbb hatalmat, de megkönyörült rajta; amikor pedig néhány nappal később Sulla hasonló helyzetbe került, nem úgy járt el, mint Marius. Sulla így magára vont a senatus titkos haragját, a nép azonban nyíltan gyűlölte, és felháborodása tetteiben is megmutatkozott. Mikor unokaöccsei, Nonius és Servius - mindketten az ő jelöltjei -

megbuktak a consulválasztásokon, a nép makacs ellenállásból két olyan consult választott meg, akikről azt hitte, hogy megválasztásuk felbosszantja majd Sullát. De ő úgy tett, mintha örülne, és a nép az ő jóvoltából élvezne olyan szabadságot, hogy azt teszi, amit akar, sőt hogy a tömeg gyűlöletét kiengesztelje, engedte, hogy a másik pártbeli Lucius Cinnát válasszák consullá, és esküvel kötelezte magát, hogy ügyei iránt jóindulattal lesz. Cinna felment a Capitoliumra, kezében egy kővel megesküdött, majd átkot mondott önmagára, hogy ha nem lesz jóindulattal Sulla iránt, ugyanúgy vessék ki a városból, mint ő a követ, amelyet sok ember szeme láttára a földre dobott. Mégis mikor átvette hivatalát, azonnal hozzáfogott a fennálló rend felforgatásához, sőt perbe fogta Sullát, és a vád előterjesztésével az egyik néptribunust, Verginiust bízta meg, de Sulla mindezzel semmit nem törődött, hanem Mithridatész ellen indult háborúba.

11. Mondják, hogy ugyanazokban a napokban, amikor Sulla hajóhadával elindult Itáliából, az istenek sok figyelmeztető jelet küldtek a Pergamonban tartózkodó Mithridatésznek. Így, amikor valami gépezet segítségével egy kezében koszorút tartó Niké-szobrot bocsátottak le rá, a szobor, midőn a fejéhez ért, darabokra tört, a koszorú pedig a színház közepén a földre esett és szétzúzódott. A nép megborzadt, de nagyon megdöbben Mithridatész is, pedig akkor ügyei reményén felül jól haladtak előre: Ázsiát már elhódította a rómaiaktól, Bithüniát és Kappadokiát pedig az ottani királyoktól. Pergamonban székelt, és kincseket, fejedelemségeket, türanniszokat osztott szét barátai között. Egyik fia háborítatlanul tartotta hatalmában ősi királyságát, mely Pontoszban és a Boszporosznál terült el és egészen a Maiótiszon túli puszta és lakatlan vidékekig terjedt. Másik fia, Ariarathész betört Thrakiába és Makedoniába nagy hadsereg élén, hogy meghódítsa, más területeket más vezérei hódítottak meg. Közülük Arkhelaoszt tekintették a legnagyobb vezérnek, hajóival majdnem mindenütt úr volt a tengeren, leigázta a Küklaszokat és a Maleától keletre fekvő szigeteket, sőt Euboiát is hatalmába kerítette, majd Athénból elindulva Thesszaliáig minden görög népet elpártolásra bírta Rómától, de Khairóneiánál kisebb kudarc érte, mert szembe találta magát Makedonia praetorának, Sentiushoz alvezérével, a merész és eszes Bruttius Surával. Ez erőiesen szembeszállt Arkhelaossal, aki úgy tört rá Boiótiára, mint egy hegyi patak, és három csatában megverte Khairóneiánál, majd kiűzte és visszakergette a tenger mellé. Lucius Lucullus azonban megparancsolta Bruttiusnak, hogy adja át helyét Sullának, és a senatus rendelkezése értelmében engedje át neki a háború vezetését. Erre Bruttius azonnal elhagyta Boiótiát és visszatért Sentiushoz, bár, amit eddig végzett, reményén felül sikeres volt, és nemes viselkedésével elérte, hogy a görögök hajlandók voltak újra visszapártolni a rómaiakhoz. Bruttiusnak mindenképpen dicsőséget hozott már az is, amit eddig végzett.

12. Sullát azonnal követségek keresték föl, más városokból pedig meghívásokat kapott, kivéve Athént, amelyet Arisztión türannosz rákényszerített, hogy a király pártjára álljon. Sulla tehát egész hadseregével Athén ellen vonult, és Peiraieuszt seregével körülvárva ostrom alá vette; felállította ostromgépeit, és minden harci eszközzel hozzáfogott az ostromhoz. Pedig ha csak rövid ideig türtőztette volna magát, minden kockázat nélkül bevehetné volna a felsővárost, mert az élelemhiány miatt beállt éhínség már nagyon szorongatta őket. De mivel sietett vissza Rómába, ahol lázadástól tartott, sok veszéllyel, állandó csatákkal és költséget nem kímélve folytatta a háborút; a hadianyagokról nem is szólva, csak az ostromgépek ellátására tízezer pár igavonó öszvérre volt szüksége, amelyek napról napra munkában voltak. Hamarosan hiány mutatkozott a faanyagban, mert sok ostromgép saját súlya alatt összetört, vagy az ellenség tüzes nyilai gyújtották fel. Így aztán rávetette magát a szent ligetekre, letarolta az Akadémiát, amely a város környékének fáiban leggazdagabb ligete volt és a Lúkeiont is. De mert a háborúhoz sok pénzre volt szüksége, megsértette Görögország szent helyeit is, és elvitette részben Epidauroszból, részben Olümpiából a legszebb és legdrágább fogadalmi

ajándékokat. Ezután Delphoiba írt az Amphiktüoniának, hogy jobb lesz, ha az isten kincseit hozzá küldik, mert ő nagyobb biztonságban őrzi meg, vagy ha elkölti, hiánytalanul visszaadja. A phókiszi Kaphiszt, egyik barátját küldte el, hogy méressen le és úgy vegyen át mindent. Kaphisz megérkezett Delphoiba, de vonakodott hozzányúlni a szent tárgyakhoz, és az Amphiktüonia képviselőinek jelenlétében könnyek közt hosszasan beszélt a kényszerű helyzetről. Egyesek azt mondják, hogy a szentély belsejében lantszó pendült - talán azt hitték, hogy ezzel felkelthetik Sulla babonás félelmét. Kaphisz megírta neki, de Sulla gúnyosan válaszolt. Csodálja Kaphiszt, írta, ha nem érti, hogy a lant hangja nem a harag, hanem az öröm jele; ne féljen semmitől, vegyen csak át mindent, mert az isten örömmel adja.

A kincseket mind elküldték a görögök tudta nélkül, de az az ezüsthordó, amely még a királyi kincsekből maradt fenn, oly súlyos és nagy volt, hogy nem tudták szekérre tenni, és az Amphiktüonia emberei kénytelenek voltak darabokra törni. Közben felidéztek Titus Flamininus, Manius Acilius és Aemilius Paulus emlékezetét, akik közül az egyik Antiokhoszt üzte ki Görögországból, a többiek pedig a makedónok királyait verték le, de nemcsak hogy nem nyúltak a görögök templomaihoz, hanem még növelték is tiszteletüket és fenségüket ajándékaikkal. Ezek a férfiak, akik józan és a törvényes parancsoknak csendben engedelmeskedő csapatok vezérei és királyi jellemek voltak, mértéket tartottak költekezéseikben, és a hadikiadásokban szerényen csak a részükre rendelt összegek elköltésére szorítkoztak, s szégyentesebbnek tartották a katonáknak hízelegni, mint félni az ellenségtől. De a későbbi idők vezérei, akik elsőségüket az erőszaknak és nem az erénynek köszönhették, és fegyverüket jobbra egymás ellen s nem az ellenség ellen fordították, kénytelenek voltak vezérkedésük idején a népszerűséget hajhászni. Nagy összegekkel vásárolták meg katonáik szolgálatát, akik a kapott pénzt fényűzésre használták, s nem törődtek vele, hogy közben hazájukat áruvá, önmagukat pedig a legaljasabb emberek szolgálivá tették csak azért, hogy a maguknál jobbakon uralkodhassanak. Ez a bűnös törekvés üzte el Mariust, majd hozta vissza mint Sulla ellenségét, tette Cinnát Octavius és Fimbriát Flaccus gyilkosává. Valamennyiük közül Sulla volt a leglelkiesmeretlenebb: hogy a mások parancsnoksága alatt szolgáló katonákat magához csalogassa, túlzottan bőkezű volt a saját katonáihoz; ezzel másokat árulásra, saját katonáit pedig költekező életre csábította, holott az akkor folyó ostromhoz sok pénzre volt szüksége.

13. Sulla félelmetes és kérlelhetetlen szenvedéllyel indult Athén elfoglalására: hajtotta a becsvágy, hogy birokra keljen a város régi dicsőségének árnyaival, meg aztán fel is dühödött a rá és Metellára szórt gúnyolódások és trágár gyalázkodások miatt, amelyekkel Arisztión, a város zsarnoka minden áldott nap ingerelte Athén falairól. Ennek az embernek a lelkében különösképpen vegyült a buja szabadosság és a kegyetlenség, megvoltak benne Mithridatész legrosszabb hibái és szenvedélyei; a várost, amely eddig ezernyi háborúból, zsarnokságból és belső harcból épen megmenekült, most halálos kór gyanánt szállta meg végső óráiban. Amikor ezer drakhma volt egy mérő búza ára, és a lakosság az Akropoliszon nőtt vadszékfűből főzött étellel táplálkozott, megette még a sarukat meg a börtömlőket is, ő szünet nélkül dorbézolt, részegre itta magát, fegyvertáncot járt, gúnyt üzött az ellenségből, eltúrte, hogy Athéné szent mécsese olaj szűkében kialudjék, és a főpapnőnek, aki fél mérő búzát kért tőle, borsot küldött helyette. Mikor a városi tanács és a papok könyörögtek neki, hogy szánja meg a várost és kössön békét Sullával, közjük nyilazott és szétkergette őket. Végre jó sokára elküldte követségbe két-három ivócimboráját, de ezek semmi érdemleges dolgot nem mondtak, csak fellengzős hangon beszéltek Thészeuszról, Eumolposzról és a méd háborúkról, mire Sulla így szólt: „Takarodjatok innen, boldogtalanok, és vigyétek a szónoklataitokat. A rómaiak nem azért küldtek ide, hogy Athén történetét tanulmányozzam, hanem hogy leigázzam a lázadókat.”

14. Időközben állítólag kihallgatták néhány idősebb athéni beszélgetését: zúgolódtak, hogy a zsarnok nem őrizteti a falakat a Heptakhalkon közelében, az egyetlen helyen, ahol az ellenség könnyűszerrel felmászhathatna a falakra. Jelentették a dolgot Sullának, aki komolyan vette az értesülést, éjjel odament, megnézte a bevehető helyet, aztán munkához látott. Emlékirataiban elbeszéli, hogy a falakra elsőnek Marcus Ateius ért fel; egyetlen ellenséges katona szállt csak vele szembe, olyan erővel sújtott a sisakjára, hogy kardja kettétörött, de Marcus Ateius nem hátrált meg és kitartott a helyén. A rómaiak a mondott helyen behatoltak és elfoglalták a várost - így emlékeznek rá vissza még ma is a legidősebb athéniak. Sulla a peiraieuszi és a Szent-kapu közti falat leromboltatta, és éjféltájban bevonult. Hadserege félelmetes látványt nyújtott: a kürtök és trombiták rikoltottak, a bevonuló csapatok hangosan kiáltoztak, kivont karddal rohantak a szűk utcákon, mert vezérük szabad rablást és fosztogatást engedélyezett nekik. Senki nem számolta, hány embert gyilkoltak meg, a vérengzés nagyságára csak a vértócsák nagyságából következtettek. Más városrészekben is nagy volt az öldöklés, de az agora körül, a Kerameikosban a Dipylon-kapuig mindent ellepett a kiontott vér, sőt állítólag még a kapukon is kifolyt a külvárosokba. Rengetegen veszttek oda, de nem volt kevesebb azok száma sem, akik önkezükkkel vetettek véget életüknek, keseregve és kétségbeesve hazájuk pusztulásán. A legderekabb polgárokat az a félelem kergette kétségbeesésbe, hogy Sullától nem várhattak semmi emberieséget vagy mérsékletet. De két száműzött, Meidiasz és Kalliphón térdre borult előtte, a kíséretében levő senatorok pedig szintén közbeléptek a város érdekében, így aztán kielégítvén bosszúvágyát, rövid szónoklatot tartott a régi athéniak dicséretéről, majd kijelentette, hogy sokakért megbocsát a keveseknek, a holtakért az élőknek.

Athént saját elbeszélése szerint március elsején foglalta el, ez a nap nagyjából egybeesik az Anthesztérión hónap első napjával és azokkal az ünnepekkel, amelyeken az athéniak megemlékeznek az áradások okozta pusztításokról, mert a régiek hite szerint ugyanekkor volt az özönvíz is. Mikor a rómaiak elfoglalták a várost, a zsarnok az Akropoliszra menekült. Sulla Curióra bízta, hogy fogja a fellegrárat ostrom alá. Arisztión elég sokáig állta az ostromot, végül azonban vízhiány miatt kénytelen volt megadni magát. Az istenség nyomban csodás jelet küldött: a napnak ugyanabban az órájában, amikor Curio a zsarnokot lehozta a fellegrárból, beborult az addig derült ég, heves zápor zúdult alá, és a víz elöntötte az Akropoliszt, Sulla elfoglalta és nagyrészt felgyújtotta Peiraieuszt is; ekkor pusztult el Philón csodálatos műve, a fegyverraktár is.

15. Közben Mithridatész hadvezére, Taxilész megérkezett északról, Thrakiából és Makedoniából százezer gyalogossal, tízezer lovassal és kilencven négylovas kaszás harci szekérrel; csatlakozásra szólította fel Arkhelaoszt, aki hajóhadával még mindig Munükhianál állomásozott, és semmi hajlandóságot nem mutatott rá, hogy elhagyja a tengert vagy megütközzék a rómaiakkal. Ehelyett húzta az időt, és inkább azon igyekezett, hogy az ellenséget elvágja az élelem-utánpótlástól. Sulla világosan megértette a haditervét, és a kopár vidékről, amely még békében sem adott elegendő táplálékot a lakosságnak, átvonult Boiótiába. Sokan azt hitték, hogy csalatkozni fog számításában, és nem jár el helyesen, hogy elhagyta Attika hegyes, lovassági harcokra alkalmatlan vidékét, s helyette Boiótia síkságait és nyílt vidékét választja, bár tudja, hogy a barbárok ereje harci szekereikben és lovasságukban van. A források szerint azonban el akarta kerülni, hogy csapatai éhezzenek, ezért kénytelen volt a nyílt ütközet veszélyét vállalni. De féltette Hortensiust is, ezt a harcra kész, kitűnő hadvezért, aki ellen a barbárok lesben álltak, mialatt Thessaliából Sullához vezette hadseregét. Ezért vonult Sulla Boiótiába; Hortensiust közben egy honfitársunk, Kaphisz megmentette, mert a barbárokat kijátszva kerülő úton vezette Hortensiust a Parnasszoszon át Tithora közelébe, amely akkor még nem volt olyan nagy város, mint most, csak meredek, körös-körül szakadékos hegyormon épült erőd. Ide mentették magukat és vagyonukat régen a phókisziak, amikor Xerxész hadai

elől menekültek. Hortensius itt ütött tábor, nappal visszaverte az ellenség támadásait, éjszaka pedig nehezen járható ösvényeken leereszkedett Patróniszba, és egyesült a serege élén elébe jövő Sullával.

16. Amikor a két hadsereg egyesült, elfoglaltak egy magaslatot, amely az elateiai síkságból emelkedik ki; erdős, termékeny domb ez, bővizű forrásokkal. Philoboiótosznak hívják; Sulla elragadtatással dicséri fekvése és természet adta előnye miatt. Ahogyan itt táboroztak, aprócska hadseregnek látszottak az ellenség szemében; lovasságuk nem volt több másfél ezernél, gyalogságuk kevesebb tizenötezerenél. Ezért a többi hadvezér erélyesen szembeszállt Arkhelaossal, és csatarendbe állították hadseregüket; az egész síkságot megtöltötték lovakkal, harci szekerekkel, vértékkel, pajzsokkal.

A levegő valósággal remegett a csatasorba rendeződő tömérdek nép harci lármájától és kiáltozásától. Drága felszerelésük fényes pompája döbbenetet és rémületet keltett. Arannyal és ezüstrrel gazdagon díszített fegyverzetük csillogása, a tarkára festett mész és szürkő öltözetek, elvegyülve a bronz- és acélfegyverek fényével, félelmetes látványt nyújtott, ahogyan a síkságon nagy nyüzsgéssel készülődtek az ütközetre. A rómaiak táboruk sáncai mögött húzták meg magukat, és Sulla semmilyen ékesszólással sem volt képes eloszlatni rémületüket, de mert erőszakkal nem akarta belekényszeríteni őket a csatába, amely elől maga is legszívesebben elfutott volna, nyugton maradt. Alig tudta türtőztetni magát, amikor látta, hogy a barbárok elbizakodottságukban kinevetik őket és csúfolódnak rajtuk, de végül ezzel fordította meg a szerencsét. A vele szemben álló ellenség ugyanis annyira lenézte a rómaiakat, hogy mind fegyelmezetlenebbül viselkedett, túlságosan sok volt a vezérük, így nem hallgattak rájuk, a táborban csak kevesen maradtak, legtöbbjüket csalogatta a zsákmány és a harácsolás, szétszóródtak a tábortól több napi járóföldre. Mondják, hogy feldúlták Panopé városát, kirabolták Lebadeiát, és a jóshelyet is kifosztották.

Mikor Sulla látta, hogy a városok a szeme láttára pusztulnak el, bosszúságában és felháborodásában megelégtelt, hogy katonái tétlenül töltsék idejüket; kivezette őket a táborból, és megparancsolta nekik, hogy ássanak árkokat és vezessék el a Képhiszoszt medréből. Senkinek nem engedett pihenőt. Ott állt mellettük, és könyörtelenül megbüntette azokat, akik rosszul dolgoztak; az volt ugyanis a célja, hogy unjanak bele a fáradságos munkába, és szívesebben vállalják a harc veszedelmeit. Ez meg is történt, mert amikor már harmadnapja dolgoztak, hangosan követelni kezdték a munkájukat ellenőrző Sullától, hogy vezesse őket az ellenség ellen. Sulla tudta, meg is mondta nekik, hogy hangoskodásuk nem azt jelenti, mintha harcolni akarnának, hanem hogy nem akarnak dolgozni. De ha valóban óhajtják a harcot, öltssék fel fegyvereiket, és menjenek oda, ahová mutatja. Ezzel Parapotamoi egykori fellegvára mutatott, amely a város elpusztítása óta csupán körös-körül szakadékos hegyorom volt, amelyet az Asszosz folyó választ el Hédülion hegyétől; az Asszosz a magaslat lábánál egyesül a Képhiszosszal és innentől kezdve örvénylő folyásával a magaslatot jól védhető táborhellyé teszi. Mivel Sulla látta, hogy az ellenség bronzpajzsokkal felszerelt csapatai útban vannak a magaslat irányába, meg akarta őket előzni, és el akarta foglalni a helyet; katonái lelkes hangulatát felhasználva el is foglalta. Mikor Arkhelaosz kudarcot vallott, Khairóneia ellen indult. A római hadseregben szolgáló khairóneiaiak arra kérték Sullát, hogy ne hagyja sorsára városukat, ezért kiküldte egy legióval egyik katonai tribunusát, Gabiniust. Csakhamar elengedte a khairóneiaiakat is, de azok minden igyekezetükkel sem tudták megelőzni Gabiniust, olyan derekasán és lelkesen ment a harcba, még azokat is felülmúlta, akik tőle kérték a segítséget. Iuba azt mondja, hogy Sulla nem Gabiniust, hanem Erikiust küldte ki, de az bizonyos, hogy a város igen nagy veszélytől szabadult meg.

17. Lebadeiából Trophóniosztól kedvező isteni kinyilatkoztatást és győzelmet ígérő jóslatokat küldtek a rómaiaknak. Erről a vidék lakói is sokat beszélnek, Sulla pedig azt írja emlékiratainak tizedik könyvében, hogy Quintus Titus, egy Görögországban működő neves római üzletember a Khairóneiánál kivívott győzelem után felkereste és jelentette, hogy Trophóniosz ugyanezen a vidéken rövid időn belül egy második győzelmet is jósolt. Ezután egy legionárius katona, név szerint Salvienus, isteni kinyilatkoztatást közölt vele, amely az itáliai események végkifejlődésére vonatkozott. A kinyilatkoztatásról mindketten azt állították, hogy szépség és nagyság tekintetében az olümpiai Zeuszhoz hasonló alakot láttak.

Erre Sulla átkelt az Asszoszon, és előrenyomulva a Hédülion-hegy lábához, tábort ütött Arkhelaossal szemközt, aki az Akontion és Hédülion között az úgynevezett asszoszi síkon erősen elsáncolta magát. Azt a helyet, ahol táborozott, mai napig is Arkhelaosznak hívják. Sulla egy napot töltött itt, majd Murenát egy legióval és két cohorszal hátrahagyta az ellenség nyugtalanítására, ő maga pedig áldozatot mutatott be a Képhiszosznál, utána továbbment Khairóneiába, magához vette az ott állomásozó haderőt, és az úgynevezett Thurion felderítésére indult, amelyet az ellenség már megszállt. Ez egy kúp alakú, sziklás hegycsúcs, amelyet mi Orthopagosznak nevezünk: lábánál folyik a Moliosz patak, és ott áll Apollón Thuriosz temploma; Az isten Khairón anyjától, Thurótól kapta a nevét, és azt mondják, ő volt Khairóneia megalapítója. Mások azt állítják, hogy itt jelent meg Kadmosznak a Püthiától vezetőül küldött tehén,¹⁸⁴ és a helyet róla nevezték el, mert a tehenet föníciai nyelven *thór*-nak hívják.

Mikor Sulla Khairóneiához közeledett, a városban állomásozó katonai tribunus katonái élén fegyveresen fogadására vonult, és egy babérkoszorút vitt neki. Sulla átvette, köszöntötte a katonákat, és bátorította őket, hogy ne féljenek a rájuk váró veszélytől. Közben két khairóneiai férfi, Homolóikhosz és Anaxidamosz jelentkezett nála, és ajánlkoztak, hogy leverik a Thuriont kezükben tartó ellenséges csoportot, ha ad nekik néhány katonát. Volt ugyanis egy ösvény, amelyre a barbárok nem láthattak rá; ez egy Petrakhosz nevű helytől vezetett a Muszeion mellett a Thurionnak arra a részére, amely az ellenség táborhelye fölött fekszik. Ha egyszer oda feljutnak, nem lesz nehéz lerohanni a barbárokra, vagy felülről kövekkel agyonverni vagy legalábbis lekergetni őket a síkságra. Gabinius megnyugtatta Sullát, hogy mindkét görög bátor és megbízható ember, erre Sulla kiadta a parancsot, hogy fogjanak hozzá a dologhoz. Hadrendbe állította a phalanxot, a lovasságot a két szárnyon helyezte el, a jobbszárny élére saját maga állt, a balszárnyat pedig átadta Murenának. Az alvezérek, Galba és Hortensius a hátvédnek rendelt tartalék cohorsok élén a mögöttük levő magaslatot szállták meg, hogy megakadályozzák a bekerítést. Észrevették ugyanis, hogy az ellenség hatalmas lovasságával és könnyű fegyverzetű gyalogságával arra készül, hogy nagy kerülővel bekerítse a rómaiakat.

18. Közben a khairóneiaiak, akiknek vezérévé Sulla Ericiust tette meg, észrevétlenül megkerülték Thuriont. Megjelenésük nagy zavart idézett elő a barbárok között. Legtöbbjük egymás kezétől esett el, mert nem tartottak ki állásaikban, hanem fejvesztetten megfutottak, beleestek saját embereik dárdájába, és letaszígták egymást a meredek lejtőn, amint felülről az ellenség szorongatta, fedezet nélkül kaszabolta őket, így a Thurion körül háromezren estek el. A futók egy részét Murena csatarendben felállt emberei elvágták a többiektől és leöldösték, másik részük saját táborhelyük felé menekült. Amikor rendezetlen futásuk közben Murena rájuk tört, soraik felbomlottak a rémülettől, vezérek pedig késlekedtek, amivel nagy bajt idéztek elő. Sulla ugyanis, kihasználva megzavarodottságukat, gyorsan ott termett, és olyan hirtelen tört előre a közbülső térségen, hogy a kaszás harci kocsik tehetetlenek voltak vele szemben. Ezek hatása ugyanis csak olyankor félelmetes, ha elég hosszú távolságról futhatnak neki az ellenségnek, mert csak a nekifutás ad erőt és lendületet támadásuknak, de ha a

távolság rövid, hatástalanok és erőtlenek, akár a rosszul kifeszített íjból kilőtt nyílvevő. Ez történt ezúttal is, a rómaiak az első szekereket, amelyek erőtlenül és lanyhán hajtottak ellenük, könnyen visszaverték, majd tapsolva és nevetve biztatták a többieket, ahogyan a cirkuszi kocsiversenyeken szokták. Ezután a gyalogos csapatok is egymásra rohantak. A barbárok előreszegeztek lándzsájukat, pajzsukat egymásnak feszítették, és megpróbálták megőrizni soraikat. A rómaiak eldobták a dárdát, kardot rántottak, félretaszították a feléjük irányzott lándzsákat, hogy harci hévtől hajtva mielőbb kézitusába kezdjenek. Ekkor pillantották meg az ellenség első sorait, ahol tizenötezer rabszolga várt a harcra. Ezeket a király hírnökei toborozták a városokban, szabadnak nyilvánították és beosztották a hoplitészek közé. Ezért mondta állítólag egy római centurio, hogy eddig csak a Saturnalia ünnepén látott rabszolgákat is részesedni a szabadságban. Sűrű soraikat a római hoplitészek csak nagy nehezen szorították vissza, mert a rabszolgák származásukat meghazudtoló bátorsággal tartottak ki a helyükön, és csak a rómaiak hátsó soraiból kilőtt nyíl- és dárdazápor bontotta meg soraikat és szorította vissza őket.

19. Midőn Arkhelaosz kiterjesztette jobbszárnyát, hogy a rómaiakat bekerítse, Hortensius rohammal oldaltámadásra indította ellene cohorsait. Arkhelaosz gyorsan szembefordította vele kétezer lovasát, Hortensius pedig a rengeteg lovastól szorongattatva magasabb terepre húzódott vissza. Közben azonban elszakadt a hadsereg zömétől és az ellenség bekerítette. Amikor Sulla észrevette, a jobbszárnyról, amely még nem avatkozott bele a küzdelembe, gyorsan Hortensius segítségére sietett. Arkhelaosz a rohamra indulóktól felvert porból kikövetkeztette, hogy mi történik, otthagytá hát Hortensius, megfordult és a jobbszárny ellen indult, ahonnan Sulla elment, abban a reményben, hogy vezér nélkül lepheti meg a rómaiakat. Ugyanekkor Taxilész Murena ellen vezette bronzpajzsos csapatát. Sulla megtorpant a kétfelől felhangzó csatakiáltásoktól, és nem tudta, melyik irányba forduljon; majd úgy döntött, hogy visszatér eredeti állásába, és Hortensius négy cohorsszal Murena segítségére küldi. Parancsot adott az ötödik cohorsnak, hogy kövesse őt, és sietve előretört a jobbszárny felé, amely így már egyenlő erővel vette fel a küzdelmet Arkhelaossal. Megjelenésére a rómaiak teljes fölénybe kerültek, s a hanyatt-homlok futó ellenséget győztesen üldözték a folyóig és az Akontion-hegyig. Sulla azonban nem feledkezett meg a veszélyben forgó Murenáról, gyorsan segítségére indult, de mikor látta, hogy ők is győznek, folytatta az ellenség üldözését. Sok barbár a síkságon esett el, de még sokkal többen hullottak el a táboruk felé rohantukban, úgyhogy a sok tízezer katonából csak tízezren menekültek el Khalkiszba. Sulla azt mondja, hogy hadseregéből mindössze tizennégyen hiányoztak, de estére kettő ezek közül is előkerült. A diadaloszlopra Mars, Victoria és Venus nevét íratta rá, abban a hitben, hogy sikerét nem kevésbé köszönhetette jó szerencséjének, mint hadainak és vezéri tehetségének. Ezt a diadaloszlopot azon a helyen állíttatta fel a síkságon, ahol Arkhelaosz csapatai először hátráltak meg a Moliosz patak mellett, a másikat pedig a Thurion-hegy csúcsa alatt, ahol bekerítették a barbárokat; a görög felirat megemlíti Homolóikhosz és Anaxidamosz kiváló szolgálatát is. A győzelmi ünnepet Sulla Thébaiban tartotta meg, ahol alkalmi színpadot állíttatott fel Oidipusz forrása mellett, de a versenybírákat más városokból hozatta, mert a thébaiak ellen engesztelhetetlen gyűlöletet érzett, még területük egyik felétől is megfosztotta őket, s az olümpiai Zeusznak és a püthói Apollónnak szentelte azzal a rendelkezéssel, hogy a szentély jövedelméből fizessék vissza azt a pénzt az isteneknek, amelyet elvitt tőlük.

20. Ezután Sulla értesült róla, hogy politikai ellenfele, a consullá választott Flaccus hadseregével átkelt az Íón-tengeren, színleg azzal, hogy Mithridatész ellen készül, de valójában őellene; erre Thesszaliába sietett, hogy szembeszálljon vele. Mikor Meliteia város közelébe érkezett, mindenfelől híreket kapott, hogy a háta mögött elterülő vidéket ismét feldúlta a király újabb hadserege, amely semmivel sem kisebb az előzőnél. Dorülaosz ugyanis

jól felszerelt hajóhaddal kikötött Khalkiszban, és nyolcvanezer főnyi hadsereget hozott magával; a legjobban felszerelt és legedzettebb katonákat Mithridatész egész haderejéből. Azonnal betört Boiótiába, és az egész országot elfoglalta. Mindenáron meg akart ütközni Sullával, semmit nem törődve Arkhelaosz ellenvetéseivel; azt állította, hogy az előző csatában csak árulás okozhatta a vereséget. Sulla gyorsan visszafordult, és megmutatta Dorülaosznak, hogy Arkhelaosz bölcs ember, és jól ismeri a rómaiak vitézségét. Dorülaosz ugyanis még csak jelentéktelen csatározásokba bocsátkozott Sullával Tilphósszion mellett, és máris elállt a döntő ütközettől, késedelmeskedéssel, pénzzel, ahogy tudta, húzta-halasztotta a háborút. Arkhelaosz viszont némileg felbátorodott, mert Orkhomenosz vidéke, ahol táboroztak, alkalmas terep volt az ütközetre lovassági fölényrel rendelkező hadseregének. Ez a sima, fátlan terület Boiótia legszebb és legnagyobb síksága. Orkhomenosz városa és a között a mocsár között húzódik, amelyben az Orkhomenosz alatt eredő Melasz - az egyetlen görög folyó, amely forrásától kezdve hajózható - elvész. Mint a Nílus, a nyári napfordulatkor ez is megárad, környékén hasonló, de alacsonyabb és gyümölcsöt nem hozó növények teremnek. A folyó nem hosszú, mert hamarosan eltűnik a lefolyás nélküli és hínáros tavakban, s csak kis része ömlik a Képhiszoszba, amelynek mocsaras vizében a fuvolakészítésre legalkalmasabb nád terem.

21. A két sereg egymáshoz közel ütött tábor. Arkhelaosz nyugton maradt, de Sulla mindkét oldalon árkokat ásatott, hogy az ellenséget lehetőleg elvágja a szilárd, lovasharcokra alkalmas területtől és a mocsarak közé szorítsa. Arkhelaosz emberei nem hagyták magukat, hanem engedélyt kértek vezéreiktől, teljes erővel, gyorsan támadásra indultak, és nemcsak Sulla osztagát kergették szét, hanem a védelmükre odarendelt csapatokat is. Sulla ekkor leugrott lováról, kézbe vett egy hadijelvényt, visszafelé rohant a futók közt az ellenség irányába; és ezt kiáltotta: „Rám dicsőséget hoz, ha itt meghalok, rómaiak, de ha töletek megkérdezik, hol árultátok el imperatorokat, jusson eszetekbe, hogy ezt mondjátok: »Orkhomenosznál«.” Ezek a szavak megállították a katonák futását, a jobbszárnyról két cohors Sulla segítségére sietett, élükre állt, és megfutamította az ellenséget. Utána kissé visszahúzódott, reggelit adatott katonáinak, és ismét hozzáfogott az árokásáshoz, hogy az ellenséget hátrányos helyzetbe hozza. Arkhelaoszek azonban ismét rohamra indultak, az előbbinél nagyobb rendben. Ekkor esett el a jobbszárnyon vitéz küzdelemben Diogenész, Arkhelaosz mostohafia is. A rómaiaktól szorongatott íjászok, akik kellő távolság híján nem tudták kilőni nyilaikat, marokra fogták a nyílvevőket, és mint karddal, úgy vagdalóztak velük. Végül a táborukba szorultak, ahol sebeik és a félelem miatt keserves éjszakát töltöttek. Kora reggel Sulla ismét a táborhoz vezette katonáit, és folytatta az árkolást. Az ellenség nagy számmal vonult ki a táborból, hogy csatát kezdjen; Sulla megütközött velük, de ellenfelein olyan páni félelem vett erőt, hogy nem tartottak ki a harcban, és a táborot rohammal bevették a rómaiak. A mocsár és a tó megtelt vérrel és holttestekkel, s még manapság is sok barbár nyílhegyet, sisakot, vas mellvértet és kardot húznak ki a mocsárból, bár közel kétszáz esztendő telt el a csata óta. Ilyen harcok folytak Khairóneia és Orkhomenosz határában.

22. Mivel Rómában Cinna és Carbo törvénytelenül és erőszakosan bánt a legkiválóbb emberekkel, a zsarnokság előtt sokan menekültek Sulla táborába, mint valami biztos kikötőbe, rövid idő alatt egész senatus gyűlt össze körülötte. Megérkezett Metella is, aki gyermekeivel együtt nagy nehezen lopózkodott ki a városból. Elmondta, hogy ellenségei felgyújtották Sulla házát és villáit, és az otthoniak arra kérik, menjen haza és segítsen rajtuk. Sulla nem tudta, mit tegyen, mert nem akarta sorsára bízni bajba került hazáját, de innen sem mehetett el úgy; hogy befejezetlenül hagyja művét, a Mithridatész elleni háborút. Míg így töprengett, felkereste egy déloszi kereskedő, aki sok reményre feljogosító titkos üzenetet hozott a király hadvezérétől, Arkhelaosztól. A dolog annyira megnyerte Sulla tetszését, hogy ő maga siettetette a meg-

beszélést Arkhelaossal; így aztán a tengerparton, Délion mellett találkoztak, ahol Apollón temploma áll. A beszélgetést Arkhelaosz kezdte el, arra kérte Sullát, adja fel Ázsiát és Pontoszt, s hajózzon el a Róma elleni háborúba; a király kész annyi pénzzel, hajóval és csapattal ellátni, amennyit csak akar. Sulla félbeszakította szavait, s azt ajánlotta neki, ne legyen tekintettel Mithridatészra, legyen helyette ő a király, kössön szövetséget a rómaiakkal, és adja át hajóit. Arkhelaosz elutasította az árulás gondolatát, mire Sulla így szólt: „Szóval te, Arkhelaosz, egy kappadokiai, egy barbár király szolgája, vagy ha úgy tetszik, barátja, nem vállalkozol gonosz tette még ily nagy javakért sem, nekem pedig, egy római hadvezérnek, egy Sullának ajánlatot merészelsz tenni az árulásra? Mintha bizony nem te volnál az az Arkhelaosz, aki Khairóneiánál megfutottál százhuszezer főnyi hadseregedből megmaradt néhány embereddel, két napig bujkáltál az Orkhomenosz melletti mocsarakban; és mikor eljöttél, a boiótiai utakat eltorlaszolták a holttestek.” Erre Arkhelaosz hangot váltott, térdre vetette magát Sulla előtt, úgy kérte, vessen véget a háborúnak, és kössön békét Mithridatésszal. Sulla elfogadta ajánlatát, és a következő feltételekben egyeztek meg: Mithridatész kiűrti Ázsiát és Paphlagoniát, visszaadja Bithüniát Nikomédésznek, Kappadokiát Ariobarzanésznek, a rómaiaknak fizet kétezer talentumot, átad nekik hetven teljesen felszerelt, bronzveretű hajót; ennek fejében Sulla megerősíti egyéb birtokaiban, és megszerzi neki a szövetséget Rómával.

23. Miután így megegyeztek, Sulla visszafordult és Thesszalián, Makedonián keresztül megindult a Hellészpontosz felé; vele volt Arkhelaosz is, akivel olyan jól bánt, hogy amikor Larissza környékén súlyosan megbetegedett, megszakította útját, s úgy gondoskodott róla, mintha saját főtisztjei és vezérei közül való lett volna. Emiatt felmerült az a gyanú, hogy esetleg árulás történt a khairóneiai csatában. Váltig találgatták, miért bocsátotta szabadon Sulla Mithridatész többi foglyul ejtett barátját, és miért csak Arisztión, a zsarnokot mérgeztette meg, aki Arkhelaosznak haragosa volt. De főként az volt gyanús, hogy a kappadokiaiaknak tízezer pléthron földbirtokot adományozott Euboiában, és megadta nekik a rómaiak barátja és szövetségese címet. Mindezekre vonatkozólag Sulla igyekszik magát tisztázni emlékirataiban.

Ekkor követek érkeztek Mithridatésztól, s azt mondták, hogy a király minden más feltételt elfogad, de nem hajlandó lemondani Paphlagoniáról, és nem egyezik bele a hajók átadásába. Sulla haragra gerjedt, és így szólt: „Mit beszéltek? Mithridatész fenntartja igényét Paphlagoniára, és megtagadja a hajókat? Én meg azt gondoltam, hogy térden állva kéri majd tőlem, hagyjam meg a jobb kezét, amellyel annyi római megölt. Mindjárt más hangon fog beszélni, csak keljek át egyszer Ázsiába. Most Pergamonban ül, és ő akarja irányítani azt a háborút, amelyet nem is látott.” A követek félelmükben dermedten hallgattak, csak Arkhelaosz kérlelte Sullát, hogy csendesítse haragját, szorongatta a jobbját, és könnyekre fakadt. Végül rávette, hogy küldje el Mithridatészhoz; ő majd Sulla kedve szerinti békét eszközöl ki, ha pedig nem, megöli magát. Sulla ezzel a megállapodással útra bocsátotta Arkhelaoszt, ő pedig betört a maidoszok földjére, és nagy pusztítás után visszatért Makedoniába. Philippi környékén találkozott Arkhelaossal, aki jelentette neki, hogy minden rendben van, de Mithridatész arra kéri Sullát, tartson vele megbeszélést. Ennek főként az volt az oka, hogy Fimbria, miután meggyilkolta az ellenpárthoz tartozó consult, Flaccust, és leverte Mithridatész vezérét, most a király ellen fordult. Mithridatész ettől való félelmében még inkább óhajtotta elnyerni Sulla barátságát.

24. Dardanoszban, Troasz egyik városában találkoztak. Mithridatész kíséretében kétszáz egyevezősoros gálya volt, huszezer nehézfegyverzetű gyalogos, hatezer lovas és igen sok kaszás harci szekér. Sulla négy cohorsot és kétszáz lovast hozott magával. Mithridatész ment Sulla elé, és jobb kezét nyújtotta feléje. Sulla megkérdezte tőle, kész-e véget vetni a háborúnak az

Arkheilaossal kötött megegyezés feltételei alapján. A király hallgatott, mire Sulla így szólt: „Tudtommal annak kell előbb beszélnie, aki kér valamit, a győzteseknek elég hallgatniuk.” Mithridatész erre védekezni kezdett, mindenféleképpen próbálkozott: a háború felelősségét részben az istenekre hárította, részben a rómaiakat hibáztatta, de Sulla félbeszakította szavait, és azt mondta, már régóta hallotta másoktól, és most maga is meggyőződött róla, hogy Mithridatész igen tehetséges szónok, és nem szűkölködik tetszetős érvekben, hogy védelmére keljen gonosz és törvénysértő tetteknek. Azután keserű szemrehányást tett eljárása miatt, majd ismét megkérdezte, teljesíti-e az Arkheilaosz útján vállaltakat. Mithridatész igent mondott, és Sulla csak ekkor köszöntötte, ekkor csókolta meg, majd odavezette hozzá a két királyt, Nikomédészt és Ariobarzanészt, s kibékítette őket egymással. Erre Mithridatész átadott hetven hajót és ötszáz íjast, s elhajózott Pontoszbába.

Sulla tisztaban volt vele, hogy katonái bosszankodnak a békekötés miatt, mert azt kellett látniuk, hogy a legkegyetlenebb király, aki Ázsiában egyetlen napon százötvenezer rómaint mészároltatott le, most elhajózik Ázsiából, és hajóit megrakja azokkal a kincsekkel, amelyeket négy éven át szüntelen zsarolással és rablással gyűjtött össze. Sulla azzal védekezett, hogy nem tudna egyszerre harcolni Fimbria és Mithridatész ellen, ha erőiket egyesítve ellene fordulnának.

25. Sulla innen Fimbria ellen indult, aki Thüateira mellett táborozott, s a közelében megállva hadseregével árkot ásott tábor körűl. Fimbria emberei erre őrizetlenül hagyták táborukat, üdvözölték Sulla katonáit, és buzgón segítettek nekik a munkában. Fimbria, mikor látta katonái átpártolását, megijedt Sulla engesztelhetetlenségétől, a táborban megölte magát.

Sulla ekkor húszezer talentum hadisarcot vetett ki Ázsiára. A lakosságot tönkretette a családokhoz beszállásolt katonák dölyfös kapzsisága. Sulla elrendelte, hogy minden ház gazdája a hozzá beszállásolt katonának naponta négy drakhmát fizessen, ezenkívül vacsorát készítsen neki és annyi barátjának, ahányat vendégül óhajt látni. A centuriók naponta ötven drakhmát és két öltözet ruhát kaptak, egyet otthonra, egyet kimenőre.

26. Epheszoszból indult neki összes hajójával, és harmadnap kikötött Peiraieuszban. Beavattatta magát a misztériumokba, majd elkobozta a téoszi Apellikón könyvtárát. A könyvtárban Arisztotelész és Theophrasztosz úgyszólván minden műve megvolt, pedig abban az időben szélesebb körökben még alig ismerték őket. Miután a könyvtárat Rómába vitette, a könyveket Türranniónnal, a grammatikussal rendeztette; tőle kapott másolatokat a rhodoszi Androkinosz, aki közzétette őket, és elkészítette a most ismert katalógusukat. A régebbi peripatetikusok nyilván felvilágosult és tanult férfiak voltak, de úgy látszik, Arisztotelész és Theophrasztosz sok művét még vagy nem ismerték, vagy csak felületesen, mert Theophrasztosz könyvei örökösének, a széképsziszi Néleusznak hagyatéka hozzá nem értő, tudatlan emberek kezébe került.

Mialatt Sulla Athénban időzött, súlyos fájdalom és benuultság támadta meg a lábát, amit Sztrabón a köszvény kezdeti tünetének tart. Áthajózott tehát Aidépszoszba, hogy az ottani meleg források vizével gyógyíttassa magát; ezt az időt teljesen pihenésre használta, s napjait leginkább színészek társaságában töltötte. Egy alkalommal a tengerparton sétált, és néhány halász igen szép hallal ajándékozta meg. Örült az ajándéknak, és amikor hallotta, hogy Halaiból jöttek, így szólt hozzájuk: „Hát vannak még Halaiban életben maradottak?” Mikor ugyanis az orkhomenoszi győzelem után üldözőbe vette az ellenséget, három boiótiai várost pusztított el egyszerre, Anthédont, Larümnát és Halait. Az emberek erre megnémultak a félelemtől, de Sulla mosolyogva azt mondta nekik, hogy menjenek békében, mert nem értéktelen, silány szöszölőket hoztak magukkal. A Halaiból jött emberek erre állítólag felbátorodtak, és visszatértek városukba.

27. Sulla Thesszalián és Makedonián át lement a tengerhez, és Dürrhakhionnál készült átkelni Brundisiumba ezerkétszáz hajóval. Ott a közelben van Apollónia, annak szomszédságában pedig a Nümphaion nevű szent hely, ahol a zöldellő völgyben és a mezőkön állandó tűz tör fel a földből. Mondják, hogy itt fogtak egy alvó szatírt, épp olyat, ahogy a szatírokat a szobrászok és a festők ábrázolják, majd Sulla elé vitték, és több tolmács segítségével kikérdezték, kicsoda. Csak nehezen bírták szólásra, és akkor sem adott értelmes feleletet, hangja félig lőnyerítéshez, félig kecskemekegéshez hasonlított. Sulla megijedt tőle, megparancsolta, hogy vigyék el.

Sulla készülődött, hogy átszállítsa katonáit, de aggódott, hogy Itáliában emberei szétszélednek, mindenki a maga városába. Ekkor a katonák önszántukból megesküdtek, hogy vele maradnak, és semmiféle erőszakos cselekedetet nem hajtanak végre Itáliában, sőt amikor látták, hogy pénzre van szüksége, önként adtak neki, ki amennyit tudott. Sulla nem fogadta el a felajánlott pénzt, de köszönetet mondott érte, és lelkesen buzdította őket. Aztán, mint saját maga mondja, átkelt, hogy szembeszálljon tizenöt ellenséges vezérrel és négyszázötven cohorsszal, de az isten világos előjelekkel biztatta, hogy a szerencse kitart mellette. Nyomban átkelése után áldozatot mutatott be Tarentumban, az áldozati állat májának babérkoszorú alakja volt, két lecsüngő szalaggal. Nem sokkal átkelése előtt Campaniában a Tifatum-hegy környékén két nagy kecskebakot láttak, amint verekedtek, s egészen úgy vívtak egymással, ahogyan emberek szoktak csatában küzdeni. De ez csak látomás volt; a kecskebakok rövidesen felemelkedtek a földről, majd alakjuk, mint valami ködkép, szétszlott és eltűnt a levegőben. Csakhamar ide vonult nagy haderővel Sulla ellen a fiatalabb Marius és Norbanus consul. Sullának nem maradt ideje, hogy parancsot adjon az ütközetre vagy csapatait csatasorba állítsa, de a közös lelkesedés erejével és katonáinak mindent elsőprő bátorságával megfutamította az ellenséget, és Norbanust, aki hétezer katonáját elveszítette, körülfárta Capua városában. Ez volt az oka, mint maga elbeszéli, hogy hadserege nem széledt szét a városokba, hanem együtt maradt, és nem ijedt meg a jóval nagyobb számú ellenségtől. Silviumban Pontius rabszolgája felkereste az istentől megszállottan, azt mondta neki, hogy Bellonától jön, a háborúban aratandó siker és győzelem hírét hozza neki, és azt a figyelemztetést, hogy ha nem siet, a Capitolium a lángok martaléka lesz. Így is történt pontosan azon a napon, amelyet a rabszolga megmondott, vagyis Quintilis, a mostani július hónap hatodik napján. Majd ezután Fidentia határában Marcus Lucullus, Sulla egyik vezére tizenhat cohorsával szembekerült az ellenség ötven cohorsával. Lucullus bízott katonái lelkesedésében, de sokuknak nem volt nehéz fegyvere, ezért nem tudta, mitévő legyen. Mialatt várt és tanakodott, a közeli sík mező felől szelíd szellő támadt, virágokat sodort magával, és rászórta őket a seregbe; a virágok ellepték a katonák mellvértjét, sisakját: úgy tűnt fel az ellenségnek, mintha koszorúval díszítették volna fel őket. Erre Sulla emberei nekibátorodtak, a győztes ütközetben tizenhatalézer ellenséges katonát megöltek, és elfoglalták az ellenpárt táborát. Ez a Lucullus testvére volt annak a másik Lucullusnak, aki később Mithridatészt és Tigranészt legyőzte.

28. Sulla látta, hogy minden oldalról ellenséges seregek és táborok veszik körül, ezért a ravaszságot erővel párosítva, megegyezésre szólította fel a másik consult, Scipiót. Scipio hajlandónak mutatkozott, s több találkozót és megbeszélést tartottak. Sulla mindig talált valami ürügyet a halasztásra, közben Scipio seregét elcsábította saját katonáival, akik a ravaszkodásban és a csalárdságban éppen olyan gyakorlottak voltak, mint vezérük. Bementek ugyanis az ellenség táborába, elkeveredtek közöttük, és némelyeket pénzzel, másokat ígéretekkel, hízélgéssel vagy rábeszéléssel megnyertek maguknak. A végén Sulla húsz cohorsszal odament a közelükbe, katonái üdvözölték Scipio embereit, és átmentek hozzájuk. Scipiót, aki magára maradt sátrában, előbb elfogták, majd szabadon engedték. Így Sulla húsz cohorsával,

mint csalogatásra használt madarakkal, törbe csalta az ellenség negyven cohorsát, s valamennyiüket átvitte a saját táborába. Állítólag ekkor mondta Carbo, hogy ha a Sulla lelkében lakozó oroszlánnal és a rókával kell harcolnia, jobban fél a rókától.

Marius ezután Signiumnál nyolcvanöt cohorsszal csatára hívta ki Sullát. Sulla nagyon szeretett volna még aznap megütközni vele, mert álmában a következőt vélte látni: Mintha az idősebb Marius, aki már régen meghalt, intette volna fiát, hogy őrizkedjék a következő naptól, mert nagy szerencsétlenséget hoz rá. Sulla emiatt mindenképpen óhajtotta az ütközetet és elküldött Dolabelláért, aki távolabb táborozott. De mert az ellenség elállta és elzárta az utakat, Sulla katonái befáradtak, hogy utat csináljanak maguknak. Nagy eső esett, ami még inkább akadályozta őket munkájukban. Ezért a katonai tribunusok odamentek Sullához, kérték, hogy halassza el az ütközetet, és megmutatták neki a fáradtságtól meggyötört katonákat, amint pajzsukat a földre rakták, ráfeküdtek és úgy pihentek. Sulla kedvetlenül hajlott kérésükre, és kiadta a parancsot, hogy üssenek tábort. Már éppen hozzáfektak, hogy árkot ássanak és sáncot hányjanak a táborhely előtt, amikor nagy büszkén megjelent Marius csapatai élén, hogy a rendezetlenül és megzavarodottan talált ellenséget szétszórja. Így tehát beteljesedett, amit az isten Sullanak álmában kijelentett, mert a katonák dühe Marius ellen fordult, abbahagyták a munkát, dárdájukat letűzték a sáncokra, kihúzták kardjukat, és hangos csatakiáltással kézitusára keltek az ellenséggel, amely nem állt ellen hosszabb ideig, hanem megfutamodott, sok halottat hagyva hátra. Marius Praenestébe menekült, ahol a kapukat zárva találta; erre fentről kötelek engedtek le, derekára kötötték, és felhúzták a bástyafalra. Némelyek azonban, köztük Fenestella is, azt állítják, hogy Marius nem is vette észre az ütközetet, mert a sok virrasztástól és fáradalomtól kimerülve egy árnyas helyen lefeküdt a földre; amikor jelt adtak a csatára, már aludt, s csak nagy nehezen ébredt fel, de ekkor már megkezdődött a futás. Mint Sulla elmondja, ebben a csatában csak huszonhárom emberét veszítette el, az ellenségből viszont húszezret ölt meg és nyolcezer hadifoglyot ejtett. Hadvezérei, Pompeius, Crassus, Metellus és Servilius hasonló jó szerencsével küzdöttek, nagy ellenséges erőket semmisítettek meg, és semmi veszteséget nem szenvedtek, vagy csak egészen jelentéktelent, annyira, hogy Carbo, aki az ellenpártot még leginkább együtt tartotta, még azon az éjszakán megszökött hadseregétől, és Libüába hajózott.

29. Sulla utolsó harcában a samnis Telesinus - mint a fáradt győztesre lesben váró birkózó - közel állt hozzá, hogy lesújtson rá, és egyetlen csapással leterítse Róma kapuinál. Telesinus a lucaniai Lamponiusszal együtt nagy haderőt gyűjtött össze, és Praeneste alá sietett, hogy Mariust felmentse az ostrom alól. Mikor azonban észrevette, hogy szemben Sulla, háta mögött pedig Pompeius siet ellene, s így előlről is és hátulról is szorongatják, mint jó harcos, aki nagy csatákban szerzett harci tapasztalatot, éjjel felszedte táborát, és egész hadseregével Róma ellen vonult. Kis híján betört a védtelenül hagyott városba. Már csak tízstádiumnyira volt a Porta Collinától, amikor éjszakára letáborozott, eltelve büszkeséggel és magasra szárnyaló reménységgel, hogy túljárt oly sok és nagy hadvezér eszén. Kora hajnalban a legelőkelőbb ifjak lóháton vonultak ellene, de közülük többeket megölt, így a nemes származású és derék Appius Claudius. Mint képzelhető, teljes volt a zűrzavar a városban, a nők jajveszékáltak, fel és alá rohangáltak az utcákon, mintha a város már az ellenség kezén volna, amikor feltűnt Balbus, aki hatszáz lovasa élén Sullától érkezett. Csak annyi időt engedett lovasainak, hogy kifűjják magukat, aztán felkantározott, és gyorsan lecsapott az ellenségre.

Közben megjelent Sulla is; a legkorábban érkezőknek megparancsolta, hogy reggelizzenek meg, s aztán csatarendbe sorakoztatta őket. Dolabella és Torquatus kérve kérték, hogy várjon, és ne kockáztassa a sikert a fáradt katonákkal, mert most nem Carbóval és Mariusszal, hanem samnisokkal és lucaniaikkal, Róma legdühöttebb ellenségeivel és a legharciasabb törzsekkel kell harcolniok. Sulla azonban ügyet sem vetett rájuk, kiadta a parancsot, hogy fűjják meg a

kürtöket, és adják meg a jelet a támadásra, bár az idő már délután négy órára járt. Az ütközet folyamán, amelyhez hasonló nem volt még soha, a jobbszárny, amelyet Crassus vezetett, fényes győzelmet aratott; a balszárnynak, mikor komolyan bajba került, Sulla ment segítségére tüzes, gyors lábú, hófehér harci ménjén. Így jól felismerhették, és két ellenséges katona dárdával célba is vette. Sulla nem vette észre, de lovása korbácsával ráütött a lóra, az előreugrott, és a dárda a ló farát súrolva a földbe fúródott. Mondják, hogy Sulla a csatákban mindig a nyakában hordott egy Delphoiban kapott arany Apollón-szobrot, s most megcsókolva így szólt hozzá: „Ó, püthói Apollón, aki a szerencsés Cornelius Sullát annyi küzdelemben nagy és fényes győzelmekhez segítetted, csak nem hagyod, hogy most, mikor ide vezéreltél szülővárosom kapuihoz, polgártársaimmal együtt szégyenletesen elpusztuljak?” Mint mondják, Sulla így fohászkodott az istenhez, embereit pedig kérlelte, korholta, megpróbálta feltartóztatni. Végül is teljesen szétverték a balszárnycsoportot, ő maga is a futók közé vegyült és a táborban keresett menedéket, közben pedig sok társát és barátját veszítette el. Többeket, akik kijöttek a városból, hogy nézzék a csatát, megöltek, vagy a lovak taposták agyon. Már azt hitték, odalett a város, és kis híján félbeszakadt Praeneste ostroma is, mert a csatából menekülők közül sokan odafutottak, és arra biztatták az ostromló sereg parancsnokát, Lucretius Ofellát, hogy minél előbb szedje fel táborát, mert Sulla elesett, és az ellenség elfoglalta Rómát.

30. Késő éjszaka hírnökök érkeztek Crassustól Sulla táborába, és vacsorát kértek neki magának s katonáinak. Crassus ugyanis legyőzte és Antemnaeig üldözte az ellenséget, és ott táborát ütött. Sulla így értesült Crassus győzelméről és arról, hogy az ellenség legnagyobb része elpusztult. Kora reggel Antemnaebe ment, és az ellenség háromezer emberének, akik készek voltak megadni magukat, bántatlanságot ígért, ha mielőbb hozzá állnak, a maradék ellenségnek pedig kárt okoznak. Ezek hittek neki, rátámadtak a többiekre, így aztán rengetegen pusztultak el egymás kezétől. Sulla a mindkét részről életben maradottakat, mintegy hatezer embert, összegyűjtött a Circusban, a szenatus pedig Bellona templomába hívta össze. Akkor kezdett hozzá beszédéhez, midőn kirendelt katonái elkezdték a hatezer ember felkoncolását. A szűk helyre összezsúfolt emberek lemészárlása, amint az természetes is, messzire elhallatszó jajveszékelés közben ment végbe, és amikor a senatorok elrémültek, Sulla nyugodt, szenvtelen arckifejezéssel felszólította őket, hogy a beszédére hallgassanak, és ne törődjenek azzal, ami odakinn történik; néhány gonosztevő megfenyítése folyik, mondotta, amire ő adott parancsot.

Ebből aztán a legkorlátoltabb rómaiak is megértették, hogy csak zsarnokot cseréltek, de a zsarnokságtól nem szabadultak meg. Marius kezdettől fogva zord és kegyetlen ember volt, és természetén a hatalom semmit nem változtatott; de Sulla eleinte mérsékelten és államférfihoz méltóan használta fel szerencséjét, és azt gondolták róla, hogy arisztokratikus hajlamai ellenére is segíteni kész vezére lesz népének. Végre is ifjúkorától kezdve vidám természetűnek ismerték, és olyannyira könnyűlelkűnek, hogy könnyen sírásra fakadt. De a nagy hatalom megrontja és megváltoztatja a jellemet: büszkévé, féktelenné és embertelenné teszi. Hogy a jellemnek ezt az átalakulását a szerencse idézi-e elő, vagy inkább az történik, hogy a hatalom napfényre hozza a már meglevő, rejtett gonosztságot, ezt más műben kell kifejteni.

31. Sulla hatalmas öldöklést rendezett; a várost megtöltötték a holttestek, a gyilkosságoknak nem volt se szeri, se száma. Sokan pusztultak el olyanok is, akiknek semmi dolguk nem volt Sullával, de Sulla hozzájárult legyilkolásukhoz, hogy barátainak kedvében járjon. A szenatusban egy fiatalabb ember, Caius Metellus merészkedett megkérdezni Sullától, hogy meddig szándékozik elmenni, lesz-e határa a rémségeknek, és várható-e, hogy megszűnnek. „Nem azt kérjük tőled - szólt -, hogy megkíméld azokat, akiknek vesztét elhatároztad, hanem hogy kételyeiktől megszabadítsd azokat, akiknek életben maradását eldöntötted.” Amikor Sulla erre azt válaszolta, hogy még nem tudja, kiket kímél meg, Metellus félbeszakította, és így szólt:

„Akkor hát hozd nyilvánosságra, kiket akarsz megbüntetni.” Sulla kijelentette, hogy ezt megteszi. Némelyek szerint az utóbbi szavakat nem Metellus, hanem Fundius, Sulla egyik kegyence mondta. Sulla erre nyomban nyolcvan személyt proskribált anélkül, hogy a névsort bármilyen hivatalos személlyel közölte volna. Az általános felháborodás ellenére egy nappal később kétszázhuszan, majd a következő napon még egyszer ugyanannyian kerültek a névsorra. Ezek után nyilvános szónoklatot tartott, és azt mondta, azokat proskribálta, akiknek a neve eszébe jutott, s akikről most megfeledkezett, azokat majd később proskribálja. A proskribáltak listájára tette mindazok nevét is, akik elbújtattak vagy megmentettek proskribáltakat, hogy így lakoljanak emberséges viselkedésükért, s ez alól nem volt kivétel sem testvér, sem fiú, sem szülő. Aki proskribáltat megölt, két talentum jutalmat kapott, a gyilkosságért, a jutalom nem maradt el, ha rabszolga ölte is meg urát vagy fiú az apját. A legnagyobb jogtalanságnak az látszott, hogy a proskribáltaknak fiait és unokáit is megfosztotta polgárjogaiktól, és elkoboztatta vagyonukat. A proskripciók nemcsak Rómában folytak, hanem Itália minden városában. A gyilkosságoktól nem maradt mentes sem templom, sem vendéglátó tűzhely, sem szülői ház, férjeket öltek meg feleségük oldalán, gyermekeket anyjuk karjában. De a harag és gyűlölet miatt megöltek száma semmi sem volt azoknak a számához képest, akiket vagyonuk miatt gyilkoltak meg. A hóhérok bátran mondhatták, hogy ezt nagy háza, amaszt kertje, mást pedig meleg forrásai vittek a halálba. Quintus Aurelius, egy békés, senkinek nem ártó férfiú, akinek csak annyi köze volt ezekhez a gazságokhoz, hogy részvétet érzett a szerencsétlen áldozatok iránt, elment a fórumra, végigolvasta a proskribáltak névsorát, és amikor közöttük találta a saját nevét is, így kiáltott fel: „Jaj nekem, albai jószágom az üldözőm!” Alig tett néhány lépést, gyilkosa már le is sújtott reá.

32. Közben Marius öngyilkos lett, még mielőtt kézre kerítették. Sulla pedig, mikor elment Praenestébe, eleinte egyenként vonta felelősségre és büntette meg a város lakóit, de mert sürgős dolga volt, egy helyre tereltette össze valamennyiüket, összesen tizenkétezer embert, és mindnyájukat lemészároltatta. Egyedül volt házigazdájának adott kegyelmet, aki azonban nemes gondolkodásra vallóan azt mondta neki, hogy nem akarja megmenekülését hazája gyilkosának köszönni, ezzel beállt többi polgártársa közé, és velük együtt megölték őt is. De a legszörnyűbb módon Lucius Catilina viselkedett. Még mielőtt a polgárháború sorsa eldőlt, meggyilkolta fivérét, és most arra kérte Sullát, hogy proskribálja, mintha még élne; meg is történt a dolog. Erre, hogy háláját lerója, megölt egy Marcus Marius nevű embert, aki az ellenpárthoz tartozott, fejét odavitte Sullához a fórumra, majd odament Apollón közelben levő vízzel telt engesztelőmedencéjéhez, s megmosta a kezét.

33. A tömeggyilkosságokon kívül voltak más szörnyű cselekedetei is. Dictatornak jelentette ki önmagát, és ezzel olyan tisztséget elevenített fel, amelyet senki nem viselt százhusz év óta. A múltba visszamenőleg teljes büntetlenséget szavaztatott meg önmagának, a jövőre nézve pedig élet és halál ura volt. Joga volt vagyonek Kobzáshoz, kitelepítéshez, földosztáshoz, városokat alapíthatott vagy romboltathatott le, bárkitől elvehette királyságát, és annak adhatta, akinek akarta. Az elkobzott javak nyilvános árverését a tribunusi emelvényről irányította, de olyan dölyfösen és zsarnoki módon, hogy az ajándékosztás még gyűlöletesebbé vált, mint az elkobzás. Szépségükről híres nőknek, énekeseknek, mimus-színészeknek, a legaljasabb szabadon bocsátott rabszolgáknak egész országokat, városok adójövedelmét adta ajándékba, s nőket akaratuk ellenére házasságra kényszerített kegyenceivel. Így azt akarta, hogy a Nagy Pompeiust rokoni kapcsolattal fűzze magához. Elrendelte tehát, hogy váljon el akkori feleségétől, és nőül adta hozzá Aemiliát, Scaurus és saját felesége, Metella leányát, akinek, bár gyermeket várt, el kellett válnia Manius Glabriótól; a fiatalasszony később Pompeius házában halt meg gyermekágyban. Lucretius Ofellának, aki Marius ellen vezette az ostromot, eleinte megtiltotta, hogy consulságra pályázzék; majd mikor Ofella híveinek nagy seregével

mégis megjelent a forumon, odaküldte hozzá a kíséretéhez tartozó egyik centuriót és meggyilkoltatta. Közben bírói emelvénynél ült a Dioszkurosok templomában, s onnan nézte végig a gyilkosságot. Az emberek megragadták a centuriót, és odavitték a bírói emelvény elé, erre ráparancsolt a zajosan tiltakozókra, hogy legyenek csendben, a centurio az ő parancsát teljesítette, engedték hát szabadon.

34. Diadalmenetében a királyi zsákmány drága és ritka kincsei pompáztak, de még inkább emelte az ünnep fényét a hazatért száműzöttek látványa: a menetben a legkiválóbb és legtekin-
télyesebb polgárok haladtak felkoszorúzva, Sullát megmentőjüknek és atyjuknak nevezték, mivel az ő jóvoltából tértek vissza hazájukba feleségükkel és gyermekeikkel. Amikor minden ünnepség véget ért, a népgyűlésen tartott szónoki beszédben beszámolt tetteiről. Sikereit nem kevésbé tulajdonította szerencséjének, mint vitézségének, és úgy rendelkezett, hogy ezentúl a „Szerencsés” melléknevet adják neki és így szólítsák, ezt jelenti ugyanis a latin nyelvben a *Felix* szó. Ha azonban görögökkel tárgyalt vagy váltott levelet, *Epaphroditosz*-nak nevezte magát, s a nálunk levő diadaloszlopon ez a felirat olvasható: LEUKIOSZ KORNÉLIOSZ SZULLASZ EPAPHRODITOSZ. Később, amikor Metella ikreket szült, a fiút Faustusnak, a lányt Faustának nevezte, mert a rómaiak a szerencsés és örömteli dolgot *faustum*-nak mondják. Jó szerencséjében jobban bízott, mint tetteiben, ezért miután oly sok embert legyilkoltatott és a város kormányzatában oly nagy újításokat és változásokat véghezvitt, letette dictatori tisztségét, és a népnek teljes mértékben visszaadta consulválasztó jogát. Többé nem pályázott consulságra, a forumon magánemberként jelent meg, és bárkinek rendelkezésére állt, aki felelősségre kívánta vonni. Úgy látszott, hogy kívánsága ellenére egy merész és iránta ellenséges érzületű férfi, Marcus Lepidus nyeri el a consulságot, nem annyira a maga erejéből, hanem mert Pompeius buzgólkodott az érdekében, és kérte a népet, hogy szavazzanak rá. Mikor Sulla megpillantotta Pompeiust, aki győzelmének örülve távozóban volt, magához szólította, és így szólt hozzá: „Milyen jól politizálsz, fiatal ember, hogy Lepidust választattad meg Catulus helyett: a legderékabb helyett a legmegbízhatatlanabbat! Itt az ideje, hogy ne szundikálj, hiszen ellenfeledet erősebbé tette magadnál.” Ezekkel a szavakkal Sulla helyesen jósolt, mert Lepidus hamarosan elbizakodott, és háborút kezdett Pompeius pártja ellen.

35. Sulla, miután vagyona tizedrészét felajánlotta Herculesnek, gazdag vendégséget adott a népnek. Olyan bőségesen gondoskodott mindenről, hogy rengeteg húst kellett a folyóba dobni, s a lakomán negyvenéves vagy még annál is régibb óborokat ittak. A több napon át tartó mulatozás közben halt meg Metella, aki súlyos betegségben szenvedett. A papok nem engedték meg, hogy a közelébe menjen vagy hogy házát megfertőzze a holttesttel, ezért válólevéllel elbocsátotta magától, és még életében más házba vitette. Merő babonából tehát pontosan ragaszkodott az ősi szokásokhoz, de azt az általa hozott törvényes rendszabályt, amely korlátozta a temetési költségeket, megszegte, és a temetésnél nem kímélt semmi költséget. De megszegte az általa elrendelt szabályokat a lakomák költségeinél is, és gyászában részeg lakomákban keresett vigasztalást, amelyek szertelenkedéssé és trágár mulatozássá fajultak.

Néhány hónappal később gladiatori játékokat tartottak; akkor még az ülőhelyek nem voltak elkülönítve, férfiak és nők vegyesen ültek a nézőtérben. Sulla közelében történetesen egy feltűnően szép, előkelő származású nő ült, Messala leánya, a szónok Hortensius nővére, név szerint Valeria, aki nemrégén vált el férjétől. Valeria, mikor Sulla háta mögött elment, vállára tette a kezét, kihúzott egy szálat togájából, majd továbbment a maga helyére. Amikor Sulla csodálkozva nézett rá, így szólt: „Nem fontos, dictator, csak egy kis részt szeretnék a szerencsédből.” Sullának tetszett, amit Valeria mondott, és világos volt, hogy a szavak izgalomba hozták; titokban odaküldött hozzá, hogy megtudja a nevét, majd érdeklődött családjá és életkörülményei felől. Kölcsonös pillantásokat váltottak egymással, állandóan egymásra néztek és mosolyogtak; a végén eljegyzést tartottak, és házasságra léptek. Az asszony eljárásában nem

lehet kifogásolnivalót találni, de Sullát, bármilyen erényes és nemes származású nő volt is Valeria, nem vezették nemes és tiszteletre méltó indítóokok; mintha éretlen ifjú lett volna, érzelmeit a testi szépség és a hízelgő pillantások ejtették rabul, amelyekből pedig a legszégyenletesebb és legszemérmetlenebb szenvedélyek szoktak fakadni.

36. Bár odahaza ilyen felesége volt, színésznők, lantművészek és mindenféle színházi népség társaságában töltötte idejét, és egész nap pamlagon heverészett. Ezek voltak akkor a legnagyobb befolyással rá: Roscius, a színész, Sorex, a vezető mimus-játékos, Métróbiosz, aki női szerepeket játszott, és akibe, bár már jócskán túl járt fiatal korán, nem is tagadta, hogy szerelmes. Életmódja még súlyosabbá tette betegségét, amely eleinte jelentéktelennek látszott; hosszú ideig nem is tudta, hogy belső részeit fekély lepte el. Ettől teste gennyedésnek indult, s férgek rágták. Többeket csak azért tartott maga mellett, hogy eltávolítsák a férgeket, de hiába szedték ki belsejéből, a férgek egész testét ellepték, úgyhogy végül tele volt velük a ruhája, fürdőkádja, kézmosó medencéje, sőt étele is. Mindent gennyes váladék borított, annyira súlyos volt a betegsége. Ezért naponta többször is megfürdött, öblítette, mosta és tisztogatta a testét, de mindez mit sem ért, mert a bomlási folyamat gyorsan terjedt, és a férgek olyan tömegesen lepték el, hogy semmi nem használt.

Mondják, hogy az ősrégi időkben Peliasz fia, Akasztosz pusztult el ebben a betegségben, később pedig Alkman, a dalköltő, Phereküdesz, a bölcselő, a börtönbe zárt olünthoszi Kalliszthenész, aztán Mucius, a jogtudós. Hogy pedig megemlítsünk olyat is, aki semmi kiváló cselekedetet nem hajtott végre, de emléke fennmaradt: mondják, hogy az a rabszolga, aki a szicíliai rabszolgaháborút¹⁸⁵ elindította, név szerint Eunus, amikor fogolyként Rómába vitték, szintén ugyanebben a betegségben pusztult el.

37. Sulla nemcsak előre tudta halálát, hanem szinte meg is írta. Emlékirataiban, amelyeket a huszonkettedik könyvnél hagyott abba, két nappal halála előtt, elbeszéli, hogy a khaldeusok előre megmondták, hogy tiszteletre méltó élet végén, szerencsájének tetőpontján kell meghalnia. Elmondja azt is, hogy az a fia, aki nem sok idővel Metella halála előtt halt meg, megjelent neki álmában rongyos ruhába öltözve, és kérte apját, ne aggódjék semmiért, hanem menjen vele együtt anyjához, hogy gond nélkül békességben éljen vele. Sulla ennek ellenére sem hagyta abba a közügyekkel való törődést. Így tíz nappal halála előtt Dikaiarkheiában kibékítette az egymással szemben álló pártokat és törvényt adott nekik, hogy városukat ezután aszerint igazgassák. Egy nappal halála előtt értesült róla, hogy az ottani városi főtisztviselő, Granius, azt a pénzt, amellyel a városi kincstárnak tartozott, nem hajlandó visszafizetni, hanem az ő halálát várja. A szobájába hívatta tehát, köréje állította szolgáit, és megparancsolta, hogy fojtsák meg, de a hangos kiáltozástól és heves kézmozdulatoktól kelése felfakadt, és sok vért vesztett. Ettől ereje gyorsan hanyatlott, és heves fájdalmak közt töltött éjszaka után meghalt. Két fiatal gyermeke maradt utána Metellától. Valeriának férje halála után leánya született, akit Postumának hívtak; az apjuk halála után született gyermekeknek a rómaiak ugyanis ezt a nevet szokták adni.

38. Ekkor sokan Lepidushoz siettek azzal a szándékkal, hogy megakadályozzák Sulla holttestének illő tiszteletadással való eltemetését. Pompeius azonban, annak ellenére, hogy Sulla megbántotta, mert végrendeletében barátai közül egyedül őt mellőzte, némelyeket barátságos kéréssel, másokat fenyegetéssel térített el szándékától, majd a holttestet Rómába vitette, és gondoskodott róla, hogy tisztas és illő temetésben részesüljön. Mondják, hogy az asszonyok olyan nagy mennyiségű illatos fűszert hordtak össze, hogy kétszázhusz nyitott hordszéken vitték, de még azon kívül is annyi drága tömjén és fahéj maradt, hogy elkészítették belőle Sulla és egy lictor életnagyságú képmását. A temetés napján borult volt az ég, és esőtől kellett tartani; így a holttestet csak délután három órakor tették fel a máglyára. A meggyújtott

máglyába belekapott az erős szél, a lángok magasra csaptak, a tetemet a tűz gyorsan megemésztette, majd alighogy a máglya elhamvadt, és a tűz kialudt, heves záporosó eredt el, és késő éjszakáig hullott. Így a szerencse még temetésén is kitartott Sulla mellett. Síremléke a Campus Martiuson áll. A feliratot, mint mondják, maga készítette el, és a lényege az, hogy őt senki nem múlta felül sem jótettekben barátai iránt, sem rosszakban ellenségeivel szemben.

LÜSZANDROSZ ÉS SULLA ÖSSZEHASONLÍTÁSA

1. Miután befejeztük Sulla életrajzát is, kezdjünk hozzá az összehasonlításhoz. Mindkettőjük közös tulajdonsága, hogy hatalomra jutásukat saját nagyságuknak köszönhették; de Lüsandroszra különösen jellemző, hogy minden tisztségét polgártársai beleegyezésével nyerte el, és amikor egészséges viszonyok voltak az államban, erőszakkal és az állampolgárok akarata ellenére, a törvények megkerülésével nem szerzett magának semmi hatalmat.

Belső harcban a sors a cudarnak szab ki szerencsét...

mint akkor Rómában, ahol a nép romlottságát és a beteges kormányzat hibáit kihasználva hol ilyen, hol olyan emberek ragadták magukhoz a hatalmat. Nem lehet tehát csodálni, hogy Sulla került hatalomra. A Glauciák és Saturninusok kiűzték a városból a Metellusokat, consulok fiait gyilkolták meg a népgyűléseken, aranyon és ezüstön vásároltak fegyvereket és katonákat, tűzzel és karddal hoztak törvényeket, és erőszakkal elnyomtak minden ellenzékét. Nem hibázatom, ha valaki ilyen viszonyok között mindent elkövet, hogy elnyerje a legfőbb hatalmat, de a nagyság jelének sem ismerem el, ha valaki ilyen rothadt államban első helyre kerül. Ellenben azt a férfiút, akit Spárta, amelynek akkor igen kiváló kormánya és igen józan polgárai voltak, a legnagyobb vezéri feladatokkal bízott meg, méltán tekintjük legjobbnak a jók és legelsőnek az elsőek között. Lüsandrosz éppen ezért gyakran visszaadta a hatalmat, de gyakran újból megkapta polgártársaitól, mert a spártaiak az erénynek kijáró tiszteletet minden fölé helyezték. Ezzel szemben, amikor Sullát egyetlenegyszer megválasztották a hadsereg vezérévé, fegyveres hatalmát tíz éven át megszakítás nélkül megtartotta, és előbb consullá, majd dictatorrá tette magát, de mindig zsarnok módjára uralkodott.

2. Mint már említettem, Lüsandrosz megkísérelte az alkotmány megváltoztatását, de sokkal szelídebb és törvényesebb eszközökkel, nem a fegyverek erejével, és nem is úgy, hogy mindent felforgat, ahogy Sulla tette. Egyetlen célja a királyválasztás módjának megváltoztatása volt. Ami jogosnak is látszott, mert Görögországnak abban az államában, amely vezető szerepét az erénynek és nem az előkelő származásnak köszönhetette, természetesen a legjobbnak kellett uralkodnia a jók között. Amiként a vadásznak a kutya a fontos, és nem, ami a kutyától származik; a lovasnak is a ló, és nem a ló ivadéka - mert ugyan mi lenne, ha a ló öszvért ellenék? -, éppen így az államférfinak is azt kell néznie, hogy milyen ember, aki uralkodik, nem pedig azt, hogy kitől származik. Hiszen éppen maguk a spártaiak fosztották meg trónjától az olyan királyokat, akikben nem voltak uralkodói erények, és silány, semmit nem érő embereknek bizonyultak. Ahogy a gonosztságot sem teszi megbocsáthatóvá az előkelő származás, az erényt sem az előkelő származás miatt, hanem önmagáért kell megbecsülnünk.

Mindketten követtek el igazságtalanságokat; az egyik barátai ellen, a másik barátai érdekében. Köztudomású, hogy Lüsandrosz a legtöbb igazságtalanságot párthívei miatt követte el, s a legtöbb kivégzést uralmuk és zsarnoki hatalmuk fenntartása érdekében hajtotta végre. Sulla ellenben irigységből fosztotta meg Pompeiust katonai hatalmától, és vette el Dolabellától a

hajóhad parancsnokságát, amelyet pedig ő maga adott neki. Lucretius Ofellát, amikor sok kiváló szolgálatáért consulságra pályázott, azon nyomban leszúratta, s leghívebb barátainak legyilkoltatásával mindenkit félelembe és rémületbe ejtett.

3. Az élvezetek és a gazdagság megszerzésében kifejtett buzgalom még inkább mutatja, hogy az egyik hajlamai hadvezérhez méltóak, a másiké zsarnokiak voltak. Lüszaandrosz nem követett el semmi szertelenséget vagy ifjúi oktalanságot, bár igen nagy tekintély és hatalom birtokában volt, és ha valaki, ő elkerülte, amit a közmondás így hibáztat:

Oroszlán otthon, künn a réten rókaft.

Ilyen józan, spártai és fegyelmezett életmódot folytatott minden tekintetben. De Sulla vágyait nem mérsékelte sem a szegénység fiatal korában, sem éveinek száma, amikor megöregedett. És bár a házasságra és a fényűzés mérsékletére törvényeket adott a polgárságnak, ő maga nem hagyta abba szeretkezéseit és házasságtörő életmódját, mint Sallustius leírja. Így aztán a várost olyan szegénységbe és nélkülözésbe döntötte, hogy a szövetségeseknek és a baráti városoknak pénzért adott szabadságot és önkormányzatot, bár naponta kobozta el és árvereztette el a leg-gazdagabb és legnagyobb családok birtokait. Nem ismert mértéket, amikor tékozló bőkezű-séggel szórta a pénzt hízelgőinek. Milyen számítást vagy takarékoságot lehet elvárni a baráti borozgatások és szórakozások alkalmával attól, aki egyszer a nyilvánosság előtt a következő-
ket csinálta: Éppen egy nagy vagyont árvereztek, és Sullát tömeg állta körül. Sulla kihirdette, hogy a vagyon egyik barátját illeti, ekkor azonban valaki más magasabb árat ígért, és a kikiáltó bejelentette a felajánlott összeget, mire ő méltatlankodva így szólt: „Kegyetlen és zsarnoki módon bántok velem, hogy az általam szerzett zsákmányt nem juttathatom annak, akinek akarom.” Lüszaandrosz viszont a zsákmánnyal együtt elküldette polgártársainak a neki adott ajándékokat is; bár ezt a cselekedetét én nem tartom dicséretesnek, mert lehetséges, hogy e kincsek megszerzésével többet ártott Spártának, mint amennyi kárt okozott Sulla Rómának a kincsek elrablásával - csak éppen bizonyítékul hozom fel arra, hogy Lüszaandrosz közönyös volt a gazdagság iránt. Mindketten sajátos tapasztalatra tettek szert a maguk városával kapcsolatban. A költségeiben féktelen Sulla józanságra szoktatta polgártársait, Lüszaandrosz elárasztotta városát azokkal a bűnökkel, amelyektől ő maga mentes volt. Így tehát az egyik azt a hibát követte el, hogy rosszabb volt saját törvényeinél, a másik pedig rosszabbakká tette polgártársait önmagánál, mert megtanította Spártát, hogy kívánja azt, amiről ő le tudott mondani. Ennyi elég is államférfiúi munkájukról.

4. Háborús küzdelmek, a hadvezetésben elért eredmények, a diadaljelek sokasága és a veszélyek nagysága tekintetében Sulla a másik felett áll, de Lüszaandrosz is két tengeri csatában tűnt ki, s ehhez hozzá kell még adnom Athén ostromát, amely mint haditett nem nagy, de híre által annál fényesebb lett. A Boiótiában és Haliartosznál történt események oka lehetett a balszerencse, de talán meggondolatlanság is volt részéről, hogy nem várta meg a királynak Plantaiaiból jövő és már közeli nagy haderejét, hanem szenvedélyes dicsőségvágyában alkalmatlan időben rohanta meg a várfalet; így történhetett, hogy egy jelentéktelen és vaktában rájuk rontó csapat ölte meg. Nem úgy esett el, mint Kleombrotosz Leuktránál, vitézül szembe-szállva az ellenség rohamával, se nem úgy, mint Kürosz vagy Epameinondas, akik még összeszedték menekülőfélben levő csapataikat, és idejében intézett támadással megszerezték a biztos győzelmet. Ezek királyhoz és hadvezérhez méltó halállal haltak meg, de Lüszaandrosz dicstelenül áldozta fel életét, mint valami előcsatározó vagy előőrsi szolgálatot teljesítő közkatona, és ezzel is bebizonyította, milyen helyesen tartózkodtak a régi spártaiak a várostro-moktól, amelyekben a legbátrabb katona kevesebbet ér egy közviténél, és még egy gyermek

vagy asszony kezétől is könnyen eleshet véletlenül, mint ahogyan Akhilleuszt is a kapuknál ölte meg Parisz.

Nem volna könnyű megszámolni, hány nyílt ütközetben győzött és hányszor tízezer ellenséget ölt meg Sulla. Rómát kétszer foglalta el, és Athén kikötőjét, Peiraeuszt nem kiéheztetéssel vette be, mint Lüszaandrosz, hanem nagy és kemény küzdelemben, miután Arkhelaoszt a szárazföldről a tengerre szorította. De nagy különbség volt az ellenség vezéreiben is, mert szinte gyerekes tréfának lehetne mondani, ahogyan Alkibiadész kormányosát, Antiokhoszt legyőzte, és Philoklész athéni népvezért rászedte,

ki dicstelen nyelvét, az élest fente csak,

akiket Mithridatész még annyira sem méltatott volna, mint a lovászát, és Marius még annyira sem, mint a lictorát. Azok között a fejedelmek, consulok, hadvezérek és népvezérek között, akik szembeszegültek Sullával - hogy a többieket ne is említsem -, volt-e Mariusnál félelmetesebb római, Mithridatésznál hatalmasabb király, Lamponiusnál és Telesinusnál harciasabb itáliai? Ezek közül Sulla az elsőt elűzte, a másodikat leigázta és a többieket megölte.

5. Véleményem szerint minden másnál nagyobb dolog, hogy Lüszaandrosz sikereit mindenben előmozdították honfitársai, Sulla viszont számkivetve, ellenségei által szorongattatva (még feleségét is elűzték hazulról, lerombolták házát, és barátait megölték) Boiótiában mégis szembeszállt a sok-sok ezer főnyi ellenséggel. Vállalta a veszélyeket hazájáért, diadaloszlopot emelt, és Mithridatésznek, aki szövetséget és ellenségei ellen haderőt ajánlott fel, nem tett semmi engedményt, nem ígért szívességet, nem adott egy jó szót, nem nyújtotta jobbát addig, amíg Mithridatész ott nyomban ki nem jelentette, hogy elhagyja Ázsiát, átadja hajóit, Bithüniát és Kappadokiát visszaadja királyaiknak. Úgy gondolom, hogy Sulla egyik cselekedete sem volt szebb, sem nemesebb gondolkodásra valló, mint az, hogy a közérdeket elébe helyezte a magánérdekeknek, és mint az igazi fajkutya, ellenségét ő sem engedte ki harapásából, míg fel nem adta a harcot; akkor kezdett csak hozzá magánsérrelmeinek megbosszulásához. Mindezekon felül Athénnal szemben tanúsított magatartásukat is mérlegelnünk kell jellemük összehasonlításakor. Sulla, amikor elfoglalta azt a várost, amely Mithridatész hatalmának és uralmának érdekében állt harcban vele, érintetlenül hagyta szabadságát és önkormányzatát. Lüszaandrosz ellenben nem szánta Athént egykori nagy hatalmának és fensőbbségének elvesztése után sem. A népuralmat eltörölte, és helyébe a legkegyetlenebb és törvénytíró zsarnokságot kényszerítette rá a városra.

Azt hiszem, nem tévesztjük szemünk elől az igazságot, ha megállapítjuk, hogy Sulla nagyobb sikereket vívott ki, Lüszaandrosz pedig kisebb hibákat követett el, s ezért neki önmérsékletéért és józanságáért, Sullának pedig vitézségéért és hadvezéri működéséért adjuk meg az elsőséget.

AGÉSZILAOSZ - POMPEIUS

AGÉSZILAOSZ¹⁸⁶

1. Arkhidamosznak, Zeuxidamasz fiának,¹⁸⁷ a lakedaimóniak dicső uralkodójának két fia volt. Az idősebbiknek, Agisznak az előkelő származású Lampido volt az anyja, Agészilaosznak pedig, aki sokkal fiatalabb volt bátyjánál, Melészippidasz leánya, Eupólia. Mivel a törvény értelmében a királyság Agiszt illette, azt gondolták, hogy Agészilaosz majd magánemberként éli le életét, s ezért a Lakedaimónban *agógé* néven ismert neveltetést kapta, amely rideg, fáradsalmakkal teljes életmódot jelent, és az ifjakat megtanítja az engedelmességre. Mondják, hogy Szimónidész azért nevezi Spártát „emberfékezőnek”, mert szokásaival a polgárokat feltétlen engedelemre és tiszteletre szoktatja a törvények előtt, mint a lovakat, amelyeket még csikókorukban betörnek. Ez alól a kötelező szabály alól csak azok jelentenek kivételt, akiket a királyság várományosaiként nevelnek fel. Agészilaosznak így különös előnye volt az is, hogy amikor a trónra került, már ránevelték az engedelmeskedésre. Ezért bármely más királynál jobban tudott alkalmazkodni alattvalóihoz, mert vezetésre és uralkodásra termett egyéniségét úgy nevelték, hogy szeresse a népet és az embereket.

2. Amikor a vele együtt nevelt ifjak egyik nyájnak nevezett csoportjához tartozott, Lüsandroszt választotta szerelmeséül, aki jellemének vele született, nemes tulajdonságai miatt vonzódott hozzá. Mert bár társai közt ő volt a legtörekvőbb és legbátrabb, mindenben első akart lenni, indulatai és szenvedélyei fékezhetetlenek, sőt legyőzhetetlenek voltak, mégis olyan engedelmes és szelíd tudott lenni, hogy bármit parancsoltak neki, nem félelemből, hanem kedvességből teljesítette a parancsokat, s a megrovás jobban fájt neki, mint az, ha fáradsalmakat kellett elviselnie. Lábának bénaságát testi szépsége feledtette; fogyatékoságát könnyű szívvel s vidáman viselte el, sőt elsősorban saját maga tréfálkozott és gúnyolódott rajta, s gyógyításával a legkisebb mértékben sem törődött. De becsvágyát még nyilvánvalóbbá tette, hogy sántasága miatt nem vonta ki magát semmiféle munkából vagy fáradságból. Képmását nem ismerjük, mert nemcsak hogy nem akarta, de még halálos ágyán is megtiltotta, hogy bárki szobrot vagy festményt készítsen róla; egyébként azt mondják, hogy alacsony termetű és jelentéktelen külsejű férfi volt, aki jó kedélyét minden körülmények között megőrizte; sem beszédével, sem arckifejezésével soha nem árult el semmi sértő vagy mogorva szándékot, s ezzel még öregkorában is kedveltebbé tette magát, mint a szépek és a fiatalok. Arkhidamoszra, mint Theophrasztosz beszéli, az ephoroszok bírságot róttak ki, mert kis termetű nőt vett feleségül. „Ez nem királyokat szül majd nekünk - mondták -, hanem királyocskákat.”

3. Agisz uralkodása idején érkezett Alkibiadész Sziciliából száműzetésbe Spártába. Még csak rövid ideig tartózkodott a városban, s máris abba a gyanúba esett, hogy viszonyt folytat a király feleségével, Timaiával. Agisz ezért újszülött gyermekét nem ismerte el magáénak, hanem kijelentette, hogy a gyerek Alkibiadészé. Durisz szerint Timaiá emiatt nem is sértődött meg, sőt otthon megsúgta helóta szolgálóinak, hogy a fiúnak Alkibiadész a neve, és nem Leótükhidész. Maga Alkibiadész azt mondta, hogy Timaiához nem szerelem, hanem az a becsvágy hajtotta, hogy tőle született gyermek uralkodjék majd egyszer a spártaiakon. Alkibiadész Lakedaimont is emiatt hagyta el, mert félt Agisztól, aki mindig gyanakvó szemmel nézett a fiúra, nem becsülte meg, és nem tekintette törvényes leszármazottjának. De

amikor megbetegedett, s a fia térdre esve könnyek közt kérte, többek jelenlétében fiának jelentette ki.

Agisz halála után Lüszaandrosz, aki tengeri csatában ekkor már leverte az athéniakat, és hatalma tetőpontján állt Spártában, Agészilaoszt igyekezett a trónra ültetni, mert szerinte a királyság nem illette meg a házasságtörő viszonyból született Leótükhidészt. De több más polgár is - olyanok, akik együtt nevelkedtek vele és társai voltak - nagyra becsülte érdemei miatt, és lelkes hívévé szegődött. Élt azonban akkor Spártában egy Diopeithész nevű jóstehetségű ember, akinek sok régi jósige volt a birtokában, s az a híre volt, hogy különösképpen tanult és járatos az isteni dolgokban. Diopeithész kijelentette, ellenkezik az istenek akaratával, hogy sánta ember legyen Lakedaimón királya, és az erről folyó vita közben a következő jóslatot idézte:

*Ébren ügyelj, Sparté, noha dölyftől duzzadó vagy,
épkézláb voltodra nehogy még béna királyt szülj!
Megrohamoznak az orv gyötrelmek örökkön-örökre,
s emberölő harcok tajtékzó tengere görget.*

Lüszaandrosz erre azt mondta, hogy ha a spártaiak olyan nagyon félnek a jóslattól, óvakodjanak inkább Leótükhidésztől, mert az istent nem az bántja, hogy valaki sántán uralkodik, hanem hogy nemtelen születésű, és nem Hérakleida; ezt értette az isten a sánta királyságon. Agészilaosz pedig elmondta, hogy Poszeidón is kinyilatkoztatta Leótükhidész korcs származását, mert földrengéssel űzte ki Agiszt hálószobájából, s utána tíz hónapnál több idő telt el Leótükhidész születéséig.

4. Agészilaosz így és ezért nyerte el a királyságot, s kapta meg Agisz vagyonát, Leótükhidészt pedig mint törvénytelen származású rokonát elűzte. Mikor azonban látta, hogy anyja rokonai derék ember létükre mérhetetlenül szegények, a vagyon felét szétosztotta közöttük, és így irigység s gyűlölet helyett jóakaratot és hírnevet szerzett magának az örökséggel. Xenophón azt állítja róla, hogy hazájának mindenben engedelmeskedve nyerte el a legnagyobb hatalmat, és végül már azt tehette, amit akart; erről a következőt kell elmondani: Az államban akkor az ephoroszok és a geruszia tagjai kezében volt a legnagyobb hatalom; az előbbieket hivatali ideje egy esztendő volt, de a geruszia tagjaié életük végéig tartott. Mind a két intézményt azért létesítették, hogy a királyok hatalmát korlátozzák, amint ezt már elmondtam Lükurgosz életrajzában is. Ezért aztán a királyok kezdettől fogva ősi gyűlölettel és ellenszenvvel viselkedtek irántuk. Agészilaosz azonban az ellenkező utat választotta, s ahelyett, hogy hadakozott vagy ellenkezett volna velük, kedvüket kereste, és nem fogott hozzá semmi vállalkozáshoz tanácsuk vagy megkérdezésük nélkül, ha pedig hívták, valósággal futva ment hozzájuk. Ha az ephoroszok olyankor keresték fel, amikor trónszékén ülve az államügyeket intézte, felkelt helyéről, és úgy ment eléjük, amikor pedig a geruzsiába új tagot választottak, köpenyt és ökröt küldött neki ajándékba megtiszteltetésül. Így aztán, bár látszólag méltóságukat tisztelte és növelte, valójában saját hatalmát gyarapította, s a királyság hatáskörét növelte az irántuk tanúsított jóindulattal.

5. Polgártársaival való érintkezésében ellenségnek még kifogástalanabb volt, mint barátnak, mert az ellenséget igazságtalanul meg nem sértette, de barátait még igazságtalan ügyekben is támogatta. Ellenségeitől restellte megvonni a tiszteletet, ha helyesen cselekedtek, de barátait képtelen volt megróni, még ha helytelenül jártak is el, sőt dicsekedett vele, hogy segíti őket és osztja hibáikban, mert semmiféle szolgálatot nem tartott szégyenletesnek, amit barátainak tett. Ha viszont valamelyik ellensége hibát követett el, részvételt vett körül, sőt ha megkérte rá, még készségesen támogatta is, ezzel megnyerte mindenki rokonszenvét és támogatását.

Látván ezt az ephoroszok, megijedtek a hatalmától, és bírságot róttak ki rá azzal az ürüggyel, hogy magántulajdonává teszi az állam közös tulajdonát alkotó polgárságot.

Amint ugyanis a természetbölcselek azt vallják, hogy ha a világmindenségből kiküszöbölnék a viszályt és az egyenetlenséget, az égitestek egy helyben állnának, s a teljes harmónia megszüntetne mindennemű keletkezést és mozgást; úgy látszik, hogy a spártai törvényhozó is azért vitte bele a becsvágyat és a versengést az állam életébe, hogy erényes tettekre indítsa a polgárokat. Tudatosan azt akarta, hogy a jóra való polgárok között folytonosan viszály és versengés legyen, mert az ellentéteket ki nem próbáló kölcsönös megegyezés csak gyámoltalan kedveskedés, amelyet helytelen dolog egyetértésnek nevezni. Való igaz, hogy jól látta ezt Homérosz is: nem örülne Agamemnón, hogy Odüsszeusz és Akhilleusz „szörnyű szavakkal”¹⁸⁸ civódik egymással, ha Homérosz szerint nem volna előnyös a közre a legderekabbak versengése és vitája. Ezt azonban mégsem lehet csak úgy egyszerűen elfogadni, mert a túlságba vitt versengés is ártalmas az államra, és nagy veszélyekkel jár.

6. Alig foglalta el Agészilaosz a trónt, egyesek máris azt a hírt hozták Ázsiából, hogy a perzsa király nagy hajóhaddal el akarja üzni a lakedaimóniakat a tengerről. Lüszaandrosz vágyva vágyott rá, hogy ismét Ázsiába küldjék, és segíthessen barátain, akiket teljes hatalommal hagyott a városokban kormányzóul, de gonoszul és erőszakosan intézték az ügyeket, és a polgárok vagy elkergették, vagy megölték őket. Rábeszélte tehát Agészilaoszt, hogy vállalkozzék a hadjáratra, vonuljon hadba a görög érdekekért, keljen át minél gyorsabban a tengeren, és vágjon eléje a barbár király készülődéseinek. Egyidejűleg írt ázsiai barátainak is, hogy küldjenek követeket Spártába, és kérjék, hogy Agészilaosz legyen a hadvezér. Agészilaosz megjelent a népgyűlésen, és vállalta a hadjáratot azzal a kéréssel, hogy adjanak melléje harminc spártai vezért tanácsadóul, továbbá kétezzer válogatott felszabadított helótát és hatezer főnyi szövetséges haderőt. A spártaiak Lüszaandrosz támogatására készsággel mindent megszavaztak, és Agészilaoszt nyomban elküldték a harminc spártai vezérrel, akik között Lüszaandrosz volt az első, nemcsak nagy híre és hatalma miatt, hanem mert barátja volt Agészilaosznak, ő pedig jól tudta, hogy Lüszaandrosz ezzel a hadjáratral a királyság megszerzésénél is nagyobb jót tett vele.

A haderő Geraisztozban gyülekezett. Közben Agészilaosz barátaival lement Auliszba, és ott töltötte az éjszakát; álmában mintha valaki ezt mondta volna neki: „Spártaiak királya, bizonyosan tudod, hogy az egész Görögország vezérévé nem választottak előtted mást, csak Agamemnónt. Mivel pedig ugyanazoknak a népeknek vagy a vezére, ugyanazzal az ellenséggel harcolsz, és ugyanarról a helyről indulsz el a háborúba, illő, hogy ugyanolyan áldozatot mutass be te is az istennőnek, mint ő, amikor hajóival innen útra kelt.” Agészilaosznak nyomban eszébe jutott a királyleány¹⁸⁹ feláldozása, akit atyja a jósoknak engedelmeskedve küldött a halálba. De ez nem hozta zavarba, hanem reggel, amikor felkelt, elbeszélte barátainak a látomást, és azt mondta, kész a tiszteletet megadni az istennőnek, mert illő, hogy megkapja, ami neki jár, de nem fogja megismételni azt az oktalanságot, melyet a hajdani vezér elkövetett. Megkoszorúztatott tehát egy szarvasünnöt, és megparancsolta jóspapjának, hogy ő végezze el az áldozatot, és nem az a pap, akit a boiótok szoktak erre a tisztségre kijelölni. Amikor a boiótok vezérei ezt meghallották, megharagudtak, elküldték szolgálait Agészilaoszhoz, és megtiltották neki, hogy az ősi boiót törvények és szokások ellenére mutasson be áldozatot. A szolgák ezt jelentették is, és az áldozat feldarabolt részeit ledobálták az oltárról. Agészilaosz haragosan elhajózott, megneheztelt a thébaiakra, de ez a baljóslatú előjel reményeit is lelohasztotta, félt tőle, hogy vállalkozása balul üt ki, és a hadjárat nem jár kellő sikerrel.

7. Mihelyt megérkezett Epheszoszba, terhesnek és elviselhetetlennek találta Lüszaandrosz nagy tekintélyét és hatalmát. Lüszaandrosz ajtaja előtt ugyanis mindig tömegesen álltak az emberek, mindenki őt kísérte és neki hajbókolt, mintha Agészilaosz csak névleg viselné a vezérséget, valójában azonban ő volna úr mindenek felett, övé volna a teljhatalom és mindent ő intézne. Az Ázsiába kiküldött vezérek közül Lüszaandrosznál senki nem volt félelmetesebb és rettegettebb, senki nem tett több jót barátaival és több rosszat ellenségeivel. Mindez még frissen élt az emberek emlékezetében, és most látták Agészilaosz egyszerűségét, keresetlen, közvetlen modorát, másfelől Lüszaandrosz hevesességét, szigorát, szűkszavúságát, s ezért mindnyájan előtte hajbókoltak, és csak az ő szavára hallgattak. Emiatt a többi spártai vezér nyomban elviselhetetlennek tartotta, hogy Lüszaandrosz szolgái és ne a király tanácsadói legyenek. Később Agészilaosz is - bár nem volt irigy ember, és nem bosszankodott a másokat ért megtiszteltetések miatt, de becsvágyó és emelkedett gondolkodású férfiú volt - megijedt, hogyha valami fényes tettet visz majd véghez, hírneve miatt ezt is Lüszaandrosznak tulajdonítják. Ezért tehát a következőképpen járt el:

Először is visszautasította Lüszaandrosz tanácsait, és abbahagyta azokat a hadi vállalkozásokat, amelyeket ő szorgalmazott a legnagyobb buzgalommal, és helyettük másokba fogott. Majd azokat, akik kértek tőle valamit, de tudomása szerint főként Lüszaandroszban bíztak, dolguk végezetlenül bocsátotta el. Peres ügyekben is azok lettek nyertesek, akiket Lüszaandrosz különösképpen szidalmazott, azok pedig, akiknek érdekében mindent elkövetett, csak nagy nehezen kerültek el, hogy meg ne bírságolják őket; Amikor aztán Lüszaandrosz rájött, hogy ezek a dolgok nem véletlenül történtek, hanem kiszámítottan és mindig egyformán, nem titkolta el barátai előtt sem, sőt megmondta nekik, hogy miatta jártak rosszul; biztatta tehát őket, hogy keressék a király és azok kedvét, akiknek szavára Agészilaosz inkább hallgat, mint őreá.

8. Lüszaandrosz tettei és szavai arról győzték meg Agészilaoszt, hogy meg akarja őt gyűlöltetni az emberek előtt, ezért, hogy még jobban megalázza, kinevezte asztalnokává, majd, mint mondják, többek jelenlétében így szólt: „Hát rajta, menjetek csak, és hajbókoljatok asztalnokom előtt.” Rosszul esett ez Lüszaandrosznak, és így szólt: „Értesz hozzá, Agészilaosz, hogy megalázd barátaidat.” „Igen, Zeuszra mondom - szólt a király -, ha nálam nagyobbak akarnak lenni.” Erre Lüszaandrosz így szólt: „Ezek a te szavaid, de nem az én tetteim. De adj nekem valami olyan parancsnokságot, vagy küldj valahova, ahol nem károdra, hanem hasznodra leszek.” Így aztán Agészilaosz elküldte a Hellészpontoszba, ahol Lüszaandrosz a görögök oldalára állított egy Pharnabazosz tartományából való perzsát, név szerint Szpithridatészt, aki rengeteg kincset és kétszáz lovast hozott magával. De azért tovább is haragudott Agészilaoszra, és később azon mesterkedett, hogy a két uralkodói családot megfossza a királyságtól, és a trónt minden spártai polgár számára elérhetővé tegye. Valószínűnek látszik, hogy ennek a viszálynak a következtében súlyos zavarok keletkeztek volna, ha Lüszaandrosz nem esik el a boiótiai hadjáratban. A becsvágyó jellemek az állam életében több bajt okoznak, mint jót, ha nem tartózkodnak a túlzástól, mert bár Lüszaandrosz valóban meglehetősen elviselhetetlen volt, és becsvágya nem ismert határt, Agészilaosz találhatott volna módot rá, hogy másképp és kevésbé kifogásolhatóan utasítsa rendre ezt a híres és nagyravágyó embert, amikor vétett ellene. Ugyanannak a szenvedélynek tulajdonítható, hogy egyikük nem tudta elismerni a király hatalmát, másikuk pedig nem volt képes elnézni barátja hibáját.

9. Tiszaphernész kezdetben félt Agészilaosztól, és egyezséget kötött vele, hogy szabaddá és a királytól függetlenné teszi a görög városokat, később azonban, mikor megerősödött, hadat üzent neki, amit Agészilaosz örömmel fogadott, mert nagy reményt fűzött a hadjáratához. Szégyenletes dolognak tartotta, hogy Xenophón a tízezerrel eljutott a tengerig, és annyiszor győzte le a királyt, ahányszor akarta, ő meg, hiába vezére a szárazföldön és a tengeren

uralkodó spártaiaknak, semmi emlékezetre méltó haditettet nem tud felmutatni a görögöknek. Hogy tehát Tiszaphernész esküszegését méltó csellel megbosszulja, elhíresztelte, hogy Karia ellen támad, s miután a barbár azon a területen vonta össze hadseregét, elindult és betört Phrügiába, ahol rengeteg várost foglalt el, és temérdek kincset zsákmányolt. Ezzel megmutatta barátainak, hogy az egyezés megszegése az istenek megvetését jelenti, de az ellenség kijátszása nemcsak igazságos, hanem nagy dicsőséggel, örömmel és haszonnal is jár. De mert lovassága gyengébb volt, és az áldozati állat májlebenye hiányzott, visszatért Epheszoszba, ahol lovasság toborzásához kezdett, és a gazdag polgároknak parancsba adta, hogy mindenki, aki nem akar katonáskodni, állíthat maga helyett lovat és lovast. Erre sokan vállalkoztak, és Agészilaosz gyáva gyalogos hadsereg helyett sok és harcias lovast szedett össze, mert akik nem akartak katonáskodni, zsoldjukba fogadtak olyanokat, akik hajlandók voltak rá, és azok, akik nem akartak lovasként szolgálni, olyanokat szegődtettek, akik szívesen szolgáltak. Agészilaosz azt gondolta, hogy igaza volt Agamemnónnak, amikor egy gyáva gazdag embert egy jó fiatal kancáért felmentett a hadi szolgálat alól. Amikor parancsára mezítelenre vetkőztették a hadifoglyokat, és úgy ajánlották őket megvételre a zsákmánnyal kereskedőknek, a ruhára sok vevő akadt, de a fehér és elpuhult testű embereket, amint ott álltak mezítelenül, mint haszontalan, semmire nem jó portékát, kinevették. Agészilaosz is ott állt, és így szólt: „Ezek, akik ellen harcoltok, és emezek, amikért harcoltok.”

10. Mikor elérkezett a hadviselésre alkalmas idő, Agészilaosz bejelentette, hogy Lüdiába vezeti hadseregét; ez alkalommal nem ő szedte rá Tiszaphernészt, hanem Tiszaphernész csapta be saját magát, mert az előbbi csel miatt nem hitt Agészilaosznak, és azt gondolta, hogy csekély létszámú, lovas harcra alkalmatlan lovasságával Kariába fog betörni. Midőn aztán Agészilaosz, amint előre megmondta, megjelent a Szardeisz körüli síkságon, Tiszaphernész kénytelen volt lovasságával gyorsan a vidék védelmére sietni, és sokat megölt a síkságon rendezetlenül harácsoló katonák közül. Agészilaosz látta, hogy az ellenség gyalogos hadserege még nem vonult fel, az ő hadserege viszont teljes létszámmal jelen van; siettette hát a döntő összecsapást. Könnyű fegyverzetű csapatait beosztotta a lovasság közé, és megparancsolta, hogy minél gyorsabban induljanak rohamra, míg ő maga nehéz fegyverzetű csapatait vezette harcba. A barbárokat megfutamtították és üldözőbe vették. Elfoglalták táborukat, és sokat megöltek közülük. Ennek a csatának a következményeképpen a görögök nemcsak a király tartományát dúlták fel és harácsolták végig zavartalanul, hanem láthatták Tiszaphernésznek, ennek a gonosz embernek, a görög nép legnagyobb ellenségének a bűnhődését is. A perzsa király nyomban utánaküldte Tithrausztészt, aki fejét vette, és arra kérte Agészilaoszt, hogy kössön vele békét, hajózzék haza, sőt követei útján pénzt is küldött neki. Agészilaosz azt válaszolta, hogy a béke kérdésében csak Spárta dönthet; ő maga jobban örül katonái, mint saját maga meggazdagodásának, de a görögök nem akarnak ajándékot elfogadni, hanem inkább zsákmányt szereznek az ellenségtől. Hogy azonban Tithrausztésznek is kedvében járjon, aki a görögök közös ellenségét, Tiszaphernészt megbüntette, átvezette hadseregét Phrügiába, s harminc talentumot fogadott el tőle az elvonulás költségeire.

Útközben az otthoni kormányzattól titkos parancsot kapott, amelyben felszólították, hogy vegye át a hajóhad főparancsnokságát is. Kétségtelenül ő volt a legnagyobb és legkitűnőbb ember kortársai között, amint Theopomposz is mondja, mert büszkébb volt erényére, mint vezéri hatalmára, ekkor mégis hibát követett el, mert a hajóhad élére Peiszandroszt állította. Bár voltak rangidősebb és tapasztaltabb vezérek is, hazája érdeke helyett rokoni kapcsolataira volt tekintettel, és kedveskedni akart feleségének, akinek Peiszandrosz fivére volt, ezért rábízta a hajóhad parancsnokságát.

11. Ő maga a Pharnabazosz alá rendelt tartományba vonult, ahol nemcsak bőségben élt, hanem még sok pénzt is gyűjtött. Majd továbbvonult Paphlagoniába, és megnyerte magának az ország királyát, Kotüsz, aki Agészilaosz barátságát erénye és becsületessége miatt óhajtotta. A Pharnabazosztól elpártolt Szpithridatész is csatlakozott Agészilaoszhoz, mindig nála tartózkodott, és elkísérte hadjárataira. Szpithridatésznek volt egy gyönyörű szép fia, Megabatész, akit Agészilaosz szenvedélyesen megszeretett, és egy szép, eladó sorban levő leánya. Agészilaosz rábeszélte Kotüsz, hogy ezt a leányt vegye el feleségül; majd kapott Kotüszől ezer lovas és kétezer könnyű fegyverzetű gyalogost. Ezek után visszatért Phrügiába, és elpusztította Pharnabazosz tartományát, aki erődeiben nem bízván, nem merte felvenni vele a harcot, hanem magával hurcolva becses és értékes holmijait, és tartományának hol ebbe a részébe menekült, hol más részén ütötte fel táborát. De Szpithridatész, a spártai Héríppidaszal egyesülve végül is elfoglalta táborát, és minden kincsét zsákmányul ejtette. Héríppidasz szigorú vizsgálatot tartott az ellopott holmik miatt, és mindent visszakényszerített a barbároktól. Szpithridatészt feldühítette vele, hogy mindennek utánanézett és mindent felkutatott, úgyhogy nyomban elment Szardeiszba a paphlagonokkal együtt.

Mondják, hogy Agészilaosz irtózatossá haragra gerjedt, amiért elveszített egy olyan derék embert, mint Szpithridatész, és vele együtt egy jelentékeny haderőt, de restellte azt is, hogy kicsinyesség és fukarság vádjával illessék, hiszen mindig az volt a becsvágya, hogy tisztán megőrizze az effélettől önmagát és hazáját. De ezekről a nyilvánvaló okokról nem is szólva, Agészilaosz a fiú iránt érzett szerelme is gyötörte, bár ahányszor csak látta, férfias határozottsággal fojtotta el az ifjú iránt érzett szenvedélyét. Sőt egy alkalommal, mikor Megabatész odament hozzá, hogy átölelje és megcsókolja, eltolta magától, mire a fiú sértődötten visszahúzódott, és csak messziről köszöntötte. Agészilaosz bosszankodott, megbánta, hogy elutasította a csókot, s úgy tett, mintha nem értené, mi bántja Megabatészt, hogy amikor találkoznak, nem csókolja meg. „Magad vagy az oka - így szóltak hozzá barátai -, nem fogadtad el ennek a szép gyereknek a csókját, megijedtél és féltél tőle; ha megint idejön hozzád, talán még rá tudod bírni, hogy megcsókoljon, csak ne légy megint olyan gyáva.” Agészilaosz egy ideig gondolataiba mélyedve hallgatott, majd így szólt: „Semmi szükség, hogy rábeszéljete; nekem az a harc, amit a csókjáért újrakezdek, édesebb, mint a világ minden aranya.” Így érzett Agészilaosz, míg Megabatész a közelében volt, de amikor elment, annyira gyötörte a szerelmi vágy, hogy nem lehet tudni, megállta-e volna, hogy meg ne csókolja, ha visszatér és újra meglátja.

12. Ezek után Pharnabazosz találkozni kívánt Agészilaossal. A találkozt a küzikoszi Apollophanész¹⁹⁰ hozta létre, aki vendégbarátja volt mindkettőjüknek. Előbb Agészilaosz érkezett meg barátaival együtt a megbeszélthelyre, leheveredett az árnyékban egy dús füvel borított helyen, és ott várta meg Pharnabazoszt. Később megérkezett Pharnabazosz, és bár az ő részére puha párnákat és tarka szőnyeget terítettek le, Agészilaosz iránti udvariasságból ő is minden teketória nélkül leült melléje a földre, pedig csodálatosan finom, gazdag színekben pompázó ruha volt rajta. Kölcsönösen üdvözölték egymást, és Pharnabazosz hosszasan előadta jogos panaszát, hogy bár gyakran tett nagy és hasznos szolgálatokat a spártaiaknak az athéniaiak ellen viselt háborúban, tartományát most mégis tűzzel-vassal pusztítják. Agészilaosz, látva, hogy a társaságában levő spártaiak szégyenkezve lesütik a szemüket és zavarban vannak, mert ők is tudták, hogy méltánytalanul bántak Pharnabazossal, így szólt: „Mi, Pharnabazosz, mindaddig, amíg barátai voltunk a királynak, barátságosan bántunk mindennel, ami az övé, de most, hogy ellenségei lettünk, ellenségesen. Mivel látjuk, hogy erőnek erejével a király tulajdonának akarod tartani magadat, természetes, hogy neki okozunk kárt, ha téged bántunk. Attól a naptól kezdve azonban, amikor méltóbbnak tartod magadat rá, hogy a görögök barátja és szövetségese légy, ne pedig a király szolgája, tekintsd úgy hadseregünket,

fegyvereinket, hajóinkat és minket magunkat is, mint őrzőjét minden javadnak és szabadságodnak, amely nélkül az ember számára nincs semmi szép vagy kívánatos.” Ezekre a szavakra Pharnabazosz így mondta meg a maga véleményét: „Én mellettetek leszek, ha a király más vezért küld ki, de ha rám bízta a vezérseget, teljes buzgalommal azon leszek, hogy harcoljak ellenetek, és kárt tegyek nektek az ő érdekében.” Agészilaosz megörült, amikor ezt hallotta, megragadta jobbját, és vele együtt felkelt helyéről, és így szólt: „Bárcsak a barátunk volnál, Pharnabazosz, és nem az ellenségünk.”

13. Amikor Pharnabazosz eltávozott barátaival, fia, aki ott maradt, odafutott Agészilaoszhoz, és mosolyogva így szólt: „Vendégbarátommá teszlek, Agészilaosz”, majd odanyújtotta neki a kezében tartott dárdát. Agészilaosz elfogadta a dárdát, gyönyörűséggel szemügyre vette a csinos külsejű és barátságos ifjút, s aztán végignézett a jelenlevőkön, hátha akad náluk valami, amit viszonzásul odaajándékozhatna ennek a szép és nemes ifjúnak. Láta, hogy Adaios nevű írnoke lovának díszes kantárja van, gyorsan levette és átadta a fiatalembernek. De később sem feledkezett meg róla, sőt amikor az ifjú később hontalanná lett, mert testvérei elűzték hazulról, és számkivetetten élt a Peloponnészoszon, mindenben gondoskodott róla; még szerelmi ügyeiben is segítségére volt, amikor beleszeretett egy fiatal athéni atlétába. Amikor ugyanis az atléta túlságosan nagy és csontos termete miatt abban a veszélyben forgott, hogy kizárják az olümpiai játékokról, a perzsa ifjú Agészilaosz segítségét kérte, aki, hogy kedvében járjon, sok utánjárással nagy nehezen elintézte az ügyet.

Más tekintetben nagyon pontos és törvénytisztelő volt, de baráti szolgálatokban nem ragaszkodott a túlzott jogszerűséghez. Emlegetik egy levelét, amelyet a kariai Hidrieuszhoz küldött; ebben ezt írta: „Ha Nikiasz ártatlan, bocsásd szabadon, ha bűnös, bocsásd szabadon az én kedvemért, de bocsásd szabadon mindenképpen.” Agészilaosz többnyire így viselkedett barátaival szemben, de ha a helyzet úgy hozta, a maga érdekét nézte, ami a következő esetből is kitűnik: Egy alkalommal igen zűrzavaros körülmények között kellett táborot bontania, és egyik kedvencét, aki beteg volt, hátrahagyta. Már útban volt, amikor a beteg nevén szólította és kérlelni kezdte. Agészilaosz megfordult, és azt mondta, nehéz dolog egyszerre lenni könyörületesnek is és okosnak is. Ezt a történetet Hierónümosz, a filozófus beszéli el.

14. Már második esztendejét töltötte Agészilaosz a hadjárat vezetésével, és Ázsia belsejébe is eljutott a híre; emlegették csodálatos józanságát, egyszerű életmódját és mértékletességét. Menetelések alkalmával magányosan ütötte fel sátrát a legszentebb templomok közelében, nem bánta, ha az istenek látják és tanúi olyan cselekedeteknek, amelyeket magunkfajta ember nem szívesen végez sok ember szeme láttára. És annyi ezer katona között nem lett volna könnyű dolog egyet is találni, aki Agészilaosznál egyszerűbb ágygal megelégedett volna. A hideget és meleget úgy tűrte, mintha egyedül ő lett volna arra teremtvé, hogy elviselje az isten által elrendelt időjárást. Az Ázsiában lakó görögöknek nagy gyönyörűséget szerzett, amikor látták, hogy a hajdan gazdagságban és fényűzésben dúskáló, elviselhetetlen vezérek és helytartók most félnek Agészilaosztól, a kedvét keresik ennek az ócska köpenyben járó férfiúnak, alázatosan hallgatják lakonikus beszédét, és még az arckifejezésük is megváltozik, úgyhogy sokan Timotheosz szavaira gondoltak:

Arész a zsarnok; nem hederít aranyra Hellasz.

15. Ázsia forrongott, és mindenütt az elpártolás jelei mutatkoztak. Agészilaosz tehát, miután rendet teremtett a városokban, és a városok kormányzatát kivégzések és száműzések nélkül is megfelelőképpen rendbe hozta, elhatározta, hogy az ország belsejébe vonul, és a háború színterét a görög tenger mellékről áteszi a király közvetlen közelébe. Ekbatanában és Szuszában akart vele megütközni, és szerette volna megzavarni benne, hogy a görögök háborúiban mint

valami döntőbíró nyugodtan ítélkezzen, és megrontsa a népvezéreket. Ekkor azonban odaérkezett hozzá a spártai Epiküdidasz azzal a hírrel, hogy Spártát nagy görög háború fenyegeti, ezért az ephoroszok hazahívják, és azt parancsolják neki, hogy siessen a segítségükre.

*Barbár Hellasz, ki tenfejedre bajt zudíts!*¹⁹¹

Mert lehet-e másképp szólni arról az irigységről, amely a görögöket szembeállította egymással? Ők maguk állták útját felfelé ívelő szerencsájuknek; barbárokra szegzett fegyvereiket és a görög földről elűzött háborút ismét önmaguk ellen fordították. Én bizony semmiképpen nem értek egyet a korinthuszi Démaratossal, aki azt mondta, hogy nagy gyönyörűségtől fosztották meg magukat azok a görögök, akik nem látták Alexandroszt Dareiosz trónján ülni, sőt azt vallom, hogy sírniok kellett, ha arra gondoltak, hogy ezt a dicsőséget átengedték Alexandrosznak és a makedónoknak, s a görög vezéreket áldozatul dobták Leuktránál, Koróneiánál, Korinthuszban és Arkadiában.

Agészilaosz legdicsőbb és legnagyobb tette az volt, hogy ekkor hazatért, példásan engedelmeskedett és meghajolt a felsőbb hatóság akarata előtt. Hiszen Hannibál akkor is, amikor dolgai már rosszul álltak, és számíttania kellett rá, hogy kiűzik Itáliából, csak nehezen szánta rá magát, hogy engedelmeskedjék azoknak, akik visszahívták az otthoni háborúba, Alexandrosz pedig még gúnyolódott is, amikor az Agisz és Antipatrosz közötti háborúról értesülve így szólt: „Emberek, úgy látszik, míg mi győzelmet aratunk Dareioszon, odahaza Arkadiában valami egérharc folyik.” Hogyne tartanánk tehát boldognak Spártát azért a tiszteletért, amelyben Agészilaosz részesítette és azért az engedelmességért, amelyet a törvények előtt mutatott? Mihelyt megérkezett a titkos parancs, lemondott nagy szerencséről, hatalmáról, sok jóval kecsesítő reményeiről, és bár „dolgát nem vitte vala véghez”,¹⁹² a szövetségesek mély szomorúsága ellenére azonnal hajóra szállt. Egyben megcáfolta Eraszisztratosznak,¹⁹³ Phaiax fiinak szavait is, aki azt mondotta, hogy közügyekben a spártaiak, magánügyekben pedig az athéniaiak különbek, mert bár kitűnő királynak, és hadvezérnek bizonyult, magánemberként még jobb és kedvesebb barátnak és bajtársnak. A perzsák egy íjas katona képét verették pénzükre, ezért Agészilaosz, mikor felszedte táborát, azt mondta: a király tízezer íjassal űzi ki Ázsiából; ennyi pénzt vittek ugyanis Athénba meg Thébaiba, és osztottak szét a népvezérek között, akik aztán ezt a két népet háborúba vezették a spártaiak ellen.

16. A Helléspontoszon átkelve áthaladt Thrakián; a barbároktól nem kért semmit, de mindegyikükhöz követeket küldött, és megkérdezte, hogy barátként vagy ellenségként vonulhat-e át a földjükön. Mind barátságosan fogadták és kísérőket adtak melléje, kitől mennyi tellett, de a trallésziaknak hívott nép, amelynek állítólag már Xerxész is adott ajándékot, pénzt kért Agészilaosztól az átvonulásért - száz ezüstitalentumot és ugyanannyi nőt -, Agészilaosz azonban gúnyosan csak ennyit mondott: „Miért nem jöttek mindjárt, hogy elvigyék?” Majd továbbvonult, s amikor csatasorba álltak fel ellene, megszalasztotta őket, és sokat megölt közülük. A makedónok királyához is ugyanezt a kérdést intézte, mire az azt felelte, hogy még megfontolja a dolgot. „Csak fontolja - mondta Agészilaosz -, mi folytatjuk utunkat.” A király elámult merészségén, és megengedte, hogy barátként vonuljon át területén. A thesszaliaiak országát, mert szövetkeztek az ellenséggel, feldúlta. Larisszába Xenoklészt és Szküthészt küldte, azt remélve, hogy elnyerik a város barátságát, de elfogták, és börtönbe vetették őket. A spártaiak felháborodtak, és úgy gondolták, hogy Agészilaosznak ostrom alá kell fognia Larisszát, de ő kijelentette, hogy egész Thesszalia elfoglalása sem kárpótolná, ha két embere közül csak egyiket is elveszítené; kiegyezett tehát az ellenséggel, hogy visszakapja őket. De nem kell csodálnunk Agészilaosznak ezt a viselkedését, ha összevetjük egy másik esettel: Értesült róla, hogy Korinthusz közelében nagy csata volt, és rövid idő alatt sok igen híres

ember eltűnt. Bár a spártaiak közül csak nagyon kevesen veszítették életüket, és az ellenség súlyos veszteséget szenvedett, nem örült és nem lelkesedett, hanem szíve mélyéből felsóhajtott, és így szólt: „Szegény Görögország, mennyi embert veszítesz el önkezeddél, akik ha életben maradnának, legyőzhetnék a világ valamennyi barbárját!” De amikor a pharszalosziak útját állták, és kárt okoztak hadseregének, ötszáz lovasát maga vezette ellenük, szétverte őket, és diadaloszlopot állíttatott fel a Narthakion-hegy tövében. Ennek a győzelmének különösen örült, mert lovasságával azokat győzte le, akik a legnagyobb lovas katonáknak tartották magukat.

17. Itt találkozott vele az egyik hazulról küldött ephorosz, Diphridasz,¹⁹⁴ aki azt a parancsot hozta, hogy azonnal törjön be Boiótiába. Bár nagyobb előkészület után ő maga is ezt szándékozott tenni, úgy gondolta, hogy rögvest engedelmeskednie kell feljebbvalóinak. Kijelentette társainak, hogy közel van az a nap, amiért hazajöttek Ázsiából, s egyben két hadosztályért küldött a Korinthosz vidékén táborozó hadsereghez. A spártaiak az iránta érzett tiszteletből kihirdették a fiatalok között, hogy jelentkezzék, aki kész önkéntesen a király segítségére menni. A felhívásra mindnyájan jelentkeztek; az előjárók kiválasztották a jelentkezők közül a legedzettebbeket és legerősebbeket, szám szerint ötvenet, és ezeket elküldték hozzá.

Agészilaosz átkelt a Thermopüli-szoroson, keresztülhaladt a baráti Phókisz területén, behatolt Boiótiába, és Khairóneia környékén tábort ütött. Éppen napfogyatkozás volt, a nap félhold alakúnak látszott. Ugyanakkor kapott hírt róla, hogy Peiszandrosz Knidosz közelében a Pharnabazossal és Konónnal vívott tengeri csatában vereséget szenvedett és elesett. Agészilaoszt természetesen aggodalommal töltötték el a hírek, különösen Peiszandrosz halála és Spárta sorsa miatt bánkódott, de hogy csatára készülő katonáin erőt ne vegyen a csüggedés és a félelem, a tengertől érkező hírnököknek megparancsolta, mondják a valóság ellenkezőjét, hogy győztek a tengeri ütközetben, ő maga pedig felkoszorúzott fejével áldozatot mutatott be a csapatok előtt a jó hírért, és az áldozati állatból barátainak is küldött húst.

18. Ezután tovább vonult Koróneiaig, ahol megpillantotta az ellenséget, és az is őt. Csatasorba állt, a balszárnyat az orkhomenosziaknak adta, ő maga pedig a jobbszárnyat vezette. A jobbszárnyon a thébaiak álltak velük szemben, a balszárnyon pedig az argosziak. Xenophón, aki maga is jelen volt, és Agészilaosz oldalán harcolt, azt állítja, hogy ez volt a legádázabb küzdelem, amit valaha látott. Az első összecsapás nem járt nagyobb harccal és küzdelemmel, a thébaiak az orkhomenosziakat, Agészilaosz pedig az argosziakat gyorsan megfutamította. Mikor mindkét oldalon meghallották a balszárnyak vereségét és megfutamodását, visszafordultak. Bár Agészilaosz veszély nélkül győzhetett volna, ha nem kanyarodik egy kerülővel a thébaiak elé, hanem hagyja elvonulni és hátba támadja őket, elragadta a harci vágy, szemből támadt rájuk, hogy teljes erővel lesújtson rájuk. A thébaiak azonban ugyanolyan erővel vágtak vissza, és hatalmas küzdelem alakult ki az egész arcvonalon; a harc ott volt a leghevesebb, ahol Agészilaosz állt, és mellette az ötven önkéntes ifjú. Harci vágyuknak még sohase látta ilyen jó hasznát a király: vadul küzdöttek és életüket kockáztatták érte, de nem tudták sértetlenül megőrizni. Több dárda- és kardsebet kapott páncélján keresztül, csak nagy nehezen tudták élve kimenteni a harcból, s közben sokan elestek közülük is. A thébaiak arcvonalának áttörése nehéz feladatnak bizonyult, ezért kénytelenek voltak azt tenni, amittől kezdetben vonakodtak. Szétnyitották a phalanxot, és amikor látták, hogy a thébaiak sorai felbomlanak, utánuk futottak, és oldaltámadást intéztek ellenük, de azok nem futamodtak meg, hanem visszahúzódtak a Helikonra azzal a büszke érzéssel, hogy veretlenek maradtak a csatában.

19. Agészilaosz elgyengült a testét borító nehéz sebektől, de nem vonult vissza sátrába, míg oda nem vitette magát a phalanxhoz és meg nem nézte a táborban összegyűjtött holttesteket. Kiadta a parancsot, hogy azokat, akik az ellenség soraiból a templomba menekültek, mind

bocsássák szabadon. A közelben volt ugyanis az itóni Athéné temploma, előtte egy diadaloszlop, amelyet a boiótok állítottak fel akkor, amikor Szpartón vezérlete alatt legyőzték az athéniakat és Tolmidészt megölték.¹⁹⁵ Másnap kora reggel Agészilaosz próbára akarta tenni a thébaiakat, hogy hajlandók-e megütközni vele. Katonáinak megparancsolta, hogy koszorúzzák meg fejüket, és a fuvalásoknak, hogy játsszanak hangszerükön, majd diadaloszlopot állíttatott és díszített fel győzelmi jelül. Az ellenség ekkor követeket küldött, és kérte az elesettek összeszedését. Agészilaosz fegyverszünetet kötött, és mivel ezzel győzelmét biztossá tette, Delphoiba vitette magát, ahol éppen a püthói játékok folytak. Díszfelvonulást rendezett az isten tiszteletére, és felajánlott száz talentumot, az Ázsiából hozott zsákmány tizedrészét.

Mikor hazatért, polgártársai szeretettel vették körül, és nagy tiszteletben részesítették élete és viselkedése miatt, mert nem úgy tért haza idegenből, mint a legtöbb hadvezér, akiket az idegen szokások megváltoztattak, nem tartotta elviselhetőnek az otthoni életmódot és nem lázadozott ellene, hanem olyan természetesen illeszkedett bele a hazai viszonyokba, mintha soha nem kelt volna át az Eurótaszon. Nem változtatta meg étkezését, fürdőjét, az asszonnyal való törődést, fegyverei díszét, háza bútorzatát; változatlanul meghagyta még háza ősrégi ajtajait is úgy, ahogyan azokat még Arisztodémosz készítette. Mint Xenophón mondja, leányának kannathronja semmivel sem volt díszesebb, mint más leányoké. Kannathronnak nevezik azt a griff- vagy szarvasbikaalakokkal díszített gyaloghintót, amelyen a leányokat a díszfelvonulásokon szokták vinni. Xenophón nem említi Agészilaosz leányának a nevét, Dikaiarkhosz pedig bosszankodik miatta, hogy nem ismerjük sem Agészilaosz leányának, sem Epameinondas anyjának a nevét; de mi megtaláltuk a spártai feljegyzések közt, hogy Agészilaosz feleségét Kleorának, leányait pedig Eupóliának és Prolütasznak hívták. Spártában napjainkban is lehet látni Agészilaosz lándzsáját, amely azonban semmiben nem különbözik más lándzsáktól.

20. Mikor Agészilaosz látta, hogy egyes polgártársai milyen sokat adnak a lótenyésztésre, rábeszélte nővérét, Küniszkát, hogy vegyen részt az olümpiai kocsiversenyeken. Így akarta megmutatni a görögöknek, hogy a győzelem nem az erény, hanem a gazdagság és a költségek vállalásának dolga. Xenophónt, a bölcset, aki kíséretéhez tartozott, és akit nagyon kedvelt, rávette, hozassa fiait Spártába, és ott neveltesse őket, hogy megtanulják a legszebbet: hogyan kell engedelmeskedni és parancsolni. Amikor Lüsandrosz meghalt, felfedezett egy kiterjedt politikai szövetekezést, amelyet Lüsandrosz szervezett ellene mindjárt azután, hogy visszatért Ázsiából. Most tehát elhatározta, hogy kideríti, milyen polgár volt Lüsandrosz, amíg élt. Iratai közt megtalálta egy beszéd szövegét, amelyet a halikarnaszszoszi Kleón készített. Lüsandrosz ezt a beszédet a nép előtt akarta elmondani, hogy forradalmat szítson és megváltoztassa az alkotmányt. Agészilaosz most nyilvánosságra akarta hozni a beszédet, de a geruszia egyik tagja elolvasta és megijedt meggyőző erejétől. Ezért azt tanácsolta a királynak, hogy ne ássa ki Lüsandroszt sírjából, sőt inkább a beszédet is temesse el vele együtt. Agészilaosz megfogadta a jó tanácsot, és hallgatott. Azoknak, akik szembeszálltak vele, nyíltan nem volt ártalmára, hanem vezéri vagy hivatali megbízatást adott nekik, s csak akkor leplezte le őket, ha hatalmukkal gonoszul és kapzsian visszaéltek. Amikor pedig perbe fogták őket, segített rajtuk, és védelmükre kelt; ellenségei helyett barátaivá és párthíveivé tette őket, és így egyetlen vetélytársa sem maradt.

A másik király, Agészipolisz - mivel apja száműzött volt, maga egészen fiatal, szelíd és csendes természetű ember - nemigen avatkozott bele a politikai dolgokba. Agészilaosz őt is megnyerte magának. Spártában a királyok, amikor odahaza tartózkodtak, ugyanannak a baráti társaságnak a közös étkezéseiben szoktak részt venni. Agészilaosz jól tudta, hogy Agészipolisz hajlik a fiúszerelemre, ezért a beszélgetést rendszeren fiatal fiúkra terelte, sőt biztatta a fiatal királyt, és maga is részt vett szerelmi ügyeiben. A spártaiak a szerelemnek ebben a fajtájában

nem találtak semmi szégyellnivalót, sőt az erkölccsel, a nemes becsvággyal és az erény utáni vágyakozással kötötték össze, amint Lükurgosz életrajzában már leírtam.

21. A városban szerzett rendkívüli befolyásával Agészilaosz elérte, hogy anyai féltestvérét, Teleutiaszt nevezzék ki a hajóhad parancsnokává. Mikor Korinthosz ellen hadat viselt, ő maga a szárazföld felől a hosszú falat foglalta el, Teleutiasz pedig a tenger felől a hajókat és a kikötőt. Korinthosz akkor az argosziak birtokában volt. Az Iszthmoszon éppen versenyeket tartottak, mikor Agészilaosz hirtelen meglepte és elűzte őket, kevéssel azután, hogy az istennek áldoztak, s minden áldozati szert otthagytak. Erre a korinthuszi száműzöttek, akik történetesen vele voltak, megkérték, tartsa meg ő a játékokat. Agészilaosz nem vállalkozott rá, de míg a száműzöttek a játékokat tartották, ott maradt és gondoskodott biztonságukról. Később, amikor elment, az argosziak újból megrendezték a játékokat, ekkor némelyek másodszor is győzelmet arattak, mások azonban, akik első alkalommal győztek, másodszor a vesztesek névsorára kerültek. Agészilaosz ekkor azt mondta, hogy az argosziak maguk zúdították fejükre a gyávaság vádját, mert hiába tartották nagy és dicső dolognak a játékok megrendezését, ahhoz már nem volt elég merszük, hogy megharcoljanak érte. Ő maga úgy gondolkodott, hogy mindezekkel a dolgokkal mérsékelten kell törődni. Odahaza igyekezett minél szebb körtáncokat és versenyeket rendezni, amelyekben mindig nagy buzgalommal vett részt, és soha nem maradt el a fiúk és lányok versenyeiről sem, de az olyan dolgokról, amikért mások rajongtak, szemmel láthatólag még csak tudomást sem vett. Amikor Kallippidész, a tragikus színész, akinek nagy híre és neve volt egész Görögországban, s mindenki rajongott érte, első ízben találkozott Agészilaossal, a király üdvözlése után nagy büszkén elvegyült kíséretében, és mindenáron fel akarta hívni magára a figyelmet. Azt várta, hogy a király tüntesse ki figyelmességével, de végül is ő szólította meg: „Nem ismeresz engemet, király?” - kérdezte tőle. Agészilaosz végigmérte, és így szólt: „Csak nem te vagy Kallippidész, a komédiás?” Így nevezik ugyanis a spártaiak a színészeket. Máskor hívták, hogy hallgasson meg valakit, aki a fülemülét utánozza, mire így szólt: „Fülemülét én már hallottam.” Menekratész¹⁹⁶ orvos, akit néhány nagy sikerű gyógyításáért a Zeusz melléknévvel tiszteltek meg, büszkén használta ezt a melléknévet, sőt elkapatottságában odáig ment, hogy a királyhoz intézett levelét így kezdte: „Menekratész Zeusz Agészilaosz királynak jó egészséget kíván.” Erre a válasz így hangzott: „Agészilaosz király Menekratésznek gyógyulást kíván.”

22. Mialatt Korinthosz környékén táborozott hadseregével, elfoglalta a Héraiont. Éppen nézte, amint katonái széthordják a zsákmányt, amikor követek érkeztek Thébaiból békekötés végett. Agészilaosz mindig gyűlölte Thébait, s azt gondolta, amikor a követek felkeresték, itt az alkalom, hogy megalázza őket. Úgy tett tehát, mintha nem látna, nem hallana, de büszkeségéért a sors bosszút állt rajta, mert a thébaiak még el sem távoztak, amikor jelentették, hogy Iphikratész megsemmisített egy spártai hadosztályt. A spártaiakat hosszú idő óta nem érte ilyen nagy szerencsétlenség: sok derék emberüket veszítették el, könnyű fegyverzetűek győztek le hoplitészeket, zsoldosok spártaiakat.

Agészilaosz a segítségükre rohant, de mikor meggyőződött róla, hogy minden veszve van, visszatért a Héraionra, maga elé rendelte a boiótokat, és tárgyalni kezdett velük. A sértés viszonzásaképpen ezek semmit nem szóltak a békéről, és csak azt kérték, hogy kísértesse el őket Korinthoszba, mire Agészilaosz haragosan így szólt: „Ha csak azt akarjátok látni, hogy barátaitok milyen büszkék szerencséjükre, holnap biztonságban megtehetitek.” Másnap magával vitte őket, feldúlta Korinthosz határát, és egészen a városig hatolt. Így bebizonyította, hogy a korinthusziak nem mernek vele szembeszállni, majd elbocsátotta a követiséget. Ezután magához vette a hadosztályból megmaradt katonákat, és visszavezette őket Spártába. Táborát mindig felszedte még hajnali szürkület előtt, és csak akkor verte fel újra, mikor besötétedett, hogy arkadiai irigyei ne örülhessenek baján.

Ezután, hogy kedvére járjon Akhaia lakosainak, hadseregével betört Akarnaniába, nagy zsákmányt ejtett, és az akarnaniaiakat csatában legyőzte. Amikor az akhaiaiak kérték, hogy töltsen ott a telet, és akadályozza meg az ellenséget a vetési munkák elvégzésében, éppen az ellenkezőjét tette, gondolván, hogy jobban félnek majd a háborútól aratáskor, ha földjük be van vetve. Így is történt, mert amikor híre érkezett, hogy újabb hadjárat van készülöben ellenük, az akarnaniaiak kiegyeztek az akhaiaiakkal.

23. Konón és Pharnabazosz a király hajóhadával megszerezte a tengeren az uralmat, feldúlta Lakónia tengerparti vidékét, és Athén falai is újjáépültek a Pharnabazosztól kapott pénzen. A lakedaimóniak erre elhatározták, hogy békét kötnek a királlyal. Elküldték tehát Antalkidaszt Tiribazoszhoz, és az Ázsiában lakó görögöket, akiknek érdekében Agészilaosz háborút viselt, szégyenletesen és törvényellenesen kiszolgáltatták a királynak. Nyilvánvaló, hogy ebben az aljas eljárásban Agészilaosznak semmi része nem volt, Antalkidasz ugyanis ellensége volt, és azért szorgalmazta a békekötést, mert a háború növelte Agészilaosz hatalmát. Többen azt mondták, hogy a lakedaimóniak médpártiakká lettek, de Agészilaosz azt felelte nekik, hogy inkább a médek lettek Spárta-barátokká. Azokat, akik nem akarták elfogadni a békeszerződést, háborúval fenyegette, és mindenkit rákényszerített, hogy alávesse magát a perzsa király rendelkezéseinek. Legfőbb célja az volt, hogy Thébait gyengítse. Későbbi eljárásával mindezt világossá tette, mert amikor Phoibidasz a fegyverszünet és a béke ellenére elkövete azt a gáztettet, hogy a Kadmeiát elfoglalta, a görögök mindnyájan méltatlankodtak. Bosszankodtak miatta a spártaiak is, amikor pedig Agészilaosz ellenségei haragosan kérdezték Phoibidasztól, hogy kinek a parancsára tette (mert a gyanút Agészilaoszra kívánták telerelni), Agészilaosz habozás nélkül Phoibidasz pártjára állt, és nyíltan megmondta, hogy csak aszerint kell elbírálni a tettet, hogy hasznos-e vagy sem, mert ami hasznos Lakedaimónnak, magától értetődően helyes, még ha senki nem rendelte is el. Állandóan azt hajtogatta, hogy minden erény közt a legelső az igazságosság, a vitézségnek nincs semmi haszna, ha nem párosul igazságossággal, és ha mindenki igazságos volna, nem volna szükség vitézségre. Azoknak, akik azt mondták, hogy a nagy királynak is ez véleménye, így válaszolt: „Mivel nagyobb ő nálam, ha nem igazságosabb?” Helyesen és jól gondolta, hogy a viszonylagos nagyságot is az igazságossággal kell mérni. Mikor a béke létrejött, a király levelet írt neki, amelyben vendégbarátságot ajánlott fel, de ő nem fogadta el, mondván, hogy elég a hivatalos baráti viszony is, amíg az fennmarad, magánbarátságra nincs szükség. (Tetteiben nem mindig tartotta magát ehhez a véleményhez, mert gyakran elragadta becsvágya.) Így nemcsak megmentette Phoibidaszt a büntetéstől, hanem Spártát is rávette, hogy vállalja a felelősséget az elkövetett igazságtalanságért, tartsa meg magának a Kadmeiát, és a város ügyeinek intézésével bízza meg Arkhiaszt és Leontidaszt. Az ő segítségével hatolt be Phoibidasz a fellegrvába, és foglalta el.

24. Így nyomban felmerült a gyanú, hogy bár a tettet Phoibidasz követte el, a szándék Agészilaosztól eredt. A későbbi események igazolták is ezt a vádat, mert amikor a thébaiak elkergették a helyőrséget, és visszaszerezték a város szabadságát, Agészilaosz azt a vádat emelte, hogy megölték Arkhiaszt és Leontidaszt - akik a valóságban türannoszok, névleg azonban polemarkhoszok voltak -, és háborút indított ellenük. Agészipolisz közben meghalt, és így utódját, Kleombrotosz királyt küldték ki hadsereggel Boiótiába. Agészilaosz már negyven éve katonáskodott, s a törvény értelmében mentes volt a hadi szolgálat alól. Nem is vállalta a vezériséget; restellte ugyanis, hogy bár nemrég a menekültek érdekében viselt háborút a phliaszosziakkal, most azt lássák, hogy a thébaiaknak zsarnokaik érdekében okoz bajt.

Theszpiában valami Szphodriasz volt a spártaiak által kinevezett harmosztész, aki az Agészilaossal szemben álló párthoz tartozott. Ezt a merész és becsvágyó férfiút mindig inkább hiú remények, mint józan megfontolások vezették. Minden vágya az volt, hogy nagy

nevet szerezzen magának, s amikor látta, hogy Phoibidasz Thébaiban elkövetett merész tette révén milyen híressé és nevezetessé vált, fejébe vette, hogy még dicsőbb és fényesebb vállalkozás lenne, ha saját kezdeményezésével elfoglalná Peiraieuszt, és az athéniakat váratlan támadással elvágná a tengertől. Mondják, hogy ez a terv a boiótok két főemberétől, Pelopidasztól és Melóntól származott. Ezek titokban olyan embereket küldtek hozzá, akik Spárta-barátnak adták ki magukat, dicsérték, magasztalták Szphodriaszt, és azt állították, hogy egyedül ő alkalmas a nagy tett elkövetésére. Lelkesítették és biztatták egy olyan terv végrehajtására, amely hasonlóképpen jogtalan és törvénytelen volna, mint a másik, csak éppen Szphodriasz kevesebb merészséggel és szerencsével fogott hozzá. Az történt ugyanis, hogy teljes nappali világosságban ért a thiai síkságra, pedig azt remélte, hogy Peiraieuszt még az éjszaka folyamán megtámadja. Mondják, hogy katonái az eleusiszi templomokban fényeket láttak felvillanni, és ez szörnyű félelemmel töltötte el őket. Szphodriasz is elvesztette bátorságát, nappal nem mert támadni. Ezért szégyenszemre valami jelentéktelen kis zsákmánnyal visszatért Theszpiaiba. Ezután az athéniak követeik útján vádat emeltek Spártában, de aztán úgy találták, hogy nem is volt rá szükség, hogy ők vádolják be Szphodriaszt, mert az arkhónok máris perbe fogták főbenjáró vétséggel. Szphodriasz nem mert megjelenni a bíróság előtt, minthogy félt polgártársai haragjától, akik restelkedtek tette miatt az athéniak előtt, és úgy tüntették fel a történeteket, hogy őket is sérelem érte, és semmiképpen sem voltak a bevádolt bűntársai.

25. Szphodriasznak volt egy szépséges fia, Kleónümosz,¹⁹⁷ akibe beleszeretett Arkhidamosz, Agészilaosz király fia. Arkhidamosz természetesen szívből osztotta Kleónümosznak veszélyben forgó atyja iránt érzett aggodalmát, de nyíltan semmit nem tudott tenni érte, nem tudott segíteni rajta, mert Szphodriasz Agészilaosznak politikai ellenfele volt. Kleónümosz mégis felkereste Arkhidamoszt, és könnyek között kérte, hogy szerezze meg apja jóindulatát, mert tőle kell a leginkább félniük. Arkhidamosz három-négy napon át, félve és restelkedve, szótlanul az apja nyomában járt, míg végre, amikor már közelgett az ítélethozatal napja, erőt vett magán, és elmondta apjának, hogy Kleónümosz megkérte, járjon közben apja érdekében. Agészilaosz tudott Arkhidamosz szerelméről, és nem akadályozta meg, mert Kleónümosz fiatal gyermekkorától fogva elárulta, hogy derék, jóra való ember válik majd belőle. Egyelőre nem biztatta fiát, hogy kérését teljesíteni tudja, s azzal hagyta ott, hogy utánanéz a dolognak, és megtesz mindent, amit a tisztesség határain belül megtehet. Arkhidamosz szégyellte, hogy nem tudott eredményt elérni, és nem kereste fel többé Kleónümoszt, pedig azelőtt naponként több ízben is meglátogatta. Emiatt Szphodriasz barátai is komolyan aggódtak, míg fel nem kereste őket Agészilaosz egyik barátja, Etümoklész, aki beszélgetés közben közölte velük a király véleményét: a legnagyobb mértékben helyteleníti Szphodriasz tettét, de egyébként derék embernek tartja, és úgy gondolja, hogy a városnak sok ilyen katonára volna szüksége. A perről Agészilaosz ettől kezdve mindig olyan hangon beszélt, hogy fiának kedvében járjon. Így aztán Kleónümosz észrevette, hogy Arkhidamosz buzgón közbenjárt érdekükben, Szphodriasz barátai pedig nekibátorodtak, hogy segítsenek a vádlottnak. Agészilaosz különben is nagyon szerette gyermekeit. Mondják, hogy amikor még egészen kicsinyek voltak, kész volt velük vesszőparipán lovagolni, s amikor egyik barátja meglátta, Agészilaosz arra kérte, addig ne szóljon senkinek, míg ő maga is apa nem lesz.

26. Szphodriaszt felmentették. Az athéniak, mihelyt tudomásukra jutott az ítélet, háborúra készülődtek, erre a spártaiak komoly szemrehányást tettek Agészilaosznak, hogy alaptalan és gyerekes elfogultságból útját állta az igazság érvényesülésének, és a várost bűnrészessé tette egy súlyos törvényszegésben, amelyet a görögök ellen követtek el. Agészilaosz látta, hogy Kleombrotosznak semmi kedve hadat viselni a thébaiak ellen, ezért hát lemondott törvény adta felmentéséről a hadvezetés alól, amelyet korábban igénybe vett, saját maga tört be

Boiótiába, és sok kárt okozott a thébaiaknak. De azért kudarcok is érték, és amikor megsebesült, Antalkidasz így szólt hozzá: „Szép tandíjat kapsz te a thébaiaktól, mert megtanítod őket a harcra, pedig nem is akarták és nem is értettek hozzá.” A thébaiak, mint mondják, akkor valóban harciasabbak voltak, mint valaha, mert a lakedaimóniak a rengeteg háborúval megedzették őket a hadviselésre. Ezért tiltotta meg hajdan Lükurgosz három úgynevezett intő rhétrájában, hogy a spártaiak gyakran hadakozzanak ugyanazon ellenség ellen, nehogy az megtanulja tőlük a hadviselést.

De a lakedaimóniak szövetségesei is haragudtak Agészilaoszra, mert bár a közösséget nem érte semmi sérelem, merő gyűlöletből el akarta pusztítani a thébaiakat. Kijelentették, hogy épp elegenden vannak, semmi szükségét nem érzik, hogy évről évre hol ide, hol oda kísérgessenek néhány lakedaimónit. Mondják, hogy Agészilaosz ekkor meg akarta mutatni nekik, mit ér az ő sokaságuk, és a következőt eszelte ki: Leültette mindnyájukat egy csoportban a szövetségeseiket, a lakedaimóniakat pedig külön, egymagukban. Ekkor hírnökökkel felszólította először a fazekasokat, aztán a kovácsokat és a kőműveseket, majd az ácsokat, hogy álljanak fel; a szövetségeseik kevés híján mind felálltak, de a lakedaimóniak közül senki, mert nekik tilos volt bármely ipart űzni vagy mesterséget megtanulni. Agészilaosz ekkor nevetve így szólt: „Látjátok, emberek, mennyivel több katonát állítunk ki nálatok!”

27. Thébaiból visszafelé jövet Megarában felment a fellegrvárban levő tanácsházba, útközben fájdalmas görcs állott egészséges lábszárába, véraláfutásos lett, és erősen gyulladásba jött. Egy szürakuszai orvos felnyitotta az eret a bokacsont alatt; a fájdalom ettől megszűnt, de a nagy és szüntelen vérzéstől mély ájulásba esett, és komoly életveszélyben forgott. Amikor a vérzés elállították, Spártába vitték, de hosszú ideig gyengélkedett, és nem tudott hadba vonulni.

A spártaiakat ekkor sok vereség érte a szárazföldön és a tengeren, köztük a legnagyobb Tegürában,¹⁹⁸ ahol a thébaiak első alkalommal győzték le őket nyílt ütközetben. Mindenki egyetértett benne, hogy általános békét kell kötni, mire egész Görögországból összegyűltek a követek Spártába a béke megkötése végett. Közöttük volt Epameinóndasz is, a műveltségéről és bölcsességéről híres férfiú, aki azonban eddig még semmi jelét nem mutatta hadvezéri képességeinek. Amikor Epameinóndasz látta, hogy mindenki más hajlong Agészilaosz előtt, merészen és nyíltan kezdett beszélni, és nem Thébai, hanem egész Görögország érdekében szólva kijelentette, a háború egyedül Spárta javát szolgálja, a többiek mind rosszul járnak; sürgette tehát, hogy a békét az igazság és egyenlőség alapján kössék meg, mert a béke csak úgy lesz tartós, ha mindenki számára egyenlő mértékkel mérnek.

28. Mikor Agészilaosz látta, hogy a görögök a legnagyobb csodálattal és figyelemmel hallgatnak Epameinóndaszra, megkérdezte tőle, jogosnak és méltányosnak tartja-e, hogy Boiótia független legyen. Epameinóndasz, gyorsan és merészen, kérdéssel felelt a kérdésre, és megkérdezte Agészilaosztól, jogosnak tartja-e, hogy Lakónia független legyen. Erre Agészilaosz dühösen felugrott, és követelte tőle, mondja meg világosan, hajlandó-e függetlenséget adni Boiótiának. Erre Epameinóndasz megismételte kérdését, hajlandó-e függetlenséget adni Lakóniának, úgyhogy Agészilaosz végképp kijött a sodrából, s jó ürügynek találta az esetet arra, hogy törölje Thébai nevét a békeszerződésből, és hadat üzent neki. A többi görögöt távozásra szólította fel, miután a békét megkötötték, és azt ajánlotta nekik, hogy az orvosolható bajokat bízzák a békére, az orvosolhatatlanokat pedig a háborúra, mert lehetetlen minden vitás kérdést tisztázni és véglegesen elintézni.

Kleombrotosz ebben az időben hadseregével éppen a phókisziak földjén tartózkodott. Az ephoroszok tehát nyomban felszólították, hogy vezesse seregét a thébaiak ellen. Üzenetet küldtek a szövetségeseknek is, hogy gyűljenek össze; ezek kedvetlenül és nehezen vállalták a háborút, de nem mertek ellentmondani, sem az engedelmességet megtagadni a lakedaimóniak-

nak. Sok vészjósló előjel mutatkozott, amint Epameinondasz életrajzában már leírtam, és a lakóniai Prothoosz is ellenezte a hadjáratot, de Agészilaosz hajthatatlan volt és kierőszakolta a háborút abban a reményben, hogy most, amikor egész Görögország az ő oldalukon áll, és a thébaiakat kizárták a békeszerződésből, elérkezett az ideje, hogy bosszút álljon rajtuk. Kitűnt azonban, hogy a háború időpontjának megválasztását a harag, és nem a józan számítás szabta meg, mert a békeszerződést a Szkirophorión hónap tizennegyedik napján írták alá Lakédaimónban, és húsz nappal később, a Hekatombaión hónap ötödik napján a spártaiak vereséget szenvedtek Leuktránál. A csatában ezer lakédaimóni esett el. Elesett Kleombrotosz király is és körülötte a legvitézesebb spártaiak, közöttük, mint mondják, Szphodriasz szép fia, Kleónümosz is, aki háromszor esett a földre a király előtt, és mindannyiszor talpra állt; így halt meg, a thébaiak ellen küzdve.

29. A lakédaimóniakat váratlanul érte a vereség, de a thébaiak sem reméltek ilyen sikert, amilyenre még nem volt példa a görögök egymás ellen vívott harcaiban. A legyőzöttek sem viselkedtek ez alkalommal kevésbé dicséretreméltóan, mint a győztesek. Xenophón helyesen mondja, hogy érdemes feljegyezni, amit nemes gondolkodású férfiak borozás és mulatozás közben beszélnek; de még inkább érdemes gondosan megfigyelni, amit nemes gondolkodású emberek tesznek és mondanak balszerencsájuk idején, hogy méltóságukat megőrizzék. A város történetesen ünnepeket tartott, és tele volt idegenekkel. Éppen kardalversenyt rendeztek a színházban, amikor megérkeztek a hírnökök Leuktrából a vereség hírével. Az ephoroszok nyomban világosan látták, hogy ügyüket milyen csapás érte, és hogy elveszítették a vezetést, de nem engedték, hogy a kardalversenyt abbahagyják, sem hogy a város megváltoztassa az ünnep rendjét; minden családdal közölték elesett hozzátartozóik nevét, a színházi előadást és a kardalversenyt azonban folytatták. Másnap reggel, amikor már mindenki megbizonyosodott felőle, hogy kik menekültek meg és kik estek el, az elesettek apái, rokonai és hozzátartozói lementek az agorára, csillogó arccal köszöntötték egymást, telve büszkeséggel és ujjongással, a megmenekültek barátai pedig, mint akik gyászolnak, asszonyaikkal odahaza maradtak, és ha valaki kénytelen volt hazulról elmenni, viselkedése, hangja, tekintete alázatot és levertséget árult el. Még nagyobb különbséget lehetett látni és észrevenni az asszonyokon: aki élve kapta vissza fiát a csatából, levert és hallgatag volt, aki pedig elvesztette, nyomban a templomokba ment el; valamennyien vidáman, büszkeséggel eltelten látogatták meg egymást.

30. A szövetségesek elpártoltak, és tartani lehetett tőle, hogy a győztes Epameinondasz büszke hódítóként betör a Peloponnészoszra. Ekkor sokaknak eszébe jutott az Agészilaosz sántaságáról szóló jóslat; nagy lehangoltság és félelem fogta el őket, hogy a város dolgai azért folynak olyan rosszul, mert elűzték az ép lábú királyt, s csonkát, bénát választottak helyette, pedig az isten figyelmeztette őket, hogy óvakodjanak tőle. De hatalma, erénye és híre miatt Agészilaoszt nemcsak meghagyták királyuknak és vezérüknek, hanem politikai bajaikban is őt tették meg orvosuknak és tanácsadójuknak. A csatákban gyáván viselkedőket, akiket „reszketőknek” neveztek, nemigen akarták a törvény előtt megszégyeníteni, mert sokan voltak és nagy befolyással rendelkeztek, de meg féltek is tőlük, hogy lázadást szítanak. Az ilyeneket általában kizárták a hivatalviselésből, de még az is szégyenszámba ment, ha valaki házassági kapcsolatba lépett velük, s bárki megüthette őket, aki szembetalálkozott velük. Gondoztatlanul, szurtosan kellett járniuk, kopott, színes rongyokkal foltozott köpenyben, szakállukat féloldalt levágták, féloldalt megnövesztették. Veszélyes dolog volt, hogy sok ilyen embert hagyjanak kószálni a városban, amelynek oly sok katonára volt szüksége. Megválasztották tehát Agészilaoszt törvényhozónak, és ő, anélkül, hogy hozzáadott volna a törvényekhez vagy elvett volna belőlük, vagy akár átalakította volna őket, elment a lakédaimóniak népgyűlésére, és azt mondta, hogy ma még alhatnak a törvények, de holnaptól kezdve újból érvényben kell lenniök, s így megmentette a városnak a törvényeket és a polgárok becsületét. Hogy a fiatalok

csüggedését és levertségét megszüntesse, betört Arkadiába, és bár vigyázott rá, hogy ne kezdjen csatát az ellenséggel, elfoglalta a mantineiaiak egyik kisebb városát, és határukat feldúlta; ezzel élénkséget és jókedvet hozott a városba, mert látták, hogy nincs még minden elveszve.

31. Epameinondas megjelent Lakónia földjén a szövetségeseikkel, nem kevesebb, mint negyvenezer hoplitésszel. Sok könnyű fegyverzetű és fegyvertelen csapat is volt velük, akik a zsákmány kedvéért követték őket, úgyhogy együttesen hetvenezer főnyi tömeg tört be Lakóniába. Nem kevesebb, mint hatszáz esztendeje laktak már dórok Lakedaimónban, és először történt meg, hogy ellenséges csapatokat láttak az országban, idáig azelőtt soha senki nem merészkedett. Most azonban rátörtek erre az érintetlen, minden pusztítástól megkímélt területre, és tűzzel-vassal pusztítottak mindent a folyóig.¹⁹⁹ Senki nem szállt velük szembe, mert Agészilaosz nem engedte, hogy a lakedaimóniak, amint Theopomposz mondja, harcra keljenek „a háború zúduló és ömlő folyamával”, hanem megrakta a város közepét és legerősebb pontjait nehéz fegyverzetű katonákkal, és nyugodtan elviselte a thébaiak dicsekvő fenyegetéseit, akik név szerint felszólították és unszolták, hogy küzdjön meg hazájáért, mert ő az oka minden bajnak, ő szította fel a háború tüzet. Agészilaoszt is nagyon elkésérítette a várost megtöltő zűrzavar és kétségbeesett szaladgálás. Az idősebbek fel voltak háborodva a történeteken, az asszonyokat pedig nem lehetett lecsendesíteni, annyira magukon kívül voltak, amikor hallották az ellenség kiáltozását, és látták a tüzeket. Agészilaosz akkor vette át a város feletti uralmat, amikor az hatalma tetőpontján állt, és most kétségbeesetten látta, hogy most minden oda van: hír, méltóság, büszkeség; pedig gyakran szokta mondani, hogy lakóniai asszony még soha nem látta az ellenség tüzének füstjét. Mondják, hogy a két nép vitézségéről vitázva egy athéni így dicsekedett: „Mi gyakran elűztünk titeket a Képhiszosztól.” Mire Antalkidasz így vágott vissza: „De mi titeket soha az Eurótasztól.” Hasonló feleletet adott egy kevésbé ismert spártai is egy argoszinak, amikor az így szólt: „Közületek sokan fekszenek eltemetve Argoliszban.” Erre ő így felelt: „De közületek senki Lakóniában.”

32. Mondják, hogy Antalkidasz, aki ephorosz volt, annyira félt, hogy gyermekeit Kúthéra szigetére küldte. Agészilaosz, mikor az ellenség megkísérelte az átkelést a folyón, és erőszakkal akart behatolni a városba, otthagya a többi pontot, és csapatait a város középső, magasabb fekvésű részén állította csatarendbe. Az Eurótasz a havazások miatt éppen a szokottnál jobban megáradt, örvénylő folyásával és jéghideg vizével a thébaiaknak sok bajt és nehézséget okozott. Amikor Epameinondas a phalanx élén átkelt a folyón, néhányan megmutatták Agészilaosznak, aki állítólag hosszasan és figyelmesen nézte, majd csak ennyit mondott: „Ő, ez a kalandvágó férfiú!” Epameinondaszt sarkallta a dicsvágy, hogy a városban megütközzék az ellenséggel és diadaljelet állíthasson, de nem tudta Agészilaoszt állásából kimozdítani, ezért hát visszavonult, és a vidéket dúlta fel. Kétszáz lakedaimóni, aki már régóta alattomos és áruló terveket forralt, elfoglalta az Isszóriont, egy falakkal körülkerített és nehezen járható helyet, amelyen Artemisz temploma áll. A lakedaimóniak el akarták kergetni onnan őket, de Agészilaosz zendüléstől félt, ezért intette embereit, hogy maradjanak nyugton; egy szál köpenyben, egyetlen szolgál kíséretében felkereste őket, és odakiabálta, hogy rosszul értették a parancsát, mert ő nem ide rendelte őket, és nem mindnyájukat, hanem néhányukat oda (és egy másik helyre mutatott), néhányukat a város más részére. A lázadók örömmel hallották Agészilaosz szavait, mert azt gondolták, hogy tervük titokban maradt, és elmentek azokra a helyekre, ahova rendelte őket. Agészilaosz erre egy másik csapattal azonnal megszállatta az Isszóriont, a lázadók közül pedig tizenötöt még aznap elfogatott és kivégeztetett. Egy másik, még nagyobb összeesküvésre is figyelmeztették, spártai férfiak társaságára, akik titokban gyülekeznek egy házban a zendülés előkészítésére. Ezeket ilyen zavaros időben bíróság elé sem lehetett állítani, de figyelmen kívül sem lehetett hagyni összeesküvésüket. Így aztán megtárgyalta az ügyet az ephoroszokkal, és bírói eljárás nélkül kivégeztette őket, bár azelőtt

egyetlen spártait sem végeztek ki bírói ítélet nélkül. Mikor a fegyverbe szólított vidékiek és helóták közül sokan átszöktek a városból az ellenséghez, és ez sok embert elkedvetlenített, kioktatta a szolgákat, hogy kora hajnalban kutassák fel az átszököttek fekvőhelyeit, fegyvereiket gyűjtsék össze és rejtsek el, hogy számuk ki ne tudódjék.

Némelyek szerint azért vonultak el a thébaiak Lakóniából, mert beállt a téli időjárás, de az is lehet, hogy azért, mert az arkadiaiak közt felbomlott a fegyelem és szétszéledtek, hiszen már három hónapot töltöttek ott, és az ország java részét felprédálták. Theopomposz azt beszéli, hogy amikor a boiótok vezetői elhatározták az elvonulást, megjelent náluk egy spártai, bizonyos Phrixosz, és Agészilaosztól tíz talentumot vitt nekik kivonulásuk költségeire, és így előre elhatározott távozásukhoz még útipénzt is kaptak az ellenségtől.

33. Ezt a történetet egyedül Theopomposz ismeri. Nem értem, hogy a többi történetíró miért nem hallott róla, de abban mindnyájan megegyeznek, hogy akkor Spárta kizárólag Agészilaosznak köszönhetette megmenekülését, mert lemondott a civódásról, a vele született becsvágyról, és biztonságban vezette az állam ügyeit. De a város hatalmát és dicsőségét a bukás után már nem tudta helyreállítani, mert a város jóléte olyan, akár az egészséges emberi test, amely pontosan és szigorúan megtartott életrendhez igazodik, s egyetlen hiba is elég, hogy kibillentse egyensúlyából. Ezen nem is lehet csodálkozni, mert egy jól elrendezett, békén, erényen és egyetértéssel felépített államhoz fegyveres erővel meghódított területeket és birodalmakat csatoltak hozzá, amit pedig Lükurgosz egyáltalán nem tartott szükségesnek a város boldogulásához; ebből kifolyólag kudarcot vallottak.

Agészilaosz öregkorára való tekintettel lemondott a hadvezetésről, de fia, Arkhidamosz a szicíliai zsarnoktól kapott segítséggel legyőzte az arkadiaiakat az úgynevezett könnytelen csatában, amelyben saját emberei közül senki nem esett el, de az ellenség soraiból sokakat megölt. Ez a győzelem különösen megmutatta a város gyengeségét. Azelőtt ugyanis annyira megszokott és természetes dolog volt az ellenségen vett győzelem, hogy az isteneknek nem is áldoztak mást, csak egy kakast, nem örvendeztek és nem dicsekedtek különösebben diadalukkal. Sőt mikor az a mantineiai ütközet lefolyt, amelyet Thuküdidész is leír, a győzelemről hírt hozónak egy darab húst küldtek az előjárók a közös étkezőhelyről, mást semmit. Most azonban a csatanyerés és Arkhidamosz érkezésének örömdetes hírére senki nem mérsékelte magát: Arkhidamosz apja sietett legelőre, az örömtől sírva, mögötte csoportba verődve a vezető emberek, az öregek és az asszonyok; mind a folyóhoz tartottak, kezüket hálára emelték az istenekhez, mintha Spárta lemosta volna a meg nem érdemlett gyalázatot, és mintha újra régi fényben látnák ragyogni az ősi dicsőséget. Mondják, a férfiak a vereségek miatti szégyenükben mindaddig a szemébe sem mertek nézni feleségüknek.

34. Epameinondasz emberei felépítették Messzénét, s a város régi lakosai mindenünnen visszatértek. A spártaiak ezt nem merték és nem is tudták megakadályozni, de súlyosan nehezteltek Agészilaosra, mert az ő uralkodása idején veszítették el azt az országot, amely nagyságban nem maradt el Lakónia mögött, termékenységekben a legelső volt Görögországban, és amely olyan sokáig a birtokukban volt. Agészilaosz ezért nem fogadta el a thébaiak által felajánlott békét. Jogilag nem volt hajlandó lemondani arról a területéről, amely valóságban úgysem volt az övé, ráadásul kis híján elveszítette Spártát is, mert lépre csalta az ellenség csele. Amikor a mantineiaiak ismét elpártoltak Thébaitól, és behívták a lakedaimóniakat, Epameinondasz tudomást szerzett róla, hogy Agészilaosz hadseregével elhagyja Spártát, és Mantineiahoz közeledik. Elindult hát Tegeából a mantineiaiak tudta nélkül, és hadait Lakedaimón ellen vezette; elhaladt Agészilaosz mellett, és hajsza híja, hogy hatalmába nem kerítette a védelem nélkül hagyott várost. Szerencsére a theszpiai Euthünosz, amint Kalliszthenész mondja (Xenophón állítása szerint krétai volt), jelentette a dolgot Agészi-

laosznak, aki azonnal lovast küldött a városba, hogy figyelmeztesse a polgárokat, majd maga is visszatért Spártába. Nem sokkal később a thébaiak átkeltek az Eurótaszon, és támadást intéztek a város ellen, amelyet Agészilaosz kitartóan és korát meghaladó erővel védelmezett, mert belátta, hogy most nem gondolhat a biztonságára, mint azelőtt, és nem lehet óvatos, hanem elszántságra és vakmerőségre van szükség. Ezeket az erényeket más alkalmakkor semmire sem becsülte, nem is élt velük, most azonban általuk hárította el a veszélyt, és ragadta ki a várost Epameinondas kezéből. Diadaljelet állított fel, s megmutatta a nőknek és a gyermekeknek, hogy a lakedaimóniak miként fizetik a legszebb bért hazájuknak felneveltetésükért. Arkhidamosz az első sorokban harcolt, és mindenkinek feltűnt rettenthetetlen bátorságával és gyors mozdulataival. A szűk sikátorokon a legveszélyeztetettebb pontokra rohant, és kevesedmagával viasszaszorította az ellenséget. De gondolom, Iszidasz, Phoibidasz fia is különös és csodálatra méltó látvány lehetett nemcsak a város polgárainak, hanem az ellenségnek is. Szép megjelenésű, magas termetű ifjú volt, élete legvirágzabb korában, amikor a fiatal ember férfiúvá fejlődik. Meztelenül, védőfegyverek és ruha nélkül (éppen testét olajozta) vette kezébe lándzsáját és kardját, és úgy rohant ki a házból, hogy a küzdők közé vesse magát. Megtámadta az ellenséget, mindenkit leterített, aki eléje került. Sebet nem kapott senkitől, talán az isten védte meg vitézségeért, talán azoknak, akikkel szembekerült, embernél nagyobbak és hatalmasabbnak tűnt fel. Mondják, hogy vitézségeért az ephoroszok megkoszorúzták, majd ezer drakhma bírsággal sújtották, mert merészségében védőfegyverek nélkül veszélyeztette életét.

35. Néhány nappal később Mantineinál ütköztek meg, Epameinondas az első sorokban már már győzelmet aratott, és készült üldözőbe venni a szorongatott helyzetben levő spártaiakat, ekkor eléje állt a spártai Antikratész, és mint Dioszkuridész beszéli, dárdájával átdöfte. De a lakedaimóniak Antikratész utódait a mai napig is Makhairiönoknak²⁰⁰ nevezik, mert állítólag kardjával mérte a csapást Epameinondaszra. Annyira félték Epameinondasztól, hogy gyilkosát kitüntetésekkel és ajándékokkal halmozták el, családjának pedig adómentességet szavaztak meg, amit Antikratész egyik utóda, Kallikratész még napjainkban is élvez.

Az ütközet és Epameinondas halála után a görögök békét kötöttek egymással, de Agészilaosz a messzénéieket ki akarta zárni a békét érvényesítő esküből azzal az ürüggyel, hogy nincs városuk. A többiek azonban mind elfogadták a messzénéiek esküjét, erre a lakedaimóniak elálltak a békétől, és egyedül folytatták a háborút abban a reményben, hogy visszaszerzik Messzénét. Méltán tartották Agészilaoszt erőszakos, makacs és a háborúban telhetetlen embernek, aki mindent megtett, hogy aláássa és halogassa az általános béke megkötését. Egyéb pénzforrás híján kénytelen volt a városban levő barátait kölcsönökért és költség-hozzájárulásokért zaklatni, holott az lett volna a kötelessége, hogy - kihasználva a kedvező alkalmat - véget vessen a sok bajnak, nem pedig hogy kicsinyes harcot folytasson Messzéné jövedelmeiért és adóiért, hiszen addigra már annyi várost és oly roppant nagy birodalmat vesztett a szárazföldön és a tengeren.

36. Még többet ártott hírnevének azzal, hogy az egyiptomi Takhósz zsoldjába szegődött vezérnek. Mindenki méltatlan dolognak tartotta, hogy akit a legnagyobb görögnek mondtak, aki hírnevével betöltötte az egész világot, az a perzsa királytól elpártolt barbárnak pénzért áruba bocsássa testét, nevét és hírét, s egy zsoldoscsapat vezéréként vállaljon és végezzen szolgálatot. Amikor valaki elmúlt nyolcvanesztendő, és egész testét sebhelyek borították, még ha újból azt a szép s megtisztelő feladatot vállalja, hogy vezérként harcoljon Görögország szabadságáért, becsvágyát akkor sem tarthatjuk teljesen kifogástalannak. A nemes tettek is megvan az alkalmas ideje és órája, annál is inkább, mert a szép a rúttól csak a mértékben különbözik. Agészilaosz azonban mindezzel semmit nem törődött, és semmi közszolgálatot nem tekintett méltóságán alulinak, sőt azt tartotta volna magához méltatlannak, hogy tétlenül

éljen a városban, és henyélve várja be halálát. Zsoldosokat toborzott tehát abból a pénzből, amelyet Takhósz küldött neki, majd hajókra rakta őket, tengerre szállt, s ugyanúgy, mint valamikor, harminc tanácsadót vitt magával.

Amikor Egyiptomban partra szállt, a király legelőkelőbb vezérei és főemberei várták a kikötőben, és tisztelegtek előtte. Az egyiptomiak közt nagy várakozás előzte meg Agészilaosz érkezését nagy hírneve miatt, és sokan összesereglettek a látására. Mikor azután nem láttak semmi fényes pompát, csak egy apró, jelentéktelen külsejű öregembert, aki a part melletti réten feküdt durva szövethől készült, ócska köpenyben, gúnyolódni kezdtek és kinevették; azt mondták, hogy olyan ez, mint ahogyan a mesében mondják: vajúdik a hegy, és egeret szül. De még inkább megcsodálták azt az érthetetlen eljárást, hogy a neki felajánlott ajándékok közül csak a lisztet, a borjakat és a ludakat fogadta el, de az édességeket, ízletes ételeket, illatszereket mind visszautasította, majd amikor unszolták és erőltették, hogy fogadja el, szólott, hogy adják a helótáknak. De, mint Theophrasztoz beszéli, nagyon megtetszett neki a koszorúba kötött papirusznád leveleinek simasága és egyszerűsége, s kérte a királyt, hogy ha majd visszautazik, ebből adasson neki.

37. Ezután csatlakozott a hadjáratra készülődő Takhószhoz. Nem kapta meg az egész hadsereg vezérletét, amint remélte, hanem csak a zsoldosokét, a hajóhad parancsnoka az athéni Khabriasz volt, a fővezér pedig maga Takhósz. Ez a mellőzés mindjárt kezdetben bántotta Agészilaoszt, és ezenfelül kénytelen volt elviselni az egyiptomi kérkedő hiúságát is. Együtt hajózott el vele a föníciaiak ellen, rangjához és természetéhez méltatlan, megalázó helyzetben, s csak a megfelelő alkalomra várt.

Nektanabisz, Takhósz unokaöccse, a hadsereg egyik részének parancsnoka elpártolt Takhósztól, és az egyiptomiak kikiáltották királyukká; Nektanabisz ekkor Agészilaoszhoz küldött, és a támogatását kérte; ugyanilyen kéréssel fordult Khabriaszhoz is, és mindkettőjüknek nagy ajándékokat ígért. Amikor Takhósz értesült a dologról, kérlelni kezdte őket. Khabriasz megkísérelte, hogy Agészilaoszt rábeszéléssel és biztatással megtartsa a Takhósz iránti barátságban, de ő így válaszolt: „A magad jószántából jöttél ide, Khabriasz, és módodban van, hogy saját belátásod szerint cselekedjél, de engem hazám rendelt az egyiptomiak vezéréül. Nem volna tehát helyes, hogy azok ellen viseljek háborút, akiknek szövetségeséül küldtek ide, hacsak hazám mást nem dönt.” Ezután néhány emberét Spártába küldte, hogy bevádolják Takhószot, és jóindulatukba ajánlják Nektanabiszt. Takhósz és Nektanabisz is küldtek követeket, s kérték a lakedaimóniakat; az egyik a régi szövetség és barátság nevében, a másik még nagyobb jóindulat és hűség ígéretében.

A lakedaimóniak meghallgatták a követeket, és azt a nyílt üzenetet küldték az egyiptomiaknak, hogy mindenről Agészilaosznak kell döntenie, neki pedig az a feladata, hogy Spárta érdekében cselekedjék. Így aztán Agészilaosz átállt a zsoldosokkal Takhósztól Nektanabiszhoz, és hazája érdekeivel leplezte helytelen és különös eljárását, mert ha eltekintünk ettől az ürügytől, tettének igazi oka az árulás volt. Sajnos, a lakedaimóniak a becsületet elsősorban hazájuk érdeke szerint szabják meg, s nem tudnak és nem ismernek más igazságot, csak ami Spárta dicsőségét növeli.

38. Takhósz, miután a zsoldosok cserbenhagyták, elmenekült, de Nektanabisznak új versenytársa akadt, egy mendész ember, akit királynak kiáltottak ki; ez százezer főnyi sereget gyűjtött össze, és Nektanabisz ellen indult. Nektanabisz igyekezett Agészilaoszt azzal bátorítani, hogy bár az ellenség nagyszámú, de szedett-vedett mesterember népség, és harci tapasztalat híján nem érdemes velük törődni. „Én nem is a számuktól félek - mondta Agészilaosz -, hanem a tapasztalatlanságuktól és a tudatlanságuktól, azzal nehéz elbánni. Mert katonai cselfogással csak azokat lehet meglegelni, akik felkészülnek a védekezésre az előre várt és gyanított dolgok

ellen, de aki semmit nem vár és semmit nem gyanít, az nem kínál alkalmat a fogásra annak, aki meg akarja fogni, mint ahogy nem lehet birkózásba kezdeni a mozdulatlan emberrel sem.” A mendészi Agészilaoszhoz küldött, és próbálta megnyerni magának. Erre Nektanabisz megijedt, és amikor Agészilaosz sürgetni kezdte, hogy minél hamarabb álljon ki döntő ütközetre, ne húzza-halassza a háborút harcban járatlan ellenfeleivel szemben, akik sokan vannak, körülkeríthetik, sáncokkal vehetik körül, megelőzhetik és elébe vághatnak, még inkább gyanakodott rá és félt tőle; visszavonult hát egy jól megerősített és hosszú fallal körülkerített városba. Agészilaoszt bántotta ez a bizalmatlanság és nehezen viselte el, de restellte volna az újabb köpönyegforgatást, és dolgvégezetlenül sem akart hazatérni, így hát csapataival együtt ő is bevonult a falak közé.

39. Mikor az ellenség előrenyomult és körülzárta a várost, ismét megrémült az egyiptomi, és most már harcolni akart, de mindinkább ezt óhajtották a görögök is, mert az ostromlott város szűkében volt az élelemnek. Agészilaosz azonban közbelépett, amiért az egyiptomiak még jobban ócsárolták, és a király árulójának nevezték, de ő szelíden elviselte a rágalmakat, és megvárta az alkalmas időt haditerve végrehajtására.

Ez a terv a következő volt: Az ellenség a fal körül mély árkot ásott, hogy körülzárja őket. Amikor az árok két vége már majdnem összeért és körbekerítette a várost, megvárta, míg beesteledik, majd fegyverbe szólította a görögöket, az egyiptomihoz lépett, így szólt hozzá: „Elérkezett a menekülés pillanata, fiatalember, amiről eddig azért nem szóltam, mert féltem, hogy idő előtt elrontom. Az ellenség saját kezével teremtette meg biztonságunkat azáltal, hogy ezt a nagy árkot ásta. Az eddig megásott árok visszatartja őket, hogy tömegestül ránk támadjanak, a még befejezetlenül maradt rész pedig módot ad nekünk rá, hogy egyenlő számban vegyük fel velük a küzdelmet. Jöjj hát, légy bátor férfiú, siess, rohanj velünk, mentsd meg hadseregedet és önmagadat. Akik szemben állnak velünk az ellenség soraiban, nem tudnak ellenállni, a többi pedig az árok miatt vész oda.” Nektanabisz elámult Agészilaosz éleselméjűségén, beállt a görögök hadsorainak közepére, előretört, és könnyen megfutamította a vele szemben állókat. Így Agészilaosz egyszerre megnyerte Nektanabisz bizalmát, majd folytatta ugyanezt a mesteri stratégiát. Egyszer futást és visszavonulást, máskor átkaroló mozdulatot színlelt, majd serege zömét beszorította olyan terepre, amelyet két oldalról mély vízzel telt árok határolt, és a közbeeső részt lezárta phalanxa arcvonalaival; ezzel saját harcosai számát egyenlővé tette az ellenségével, amely nem karolhatta át, és nem keríthette be. Így aztán az ellenség rövid ellenállás után megfutamodott, menekülés közben pedig szétszéledtek és szerteszóródtak.

40. Ettől kezdve az egyiptomi dolgai jól mentek, és hatalma megszilárdult. Agészilaoszt megszerette és vendégszeretetét felajánlva kérte, töltsen a telet Egyiptomban, de ő sietett haza az otthoni háborúba, mert tudta, hogy a városnak pénz kell a zsoldosok fizetésére. Nektanabisz tehát fényes tiszteletnyilvánítással útjára engedte, s más kitüntetésekön és ajándékokon kívül adott neki kétszázharminc talentum ezüstöt a háborúra. Mivel már tél volt, Agészilaosz hajóival a tengerpart mellett maradt, majd Libüa partján szállt partra egy lakatlan helyen, amelyet Menelaosz kikötőjének neveznek. Itt halt meg nyolcvannégy éves korában. Spártában több mint negyvenegy éven át uralkodott, és ebből több mint harminc éven át ő volt a legnagyobb és leghatalmasabb mindenek között, s a leuktrai csatáig az egész Görögország vezérének tekintették.

Spártai szokás szerint, ha egy közember hazájától távol halt meg, ott temetik el, de a királyok holttestét hazaszállítják, így spártai kísérei Agészilaosz holttestét is olvasztott viaszba tették, mert mézet nem tudtak szerezni, s úgy vitték el Lakédaimónba. A királyságot fia, Arkhidamosz örökölte, s az uralom Agiszig a családban maradt, őt - mikor helyre akarta állítani a régi alkotmányt - Leónidasz megölte. Agisz ötödízigleni leszármazottja volt Agészilaosznak.

POMPEIUS²⁰¹

1. Pompeius iránt a nép, úgy látszik, kezdettől fogva ugyanolyan érzelmekkel viseltetett, mint Aiszkhülosz Prométheusza Héraklész iránt, akihez így szólt, amikor megmentette:

*Az apát utálom, ám barátom lett fia.*²⁰²

Mert a rómaiak soha nem gyűlöltek még olyan hevesen és erősen hadvezért, mint Pompeius atyját, Strabót. Míg élt, féltek fegyveres hatalmától, mert igen harcias férfiú volt, mikor pedig egy villámcsapás megölte, és temetni vitték holttestét, lerángatták a ravatalról és elcsúfították. Egyetlen római sem részesült viszont olyan őszinte jóindulatban pályája legkezdetén és sikerei tetőpontján vagy akár bukásában is, mint Pompeius. Az apa iránt érzett gyűlöletnek egyetlen oka volt: telhetetlen vágya a gazdagság után; a fiú iránti szeretetre sok ok volt: józan életmódja, nagy tehetsége a fegyverforgatásban, szónoki képességének meggyőző ereje, jellemének megbízhatósága, jó modora a társas érintkezésben, mert nála senki nem volt kevésbé alkalmatlankodó, ha kért valamit, sem szívélyesebb, ha szolgálatot tehetett annak, aki kért tőle; egyéb jó tulajdonságaihoz járult az is, hogy tudott adni fölényének fitogtatása nélkül, és tudott elfogadni is méltóságteljesen.

2. Pályája kezdetén jó megjelenése is hozzásegítette, hogy elnyerje a nép szeretetét, és rokonszenvet ébresztett, még mielőtt megszólalt volna. Személyének vonzó bája nemes méltósággal párosult, és már ifjúsága virágkorában is érezhető volt királyi jelleme, érett férfikorának méltósága. Haját hátrafésülve viselte, különös formájú szemének sóvárgó tekintete bizonyos (inkább látszólagos, mint valóságos) hasonlóságot árult el Alexandrosz király képmásaival. Kezdetben sokan illették ezzel a névvel, Pompeius nem is tiltakozott ellene, később azonban némelyek inkább gúnyosan hívták Alexandrosznak. Ezért jelentette ki egyszer a consulviselt Lucius Philippus egy mellette tartott beszédében, hogy mivel ő maga is Philipposz, senki nem csodálhatja, ha szereti Alexandroszt.

Mondják, hogy egy Flora nevű hetaira még öregkorában is boldogan emlékezett vissza a Pompeiusszal együtt töltött időre, és azt mondogatta, hogy soha nem hagyta el Pompeius ágyát úgy, hogy ne viselte volna magán szerelmi harapásainak nyomát. Flora elbeszélte azt is, hogy Pompeius egyik barátja, Geminius is beleszeretett, s mindent megpróbált, hogy kegyét elnyerje, de ő megmondta neki, hogy Pompeius miatt nem hajlandó vele lenni. Geminius erre beszélt Pompeiusszal, aki erre átengedte Geminiusnak, de ezután szakított vele, bár úgy látszott, hogy még mindig szerelmes Florába. Flora nem viselkedett úgy, mint egy hetaira, sokáig valósággal betege volt a szerelmi bánatnak és Pompeius utáni vágyakozásnak. Flora állítólag olyan világhíres szépség volt, hogy amikor Caecilius Metellus Castor és Pollux templomát szobrokkal és festményekkel díszítette fel, felajánlotta a templomnak a gyönyörű szép Flora arcképét is. Pompeius szokatlan udvariatlanságot tanúsított Démétriosz nevű szabadosának feleségével szemben is, bár Démétriosz igen jó embere volt és négyezer talentumnyi vagyont hagyott maga után; félt ugyanis, hogy még majd azt hiszik róla, az asszony ellenállhatatlan és hírhedt szépsége kerítette hatalmába. Bár az ilyen ügyekben nagyon óvatos volt és vigyázott magára, nem tudta elkerülni ellenségei gáncsoskodásait, akik azzal vádolták, hogy míg férjes asszonyok kegyeit kereste, sok közérdekű ügyet elhanyagolt.

Mint életmódjának egyszerűségére és mértékletességére jellemző történetet feljegyezték róla, hogy egy alkalommal, amikor beteg volt és étvágytalanságban szenvedett, az orvos fenyőrigót rendelt neki, de amikor a szolgák vásárolni akartak, sehol nem találtak, mert a fenyőrigók idénye már elmúlt. Valaki megjegyezte, hogy kaphatnak Lucullustól, aki egész éven át hizlaltat fenyőrigókat. Pompeius így szólt: „Szóval, ha Lucillus nem ingyenkedik, Pompeius ne éljen” - és az orvos rendeletével nem törődve, megelégedett könnyebben beszerezhető étellel. De ez már később történt.

3. Amikor még mint egészen fiatal ember apja vezérsége alatt a Cinna elleni hadjáraton vett részt, valami Lucius Terentius nevű bajtársával aludt közös sátorban. Ez az ember Cinna felbujtására meg akarta ölni Pompeiust, mások pedig a vezér sátrát akarták felgyújtani. Pompeiust vacsora közben figyelmeztette valaki, ő azonban nem zavartatta magát, még vidámban ivott, és még barátságosabb volt Terentiushoz, de mikor lefeküdtek, titkon kilopózott a sátorból, apja mellé őrt rendelt, és nyugodtan várt. Mikor Terentius elérkezettnek gondolta az időt, felkelt, kihúzta kardját, odament Pompeius fekhelyéhez és abban a hiszemben, hogy ott fekszik, többször rásújtott az ágyra. Később nagy zendülés támadt a vezér elleni gyűlölet miatt. A katonák készültek átállni a másik párthoz, leszaggatták a sátrakat és fegyvert ragadtak. A vezér félelmében nem mert előjönni, de Pompeius fel s alá járkált a zendülők között, könnyek között kérlelte őket, végül arcra vetette magát a táborkapu előtt, sírva kiabálta, hogy tapossanak rá, ha ki akarnak menni a táborból. Erre a katonák elszégyelltek magukat, nyolcszáz ember kivételével visszamentek sátrukba, megváltoztatták szándékukat, és megbékéltek vezérükkel.

4. Strabo halála után Pompeiust közjavak eltulajdonítása miatt perbe fogták, és bár bebizonyította a bírának, hogy a lopások legnagyobb részét egy Alexandrosz nevű felszabadított rabszolga követte el, azt a vádat mégis fenntartották, hogy az Asculumban szerzett zsákmányból vadászhálókat és könyveket tartott meg magának. Ezeket a tárgyakat apjától kapta Asculum bevételekor, de nyomuk veszett, amikor Cinna visszatérte után zsoldosai betörték hozzá és kirabolták. A per tárgyalásán éles szóváltás folyt le közte és a vádló között. Pompeius korát meghaladó éleselméjűséget és szónoki készséget mutatott, úgyhogy egyszerre nagy hírnévre és megbecsülésre tett szert, sőt a tárgyalást vezető praetor annyira megkedvelte, hogy barátaival megtanácskozva a dolgot, felajánlotta neki leánya kezét. Pompeius elfogadta az ajánlatot, titokban létrejött a megegyezés, de aztán hamarosan kiszivárgott a híre, már csak Antistiusnak az ügy érdekében kifejtett buzgólkodása miatt is. A per végül is felmentéssel végződött, az ítélet kihirdetésekor az emberek, mintha csak összebeszéltek volna, a házasságkötés ősrégi szokása szerint *Talasio!* kiáltásban törtek ki.

Ennek az ősrégi szokásnak az eredete a következő: Hajdan a legelőkelőbb rómaiak elrabolták a sabin nőket, akik az ünnepi játékokra jöttek Rómába, és feleségül vették őket. A zűrzavarban néhány közönséges béres és pásztor megragadott és elhurcolt egy szép, magas termetű leányt. Hogy a leányt el ne vegyék tőlük, ha véletlenül gazdáikkal összetalálkoznak, futás közben ezt kiáltották: Talasiusnak. Talasius ugyanis közszeretetnek örvendő és ismert polgár volt. Így aztán, aki hallotta Talasius nevét, tapsolt és kiabált örömeiben és helyeslésében. Talasius házassága valóban szerencsés volt, ettől kezdve hát tréfálkozva mindig az ő nevét kiáltották. Ez látszik a *Talasio* kiáltás legvalószínűbb magyarázatának. Az mindenképpen bizonyos, hogy Pompeius néhány nappal később feleségül vette Antistiát.

5. Ezután Cinna táborába ment, de mert félt valami vádtól és rágalomtól, gyorsan el is tűnt, és minthogy senki nem látta, a táborban az a hír terjedt el, hogy Cinna megölette. Ezért rátámadtak Cinnára régi ellenfelei és haragosai. Megpróbált elmenekülni előlük, de egyik tisztje kivont karddal a nyomába eredt; Cinna térdre esett előtte, s odanyújtotta neki értékes pecsétgyűrűjét, de a tiszt megvetéssel szolt: „Nem azért jöttem utánad, hogy pecsétet üss egy szerződésre, hanem hogy bosszút álljak egy istentelen, törvénszegő zsarnokon”, s ezzel megölte. Cinna halála után az ügyek vezetését és intézését egy még örültebb zsarnok, Carbo vette át. Ekkor tért vissza Sulla, aki után hevesen vágyakoztak a rómaiak, mert a nehéz viszonyok között még a zsarnok személyének megváltozását is szerencsének tartották. A sok csapás oda juttatta a várost, hogy ha már lemondott a szabadságról, legalább elviselhetőbb szolgaságra vágyott.

6. Pompeius ekkor Itáliának Picenum nevű tartományában tartózkodott, ahol birtokai voltak; szerette is az ottani városokat, mert apja miatt barátságos érzelmekkel viseltettek iránta. Látta, hogy a legkiválóbb és legderékabb polgárok elhagyják otthonukat, és mindenünnen, mint valami biztos kikötőbe, Sulla táborába menekülnek, de nem tartotta magához méltónak, hogy ő is mint afféle menekült, üres kézzel és oltalmat keresve állítson be hozzá. Hadsereg élén akart érkezni, és olyasmivel szeretett volna kedveskedni a hadvezérnek, amivel önmagának is megbecsülést szerez. Megkísérelte, hogy megnyerje az ügynek a picenumiakat; azok szívesen hallgattak is rá, és nem törődtek Carbo kiküldötteivel. Amikor valami Vedius azt a megjegyzést tette Pompeiusra, hogy megszökött tanítóitól, s úgy lett népvezér, a picenumiak annyira megharagudtak rá, hogy nyomban rárohantak és agyonverték.

Pompeius ekkor huszonhárom éves volt. Bár senki nem nevezte ki, megtette magát hadvezérre, vezéri emelvényt állíttatott egy nagyváros, Auximum főterén, és kiutasította a városból az előkelő családból származó két Ventidius fivért, akik Carbóhoz szívtak. Ezután katonákat sorozott, centuriókat és főtiszteket nevezett ki annak rendje-módja szerint, majd körbejárta a városokat, és mindenütt megismételte eljárását. Carbo párthívei visszahúzódtak és kitértek előle, de mindenki más készségesen csatlakozott hozzá, így rövid idő alatt három teljes létszámú legiót szervezett; ellátta őket élelemmel, igásállatokkal, szekerekkel és minden szükséges hadifelszereléssel. Ezután Sullához vezette hadseregét; nem sietett, de nem is rejtőzött el senki elől; útközben néha megállt, hogy minél jobban megzavarja az ellenséget, és megpróbálta Carbótól elhódítani Itáliának mindazokat a részeit, amelyeket bejárt.

7. Három vezér támadt rá egyszerre, Carinas, Cloelius és Brutus, de nem egy irányból jöttek, hanem körülkerítették seregükkel, hogy megsemmisítsék. De Pompeius nem ijedt meg, hanem összevonta egész haderejét, előreállította a lovasságot, amelynek élén lovagolt, és így támadt az egyik seregre, mely Brutusé volt. Amikor az ellenség kelta lovasai szembeszálltak vele, a legelső és legharciasabb katonát lándzsájával átdöfte, és ledobta lováról. Erre a többiek is megfutottak, zűrzavart idéztek elő a gyalogság sorai között, és teljes lett a futás. A vezérek ekkor hajba kaptak, és mindnyájan visszavonultak, ki amerre látott, a városok pedig abban a tudatban, hogy az ellenség félelmében szerteszóródott, Pompeiushoz csatlakoztak. Ezután Scipio consul vonult ellene, de mielőtt az arcvonalak dárdadobásnyi távolságra közelítették meg egymást, Scipio katonái baráti jobbukat nyújtották Pompeius katonáinak, Scipio pedig elfutott. Végül Carbo az Arsis folyó vidékére küldte ellene nagy létszámú lovasságát, de Pompeius sikeresen szembeszállt velük, mindnyájukat megfutamította, és lovas harcra alkalmatlan terepre üldözte őket, úgyhogy belátták helyzetük reménytelen voltát, s fegyverestül és lovastul megadták magukat.

8. Sulla minderről semmit nem tudott. Amikor az első jelentések és hírek megérkeztek, aggódni kezdett Pompeiusért, mert annyi híres ellenséges hadvezérrel kellett megküzdnie, és segítségére sietett. Mikor Pompeius megtudta, hogy Sulla a közelben van, kiadta a rendelkezést alvezéreinek, hogy fegyverezzék fel és állítsák hadirendbe a csapatokat, hogy seregét az imperator minél szebbnek és pompásabbnak lássa. Azt remélte ugyanis, hogy nagy kitüntetést kap majd Sullától, de a remélnél is nagyobbakat kapott. Sulla, meglátva a bámulatos rendben felsorakoztatott sereget, amelyet a siker lelkesévé és büszkévé tett, leugrott lováról, s amikor Pompeius illendőképpen imperatorként üdvözölte, ő is imperatornak szólította. Mindenki meglepődött, hogy egy fiatal embert, aki még csak senator sem volt, azzal a címmel illessen, amelyért ő Scipiókkal és Mariusokkal viselt hadat. De későbbi magatartása is összhangban volt ezzel az első tiszteletadással, mert ahányszor csak meglátogatta Pompeius, felállt a helyéről, és födetlen fővel köszöntötte, amit egyébként ritkán tett meg, bár sok és derék vezér volt a társaságában.

Pompeiust nem kapatta el a megtiszteltetés, sőt amikor Sulla azon nyomban Galliába akarta küldeni, ahol véleménye szerint a parancsnok, Metellus semmi jeles dolgot nem művelt, kijelentette, hogy nem volna szép, ha elvenné a parancsnokságot egy nála idősebb, nagy hírű embertől, de ha Metellus is úgy akarja, kész a segítségére sietni és vele együtt viselni a háborút. Amikor Metellus elfogadta Pompeius ajánlkozását és levélben magához hívta, Galliába sietett, és nemcsak maga vitt végbe bámulatra méltó tetteket, hanem Metellusnak öregkorára már szunnyadozó harci szellemét, bátorságát is felkeltette és új lángra lobbantotta: állítólag az izzó és cseppfolyós bronz is, ha szilárd és hideg fémre öntik, a tűznél is gyorsabban felhevíti és cseppfolyóssá teszi a fémét.

De miként az atlétának, aki a versenyeken kivívja az elsőséget, és minden versenyszámban győzelmet arat, nem szokás számon tartani fiatalkori győzelmeit, ugyanígy van ez Pompeius korai győzelmeivel is: önmagukban rendkívüliek voltak, de későbbi rengeteg és hatalmas küzdelme és háborúja szinte eltemette őket. Ezért félek is feleleveníteni ifjúságát, mert ha hosszasan időzöm első vitézi tetteinél, nem jut majd hely legfontosabb cselekedeteinek elbeszélésére, pedig leginkább azok derítenek fényt jellemére.

9. Amikor Sulla Itália ura lett és dictatorrá kiáltották ki, más vezéreit és főtisztjeit azzal jutalmazta, hogy gazdaggá tette őket, magas hivatalokat adott nekik, bőkezűen és készségesen teljesítette kéréseiket; Pompeiust azonban erényéért bámulta, és meg volt győződve róla, hogy nagy hasznára lehet ügyének, ezért mindenáron azon buzgólkodott, hogy rokoni kapcsolatra lépjen vele. Szándékával egyetértett felesége, Metella is, Sulla tehát rábeszélte Pompeiust, hogy váljék el Antistiától, s vegye feleségül az ő mostohalányát, Aemiliát, Metella és Scaurus leányát, bár az asszony férjénél volt és gyermeket várt.

Ez a zsarnoki parancsra kötött házasság megfelelt Sulla pillanatnyi érdekeinek, de nem illett Pompeius jelleméhez, mert amikor feleségül vette Aemiliát, a nő más férfitől volt teherben, Antistiát pedig megszégyenítő és megrendítő körülmények közt üzte el magától, az asszony ugyanis akkor vesztette el atyját. Az apa halálában Pompeius is részes volt: azért ölték meg Antistiust a senatusban, mert Pompeius miatt Sulla párthívének tartották. Antistia anyja e szörnyűség láttára önként megvált az élettől; az öngyilkosság csak súlyosabbá tette a házassági tragédiát, sőt mi több, Aemilia is meghalt nem sokkal azután, hogy Pompeiushoz költözött, még mielőtt gyermekét megszülte volna.

10. Közben jelentették Sullának, hogy Perpenna elfoglalta Szicíliát, és a szigetet felajánlotta menedékkül az ellenpárt életben maradt tagjainak. Carbo is ott horgonyzott hajóhadával, Domitius pedig Libüába vette be magát, s vele együtt odaözönlött sok tekintélyes menekült polgár is, akiknek sikerült megszökniök a proskripciók elől. Pompeiust most ezek ellen küldték ki nagy haderővel. Perpenna azonnal eltávozott Szicíliából; a sanyargatott városokat Pompeius vette gondjaiba, és mindegyikkel emberségesen bánt, az alól csak a mamertinusok lakóhelye, Messéné volt kivétel. A mamertinusok ugyanis megtagadták tőle a bírói széket és az igazságszolgáltatás jogát, és valami régi római tiltó törvényre hivatkoztak. „Minek idézgetitek a törvényeket - szólt -, mikor nekünk kard van az oldalunkon?” Mondják, hogy a szerencsétlen sorsú Carbóval igen embertelenül bánt, mert ha ki kellett is végeztetnie, megtehetette volna nyomban Carbo elfogatása után, és arra hárult volna a tettért a felelősség, aki parancsot adott rá, ő azonban bilincsek közt maga elé vitette ezt a háromszorosan consulviselt római polgárt, és bírói széke elé állítva vallatta a jelenlevők nagy felháborodására és megbotráncolására, majd kiadta a parancsot, hogy vezessék el a vesztőhelyre. Amikor elvezették, és meglátta a hüvelyéből kihúzott kardot, állítólag azt kérte, hogy rövid időre elvonulhasson és könnyíthessen magán. Caius Oppius, Caesar barátja szerint Pompeius embertelenül bánt Quintus Valeriusszal is. Tudósnak és ritka képzettségű embernek ismerte, amikor eléje

vezették, köszöntötte, sétálgatott vele, közben kikérdezte arról, amit meg akart tudni tőle, majd parancsot adott a lictoroknak, hogy azonnal vezessék el és végezzék ki.

De Oppius szavának nem szabad feltétlenül hitelt adnunk, amikor Caesar ellenségeiről vagy barátairól beszél. Pompeius kénytelen volt megbüntetni Sulla legnevesebb ellenségeit, különösen ha elfogatásukról mindenki tudott; de a többieket, ha csak tehette, háborítatlanul hagyta megbújni rejtekhelyükön, sőt néhányat még segített is a menekülésben. Azt mindenesetre elhatározta, hogy Himera városát megbünteti, mert az ellenség pártjára állt, ekkor azonban Sthennis néptribunus kihallgatást kért tőle. Azt mondta, Pompeius nem cselekednék igazságon, ha futni hagyná az igazi bűnöst, és kivégeztetné azokat, akik semmi bűnt nem követtek el. Amikor Pompeius megkérdezte tőle, hogy ki az igazi bűnös, Sthennis saját magát nevezte meg, mert ő beszélt rá barátait, és kényszerítette ellenségeit. Pompeius megcsodálta Sthennis őszinte szavait, és először őt, aztán mind a többieket is felmentette a vád alól. Amikor értesült róla, hogy katonái menetelés közben erőszakoskodásokat követtek el, lepecsételtette kardjukat, és megbüntette azokat, akik a pecsétet letörték.

11. Mialatt Pompeius Sziciliában intézte ügyeit, a senatustól rendelkezést, Sullától pedig levelet kapott azzal a meghagyással, hogy hajózzék Libüába, és vonuljon teljes haderejével Domitius ellen, aki ott sokkal nagyobb hadsereget gyűjtött össze, mint amilyennel Marius rendelkezett, amikor nemrégiben átkelt Libüából Itáliába, felforgatta Rómát, s menekülő szökevényből zsarnokká lett. Pompeius erre gyorsan megtett minden előkészületet, Mummiust, nővére férjét hátrahagyta Szicília kormányzójának, ő pedig tengerre szállt százhusz hadigályával s nyolcszáz teherhajóval, amelyen az élelmet, a hadiszereket, pénzt és hadigépeket szállította. Amint kikötött hajóival Uticában, illetve Karthágóban, az ellenség hadseregéből hétezeren álltak hozzá; neki magának hat teljes létszámú legiója volt.

A történetírók elbeszélése szerint ekkor mulatságos dolog történt vele. Úgy látszik, néhány katonája kincsekre bukkant, és jelentős összegű pénzhez jutott. Amikor híre ment a dolognak, a többiek mind fejükbe vették, hogy a vidék tele van kincsekkel, amelyeket a karthágóiak ástak el városuk pusztulásakor. Pompeius több napon át semmi hasznát nem tudta venni kincskereső katonáinak, nevetve járt-kelt közöttük, és nézte, amint sok ezren ássák és túrják a földet, míg végül belefáradtak és kijelentették, hogy vezesse őket Pompeius, ahova akarja, mert éppen eléggé megbűnhődtek már oktalanságukért.

12. Domitius egy mély és nehezen járható kiszáradt folyómeder mögött állította csatarendbe seregét Pompeiusszal szemben, de reggeltájban esővel vegyes szélvihar támadt, és tartott napközben is; Domitius ezért lemondott róla, hogy aznap megütközzék, és visszavonulást rendelt el. Pompeius azonban éppen ezt tartotta kedvező alkalomnak, gyors támadásra indult, és átkelt a folyómedren. Az ellenség megzavarodott, sorai felbomlottak, és nem tudott egyesült erővel szembeszállni a támadással; a szél is megfordult, és a záport szemükbe verte. De megzavarta a zivatar a rómaiakat is, mert nem látták jól egymást; maga Pompeius is abban a veszélyben forgott, hogy nem ismerik fel és megölik, mert az egyik katona a jelszót kérdezte tőle, és ő késedelmesen válaszolt.

Ennek ellenére is megszalasztották az ellenséget nagy öldöklés közben (mint mondják, húszezerből csak háromezren menekültek el). Pompeiust imperatorként üdvözlötték katonái, de ő kijelentette, hogy mindaddig nem fogadja el a kitüntetést, amíg érintetlenül áll az ellenség táborá; ha méltónak tartják erre a megszólításra, előbb le kell rombolniuk. Erre nyomban megrohanták a táborn. Pompeius most már sisaktalanul harcolt, mert félt az előbbi veszedelemtől. Elfoglalták a táborn, Domitius elesett. A városok közül némelyek önként meghódoltak, másokat rohammal vettek be. Iarbas király, Domitius szövetségese is fogságba esett, országát Pompeius átadta Hiampszalnak. Pompeius kihasználta jó szerencséjét és

hadseregének harci lendületét, s betört Numidiába is. Több napon át meneteltek, s közben mindent meghódítottak, ami útjukba került. A barbárok újra félni kezdtek a rómaiaktól, pedig ez az érzésük már megszűnőfélben volt, Pompeius ugyanis azt mondta, hogy még a libüai fenevadaknak is meg kell érezniök a rómaiak erejét. Ezért néhány napon át oroszlánra és elefántra vadászott. Az ellenség teljes megsemmisítéséhez csak negyven napra volt szüksége, Libüát meghódította, a királyok vitáit rendezte, bár ekkor még csak huszonnégy éves volt.

13. Amikor visszatért Uticába, Sulla levelét adták át neki, amelyben a dictator elrendelte, hogy bocsássa el hadseregét, maradjon Libüában egy legióval, és várja meg azt a hadvezért, aki majd felváltja. Pompeius eltitkolta bosszúságát, de hadserege nyíltan felháborodott, s amikor Pompeius kérte őket, hogy menjenek haza, öelötte szidták Sullát, és azt mondták, hogy nem hagyják cserben vezérüket, s nem engedik, hogy a zsarnokban bízzék. Pompeius eleinte igyekezett lecsendesíteni és megvigasztalni őket, de amikor nem hallgattak rá, lement a szónoki emelvényről, és könnyek közt sátrába vonult. A katonák visszahozták, újra felvitték a szónoki emelvényre, s a nap egy része azzal telt el, hogy a katonák kérték, maradjon és tartsa meg vezéri tisztségét, Pompeius pedig kérlelte őket, hogy engedelmeskedjenek neki, és ne kezdjenek zendülést. Ez mindaddig tartott, míg sürgetésük és egetverő lármázásuk hatására meg nem esküdött rá, hogy megöli magát, ha tovább erőszakoskodnak vele, s erre nagy nehezen lecsendesedtek.

Sulla először azt az értesítést kapta, hogy Pompeius elpártolt tőle, mire kijelentette barátainak, úgy látszik, öregkorára az a sors vár rá, hogy kölykökkel kell harcolnia. Ezt azért mondta, mert Marius is egészen fiatalon okozott neki sok bajt, és majdnem végveszélybe sodorta. Midőn azonban megtudta az igazat, és látta, hogy mennyi örömmel sietnek az emberek Pompeius üdvözlésére, milyen szívesen kísérik haza, sietett felülmúlni a többieket. Eléje ment, majd amikor találkoztak, jobbát nyújtotta Pompeiusnak, hangos szóval s igen szívélyesen Magnusnak nevezte, s a jelenlevőket is felszólította, hogy ugyanígy hívják. A *Magnus* szó „Nagyot” jelent. Mások azt mondják, hogy ezt a megszólítást első ízben hadserege használta Libüában, de a név használatát Sulla erősítette meg tekintélyével. Maga Pompeius csak jóval később - miután proconsulként Hispaniába küldték Sertorius ellen - kezdte Pompeius Magnusként aláírni leveleit és hadiparancsait, ekkortájt ugyanis már általánosan elfogadottá vált ez a megszólítás, és nem keltett irigységet.

Tisztelnünk és csodálnunk kell a régi rómaiakat, akik ilyen címekkel és elnevezésekkel nemcsak katonai, hadi érdemeket jutalmaztak, hanem megtisztelték velük a polgári szolgálatokat és erényeket is. A nép két esetben adta meg a „legnagyobb” jelentő *Maximus* megszólítást: Valeriusnak, amikor lecsendesítette a senatusban támadt viszályt, és Fabius Rullusnak, amikor kiűzte a senatusból néhány felszabadított rabszolga leszármazottját, akik gazdagságuk révén férkőztek be a senatus tagjai közé.

14. Pompeius ezután diadalmenetet kért, de kérését Sulla ellenezte, mert a törvény csak consulnak vagy praetornak adja meg a diadalmenetet, másnak senkinek. Az első Scipio, bár nagyobb és fontosabb győzelmet aratott a karthágóiak felett Hispaniában, nem kért diadalmenetet, mert nem volt sem consul, sem praetor. Ha tehát Pompeius, ez a sarjadó szakállú ifjú, aki kora miatt még nem tagja a senatusnak, diadalmenetben vonulna be a városba, meggyölöltetné Sulla uralmát és lejártná a neki adott kitüntetést is. Sulla meg is mondta Pompeiusnak, hogy ellenzi, nem engedi, sőt, ha nem hajt a szavára, megakadályozza becsvágyának kielégítését.

Pompeius azonban nem hátrált meg, hanem azt ajánlotta Sullának, vegye fontolóra, hogy többen imádják a felkelő, mint a lenyugvó napot. Ezzel arra célzott, hogy az ő hatalma növekvőben, Sulláé viszont csökkenőben és leáldozóban van. Sulla nem hallotta tisztán

Pompeius szavait, de látva, hogy akik hallották, arckifejezésükkel és kézmozdulataikkal juttatják kifejezésre bámulatukat, megkérdezte, hogy mit mondott. Amikor megértette, megdöbbsent Pompeius merészségén, és kétszer egymás után felkiáltott: „Hát csak tartson diadalmenetet!” Emiatt sokan bosszankodtak és nehezteltek, de Pompeius, hogy még inkább feldühítse őket, állítólag elhatározta, hogy négy elefánttól vont szekéren vonul majd be a városba, mert Libüából hadizsákmányképpen sok elefántot hozott a királytól; a városkapu azonban túlságosan szűk volt, így tehát elállt szándékától, és lovakkal is beérte. Amikor pedig katonái lázongani kezdtek, mert így csalódtak számításaikban, Pompeius kijelentette, hogy nem érdekli, és inkább lemond a diadalmenetről, de nem hízeleg nekik. Ekkor egy Servilius²⁰³ nevű tekintélyes ember, aki addig hevesen ellenezte Pompeius diadalmenetét, azt mondta, most már ő is látja, hogy Pompeius valóban nagy ember, és megérdemli a diadalmenetet. Világos, hogy ha akarja, könnyen bejuthat a senatusba is, de, mint mondják, nem sokat törődött vele, mert rendkívüli tettekkel akarta elérni a dicsőséget. Ha Pompeius korhatár előtt bejut a senatusba, azon nem lett volna semmi csodáltnivaló, de hogy diadalmenetet tart, mielőtt még senator volna, az aztán nagy dicsőségnek számított. Tettével a nép kegyét is kivívta, mert tetszett a tömegnek, hogy a lovagok közé sorolta magát a diadalmenet megtartása után is.

15. Sulla bosszankodott, amikor látta, hogy Pompeius ilyen dicsőségre és hatalomra tett szert, de restellte, hogy útjába álljon, ezért békével maradt. De amikor Pompeius, Sulla akarata ellenére, erőszakkal consuli székbe ültette Lepidust,²⁰⁴ s tekintélyének latba vetésével megszerezte neki a nép kegyét, Sulla, látva, hogy Pompeius nagy tömeg kíséretében hagyja el a forumot, mégiscsak megszólalt: „Látom, ifjú ember, örülsz a győzelmednek. De mondd csak, valóban azt hiszed, szép és nemes dolog, hogy közbenjárásodra a nép a legderekabb polgár, Catulus helyett a leggonoszabbat, Lepidust választotta consullá? Jól vigyázz, ne szundikálj, és legyen gondod dolgaidra, mert önmagadnál hatalmasabb vetélytársat ültettél a nyakadba.” Sulla végrendeletével juttatta legvilágosabban kifejezésre, hogy nem érez rokonszenvet Pompeius iránt, mert más barátainak ajándékokat hagyott, és fia gyámjaiul jelölte ki őket, de Pompeiust teljesen mellőzte. De Pompeius ezt mérséklettel és okosan viselte el, úgyhogy mikor Lepidus és sokan mások meg akarták akadályozni, hogy Sulla holttestét a Campus Martiuson állami költségen temessék el, Pompeius közbelépett, és keresztülvitte, hogy a temetés kellő tiszteletadással és zavar nélkül menjen végbe.

16. Sulla halála után hamarosan beteljesültek jóslatai. Lepidus minden kerülő út és ürügy nélkül át akarta venni Sulla hatalmát, fegyveres erőt is gyűjtött nyomban azokból a szerteszóródott párhívekből, akik túléltek Sulla zsarnoki uralmát. Consultársa, Catulus, aki mellett a senatus és a nép józan, egészségesen gondolkodó része kitartott, nagy tekintélynek örvendett az akkori rómaiak között igazságszeretete és bölcsessége miatt, de inkább értett az országvezetéshez, mint a hadvezérséghez, így a körülmények nélkülözhetetlenné tették Pompeiust, aki nem habozott, hogy melyik oldalra álljon. A patriciusokhoz csatlakozott, és vezérré választották Lepidus ellen, aki Itália nagy részét fellázította, és az Alpokon inneni Galliát Brutus seregével hatalmában tartotta. Pompeius más ellenfeleivel könnyen végzett, de Brutust Mutinában hosszabb ideig ostromolta. Közben Lepidus Róma alá sietett, rengeteg hívével tábort ütött, rettegésben tartotta a város lakóit, és a falakon kívülről második consulságot követelt magának. A félelmet azonban eloszlatta Pompeius levele, amely szerint ütközet nélkül, szerencsésen befejezte a háborút. Brutus ugyanis, vagy mert seregét elárulta, vagy mert az pártolt el tőle, megadta magát Pompeiusnak, és lovas kísérettel elvonult egy kisebb városba a Padus folyó partján, de Pompeius egy nappal később utánaküldte Geminiust, aki kivégeztette. Pompeiust sok szemrehányás érte, mert közvetlenül Brutus átpártolása után azt írta a senatusnak, hogy ellenfele önként megadta magát, de nyomban Brutus kivégeztetése

után újabb levelet írt, amelyben vádakkal illette. Az a Brutus, aki Cassiusszal együtt Caesart megölte, ennek a Brutusnak a fia volt, de sem háborúiban, sem halálában nem volt hasonló apjához, amint azt életrajzában megírtam. Lepidus hamarosan elmenekült Itáliából, és átkelt Szardíniába, ahol megbetegedett és meghalt, de nem elvesztett ügye miatti bánatában, mint némelyek mondják, hanem mert véletlenül kezébe került egy levél, amelyből felesége hűtlenségéről értesült.

17. Hispaniát egy Lepidushoz semmiképpen nem hasonló vezér, Sertorius tartotta birtokában, és ez félelmetes fenyegetést jelentett a rómaiakra, mert akiket megérintett a polgárháborúk mérges fertőzése, gyógyíthatatlanul vonzódtak Sertoriushoz. Sertorius már sok kisebb hadvezért megsemmisített, s abban az időben Metellus Piuszal állt harcban, aki kitűnő ember és bátor katona volt, de öregkora miatt a kelleténél lassúbb, ezért nem tudta felhasználni a háború kínálkozó jó alkalmait, és képtelen volt követni a hadjárat gyorsan rohanó fejleményeit. Sertorius ugyanis meglepetésszerűen, rabló módjára viselt hadat ellene, oldaltámadásaival és cselvetéseivel zavarba hozta ellenfelét, aki atléta módjára szabályos küzdelmekhez szokott, és lassan mozgó, nehéz fegyverzetű hadsereg vezére volt. Pompeius megtartotta hadseregét, és mindenképpen azt szerette volna elérni, hogy Metellus segítségére küldjék; ezért Catulus rendelkezései ellenére sem szerelte le katonáit, és fegyveres csapataival a város környékén táborozott - erre mindig talált valami ürügyet -, míg aztán Lucius Philippus javaslatára rá nem bízták a vezérséget. Mondják, hogy mikor a senatusban valaki csodálkozva azt tudakolta Philippustól, hogy proconsulként küldik-e ki Pompeiust, így szólt: „Azt hiszem, proconsulokként”, amivel azt akarta mondani, hogy az akkori consulok nem értek semmit.

18. Amikor Pompeius megérkezett Hispaniába, amint új vezér hírére történni szokott, különböző reményeket keltett az emberekben. Azok a néptörzsek, amelyek nem álltak szorosabb szövetségi viszonyban Sertoriusszal, nyugtalankodni kezdtek, és gyorsan áálltak hozzá. Sertorius mindenfelé megvető és gúnyos kijelentéseket tett Pompeiusról, azt mondogatta, hogy nádpálcára és korbácsra volna szüksége ez ellen a kölyök ellen, ha nem félné a vénasszonytól - vagyis Metellustól. Valójában tartott Pompeiustól, ezért igen vigyázatosan vezette a háborút. Metellus ugyanis, amit senki nem gondolt volna róla, elpuhult, fényűző életet kezdett élni, megváltoztatta addigi szokásait, és csak a pompával, a gyönyörökkel törődött. Ez a körülmény is növelte Pompeius jó hírét, és személyét csodálatosan vonzóvá tette, mert szerényen és egyszerűen élt, ami nem került nagyobb erőfeszítésébe, mivel természeténél fogva józan volt és határt tudott szabni vágyainak.

A háború változatos hadszerencsével folyt, de Pompeiust leginkább az bántotta, hogy Sertorius elfoglalta Lauriont. Már azt gondolta, hogy körülkerítette az ellenséget, és el is dicsekedett vele, de hirtelen kitűnt, hogy őt kerítették körül; emiatt nem mert mozdulni, és kénytelen volt végignézni, hogy a város a szeme láttára leégett. Herenniust és Perpennát azonban, két tapasztalt hadvezért, akik Sertoriushoz menekültek, Valentia közelében legyőzte, és több mint tízezer emberüket megölte.

19. Pompeius sikerén felbuzdulva és öntelten sietett megtámadni Sertoriust, hogy ne kelljen megosztania a győzelmet Metellusszal. A két csapat, bár már esteledni kezdett, a Sucro folyó környékén ütközött meg, mert mindketten féltek Metellus érkezésétől. Egyikük azt akarta, hogy egyedül vívja meg a csatát, a másik, hogy csak egy ellenféllel kelljen harcolnia. A csata kimenetele bizonytalan volt, mivel mindkét fél csak az egyik szárnyon győzött, de a két vezér közül Sertorius aratott nagyobb győzelmet, mert hátrálásra kényszerítette a vele szemben álló ellenséges csapatokat. A lóháton ülő Pompeiust egy óriás termetű gyalogos támadta meg; összecsaptak, és harc közben mindkettőjüket kardvágás érte kezükön, de nem egyformán, mert Pompeius csak megsebesült, ő viszont levágta ellenfele kezét. Amikor mind többen

rohantak rá, és csapatai futni kezdtek, reményét veszítve ő maga is futásnak eredt, s az ellenség kezén hagyta aranyveretű kantárral gazdagon felékesített lovát; mialatt ellenfelei a zsákmányon osztozkodtak, és összevesztek rajta, őt futni hagyták. Másnap hajnalban mindkét fél ismét csatára állt fel, hogy kierőszakolja a győzelmet, de megérkezett Metellus, Sertorius pedig visszavonult felbomlóban levő seregével. Gyakran szóródtak szét emberei, majd ismét összegyülekeztek, úgyhogy Sertorius hol egyedül bolyongott, hol meg százötvenezer főnyi hadserege volt, amely oly gyorsan duzzadt fel, mint valami kiáradt hegyi patak.

Pompeius a csata után Metellus elé ment, hogy találkozzék vele. Amikor egymás közelébe értek, megparancsolta lictorainak, hogy hajtsák meg előtte vesszőnyalábjaikat, így akarta megadni a tiszteletet a rangban idősebb hadvezérnek. Metellus azonban elhárította a tiszteletadást, és más tekintetben is előzékeny volt hozzá; consul és idősebb ember létére semmi előnyt nem kívánt magának, csak annyit, hogy amikor együtt táboroztak, ő adta meg a közös jelszót, legtöbbször azonban külön táboroztak. Ravasz ellenségük ugyanis gyakran szétvágta és szétválasztotta őket, rövid időközökben hol itt, hol ott jelent meg, és egyik ütközetből a másikba kergette őket. Végül elvágta élelmiszer-utánpótlásukat, feldúlta a vidéket, uralma alá vette a tengert, mindkettőjüket kiűzte Hispaniának arról a részéről, amelyet kezében tartott, s rákényszerítette őket, hogy élelmiszerek hiányában más tartományokban keressenek menedéket.

20. Pompeius ekkor magánvagyonának legnagyobb részét elköltötte már a háborúra, ezért a senatustól pénzt kért azzal, hogy ha nem küldenek neki, hadseregével visszatér Itáliába. Ebben az időben Pompeius ellenfele, Lucullus volt a consul, aki magának akarta megszerezni a Mithridatész elleni háborút, ezért igyekezett mielőbb elküldeni a pénzt, attól félt ugyanis, hogy ha Pompeiusnak kívánsága szerint ürügyet szolgáltat, otthagyja Sertoriust, és Mithridatész ellen indul, aki fényes lehetőséget kínált a dicsőségre, mert könnyen legyőzhető ellenfélnek látszott. Közben Sertoriust barátai álnokul megölték. Perpenna, a Sertorius elleni összeesküvés feje megkísérelte, hogy áldozata nyomába lépjen, hiszen ő is ugyanazzal a haderővel és hadikészlettel rendelkezett, de nem volt meg hozzá a kellő tehetsége, hogy hasonlóképpen felhasználja. Pompeius nyomban ellene indult, és mikor rájött, hogy Perpenna összevissza kapkodva viseli a háborút, tíz cohorsot küldött ki ellene csalétkül, azzal a paranccsal, hogy szóródjanak szét a síkságon. Perpenna nyomban a cohorsok ellen fordult és üldözőbe vette őket, ekkor Pompeius megjelent serege zömével, megütközött vele, és teljes győzelmet aratott felette. Vezéreinek legnagyobb része elesett a csatában, Perpennát elfogták és Pompeius kivégeztette. Ezzel nem követett el hálátlanságot, és a Szicíliában történeteket sem felejtette el - amit némelyek felhoznak ellene. Valójában komoly belátással járt el, és ez az egész állam üdvét szolgálta, mert Perpenna, akinek Sertorius irományai a kezébe jutottak, olyan leveleket mutatott Pompeiusnak, amelyeket Rómában élő, tekintélyes férfiak küldtek Sertoriusnak, s Itáliába hívták bennük, a dolgok fennálló rendjének felforgatására és az alkotmány megváltoztatására törekedve. Pompeius félt tőle, hogy a levelek nyilvánosságra hozatala a korábbiaknál is nagyobb háborúkra vezethetne, Perpennát tehát kivégeztette, és a leveleket olvasatlanul elégette.

21. Ezek után csak annyi ideig maradt Hispaniában, míg a nagyobb zavarokat lecsendesítette, és elintézte azokat az ügyeket, amelyek további forrongásokat okozhattak volna, majd Itáliába vezette seregét, ahol ekkor a rabszolgaháború dühöngött. Crassus, a háború vezére, éppen ezért komoly kockázatot vállalva kedvező kimenetelű döntő csatát vívott, és tizenkétezer-háromszáz embert megölt az ellenségből, de a szerencse még ebben a sikerben is részt juttatott Pompeiusnak, mert a csatából menekülő ötezer rabszolgát, akik keze közé kerültek, mind megölte; így aztán Crassust megelőzve azt írta a senatusnak, hogy bár nyílt ütközetben Crassus győzte le a gladiátorokat de a háborút ő irtotta ki gyökerestül; ezt a rómaiak Pompeius

iránti jóindulatból szívesen hallották és mondták tovább mindenkinek. De Hispaniáról és Sertoriusról még tréfából sem mondta volna senki, hogy meghódításuk érdeme nem egyedül Pompeiusé.

A személye iránti nagy tiszteletbe és várakozásba belevegyült az a gyanakvás és félelem is, hogy nem szereli le hadseregét, hanem fegyveres erővel egyenesen Sulla egyeduralmának örökébe lép. Éppen ezért nem kevesebben siettek jóindulatból üdvözlésére, mint félelemből. Amikor Pompeius eloszlatta ezt a gyanút, és kijelentette, hogy hadseregét a diadalmenet után leszereli, irigyeinek csak az az egy ürügye maradt a vádaskodásra, hogy inkább húz a néphez, mint a senatushoz, s a népnek való kedveskedésből elhatározta, hogy visszaállítja a néptribunusok hatalmát, amelyet Sulla eltörölt. Ez valóban így is volt, mert a római nép semmit sem kedvelt olyan szenvedélyesen, és semmi után nem vágyott annyira, mint hogy megérhesse ennek a hivatalnak a visszaállítását. Így aztán Pompeius nagy szerencséjének tartotta, hogy alkalmat nyílt erre a politikai intézkedésre, mert aligha hálálhatta volna meg másképp polgártársai jóindulatát.

22. Megszavazták Pompeiusnak a második diadalmenetet és a consulságot is, de polgártársai nem emiatt csodálták igazán. Sokkal inkább azt tartották fényes hírneve bizonyosságának, hogy Crassus, aki kora politikusi közül a leggazdagabb és a legnagyobb szónok volt, és aki Pompeiust és mindenki mást lenézett, nem merészkedett a consulságra pályázni addig, míg nem kérte Pompeius támogatását. Pompeius megörült ennek, mert már régóta kívánt valami baráti szolgálatot tenni Crassusnak. Így aztán készségesen felkarolta ügyét, biztatta a népet, és azt mondta, hogy nem kevésbé lesz hálás consulsársa, mint saját maga megválasztásáért. De aztán mielőtt consullá választották őket, véleményük minden kérdésben eltért, és folyton civódtak egymással. A senatusban Crassusnak volt nagyobb tekintélye, Pompeiusnak pedig a nép körében, mert visszaadta a néptribunusi hivatalt, és megengedte, hogy az esküdtbírósgokban a törvény értelmében részt vehessenek a lovagrendiek is. De a népnek az volt a legkedvesebb látvány, amikor személyesen kérte felmentését a katonai szolgálat alól.

A rómaiaknál ugyanis szokásban volt, hogy amikor a lovagrendiek a törvényben megszabott katonai szolgálatot kitöltik, lovukat a forumra vezetik a censornak nevezett két főtisztviselő elé, majd felsorolják mindazokat a vezéreket és imperatorokat, akik alatt katonáskodtak, és számot adva katonai szolgálatukról, megkapják a felmentést, továbbá dicséretben vagy feddésben részesülnek, ki-ki érdemeinek megfelelően.

Ebben az időben Gellius és Lentulus voltak a censorok, s hivatali székükben ülve várták a lovagok felvonulását. Egyszerre feltűnt Pompeius, amint jött le a forumra, teljes hivatali díszben, de lovát saját kezűleg vezette. Mikor a közelükbe ért, és mindenki jól láthatta, megparancsolta lictorainak, hogy nyissanak utat neki, és lovát a hivatali emelvény elé vezette. Az egész nép elámulva és csendben nézte, hogy mi történik, és a censorok is örömmel vegyes meghatottsággal szemlélték ezt a látványt, majd az idősebb censor így szólt: „Azt kérdezem tőled, Pompeius Magnus, részt vettél-e a törvény által elrendelt minden hadjáraton?” Pompeius harsány hangon felelt: „Minden hadjáraton és mindegyikben a magam imperatorsága alatt.” Amikor a nép ezt meghallotta, hangos kiáltozásban tört ki, nem tudta türtőztetni magát, hogy örömeinek hangos kifejezést ne adjon. Erre a censorok felkeltek helyükről, és hazakísérték Pompeiust, hogy a polgároknak kedveskedjenek, akik tapsolva követték őket.

23. Végéhez közeledett Pompeius hivatali ideje, és Crassusszal való nézeteltérései egyre gyakoribbakká lettek. Ekkor egy bizonyos Caius Aurelius nevű lovag, aki soha nem vett részt közügyekben, a népgyűlésen felment a szószékre és elmesélte, hogy álmában megjelent Iuppiter, és megparancsolta, hogy szólítsa fel a consulokat: ne tegyék le hivatalukat, amíg ki nem békülnek egymással. Beszéde után Pompeius csak állt, nem szólt egy szót sem, de

Crassus jobbját nyújtotta feléje, és kijelentette: „Azt hiszem, nem teszek semmi becsstelen vagy lealázó dolgot, polgárok, ha én fordulok először Pompeiushoz, akit ti, mikor még pelyhedző állú ifjú volt, méltónak tartottatok rá, hogy Nagynak nevezetek, és akinek kétszer szavaztatok meg a diadalmenetet, amikor még nem volt tagja a senatusnak.” Így kibékültek egymással és letették hivatalukat.

Ezután Crassus folytatta korábbi életmódját, de Pompeius abbahagyta közéleti szereplését, és lassanként elmaradt a forumról. Ritkán jelent meg a nyilvánosság előtt, de mindig nagy tömeg kíséretében. Nem egykönnyen lehetett egyedül látni vagy találkozni vele. Legszívesebben nagy néptömegben mutatkozott, amit a fenség és nagyság külső jelének tekintett. Úgy gondolkodott, hogy méltóságának fenntartása végett távol kell tartania magát a közvetlen és személyes kapcsolatoktól, mert a békés polgári élet veszélyt jelenthet azok dicsőségének, akiket a fegyverek tettek nagygyá, és akik nem tudják megszokni a néppel való egyenlőség gondolatát. Az ilyeneket megszólják, ha - akárcsak a háborúban - a polgári életben is elsőként akarnak lenni, akik viszont a háborúban kevesebbre jutottak, elviselhetetlennek tartják, hogy a polgári életben előbbre ne jussanak. Ezért, ha olyan ember, aki kitüntetően magát a csatatéren és diadalmenetet tartván a forumon kezd tevékenykedni, rátámadnak és megalázzák, de ha lemond róla, s forumi dicsőségét és hatalmát másoknak engedi át, nem irigykednek rá. A későbbi események megmutatták, hogy ez mennyire igaz.

24. A kalózhaderő eredetileg Kilikiából indult támadásra. Kezdetben alattomosan és váratlanul csaptak le áldozataikra, de a mithridatészi háborúban merészségre és öntudatra kaptak, miután jószolgálatukat felajánlották a királynak. Később, midőn a rómaiak a polgárháborúban a város kapui előtt vívták harcaikat, és a tenger biztonságát elhanyagolták, lassanként arra vetemedtek a kalózok, hogy ne csak hajósokat támadjanak meg, hanem a szigeteket és a tengerparti városokat is kifosszák. Nemsokára jómódú, előkelő származású és kiváló szellemű férfiak is kalózhajókra szálltak, és részt vettek kalózvállalkozásokban, mert hírt és megbecsülést reméltek. Többfelé megerősített kalózkikötőket és -őrállomásokat építettek, s olyan hajóhadakat küldtek tengerre, amelyeknek gyors járatú, könnyű hajóit nemcsak jól képzett legénységgel és kormányosokkal szerelték fel, hanem - inkább fennhéjázásból, mint félelemkeltésből - dúsan aranyozott vitorlarudakkal, bíborsátrakkal és ezüstveretű evezőkkel is, mintha büszkélkedni és kérkedni akarnának gonosz mesterségükkel. A part mentén a római uralom nagy szégyenére vége-hossza nem volt a fuvolaszónak, vidám dalolásnak, részeg mulatozásoknak, magas rangú személyek elrablásának, városok elfoglalásának és megsarcolásának. A kalózhajók száma meghaladta az ezret, az elfoglalt városoké a négyszázat. Megtámadták a menedékhelyet nyújtó és eddig érintetlen szent helyeket, Klaroszt, Didümét, Szamothrakét, Hermionéban a földistenség, Epidaurosban Aszklépiosz, az Iszthmoszon, Tainaron fokán és Kalaurián Poszeidón, az aktioni földnyelven és Leukasban Apollón, Szamoszban, Argoszban és a Lakinion-hegyfokon Héra szentélyét. Különleges - olümposzi - áldozatokat mutattak be, és bizonyos titkos szertartásokat tartottak, köztük Mithrasz tisztelésére is - ezek mind a mai napig szokásban vannak.

A leggonoszabbul a rómaiakkal bántak; partra szálltak és elállták az utakat, kifosztották a közeli villákat. Egy alkalommal elraboltak két praetort, Sextiliust és Bellinust, bíborszegélyű togában, és magukkal vitték szolgálikat és lictoraikat is. Elfogták Antoniusnak - egy diadalmenetet is tartott férfiúnak - a leányát, amikor birtokukra ment falura, és csak nagy váltságdíjért bocsátották szabadon. De a legszemérmetlenebb gazságuk a következő volt: Valahányszor egy-egy foglyuk tiltakozott, kijelentette, hogy ő római polgár, és megmondta a nevét, rémületet színleltek, combjukat csapdosták, és térdre esve bocsánatát kérték; az elhitte nekik, amikor látta, hogy megalázkodnak előtte és kérlelik. Sarut húztak a lábára, togába öltöztették, hogy máskor mindenki felismerje. Mikor aztán jó ideig így gúnyt űztek belőle és élvezték a

tréfát, a tenger közepén hágsót engedtek le a hajó oldalán, s felszólították, szálljon ki a hajóból, és menjen békével, ha pedig vonakodott, belökték a vízbe, hogy megfúljon.

25. A kalózok hatalma kiterjedt egész tengerünkre, úgyhogy a hajózás és a kereskedelem teljesen megszűnt. Főként ez indította az élelemhiánytól fenyegetett és nagy éhínségtől félő rómaiakat rá, hogy kiküldjék Pompeiust a tenger megtisztítására a kalózoktól. Gabinius, Pompeius egyik bizalmas embere terjesztett elő törvényjavaslatot, amely nemcsak a hajóhad feletti parancsnokságot, hanem teljes és korlátlan egyeduralmat is adott Pompeiusnak mindenki felett. A törvény Hercules oszlopain belül teljhatalommal ruházta fel a tengeren, valamint a szárazföldön négyszáz stádiumnyira a tengerparttól. Ez a terület nemcsak a rómaiak uralma alatt álló vidéket foglalta magában majdnem teljességében, hanem kiterjedt a legnagyobb népekre és a leghatalmasabb királyságokra is. Ezenfelül választhatott magának tizenöt alvezért a senatusból, és annyi pénzt kapott a közpénztárból és az adóbérlőktől, amennyit akart, továbbá kétszáz hajót; ezenfelül teljes hatalommal ruházták fel katonák és a hajók legénységének toborzására.

A törvényjavaslat felolvasását a nép kitörő örömmel fogadta, de a legtekintélyesebb és legbefolyásosabb senatorok úgy vélekedtek, hogy az ilyen korlátlan és határtalan hatalom nemcsak irigységet, hanem félelmet is kelt; ezért Caesar kivételével mindnyájan elleneztek. Caesar nem azért támogatta a törvényt, mert Pompeiusszal a legkevésbé is törődött, hanem mert idejében meg akarta magának szerezni a nép kegyét és kedvezését. A többi senator élesen kikelt Pompeius ellen; az egyik consult majdnem agyonverte a tömeg, mert azt a kijelentést tette, hogy ha Pompeius utánozni akarja Romulust, nem kerül el annak sorsát sem. Ezután Catulus szólalt fel a törvény ellen, s beszédét a nép tiszteletteljesen meghallgatta. Hosszasan és minden irigység nélkül beszélt Pompeiusról, s azt tanácsolta a népnek, hogy kíméljék Pompeiust, ne tegyék ki ezt a nagy embert állandó veszélyeknek és háborúknak, majd megkérdezte: „Ki marad nektek, ha őt elveszítitek?” Erre egyhangúan így feleltek: „Senki, csak te.” Így aztán Catulus, nem tudván meggyőzni a népet, elhagyta a szószerket. Roscius kezdett el beszélni, de senki nem hallgatott rá; ekkor ujjal mutatta, hogy Pompeiust ne egyedül válasszák meg, hanem másodmagával. Erre a méltatlankodó nép olyan hangos kiáltozásban tört ki, hogy egy holló, amely épp a fórum felett repült át, a tömeg közé esett. Úgy látszik, a madarak leesését nem valami légüres tér idézi elő, hanem a hang ereje okoz erős léghullámokat és heves levegőmozgást.

26. Erre aztán a népgyűlés feloszlott. Aznap, amikor a szavazás esedékes volt, Pompeius titokban vidékre utazott, majd amikor meghallotta, hogy megszavazták a törvényt, éjszaka visszatért Rómába, mert úgy érezte, hogy irigységet keltene, ha a nép elébe menne és összesereglenék érkezésére. Reggel mégis megjelent a nyilvánosság előtt, áldozatot mutatott be, és amikor kívánságára népgyűlést hívtak össze, keresztülvitte, hogy a már eddig megszavazottakon kívül kis híján kétszer olyan nagy hadifelszerelést kapjon. Ötszáz hajót szereltek fel, s hadseregének létszáma százhuszezer nehéz fegyverzetű katona és ötezer lovas lett. A senatusból huszonnégy vezériséget vagy praetorságot viselt férfiút rendeltek melléje, azonkívül két quaestort. Az élelmiszerárak egyik napról a másikra estek, s a nép körében boldogan beszéltek róla, hogy Pompeiusnak már a neve is véget vetett a háborúnak.

A tengereket és a környező vidékeket Pompeius tizenhárom körzetre osztotta fel, s minden egyes körzetbe bizonyos számú hajót és parancsnokot rendelt, majd így szétosztott haderejével a kalózokra vetette magát; ahol csak lehetett, körülkerítette, üzőbe vette és elfogta őket. Akik idejében megszöktek, mint valami méhkasba, mindenünnen Kilikiába menekültek; ezek ellen hatvan legjobb hajójával ő maga készült felvonulni, de addig nem kelt útra ellenük, amíg teljesen meg nem tisztította a kalózhajóktól a Türrhén- és a Libüai-tengert, a Szardínia,

Korzika és Szicília körüli vizeket. Mindezt negyven nap alatt végezte el, és sikerét fáradhatatlan erélyének és hadvezérei lelkes odaadásának köszönhetette.

27. Rómában a consul, Piso haragból és irigységből gyengíteni akarta Pompeius hadikészültségét, és leszerelte a hajók legénységét. Erre Pompeius Brundisiumba rendelte hajóhadát, ő maga pedig Etrurián át Rómába sietett. Mikor híre ment érkezésének, az emberek az útra sereglettek, mintha nem is búcsúztatták volna el néhány nappal korábban. A népet különösen a gyors változás töltötte el örömmel, mert a piacokon bőségben volt élelem. Piso emiatt abban a veszélyben forgott, hogy elveszíti a consulságot; Gabinius már ilyen értelmű törvényjavaslatot készített elő, de Pompeius megakadályozta, s más ügyeket is méltányosan intézett el; kieszközölte, amire szüksége volt, majd lement Brundisiumba, és tengerre szállt. Bár útja sürgős volt, és sietve hajózott el a városok mellett, Athént mégis meglátogatta, felment a városba, áldozatot mutatott be az isteneknek, beszédet intézett a néphez, s amikor elment, két, egy-egy soros üdvözlő verset pillantott meg egyiket a kapun belül:

Magad amíg embernek vallod, addig isten vagy bizony,

a másikat a kapun kívül:

Várva vártunk, térdre borultunk, láttunk, s követ e körmenet.

A tengeren még mindig kalózcsoportok bolyongtak. Akik önként megadták magukat, azokkal Pompeius emberségesen bánt, hajóikat elkobozta, magukat foglyul ejtette, de semmi más bajuk nem történt. Erre a többiekben is feltámadt a remény, és a többi vezért elkerülve Pompeiusnak adták meg magukat gyerekestül és asszonyostul. Pompeius mindegyikükkel kímélletlenül bánt, hiszen - tudván, hogy megbocsáthatatlan gaztetteket követtek el - segítettek elrejtőzött társaik kézre kerítésében, ezek azonban már nem úszták meg büntetés nélkül.

28. A leghatalmasabb kalózok a Taurosz-hegység váraiban és megerősített városaiban helyezték el ingóságukat, családjukat, és mindenkit, aki nem volt alkalmas hadi szolgálatra. Hajóikat megrakták legénységgel, és a kilikiai Korakészion-hegyfoknál várták Pompeiust. Megütköztek, a csatát elveszítették, és ostrom alá kerültek. Végre küldöttek útján kegyelmet kértek, és megadták magukat a megerősített és hatalmuk alatt tartott városokkal és szigetekkel együtt, amelyeket csak nehezen lehetett volna megrohamozni. Így tehát véget ért a háború, a kalózbándák alig három hónap alatt minden tengerről eltűntek. Pompeius sok más hajón kívül kilencven bronzveretű hajót is zsákmányolt. A foglyul ejtett több mint húszezer embert kivégeztetni nem akarta, de azt sem tartotta volna helyesnek, hogy szabadjára eressze őket, és nézze, hogy ezek a szegény, de harcias emberek szanaszét kóborolnak, majd ismét bandákba verődnek. Arra gondolt ugyanis, hogy az ember természeténél fogva szelíd és társas lény, és csak természete ellenére vetemedik gonoszságokra. A hely és az életmód megváltoztatásával erkölcsösebb lesz, hiszen még a fenevadak is levetkőzik vadságukat és kegyetlenségüket, ha szelíd bánásmódban részesülnek. Elhatározta tehát, hogy a tengerről a szárazföldre telepíti és tisztas életmódhoz szoktatja őket. Némelyeket Kilikia kisebb, félig lakatlan városai fogadtak be; ezeknek a városoknak kiterjesztette a határát, miután a kalózok letelepültek, Szoloit, amelyet Tigranész, Armenia királya nemrégiben elpusztított, újraépíttette, és többeket ott telepített le. Soknak az akhaiai Dümét jelölte ki lakóhelyül, amelynek akkor kevés lakosa, de sok és jó termőföldje volt.

29. Ezekért az intézkedéseikért csak irigyei rótták meg, de azt, ahogyan Krétában bánt Metellusszal, még legjobb barátai sem helyeselték. Metellus annak a hadvezérnek volt a rokona, akivel Pompeius együtt viselt háborút Hispaniában, és mint praetort küldték Krétába,

mielőtt Pompeius elnyerte vezéri megbízatását. Kilikia után Kréta volt a kalózok második fellegvára; Metellus sok kalózt elfogott, kivégeztette és megsemmisítette őket, az életben maradottakat pedig ostrom alá fogta. Ezek kegyelmet kérő követeket küldtek Pompeiushoz, és kérték, jöjjön a szigetre, amely part menti területnek számít, tehát az ő parancsnoksága alá tartozik. Pompeius fogadta a követeket, írt Metellusnak, megtiltotta neki a háború folytatását, és elküldte egyik alvezérét, Lucius Octaviust, aki bement az ostromlott kalózok erősségébe, sőt velük együtt harcolt. Emiatt aztán nemcsak meggyűlölték Pompeiust mint zsarnok elnyomót, hanem ki is nevelték, mivel a Metellus iránti irigységből és féltékenységből védőpajzsul hírnevét adta ezeknek az istentől elrugaszkodott embereknek. Bizony Akhilleusz sem járt el férfi módjára, hanem mint afféle dicsvágytól elvakított és megrészegetett ifjú tiltotta meg a többieknek, hogy lesújtsanak Hektorra:

*El ne rabolja a hírt és második ő ne maradjon.*²⁰⁵

Ráadásul Pompeius a közös ellenség megmentéséért harcolt, csak hogy megfossza diadalmenetétől azt a hadvezért, aki annyit küzdött a maga dicsőségéért. De Metellus nem hagyta magát, bevette a kalózok várát, és megbüntette őket, Octaviust pedig, miután a katonák füle hallatára súlyosan szidalmazta és megszégyenítette, útjára bocsátotta.

30. Mikor híre érkezett Rómába, hogy a kalózháború véget ért, és Pompeius kényelmesen sorra látogatja a városokat, az egyik néptribunus, Manilius törvényjavaslatot terjesztett elő, hogy adják Pompeiusnak mindazt a területet és haderőt, amely felett Lucullus parancsnokolt, hozzáadva Bithüniát is, amely Glabrióé volt, hogy viseljen hadat a két király, Mithridatész és Tigranész ellen, azonkívül tartsa meg a tengeri haderőt és a felette való parancsnokságot is, amellyel eredetileg megbízták. Ez azt jelentette, hogy egyetlenegy emberre bízták Róma fő hatalmát, mert neki adták azokat a tartományokat is, amelyek korábban nem tartoztak alája, Phrügiát, Lükaoniát, Galatiát, Kappadokiát, Kilikiát, Felső-Kolkhiszt és Armeniát, beleértve mindazokat a táborokat és haderőt is, amellyel Lucullus leverte Mithridatészt és Tigranészt. Bár Lucullust megfosztották sikereinek dicsőségétől, és olyan utódot küldtek ki utána, aki inkább diadalmenetet kapott és nem háborút, az arisztokraták pártja kevésbé törődött azzal, hogy Lucullust igazságtalanság és méltánytalanság érte, inkább a Pompeiusnak adott hatalom miatt méltatlankodtak, és máris zsarnokságtól tartottak. Ezért magánbeszélgetéseikben biztatták és bátorították egymást, hogy támadják meg a törvényjavaslatot, s ne mondjanak le szabadságukról. Amikor azonban alkalom nyílt a törvényjavaslat megtámadására, a néptől való félelmükben félreálltak és hallgattak, az egyetlen Catulus kivételével, aki hevesen kikelt a törvényjavaslat és a néptribunus ellen, de senki nem hallgatott rá. Erre ő többször harsány hangon kiáltva felszólította a senatust, hogy ősikhez hasonlóan ők is keressenek egy szikla-erődöt,²⁰⁶ hogy oda menekülve megmentsek szabadságukat. A törvényt, mint mondják, valamennyi tribunus megszavazta, és így Pompeius távollétében korlátlan urává lett mindannak, amit Sulla fegyverek erejével a város ellen folytatott háborúban szerzett meg. Amikor Pompeius az erről szóló levelet megkapta és a határozatok tudomására jutottak, barátai jelenlétében, akik szerencsét kívántak neki, összevonta szemöldökét, combjára csapott, és mint akinek terhére van s nincs kedve a hadvezérkedéshez, így szólt: „Ó, egek, a vég nélküli küzdelmek! Mennyivel jobb volna az ismeretlenség! De hát én már soha nem hagyhatom abba a katonáskodást, és nem szabadulok meg az irigykedéstől, hogy végre falun élhessek feleségemmel.” A szavaiban rejlő színlelést még meghitt barátai is nehezen tudták elviselni, mert jól tudták, hogy vele született becsvágyát és hatalomvágyát a Lucullusszal való ellenségeskedés tüzelte, és örömét Lucullus kudarca csak növelte.

31. Tettei azonban hamarosan elárulták Pompeiust, mert mindenhova parancsot küldött, a katonákat zászlói alá szólította, s a meghódolt fejedelmeket és királyokat maga elé rendelte. Amikor megérkezett tartományába, Lucullus minden intézkedését felforgatta, a büntetéseket elengedte, a jutalmazásokat visszavonta, és egyáltalában mindent elkövetett, hogy megértesse Lucullus bámulóival, barátjuk mennyire nincs már semmi hatalom birtokában. Mikor Lucullus barátai útján eljuttatta Pompeiushoz panaszait, megállapodtak, hogy összejönnek, és valóban találkoztak Galatiában. Minthogy pedig igen nagy és sikerekkel dicsekvő hadvezérek voltak, a találkozáson mindketten babérkoszorúkkal feldíszített vesszőnyalábokat vivő lictorokkal jelentek meg. Lucullus erdős, árnyas vidékről érkezett, Pompeius azonban fátlan, sivár területen haladt keresztül; így aztán Lucullus lictorai, látván, hogy Pompeius vesszőnyalábjain a babérágak elhervadtak és elszáradtak, a maguk üdén zöld babérágaiból fontak koszorúkat vesszőnyalábjaira. Ebben az emberek annak előjelét látták, hogy Pompeius Lucullus győzelmei és dicsősége gyümölcseinek learatására érkezett. Lucullus előbb viselt consulságot, és idősebb volt, de Pompeius két diadalmenetével rangban megelőzte. A találkozáson eleinte nagyon nyájasak és barátságosak voltak egymáshoz, kölcsönösen magasztalták egymás tetteit, és szerencsét kívántak egymás sikereihez, de a megbeszéléseken semmi érdemleges meg egyezésre nem jutottak, sőt szemrehányásokat tettek egymásnak: Pompeius Lucullusnak pénzvágya, Lucullus pedig Pompeiusnak hatalomvágya miatt; barátaik végül csak nagy nehezen bírták rá őket, hogy békességben váljanak el egymástól.

Lucullus Galatiában szétosztotta az elfoglalt földeket, és más jutalmakat is adott kedveltejének, de Pompeius, aki nem messzire táborozott, megtiltotta, hogy bárki engedelmességedjék a rendeleteknek, sőt megfosztotta Lucullust minden katonájától, ezerhatszáz kivételével, akiről azt gondolta, hogy lázadásra hajlanak, és úgysem veheti hasznukat, de tudta azt is, hogy Lucullus iránt sincsenek jóindulattal. Különben is lekicsinyelte Lucullus tetteit, s kijelentette, hogy színpadi királyok ellen harcolt, de rá valódi és kijózanodott ellenséges haderő elleni küzdelmet hagyott örökségül, mert most már Mithridatész is pajzsokban, kardokban és lovakban keresi védelmét. Lucullus viszont azt állította, hogy Pompeius csak a háború látszatával és árnyékával fog hadakozni, szokása szerint, mint valami dögkeselyű, a mások által megölt hullákra veti magát, és azt falja fel, ami a háborúból még megmaradt. Így tulajdonította magának a Sertoriuson, a Lepiduson és a Spartacuson aratott győzelmeket is, amelyek valójában Metellus, Catulus és Crassus sikerei voltak. Nem lehet csodálni tehát, hogy elorozza az armeniai és pontoszi háborúk dicsőségét is az az ember, aki kimesterkedett, hogy szökevény rabszolgák felett aratott győzelem ürügyén diadalmenetet tartson.

32. Lucullus ezután eltávozott, Pompeius pedig egész hajóhadát felosztotta Fönícia és a Boszporosz közt, majd Mithridatész ellen fordult, akinek harmincezer főnyi gyalogos és kétezer főnyi lovas hadserege volt, de nem mert vele harcba bocsátkozni. Mithridatész először egy nehezen meghódítható hegyen táborozott, amelyet vízhiány miatt otthagyott, s amelyet utána Pompeius foglalt el, aki a növényzet sajátosságából és a talaj bemélyedéseiből arra következtetett, hogy itt forrásoknak kell lenniök, s ezért több helyen kutakat ásott. Így a tábor nyomban bőven el volt látva vízzel, és senki nem értette, hogy Mithridatész ezt ennyi ideig nem vette észre. Utána negyvenöt napon át ostromfallal zárta körül, de ekkor Mithridatész, leöletve a betegeket és a katonai szolgálatra képteleneket, legharcképesebb csapataival észrevétlenül megszökött. Később Pompeius az Eufrátesznél utolérte, és a közelében ütt tábort, de attól félve, hogy Mithridatész megelőzi és átkel az Eufráteszen, éjfél tájban felfegyverezte és csatasorba állította hadseregét. Mondják, hogy ugyanakkor Mithridatész álmot látott, amely feltárta előtte az elkövetkezendőket. Álmában mintha jó széllel hajózott volna a pontoszi tengeren, már-már megpillantotta a Boszporoszt, és nagy örömmel üdvözölte utastársait, mint aki boldog, hogy biztos révbe érkezik, majd hirtelen úgy tűnt fel neki, hogy

mindenkitől elhagyatva törekeny csónakon dobálják a hullámok. Lázálmai közben, ágyánál ott álltak barátai, akik ébredése után közölték vele, hogy Pompeius támadásra indult ellene. Ezért tábora védelmére ütközetbe kellett bocsátkoznia, és vezérei csatába vezették a csapatokat. Midőn Pompeius észrevette az ellenség készülődését, habozott, hogy vállalja-e a sötétben a veszély kockázatát; nem kellene-e Mithridatészt körülkerítenie, hogy meg ne szökjék, és a maguk számbeli fölényében bízva csak reggel megtámadni az ellenséget. A legidősebb katonai tribunosok azonban kérték és buzdították Pompeiust, hogy induljon azonnal támadásra, mert nem volt teljesen sötét, és a leáldozóban levő hold fényében jól lehetett látni az emberi alakokat. Valóban ez okozta a legtöbb kárt a király csapatainak; a hold ugyanis a rómaiak háta mögül világított, és minthogy már közeledett a látóhatár széléhez, az emberi alakok árnyékát messzire előrevetette az ellenség felé. Az ellenséges katonák emiatt nem tudták pontosan felbecsülni a távolságot, és a kezükben tartott dárdákat, azt gondolva, hogy az ellenség már elég közel van, hamarabb dobták el; így senkit nem találtak el. Mikor a rómaiak ezt meglátták, hangos kiáltással rájuk rohantak, és minthogy az ellenség nem mert helytállni, hanem rémülten megfutamodott, üldözőbe fogták őket, tízezernél többet leöldöstek közülük, és táborukat elfoglalták.

Maga Mithridatész nyolcszáz lovassal keresztültört a római hadsorokon, de kísérői majdnem mind szétszóródtak, és csak hárman maradtak mellette. Ezek közül ágyasa volt az egyik, Hüpszikrateia, aki mindig férfihoz illő bátorságot tanúsított, s akit a király ezért Hüpszikratésznak szokott hívni; akkor is perzsa katonaköpenyt viselt, férfi módra ülte meg lovát, s nem fáradt ki sem a hosszú utaktól, sem a király személyének és lovának gondozásában, amíg meg nem érkeztek egy Szinóra nevű helyre, amely tömve volt a király kincseivel és drágaságaival. Mithridatész ezekből drága köntösöket osztogatott szét azok közt, akik a futásból köréje sereglettek. Mindegyik barátjának biztosan ölé mérgét adott, hogy senki ne kerüljön akarata ellenére az ellenség kezére. Innen Tigranészhoz indult Armeniába, de az megtiltotta, hogy hozzá menjen, sőt száz talentumot tűzött ki a fejére; így tehát áthaladt az Eufratész forrásvidékén, és folytatta útját Kolkhiszon át.

33. Pompeius betört Armeniába a fiatal Tigranész hívására, aki elpártolt apjától, és Pompeius elé ment az Araxész folyó közelében. Az Araxész forrásvidéke ugyanott van, ahol az Eufratészé, de kelet felé fordul, és a Káspi-tengerbe ömlik. Ezután együtt haladtak tovább, és fogadták a városok meghódolását, Tigranész király pedig, aki nemrégiben súlyos vereséget szenvedett Lucullustól, és úgy értesült, hogy Pompeius szelíd és nemes gondolkodású hadvezér, római helyőrséget fogadott be palotájába, majd maga mellé vette barátait és rokonait, s útnak indult, hogy megadja magát. Minthogy lóháton érkezett a táborhoz, Pompeius két lictora odament hozzá és szólt neki, hogy szálljon le lováról és gyalog folytassa útját, mert nem szokásos, hogy a római táborban bárki lóháton mutakozzék. Tigranész a felszólításnak készségesen engedelmeskedett, sőt leoldotta kardját, s átadta a lictoroknak, majd amikor Pompeiushoz érkezett, tiaráját lába elé akarta tenni, és ami a legszégyenletesebb, földre akart borulni előtte s a térdét átkarolni. Pompeius ebben megelőzte, megfogta jobbját és felemelte, majd maga mellé ültette, egyik oldalra őt, másik oldalra fiát. Aztán elmondta neki, hogy veszteségeiért Lucullust kell okolnia, aki megfosztotta Szíriától, Föniciától, Galatiától és Szóphénétől, azokat az országokat azonban, amelyek mindmostanáig a birtokában voltak, megtarthatja magának ezután is, de hatezer talentum jóvátételt kell fizetnie az általa okozott károkért, fia pedig Szóphéné királya lesz. Tigranésznek nagyon tetszettek ezek a feltételek; különösen megörült annak, hogy a rómaiak királynak szólították, s kijelentette, hogy minden katonának fejenként fél ezüstminát, a centurióknak tíz minát, a katonai tribunosoknak pedig egy talentumot fizet. A fiatal Tigranész azonban elégedetlen volt, és amikor Pompeius meghívta vacsorára, azt mondta, nincs szüksége Pompeiusnak erre a megtiszteltetésére, megkapja

ő ezt más rómainak is. Erre Pompeius bilincsbe verette, hogy magával vigye diadalmenetére. Nem sokkal később a parthus Phraatész küldött vejeért, a fiatal Tigranészért, kérte, hogy Pompeius szolgáltatassa ki neki, és azt az ajánlatot is tette, hogy a két birodalom közt az Eufratész legyen a határ. Pompeius azt felelte, hogy Tigranészhoz apjának több joga van, mint az apósának, és hogy a határt majd az igazságnak megfelelően szabja meg.

34. Armenia helytartójának Afraniust hagyta hátra, majd kénytelen volt a Kaukázus környékén lakó népeken át Mithridatész ellen vonulni. Ezek közt a legnagyobbak az albánok és az ibérek; az ibérek a moszkhoszi hegyek és a Pontosz Euxeinosz környékén, az albánok innen keletre egészen a Káspi-tengerig laknak. Ezek Pompeius kérésére eleinte szabad átvonulást engedtek neki, de mikor a tél a hegyek közt érte a hadsereget, és a rómaiak a Saturnalia ünnepét ülték, nem kevesebb, mint negyvenezen támadtak rájuk; ezért átkeltek a Kürnosz folyón. Ennek a folyónak forrása az ibériai hegyekben van, majd egyesül az Araxésszal, amikor elhagyja Armeniát, végül tizenkét ágú torkolattal a Káspi-tengerbe ömlik. Mások azt mondják, hogy a Kürnosz nem egyesül az Araxésszal, hanem egymagában, de az Araxészhez közel ömlik a tengerbe. Pompeius meg tudta volna ugyan akadályozni az ellenség átkelését, de inkább hagyta, hogy zavartalanul átkeljenek, és csak akkor támadt rájuk; ekkor megverte őket, és sokat megölt közülük. Mikor királyuk követeket küldött hozzá, és kérlelte, megbocsátotta az árulást, békét kötött vele, és az ibérek ellen indult, akik nem voltak kevesebben, de a másik néptörzsnél sokkal harciasabbak, és mindenáron el akarták üzni Pompeiust, hogy Mithridatésznek kedveskedjenek. Az ibérek nem hódoltak meg sem a médeknek, sem a perzsáknak, sőt elkerülték a makedón hódítást is, mert Alexandrosz gyorsan eltávozott Hürkaniából. Pompeius egy nagyobb ütközetben ezeket is megverte; kilencezren estek el, és tízezernél többen kerültek fogságba. Ezután behatolt Kolkhiszba, és a Phaszisz folyónál találkozott Serviliusszal, aki hajóival a Pontosz Euxeinoszt őrizte.

35. Mithridatész közben bevette magát a Boszporosz és a Maiótisz közt élő néptörzsek közé, ezért üldözése nagy nehézségekkel járt; ugyanakkor pedig jelentették Pompeiusnak, hogy az albánok ismét elpártoltak tőle. Emiatt megharagudott, és hogy bosszút álljon rajtuk, visszafordult a Kürnoszhoz, amelyen nagy nehézségek árán tudott csak átkelni, mert a barbárok nagy területen palánkokkal elzárták a folyó partját. Mivel hosszú utat kellett megtennie víztelen és nehezen járható vidéken, tízezer tömlőt megtöltetett vízzel, és úgy indult az ellenség ellen. Az Abasz folyónál került szembe velük, ahol hatvanezer gyalogossal és tizenkétezer lovassal sorakoztak fel ellene, de rosszul voltak felfegyverkezve, s többnyire állatbőrökbe öltözködtek. Vezérük a király fivére volt, név szerint Kószisz, aki párharcra indult Pompeius ellen, és dárdájával eltalálta mellpáncélja kapcsánál, de Pompeius átdöfte és megölte.

Mondják, hogy ebben a csatában a barbárok oldalán amazónok is harcoltak, és hogy ezek a Thermódón folyó vidékén elterülő hegységből jöttek. Amikor ugyanis a csata után kifosztották a barbárokat, amazónpajzsokat és -sarukat találtak, de nem láttak egyetlen női holttestet sem. Az amazónok a Kaukázusnak a Hürkani-tenger felé eső lejtőin élnek, de nem szomszédosak az albánokkal, mert közbül a gelák és lekek néven ismert néptörzsek laknak; az amazónok ezekkel a Thermódón folyó partján találkoznak s velük élnek minden évben két hónapot, utána elmennek és magukban élnek.

36. A csata után Pompeius a Hürkani- és a Káspi-tenger felé nyomult előre, de háromnap menetes után a sok mérges kígyó miatt kénytelen volt visszafordulni és visszahúzódott Kis-Armeniába. Az elümaioszok és médek királyának, aki követeket küldött hozzá, barátságos hangú levélben válaszolt, de a parthusok királya ellen, aki betört Gordüénébe, és megsarcolta Tigranész alattvalóit, Afranius vezetése alatt hadsereget küldött, és elűzte Arbéla környékéig.

Mithridatész ágyasai közül, akiket hozzá küldtek, egy sem kellett neki, mindnyájukat visszaküldte szüleikhez és családjukhoz; ezek többnyire hadvezérek és törzsfők leányai és feleségei voltak. Sztratoniké azonban, akit a király leginkább kedvelt, és akire egyik legnagyobb és leggazdagabb várának őrizetét bízta, hír szerint egy szegény öreg hárfás leánya volt. Mikor Sztratoniké egyszer hárfázott Mithridatész lakomáján, annyira megnyerte a király tetszését, hogy nyomban háremébe vezette, az öreg pedig, akit elküldött, méltatlankodott, hogy még csak egy barátságos szót sem szólt hozzá. Másnap reggel azonban, amikor felébredt, ezüst- és aranyserlegekkel megrakott asztalokat, egész szolgasereget, eunuchokat és fiatal rabszolgákat talált a házában, akik drága köntösöket vittek hozzá, kinn a háza előtt pedig díszesen felszerszámozott paripa várta, mintha ő is a király kegyence volna. Az öreg az egészet rossz tréfának tartotta, és ki akart futni a házból, a szolgák azonban megfogták és felvilágosították, hogy a király neki ajándékozta egy nemrég meghalt gazdag ember nagy házát, s mindez csak kóstoló és ízelítő abból a vagyonból és drágaságból, amely mind rá vár. Végre aztán elhitte, amit mondtak neki, bíborköntöst öltött, felszállt a lóra, végignyargalt a városon, és ezt kiáltozta: „Mindez az enyém!” Az emberek kinevették, ő meg azt vágta a fejükhöz, örüljenek, hogy nem dobálja meg követ a szembejövőket, mert megőrült az örömtől. Ilyen családból származott Sztratoniké, aki Pompeiusnak átadta a várost, és tömérdek ajándékot erőltetett rá, de Pompeius csak azokat fogadta el, amelyeket alkalmasnak tartott rá, hogy templomoknak ajándékozza vagy diadalmenetének díszül használja fel, a többiről azt mondta Sztratonikénak, hogy tartsa meg őket békében. Hasonlóképpen azt az aranyveretű pamlagot, asztalt és trónszéket is, amelyet az ibérek királya küldött neki, és kérte, hogy fogadja el, átadta a quaestoroknak az államkincstár részére.

37. Az új erődben Pompeius rábukkant Mithridatész titkos irattárára, és nagyon szórakoztatta elolvasásuk, mert fényt derítettek a király jellemére. Talált közöttük olyan feljegyzéseket, amelyekből kitűnt, hogy sok más alattvalóján kívül megmérgeztette fiát, Ariarathészt és a szardeiszi Alkaioszt, csak azért, mert az lóversenyen legyőzte. Feljegyezte a maga és felesége által látott álmok magyarázatát is; megtalálta Moniméval váltott, igen szabad szájú leveleit is. Theophanész azt mondja, hogy megtalálta Rutilius beszédének szövegét is, amellyel felbiztatta a királyt az Ázsiában élő rómaiak legyilkolására. Az általunk ismert legtöbb történelmi forrás azonban arra a következtetésre jut, hogy ez csak Theophanész által kitalált rágalom, valószínűleg mert gyűlölte Rutiliust, aki annyira más volt, mint ő, de az is lehetséges, hogy Pompeiusnak akart vele hízelegni, akinek apját Rutilius igen rossz színben tüntette fel történelmi művében.

38. Pompeius innen Amiszoszba ment, ahol a becsvágy helytelen cselekedetre ragadta. Nem győzte becsmérlni Lucullust, hogy még ellenfele életében elkezdett rendelkezéseket kiadni, ajándékokat és kitüntetések osztogatni, tehát olyan dolgokat tenni, amilyeneket csak a háború végleges befejezése után szoktak a győztesek, most azonban ő is így járt el, pedig Mithridatész még ura volt a Boszporosznak, és tekintélyes haderőt gyűjtött össze, mégis úgy járt el, mintha a hadjárat már teljesen befejeződött volna. Tartományokat rendezett, ajándékokat osztogatott, hadvezérek, törzsfők látogatták, tizenkét barbár király érkezett hozzá, s a parthusok királyát, hogy a többieknek kedveskedjék válaszlevelében nem nevezte királyok királyának. Ekkor leküzdhetetlen vágyat érzett, hogy elfoglalja Szíriát, Arabian keresztül a Vörös-tengerhez vonuljon, és győzedelmesen eljusson az egész földet körülölelő óceánhoz, mert már Libüát is meghódította egészen a külső tengerig, és Hispaniában az Atlanti-tenger partjáig terjesztette ki uralmát, majd harmadszor kis híján elérkezett a Hürkaniai-tengerig. Elindult tehát hadseregével, hogy hódításainak körét kiterjessze a Vörös-tengerig. Különben is nehéz feladatnak tartotta, hogy Mithridatészt fegyveres erővel hajszoja, aki veszélyesebb ellenfél volt futásában, mint nyílt ütközetben.

39. Ezért azzal a kijelentéssel, hogy saját magánál erősebb ellenséget, az éhséget hagyja hátra, őrhajókat állíttatott a Boszporoszbba behajózó kereskedők szemmel tartására, és halálbüntetéssel fenyegette meg azokat, akiket elfognak. Ezután egész haderejével útra kelt. Megtalálta azoknak a katonáknak temetetlenül maradt holttestét, akik Tigranész vezérlete alatt vesztek csatát Mithridatész ellen, s teljes katonai pompával eltemettette őket; Lucullust szemmel láthatóan főként ezért gyűlölte, mert ezt a kötelességét elhanyagolta. Utána alvezére, Afranius meghódította az Amanusz környékén lakó arabokat, majd bevonult Szíriába, s minthogy az országnak nem voltak törvényesen megválasztott királyai, a római nép tartományává és birtokává tette. Meghódította Iudaeát is, Arisztobulosz királyt pedig foglyul ejtette. Városokat alapított, más városokat pedig felszabadított, és zsarnokaikat megbüntette. Ideje legnagyobb részét igazságszolgáltatással töltötte, közben elintézte a városok és királyok közt felmerült ügyeket; ahova saját maga nem tudott elmenni, barátait küldte el. Így amikor területi vita támadt az armeniaiak és a parthusok között, és őt tették meg döntőbírónak, három békéltető bírót küldött hozzájuk, mert nagy híre volt hatalmának, de nem kisebb erényének és igazságosságának is; ezzel elfeledtette a kíséretében levő barátai és bizalmas emberei által elkövetett legtöbb hibát is, mert bár nem volt képes arra, hogy a hibák elkövetését megakadályozza vagy megtorolja, de ő maga úgy viselkedett a hozzá fordulókkal, hogy szívesen elviselték alárendeltjei kapzsiságát vagy szigorú bánásmódját.

40. A legnagyobb befolyása Pompeiusra egy Démétriosz nevű felszabadított rabszolgának volt, aki nem volt ostoba fiatalember, de visszaélt szerencséjével. Róla szól az alább következő történet: Cato, a filozófus, amikor még egészen ifjú volt, de már nagyon híres és nagyon nemes gondolkodású, ellátogatott városnézőbe Antiokhiába, ahol akkor nem volt ott Pompeius. Mint rendszerint, Cato most is gyalog ment, de barátai, akik vele utaztak, lóháton. A kapu előtt fehér ruhás csoportot pillantott meg, az út egyik oldalán fiatalembereket, másik oldalán fiúkat látott felsorakozva. Bosszankodott, mert azt hitte, ez az ő tiszteletére és iránta való figyelmességből történt, ő pedig semmi ilyesmit nem kívánt. Szólt barátainak, szálljanak le lovukról, és menjenek gyalog vele együtt. Mikor aztán közelebb értek, az ünnepség rendezője koszorús fejvel, kezében pálcával odalépett hozzájuk, és megkérdezte tőlük, hol hagyták Démétrioszt, és hogy mikor jön. Erre Cato barátait elfogta a nevetés, ő pedig így szólt: „Ó, ez a szerencsétlen város!”, majd egyetlen szó nélkül továbbment.

Pompeius azzal csökkentette az emberek Démétriosz iránti gyűlöletét, hogy neheztelés nélkül elnézte ostobaságait. Mondják, hogy amikor más vendégeket várt és fogadott, Démétriosz gyakran már ott feküdt a pamlagon teljes díszbe öltözve, köpenye kámzsáját a fülére húzva. Pompeius, még mielőtt visszatért Itáliába, Róma közelében kellemes nyaralókat és szórakozóhelyeket vásárolt, és a legpompásabb kerteket Démétrioszról nevezte el. Pompeius maga harmadik diadalmenetéig szerény és egyszerű házban lakott. Később, amikor felépíttette a rómaiak szép és híres színházát, mellette, mintegy függelékképpen, a korábbinál pompásabb házat emeltetett, de ez sem volt olyan, hogy irigyelték volna érte; annyira, hogy aki Pompeius után a házba költözött, csodálkozva kérdezte, hogy hol szokott étkezni a nagy Pompeius - legalábbis így beszél.

41. A Petra környékén lakó arabok királya korábban nem sokra becsülte a rómaiakat, ekkor azonban nagyon megijedt, s azt írta, hogy kész mindenben engedelmeskedni és mindent megtenni. Pompeius tehát elhatározta, hogy megerősíti szándékában, és hadseregével oda vonult, bár ezt többen kifogásolták, mert úgy gondolták, hogy csak kivonja magát Mithridatész üldözése alól, s azt kívánták tőle, hogy forduljon ősellensége ellen, aki ismét szítja a háború tüzet, és, mint jelentették, arra készülődik, hogy a szküthák és paionok földjén át betör Itáliába. Pompeius azonban úgy vélekedett, hogy könnyebb nyílt háborúban végezni a

királlyal, mint futás közben kézre keríteni; nem akarta tehát hiába üldözni, hanem a háború szünetében más vállalkozásokba kezdett, és húzta az időt.

De a szerencse megszüntette a bizonytalanságot. Kis híján elérték Petrát; aznapra már letáboroztak, és Pompeius a sáncok mellett fel s alá lovagolt, amikor Pontoszból futárok érkeztek jó hírrel. Ezt látni lehetett a lándzsáik hegyére tűzött babérágakból is. Amikor a katonák meglátták őket, odarohantak Pompeiushoz. Ő először be akarta fejezni lovasgyakorlatát, de amikor a katonák kiáltozva kérték, leugrott lováról, átvette a levelet, és bement a táborba, ahol nem volt vezéri emelvény, sem az a szokásos halom, amelyet a katonák úgy készítenek, hogy a földből jó mélyen kiásott hantokat egymásra dobálják. Ezért siettükben és kíváncsiságukban halomba rakták az igavonó állatok nyergét, majd Pompeius fellépett rá, és úgy közölte velük, hogy Mithridatész meghalt; öngyilkos lett, mert fia, Pharnakész, fellázadt ellene. Egész királyságát Pharnakész örökölte, és az pedig, mint írja, mindenben a maga s a rómaiak érdekében fog cselekedni.

42. A hadseregben erre a hírre természetesen nagy öröm támadt, áldozatot mutattak be, mulatoztak, mintha Mithridatész halála tízezer ellenséges katona halálát jelentette volna. Pompeius, miután hadi vállalkozásaival a vártnál könnyebben végzett, nyomban kivonult Arábiából, gyorsan áthaladt a közbeeső tartományokon, és megérkezett Amiszoszba. Itt átvette azt a sok ajándékot, amelyet Pharnakész küldött neki, azonkívül ott találta a királyi család több tagjának holttestét, közöttük Mithridatészét is, amelyet arcáról nem lehetett felismerni, mert agyvelejét a balzsamozók gondatlanul nem távolították el, de akik kérték, hogy megnézhessék, felismerték sebhelyeiről. Pompeius nem tudta rászánni magát, hogy megnézzék a holttestet, majd hogy az istenek bosszúját kiengesztelje, elküldte Szinópéba. Megsodálta pompás öltözetét, amelyet viselt, s remekművű hatalmas fegyvereit, kardkötőjét azonban, amely négyszáz talentumba került, Publius ellopta és eladta Ariarathésznek, csodálatos művű tiaráját pedig Mithridatész tejtestvére, Caius titokban odaadta Sulla fiának, Faustusnak, aki elkérte tőle. Pompeius erről semmit nem tudott, de Pharnakésznek tudomására jutott, és a tolvajokat megbüntette.

Amikor az ottani ügyeket elintézte, nagy pompával továbbutazott. Mitülénébe érkezésekor felszabadította a várost Theophanész kedvéért, részt vett a helyi költők versenyén, amelynek egyetlen tárgya tetteinek megéneklése volt. Az ottani színház megnyerte tetszését, az épületről és a berendezésről rajzokat készíttetett, hogy Rómában majd nagyobb és pompásabbat építtessen. Rhodoszban mind meghallgatta az ottani szofistákat, s mindegyiknek egy-egy talentumot ajándékozott. Poszeidóniosz leírta előadását, amelyet Pompeius jelenlétében tartott Hermagorasz szónok ellen *A kutatásról általában* címmel. Athénban hasonló bőkezűséggel bánt a filozófusokkal, és a város újjáépítésére ötven talentumot adott. Remélte, hogy Itáliába híresebben tér vissza, mint bárki más, és hogy családja tagjai ugyanúgy vágynak viszontlátására, mint ő vágyik utánuk, de a sors gonosz szelleme, amely fényes és nagy adományai közé mindig kever valami rosszat, most is régen készült rá, hogy hazatérését fájdalommassá tegye. Távolléte alatt Mucia feslett életet élt, de míg távol volt hazulról, Pompeius nem sokat törődött az erről kapott hírekkel. Most azonban, ahogy közeledett Itáliához, természetesen jobban volt rá ideje, hogy elgondolkozzék felesége bűnösségéről, és válólevelet küldött neki, de sem akkor, sem később nem tárta fel írásban, miért; Cicero leveleiből azonban ismerjük az okot.

43. Rómában mindenféle kósza hírek érkeztek Pompeiusról, és nagy volt a bizonytalanság, nem vezeti-e hadseregét azon nyomban a város ellen, és nem teremte-e tartós egyeduralmat. Crassus, gyermekeivel és vagyonával, eltűnt a városból, vagy mert valóban félt, vagy pedig, és ez valószínűbbnek látszik, ilyen módon akarta a Pompeius elleni rágalmakat valószínűvé

tenni, és a gyűlölséget felkelteni ellene. De Pompeius, mihelyt partra szállt Itáliában, gyűlésbe hívta katonáit, s miután az alkalomhoz illő beszédet mondott és megköszönte szolgálatukat, felszólította őket, hogy térjenek vissza mindnyájan otthonukba, de gondoljanak rá, hogy diadalmenetére majd összegyülekezzenek. Amikor a hadsereg szétszéledt, és ez a tény köztudomásúvá vált, bámulatra méltó dolog történt. Amint a városok látták, hogy Pompeius Magnus fegyvertelenül, mindössze néhány híve kíséretében halad át a vidéken, mintha csak egy külföldi utazásról térne haza, az emberek köréje sereglettek, hogy kimutassák iránta jóakarukat, s még sokkal nagyobb embertömeg kísérte Rómáig, úgyhogy ha bármi forradalomra vagy államcsínyre gondol, nem lett volna szüksége hadseregére.

44. Minthogy a törvény nem engedte meg, hogy diadalmenet előtt bemenjen a városba, Pompeius azzal a kéréssel fordult a senatushoz, halasszák el a consulválasztást, és engedjék meg neki, hogy személyesen támogassa Piso jelöltségét. Kérését Cato ellenezte, így szándékát nem tudta keresztülvinni, de Pompeius megcsodálta Cato nyíltszavúságát és erélyét, amellyel kiállt az igazság mellett. Arra vágyott tehát, hogy megnyerje magának hívéül. Catónak két unokahúga volt, s az egyiket ő szerette volna elvenni feleségül, a másikkal pedig fiát összeházasítani, de Cato keresztüllátott szándékán, hogy valójában a házassági kapcsolattal csak az ő megrontását célozza, és meg akarja vesztegetni. Nővére és felesége haragudott rá, hogy elutasítja a családi kapcsolatot Pompeius Magnusszal. Közben Pompeius Afraniust akarta consullá választatni, és érdekében pénzt osztogatott szét a tribunosok között, olyan nyíltan, hogy a polgárok kertjében keresték fel, és ott vették át a pénzt. A dolog híre elterjedt, és Pompeiust megrótták amiatt, hogy a legnagyobb méltóságot, amelyet ő sikerei jutalmául kapott, most pénzért akarja megszerezni olyasvalakinek, aki erényével nem tudta elnyerni. „Ennek a szegénynek most mi is részesei volnánk - szólt Cato az asszonyokhoz -, ha rokonságba kerülnénk Pompeiusszal.” A nők hallgattak, és elismerték, hogy Cato jobban tudja, mi az illő, mint ők.

45. Pompeius diadalmenete olyan hatalmas volt, hogy bár két napon át tartott, így sem volt elég az idő, s a tervbe vett látványosságok közül oly sok nem került bemutatásra, hogy magukban is elegendőek lettek volna egy másik diadalmenethez. A menet elején vitték a táblákat, amelyekre felírták, hogy milyen népeken tartja diadalmenetét. Ezek a következők voltak: Pontosz, Armenia, Kappadokia, Paphlagonia, Média, Kolkhisz, Ibéria, Albani, Szíria, Kilikia, Mezopotámia, Fönícia, Palesztina, Iudaea, Arábia s a kalózok elleni háborúban meghódított tengerek és szárazföldi területek. Ezekben nem kevesebb, mint ezer erőd volt és közel kilencszáz város. Elfogott nyolcszáz kalózhajót; és alapított összesen harminckilenc várost. Ezenfelül a táblák feliratai beszámoltak arról is, hogy a város meglevő ötvenmillió drakhmányi vámbevételeit Pompeius a hódításokkal nyolcvanötmillióra emelte fel, s befizetett az államkincstárba részben készpénzben, részben ezüst- és aranytárgyakban húszezer talentumot, nem számítva, amit katonáinak adott. A katonák közül ezerötszáz drakhmát kaptak még azok is, akiknek a legkevesebbet fizette. A diadalmenetben vitt foglyok közt, a kalózfőnököket nem számítva, ott volt az arméniai Tigranész fia feleségével és leányával, Tigranész király felesége, Zósimé, a zsidók királya, Arisztobulosz, Mithridatész nővére és öt fia, az albánok, az ibérek és a kommagénéiek királyának túszai és a sok diadaljel azokból a csatákból, ahol személyesen győzött, vagy ahol hadvezérei arattak győzelmet. De a legnagyobb dicsőséget az jelentette, amivel eddig egyetlen római sem dicsekedhetett: harmadik diadalmenetét a harmadik világrész felett tartotta. Voltak azelőtt is olyanok, akiknek három diadalmenetük volt, de ő az elsőt Libüa, a másodikat Európa, s végül a harmadikat Ázsia felett tartotta, ily módon három diadalmenete szinte a föld egész lakott területét magába foglalta.

46. Azok szerint, akik Pompeiust mindenáron egybe akarják vetni Alexandrosszal, és a hasonlóságot erőltetik, ekkor harmincnégy évesnél fiatalabb, valójában azonban negyvenesztendős volt. Mennyivel jobb lett volna neki, ha élete véget ér, amíg Alexandrosz szerencsését élvezte! Mert az ezután következő idő csak olyan szerencsét hozott rá, amely gyűlöletessé tette, vagy olyan kudarcokat, amelyeket nem lehetett jóvátenni, mert azt a hatalmat, amelyet jogszerűen szerzett a városban, igazságtalanul használta fel mások érdekében, és amennyivel növelte azok erejét, annyival csökkentette saját dicsőségét, így nagyságával és hatalmával észrevétlenül bukását idézte elő. És miként, ha az ellenség birtokába kerül a városok védelmi rendszerének legerősebb része, az már az ellenség erejét gyarapítja, ugyanúgy amikor Caesar Pompeius hatalmát felhasználva Róma urává lett, azt az embert sújtotta le és terítette földre, akinek segítségével a többi fölé emelkedett. Mindez pedig a következőképpen történt:

Amikor Lucullus visszatért Ázsiából, ahol Pompeius a legnagyobb mértékben megalázta, a senatus nyomban kitüntető tisztelettel fogadta, majd amikor Pompeius is megérkezett Rómába, még inkább biztatta a közszereplésre, hogy gátat vessen Pompeius tekintélyének. Lucullus, aki ekkor már fáradtan visszavonult minden közszerepléstől, és tétlenül csak a gyönyöröknek és gazdagságnak élt, most gondolkodás nélkül Pompeius ellen támadt, és miután Cato segítségével megnyerte a senatus többségét, sikerült utólag érvényessé tenni azokat az intézkedéseit, amelyeket annak idején Pompeius érvénytelenített. Pompeius az elszenvedett kudarcok és visszautasítások miatt kénytelen volt a néptribunusokhoz folyamodni, és a fiatal politikusok segítségét igénybe venni. Ezek közt a legvakmerőbb és legarcátlanabb, Clodius melléje szegődött, és kiszolgáltatta a köznép szeszélyének; méltóságán aluli civódásokba keverte a forumon, mindenhová magával hurcolta, felhasználta azoknak a törvényjavaslatoknak a megszavaztatásában, amelyekért beszédekert tartott, hogy a népnek hízelegjen és a kegyét hajhássza. Sőt ezenfelül még jutalmat is követelt tőle, mintha nem is megrontója, hanem jótevője lett volna, s ezt meg is kapta, mert Pompeius cserbenhagyta Cicerót, aki barátja volt, és akinek politikailag a legtöbbet köszönhette. Amikor Cicerót komoly veszély fenyegette, és segítségét kérte, nem volt hajlandó találkozni vele, majd amikor mások felkeresték érdekében, háza bejárati ajtaját bezárta, és egy másik ajtón elment hazulról. Így aztán Cicero, attól való félelmében, hogy elítélik, titokban elhagyta Rómát.

47. Caesar ebben az időben tért vissza tartományából, és olyan politikai tevékenységbe kezdett, amellyel saját magának pillanatnyilag igen nagy népszerűséget, sőt később hatalmat szerzett, Pompeiusnak és a városnak azonban a legnagyobb kárt okozta. Ekkor pályázott először a consulságra, de mert látta, hogy Crassus és Pompeius ellenségeskedése következtében, ha az egyik oldalára áll, a másikat ellenségévé teszi, igyekezett őket kibékíteni egymással. Az egyébként dicséretes vállalkozást, amely a közjót szolgálta volna, gonosz indítókokból kezdeményezte és cselszövő módra hajtotta végre. Mert jól tudta, hogy az egymással ellentétes erők egyensúlyban tartják az államot (akár a hajót az utasok), ha azonban ezek az erők az egyik oldalra összpontosulnak, felborul minden. Ezért mondta Cato, hogy tévednek, akik azt állítják, hogy a várost Caesar és Pompeius viszálya döntötte végveszélybe, mert nem viszálykodásuk és ellenségeskedésük volt az első és legnagyobb csapás a városra, hanem éppen kibékülésük és megegyezésük. Caesar azonnal a vagyontalanok és szűkölködők kedvében járt, javaslatokat tett városok alapítására és földosztásra; ilyen módon áthágta hivatali hatáskörét, s a consulságot bizonyos tekintetben néptribunussággá tette. Midőn consultársa, Bibulus javaslatainak ellene szegült, Cato pedig igen erélyesen készült Bibulust támogatni, Caesar a szószerűkre állította Pompeiust, és a nép színe előtt megkérdezte tőle, helyesli-e javaslatait, amire Pompeius azt mondta, hogy egyetért velük. „Ha tehát - folytatta Caesar - valaki ellene szegül a törvényeknek, segítségére leszel a népnek?” „Igen, segítségére leszek - felelte Pompeius -, és azok ellen, akik karddal fenyegetőznek, kardot és pajzsot

hozok.” Pompeius egészen addig a napig soha nem beszélt vagy cselekedett erőszakosabban, úgyhogy barátai nem győzték mentegetni, hogy ezek a szavak nyilván csak a pillanat hatására szaladtak ki a száján. Későbbi tetteiből azonban kitűnt, hogy egészen Caesar szolgálatára adta magát. Mindenki csodálatára elvette feleségül Caesar leányát, Iuliát, aki Caepióval járt jegyben, és néhány nappal később kellett volna hozzámennie feleségül; Caepio kiengesztelésére saját leányát ígérte neki feleségül, aki korábban Faustusnak, Sulla fiának volt a jegyese. Maga Caesar Piso leányát, Calpurniát vette el feleségül.

48. Pompeius ezután katonasággal töltötte meg a várost, és minden ügyet a fegyverek erejével intézett. Mikor Bibulus consul Lucullusszal és Catóval a forumra ment, a tömeg rájuk rontott, a consul vesszőnyalábjait összetörték, valaki egy kosár szemetet borított a fejére, s két néptribunus is megsebesült. Amikor a forumot így megtisztították az ellenségtől, megszavaztatták a földosztó törvényt; a nép, amelyet ez a csaletek megfogott, s a kezük között volt, nyomban megszeliődött, és vonakodás nélkül megszavazott bármilyen törvényt. Így megszavazták Pompeiusnak azokat az intézkedéseit, amelyek fölött Lucullusszal vitája volt; Caesarnak tartományul öt évre megszavazták mindkét Galliát és Illyricumot, azonkívül négy teljes létszámú legiót, a következő évre pedig consullá választották Pisót, Caesar apósát és Gabiniust, Pompeius legarcátlanabb hízelgőjét.

Mialatt ezek az események történtek, Bibulus bezárkózott házába, és hivatali ideje hátralevő nyolc hónapja alatt egyszer sem mozdult ki hazulról, csak kiáltványokat bocsátott ki, amelyekben mindkettőjüket, Caesart és Pompeiust szidalmakkal és vádakkal illette. Cato, mintha a jövődőlés szelleme szállta volna meg, megjósolta a senatusban, mi vár a városra és Pompeiusra. Lucullus, mint aki koránál fogva már nem alkalmas politikai tevékenységre, teljesen visszavonult. Ekkor mondta Pompeius, hogy a vénember a kicsapongó életre még kevésbé alkalmas, mint a politizálásra, de Pompeiusnak is hamarosan gyengéjévé lett fiatal felesége iránti szerelme; állandóan az ő társaságában tartózkodott falun, a birtokain s kertjeiben, és semmit nem törődött vele, mi történik a forumon, annyira, hogy Clodius, aki ekkor néptribunus volt, lenézőleg beszélt róla, és a legvakmerőbb tettekre vetemedett. Miután Cicerót száműzette, és Catót hadvezéri megbízatás ürügyén Ciprus szigetére küldette, Caesar pedig távol volt Galliában, s látta, hogy a nép mindent megtesz neki, mivel minden tette és intézkedése az ő érdeküket szolgálta, hamarosan megpróbálkozott vele, hogy Pompeius egyes intézkedéseit érvénytelenítse. A fogoly Tigranészt elragadta tőle és magánál tartotta, barátai közül többeket perbe fogott, hogy így tegye próbára Pompeius hatalmát. Végül, midőn Pompeius az egyik per tárgyalásán megjelent, Clodius a legelvetemültebb és legarcátlanabb emberek csoportjával körülvéve felment egy magasabb helyre, és ilyen kérdéseket intézett kísérőihez: „Ki a kéjvadász imperator? Ki az a férfi, aki férfit keres? Ki vakarja egy ujjal a fejét?” Azok pedig, valahányszor togáját megrázta, nagy hangon kórusban felelték minden egyes kérdésre: „Pompeius.”

49. Mindez sértette Pompeiust, aki nem volt hozzászokva, hogy szidalmazták, és nem értett az ilyesféle hadakozáshoz; de még inkább bántotta, mikor azt tapasztalta, hogy a senatus örül megaláztatásának és annak is, hogy most meglakol Cicero elárulásáért. Rövidesen véres verekedésekre került sor a forumon, többen megsebesültek, és Clodius egyik szolgáját, amikor a tömegben Pompeius felé furakodott, kezében karddal találták. Ezzel az ürüggyel (de megkülönböztetve is félt Clodius arcátlanságától és rágalmaitól) aztán nem jelent meg a forumon, amíg Clodius hivatali ideje le nem járt, hanem állandóan odahaza tartózkodott, és barátaival azon töprengett, hogyan engesztelhetné ki a senatus és a patriciusok haragját. Cülleónak azt az ajánlatát, hogy válják el Iuliától, és cserélje fel Caesar barátságát a senatuséval, elvetette, de arra szívesen hajlott, hogy hazahívassa Cicerót a száműzetésből, aki Clodius legnagyobb ellensége és a senatus kedveltje volt. Cicero fivérét, aki a kérelmet előterjesztette, tekintélyes

haderővel elkísérte a forumra, ahol verekedés támadt, többeket megsebesítettek és megöltek, de Clodiuson győzelmet aratott. Mihelyt Cicerót törvénnyel hazahívták, ő a senatust azonnal kibékítette Pompeiusszal, és a gabonatörvény szorgalmazásával Pompeiust bizonyos tekintetben ismét urává tette minden területnek és tengernek, amely a rómaiak uralma alatt volt, mert e törvény értelmében Pompeius alá tartozott minden kikötő, kereskedelmi központ, a mezőgazdasági termények szétosztása, egyszóval az egész hajózás és földművelés. Clodius azt az ellenvetést tette, hogy a törvényt nem az élelmiszerhiány miatt hozzák, és a gabonahiány csak azért keletkezett, hogy elő lehessen terjeszteni ezt a törvényt, és Pompeius új hivatalával újból életre keltse és visszaszerezze megfogyatkozott és hanyatló hatalmát. Mások azonban az egészet Spinther consul mesterkedésének tartották, aki ezzel Pompeiust nagyobb hivatalhoz akarta kötni, hogy őt küldjék ki Ptolemaiosz király megsegítésére. Majd Canidius néptribunus terjesztett elő egy másik törvényjavaslatot, hogy Pompeiust hadsereg nélkül két lictorral küldjék el az alexandriaiak és a király kibékítésére. Ezt a törvényjavaslatot, úgy látszik, Pompeius is szívesen fogadta, de a senatus elvetette azzal az érthető indokolással, hogy félti Pompeius biztonságát. Közben a forumon és a senatus üléstermében eldobált leveleket találtak, amelyekben Ptolemaiosz kérte, hogy Spinther helyett Pompeiust küldjék ki hadvezérül. Timagenész egyébként azt állítja, hogy Ptolemaiosznak nem kellett elmennie hazulról, és csak Theophanész beszélt rá Egyiptom elhagyására, hogy ezzel ürügyet szolgáltatson Pompeiusnak vagyonszerzésre és új hadjáratra. De ezt az állítást valószínűtlenné és hihetatlenné teszi nemcsak Theophanész aljassága, hanem Pompeius jellege is, akit becsvágya soha nem bírt volna rá gonosz és nemtelen lépésre.

50. Amikor rábízták a gabonafélék beszerzését és a gabonakereskedelem irányítását, minden-hova elküldte ügynökeit és barátait, majd ő maga is elhajózott Szicíliába, Szardíniába és Libüába, és összegyűjtötte a gabonát. Már indulófélben volt, de heves szélvihar támadt a tengeren, és a hajók kapitányai vonakodtak útnak indulni. Pompeius elsőnek szállt fel az egyik hajóra, parancsot adott, hogy húzzák fel a horgonyt, közben pedig harsány hangon így kiáltott: „Hajózni kell, élni nem kell!” Ilyen merészséggel és ügybuzgalommal, no meg a jó szerencse segítségével töltötte meg gabonával a magtárakat, és hajókkal a tengert. Az összegyűjtött gabonából bőven jutott a külföldi országok népeinek is. Folyt a gabona, mint egy bő forrás túláradt vize.

51. A galliai háborúk ekkor már nagy emberré tették Caesart, és bár látszólag nagyon messzire volt Rómától, s a belgákkal, suebusokkal, britannokkal csatázott, észrevétlenül és ravasz módra mégis a nép között volt, s a legfontosabb ügyekben keresztülhúzta Pompeius számításait. Hadseregével, akár a testét borító ruhával, gondosan törődött, nemcsak a barbárok ellen képezte ki őket, hanem katonái állandó edzésével későbbi küzdelmeire is legyőzhetetlen és félelmetes haderőt biztosított magának. Közben az aranyat, ezüstöt, a háborúban szerzett gazdag zsákmányt Rómába küldte, hogy ajándékokkal megvesztegesse és megnyerje magának az aediliseket, a praetorokat, a consulokat és megannyi tisztviselő-feleséget, ami sok esetben sikerült is. Így aztán amikor átkelt az Alpokon, és a telet Lucában töltötte, közrendű férfiak és asszonyok hatalmas tömegben csődültek össze, hogy láthassák. Jelen volt kétszáz senator, közöttük Pompeius és Crassus is, Caesar szállásának bejárata előtt pedig százhusz proconsul és praetor vesszőnyalábjait lehetett látni. Valamennyi látogatójában nagy reményeket keltett, és gazdagon megajándékozva bocsátotta őket útra. Crassusszal és Pompeiusszal a következő megegyezésre lépett: Azok ketten pályáznak a consulságra, ő maga támogatja őket, katonáit odaküldi a szavazásra, és mielőtt megválasztják őket, maguknak tartományokat, hadseregeket és hadvezéri megbízatásokat szereznek, Caesart pedig további öt évre megerősítik a mostani tartományok birtokában. A megegyezés azonban kiszívárgott, és a város vezető emberei nagyon elégedetlenkedtek. A népgyűlésen felszólalt Marcellinus, s mindkettőjüket nyíltan

megkérdezte, pályáznak-e a consulságra. Mivel a népgyűlés követelte, hogy válaszoljanak a kérdésre, Pompeius azt felelte, hogy talán pályázik, talán nem. Crassus politikusabb választ adott, s azt mondta, úgy fog cselekedni, ahogyan a közérdek szempontjából legjobbnak látja. Marcellinus erre hevesen rátámadt Pompeiusra, és úgy gondolta, hogy keményen rendreutasította, Pompeius visszautasította a támadást, mondván, hogy Marcellinus a legigazságtalanabb ember a földön, mert hálátlan iránta, aki némából ékesen szólóvá, éhenkórászból túllontúl jóllakottá tette.

52. Így aztán minden más consuljelölt visszalépett, egyedül Lucius Domitius nem, akit Cato buzdító szavakkal rávett, hogy ne álljon félre, mert a küzdelem nem a consuli tisztért folyik, hanem a szabadságért a zsarnokokkal. De Pompeius pártja félt, hogy az eltökélt Cato, aki mögött ott állt az egész senatus, jobb belátásra bírja a józanul gondolkodókat; nem engedték tehát, hogy Domitius a forumra menjen, hanem fegyvereseket küldtek ellene, fáklyavivőjét megölték, kísérőit szétkergették; még Cato is kénytelen volt szembeszállni erőszakkal, és jobb karján sebet kapott, miközben Domitius védelmére kelt.

Ilyen úton jutottak a consulsághoz, de más tekintetben sem jártak el becsületesebben. A nép Catót akarta praetorrá választani; a szavazás már megkezdődött, de Pompeius baljóslatú előjel ürügyével feloszlatta a népgyűlést, majd pedig pénzzel megvesztegette a tribunusokat, és Vatiniust választatta meg Cato helyett. Vatinius ezután Trebonius néptribunusszal törvényjavaslatot nyújtott be, amellyel, megegyezésükhöz híven, a második öt évre is megadták Caesarnak a tartományait; Crassusnak juttatták Szíriát és a parthusok elleni hadjáratot, magának Pompeiusnak pedig egész Libüát, mindkét Hispaniát és négy legiót; ezek közül kettőt Caesar kölcsönkért a galliai hadjáratra. Crassus hivatali ideje leteltével elment tartományába, Pompeius pedig színháza megnyitásakor felszentelésül atlétikai és zenei versenyeket s állatviadalokat rendezett, amelyeken ötszáz oroszlánt öltek meg, és a legfélelmetesebb látvány az elefántok küzdelme volt.

53. Ezekért a tetteiért csodálták és szerették, másfelől viszont irigyelték, mert hadseregeit és tartományait átadta kedvelt alvezéreinek, ő maga pedig Itália különböző kellemes vidékein tartózkodott felesége társaságában, vagy mert szerelmes volt bele, vagy mert felesége szerette annyira, hogy távollétét nem tudta elviselni, mert ezt is mondják. A fiatalasszonynak férje iránti szerelme közbeszéd tárgya volt, bár Pompeius túl volt már azon a koron, amikor a férfiak szerelmi vágyat szoktak kelteni. Lehet, hogy hűsége miatt szerette férjét, aki csak hites feleségéhez vonzódott, lehet, hogy férfias modoráért, amely oly kíváncsossá tette társaságát, különösen a nők számára, ha hihetünk Flora, a hetaira tanúskodásának. Egy aedilisválasztáskor verekedés támadt, Pompeius közelében több embert megöltek, az ő ruhája is véres lett, ezért át kellett öltöznie. Házában nagy ijedelmet és zavart keltett, amikor a szolgák kezében meglátták a véres ruhadarabokat. Az asszony éppen áldott állapotban volt, s amikor megpillantotta a véres togát, elájult, csak nagy keservesen tudták magához téríteni, és az ijedtség meg az ájulás következtében elvetélt. Ettől kezdve még azok sem hibáztatták Pompeius felesége iránti szerelmét, akik Caesarral fenntartott barátságát helytelenítették. Később Iulia ismét áldott állapotba került, leánygyermeknek adott életet, de belehalt a szülésbe, és a csecsemő is csak néhány nappal élte túl. Pompeius albai birtokán készült eltemetni a holttestet, de a nép annyira sajnálta a fiatalasszonyt, hogy erőszakkal a Campus Martiusra vitte. Nem azért tették ezt, mintha kedveskedni akartak volna Caesarnak és Pompeiusnak; kettejük közül a távollevő Caesart úgyis jobban tisztelték Pompeiusnál. A város szinte azonnal háborgó tengerhez lett hasonlóvá, és a zűrzavaros közállapotok jeleként lázító beszédek hangzottak el, mihelyt megszűnt a rokoni kapcsolat, amely a kettőjük hatalmi versengését inkább csak elleplezte, de féken nem tartotta. Rövidesen híre jött, hogy Crassus életét vesztette Parthiában; ezzel a polgárháború kitörésének útjából az utolsó akadály is elhárult,

mert Crassustól való félelmükben mindketten úgy-ahogy megmaradtak a méltányosság keretei közt, de mikor a sors eltávolította küzdelmük harmadik szemlélőjét, nyomban el lehetett mondani a komédiaíróval:

Bekenve tenyérrel testét, porral hinti meg.

Ennyire tehetetlen a sors az emberi természettel szemben, amelynek képtelen kielégíteni vágyait. Ennek a két embernek sem volt elég a mérhetetlen hatalom és végtelen birodalom. Hiába hallották és olvasták, hogy az istenek „hármasan osztottak mindent, s ki-ki tiszteletet nyert”, azt hitték, hogy kettőjüknek nem elég a római birodalom.

54. De Pompeius a népgyűlésen azt mondta, hogy ő minden hivatalt előbb kapott meg, mint várta, és hamarabb tette le, mint elvárták tőle. Szavait valóban igazolta az a tény, hogy hadseregét mindig leszerelte. Most úgy gondolta, hogy Caesar nem fogja hadseregét elbocsátani, ezért polgári hivatalokkal akart fölébe kerekedni, de nem törekedett forradalmi változtatásra, és nem akarta, hogy bizalmatlannak tűnjék fel Caesarral szemben, hanem inkább fölényesnek és megvetőnek. Mikor azonban látta, hogy a hivatalokat nem óhajtsa szerint töltik be, sorra megvesztegette a polgárokat, és nem törődött vele, hogy anarchia üti fel fejét a városban. Egyre többet beszéltek róla, hogy dictatort kellene választani. A javaslattal Lucilius néptribunus állt elő először a népgyűlésen, s azt ajánlotta a népnek, hogy Pompeiust válasszák dictatorrá. Cato azonban ezt hevesen ellenezte, a néptribunust pedig az a veszély fenyegette, hogy elveszíti hivatalát, ekkor Pompeius több barátja magyarázni kezdte, hogy ezt a tisztséget Pompeius nem kérte, és nem is óhajta. Cato erre megdicsérte Pompeiust, és lelkére kötötte, hogy őrizze meg a törvényes rendet, amit vonakodva bár, de egyelőre megtett, s consulokat választottak: Domitiust és Messalát. Később újrakezdődött az anarchia, mind többen és mind merészebben álltak elő újra a dictatorválasztás gondolatával. Cato hívei féltek, hogy baj éri őket, ezért elhatározták, hogy Pompeiust törvényes hatalommal ruházzák fel, hogy így visszatartsák a korlátlan zsarnokságtól. Bibulus, Pompeius ellensége javasolta elsőnek a senatusban, hogy Pompeiust egyedül válasszák consullá, mert így a város vagy megszabadul a mostani zűrzavartól, vagy a legerősebb ember szolgája lesz. A javaslat különösnek látszott a szónok személye miatt. Ekkor felállt Cato, mindenki azt hitte, a javaslat ellen szólal fel. Csend támadt, Cato azt mondta, ő ugyan nem tette volna meg ezt a javaslatot, de ha már más megtette, azt ajánlja, fogadják el, mert szerinte bármilyen uralom jobb az anarchiánál, s meg van győződve róla, hogy ilyen zavaros viszonyok között senki nem tud jobban irányítani, mint Pompeius. A senatus helyeselte a javaslatot, és megszavazta, hogy Pompeiust válasszák meg egyedüli consullá; ha consultársat kíván maga mellé, két hónap elteltével nyilatkozzék, hogy ki a jelöltje. Ezután Sulpicius mint interrex consullá nyilvánította Pompeiust; ő pedig barátságosan átölelte Catót, bevallotta, hogy nagy hálával tartozik neki, és megkérte, legyen magánemberként tanácsadója. Cato erre kijelentette, hogy Pompeius nem lekötöztette; amit mondott, nem érte, hanem hazájáért mondta; szívesen lesz magánemberként tanácsadója, ha megkéri rá, de ha nem, véleményét meg fogja mondani nyilvánosan is. Ilyen ember volt Cato minden dologban.

55. Pompeius visszatért a városba, és feleségül vette Corneliát, Metellus Scipio leányát, aki nem volt hajadon, hanem Crassus fiának, Publiusnak az özvegye. Cornelia fiatal leány korában ment feleségül Publiushoz, aki a parthus háborúban esett el. A fiatalasszonynak sok vonzó tulajdonsága volt szépségén kívül is. Értett az irodalomhoz, a lantjátékhoz és a geometriához, állandóan filozófiai előadásokat hallgatott, mégsem volt kellemetlenül fontoskodó, pedig az ilyen képességek gyakran fontoskodásra kaptatják a fiatal nőket. Atyja ellen sem lehetett kifogást emelni sem származása, sem hírneve tekintetében. De azért sokaknak nem

tetszett a házasság a korkülönbség miatt, mert a fiatal Cornelia inkább Pompeius fiának lehetett volna a felesége. Szigorúbb bírálói úgy vélekedtek, hogy Pompeius nem törődik a nehéz helyzetbe jutott várossal, amely orvosának választotta, és sorsát egyedül az ő kezébe tette le; ehelyett koszorús fővel nászáldozatot mutat be, pedig már a consulságot is szerencsétlenségnek kellett volna tekintenie, mert nem bízták volna rá a törvények ellenére, ha hazája boldog volna. Bár ő volt a megvesztegetési pereket tárgyaló bíróság feje, ő hozott rendeleteket a törvényes eljárások szabályozására, ő biztosította a rendet és a nyugalmat a bíróságokon azáltal, hogy a tárgyalásokon fegyvereseivel körülvéve elnökölt, mégis amikor apósát, Scipiót perbe fogták, meghívta házába az esküdtbíróság háromszázhatvan tagját, és pártfogásukat kérte; erre az ügyész, midőn látta, hogy a törvényszék tagjai hazakísérték Scipiót a forumról, visszavonta a vádat. Sem ez az eljárás nem tett jót Pompeius hírnevének, sem az, hogy dicsérő beszédet tartott a bíróságon Plancus mellett, noha ő maga tiltotta törvénnyel, hogy vád alá helyezett személyeket dicsérettel illessenek. Cato, aki tagja volt a bíróságnak, befogta a fülét, mondván, hogy nem volna tisztességes dolog, ha a törvény ellenére végighallgatná a dicsérő beszédet. Emiatt Cato nem vehetett részt a szavazásban, de a bíróság többi tagja Pompeius szégyenére elmarasztaló ítéletet hozott Plancus felett. Néhány nappal később egy bíróság elé állított consulviselt férfi, Hypsaeus megvárta Pompeiust a fürdőből vacsorára menet, és térdét átkarolva védelmet kért tőle. Pompeius megvető arc kifejezéssel hátat fordított neki, s azt mondta, kár volt elmulasztani a vacsoráját, úgysem ér el semmit. Most újból részrehajlással vádolták, és megszólták eljárását. De egyébként minden más dologban rendet teremtett, és az év hátralevő öt hónapjára magához vette apósát consul-társául. Tartományait további négy esztendőre megszavazták, és évenként ezer talentumot kapott hadserege ellátására és fenntartására.

56. Caesar barátai, élve az alkalommal, méltányos elbírálást kértek Caesarnak is, aki olyan nagy háborúkat viselt a birodalomért. Azt mondták, kijár neki a második consulság vagy parancsnokságának meghosszabbítása, megérdemli, hogy ne váltsa fel valaki más, és ne fossza meg fáradozmainak dicsőségétől, s ő, aki ezeket a szolgálatokat teljesítette, megtarthassa hatalmát és békén élvezhesse a neki járó tiszteletet. Az erről folyó vitában Pompeius, mintha csak jóakaratból el akarná oszlatni a Caesarral szemben táplált irigységet, kijelentette, levelek vannak birtokában Caesartól, hogy hajlandó elismerni utódát és lemondani a vezérségről, ő, Pompeius azonban méltányosnak tartja, hogy távollétében is pályázhasson a consulságra. Cato és pártja ellenezte ezt a tervet, s ragaszkodott hozzá, hogy Caesar bocsássa el hadseregét, és magánemberként szerezze meg polgártársai jóakarátát. Pompeius nem erőltette tovább a dolgot, elhallgatott, látszólag meggyőzve az érveléstől, s ezzel még gyanúsabbá tette Caesar iránti érzelmeit. Egyben követet küldött hozzá, és a parthus háború ürügyével visszakérte tőle a kölcsönadott hadsereget. Caesar, bár tudta, hogy miért kéri vissza Pompeius a katonákat, gazdagon megjutalmazva visszaküldte őket.

57. Pompeius súlyosan megbetegedett Neapolisban, de felépült. A neapolisiak Praxagoras²⁰⁷ javaslatára hálaáldozatot mutattak be felgyógyulásáért. A szomszédságban lakók követték példájukat, majd híre ment a dolognak, és egész Itália kis- és nagyvárosai több napon át tartó ünnepeket tartottak. A látására összesereglett tömeg alig fért el, az utak, falvak és kikötők megteltek ünneplő és áldozatot bemutató sokasággal. Koszorús, fáklyás menetek mentek elébe, útjára virágokat szórtak és mindenüvé elkísérték. Rómába való visszatérése fényes és szép látvány volt. Jórészt ez volt az oka a háború kitörésének - mondják -, mert a nép rajongása elbizakodottá tette, és megfosztotta józan ítélőképességétől. Elszállt belőle az az elővigyázatosság, amellyel eddig oly biztosan és sikeresen intézte ügyeit, mérhetetlen göggel és megvetéssel lenézte Caesar haderejét: azt képzelte, hogy sem fegyverekre, sem gondos előkészületre nincs szüksége, és azt gondolta, hogy Caesart könnyebben semmisíti meg, mint

ahogy felemelte. Közben megérkezett Appius, és magával hozta Galliából azokat a csapatokat, amelyeket Pompeius adott kölcsön Caesarnak. Appius hosszasan és lekicsinylőleg beszélt Caesar Galliában viselt dolgairól, és mindenféle rágalmakat terjesztett róla. Telebeszélte Pompeius fejét, hogy nincs tisztában saját erejével és hírével, azért akar más fegyverekkel védekezni Caesar ellen, pedig ha megjelenne a színen, egykettőre végezhetne vele saját csapataival is, mert Caesart gyűlölik katonái, és Pompeius vezérségére vágyódnak. Pompeiust mindez olyan elbizakodottá tette, és annyira eltöltötte az önerejébe vetett hit, hogy kinevette azokat, akik félték a háborútól. Azoknak, akik kételkedtek benne, hogy lesz-e hadserege védekezni, ha Caesar a város ellen vonul, derűs mosollyal az arcán kijelentette, nem kell semmitől sem félniük: „Ha én bárhol Itáliában - szólt - dobantok egyet, özönlének hozzám a gyalogos és lovas hadseregek.”

58. Caesar most már erélyesebben látott hozzá ügyei intézéséhez; nem távozott el messzire Itáliától, a tisztújító gyűlésekre mindig elküldte katonáit, megvesztegette a népet és a főtisztviselőket, így Paulust is, a consult, akit ezerötszáz talentummal nyert meg a maga pártjának, valamint Curio néptribunust, akit hatalmas adósságtól szabadított meg, továbbá Marcus Antoniust, aki Curio barátja lévén, szintén osztozkodott adósságaiban. Mondják, hogy Caesar egyik centuriója éppen Rómába érkezett, és megállt a senatus épülete előtt, amikor meghallotta, hogy a senatus nem hosszabbítja meg Caesar vezérségét. Ekkor kardja markolatára ütött, és felkiáltott: „Akkor majd ez meghosszabbítja.” Caesar tetteinek és előkészületeinek valóban ez volt az értelme.

Curio kívánságai, amelyeket Caesar nevében előterjesztett, ennek ellenére igen népszerűek voltak. Két kéréssel állt elő: vagy bocsássa el Pompeius is hadseregét, vagy Caesart se fosszák meg az övétől; így aztán vagy magánemberek lesznek, vagy békén maradnak meglevő hadseregük birtokában; aki tehát meggyengíti bármelyiküket, megkettőzi azt a hatalmat, amelytől fél. Erre Marcellus consul rablónak nevezte Caesart, és azt indítványozta, nyilvánítsák a haza ellenségének, ha nem teszi le a fegyvert. Curio Antonius és Piso segítségével keresztülvitte, hogy szavazás legyen a kérdésről a senatusban. Felszólítást intézett a senatorokhoz: akik azt akarják, hogy csak Caesar tegye le a fegyvereket, Pompeius viszont tartsa meg a hadseregét, álljanak az egyik oldalra. A többség erre az egyik oldalra állt. Ezután újabb felszólítás következett: jelentkezzenek azok a senatorok, akik azt kívánják, hogy mindketten tegyék le a fegyvereket, és egyik se tartsa meg a parancsnokságot, Pompeius mellett csak huszonketten szavaztak, a többiek mind egyetértettek Curióval. Erre Curio, boldogan és az örömtől ragyogó arccal, győztesen a népgyűlésre sietett, ahol tapssal fogadták, fejére koszorút tettek és virágokat dobáltak feléje. A senatusban Pompeius nem volt jelen, mert a hadseregarancsnokok nem tartózkodhatnak a város területén, ezért Marcellus emelkedett szólásra, és kijelentette, hogy nem hajlandó csendben ülni és szónoklatokat hallgatni, mikor látja, hogy tíz legio közeledik az Alpok felől, hanem kiküld valakit, aki a haza védelmében szembeszáll velük.

59. A nép erre gyászruhát öltött, Marcellus pedig a senatorok kíséretében a forumon át Pompeiushoz sietett, eléje állt, és így szólt hozzá: „Kérlek, Pompeius, oltalmazd meg hazádat, vedd be harcra kész csapataidat, és sorozz újabbakat.” Ugyanezt mondta neki Lentulus is, a következő évre megválasztott consul. De amikor Pompeius hozzáfogott a sorozáshoz, csak kevesen jelentkeztek, azok is vonakodva és kellenlenül, mások nem engedelmeskedtek a felhívásnak, a többség pedig kiáltozva követelte, hogy egyezzenek meg. Antonius ugyanis, a senatus ellenzésével szembeszállva, felolvasta a népgyűlésen Caesar levelét, amely a tömeg hangulatának megfelelő ajánlatot tartalmazott. Azt sürgette ugyanis, hogy mindketten mondjanak le tartományukról, bocsássák el hadseregüket, jelenjenek meg a nép színe előtt, és adjanak számot viselt dolgaikról. De Lentulus, aki közben átvette a consuli hivatalt, nem hívta össze a senatust, Cicero pedig, aki frissen érkezett vissza Kilikiából, azt a megegyezést ajánlotta, hogy

Caesar vonuljon ki Galliából, bocsássa el hadseregét két legio kivételével és azokkal várja meg Ulyricumban második consulságát. Pompeiusnak nem tetszett az ajánlat, mire Caesar barátai beleegyeztek, hogy Caesar csak egy legiót tartson meg. Lentulus erről sem akart hallani, de Cato is azt kiabálta, hogy Pompeius már megint hibát követ el, és engedi, hogy rászedjék. Így a megegyezés nem jött létre.

60. Ekkor érkezett meg a híre, hogy Caesar elfoglalta Ariminumot, Itália egyik nagyvárosát, és egész hadseregével egyenesen Róma ellen vonul. Ez nem volt igaz, mert csak háromszáz lovassal és ötezer nehéz fegyverzetű gyalogos katonával vonult fel; hadserege többi részét az Alpokon túl hagyta, és nem is várt rájuk, mert hirtelen és váratlanul akarta megtámadni ellenségeit, hogy ne legyen idejük a felkészülésre. Amikor a Rubicon folyóhoz érkezett, amely tartománya határa volt, csendben megállt és töprengett, mérlegelve merész vállalkozásának esélyeit. Majd pedig, mint aki tátongó mély szakadékba veti magát, becsukta a szemét, és elhessegette magától a rá váró veszedelem gondolatát. „Vessük el a kockát” - kiáltotta oda a körülötte állóknak görögül, és átvezette hadseregét a folyón.

Mikor az első hírek megérkeztek, Rómát olyan zűrzavar és rémület fogta el, mint amilyen még soha azelőtt. Az egész senatus és a főtisztviselők azonnal Pompeiushoz siettek; Tullus feltette Pompeiusnak a kérdést, hogyan áll a hadsereg és a hadikészültség, mire Pompeius némi habozás után bátortalanul azt mondta, hogy a Caesartól érkezett katonák hadikészületben vannak, és a korábban sorozott újoncokból hihetőleg hamarosan ki tud állítani harmincezer főt. Tullus erre felkiáltott: „Becsaptál bennünket, Pompeius!” Egy bizonyos Favonius azt javasolta, hogy küldjenek követeket Caesarhoz. Ez az egyébként nem rossz jellemű férfi, aki azt hitte, hogy vakmerő arcátlanságával Cato bátor beszédmodorát utánozza, rákiáltott Pompeiusra, hogy dobbantson hát lábával, és hívja fegyverbe a csapatokat, amelyeket ígért. Pompeius ezt a nem éppen időszerű gúnyolódást megadással elviselte, majd amikor Cato emlékeztette rá, hogy a dolgok kezdetén mit mondott neki Caesarról, azt felelte: Cato szavai jóslatszerűbbek voltak, az ő eljárása azonban inkább illett egy baráthoz.

61. Cato azt javasolta, hogy válasszák Pompeiust imperatori hatalommal fővezérré, s hozzátette, hogy azoknak kell a nagy bajokat megszüntetniük, akik előidézték őket. Pompeius nyomban Szicíliába - tartományába - készült, és a többiek is mind igyekeztek abba a tartományba, amelyet sorshúzással kaptak. Közben azonban Itália forrongott, és senki nem tudta, mitévő legyen. Akik a városon kívül laktak, Rómába menekültek, a Rómában lakók pedig a város elhagyására készülődtek. E zűrzavaros állapotok között a legjobb elemekre senki nem hallgatott, a fékezhetetlenekre, akik sosem követték vezetőik szavát, mindenki. A félelmet nem lehetett lecsillapítani, és a tömeg nem engedte, hogy Pompeius józan ítéletére hallgasson. Az emberek szenvedélye félelemmel, szorongással és kétségbeeséssel töltötte el Pompeius lelkét is. Így aztán nyakra-főre egymással ellentétes rendelkezéseket adott ki, az ellenségről nem tudott semmi megbízható értesítést kapni; csak úgy dőltek hozzá a kósza hírek, és a hírvivők még meg is nehezteltek rá, amikor nem adott nekik hitelt. Ezért elrendelte, hogy a nyilvánvaló zűrzavarban a senatus minden tagja kövesse; ugyanakkor Caesar párthívének nyilvánított mindenkit, aki Rómában marad, majd a késő esti órákban elhagyta a várost. A consulok is elmenekültek, még a háború előtt szokásos áldozatokat sem végezték el. Pompeiust azonban a szörnyű viszonyok közt is irigylésre méltó jóakarattal vették körül polgártársai, mert ha sokan hibáztatták is hadvezetése miatt, magát a vezért senki nem gyűlölte, sőt többeket lehetett találni, akik nem a szabadság utáni vágyukban menekültek el a városból, hanem mert nem tudták cserbenhagyni Pompeiust.

62. Néhány nappal később Caesar bevonult Rómába, és elfoglalta a várost. Mindenkiel barátságosan bánt, eloszlatta a félelmet, de amikor Metellus néptribunus egy szál maga meg akarta akadályozni benne, hogy az államkincstárból pénzt vigyen el, megfenyegette, hogy megöli, majd vészjóslóan hozzátette, hogy ezt a fenyegetést kimondani is nehezebb volt, mint megtennie. Ezzel elkergette Metellust, felmarkolt annyi pénzt, amennyire szüksége volt, és megindult Pompeius üldözésére, hogy gyorsan kiűzze Itáliából, mielőtt megérkezik hozzá hispaniai hadserege. Pompeius megszállta Brundisiumot, és mivel ott bőségesen talált csapatszállító hajókat, a consulokat harminc cohortsszal nyomban hajóra ültette, és előreküldte Dürrhakhionba; apósát, Scipiót és fiát, Ghaeust pedig Szíriába küldte, hogy ott szereljenek fel hajóhadakat. Eltorlaszolta a városkapukat, a falakra őrségül állította a legkönnyebb fegyverzetű katonáit, a brundisiumiaknak megparancsolta, hogy ne mozduljanak ki hazulról, majd árkokkal ásatta fel a várost, és az utcákat palánkokkal tette járhatatlanná, csak kettőt hagyott meg, amelyeken le lehetett menni a tengerpartra. Harmadnap egész haderejét kényelmesen hajóra ültette, aztán jelt adott a falakon álló öröknek, hogy fussanak a tengerpartra, felvette őket, és útnak indult. Caesar az őrizetlen falak láttán megtudta, hogy Pompeius megszökött előle, és mérgében kis híján a cölöpökkel teli árokba esett. A brundisiumiak idejében figyelmeztették, így óvatosan megkerülte a várost, de a tengerpartra későn érkezett, az egész hajóhad tengerre szállt már, két hajó kivételével, amelyeken csak néhány katona volt.

63. Vannak, akik ezt az elhajózást tekintik Pompeius egyik legjelentősebb hadmozdulatának, Caesar azonban alig hitt a szemének, hogy ellenfele egy megerősített város birtokában, hispaniai hadseregét várva, kezében a tenger feletti uralommal elhagyta és feladta Itáliát. Cicero is hibájául rótt fel Pompeiusnak, hogy Themisztoklész, nem pedig Periklész hadviselési módját követte, holott helyzete inkább Periklészéhez, mint Themisztoklészéhez hasonlított. Caesar világosan kimutatta, hogy fél a háború elhúzódásától, mert amikor Pompeius barátja, Numerius fogságba esett, Brundisiumba küldte, és egyenlő feltételek mellett meg egyezést kínált. Numerius azonban hajóra szállt Pompeiusszal. Caesar így hatvan nap alatt harc nélkül uralma alá hajtotta egész Itáliát, s legszívesebben haladéktalanul Pompeius üldözésére indult volna, de mivel nem voltak hajói, visszafordult és útra kelt Hispaniába, hogy megnyerje magának az ottani haderőket.

64. Közben nagy hadsereg gyűlt Pompeius köré. Hajóhada legyőzhetetlennek látszott, mert ötszáz hadigályája, ezenkívül mérhetetlen sok könnyű naszádjá és gyors cirkálója volt. Hétezer főnyi lovasságában Róma és Itália legkiválóbb lovascsapatai, előkelő, gazdag családokból származó vitéz katonák szolgáltak. Gyalogsága szedett-vedett, kiképzésre szoruló népség volt, de míg Beroiában táborozott, kiképezte őket. Nem tétlenkedett, hanem mintha még java férfierejében volna, maga is részt vett a katonák gyakorlatozásában, és a csapatok fellelkesültek, amikor látták, hogy Pompeius Magnus, aki ekkor már közel volt hatvanadik évéhez, gyalogosan vesz részt a fegyvergyakorlatokon, vagy lóháton, vágóban könnyedén kihúzza kardját, majd visszadugja hüvelyébe. A dárdavetésben nemcsak pontosságot, hanem olyan erőt és lendületet mutatott, s dárdáját oly messzire hajította el, hogy a fiatal katonák sem múlták felül. Sok nép királya és fejedelme kereste fel, és a táborában tartózkodó előkelő rómaiakból a teljes senatus kitelhetett volna. Csatlakozott hozzá Labienus is, aki Caesar barátja volt és Galliában alatta harcolt, de elpártolt tőle; azonkívül Brutus, a Galliában megölt Brutus fia, egy igen nemes gondolkodású férfiú, aki azelőtt nem állt szóba Pompeiusszal, és mint apja gyilkosát még csak nem is köszöntötte, most mégis hozzá szegődött mint Róma felszabadítójához. Cicero is, bár szóban és írásban Pompeiustól különböző nézeteket vallott, restellte volna, hogy ne számítsa magát azok közé, akik vállalják hazájukért a veszélyeket. Makedoniába érkezett egy egészen öreg és fél lábára sánta férfiú, Tidius Sextius is, akit a többiek nevetve és gúnyosan fogadtak, de Pompeius, megpillantván, felkelt a helyéről és

hozzá sietett, mert nagy tanúságtételnek tekintette maga mellett, hogy elaggott és katonai szolgálatra már alkalmatlan emberek is vállalják vele együtt a veszélyeket, ahelyett, hogy biztonságban élnének.

65. Mikor a senatus ülésén Cato javaslatára elhatározta, hogy egyetlen rómaiakat sem szabad megölni, legfeljebb a csatamezőn, egyetlen római fennhatóság alatt álló várost sem szabad fel prédálni, Pompeius pártja még népszerűbb lett, az egész lakosság - még azok is, akik túlságosan messzire éltek, hogy bármi közülük legyen a háborúhoz, vagy testi gyengeségük miatt nem harcolhattak - szíve szerint őt támogatta, legalább szóval küzdött igaza mellett, és az istenek és az emberek ellenségének tartotta, aki nem Pompeius győzelmét kívánta.

De Caesar is méltányosnak mutatkozott győzelmében. Hispaniában például, amikor Pompeius csapatait legyőzte és foglyul ejtette, a tiszteket elbocsátotta, a katonákat pedig szolgálatába fogadta. Majd újra átkelt az Alpokon, sietve végighaladt Itálián, a tél kezdetén megérkezett csapataival Brundisiumba, és átkelt a tengeren Oricumba. Iubiust, Pompeius fogságba esett barátját, elküldte Pompeiushoz azzal az ajánlattal, hogy tartsanak megbeszélést, három napon belül bocsássák el mindketten hadseregüket, újítsák meg barátságukat eskü alatt, és térjenek vissza Itáliába. Pompeius ezt a javaslatot újabb cselvetésnek tartotta, ezért gyorsan levonult a tengerpartra, megszállta a táborításra különösen alkalmas partszakaszokat, továbbá a tengeri kikötőket és rakodóhelyeket és így a legkisebb fuvallat is Pompeiusnak hozott élelmet, hadsereget és pénzt. Caesarnak viszont nehézségekkel kellett küzdenie a szárazföldön és a tengeren egyaránt, s kénytelen volt keresni a megütközést. Megrohanta az ellenség sáncait, folyvást ütközetre ingerelte Pompeiust, s ezekből a csatározásokból legtöbbször ő került ki győztesen. Egy alkalommal azonban kis híján teljes vereséget szenvedett, és elveszítette hadseregét, mert Pompeius olyan fényesen harcolt, hogy megfutamította Caesar egész seregét, és kétezer katonáját megölte, de vagy elhagyta az ereje, vagy félt betörni az ellenség táborába; ezért mondta Caesar barátainak: „Ma bizony legyőz az ellenség, ha győzni tudó vezére lett volna.”

66. A siker annyira elkapta Pompeius embereit, hogy mindenáron ki akarták erőszakolni a döntő csatát. Pompeius, bár a távoli királyoknak, hadvezéreknek és városoknak már győztesként írt, visszarettent a nyílt ütközet kockázatától, s bízott benne, hogy időhúzással és az utánpótlás elvágásával győzi majd le ezeket a fegyverben legyőzhetetlen, győzelemben összeszokott, de már nem fiatal harcosokat, akik nem szívesen vállalták a hadjárat fáradalmait, a hosszú meneteléseket, az örökös helyváltoztatásokat, a sáncásást, a tábori erődítmények építését, s ezért legfőbb vágyuk az volt, hogy minél előbb csapjanak össze, és ütközzenek meg az ellenséggel. Pompeiusnak egy jó darabig sikerült rávennie embereit, hogy maradjanak nyugton, de amikor a csata után Caesar élelemszükében kénytelen volt táborát bontani, és az athamanok földjén át Thesszaliába vonult, nem tudta tovább visszafogni emberei harci kedvét. Egyesek azt kiáltozták, hogy Caesar fut előlük, és biztatták Pompeiust, hogy kövesse és vegye üzőbe, mások meg azt követelték, hogy térjenek vissza Itáliába, sőt voltak, akik előreküldték szolgálóikat és barátait Rómába, hogy béreljenek házat a forum közelében, minthogy hamarosan úgyszólván hivatalokra fognak pályázni. Sokan önszántukból Leszboszba hajóztak Corneliához a háború végének hírével; Pompeius ugyanis Leszboszba küldte feleségét.

Időközben a senatus ülésén Afranius azt fejtegette, hogy Itáliát kell megtartaniuk, mert az a háború legdicsebb pályabére; akié Itália, azé Szicília, Szardínia, Korzika, Hispania és az egész Gallia; hazája innen a közelből eseng kitárt karral Pompeiusnak; nem volna szép dolog, ha hagyná, hogy a zsarnokok szolgálói és talpnyalói lábbal tiporják és szolgaságba döntsék. Pompeius azonban már csak jó híre érdekében sem tűrhette, hogy Caesart másodszor is futni hagyja, és majd máskor üldözzé, holott a sors most adott rá alkalmat, hogy üldözőbe vegye.

Az sem volna tisztességes dolog, ha cserbenhagyná Scipiót s a többi consulviselt férfiút Görögországban és Thesszaliában, akik nyomban Caesar kezére jutnának sok pénzüikkel és nagy haderejükkel; de különben is az viseli szívén Róma sorsát leginkább, aki távol a várostól visel érte háborút, és így Róma nyugodtan várhatja a győztest anélkül, hogy átelné vagy látná a háború nyomorúságait.

67. Így határoztak, és Pompeius Caesar üldözésére indult azzal a szándékkal, hogy nyílt ütközettől tartózkodik, de ostrom alatt tartja, nyugtalanítja, elvágja utánpótlási vonalait és állandóan a nyomában lesz. Tervét eleve megalapozottnak tartotta, de később fülébe jutottak a lovascsapatok körében terjengő szóbeszéddek, hogy minél előbb meg kell verni Caesart, és utána mielőbb végezni kell vele magával is. Állítólag Pompeius azért nem sietett fontos feladatot bízni Catóra - amikor Caesar üldözésébe kezdett, a tengerparton hagyta hátra a tábori felszerelés őrzésére -, mert félt tőle, hogy Caesar legyőzése után Cato azonnal rákényszeríti, hogy tegye le a főhatalmat. Így hát, miközben minden segítség nélkül követte az ellenséget, nagy hangon azzal vádolták, hogy nem Caesar, hanem hazája és a senatus ellen visel háborút, mert örökké hatalmon akar maradni, és örökké szolgálainak meg zsoldosainak akarja tekinteni azokat, akik arra születtek, hogy a föld kerekiségének urai legyenek. Domitius Ahenobarbus úgy gúnyolta, hogy Agamemnónnak, a királyok királyának nevezte, Favonius pedig azzal a nagyon időszerűtlen rosszmájúskodással kellemetlenkedett neki, hogy így kiáltott fel: „Emberek, az idén már nem eszünk Tusculumban fügét!” Végül, hogy Pompeius egyre csak került az ütközetet, az a Lucius Afranius, aki Hispaniában hadserege elvesztése miatt hazaárulás gyanújába került, kijelentette, nem érti, hogy vádlói miért nem inkább ez ellen a tartománykufár ellen emelnek vádat.

Az efféle beszédekkel valósággal rákényszerítették Pompeiust, aki hiúságának rabszolgája volt, hogy adja fel legjobb elgondolásait, s fusson mások dőre reményei és vad elképzelései után; olyan viselkedésre készítették, amely még egy hajóskapitányhoz sem illett, nemhogy a népek és hadseregek teljhatalmú fővezéréhez. Pompeius dicsérni szokta az olyan orvosokat, akik nem kedveskednek betegeknek, és nem teljesítik kívánságaikat, és most ő maga engedett hadserege beteges óhajlásának, mintha félt volna, hogy fájdalmat okoz embereinek megmentésükkel. Hogyan is tekinthette volna józan eszűnek azokat, akik consuli vagy praetori tisztség elnyeréséért korteskedtek a táborban, vagy mit gondolhatott volna Spinterről, Domitiusról és Scipióról, akik azon kaptak össze egymással, hogy melyikük legyen Caesar utóda a pontifex maximusi méltóságban. Mintha bizony az armeniai Tigranész vagy a nabataeusok királya ellen viselnének háborút, nem pedig Caesar hadserege ellen, amely városok ezreit vette be, nyolcszáznál több népet igázott le, legyőzhetetlen maradt a germánokkal és gallokkal vívott megszámlálhatatlanul sok csatában, egymillió hadifoglyot ejtett, és egy másik milliót nyílt csatában vert le és irtott ki.

68. Amikor leereszkedtek a pharszaloszi síkságra, erőszakosan és nagy hangon kényszerítették Pompeiust, hogy tartson haditanácsot. Labienus, a lovasság parancsnoka állt fel elsőnek, s megesküdtött rá, hogy nem tér vissza a csatából, míg az ellenséget meg nem futamította; erre mind a többiek is megesküdték. Pompeius éjszaka álmot látott: a színházba belépve a nép tapssal fogadta, ő pedig gazdag zsákmánnyal díszítette fel Venus Victrix templomát. Az álom felbátorította, de némileg nyugtalanította is, mert félt tőle, hogy Caesar nemzetsége, amely Venustól származtatta magát, általa jut fényhez és dicsőséghez. Álmából a táborban kitört pánik lármája verte fel. Hajnaltájban, őrsváltáskor Caesar alvó táborára felett hirtelen erős fény villant fel, kivált belőle egy égő fáklyaszerű tűzgömb, és ráesett Pompeius táborára. Caesar, aki azt állította, hogy ezt a fényt ő maga is látta, amikor sorra járta az öröket, reggel útra akart kelni Szkotussza irányába; a katonák már szedték szét a sátrakat és küldték előre az ígásállatokat és szolgálkat, amikor az előőrsök jelentették, hogy az ellenséges táborban nagy

fegyvermozgást észleltek, s a katonák izgatottan szaladgálnak, mintha csatára készülének. Utánuk mások is jöttek, és jelentették, hogy az első hadsorok már felálltak csatarendbe. Caesar erre kijelentette, hogy elérkezett végre a várva várt nap, amikor férfiakkal, és nem a szükséggel meg az éhséggel kell megküzdeniök, majd nyomban parancsot adott, hogy tüzzenek ki bíborkhitont a vezéri sátorra, mert a rómaiaknál ez a csatakezdés jele. Amikor a katonák ezt meglátták, örömkialtással kiözönlöttek sátrukból, és sietve felöltötték fegyvereiket. A katonai tribunusok mint valami színpadi kórust vezették őket kijelölt helyükre, s a katonák fegyvelmezetten, nyugodtan, csendben sorakoztak.

69. Pompeius a jobbszárnyon Antoniusszal készült szembeszállni, a középszárnyon apósát, Scipiót állította Lucius Calvinusszal szembe; a balszárnyon Lucius Domitius vezette a csapatokat, mögötte sorakozott csaknem a teljes lovasság, amelyet Pompeius erre a pontra vont össze, hogy megszorongassa Caesart, és szétverje a tizedik legiót, amely általános vélemény szerint a legfélelmetesebb harcosokból állt össze, maga Caesar is rendszerint ezen a helyen küzdött. Mikor Caesar meglátta, hogy az ellenség balszárnyát milyen nagy lovascsapat fedezi, a fegyvercsillogástól elkáprázva odarendelt a maga tartalékából hat cohorsot, és a tizedik legio mögött állította fel őket azzal a parancssal, hogy legyenek csendben s rejtőzködjenek el az ellenség elől, a lovassági roham megindulásakor pedig törjenek át az első sorokon, de ne dobják el dárdájukat - ezt tették ugyanis a legbátrabbak, hogy mielőbb kardot ránthassanak -, hanem célozzanak vele felfelé, az ellenséges katonák szemére és arcára, mert ezek a csinos, rózsás arcú fegyvertáncosok féltik a szépségüket, és nem fognak helytállni, ha arcukba sújt az acél dárdahegy.

Mialatt Caesar így intézkedett, Pompeius lóra ült, és megszemlélte a csatára felállt hadsorokat. Láta, hogy az ellenség csatarendbe sorakozva csendben várja a támadás pillanatát, az ő csapatai viszont nem maradnak nyugton, a harci tapasztalattal nem rendelkező katonákkal megtöltött hadsorok ide-oda hullámszerűen és zajongnak. Megijedt, hogy serege már a csata legkezdetén szétszóródik, kiadta tehát a parancsot, hogy a harcosok álljanak előreszegzett dárdával, szorosan összezárkózva, és úgy várják az ellenséget. Caesar szerint ez a harci utasítás hibás volt, mert Pompeius megfosztotta vele katonáit az átütő erejű roham lendületétől, pedig az őnt a katonákba bátorságot és lelkesedést, amit csak fokoz a harci kiáltás és a roham. Embereit így valósággal jéggé dermedtette, pedig Caesar hadserege huszonkétezer főre rúgott, Pompeiusé viszont valamivel több volt, mint ennek a kétszerese.

70. Mindkét oldalon felhangzott a csatajel, és a kürtészó rohamra szólította a csapatokat. Ebben a nehéz percben mindenki önmagára gondolt, csak néhány kiváló római és egy-néhány görög, aki nem vett részt a harcban, gondolta végig a nagy szerencsétlenség közeledtére, hogy a kapzsiság és a becsvágy hova ragadja a birodalmat. Testvér fegyverek, testvér csatasorok, azonos harci jelvények, ugyanannak a városnak legderekabb férfinépe és hadereje rontott most egymásra. Világosan megmutatkozott, hogy a szenvedély hatalma mennyire elvakítja az embert és kiforgatja természetéből. Nyugodtan uralkodhattak volna, élvezhették volna, amit meghódítottak, hiszen a szárazföld és a tenger legnagyobb része uralmuk alatt állott, csak rajtuk múlt, hogy kielégítsék győzelmi jelek és diadalmenetek utáni vágyukat, és harci szomjukat oltsák a parthusok és a germánok elleni háborúban. Sok munka várt volna még rájuk Szküthiában és az Indusnál, s nagyravágyásukat a barbár népek megszelídítésében elégíthették volna ki. Vajon micsoda szkütha lovasság, parthus íjas sereg és India milyen gazdagsága tartóztatott volna fel hetvenezer fegyverbe öltözött rómainak, ha hadba szálltak volna Pompeius és Caesar vezérlete alatt, akiknek nevére ezek a népek előbb hallottak, mint magukról a rómaiakról. Ilyen távoli, különféle és vad népek voltak azok, amelyeket megtámadtak és legyőztek. Akkor azonban ott állt a két férfi egymással szemben csatára készen, mit sem törődtek a saját dicsőségükkel, és eszükbe sem jutott, hogy megkímélik és megszánják

hazájukat, ahol mindaddig legyőzhetetlennek tartották őket. Mert a kettőjük közötti rokoni viszony és a szép Iuliával kötött házasság mind csak álnokságukat leplezte, de az igazi barátságnak mindehhez nem volt semmi köze.

71. A pharszaloszi síkság tehát megtelt emberekkel, lovakkal, fegyverekkel, és a hadijelvények magasba emelésével mindkét oldalon megadták a jelet a csatára. Caesar hadsoraiban már az első pillanatban az élre tört Caius Crassianus százhusz főnyi csapatával. Ez a Crassianus nagy ígéretet tett Caesarnak, aki a táborból kijövet meglátta őt, megszólította, és megkérdezte tőle, mit gondol a csatáról. A centurio jobbát előrenyújtotta, s felkiáltott: „Diadalmasan győzni fogsz, Caesar, és én, élve vagy holtan, de a dicsőségedet szolgálom.” Most eszébe jutottak ezek a szavak, előrerohant, sok harcost magával ragadott, és az ellenségre vetette magát. Nyomban kézitusára került sor, és sokan elestek; ekkor Crassianus még előbbre rohant, áttörte az ellenség első sorait, de egy katona útját állta, kardját szájába dőfte, úgyhogy a kard hegye a tarkójáig hatolt.

Crassianus eleste után a csata egy ideig váltakozó szerencsével folyt. Pompeius nem vezette harcba elég gyorsan a jobbszárnyat, hanem a csatatér másik része felé tekingetett, és csak az időt vesztegette azzal, hogy lovasságának beavatkozására várt. Végre ezek is felvonultatták századaikat, hogy bekerítsék Caesart, és azt a kis létszámú lovasságot, amelyet elől helyezett el, visszavessék a gyalogság vonalaira. Caesar jeladására a lovasság hátrahúzódott, ekkor a bekerítés megakadályozására hátul felállított cohorsok (mintegy háromezer ember) előrerohantak, hogy szembeszálljanak az ellenséggel, a lovak közelében megtorpantak, és a kapott utasításhoz híven dárdájukat magasba, a lovasok arcába dőfték. A tapasztalatlan katonák, akik efféle támadási módról még soha nem hallottak, és ilyesmire nem oktatták ki őket, nem tudták elviselni a szemükre és szájukra irányzott döféseket, elfordították fejüket, kezüket arcuk elé tartották és szégyenletesen megfutamodtak. Caesar katonái a lovasságot futni hagyták és a gyalogságra támadtak, mert a gyalogsági szárny a lovasok megfutása után fedezetlen maradt, így könnyű volt átkarolni és bekeríteni. Miközben oldalról megtámadták őket, arcvonaluk ellen is rohamot intézett a tizedik legio. Ezt a rohamot nem tudták feltartóztatni, soraik szét-hullottak, és rövidesen azt kellett látniuk, hogy bár ők remélték bekeríteni az ellenséget, végül is az kerítette be őket.

72. A gyalogság megfutamodása után, amikor Pompeius a porfelhőt meglátta, azt is megsejtette, milyen sors érte lovasságát. Nehéz volna megmondani, milyen gondolatok töltötték el ekkor lelkét. Leginkább egy eszeveszetthez hasonlított, s még arról is elfelejtkezett, hogy ő Pompeius Magnus. Senkihez nem szólt egy szót sem, lassú léptekkel ment vissza táborába, és teljesen illettek rá ezek a szavak:

*Félelmet keltett Aiaszban a fennfigyelő Zeusz:
hétbőrös pajzsát hökkenten hátravetette,
szétnézett, s menekült a tömeghez...*²⁰⁸

Ilyen lelkiállapotban ment be sátrába, és némán üldögélt, míg a menekülők és nyomukban az üldözők tömegestül be nem hatoltak a táborba, amire csak ennyit mondott: „Mit? Hát már a táborba is?” Az alkalomhoz illő öltözetet vett magára, és kilopózott a táborból. A többi legio is megfutott, s a végén már a sátorőrök és a szolgák között folyt az öldöklés. Asinius Pollio szerint, aki Caesar oldalán vett részt az ütközetben, csak hatezer katona esett el.

Mikor a tábort elfoglalták, napnál világosabban kiderült az ellenség oktalansága és könnyelműsége. Minden sátrat mirtuszágakkal díszítettek fel, mindenütt tarka szőnyegekkel leterített pamlagok, serlegekkel megrakott asztalok s borral telt edények álltak; az ünnepélyes

külsőségek inkább áldozati lakomára készülődőkre, mint csatába induló katonákra vallottak. Ilyen hiú reményekkel és ilyen oktalan önbizalommal eltelten mentek az ütközetbe.

73. Pompeius a tábor közelében észrevette, hogy senki sem üldözi, erre megeresztette lova kantárszárát, és kevés kísérőjével csendben eltávozott. Súlyos gondolatok nyomasztották, de hiszen olyan ember volt, aki harmincnégy éven át csak győzelemhez és hódításhoz szokott, s öregkorában tapasztalta első ízben, mit jelent a vereség és a futás. Elgondolkodott rajta, hogy a sok küzdelem és háború árán szerzett dicsőséget és hatalmat egyetlen óra leforgása alatt elveszítette, s megdöbbsent, hogy kevéssel azelőtt még oly sok fegyver, lovas és hajóhad védelmezte, most azonban egy csapásra annyira jelentéktelen, megalázott személy lett, hogy könnyen elbújhatott az ellenség üldözése elől. Elhagyta Larisszát, elérkezett a Tempé völgyébe, itt megszemjázott, arcra borulva ivott a folyóból, majd felkelt, és folytatta útját a völgyben, míg a tengerpartra nem érkezett. Az éjszakát egy halászkunyhóban töltötte. Kora reggel beszállt egy folyami bárkába, kísérői közül a szabad embereket magával vitte, a szolgálknak pedig azt mondta, menjenek Caesarhoz, és semmitől ne féljenek. A part mentén haladva meglátott egy nagyobb teherhajót, amely indulófélben volt. A hajó kapitánya, egy Peticius nevű római ember személyesen nem, de arcáról jól ismerte Pompeiust. Előző éjszaka álmot látott: Pompeius jelent meg előtte, de nem úgy, amint látni szokta, hanem szegényen és megalázottan, s mintha szóba állt volna vele. Éppen álmát mesélte embereinek, mert volt ráérő idejük, amikor egyik tengerésze hirtelen jelentette, hogy egy folyami bárka közeledik a part felől, a rajta levők köntösükkal integetnek és a kezüket nyújtogatják. Peticius odanézett, és nyomban ráismert Pompeiusra, aki éppolyan volt, mint álmában látta. Peticius a homlokára ütött, és megparancsolta legényeinek, hogy engedjék le a mentőcsónakot, majd intett jobbjaival és odakiáltott Pompeiusnak; külsejéből máris megsejtette sorsának megfordulását. Nem várt tehát sem felhívást, sem kérést, hanem felvette hajójára Pompeiust és társai közül azokat, akiket magával akart vinni: a két Lentulust és Favoniust, s nyomban felhúzatta a vitorlákat. Kevéssel később megpillantották Déiotarosz királyt, aki a part felől sebesen evezett feléjük, s őt is felvették a fedélzetre. Mikor elérkezett a vacsora ideje, a kapitány a hajón levő élelmiszerekből megkínálta őket; Favonius pedig, látva, hogy Pompeius szolgák híján maga kezd vetkőzni, odafutott hozzá, lesegítette ruháit, és megkenste olajjal. Favonius ettől kezdve, akárcsak egy szolga az urát, állandóan kiszolgált Pompeiust, megmosta a lábát, elkészítette ételeit, úgyhogy aki udvariasságát és szolgálatkészségét látta, bizonyosan felkiáltott volna:

*Nemes emberek számára minden, ó, be szép!*²⁰⁹

74. Így elhajózott Amphipolisz mellett, majd átkelt Mitülénébe, hogy felvegye a hajó fedélzetére Corneliát és fiát. Amikor a szigeten kikötött, hírnököt küldött a városba, de nem olyan hírrel, amilyent Cornelia várt. Az asszony ugyanis a szigetre eljutott hírek és levelek alapján azt remélte, hogy Dürrhakhionban véget ért a háború, s Pompeiusnak már csak az a dolga, hogy Caesart üldözze. Mivel a hírnök ilyen hangulatban találta, nem merte köszönteni, s a rossz híreket nem is annyira szavaival, mint inkább könnyeivel adta tudomására, majd megkérte, hogy siessen, ha látni óhajtja Pompeiust egyetlen hajóján, bár az sem az övé. Mikor Cornelia meghallotta a hírt, a földre rogyott, hosszú ideig eszméletlenül, némán feküdt, majd nagy nehezen magához tért, s megértvén, hogy az idő nem alkalmas könnyekre és siránkozásra, futva ment le a kikötőbe. Pompeius eléje sietett, és átölelte feleségét, aki alig állt a lábán. „Látom, férjem - szólt Cornelia -, hogy az én balsorsom, nem pedig a tiéd kényszerített egyetlen hajóra téged, aki Corneliával kötött házasságod előtt ötszáz hajóval jártad a tengert. Miért is látogattál meg? Miért nem vetsz oda annak a gonosz istenségnek, amely téged is ilyen kegyetlen sorssal sújtott? Milyen szerencsés lettem volna, ha meghalok, mielőtt hírét veszem, hogy Publius, akinek szüzi menyasszonya voltam, elesett Parthiában. Milyen

bölcsen tettem volna, ha önként követem a halálba, ahogy megkíséreltem. De életben maradtam, csak hogy szerencsétlenséget hozzak Pompeius Magnusra.”

75. Cornelia szavaira Pompeius állítólag így válaszolt: „Az én sorsomnak, Cornelia, eddig csak a jó oldalát ismerted, s talán félrevezetett, hogy oly szokatlanul sokáig kitartott mellettem. De a rosszat is el kell viselnünk, mert emberek vagyunk, s próbára kell tennünk a sorsot. Annyit talán remélhetek, hogy mostani sorsom egyszer még az előzőre fordul, hiszen a mostaniba is abból jutottam.”

Cornelia ezután elhozatta a városból holmiját és szolgálait. A mitülénéiek köszöntötték Pompeiust és kérték, hogy látogassa meg a várost, de ő nem fogadta el a meghívást, hanem felszólította a város lakóit, hogy hódoljanak meg a győztesnek és legyenek jó reménységgel, mert Caesar derék és nemes gondolkodású férfiú. Majd odafordult Kratipposzhoz, a filozófushoz, aki lejött hozzá a városból, néhány panaszszót mondott neki, és vitába bocsátkozott vele a gondviselésről. Kratipposz meghallgatta Pompeius érvelését, megpróbált jobb reményeket kelteni benne, és semmiképpen nem akart ellentmondani neki, nehogy megbántsa vagy megszorítsa. Pompeiusnak a gondviselésről feltett kérdéseire Kratipposz azt felelte, hogy az államnak mostani rossz helyzetében monarchiára van szüksége, s feltette a kérdést: „Hogyan és milyen bizonyíték alapján higgyük el, Pompeius, hogy ha te győzol, Caesarnál jobban használsz fel a szerencsédet?” De mindezt, bárhogyan is, bízzuk inkább az istenekre.

76. Ezután felvette a hajóra feleségét s barátait, tovább folytatta útját, és csak akkor kötött ki, ha ivóvízre és élelemre volt szüksége. Legelőször Attaleia városát látogatta meg Pamphüliában. Ide ájtott néhány háromevezősoros hajó Kilikiából, katonák is csatlakoztak Pompeiushoz, s ismét hatvan senator gyűlt össze körülötte. Amikor meghallotta, hogy hajóhada még mindig együtt van, és Cato komoly katonasággal átkelt Libüába, keseregni kezdett barátainak, és hibáztatta önmagát, amiért kényszerű helyzetében szárazföldi csapataival ütközetbe bocsátkozott anélkül, hogy bevetette volna tengeri haderejét, amelyben vitán felül fölányben volt, sőt még csak kéznél sem tartotta hajóhadát, hogy ha a szárazföldön vereség érne, ez a hatalmas és ütőképes hadsereg nyomban melléje álljon. Pompeius nem követett el nagyobb hibát, Caesar pedig nem tett ügyesebb lépést annál, hogy az ütközetet a hajóhadtól távol, hajók nélkül vívta meg. Mivel kénytelen volt valamit határozni és tenni, követeket küldött a városokba, némelyekhez maga hajózott el, pénzt kért tőlük és hajókat szerelt fel legénységgel. Félt azonban, hogy az ellenség hirtelen lecsap rá, megfosztja az előkészülethez szükséges időtől, ezért egyelőre valami biztos menedékhelyen gondolkodott. Megtanácskozták a dolgot, de egyik tartományt sem tartották biztonságosnak. A királyokat illetően úgy gondolkodott Pompeius, hogy a parthusok királya volna a legalkalmasabb, hogy befogadja és megvédi mostani gyenge állapotában, majd pedig megerősítse, és nagyobb haderővel bocsássa szárnyra. Mások Libüára és Iubára hívták fel a figyelmét, de a lesz boszi Theophanész azt mondta, hogy örölség, ha elkerüli Ptolemaioszt és Egyiptomot, amely hajóval háromnapi távolságra fekszik, és helyette a parthusoknak, a leghitszegőbb népségnek szolgáltatja ki magát. Igaz, hogy Ptolemaiosz még majdnem gyermek, de lekötelezettje Pompeiusnak, aki baráti szolgálatokat tett az apjának. Gondoljon arra is - tette hozzá -, hogy ama római férfiú mellett, akihez rokoni kapcsolat fűzte, nem vállalt második szerepet Rómában és nem volt hajlandó próbára tenni annak önuralmát, holott a többiek közt első lehetett volna, most pedig kész volna urául fogadni Arszakészt, holott azt még Crassus sem tette meg életében. Nem viheti el a Scipiók házából származó fiatal feleségét ezek közé a barbárok közé, akiknél a hatalom féktelen gögben és szabadságban nyilvánul meg, mert lehet, hogy bántatlanul maradna, de akkor is félne a bántalomtól, s még elképzelnie is szörnyű volna, hogy valami baja eshet. Ez volt az az érv állítólag, amely letértítette Pompeiust az Eufratészhez vezető útról, bár az is lehetséges, hogy nem saját elhatározása, hanem valami gonosz szellem irányította lépteit.

77. Így tehát győzött az Egyiptomba való menekülés terve, és Pompeius egy szeleukiai háromevezősoros hajón felesége társaságában útnak indult Ciprusból. A többiek az övéhez hasonló hadihajón vagy kereskedelmi hajókon vágtak neki. Szerencsésen átkelt a tengeren, majd értesülvén róla, hogy Ptolemaiosz Péluszionban táborozik, és hadat visel nővére ellen, ott kötött ki, futárral jelentette a királynak érkezését, és védelmet kért tőle. Ptolemaiosz még egészen fiatal ember volt, s minden ügyét Potheinosz intézte, aki gyűlésbe hívta a király legbefolyásosabb tanácsadóit, és felszólította őket, hogy mindegyikük mondjon véleményt. Valóban szomorú dolog volt, hogy Pompeius Magnus sorsáról olyan emberek döntöttek, mint Potheinosz, az eunuch, a khioszi Theodotosz, aki pénzért szónoklatot tanított, és egy Akhillasz nevű egyiptomi; ezek voltak ugyanis a fő tanácsadók az udvaroncokkal és királyi nevelőkkel együtt. Ilyen tanácsadó testülettől várta a döntést tengeren horgonyzó hajóján az a Pompeius, aki méltatlannak tartotta, hogy életét Caesarnak köszönje.

A vélemények eltértek egymástól; voltak, akik azt ajánlották, hogy üzzék el Pompeiust, mások pedig, hogy fogadják be Egyiptomba és hívják meg. Theodotosz fitogtatni akarta ékesszólását és szónoki tudását, s kifejtette, hogy egyik megoldás sem biztonságos, mert ha befogadják, ellenségükké teszik Caesart, és nyakukra ültetik Pompeiust; ha pedig nem fogadják be, Pompeius haragszik meg rájuk elűzetéséért, de Caesar sem lesz jó szívvel irántuk, mert így tovább kell üldöznie ellenségét. Legjobb lesz, ha érte küldenek és elteszik láb alól, mert akkor nem kell félniük tőle, és Caesarnak is kedvében járnak. Majd, mint mondják, mosolyogva hozzátette: „A halott nem harap.”

78. Így döntöttek hát. A tett végrehajtását Akhillaszra bízták, aki magához vett valami Septimiust, Pompeiusnak egy régi katonai tribunusát és egy Salvius nevű centuriót, három vagy négy szolgát és kievezett Pompeius hajójához. Közben Pompeius előkelő útítársai mind átmentek az ő hajójára, hogy lássák, mi történik. Amikor nyomát sem látták annak a pompás és királyi fogadtatásnak, amelyben Theophanész reménykedett, hanem csak egy halászbárka tartott feléjük néhány emberrel, gyanút fogtak ettől a lekicsinylő bánásmódtól, s azt tanácsolták Pompeiusnak, hajózzanak ki a nyílt tengerre, hogy az egyiptomiak nyilainak lőtávólán kívül legyenek. Közben azonban odaérkezett a bárka. Először Septimius állt fel, és Pompeiust latinul imperatorként üdvözölte. Akhillasz görögül köszöntötte, és hívta, szálljon át a bárkába, mert a part menti víz a sekély és homokos tengerfenék miatt nem járható hadihajóval. Közben látni lehetett, hogy a királyi hajókra legénység száll be, a parton fegyveres katonaság sorakozik fel, így már akkor sem menekülhettek volna el, ha meggondolják is magukat; ráadásul bizalmatlanságukkal mentséget nyújtanának a gyilkosoknak a gaztett elkövetésére. Pompeius megölelte Corneliát, aki úgy siratta, mintha már meg is halt volna, azután megparancsolta két centuriójának, Philipposz nevű szabadosának és egy Szkütha nevű szolgájának, hogy kövessék. Akhillasz emberei már nyújtották feléje kezüket, ekkor még egyszer visszafordult felesége és fia felé, és Szophoklész jambusait idézte:

*Ki a zsarnokhoz szegődik, az szolgálja lesz,
bármily szabad polgár gyanánt is érkezett.*²¹⁰

79. Ezek voltak az utolsó szavak, amelyeket övéihez intézett, majd beszállt a halászbárkába. A háromevezősoros hajó messze volt a parttól, a bárkában ülők mégsem szóltak hozzá egész úton egyetlen barátságos szót sem. Pompeius ránézett Septimiusra, s ezt mondta neki: „Jól emlékszem, ugye, hogy régi bajtársam vagy?” Az csak bólintott, de komoran maga elé nézett és nem szólt egy szót sem. Erre ismét hosszabb szünet következett. Pompeius elővett egy kis papirusztekercset, amelyre a Ptolemaioszhoz intézendő görög nyelvű beszéd szövegét írta le, és azt olvasta. Már közeledtek a parthoz; Cornelia barátaival a háromevezősorosról nagy

aggodalommal figyelte mozdulataikat, és már reménykedni kezdett, mikor látta, hogy a király emberei illő tisztelettel gyülekeztek a kiszálláshoz. Abban a pillanatban, amikor Pompeius megfogta Philipposz kezét, hogy könnyebben felállhasson, Septimius hátulról beledöfte kardját, majd Salvius és Akhillasz is beleszúrtak. Pompeius két kezével arcára húzta togáját, nem szólt egyetlen méltatlankodó szót, nem tett egyetlen méltatlankodó mozdulatot sem, mélyen felsóhajtott és úgy tűrte minden ellenkezés nélkül a csapásokat. Ötvenkilenc éves volt, amikor egy nappal születésnapja után befejezte életét.

80. Azok, akik a hajókon voltak és végignézték a gyilkosságot, olyan hangos jajveszékelésben törtek ki, hogy a partra is kihallatszott, majd gyorsan felhúzták a horgonyokat és elmene-kültek, amiben a kedvező szél is segítette őket; így aztán az egyiptomiak, bár eleinte volt ilyen szándékuk, nem indultak üldözésükre. Pompeius fejét levágták, mezítelen testét kidobták a bárkából, és a parton hagyták, hogy megbámulhassák, akik kedvüket találják az ilyen látvány-ban. Philipposz mellette maradt, amíg a bámészkodók a látvánnyal beteltek; utána legmósta a holttestet a tengerben, betakarta saját khitónjával, mert más ruhadarab nem volt. Aztán körülnézett a parton, felfedezett egy régi, korhadat halászbárkát, s összehordott belőle annyi deszkát, amennyiből szükségmáglyát állíthatott a ruhátlan és megcsónkított holttestnek. Mialatt hordta a fát és rakta a máglyát, megállt mellette egy idős római, aki fiatal korában Pompeius hadseregében szolgált. „Ki vagy te, barátom - kérdezte -, hogy Pompeius Magnust készülsz eltemetni?” Mikor Philipposz megmondta, hogy Pompeius szabadosa, az öregember így folytatta: „Ne csak a tiéd legyen ez a szép tett, hadd osztozzam én is a kegyeletes kiváltságban. Legalább nem átkozom többé a számkivetésemet, mert ennyi keserves kín árán elértem, hogy tulajdon kezemmel érinthetem és temethetem el a rómaiak legnagyobb imperatorát.” Így adták meg együtt a végtisztességet Pompeiusnak. Másnap arra hajózott Ciprusból jövet Lucius Lentulus, aki semmit nem tudott a történekről. Mikor meglátta a holttestet a máglyán, s mellette Philipposzt, így szólt magában: „Ki vagy te, aki eljutottál elrendelt földi pályád végére, és most itt nyugszol?” Aztán kisvártatva felsóhajtott, és így folytatta: „Talán te vagy az, Pompeius Magnus!” Utána mindjárt partra szállt, de elfogták és megölték.

Így halt meg Pompeius. Nem sokkal később Caesar is megérkezett Egyiptomba. Az országot megtöltötte ennek a szörnyű gaztettnek rémülete. Caesar undorodva fordult el a gyilkostól, aki Pompeius fejét hozzá vitte, amikor pedig megkapta pecsétgyűrűjét, sírva fakadt; a pecsétköre mancsában kardot tartó oroszlán volt rávésve. Akhillaszt és Potheinoszt kivégeztette; a folyam mellett megtámadta a királyt, aki elvesztette a csatát, és utána nyomtalanul eltűnt. Theodotosz, a szofista elmenekült Caesar bosszúja elől Egyiptomból; koldusszegényen, nagy gyűlöletben vándorolt mindaddig, míg Marcus Brutus, miután Caesart meggyilkolta és hatalomra került, rátalált Ázsiában, és kegyetlen kínzások közt kivégeztette. Pompeius földi maradványait Corneliához vitték, és ő albai villájában temettette el.

AGÉSZILAOSZ ÉS POMPEIUS ÖSSZEHASONLÍTÁSA

1. Itt van előttünk Agészilaosz és Pompeius élete, fussunk végig gyorsan rajtuk, tekintsük át és vessük össze egymással a kettőjük közötti különbségeket. Ezek a következők: Először, Pompeius a legtvényesebb úton jutott hatalomra és szerzett magának dicsőséget; pályáján a maga erejéből indult el, és Sullának sok alkalommal tett nagy szolgálatokat, midőn Sulla megszabadította Itáliát a zsarnokoktól; vele ellentétben Agészilaosz - úgy tűnik - a királyságot olyan eszközökkel nyerte el, amelyeket nem helyeseltek sem az istenek, sem az emberek, amikor Leótükhidészt, akit fivére tvényes leszármazottjának ismert el, tvénytelennek

nyilvánította és sántaságával gúnyt űzött a jóshelyből. Másodszor, Pompeius nemcsak életében tisztelte Sullát, hanem midőn meghalt, Lepidusszal szembeszállva holttestét illendőképpen eltemettette és leányát fiához, Faustushoz adta feleségül; Agészilaosz viszont Lüszaandroszt csekély ürüggyel háttérbe szorította, és súlyosan megsértette. Sulla nem kapott kevesebbet, mint amennyit ő adott Pompeiusnak, ami viszont Agészilaoszt illeti, Lüszaandrosz tette Spárta királyává és egész Görögország fővezérévé. Harmadszor, Pompeius politikai pályafutásának törvénysértéseit s hibáit családi kapcsolatai miatt követte el, részese volt ugyanis Caesar és Scipio bűneinek, mivel házassága révén rokonuk volt; másrészt Agészilaosz fia szerelmesének tett szívességből mentette meg Szphodriaszt, amikor az athéniaiak ellen elkövetett jogsértés miatt halálbüntetés várt volna rá, és nyilvánvaló volt, hogy Phoibidasznak is, amikor megszegte a thébaiakkal kötött békeszerződést, jogsértő tette miatt kelt buzgón a védelmére. Egyszóval amennyi kárt okozott Pompeius a rómaiaknak barátai iránt érzett tiszteletből és tudatlanságból, Agészilaosz szenvedélyes és bajkeverő természetével ugyanolyan mértékben ártott a lakedaimóniaknak, amikor lánggra lobbantotta a boiótiai háborút.

2. Ha a mindkettőjüket ért szerencsétlenségeket hibáiknak kell is tulajdonítanunk, Pompeius balsorsa váratlanul érte a rómaiakat, Agészilaosz viszont, bár a lakedaimóniak előre tudták és látták a végzetet, nem engedte, hogy őrizkedjenek a sánta királytól. Mert ha tízezerszer be lehetett is bizonyítani Leótükhidész idegen és fattyú származását, az Eurüpontidák nem lettek volna zavarban, hogy Spártának törvényes származású és ép lábú királyt adjanak, ha Lüszaandrosz el nem homályosítja Agészilaosz érdekében a jóslat értelmét.

Ha azt nézzük, milyen orvosszert ajánlott Agészilaosz a leuktrai csatavesztés után a gyávák megítélésében habozó spártaiaknak, hogy tudniillik hagyják egy napra aludni a törvényeket, Pompeiusnál semmi ehhez foghatót nem találunk. Éppen ellenkezőleg, Pompeius úgy vélekedett, hogy az általa hozott törvényeket neki magának nem kell megtartania, ha ezzel bebizonyíthatja barátainak nagyságát. Agészilaosz ellenben, amikor polgártársai megmentése érdekében a törvények megszegésére kényszerült, talált rá módot, hogy ne szenvedjenek kárt, de a törvények érvénye se szűnjék meg csak azért, hogy a kár elkerülhető legyen. Agészilaosz politikai erényeihez sorolom továbbá azt a semmi máshoz nem hasonlítható tettét is, hogy mihelyt kézhez vette a titkos parancsot, azonnal abbahagyta ázsiai vállalkozásait, mert nemcsak olyankor szolgálta a közérdeket, amikor ezzel önmagát nagyobbította, mint Pompeius, hanem akkor is hazája érdekeit tartotta szem előtt, amikor olyan nagy hatalomról és dicsőségről kellett is lemondania, amilyennek birtokában Alexandrosz kivételével soha senki nem volt, sem öelőtte, sem őutána.

3. Ha most más szempontból, hadjárataik és háborús teljesítményeik oldaláról nézzük őket, Pompeius diadaljeleinek számát és hadserege nagyságát, amelyeknek vezére volt, továbbá azt a sok csatát, amelyekben győzött, mindezeket, gondolom, még Xenophón sem tudná összehasonlítani Agészilaosz győzelmeivel, pedig ő valósággal előjogának tekinti, hogy Agészilaoszról, minden kiváló tulajdonsága mellett is, azt írja és mondja, amit akar. Véleményem szerint az ellenséggel szemben tanúsított nemeslelkűség tekintetében is különbözött a két férfi egymástól. Agészilaosz le akarta igázni Thébait és elűzni Messzéné lakosait, pedig Messzénét Spártával együtt alapították, Thébai családjának ősi fészke volt (közben pedig majdnem elveszítette Spártát, nem beszélve hegemoniájáról, ami teljesen odalett), Pompeius viszont még a kalóznak is városokat adott, ha hajlandók voltak életmódot változtatni, és Tigranészt, az armeniaiak királyát, bár magával vihette volna diadalmenetére, szövetségesül fogadta, mert arra gondolt, hogy egyetlen nap helyett inkább a jövőt becsüli meg.

Ha azonban egy hadvezér erényét nagy és döntő tettei s tervei alapján ítéljük meg, a lakóniai messzire maga mögött hagyta a rómaid. Agészilaosz ugyanis nem adta fel és nem hagyta el

városát, bár csak kevés számú hoplítésze volt, s előzőleg azok is vereséget szenvedtek Leuktránál, pedig az ellenség hetvenezer főnyi hadsereggel támadt rá; Pompeius viszont, midőn Caesar ötezer-háromszáz katonájával elfoglalt egyetlen itáliai várost, megijedt és hanyatt-homlok elhagyta Rómát, mert gyáván kitért ilyen kis hadsereg elől, vagy mert tévesen nagyobbnak ítélte. Magával vitte gyermekeit és feleségét, de a többi polgárét védtelenül hátrahagyta. Elfutott, pedig a hazájáért vívott küzdelemben kellett volna győznie vagy megegyeznie a győztesrel, aki polgártársa és rokona volt. Így azonban, bár veszélyesnek tartotta, hogy meghosszabbítsák Caesar fővezéri megbízását és megválasszák consullá, mégis átengedte a várost egy olyan embernek, aki kijelentette Metellusnak, hogy őt, Pompeiust s vele együtt mindnyájukat máris foglyának tekinti.

4. Az a jó hadvezér, aki, ha erősebb, rákényszeríti az ellenségre az ütközetet, ha gyengébb, nem engedi magára kényszeríteni. Agészilaosz így járt el, s ezért őrizte meg mindvégig győzhetetlenségét, Pompeiusszal viszont az történt, hogy Caesar, bár hátrányban volt vele szemben, mégis elkerülte a vereséget; mihelyt azonban előnyösebb helyzetbe került, gyalogos hadseregével döntő csatára kényszerítette és tönkverte, úgyhogy egyszerre megszerezte Pompeius gazdagságát, biztosította a maga élelmiszer-utánpótlását, és ura lett a tengernek - ha mindez csata nélkül ellenfele kezén marad, romlásba dönti Caesart. Amivel Pompeiust mentetgetni szokták, éppen azzal vádolják a legsúlyosabban ezt a nagy hadvezért. Mert ha egy fiatal hadvezért a zavargás és lázadás annyira megijeszt és elgyengít, hogy legbiztosabbnak tartott terveit feladja, az még csak természetes és megbocsátható, de az már teljesen érthetetlen, hogy azt a Pompeius Magnust, akinek táborát a rómaiak hazájuknak, sátrát senatusuknak nevezték, míg azokat, akik Rómában mint consulok és praetorok az állam ügyeit intézték, zendülőknak és árulóknak bélyegezték; azt a Pompeiust, aki más parancsának soha nem engedelmeskedett és mint imperator minden hadjáratát a legkitűnőbbben vezette, Favonius és Domitius csipkelődései, és a félelem attól, hogy Agamemnónnak nevezik, olyan ütközet megvívására kényszerítse, amellyel birodalma sorsát és szabadságát végveszélynek tette ki. De ha csak pillanatnyi hírnevével törődött, meg kellett volna vívnia Rómáért a döntő csatát, nem pedig themisztoklészi hadicselnek tüntetni fel futását, hogy aztán később szégyenél róják fel vonakodását a thesszaliai csatától. Mert az isten nem éppen a pharszaloszi síkot jelölte ki színhelynek és küzdőtérnek a fő hatalomért, és nem is hírnök hangja hívta, hogy szálljon ott csatába, vagy engedje át másnak a győzelem koszorúját; volt sok más síkság is, voltak városok tízezzel, és ott volt a tengerentúli végtelen föld, amelyet erős hajóhadával könnyűszerrel elérhetett volna, ha kész követni Maximusnak, Mariusnak, Lucullusnak vagy éppen Agészilaosznak a példáját, őt hasonló támadások érték Spártában, amikor polgártársai azt akarták, hogy hazájuk védelmében harcra keljen a thébaiakkal. Agészilaosz Egyiptomban is eltúrte a király rágalmait, vádaskodását és gyanúsítását várakozó taktikája miatt; nyugodtan kitartott legjobbnak vélt terve mellett, és ezzel nemcsak az egyiptomiakat mentette meg akaratuk ellenére, de Spártát is átsegítette a nagy megrázkódtatáson; a városban diadaljelet emelt a thébaiak feletti győzelem emlékére, s azzal vezette sikerre polgártársait, hogy szembeszállt erőszakoskodásaikkal, és így megmentette őket a pusztulástól.

Ezért Agészilaoszt azok, akiket megmenekülni kényszerített, magasztalták, Pompeiust viszont, bár mások vették rá hibája elkövetésére, azok vádolták, akikre hallgatott. Némelyek ugyan azt mondják, hogy Pompeiust apósa, Scipio szedte rá, aki el akarta tulajdonítani azt a kincset, amelyet veje Ázsiából hozott és gondosan rejtegetett, s ő beszélte rá az ütközetre, azt állítva, hogy nincs több pénzük a hadviselésre. Ha így volt is, egy hadvezér nem tévedhet ekkorát, nem vezettetheti magát félre ilyen könnyen, amikor a haza üdve forog kockán. Ezekben a dolgokban tehát így ítéljük meg a két férfiút.

5. Ami egyiptomi útjaikat illeti, Pompeius menekült, a végszükség kergette, de Agészilaosz minden tisztességes vagy szükséges ok nélkül csak azért ment, hogy azzal a pénzzel, amit a barbároktól kapott hadjárataiért, a görögök ellen háborúskodjék. Továbbá, amit mi az egyiptomiak szemére vetünk Pompeius miatt, ugyanazt róják fel ők Agészilaosz hibájául. Pompeius bízott bennük, ők azonban gonoszul bántak vele, Agészilaoszban viszont ők bíztak, de az hagyta őket cserben, és átállt azokhoz, akik ellen harcba hívták.

SZÖVEGMAGYARÁZATOK

ÖSSZEÁLLÍTOTTA
MÁTHÉ ELEK

A Homérosz-sorokat *Devecseri Gábor*, az egyéb versidézeteket *Kárpáty Csilla* fordításában közöljük.

A *Szövegmagyarázatok* a szövegben számmal jelölt konkrét Plutarkhosz-részletek helyes megértéséhez szükséges tudnivalókat közlik. A második kötet végén található *Jegyzetszótár* a kevésbé ismert és a szövegben sem megvilágított nevek és fogalmak magyarázatát adja.

¹ *E férfihoz...* - Aiszkülosz: *Heten Thébai ellen* 435. skk.

² *mindketten...* - *Iliász* VII. 281.

³ *Érje be bőven...* - Hésziodosz: *Munkák és napok* 370.

⁴ *Thészeusznak* - Thészeusz nevét Plutarkhosz a görög *tithémi* („letenni”) igéből származtatja: *thészisz* = letét.

⁵ *Mihaszna állat...* - töredék ismeretlen tragédiából.

⁶ *Thészeuszt...* - *Odüsszeia* XI. 631.

⁷ *a lapithák és kentaurok harcát* - mitikus lények; a kentaurok a lapithák királyának menyegzőjén el akarták rabolni vendéglátóik asszonyait, ezen tört ki a háborújuk.

⁸ *anakósz ekhein* - gondosan, épségben megőrizni. - *Anaktesz*: az *anax* („védő, úr”) többes számú alakja.

⁹ *Aithré...* - *Iliász* III. 144.

¹⁰ *Aratérionnak* - a név az *araomai* („átkozni”) igéből ered.

¹¹ *Phaidón arkhónsága idején* - i. e. 476-ban.

¹² *Aszphaleiosznak* - „biztonságos”, „épségben megőrző”.

¹³ *Gaiéokhosznak* - „földtartó”.

¹⁴ *(a legendás hagyomány szerint i. e. 767-715)*

¹⁵ *erejéről* - Rhómé görög szó, jelentése: „erő”.

¹⁶ *asszonyügyből* - a sabin nők elrablása.

¹⁷ *Madárfaló madár...* - Aiszkülosz: *Oltalomkeresők* 226.

¹⁸ *legiókba* - az adott etimológia szerint a *legere* („kiválogatni”) igéből képzett főnév.

¹⁹ *talaszia* - görög szó, jelentése „gyapjúfonás”.

²⁰ *Aitia* - magyarul „okok”. Plutarkhosz ősrégi szokásokról és elnevezésekről írt értekezéseire gondol.

²¹ *lakedaimóni gyarmatosokhoz* - a sabinok peloponnészoszi eredetűeknek tartották magukat.

²² *vadfügefáról* - latinul: *caprificus*.

²³ *(i. e. VIII. század)*

²⁴ *Kharilaosznak* - a szó jelentése: „a nép öröme”.

²⁵ „*mezítelen bölcsekkel*” - „gümnoszophisták”, az első kaszthoz tartozó brahmánok.

- ²⁶ *phiditionnak* - Plutarkhosz szerint vagy a *philia* - „barátság” főnévvel vagy a *pheidó* - „takarékoskodni” - igével van összefüggésben.
- ²⁷ *Leszkhé* - „társalgót” jelent.
- ²⁸ *krüpteia* - szó szerint „elrejtés”, „eltüntetés”.
- ²⁹ (a legendás hagyomány szerint i. e. 754-671)
- ³⁰ *flameneknek* - pap, aki éleszti, fújja (latin: *flare*) a szent tüzet.
- ³¹ *Aemiliusnak* - a görög *haimüliosz* melléknév „hízalgót” jelent.
- ³² *Aemilius quaestorsága idején* - i. e. 179-ben.
- ³³ *Arisztión zsarnoki uralma idején* - i. e. 88-86 között.
- ³⁴ *Fetialis* - papi testület, pap, aki békét „csinált”. Plutarkhosz tudálékos etimológiával a latin *facere* („csinálni”) szó múlt idejű alakjából (*feci*) származtatja.
- ³⁵ *ancilia* - a görög *ankülosz* szó görbét jelent.
- ³⁶ *tizediknek* - a *december* szó jelentése: „tizes, tízzel kapcsolatos”.
- ³⁷ *Marcus Atilius és Titus Manlius consulsága idején* - i. e. 235-ben.
- ³⁸ „*A pajzsok vasveretül...*” és „*Rozsda emészti...*” - szabad idézetek Bakkhülidész *Győzelmi dalá*-ból.
- ³⁹ *Publius Cornelius és Marcus Baebius consulsága idején* - i. e. 181-ben.
- ⁴⁰ *Kik elhagyják...* - Euripidész: *Andromakhé* 597-598. skk.
- ⁴¹ *Ily ifjú lány...* - töredék Szophoklész ismeretlen művéből.
- ⁴² *Tarquinius Superbus uralkodása idején* - i. e. VI. század.
- ⁴³ (i. e. kb. 640-560)
- ⁴⁴ *Zeusz eleven tüzü...* - Euripidész: *Bakkhánsnők* 8.
- ⁴⁵ *Hozta...* - *Iliász* II. 557-558.
- ⁴⁶ *tiszteletre méltó istennők* - az eumeniszek.
- ⁴⁷ *nagy sokaknak...* - töredék Euripidész ismeretlen tragédiájából.
- ⁴⁸ *Kratinosz* - jeles vígjátékíró az i. e. V. században. Az idézet töredék ismeretlen művéből.
- ⁴⁹ *Majd mikor...* - *Odüsszeia* XIV. 162.
- ⁵⁰ *családi örökségből* - a hagyomány szerint Platón anyja Szolón fivérének leszármazottja volt.
- ⁵¹ (i. e. VI. század második fele)
- ⁵² *Lucretia szerencsétlen sorsa* - Lucretia Tarquinius Collatinus felesége volt. Tarquinius Superbus fia, Sextus beleszeretett, és egy éjszaka rátört. Lucretia öngyilkossága vezetett a zsarnok Tarquinius Superbus elűzéséhez.
- ⁵³ *...atyjuk együgyűségétől* - Brutus latinul „együgyűt” jelent.
- ⁵⁴ *Sulla halála után* - i. e. 68-ban.
- ⁵⁵ *Vitellius idejében* - i. sz. 69-ben.
- ⁵⁶ *Cocles* - latinul „félszeműt” jelent.
- ⁵⁷ (i. e. 514-449)

- ⁵⁸ *aiginaiak* - ez az Attika déli partjaival szemközt fekvő kis sziget az Athén ellen vívott háborúban (i. e. 457) elvesztette hajóhadát.
- ⁵⁹ *falóvá* - célzás Trója ostromára és bevételére.
- ⁶⁰ *Arthmiosszal* - Athén tiszteletbeli polgára. Árulása miatt megfosztották címétől.
- ⁶¹ *Xerxész hajói száma...* - Aiszkhülosz: *Perzsák* 341-343.
- ⁶² *Arisztobulénak* - „aki a legjobb tanácsot adja”.
- ⁶³ *Leontokephalos* - görögül „oroszlánfő” jelent.
- ⁶⁴ *Díszes helyen...* - töredék a vígjátékíró Platón ismeretlen darabjából.
- ⁶⁵ (i. e. 446-361)
- ⁶⁶ *Bacchus... szenvedéseire* - mikor Inónak a gyermek Dionüszossszal menekülnie kellett, a csecsemőt dajkáló nimfák Nüsza erdőségében találtak menedéket.
- ⁶⁷ „*alliai napnak*” - i. e. 390-ben, július 18-án lezajlott csata napjának.
- ⁶⁸ *két híres csatában* - a leuktrai csata i. e. 371-ben volt. A kerésszoszi csata pontos idejét nem ismerjük.
- ⁶⁹ *a krannóni csatában... Khairóneiánál* - akrannóni csata i. e. 321-ben, a khairóneiai 338-ban volt.
- ⁷⁰ *Arkhidamosz* - a vesztes manduriai csata i. e. 338-ban zajlott le.
- ⁷¹ *A következő évben* - i. e. 361-ben.
- ⁷² (i. e. 495-429)
- ⁷³ *Főket Összegyűjtő* - Zeusz mellékneve a *Nephelégezetasz* („Felleggyűjtő”). Plutarkhosz szójátékkal Periklészt „Fejgyűjtőnek” nevezi, mert akkora a feje, hogy több embernek is elég volna.
- ⁷⁴ *Platón szerint...* - utalás az *Állam* VIII. könyvére; a későbbi hivatkozások a *Phaidrosz* című párbeszédéből valók.
- ⁷⁵ *vezértársával, Szophoklésszal* - a drámaíró hadvezéri címmel is kitüntették.
- ⁷⁶ *Damonidész* - Plutarkhosz valószínűleg összetéveszti Periklész zenei mesterével, Damónnal.
- ⁷⁷ *Platón szavait* - hivatkozás a *Phaidrosz*-ra (271).
- ⁷⁸ *városi vámot...* - idézet Télekleidész ismeretlen vígjátékából.
- ⁷⁹ *S Hérát...* - töredék Kratinosz *Kheirónok* című vígjátékából.
- ⁸⁰ *A szamoszbeli nép...* - töredék Arisztophanész *A babiloniak* című vígjátékából.
- ⁸¹ *Megarába jönnek...* - Arisztophanész: *Az akharnaiak* 524. skk.
- ⁸² *különi vérbűntől* - lásd a *Szolón* életrajz 12. fejezetét.
- ⁸³ (i. e. 260-203)
- ⁸⁴ *mely nagy rázkódtatással ledőlt...* - Szophoklész: *Antigoné* 163.
- ⁸⁵ (i. e. 450-404)
- ⁸⁶ *S mellette...* - Arisztophanész: *Darazsak* 44. skk.
- ⁸⁷ *Arkhipposz* - görög vígjátékíró az i. e. V. században. Az idézet töredék ismeretlen vígjátékából.
- ⁸⁸ *eldobta a fuvolát* - a fuvolát Athéné találta fel, de mikor látta, hogy fúvása eltorzítja arcát, eldobta. Apollón Marszüaszt azért nyúzta meg elevenen, mert versenyre kelt vele a fuvolázásban.
- ⁸⁹ *bújt szárnyaszegve...* - idézet Phrünikhosz egyik tragédiájából.

- ⁹⁰ *köpenye alatt vitt fürjéről* - az athéniaiak nemcsak kakas-, hanem fürj viadalokat is rendeztek.
- ⁹¹ *Pülosznál* - város a Peloponnészosz nyugati részén. A szövegben említett athéni győzelem az i. e. 425. évben volt.
- ⁹² *Szphaktéria* - kis sziget a Peloponnészosz nyugati partján. A szövegben említett háborús incidens i. e. 425-ben történt.
- ⁹³ *Hol imádják...* - Arisztophanész: *Békák* 1425. és 1431. skk.
- ⁹⁴ *a két istennő* - Démétér és leánya, Perszephoné (más néven: Koré).
- ⁹⁵ *fehér kockát* - a bírák felmentő ítélet esetén fehér, elmarasztaló ítélet esetén fekete kockával szavaztak.
- ⁹⁶ *müştészeknek és epoptészeknek* - az előbbi a kisebb, az utóbbi a nagyobb misztériumba beavatott személy neve.
- ⁹⁷ *harminc zsarnokot* - az oligarchák i. e. 404-től 403-ig hatalmon volt csoportja.
- ⁹⁸ (i. e. 525-488)
- ⁹⁹ *Cato* - Marcus Cato, az idősebb Cato.
- ¹⁰⁰ *mellékneveket* - *Szótér* - Megváltó; *Kallinikosz* - Kiváló Győztes; *Phüszkón* - Pohos; *Grüposz* - Keselyűorrú; *Euergetész* - Jótevő; *Philadelphosz* - Testvérszerető; *Eudaimón* - Szerencsés; *Dószón* - Ígéretős; *Lathürosz* - Bükköny; *Sulla* - bizonytalan jelentésű; *Niger* - Fekete; *Rufus* - Vörös; *Caecus* - Vak; *Claudius* - Sánta.
- ¹⁰¹ *Sicinius* - Caius Sicinius Velentus néptribunustársával, Iulius Brutusszal i. e. 470-ben vádat emelt lázítás miatt Appius Claudius ellen.
- ¹⁰² *otthon... ölték meg* - Plutarkhosz naiv megfogalmazásában.
- ¹⁰³ *Metellus* - Metellus Numidicus, a Iugurtha elleni háború hadvezére, aki hosszú ideig Rhodosz szigetén élt száműzetésben.
- ¹⁰⁴ (i. e. 530-467)
- ¹⁰⁵ *Igaz kíván ő lenni...* - *Heten Thébai ellen* 592. skk.
- ¹⁰⁶ „*Igazságost*” - a szövegben szereplő melléknevek görög eredetűje a következő: *Igazságos* - *Dikaioosz*; *Városhódító* - *Poliorkétész*; *Villámlás* - *Keraunosz*; *Győztes* - *Nikatór*; *Sas* - *Aetosz*; *Sólyom* - *Hierax*.
- ¹⁰⁷ *Alexandrosz* - makedón király, ezen a néven az első, tehát nem a későbbi Nagy Sándor.
- ¹⁰⁸ (i. e. 234-149)
- ¹⁰⁹ *Harmadik neve* - az előkelőbb rómaiak „utóneve”.
- ¹¹⁰ *gabonakiosztást* - latinul *annona*; a római állam a közpénzen vásárolt kenyérgabonát magtárakba gyűjtötte, és olcsó áron, később ingyen is szétosztotta a szegény sorsú polgárok között.
- ¹¹¹ *Holta után is...* - *Odüsszeia* X. 495.
- ¹¹² *Harcban ilyen...* - *Odüsszeia* XIV. 222. skk.
- ¹¹³ (Nagy Sándor, i. e. 356-323)
- ¹¹⁴ *Klódónoknak és Mimallonoknak* - misztériumokon részt vevő asszonyok.
- ¹¹⁵ *thrészkeuein* - Plutarkhosz a misztikus istentiszteleti cselekményeket a *Thrésszai* („thrák nők”) szóval hozza kapcsolatba.
- ¹¹⁶ *kantárral...* - töredék Szophoklész ismeretlen tragédiájából.

- ¹¹⁷ *akroamatikus és eoptikus tanításoknak* - más néven az ún. eszoterikus, csak a szóban közölt tanok, szemben az exoterikus, a köznyilvánosságnak szánt tanítással.
- ¹¹⁸ *narthéx-kiadásnak* - a *narthéx* szó jelentése: gyógyszeres ládika.
- ¹¹⁹ *Adományozót...* - Euripidész: *Médeia* 289.
- ¹²⁰ *Dionüszosz haragjának* - Dionüszosz anyja, Szemeié, Kadmosz thébai király leánya volt.
- ¹²¹ *xoanonja* - az istenség fából készült szobra.
- ¹²² *Oly sorsom...* - töredék Menandrosz ismeretlen vígjátékából.
- ¹²³ *Phaszéliszból* - lükiai tengeri kikötő; az i. e. I. században a kalózok fő állomáshelye volt. A klimax szó lépcsőt jelent.
- ¹²⁴ *Van bizonyos...* - *Odüsszeia* IV. 354. skk.
- ¹²⁵ *khlamüsz* - köpeny.
- ¹²⁶ *Ó paidion* - magyarul: ó, gyermekem.
- ¹²⁷ *az ikhór...* - *Iliász* V. 340.
- ¹²⁸ *lükiai* - görögül *lükosz* farkast jelent, innen a szójáték: „lükiai” farkasországbeli embert, tehát farkast jelent.
- ¹²⁹ *Egész Hellaszban...* - Euripidész: *Andromakhé* 683.
- ¹³⁰ *Dicső dolgokról...* - Euripidész: *Bakchánsnők* 260.
- ¹³¹ *Belső harcban...* - ezt a hexametert Kallimakhosznak tulajdonították.
- ¹³² *Meghalt Patroklosz...* - az *Iliász*-nak ezt a sorát (XXI. 107.) Akhilleusz mondja Hektórnak.
- ¹³³ *Az indus síremlékét* - Augustus császár kíséretében volt az az indus, akinek a síremlékéről itt szó van.
- ¹³⁴ (i. e. 100-44)
- ¹³⁵ *népszámlálást* - a számok csak a teljes jogú, szabad római polgárookra vonatkoztak.
- ¹³⁶ *Brutusoknak és cumaeiaknak* - Brutus mint melléknév bárgyút jelent, a dél-itáliai Cumae város lakóit pedig tompaelméjűeknek tartották.
- ¹³⁷ (i. e. 500-449)
- ¹³⁸ *aszbolómenoszoknak* - *aszbolómenosz* = „kormos”.
- ¹³⁹ *Koalemosznak* - „bárgyú”, „együgyű”.
- ¹⁴⁰ *buta, bárdolatlan...* - töredék Euripidész Héraklész című tragédiájából.
- ¹⁴¹ *közeli halálára* - Pauszaniaszt mint árulót hazatérése után perbe fogták. A templomot, ahol menedéket keresett, az ephoroszok befalattatták, és Pauszaniasz éhhalállal pusztult el.
- ¹⁴² *Eurümedón* - folyó Pamphüliában, Kisázsia délnyugati részén. Az említett tengeri csata feltehetően i. e. 466-ban volt.
- ¹⁴³ *egy nap alatt fut be... egy ló* - körülbelül 80-90 kilométer.
- ¹⁴⁴ *földrengés* - az i. e. 464. évben. A *Szeiszmatisz* a földrengés görög nevéből - *szeiszmosz*-ból - származik.
- ¹⁴⁵ *Segélyünkért...* - Arisztophanész: *Lüszisztraté* 1137. skk.
- ¹⁴⁶ (i. e. 115-49)

- ¹⁴⁷ *a marsusok elleni háborúról* - Rómának az itáliai „szövetséges” népek ellen viselt háborúja, i. e. 90-89-ben.
- ¹⁴⁸ *leggharciasabb királyt* - Mithridatész pontoszi király, Sulla és Lucullus ellenfele.
- ¹⁴⁹ *176. olümpiasz* - i. e. 74.
- ¹⁵⁰ *küzikosziakat* - görög település a Márvány-tenger déli partján. Az ostrom a 74-73. év telére esett.
- ¹⁵¹ *Fabiust... Triarius* - Lucullus alvezérei. A szövegben említett vereség Zéla közelében érte őket 67-ben.
- ¹⁵² *Flaccus* - Horatius Flaccus, vö. *Epistolák* I. 6. 45. skk.
- ¹⁵³ *(i. e. 470-413)*
- ¹⁵⁴ *akinek neve a győzelem szóval rokon* - Niké görögül győzelmet jelent.
- ¹⁵⁵ *Hermák megcsonkítása* - lásd részletesen az Alkibiadész-életrajz 18. fejezetében.
- ¹⁵⁶ *Elmetszem...* - Arisztophanész: *Lovagok* 358.
- ¹⁵⁷ *Pompában és méltóságban...* - Euripidész: *Íphigeneia Auliszban* 445. skk.
- ¹⁵⁸ *Valóban, Zeuszra...* - Arisztophanész: *Madarak* 638. skk.
- ¹⁵⁹ *Földet művelnék* - töredék Arisztophanész *Földművelők* című elveszett vígjátékából.
- ¹⁶⁰ *...a hasznos fű...* - *Odüsszeia* IV. 230.
- ¹⁶¹ *Szunnyadj, csatabárd...* - töredék Euripidész *Erekhtheusz* című tragédiájából.
- ¹⁶² *Belső harcban...* - Kallimakhosznak tulajdonított szállóige.
- ¹⁶³ *Méltán sújtotta...* - töredék a vígjátékíró Platón ismeretlen darabjából.
- ¹⁶⁴ *Hészükhianak* - Hészükhé görögül „csendet” jelent.
- ¹⁶⁵ *Kallipposz* - lásd a Dión-életrajz 54-57. fejezetét.
- ¹⁶⁶ *a hónap harmincadik napja tájékán* - vagyis teliholdkor.
- ¹⁶⁷ *(i. e. 112-53)*
- ¹⁶⁸ *Salinaenél* - Salinae a. m. „sós források”, campaniai helység.
- ¹⁶⁹ *...jobban félek a nyilastól...* - az állatövben a Skorpió jelét a Nyilas követi.
- ¹⁷⁰ *A hegyen ejtve...* - Euripidész: *Bakchánsnők* 1170-1172.
- ¹⁷¹ *A vadölő, ki...* - Euripidész: *Bakchánsnők* 1179.
- ¹⁷² *(i. e. 470-394)*
- ¹⁷³ *akanihosziak* - Akanthosz makedoniai város lakói.
- ¹⁷⁴ *Arisztokleitosz* - Lüszaandrosz családja a Héraklésztől eredő ősi nemzetségbe tartozott.
- ¹⁷⁵ *Philoklész* - az athéni hajóhad egyik vezére, főként őt terhelte felelősség az aigoszpotamoi súlyos vereségért.
- ¹⁷⁶ *Konón* - a küprosz királyhoz menekülő athéni hadvezér később perzsa segítséggel folytatta a harcot a spártaiak ellen, s hajóhaduk felett 394 augusztusában fényes győzelmet aratott.
- ¹⁷⁷ *Agamemnón magzata...* - Euripidész: *Élektra* 167. sk.
- ¹⁷⁸ *Eurüpotidáknak és Agiadáknak* - Spártában e két dinasztia tagjai váltogatták egymást a királyi trónon.

- ¹⁷⁹ *Androkleidész és Amphitheosz* - thébai államférfiak, akik városukat rábírták, hogy támadják meg Spártát.
- ¹⁸⁰ (i. e. 138-78)
- ¹⁸¹ *Euripidész... óva intett mindenkit a dicsőségvágytól* - *Föníciai nők* 532. skk.
- ¹⁸² *Caesarnak* - valószínűleg Sextus Iulius Caesar, nem a későbbi dictator.
- ¹⁸³ *Laverna* - Alvilág-istennő.
- ¹⁸⁴ *Kadmosznak... küldött tehén* - mikor Zeusz a föníciai királylányt, Európét bika alakjában elrabolta, a fiatal Kadmosz keresésére indult, de jóslatot kapott, hogy csak kövesse a tehenet, és alapítson várost ott, ahol a tehén megpihen. Ez a város lett a későbbi Thébai, amelynek fellegvárát róla nevezték el Kadmeiának.
- ¹⁸⁵ *szicíliai rabszolgháborút* - Spartacus dél-itáliai harcaival a rabszolgháborút rövid ideig kiterjesztette Szicíliára is.
- ¹⁸⁶ (i. e. 455-361)
- ¹⁸⁷ *Arkhidamosznak, Zeuxidamasz fiának* - Agisz és Agészilaosz szüleiről, illetve nagyatyjukról közelebbi feljegyzések nincsenek. Agisz i. e. 426-ban, Agészilaosz testvérbátyja halála után, 401-ben került trónra.
- ¹⁸⁸ „szörnyű szavakkal” - Plutarkhosz az *Odüsszeia* VIII. 75. skk. soraira céloz.
- ¹⁸⁹ *a királyleány* - Íphigeneia.
- ¹⁹⁰ *Apollophanész* - a találkozó i. e. 395-ben történt.
- ¹⁹¹ *Barbár Hellasz...* - Euripidész: *Trójai nők* 766.
- ¹⁹² „dolgát nem vitte vala véghez” - az *Iliász* IV. 175. sora nyomán.
- ¹⁹³ *Eraszisztratosznak* - ismeretlen; nem azonos a Szeleukidák udvari orvosával, akit Plutarkhosz a Démétriosz-életrajz 38. fejezetében említ.
- ¹⁹⁴ *Diphridasz* - valószínűleg azonos a hasonló nevű spártai hadvezérrel, akit i. e. 393-ban küldtek ki Kisázsiaiba.
- ¹⁹⁵ *Tolmidészt megölték* - i. e. 447-ben.
- ¹⁹⁶ *Menekratész* - más források ugyanezt a történetet II. Philipposz makedón királlyal kapcsolatban beszélik el.
- ¹⁹⁷ *Kleónümosz* - később a leuktrai csatában elesett.
- ¹⁹⁸ *Tegürában* - kisváros Boiótiában. Az itt említett spártai vereség 375-ben történt.
- ¹⁹⁹ *a folyóig* - az Eurótaszig.
- ²⁰⁰ *Makhairiónoknak* - a *makhaira* szó görögül kardot jelent.
- ²⁰¹ (i. e. 106-48)
- ²⁰² *Az apát utálok...* - töredék Aiszkhülosz *Megszabadított Prométheusz* című tragédiájából.
- ²⁰³ *Servilius* - valószínűleg Publius Servilius Isauricus, a 79. év consulja.
- ²⁰⁴ *Lepidust* - Marcus Aemilius Lepidus i. e. 78-ban nyerte el a consulságot, Pompeius segítségével. Sulla jóslata bevált, Lepidus ellene fordult, és Sertorius pártjára állt, de már i. e. 77-ben meghalt. (Nem tévesztendő össze a későbbi triumvirrel.)
- ²⁰⁵ *El ne rabolja a hírt...* - *Iliász* XXII. 207.

²⁰⁶ *keressenek egy sziklaerődöt* - célzás a nép kivonulására a Mons Sacerre i. e. 494-ben.

²⁰⁷ *Praxagorasz* - ezt a történetet Pompeiusról csak Plutarkhosz beszéli el.

²⁰⁸ *Félelmet keltett Aiaszban...* - *Iliász* XI. 544. skk.

²⁰⁹ *Nemes emberek...* - idézet egy Euripidésznek tulajdonított töredékből.

²¹⁰ *Ki a zsarnokhoz...* - töredék Szophoklész elveszett tragédiájából.